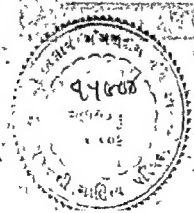

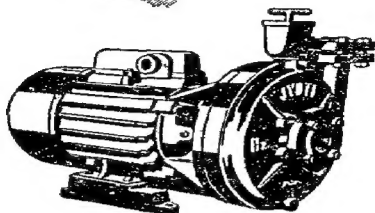

ता. बुधवार - १६१५
योगीश्वर गांधी
१९१५ मंत्रि. राज. पटोकर

(क्र. ४८५६)
15904

२. २

No use comparing!

- For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built in' economy in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it better still see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

*Size 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity Up to 58 000 G P H
Heads Up to 210 ft*

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

વિશ્વમાનવ

આગતાં વર્ષના વિશેષાંકો

(હવે આ વિશેષાંકો અંચ સ્વરૂપે :	કિંમત)
* સર્વોદય વિજ્ઞાન (૧૯૫૮)	૩=૫૦
* માનવ અને પરમાણુ (૧૯૫૯)	૫=૫૦
* ગુજરાતદર્શન (૧૯૬૦)	૮=૦૦
* નવી શૈલીની નવલિકા (૧૯૬૦)	૩=૬૦
* રવીન્દ્રદર્શન (૧૯૬૧)	૮=૦૦
* ભારત-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૨)	૨=૦૦
* અઘાતન રશિયન સાહિત્યની અંખી અને સમસ્યા (૧૯૬૩)	૫=૫૦
* રશિયા-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૩)	૧=૦૦
* નહેરુ : આણુયુગના સમન્વયક (સર્વાંગી વિશ્લેષણ)	૩=૦૦

[ઉપરાંત : અંધરથ બનેલી અંધબ્રેણીઓ પરિચય પત્રિકા મંગાવો.]

વિશ્વમાનવ (ખાંધેલી કાઈલો)

વર્ષ : ૧૯૫૮	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૫૯	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૦	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૧	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૨	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૩	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૪	રૂા.	૧૦

[છટકે અંકો માટે તપાસ કરવી]

સલાહભરવાનાં મુખ્ય સ્થળ :

- (૧) વિજય સ્ટોર્સ — સ્ટેશન રોડ, ગોપાલ ટોફીઝ પાસે, આણંદ
- (૨) વિજય સ્ટોર્સ — ૬૨, કલ્યાણભુવન, રીલીફ રોડ, કૃષ્ણ સીનેમા સામે, અમદાવાદ.
- (૩) વિજય સ્ટોર્સ — ૩૮૧ બો, કાલબાદેવી રોડ, ૩ જે માળે, ખાદીમંડાર સામે, મુંબઈ-૨
- (૪) સીરમ પ્રસ્ટિટ્યૂટ બાંડાર, ૬૧૫ રીલીફ રોડ, અમદાવાદ.

દાખલ

આઝાદી અને આઝાદીની વૃદ્ધિ માટે

જાણી લયત

ચોજનામાં જાણમાં રોકો

લેશનલ ડિક્લેન્સ સર્ટિફિકેટ
 ડિક્લેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ
 એન્થ્રોપીટી સર્ટિફિકેટ, વી.વી.ડી. અને પી.સી.
 એફિકા બચત ખાતામાં જાણમાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધિત ।

[વિશ્વમાનવ : અન્યુ-ફેબ્રુઆરી '૧૪]

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ અક્ષત્ર

સહાયક : મુલદા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમદિર પોળ : સરકારી જાપાના સામે-વડોદરા (ફાન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : રમણલાલ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભવિદ્યાનગર.

પહેલું પાનું

સાહિત્યવિવેચક [૧] ડી. એસ. એલિયટ

કવિતા

બે કાવ્યો; કેન્સર વિચિત્ર વસ્તુ છે! [૩] ડો. ગ્રસિક પડ્યા; હાલ્ડેન (ડો. મધુકર શાહ)

વૃત્તવિમર્શ

માનવસત્ત્વની ઉપેક્ષા; રાજભાષાની [૭] ભોગીલાલ ગાંધી, અનિરુદ્ધ અક્ષત્ર.

સમસ્યા; ડી. એસ. એલિયટ;

લેખો

હાકિત-પ્રજ્ઞાસીની અવિરત ધારા [૧૭] ભોગીલાલ ગાંધી

સામ્રાજ્યવાદના પાંચ પ્રકારો [૨૭] રામમનોદર લોડીઆ (અચ્યુત યાત્રિક)

અમેરિકાની વિવશાળ લોકશાહી [૩૦] ન્નેન ફિશર

સાપેક્ષવાદ [૩૪] મુનીભાઈ શાહ

એખોવ અને ડ્રી સિસ્ટર્સ [૪૫] સ્પેનિસ્લાવસ્કી (અનિરુદ્ધ અક્ષત્ર)

રાસગમાં પાંડવાદરના બે જોડવા બાંધુઓ [૫૦] મુકુન્દરથ દેવરાઈ

અસ્તીલતા [૫૬] ઇરાવતી કવે (મનોદર ભેખી)

ચીનમાં ધરમધ્યાન [૬૦] હરિન શાહ

મૂર્ધન્ય વિદ્યાની હાલ્ડેન [૬૫] મુકુન્દરાવ મુનિ

આલોચન

દસ્તાવેજ મૂલ્યની કથા? [૭૪] અનિરુદ્ધ અક્ષત્ર

અહીંયાં ને ત્યાં

અમેરિકન પ્રિદ્વાર્ડીઓમાં નીતિઅજ્ઞા. [૭૬] ભારતી શાહ

પ્રવૃત્તિ ને પદધા

ભારતીય જિજ્ઞાસીનું બહુમાન, ગુજરાતી [૮૬] —

કથાનિંદાનું બહુમાન, ભારતીય નૃત્ય-

કલાનું બહુમાન, બુખી પેટીના કવિઓ,

શાળા નેતાની અગ્નિ-પરીક્ષા

દેશવિદેશ

સંયુક્ત સમાજવાદનું વિભાજન, કૃત્રિમનું [૮૬] ભોગીલાલ ગાંધી

પતન, ઇન્ડોનેશિયાની ઉદ્ભવ

નવું વાચન

[૯૫]

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

Eastern Steel Industries

21-B Noble Chambers

Parsce Bazar Street

BOMBAY-1

સાહિત્યવિવેચક

ડી. એસ. એલિયટ

અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

મિનેસોટા યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૫૬ માં આપેલા 'The Frontiers of Criticism' નામના વ્યાખ્યાનમાંથી

ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેં કહ્યું કે 'કલાકૃતિઓનું વિતરણ કરવું અને અભિરુચિને સંસ્કારવી' એ સાહિત્યિક વિવેચનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ શબ્દચુમ્બ ૧૯૫૬ માં આપેલા જ્ઞાનને કંઈક લાભકારકું લાગે. આજના જમાના માટે એને વધુ સરળ રીતે અને વધુ સ્વીકાર્ય બને એવી રીતે રજૂ કરવું હોય તો, કદાચ, હું આમ કહું: 'સાહિત્યની સૂઝ અને એના આસ્વાદના સીમાડા વિકસાવવા.' જે ન માણુવું જોઈએ, તે દર્શાવવાની નકારાત્મક જવાબદારી આમાં આવેલ છે એટલું જ ઉમેરું. કારણ કે જે દૈતીયિક કક્ષાનું છે તેને તિરસ્કારવાનું અને જે નકલી છે તેને ઉધાડું પાડવાનું કાવ્ય વિવેચકને માથે આવે છે; જે કે જે પ્રશંસાયોગ્ય છે તેનું ચુલ્કાદર્શન કરાવવાની ફરજ કરતા આ કર્તવ્ય ખીજ નંબરનું છે. અને મારે એ મુદ્દા પર ભાર મૂકવા જોઈએ કે 'માણુવું' અને 'નહણું'—એક ઉર્મિમય અને બીજી બૌદ્ધિક એવી બે લિંગ પ્રક્રિયાઓ છે એમ હું માનતો નથી. 'નહણું' એટલે 'સમજૂતી' એવો અર્થ અને ઉદ્દેશ નથી; જે કે જે સમજૂતી શકાય એવું હોય તેની સમજૂતી આપવી એ નહણું. માટે કોઈવાર જરૂરી પૂર્વબુમિકા લેખાવ. અહુ જ સાદું ઉદાહરણ લેવું હોય તો, અપરિચિત શબ્દો અને શબ્દોનાં અપરિચિત રૂપો સમજવા એ ચોસરને નહણું માટે જરૂરી પૂર્વબુમિકા બને છે; એ છે સમજૂતી. પણ કોઈ ચોસરના શબ્દભંડોળને, એની રૂપરચનાને, એના વ્યાકરણ અને વાક્ય-વિન્યાસને દરતગત કરી લે—અને હજી જરા આગળ વધીએ તો, ચોસરના યુગ વિશે, એના સામાજિક રીતરિવાજો, એની માન્યતાઓ, એના જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વિશે, કોઈ સારા પ્રમાણમાં માહિત્યમાર બને અને છતાં કવિતાને ન નહણી શકે. કાવ્યને નહણું એટલે, આખરે તો, સાચાં કારણોસર એને માણુવું. કોઈ કહે કે એનો અર્થ એવો થયો કે કાવ્ય જેવો આસ્વાદ આપી શકવા શક્તિમાન હોય તેવો આસ્વાદ લેવો: એ શું છે તેની ગેરસમજાવા કાવ્યને માણુવું એ કાવ્ય પરના આપણા મનના માત્ર અવધારોપને માણુવા બરાબર છે. પ્રસંગ પાડવા માટે ભાષા એટલું તો કપડું સાધન છે કે 'આસ્વાદુ' અને 'માંથી આનંદ મેળવવો' એ દ્વારા એક જ વાતને નિર્દેશ થાય છે એમ જણાવું નથી; એનો અર્થ એ કે કવિતામાંથી કોઈને આનંદ મળે છે' એ અને 'કોઈ કવિતા માણે છે' એ બે એકરૂપ નથી. અને ખરેખર તો 'આનંદ'નો અર્થ જ આનંદ પ્રેરતી વસ્તુના બદલાવાથી બદલાતો રહે છે. વિલિન કાવ્યો પણ વિલિન સંતોષ આપે છે. એ વાત તો નક્કી છે કે કાવ્યને બધા વિના આપણે એને માણી શકતા નથી; અને બીજે પહે, એ પણ એટલું જ સાચું છે કે કાવ્યને માણવા વિના એને આપણે પૂરેપૂરું નહણી શકતા નથી. એનો અર્થ એ થયો કે અન્ય કાવ્યોના સંબંધમાં એ કાવ્યને સાચી કક્ષાએ અને સાચા રસ્તે માણુવું જોઈએ (અન્ય કાવ્યોના

કેન્સર વિચિત્ર વસ્તુ છે !

[કેન્સરનું ઓપરેશન થયા પછી પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં]

મારા ગળામાં જો હોમરનો અવાજ હોય તો
જ્યાં સાહે મોટા આતરડાના કેન્સર વિશે હું ગાતઃ
ટ્રાયગલ જે કંઈ કેટલાય ખોડાઈ ગયા
તેનાથી કંઈ હજારોનો આ કેન્સરે કીધો ઘાત.

મેં જોયું કે મારા આતરડામાંથી લોહી જતું હતું
(ડીપે ડીપે, ખૂબ ઘોંઘામા નહિ).

એટલે તદ્દનહારીથી મુજબ ધેર જતા
હું રસ્તે અટક્યો અને ડોક્ટરને મળ્યો.

અને હવે તે મારો મિત્ર મની ગયા
મને કદાચ આતરડાનું કેન્સર હોય એવી

અફવાને મેં તેને અકાસવા અને
મારા પાછળના છેડાને તપાસવા કહ્યું.

અને મારી સહનશીનતાની
હેઠ સુધી તેમણે મારા આતરડામાં

ગેરિયમ સલ્ફેટ દવાની દવાની ભયુઃ;
અને ત્યારે તેમાં તે પૂરતું ગયું

ત્યારે તે જો મારા આતરડાને ફોટોગ્રાફ કર્યું.
અને નિદાન ચોક્કસ કરવા

તેમણે મારા આતરડામાંથી થોડુંક કાપી લીધું.
(અને આ કરતા પહેલાં એક સારા મિત્ર

મને પેન્ટોથાલથી કીધો બેલાન ચિત્ર;
આ પેન્ટોથાલ એટલું જલદી ચડે છે !

અને પાછળથી પણ ન ખરાબ લાગે)
અને સુદમદશક મન જવાળા આપ્યો:

કે મને ચોક્કસ કેન્સર છે
અને એટલે મને ગાડીમાં ઓપરેશન ચિયેટરમાં

લઈ ગયા -
અને મને સારો કરવા ત્યાં તેમણે

મારામાં કાણા પાડ્યા
તેમાંથી એક મારી યુદ્ધ પાસે છે,

તે હું અડકી શકું છું પણ જોઈ શકતો નથી.
ખીખ કાણાએ તો મને પેટમાંથી કપાયેલી

માહલી જેવો બનાવી દીધો.

અને આ કાંપામાંથી કેન્સરવાળો ભાગ
 કાઢવામાં આવ્યો એ વિષે મને શંકા નથી.
 તે સાથે તેમણે મોઢું આંતરડું અને લસિકા અંથી
 પણ કાઢી કારણ કે આ લસિકા અંથી તે
 કેન્સરના જીવકોષોનો વાસ બને ન.
 અને ત્રીજું એક નાનું કાણું માગ પેટમાં
 એક નાના બારી જેવું રાખવામાં આવ્યું છે.
 એટલે હવે હું એ સુખવાળા જન્મ જેવો છું;
 એ એક જ એવો દેવ છે જે પોતાની ગુણ ભેદી શકે છે.
 અને હું સમ ખાઈ કહું છું અને
 આ સમ ખોટા પડવાની ભીતિ વગર—
 કે આ ખગ્ગ સારી એવી મોટી શક્તિ હોતી.
 મારા મોટા ત-ડાન ખોટા મને બહુ સાથે છે.
 પણ માન પેટ પર સુંદર કૃત્રિમ ગુદા છે;
 અને મને વ્યાશા છે કે મને શક્તિ
 આવશે એટલે એને હું ચોક્કસ વેળાસર
 કામ કરતી કરી શકીશ

એટલે ડોક્ટર પાસે તમારી મોટી સાફ કરાવવા
 દુઃખાવા અને દર્દની રાહ ન જોશો.
 જો એ કહે 'કેન્સર' છે તો તે તરત જ
 કાઢાવી નાખશો—નાહિ તો તમે મર્યા જ છો.
 તમે જો બેઠા રહો તો તે જરૂર મોઢું થશે.
 અને તેનો વશ પણ ફેલાશે.

હું મરું તે પહેલાં મારે આટલું કહેવું છે:
 "કેન્સર પણ એક મજાની વસ્તુ બની શકે."
 નહિ અને નાથ બિવાનનો હું આભારી છું
 અને એન. એચ. એસ. ૨ છે જાણે સર્ગ—
 જો તમે આ કેન્સર સામે ઝઝૂમો
 અને વિનોદની પૂરતી માત્રા હિમેરો તો.

-
- ભારતમાં આવેલી બીજી છે ઘણી
 અનેક મુખી, ચાર મુખવાળા;
 પણ પ્રજ્ઞા અને શિવમાં
 મને કંઈ નથી અહીં.
 - ૧. નાથ બિવાન—એન. એચ. એસના સ્થાપક.
 - ૨. એન. એચ. એસ—નેશનલ ડેલ્ટા સર્વિસ

મને ખબર છે કે કેન્સર ઘણી વખત જીવ લે છે,
 પણ એમ તો મોટર અને ઊંઘની જોળી પણ મારે છે.
 હા, પરસેવો છટી જાય એટલું તેનાથી દુઃખ થાય છે,
 પણ ખરાબ દાંત અને દેવોથી પણ પરસેવો છટે છે.
 એટલે જરા દસલું, એનાથી
 માથુસ જલદી સારો થાય એની મને ખાતરી છે.
 એટલે આપણને સારા કરવા
 આપણુ દર્દીઓ ડોક્ટરોને
 મદદ કરીએ.

—જી. બી. એસ. હાલેન
 (અનુ. ડૉ. મધુકર શાહ)

માનવસત્ત્વની ઉપેક્ષા

૨૬ મી જન્યુઆરીનો પ્રજાસત્તાક દિનનો એક વધુ રાષ્ટ્રીય તહેવાર રાષ્ટ્ર ભરમાં ઉજવાઈ ગયો. રાષ્ટ્રેતા મુજબ 'ધ્વજવંદન' થયાં, ભાષણો થયાં, ઘોષણાઓ થઈ; યુધ્ધના દિવસોમાં જ ભેવા મળે એવી રાષ્ટ્રીય અનનકટોકટી છતાં બોજન સમારંભો અને જલસાઓ પણ રંગેચંગે ઉજવાયા. સરકારી નેતાઓનાં અને સરકાર-પ્રેરિત ઇતર લેખો અને ભાષણોથી છાપાં ઉભરાયાં; સ્વતંત્ર ભારતમાં આટલાં વર્ષ દરમ્યાન થઇ ચૂકેલી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની આંખી દરાવવામાં આવી; અને હવે અડધી થનારી ભાવિ આઘાદીનાં આશ્વાસનો પણ અપાયાં.

હોઈ પણ સરકાર માટે આ સ્વાભાવિક ગણાય. પ્રજાને આશાના તાંતણે પકડી રાખવાની એની તો ફરજ છે. પ્રજા ક્યાં સુધી આવી આશાઓ અને આશ્વાસનો સહન કરી શકશે?—આવે સવાલ પૂછવાનો પણ અર્થ નથી. આજે સહન કરી રહી છે તો હજી એક-એ પેઢી શું કામ સહન નહિ કરે?—એવો વિચાર પણ થઈ શકે. અને દેશને ખાતર એ-ચાર પેઢીને તારાજ થઇ જવું પડે તો તેમાંય શું ખાકું છે?—એવો 'આદર્શ નાગરિક ધર્મ' અધીરા પ્રશ્ન-પૂછકોને શાદ પણ કરાવી શકાય !

વાત 'કંઈ' વચ્ચે વિનાની નથી. પ્રજાની ધીરજ આપટ ન હોય તોય ઘણી બધી જે-ઘી શકાય એવી રચનાની દારી જેવી એ યીજ છે. અને એ પટે નહીં ત્યાં લગી એને જે-ઘ્યા કરવામાં જ તો રાજનીતિની કુશળતા છે ! પડિત નેહરુએ આને માટે hope level એવો શબ્દ ચોળેલો—પ્રજાને ત્યાં સુધી આશા અને અદ્વાના તાંતણે પકડી રાખી શકીએ ત્યાં લગી 'સખ સલામત' છે.

બને કે બીજા અનેક વસ્ત્ર સુધી—'હોપ લેવલ'ની ખીણની કિનાર પર દેશને ઘસડી ય શકાશે. ખરખરે એનો નથી; 'પરંતુ' એથી શું સધાયું હશે એનો ભય છે—એની ચિંતા છે.

ધરતીના પેટાણમાં તો અદળક સંપત્તિ ને સત્ત્વ પડેલું જ છે. એ હીર આપણે કેટલા સમયમાં કેટલું જે-ઘી લઈએ છીએ અને એના બદલામાં, લાંબા ભાવિની દૃષ્ટિએ શું પામીએ છીએ એ ચિંતાનો સવાલ ગણાય છે. ધરતી પાસેથી આજે જે ચૂસી લઈએ છીએ એના બદલામાં એ દરમ્યાન એને પાછું કેટલું આપી શકીએ છીએ—એના પર ભૂમિના ભાવિ સત્ત્વનો આધાર મનાય છે. એથી જ તો તત્કાલ થોડાંક વસ્ત્રોના લોકો ધરતીની સંપત્તિ અને રસકસ પાંચ-પંદર વર્ષમાં જ ઉડાવી નાખવાની નીતિ આવતી પેઢીને માથે દુષ્કાળ અને નિઃસત્ત્વતાનો ભય પેદા કરનારી ગણાય છે. પરંતુ માનવસત્ત્વ Human Potential)ની બાબતમાં ચિંતા કરવાતું કારણ હજી આપણને જણાયુ લાગતું નથી ! આપણને સારું રાજ ચલાવતાં આવડે કે ન આવડે તોય, આપણા ખાસ કશા જાણત પુરુષાર્થ વિનાય, આપણને એટલી વાતની તો ખાતરી છે કે વસ્તી વધવાનીજ છે. બાળકો વધશે એટલે નિશાએ વધશે. કોલેજોય વધશે. ઉદ્યોગો ને કારખાનાં વધશે, વેપારો અને વહીવટી તંત્રો વધશે. વાદન વ્યવહાર અને સંપર્કનાં સાધનોય વધવાનાં જ છે. મોજશોખો વધવાનાં અને જરૂરિયાતો વધવાની જ છે. સ્વાભાવિક જ છે કે આ બધાંને પહોંચી વળવા સારુ માણસો જોઈએ—ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, ટેકનિશયનો, ઇન્જનેયર અને વહીવટદારો, વકીલો, દાક્તરો, શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો, પત્રકારો અને લેખકો, કારકુનો

અને કર્મચારીઓ-કથાનો એવા તોડો પડવાનો નથી કે દેશનો કારભાર જ અટકી પડે.

વાત કંઈ યોડી નથી.

*

બને કે વિશિષ્ટ ગુણવત્તાની અને ધારણની ચિંતા ન કરીએ અને સંખ્યા તથા જથ્થાની રીતે વિચારીએ તો અસાધારણ ક્ષોભકટી જેવું નવ જાણે !

અંગ્રેજોના અમલના દિવસોમાં—એ આખા ભૂગર્માં—જરૂરિયાત પૂરતા ‘કારકુનો’ પેદા કરી લેવાની નીતિ હતી. સ્વરાજના આ યુગમાં ય તત્કાળ જરૂરિયાત પૂરતી નીતિ રાખીએ; અને દરેક ક્ષણે વધતી જતી જરૂરિયાતના ધસારા નીચે, કારભાર ચલાવવા પૂરતા ‘વ્યવસાયીઓ’ અને ‘કર્મચારીઓ’ પેદા કરતા જઈએ તો બહુ મુશ્કેલી નથે આવે. ઉપર-જલ્લી સપાટીની સિદ્ધિઓના અનેક દાવાઓ કરીને આત્મતૃપ્તિ પામી લઈ શકીએ.

સવાલ વિચારવાનો તો ત્યારે જ આવે અને તો જ જિલ્લો થાય જો આપણા મનમાં પચીસ પચાસ વર્ષ પછીનું લાવિ દર્શન આજે હોય તો; અથવા દ્રવે એવું કોઈ ચિંતન કરવા ઈચ્છતા હોઈએ તો.

સવાલ તો જ આપણી ચિંતાનો વિષય બની જાય જો આપણે વિકાસની ગુણવત્તાનો વિચાર કરવા ઈચ્છતાં હોઈએ તો.

સવાલ તો જ ગંભીર ચિંતનનો બની જાય જો આપણે માનવ-સત્ત્વની દૃષ્ટિએ એની સકચતા અને ગુણશક્તિ દૃષ્ટિએ વિચારવા ઈચ્છતા હોઈએ તો.

૨.

સદ્ભાગ્યે આપણા ‘માનવમત્ત્વ.’ ‘જુમન પોટેન્શિયલ’નો વિચાર કરવાનું યોગ્ય મિત્રોને સજીવ અને ધરની ગિરાદરી નિમિત્તે ભેગા થયા થોડીક ચર્ચાઓ કરીય ખરી.

ગઈ કાલના (રાજ રામમોહનનથી મહાત્મા ગાંધી સુધીના) ઉજ્જવળ વારસાને સંભારીને આપણે જરૂર દુધાર્થ શકીએ છીએ અને આ પોણા બે દાયકાના સ્વરાજની પ્રગતિની માહિતીઓના આકાશ

અને ચાર્ટ જોખને જરૂર આત્મસંતૃપ્તિ (Compacency)ની વૃત્તિય પ્રગટ કરી શકીએ. પરંતુ આજે આપણે લગભગ દરેક ક્ષેત્રે જે બેજવાબદારી અને ઉઝાડગીરીની જુગારી વૃત્તિથી આપણા આજના માનવ સત્ત્વને વેડફી રહ્યા છીએ, એનો ધક્કો, એનો ધ્રાસ્કો, એનો આઘાત કેટલાને લાગ્યો છે?

માનવ સત્ત્વની ‘પ્રગતિ’ કે ‘અધોગતિ’ને માપ-દંડ લેવે મુશ્કેલ હોય, અને નિષ્ણતો અનેક પ્રકારે એનો અંદાજ લઈને નિશ્ચિત પરિણામો અને તેનાં કારણોની ઓજ હજી લેવે કરી રહ્યા હોય. છતાં, એક મૂળભૂત પ્રક્રિયા તરફ નજર નાખતા જે ચિત્ર બિપત્તી આવે છે તે ઓછું સચક નથી:

સ્વરાજ આવ્યું ત્યારે જેમની વય પાંચથી દશેક વરસની હતી, એવા, સર્વસાધારણ શિક્ષિત કુટુંબોનાં કુમાર-કિશોરોના વિકાસની વાત વિચારીએ. ઉમરના પ્રમાણમાં એમની વાચનશૃષ્ટિ, એમની જીવસાદૃષ્ટિ એમની સમજશક્તિ અને તર્કશક્તિ, એમની કલ્પના અને અનુભૂતિ સુધ્ધા—આખી પેઢીની સરેરાશ સત્ત્વશીલતા—આપણને અભિભૂત કરે એવી થી આપણે નથી જોઈ? પરંતુ, એ જ બાળકો મેટ્રિક સુધી પહોંચતા પહોંચતા વધુ સ્ફુર્તિથી વિકસવાને બદલે, કેમ જાણે, અણધાર કૃપા પધ્ધતિના ભયંતરના ભાર નીચે, કચ્છાઈને કરમાતાં નથી દેખાયા? અને કોલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના વરસો દરમિયાન તો તેમને ‘ઉચ્ચ’ અને ‘શિક્ષણ’ બંને શબ્દો સાવ ઠાલા લાગવા માંડના છે એવું આપણે નથી જોયું? શાથી એ ‘એકાંગી’ બન્યો છે? શાથી એ ‘બિન-જવાબદાર’ બન્યો છે? શાથી એ પોતાની જરૂરીયાત (નોકરી વ્યવસાય)ની જુગિઠાઈ ઉપર જઈ જઈ સકતો નથી? કેમ જાણે એને કોઈ આદર્શોની કશી પડી હોય એવું જ દેખાતું નથી! અઠગાઈ બિંદો આપણે એક આસે એને નીંદી પણ લઈએ છીએ. એના કુલ્લક રસો અને તેની લાંગડોડીઆ વૃત્તિથી હેનતાઈ જઈએ છીએ. દુઃખ અને અશ્-સોસ કરીએ છીએ.

હવે તો આંતરે એ આપણી સામે નૃનન નાગરિક તરીકે ઊભો છે, અને સર્વસાધારણ કુશળતાથી વ્યવસાયી કામગીરી બજાવતો હોવા છતાં, એના વ્યવસાયમાં ૫ એને કશી મુશ્કેલી નથી, ઉત્પાદનથી. રવરાજ, સમાજવાદ, લોકશાહી અને સરમુખત્યારશાહી એટલું એને કશું વિશેષ આકર્ષણ નથી. નામ રાજદારી પક્ષો અને નેતાઓ માટે એને લાગે ૪ વાદર છે, અને કશી વાતના ઊંઘા કિતરીને માથું પકવવા માટે એની તૈયારી નથી ! એ છતાં, એનામાં એવું શું રહ્યું છે એને આવેગ અને ઉત્કેષણતા અંગ્રાવનામાં ધસી જાય છે? રાજકીય તોફાનો કે લાપાવાદના રમખાણો મુધમાં ધસાડાઈને, આવેશમાં આવી ન કરવાનું કરી ૫ એસે છે — પોતાના જન અને કિતની આહતી આપી છે છે ! !

અષ્ટ કાલનો 'તેજસ્વી' ૧૩૨૧ ૪ કુકિલ' કાલે છપન બન્યો છે; અને, આજનો 'નિકે' નાગરિક ! આપણે એટલે કે આજની પ્રૌઠ પેઢીએ કદી સ્વીકાર્યું છે કે આ આખી પેઢીની તેજસ્વીતાનું આપણે પોતાને હાથે જ નિકેદન કાઢ્યું છે? અને આવતી કાલની એક-એ પેઢીનું આપણે સ્વપ્રધાન આપણે પછી આ પ્રગળે માટે ભવિષ્ય જુવું કશું રહેશે ખરું ?

એક બાહ્ય ભારે દેશની મરકા, તેના ઉદ્યોગો તેની યુનિવર્સિટીઓ અને હંતર પ્રજાકીય સંસ્થાઓ પોતપોતાની નાતકાલિક અકુચિત વરચિયાતને જ લક્ષમાં રાખીને, બજારૂ વૃત્તિ અને રાજકારણી દૃષ્ટિની સંકુચિતતાને કારણે, ગાનવસસ્તવના શક્ય વિકાસની બાળનમાં બિનજવાબદાર અને નિષ્ફર રહે છે; બીજી બાજુ, નવી પેઢીના તેજસ્વી યુવાનો આજના સર્વશક્તીનો રેડિયાળ દાંઆમાં ગોઠવાઈ જવા ઉત્પાદી થતા નથી, અને એમાંના કેટલાક એ ચોક્કસમાં ગોઠવાઈ જઈને 'સલામતી' સાધવાને બદલે એની બહાર જીવી જવા જાય છે — કદાચ અન્ધાન અને વધુ વિકાસની શોધમાં, અથવા તતાશ બની વધુ સવામી અને મુખ મગવડની

આશાએ, વિદેશ લાગી છટે છે અને ત્યાં ૪ ૨૧ી પડે છે — ત્યારે એ નેનાગીરી એને દેશાભિમાનરહિત નુસલ રવાર્થી સુવક તરીકે નીંદવાનું કરે છે, તેનું પરિણામ સ્પષ્ટ ૪ છે:

એ પેઢી વચ્ચેનો ભ્રમચાર રાષ્ટ્રીય વિચાર અને કટોરીમાં કેન્દ્ર થઈ જાય છે.

આપણા દેશમાં યુવાન તેજસ્વી વિદ્યાર્થી એસેકે આત્મહત્યાને માર્ગે ધન્યતા અને મનાન વિદ્યાની માનવી હાથેને, આ દેશના પગથી આકર્ષાઈ અધીનો નાગરિક બની જીવન સમર્પી ચૂક્યા ત્યારે ૫, એને કેવો બદલો મળ્યા? એને મરકારી ખાતાઓની અપરંપાર સંકુચિતતાઓ અને સતામણીઓનો ભોગ બનવું પડ્યું !

આવા તો એકલા સસ્વશીલો, આ દેશમાં રહેવા છતાં, 'દેશવરો' અને 'આત્મહત્યા'નો ભાવ સેવી રહ્યા છે !

આ પ્રયત્ન યનાહિત ઉપેક્ષાની આપણને વાંધુ છે? સરમ પણુ છે ખરી ?

દુર્ભાગની વાત એ છે કે આપણા ધડ-વંચાઓ આગળ ૨૫-૫૦ વર્ષ પછાતા વિશ્વનું દર્શન નથી.

૩

આજે ૫, ઇંગ્લેન્ડના મજૂર વડા પ્રધાન હેરોલ્ડ વિલ્સન પોતાનો દેશ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ઉચ્ચ સંશોધનના ક્ષેત્રે ક્યાં કેવી રીતે પાછળ પડી ગયો છે એની ચિંતા કરીને "ઓટોમેશન યુગ"માં વૈજ્ઞાનિક માર્ગની નવી ચોજનાઓ ધડી રહ્યા છે.

—આજે ૫, અમેરિકા પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ક્યાં ક્યાં દોષો તેના સર્વાંગી વિકાસમાં કંધામળો ઊભી કરે છે તેની ચિંતા કરે છે.

—અને ઈંગ્લેન્ડ તથા અમેરિકા શિક્ષણ, વિદ્યાન અને સંશોધનના ક્ષેત્રે રશિયાનાં ઉત્તમ લક્ષણો અપનાવવા હનું છે.

—રશિયા પોતે જ ઓટોમેશન યુગની એક અદ્ભુત સિદ્ધિનું અભ્યાસીએ એવું તો શિકાર બન્યું છે કે હવે સાથે છેતુંદર ગર્યા જેવું અનુભવે

છે! રશિયાએ અમેરિકા સામેની આર્થિક હોડના એક માધનતરીકે 'કોન્સુટર્ન' (વીજળીક મગજ)નો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. પરિણામ એ આંચુ કે એ યંત્રોએ એ દેશમાં અગ્રકચ ગણાતી આતરિખ ક્રાંતિની દિશા ઉધારી આપી! એકમાત્ર એકઠત્રી (મોનોલિથિક) મરમુખત્યારશાહીના મુળભૂત પાવાને જ પડકાર ફકાયો, અને કોર્ટ પછુ નિર્ણય કોર્ટ એકના અતિમ અલિખાયને આધાર રૂપો થોઅ જ નથી, હવત પ્રકારના Iron અને Constની લાખો વીગતો પછી કોન્સુટર્ન જે ચોક્કમાર્થ પૂર્વકના નિર્ણયો આપે છે, એ ગમે તેવી શક્તિ શાળી વ્યક્તિના ગળ જહારની વાત છે આવુ 'પ્રતિક્રાંતિકારી' સત્ત રશિયાને સ્વીકારવુ પડ એવી સ્થિતિ પેદા થઈ ચૂકી છે!

આજના અતિ જટિલ યુગની એક પલ્લ સમસ્યા એવી નથી કે જેની હઠવેરા વીગતો અને સેકડો શક્યતાઓની બાજુકારી વિના, સંશોધન અને ચિંતન કયા વિના, યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકાય.

*

અગ્રેજ અમનમાં હતું તેમ એ પ્રે દકાને વિશિષ્ટ અધિભગ આપવાનો આ સવાલ નથી આખી પ્રજાનું સ્તર ઊંચુ લઈ જવાનો આ તો પડકાર છે આખી પ્રજાના પુરુષાર્થનો આ તો યશ હશે વહેલામાં વહેતી તકે વધુમાં વધુ પ્રબળજોનો. ઉત્કૃષ્ટ દક્ષાના જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને ચિંતનની તકો મળે, અને દુનિયાને નિરખવા સમાજવા અને પોતાની રીતે અપનાવવા પ્રજા સમર્થ બને એ અપેક્ષિત છે સવાલ કેટલો સમય લાગે એનો નથી, સવાલ સાચી દિશા અને દષ્ટિનો છે

આની સામે આખો બધ કરીને આપણે 'તત્કાળ ઉપયોગી' શિક્ષણ કે કાર્યક્રમજાવાળા "આગુતોષ બાણો" (તરતજ સંતોષાઈ જનારા) પેદા કરીએ, અને બીજાઓના નિર્ણયોનું અનુસરણ કરનારા "અનુકરણસિદ્ધ" નિષ્ક્રિયો બીજા

ઠરીએ, અને અદ્યતનયુગી સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે સંતોષ લેવા જેવી જગતુ વેપારી વૃત્તિ અપનાવીએ તો આપણને કોણ રોમવાતું હતું ?

અથવા તો, અવસાન્ય આપ્યા પછી આપણને એવેય થાય કે

હવે અગ્રેજો અને અગ્રેજી એકની જરૂર નથી એના જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિના આપણુ કશુ રડાવાતું નથી, આપણે આપણી વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ છે, એના વિલોપ ઉકેનો છે, આપણી પાસે યાજ ગમખેલનથી માધી જેવી વિભૂતિઓતું માર્ગદર્શન છે, આપણે દોષનાથી કયાપ ઝોણા છીએ એવી "લઘુનામયી" સેવવાની જરૂર નથી

—આવા "અટૂલી મટૂલી"ના આદર્શની "ગુરતા યથી" શુ જોખમમર નથી ?

સી પી સ્તો જે T.T.C. Culturesની સમસ્યા ગૂઢ કૃ છે, અને ચાન્ડ મોરસોડી જે "આખા માનવી"ના સર્વાંગી મરકાર શિક્ષણનો ઉકેલ આપે છે — એ વાત સમજવા જેટલી શુભસ આપણી આવતી કાલની પેઢી પાસે આપણે રહેવા દીધી હશે ખરી ? —એજ તો આપણી આજની સમસ્યા છે

જે પ્રજાના ઘડવૈયાઓ એમની આજની યુવાન પેઢીનો ઉડાઉ ઉપયોગ કરી લે છે, અને આવતી કાલની પેઢીના સરવની બાબતમાં ગાફેલ રહે એ આજની પેઢીના શાપના જ અધિકારી હરે છે — એ ઇતિહાસ-વિદ્યા રજો વિસરીએ

—ભોગીલાલ ગાધી

[૪૨] બિસહરી માટે તૈયાર કંઈ નામના આધારે

રાજભાષાની સમસ્યા

પ્રગતત્ર દિને કેન્દ્રની મુખ્ય “રાજભાષા” તરીકે અને ખીજા રાજ્યોના કેન્દ્ર સાથેના વ્યવહારની મુખ્ય “સાંકળભાષા” તરીકે હિન્દીનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું. અલગત, અંગ્રેજીને “મદદનીશ” ભાષા તરીકે માત્ર રાખવામાં આવી. આ પગલાં પાછળ રાષ્ટ્રીય એકતાની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ગમે તેટલી ભાવના હોય પરંતુ એ એકતાનાં પ્રયાસ જ રાષ્ટ્રીય વિચિત્રતાનું એક પ્રયત્ન મોજું ઊઠાળી ગયો !

કેાશુ જાણે શાથી પણ આપણા રાજકર્તાઓની એ એક વિચક્ષણતા જ રહી છે કે તત્કાલ જે પગલાયી કરશે જ ભણું થવાની વધી ન હોય તેવાં પગલાં પણ, કોઈ કશી ગણતરી વિના જ, ઉત્સાહમાં આવીને લઈ નાખ્યાં ! અને ખીજી વિચક્ષણતા એ કે જેવો ઝોની સામે વ્યાપક પડકાર ઊઠ્યો કે તેણે પાઘડી ફેરવી લઈ એક નહિ, હજારગંધ આશ્વાસનો અને વચનોની દ્વાણી કરીને, સળગતું ઠારી દીધાનું -સોલન લેવા લાગી જવું.

પરંતુ લોકોનું સળગાવું શું કામ અને ઠારી દીધું તો હવે-શું ? -એ બાબત ચોખ્ખટ કરવાની જવાબદારી ભાગ્યેજ ભેગા મળવાની !

“રાજભાષા” અને “સાંકળ ભાષા” તરીકે હિન્દીનું સ્થાન પૂર્વનિર્ણિત બંધારણાનુસારી હોવા છતાં ઝોની જાહેરાત કરવાનું તાજેતરનું પગલું સમજ્યું મુશ્કેલ છે. ૧૯૫૦ના બંધારણમાં પંદર વરસ માટે નિર્ણય મુજબતરી રાખવામાં આવ્યો હતો શાથી ?

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પં. નહેરુએ પેસે જ આ નિર્ણયને પાછો ધકેલ્યા કર્યો હતો. એનું કારણ એ હતું કે બિનહિન્દી પ્રદેશો હિન્દીને “રાજભાષાનું” સ્થાન આપવા તૈયાર થતા ન હતા; અને ધીમે-ધીમે કરતાં, ૧૯૬૩ ના “ઓફિશિયલ લેંગ્વેજ એક્ટ” અનુસાર, પંડિતજીની સદબરીમાં એવો વ નિર્ણય લેવામાં કે હિન્દીની મદદનીશ

તરીકે અંગ્રેજી અનિશ્ચિત સમય સુધી ચાલુ રહેશે. વધુમાં, પંડિતજી એવું વચન પણ આપી છૂટ્યા હતા કે બિનહિન્દી પ્રાંત જાતે જ હિન્દીને સ્વીકાર કરવા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી કેન્દ્રમાં તમામ વહીવટી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ચાલુ રહેશે.

અલગત, આ નીતિ પાછળ ભારતનાં ચાર દક્ષિણી રાજ્યોને સાથે લેવાનો પં. નહેરુને આશ્રદ હતો જ. ઉપરાંત, અંગ્રેજીનો ખપ એમણે ધણો અગત્યનો લેખ્યો હતો. હિન્દી એનું સ્થાન લાખા વખત સુધી નહિ લઈ શકે એવી વ તેમની સમજણ ખરી.

તો પછી, હવે આજે હિંદીને મુખ્ય રાજભાષા તરીકે જાહેર કરી દેવા માટેની ધડી પાકી ગઈ હતી એવું શાથી માની લેવાય ?

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે હિંદી રાજભાષા અને સાંકળભાષા બને એમાં હિન્દીભાષી રાજ્યોના ઉત્સાહ તો હોય જ. એમણે તો પોતાના આત્મિક વહીવટ માટે હિન્દીને ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો અને કેન્દ્ર સાથેના વ્યવહારમાં પણ વધુ ને વધુ હિન્દીને ઉપયોગ કરવાની નીતિ રાખેલી. (ને કે આટલે વરસે વ હજી એ દિશામાં તેઓ ભડકુ કરી શક્યા નથી.)

ખીજી બાજુ, શાસ્ત્રી અને નંદાજીને વ દક્ષિણ રાજ્યોના ઉચ્ચ અધિકારીઓની જાણ હતી જ. છતાં એમણે પં. નહેરુના અપસાન પછી પોતાના વહીવટ દરમ્યાન હિન્દીને કમસા: આગળ આજુબા, જલસતર બનાવતા કેવાકે નાના નાના સુધારા કર્યા, યોજનાઓ કરી અને -હિન્દીભાષી રાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં કેવળ હિન્દીને જ ઉપયોગ કરવા લોય તો થઈ શકે એવી ભેગચાઈ કરીને, સાવચેતી ભર્યો ધીમે રાહ લીધો હતો. પરંતુ, મૂળથી જ હિન્દીના વર્ગગતી આશંકાથી ભરજતા રહેવા દક્ષિણ પ્રદેશો આથી તો જીવતા ચોટી બિઠવા હતા.

મિ હિંદી પ્રજાના મનમાં હિંદી વર્ચસ્વનો લથ
કઈ તબો ન હતા અનાજના ગાંધીયુગમાં પહેલી
સંગ્રાર સમેતી નૃણીય લડત િ એકતાના ભાવા
વેશમાં હિંદીને ગુજી ભાષા તરીકે પ્રાંતિક આપ
વામાં આવી હતી અને ગાંધીજીએ સન્દૃત-હૃદ્દે સન્દ
પ્રયોગો થી સગ્ગ સાર્વજનિક મનેરી હિંદુસ્તાનીને
ગાંધીની એકતા અને મોક્ષાદી બનેના પ્રતીક તરીકે
એ ગાંધીની હતી ૧૯૩૮ માં એ ભારતીયી પ્રભા
વિન થયતા ગાંધીજીએ પોતાની મદાસ સરકારમાં
હિંદીને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ફરજિયાત મ્યાન
આપ્યું થ હતું પરંતુ ત્યાર જ રાજ્યો રિરુધ્ધ
મદાસના મોજેરી આજેરાનોએ ભારે રોગ મચાવ્યો
હતો અને ગાંધીજીએ ગાંધીજીને સનાહ આપતા
કહી નાખ્યું હતું કે—

રાજ્યોએ બહુમતિન પાયા કરતા બહેતર કે
ગાંધીજીએ કરેલા મોજેસ કઈ બહુમતિન વરેરી નથી
એ તો આ વરાને બોલામાં આદા મકથ સમયમાં મહાન
અને મન ન રાજ્યનાની ગેકે એના નમામ ધરિબજેન
વરેરી

આજે તો કોઈ સૌથી મોગી વાગા િ હોય તો
તે ‘હિંદી માત્રાભવવાદ’ અથવા હિંદી નાહીવાદ’ની
આશંકા અને ભયથી પ્રેરાયેરી છે હા ત બિન
હિંદી પ્રદેશોના મનમાં એમ છે કે રિંદી ભાષા
દારા મિનહિંદી પ્રદેશો ઉપર હિંદીભાષી ગાંધીજી
વર્ચસ્વ મચાવવાનો આ પ્રયાસ છે એમને એમ
લાગે છે કે—

—કેન્દ્રમાં હિંદી ભાષાનું મનસ્વ સ્થપાતા
મિનહિંદીભાષીઓની સરખામણીમાં હિંદીને મર્વન
વર્ચસ્વવાળું સ્થાન મળવાનું

—કેન્દ્રની નોકરીઓની પગીક્ષા માટની ભારા
હિંદી થતા, મિનહિંદીઓ એમાં પાઠગી પડવાના જ

મિનહિંદી પ્રદેશોના પરમ્પરના અને કેન્દ્ર
માથેના વહીવટમાં થ હિંદીને પ્રાધાન્ય મળીના,
મિનહિંદી પ્રદેશોમાં થ શિક્ષણમાં અને મત્તાસ્થા
નોમાં હિંદીનું મહત્વ વધવાનું ધીમે ધીમે કરતા
ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી બનશે અને પ્રદેશ
ભાષાઓનો વિકાસ દુર્લાભ બનના

આ બધા જતા, પ્રજાસત્તાક દિન પૂર્વે જ
ખુદ વડા પ્રધાનને ત્યાં ‘હિંદી સપ્તાહ’ ઉજવાયું
અને ‘હિંદી ધ્વજ’(૧)ના વેચાણને કાર્યક્રમ
પણ થયો! ઉપરાંત, એના ચોડા મંમયથી વિદેશ-
બાહુ, ગૃહબાહુ અને અજબાહુ — નજેએ હિંદીની
ગતિ વધારવાના ઉપરા ઉપરી પ્રયાસો કરવા માંડ્યા
હતા — તે, પ્રજાસત્તાક દિને હિંદીને મુખ્ય ‘સાજ-
ભાષા’ને ઉચ્ચ આસને ચઢાવી રીધાની જાહેરાત
પણ થઈ ગઈ પરંતુ, એની મામે જેરો મદાસમાં
અગ્નિસ્નાન અને ગોળીબારનો આતક ફાંદી
નીકળ્યો કે તરત સાંત્વીજી અને નદાજીએ, એક જ
અદનાકિયામાં, ઝડપબધ નિવેદનો, શરૂમાં જરા
જોખારીને, અને પાછળથી દીલા પહીને, ફરી
નાખ્યા, આશ્વાસ વચનોની લકાણુ કરી રીધી,
તથા હિંદીની ગતિ વધારવાના વહીવટી પગલા
ચૂપચાપ સમેટી લીધા

આ અનેક આશ્વાસનો અને વચનો એટલું તો
અપૂરું કરે છે કે—

સરકારને પોતાના નિર્ગૂંબની જાહેરાતથી
પોતાની આરી દારી દશા થશે તેની મનજ ન હતી
એટલે જ તો અમુક પ્યો આતશ પ્રલવળી િકતા
મજાગઈને વાટાઘાટેની સિફારત કરી, અને ભગ-
ભગ “સ્પેટસ-કા” પર (એટલે કે, ૧૯૫૦ થી
૧૯૫૫ સુધીના અજેજ વર્ચસ્વવાળા ધોરણુ પર)
પીઠેલું કરી જ્યાં સુધી તૈયારીઓ ખતારી રીધી!

ટકમાં, મુજા નિર્ગૂંબ જ હજી મિનહિંદી પ્રજા-
ઓને મગે ઉતારવાનો બાકી હતો, વાટાઘાટો ફર-
નાની મિથિત હજી બાકી રહી હતી, એટલે કે પરિ-
મિથિત હજી કાચી જ હતી, તો પગો, કાચો
નિર્ધૂંબ જાહેરાત કંઠીને વોશાન વહોરનાની શી
જરૂર હતી?

બધી ગીત િ અનિનિતતા અને અપકરતાનું
પરિણામ એ આવ્યું કે કોન્ગ્રેસના મદમાં જ
જખરજરત ભગદાણું પડ્યું

—મદામના મુખર પ્રધાન ભાગવતસને જ એવું
કહી નાખ્યું કે કેન્દ્રની નોકરીઓની બાબતમાં

રાજ્યવાર નહીં “કપોટા” સંજ્ઞામાં આવે એમાં પણ કેન્દ્ર સરકાર તૈયાર છે. (આ ‘કપોટા પદ્ધતિ’નાં અનિષ્ટોનો વિચાર ભાંચે જ થયો જણાય છે.) “કેન્દ્રના નાવણ” શિક્ષણ પ્રધાન ભક્તદર્શને થોડા સંખત પૂર્વે જ કેન્દ્રની પરીક્ષાઓ હિંદીમાં લેવાનું જણાવેલું તે ફરવી તોળીને એતું ઉચ્ચારી નાખ્યું કે, કેન્દ્ર સરકારની પરીક્ષાઓ દેશની બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લેવા વિચારણા થઈ રહી છે; અને હિંદીમાં પરીક્ષા લેવાય તો ય ભાષાની પ્રતિષ્ઠાનાં ઠરાં વિચલ-વસ્તુ તરફ વધુ ધ્યાન આપાય તેવું પણ ચર્ચા શકે.

કેન્દ્રેસના પ્રમુખ ઠામરાજ, આંધ્રના મુખ્ય પ્રધાન સંજીવ રેડ્ડી, મૈસૂરના મુખ્ય પ્રધાન નિજલિંગપ્પા અને પ. બંગાળના નેતા અતુલ્ય થોપની મંડળીએ વડાપ્રધાન શાસ્ત્રીને પં. નહેરુના વચનની ધોદ આપી; દક્ષિણની પ્રજાની સંમતિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, શૈક્ષણિક જવાની સિખામળ આપી.

કાર્યવારો પોને તો એવાં ય સલાહ આપી રીધી કે કેન્દ્ર તરફથી હિંદીમાં પત્રવ્યવહાર આવે તો શક્તિ કેંકા ફળે!

એથી ય આગળ વધીને

મદ્રાસના પુલ્લેયુટપ્રધાને ‘અંગ્રેજી મુખ્ય ભાષા’ તરીકે અને ‘હિંદી મહદનીશ ભાષા’ તરીકે રહે, એવી (ઊલટી ?) મૂચના ય કરી નાખી!

આમ, ધરની અંદરથી ઉઠેરગી થઈ ચૂકા...

દ્વિવક મુલત્રા કુઝગમ અને ચાનળ એ તો અગાઉથી પડકાર દેંદ્યા જ હતો. તેમણે તથા મદ્રાસ અને બંગાળના શિક્ષણ-સાહિત્યકારોએ એવી માગની પ્રગટ કરી છે કે કેવળ મોદ્રાનાં આશ્વાસનો આપવા કરતાં બધારમુનો ૧૭ મો ભાગ જ બદલી નાખીને હિંદીની વાત જ પડતી મુકો!

આ સૌનું તો, ‘અંગ્રેજી સવય, હિંદી ન કદાચ’-નું સૂત્ર છે.

આ તમામ અંધાણુ ભારતના ભાવિ

માટે ભારે અપશુકનિચાળ દેખાય છે. અલ-અતાંવાદી કુઝગમ અને રાજાજી જેવાને હાથે ઘણું તુંકશાન થયું છે. પરંતુ કેન્દ્રેશ પોતે જ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના વિષવાદમાં બંગાજીગોર ફાળો આપી રહી છે! આમેય કેન્દ્ર જ્યારે નખળું પડી રહ્યું છે ત્યારે આ આખો ચાળો વધુ ચિંતાજનક છે.

૪

આ બધાને અતે મવાલ તો, ફરી એ જ પૂછવાનો પ્રશ્નો થાય છે કે-

પં. નહેરુએ સચવેલો અને આજ સુધી અમલી બનેલો ‘સ્ટેટમ-કો’ જ આજ રાખવાના હો, નહેરુની ખાત્રીઓને બધારમુદ્ધિ આપવા તૈયાર હો, તો ભવંકર ઝગની આવેશ અને ઉઠેરમુદ્ધિને મારે કારણુષ બને એવું પગલું જાહેર કયું જ શુ કામ?

ખરી વાત તો એ છે કે આ પંદર વર્ષ દરમિયાન પોતાની ભાષાનીતિ માટે કેન્દ્ર સરકાર જ્ઞાનિષ્ઠ હોત તો તેણે એવો કાર્યક્રમ કમશા પાર પાડ્યો હોત કે જેથી આને આવેશ અને અવિશ્વાસ માટે સ્થાન-અવકાશ લગભગ નહિવત બન્યાં હોત.

પરંતુ, હજી આટલે વરસે ય કેન્દ્રમાં હિંદી હારા કમો મહત્વનો વહીવટ થઈ શકે એવી સ્થિતિ જ નથી. એટલી કક્ષાનો હિંદીનો વિકાસ જ થયો નથી એવી કક્ષાનું શિક્ષણ કર્મચારીઓને આપવામાં આવ્યું નથી. હજી દરેક અંગ્રેજી પત્ર-વ્યવહારનું હિંદી ભાષાતર કરવા નેટલી સામગ્રી જ તૈયાર નથી!

સરથી આવી તૈયારીઓ કરી હોત તો થોડાંક વર્ષોમાં કામચલાઉ સામગ્રી અને સ્ટાફ તૈયાર થઈ શક્યાં હોત.

વળી રાજ્યોમાં હિંદી શિક્ષણને મહત્વ અપાયું હોત તો દરેક નહિ તો આજની નાંખી પેટા ૧, એના તરફ અભિમુખ બની શકી હોત.

આને બદલે આ પંદર વર્ષ દરમિયાન હિંદી-ભાષીઓનું વર્ચસ વધશે એવો ભય જ વધતો ગયે

છે. આ જોતાં, આજની પરિસ્થિતિનો દોષ ખીન્ને ક્યાંય દોળવા જવા કરતાં દ્વિતીયાવાદના ઝગનીઓ અને કેન્દ્ર મરકાર પોતાની જવાબદારી સમજે તો સારું.

ક્યાં સ્વરાજ્ય પૂર્વે “રાષ્ટ્રભાષા” તરીકે હિંદીની પ્રતિષ્ઠા અને ક્યાં સ્વરાજ્યનાં ૧૭મા વર્ષે તેની સામેનાં ભય અને ધોષનો અંજાવાત !

“રાષ્ટ્રભાષા”ની વાત જ દેવે નામકેવળ જની છે (ભારતના બંધારણમાં જ ભારતની ચોટે ભાષાઓ “રાષ્ટ્રભાષા” તરીકે ઉલ્લેખાત છે.)

પરંતુ, “રાષ્ટ્રભાષા” તરીકેનું ૫ દિનનીનું સ્થાન ટોલી ઊઠ્યું છે !

વળી, આ દેશના ધનુષ્ય ભાષા શિક્ષિતો અને શુદ્ધિજીવીઓને માટે અગ્રેજી ભાષા જ રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક જની ગઈ છે.

આવી ક્ષિતિમાં ભારતની કેઈ પણ એક ભાષા મુખ્ય “રાષ્ટ્રભાષા”નું સ્થાન લઈ શકે એ સુરક્ષે બન્યું છે; અને કેન્દ્રની મુખ્ય રાજભાષા તથા મુખ્ય સાંકળ ભાષા તરીકે અગ્રેજીનો ઉપયોગ અનિશ્ચિત મમ્મય માટે ચાલુ રહે એવી સ્થિતિ ઊભા થઈ છે. અને આનો તત્કાલ ઉકેલ ૫ નહેરુએ આપેલી ખાત્રાઓને બંધારણી બનાવવામાં જ છે— એવું લગભગ સર્વત્ર સ્વીકારાઈ રહ્યું છે.

પરંતુ, ૫ નહેરુએ અમે તેટલી દુઃખ કરી દોષ તો ૫, દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રદેશો પોતે હિંદીને આવકારે અપનાવે એવો દિવસ ક્યારે ગમે એ વિચાર જ વિનામણુમાં નાખી દે છે.

હાથ ભારતે ભાષા દ્વારા એકતા મેલવાની આખી કસપના અને ગમજળનું જ કેન્દ્રની પડકાર ? ભારતની એકતા તો આત્મિક એકાત્મતામાથી જ પ્રગટી શકે અને નહિ કે ઉપચારી લદાનાગ કાગળો, ભાષાઓ કે ગરબદંડ દ્વારા.

ભારતની રાષ્ટ્રીય આંતરિક એકાત્મતાની ચાવી નહીં આપણે જોઈવાની છે.

—ભોળીલાલ ગાંધી

૬. એસ. એલિયટ

જમાનાએ ગ્રેટમાં સંવેદનોને અભિવ્યક્ત કરવા માટે કાઈ કાળે ભાષામાં રહેલા મંજીતની ખોજ અને કોર્પકાળે બોલચાલની ભાષાના મરોડની શોધ અનિવાર્ય જની રહે છે. વર્ડઝવર્થને બોલચાલની ભાષાની સમૃદ્ધિ ખપમાં લેવાનું જરૂરી લાગ્યું હતું. ડેન અને વર્ડઝવર્થ પછી વીસમી સદીમાં એ કામ એલિયટ કરી બતાવ્યું. એમની કવિતાએ યુદ્ધોત્તર કવિતાની દિશા નક્કી કરવામાં અગત્યનો ફાતે આપ્યો છે. પાંચમી સદીમાંથી આ કવિતાને પણ એક વેળા તે ધીરસ જેવા કવિના મુખેથી પણ ‘essentially prosaic’ સાંભળવાનું આવ્યું હતું. એલિયટનું મોટા ભાગનું વિવેચન એમની કવિતારચના પરત્વેની અંગત જાળની નીપજ છે એમ એમણે કહેલું. આ ‘post-romantic criticism’ બદલાયેલી રસમની કવિતા માટે વાચકવર્ગ જોભે કરવામાં આકારીપર-રૂપ કાર્ય કરી મળ્યું. વિવેચનના સિદ્ધાંતો અને કવિતા સમાન્તર ચાલતા હોય એવો વિરલ બનાવ એલિયટમાં બને છે.

એલિયટની કવિતા બહુશુદ્ધ કવિતી છે પરંતુ એમાં જીવંત ચર્મ ઊંડે છે. ગતકાલીન સાહિત્યના અતુરભૂતથી સમૃદ્ધ થવું એ અધરું છે, કારણ કે કવિ વાંચેથી એ એવા જ વિશાળ વ્યાપની અપેક્ષા રાખે છે કવિતાને માટે પ્રતિકૂળ કહેવાયેલા સમયમાં નિર્ભેજ ગણકાની કવિતા એલિયટ આપી છે. ‘A heap of broken images’ માંથી કવિતાની અખિયર્ષ સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ એલિયટનો છે. છટક કાંચે સાથે કવિચિત્ર વર્ણો અને વર્ણો મુઠ્ઠી કામ કરતુ રહ્યું હોય અને એ રીતે કવિતાની અખિનાઈ પ્રાપ્ત થકે હોય એવા ઉદાહરણ ‘The Hollow Men’, ‘Ash Wednesday’ અને ‘Four Quartets’ ના છે.

એકે સૈકે સાહિત્યનું પુનર્ખંડવાકન કરીને પુનર્-ર્જવના આપનાર વિવેચક મળી રહેવા જોઈએ.

એવી અપેક્ષા એલિયટે પોતે જ મહદંશે સંતોષી છે. ગુપ્તધી, બેન બેન્સન અને દાન્તે પરનાં વિવેચનો સીમાચિહ્નરૂપ છે. મિલ્ટન અને ‘લેન્ડેટ’ વિશેના એમના ઉદ્દગારોની સાથે સંમત ન થવાના કારણ નીકળી આવે, તો પણ, એની પાછળ રહેલી નિષ્ઠા સ્પષ્ટ ગયા વિના રહેતી નથી. કૃતિના વિવેચનમાં એલિયટની નજર કલાના મૂળજૂત પ્રશ્નો પરત્વે રહે છે. છેક ૧૯૧૯માં પ્રગટ થયેલા એમનો નિબંધ ‘Tradition and the Individual Talent’ એક દૃઢપ્રત્યય વિવેચકનો દષ્ટિકોણ ઉપસાવી આવે છે. એમના ત્યારપછીના વિવેચનો તો એ નિબંધની પાદટીપ જેવા છે એવું કહેવા સુધી જોન વેર્ધન ગયા છે. કોઈ કોષને ઐતિહાસિકતાનો અતિરેક એલિયટમાં દેખાયો છે પણ ઐતિહાસિકતાના નામે વર્તમાન પરત્વે એમણે આંખમાં આંખણું કર્યું નથી. એલિયટનું વિવેચન તો, જોન વેર્ધન કહે છે તેમ, “derives its characteristic flavour from the fact that, while very subtle and lofty, it is also very matter-of-fact, having both feet firmly planted in the here and now.”

કવિતામાં નિર્બંધિતતા એલિયટને અસિદ્ધિત છે. શરૂઆતથી જ પરલક્ષિતાના ચિહ્ન એમની કવિતામાં દેખાયાં હતાં. ‘The Love Song of J. Alfred Prufrock’ માં ‘interior Monologue’ વિવેચકોએ જોયો છે. કવિની પરિણતપ્રજ્ઞા નાટક તરફ વળે એ, આમ, સ્વાભાવિક હતું. કાવ્યનાટક સિદ્ધ કરવામાં એલિયટના સમકાલીનોએ પણ તેમ જ અઘનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ એલિયટનું લક્ષ્ય તો પછની નાટકના વાહન તરીકેની અધિવાર્યતા સિદ્ધ કરવા તરફ અને એની શક્તિઓ તપાસી જોવા તરફ રહ્યું. નાટ્યકાર નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા નાટ્યચરિત્રોનો-કસ કાદી શકે. એલિયટે કોરસને નવી જ ક્ષમતાથી પ્રયોજ્યું. એલિયટની સિદ્ધિનો ખ્યાલ આપતાં Ronald Peacock કહે છે: “The field of

verse is widened again; the form of drama heightened.” પછનો ક્ષેત્રવિસ્તાર થયો. Blank verse પાસેથી એલિયટને કામ કાઢી લેવું હતું પણ જ્યોર્જ ટામ્સનને બતાવ્યું છે તેમ, “It rebels.” એલિયટની પ્રજ્ઞા ‘highest verse પ્રાપ્ત કરવાની હતી.

પછનાટક અંગેના અનેક પ્રશ્નો એલિયટ ફરી ફરીને વિચારી જોયા છે. વાગવવાદે પડતે રંગ જુમિમાંથી દેશરડો દેવા જવું ક્યું ત્યારપછી એકવાર એને રંગજુમિમાં પ્રવેશવાના નાટ્યકારોમાં એલિયટ અગ્રવાણ છે. સાદિયપદાર્થથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં અને કાવ્યભારતી પદાવલીની કવિતાની રંગવાળી કરવામાં એલિયટનો પુરવાર્ય ચિરમરણીય છે. એમણે ચાલસે એલિયટ નોટન વ્યાખ્યાનમાં આપતાં કહ્યું હતું. “To do the useful thing, to say the courageous thing, to contemplate the beautiful things that is enough for one man's life.” એલિયટ એ ઉત્તમ રીતે ક્યું છે.

—અનિરુદ્ધ બક્ષી

હિન્દી ઉલ્લખનની હકીકતો

૧૯૫૦ : ૧ મે ૧૯૫૦ના જન-સુઆરીની

- મીથી રાજભાષા મનાવવાના નિર્ણય
- દેશી મુખ્ય ચેફ ભાષાને 'રાષ્ટ્રભાષા' એ તરીકે સ્થાન

૧૯૫૭ : મોનાના આઝાદપ્રગિત ત્રિભાષી ફોર્મ્યુલા (જેનો સ્વીકાર બધા રાજ્યોએ કર્યો) તે મુજબ,

- બિનહિંદી પ્રદેશોમાં માતૃભાષા, હિંદી અને અંગ્રેજી હિંદીભાષી પ્રદેશોમાં માતૃભાષા હિંદી, અંગ્રેજી, ઉપરાંત એક અઘતન ભારતીય ભાષા (૧૯૫૧ માં 'અઘતન' મંદ મંદી નાખવામાં આવ્યો તેથી હિંદીભાષીઓ કોઈ એક અઘતન ભાષાને પસંદ કરી લેવાનું ફોર્મ્યુલાનો અમલ કરીને નેતોપ લઈ ગયો

૧૯૫૮ : ઓગસ્ટ-નવેમ્બરમાં ૫ નહેરુના પાર્લીમેન્ટમાં ભાષાઓમાં બહેધરી

- બિનહિંદી પ્રજા અને જ હિન્દીનો સ્વીકાર કરવા તવાગ ન વાવ ત્યાં મુધી કેન્દ્રમાં તમામ વહીવટી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી આનુ રાખી

૧૯૬૩ : આદિશિવત લેગેજ એક્ટ (લાન્ડો)

- ૧૯૬૫ની જન-સુઆરી પછી અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ તરીકે આનુ મળ્યો

૧૯૬૫ : જન-સુઆરી ૨૬ વી બાગ : મુજબ હિંદી મુખ્ય ગભાભાષા

૧૯૬૫ : (સુઆરી ૧૦) વાસ્તવમાં જાઓના પ્રવચનમાં રાષ્ટ્રનગા વાવ

- ૧૯૫૮ માં નો એ આરોની બહેધરીના "સ પુર્વે અને બીજા પુર્વે" અક્ષર ભાવાત્મક કાર્ પુરુ પ્રાગની નર્મ કે મન-ચાગી વિના સ્વીકાર

- ભાષાનીતિના મુખ્ય પાયાઓ અંગે નહ સ્પષ્ટતા

(૧) દરેક રાજ્યને પોતાને મનપમ દ ભાષામાં — ને પછી પ્રદેશભાષા દેવ ક અંગ્રેજી — પોતાનો વ્યવહાર મુતપરો કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહેશે

(૨) એક રાજ્યનો બીજા રાજ્ય માથેનો વ્યવહાર કો તો અંગ્રેજીમાં, અથવા તો બીજી ભાષામાં હોવ ત્યારે અધિકૃત અંગ્રેજી અનુવાદ સહિતનો હોવો જોઈશે (ગભરોના મુખ્ય પ્રધાનોનો સર્વાનુમતિ નિર્ણય આ પ્રમુખને થયો છે)

— ન્યા કોર્મ રાજ્યોને કેન્દ્ર માથેનો વ્યવહાર હિન્દીમાં થતો હશે ત્યાં પાસુ અંગ્રેજી ભાષામાં જ-રી રહેશે

(૩) બિનહિંદી રાજ્યો કેન્દ્ર સાથેના વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવા મુકન રહેશે, અને આ બિનહિંદી રાજ્યોની સમતિ વિના તમા કોઈ ફેરફાર કરવામાં નહિ આવે

(૪) કેન્દ્રની કક્ષાએ આલતા વહીવટ-વ્યવ-મયમાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ આદ રહેશે

હિન્દીને વિશિષ્ટ સ્થાન !

૧૯૫૬ : સત્તાવાર ભાષા કમિશનનો અભિપ્રાય હાઈકોર્ટ, ધાગસત્તા અને યુનિવર્સિટી માધ્યમ તો હિંદી હોવ એ ઉત્તમ

(મત્તા કમિશનમાં હિન્દીમાં સંન્યત ગયા વધાર પડતી મંદાતની સાક ન વા સ્થિતિ પાડુ વાગીન તે જ નથી)

૧૯૬૦ : યુ પી અમ મી ની પરીક્ષા માટે અંગ્રેજી ઉપરાંત મીન માધ્યમ તરીકે હિંદી દાખવ કરવાની પિચાઈ થા બાદ, ગેરોના મુખ્ય પ્રધાનોની મેકમાં નિર્ણય કમળ, મ તોપદારક મોડરેશન ચોનમોના સ્વીકાર પછી જ અમલ કર્યો

ભક્તિપ્રણાલીની અવિરત ધારા

વૈદિકયુગથી મધ્યયુગના અંત સુધીની રૂપરેખા

—ભોળીલાલ ગાંધી

ભક્તિ પ્રણાલીનો પ્રારંભ વૈદિક યુગથી થઈ ચૂક્યો જણાય છે. એ વાત સાચી છે કે વેદમાં પ્રતિમા-મૂર્તિ કે સ્વરૂપપૂજાને સ્થાન ન હતું; પરંતુ સાથોસાથ એ વાત ન ભૂલવી જોઈએ કે વૈદિક યુગનો ઈશ્વર કેવળ નિરપેક્ષ ન હતો, સાપેક્ષ પણ હતો; કેવળ નિર્ગુણ ન હતો, સંયુક્ત પણ હતો. અને એ યુગમાં પ્રજાપ્રાપ્તિનું સાધન કેવળ જ્ઞાન ન હતું; જ્ઞાન અને કર્મ (તપ, યત, યજ્ઞ) ઉપરાંત ઉપાસના, પ્રાર્થના સુદાં એનાં સાધનો સ્વીકારાયાં હતાં. ભગવાનની ભક્તિતા એ યુગના હૃદયેષો જોતાં મધ્યયુગી ભક્તિતા મહાપ્રવાહનાં મૂળ આપણને વેદોમાં પણ દેખાય છે. દૃષ્ટાંતરૂપે, વેદોનો એક મુખ્ય દેવ તે ઇશ. આ ઇશની આરાધના કેવળ યુદ્ધનેતા તરીકે જ નથી થઈ; ભક્તિભાવે પિતા અને માતા તરીકે થાયેલી છે. અને વરૂણ એ તો વેદોનો સૌથી પ્રમુખ દેવ. વૈદિક અધિભુનિઓએ એને ‘દયા કરે-ણાના નિકેતન’ રૂપે સ્તવ્યો છે; સાયુજ્યની હૃદય-સ્પર્શ વિદ્વલ વાણીમાં ગયો છે—

‘તું’ અને તારી મૈત્રીનું પ્રદાન કરજે’ કહી પ્રાર્થો છે.

તો વળી કૃષ્ણ અંગિરસ ઋષિએ તો પ્રેમ-ભક્તિની ઉત્કટ ભાવના પણ પ્રગટ કરી છે:

“જે રીતે પત્ની પતિનું આલિંગન કરે છે.

એ રીતે અમારી મતિ હૃદયને આલિંગે છે.

સામ-વેદનો. (સામ=ભક્તિ; વેદ=જ્ઞાન) સમય આવતાં આવતાં તો, ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિશેષ

સ્વરૂપે સ્વીકારાયું હતું.

ભક્તિતા પ્રવાહનો ખીન્નો કાલખંડ તે બ્રાહ્મણ ઋષિ અને ઉપનિષદોનો. આ યુગમાં બ્રહ્માંડના સ્વરૂપોને સમજવા માટેનું આધ્યાત્મિક સંશોધન મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું છે; અને એ થ ધણે અંશે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. પરંતુ ત્યારેય ભગવાનની કલ્પના અને-ક્યાર સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે:

“સરૂપ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરીને સાધક આનંદમય બની જાય છે.” એટલું જ નહિ પણ, જેને ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ અંગ ગણવામાં આવે છે તે પ્રભુકૃપા-ઈશ્વર-તુલ્ય વિષે કંઈ અને મુઠક ઉપનિષદોમાં સાડું એવું ભાઈ ભરેલું હોવાનું વિદ્વાને જણાવે છે. એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત આ રહ્યું—

“આ આત્મા વૈદ્યાધ્યયન કાશ પ્રાપ્ત નથી;

ન શેષાદાર, ન શ્વણાદાર પ્રાપ્ત છે;

“જે સાધક એ આત્માનું વલણ કરે છે

તે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અભિવ્યક્ત કરે છે.”

(કઃ ૨-૨-૨૩)

એટલે કે કેવળ આત્મભાવને અર્થે પ્રાર્થના કરવાવાળા નિષ્કામ પુરુષને આત્મા દારાજ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ આત્માના અનુમદ દારા જ આત્મા ઉપલબ્ધ થાય છે.

તથા

“નિષ્કામ પુરુષ જગત્કર્તાના પ્રસાદથી પોતાના આત્માના મહિમાનું દર્શન કરે છે; અને ચોક્કસરૂઢ બની જાય છે”

(કઃ ૧: ૨: ૧૦)

શ્રીમદ્ ભાગવતની ભાવના જ ભલે મૂળરૂપે અહીં પ્રગટી છે

એટલું જ નહિ પણ ભક્તિ શબ્દ પણ આપણને ઉપનિષદયુગમા પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે, અને વૈષ્ણવધર્મી ગુરુશ્રદ્ધા પણ

જે પુરુષને દવતામા ઉત્પન્ન ભક્તિ ભજી છે, તથા દેવતા જેની સુરમા પાઠ જેની ભક્તિ થાય છે, એ મહાત્માને આ કહેલો અર્થ સ્વતઃ પ્રકાશિત થાય છે "

આ મધ્યમ છતાં, એકદર આપણે એ વાતની કારની ભેદભેદ કે વૈદિક-ઉપનિષદીય કાળમા, ભક્તિની સરખામણીમા, જ્ઞાન તથા કર્મનું મહાત્મ્ય ઘણું વિશેષ હતું

વૈદિક-યુગની આ આછેતરી ભક્તિપ્રણાલિની નાનકડી ધાગને મહાનદ રૂપે વહેવડાવનાર તો ભાગવત ધર્મ હતો અને આપણે ભક્તિનો ત્રીજો યુગ કહી શકીએ

આ યુગની બે લક્ષણિકતાઓ છે—

(૧) આ યુગથી અવતારવાદનો આરંભ થાય છે; અને ભગવાનની લીલાઓના આનંદનો ભક્તિનું પ્રમુખ સાહિત્ય બની ભય છે

(૨) પ્રભુની પ્રતિમા મૂર્તિ અને મંદિરોની રચા પના પણ આ યુગથી શરૂ થાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે વૈદિક યુગની યજ્ઞસંસ્થાનું જ આ રૂપાંતર છે યજ્ઞના ૧ લક્ષણો હતા. હિંસા (બલિ—આહતિ) (૨) પ્રચૂર વિવિધ કર્મક્રાંતિ, ક્રિયા-કલાપો

ભાગવત ધર્મને મંદિરો અને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરીને હિંસક અને કર્મકાંડપ્રચૂર યજ્ઞોને અહિંસક, સૌન્દર્ય સારિત્રકી પૂજાવિધિ (જપ, કળશ, ઘટા, ધૂપ દીપ, પુષ્પ આદિ)ની પ્રતિષ્ઠા કરી છે

આ આખો વિકાસ એ ચૂંચે છે કે ભક્તિના આ નીળ કાંઠા—

- નિરાકાર ભગવાન સાકાર બને છે
- અનંત વિશુ શાંત બને છે
- ચૂંકમ રૂપ રચૂળ બને છે

× 'ભગવાનના અનુપ્રદ્યોત જ ભક્તની કામનાવલ્લરી પ્રેરિત તથા ક્ષિત થાય છે "

એટલે કે આ યુગમા, નિરાકાર, અનંત અને સદૃશ ભગવાનની સાધના માટે સાકાર, શાંત અને રચૂળ રૂપોનો સ્વીકાર થયો છે બદલે એમ કહી શકાય કે, રચૂળ રૂપો દ્વારા માનવી સદૃશ તરફ ગતિ કરી શકે એવી વિરાટ સામ્રાજ્યિક પરિપાટી પ્રથમવાર આ યુગમા તૈયાર થઈ

ખીજી રીતે કહીએ તો, 'જગમ' એટલું જ માત્ર ચેતન શા માટે? માનવીના સદૃશ સાથી સમારથારમાય બને ઈશ્વર ચેતન છે જ તો, સાધારણ માનવી રચાવરને ભગવાનની અભિવ્યક્તિ ગણી એની ભક્તિ શુ કામ ન કરે?

જો કે, વ્યવક્ત અને અરૂપનો આવા વ્યવક્ત-ભેદ સર્વ-સાધારણ પ્રાકૃતબળો માટે આવશ્યક છે એવું આ યુગમા સ્વીકારાયું હોવા છતાં, રૂપને વ્યવક્ત અને રૂપની જ આરાધનામા મૂળ હોતું વિસરાઈ જાય એ ભર એ યુગના ચિંતકોના લક્ષ મહાર ન હતો એવું પણ જણાય છે શ્રીમદ્ ગીતામા જ ચેતવણી અપાઈ ચૂકી છે

'મનુષ્ય મને સાકાર દેહધારી સમજે છે "

(૭-૨૪)

"જો વ્યક્તિ સર્વ જૂતોમા વિશ્વમાન એવા મને જૂતીને પોતાની ચૂંકતાથી કેવળ પ્રતિમાની પૂજા કરે છે (તેવા મનુષ્ય) ભલે રાખમા આહતિ અર્પી રહો છો "

આની ભાગવત-ભક્તિની બે ગ્રુપ ધારાઓ જોવા મળે છે (૧) શૈવ ભક્તિ (૨) વિષ્ણુ ભક્તિ અને વિષ્ણુ ભક્તિમા બે ગ્રુપ સ્વરૂપોની ભક્તિ છે (અ) ગમભક્તિ (આ) કૃષ્ણભક્તિ [આપણે અહીં વૈષ્ણવ-ભક્તિનો વિશેષ પરિચય લઈશું]

વૈષ્ણવ ભક્તિનો આ નીજો યુગ અત્યંત સમૃદ્ધ છે ભારતના સામાજિક-સાંસ્કારિક ઉત્થાનની દૃષ્ટિએ ખૂબ અનન્ય છે એનો આરંભ દક્ષિણ ભારતમા તામિલનાડુની જૂમિ પર થયો જણાય છે ૮મી શતાબ્દિ દરમિયાન આળવાર સતો દ્વારા આખા દક્ષિણ ભક્તિ-રસની છેલ્લેથી તરંગોળ કરનારા આ સતોની સખ્યાનો પાર ન હતો

શ્રી-પુરુષ, બ્રાહ્મણ, શુદ્ર^૧ સૌ ભગવાનની દિવ્ય લીલાના ગીતો-પદો-ભજનો લલકરવામાં એકરૂપ હતાં, ભક્તિમાં કથાય કરી બેઠાવાન હતા. આવા આળવાર આદેશનના અગ્રણી ૧૨ સંતો ગૌરવ-વિશેષ ગણાયા છે. એમનું જીવનમત એક જ હતું. વિષ્ણુના વિશુદ્ધ પ્રેમમાં સદા સર્વથા લીન બની ભતે જીવું, અને બીજાં એને એમાં લીન કરવાં. આ સંતોની માતૃ-ભાષા દ્રવિડ અને તમિલ હતી અને એમની ભક્તિ નૈસર્ગિક નિર્મળ અરજી સમી હતી.

આ ભક્તિ-આદેશનો શાસ્ત્રીય પીઠમળ આપવાનું માન પણ દક્ષિણવાસી આચાર્યોને જ ભાગે બધ છે. તેમાં આદ્ય-આચાર્ય^૨ નાથમુની (અથવા રંગનાથ મુની ઈ. સ. ૮૨૪-૯૨૪ વચ્ચે) થયા હોવાનું જણાય છે. પરંતુ આ યુગમાં આચાર્ય શિરોમણી ગણાયેલા તે શ્રી રામાનુજ (ઈ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૭૭ દરમ્યાન). તેમણે શ્રી શંકરાચાર્યના મંયાવાદી સંન્યાસરત અભેદ જ્ઞાનયોગ સામે સંસારીઓને સહજગમ્ય એવી ભક્તિમાર્ગની ગંઝા વહેવડાવી.

શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું: વેદ-ઉપનિષદ જેવાનાં મહાવાક્યોનાં શ્રવણ માત્રથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જ મુક્તિનું એક માત્ર સાધન છે. ત્યારે, શ્રી રામાનુજે ભક્તિને જ એક માત્ર સાધન ગણાવ્યું છે. જ્ઞાન તો ભક્તિનું સહાયકપદ છે. આ ભક્તિ તે દાસભાવે સ્વામી-સેવક ભાવે. એ જ રીતે, શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું: જ્ઞાનલાભથી આ દેહમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને ‘જીવનમુક્તિ’ (સદેહે-જીવતાં મુક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. સરીરપાત થયા પછી એ મુક્ત જીવ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનું રૂપ બની જાય છે. ત્યારે, શ્રી રામાનુજાચાર્યે કહ્યું: છતે દેહે મુક્તિ અસંભવ છે. દેહ પડ્યા પછી પણ મુક્તિ અસંભવ છે. દેહપાત પછી ય જીવ જીવ જ રહે છે, એ કદિ બ્રહ્મ બનતો નથી. એ વખતે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરતો જીવ કલેશમુક્ત બની જાય

છે. શ્રી શંકરાચાર્યે બ્રહ્મજ્ઞાસાની અધિકારી વ્યક્તિ એને જ ગણાવી છે જેને નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુઓનું સાચું જ્ઞાન હોય; ત્યારે, શ્રી રામાનુજે કહ્યું છે: જે કર્મ તથા કર્મફળની અનિત્યતા જાણી રે છે, એ બ્રહ્મ જ્ઞાસાની અધિકારી વ્યક્તિ છે. નિત્યાનિત્યનું જ્ઞાન તો બ્રહ્મજ્ઞાન પછીની ઘટના છે.

આમ, જ્ઞાનમાર્ગી અને ભક્તિમાર્ગીઓના પંથ ખાસતો નિરાળો પડ્યા. ભક્તિ-આદેશનના હુવે પછીના આખા વિકાસમાં બીજા અનેક પ્રકારના ભેદો ભેવા મળે છે, પરંતુ એની સાધનાની મૂળભૂત શ્રદ્ધા વિષે એકવાક્યતા રહી છે: પ્રભુને ચરણે આત્મસમર્પણ સમી કાંઈ મહાત સાધના નથી. ભક્તિ એટલે જ આત્મનિવેદન-પ્રપત્તિ-શરણાપનન રિયતિ, ઉપરાત બીજી ઘણે અંશે એકવાક્યતા એ વાતમા છે કે જીવને પોતાના સ્વામીભૂત ભગવતની પાસે પહોંચવા માટે “ગુરુની” આવશ્યકતા રહે છે. એટલે કે નારાયણનાં ચરણો સુધી પહોંચાડવાનું માધ્યમ આચાર્ય જ હોઈ શકે છે. બદલે આચાર્ય-પુરસ્કૃત જીવનો જ પ્રજુ સ્વીકાર કરે છે. (આ વિષે અપવાદો જરૂર છે.)

શ્રી રામાનુજ પછી થયા શ્રી મધ્વાચાર્ય (આશરે ઈ. સ. ૧૧૯૯-૧૨૫૭) એ પણ દક્ષિણ ભારતનું સંતાન. બલિ-હિસાનું નિવારણ કરવા એમણે ‘પિષ્ટ-પશુ’ (લોટના પશુરૂપો)ની આહુતિનો રસ્તો ચીંધો. એમણે ય રામભક્તિનાં મૂળ હોંડાં નાખ્યાં. (આ આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ અનેક સદીઓ પછી, બંગાળામાં પડ્યો જણાય છે-ગોડીય વૈષ્ણવ ચૈતન્ય-સંપ્રદાયના ઉદયમાં.)

મહારાષ્ટ્ર

ને જાણે દક્ષિણ ભારતનો આ પ્રવાહ ઉત્તર તરફ આગળ વધી રહ્યો હતો—મહારાષ્ટ્રમાં એનો ઉદય ખારમી સદીથી તો ૨૫૯ વરતાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિનો આદ્ય મહાપંથ તે મહાનુભાવ. એના આદ્ય પ્રભુતા શ્રી ગોવિંદ પ્રજુ. (આશરે

૧ + આ આળવાર સંતોમાં અસ્પૃશ્ય ચાંડાલ એક સી હતી. ધણીપર ક્રેમ આદિ હલજી ભતિનાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૧૭૯-૧૨૮૫) પરંતુ એના પ્રખર પ્રચારક તે એમના શિષ્ય શ્રી. ચક્રધર સ્વામી. (આ ચક્રધર મૂળ ભરૂચ જિલ્લાના; વિદ્વાનમાં જન્મ વસેલા) શ્રીકૃષ્ણ અને દત્તાત્રય-બંને એમના ઉપાસ્ય દેવો. ચક્રધર આતુરપણેનો વિરોધ ક્યો હતો; ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે વેદોની કરી જરૂર નથી એવું મ કહી નાખ્યું હતું; અને તીર્થક્ષેત્ર તથા મત-દાન આદિ પશુ મુક્તિ માટે મિથ્યા છે કહી, દેવ-દેવીઓની પૂજનો એમણે ઈન્કાર ક્યો હતો; તથા સ્ત્રીઓ અને શુદ્ધો સુધાને સમાન ગણી તેઓને સંન્યાસની દિક્ષા આપીને તો તેમણે તાકાલીન મમાજનો લયંકર શય વહોરી લીધા હતા—અંતે વિરાધીઓ, એમનો વધ કરીને જ જાળ્યા હતા !

આ પછીના, મહારાષ્ટ્રના ખીજા પ્રભાવશાળી ભક્ત તે શ્રી જ્ઞાનદેવ (ઇ. સ. ૧૨૭૫—૧૨૯૬) માત્ર ૨૧ વર્ષની વયે એ સમાધિરથ બન્યા હતા. એમની ભક્તિની શ્રુતિ તે પંડરપુર. એમના છંદ્રદેવ તે શ્રીકૃષ્ણની બાહ્યમૂર્તિ વિઠ્ઠલ એમના ગાર્ધ નિરૂપિ-નાથ તથા સોપાનદેવ, અને એમની ભગિની મુક્તિમાત્ર એક આખા પરિવાર મહારાષ્ટ્રને અદ્વૈત-વાદી સગુણ-નિર્ગુણ સમન્વયી કૃષ્ણભક્તિનું તેજની રૂપ પ્રદાન કયું. જાણે મહારાષ્ટ્રના ભાગવત સંપ્ર-દાયનો સુવર્ણધુગ જિગ્યો. તેમના પિતા વિઠ્ઠલ પંતે બાળપણમાં જ ગૃહસ્થાગ કરી પાછો ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કરેલો હોવાથી સમાજે એમને ‘આરૂઢ પતિત’ ગણી બહિષ્કૃત કયો હતા. એવા બહિષ્કૃત પિતાના સંતાન લેખે જ્ઞાનેશ્વરનેય સમાજે રંજડગામાં બાકી ન રાખી. શુદ્ધોને જ યોગ્ય આચાર-ધર્મની એમને આજ્ઞા કરવામાં આવી. શ્રી જ્ઞાનદેવે સંન્યાસને રથાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ નિષ્કામ કર્મનો ખોલ આપ્યો વૈદિક વર્ણધર્મનું સામાજિક રથાન સ્વીકારવા છતાં, ભક્તિ અને અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે, સર્વની સમાનતા પ્રબોધી; અને, વેદ કરતા વ ગીતાનું વિશેષ માહાત્મ્ય પ્રમાણી વેદ જ ગીતારૂપે પ્રગટ થયા છે એમ કહી-યોતે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ (ગીતા) લખી સાચો જ્ઞાનભક્તિનો સંમન્વય દાખવ્યો.

પરંતુ એ જ દિવસોમાં જોએ કુલકીનો હતા, કુવબદ્ધો હતા, સદો અને પતિતો હતા, સ્ત્રીઓ હતી—એ સૌને ભક્તિના મહાપંથે એકત્ર કરવાનો વિરાટ પુરુષાર્થ ક્યો શ્રી નામદેવે. તેઓ પશુ શ્રી જ્ઞાનદેવના સમકાલીન હતા. તેઓ પેતે (રાંપી-દરજ) જાતિના હતા. અને જાતિવ્યવસ્થાની જડતાના ભોગ બન્યા હતા. અલગાન માટે તો એ અધિકારી ગણ્યાબાજન હતા; પણ મંદિરમાં મ તિરમ્હતની જોમ દામૂત થતા રહ્યા હતા. પરંતુ શ્રીનામદેવની ભક્તિ આગળ બધા બધ તૂટી ગયા. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં, એમની ભક્તમંડળીમાં નરહરિ (સોની), સેનો (નાઇ), ગોરો (કુંભાર), સાવતો (માળી), બંકો, લાણુ અને ચોખો મહાભક્તો તરીકે ઝળહળી રહ્યા. એમની નૈષ્ઠિક ભક્તિએ અનેક ક્ષુદ્ર દેવદેવીઓની ઉપાસના, તીર્થ-મત-દાન, વગ, યાગાદિ, ગેદાગેદે, વિધિનિષેધ અને પક્ષપક્ષીની સંકુચિત તાગાગ ધી તોડી નાખી, ત્રિશૂળ-ભક્તિનું, જુદા દાર ખોલી નાખ્યું. એ ભક્તિના પ્રેમાં, શ્રી જ્ઞાનદેવ જેવા પરમજ્ઞાની સતે વ નામદેવના સાથી-સહવાત્રી બની ગયા ! x x

આમ, શ્રી નામદેવ મહારાષ્ટ્રના મહાન ભક્તિ સંપ્રદાય (વારકરી)ના આઘ પુરુષ બન્યા.

આ પછી લાગે ગાળે, એકનાથનો જન્મ થયો. (ઇ. સ ૧૫૩૭-૧૫૯૯) એમણે ભાગવતના એકાદશ સ્કંધની ટીકા લખી; ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ ગીતાનું સંશોધન કયું; ભાવાર્થ રામાયણની રચના કરી; કીર્તન અને પ્રવચનો દ્વારા, જ્ઞાન અને ભક્તિ-પૂર્ણ ભજનો દ્વારા, મહારાષ્ટ્રને ફરી એક વાર લોક-ધર્મ બક્ષ્યો.

એ પછી આવે છે શ્રી તુકારામ (આશરે ઇ. સ. ૧૫૯૮-૧૬૪૯). જન્મથી જ સદા ! લયંકર અન્યાય —અત્યાચારના ભોગ બનેલા આ સંતની ખુમારી પશુ કેવી છે ! હું શુદ્ધમાં જન્મ પામ્યો છું એથી જ હું દાગિતકાથી દૂર છું...’ અને એમનું આત્મ જીવન રાષ્ટ્રની ખીડિત દસાથી દ્રવ્યા મયું; અને એમને માટે જનતાની સેવા જનાર્દનની સેવા બની ગઈ.

‘પરંતુ, શુદ્ધને કાવ્ય-રચનાને। અધિકાર નથી; શુદ્ધે જનભાષામાં વેદાનું રહસ્ય પ્રગટ કરે એનાથી મોટો અપેરાધ કયો? અને ભક્ત તુકારામનો તમામ પોથીઓ નદીમાં પધરાવી દેવામાં આવી। એની સામે તુકારામે શું કયું? ઉપવાસ-મત આપ્યું’ (કહેવાય છે કે ૧૩ મે દિવસે દૂબેલી પોથીઓ પાછી પ્રાપ્ત થઈ।

શ્રી તુકારામે ભક્તિમાં સદાચારી નીતિનું મહત્ત્વ આગળ ધ્યેય; દાંભિડોની કંઠેર ટીકા કરી; અને સંસાર ત્યાગ કયો વિના ભક્તિમાં સર્વ વર્ણના સમાન, અધિકારની પુનઃસ્થાપના કરી. એમની મંડળીમાં સંતાણ (તેલી), નાવણ (માલી), ગવર શેઠ (વૈષ્ણિક), શિવયા (કાસાર) આદિ સર્વ જાતિનાં જ નહિ—રામેશ્વર (કર્મકાંડી), બદિણીઆઈ પાઠક (શાકત), ગવર શેઠ (શિવાયત) અને ક્યેશ્વર ક્ષત્રિ જેવા (શાલ્વ) પણ હતાં. એમણે તમામ વિચારધારાઓને સદાચારી વિદુષ ભક્તિના ધાગે સાંધી લીધી. સામાજિક અને ધાર્મિક એકતાના આ ધ્વજધારીએ એ યુગની ભીત-ગિહ્વલ-સુબ્ધ જનતાને ધીરતાનું, અભયનું, સામર્થ્યનું અમૃત પાનું. સ્વાભિમાનસુકને જીવનનો આદેશ આપ્યો—અને તેઓ યુગ-પ્રતિનિધિ સંત બની ગયા. શિવાજીના સ્વાયંવ્યવસ્થાની શ્રીમંત્રા તૈવાર કરવામાં સંત તુકારામનું અર્પણ અસાધારણ મહત્ત્વનું બન્યું.

જંગળ

તંત્રે જંગળમાં શી રિયતિ હતી? ભક્તિનો આંતરિક કંદાચ બીજા પ્રદેશો કરતાં અહીં ઊંચા સ્તર પર પહોંચી ગયા હતા, જંગળમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો શંખનાદ કૂંકનારા ભક્તો-સંતોમાં મુખ્ય હતા વજ્રવાની અથવા તો સહજવાની યોગી-સિદ્ધો-ભક્તો. એમને મતે, સહજ-અવસ્થામાં મન અને પ્રાણનો સંચાર નથી; ‘ઉન્મત્તી ભાવ’ની અવસ્થામાં મનનો આકાંક્ષિક-સહજ લય ધર્મ જન્ય છે. આવી નિર્મયમિતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે નિજ-સહજ સ્થાવર છે; એજ તો સૌનું ‘માયુ’ આંતરિક રૂપ

છે; એ જ અંતિમ મહાસુખ—અંતિમ સાક્ષાત્કારની રિયતિ છે; પરમપદની પ્રાપ્તિ છે. ને એનો એક માત્ર માર્ગ છે શુરોનો ઉપદેશ :

આ માર્ગ તંત્ર-માર્ગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એને અવધૂતી માર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અનેક સહજિયા વૈષ્ણવો તાંત્રિક-ભક્તિને મહત્તા ન આપતાં રાગનુગા પ્રેમભક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. તે મુજબ, ‘રાગ’ (પ્રેમ)થી બંધન જન્મે છે. માટે મુક્તિ પણ ‘રાગ’માંથી જ પ્રગટે. એટલે મુક્તિનું મહાસાધન રાગ-પ્રેમ છે, વૈરાગ્ય નહિ. જે રાગ અશુદ્ધ તથા મંદિન બનતાં સંસારમાં બંધન રૂપ બને છે, એ જ રાગ કલુષિત તથા કામના-રહિત બનતા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મોક્ષનું સાધન બને છે.

×××માણસ પૈતે જ ભગવદ્-દા ધોધને સહજ રૂપે પ્રેમ પારણ કરે છે. આ પ્રેમદ્વારા તે પોતાના વ્યક્તિત્વને એટલો વ્યાપક બનાવી દે છે કે પ્રત્યેક જીવની સાથે પોતાની એકરૂપતા સ્થાપીને, તે દ્વારા, ભગવાનની સાથે પોતાની પૂર્ણ એકરૂપતા સાધી લે છે.

આથી સહજિયા વૈષ્ણવો ‘પ્રત્યેક માનવીમાં સ્વરૂપભાવ જુલે છે : દરેક સ્ત્રી પુરુષે પોતાનામાં સ્વરૂપ ભાવનો અનુભવ કરીને પારિવ પ્રેમને અપારિવ રૂપમાં પરિણત કરી દેવો જોઈએ. (રૂપની અભિવ્યક્તિ એ રક્ષણ, અશુદ્ધ, મંદિન છે.)

આ સંપ્રદાયમાં દેહલોક પરિક્ષા-પ્રેમને ભક્તિના બ્રેષ સાધન તરીકે ય માને છે. પરંતુ—આ પંથની વિશેષતા એ છે કે પુરુષે પોતાને સ્ત્રી માનીને પ્રણરૂપી પુરુષની ઉપાસના કરવી રહે છે; એટલે કે પુરુષે પોતાની કામના તથા વાસનાને કાળજી રાખી, ધીન સંબંધનો સર્વથા ત્યાગ કરવો રહે છે, આવો પુરુષ ક્રેમશઃ પ્રેમમય, જીતેન્દ્રિય, તથા કામનારહિત બની જવાને કારણે સહજ-માનવ બની જાય છે.

આથી સહજિયા સાધનાને જ આધુર્વભાવ કહેવામાં આવે છે. (જ્યારે ચીત્ત-અ આદિ ગૌડીય વૈષ્ણવો મુખ્યતઃ માનવસ્વભાવ અનુસાર સખ્ય, દાસ્ય તથા વાત્સલ્ય ભાવને ઉપાસનામાં ઉપયુક્ત માને છે—અપવાદ રૂપે જ આધુર્વભાવ.) શ્રીમદ્

જાગવતમાં આ ગોપીજાવનું વિશુદ્ધ રૂપ આવેખાયેલું છે. આડવારેમાંના કેટલાક ભક્તોની દા. ત. આંડલ-લકિત પણ ગોપીજાવની જ હોવાનું જણાય છે.

પરમ પ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિ ચંદીદાસે (૧૫ મી સદીનો આરંભ) આ સદ્ગુણાવ મુક્ત મને ગાયો છે.

બંગાળમાં બાલિષ્ઠ ભજનિકોના સંપ્રદાયોના મૂળમાં પણ પ્રેમને જ આનંદનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. બાલિષ્ઠો તેા મુક્તિની વાત જ કર્યા કરે છે! એ તેા પુષ્ટિમાર્ગી ભક્તોની જેમ બેલડું કહે છે: ભગવાન અને ભક્ત બંને બંધાયેલાં છે. તારે માટે વળી મુક્તિ કેવી? 'તારા-મારા' સદા બંધનમાં જ તેા પરમ આનંદ છે!

પરંતુ સમસ્ત બંગાળ અને મથુરા-વૃંદાવન-વ્રજમંડળને ભક્તિરસમાં ઝબકેળી દેનાર કેમ્પ હોય તેા તે શ્રી ચૈતન્ય (૧૪૮૫-૧૫૩૩) છે. સંકીર્તન એ જ એમનું આધ્યાત્મિક સાધન. સાધારણ પ્રાકૃત જનને ય અત્યંત સદ્ જીવું! એટલે જ વિરાટ જનસમુદાયને એ ગાંઠે બનાવી ચકચા—પાછળથી આવતાર લેખે એમની મૂર્તિની પૂજા પણ શરૂ થઈ. એમનું અને એમના પછી ય એમના અનુયાયી ગૌડીય વૈષ્ણવોનું અર્પણ ભક્તિ સાહિત્યમાં અણવત્તા અને રસની દૃષ્ટિએ અનન્ય છે.

ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારત

ઉત્તર ભારત અને પશ્ચિમ ભારત માટે ય મધ્ય-યુગ અસાધારણ ભક્તિયુગ હતો. જેને પૂરા અર્થમાં આદોષલ્પ કહી શકાય એવું ભક્તિ-આદોષલ્પ આ યુગનું લક્ષણ બની ગયું...

દક્ષિણમાં શ્રીરામની ભક્તિનાં જોડાં મૂળિયાં આગવારે સંતોએ, રામાનુજ તથા મોખ્વ સમા આચાર્યોએ રાખ્યાં હતાં. શ્રીરામાનુજના શિષ્ય શ્રી રાધવાનંદ અને તેમના શિષ્ય શ્રીરામાનંદ (રામાનુજની ૧૪ મી પેઢીએ), નવા યુગના પુરસ્કર્તા બન્યા. શ્રી રામાનંદે તેમનાં પાછલાં વર્ષોમાં ઉત્તર ભારત-દાશીમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો શબ્દ ફૂંક્યો. 'વૈષ્ણવ-

મનાબજ-ભારતર' એમના મહત્તીય ગ્રંથ. એમના ધૃષ્ટદેવ' તે રામ-સીતા-લક્ષ્મણની દેવ-ત્રિમૂર્તિ. એમના મને ય મુક્તિનું એક માત્ર સાધન તે ભક્તિ: ભગવાન રામચંદ્રમાં નિત્યરમરણ પૂર્વક પરમ અનુરાગ! એમના મુખ્ય શિષ્યોમાં આપણે માટે સુપરિચિત તે કબીર (૧૪૪૦-૧૫૧૮) (ખીંગરી-વચ્ચર), પીપો (રાજપૂત); સેનો (નાવી) ધનો (બદ), રૈદાસ (ચઘાર-ખાટકી) અને પદ્માવતી જેવી નારી! કબીર નિર્ગુણ ભક્તિના એક મહાન સંત કવિ થઈ ગયા. તે જ રીતે કબીરના શિષ્યોમાં એમનેા પુત્ર કમાલ અને દાદુ, રજબ વગેરે મુસ્લિમ ભક્તોની ગણના આગળ પડતી છે. અને તેમની અસર મસિક, મહમદ બખરી જેવા પ્રથમ પંક્તિના સહી ભક્ત કવિની વાણીમાં ય અનુપ્રાણિત થયેલી જોવા મળે છે. (૧૪૬૫-૧૫૬૨) જે કે એમના પછી રામભક્તિની પ્રખર પ્રેમધારા વહાવનાર તુલસીદાસજી (૧૫૩૨-૧૬૩૨ વચ્ચે) — તેમનું રામચરિત માનસ બારતવનું બીજું ભાગવત બની ગયું.

તેા વળી, મૈથિલના પરમ ભક્ત કવિ વિદ્યાપતિએ (૧૩૫૧-૧૪૨૦) રાધાકૃષ્ણના શૃંગાર પ્રેમની વિવિધ અવસ્થાઓ—આકુસતા, ડિઠકા, મિયન, સંભોગ, વિરહ પીડા, કામકાંટરતા, ઉપાદંબ અને આતમ-સમર્પણ આદિ અનુભૂતિઓ અને ચેષ્ટાઓનાં પદો-બીતો દ્વારા ભક્તિ અને શૃંગારને એક નવા જ રતર પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં—જેની અસર કબીર અને સુર બંને ઉપર જે ડી વરતાય છે.

યુગરાતમાં આપણે માટે સુપરિચિત નરસિંહ, મીરાં, અજો અને દયારામે વહાવેલા જાકિત અને જાગના પ્રવાહો આ ભારતીય પરંપરાનાં જ પુખ્તો છે—જેમા મીરાંનું અર્પણ તેા અનન્ય અદિતીય છે.

પરંતુ આ યુગની કૃષ્ણ ભક્તિનું મહદ્ કેન્દ્ર તે તેા વ્રજ-ભૂમિ; એની લાપા તે વ્રજબોલી; આચાર્ય નિમ્બાર્ક એના પુરસ્કર્તા. દક્ષિણ ભારતમાં આઠાણ પરિવારમાં જન્મ્યા હતા, અને ઉત્તર ભારતમાં વિશેષે કરીને મથુરા-મંડલમાં યમુના તીરે યુવસેત્રે

રહી કૃષ્ણ ભક્તિના રોપ ઉછેરો હતા. એ પછી મજબૂતિને પ્રેમ ભક્તિથી અભિવિકત કરી દેનાર પ્રગટયા ચૈતન્ય પ્રભુ. તે આપણે ભેટ ગયા.

આ આખી જીમકાને એક અભિનવ સ્તર ઉપર લઈ જવાના પુરુષાર્થનો યશ બધ છે આચાર્ય શ્રી વલ્લભને શો. એમણે પૃથકજનને ભાગવત ધર્મમાં પરિણાવિત કર્યો, એમણે ભાગવત ભાવનાને લોક ભાવનામાં એતપ્રોત કરી.

શ્રીવલ્લભ પોતાના દર્શનને શુદ્ધાદિત કહે છે; અને તેમનો સંપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગ. આચાર્યશ્રીની દષ્ટિએ ભક્તિની શ્રેષ્ઠ કક્ષા તે પુષ્ટિમાર્ગની શ્રેષ્ઠ કક્ષા છે. તેમાં ઇષ્ટદેવ પાસેથી શોક્ષ ફળની અપેક્ષા નથી. તેમાં કર્મ અને જ્ઞાન એકેની અનિવાર્યતા નથી. એતો ફળરહિત, સાધનરહિત ભક્તિપંથ છે એમાં ક્ષમિરને ચરણે આત્મસમર્પણ, ઇશ્વરનો અનુગ્રહ, કેવળ-કૃપાની જ ઝંખના રહે છે. આ રીતે, 'પુષ્ટિ ભક્તિ' સાધનનિરપેક્ષ છે. એમના મતે, ઇશ્વરના અવતારનું પ્રયોજન દુષ્ટ-જનનું દલન અને સાધુજનનું પરિત્રાણ માત્ર નથી. એ તો બીજા સાધનો દ્વારા ય શક્ય છે. અવતાર-ધારણનું પ્રયોજન તો માનવીને સાધન-નિરપેક્ષ મુક્તિનું દાન આપવા પૂરું જ છે.

સાધક માટે કોઈ સાધનાની અપેક્ષા રહેતી નથી. ભગવાન પોતે જ પોતાના લીલા વિભાસથી, પોતાના અનુગ્રહથી મુક્તિ પ્રદાન કરે છે

અભિનવ, કર્મ અને જ્ઞાનનો અહીં મંત્રાર નથી; તથા નવધાભક્તિનો ય મંત્રાર નથી. પરંતુ એ બધી સાધન-ભક્તિ છે; સાચા પુષ્ટિજીવ માટે કોઈ પણ ભાવે ભગવાનનું ભજન એ જ એકમાત્ર સાધન થાય છે. આ માનસી ભક્તિ તનુજા અને વિત્તની ભક્તિથી શ્રેષ્ઠતર છે; સાધનની અપેક્ષાવાળી 'મંગલિદ્રી પ્રપતિ' કરતાં 'પુષ્ટિ પ્રપતિ' ઉચ્ચતર છે.

ભગવાનને મળવાની આતુરતા, વિયોગમાં નિરંતર ત્યાગવતા એ જ ભક્તની પરમ તૃપ્તિ-પ્રાપ્તિ છે.

શ્રીકૃષ્ણના પદારવિદમાં, સર્વથા, સર્વાભિમા, સર્વભાવે મમત્વથી વૃત્તિ-દેશ, કાળ, જાતિ, વર્ણ

કે અન્ય તમામ ભેદ વિના સૌને માટે, સદાકાળ શક્ય છે.

આચાર્ય શ્રી વલ્લભની આ પુષ્ટિભક્તિ સુર-દાસ, પરમાનંદદાસ, દવારામ, કેશવ ભટ્ટ, નામાજી આદિ ભક્ત-કવિ-પંડિતોને પ્રેરણા આપવા સમર્થ નીવડી છે; તે અકળરસુખના રત્નસમા સંગીતકાર તાનસેન તથા ટોડરમલ, ગિરખલ આદિ રાજનીતિ-જોને પણ પ્રભાવિત કરી શકી છે; એટલું જ નહિ, હિંદુ ધર્મની તમામ જાતિઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી મુસ્લિમ રાજકર્તાઓથી માડી સામાન્ય મુસ્લિમજનને આકર્ષી પોતાનામાં એકરૂપ બનાવવા સમર્થ નીવડી છે, એ જેવું તેવું પ્રદાન નથી.

★

ભાગવત ધર્મની આ ભક્તિધારા ૧૭ થી ૧૭મી સદી દરમિયાન જે સર્વશૈષ સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ છે એનું રહસ્ય ભારતની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પાર્શ્વ-જૂમિમાં છે.

હિંદુ ધર્મના પાયા સમાન ગણાતી, શાસ્ત્ર-વિદિત આતુરપર્ય વ્યવસ્થા ઉપર આવડો મોટો અને આટલો પ્રચંડ પ્રહાર, આટલો એક ધારો અને આટલો પરિણામદાયી, શી રીતે શક્ય બન્યો? ભક્તિનું આયુ' સૌમ્ય છતાં ઉદ્ધામ ઉપધારક સાવ-જનીન રૂપ થાથી શક્ય બન્યું? એનું એક અતિ મહત્વનું કારણ તે ભારતના ઇતિહાસમાં જ રહેલું છે—૧૧ મી સદીથી ભારતવર્ષની પ્રાચીન સુદૃઢ સમાજ-વ્યવસ્થા ઉપર આવેલી એક કટોકટીમાં રહેલું છે. ભક્તિયુગનું ઐતિહાસિક રહસ્ય સમ-જના માટે આ પાર્શ્વજૂમિકામાં ડોકિયું કરી લઈએ.

યુષ્કાળના સુવર્ણયુગ પછી ભારતનો પ્રમુખ આર્યધર્મ જડતા-રૂઢિમસ્તતા અને વર્ણશ્રેણીના ઉચ્ચનીચ ભેદોમાં બધોનોમાં યુગગાંધ રહ્યો હતો—હિંદુ ધર્મમાં જ નહિ, એક વખતના ક્રાંતિકારી ગણાતા બૌદ્ધધર્મમાં ય ભયંકર સડો ધર ધાલી બેઠો હતો.

આતુરવર્ણની વ્યવસ્થા એક સમયે સામાજિક અભિવિભાગને અનુલક્ષી, સામાજિક સંઘર્ષને દબાવે

રાખી, સામાજિક સમસ્યા સાચવવાની આવી રૂપ દત્તી પરતુ ધીમે ધીમે કરતા તે સર્વથા વિરૂદ્ધ બની ગઈ બાહ્યો જ તમામ જ્ઞાન, શાસ્ત્રો, સંસ્કૃત ભાષા, સદ્ગુણો અને સત્તાના ઈશ્વરદાર બની ગયા; અન્ય વર્ણો પ્રત્યે અપમાનિત તિરસ્કૃત વસણ દાખવતા થઈ ગયા; અને ઉપવાત્રણ વર્ણોનું શુદ્ધે પ્રત્યેતુ વસણ તો ભય કર આખાની અત્યા સારી હદે પહોંચી ગયું; ઓગોતુ રચાન પણ એક દાસી અને ઉપભોગના સાધન સમું થવા લાગ્યું; શાસ્ત્રને નામે વ્યવહાર-ધર્મની પરિપાટી દરેક વર્ગ માટે જરૂર બની ગઈ, એમા ક્ષતિ કરનારા સૌ બહિષ્કૃત થઈ સામાજિક અત્યાચારોના ભોગ બન્યા બીજા બાજુ ભારત બહારથી આવી રહેલી ટોળાં એને પોતાની અંદર આત્મસાત કરી લેવાનું સત્ત્વ (આગળના યુગમા હતું તેવું) હવે રહ્યું ન હતું એટલે બહિષ્કૃતો અને આગળના નાનાવિધ વાડાઓ વધી રહ્યા હતા બૌદ્ધો, શાકતો, જૈનો તથા બગાળમાના ડોમ, હાડી, અને પળખમાના નાથ, નિરજન, પાશુપતો વગેરેના વિશાળ સમુદાયો વેદ ધર્મની બહાર ફેંકાઈ ગયા હતા, અથવા બહારના જ ગણાતા રહ્યા હતા તે એટલી હદે કે 'વેદપ્રચિત' કરતા 'વેદબાહ્ય આચાર-બ્રહ્મો'નો સખ્યા વધી ગઈ હતી અસખ્ય વર્ણો 'હલકા' અને તિરસ્કૃત ગણાવાને કારણે વ્યાપક સમાજજીવનના વિકાસમા જ બાધા પેદા થઈ ચૂકી હતી આમ, એક બાજુ વર્ણશ્રમ ધર્મ દમનનું સાધન બન્યો હતો, તો બીજા બાજુ, ઉપલા વર્ગો (શ્રાણ્ય ક્ષત્રિય) એસઆરઆમમા પડ્યા હતા; અને પથ-પથ ॥ વચ્ચે, રાજ્ય-રાજ્યની વચ્ચે વિદેશનો આગ્નિ ધૂમાર્ધ રહી હતો.

સમસ્ત જીવનના આવા કટોકટીના પ્રસંગે ભારત વર્ષના ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પરિપાટીયા અને પ્રણાલિથી સર્વથા લિન્ન એવી બહારની ઇસ્લામી શક્તિનું ભેટકું 'આક્રમણ' શરૂ થયું આરભમા (૮મી સદીમા) જજ ફકીરો, સતો-સૂરીઓએ ભારતમા પ્રવેશ કર્યો હતો; એ બધા મુન્નામ ધર્મો હતા- તેમા ય સૂરી-ભક્તો-કવિઓ

તો પ્રેમ ભક્તિ પથના પુરસ્કર્તા હતા; વળી, આમેય, ઇસ્લામમા વર્ણભેદ હતા જ નહિ જે કે એ ધર્મની બહારના સૌ કાફરો ગણાતા; પરતુ એ ધર્મની અદરના સૌ સમાન હતા—નમાઝ, પાઠ, તીર્થ, ભોજન, લગ્ન આદિ વ્યવહારમા રાજા કે રક સૌને સમાન અધિકારો હતા; સમાન રચાન હતું. આ રીતે, ધાર્મિક સાંસ્કૃતિક ફેરે ઇસ્લામ ધર્મો સૂરી ભક્તિપથથી કવિઓના સમાગમની અસર ભારતીય ધર્મભાવના, અને ખાસ તો, વર્ણવ્યવહાર ઉપર સર્ગવેલ હતી જ પરતુ આ કેવળ સંસ્કૃતિક આગમનથી પત્ય નહિ ભેતભેતમા તો, ખરેખરુ બચાવક આક્રમણ તુટી પડ્યું વિદેશી મુસ્લિમ શબ્દકર્તાઓ ભારત પર આવી પડ્યા. (ક સ ૧૦૦૦ થી) લોરી અને ગઝનવીઓએ ફરીફરી ઉપરા ઉપરી આક્રમણો કરી ભારતીય સ્વાધીનતાને ખડિત કરી નગરો અને ધર્મસ્થાનો ધરાશાયી કર્યા, લૂટ્યા, મૂર્તિઓના નાશ કર્યો, બદલક સપ્તિ અને સ્થાપત્યો લૂટી સાથે લઇ પોતાને વતન પાછા ફર્યા

પરતુ વાત આટલે જ ન અટકી આ પછી (૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬) ખિલજી, તઘનખ, સૈયદ અને લોદી વંશીઓએ ભારત પર આક્રમણ કરી, સત્તા કમળે કરી, સત્તાના કેન્દ્રો બિલા કર્યા અને ભારતીય ધર્મના ઉપસની અને ઇસ્લામી ધર્મના વિસ્તારની કારવાઇઓ ફરે હાથે ચલાવ્યે રાખી સત્તાના બળે ભારતના સમસ્ત ધાર્મિક-સાંસ્કૃતિક પાયા ઉપર પ્રકારો ઝીંક્યા મદિશ અને મૂર્તિઓનો ઘણુ વાળ્યો, ધર્મ-તીર્થસ્થાનો બપ્ટ કર્યા, દિંદુઓને વટલા યા; દેવળો-મદિશો નવા સ્થાપવા સામે, જૂનાને જીર્ણોદ્ધાર કરવા સામે ય પ્રતિબધો મૂક્યા, આર્થિક રીતે ય ગિન ઇસ્લામીઓને રબડ્યા (જજવાવેરો), તથા સામાજિક જીવનમા ય ઉખડ કરી અમુક અસ્ત-વસ્ત તથા આશ્રુવણો વગેરે ઉપર નિયત્રણ નાખ્યા, અને રાજ્યના મુખ્ય યથાનો પરથી હઠાવી ય રીધા

બીજા બાજુ જેમણે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર

કયો એમને માટે બધા રસ્તા ખુલ્લા મુખ પાયા.
એ સો સુરક્ષિત બની ગયા. I

પરિણામ શું આનું? આપણે ત્યાં શું
બન્યું? સુરક્ષા, સંતા, સુખસગવડની લાલસામાં
સૌથી ઉપરના વર્ગે (શાહજા, રાજવીઓ અને
શ્રીમંતો) ના સમૂહના સમૂહો ધર્મ પરિવર્તન કરી,
સ્વાધર્મમાં આંધળા બની, ભયથી કંપી બીડી, દીનતા
અને ક્રાચારી સ્વીકારી, સરકારી દફતરોમાં અને
સુરક્ષિત સંસ્થાઓમાં ગોઠવાઈ ગયા. બીજા બાજુ?
વર્ણધર્મના વર્ચસ્વ નીચે ગુંગળાઈ રહેલી અને
હડધૂત થયેલી હલકી ગણાયેલ જાતિઓ-જૂથો
-સમૂહોએ "સૌની ધાર્મિક સમાનતા" જાહેર કર-
નારા ઇસ્લામ ધર્મને રાજી ખુશીથી (કે ના જરૂરે)
અપનાવી લઈ સૈકાઓથી પ્રવર્તતા દમનમાંથી
છુટકારો મેળવ્યો !

પરિણામ, સ્વાભાવિક રીતે જ, એ આનું કે
હિંદુ ધર્મના પાયા ખખડી બેઠવા-ખાઈ છમારત
કેંકડાંસ પૂટવા લાગી.

ભારતને માટે આ ઘટના સર્વથા અભિનવ
હતી. સવાલ સીધો આનો બિંદો રહ્યો હતો: હિંદુ-
ધર્મ-સંસ્કાર ટકશે કે ખતમ થશે? આજ સુધી
'હિંદુ' શબ્દ કોઈએ વાપર્યો ન હતો, કોઈએ
સંભળ્યો ન હતો.^૧ અને આજ સુધી, આધર્મની
કોરીકટ વ્યાખ્યા કોઈએ કરી ન હતી. આજ
પૂર્વે, ભારત બહારથી અનેક પ્રજાઓ ભારતમાં
આત્રી હતી. આર્યો પછી ગ્રીક, રોક, કુશાન, હુણ,
સિધિયન અને મુઝલ્માનો આદિ ટોળાઓ આ
ભૂમિમાં પ્રવેશી, આ ભૂમિના સંસ્કાર-સમાજમાં જ
સમાઈ ગઈ હતી. આર્યોના એક વા બીજા વર્ણોમાં
એ એતપ્રોત ચર્ચ ગઈ હતી. સંપૂર્ણ રીતે ભારતીય
બની, ભારતની પરંપરાને અપનાવી, સહિવાસ
પુરુષાર્થમાં એકરૂપ બની ગઈ હતી. એમનો ધર્મ,
એમના સંસ્કાર, એમનો આધાર-એમનું બધું
જ ભારતીય ધર્મ-આચાર કે સંસ્કારની જ એક

વિશેષતા-વિવિધતા રૂપે સ્થાન પામ્યાં હતાં.

પરંતુ ઈલામી આક્રમણનું રૂપ બદલું રહ્યું:
અને એથી સમસ્યાઓ પશ્ચ વધુ ગંભીર અને
જટિલ બની બીડી: હિંદુ ધર્મ-સંસ્કાર ટકશે કે
ખતમ થશે? ધર્મ અને સંસ્કારના સંરક્ષણનો
માર્ગ શો? એ સવાલ આવી બિંદો.

અલગપણ, ત્યારેય ચૂસ્તધર્મી જાહેરતોએ ધર્મ-
રક્ષાને નામે વધુ ને વધુ સંકુચિત પાડાઓ બિંદા
કરી, વધુ ઠંડેર જડ બંધનો-નાતિ નિયમો, આચારો
બિંદા કરીને બેઠાં જ રસ્તા લીધો !

બીજો ઉપાય યાનમાર્ગનો - શ્રી શંકરાચાર્ય,^૨ અને
કર્મમાર્ગનો - શ્રી કુમારિલ ભટ્ટ અજમાવી નેચો હતો.
પરંતુ સર્વસાધારણ પૃથક્કરન માટે એ બંને અશક્ય-
વસ્તુ બન્યાં હતા. પ્રજાનો આત્મા કોઈ રાજમાર્ગની
બોજા જ હતો.*

આવી દીન-દીન દસા અને ઢિન્નભિન્નતા તથા
અધાધૂંધી અને કસોટીના કાળે, જો કોઈએ
શ્રુતગ્રાંથ ભારતવર્ષને નવપ્રાણિત કરવાનું સાહસ
કયું હોય, એ માટે અભિનવ અનેડ પુરુષાર્થ^૩ કયો
હોય, તો તેનું ગૌરવ અને શ્રેય લાગવતધર્મી વૈષ્ણવ
આચાર્યો-સંત-ભક્ત-કવિઓને છે. ભક્તિ
આદોલનના આ ધુરંધરોએ સાચા ધર્મની રક્ષા
તો કરી જ; પશ્ચ સાથેસાથ સમસ્ત સામાજિક
સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક પુનરોત્થાનની મશાલ પશુ પેટારી.

કોઈએ નિશ્ચય ધારાના અગ્રણી બની, તો
કોઈએ સચ્ચ ધારાનો આશ્રય લઈ, કાપ્યો તો એક
જ કર્યું. કેટલાકે હિંદુ જાતિના બાળાચારની શુદ્ધ-
તાને સાચા યાન દારા અને શાઓની સંગતિ-
સંમતિ દારા અપ્રિત કરીને હિંદુ પ્રણાલિમાં આવ-
સ્થક ફેરફાર કરવાનો 'સુધારાનો પંથ' પકડ્યો;
તો બીજાઓએ પૌરાણિક અવતારોના અધાર
લઈ, બાળાચારની શુદ્ધતાને કેવળ પ્રેમભક્તિના
પૂરમા કુચારી દઈ, 'ભક્તિ પંથમાં સૌની સમાનતા'-
નો વિદોહી વીરતાલેખો, માર્ગ-અપનાવ્યો.

૧ 'મધ્યકાલીન ધર્મ સાધના' હન્ટરપ્રસાદ દ્વિવેદી
કહે છે કે હિંદુ શબ્દ જ મુસ્લિમોએ બતાવેલો છે.

૨ 'મધ્યકાલીન ધર્મ સાધના' હન્ટરપ્રસાદ દ્વિવેદી
કહે છે કે હિંદુ શબ્દ જ મુસ્લિમોએ બતાવેલો છે.

૩ 'મધ્યકાલીન ધર્મ સાધના' હન્ટરપ્રસાદ દ્વિવેદી
કહે છે કે હિંદુ શબ્દ જ મુસ્લિમોએ બતાવેલો છે.

* શ્રી વલ્લભાચાર્ય^૪ પરિરિખિતની ગંભીરતા અને ઉડસે
રહ્યું કરેનાં લખે છે: "દેશ એકાગ્રી આક્રાન્ત છે; મ્હે-

ઈતિહાસમાં એ વાત અવિરમરણીય રહેશે કે
ન્યારે હિપ્પા વર્ગના અને વર્ણના પ્રતિષ્ઠિતા
વિદેશી વિધર્મો સત્તા સાથે હાથ મિલાવી રવાયત-
સાધના કરી રહ્યા હતા ત્યારે, અસંખ્ય ભકતો-
સ તો-કવિઓએ (ખાસ કરીને નીચલા વર્ગના
ગણ્ય એમણે !) અસાધારણ જોખમો, અત્યત્યારો
અને મોત સુદ્ધાને આપકારી હઈ વિષમ પરિગિય-
તિત્વ ચિત્ર આલેખ્યું હતું; અન્યાય અને અના-
ચાર, દબ અને વિલાસ સામે નિર્ભયપણે, નિષ્કા-
પૂર્વક પકકાર ફેંક્યો હતો; અને આર્યધર્મની
જોખડી રહેલી ઇમારતના પાયામાં સાચા માનુષી
ધર્મની પુનઃથાપના કરી સમસ્ત જનસમુદાયોને
ધૈર્ય, હિંમત, વીરતા અને આરથાને પથે દોરી હતી.

તેમણે સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
રીમિત રહેલું જ્ઞાનન્યારે જનબોધથી બહાર
થંની ગયું હતું ત્યારે, એ જ વૈદિક વારસો, નવે
રૂપે, લોકવાણી અને લોકભાષામાં ધરી દઈને સંત-
ભકત-સમુદાયે સામાજિક ક્રાંતિનું એક મહાન
લોકબોધ્ય સાધન તૈયાર કર્યું હતું. હવે કેઈ
સંસ્કૃત-મહાપંડિતને જ જ્ઞાનને બચાવે રહેતો
નહિ, ધર્મમાનને અર્થ સૌ ભકતો-સંતો-કવિઓએ
પોતાની રીતે પ્રગટ કરી ઇમારતોને જ નાબૂદ
કરી દીધી !

આમ, પ્રાકૃત (લોકભાષા), અગર અપજ સમા
ધર્મનું રહસ્ય અને નવનીત પ્રગ્નના હાથમાં ધરી

ચોથી કવ્યકાવ્યેશો દેશ પ્રાપ્તો આલય બની ગયેલ છે.
તીર્થોની દશા શી વર્ણવી જાય ? મંગાદિ સમસ્ત ઉત્તમ
તીર્થો ધવનોના આકર્ષણથી પીડિત છે. આને કારણે એ
તીર્થોનું આધિદેવિક રૂપ નષ્ટ થઈ ગયું છે.”

“અરિક્ષા તથા અજ્ઞાનને કારણે, અર્થ ન સમજવાને
હીધે વેદોના મંત્રો નષ્ટ થઈ રહ્યા છે....

“આવી દશામાં શુદ્ધી તથા સીઓની સુકિત. બલા,
આ વેદાધ્યયન નિરત દુર્ગમ માર્ગોથી શી રીતે થઈ શકે કે
એમને માટે કોઈ સીધો રાજમાર્ગ હોવા જોઈએ. જેનાથી
નિરાશ્રય તથા નિઃસહાય લોક સમસ્ત અંધનોથી સુકત
થઈ શકે X X X આ માર્ગ તે જ અનુચિત માર્ગ-
“દૃષ્ટુ એ જ ગતિમર્મ.”

દઈને, તથા ભકિત પંથમાં હિંમતીય, જાતિ-
વિવર્તિ, ધર્મો-અધર્મો-વિધર્મો, યાત્રી-અયાત્રી,
શ્રી-પુરુષ, સાધુ-શૂદ્રસ્ત્રી, પાપી-પુણ્યશાળી, એવા
સાંસારિક બેદોને ભકિતના રસાયણમાં એગાળા
નાખીને, ભકિત-રસમાં સૌને તન્મય, એક સમાન,
એકચ્છ બનાવી દઈને, મધ્યયુગી આચાર્યો-સંતો
-ભકતો એક પ્રગટ સામાજિક લોકશાહી ક્રાંતિ જ
કરી ગયા છે, એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી.

વડોદરા તા. ૨૪-૬-૧૪]

સામ્રાજ્યવાદના પાંચ પ્રકારો

રામભનોહર લોહિયા

અનુ : અચ્યુત યાજ્ઞિક

ધણી સાંખા સમયથી હું માનું છું કે આ જગત વિશિષ્ટ અધિકારસંપન્ન ગોરાઓ અને પદ-દસિત રંગીનો વચ્ચે વહેંચાયેલું છે. આ મતને ખોટી રીતે સમજી મારી ઉપર વેરલાવનાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. ગમે તે હોય, યુરોપ-અમેરિકા સાથે હું રાગાત્મક આત્મીયતા અનુભવું છું અને ખરેખર રંગીન લોકો કરતાં મેં તેમની પાસેથી વધિક વિશ્વ-બોધ મેળવ્યો છે. સામાન્યતઃ રંગીન માણસ યુરોપ-અમેરિકા પ્રત્યે રાગાત્મક વેર રાખતો હોય છે અને બૌદ્ધિક રૂપે તેમનો યુક્તિમય હોય છે. મારા જેવા માણસો યુરોપ-અમેરિકા સાથે રાગાત્મક મિત્રતા રાખે છે, પરંતુ બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરે છે. ગોરા અને રંગીન બન્ને શુભાશીને મારા જેવાની સ્થિતિ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વિશિષ્ટ અધિકાર-સંપન્ન ગોરાઓ અને પદદસિત રંગીનો વચ્ચે દીવાલ અમે ઊભી નથી કરી, તે તો છે જ. તે દીવાલના અસ્તિત્વના સ્વીકાર સાથે તેનો નાશ કરવાનું જ અમારું લક્ષ્ય છે. લક્ષ્ય તેમનાં સ્થાન અને પદોનો અદ્યોખદ્યો કરીને નહિ, પરંતુ સમકક્ષતા મેળવી પ્રાપ્ત કરવાનું છે. એટલે જ રશિયન તામ્-બાદીઓ કરતાં ચીની સામ્યવાદીઓ પાસેથી કેટલીક ખાજતોમાં વધારે આશા રાખવામાં આવતી હતી. એવી આશાઓનું શું થયું તેની શોધ કરવાની મેંશીલ કરતાં પહેલાં તેનો ઉલ્લેખ ઇચ્છનાય છે.

માનવ જાતિએ અનેક માયાવી પરંતુ ગોપિત રહેલા સામ્રાજ્યવાદોને જાણી લેવા જોઈએ. સામ્રાજ્યવાદ એ કુર્મિ સજર શબ્દ છે. તેના

સાચા અવબોધન સામે એક દીવાલ ઊભી થઈ જાય છે—જે ન થવી જોઈએ. મોટે પછ આરોપીના પિજરામાં ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન નથી. માનવીના ક્રિયા-કલાપોની અનેક બાજતોમાં સામ્રાજ્ય-સંસ્થાન વાદની એક ઘટના બની ચૂકી છે. મોટે દોષિત જાહેર કરવા હોય તો ઇતિહાસે રંગીન લોકોને પણ ગોરાઓ જેટલાજ દોષી ગણવા જોઈએ... કારણ કે તેઓ સુપ્ત આજ્ઞા અને શુધ્ધ હતા, ત્યારે ગોરાઓ સક્રિય, પારાગત અને કૂર હતા.

(૧) શ્રી-સામ્રાજ્યવાદ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય જમીનદારી સીધી પહેલો યુનેમાર છે, જે નિર્ણય વિચરે છે. વસ્તીની ઘનતા ઓછી હોવાને લીધે અમેરિકા અને રશિયા જેવા દેશોમાં હજારો એકર ધરતી કુંવારી છે. ઇતિહાસના કમનસીમે જ તેમને આટલી જમીન સાંપડી છે. સાઈબેરિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં એક ચો. મા. માં એક જ માણસની વસતી છે. કેલિફોર્નિયામાં એક ચો. મા. પર ૧૦થી પણ ઓછા લોકોની વસતી છે. આપણે તેની તુલના ભારતના એક ચો. મા. ઉપર ૩૫૦ અને ચીનના ૨૦૦ માણસો સાથે કરવી જોઈએ. એક દિવસ તો મોંઝાએ અથવા આખીય માનવજાતે ઇતિહાસના આ વિષય વળાંકને સીધા કરવા પડશે.

(૨) બુદ્ધિનો સામ્રાજ્યવાદ આપણા યુગનું પણ કલંક છે. બુદ્ધિ-સામ્રાજ્યવાદીઓ સંસ્થાનવાસીઓને જ્ઞાન તો આપે છે, પરંતુ આવશ્યક કોશલ્ય કે તાત્વિક જગૃતિનું નહિ. હું એ પણ કહી દઉં કે આ જાતનો બુદ્ધિ-સામ્રાજ્યવાદ ભારતમાં પણ છે.

ના એવું નથી. અમેરિકાના આંતરવિગ્રહની સ્મૃતિ હજી સર્વથા જૂંસાર્થ ગણ નથી. પરિણામે દક્ષિણ-વાસીઓના ચિત્તમાં હજી ડેમોક્રેટિક પક્ષ માટેની આત્મીયતા તાજી જ છે, તો, ન્યુ ઈંગ્લેન્ડર્સ, મિડ-વેસ્ટર્નર્સ રિપબ્લિક પાર્ટી વિશે એવી જ મમતા-હિમા ધરાવે છે. તેમણે અઘાહમ લિંકનને અને એકતાના તેના આદર્શને ટેકા આપ્યો હતો. જો કે, છેલ્લાં ટેટલાક વરસ થયાં આ પ્રજાવિકાગત બંધનો પાંચ કંઈક ઢીલાં પડી રહ્યાં છે.

આ બંને પક્ષો વચ્ચેના અલગતા ભેદો સમજવા માટે આપણે એમને જડએસલાય પક્ષો કરતાં શિથિલ બંધારણનાં મંડળો જેવાં ગણવાં જરૂરી છે.

દા. ત. રિપબ્લિકન પાર્ટીને આપણે વેપારીઓ, મધ્ય-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-પૂર્વનાં એકૂતો તથા અનેક નાનાં નગરોના નાગરિકોના મહા મંડળ-મેળો જેવી ગણી શકીએ તો, ડેમોક્રેટિક પાર્ટીને મજૂર સંઘ-નોનો અને નિર્મોના મોટા સમૂહોનો તથા લઘુમતિ જૂથોનો ટેકો રહ્યો છે. અને દક્ષિણ અને પશ્ચિમનાં ખેતી સંઘકોનો તથા અંશતઃ ટેકો છે, પરંતુ એનાં ખરેખરાં શક્તિ કેન્દ્ર મોટાં નગરો છે.

એ વાત પશ્ચ સ્વાભાવિક છે કે આ સંઘકોના આધાર પર બંને પક્ષની મુખ્ય રાજકીય નીતિ ઘડાઈ છે. દા. ત. ડેમોક્રેટિક પક્ષ આર્થિક વિકાસ અને પુનર્સંસ્થાપના ઉપર છાર આપે છે, ત્યારે રિપબ્લિકન નાણાકીય સ્થિરતા અને કુશાલતા સાથે ઉપર ખાસ નજર રાખે છે ડેમોક્રેટ ફેડરલ (કેન્દ્ર) મત્તા અને નાણાંનો ઉપયોગ કરીને દરગામી પરિવર્તનો કરવા વધુ તત્પર હોય છે - દા. ત. સસ્તી વીજળીના ઉત્પાદનથી માટી શૈક્ષણિક સુધારાઓ. ત્યારે રિપબ્લિકનો એવું માને છે કે ફેડરલ (કેન્દ્ર) સરકારે વધુ મર્યાદિત અને તટસ્થતા પર્વક લાગુજાવવો જોઈએ. તેણે સીધી સક્રિય ઉપજ કરવાને બદલે આર્થિક અને સામાજિક બંધો વચ્ચેના ધર્ષણના તટસ્થ સલાહકાર તરીકે દામ કરવું જોઈએ. વળી રિપબ્લિકનો સ્થાનિક

અને રાજ્ય ઘટકોની સત્તા ઉપર વધુ મદાર બાંધે છે... ઐતિહાસિક રીતે વિચારતાં ડેમોક્રેટોએ ઝોજી જાકાત અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિસ્તારની સિદ્ધાંત કરી છે; જ્યારે રિપબ્લિકનોએ સંરક્ષણ-ત્મક જાકાતની. (જો કે છેલ્લાં વરસોમાં આ તફાવત પશ્ચ ઝોજી થઈ ગયો છે.)

એકંદરે, ડેમોક્રેટો વધુ હિંદાર નીતિ ધરાવનારા લિબરલો (અમેરિકાના અર્થમાં) અને રિપબ્લિકનો વધુ સંરક્ષણુષ્ટિ ધરાવનારા કોન્સર્વેટિવો ગણાય છે. આમ છતાં આ અપવાદ પશ્ચ તેંધિખાત છે, કે-

* ઉત્તરનાં મોટાં સહેરોનાં રિપબ્લિકન પ્રતિનિધિઓ ઘણીવાર પૂરેપૂરાં 'લિબરલો' ગણાયા છે; અને દક્ષિણના ગ્રામવિસ્તારના ડેમોક્રેટો વધુ "કન્સર્વેટિવ" રહ્યા છે. દૂકમાં, આ જૂથો મક્ષના ઔપચારિક ધર્ષકોમાં કરતાં પોતાનાં મતદાર મંડળોનાં સ્થાનિક હિતો ઉપર વધુ લક્ષ આપતા દેખાય છે; કેમકે ફેડરલનમાં દરેક પ્રતિનિધિ-કોંગ્રેસમેન પોતાના પ્રદેશના એકથી જેવા ગણાય છે.

અમેરિકાની કોંગ્રેસમાં આપણને આ વાત જણાય છે કે ત્યાં પક્ષોનું એટલું મહત્વ નથી, જેટલું વિવિધ હિત ધરાવનારાં જૂથોનું છે. દા. ત. એકૂતો મજૂરો, વેપારીઓ, નિર્મો-ભેદનીતિના રક્ષકો વગેરે. આ બધા પ્રતિનિધિઓ દરેક દરેક મુદ્દા ઉપર જુદા જુદા મત આપે છે એટલે કે જુદાં જુદાં જૂથો એમાં થઈ જાય છે.

આમ, આ જૂથો પક્ષોને આરપાર વીંધનારાં જૂથો છે. અને આ પ્રતિનિધિઓએ પોતાના પક્ષ કરતાં પોતાના મતવિશાળોના મતદારો પ્રત્યેની વફાદારીનો વધુ વિચાર કરવો રહે છે. આથી મતદારો સાથે તેમણે ધનિષ્ઠ સંબંધ જાળવી રાખવો રહે છે. (આ પ્રતિનિધિઓની ઔદિસે મતદારો જાતે મોટી સંખ્યામાં જિમટતા હોય છે થોડાંબધ ટપાલ આવતી હોય છે.)

આ પ્રદતિને કાળે અમેરિકા લોકશાહી અનેક-વિધ હિતોના સમ-વચનું કામ કરતી રહી છે. આનું આદર્શ દષ્ટાંત રૂઝવેટનો 'ન્યુ ડીલનો' ધર્ષક્રમ છે.

નોંધપાત્ર હકીકત એ પણ છે કે, ખુદ કેબિનેટ (પ્રધાન મંડળ) ના પ્રધાનોની જવાબદારી પણ પોતા-પોતાના ખાતાનાં નિશ્ચિત હિતો—મજૂર, ખેડૂત, વેપારીઓ વગેરેનાં હિતોની રખેવાળી કરવાની ગણાય છે! (આપણે ત્યાં આવું થાય છે ત્યારે આપણે તેને રાષ્ટ્રીયહિતવિરોધી, 'વિભાગીય હિતની રક્ષા કરનારા' કહી દીકા કરીએ છીએ.)

૨.

અમેરિકા લોકશાહીના આ ગુણોની સરખામણીમાં તેનું દૂષણ પણ ઘણું મોટું ગણાય છે. એ મુખ્ય દોષો વિચારીએ. એકઃ ઠાઠ પણ નિર્ણય માટે બંને પક્ષોમાંનાં ભિન્ન હિતોની સમગ્ર બહુમતિ ઉપર આધાર રાખેલા પડતો હોઈને બહુમતિ 'એજન'નું કામ કરવાને બદલે 'એક'નું કામ ચક્રે છે—ઘણીવાર આવી બહુમતિ પ્રાપ્ત થતાં ધણેલાંઓ સમય નીકળી જાય છે. આવો વિલંબ કેટલીકવાર તુકસાનકારક પણ નીવડે છે. વળી આ પદ્ધતિને કારણે નાણાં પણ વધુ ખર્ચાય છે. બેવસ્થિત જૂથો વધારે પરંતુ મહત્ત્વ ધરાવતાં ધર્મ જાય છે. અને તેને કારણે તેઓ સમગ્ર રાષ્ટ્રીય હિત કરતાં પોતાનાં સંકુચિત હિતોને પકડી રાખવા શક્તિમાન બને છે. (દા. ત. મસલશોઆલ-બંધ અને ટેનેસી વેલીબંધ તથા સેન્ટ લોરન્સ વોટર-વેના બંધ-કામ અંગે અમુક નાનાં હિત-જૂથોની આડખીલી). બીજું; આખા રાષ્ટ્રનો સમગ્ર રીતે હિત-વિચાર કરનારા પક્ષ જેવું બહુ ઓછું રહેવા પામે છે. અલબત્ત, આની સામે એવી દલીલ થઈ શકે કે વિવિધ વિશિષ્ટ હિતોના સરવાળો જ રાષ્ટ્રીય હિત હોઈ શકે, પરંતુ એવું હંમેશાં હોતું નથી. સંકુચિત જૂથહિતો અગર સ્થાનિક હિતોથી પર જઈને

વિચારી શકે એવા રાષ્ટ્રીય પક્ષનો અભાવ એ એક ઘણી મોટી ભિયમ પણ ગણાય.

પરંતુ આ ખોટ પૂરવા માટે જ અમેરિકાએ પ્રમુખતું સ્થાન અને એની સત્તાને વિશિષ્ટ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ પ્રમુખની, ચૂંટણી સમગ્ર પ્રજા સીધા મતદાનથી કરે છે. આનો અર્થ એ કે—

અમેરિકાનો પ્રમુખ ત્યાંના ચૂંટાઈને આવેલા સભ્યોની બનેલી કેબિનેટની ઇચ્છાને જ અમલ કરવા-વાળો કારભારી નથી. પરંતુ તેમની સાથે સંઘર્ષમાં ભિતરીને ધ, સમગ્ર રાષ્ટ્રના હિતની રખવાળી કરનારો નેતા છે. તેનું કર્તવ્ય આંતરિક અનિવાર્ય સંઘર્ષોને ઓછામાં ઓછા બનાવીને, એમનો શક્ય સમન્વય સાધીને, કેબિનેટને સામ્રાજિક પરિવર્તનનું અસરકારક સાધન બનાવવાનું છે. આમ કરતાં, વિશ્લેષ કરનારા લઘુમતિ જૂથ સામે જંગ ખેડી લેવો પડે તો ખેડી લેવામાં તેના નેતૃત્વની કસોટી રહેલી છે. (સ્વ. ઈનેડી આ કર્તવ્ય પાર પાડવા જતાં જ શરીર બંધા હતા.) અનેક વિશિષ્ટ લક્ષણોને કારણે અમેરિકામાં કેમ્યુનિસ્ટ અગર તો સોશિયલિસ્ટ અગર તો ત્રીજો ઠાઠ જડ સિદ્ધાન્તપક્ષ શાકી શકતો નથી. જે પક્ષ અમેરિકાની લોકશાહીના મૂળમાં રહેલી પક્ષરહિત સર્વાનુમતિની પ્રણાલી અને ઓછામાં ઓછા સંઘર્ષે પરસ્પરને સહી લેવાની વૃત્તિ પચાવી નથી શક્યો, એ પક્ષ જોડાં મૂળિયાં નાખી નથી શક્યો.

અમેરિકાના એક નામાંકિત ન્યાયાધિશ હેન્ડની ઉક્તિમા અમેરિકાની લોકશાહીનું રહસ્ય આવી જાય છે :

“સ્વાતંત્ર્યની ભાવના, એટલે, 'કેવળ અમે જ સાચા છીએ' એવી ખાત્રી ન હોવાની ભાવના”

સાપેક્ષવાદ

ચુનીભાઈ ગાહ

૧ દિધા

રાજકારણમાં જેમ વિચારોનું, વાદોનું સુદ આપે છે, તેમ કોઈવાર વિજ્ઞાનમાં પણ બને છે. ૧૮૮૭થી ૧૯૦૫ સુધીના વર્ષોમાં વિજ્ઞાનીઓએ જાણીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હતા એક પક્ષ એમ કહેતો હતો કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને ડગ્લી નથી પરંતુ ઈધર તામને પદાર્થ છે ને છે જ, બીજો પક્ષ એટલા જ જોરશોરથી પ્રતિપાદન કરતો હતો કે પૃથ્વી સ્થિર નથી અને તે ફરે છે અને ઈધર નથી તે નથી જ આ વાદોના મૂળમાં અમેરિકન વિજ્ઞાનીઓ-મીકલ્સન અને મોર્ગેએ પૃથ્વીની ગતિ માપવાનો કર્યો પ્રયોગ હતો અગાઉ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જેટલો ખગલળાટ આ પ્રયોગે મચાવ્યો ન હતો તેટલો ખગલળાટ આ પ્રયોગે મચાવ્યો.

૧ મીકલ્સન મોર્ગેના પ્રયોગની પર્વભૂમિકા

ઘણા સમયથી પૃથ્વીની સ્વતંત્ર, સમગ્ર અવધાનિરપેક્ષ-relative નહિ પણ-absolute ગતિ માપવાનો પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિકો સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છે તે પ્રશ્નની ભૂમિકા સમજવા આપણે દૃષ્ટાંતો ઘટ્ટીયું ધારા કે તમે એક પૂલ ઉપર બેસ્યા છો, તેની નીચેથી પાણી ધીમે ધીમે વહે છે, તમે પૂન ઉપરથી પાણી જોઈ રહો છો, પાણી ધીરુ ધીરુ ચાલુ જાય છે, પરંતુ થોડીક દાયો પછી શું બને છે? કોણ ચાલે છે? પાણી એમ ને એમ અગાઉની માફક ચાલ્યા કરે છે? ના, પાણી નથી ચાલતું, પરંતુ પૂન ચાલે છે અને તેથી પૂન ઉપર બેસેલા તમે ચાલો છો. જાન્યાર, થોડીક દાયો પછી

પાણુ પાણી ચાલતું દેખાશે અને તમે સ્થિર હશે અને પૂલ પણ સ્થિર હશે.

ઉપરના દ્રષ્ટાંતમાં થોડી વાર પછી જોઈ શકાય છે કે કોણ ચાલે છે? પરંતુ એવું પણ બને કે કોણ ચાલે છે અને કોણ સ્થિર છે, તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો પડે.

ધારો કે તમે એક વિમાનમાં પૃથ્વીની અપેક્ષાએ ફર કલાકે ૬૦૦૦ માઈલની ગતિએ પૃથ્વીથી ફર અવકાશમાં જાઓ છો, તમે પૃથ્વીથી એટલે ફર જાઓ છો કે પૃથ્વી દેખાતી નથી.

આ સ્થિતિથી તમે વિમાનની બહાર નજર કરો છો તો તમે એક બીજા વિમાનને અવકાશમાં બેઠું જુઓ છો તે વિમાન તમારા વિમાનને ઝડ પથી આગળ આવે છે તમારા મનમાં એમ હવે કે તમારા વિમાનની ગતિ જેટલી બીજા કોઈ વિમાનની નથી, એટલે તમને આશ્ચર્ય થાય છે કે તમારા વિમાન કરતા બીજું ઝડપી વિમાન છે ખરું તે વિમાન તમારી મમોપે આવે છે, તેનો વિમાની તમને કહે છે “અ રા! આખો દિવસ અવકાશમાં સ્થિર જ રહે છે?”

તમને વિચાર આવે છે “પેલા વિમાનીની ગતિ મારા કરતા વધારે છે, એટલે તેને શું એટલું બધું અજિમાન આવી ગયું કે તે મારા વિમાનની ૬૦૦૦ માઈલની ગતિને તે ગતિ જ કહેતો નથી?” પણ તમારે તે માલગી લેવું પડે છે તમે શું કરી શકો? તમે તેને જતાવી શકશો કે તમે ઠંડાખા આસસા ૦૦૦ માઈલની ગતિથી બેસો છો? તમે તેને તે કેવી ગતિ જતાવી શકશો? તમે એક પણ

એવો પ્રયોગ ન કરી શકો કે જેથી તમે જાણો છો તેની કોઈ ખાતરી થાય.

બહુ બહુ તો તમારી પાસે પોલીસો રાખે છે તેવું રસર પત્ર દશે, અને તેના ઉપરથી તમે કદી શકશો કે પેલું વિમાન તમારા વિમાનની અપેક્ષાએ કલાકના ૨૫૦૦ માઈલની ઝડપે દોડે છે.

તમે એમ ગણતરી કરશો કે તમારું વિમાન પૃથ્વીની અપેક્ષાએ ૬૦૦૦ માઈલની ગતિથી જાય છે; તેથી પેલું વિમાન પૃથ્વીની અપેક્ષાએ કલાકના ૬૦૦૦ + ૨૫૦૦ = ૮૫૦૦ માઈલની ગતિથી જાયતું હશે.

પણ તમારો એ હિસાબ સાચો હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. તમારા વિમાનની ગતિ પૃથ્વીની અપેક્ષાએ ૩૦૦૦ માઈલ હોય અને તે વિમાનની ગતિ $૩૦૦૦ + ૨૫૦૦ = ૫૫૦૦$ માઈલની હોય. આવું કોઈ ન હોય અને ખીજા પ્રકારની ભારે વિસ્મયકારી સ્થિતિ પણ હોય. તે વિમાન પૃથ્વીની અપેક્ષાએ તદ્દન સ્થિર હોય અને તમારું વિમાન ૨૫૦૦ માઈલની ગતિથી પૃથ્વી તરફ પાછું ફરી રહ્યું હોય !

આ દૃષ્ટિએ દશવિ છે કે કોઈ પદાર્થની નિરપેક્ષ ગતિ જાણવી અશક્ય છે; તેની ગતિ સાપેક્ષ જાણવી શક્ય છે. આપણે કોઈ પણ પદાર્થની ગતિ પૃથ્વીની અપેક્ષાએ જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ તે પદાર્થની સમગ્ર, પૂર્ણ, નિરપેક્ષ ગતિ કેટલી હશે તે આપણે કોઈ પણ પ્રયોગથી કદી શકતા નથી.

પૃથ્વીની ગતિની વાત જ કેટલી વિસ્મયકારી છે? પૃથ્વીને ગતિ છે? જેમ કોઈ સ્થિર ગતિથી ચાલતા વહાણમાં કોઈ પણ જાતનો પ્રયોગ કરીએ તો પણ તે વહાણ ગતિમાં છે કે નહિ તે આપણે જાણી શકતા નથી; તેની ગતિ જો જાણવી હોય તો સમુદ્રના પાણી સાથું જોઈએ તો જ તેની ગતિ આપણે જાણી શકીએ છીએ, એટલે કે સમુદ્રના પાણીની અપેક્ષાએ જ આપણે તે જાણી શકીએ છીએ.

તે જ, પ્રમાણે પૃથ્વીની ગતિ જાણવી હોય તો પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયોગ કરીએ

તો પણ પૃથ્વી ફરે છે કે સ્થિર છે, તે આપણે જાણી શકીએ નહિ; પરંતુ સૂર્ય સાથું જોઈએ ત્યારે જ આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્ય અથવા પૃથ્વી એમાંથી એક ફરે છે; પણ કોણ ફરે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જેમ આપણે સ્ટેશનમાં આગમત્રીમાં બેઠા હોઈએ, તે સામે ખીજી ગાડી જોઈ હોય ત્યારે, આપણે જેમ કદી શકતા નથી કે આપણી ગાડી ચાલી કે પેલી ગાડી ચાલી. તે જાણવા માટે તો આપણે કોઈ સ્થિર પદાર્થ તરફ જોવું પડે છે, આપણે ચાલતા તરફ અથવા વચ્ચેની જમીન તરફ જોવું પડે છે. તેમ પૃથ્વી ચાલે છે કે સૂર્ય ચાલે છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ જો પૃથ્વી ફરતી હોય તો તેની ગતિ કેટલી છે તે આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ? તેની પૂર્ણ, સમગ્ર, નિરપેક્ષ ગતિ આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ? સૂર્યની સાથે સરખાવીને, તેની અપેક્ષાએ આપણે તેની ગતિ જાણી શકીએ; પરંતુ તેની નિરપેક્ષ ગતિ જાણવી હોય તો શું કરવું જોઈએ? તો આપણે એક સ્થિર પદાર્થની સાથે તેની ગતિ સરખાવીને જોઈએ. એવો સ્થિર પદાર્થ કયાં છે? સૂર્ય સ્થિર છે? ના, તે તો એક તારા મંડળની આસપાસ ફરે છે કે ૧૩ માઈલની ગતિથી ફરે છે, અને એ તારામંડળ આકાશગંગાની અંદર ફરે છે કે ૨૦૦ માઈલની ગતિથી ફરે છે; અને આકાશગંગા ફરતા તારામંડળની અપેક્ષાએ ફરે છે કે ૧૦૦ માઈલની ગતિથી ફરે છે. અને આ સર્વ ફરે છે એટલું જ નહિ પણ સર્વ જુની જૂઠી દિશામાં ફરે છે. કોઈ તારો સ્થિર નથી. જો કોઈ વસ્તુ સ્થિર હોય તો તેની સાથે પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ આપણે માપી શકીએ.

ન્યૂટને પણ આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો; તેણે વહાણનો દાખલો લીધો હતો, અને કહ્યું હતું કે જ્યારે વહાણ શાંત સમુદ્રમાં સીધું ચાલ્યું જતું હોય ત્યારે, વહાણની અંદર તમે ગમે તેવો પ્રયોગ કરો, પણ વહાણ ચાલે છે એમ તમે તે પ્રયોગ પરથી કદી શકશો નહિ. ન્યૂટનનું વહાણ એટલે પૃથ્વી. પૃથ્વી ઉપરના કોઈ પ્રયોગ ઉપરથી આપણે

તેની ગતિ જાણી શકીએ નહિ, ત્યારે તેની ગતિ જાણી દોષ તો શું કરવું? ન્યૂટન માનતો હતો કે આકાશમા દૂર દૂર કોઈ તારો એવો હોવો જોઈએ કે જે સ્થિર હોય અને તે તારાની મદદથી આપણે પૃથ્વીની સ્વતંત્ર, સમગ્ર, નિરપેક્ષ ગતિ માપી શકીએ, પરંતુ એવો સ્થિર તારો હજી સુધી જોવા નથી

ન્યૂટનનો સ્થિર તારો હજી જોવા નથી તો બીજા કોઈ પદાર્થ એવો છે કે સ્થિર છે?

હા એવો એક પદાર્થ છે અને તે છે ઈથર

૧ ઈથર

વિજ્ઞાનીઓને કેટલાક બનાવોના ખુલાસા માટે ઈથર જેવા પદાર્થની કલ્પના કરવી પડી હતી અવાજના પ્રચારણ માટે જેમ હવાની જરૂર છે, તેમ વીજળી, પ્રકાશ, લોકલેન્ડ બલ્કલની ક્રિયાઓ માટે પણ કાંઈ માધ્યમની જરૂર પડે, કાંઈ માધ્યમ વિના વીજળી તથા પ્રકાશ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે કેવી રીતે જઈ શકે? પરંતુ આકાશમા હવા નથી એટલે પ્રકાશ કઈ રીતે આપણને પહોંચે? વિજ્ઞાનીઓએ કલ્પના કરી છે, એક એવું વાહન હોતું જોઈએ જેની દ્વારા આ સર્વકાર્યો બની શકે, અને તેમણે તે માધ્યમને, તે વાહનને 'ઈથર' નામ આપ્યું + આ ઈથરનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે ઘન કે પ્રવાહી નથી, તે આપણે દેખી શકાય કે હાથથી સ્પર્શી શકાય તેમ નથી, તેમાં કાંઈ અવાજ થતો નથી, તેનામા વજન નથી, અને તે જરા પણ ઘર્ષણ જાણી કરતું નથી, તે વિશ્વ-પાણી છે જ્યાં જ્યાં અવકાશ છે ત્યાં ત્યાં ઈથર હોય છે આ ઈથર સર્વવ્યાપી છે અને સ્થિર છે બધા પદાર્થો, મેટા, તારાઓ, ધૂમકેતુઓ, નક્ષત્રો, આપણી પૃથ્વીની આસપાસ ફરતા હોય છે, ત્યારે ઈથર અવિચલ છે જેમ પાણીમા માછલી વર છે ત્યાં માછલી ગતિ કરે છે, પરંતુ પાણી સ્થિર રહે છે, તેમ ઈથરમા બધી વસ્તુઓ ગતિમાન થાય છે, પરંતુ ઈથર સ્થિર રહે છે, અને તેમા કોઈપણ પ્રકારનું ઘર્ષણ થતું નથી

+ ઈથરને મળતા પદાર્થને જેન શબ્દોમા 'અર્ગોસ્તિવકાશ' હોવામા આવેલ છે

ત્યારે આ ઈથરનું ગણિત, તેના સમીકરણો -Equations-મેક્સવેલે ૧૮૬૫ના પ્રસિદ્ધ કાર્યમાં હતા ત્યારે તેના અસ્તિત્વ વિશે શકા લાવવાનું કારણ રહ્યું ન હતું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ઈથરના અસ્તિત્વમા ત્યારથી શંકા ધરાવતા થયા હતા

જો વિશ્વમા ઈથર એક અવિચલ પદાર્થ હોય તો તેને ધ્યાનમા લઈને, તેની અપેક્ષાએ પૃથ્વીની ક્રિત, નિરપેક્ષ, સમગ્ર ગતિ માપી શકાય પરંતુ ઈથર આપણે દેખાતું નથી અને હાથથી સ્પર્શી શકાતું નથી, તો તેની મદદ કેવી રીતે લેવી? એવો પ્રશ્નજ ઈથર રીતે યોગ્ય શકાય કે જેમા ઈથરની અવિચલતા પ્રધાન ભાગ લેજે?

વહાણમા મેકેડો માથુસ પાણીમા હાથ નાખે છે, જો પાણી તે માથુસના હાથની આમવાસ ફરે તો વહાણ ચાલે છે, અને જો પાણી સ્થિર જ રહે તો વહાણ ચાલતું નથી, આવા અનુમાનો તે મનુષ્યે કરે છે જે વાત વહાણ અને પાણીને લાગુ પડે છે, તે જ વાત પૃથ્વી અને ઈથરના મહાસાગરને લાગુ પડે છે. આપણે પૃથ્વી ઉપર મેટા છીએ અને જે ઈથરના મહાસાગરમા પૃથ્વી ફરે છે, તે ઈથરમા હાથ નાખીએ તો હાથની આસપાસ ઈથરના વમગો ઉત્પન્ન થાય ઈથર-પવન Ether wind અથવા Ether -traffic ઉત્પન્ન થાય અને પૃથ્વી ચાલે છે અને તે કેટલી ગતિથી ચાલે છે તે આપણે માપી શકીએ પરંતુ ઈથરમા હાથ કેવી રીતે નાખવો? ઈથર અદૃશ્ય છે એટલે આપણે હાથ તેમાં નાખી શકતા નથી અને ઈથર-પવન ether-wind આપણે ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી એટલે ઈથર સ્થિર હોવા છતાં, એક સ્થિર પદાર્થની લાભ લેવા છતાં પણ, આપણે ઈથરના અસ્તિત્વનો લાભ લઈ શકતા નથી ત્યારે શું કરવું? કેવી રીતે ઈથર-પવન ઉત્પન્ન કરવો અને તે માપવો?

આ કોપકે ફટપ્રશ્ન યથા પડ્યો, તેનો ઉકેલ કેવી રીતે કરવો? તેનો ઉકેલ કોપને મુશ્કેલો ન હતો ઈથર-પવન ઉત્પન્ન કરીને પૃથ્વીની ગતિ માપની એ મહાન સિદ્ધિ હતી સિદ્ધિ આખ સામે

દેખાતી હતી, પરંતુ તે સદાય મનુષ્યની આગળ ને આગળ જ દોડતી હતી; તેને પકડાય તેમ ન હતું. તે સિદ્ધિની શોધમાં વર્ષો ગયાં. આખરે તેના ઉદ્દેશ લાવનારાઓ મળ્યા ખરાં તેમના માટે વિગતે ૨૫૦ વર્ષ સહ જોવી પડી. આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં નામો છે: મીકેલસન અને મોર્લી. આ બંનેએ બહુ કુશળતાપૂર્વક એક પ્રયોગ મોઝયો નેથી ધરતી અપેક્ષાએ પૃથ્વીની ગતિ માપી શકાય અને એ રીતે પૃથ્વીની કુદ નિરપેક્ષ, સમગ્ર ગતિનું માપ નીકળી શકે.

૩: સુવિખ્યાત પ્રયોગ

આ પ્રયોગનું રહસ્ય એ છે કે પૃથ્વી ને દિશામાં ફરે છે તે દિશામાં પ્રકાશનું ફિરચું ફેંકવું; પૃથ્વીની ગતિને લઈને ધરતીના સમુદ્રમાં પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ નેટલી ગતિવાળો ધરતી-પવન ઉત્પન્ન થશે અને પ્રકાશના ફિરચુને એ પવન પકડો મારશે એટલે પ્રકાશના ફિરચુની ગતિમાં પૃથ્વીની ગતિ નેટલો વધારો થશે; અને પ્રકાશનું ફિરચું વિરમ્મ દિશામાં ફરે તો પ્રકાશની ગતિમાં ઘટાડો થશે. પૃથ્વીની ગતિની દિશાથી લઈ દિશામાં પ્રકાશનું બીજું ફિરચું મોકલવામાં આવે તો તેને ધરતીપવનનો લાલ મગે નહિ. પૃથ્વીની ગતિની અસર તે ફિરચું ઉપર થાય નહિ.

બંને ફિરચોની ગતિમાં ફેર રહે અને એ ફેરથી પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ માપી શકાય.

આ પ્રયોગની ગતિ અને સમય માપવા માટે મુક્તિમાં મુક્તિ સાધનો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક સેકન્ડનો લક્ષ્યાંશ લાગ પડ્યું માપી શકાય એવાં સાધનો હતાં. આવાં સાધનોથી સજ્જ થઈને પ્રકૃતિનાઈને પ્રાપ્ત પૂજવામાં આવ્યો: હવે તમારું રહસ્ય પૂઠ દેરા; પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ કેટલી તેના ઉત્તર આવે.

આ પ્રયોગને મળતો અનુભવ આપણને દૈનિક જીવનમાં પણ થાય છે. ધારો કે ૧૦૦ ફૂટ પહોળી એક નદી છે અને નદીનો વેગ દર મિનીટ ૩૦ ફૂટ છે, અને તરનારનો વેગ દર મિનીટ ૫૦ ફૂટ

છે. હવે તરનારને પ્રવાહની સામે ૧૦૦ ફૂટ જઈને પાછા આવતાં કેટલો સમય લાગશે? કેઈ કહેશે કે પ્રવાહની સામે જવામાં ને પોટ આવે તે પ્રવાહની સાથે આવવામાં વળી રહે. જો પ્રવાહની ગતિ ન હોય તો ૫૦ ફૂટની ગતિએ ૧૦૦ ફૂટ જતાં અને આવતાં ૪ મિનીટ લાગે. હવે પ્રવાહને ધ્યાનમાં લઈને ગણીએ. પ્રવાહની સામે જતાં ગતિ દર મિનીટ ૫૦-૩૦=૨૦ ફૂટ થાય એટલે ૧૦૦ ફૂટ જતી વખતે ૫ મિનીટ લાગે; હવે પાછા આવતી વખતે દર મિનીટ ગતિ ૫૦+૩૦=૮૦ ફૂટ છે એટલે ૧૦૦ ફૂટ આવતાં ૧.૨ મિનીટ લાગે; કુલ ૫+૧.૨ = ૬.૨ મિનીટ લાગે.

હવે ધારો કે તરનારને સામે કાંઠે જઈને પાછા આવવું છે તો તેને કેટલો સમય લાગશે? તેને સામે કાંઠે જઈને પાછા આવવામાં '૫' મિનીટ લાગશે.

ક બ નેટલું અંતર પ્રવાહ તેને ધકેલે છે. તેની ગતિ ૫૦ છે અને પ્રવાહની ગતિ ૩૦ છે એટલે અ ક : બ ક નું ગુણોત્તર ૫૦ : ૩૦ છે. પાંચ ધા-ગેરસના પ્રમેય પ્રમાણે બે અ ક ૫૦ અને બ ક ૩૦ હોય તો અ બ ૪૦ થશે.

પરંતુ અબ = ૧૦૦ ફૂટ છે તેથી અક = ૧૨૫ ફૂટ થશે. હવે ૧૨૫ ફૂટ તરતાં ૧ ફૂટ = ૨.૨ મિનીટ લાગે; પાછા આવતાં પચ્ચે તેટલી ૨.૨ મિનીટ લાગે, અને તેથી કુલ ૨.૨+૨.૨ = ૪.૪, પાંચ મિનીટ લાગશે.

આ પ્રયોગોનો સાર એ છે કે, બે પાણી શાંત હોત તો ઉપરવાસ જતાં અને ત્યાંથી પાછા આવતાં કુલ ૪.૪ મિનીટ લાગત; પરંતુ પાણીની ગતિ હોવાથી ઉપરવાસ જતાં અને પાછા આવતાં ૬.૨ મિનીટ લાગશે, અને સામે કાંઠે જઈને પાછા આવવામાં ૫ મિનીટ લાગશે.

• સામે કાંઠે જઈ હોય તો પ્રવાહનું જેર દોવાથી તેને ઉપરવાસ તરતું મળશે. બે અ થી બ પદોંચતું હોય તો ક મુખી બધ તો તે બ એ પદોંચે.

આ આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત થઈ
આ પ્રવાસમા બન્ને દિશાઓના પ્રવાસમા સમયનો
ફેર પડે છે

આનું એક બીજું દૃષ્ટાંત લઈએ

ક અને ખ વિમાનો કિરણનગરથી, એક જ
સ્થળેથી, એક જ સમયે ઊપડે છે ક ઉત્તરે
પુષ્પાવતી નગરીમા જાય છે અને પાણુ આવે
છે, ખ પર્વે ચ બાવળી નગરીમા જાય છે અને
પાણુ આવે છે પુષ્પાવતી અને ચ બાવળી-
બન્ને નગરીઓ-કિરણનગરથી બરોડા ૫૦૦
માઈલને અંતરે છે જો ક અને ખની ગતિ દર
કનાકે ૧૦૦૦ માઈલની હોય અને પવનની ગતિ
ન હોય તો બન્ને વિમાનને કિરણનગર પાછા
આવતા બરોડા એક કનાક લાગશે

પરંતુ એમ કહવાના કારણ કે જ્યારે વિમાનો
ઊડે છે ત્યારે, પવનની ગતિ પશ્ચિમ તરફ દર
કનાકે ૧૦૦ માઈલ છે જ્યારે ખ ચ બાવળી તરફ
જશે ત્યારે તેને પવન પ્રતિકૂળ હશે એટલે વિમા-
નની ગતિ દર કનાકે ૬૦૦ માઈલ હશે, એટલે
તેને ૧૬૦૦ કલાક લાગશે અને જ્યારે ખ કિરણનગર
તરફ પાણુ ફરશે ત્યારે પવન તેને અનુકૂળ હશે
એટલે વિમાનની ગતિ દર કલાકે ૧૧૦૦ માઈલ
થશે એટલે તેને કિરણનગર પહોંચતા ૧૬૦૦
કનાક લાગશે, એટલે ખ ને ક ને $\frac{૧૬૦૦}{૧૧૦૦} + \frac{૧૬૦૦}{૬૦૦}$ ક
= લગભગ ૧ કલાક, ૦ મિ અને ૩૬ સેકન્ડ લાગશે

હવે ક ને પુષ્પાવતી એ જ સમયે જવું છે તેને
પણુ પવન થોડેક અંશે નડશે, ખની માફક બરો-
ડા સામે નડશે નહિ પરંતુ તેની બાજુએ પવન
વાશે, એટલે જો આપણે બીજગણિતની મદદથી
હિસાબ ગણીશું તો ક ને પુષ્પાવતી જતા અને
ત્યાંથી પાછા કિરણનગર પહોંચતા ૧-ક ૦-૧૩
૧૮ સેકન્ડ લાગશે એટલે કે ક અને ખના સમયમા
૧૮ સેકન્ડનો, જવા જેટલો પણ ફેર રહેશે.

આપણે બન્ને દૃષ્ટાંતોમા જોયું કે આડું અને
ઊંડું જવામા સમયનો તફાવત રહે છે

આ આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત થઈ,
હવે પૃથ્વીની ગતિ માપવાના પ્રયાગમા પૃથ્વીના

બ્રમણીની દિશામા જે પ્રકાશ કિરણ જઈને પાછું
આવે, તેના સમયમા અને દિશાની લબ દિશામા
જઈને પાછું આવે તે કિરણના સમયમા કાંઈક
ફેર રહેવાનો, અને તે ઉપરથી

(૧) પૃથ્વીની નિરપેક્ષ ગતિ માપી શકાય

(૨) અને એથી પણ વધારે મહત્વનું પરિ-
ણામ એ આવે કે ધરતીનું અસ્તિત્વ પ્રયોગથી
સાબિત થાય

હવે પ્રકાશના કિરણો આડી અને ઊભી બન્ને
દિશામા ફેરવામા આવ્યા અને કુદરતને મીક્રોસ્કોપ-
મોર્ફાએ પ્રથમ પૂછ્યો હે કુદરત દેવી, જે ઉત્તરની
ઘણા વર્ષોથી અમે રાહ જોતા હતા તેના ઉત્તર
આપો બન્ને કિરણો પહોંચવામા સમયનો જેટલો
ફેર રહે છે તે કહો

કુદરતે શું જવાબ આપ્યો - જેટલો ફેર કહ્યો >
કુદરતે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ કાંઈ ફેર કહ્યો
નહિ, બન્ને કિરણો સાથે પહોંચ્યા સાથે પહોંચ
વાનો અર્થ શું કરવો ? છ માસ પછી ફરીથી
પ્રયોગ કરવામા આવ્યો, બીજા વિજ્ઞાનીઓએ તેણે
પ્રયોગ કર્યો, દરેક સમયે કુદરતે એક જ વાત
કહી કે તમે મારી પાસેથી પૃથ્વીની ગતિની વાત
જાણી શકશો નહિ

૪ : સ્પષ્ટિકરણ

આમ કેમ બની શકે ? પૃથ્વીની ગતિ સૂર્યની
આસપાસ ૬૭ સેકન્ડ જે છે તેટલો જ ઉમેરો થાય
તો પણ બન્ને કિરણોની ગતિમા કાંઈક ફેર પડે
અને થતો તે ફેર પકડી પાડે પ્રકાશના કિરણની
ગતિ દર સેકન્ડે ૧૮૬૩૦૦ માઈલ છે, પૃથ્વીની
સાથે કિરણ જાય ત્યારે તેની ગતિ ૧૮૬૩૨૦
માઈલ થાય અને કિરણ આમી દિશામા આવે ત્યારે
તેની ગતિ ૧૮૬૨૮૦ માઈલ થાય અને તેથી બન્ને
કિરણોને પહોંચવામા સમયનું કાર્ક અંતર રહે,
પણુ આ પ્રયોગમા તો કાર્ક પણ ફેર રહ્યો નહિ
તો ક્યા અનુમાન ઉપર આવવું ?

ધરતીનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, કોઈ સ્થિર
પદાર્થ ન હોય તો પૃથ્વીની ગતિની ખબર પડે નહિ.

અથવા તો પૃથ્વીને ગતિ જ નથી; પૃથ્વી સ્થિર છે, એવા અલ્પ અનુમાન ઉપર આવડું પડે.

મીકલ્સન-મેર્સેના પ્રયોગો દ્વારા અન્ય પ્રયોગો થયા. પરિણામ દરેક વખતે એક જ પ્રકારનું આવડું હતું. આ કોયડો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મોટા યથા પડ્યો તેનો ઉકેલ શું? વીસ પચીસ વર્ષ સુધી તેનો કોઈ ઉકેલ આવી શક્યો નહિ. પરંતુ સ્વિત્ઝરલેન્ડમાં નવી શોધાની પેટન્ટ કાઢી આપનાર ઓર્ડિસમાં પચીસ વીસ વર્ષનો એક જુવાન કામ કરતો હતો; તેને આ કોયડામાં બહુ રસ પડ્યો અને તેણે એક નવો જ ઉકેલ આપ્યો. તેણે કહ્યું કે પૃથ્વી ફરે છે ત્યારે તેની ગતિને લઈને પૃથ્વી અથવા અવકાશ—space—સંકોચાય છે અને તે બરાબર એટલા પ્રમાણમાં સંકોચાય છે કે પ્રકાશની ગતિમાં કાંઈ ફેર દેખાય નહિ.

આ ઉત્તર મોટો ધડાકો હતો, અને આ ધડાકો કરનાર વ્યક્તિનું સુવિખ્યાત નામ આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટીન હતું.

૫. સ્થળ (position)ની માપેક્ષા

ન્યૂટને અવકાશ—space અને સમયને નિરપેક્ષ ગણ્યાં હતાં. અવકાશ નેટરો હોય તેટલો જ રહે છે; દરેક બ્યક્તિ માટે તે એમ તે સ્થિતિમાં હોય તો પગ અવકાશ સરખો જ રહે છે. આ માટે જે એક ફૂટ છે તે બીજા માટે પણ એક ફૂટ જ છે. આ અડીલાં હોય કે શુક્ર ઉપર હોય તો પણ ફૂટ એ ફૂટ જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે સમય પગ નિરપેક્ષ છે. એક કલાક અને સાત એટલે જ ૪૫૦૦ માઈલની ગતિથી મુમાફરી કરતો હોય તો તેને સાતે છે; તેમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી.

અવકાશ, સમય, જથ્થો, બળ વગેરે નિરપેક્ષ ગણવામાં આવતાં હતાં. આઈન્સ્ટીને કહ્યું કે આ બધાં સાપેક્ષ છે; જુદી જુદી બ્યક્તિઓ માટે તેનો અર્થ, તેનું માપ જુદું જુદું હોય છે. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય એક બીજામાં એતપ્રીત ઘર્ષ ગયેલાં છે; એટલે કે મનુષ્યની સ્થિતિની અસર પ્રકૃતિના માપ ઉપર થાય છે. એ અસર ડેટલી છે એ આઈન્સ્ટીને દર્શાવ્યું.

અનુલવથી આપણે ડેટલીક વસ્તુઓની સાપેક્ષતા સ્વીકારી લઈએ છીએ. આપણે સમુદ્રમાં ક્ષિતિજ ઉપર એક ટપકું નેપથ્યે છીએ અને તે એક મોટું વહાણ છે, એમ માની લઈએ છીએ. પર્વત ઉપરથી આપણે નીચે નાના નાના વિભાગો નેપથ્યે છીએ અને માની લઈએ છીએ કે તે મોટાં ખેતરો છે; જમીન ઉપર નાનું ઘાણું ટપકું નેપથ્યે છીએ અને માની લઈએ છીએ કે તે એક મોટું મંદિર છે. એ જ પ્રમાણે આપણે ગાડીમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે એક ધાંલસો આપણાથી ઊધી દિશામાં ૨૦ માઈલની ગતિથી દોડી જતો હોય છે ત્યાર આપણે સમજીએ છીએ કે ધાંલસો દોડી જતો નથી, પરંતુ આપણે ૨૦ માઈલની ગતિથી દોડીએ છીએ.

એ જ પ્રમાણે સ્થળની સાપેક્ષતા આપણે સમજી શકીએ છીએ. રમણીક આગગાડીમાં એક સ્થળે બેઠો છે અને તે કેળું ખાય છે. રમણીકના પહોંશી ચપ્પલાલની દૃષ્ટિએ રમણીકલાસે તે જ સ્થળે બેસીને કેળું ખાધું છે, પરંતુ નીચે બેઠેલા રતનલાલ કહે છે કે, જે સ્થળથી રમણીકે કેળું ખાધું સર કહ્યું હતું, તે સ્થળથી ૪૦૦ ફૂટના અંતરે તેણે કેળું પકડ્યું હતું. ચપ્પલાલ આગગાડીના ડગ્ગાની દૃષ્ટિએ રમણીકલાસને જુએ છે, પરંતુ રતનલાલ પૃથ્વીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હતા; બન્ને પોતાની રીતે સાચા હતા; બન્ને સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોતા હતા.

એવું બીજું દર્શાવ લઈએ. મારા ખંડમાં ધડિયાળમાં બે વાગે છે; એક કલાક પછી ધડિયાળમાં ત્રણ વાગે છે; અને સાંજે છે કે બે વાગે અને ત્રણ વાગે ધડિયાળ તે જ સ્થળે છે. દુ'એની આસપાસના સ્થળની દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું, અથવા કહો કે પૃથ્વીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું. પરંતુ મારો મિત્ર સુર્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે તો તેને સાંજે છે કે, બે વાગે ધડિયાળ બધાં હતું ત્યાંથી ત્રણ વાગે ધડિયાળ ૭૦,૦૦૦ માઈલ દૂર ગયું છે; પૃથ્વી એક કલાકમાં તેટલી ફરી હતી.

આ ચંદ્ર સ્થળની સાપેક્ષતા

૧ દેશ અથવા અવકાશ (Space)ની સાપેક્ષતા

અવકાશની પણ સાપેક્ષતા હોય છે જ્યારે ૧૦૦ પદાર્થ ઝડપથી જતો હોય છે ત્યારે જે દિશામાં તે જતો હોય છે તે દિશામાં તેની લગભગ ઓછી થાય છે ને ૧૦૦ એરોપ્લેન દર સેકન્ડે ૧૬૧૦૦૦ માઈલની ગતિથી જતું હોય તો તેની લગભગ અર્ધી થઈ જાય છે, તેમાં જે મનુષ્યો બેઠેલા હોય છે તેની લગભગ પણ અર્ધી થઈ જાય છે, તેમાં જે કૂટપટ્ટી હોય તો તેની લગભગ પણ અર્ધી થઈ જાય છે અને બેસનાર મનુષ્યોની કીકી પણ અર્ધી થઈ જાય છે! એટલે કીકીમાં જે ઊંચ પડે છે તેથી કૂટપટ્ટી તેટલી ને તેટલી લાગે છે જે કૂટપટ્ટીથી વસ્તુઓ માપવામાં આવે તો માપમાં કાંઈ ફેર પડશે નહિ અગાઉ જે ૧૦ ફૂટ હતું તે હવે પણ ૧૦ ફૂટ જ લાગશે કેમ કે કૂટ પણ અર્ધો થઈ ગયો છે, જ્યારે અર્ધો ફૂટ મપાશે ત્યારે એક ફૂટ લાગશે જે મનુષ્યો બેઠા છે તેમને પણ ફૂટ અર્ધો થઈ ગયો લાગશે નહિ, કેમ કે તેમની કીકીમાં ફેર થઈ જવાથી તેમને પણ અર્ધું પણ આખા બરોબર લાગશે

મીકેલ્સન મોરેના પ્રયોગમાં પણ આ જ હકીકત બની હતી પૃથ્વીની જે ગતિ હતી તેથી મેજની લગભગ ઘટી ગઈ હતી બીજા શબ્દોમાં અવકાશ અથવા જગ્યા સંક્રાંતિ ગઈ હતી, અને તે એટલા પ્રમાણમાં સંક્રાંતિ ગઈ હતી કે પ્રકાશની ગતિમાં જગ્યા પણ વધારો થયો નહિ

આ પ્રયાગ ઉપરથી આઈન્સ્ટાઈને એ અનુમાન તારવ્યું કે અવકાશ, દેશ અથવા જગ્યા જ્યારે ગતિમાં બને છે ત્યારે તે સંક્રાંતિ છે અવકાશ નિરપેક્ષ નથી તે સાપેક્ષ છે તે લાગે છે કે કાંઈ થઈ શકે છે, લગભગ નિરપેક્ષ નથી, તે સાપેક્ષ છે અને તે લાખી દ્રુત ગતિ પ્રમાણે થઈ શકે છે

લગભગ લાખી દ્રુત થાય એવા બનાવ બીજા પ્રદેશમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ તાપને લઈને પારો જાયે ચડે છે અને ઠંડીને લઈને તે સંક્રાંતિ થાય છે, સળિયાની લગભગ ગતિ અને ઠંડીથી લાખી

દ્રુત થાય છે વહાણ દર હોય છે ત્યારે નાવું અને નજીક આવે ત્યારે મોટું દેખાય છે

વસ્તુઓના માપમાં ઇનેક્ટોન અને પ્રોટોન છે અને તે શાંત, સ્થિર નહિ, પરંતુ દર સેકન્ડે હજારો માઈલની ગતિથી ધસમસતા હોય છે એમાં જે વિશેષ ગતિ ઉમેરાય તો તે સંક્રાંતિ જ એ સમજાય એવું છે

જ્યારે પૃથ્વી ઉપરથી એક વિમાન એક સેકન્ડમાં ૧૬૧૦૦૦ માઈલની ગતિથી જાય છે ત્યારે વિમાનની લગભગ અને તેની અંદરની વ્યક્તિઓ, ચીજો વગેરેની લગભગ પૃથ્વી ઉપરના માણસોને અર્ધી લાગે છે, એ આપણે જોઈ ગયા

પરંતુ વિમાનના મનુષ્યોને પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યો તે સમયે કેવા લાગતા હશે? પૃથ્વી હમેશાં ફરે છે, તેની નિરપેક્ષ ગતિ આપણે જાણતા નથી જ્યારે વિમાન તેનાથી દૂર એક સેકન્ડમાં ૧૬૧૦૦૦ માઈલની ઝડપે જાય છે ત્યારે એમ કેમ ન માનવું કે પૃથ્વી પણ વિમાનથી દર સેકન્ડે ૧૬૧૦૦૦ માઈલ ફરે જતી જાય છે? જેમ પૃથ્વીથી વિમાન દૂર જાય છે તેજ પ્રમાણે વિમાનથી પૃથ્વી દૂર જાય છે તો વિમાનની વ્યક્તિઓને પણ લાગશે કે પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોની જાતીના પાટિયા ભિંસાઈ ગયા છે, તે અર્ધા થઈ ગયા છે અને તેમની પહોળાઈ બરોબર છે પૃથ્વી ઉપરની વ્યક્તિઓને લાગશે કે વિમાન અર્ધું થઈ ગયું છે, તેની અંદરના મનુષ્યો ચપટા થઈ ગયા છે, તેમ જ વિમાનની અંદરના મનુષ્યોને પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યો વિશે લાગશે તેઓ આપણને કહેશે અને આપણે તેમને કહીશું કે તમે સપાટ થઈ ગયા છો તમે ધનને બદલે સપાટ છો તમારે ત્રણ પરિચાણને બદલે મે જ પરિચાણ છે

વિમાનના મુસાફરો પૃથ્વી ઉપર ૩૦ ફૂટ પહોળી અને ૧૦૦ ફૂટ લાંબી શેરીમાં લશ્કરની એક ટુકડીને દૈન્ય કરતી જુએ છે, તેમને લાગે છે કે શેરી ૩૦ ફૂટ પહોળી છે, પરંતુ તેની લગભગ ૫૦ ફૂટ છે, અને સૈનિકોની પહોળાઈ બરોબર છે, પણ તેમની જાતી બેસી ગઈ છે તેઓ કાગળ મગ્ગન પાતળા લાગે છે હવે આ મેરીના કાટ-

ખૂણે બીજી શેરી છે; તે પછી ૩૦ ફૂટ પહોળા છે અને ૧૦૦ ફૂટ લાંબી છે. તે શેરીમાં દુકાની વળે છે; વિમાનીઓને થાય છે કે આવડી ફેંકી ૧૫ ફૂટ પહોળા શેરીમાં આ દુકાની ધર્મ રીતે સમાશે; પરંતુ તેમને આશ્ચર્ય થાય છે કે જેવી દુકાની કાટ-ખૂણે વળી કે તરત તેમની પહોળાઈ અર્ધી થઈ ગઈ અને છાતી જે કાગળ જેવી પાતળી લાગતી હતી, જેનાં પાટિયાં બેસી અર્ધાં હતાં, તે છાતી હવે ભરેલી લાગે છે; દુકાનીનાં પહોળાઈ અને શેરીની પહોળાઈ બન્ને ૧૫ ફૂટ છે એટલે આસાનીથી દુકાની તેમાં ફૂચ કરે છે.

પૃથ્વી ઉપર એક ચોરસ દોરીશુ* તો વિમાનીઓને, તે લંબચોરસ લાગશે. અને જો વિમાન કાટખૂણે ફરે તો તે ચોરસ-લંબચોરસ બીજી દિશામાં લાગશે.

૭ : પ્રકાશની નિરપેક્ષ ગતિ

મીકેલ્સન-મોર્લેના પ્રયોગમાં એ જોવામાં આવ્યું હતું કે પ્રકાશની ગતિ એટલી ને એટલી જ રહી હતી. આઈન્સ્ટીને એ ઉપરથી એ અનુભવ તારવ્યો કે કોઈ પણ સ્થળેથી પ્રકાશ નીકળે તો પણ પ્રકાશની ગતિ સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માઈલથી વધે જ નહિ; જે સ્થળેથી નીકળે તેની ગતિ ગમે તેટલી હોય છતાં પણ પ્રકાશની ગતિમાં વધારો અત્યંત નથી; તે હમેશાં એટલી ને એટલી જ રહે છે. પૃથ્વી ઉપરથી તે ગતિને માપો કે એક સેકન્ડે હજારો માઈલની ઝડપે દોડી જતા તારા ઉપરથી તે માપો તો પણ તેની ગતિ એટલી જ રહે છે; તેમાં કંઈ ફેર પડશે નહિ. તે વધશે નહિ તેમ ઘટશે પણ નહિ. ન્યારે લંબાઈ-અવકાશ સાપેક્ષ છે ત્યારે પ્રકાશની ગતિ નિરપેક્ષ છે. મનુષ્યની કોઈ સ્થિતિ તેમાં ફેરફાર કરી શકતી નથી.

આઈન્સ્ટીને આથી આગળ વધીને એમ પણ કહ્યું કે કોઈ પણ પદાર્થની ગતિ પ્રકાશની ગતિ કરતાં વધી શકે નહિ; પ્રકાશની ગતિ એ ગતિની રાજ-*Ceiling*, છે.

૮ : ગતિ અને સંકોચ

આપણે જોયું કે, ન્યારે કોઈ પણ પદાર્થ ગતિમાં હોય ત્યારે, એની લંબાઈ ઘટે છે; ન્યારે એની ગતિ સેકન્ડે ૧૬૧૦૦૦ માઈલ હોય છે, ત્યારે લંબાઈ અર્ધી થઈ જાય છે; પરંતુ ન્યારે ગતિ પ્રકાશની ગતિ જેટલી ગતિ થવા જાય છે, ત્યારે તેની લંબાઈ શૂન્યની નજીક આવે, અને તેથી જ એક એકઠું જોડવામાં આવ્યું છે:—

There was a young fellow named Fisk
whose fencing was exceedingly brisk

So fast was his action

The Fitz-erald† Contraction

Reduced his rapier to a disk.

ફિસ્કની ગતિ વીજળી જેટલી અથવા પ્રકાશ જેટલી હોવી જોઈએ, એટલે તેની લાંબી તરવારની લંબાઈ પાતળા કાગળ જેટલી જ થઈ ગઈ. ફરેક પ્રકારના પદાર્થો સંકોચાય છે; શૂન્ય અને લોહ-બંધાં એક સરખી રીતે સંકોચાય છે. શેક્સપીયરે બીજા સંદર્ભમાં વાપરેલી પંક્તિઓ અહીં પણ ગોઠવી શકાય.

“Shoes and ships and sealing-wax,
Cabbages and Kings”

રાખને અને રકને, હિમાલયને અને ટચૂકડી વસ્તુને, સર્વને એક સરખી રીતે સંકોચના નિયમ લાયક પડે છે.

ગતિ વખતે લંબાઈ ઘટે છે એ પ્રયોગ ઉપરથી પણ સાબીત થયું છે. ડોપ્લરની સ્થિતિ હતું ત્યારે અને તે ગતિમાં હતું ત્યારે, તેના હેરાંદાઈ લેવામાં આવ્યા હતા અને ગતિ વખતના ફેરફારમાં લંબાઈ ઓછી થઈ હતી, ડોપ્લરની સંકોચાઈ ગયું હતું.

પૃથ્વી પણ ગતિમાં છે અને તેથી તેની ધરી જોઈએ તે કરતાં ૨૫ ઈંચ ઓછી છે.

† ફીટ્ઝરોલ્ડે આઈન્સ્ટીનની અગાઉ પદાર્થોના સંકોચ વિશે સમીકરણો તૈયાર કર્યાં હતાં, એટલે આ સંકોચ સાથે તેનું નામ એકાદું છે. પદાર્થની લંબાઈ ફેંકી થાય છે એવી વાત તેણે પણ કહી હતી.

૬ ગતિઓનો સરવાળો સાપેક્ષ છે

જો બે મોટરો કલાકે ૬૦ માઈલની ગતિએ સામ-સામી દિશામાં જતી હોય તો આપણે કહીશું કે દરેક મોટરની ગતિ બીજી મોટરની અપેક્ષાએ કલાકે ૧૨૦ માઈલ છે, એટલે કે બંને મોટરો વચ્ચેનું અંતર દર કલાકે ૧૨૦ માઈલ ઘટશે જો આપણે બે પદાર્થોને ક, ખ કહીએ તો

$$\begin{array}{ccc} \text{ગતિ} & \text{ગતિ} & \text{ગતિ} \\ \text{ક ખ} & = & \text{ક} + \text{ખ થાય,} \end{array}$$

અહીં ગતિ એટલે ક અને ખ ની સંયુક્ત ગતિ છે. આપણે બંને ગતિઓનો સરવાળો કરીએ છીએ

જો બે વિમાનો ક અને ખ સામસામે ઊડતા હોય અને તેમની દરેકની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૦૦,૦૦૦ માઈલ હોય તો ઉપરના સમીકરણ પ્રમાણે તેમની સંયુક્ત ગતિ

$$\begin{array}{ccc} \text{ગતિ} & \text{ગતિ} & \text{ગતિ} \\ \text{ક ખ} & = & \text{ક} + \text{ખ} \end{array}$$

ગતિ
એટલે ક ખ = ૧૦૦,૦૦૦ મા + ૧૦૦,૦૦૦ મા = ૨૦૦,૦૦૦ મા થાય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે બંનેની સંયુક્ત ગતિ ઉપરના સમીકરણ પ્રમાણે નહિ, પરંતુ એક જુદા સમીકરણ પ્રમાણે,

$$\begin{array}{ccc} \text{ગતિ} & \text{ગતિ} & \text{ગતિ} \\ \text{ક ખ} & = & \frac{\text{ક} + \text{ખ}}{\text{ગતિ} \quad \text{ગતિ}} \\ & & \frac{૧ + ૧ \times ૫}{\text{પ્રકાશ}^૨} \end{array}$$

ઉપરના સમીકરણમાં પ્રકાશ^૨ એટલે એક સેકન્ડે પ્રકાશના ગતિનો વર્ગ ૧૮૬,૦૦૦^૨ બેગીઅર થાય આ પ્રમાણે ગણતા બંને વિમાનોની એકબીજા પ્રત્યેની ગતિ—

$$\frac{૧૦૦,૦૦૦મા + ૧૦૦,૦૦૦ મા}{૧ + \frac{૧૦૦,૦૦૦^૨}{૧૮૬,૦૦૦^૨}}$$

= ૧૫૩૪૭૪ માઈલ થાય, ૨ લાખ માઈલ ન થાય એટલે આઈન્સ્ટીનના કહેવા પ્રમાણે

૧ માઈલની ગતિ + ૧ માઈલની ગતિ = ૨ માઈલ નહિ, પરંતુ તે ૧૫૩૪૭૪ માઈલ જેટલી થાય જે સ્વતઃસિદ્ધ જેવું લાગે છે તે આઈન્સ્ટીનના હાથમાં અસિદ્ધ બની જાય છે. આઈન્સ્ટીનને કોઈએ પૂછ્યું હતું, “આઈન્સ્ટીન, તમે આટલી બધી મૌલિક શોધો કેવી રીતે કરી શક્યા?” આઈન્સ્ટીનનો જવાબ લાક્ષણિક હતો તેણે ઉત્તર આપ્યો : જે વસ્તુ સીધારી લેવામાં આવી હોય તેના સત્તને પડકારવાથી

આનું નામ જ પ્રતિભા, આનું નામ જ મૌલિકતા

વર્ષો પહેલા ફીઝ નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એક પ્રયોગ કર્યો ત્યારે ગતિના વિશિષ્ટ સરવાળાની હકીકત સાબિત થઈ હતી

એક વિશેષ દૃષ્ટાંત લઈએ

ધારો કે બ ની અપેક્ષાએ ક ની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૦૦ વાર છે, અને ક ની અપેક્ષાએ જ ની ગતિ તે જ દિશામાં દર સેકન્ડે ૧૦૦ વાર છે, તો ક ની અપેક્ષાએ જ ની ગતિ કેટલી થશે? સામાન્ય રીતે એનો જવાબ દર સેકન્ડે ૧૦૦ + ૧૦૦ = ૨૦૦ વાર હોય પરંતુ આ નિયમ પ્રમાણે તે દર સેકન્ડે ૨૦૦ વાર નહિ પણ ૧૯૯ ૯૯૯૯૭૮ વાર થશે, આટલો તફાવત આપણે હવે સમજી શકીએ છીએ. ક ની અને ક ના ગતિ જુદી હોવાથી તેમના અંતરના માપ અને કામના માપ જુદા જુદા છે અથવા એમ કહીએ કે ક ના નારની લંબાઈ ક ના વાર કરતા વધારે છે અને ક ની સેકન્ડ ક ની એકન્ડ કરતા ટૂંકી છે

હવે આ વિચારને લાવાયો. ■ ની ગતિ જ ની ગતિ કરતા દર સેકન્ડે ૧૦૦ વાર વધારે છે, અને એ પ્રમાણે અસંખ્ય મનુષ્યો સુધી ચાલે છે, તો છેલ્લી વ્યક્તિની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૮૬,૦૦૦ માઈલથી ઓછી થશે, કારણ એ વિન્ડની વધારેમાં વધારે ગતિ છે અને એ પ્રકાશના ફ્રિક્વન્સી ગતિ છે.

જો કોઈ ગાડીની ગતિ દર કલાકે ૮૦ માઈલ હોય અથવા કોઈ વિમાનની ગતિ કલાકે ૧૦૦૦

માર્ગલ હોય તો, આપણે પૂછવું પડે કે આ ગતિ કઈ વસ્તુની અપેક્ષાએ છે? પરંતુ આપણે એમ પૂછતા નથી. કેમકે સહુ મનુષ્યોની ગતિ, સહુ મનુષ્યોના વાહનોની ગતિ, પૃથ્વીની ગતિની અપેક્ષાએ હોય છે; પૃથ્વી ઉપરની બધી ગતિઓ તેની અપેક્ષાએ છે એમ ગ્રહિત છે. પૃથ્વીની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૯ માર્ગલ છે એ કેનાની અપેક્ષાએ છે? તો એનો ઉત્તર એ છે કે તે સૂર્યની અપેક્ષાએ છે. પરંતુ એમ પ્રશ્ન પૂછીએ કે પ્રકાશની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માર્ગલ છે, તે કેનાની અપેક્ષાએ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પ્રકાશની ગતિ કોઈ એક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી; તે ગતિ વિશ્વની દરેક વસ્તુ — પૃથ્વી, સૂર્ય, ગ્રહો, તારાઓ, ધૂમકેતુઓ — સહુની અપેક્ષાએ છે; કેમ કે તે ગતિ સદા નિશ્ચિત છે; તે દર સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માર્ગલ જ હોય; કોઈની અપેક્ષાએ તે વધતી અથવા ઘટતી નથી.

૧૦ : સમય અથવા કાળની સાપેક્ષતા

જો અવકાશ અથવા દેશ સંકેતિય છે, જો તે સાપેક્ષ છે, તો સમય અથવા કાળ ઉપર ગતિની શું અસર થાય છે? ન્યારે ટૂંકન દોડી જતી હોય છે ત્યારે, તેની અંદરની ઘડિયાળ ધીમી ચાલશે, તેના કાંટા ધીમા ચાલશે, અને તેના લોકકના આંટા ઓછા થશે; રેતીની શીશીમાંથી પણ રેતી ઓછી ખરશે.

હવે પણ ઘડિયાળ છે, તેના ધળકારા પણ ઓછા થશે; ફેરસામાં પ્રવાસોગ્રહવાસ પણ ઓછા થશે; શરીરની અંદરની ક્રિયાઓ, પાચનક્રિયા અને મંથિઓમાંથી રસસ્ત્રાવની ક્રિયા ધીમે ધીમે થશે; મનુષ્યનું જીવન ધીમી ગતિએ વધશે; તેની ઉંમર પણ ધીમી ગતિએ વધશે; તેનું ધૌવન લાંબું ચાલશે, તેને વૃદ્ધાવસ્થા મોડી આવશે.

જો કોઈ વિમાનની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૬૧૦૦૦ માર્ગલની હોય તો પૃથ્વી ઉપર ૨૦ વર્ષ વીતે, તો એ વિમાનની ઘડિયાળમાં દશ વર્ષ જ વીત્યાં હશે અને એમાં પ્રવાસ કરનારની ઉંમર પણ દશ વર્ષ જ વધી હશે. જો કોઈ, સીપુરુષની ઉંમર ૩૦

વર્ષની હોય; જો પુરુષ વિમાનમાં આ ગતિથી પ્રવાસે નીકળે તો, ન્યારે તે પ્રવાસેથી પાછો ફરે ત્યારે, તેની ઉંમર માત્ર ૪૦ વર્ષની થઈ હશે, પરંતુ તેની સ્ત્રીની ઉંમર ૫૦ વર્ષની થઈ ગઈ હશે.

એક ઘડિયાળને પૃથ્વીની સપાટી ઉપર મૂકીએ અને બીજીને ૧૦૦૦ ફૂટ ઊંચા ટાવર ઉપર મૂકીએ તો, ટાવરની ત્રિજ્યા પૃથ્વી ઉપરની ત્રિજ્યા કરતાં વધારે લાંબી હોવાથી ટાવરની ટાચની ગતિ પૃથ્વીની ગતિ કરતાં વધારે થશે અને તેથી ટાવરની ધાક-યાળ ધીમે ચાલશે; એવું જોવામાં આવ્યું છે કે ટાવરનું ઘડિયાળ પૃથ્વીના ઘડિયાળ કરતાં ૯૯૯,૯૯૯,૯૯૯,૯૯૯,૯૯૯,૯૯૯ ગણું ધીમું ચાલે છે. પરંતુ સૂર્ય ઉપર આ ફેરફાર વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઘડિયાળ મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. સૂર્યમાં મધ્યભાગ કરતાં તેની સપાટીનો ભાગ વધારે ગરમ થઈ ફરે છે; સૂર્યમાં નિરંતર અણુની રેડીઓ-એક્ટીવીટી ચાલી રહી છે; મધ્યમાં અણુનાં નેટલાં આંદોલનો થાય છે તેના કરતાં સપાટી ઉપર ઓછાં આંદોલનો થાય છે; ત્યાં કાર્ય ધીમું ચાલે છે, અને તેના સ્પેક્ટ્રમમાં જે લાક્ષણિક red shift ધીમા આંદોલનોનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે તે લાક્ષણિક જણાય છે.

તારાઓના સ્પેક્ટ્રમમાં પણ આવી લાક્ષણિક જણાય છે.

જેમ ગતિ વધે, તેમ સમય ધીમે ચાલે. જો કોઈ બ્યક્તિની ગતિ પ્રકાશની ગતિના ૯૯,૯૯૯,૯૯૯,૯૯૯ ટકા હોય તો તેની ઘડિયાળ ઉઠ્ઠેઠેઠ ગતિથી ચાલશે; એટલે પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યનાં ૭૦૦૦૦ વર્ષો જ્ય ત્યારે તેનું આજ એક વર્ષ તત્કાલ આવણા પુરાણમાં એવી કલ્પના છે કે અભ્યાસમાં પલકારો મારે, ત્યાં પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યનાં ૭ માસ ચાલ્યા જાય; આસપાસનું ગતિથી ફરનારની બાળકમાં પણ એવું જ — બાલકોના નેત્રું જ બને.

પરંતુ જો કોઈની ગતિ પ્રકાશની ગતિ નેટલી જ થઈ જાય તો શું બને?

એસાઇનેની ગતિ દર સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦

માઈલ હોય તો નીચેથી જોનારને વિમાન પાતળું દાગળ જેવું લાગે: તેના બદલે-mass અનંત થઈ જાય; તે એરોપ્લેન આગળ ચાલે જ નહિ, સ્થિર થઈ જાય, સમય તદ્દન પકડાઈ જાય, થીજી જાય પણ એથી એરોપ્લેનની અંદર બેસનારને કાંઈ અસાધારણ લાગતું નથી, એરોપ્લેન અટકી ગયું છે એમ પણ તેને લાગતું નથી. તે માત્ર બીજી ક્ષણની રાહ જુએ છે. પરંતુ ત્યાં સમય જ અટકી ગયો છે, આગળ ચાલવાને અશક્ત બન્યો છે ત્યાં, બીજી ક્ષણ ક્યાંથી આવે? બીજી ક્ષણ તો અનંતકાળ પછી આવે.

પ્રકાશની ગતિ કરતાં કોઈ વિશેષ ઝડપે પ્રવાસ કરી શકે નહિ; પરંતુ જો એવું બને, જો કોઈ ક્યદાંકિની ગતિ દર સેકન્ડે ૨,૦૦,૦૦૦ માઈલ હોય તો, આજે મુસાફરીએ જે બપોડે તેના કાળ માત્ર અટકી જ ન જાય, પરંતુ પાછો જાય. અને તેથી આજે જે મુસાફરીએ બીપડો છે, તે આવતી કાલે મહિ, પરંતુ ગઈ કાલે પાછો આવે! એટલે એક સ્થળે લખ્યું છે—

There was a girl named miss
Bright, who could travel much faster
than light.

She departed one day,
In an Einsteinian way,

And came back on the previous night.

(એટલે કે મિસ બ્રાઈટ સોમવારે નીકળી અને આગલા રવિવારે પાછી આવી)

૧૧ : નૂતન ભૂમિતિ

પ્રવાસની ગતિ સાથે માત્ર સમયની ગતિમાં જ ફેરફાર થાય છે એવું નથી; ભૂમિતિમાં પણ ફેરફાર થાય છે. યુક્લિડની ભૂમિતિ પ્રમાણે એક ત્રિભાજીની ગમે તે બે બાજુનો સરવાળો ત્રીજી બાજુ કરતાં મોટો હોય છે. પરંતુ અહીંયા ગમે તે બે બાજુ નહિ, પરંતુ આકાશમાં પ્રવાસ કરતી વખતે (પછિપર જવાનો સમય અને (૨)પૃથ્વી ઉપર પાછા આવવાનો સમય: એ બંનેનો સર-

વાળો (૩)પૃથ્વી ઉપર જે સમય હોય છે તેના કરતાં વધારે નહિ, પરંતુ ઓછો થાય છે.

૧૨ : વજન (Mass)ની સાપેક્ષતા

અવકાશ અને કાળ સાપેક્ષ છે, તો વજન વિશે શું સત્ય છે? વિદ્યાનંશાહી કોફમેન અને હુમરર ખીટા કિરણોનું મંશોધન કરતા હતા. રેડિયમ, યુરેનિયમ જેવી ધાતુમાંથી ખીટા કિરણો પ્રસરે છે. આ વૈજ્ઞાનિકોએ ખીટા કિરણ અથવા ખીટાનાં કણોની ગતિ અને તેના બદલાનું મંશોધન કર્યું. અને તેમાં તેમને એક આશ્ચર્યકારક બાબત નજરે પડી. ખીટા કણોની ગતિ ઘણી હતી. લગભગ પ્રકાશના કિરણ જેટલી હતી, તેમાં તેમને એ માલમ પડ્યું કે જેમ કણની ગતિ વધારે તેમ તેનું વજન પણ વધારે થતું હતું તેમની માન્યતા એવી હતી કે ખીટા કણોમાં આવી કોઈ વિનંતા હોઈ શકે નહિ દરેક કણ સરખા કદનો હતો, તેનું વજન સગુણ જ હોવું જોઈએ એક કિરણમાંનાં કણો કેવી રીતે જુદા જુદા વજનનાં હોઈ શકે?

પરંતુ તેમણે આઈન્સ્ટીનના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વિચાર કર્યો. જો કોઈ કણની ગતિ વધે તો તેનું વજન વધે જો એક વસ્તુનું વજન ૧૦૦૦ શેર હોય અને તે એક સેકન્ડે ૬૩૦૦૦ માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરે તો, તેનું વજન ૧૦૦૦ શેરને બદલે ૧૨૦૦ શેર થાય, અને જો તેની મુસાફરીની ગતિ એક સેકન્ડે ૧૬૧૦૦૦ માઈલ હોય તો તેનું વજન ૨૦૦૦ શેર એટલે કે પ્રથમના કરતા બમણું થશે; અને જેમ ગતિ વધતી જાય તેમ વજન વધતું જાય.

આઈન્સ્ટીનના આ નિયમ પ્રમાણે કોઈ સ્થૂલ-ચરણીવાળો મનુષ્ય દોડીને પોતાનું વજન ઘટાડવા પ્રયાસ કરે તો, તેનું વજન ઘટવાને બદલે વધે છે. જો કોઈ મનુષ્યનું વજન ૨૦૦ શેર હોય અને તે દર કલાકે પાંચ માઈલની ગતિથી દોડે તો તેના વજનમાં ૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૫ રૂપિયા ભાર વજનનો વધારો થાય. જ્યારે તે દોડે ત્યારે આટલો વધારો થાય અને જ્યારે તે બેસે રહે ત્યારે પ્રથમના જેટલો થઈ જાય

હવે પેલા વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ કોઈમને અને શુચર તરફ નજર નાખીએ. તેમણે બીટા કિરણના કણની ગતિ માપી અને આઈન્સ્ટીનના સમીકરણ પ્રમાણે તેમણે વજન ગણ્યું, તો જેટલું વજન સમીકરણ પ્રમાણે વધુ જોઈતું હતું, તેટલું જ તે કણનું વજન વધુ હતું.

ત્યાં ત્યાં અણુવિભાજન માટેનાં કારખાનાંઓ છે ત્યાં ત્યાં ગતિ પ્રમાણે વજન વધવાનાં દરેકે અવારનવાર નજરે પડે છે. શુક્રદીનની પ્રયોગશાળામાં ૧૯૫૨માં પ્રોટોનની ગતિ એક સેકન્ડે ૧,૭૭૦૦૦ માઈલ સુધી વધારવામાં આવી હતી અને તેથી તેનું વજન પ્રથમના કરતાં ત્રણ ગણું થયું હતું.

વળી કેલીફોર્નિયામાં ઈલેક્ટ્રોનની ગતિ લગભગ પ્રકાશના કિરણ જેટલી—૧,૮૫૯૯૮.૯માઈલ-દર સેકન્ડે કરવામાં આવી હતી અને તેથી ઈલેક્ટ્રોનનું વજન અસલ વજન કરતાં ૯૦૦ ગણું થયું હતું. આ પ્રમાણે વજન વધવાથી વિભાજનનું કામ સહેલું થાય છે.

એમ પ્રશ્ન થાય છે કે કોઈ પદાર્થની ગતિ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ હોય તો વજનનું શું થાય? સાપેક્ષ-સમીકરણ પ્રમાણે વજન અનંત થાય, અને અનંત વજનને ગતિમાં રાખવાને અનંત શક્તિ જોઈએ; પરંતુ આ વિષયમાં જેટલી શક્તિ છે એટલી બધીયે શક્તિ પૂરતી ન થાય; તે શક્તિ ગમે તેટલી મોટી હોય છતાં પરિમિત છે. એટલે એના કરતાં પછી વધારે શક્તિ જોઈએ, અને એ મળી શકે નહિ એટલે ગતિનું શું થાય? ક્રિસ્ટલી ગતિ હોઈ શકે નહિ. કોઈ પણ પદાર્થની ગતિ પ્રકાશની ગતિ જેટલી હોઈ શકે નહિ.

૧૬ : અજાનનું શક્ય

હવે એ પ્રશ્ન થાય કે જો ગતિને લઈને લ'બા-ઈમાં અને સમયમાં ફેર પડી જતો હોય તો અત્યાર સુધી કોઈને ખબર કેમ ન પડી? બધી ગણતરીઓમાં ક્યાં જૂલ કેમ ન દેખાઈ? એને ઉત્તર મળેલો છે. પ્રકાશની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૮,

૬,૦૦૦ માઈલ છે; અને એરોપ્લેનની ઝડપ કલાકે ૬૦૦ માઈલ હોય તો એક સેકન્ડે માઈલનેા જોડે લાગુમાન થાય. આટલી અલ્પ ઝડપમાં લ'બાઈ થતે તો એક ઈયનો હંતરમાં કે લક્ષાંશ લાગ થાય. અને સમયની ગતિમાં ફેર પડે તે પછી એક સેકન્ડનેા હજારાંશ લાગ થાય; આવો સૂક્ષ્મ ફેર કોઈ રીતે ધ્યાનમાં આવે તેનું ન હતું. લ'બાઈ એટલી બધી અલ્પ ઘટે, તેની આંખને ખબર પડે તેમ ન હતું; અને એ જ પ્રમાણે સમયમાં પછી એવો જ અલ્પ ફેર પડે, તે પછી કોઈને ધ્યાનમાં આવે એવું ન હતું.

૧૮ : સમય-વચ અને નિરપેક્ષતા

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે સ્થિતિ અથવા સ્થળ, સમય, અને આપણે સાપેક્ષ છે; એક મનુષ્યને જે સ્થળ, સમય અથવા અંતર જેટલાં લાગે, તેટલાં બીજી ગતિવાળાને લાગતાં નથી; તેને સ્થળ, સમય અને અંતર ફરી ગયેલાં, વધીધરી ગયેલાં જણાશે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કોઈ આયોજન એવું કરી શકીએ કે જેમાં કોઈ પણ સ્થળ, સમય અને આપણે વાળા અવલોકનકારોનાં દષ્ટિ-બિંદુનું સમ-વચ કરી શકીએ કે એવી કોઈ ગણતરી કરી શકીએ કે જેથી ગમે તે સ્થળવાળા, ગતિવાળા એક જ નિશ્ચય, એક જ જવાબ જણાવે?

જો આપણને એક જ આંખ હોત તો આપણે જો પરિમાણો જોઈ શકત, પરંતુ આપણને બે આંખો હોવાથી આપણે જાબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ એમ ત્રણ પરિમાણો જોઈ શકીએ છીએ. જો આપણને આંખો જુદી જુદી ગતિવાળી હોત તો આપણે બધી ગતિઓ જોઈ શકત; અને જો આપણી આંખો નાની મોટી હોત, આપણી બંને આંખો અણુસરખી હોત તો આપણે જોડી અને ઢાળી બન્નેની દષ્ટિથી જોઈ શક્યાં હોત; પરંતુ આપણી આંખો સરખા દંડની અને સરખી ગતિવાળી છે એટલે આપણને ખોડિત ચિત્ર મળે છે.

આપણે આપણી બૂમિકા ઉપરથી જ જોઈ શકીએ છીએ, આપણે અંત દષ્ટિથી જોઈ શકીએ

ચેબોવ અને 'શ્રી સિસ્ટસ'

કોન્સ્ટાન્ટિન સ્ટેનિસ્લાવસ્કી

અનુ અનિરુદ્ધ પ્રજ્ઞાભટ્ટ

હવે, ચેબોવના બે નાટકોની* સફળતા પછી અમારી રંગશૂભિ એમની કલમમાંથી નવું નાટક પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહી શકે તેમ નહોતી રંગશૂભિનું નસીમ હવે પછી એમના હાથમાં હતું. જો તેઓ નવું નાટક આપે તો અમારી નવી મોસમ શરૂ થાય; અને જો ન આપે તો રંગશૂભિની આખર ભવમા હતી ચેબોવ કેવી રીતે કામ કરતા હતા તેમાં અમને રસ હતો. એમના છેલ્લા સમાચાર ઓલ્ગા નીપરેઈ આપ્યા આટલી સરસ રીતે આટલું મધુ એ શા માટે જાણે છે, ચેબોવની તમિયત વિશે, કીમીઆની આગોહવા વિશે, નાટક કેવી રીતે આગળ સધી રહ્યું છે તેને વિશે અને ચેબોવ મોસ્કો આવશે કે નહિ આવે, તેને વિશે એ આટલું બધું કેમ કહે છે, તેનું અમને આશ્ચર્ય થયું

“‘આહ,’ અમે કહ્યું, ‘ખોતોર ધવાનોવિચ અને હું’”

આખરે, ચેબોવે એના નવા નાટકનો પ્રથમ અંક અમને મોકલી આપ્યો. અમારો આનંદ વધ્યો. નાટકનું નામ હજી નહોતું પાડ્યું પછી ખીન્ને અને ત્રીન્ને એમ બે અંક આવ્યા હતા. અંક પૂરતો હતો ચેબોવ જાતે ચોથો અંક લખીને આવ્યા. લેખકની ઉપરિચિતિમાં નાટકનું પહેલ મોઠ વાળું નાટકચૂંદના એક મોટા ખડમાં કપડું દાકેહું

*‘The sea Gull’ અને ‘uncle Vanya’ એ બે નાટકો ફાળોલીતી રસિયન અભિનેત્રી જેણે નિર્ધાર સાથે લખ્યું હતું સોએમલમા The Inspector-General માંથી લીધેલું અવતરણ

એક મોટું ટેબલ મુકાયું અને અમે એની આજુ બાજુ ગોઠવાયા લેખક અને દિગ્દર્શક કેન્દ્રમાં હતા મંડળીના બધા જ સભ્યો, દગ્વાનો, તખ્તાના મારી-ગંગે અને એક કે બે દગ્ગાઓ પણ હાજર હતા. અમે ઉત્સુક હતા લેખક પોતે દેખીતી રીતે જ ઉત્તેજિત થઈ ગયા હતા અને પ્રમુખરથાને ખોટા ભેગવાયા જેવી લાગણી એમને થતી હતી વારેવારે તેઓ ખુરશીમાંથી ઊભા થતા હતા અને આટા ભારતા હતા આજુ ત્યારે બનતું બ્યારે એમના મતે સવાદ ખોટી કે નાપસંદ દિશાએ દટાઈ જતો હતો. નાટકની ચર્ચા કરતા અમારામાંના કેટલાકે એને કપક કહ્યું, તો કેટલાકે એને કુચુરસપ્રધાન નાટક—ટૂન્ડેડી કહ્યું એમને ખ્યાલ નહોતો કે આ બ્યાખ્યાઓ ચેબોવને ચોક્કાવતી હતી તરત ખ્યાનમાં આવે એવા પૂર્વીય સ્વરભાર પોતાની વાણીમાં ધરાવતા એક વક્તાએ પ્રયત્નસાધ્ય ભાષા વાપરીને અભિગ્રાહ ઉચ્ચાર્યો

“લેખક સાથે જો કે સિદ્ધાન્તની બાબતમાં હું સમત થતો નથી છતા—” ચેબોવ આ ‘સિદ્ધાન્ત-ની બાબતમાં’ સહી શક્યા નહીં. નાટકચૂંદ છોડીને એ ચાલ્યા ગયા અમે જોયું કે તેઓ ગયા, પણ શું થઈ ગયું તેની અમને ખબર ન પડી એટલું ખરું કે એમને માફ લાગી ગયું હતું સભા પૂરી થયા પછી હું એમને ધેર ગયો અને જોયું તો તેઓ બેચેન જ નહીં, યુરસે ધબકુ હતા મેં ફરીથી એમને ઝેટવા યુરસે થયેલા મ્દી જોયા નથી

“એ શક્ય જ નથી સાલજો—” સિદ્ધાન્તની

બાબતમાં'..." એ બોલ્યા, પેલા વકતાનું અનુકરણ કરીને.

"સાધારણ રીતે હિચ્ચારાપેલા આ શબ્દગુચ્છ એપોવની ધીરજનો અંત આપ્યો હતો. પણ ખડું કારણ તો એ હતું કે એમણે ધારેલું કે પોતે રજા પિતૌદિકા લખી છે અને અમારામાંના બધાએ એને કુલિકા ગણી લીધી અને આસુ સાર્યાં! દેખીતી રીતે જ એપોવે ધારી લીધું કે નાટકની બાબતમાં ઝેરસમજ પ્રવર્તે છે અને એ નિષ્ણત થયું છે.

ફિગદર્શનના કાર્યની શરૂઆત થઈ. અમારા રિવાજ પ્રમાણે નેમિસેવિચ દાન્યે-કોએ એની સાહિત્યિક બાબત સંભાળી લીધી અને મેં વિગત-પ્રચૂર રંગસૂત્ર તૈયાર કરી—કોણે કંથા અને શા માટે એળંગવું, કોણે કેવા ભાવ અનુભવવો, શું કરવું, કેવા દેખાવું, વગેરે.

અભિનેતાઓએ મન દર્શને કામ ક્યું, બમે નાટકનો પૂર્વપ્રયોગ કરી નોંધ્યો. બધું સ્પષ્ટ હતું, સમજી શકાય એવું, સાચું, પણ નાટક જીવંત ન હોઈ સાગવું, પોણું સાગવું હતું, ચકવી નાખે એવું અને લાગુ. 'કશુ'ક' એમાં ખૂટવું હતું. એ 'કશુ'ક' તે શું એ જુદા વિના એની શોધ કરવી એ-કેટલું તો કપડું કામ હતું! બધું જ તૈયાર હતું, પ્રયોગની જાહેરાત કરવાની જરૂર હતી, પણ અમે જે રૂપે એને પ્રાપ્ત ક્યું હતું તે રૂપે જ જે રજૂ કરવાનું હોય તો નિષ્ણતા નક્કી હતી. આમ છતાં, એવાં કેટલાંક તારવો અમને દેખાયા જે મહાન સજ્જતા પમાડે, પણ પેલા જાદુઈ 'કશુ'ક' સિવાયનું આ બધું હતું. અમે હમેશ મળ્યાએ, નિરાશ થવા સુધી પૂર્વપ્રયોગો કરીએ, છટા પડીએ, બીજે દિવસે ફરી મળ્યાએ, ફરી નિરાશા, ફરી છટા પડતું!

"મિત્રો, આમ થવાનું કારણ એ છે આપણે વધુ પડતા માર્મિક બેનવા પ્રવાલ કરીએ છીએ," કોઈએ એકાએક નિર્ણય જાહેર કર્યો. "આપણે વગર બેનવા બેનવી લાવીએ છીએ, તખ્તા પર કંઠાઓ જમાવીએ છીએ. આપણે બાવોદ્રેક સાધવો નોંધ્યો અને, વોદવિલમાં ક્યું હતું તેમ, ગતિશીલ લંબમાં કાંમે કરવું નોંધ્યો."

અમે અભિનયમાં ગતિ વધારી. એટલે કે; બોલવામાં અને ફરવામાં ગતિ વધારી. પણ એનાથી તો કાચું ફિગરાયું અને સંવાદનો ભાગ શિથિલ બન્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે નાટક વધુ ખરાબ અને વધુ કંઠાળાજનક થયું. તખ્તા પર જે થતું હતું તે અને અભિનેતાઓ જે બોલતા હતા તે બધું શું હતું તે કળાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું.

એક સાળે, ચકવી નાખે એવા એક પૂર્વ-પ્રયોગ દરમિયાન, નાટકની અધવચ્ચે જ અભિનેતાઓ અટક્યા. નિર્ણય લાગવાથી કામ છોડી દીધું. ફિગદર્શક અને સાથી અભિનેતાઓમાને એમનો વિવાદસ હવે ડગી ગયો હતો. આવી નિરાશા સાચાનગ રીતે અભિનેતાઓને જન્મ આપે છે. બે કે ત્રણ વીજળી દીવા ઝાંખા ઝાંખા બળી રહ્યા હતા. ખૂણામાં નતમરતકે અમે બેઠા હતા. આગ્રતા અને નિરાશાના ભાવો અમે અનુભવતા હતા. એક જણે હતાક થઈને નખ વડે પાટલી પર ઉઝરડા પાડતો હતો. હંદર ફેરે એવો એ અવાજ હતો. એ અવાજે મનને ધરતી યાદ આપી : મેં અંતરમાં ઉષ્મા અનુભવી, સત્ય જોયું—જિંદગી; અને મારી અંતઃકુરુણા કામે લાગી ગઈ. અથવા તો ઉંદરના ફેરવાનો અવાજ, અંધકાર અને નિરાશાનો ઝાંધક અર્થ મારા જીવનમાં મારે માટે હતો, જે અર્થ હું સમજી શકતો નહોતો. સંજોનાત્મક અધિચેતનાના માર્ગે કોણે ડગ માંડી શકે?

હું જીવનમાં આવ્યો અને અભિનેતાઓને મારે શું ખતાવવાનું હતું તે જાણ્યું. તખ્તા પર બધું અનુકૂળ હતું. એપોવનાં માનવી પુનરુત્થાન પામ્યાં. તેઓ પોતાના વિવાદમાં રનાન કરતાં નથી. કોલકું, તેઓ તો શોધે છે આનંદ, હાસ્ય અને ખુશી. એમને જીવંત છે, ફસાવું નથી. એપોવનાં નાટકોમાં મને આ સત્ય જણાયું અને એનાથી ઉત્સાહિત થઈને શું કરવું જોઈએ તેના મેં વિચાર કર્યો.

પૂર્વપ્રયોગો ચાલુ કર્યા અને અંતથી કાચું કરવા માંડ્યું. પોતે સ્વોકારેલા માસાના અભિ-

નયમા ઝોલ્યા નીપરને હજી મુકેલી પડતી હતી અને નેમિરોવિચ દાન્કો-કોએ એને સમજાવવા માડ્યું હતું. એક પૂર્વપ્રયોગ વેળા એનામા કશુંક ઊઘડતું દેખાયુ અને પછી તો એનો અલિનય ઝડપથી સુદર પ્રગતિ કરતો રહ્યો.

એખોવ પહેલી રાત માટે રોકાયા નહીં. એમણે રશિયા છોડ્યું. જવાના બહાનારે એમણે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતનું કારણ આપ્યું. મને લાગે છે કે ખીજું પણ કારણ હતું—નાટક અંગેની એમની ચિંતા. મારી આ શંકા એટલા માટે સાચી લાગે છે કે એમણે પોતે જ્યાં ગયા ત્યાંનું સરનામું મૂક્યું નહોતું, જેથી અમે નાટક માટેનું આમંત્રણ મોકલી શકીએ. તેઓ કયાં ગયા હતા તેની ઝોલ્યા નીપરને પણ ખબર નહોતી એ એવું લાગ્યું—

પણ એખોવ એમની અવેજમાં એક પ્રમાણ કનકાને મૂકી ગયા હતા. નાટકમા લશ્કરી જીવનના શિરસ્તાઓમાં, અધિકારીઓના રીતરિવાજોમાં, એમના ગણવેશની વિગતોમાં, અને એવી અન્ય બાબતોમાં અમે કંઈ જલ ન કરી ખેસીએ એ જોનાનું એમને સોંપાયું હતું. એખોવે પોતાના નાટકની આ બધી બાબતો પર ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું, કારણ કે એવી અડધા ફેલાઈ હતી કે લશ્કરની વિરુદ્ધમા એખોવે આ નાટક બખ્યું છે. આવી વાતોથી લશ્કરી માણસોમા સંદેહ, ચિંતા અને ઉશ્કેરાટની લાગણી જન્મી હતી લશ્કરી માણસોનું સ્વમાન ધરાય એવું તો એખોવે જરા પણ નહોતું ઇન્જયુ સાચી વાત તો એ હતી કે લશ્કર માટે એખોવનો ધગો કાંઈ અલિપ્રાય હતો. એખોવ કહેતા કે લશ્કરી માણસો સારકૃતિક આદર્શને ધારણ કરનારા છે. જીવનમા તેઓ નથી અપેક્ષાઓ લઈ આવ્યા છે અને સુદરના પ્રાન્તોમા જ્ઞાન, કલા, સુખ અને આનંદ માટેની અપેક્ષાઓ એમણે જગાડી છે.

એખોવની લાક્ષણિકતા છતી કરે એવો એક બનાવ હવે નોંધું. પોષાકના પૂર્વપ્રયોગો વખતે અમને એમના તરફથી એક પત્ર મળ્યો. એમા પણ

સરનામું ન મળે ! પત્રમાં લખ્યું હતું : “આન્ડ-યની આખી એકકિત છેડી નાખો અને આ પ્રમાણેના શબ્દો એની જગાએ મૂકો. ‘પત્ની એ પત્ની છે.’” મૂળની હસ્તપ્રતમાં આન્દેવ એક સુદર વકતવ્ય ૨૦૪ કરે છે જેમા ધણી રશિયન સ્ત્રીઓની અદ્યતા અદ્વિજીત રીતે નિરૂપાઈ છે. લગ્ન પહેલા તેઓ કવિતા અને સ્ત્રીત્વને પોતાનામાં જીવતા દે છે પણ લગ્ન થઈ ગયા પછી તેઓ મોઢા પણ અલિરુચિ વિનાનાં કપડા પહેરતી થઈ જાય છે. એવા પહેરવેશમાં એમના આત્મા ઇયુરાઈ જાય છે, એવી સ્ત્રીઓ માટે તે શુ કહેયું; અને કંઈ કહેવા માટે એમની લાપતાત પૂછી ખરી ? “પત્ની એ પત્ની છે.” અલિનેતાના વાચિક અલિનયની મદદથી આ નાનકડું વાક્ય આખી એકકિતના અર્થને બ્યક્ત કરી શકે છે. એખોવની ડહાપણથી સઘન મિતબાધિતાનું આ એક વધુ ઉદાહરણ હતું.

પહેલા જ પ્રયોગમા પહેલો અંક મહાન સફળતા પામ્યો એ ધરિનાનો જન્મોત્સવ નિરૂપે છે અને એમા ધણી નેપથ્ય-કહેણ આવ્યા. (એમે હજી સુધી એ કાઢી નાખ્યા નહોતા.) પણ અન્ય અંકો અને ઉલ્લા પરદા પછી પ્રશ્ન સાના ઉદ્ગારો એટલા તો અદ્ય જણાયા કે વધુમાં વધુ અમે એક નેપથ્ય-કહેણ મેળવી શક્યા. અમે ધાર્યું કે નાટક નિપ્ધળ નીવડ્યું અને પ્રેક્ષકને પકડી રાખવામા એખોવના નાટક માટે ઘણો સમય આપવો પડ્યો.

અલિનય અને દિગ્દર્શનના દર્પિબિન્દુથી અમે ૨૦૪ કહેલા નાટકોમા આ નાટક ઉત્તમ નાટકોમાંનું એક હતું. ઝોલ્યા નીપર, મારિયા લિનિના, માર્ગારિતા સેવેલ્કાયા, ઈવાના મોસ્કવીન, વેસિલી કાયાલોવ, વ્લાદિમિર ત્રિજુલીન, એયેકઝાડો વિરને-લ્કી, લિયોનિદ ગ્રોમોવ (પછીથી વિયોનિદોવ), એયેકઝાડર આલ્યામ, વેસિલી હુરુશ્કી અને મારિયા સામારોવાની ગણના ઉદાહરણરૂપ અલિનેતાઓમા અને એખોવનાં પ્રશિષ્ટ પાત્રોના સર્જકોમા થઈ જોઈએ. વરસીનીનના પાઠમા હું સફળ થયો હતો પણ મારી જાતને હું સફળ ધારી શકતો નથી.

કારણ કે નાટ્યકારે સર્જેલ પ્રાંત જ્યારે અભિનેતા જીવે છે ત્યારે જે ભાવ અનુભવે છે તે ભાવ એ અનુભવેા નથી.

પાછા ક્યાં પછી એજોવે કહ્યું કે અમારી રજૂ-આતથી એમને સંતોષ થયો હતો. જો કે આગ-દશ્યમાં અમે ઘંટ નહોતો વગાડ્યો અને પાળવા જેવાં લક્ષકરી લાયકાયક સંકેતોનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો તેનો અશ્વસાસ એમણે અક્ત કર્યો. સતત રીતે એમણે એ વિશે ફરિયાદ કર્યા કરી. અમે સૂચ્યું કે તેઓ જાતે અગ્નિ-ઘંટની અસરો સાથે પૂર્વપ્રયોગ કરી જુઓ. અમે તખ્તાનો સર-જનમ એમને સોંપી દીધો. આ તક એમણે સહર્ષ સ્વીકારી અને ઉત્સાહથી કામે વળગ્યા. જે ધ્વનિ-અસરો એમને જોઈતી હતી તેની માદી તૈયાર કરી. મારે એમને ખૂબેલ નહોતી પહોંચાડી એટલે પૂર્વ-પ્રયોગો જેવા ગયો નહો કે શું થાય છે તેની પણ લાજ ન લીધી.

પ્રયોગ દરમ્યાન, આગ-દશ્ય પછી, એજોવ મારા પુરિધાનખંડમાં આવ્યા અને ખૂણામાં સોફા પર શાંતિથી બેસી ગયા. એમના મીનથી મને આશ્ચર્ય થયું અને શું બન્યું છે તે વિશે પૂછ્યું.

"સાંભળો, એ બોલે" થયું! તેઓ સોગન ખાઈને બેઠે છે!" સંક્ષેપમાં એમણે કહ્યું.

દિગ્દર્શકની બોલક પાસે લોકોની એક ટોળકી બેઠી હતી જે નાટકની, અભિનેતાઓની અને નાટ્યકારની આકરી ટીકા કરી રહી હતી અગ્નિ-ઘંટના અવાજને અવાજો જ, સમજી નહિ શકવાથી, એ બોલક હસવા લાગ્યા. આખી પરત્વની કેકડી ભેડાડી. એમને ખબર નહોતી કે નાટ્યકાર અને ધ્વનિ-અસરોનો દિગ્દર્શક બાજુમાં બેઠો હતો.

એજોવે વાત પૂરી કરી અને હાસ્યમાં બેઠા વળી ગયા. પછી એમણે એટલી બધી ખાસી ખાધી કે હું ગભરાઈ ગયો.

છીએ, બિનઅંગત દૃષ્ટિથી, સાર્વજનિક દૃષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી.

હર્ષ કેરોલ નામના અંગ્રેજ લેખકે Alice in wonderland નામની વર્તા લખેલી છે; તેમાં Alice નાની મોટી થઈ જાય છે; ઝોરડો, મેજ, કળાટ, પુસ્તક, ફૂલો એટલાં ને એટલાં રહે છે; પરંતુ એલીસને તે ક્યાં લાગે છે? તેને લાગે છે કે ઝોરડો, મેજ, કળાટ, પુસ્તક, ફૂલો સહુ જીંયા થઈ ગયાં છે, અને જ્યારે તે મોટી થાય છે ત્યારે તેને લાગે છે કે આસપાસની બધી વસ્તુઓ નાની થઈ ગઈ છે. હરકોઈ વસ્તુનું કદ અન્ય વસ્તુઓની સરખામણીમાં ગણવામાં આવે છે, એટલે એલીસને વસ્તુઓ નાની મોટી થઈ જતી હોય એમ લાગે છે, જે એલીસ પોતાની જાતની બહાર જઈ શકી હોત, જે બીજાઓ જે રીતે એલીસને જોતા તે રીતે તે પોતાને જોઈ શકતી હોત તો, એલીસને સત્ય સમ-જાત કે ઝોરડો અને ખુરસી એવડાં ને એવડાં રહે છે; તેના પોતાનામાં જ ફેર પડ્યો છે; તે પોતે જ નાની મોટી થતી જાય છે, પરંતુ એમ કરતું તેના માટે અસક્ય હતું. આઈન્સ્ટીન આપ-છુને કેટલેક અંશે તેમ કરતાં શીખવે છે; સાપેક્ષ-વાદ આપછુને સાપેક્ષતાનું ભાન કરાવે છે; ગતિ કાળ, સ્થળ યોગે સાપેક્ષ છે, એમ આપછુને તે શીખવે છે. આપણે જે બતાવેા બનતા નેત્રજો છીએ એમાં પ્રકૃતિ કેટલો લાગ લગવે છે અને મનુષ્યનું ચિત્ત કેટલો લાગ લગવે છે, તેની રેખા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાનો આઈન્સ્ટીનનો પ્રયત્ન છે. એડીન્ગ્ટન કહે છે તેમ,

Einstein has succeeded in separating far more completely than hitherto the share of the observed and the share of the external in the things we see happen. ‡

(‡ Eddington: Space, Time and Gravitation)

રાસડામાં

પાંડાવદરના બે જેઠવા બંધુઓ

પ્રબુકર ચંદ્રવાકર

"Folklore Cannot be studied alone. Alone it is of little worth As part of the inheritance from bygone ages it cannot separate itself from the conditions of bygone ages. Those who would study it carefully, and with purpose, must Consider it in the light which is shed by it and upon it from all that is contributory to the history of man"

— G. L. Gomme

મૌર્યપૂર્વેના ઇતિહાસ એક ગોરાએ-અંગ્રેજ બ્રહ્માએ લખ્યો છે, ને તે ઇતિહાસનું તેણે નામ આપ્યું છે: The History of Kathiawar. પેલા ઇતિહાસકારનું-તવારિખનવેશનું નામ છે Captain H. Wilberforce Bell. ધંધો હતો શાસનકર્તાનો. તે સોરઠ પરજણોનો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો. પચ્ચ છવ્વે હતો ઇતિહાસનો તેમ જ સાહિત્યનો. એણે મરાઠી કાવ્યોનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરેનાં; અને ટોડ સાહેબ અને કિંગ્ડમ સાહેબનો પાછો અનુવાદી પણ નીકળ્યો. આ બંને ગોરા ઇતિહાસકારોના પગલે પગલે ચાલીને તેણે ગરવી વીરબંધી સોરઠનો ઇતિહાસ આલેખ્યો અને તે પણ કર્મ અદ્યતી?

અશોકના શિલાલેખોના અંગ્રેજી ભાષાંતર આપે, ધુમ્લકી જાયાનો ગદ અને જાયાના અદ્વિતીય પાંડાના કોરાચિત્રો આપે, તો સિદ્ધોરના રાજ-દરબારની ભીંત પરનાં અનેક રંગભર્યાં સુરેખ ભીંતચિત્રો-frescoes આપે.

તેણે જે સોજા ચિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં જાયાનાં બે ચિત્રો આપ્યાં છે- (૧) જાયાના પાદરમાંના પાળિયાઓ; Memorial stones of Fallen warriors at Chhaya (૨) જાયાનો કિલો The Old Fort at Chhaya.

ભૌતિક દૃષ્ટિએ જાયા આજના પોરબંદર તાલુકામાં સોરઠમાં આવેલ છે. તે ૩૬°૮' રેખાંશ અને ૭૬° અક્ષાંશ પર આવેલું છે. પોરબંદરથી તે ત્રણ માઈલ દૂર અગ્નિ ખૂણામાં વસેલ છે. જાયામાં જ્યારે જેઠવા રાજવીઓએ પોરબંદરમાં રાજવાની નવી સ્થાપી, તે પહેલાં જેઠવાની રાજવાની અને રાજગાદી પણ ત્યાં જ હતી. ગળખાતા કલાપાઈએ જાયા નામના એક ગામમાંને રાજગાદીનું ધામ બનાવીતે જાયાનું મહત્ત્વ વધાર્યું હતું. સંવત ૧૬૩૦ માં જાયામાં જેઠવા વંશની રાજગાદી આવી એમ સ્વ. શ્રી જગજીવન કાલિદાસ પાંદક તેમના ગ્રંથ 'મકરધ્વજવંશી મહોત્તમા'માં લખે છે. તેજ અસ્સામાં જાયાનો કિલો પણ બંધાયો. આજે આ કિલો સારી સ્થિતિમાં સચવાયેલો પડ્યો છે. જ્યારે રાજખાતા કલાપાઈ રાજગાદી જાયામાં લાવ્યા ત્યારે બાળકુમાર ખીમાજી બાલ્યાવસ્થામાં હતા.

આ ખીમાજી પછી સાતમી પેઢીએ રાણા હાલાજી યથા તેમનો શાસનકાળ છે વિ. સંવત ૧૮૬૦-૧૮૬૮ (ઈ. સ. ૧૮૦૪ થી ૧૮૧૨). એમની હયાતિમાં તેમના પાટવીપુત્ર પ્રથીરાજજી

૧. જુઓ, મકરધ્વજવંશી મહોત્તમા પૃ. ૧૪૪

પિતા સામે બંડ કહ્યું, તેમની સામે થયા અને
 હાયાના કિલ્લામાં ભરાયો, પણ હારીને છેલ્લે
 પિતાને શરણે આત્મા પેલા અગ્રિય ઇતિહાસકારે
 પણ આ પ્રસંગની મોંઘ લીધી છે. તેઓ લખે છે
 કે, While Colonel Walker was still in
 Kathiawar, disturbances broke out in
 Porbandar, where Prathiraj, the son
 of Rana Haloji, rebelled against his
 father and seized the fort at Chhaya.
 All the efforts to dislodge him failed
 and finally the Rana asked aid from
 the British. A force was sent to Co-
 operate with him, and after a siege
 lasting for two hours the fort of
 Chhaya fell and Prithiraj surrendered,
 after having been wounded.^૨

સ્વ. શ્રી. જી. ડા. પાઠકે, પોરબંદર રાજની
 ઈરેક્ટરીના પુરોવચનમાં લખાયેલ જેવા વંશના
 ઇતિહાસમાં તેમ જ શ્રી. શંભુભાઈ ઉરપ્રસાદ
 દેમાઈએ, ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’માં આ ઘટનાને
 ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે લેખાવી છે.

ત્યારે પિતાપુત્ર વચ્ચે આ પુદ્ગ બેઝાતું હતું
 ત્યારે પાંડવદરના બે જેવા જણોએ ફડીબાઈ અને
 મુળભાઈ પણ હાયા ગયા, મુદે ચડવા. તેઓના
 પૂર્વજ માટે સ્વ. શ્રી. જી. ડા. પાઠકે લખ્યું છે:
 “રાજા ખીમાજી પછી તેમના વડા કુમાર રાજા
 વિક્રમાનંદીપ્રીય ગાદીપતિ થયા. રાજા વિક્રમાનંદીને
 ઈશ્વજી નામે નાના ભાઈ હતા. તેમને પાંડવદર
 ગામ ગરાસમાં મળ્યું.”^૩

આમ, ફડીબાઈ અને મુળભાઈ રાજગાદી
 સાથે નજીકના સોડીનાતે સંધાયેલા હતા, તેથી
 હાયાજી રાજા આદતમાં આવી પડ્યા છે, તેવી

બાજુ તેમને થઈ કે તેઓ હાયામાં રાજવીના પડખે
 ખાંડાના ખેલ ખેલવા ચાલી નીકળ્યા.

બાપદીકરા વચ્ચે ઘમસાણુ તો બે કલાક જ
 ચાલ્યું, પણ તે સમયે અમરસ પ્યાલો પીધો આ
 બંને જાણ્યોએ.

હાયાના દરબારમંડમાં જઈએ છીએ; ત્યારે
 જેવાકુળનાં કુળદેવી વિન્ધવાસિની દેવીના મંદિરના
 ખોળામાં બંને આ બે ભાઈ પોતા ન હોય, તેવી
 દશામાં આજેય તેમની ખાંભીઓ છે, જેને ટાંકામાં
 પૂરી દીધી છે.

આ બંને લાખજોનો આ રાસડો કોઈ બારોડે
 ગાયો લાગે છે. આ રાસડો હાયાની પ્રાથમિક
 શાળાના શિક્ષક અને વિન્ધવાસિની માતાના
 પૂજારી શ્રી. હરિભાઈએ આપ્યો છે.

સ્થાનિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ આ રાસડાનું
 મહત્ત્વ સવિશેષ લેખી શકાય.

જેવા વંશી લડીલી બાપુ અને મુળ બાપુનો
 શસડો.

હાલણી દેગની માત્રા,
 બાલણી બોમની માત્રા;
 હાલ્યા કાંઠર હડીતી રાત્ર,
 હાલ્યે બે ચકાવા મંડ્યા !
 જેના બળુ દિલ્લી મુધી ધાય.
 સંભામે સર્વત આરિયા;
 કહી નારી બેળા ન ધાય;
 દેના જેના લાડડે દીવા,
 બાળિ સાદેળ કંડોરણે,
 બાપવા આત્મિઆ
 વસમને દેવા વાદ !
 ભવડ રાજા માર્યા જેકરે,
 જેના હડીતીએ ભાગ્યાં દોડ,
 બલા પાછા દડપણે મેથ્યા,
 મુળ-હડીતી રીણલ્લી થાતા !
 મોખરે થાતા મેર
 ઉમળાએ જાંસા ફાડતા,
 કાઠીના વાળતા ફેર,
 બજનતે મામલા બારી !

૨. જુઓ; The History of Kathiawad
 ૫. ૧૮૦.

૩. મજાધવજીની મહીમાલા ૫. ૧૪૭.

૪. બાળા સાદેળ : હાયાજી જેવા

જુદા મથાને જેઠા
 ચેને જુદા વામી જેઠી,
 ઊગાલા છાયાના ચેઠામાં,
 હી હડીલી કીલે હોત,
 (તો) ટોપીયુને ટકવા ના આપત.
 રૂપાળાનો કંઈ રંગ બહો,
 રાખ તલક સરદાર,
 ઊંચી રતન હડી મયુ,
 મયે હડીલી સોનાનો હાર,
 ખતીયાને કોટમાં ખોસે ।
 ટોપીયુ કોળીને તોતલુ બાધ્યા;
 કાળો મરતાણો કેર,
 આબપૈસે ધુમની અણેસરા કાઈ,
 અને સુઠે પાડાવદર શેર ।
 હડીલી જતા હાક પલુ વાગી,
 પેદા દેવળા મુસકે રૂબે,
 જેને નેહિ આધારાં નીર,
 એકવાર બાયુ આવળે તમે ।
 બાયુની કરવા સેર,
 મંદર ચોક પોની ખૂંટે
 અંધા કાશી આવતને કાકે
 જેને જરા નહે ખંડ નંધ.
 રાખ હડીલીનો રાસડો.
 જેને ગુલુ બાજો બાજોઠ આય.

શાહિત્વિક દૃષ્ટિએ આ રાસડો સવિશેષ મહત્વનો ન બાસે, પણ કૃતિહાસ દૃષ્ટિવાજાને તે અપમાં લાગે તેવા છે.

પણ અંગ્રેજીમાં જેને એલડે Ballad, કહેવાય છે, તેના કીકીક ઘટક તરવા આ રાસડામાં સમાયેલાં છે.

આ રાસડામાં જે પાત્રો નાયકસ્થાને છે તેમના માટે પ્રો. એ. એચ. કાર્પનું કથન સવિશેષ સ્મૃતિએ ચડે છે. જેમણે લખ્યું છે :

The ballad delights in putting royalty on the scene or if that is not possible, adorning its heroes, even if they are only highwaymen or little better, with royal splendour. પાત્ર પસંદગી તો આ રાસડાના સર્જકે બાજી આ કથનને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ કરી હોય.

અને 'રાસડાના—Ballad નો વસ્તુ માટે પ્રો. એ. એચ. કાર્પનું કથન પણ 'જેવા જેવું' છે. તેઓ લખે છે: Ballad poets took their material wherever they found it. અર્થાત્ ઐતિહાસિક વસ્તુ રાસડાના રચયિતાને જરૂર પડે, આમ, રાસડાનાં ઘટક તરવામાંથી બાજી તરવા તો આ રાસડામાં છે.

રસ અને અલંકારની દૃષ્ટિએ આ રાસડાને નિહાળનાર માટે જરાક શવટનો દાવ રમાય. છતાં ય અલંકાર તો આ રાસડામાંથી જડે. રસ અંગે જરાક કહેવાનું થાય. પણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે આ કૃતિને નાણુવાને બદલે પ્રો. ગોમના વાક્યને અંતે સ્મરીએ તો ? folklore cannot be studied alone.'

(અનુમંધાન પાન ૫૬ પરથી ચાલુ)

બ્રવહાર ૫૨ વધુ પડતું દુખાણ ન થાય એ માટે વ્યક્તિ કાયમ દોડધામ કરે છે. બીજી તરફ સમાજનું નુકશાન ન થાય એ માટે વ્યક્તિને કાણુમા રાખવા સમાજ દોડધામ કરે છે. સમાજ એટલે હાથમા શસ્ત્ર લઈને લડવા નીકળનાર વિશદ પુરુષ નથી. સમાજનાં મૂલ્યોની રખવાળી કરનારી વ્યક્તિઓ જ સમાજ વતી લડે છે. આ ઝગડામાં જૂનું બદલાય કરે છે ને નવાની સ્થાપના થાય છે. એટલે, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના પુરબા હેડળ, વાસનાના અમલોક પરિપોષ સિવાય જની પાસે બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી, એવા પ્રકારની નિર્મિતીને છૂટ આપવી એ વ્યાજબી નથી.

૧૯૬૪ની એક સવાર

મહેશ દવે

[એક ફિલ્મ-શાયરેક્ટરની નોંધ]

પાકોનોની અવરજવર સહેજ ઝોછી થતાં કિશન અને રામ આશ્રમ રોડ ચીરીને નદી બાજુ દોડ્યા. પોતાની ખાસ જગા આવી એટલે કિશન ઊભો રહી ગયો. રામે આજુબાજુ નેઈ લીધું અને એ નીચે બેસી ગયો. સરિયામ રસ્તો આ નદીના કાઠાથી દૂર રહી ગયા હતા. રામને જોઈને કિશન પણ ઊઠો, નદીની સુઝી, કકરી રેતી સવારનાં ફિરવોમા ચળકી રહી હતી સામેના કિનારાના પટ્ટી સહેજ દૂર અડીખમ ઊભો રહેલો બદામી રંગનો ઠોઠ મકાનોને જોણે ટેકો દીધે ન ઊભો હોય, તેવો લાગતો હતો. મકાનો લાલ-પીળા-કથ્થાઈ ડાઘા જેવાં લાગતાં હતાં. કયાક કયાક ધમઝમો ફરકતી હતી. અને દૂર-દૂર મીઠોની ચિમનીઓમાંથી ધુમાડો અધ્ધર ચઢી રહ્યો હતો.

કિશને ખિસ્સામાંથી બદામપૂરી કહાડીને એક બટકું લીધું અને રામ સામે જોયું. રામ કિશનની આ નજરનો અર્થ સમજી ગયો હોય તેમ કરીને કંઈક વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો પણ એને કંઈ જ સૂઝયું નહિ. કિશને કહ્યું:

"હા, તો તું આજે પણ નથી લામ્બો, કેમ?"

"ના." રામે લાચારી અતુલી.

"એમ કંઈ આલે, તું તો લાવતો જ નથી!"

ગમ નીચે જોઈ ગયો. કાચમ નિશાળે આવતાં એને આ પ્રશ્ન સતાવતો હતો. કંઈક તો નાસ્તા માટે લઈ જ જવું જોઈએ. કિશન દરરોજ લાવતો હતો, પણ.....

"મે તારા જેવું કોણ થાય, પણ હા, હવે તો હું તારી ઈદા જ કરી દેવાનો છું." પણ તું મને બહુ ગમે છે, રામ. એટલે તને છોડવાં નથી ગમતો."

...એક વાર નિશાળે જતાં રામે પોતાની બાને કહ્યું હતું કે જો તે પોતાને સાડું સાડું ખાવાનું નહિ આપે તો પોતે નિશાળે નહિ જાય. બા ખિમખિમ ગમ હતી અને એણે કહ્યું હતું, 'ના જવું હોય તો તને કોણ હાથ ઝાલીને રોકે છે. ના જતો.' રામ આ સાલળાને ધૂધવાઈ ઊઠ્યો હતો. પહેલાં તો એણે બાને રડીને બીવડાવી. પણ બાને કંઈ એવી બીક પહેલેયે તેમ નહોતી બાપુને, દાદીને-બધા જ વડીલોને એણે ફરિયાદ કરી, પણ કશો આશા-જનક ઉત્તર એને મળ્યો નહિ. છેવટે રામે ચૂપ થઈ ગયો. કિશનની દોસ્તીને હોડમા મૂકવાનો વખત આવ્યો. પણ મિત્રતા તોડવાનું પગલું પહેલો કોણ ભરે તેનો નિર્ણય એણે ન લીધો.

રામ આજુબાજુ નજર ફેરવી રહ્યો હતો. મોંમાં બદામપૂરીનો સ્વાદ એને મીઠો લાગી રહ્યો હતો. નદીની રેતી ચળકી રહી હતી.

"અરે, જા જો બચ્ચુ!"

"હોય નહિ, કાલે તો તે મરેલું હતું" બતાવ્યું હતું!

"પણ આતો બચ્ચુ" લાગે છે."

"તે ત્યાં ક્યાંથી?"

"હે!" રામ વિચારમાં પડી ગયો. એ સમજી શક્યો નહિ કે ત્યાં બચ્ચુ ક્યાંથી આવ્યું. એને એકાએક પોતાની દાદી વાદ આવી. ટેવું રડું બોખલું મ્હોં, અને હૃદયો અહેરો. જ્યારે એ મોટી રાત સુધી પરી અને રાજકુમારની વાત કહેતી ત્યારે પોતાને ટેવી મીઠી લાંબ આવી જતી! એને એ દાદીએ કહેલી પેલી મથુરામાં ચએલા ભગવાનના

જન્મની વાત યાદ આવી મથુરાથી ભગવાનને ગોકુળમાં જતા જતા કેવું કેવું થયું હતું, તે બધું યાદ આવ્યું ને એ એકાએક બોલી બેઠો.

‘અરે હા, એતો ભગવાન છે !’

‘ભગવાન? અહીં ક્યાથી?’

‘અરે ચાલ ચાલ, આપણે એમના દર્શન કરીએ મારી દાદી તો દર્શન કરના દરેરાજ મદિરમાં જાય છે !’

..દાદીને ઘરમાં સૂરાડી મનાઈ છે બાપા દરેરાજ રાત્રે રાતપાનીએ જતા હતા રામને નીચે પરસાળમાં સૂતું પડતું હતું રાત્રે એને એકવા સૂતા બીકે લાગતી હતી પણ દાદીને દૂર માચીયા સૂતા અનુભવીને એ એક પ્રકારની હ્રદય અનુભવતો હતો મોડી રાત યાવ એટલે દાદરા ખખડે, દાદરા ખખડે એટલે એને વિચાર આવે કે આજે તો ચોક્કસ જાત આવ્યું અને કોઈક જાત જેવો જ પડકારો એ વારે દાદર સંગ્રામ કરે, પસાર થાવ વચ્ચેથી એ કલાક પસાર થઈ જાય. એ બે કલાક દરમિયાન જાણે મજબૂત ખાંચો એની છાતીમાં જડાઈ રહે દાદીની છાતીમાં જડાઈ જાય ખબર ના પડે કે ક્યારે બીધ આવી ગઈ અને ત્યાં તો સવાર પડે એટલે શરીર આપણું હાડપિંજરની માફક બેજ થાય

‘અરે આતો બધું બીનું બીનું થઈ ગયું છે !’

‘હા ભગવાનને એમના બાપુએ પાણી છાંટ્યું હતું’

‘તે એમના બાપુ ક્યા હશે?’ કિશનને ગાલ પર શેમાચ થયો.

કિશન બોલતા તો મોલી ગયો પણ એકાએક એના ચિત્તમાં કોઈ બોલી ગયું કિશનના પપ્પા ક્યા ગયા છે? ક્યારે આવશે?’

કિશન જાણતો નહોતો કે એના પપ્પા ક્યા ગયા હતા અને ક્યારે આવશે, એના ઘરમાં માથું સોનું ખારસ રોળું જમા થયું હતું પોલીસ વાન બહાર બેસી હતી કિશનની મમ્મી ગલારાઈ ગઈ હતી ફોન પર ફોન થયે જતા હતા. કિશનની મમ્મી બોલતી હતી ‘એ કલકત્તા ગયા હોય કે

મદ્રાસ’ એક ખાખી શુપ પહેરેને માથુસ મમ્મીને ધમકાવતો હતો પછી તો એ મમ્મીને પોલીસ વાનમાં બેસાડીને લઈ ગયો પપ્પા આવ્યા એટલે મમ્મી પાછી આવી ઘરના નોકરો અને અન્ય માથુસો ઘેગ ગોકમા પડી ગયા હતા કિશનને આ બધું શુ યદ્ય રહ્યું હતું એનું લાન રહ્યું નહોતું પણ એકાએક રોગગ્રસ્ત સાલગી એ જાગી ગયો હતો. પહેલા તો એની મમ્મીની હાનત નેધને એણે રડવા મારેડું પણ પછીથી એ રુદન આક્રમક ફેરવાઈ ગયું અને પછીથી ચીસોમાં

કોઈનું ખૂન થઈ ગયું હતું

ખૂનએટલે શુ તે કિશન જાણતો નહોતો એક વાર એક વાતમાં એણે સાલગી હતું કે એક રાક્ષસને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો, પણ અહીં તો જોનું ખૂન થયું હતું એ રાક્ષસ નહોતો કિશનને એ માથુસ ખૂન ગમતો હતો મમ્મીને પણ એ માથુસ ખૂન ગમતો હતો પપ્પા દીપ પર જતા ત્યારે એ માથુસ ધણખડુ અહીં જ રહેતો કિશનને એ માથુસ મરી ગયો તે ના ગમ્યું.

‘એ તો આ ગરમી છે ને એટલે પાણી પીવા ગયા હશે’ રામે ગાલ પર શેમાચ અનુભવ્યો.

‘તે ભગવાનને અહીં મૂકીને !’

‘હા, નહિ તો માથુસો ભગવાનને ઉપાડી જાય, ભગવાન હજી બચ્ચાના સ્વરૂપમાં છે’

‘કેમ ઉપાડી જાય?’

‘મદિરા બેસાડના રતો !’

‘જોતારી તો ભગવાનના પપ્પા પકા ખરા !’

‘અરે જો ભગવાન તો હાને છે !’ શેમાચ

‘પણ જો જો ભગવાનને ફીડીએ વળગી છે’ શેમાચ

‘એ ય, અડીશ નહિ, પાપ લાગશે’ કુનુહન કેમ ?’ જિરાસા

‘ભગવાનને અડાય નહોં પાપ લાગે દાદી કહેતી’તી કે ભગવાનને તો દૂરથી નમસ્કાર કરાવ !’ [ત્રેક્ષકમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય એ ખૂબીયી આ સવાદ બોનાવે બેઠો]

“પણ આ કીડીઓ ભગવાનને કરડી ખાશે તો?”
 “ભગવાનને તો સાપ પણ ના કરડે, રક્ષા કરે.”
 [કેમેરાની ખૂબીથી કૃષ્ણધરને distorted બતાવેા]
 “આ ને, કેવા લાલ લાલ ડાઘા પડ્યા, કીડીઓ
 તો જખરી હોય. જે કાનમાં પેસી જાય ને તો મગજ
 આણું ઠારી આવે!” [કેમેરાની ટેકનિકનો ઉપયોગ]
 “તો ચાલો આપણે ભગવાનના જાણુને
 બોલાવીએ.”
 “તે એ કયા હશે?”

“આટલામા. કયાક સોસાયટીમાં પાણી પીતા
 હશે.” [સભ્ય સમાજ હસી શકે તેવી યોજના.]
 બાને જણા એકબીજાનો હાથ પકડીને દોડ્યા.
 સોસાયટીનાં મકાનો બરફના ચોસવા જેવા લાગતાં
 હતા અને બરફ પર કાળી છાયા પથરાઈ ગઈ હતી
 અને એ કાળી છાયાસાથી કૂવારા છૂટી રહ્યા હતા
 અને રતબધતા. સોસાયટીના હારબંધ મકાનોમાં
 (કૂચકલ) દષ્ટિ ફેંકતા એ આગળ બધ્યા, પણ
 એમને ઠાઈ એવી વ્યક્તિ દેખાઈ નહિ કે જેમને એ
 શોધતા હતા. આનો નિષ્ફળ રામે લેવાનો હતો
 કારણ કે એણે ભગવાનના જાણુને નેચા હતા. રામે
 દાઢીએ વ્યારે વાત કરી હતી, ત્યારે એણે અંધ-
 કારના પોલાણમાં બધી જ આકૃતિઓ જોઈ હતી.
 એટલે ગોકુળ સુધી ભગવાનને હેમખેમ પહોચાડવાર
 વ્યક્તિની આકૃતિ એણે જેવી જોઈ હતી તેવી જ
 એ વ્યક્તિ હશે, હતી.

બાને જણા મૂંઝામા, છેવટે ભગવાનને કીડીઓ
 કરડતી હશે તે કલ્પનાથી એમને સવેદના થવા
 લાગી. કીડીઓ જાણે એમના અંગપ્રત્યંગમા ચટકા
 કરી રહી. (અને એટલે જ એ કદાચ જૂઓ પાડતા
 હોઈ શકે; ફક્ત હોઈનું હલનચલન, અવાજ નહિ)
 કિશનને આ યોજના ગમી : ને ભગવાનના
 જાણુ ઠાઈના સાથે વાતોમાં પડી ગયા હશે તો
 એમની જૂઓ સાલળીને એ બહાર આવશે.
 ત્યાં તો એક માણસ એમને આમ જૂઓ પાડતા
 નેચા અને એ બંહાર આવ્યો. રામ એ માણસનું
 ગેળ ગેળ ગોં અને ટૂંકા દેહ જોઈને. વિચારી

રહો. એણે આનંદમાં આવી જઈને કહ્યું.
 “તમે જ ને એ?”
 “હું એ? કોને શોધો છે?” [કાચડા જેવી
 મોંઝાઈ]
 “ત્યાં નદીમાં તમે જ ભગવાનને સૂતા મૂકીને
 આવ્યા છો ને?” [સૂતા મૂકી! બદ્ધ સમાજમાં હાસ્ય.]
 પેલો માણસ એકાએક વિદૂષણ બની ગયો.
 એના ચહેરાની રેખાઓ તબ બની ગઈ. એના
 કપાળે પ્રવેદના છુદ બાઝી ગયાં એના સિસમ
 જેવા ચહેરામાં રેખાઓ બદલાઈ. એ રવરથ બન્યો.
 એના કપાળ પરથી ચોવીસ કલ્લાકના વિચારો પરગટ
 થઈ ગયા હોય તેવી છાયા ફરી વળી. [સ્વસ્થતા:]
 “હું, તમે કોને શોધો છો તે હું સમજી ગયો.”
 “તે આવું થવું હશે?” કિશને કંપકાશરી
 નજરે નેચુ.
 “તમે ત્યાં નદીમા ભગવાનને નેચા?” [ચિંતા]
 “હારતો.” રામ બોલ્યો. [શિખામ]
 “પહેલા ઠાણે નેચા?” [ગણતરી]
 “આ રામે!” કિશન હરખામો.
 “હા, મે.” [આત્મવિશ્વાસ]
 “અરે, આ તો જૂકો છે!”
 “જૂકો? રામ જૂકો!” કિશનો ચહેરા પર પ્રશ્ન
 પરંપરા.
 “હારતો, એ તો તને ખાલી અમથું અમથું
 કહેતો હતો.” કિશનના ચહેરા પર વિચિત્ર રેખાઓ
 અંકાઈ ગઈ. એણે રામ સામે તિરસ્કારથી નેચું.
 એ બોલ્યો,
 “બરાબર, તું જૂકો છે, કામે તો ત્યાં ફેતકું
 પડ્યું હતું, મરેલું. ને ભગવાન ક્યાંથી આવ્યા?”
 “પણ તે ના નેચું. ત્યા ભગવાન છે?”
 [અમંજલ્ય.]
 “જૂકો.” કિશને એક મુઠ્ઠી રામના ખભા
 પર ચોડી દીધી.
 “ભાગો, ભાગો...” પેલો ટૂંકા માણસ બોલી
 રહ્યો હતો.
 નિશાળનો ઘંટ વાગી રહ્યો છે. ઘંટનો એક
 એક ટકોરો રામના મનમાં યુજી રહ્યો છે. રામ
 કિશનને દોડતો નેઈ રહ્યો છે.

“અશ્લીલતા” : સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ

ડૉ. ઇશિવતી કવે

અનુ મનોહર જોષી

“અશ્લીલતા એ કોઈ લેખનો, ચિત્રનો કે ઇતર કોઈ વસ્તુનો ગુણ નથી, પણ એવો આરોપ કરનારાઓના મગજનો ગુણ છે”

આ વાક્ય સ્વ રઘુનાથ ધોડા કવે પોતાના “સમાજશાસ્ત્ર” ના મના માસિકના પહેલા પાન પર મોટા અક્ષરે છાપતા એમનો ઉદ્દેશ એવો છે કે સીનો, પીંગો, લાલ; લાભો-પહોંગો, છાંચો-નીચો; કડવું-ખાડું મીઠું વગેરે ગુણ વસ્તુનિષ્ઠ હોય છે. તે પ્રમાણે અશ્લીલતા એ ગુણ નથી એ કેવળ અનુભવનારા મનનો વિકાર છે એમનું કહેવું એમ છે કે, અમુક એક કૃતિ અશ્લીલ છે એમ ને કહે છે એનું મન જ અશ્લીલ હોય છે આ કથનમાં એક દૃષ્ટિએ તથ્ય નથી, અને એક દૃષ્ટિએ છે કોઈપણ વસ્તુના ગુણધર્મનો વિચાર કરતી વખતે સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પરિણામ કદાચ વસ્તુનો જ ગુણ છે એમ કહી શકાય છતાં રંગ, સ્વાદ, ગંધે વસ્તુનિષ્ઠ લાગતા ગુણ પણ વસ્તુનિષ્ઠ ન હોય વ્યક્તિનિષ્ઠ હોઈ શકે જ—જે કોટીની “વસ્તિ” હોય એવી શરીરરચના પર કે મગજની પ્રકૃતિશક્તિ પર અનન્ય છે બાકીના અમુક ફલ લાલ રંગનું છે, એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એનો અર્થ એ કે એ ફલ પરથી પગલું ચનારા પ્રમાણકિંગણે આપણા નેત્રોને નાલ દેખાય છે એ જ વખતે બાકીના બધા કરનારી માખતે એ ફલ લાલ ન પણ દેખાય—આ ધર્મ વસ્તુનિષ્ઠ લાગનારા ગુણો વાત ઈતર ગુણ તો મહદંશે વ્યક્તિનિષ્ઠ કે સમાજનિષ્ઠ હોય છે સારું—નરસુ, સુદર—કદરુ, ઇંદિ—અનિંદિ જેવા ગુણ આપણે જ વસ્તુ

ઓને વળગાડીએ છીએ એ વસ્તુઓના નહિ, વ્યક્તિના હોય છે અને વ્યક્તિનું મન ઘણે ભાગે સમાજ ધરે છે અહીં ગુણ શબ્દને બદલે ‘મૂલ્ય’ શબ્દ વધુ યોગ્ય લાગે દરેક યક્તિ ધોણાખરે વખત મૂલ્યોની સૃષ્ટિમાં વિહરતી હોય છે આ મૂલ્યો વ્યક્તિનિષ્ઠ કે સમાજનિષ્ઠ છે તેથી એ મૂલ્યો ખરા નથી કે એ ખરેખર અસ્તિત્વમાં જ નથી એમ કહેવું જલભરેનું છે બહારના જગતની વસ્તુઓના ગુણધર્મ પર માનવીનો વ્યવહાર જેમ અનિયત છે, તેમ સામાજિક મૂલ્યો પણ માનવ વ્યવહારમાં જરૂરી છે એના વગર સમાજ રહી શકે નહીં અને સમાજ વગરની વ્યક્તિની કલ્પના પણ અશક્ય છે સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ સમાજના અસિખિત નિયમો માણસ પાસે છે છતાંને પહેલી વસ્તુઓની આપ-લે, ભેગા રહેવું, આડોશ-પાડોશમાં રહેવું, રમવું, કુકેળ વગેરે ક્રિયાઓ કે નામ સાથે જોડાયેલા મૂલ્યગુણો વિવિધ વ્યવહાર સાચવવા ઉપગત ગભ્યસંસ્થા, શાસનસંસ્થા, ધર્મસંસ્થા ઇત્યાદિમાં સહલાગી મનતા હોવાથી કંઈ પડતા વ્યવહારો—આ બધાને બંધન ને નિયંત્રે લાગુ થકે છે આ બંધનોને લીધે તથા નિયમોને લીધે, કેટલાક વ્યવહાર યોગ્ય મનાય છે અને કેટલાક અયોગ્ય યોગ્ય વ્યવહારોની અધિકૃત યાદી જણાતી નથી પણ અયોગ્ય વ્યવહારોની યાદી ઘણા ખરા સુધરેલા સમાજમાં કાયદાના નામ હેઠળ બનાવેલી હોય છે અયોગ્ય વ્યવહાર કાયદાની કક્ષામાં થાય તો તે બદલ શો દડ દેવો એ પણ સુધરેલા સમાજમાં નક્કી કરેલું હોય છે છતાં કાયદામાં સમાવિષ્ટ

ન હોય, અગર જે વિષેનું શાસન સ્પષ્ટ ન હયું હોય એવા પશુ કેટલાક બ્વહાર હોય છે. એ બાબતમાં સમાજ કે એના કોઈ લાગ પોતાની નાપસંદગી જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરે છે.

બ્વહારમાંની યોગ્યયોગ્યતા જીવનના કોઈ વિશિષ્ટ-મહત્વના વિભાગને જ લાગુ પડે છે એવું નથી. કુલ્યક બાબતોમાં પશુ કેવું વર્તન હોવું જોઈએ એની મર્યાદા બાધેલી હોય છે. કેટલું ખાવું, કેટલીવાર ખાવું, શું ખાવું, શું પહેરવું, કેવી રીતે પહેરવું, શું બોલવું, કેવી રીતે બોલવું, ચાલવાનું કેવું હોવું જોઈએ, દઈ કેવી હોવી જોઈએ, ત્યાંથી માંડીને પત્નીઓ કેટલી હોવી જોઈએ લગ્ન સિવાયના સંબંધ હોવા જોઈએ કે નહીં, હોય તો કેટલા પ્રમાણમાં; રૂપાણી પત્નીના સોઈંયનો ઉપયોગ નોકરીમાં જોડું સ્થાન મળે એ માટે કરવે કે નહીં, અને કરવે તો કેટલા પ્રમાણમાં, પ્રજાબંધિ કરીને પશુ આચાર-વિચારમાં કેટલું કડકપણું જાળવવું, પોતાના આચાર પર કેટલાં બધેના લાદવાં, સર્વાનલક્ષાંની પસંદગી-નાપસંદગી, શરીરસ્વાસ્થ્ય અને મનસ્વાસ્થ્યની કેટલી કિંમત આંકવી; આ બધી વાતોને લિખિત અને એથી વધુ પ્રમાણમાં અલિખિત મર્યાદાઓ હોય છે. આ મર્યાદાઓ સમાજની શિશુ-લિપ્ત વ્યક્તિને માટે જુદી જુદી હોય છે. કુમારિકાઓ, સોભાગ્યવતીઓ અને વિધવાઓ કેવી રીતે વર્તવું, એ માટે જુદા જુદા નિયમો છે એટલું જ નહિ, એક જ નિયમની તીવ્રતા પશુ જુદી જુદી હોય છે. ઉંમરના પ્રમાણમાં પશુ વર્તનના જુદા જુદા નિયમો હોય છે. જુદા જુદા વર્ગના અગર અતિ-ઓળા લોકોના નિયમો શિન્ન-શિન્ન હોય છે. બધા નાના-મોટા નિયમોનું ઉલ્લંઘન જુદી જુદી વ્યક્તિઓ કરે છે અને આવી વ્યક્તિઓને મોટે ભાગે સમાજ તરફથી ધિક્કાર, ઉપહાસ કે પ્રત્યક્ષ દંડ જેવી જુદી-જુદી શિક્ષા ક્રમભવવામાં આવે છે. બ્વહારના બધા નિયમો અને એ નિયમો પ્રત્યેની આરથા એ જ એક રીતે સંસ્કૃતિનો પાયો છે અને બીજી દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિનું કાર્ય પણ છે. સમાજરચનાના મૂળમાં રહેલા

બધા નાના-મોટા નિયમોને 'ધર્મ'ની સંજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે. સમાજનો પાયો મજબૂત બને, ને સમાજધારણું અવિરત ચાલ્યા કરે, એ માટે જે લિખિત-અલિખિત નિયમો છે એ બધાને વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં 'ધર્મ'ની સંજ્ઞા આપી શકાય. 'પત્ની સાધેના વર્તનમાં કોઈ પણ સમાજધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ' એવી પ્રતિજ્ઞા 'ધર્મ' જ અર્થે જ કામે જ નાતિચરમિ' એ વાક્યમાં સમાયેલી દેખાય છે. આ વાક્યમાં 'ધર્મ'નો અર્થ ઉપરની વ્યાખ્યા નેટલો વ્યાપક નથી; પશુ આપણે હમેશાં જે 'ધર્મ' શબ્દ વાપરીએ છીએ તેવો સંક્રિય છે. 'અતિચાર' એ ક્રિયાપદમાં, 'સમાજે લાદેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન' એવો અર્થ અલિખિત છે. છતાં 'અતિચાર' એટલે exactly શું એ સવાલ વિવાદસ્પદ જ છે. સમાજ હંમેશાં બદલાયા કરતો હોવાથી, સમાજના મૂલ્યો બદલાયા કરે છે અને આચાર તથા અતિચારની મર્યાદાઓ પશુ આદી-પાછી થયા કરે છે. સમાજની કોઈક અવસ્થામાં આચાર અને અનાચારની મર્યાદાઓ સ્પષ્ટ હોય છે. વળી કોઈક અવસ્થામાં એ ખૂબ જ અસ્પષ્ટ હોય છે. એક સમાજનો બીજા સમાજ સાથે કોઈ રીતે નિકટ સંબંધ બંધાય ત્યારે આચાર-વિચારની સિન્નતાની તીવ્ર જાણ થઈને આ મર્યાદા ઝાખી બની જાય છે. પહેલાં બે પત્નીઓ હોવી એ અપ્રતિષ્ઠાનું લક્ષણ ગણાતું નહીં. હવે એ વાત કાયદાની કક્ષામાં મૂકાઈ છે. આ પરિણામ સંસ્કૃતિ-સંગમનું છે.

દરેક સમાજમાં આચારના જે નિયમો હોય છે, એ બધા જ નિરપવાદ હોતા નથી. કેટલાક પ્રસંગોમાં એ નિયમો લીધા બને છે અગર ક્યારેક થોડા સમય માટે નાબુદ પણ થાય છે. દા. ત., હોળીના દિવસોમાં જાણી-લાકડાંની ચોરી કરવી એ પહેલાં દુષ્ટ્ય મનાતું. સામાન્ય રીતે સભ્યતાથી વર્તનારા લોકો આ દિવસો દરમિયાન મન માને એવું ગંદું ગોલતા અને ક્યારેક ગાળાગાળી પણ કરતા.

અશ્લીલ સાહિત્ય વિશે ગોલતાં એક પોલીસ અધિ-

ધણાખરા સમાજમા સામાન્ય રીતે અસભ્ય મનાતું વર્તન, કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો દરમ્યાન, કરનાની છૂટ રહેતી આ છૂટ બધાને મળતી નહીં; પણ અમુક વિશિષ્ટ ઉત્તરની અને પ્રકારની વ્યક્તિઓને મળતી હિંદુ સમાજમા હોળી-ધુલેટી કે ખિરતી સમાજમા કાનિવવ એ આવા પ્રકારના બીજા સિધ્ધિ કરવાના તહેવાર છે. નિયમોની આ સિધ્ધિતા માટે પણ કેટલાક નિયમો છે.

ભયારે કેઇપણ પ્રકારના બધન રહેતા નથી, કંદુ યોગ્ય, કંદુ અયોગ્ય, કંદુ કર્મ, કંદુ અકર્મ, એ સમાજની બહુસંખ્ય વ્યક્તિઓને સમજાતું નથી, ત્યાર, વ્યક્તિના જીવનમા કે સમાજના જીવનમા ભવક કાંતિ થાય છે બધી જાનના જીવનમૂલ્યો અદ્યતન ધર્મ ગયેના હોય છે. કોઇ વસ્તુ પ્રમાણ-સરની રહેતી નથી. આવી અવસ્થામા સમાજ કે વ્યક્તિ બંને જીવી શકતા નથી. જ્યાં પ્રમાણ નહીં થઇને નવા પ્રમાણ માન્ય થતા સુધીના જે સમય છે તે વ્યક્તિ તથા સમાજ બંને માટે ખૂબ કષ્ટપ્રદ હોય છે.

એ જ રીતે સાહિત્ય, કલા અને સંપ્રદાયોના વિચાર થયે એ જરૂરી છે. સાહિત્યના ઇતર કાર્યોની સાધાસાધ્યોનું એક મહત્વનું કાર્ય એ છે કે જે સાધારણ રીતે ન મળતું નથી, એ અભ્યાસો આભાસ ઉત્પન્ન કરાવે. "બોલાચીવ કહી, બોલાચાવ માત, લાલનિયા તુલ્લ હોઈ કોળ ?" એવું તુકારામે કહ્યું છે તે થોડાંધણે અંશે સાહિત્ય, કલા અને ધર્મ આચરણમા મૂકે છે. એવું ન હોત તો લિખાતીને રાજ્ય અભ્યાસો વાત જગતના સમગ્ર સાહિત્યમા આલેખાઈ ન હોત. જાતિનિષ્ઠ સમાજમા ચોખા-મેળા જેવાને લાતો ખાવી પડે છે છતાં ધર્મને લીધે મરણ બાદ એને સતપદ મળ્યું. બાવનસમા પણ કંઈક આવું જ નહ્યુંવાયું છે કે પ્રજાના દરબારમા પૃથ્વી પરના ઉપેક્ષિત લોકો માટે ખાસ જગા રાખવામા આવી છે. દરેક વાર્તા, નવલકથા કે કાવ્ય વાચતા વખતે સામાન્ય માનવી એવાના કલા-મૂલ્યોનો વિચાર કરતો નથી. વાચક પોતાને નાવક કે

નાવકી તરીકે કદાચ લે છે. કલાનો દરજ્જો જેટલા પ્રમાણમા નીચો તેટલા પ્રમાણમા આ રીતે પોતાનું સમાધાન કરી લેવું વધારે સહેલું છે. આવી સમાધાન કે સંખ્યાથી કંટાળો ઊપજતો નથી. એટલું જ નહીં, આવા પ્રકારનું મુખ મળે તથા કંટાળો ઉપજે નહીં, એટલા ખાતર કલાકૃતિને વધારે ને વધારે ઉત્તેજક બનાવવી પડે છે. માણસ ખૂબ ખાવાથી તૃપ્ત થાય છે; પણ લલિત એ તૃપ્ત ક્ષણિક હોય. કાચેજા ગમે તેટલી પ્રગળ હોવા છતાં તૃપ્તિની ક્ષણ પ્રત્યક્ષ કામપતિ પછી જ આવે છે. માણસ જાતે ગમતો હોય ત્યારે લલિત ને એ ગમે તેટલો જળવાન હોય, પણ યાત્રી જાય છે, પણ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનાં વર્ણન વાચીને કે શૃંગારિક વર્ણન વાચીને કે સખી આંખે ભેખાતું, સુખ મળે તોય તૃપ્તિ મળતી નથી. બ્રેથેર્ન સ્ટેડિયમ પર જેટલેમને ગમે તેટલા રન કરે તો ય જોનારાના પગ દુખતા નથી, આટલા જ ખાતર શૃંગારને વધુને વધુ ઉત્તેજના પ્રેરક બનાવવા તરફ સાહિત્ય કે ચિત્રપટની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે છે. કલાના બધા જ શ્લેષ વાસનાનો સોદો કરવામા ખૂબ મદદરૂપ સાબીત થાય છે.

ચોગ્યાચોગ્યતાના નિયમો કલાને લાગુ કરવામાં આવે તો, કલાકારના રસાતમ્ય પર તગડ પડે છે, કલામા આવિષ્કાર પામતી સર્જન શક્તિને વાધો આવે છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. અને ખરેખર અશ્લીલ શુ અને સ્ત્રી ન શુ એ નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે કલાના, પછી તે લેખક, ચિત્રકાર, શિલ્પી કે ચિત્રપટાનમોત-ગમે તે હોય, નવનિર્મિતી કરવાનું એવું કાર્ય એક દૃષ્ટિએ જગતનિયતા પ્રજ્ઞા કાર્ય જેવું જ છે કલા એ લલિત વ્યક્તિની ભાવનાનો, શુદ્ધિ અને કલ્પન શક્તિનો આવિષ્કાર હોય અને કલાકારને પોતાને એ વ્યક્તિનિષ્ઠ લાગતો હોય, છતાં કલાનું રૂપ, કલાના મૂલ્યો, કલાકારનું જીવન એ સમાજનિર્મિત હોય છે અને કલાનું આચરણ એાદીને, કલાકાર ન હોય એવા લોકો, કલા જેવું લાગનારું કંઈક જાનાતીને, ખીજાએ પાસેથી જેસા પડાવી લે છે. થોડા વર્ષો પૂર્વે,

કરીએ કંઈ હવું કે, આપું સાહિત્ય નિર્માણ કરનારા લોકો થોડા સમયમાં એટલા બધા પૈસા કમાય છે કે વર્ષો સુધી દંડ ભર્યા છતાં એ પોતાનો ધંધો ચલાવે બંધ છે.

એટલે કલાના સ્વાતંત્ર્ય બદલ છુમાછુમ કરીને અશ્લીલતાને ઉતેજન આપવાથી લોકોની સાથોસાથ કલાત્મક પણ વિકાસ થાય છે, એમ મને લાગે છે.

અશ્લીલતા ચોક્કસ શામાં છે, એ બતાવી શકાતું ન હોવા છતાં એ વસ્તુનો શુદ્ધધર્મ જ નથી, એટલે એવું ક'ઈ છે જ નહીં, એમ કહેવું એ વસ્તુસ્થિતિનો વિવર્ણન કરવા જેવું છે. અશ્લીલતાનો વિચાર કરતી વખતે એ નિર્માણ કરનારાનો હેતુ, એ જેમની પાસે પહોંચે છે એમની સંખ્યા અને જેટલો સમય પહોંચ્યા કરે છે એટલો સમય, આ ત્રણે વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જ પડે છે. સંગૃહીત સાહિત્યમાં ઉત્તાન-ચંચારિક વર્ણનો હોવા છતાં, એ આનુષંગિક હોય છે. બીજું એ બીજા વર્ણનોની સાથોસાથ આનુક્રમિક હોય છે અને તેમ છતાં એ સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચતાં નથી કે સામાન્ય માણસને સમજતાં નથી. ઘણા થોડા માણસો લગી એ પહોંચે છે. આવા કોઈ ત્રણેનો અનુવાદ કરતી વખતે, એમાંનાં આનુષંગિક અને આનુક્રમિક વર્ણનોને બાજુ પર ફેંકી દઈ, કેવળ ઉત્તાન-ચંચારનાં જ વર્ણનો અનુદિત કરી પૈસા પડાવવાના હેતુથી લોકોના હાથમાં પહોંચે એવું કરનારનું આ કાર્ય દંડનીય લેખાણું બનેલું, દંડ કદ વ્યક્તિ કે કપો સમાજ કરે અને દંડની મર્યાદા શી, એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કેવળ સિદ્ધ લોકોને કે સાચા રસિકોને અનુચિત હોય તેથી આવી વાતોનો ખાનગી રીતે કે સાર્વજનિક રીતે ધિક્કાર કરવો એ પૂરતું નથી. કારણ કે ગમે તે રીતે પૈસા કમાનાર લોકો પર આવા સાર્વજનિક ધિક્કારની કંઈ અસર થતી નથી. એમની બાબતમાં શાસન સંસ્થાની જ મદદ લેવી બેઠક છે.

એથી બીજું, કોઈ કલાકાર પોતાની કલાનિર્મિ-

તીમાં ઉત્કટતાના આવેશમાં— એ ઉત્કટતા ઉપ-ભોગના આનંદની ન હોય ધિક્કારની પણ હોય શકે— લોકોને અસ્લીલ લાગે એવી નિર્મિતી કરે તો ધિક્કાર એ પ્રભાવી શસ્ત્ર સાબીત થાય છે. એવી નિર્મિતી ઉત્તમ દરજ્જાની હોય તો લોકોનો ધિક્કાર હારવાર પડે બને. એ ગમે તે હોય છતાં જે યુગમાં હજારો સ્ત્રી-પુરુષો, યુવક-યુવતીઓ સાથે બેસીને ચિત્રપટની જેમ બધું જોઈ શકે છે, કે રેડિયો પર આવતા ગાયનો સાંભળી શકે છે, અગર બે-ચાર આનામાં મળતું ઉત્તાન સાહિત્ય વાંચી શકે છે, એવા યુગમાં બધાએ મળીને વાચવું, સાંભળવું જોવું પડે એવી બધી વાતોમાં કયાંય અતિચાર ન થાય એવી ખતરદારી રાખવી જોઈએ.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ મૂલ્ય, કહેવા સાબળવા કે ઉચ્ચારણા માટે જેટલું સહેલું અને મધુર છે, એટલું જ આચરણમાં મૂકવાનું દુષ્કર છે. આ સ્વાતંત્ર્ય શાનું? ચોરી કરવાનું, કોઈનું ખૂન કરવાનું, પત્નીનું ખૂન કરવાનું કે એને મારવાનું? આ બાબતોમાં સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એમ કહેનારને લોકો ગાડો જ કહેશે. નાના બાળકોને ચોરી કરતા શીખવવાના અને એમને કુસાચે ચડાવવાના સ્વાતંત્ર્યને પણ કોઈ કબૂલ નહીં રાખે. કેટલાક વર્ષો અગાઉ આ જ બાબત પૈસાનો સંગ્રહ કરવા બાબત હતી આજે હવે કોઈ પણ રાજસંસ્થા વ્યક્તિને અનિર્બંધ ધનસંગ્રહ કરવા દેતી નથી. આ બાબતમાં સમાજના બંધન જેટલી રૂપરૂ રીતે પ્રગટ થાય છે તેટલી રૂપરૂતા હજી બીજી બાબતોમાં પ્રતીત નહીં થવા છતાં છે જ.

સમાજને નૂતન દૃષ્ટિ આપનારા કલાકારને આ બંધનો તોડવાની ઇચ્છા હોય તો, એ માટે થનારા દંડને માટે પણ એણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. અને પ્રથમ શ્રેણીના કલાકારો આમ દંડ સહન પણ કરે છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એટલે મૂલ્યહીનતા કે ચોગેર બંધનસુકતતા તો નહીં જ. વ્યક્તિના

[અનુસંધાન પાના પર ઉપર]

ચીનમાં ધરમ-ધ્યાન !

હરિન શાહ

વીસમી ઓક્ટોબરનો, બે સાલ પહેલાનો એ દિવસ હતો.

નીકા મેરથા પરનાં આપણાં લશ્કરી દળોના સરસેનાપતિ જનરલ કોલના મથક તેણપુરથી હું નીકળી ચૂક્યો હતો. તેણપુરથી મીસામારી અને રંગીયાની દરમિયાન કરીને, પૂરા ચાલીસ માઈલનો લશ્કરી ખજાણાટ વીંધીને હું નીકળના અંતરદ્વાર સમા કુટ-હિલ્સ પર આવી પહોંચ્યો હતો.

અહીં સોળજ કલાક પછી ચીની આક્રમણકારોના બાકુકા અને મોરટારોના ગડગડાટ આખી જવાના હતા.

નીકાની કુંગરમાળાઓમાંથી માની ન શકાય એવા માવઠાના ધોધ વહી રહ્યા હતા. જનરલનું એકાદું આમકું, ગાલાનું પોટકું અને એકાદ બકરા કે ફૂરરાની ધરવખરી સાથે જીવ લઈને ચીનાઓથી નારી છટેલા નીકાવાસીઓ કુંગરાઓ ઉપરથી દડ-દડ કુટહીલ્સ પર દડી રહ્યા હતા.

બપોર સુધીમાં તો દુશ્મનનાં ધાડિયાઓથી હટકીને ઊતરી આવેલા દસ હજારથી વધારે પર્વત-પ્રાચીઓથી કુટ-હિલ્સ ધાડિયારાની જેમ ઉભરાઈ રહ્યું હતું.

શાણ હતો એ બધા ?

દુશ્મન ચીનાઓથી સૌ પહેલાં આડાઅવળા ચાલ જનારા હતા મોન્યાઓ. કોઇ મોટી માલમતા વગરના, દુનિયાદારી ભણી નહિકરા, કેવળ જીવનના માથા માથામાં જ નિર્જન દ આજુબાજુ આ ધર્મપરાયણ મોન્યાઓ. એમને તે સૌથી વધારે ચીનાઓનો એવો શો ભો લાગ્યો.

ચીનાઓનું નામ પડતાં જ તથાગતનો ગહર ધર્મ કેમ આમ ઉચાળા ભરી જતો હતો !

તાવાગના આ મોન્યાઓ સૌથી વધુ ભડક્યા હતા, કારણ કે એમની અવરજવર અને કુટુંબકપીલા તથા ધરમ-ધ્યાનના વહેવારવાળા તિબેટમાંથી ચીની કરતુ ઠોળા વાવડ તેમને ક્યારના મળી ચૂકેલા હતા. ધર્મમાં આપ્યા રાખનારાઓને, ધર્મમાં ખૂંપી ગયેલા બિખ્યુઓ અને લામાઓને, બૌદ્ધ ધર્મને, દૂર ભ્રષ્ટાચાર ગુજરીને ચીની વિલ્લેતાઓએ તિબેટમાં રેહંસી નાખ્યા હતા. રોજ બેઠીને ખાખાઓ હજીયે તિબેટ સોસરવા ચીનના જીલ્લાઓના ખખરે લાવી રહ્યા હતા.

૧૯૪૬-૪૭માં હું ચીનમાં હતો, તળ ચીનમાં પશ્ચ રહ્યો અને સામ્યવાદી ચીનના કબજાવાળા ચીનના વિસ્તારમાં પશ્ચ રહ્યો. ૧૯૪૬માં આખા ચીનના કબજાનો તાજ સામ્યવાદી સરકારના માથા પર ચુકાયો. ૧૯૪૫માં હું ફરીથી ચીનની મુલાકાતે ગયો. ૧૯૬૨ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં લડાખ અને નીકા પર ચીને રીતસર મોકલે લશ્કરી આક્રમણ કર્યું.

૬૬૨૬ વર્ષના આ જાળના સામ્યવાદના અંતેલ તળેનું ચીન એક બાજુએ દુનિયા સામે રાજકીય અને લશ્કરી દાડાઈ કરી રહ્યું હતું, ત્યારે બીજી બાજુએ ધરઆગળેના કરોડો ચીનાઓની અને એશિયા-આર-બહુમિ અને આફ્રિકાના બાધવાની આંખમાં ધૂળ નાખવા માટે, ચીનમાંના કહેવાતા ધાર્મિક સ્થાતંત્રોના નામે મલાવો કરવામાં બાકી નહોતું રાખતું. ધર-આંગણે વિવિધ પ્રકારે ધર્મનું નિકંદન કાઢવાનું જારી રાખ્યું, અને સાથેસાથે, છોક ૧૯૫૮ની સાલ સુધી

ચીનમાં ધર્મની કોઈજ ઉડઠાડ થતી ન હોય તેવા હાવભાવ દેખાડના ખાતર જિલા કરેલા “ચાવના ઇસ્લામિક એસોસીએશન” અને “ચાવના બુધ્ધિસ્ટ એસોસીએશન” જેવી સંસ્થાઓના ઓઠા તળે, દુનિયાના ઇસ્લામી અને બૌદ્ધ દેશોમાં દંભ દેખાડયે રાખ્યો.

ચીનની સામ્યવાદી સરકારના ભરડા અને કોરડા નીચે ઊપજતી કાંટામાં આવેલાં આ બનાવટી એસોસીએશનોને, પણ કદર સામ્યવાદીઓમાંથી જ રાતોરાત બહાર પડેલા નકલી મુસ્લિમ અને બુદ્ધિસ્ટ “પ્રગતિશીલ આગેવાનો”ના સલામત કબજામાં મૂકી દેવામાં આવ્યા હતા.

ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો સ્વાર્ગ પૂરોપૂરો ભજવના માટે ૧૯૫૨ના ઝોગરડ માસમાં મક્કાની દબે જના માટે એક કાર્યો પણ ચીનની સરકારે કાંટયો હતો. પરંતુ ચીનની એ ‘હજ’નો ભાડો અડધે રસ્તે જ ફૂટી ગયો હતો. એ સંધને મક્કા પહોંચતાં પહેલાં અધવચ્ચે, પાકિસ્તાનમાંથી જ પાછા વળવું પડ્યું હતું.

મહાભોધિ સોસાયટી અને વિશ્વ બૌદ્ધ પરિષદની આજુ માથે ચડાવતા રહેવાનો ડોળ પણ ચીને કપેાં હતો અને લંકા તથા સિયામમાં બૌદ્ધ પરિષદોમાં ઘૂસવા પ્રયત્ન કરેાં હતો. પરંતુ ધાર્મિક રીતરિવાજો, ધર્મસ્થાનો અને ધર્મચુરોને ઝાટકે દેનાર ચીનના વ્યવહારથી જાત છોટરામું નહોતું. ધર્મને ઝેર કહી દરમ કરનાર અને ધર્મની કૂર રિવામળી કરનાર સામ્યવાદી ચીનને દૂર રાખવાનો નિર્ણય બૌદ્ધ પરિષદમાં લેવામાં આવ્યો હતો.

એ પણ એક ચીન હતું: બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની ભાળ જળીને, અનેકાનેક સંકેટો વહોરીને, તથાગતે દીધેલા સત્યની શોધમાં છેક હિંદુસ્તાન આવનાર હમુ એન-લ્સંગ ચીનથી જ આવ્યો હતો. ઉત્તર દિઆન્ગસુ પ્રાંતની રાજધાની એટ્રાઆંગ ખાસેના જુએન-લ્સંગના રણિયામણા નદી કાંઠાના ગામડા ગામના વતનમાં જે લામાસરીમાં તેમણે બાળપણ વીતાવ્યું હતું, તેનાં દર્શને માડું મરતક નમી ગયું હતું. ચીન એક વખતે ભારતમાંથી વિકટ પહોડા અને જંગલોની પરવા કર્યા વગર ઘોડાની

પોઠો, બૌદ્ધ ત્રિપીટીકાઓ અને કથાસાગરોથી ભરી ભરીને, ચાન અને ધર્મની ભાવભરી વણઝારો જ સારી જતું રહ્યું હતું. ભારતના અનેક શાંતી મહાત્માઓને નામે ચીનના શાહી દરબારેથી દબદબાલયર્ષા આમંત્રણો આવતાં હતાં.

ચીનમાં લડાઇઓ અને ખૂનમરડા, મારફાડ અને લૂંટ તો સતત ચાલતાં આવ્યા છે. પરંતુ ધર્મને નામે કદી લડાઇઓ નહોતી થઈ. ચીનમાં સૌથી વ્યાપક બૌદ્ધ ધર્મ હતો. બૌદ્ધ ધર્મનો નેલ્લે છેક મોઝોલિવા, મન્ચુરીયા અને કોરિયા તથા બપાનમાં ફરકયો હતો.

ચીનમાં ચારેક કોરડા મુસલમાનોની વરતી હતી. હાઈ, ઉરધુર, કાઝાક, કીરગીઝ, તાતાર, તાશ્ક, ઉઝબેક વગેરે દસેક કોમોવાળી ચાર કોરડોની મુસ્લિમ વરતી ચીનમાં મુખ્યત્વે ઉચ્ચરના કાન્ક, ચીંગહાઈ, નીંગશિયા અને સેચવાન પ્રાંતમાં તથા સીંગપીઆંગ અને હનર મોઝોલીઆના મુખ્યાન પ્રાંતોમાં પથરાયેલી હતી.

તે ઉપરાંત તાએ પંથ અને કન્થુસિયન પંથ જેવા તળપદા સંપ્રદાયોના પણ ચીનમાં ઘણા બનુમાયોએ હતા. ચાંગકાઈ શેક નીચેના ચીનના પાટનગર નાન્કીંગમાં કુલ્સ મીઆવ (કુલ્સ એટલે કન્થુસીઅસ: મીઆવ એટલે મંદિર)માં બાબુક ચીનાઓ શેકબંધ બેઠવાતા. ચીનમાં એકેય ગામ એવું નહિ હોય કે જ્યાં લાલ, લીલા અને વાદળી રંગની છોળો ઊડાડતા બુદ્ધ ભગવાન કે કન્થુસીઅસનાં વિશાળ કાષ્ઠમંદિરો ન હોય; કે જોહામાં જોહું, પૂર્વજોની યાદમાં દીવડાએ પ્રગટાવવા અને ધૂપ ચડાવવા માટે પાત્ર સાત બેતો બનાવેલો માટીનો પેઝોડા ન હોય.

ચીનના સામ્યવાદીઓએ આતર-વિગ્રહનાં વર્ષોમાં જે ગામમાં પોતાનો મુખ્ય ધામો નાખ્યો હતો અને રાજધાની સ્થાપી હતી, તે કુંગરાળ ચેનાન પણ આવા ‘ધર્મ’ શરણું ગરબમિ’ના પ્રતીકરૂપ પરંપરાગત પેઝોડા વિનાનું નહોતું.

ચીનમાં ધર્મ, કોઈ લોડીકીકાળા વગર, સપ્ અને જપથી એવો જીવતો હતો કે એક જ કુટુંબમાં આપ મુસ્લિમ હોય, મા બૌદ્ધ હોય અને દીકરો

ધિરતી બન્યો હોય, અને છતાંયે સૌ એક જ ઘરમાં રહેતા હોય અને એક જ ભાણે જમતા હોય, આ અસંભવિત નહોતું

ચીનમાં મધ્ય ધર્મો અને સંપ્રદાયોથી ચં સવાયો એવો એક પંથ હતો, જેના લગભગ બધાજ ચીનોએ પૂજા કરતા ચીની પ્રજાને એના પિતૃઓ માટે અદળત્ર માત્ર ચીનોએ એમના મૃતદેહોને દબાવવાથી દફનાવતા હોય છે માથુસ હવેલી ચણાવે એટલા જ ઉત્તમથી ચીનોએ પોતાના બાપદાદાઓ પોતાના હોય તે વતનમાં કુળના કચ્છરતાનમાં પેતાનો ખાડો નક્કી કરાવી રાખતા હોવાનો અને બાપદાદાઓ દૂરથી વળે દહાડે વડવાઓ દટાવા હોય ત્યાં ભેગા થાય અને વડીલોને પાદ કરીને કુળની કલજત આબરોને ચરણે ઝૂકતા પિતૃપૂજા ચીનમાં ભાગે મોઘેરું માન પામતી

છેતરે પશ્ચિમના વાપરા વાયા અને ધિરતીધર્મે પાંચ ગોરા સોદાગરોની પાછળ પાછળ ચીનને કડિ ઉતરાણ કર્યું

ખાસ કરીને દુનિયા માથે ધંધાધાપાનું જોમને કામ પડતું તેવા મોટા-મોટા બંદરો અને શહેરોના બંધોનાગણેના નગરજનોમાંથી કેટલાક ચીનોઓએ ધિરતી ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

વિદેશી મિશનરીઓ ચીનના પેટાજામાં જીડે જીનરરા લાગરા અને પેકીંગની વિખ્યાત 'ચેન ચીન યુનિવર્સિટી' જેવા વિદ્યાધામો અને પ્રાચીનો કામઠામ તેમજે બોર્યા આમ ધિરતી ચીનોઓની રાખ્યા પછી કંઈક જીભી થઈ

સામ્યવાદી ચીનની સરકારે કાસળ કાટવા માટે સૌથી પહેલો કન્ફયુસીયન પંથનો વારો કાઢ્યો. કન્ફયુસીયનને ચીનના કૌટિલ્ય જ કહેવા પડશે. રાજકાળ અને રાજનીતિની ગુણ્યો અને કોતરો અને કલ્યાણોમાં રાજપુરુષ તરીકે તેઓ ફરી વળ્યા હતા. કન્ફયુસીયન સંપ્રદાયનો ઉપદેશ રાજનીતિથી સારી પેઢે રંગાયેલો હતો અને પ્રપંચપ્રકાશ એ દિલ્હીમાંથી સહેજે લાધ્યો હતો. કન્ફયુસીયન સંપ્રદાયે પણ રાજનીતી નોકરીને ઘણું વજન આપ્યું

હતું. પંથ-પ્રવર્તક કન્ફયુસીયનને માથા ફરેલો કર-કટી અને પાખંડી અને પ્રત્યાધાતી બહોર કરીને ચીને પહેલી ફાંસી આ પંથને આપી.

તે પછી વારો કાઢવા માટે સહેજે હતો ધિરતી પંથ. ચીનની સામ્યવાદી સરકાર ધિરતીધર્મ સામેના મુગમ્મા ભેગડે દોરે કામ લઈ શકે તેમ હતી. ધિરતી ધર્મ "પન્દેશી" હતો. પન્દેશીઓએ બોલાવ્યા વગર પરાણે ચીનમાં જતાઓ હતા, અને વળી ધિરતી ધર્મ ઉતારનારા ગોરા મિશનરીઓ હતા. પન્દેશીઓ અને તેમાં ચે યુરોપીયનો પ્રચેના ચીની પ્રજાના પરંપરાગત ચિકકાર અને તુચ્છકારનો માથો ત્સે-તુગની સરકારે લાભ ધ્યાવ્યો. અને ધિરતી ચીનોએ દેશરોડી હોય તેવા તેમને હઠધૂત બનાવ્યા. કેટલાએ દેશી પાદરીઓ (ચીની ધિરતીઓ)ને જેવમાં પુરીને તેમની મર્યાદાઓ ભાંગી અને ટે-લાએ ચીની પાદરીઓના વેશ ઉતારાવ્યા, એમના સઘમાં નકલી પાદરીઓ પેમાડી દબને તેમને વહેલી સવારે કાર્ફરટને બદલે માર્ક્સ અને લેનીનનો જય જયકાર આનારા "લાલ ધિરતીઓ" તરીકે પછી વધાવ્યા સામ્યવાદી પક્ષના કડક કડપ નીચે એક "ચાર્ફનીઝ નેશનલ ચર્ચ" નામે હરીફ ધિરતી પંથ પછી જીભો કરવા પ્રવલ્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

અનુયાયીઓની સૌથી મોટી સખ્યાવાળા બૌદ્ધ ધર્મ અને ઇસ્લામને માથો ત્સે-તુગની સરકાર નિભાવી રહી હોય તેવો આડંબર શરશશમાં તો રાખ્યો

સામ્યવાદી ચીને ૧૯૫૦ માં જે નવું બધારણું ("કોમન પ્રોગ્રામ ઓફ ધ સી પી પી સી સી. -ચાઈનીઝ પીપલ્સ પોલીટીકલ કન્સલ્ટેટીવ કોન્ફ-રન્સ") ઘડ્યું તેમાં કલમ પાંચમાં એવું મુક્યું પછી ખરું કે "ચીની પ્રજાના આ પ્રજાસત્તાકમાં વિચાર, વાચા, પ્રકાશનો અને સંચાઓ, પત્રવ્યવહાર, રહેણીકરણી અને ધાર્મિક માન્યતાનું સંપૂર્ણ સ્વા-તંત્ર્ય પ્રવર્તશે."

અને પડ મી કવમમાં એમ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે

“ચીનની બધી લઘુમતિઓને પ્રાર્થિક રીતરિવાજો પાળવામાં કોઇ બાધા નાખવામાં નહિ આવે”

શાંઘાઈની ‘સ્વામ તાઓ યુઆન’ મરજીદ અને પિંચિંગની ‘તુંગ એ પાર્ક હુ’ મરજીદને આશ્રય દી સન્કારે સમરાત્રી પણ ખરી । હદઅલ-ફતર, કુન્બાન અને મોલીદનપ્રાદીના ત્રણ ચીની મુઘલીમ તહેવારોની રજા પણ બહેરે કરી । પરંતુ સાથે-સાથે અનુરાધ/પૂર્વક ધર્મ પર છાપા મારવાનું પણ આમુ રાખ્યું.

જમીનદારીની નાખૂદીના નામે મંદિરો અને મરજીદો અને લામાસરીઓના નિલાવની જમીનો ચીની સરકારે આચકી લીધી. લામાઓને અને મુંબવરોને પ્રથમ ખોટા કાવમાં અને હેસા કરીને લોકોની નજરે હલકા પાડ્યા અને પછી ‘જોઠાકુ જોકાર’ તરીકે તેમને નાંદોને વેઠીઆ બનાવી દીધા. સીપાઇઓને રહેવા માટે પવિત્ર ભુધ્ધીસ્ટ દેવળો કાઢી આપ્યાં. ધૂપ માટેના પ્રચંડ લોખાની-આગોની ગ્રાથે સૈનિકોની રાયકસોના ભારા રોકેવાના તે મેં જોયા છે.

ઇનર મોગોલીઆને હજમ કરી જવામાં ચીનને વ્યાપક બોધક ધર્મના લામાઓની મોટી પાઠશાળાઓ ખૂબ આડે આવતી હતી. લામાઓને અનેક રીતે હેરાન કરીને, હીચા બનાવીને ચીને ઇનર મોગો-લિયાંમાંથી ધર્મનું નામનિશાન કાઢી નાખ્યું છે.

ચીનમાં સૌથી વધારે પેટ્રોલ, યુરેનીયમ અને ખીજી વિશાળ ખનિજસંપત્તિ ધરાવનારા અને રશિયા અને ચીન વચ્ચે કચ્છાનું મૂળ બનેલા મોંગોલોના એક વખતના વતનની નજીકના સીંગકી-યાંગમાં ઇન્ડિયામ નહે તેમ હતો. કારણ કે સીંગકી-યાંગની ૯૫ % વસ્તી ટર્કીશ જોલાહના અને ધરલામને અનુસરનારા ખાનોની હતી. સીંગકીયાંગના બે રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સંકુદીને અને જુરહાને, ચીની સામ્યવાદી પક્ષનાં ધાડાંઓને આપ્યા ચીન પર ફરી વળતાં જોઇને, આપરે, મને ક્યને સહકાર આપ્યો. સંકુદીનેને પિંચિંગે સીંગકીયાંગના મુખ્ય પ્રધાન બતાવ્યા અને જુરહાનેને ચીનના સાઠ પ્રધાનોવાળા

કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળમાં લેવામાં આવ્યા. પરંતુ ચીનની ઇસ્લામ વિરોધી નીતિથી બંને તારતી ગયા. સીંગ-કીયાંગમાં પિંચિંગે હાન ચીનાઓનાં મોટી વસાહતો ખડકી લીધી. અને સીંગકીયાંગના મુઘલોનો પિંચિંગ સરકાર સામે બગાવો ફાટી નીકળ્યો. આજે પણ સીંગકીયાંગના માઓ ત્યે-તુંગની ભેરતલબી સામે બંડ ચાલી રહ્યું છે

પછી તો, ચીની પ્રજાની રંગરંગમાં વ્યાપેલી પિતૃપૂજાને ધડાલારવા પણ કરી નાખવામાં આવ્યો.

પરંપરાગત આદ્યા આવતા કુળના કથસ્તાનો માઓ-ત્સે-તુંગની સરકારે ખેડી નાખ્યા—એવું બહાનું કાઢીને કે આટલી બધી જમીનને પલ્લર રહેવા દઇને એટલું અનાજ જતું કરી દેશને મોડું તુકાન કેમ થવા દેવાય । આવી કથસ્તાનની જમીન નીચે “આતર” દટાએલું હોવાથી, ખેડ ખાસ વધારે ફાળો. એવો ફોડો ઉડાવીને ચીનની સરકારે આ નવી જતનનાં “એલર” પર જલસાઓ મોઢ્યા હતા । પૂર્વજોના કદન ને દફન પર સામ્યવાદી ટ્રેક્ટરોના ચાસ પડી ચૂક્યા હતા, તેમાં પછી પિતૃપૂજા કરવાનું ટેકાણું ક્યાં રહે । પિતૃપૂજાને ખીજે અંગેડો કુટુંબપ્રથા પણ માઓ ત્સે-તુંગના કમ્યુનેના ધણુ મારીને તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો. પત્ની-ઓને પતિઓથી અને બાળોને મામાપોથી છૂટાં પાડીને કુટુંબોને લાગીને જુકો બેલાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

હજુ હવે, મર્મા પછી દટાવાનું જેમને બાકી હોય તેમને માટે, સરકારે કાઢી આપેલા નવા સાવ-જનિક કથસ્તાનમાં એ કૂટ જોડાઈના ખાડામાં દટાવા જોઓ તૈયાર થાય તેમને માટે—પિંચિંગ સરકારે બોનસનું આકર્ષણ બહેરે ક્યું. પરંપરા પ્રમાણે ચીનની પ્રજામાં દફનના ખાડો નવ કૂટ જોડો ખોદવાનો રિવાજ હતો. પરંતુ એવી જમીન અને મહેનત બગાડવાનું પિંચિંગની સરકારને પોવાણું નહોતું. છતાં સરકારને ખચે જોહેર થયેલ આ મફત દફનનો લાભ લેવા બહુ માણસો આગ્રહ ન આપ્યા.

ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો રદોસલો અચ્ચો ચીને તિએટ પર લરકરી ચડાઈ કર્યા પછી કતારી નાખ્યા.

વતોના પરિવારનું હાલ્ડેન ફરજદ હતા પોતાના પિતાની જ આવી મૌલિક બુદ્ધિપ્રતિભાને ઉલ્લેખ કરતા તેમણે કહેલું કે, “he was born with a historically labelled Y chromosome.” એ હકીકત એમને ખુદને પણ ક્યા લાગુ નહોતી પડતી ?

આમ તો, ઇંગ્લીસન ૧૨૫૦ થી હાલ્ડેન કુટુંબ હંગાડમા પંકાયેલું રહ્યું છે જે. બી. એસ હાલ્ડેનના પિતા જહોન ગ્રેટ હાલ્ડેન, જેમની ૧૦૦ મી જન્મશતાબ્દ ૧૯૬૧ માં ઓક્સફર્ડે જાળવી, તેઓ પણ નામી વૈજ્ઞાનિક હતા. શરીરપ્રક્રિયા શાસ્ત્ર તેમજ તબીબી વિજ્ઞાનને આનુવંશિક અનુસંધાનમાં તેમણે કેટલુંક મૌલિક કામ કરેલું એમની પાસે ડીગ્રી નહોતી છતાં ‘ઇન્ડીટ્યુટ ઓફ માઇનીંગ એન્જનીયરિંગ’ જેવી હંગાડની ધરખમ સંસ્થાના— જે સંસ્થા ઉપાધિ ન ધરાવનારને સભ્ય લેખે લેતા પણ સુગાતી તેના—પ્રમુખપદે વરણી પામેલા !

જહોન ગ્રેટ હાલ્ડેને ઉત્તરાવંશમાં લંડનની વિખ્યાત રાયલ સોસાયટી તરફથી અપાતો ‘ગોલ્ડ પદક’, જેને ‘માનવી માટેનું ઇન્ફ્લાન્ડનું ઉચ્ચતમ સન્માન’ ગણવામાં આવે છે, એ મેળવેલો કાકા વિન્કાઉન્ટ હાલ્ડેન પણ રાજનીતિજ્ઞ અને કૌનસિલ હતા ખીજા એક કાકા વડીનાતમાં કમાવા તો ખૂબ ખૂબ, પણ જે ઉંચાઈએ તરલું થ ન જીએ તેવી આમોહવાતણા ગ્રેટનાડના પર્વતોમાં જુદો ઉછેરવા સતત મથ્યા તે ખુદા થયા ! જહોન નાઓમી મીચિ-સન પણ જાણીતી નવનકથા લેખિકા. આવેા હતો એ પ્રતિભાવ તોતો પગિવાર.

જે. બી એમ હાલ્ડેનનું પ્રાગ જિન શિક્ષણ એટલ અને ઓક્સફર્ડમાં થયેલું ૧૭ વર્ષની રયે શરીર-પ્રક્રિયા વિષે અધિકાર પૂર્ણ શોધ-નિમગ્ન રજી કર્યો આટલી નાની વયે ઓક્સફર્ડે વિશ્વવિદ્યાનપત્રી શિષ્ય-વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું માન મેળવ્યું. અણિત વિદ્યામાં પ્રથમ કક્ષામાં બોનર્સ સાથે ઉત્તીર્ણ થવા આટલાથી એમની ગ્વાન પિપાસાને જ થ ક્યાથી હોય ? શરીર વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં પણ પદવીઓ મેળવી.

એમને કેવળ અણિત તેમ જ વિજ્ઞાનનાં વિદ્યા-વ્યાસગથી સંલોપ થાય તેમ નહોતું એટલે પ્રાચીન ઇતિહાસ, અર્વાચીન ફીલસૂફી તેમ જ ઓક-વેટીન પ્રશિષ્ટ-ચોતું પરિશીલન કર્યું.

અભ્યાસ પુરો થાય ન થાય ત્યાં તો પહેલું વિશ્વયુદ્ધ આ-ચુ એમને પણ સૈનિક તરીકે કામ-ગીરી જાળવવાની આવી યુદ્ધમાં ફ્રાન્સ અને ઇરાક એમ જે મોરચે ધાવન થયા એ ગાળામાં તેમણે સવાર્થ ભારતમાં ગાળ્યું. ત્યારથી જ ભારતે તેમના મન પર કામજી કરેલું. ભારતવાસીઓ સાથે સમાન ભૂમિકાએ બેસા રહેવાની તક મળતાવે ત ભારત આવવાનો તેમણે ત્યારે જ સનમાં નિર્ધાર કરી લીધેલો. ત્યાર પછી ભારતના હમેશા સક્રિય શુભેચ્છક બની રહ્યા !

યુદ્ધ પુરું થયા પછી ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૨ સુધીના ગાળામાં કેમ્બ્રિજમાં તેઓ રસાયણશાસ્ત્રના રીડર રહ્યા ૧૯૩૩ થી લંડન વિશ્વવિદ્યાલયમાં શરીર-વિજ્ઞાન અને બાયોમેટ્રીના પ્રાધ્યાપક રહ્યા કેતિ કેનિયા વિદ્યાપીઠના પણ અતિથિ-પ્રાધ્યાપક બન્યા. લંડનની રાયલ સોસાયટીના માનદ સભ્યપદનું બહુમાન પણ એમને સાપડ્યું શરીર પ્રક્રિયાશાસ્ત્રના એ અધ્યાપક નિમાયા ત્યારે તેઓ એ વિષયના કંઈ પદવીધર નહોતા મૌનિક સંશોધને જ સામે આવીને એમને માટે માર્ગ મોકળા કરી આપ્યો હતો આ બધી વિદ્યાપીઠોમાં કયાક તેમણે શરીરવિજ્ઞાન તો કયાક જીવનરસાયણ વિદ્યા કે પિન્ડસ્ટ્ર-ગતિ શાસ્ત્ર (એનેટીક્સ) અથવા અનુસાંખ્યકી-વિદ્યા (ગાયોમેટ્રી) વગેરે વિવિધ વિજ્ઞાન સાખાઓમાં અધ્યાપન-સંશોધનનું કામ કર્યું એ પોતે જ ગૈયલ સોસાયટીના સભ્ય થયા એટલું જ એમની પ્રતિભાને સમજવા પૂરતું ન ગણાય. એમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલા વીસેક વિદ્યાર્થીઓ પણ એ સમ્યાના માન-વત સભ્યો બન્યા છે એ તેમની સિધ્ધિનું અધિક ઝોરવ સ્પષ્ટ છે.

વિજ્ઞાનના વિવિધ શ્લેષે મૌલિક સંશોધનોનો ૭૬, એ તો, જાણે કે, એમને મળેલો જન્મમળત

સંસ્કાર હતા. પરિણામે વિજ્ઞાનનાં વિવિધ શ્લેષ નળી નવી ક્ષિતિએ ખેડવાનું જીવનભર સતત આલ્સા ક્યું. એમને આ વારસો તેમજ લગની મળી હતી મિત્રા પાસેથી વિજ્ઞાનના વિદ્યાભ્યાસંગ માટે અનિવાર્ય એવું અનુભવ-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ વિજ્ઞાન તથા સંશોધનને અનુરૂપ એવા વાતાવરણમાં જ સાંપડેલું. એ વાતાવરણ એટલે એમનું પોતાનું ઘર તેમજ પિતાની પ્રયોગશાળા. પોતાના પિતાને નાની-મોટી મદદ કરતાં કરતાં એમણે 'ખૂબ મેળવ્યું'. તેઓ કહેતા કે, "મારા પિતાની પ્રયોગ શાળામાં રમતાં રમતાં અને પ્રયોગોના નામથી ઝોળાખાતી કૌતુકમય અટપટી રમતોને ભેટાં ભેટાં, એ વર્ષની વયથી જ મારી વિજ્ઞાનની તાલીમ શરૂ થઈ."

વૈજ્ઞાનિકને નાતે મોટા હાલ્ડેનની તારીર પણ કંઈક અનોખી હતી. પોતાના ઘણા મહત્વના પ્રયોગો કોઈ ખીજ જીવપર નહીં પણ પોતાના ખાળક-નાના હાલ્ડેન-પર કરવાનું તેઓ પસંદ કરતા.

આઠ વર્ષના હાલ્ડેન પર પિતાનો પહેલો અખતરો: કોષસાની ખાણમાં પેદા થતા 'ફાયરડેમ્પ' નામના વિષારી વોયુની અસર શી હોઈ શકે એનો જાતઅનુભવ મેળવવા પિતાએ પુત્રને કોષસાની ખાણમાં પોતાની સાથે ઉતાર્યો. 'ફાયરડેમ્પ' આસમાં જ્વાળાથી ખાળક હાલ્ડેન ભેભાન બન્યો. પાછળથી એ પ્રસંગનું મજેદાર વર્ણન કરતાં તેઓ કહી ચાકતા નહીં. તેઓ કહેતા, "મારા પિતાના એ અખતરોએ 'ફાયરડેમ્પ' વિષે મને ઘણું ઘણું શીખવ્યું!"

નીકાનિષ્ઠાતો સાથે એકવાર મોટા હાલ્ડેનને વિવાદ થયો. તેમનું કહેવું એમ હતું કે યાળીશ ફૂટ ઊંચી દરિયાના પાણીમાં ડૂબકી દેનારો, તરવાના પોષાકમાં હોય તો સલામત રીતે વગર તાલીમે ડૂબકી લગાવી શકે. એ દાવાને સાબિત કરવા તેર વર્ષના નાના હાલ્ડેનને દરિયામાં નાખી અખતરો કરવાની છૂટ આપી, એટલું જ નહીં છેવટે પોતે તેને પાણીમાં નાખી બતાવ્યો!

આવા બધા અનુભવો જે. બી. એસ હાલ્ડેનને

જીવનમાં ખૂબ છોંમતી નીવડ્યા. સાચા વૈજ્ઞાનિકમાં અનિવાર્ય એવી અભયયુક્ત સાહસિકતા એમના દિનપ્રતિદિન વહેવારમાં સાકાર બની. પાણીમાત્ર પ્રયોગી અનુકંપાથી આર્દ્ર એવા હૃદયે પારવગરના પ્રયોગો તેમણે જીવનભર જાત પર કરે રાખ્યા!

આદર્શની સહનશાક્ત તાગવા કોઈકવાર ખુદ પોતે ખલા પર રાક્ષસ તેમજ ખીજ સરસામાન લઈ, લગાતાર પંચાવન માર્મલ ચામે, તો વળી ક્યારેક મધુમેહની દવા શોધવા જાત-જાતના એસિડના પોતાની જાત પર પ્રયોગો કરે, તો વળી માનવીને ભેભાન કર્યા વિના કે ઇન્દ્રિયાને બહેરી બનાવવા વગર સ્વચ્છિદ્રા કરવામાં આવે તો પત્ની લાગણી અને વેદના થાય એનો અનુભવ લેવા સહાન રહી આપરેશન કરાવે. એક જુવાનીમાં સાફી તરીકે સાચું બોલવા સાચો અનુભવ મેળવવો આવશ્યક હતો. એટલે સાહાયીદ કલાક હવા-અથ લોખંડના પટારામાં પુરાયા! ધનુર્વાના ઇલાજની તલાશમાં નવસારનો અનુભવ લેવા કેટલાય દિવસો સુધી અડી અડી તોલા નવસાર આરોગેસો! જરૂરની સાગરેમાં જહાજ રૂમે તો રૂબનાર પર શું શું વીતે એનો જાત અનુભવ-સામાન્ય રીતે ખાંચ મિનિટ જ વેડી સકાય તેવું વીતક-એકધારું વીસ વીસ મિનિટ વેડેલું. શ્રી. હાલ્ડેનની આવી અખતરોવાળા જોષને જ સાથી વૈજ્ઞાનિકે આદર સાથેની મજાકમાં નીચેનું જોડકણું ચલણી બનાવ્યું દરી :

What, teacher, can that be
inside a plate glass drum.
That is prof-Haidane, whom you
see testing in a vacuum.

[સાદેજ, ધરીજંબ કાચની પટારીમાં શું છે? અરે, એ તો પ્રો. હાલ્ડેન છે! તેઓ દવા વિદોષી સ્થિતિને પ્રયોગ કરી રહ્યા છે.]

હાલ્ડેનના જ્વાળા એમની પ્રયોગ શાળાના સાધનોમાં ઘડીબર જીવસંચાર થાય તો એ બધા અચૂક નિસસો નાખે!

સામ્રત વિજ્ઞાનમાં ખાસ તો જીવવિદ્યાની વિવિધ

યેથી બધી કટરતા તેમ જ કડવાશનું મુઠ છે. "

આથી જ, હાઈડેન જીવ્યા ત્યાં સુધી વિકાસશીલ રહ્યા. એટલે જ ભારતમાં આવ્યા પછી ભારતને સમજવા સમૃત શીખ્યા અદ્વૈત દર્શન અને વૌશિક પ્રક્રિયા તેમ જ તેની લાક્ષણિકતાઓને સમજવામાં જોડા રસ લીધો પરંતુ આ વિકાસની પ્રક્રિયાની સાથેસાથ મગફળીનાં સંમિશ્રણ થતું જ્યું એમાં એમની મેળાને વિશેષ હતો

હાઈડેનની બધી કામગિરીઓની બીનરમા પ્રેરક બળ હતું તેમનો 'આત્મવત્ સર્વજીવેષુ'નો લાન-આવા ભાવે દ્રેકથી સદાય ભોળાંબેના તેઓ રહેતા અને કહેતા કે

Science must search means for society's pressing need in task of keeping alive

એમના આ મંતવ્ય અનુસાર, પૂરા અર્થમાં સમાજ સેવી-જીવસેવી થવામાં વિજ્ઞાનની ચરિતા-થેતા છે, એના અવતાર કૃત્યની પરિણતી છે.

અંગત જીવનની નાનીમોટી વાતોમાં પણ આનું પ્રતિબિંબ પડતું. એમના નિરાશિયાદારના આત્મ-દની પાછળ ભાગેશાર જીવપ્રેમ તેમ જ અનુકંપા જ હતા થતા તેઓ વનરપત્ન્યાહારની તરફદારી માટે આગવી રીતે દલીલ કરતા કે, "એક પ્રાણી-શાસ્ત્રી લેખે માનવીમાં કે બીજા પ્રાણીમાં હું ઝાંઝો લેદ જોતા નથી; અને જો મને માનવમાંસ ખાવા સામે વાધો હોય તો પછી હું અન્ય પશુનું માસ કેમ ખાઈ શકું !"

આ અનુકંપા, આ કડુણા એમના સંવેદનશીલ, વ્યાધુક મનને મળ્યા-વેષણ માટે ધક્કો મારતી. પરિ-વ્યાપ્તે માત્ર સમાજના બધા કોષમાંએના નિસ-કરણમાં ત્વરિત ન્યાયોચિતતા ઊભી થાય એ માટે તેઓ અભિનિવેદ્યુક્ત આમરી "કુઝેર" જોઈ છે; લીધેલા 'કોલ' પણ કાપને મીશન-નત માની ઝૂંઝવાની આ આદત ચિંતક હાઈડેનને નેપ્પી બનાવી જ મેળાવે છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી પ્રવર્તતા અન્ધાધ, નિસં-ગતિ નેમ જ વિફળતાઓએ—ખાસ તો રવેનિશ આત્મ વિમુક્તિ—એમને, રાજકારણના પ્રમેા અને

પ્રસાદો પર વિચારતા ક્યાં. મગ્નાહની મગફળી દિટ-લર અને મુસોલિનીની જેમકમી સામે આખમિયા-મણા તેમજ આજીવં પાળ શરૂ કરી ત્યારે તો તેમજો લાચાર થઈ રાજકારણમાં આવવું મુનામિય માન્યુ. આમ, તેમજો માર્ક્સવાદની દીક્ષા લીધી ત્યાંપછી I am a socialist because I want to see my fellow-men and women enjoying advantages which I enjoy myself" એ એમનું સૂત્ર થયું; પરંતુ એમના માર્ક્સવાદ પ્રત્યેના અભિગમ પણ બૌદ્ધિક રીતે ઉમાનદાર, શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિકને જ છેવટ સુધી રહી એમજો જે કંઈ મીકાઈયું તે પણ વૈજ્ઞાનિકને દાવે, અને નકાઈયું તે પણ વિજ્ઞાનની પૂરી કચોટી જગોડું ક્યાં પછી જ, એક સંવેદનશીલ વૈજ્ઞાનિકને નાતે એમને થંત્રથી ઉચેરા માનવીમાં—અત્ય પુરુષ માનવીમાં વિજ્ઞાનના તથ્ય કે સત્ય જોટી ચારવા હતી. તેમજો સમર્થ વૈજ્ઞાનિક ચિંતક જેણે માર્ક્સવાદી ક્રિયાકાંડ પણ પચારી નાપયો; સાથેસાથ વિચારશીલનું ઔદાર્ય પણ જીવનમાં વળી નાંખ્યું તેઓ માનના કે

"માનવીના દેહપિંડ અને ચિંતના વિવિધ સ્વરૂપ અને ધારની વહેવારમાં પ્રતિબ્ધ કે અદ્ભુત એટલે આત્મનિર્ભર, નિર્ભેજ સ્વતંત્રતા આ આત્મનિર્ભર સ્વતંત્રતા, કેવળ તકની જ સમાનતા નથી વાહવી, પરંતુ, વિવિધતા ભરી અપાર તકે તેમ જ સમાજના ધારણ-પાપણ અને વ્યવ-સ્થિતિમાં અનિવાર્ય ન હોય તેવા, —પણ અદર્શ અચિ-લાપથી અર્થેશિત માની લેવામાં નાબય હોય તેવા—ધોરણોને પાળવામાં વાકાલધિયાળ નીવડનાર પ્રત્યે સમમાવને ખમી ખાવાની ઉદારતા પણ મળે છે "

Liberty is the practical recognition of human polymorphism ..Liberty demands not only equality of opportunity but a variety of opportunities, and a tolerance of those who fail to conform to standards which may be desirable but are not essential for the function of society

એટલે જ એમની માર્ક્સવાદની સ્વીકૃતિ કે થોડો-ઝાંઝો સમયસામ્યવાદી પક્ષના રીતસરના સભ્ય હોવાની ઘટના દિમાગી કે ભુષ્વિજ્ય-હોવાને બદલે ઊર્મિજન્ય વિશેષ રહી. જો કે એમની મેધા એને યોધિક વાધા

પહેરાવવાના ઘણા પ્રયત્નો કરે છે. 'હું' શું 'માનું' હું' એ આત્મકથનમાં કે 'માઈસીસ્ટ ફીલોસોફી એન્ડ સાયન્સીઝ' માં એમનો આવો પ્રયાસ અચૂક નજરે ચડે છે. છતાંય એમનો સામ્યવાદનો અંગીકાર એક નખશીબ લાલુક સવેદનશીલ જીવનો

અંગીકાર જ હતો. આને લગતો એમણે કથેલો એક રસિક ફિરસો પણ સામ્યવાદ વિષેના એમના જીર્મિલ અભિગમને પ્રગટ કરે છે. તેમણે પોતે જ એ નોંધ્યો છે. એમને બદલજીમી અને ગેસનું દરદ પંદર વરસથી પીડાતું હતું. પણ આજની સમાજ-રચનાની વિષમતા અને વિસંગતિના નિરાકરણ વિશે લેનિન અને બીજા ચિંતકોના લખાણો વાંચ્યા પછી એમનું એ દરદ સમજણથી મટી ગયું. ત્યાર પછી ક્યારેય એનેશિયમની જરૂર ન રહી.'

વ્યક્તિની દુઘુલ જીર્મિલતા ને એવી જ બળુશી સામાજિક સમસંવેદનાનાં રસાયણથી ઘડાયેલો સાક્ષાત્ બુદ્ધિપિંડ એટલે લાદેન ! આથી જ એમનો આઝાદીઆસક જીવડો પાછળથી સામ્યવાદને વળ-એથી અધસંમતિ તેમ જ શ્દિમરતતાની સાંકડી દીવાલો કૂટી બહારની દુનિયાને મોઢળી રીતે માણીને જ જામ્યો ! એમને આજની મોટામાં-મોટી અનિ-વાર્થતા આત્મનિર્જરતા તેમ જ સ્વતંત્રતા જ યાગતી. પોતાના 'આત્મકથન'માં તેમણે લખ્યું છે કે

'અન્યેક આર્થિક વ્યવસ્થા પોતાની વિચારપ્રાસ, વિશિષ્ટવિધાન અને રાજનીતિનું નિર્માણ કરે છે-આને આપણે દૈન્યિકે તો પણ મધ્યયુગીન વ્યક્તિની જેમ વિચારી ગળાએ તેડું નથી. એક વાત તો નક્કી છે કે મનુષ્ય કેવળ આર્થિક અગવા કંપના બીજા કોઈ પણ પ્રકારના દાવાનો જુલમ નથી. સ્વતંત્રતા આજની મોટામાં મોટી આવશ્ય-કતા છે. કદાચ આ વાત વિદિશ ખેડ કરે તેવી દોષ એમ અને પણ એ છે પૂરા અર્થમાં સચ્ચાઈ ભરી."

તેને કે ૬૦ વર્ષના યુવા ત્યાર પછી લાદેન ઘણે અંશે સક્રિય રાજકારણથી દૂર થતા ગયેલા. તેમણે 'ટવે-ટીએથ ફેન્ડ્યુઅરી ઓથરસ'માં લખ્યું છે કે, "યુ. એસ. એ માં સૌ મને સામ્યવાદી ગણશે એ નિઃશંક છે - તને કે મારા વિશ્વરાજકારણ વિષેનાં

મંતવ્યો નેહરુ અને એમના જેવા બહુતા બીજા રાજપુરુષોની નીકટનાં છે."

તેમણે પોતાની જીવન-ફિલસૂફીનું આકલન 'This is my philosophy' માં આ પ્રમાણે કયું છે :

(૧) મારી વૈયક્તિક ફિલસૂફી મારા ધંધાકીય કામમાથી વિકસી છે. મારો વિચારવાનો માર્ગ જેને સામાન્ય રીતે 'લૌતિકવાદ' કહેવામાં આવે તે છે : તેનાથી મને વિદ્યાનના ક્ષેત્રમાં સંતોષ સાંપડે છે, અને જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ તે સંતોષપ્રદ નીવડ્યો છે.

(૨) મારો અભિપ્રાય છે કે વર્તમાન એ જીવવા માટેનો સૌથી સુંદર કાળ છે. મેં ઇસ્વીસન પૂર્વે સાતમા સૈકામાં એટલે કે મહાવીર અને બુધ્ધના સમયમાં ગિહારમાં જીવવાનું, ઇસ્વીસન પૂર્વે પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં એથેન્સમાં, કે ઇસુના દસમા સૈકામાં આઈસલેન્ડમાં વસવાનું પસંદ કયું હોત.

(૩) અર્વાચીન યુગને, વિશ્વક્રાંતિ પરિવર્તનનાં વચગાળાનો કાળ, કે થર્મો-યુક્લીઅર વિશ્વસુદ્ધથી એકાએક અંત પામતા ઐતિહાસિક યુગના છેડાના છેલ્લા વર્ષોનો સમય, ગણવામાં આવશે. આ બેમાથી શું હશે એ વિષે હું અટકળ કરી શકતો નથી.

(૪) મારા અભિપ્રાયો, સામ્રાટ-ચિંતનના ક્ષેત્રે સૌથી અગત્યનું ને લાક્ષણિક વલણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. હું આમ કહું છું ત્યારે માર્ક્સવાદના તેમ જ ગાંધીનાં ઘણા મંતવ્યો તેમ જ આશ્ચાતો એમાં સમાવેશ કરું છું.

(૫) મારા મતે માનવીની મોટામાં મોટી આવ-શ્યકતા સમાજવાદ છે.

(૬) અંગત રીતે મારા માટે ભાવિ એટલે મૃત્યુની ડાવા ! એ પહેલાં હું મારાં વર્ષો વિદ્યાનના સંગોધન તેમ જ શિશુ પછવાડે ભારતમાં ગાળવા ધારું છું. સંભવ છે કે યુ. એસ. એ અને રશિયા, યુરોપ અને ચીન એક બીજાને વિનાશ નોતરે; પણ તોય જીવવિધાને ટકી રહેવાનો ભારતમાં અવકાશ હશે.

(૭) મેં મારી જીવન-ફિલસૂફીને ઉપકાર એના લાક્ષણિક તથો અને સત્યો સર્વપ્રથમ નિદાન અને પત્રી ઇતિહાસમાંથી મેળવ્યા છે. બીજા કાર્ષ્ પશુ ચિંતા કરતા ડાર્વિન તેમ જ એગ્સનો મારા પગ વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે

એમને મગતમૌના મિગ્ગલ લશ્કરો ત્યારે સાક્ષાત જરાળામુખીનો પરચો થતો આના દુર્ગંધો જેવા સ્વભાવને લીધે તેઓ સૌને ઝઘડો સોધતા જ દેખાતા કેટલાક આથી જ એમને માટેયો પાડો—charging buffalo અથવા એકા—woolly rhinoceros કહેતા

એ પત્રકાર હતા ત્યારે એક વખત મિટનમા લોર્ડ બર્કનહેડ સાથે ઝગડો પડેલા બર્કનહેડ તીખો તમતમતો તેમ જ દાદક બગડેલોયો પકાચેનો પગકાર તેણે નિદાન સબધે એક લેખ લખેનો હાડેનને એ લેખમાં પોતાના એક પુસ્તકના જ ઉતારાઓ દોવાની ખાતરી થતાં તેમણે બર્કનહેડનો મગમગ બેઠો લીધો બર્કનહેડ પશુ નિવાદે ચડ્યો તેણે હાડેનના દાવાનો અગ્રીકાર કરતા કહ્યું કે “મારે હાડેનને પગથે ચાનવાની શી જરૂર?” હાડેને આનો અણસજીતો જવાબ આપ્યો “બર્કનહેડ મારે પગને પગથે ચાવે ત્યાં સુધી અને વાધો નથી પણ ચાનતા ચાનતા એ મારા બેડા પશુ ચોરી લે તેની સામે મારે અચૂક વાધો છે”

એક વખત કેટલાક અમેરિકન પ્રવાસીઓને ભારતમાં હાડેનને ન મળવાની અમેરિકન દૂતાવાસે સનાદ આપતા તેમણે અમેરિકન કન્સેરી સામે જ આના વિરોધમાં ઉપવાસ આદરેલા અન્ન્યાય લાગે ત્યાં નમતુ ન બેળનારે હાડેન પોતાથી જાણેજાણે કે આવેશમાં દુખ પહોંચ્યું છે એમ જણતાયેત પાછળ દોડી જઈને જાહેરમાં માફી માગતા કે ગ્રામ્ય શ્રીતરે ભારતીય પર પરાને અતુર પશુ દિવસના અપવાસ કરતાં ય અચકાતા નહીં આ હતા એમના પરનો માધીજનો પ્રભાવ

આનંદની પગેમાં ફેંસી કેસ પાર્ટીમાં બાળ-સહજ ચેષ્ટાઓ પશુ તેઓ હોમે હોમે કરતા

મોઢા તેમ જ ટાલિયા માયા પર લિપસ્ટિક ચોપડી દોરતી નીતિ અપનાવતા મજૂર નેતાની આબાદ નકલ કરતા

પત્રકાર કિંગ્સવે માર્ટીને “ન્યુસ્ટેરગમેન પ્રોફાઈલ્સ”માં તેમને cattyly cactus મુદ્ગળ ચોર જેવા વર્ણવ્યા છે એ ચોર જેવા કાટાળા જરૂર હતા પણ, એ ચોરનો ગર્ભ મુદ્ગ હતા તેમ જ ઉપર મનમોહન નમણ કૂલ પશુ ખીચુ હતો

કદાચ હાડેનનું અત્યંત લાક્ષણિક ચિન્હ તે એમના આતરવિમલના દિવમોમાં પેરાયેની માફીટ નગરીમાં તેઓ આતરસાધીય દળમાં એક સૈનિક તરીકે કામગીરી જાળવી રહ્યા હતા તે વખતની તેમની પ્રવૃત્તિમાંથી દૂળદ્વ જીપસી આવે છે એ દિવસોમાં રિંગમેની કવિતા માર્ટીને તેમને ઉત્તમાહ માતો ન હતો, તો વગી, હવાઈ સમક્ષ્ય-મોનરા બાળનમાં, એક સાથે તથા ઉપગ્રી યોગ્યવર્ષા ચર્મ રહી હોય ત્યારે કાકડી કેવી ગીતે ફૂટે છે એ બાળતના વનસ્પતિ આવુલ સ વિનાનની વાતોમાં એક સ્પેનવાસી સાથીદાર સાથે તલીન થઈ જવામાં તેણે જ ઉમંગ જેવા મળતો કિંગ્સવે માર્ટીને કહે છે તેમ એમને મન કામદારોના પહેરે રમુમેરમ જૂઝવું મહત્વનું હતું, પગ કાકડીના જન્મનું આવું-વશસ્ત્ર પણ ઝોઝા મહત્વનું ન હતું

સરળતા તેમ જ શાનપ્રતિભાથી ઓપતી આખો તેમ જ મુકત હાસ્પથી મનલાવન દેહપદ્ધિ, સાદા ઢાંચી વગરના પાદીના કંઈની-પાયબમે — આ બધું હાડેનના વ્યક્તિત્વને મોઢા સમજમાં પણ મોટી નિરાણું ન્યાર બનાવતા એમને કોઈ બાળક ન હતું એમના પત્ની હેલન સ્પર્વ ય એમના સશોધનોમાં નામી સાથીદાર તેમણે કૌમાર્વ દોષ તો પણ સતતિ સલાવે એવા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરી વિગ્નાનજગતમાં ભારે તરખાટ મચાવેનો

જન્મે અગ્રેજ એવા હાડેનનો ભાગત્રેમ એમને ઉત્તરાવસ્થામાં ભારતીય નાગરિક બનાવે છે આ બધું જાણીતી બીના છે પણ આવા

ભારતપ્રેમની: ભીતરમાં કંઈ સળળ કારણ હતું? બહુ
ઓછા એનું સાચું કારણ બલે છે.

એ ખરું કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના ગણામાં જ તેઓ
ભારત તરફ આકર્ષિત થયા. એ વખતે જ એમણે
કહેવું કે “ભારતમાં રહેતા હોય એ સૌને ઊંચી
સંસ્કારિતા પામેલી પ્રજા વચ્ચે રહેતા હોય એવી
દર મુદ્દા મનમાં ઊઠે છે.” આ કારણ તો હશે જ;
પરંતુ સાથોસાથ ઉદારમતવાદી લોકશાહી કહેવ-
ડાવનાર એમની જન્મભોમકા ઇંગ્લેન્ડે અણુશબ્દ
પેદા કર્યા તેમ જ અણુમથકા બાંધ્યાં ત્યારે એમનો
અજાણ્ય-અકળામણ હિત થયાં. ઇંગ્લેન્ડે સુએઝ
પ્રકરણમાં ઇઝરાયેલ તેમ જ ફ્રાંસ સાથે મળીને
ઇન્તિખત પર આક્રમણ કરવાનો, એમની દૃષ્ટિએ,
મદ્દા અપરાધ કર્યો ત્યારે એમના જેવા વિશ્વમાનવને,
ઓછાં ભૌતિક બળ-શક્તિ હોવા છતાંય અણુ-
આયુધ પ્રતિબંધ મટી તેમ જ અન્યાય સામે અવાજ
ઉઠાવતું, ભારત ગમે તે સ્વાભાવિક હતું.

આ બધાં બાલ્ય કારણો ઓછાં વજનદાર તો
નથી જ પણ એમના સાર્વજનીક સત્યાન્વેષી
ચિંતન પર પ્રભાવ પાડનારું ભારતનિવાસનું કારણ
નિરાણું જ હતું. પોતે જ ‘રેશનલિસ્ટ’માં આપેલા
એક લેખમાં પોતાની ભારત-પરસ્પરીતું કારણ બહુ
વિશદ રીતે દર્શાવ્યું છે. એ લેખના પ્રારંભમાં જ
તેમનું કથન છે કે—

“ભારતીય ચિંતન પરંપરામાં તત્વદર્શનની જે
આખાએ છે તેમાંની ત્રણ તો અન્યેવાદી કે નાસ્તિક
છે. દુનિયાના બીજા કેટલાંક દેશમાં માનવચિંતને આવી
નિર્બંધ છતાંય સાદાજીવ મોકળાશ મળી નથી.
એવી મને ગાઢ પ્રતીતિ થઈ છે.”

એમનાં મનના બંધારણને આ લાઘવે તેવું હતું.
પરિણામે ૧૯૫૭ માં ભારતમાં સ્થાયી વસવાટ
કરતી વખતે કહે છે કે,

“ભારત વિશે મને બીટા અનુરાગ છે. હું
ચતાપુ થવા તેમ જ ભારતમાં મરવા ઝંખું છું.”

આમ, તેમને ગાંધી-નેહરનું ભારત ભાવિ
આશાનો આસ્થાદીપ લાગ્યો.

રસી સામ્યવાદી વૈજ્ઞાનિક લાયસેન્કોના ‘ન્યુ
જિનેટિક્સ’ના રૂઢ ચિંતનને પરિણામે હાલેનનું
સાંખ્યિકી આનુવંશિક શાસ્ત્ર રશિયામાં તરંગી
આદર્શવાણું તેમ જ બૂઝવા કઢીને ઉપેક્ષા પામ્યું
તેમ જ વગેવાયું. પરિણામે એમને સામ્યવાદી
ચિંતનની પૂરી અનુદારતા અનુભવવા મળી. કિઝ્મલે
માર્ટિનના અભિપ્રાય “રશિયાનું સ્થાન હવે ભારતે
લીધું. ભારતમાં પ્રો. હાલેને નવી આશા અને
નવો ઉત્સાહ શોધ્યો..... માર્ક્સવાદથી દાઢવાને
પરિણામે બેઠેલા ફ્રાઈલેને થાંત કરવું શીઘ્ર” લેખન
સંસ્કૃત ફિલસૂફી નીવડી.”

હડિયન સ્ટેટિસ્ટિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેમાં તેમણે
અહીં આવીને કામ શોધ્યું હતું એ થોડાંક વર્ષો
પછી તેમણે મતબેદને કારણે છોડ્યું. આ મતબેદ
વિદ્યાસાખાના સંશોધન તેમ જ અધ્યયનની વ્યવ-
સ્થાને લગતા સવાલોમાં ઉપલા તંત્ર સાથે થયો
હતો. ફરી તેઓ “કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટીફિક
એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રિસર્ચના બુનેટિક્સ અને બાયો-
મેટ્રિ રિસર્ચ”ના એકમ સાથે એના ડિરેક્ટર લેન્ગે
સંકળાયા. અહીં પણ સરકારની રૂઢી-બૂઢ તેમ જ
અનુપકારક દીવી કાર્યપદ્ધતિ સાથે એમને અગડવું
પડ્યું. આ બધું નેહરુ જેવાના અંગત માર્ગદર્શનને
લાલ મેળવતાં સરકારી ખાતાંઓમાં ચાલતું હતું
એ કમનસીબી હતી. ત્યાર પછી વિજયાનંદ પટ-
નાયકની ઉત્કલ સરકારે ખાસ અનુકૂળતા ઊભી
કરી તેમને બુવનેશ્વર બોલાવ્યા. ત્યારથી તેઓ ત્યાંજ
રહેતા ને કામ કરતા.*

* પાછળથી તેમને કેન્સર દોવાનું બળાતા તેઓ સાર-
વાર માટે બુવનેશ્વરની ડોસ્પિટલમાં રહ્યા હતા. ત્યાં
પડ્યાં પડ્યાં તેમણે બ્રાહ્મચર્યના બાદ પોતાના જ દેવ
લગેલું કાળ્ય એમનું એક વિલસણું ખસું પ્રમટ કરે છે.
(કાળ્ય : જીઓ પા. ૪)

દસ્તાવેજ મૂલ્યની કથા ?

અનિરુદ્ધ અઢાલક

શ્રી જયરાત દળવીની યરાવી નવનકથા ચક્રનેા ધુજરાતી અનુનાદ ‘દુનિયા મહારની દુનિયા’ વાચીને થયુ —નાત પ્રઈ નની નથી ! નારતવનાદના પ રે વગેવા સાહિત્યકારોએ ગરીબોની, પીડિતોની, એમને થયેલા અન્યાયોની હમદર્દીપૂર્વક આરોગેની વાર્તાઓ આજ પહેના ઠીક ઠીક સંખ્યામા આપી છે ફોટોગ્રાફિક કહી શકાય તેના નિષ્પણથી ચાકીને સર્જકો વારતવ તરફથી અતિનાસ્તવ તરફ ગતિ કરતા ગલા છ અતિવાગ્તનનો પણ ન્યારે અતિરેક થાય છે ત્યારે એના પ્રતિકાગ્રપે સર્જન પાછુ નવારપે વારતન તરફ ઝંકે છે, એ હકોકત રીકારો તો એ પણ રીકારણ જોઈએ કે તથ્યતુ સત્ય નહિ પણ રપતું સત્ય એ કવાનો માર્ગ છે ન્યા મનોવ્યાપારોને નહિ પણ આદિમ જ્ઞતિઓથી પ્રેરાતા વર્તનને જ સ્થાન છે એની દુનિયાની સામે એક ખૂણે જિભા ગદી અગીએ ધરવાનું કાર્ષ ડાઇ સાહિત્યકાર કરે તો તે સમજી શકાય તેવી વાત છે શ્રી દળવીએ એ કાર્ષ કવા કારેના તાટસ્થ્ય તર્જુ તાદાત્મ્યથી ખૂબ સફળતાપૂર્વક કયું છે

‘ચક્ર’ શ્રી દળવીની પ્રથમ નવલકથા છે એના પ્રકાશને વાયકો અને વિવેચકોનું ઠીક ઠીક ધ્યાન ખેંચુ’ છે ૧૯૬૩ની એક નવલકથા તરીકે મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ તેમજ મહારાષ્ટ્ર સરકારે એને ધનામોની નવાજેશ પણ કરી છે રૂપાની કાર ઉપર પડતર જમીનમા ઝૂંપડાળ જિભા કરી શકે મા મચુરી કે ચેરી કરી જનન સુખગનારો એક

વર્ગ જોડેએક શહેરમા નેના મગે છે એ ઝૂંપડ માળની દુનિયા તે ‘ચક્ર’ની દુનિયા છે એમાથી ઉપકચાઓની ફૂનઝૂથણીવાળી ડાઇ મહાકથા સર્જક શકે એમ છે જ નહિ લેખકે કહ્યું છે “એક ખીજને લામા સમયથી એાળખનાડુ તો કાર હણ જ નહિ ! આજે અહીં તો કામે તહીં, એવી ભટ કતી જિદગી પ્રત્યેકની ડાઇએ જ પોતાની જિદગી ખીજની સાથે લાગવાગટ મારી નહોતી” વેરણુદેરણુ જિદગીઓના ટુકડાઓ ભંગા થના દધને આ નવલકથાનુ ‘કિઝાર્ન’ ધકાય છે માનવી-ઓને મે જ્ઞતિઓ ભેગા વાવે છે અને જુદા પણ પાડે છે—જૂથ અને જાતીયતા અહીના માનવી-ઓના સળધ મોટે લાગે એ એ જ્ઞતિઓ પર ટકયો છે ચોડી જિદગીમા ધણુ જોઈ વરેસો તુકા મેનનાને જો સલાહ આપે છે એમા આનું સ્પ્તન છે “તુમકો એક બાત બતાતા કુ”, જેનવા, એક સોચનેકી બાત ઉ અમગ ભગનાન યહ પેટ ઓગ પેટકી નીચે વાના તુગડા ધન્સાનકો નહિ દેતા, તો સાથી ચે દુનિયા બદલ જાતી”

આરી એક જૂથિકા પર જીરતા આ માનવી-ઓના સમૂહમા દયા, રસન, અખના કયાક કયાક ડાકાઈ જાય છે અમ્માનુ પાન આ દષ્ટિએ નોધ પાન છે એ પણ આખરે તો એક સ્ત્રી છે ‘પોતિકુ ઘર વસાનવાનુ ગ્રામ’ અને માનુત્વ એ જે એના જીવનને વેરી મેની વાગળીઓ—અખ-નાઓ છે. એ કહે છે “કયાક જમીન લાડે લઇને પોતીકુ ઝૂંપડ બાપી લીધુ કે દુ છટી મારા

અમાના પાત્રમાં લેખકે આ દુનિયાનાં પાત્રોની નાની અપેક્ષાએ મૂર્ત કરી છે. મેનવાના પાત્રમાં કુંળા લાગણીઓ, એ હજી નાનો છે એટલે, ટકી રહે છે. ખીજ ચકરાવામાં એ બદલાઈ પચ્ચભવ. જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં મૂંઝી આપીને એની લાચારી, એની મૂંઝવણ, એની હતાશા, એની માનવતા લેખકે ઉપસાવા આપી છે. એના હાથમાં કેવેન્ડર પકડાવીને એમાંના ચિત્રના પ્રતીક દ્વારા લેખકે માનવજાતની આદિમતા સાથે આ સૃષ્ટિને સંબંધ નવી દિષ્ટિથી જોડી આપ્યો છે. કેવેન્ડરમાં 'લીલી-છમ વૃક્ષકાળી પર બે પક્ષી જોડાજોડ એકેલાં તેમાંથી એક પંખાની છાતીમાં તીર બોંકાયેલું હતું'. લોખીના લાલ લાલ ડાઘ દેખાતા હતા. અને એક કાળી કળી કાપાવાળો દાદીવાળો એક ઝાપિ તે દસ્ત જોડને અતિ દુઃખી થતો હતો." વાલ્મિકિએ કૌચયુગલમાંના એકને મરનું જોયું અને એનું હૃદય

ચક્રનેા મુખ્ય રસ ખીભત્સ છે. જુગુપ્સા જન્માવે એવા દરેચોની આ મુષ્ટિ છે. જેનવાના સગપણના નિદેપણમા શ્રી. દળવીએ શૃંગારની વિડંબનાથી હાન્ય જન્માયું છે. ખીભત્સની સાથે શૃંગારને મૂકવાને પ્રગલ્ભ પ્રયત્ન નોપપાત્ર છે. અહીં બધું જ રચૂળ ભૂમિકા પર છે, કારણ કે કથાનાં પાત્રોની ભૂમિકા રચૂળ છે. જેટલી અનિમિત્તતા આ જિન્દગીની છે એટલી જ એની હીઠરાશ છે. પાણી પર બાઝેલી લીલની પેઠે એને ઉસેડીને ફેંફા દેવાય છે. માનવીઓ છે અટલે લાગણીઓ છે પણ લાગણીઓની સુદૃઢતાને અહીં અવકાશ નથી. લય, ભૂખ અને મૈથુન જેવી આદિમ વૃત્તિઓનું અહીં રાજ્ય છે. એટલે નવલકથાનું વાચન પૂરું થાય છે ત્યારે એક અલચિત્રની માફક બધું જ અપાટાબધ સરી ગયેલું લાગે છે. આ એવી જિન્દગી છે જેનું પગલું કાળની રેતી પર પડતું નથી. ઉલટકે જિન્દગીને શ્રી. દળવીએ ઝીલી લીધી છે. નવલકથા વાચી રહ્યા પછી, એટલે જ તો, પ્રશ્ન થાય છે—આનું મૂલ્ય દરતાવેજી હશે ?

दुनिथा षष्ठारनी दुनिथाः ('यक'ने अनुयातः)-नयवत
दुनिथी, अनु. भयुरक. गादिव मकागन भूरत. ३. ४.

પુરુષ સ્ત્રીની સાથે ફેટલો વખત ગાળી શકે? નોટ-
ડેમમાં રોકેટરે સખત થઈને વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે
છોકરીની સગત વગર જેવું ધ્યાન અભ્યાસમાં ન
ચોંટવું હોય તે સરેઆ છોડી નવય પણ છોકરી
સાથેની મુલાકાત કેમ્પસ પર તો નહીં જ થઈ શકે.

ધ્યાન-કેન્દ્રમાં ન્યાયે એવો હુકમ પસાર કરવામાં
આવ્યો કે, રમમાં છોકરી હોય ત્યારે બારણા પુલ્વ્યાં
રાખવા- ત્યારે, એના વિરોધમાં છોકરાઓએ જે
દિવસ ધાપલ મચાવ્યું; વિદ્યાર્થીઓનાં છાપાઓમાં
કડક લખાણો છપાયાં અને આવું 'આવું' ઘણું થયું.

ઘણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માને છે કે કડક હાથે
કામ લેવામાં આવે તો આ જાદી સુધારી શકાય.
ત્યારે ફેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે એકેએક વિ-
દ્યાર્થીના જીવનમાં કેમિયુ કરવાનું સરેહું નથી અને
એ અર્થવિહીન પણ છે.

કેમ્પસ પરની મુલાકાતો પર નિયંત્રણ મુકવાથી
કે એવંતિવાં પગલાંથી કદાચ રોગનાં ખાસ લક્ષણોનો
ઉપાય થાય; પણ એનાં મૂળ તો ઘણાં બિંદાં છે.
એનો શો ઉપાય? અત્યારની પ્રેડી ખૂબ લાલન-
પાલન અને 'રવત'તતા'માં ઊછરી છે. માબાપે
કદી કશાની ના કહી નથી. દસ વર્ષ જેવી કુમળી
વયે બાળકોને ડાન્સિંગ પાર્ટીઓમાં લાગ લેવાની
પરવાનગી મળે છે. તેરની ઉંમરે વાલીઓની સંમતિ
સાથે તેઓ 'ડેટિંગ' શરૂ કરે છે. પછી, સસરે પહેાં-
ચતાં, બધોજ અનુભવ મેળવી લે એમાં નવાઈ શી?
ઉપરાંત, કુટુંબજીવનની છિન્નલિપ્તતાને કારણે બાળ-
પણમાં જ સલામતી અને રનેહથી વર્ચિત રહેવા
છોકરાઓ મોટપણે અસ્થિર અને દીલા મનના બની
ગયા છે. એ આંતરિક કમજોરીને દાકવા-જીલવા દારની
જેમ સેકસના લેનમાં પોતાની જાતને જોવાનો
પાગલો પ્રયત્ન અત્યારનો મુલાવર્ગ કરી ગયો છે.
પરંતુ અંતરની એકમતા સેકસના ક્ષણિક આનંદથી
પૂરવાનાં એનાં આ ફાંફાં પણ દયાજનક છે.

હાવડેમાં ન્યાં ત્યાં આવું સ્વ નજરે ચડે છે:
'અમે બંને જગતની સાથે છીએ - જગત
'જીતશે.' મનથી ભાંગેલા આજના અમેરિકન મુવાન

મારે સરખી ઉંમરની બીજી જાતિની સંગત એ સલા-
મતીનું - રિથરતાનું એક - શ્રમભર્યું આશાસન બની
રહ્યું છે. સહસ્રવનથી જીવનની નીકટતા સાધી શકાશે
એવી જૂલ લારેલી માન્યતા પણ આ બળવાના કારણ-
રૂપ પરી.

એકની સાથે રિથર 'ડેટિંગ' ચાલુ રાખીને બીજે
મજામગ્તી માટેનું 'ડેટિંગ' પણ ચાલા જ કેઈ
ખ્યાલથી થતું હોય છે. આના પરિણામે આવી
જોડલીઓના કોન્ટ્રેક્ટ-લગ્નો યથ રહ્યા છે.

આશાવાદીઓ આ મુદ્દા પર અમેરિકાનું બેજબુ
લવિખ્ય નોર્મ રહ્યા છે, બ્યારે નિરાશાવાદીઓને
ભારે ડર છે કે મૂળ કુમળી વયમાં સેકસનો અનુ-
ભવ લઈ લેનારા આવતીકાલના પરીક્ષિત યુગલો
જીવનથી ખૂબ વહેલાં કંટાળી જશે!

આશ્ચર્ય તો એ છે કે, આ રીતે પરણી ગયેલાં
ઘણાં યુગલો તો સ્પષ્ટ કહે છે કે તેમણે પોતે
જે ક્યું તેવું તેઓ પોતાનાં બાળકોને કરવાની
છૂટ નહીં આપે.

• ['ન્યુસ વીક'ના આધારે]

ભારતીય વિજ્ઞાનીનું બહુમાન

ભારતના એક અગ્રગણ્ય વિજ્ઞાની તથા “શાંતિ-સ્વરૂપ ભટનાગર મેમોરિયલ એવોર્ડ”નું પ્રદાન પામીને આ શહેરના એક પત્રોત્તા પુત્ર તરીકે તેની ખ્યાતિમાં ઉમેરો કરનાર ડૉ. વિક્રમ અંબાલાલ સારાલાઈનું સન્માન અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ઓરિજિનલ તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું. તેમને ઉપરુક્ત એવોર્ડ સૂર્યભાંધી ફેકલ્ટી ઓફ ફિઝિક્સ અંગેના અમુક મહત્વના સંશોધન બદલ ગયા માસમાં અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. અન્તરિક્ષમાં ધૂમના પ્રહો વચ્ચે રહેલા અવકાશ-માંની ક્યેકટ્રોમેગ્નેટીકની હાલત પારખવામાં એમની આ શોધનો ઉપયોગ થઈ શકશે.

ડૉ. વિક્રમ સારાલાઈનો જન્મ જાણીતા કાપડઢોગપતિ શ્રી. અંબાલાલ સારાલાઈને ત્યાં તા. ૧૨ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૯ને દિવસે અમદાવાદમાં થયો હતો. શુભરાત કોલેજમાંથી ઈન્ટર સાયન્સ પરીક્ષા પમાર કરીને બ્રિટનની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની સેન્ટ જોહનઝ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ૧૯૩૯ માં નેચરલ સાયન્સ ટ્રાઇપોસ માથે એમ. એ થયા.

મહત્ત્વનું સંશોધન

ખીન વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન તેમણે જોંગેલરની ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં સર સી. વી. રામનના માર્ગદર્શન નીચે ઓપ્ટિકલ ફિઝિક્સના ક્ષેત્રમાં રીનર્ગ સ્કોપર તરીકે સંશોધન કાર્ય કર્યું; પરંતુ ૧૯૪૫માં તેમણે સ્થળાંતર કર્યું અને કેવિન્ડીશ લેબોરેટરીમાં પુનઃ જોડાયા. ૧૯૪૭માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની પી. એચ. ડી. પદવી મેળવી. એમની કારકિર્દીમાં આ પદવીની એમની પ્રવૃત્તિ અમદાવાદમાં ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરીમાં ઓપ્ટિકલ

રે ફિઝિક્સના પ્રાધ્યાપક તરીકેની છે. એ સ્થાન અત્યારે પણ તેઓ સાંભળી રહ્યા છે.

સૂર્યભાંધી પ્રચંડ પ્રમાણમાં ઘટતાં ઓપ્ટિકલ ફિઝિક્સની વધઘટ નવસંધર્મો હતા. વિક્રમ સારાલાઈનું સુદીર્ઘ સંશોધન કાર્ય કેન્દ્રિત થયેલું છે. પૃથ્વી પર વિવિધ સ્થાનોથી તેમણે ઓપ્ટિકલ ફિઝિક્સની બારીક નોંધણી તથા અવલોકનો કરેલ છે. આ રીતે તેમણે અમદાવાદ, ગુલમર્ગ, કોઝાકિતાલ, ત્રિવેન્દ્રમ, તથા દ. અમેરિકામાં આવેલ બોસિવિયા રાજ્યમાં ચાલકટાયા નામના સ્થળે આવેલાં સંશોધન કેન્દ્રોમાં કંઠેલા પ્રવાસો જગતવ્યાપી બન્યા છે.

એમણે કંઠેલી શોધને પરિણામે ઓપ્ટિકલ ફિઝિક્સની વધઘટ અને સૂર્યની વિવિધ અવસ્થાઓ વચ્ચે કાર્યકારણની નવી કડીઓ હાથ લાગી છે.

પ્રોફેસર સારાલાઈ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તેમજ ભારતની બીજા અનેક યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓને પી. એચ. ડી. માટેના સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શન આપવા માટેના સ્વીકૃત પ્રોફેસર છે.

વિજ્ઞાનજગતના આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર પણ પ્રોફેસર સારાલાઈ ખુબ પ્રવૃત્ત રહે છે; અને ભારત ઉપરાંત પરદેશોની અનેક ઉચ્ચશક્તિની વિજ્ઞાન વિષયક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે. પોતે કરેલા સંશોધન કાર્ય અંગેના ઘણા નિબંધો દેશ-વિદેશના વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલ છે. ક્રાન્સ, મેક્સીકો, સ્વીડન, ઇટલી, રશિયા, ફ્રેન્ક-ડ, અને પોલેન્ડમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવનાર વિજ્ઞાનીઓની પરિપદામાં તેઓ ભાગ લેતા રહ્યા છે. ભારતના વિજ્ઞાનોની પ્રમુખ-મંસ્થા ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસના ૧૯૬૧-૬૨ના

દેવિયા, દર્શિની માઠ, પૂર્ણિમા ભગવતી, સુમન
કેળકર, ગીતા શાહ અને સ્મિતા શાહ એ નાત બહે-
નોએ નૃત્યકળામાં પારગતતા મેળવીને દર્પણની
પ્રતિબ્ધાને ઉજાગળી બનાવી છે. દેશવિદેશના નૃત્ય-
સમાર ભોમાં આ બહેનોની કલાસૃષ્ટિ પ્રશંસા
અને બહુમાન પામી છે. નાટકના ક્ષેત્રે પણ મલીશ
પડ્યા, શ્રીરામ નિયુ, મહીપત કવિ અને નટ દવિ
વગેરે કલાકારોની યુવાન પેઢી અહીં તાલીમ પામીને
હવે અભિનયના ક્ષેત્રમાં ઉજાગળ પ્રતિબ્ધાની
આગાહી આપી રહી છે.

ગૌરવ અને વંશ શ્રીમતી મૃણાલિનીને કાર્ઠ
ઓળ સાપડ્યા નથી એસિધામાં એમને એકને જ
ફેન્સ આકર્ષિત્વ ઈન્ટરનેશનલ દેસા ડાન્સનો
ખિતાબ અને ડિપોમાં અર્પણ થયા છે. નાટ્ય-
કલા કેવિકની પદવી આપીને દક્ષિણ ભારતના
કલાવિદોએ એમનું મન્માન કર્યું છે. કથકલીની
કલામાં એમને જેવા પ્રદાનને કાગળે 'વીર મૃષ્મ-

લા'થી એમનું બહુમાન કરાયું છે અને આવું બહુ-
માન પામનારો એ પહેલા જ બહેન છે. લડનમાં
એમના નૃત્યપ્રયોગો થયા ત્યારે લડનના જગવિ-
ખ્યાત પત્ર 'ટાઇમ્સ'ના કલાવિવેચકે એમની
કલામિદ્ધિ પર પ્રશંસાના પુષ્પો વેરતાં લખ્યું હતું:
"રેખાઓનું" મોન્ટર્ન, સુકોમળ ભાવઅભિવ્યક્તિ
અને લયનું સુકમજાન મૃણાલિની સારાપાઠને
અમાધારણ લાલિત્યભર્યા, કલામિદ્ધિ નૃલાગનાં તરીકે
નિશ્ચયપણે પૂરવાર કરે છે."

‘પદ્મશ્રી’ પદ્મની પ્રાપ્તિ

શ્રીમતી મૃણાલિની સાગલાદિને સાપડેલા ગૌર-
વની પર પરામાં આ જીવીશમી જન-સુખારીએ એક
નવી પદ્મપ્રતિષ્ઠા ઉમેર્યું છે અને હવે એ પદ્મશ્રી
મૃણાલિની બન્યા છે. કલાના ક્ષેત્રે હજુએ સિદ્ધિ-
ઓની હાંમળો રચીને હજુએ ઝાંઝેગી પદ્મપ્રતિષ્ઠા
પદ્મશ્રી મૃણાલિનીને અર્પણ રહે એવી આશા રાખીએ.
(સ. દેસ)

ભૂખી પેઢીના કવિઓ !

શુભરાતમાં આને જવારે નવીન કવિતાને નામે
‘નગ્નતાવાદી’ ‘અધોરપ થી’ કહેવાતી કવિતાની એક
નાનકડી શાખા વિકસી ગઈ છે ત્યારે આ આન્દોલન
માત્ર શુભરાત પગલું મર્યાદિત નથી ગયું. મળ પશ્ચિ-
મમાંથી આગ લામલી આ પ્રદર્શિના છાંટા દેર રેર
જીડ્યા છે એની પ્રતીતિ કરાવતા એક મમાચાર
અમેરિકાના જનબીતા સામયિક ‘ટાઇમ્સ’માં પ્રસિદ્ધ
થયા છે તેના મર્ડ તા ૨૦મી નવેમ્બરના અંકમાં
પ્રગટેના એ સમાચાર નીચે છતાયા છે

“એક હજાર વર્ષ પહેલા ભારત વાસ્તવ્યાયનના
‘કામસુત્ર’ને દેસ હતો. એ ‘કામસુત્ર’માં પ્રખુલ કળા-
નું એતું વિશદ વર્ણન છે, કે આને પણ અનુ-
વાદક એમાંના થયા બધા મહત્વપૂર્ણ શરોનો
અનુવાદ કરવાને બદલે એના એ મન્મુત શબ્દો
જ આપે છે પણ હવે આ દેસ એવો ગુહતાવાદી
બની ગયો છે કે ત્યાંની દિન-અભિનેત્રીઓ પણ

પ્રેમની અભિવ્યક્તિ માટે સુખનને બદલે ગાયન ગાવા
માટે છે પણ ગમે અહવાડિયે એ જ દેશમાં પાય
મુકવકડી નવજુવાન કવિઓને કવકતાની અદાવતમાં
ખડા કરવામાં આવ્યા હતા એમની મામે વાસ્તવ્યા-
યનની કથમને પણ નીચું બેવડાવે એવા માહિ-
તનુ સર્જન કરવાને આરોપ હતો. ‘બૂખી પેઢી’
(કેન્ડી જનરેશન)નું આગમન થઈ ચૂક્યું છે ૧૯૬૨માં
અમેરિકાના ‘બિટનીક’ એબન ગિન્સબર્ગ ત્યારે
કવકતાના પ્રવાસે ગયા હતા ત્યારે ૧૧ આ પેઢીની
સ્થાપના થઈ હતી કવકતાની આ ‘બૂખી પેઢી’
ગૌવનના જુવાબથી મભર એવા બગાળી યુવાનનું
જૂથ છે તેઓ અમૌલિક ગૌરીથી ભારપૂર્વક એમ
જણાવે છે કે તાત્કાલિક મારીરિક આનન્દમાં જ
જિન્ડગીનું મહત્વ નમાયેનું છે. પોતાની પોકળતા
માટે તેઓ મમાજને જવાબદાર દરાવે છે દરેક
અર્થમાં તેમની જૂથ સીમારહિત છે .. તેઓ વાહિ-

વાત લાગે છે અને તેમનું કહેવું એવું છે કે અમારી આ વ્યવસ્થા, અને નિરાશા વ્યક્તિગત નથી, પણ એ અમારા સમાજની વિકૃતિ, ગરીબી તથા ક'ગા-સિધ્ધતામાંથી જન્મી છે. તેમની અનેક બહેરાતોમાં તેમણે તેમના શત્રુઓ તરીકે રાજદારીઓ તથા પરંપરાવાદી લેખકોને પણ સામેલ કર્યા છે અને જાણવું છે, કે એમનું સ્થાન વેશ્યાની લાશ અને ખંડચરના પૂંછડાની ક્યાંક વચ્ચે છે.

“...કલકત્તાનાં અખબારો અને જનતાના હપ્તાણને કારણે આવા રૂઢ કવિઓને પોલીસે તપાસ-પૂછપરછ માટે અટક્યા લીધા હતા. એમાંથી પાંચ કવિઓને તેમની નોકરીઓમાંથી પાણીમાં પડવાની ફેવામાં આવ્યાં અને તેમની સામે અસલીસ સાહિત્ય સર્જવાનો તથા સમાજની વિરુદ્ધ કવતારું કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો.

“ગમે આવાડિયે આ કવિઓની વિરુદ્ધમાં જે દલીલો કરવામાં આવી તેનો જવાબ આપી સકાય તેમ ન હતો, પણ તે દરમિયાન દેશ-પરદેશના કેટલાક ઉદાર બુદ્ધિજીવીઓએ ભારત મરકારતો સંપર્ક સધ્યો અને આખરે આ ખટલો પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો. પોતાની આ મુક્તિનો આનંદ માણવા માટે ‘જૂખી પેદી’ના આ કવિ-ઓએ એક આટું ગેલેરી પર દરેડો પાટી ત્રણ ચિત્રકારોને માર માર્યો! એ પછી તેમણે, “કુનિયા ના આજના સમગ્ર નિર્માણને મિટાવી પુનઃ અરા-જકતાની સ્થિતિમાં જીવનની શરૂઆત” કરવાના પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટેની કામગીરી આરંભી લીધી છે.”

*

ગયા નવેમ્બર મહિનાની એક સાંજે ‘જૂખી પેદી’ના એક કવિ કલકત્તામાં ધરમતલ્લાના એક રસ્તા પર દ્વારિક-પોસ્ટની બરાબર સામે સડક પર લાંબો યજ્ઞને મૂકી ગયો! એને પરિણામે અડધી મિનિટમાં જ સેંકડો મોટરો, બસો અને ટ્રામે ચંબી ગઈ અને લોડોની લીડને લીધે રસ્તો ઝીલ-રાઈ ગયો. એક પોલીસ અધિકારીએ પેલા કવિને પૂછપરછ કરનાં તેણે ગંભીરભાવે જવાબ આપ્યો:

“જ્યારે સાહિત્યની સ્વીકૃતિ-અસવીકૃતિનો વિચાર તથા નિર્ણય કરવાનો અધિકાર પોલીસ તંત્રે સાહિ-ત્યકારો ને વિવેચકો પાસેથી છીનવી લીધો છે અને પોતે જ આવા નિર્ણય કરવા માંડ્યા છે, તો દ્વારિક પોલીસના અધિકાર ખુલ્લો લઈ, સડક પર ગિલા ચૂક જઈ મોટરકાર, બસ અને ટ્રામના ક્રાઈવરો તથા રાજદારીઓને દિશાસૂચન કરવાનો અમને સાહિત્યકારોને પણ હક્ક છે.”

(સંદર્ભ)

લોકશાહી : સમાજવાદ : સ્વતંત્રતા

ક્રા. ૪=૦૦

મૂળ લેખક : રાજગોપાલાચારી
સંપાદક-અનુવાદક : લોગીલાલ ગાંધી

ભારતના એક પરિપક્વ ચિંતકની કલમ
આજના યુગના સિદ્ધાંતોનું ગાંધીવિચારના
પરિપાકસમું મૂલ્યવિવેચન

રાજ્યજ્ઞના ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૩ મુધીનાં
‘લોકશાહી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા’
અંગેનાં લખાણોમાંથી ચૂંટેલા હેતુઓનો
આ સંગ્રહ ભારતના ઉત્થાન અને વિકાસની
ગંભીર સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં રાજ્યજ્ઞનું
વેધક વિલક્ષણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

શ્રી. લોગીલાલ ગાંધીનો અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવેશક

ગાંધીજી અને રાજ્યજ્ઞનાં તત્ત્વચિંતન પર
પ્રકાશ પાથરે છે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

વિશ્વમાનવ : રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા

વિશ્વમાનવના આયકોને ક્રા. ૨-૦૦
(પોસ્ટેજ ખર્ચ ૧-૦૦ જુડ)

સંયુક્ત સમાજવાદનું વિલાનન

આર્થિક મદિના પૂર્વે લોહિયા-સમાજવાદી પક્ષ અને પ્રગતસમાજવાદી પક્ષ વચ્ચે જોડાયેલું થયું એ ઘટના જોટલી આશ્ચર્યકારક અને નિરર્થક હતી એટલી આશ્ચર્યકારક અને નિરર્થક તેના તાત્કાલિક પરિણામોની ઘટના નથી જ નથી. કારણ કે—

જાને પક્ષોના નેતાઓ જ નહિ, જાનેના લગભગ બધા જ અનુયાયીઓ પણ પોતાની વચ્ચેની અલગતાને ખાતર જોતા હોવા છતાં ઉતાવળે અને ઉમંગીતાથી એકબીજાની નેતાશ્રી કરવામાં આવ્યું હતું!

અલબત્ત, આ આત્મવિસર્જન દ્વારા કેમિસની ખદાર, બહાર કાઢેલી સામે, સમાજવાદી એકતાનો મોરચો ઊભો કરવાની મનીષા સ્પષ્ટ હતી. પરંતુ સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવસ્થિક ક્ષેત્રે જ નહિ, રાજકીય કાર્યનીતિ, રાજકીય વ્યૂહ, તથા સર્વસાધારણ રીતિનીતિ અને મનઃભાવની દૃષ્ટિએ, પરસ્પર કથા મેળ ખાવો શક્ય જ ન હતો તેવાં જોડાયેલી, કેમિસ સામેનાં શક્તિશાળી અને સફર વિકસે રી રીતે પેદા થવાનો હતો? —એ અવાલ કંઈ એમનાં જ્ઞાન ખાદર પણ ન હતો.

આમ છતાં, સ્થાનિક કક્ષાના નાના નાના કાર્યક્રમો અને રાજકીય/રાજકીય મહત્કારમાંથી, ધીમે ધીમે, એકતા અને એકામતા ઊભી થવાની ભાવના તે દિવસોમાં ઘણાં જાણે હતાં ખરી તો, યોગ્ય ઉપરના નેતાઓને મન કદાચ પચ્ચપર ગળી જઈને માત્ર જનતાની દુષ્ટ છુદ્ધિ વ હોય.

આવા જીના પાયા પર કંઈકરવામાં આવેલી છમાસ ૧૬ીં ૫૨ એ અપેક્ષિત જ હતું. કેટલાંકે આ લગભગ ઘણું વહેતું લાગ્યું હતું, પરંતુ મોટા ભાગના નિરીક્ષકોને તો એ મોટું જ લાગ્યું હતું! અમે તો આગળ વધીને ગયા જનતા એવું જ

સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું કે—

“વિભાજન પહેલાં એક, રાજકીય સૈદ્ધાંતિક એકતા ઉપર મુખ્ય આધાર મળતું હોય તો, આ વિવાદ વચ્ચેના અસિદ્ધિપાત્રો ગણાશે.”

આ વોત પરેપરી માચી, પરી હોય તો જ તેનો અમલ હર્ષ નથી, કેમકે આને, જ્યારે સૈદ્ધાંતિક મુદ્દા વિશેષ પક્ષની અતિશય જરૂર છે ત્યારે, મંચુક્ત સમાજવાદી પક્ષનું, વંશત્વ આખા દેશના ‘લોક-સાહી વિકાસને મારે ભારે દુઃખરૂપ ઘટના જ ગણાય.

જે અલગતા હતું તે અલગતા જ સાથિત થયું છે, એટલે લાગભૂવજ બની આંસુ સારવાનો જ અર્થ નથી.

આખરી જોડાયેલો નિર્ણય જાહેર કરવાનાં હેતુથી વારાણસીમાં મળેલી (૨૮ જાન્યુ. ૧૯૬૧) દેશ. દરમિયાન) પરિષદના પ્રથમ દિને જ જે જાન્યુ. ૨૯ પરંતુ સ્પષ્ટ હતું:

—આગલી કારોગારીની ‘મિનિટ્સ’ પસાર કરતાં ૭ કલાક બીતી ગયા!

—મરદમમાં જ એક પાંચ વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ ગઈ!

—કામચલાઉ રાષ્ટ્રીય કારોગારીની જોડકાં નીતિ-નીતિ અંગેના ખરડા પર ૪ કલાક સુધી ઉમ ચર્ચાઓ ચાલી; ઝપાઝપી સુધી મામલો ગયો; અને લોહિયાના જમણા હાથ નેવા લિમ્બેએ ‘વોક આઉટ’ સુધાં કરી દેખાડ્યો x x

આમ છતાં, છેલ્લી ઘડી સુધી ‘એકતા’ને પકડી રાખવાનો પ્રયામ પણ થયો.

—૨૧ જાન્યુ.ની એક મિમિતિને, જાને પાંખને લગભગ સંમત બને તેવા ખરડા ૨૪ કલાકમાં તૈયાર કરી આપવાનું કામ સોંપાયું!

પરંતુ ૮ મહિના પૂર્વે જે અશક્ય લાગ્યું હતું, ૮ મહિના દરમિયાન જે જે અશક્ય રહ્યું હતું, તે ૨૪ કલાકમાં અંતિમ શબ્દો — ઉમ વાંતાવરણમાં — સિદ્ધ કરી આપવાનું હતું !

પરિપદ સમક્ષ ૨૪ અથવા ત્રણ ખરડાઓ — સુંકટ બિહારીનો ‘મવાળ’ ખરડો, મધુ લિમ્બેનો ‘ઉદ્દામ’ ખરડો અને ત્રિલોકી સિંહનો ‘અધ્યમમાર્ગ’ ખરડો — એકે સ્વીકાર્ય ન હતો. ત્રણેયના હોદ્દાનરૂપ કાર્મ એક ખરડો તૈયાર કરવાનું કામ ચમત્કાર કરવા જેટલું જ અશક્ય હતું.

અને ચમત્કાર ન જ થઈ શકે.

*

જો કે, પરિપદના વાતાવરણને સૌમ્ય રાખી શકે એવી એકાદ શક્યતા હતી. કદાચ એવી ગણતરીએ જ જયપ્રકાશ નારાયણ, આચાર્ય કૃપાલાની, ગંગાશરણ સિંહ તથા રામભનોદર લોદીઆને પરિપદમાં પધારવા આમંત્રણ આપાયાં હતાં. એના જવાબમાં પહેલા ત્રણે અશક્તિ દર્શાવી હતી, એ દર્શકત, ત્રણેની અનુપરિસ્થિતિ માટે જો આકસ્મિક કારણો ન હોય તો, ધમ્મી બંધી સચક ગણાય. લોદીઆએ તો આગાહી જ એમને આમંત્રણ આપાય એવી ગોઠવણ ગએલી; પરંતુ પક્ષના પ્રમુખ એસ. એમ. તંત્રીના વ્યક્તિગત આમંત્રણે જવા તેઓ તૈયાર ન હતા (કદાચ એ એક ખંધનરૂપ બની જાય ?) એટલે એમણે ગરતી આમંત્રણ મામ્મુઃ આખી પરિપદ ફગવ કરીને એમને આમંત્રે તો જ એ પધારે !

પરંતુ આવું ક્યું બન્યું નહિ; અને પરિપદ આ પીઠ આમંત્રિત નેનાઓની હાજરી વિનાની જ રહી !

*

પરિપદ ગ્રંથનાં જ સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષના પ્રમુખ એમ. એમ. તંત્રીએ એ વાતનો એકતરફ કર્યો કે જો આજે આપણે સમજાવતી નીલે સ્થાપી શકાય તો પક્ષ કેન્દ્રિયનો વિકલ્પ નહિ

બની શકે. તેમણે લોદીઆ-નીતિથી જુદા પડીને એવું વ ક્યું કે કેન્દ્રિય મામે અને તે વિરોધ પક્ષોનું બિનસંઘાતિક બેઠાણ કરાવીય પક્ષ કેન્દ્રિયનો વિકલ્પ નહિ બની શકે; જુલ્યા પછીય સંયુક્ત રીતે ને ક્યું સિદ્ધ નહિ કરી શકે.

વળી ૧૦ કાર્મકમની વાત ૨૦ કરનાં, ભાષા-નીતિની ગાળનમાંય, તેમણે લોદીઆ-નીતિથી જુદો મુર કાઢ્યો: ‘તથુ ભાષા’ની કેન્દ્રિયતા: માતૃ-ભાષા, અંગ્રેજી અને હિંદી અંગે સંમતિ દર્શાવી; પરંતુ હિંદી-અનુન મામે ચેતવણી આપી; એટલું નહિ પણ ઉત્તરનાં હિંદીભાષી રાજ્યમાં હિંદી પોતે જ માતૃભાષા હોઈને ત્રીજી ભાષા તરીકે દક્ષિણની ચાર ભાષાઓ-નામિલ, તેમજ, મલયાલમ, કન્નડ-માંથી એક ફરજિયાત શીખવાની સિદ્ધારસ કરી.

પરંતુ (તા. ૩૧મીએ) બીજો કમો ઉપાય ન દેખાતાં મૂળ પ્રજાસમૂહવાદી પાંખનું ૮૦૦ પ્રતિ-નિધિઓમાંથી ૬૪૦ (૮૦) ટકા પ્રતિનિધિઓએ વિભાજનનો ગળ અપત્તવાર કર્યો ત્યારે, મૂળ પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના નેતા અને મંચુક્ત સમાજવાદી પક્ષના પ્રમુખ બનેલા બેચેચે તથા તેમના કેટલાક અનુયાયીઓએ સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષને વળગી રહેવાનું જ વધુ પસંદ કયું ! x બીજા-ઓની વાત જવા દઈએ તો ફેરબાંધનું મૂળ પ્રજા સમાજવાદી જથ્થ તો આગામી ચૂંટણીને લક્ષમાં રાખી, ડૉ. લોદીઆના તકવાદી બિન-મૈદાતિક મંચુક્ત મોરચે ખડું યર્ધ ગયું હતું જ.

છેલ્લે દિવસે લિમ્બેએ કાર્મકમ અને રાજદારી નીતિ-ઢાંછનું નિવેદન રજુ કયું તેમાં સ્પષ્ટ મત હતું :

સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષની પ્રથમ ફરજ કેન્દ્રિ-સને સત્તા સ્થાનેથી ઉથલાવી પાડવાની છે.

એ સ્પષ્ટ બને છે કે તકવાદી બેચેચો તરફ અનુગમો પ્રગટ કરનારા એસ. એમ. તંત્રીએ આ નિવેદન સ્વીકારી લઈને મૈદાનતિક ગાળનમાંય બાંધછોડ કરી લીધી હતી; અને પોતે પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા.

*

મળના ૮૦૦ પ્રત સમાજવાદી પ્રતિનિધિઓ-
માંથી ૬૪૮ની આગેવાની લઈ છૂટા પડનારાઓએ
તાબડોળ પોતાનું સંમેલન ભરીને એમ એમ
જોધોના કથનનો બખણવાળાં એ વાતનો તત્કાળ
ખુલાસો કર્યો હતો કે—

છૂટા પડવાનું કારણ મનએળનો અભાવ નથી;
પરંતુ મૂળભૂત ભેદો છે:

લોહીઆ-જૂથની વ્યક્તિપૂજા, તેમની જાનની
ભાષાતીનિ, પાર્લામેન્ટની અંદર તેમનું બિન
બંધારણીય બિનલોકશાહી અસભ્ય વર્તન, બહાર
પ્રતિકારો-હડતાળો-દેખાવો અને ઉગ્ર કાર્યક્રમો
માટેનો તેમનો આગ્રહ, અને કોંગ્રેસને ઉચલાની પાડવા
કોઈ પણ પ્રકારનાં બેગણો, તથા દરેક તબક્કે
વિધાયક નહિ પણ વિનાશક-નિર્દોષાત્મક વલણ-
આ બધાથી પ્રજા સમાજવાદી મળે એ અટકાવ
જાહેર કરતા.

નાથ પાંદએ તો એટલે મુશ્કેલી એકગર કરી
દીધી હતો કે:

અમે આ બધા મહિના દરમિયાન બે પક્ષો
તરીકે જ રહ્યા છતાં-કયાંયે લોચા થઈને કામ
કરવાનું બન્યું જ નથી.

વાત સાચી છે. પરિપક્વતા દિવસે ય પરસ્પર
અવિશ્વાસ અને કટુતાલયુક્ત વલણ પ્રગટ થતું
રહ્યું હતું:

વિલાબન પક્ષી બને પક્ષો વળી સ્વતંત્ર
રીતે કામ કરશે એવું સ્પષ્ટ છે.

સં. સ. પક્ષ ભલે હજી એમ કહ્યા કરે કે
બેગણ સ્થાયી છે, નક્કર છે; અને વિલાબનની
હકીકતને જ અવગણી એમ કહ્યા કરે કે હવે
કોઈને પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ તરીકે કામ કરવાનો
અધિકાર નથી..પરંતુ, આ તો, બહુ બહુ તો,
બંધારણીય સ્થિતિ ગણાશે. હકીકતમાં તો પ્ર. સ.
પક્ષે ફરી પોતાનું સ્વતંત્ર સંગઠન શરૂ કરી પણ
દીધું છે. તેમાં—

સંયુક્ત સં. પક્ષના ૨૫ કારોબારી સભ્યો-
માંથી ૧૨ (અથવા સં. સ. પક્ષમાં પ્ર. સમાજ-
વાદી પક્ષનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારા ૧૪ કારોબારી
સભ્યોમાંથી ૧૨) બેગણ છે પ્રમુખ તરીકે એન.
જી. ચોરે, ઉપપ્રમુખ તરીકે ત્રિલોકી સિંહ, મુખ્ય મંત્રી
તરીકે પ્રેમ લાભીન, પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના ચેરમેન
તરીકે કામલ, તથા પક્ષના ટ્રેઝરર તરીકે મનત
મહેતા અને બીજા નેતાઓમાં નાથ પાંદ, દંડવતે,
દિવેદી, ફરીદ અનમાગી વગેરે કામે લાગી ગયા છે.

મુખ્ય સવાલ તો હવે પડી શું? નો છે
ખરી રીતે તો કોંગ્રેસ સામે સંયુક્ત સમાજવાદી
ચિકિત્સા ક્રિયા કરવાનો મૂળભૂત હેતુ હવે ખતમ
થયો છે

—અશોક મહેતાએ ઘણે લાંબે વર્ષોએ “બલ સુધારવાનો” મોર્ગ લીધો છે ?

પરંતુ એ માર્ગેય, કેએસને કે જોડાયેલા પ્રબલસમાજવાદીઓને કે એકંદર સાધુને—કોઈને દેશો નક્કર લાભ થયો છે ખરો ?

—આ પ્રશ્નનો ત્વે કોઈ ઉત્તર આપી જવાળ મળવાનો ન હોય તો નવેસરથી પ્ર. સ. પદ્ધતિ તરીકે ઘર માંડનારાઓ માટે ઘણો લાંબો મઝમ ‘વેરાન’માં ભટક્યા કરવાનું જ રહે છે.

*

એક રીતે તો એ કમભાગ્ય જ ગણાય કે આ દેશમાં કેએસ, પ્રબલ સમાજવાદીઓ, લોહીઆ-સમાજવાદીઓ, અને હંતર લોકશાહી સમાજવાદી જુદોતરી સભ્ય મંજમા અને લાગવમ અજૂતાં

દુનિયામાં મોટામાં મોટા સમાજવાદી મંથ આ દેશમાં શક્ય છે, ત્યારે—

સમાજવાદી પાયા ઉપર કોઈ એકતા સ્થાપી શકાતી નથી ! -

કેએસ બહાર સમાજવાદી વિદ્યુત્ત જોબો થઈ શકતો નથી.

કદાચ, આજે આ સૌ પક્ષો જે સમાજવાદની જોખમાં પડ્યાં છે એ જોબ ભારતના એના સાચા આત્માને પ્રગટ કરનારી જ નથી ? ભારતીય એકતાત્મતાને પોષક, ભારતીય અંતરાત્માને સ્પર્શક એવી, લોકશાહીના પાયા પર દંડપણે ઊભી રાહે એવી, કોઈ નથી ધરી ઊભી થવી જ આવી છે !

૪-૨-૬૫]

—લોહીલાલ માંધી

ઈન્ડોનેશિયા: હાથનાં કાર્યા હૈયે વાગ્યાં ?

રશિયા, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોએ યુનોના શાંતિકાર્ય અંગે થયેલા ખર્ચની ભાગે પડતી રકમો ચૂકવવાની ખાલનમાં હંકાર કરીને આખેલી કટોકટી લજી આધુ છે.

ત્યાં તો, એક ખીજી, નાની દેખાતી છતાં ઘણાં મોટાં દુરગામી પરિણામો પેદા કરે એવી, કટોકટી ઊભી થઈ છે.

એશિયાના એક માધ્યમ્ય માનવી - ઈન્ડોનેશિયાના પ્રમુખ મુક્ટોએ યુનોમાંથી નીકળી જતો નથી ચિંતા સહી છે.

યુનોના મહા મંત્રી ઉપાનંદથી માંડી અંતક દેશોએ, ભારત મુદ્દાએ, પ્રમુખ મુક્ટોને આવું અંતિમ પગલું ન ભરવા તાર્કિક દત્તા. પ્રે. મુક્ટોને મર્યાદાવવાના પ્રયાસો સફળ થયા નથી, અને સફળ થાય એવી અકડતા પણ જગ્યાની નથી. કેમકે—

પ્રે. મુક્ટોનું ‘કહેવું’ એવું છે કે નાન્દેનરમાં મલયંશિયાને યુનોની મીકયુરીટી કોમિશન (મવા-મની નમિતિ)ના સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવે

છે; તે ઈન્ડોનેશિયાનું ખુદશંખુદશ દુરમન છે; “મિટીસ સામ્રાજ્યવાદનું એશિયામાંનું પ્લાટુ” છે; એની ચૂંટણી અ-વાધી રીતે થઈ છે; માટે તેની પસંદગી રદખાતલ નહિ થાય તો ઈન્ડોનેશિયા આવા ‘સામ્રાજ્યવાદી યુનોમાં’ રહેવા તૈયાર નથી.

એટલું જ નહિ પણ એ દેશના સત્તાધારીઓ એવો વ પ્રચાર કરી રહ્યા છે કે ઈન્ડોનેશિયા યુનોમાંથી નીકળી જતો એક નવું “આંતરરાષ્ટ્રીય મહામંડળ” સ્થાપવા માગે છે; એટલે કે “યુનોનું દરીક” મહામંડળ ! તેમાં રશિયા જોડાય કે નહિ એ સવાલ છે, પરંતુ ચીન અને એશિયા આફ્રિકાના કેટલાક દેશો તો જોડાશે એવી ધારણાઓ થઈ રહી છે.

ઈન્ડોનેશિયાનું મલયેશિયા મામેલું આ વલણ કલ્પા હાસ્યારૂપદ નથી, ભાગે મુગ્ધા અને સહનાથી ભરેલું છે.

એ સ્વીકૃત જૂલી શકાય એવી નથી કે હેશમાં

એ વગસથી મલયેશિયાનો જન્મ થતા જ પ્રે. સુક-
લોએ એની મામે કેવળ વેગનો સળધ રાખ્યો છે
ચીને તો ઇન્ડોનેશિયાના આ પગલાંને કાંતિ
કારી ધીરના પગલાં તરીકે બિરદાવેલ છે

એ હકીકત જુની શઝાય એવી નથી કે છેલ્લા
બે વરસથી મનયેશિયાનો જન્મ થતા જ પ્રે. સુક-
લોએ એની સાથે કેવળ વેગનો સળધ રાખ્યો છે—
એની સરહદો ઉપર જ નહિ એના પ્રદેશો—
ટાઇલો ઉપર આક્રમણ કરીને ગળ્યા છે; હળવે
જેગવાઓ દ્વારા એણે મનયેશિયાને પાકમાવ કર-
વાની કારવાઈ કર્યા જ કરી છે, એટલું જ નહિ
પણ, એણે તો,

ગયા મે મહિનામાં એવી ખુલ્લ ખુલ્લી ધમકી
(પ્રતિજ્ઞા) બહાર કરી હીધી હતી કે ૧૯૬૫ના એસતા
વર્ષે વહેલી પશાદીએ કુકડો બોલે ત્યાં મલયેશિયાનું
અસ્તિત્વ જ નહિ હોય!

એની આ પ્રતિજ્ઞા પરી કરવા માટેની એની સૈન્ય
જગાવટ ચોક્કાવનારી જ ગણાય એવી છે

—૨ લાખનું ગીતમર અને ૧૫૫ (દોઢ) લાખરીજર્વ
સૈન્ય છે. (સમગ્ર સિટીસ સૈન્યથી વધારે મોટું સૈન્ય)
વળી ઘણા બધા શેષ અમલદારો અમેરિકાના ઉત્તર
કાંગોલિનામાં તાલીમ પામેલા છે, કેટલાકે આ
અગાઉ ધિટનના જ ગેરિલાવિરોધી તાલીમ કેન્દ્રમાં
તાલીમ લીધેલી છે)

—૩૦૦૦૦ પેરેગુટો, અને ૫૦૦ ઉચ્ચ
કક્ષાના નીકાકમાડરો છે

—સૈન્ય અમેરિકા અને રશિયન સંસ્થાથી
સંભળ છે

—નીલા સૈન્ય પણ ૩૫૦૦૦નું છે અને તે આ
કક્ષાના વિનાશિકાઓ—સગમગિનાથી મળત છે.

—હવાઈ સૈન્ય ૨૭૦૦૦નું છે અને ૧૦૦ ઝીંગ
યુદ્ધ વિમાનો છે (૧૮ મિગ-૨૧ છે) ૫૦ યોન્ગર
વિમાનો છે ઉપરાંત ઘરની પર તથા આકાશમાં
ઉપયોગી હવાઈ શસ્ત્રો જલ...

આવી બધી શસ્ત્રસામગ્રીથી ઇન્ડોનેશિયા સભળ
છે. અને મનયેશિયાને નેસ્તનાબૂદ કરવા તેણે

૧૧૦૦૦ સૈન્ય સારાવાક—સાયાહની સામે નિશાન
લેતું તૈયાર રાખ્યું છે. હજી ગયે મહિને જ બોર્નિ-
યામાં ૬૦૦૦ સૈનિકોએ ઉતરાણ કર્યું હતું.

*

આમ છતાં, ૧લી જાન્યુઆરી ૧૯૬૫ પૂર્વે
મલયેશિયાને નેસ્તનાબૂદ કરવાની પ્રે. સુકલોની
પ્રતિજ્ઞા તો અધૂરી જ રહી ગઈ છે. ધિટને
એનું જ ગી સૈન્ય મનયેશિયાની રક્ષા માટે ઉતારી
દીધું છે અને મલયેશિયાએ પોતે પણ તૈયારીઓ
કરવા ઉપગત યુનોને મદદ કરવા અપીન થરી છે.

એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે પ્રે. સુકલોએ પોતે
જ મનયેશિયાને નેસ્તનાબૂદ કરવાની નેમ રાખીને
પોતાની ઉપર આદત વફોરી લીધી છે વળી, ખૂબીની
વાત એ છે કે તે પોતે જ રશિયાની શસ્ત્રસહાય
લેતું રહ્યું છે, ચીનની દોસ્તી વધારતું રહ્યું છે અને
અમેરિકા ઉપર પણ પોતાને અપાત્રી મદદ વધારવા
જાણ્યું કરતું રહ્યું છે!

(છેલ્લા ૧૪ વરસ દરમિયાન તેને અમેરિકા
તરફથી ખાસી આ કરોડ ડોલરની મદદ મળી ચૂકી
છે અને બીજી ૫ કરોડની હજી ચેનાની તૈયારીઓ
છે!)

—કેનેડાએ પણ તેને સતત મદદ કરી ન.
હકીકતે તો, ઇન્ડોનેશિયાની સ્વાધીન
તામાં યુનોનો મોટો ફાળો છે. યુદ્ધ પછી
અગાઉના હવે સામ્રાજ્યવાદને ત્યા ફરી પ્રસ્થા-
પિત થતો રોકવાનું શ્રેય પણ યુનોને છે.

આમ છતાં, અતે ધાખીને, અમેરિકા તથા
કેનેડાએ (જે ઇન્ડોનેશિયા યુનો છોડી જાય તો)
આપ સહાય બંધ કરનાનો નિર્બંધ બહાર લેશે છે.

*

“ઈન્ડોનેશિયાની આ કલણી કાચનાં કર્યાં જે
વાગ્યા”ની સાખ પૂરે છે

જે કે સુકલોની ધારણા તો એવી હતી કે મળત
સરકારના નેતા વિદ્વસન તેને મલયેશિયા વિરુદ્ધ
ટેકા આપશે કેમકે, સુકલોએ અગાઉ મૂલ્યમ મુબબ,
મવાયા, ઇન્ડોનેશિયા અને કિલિપામ-સનું Mapla-

પ્રત્યેક સમવાયતંત્ર રચના અંગે વિદ્વાને અગાઉ સહાનુભૂતિ દર્શાવેલી. પરંતુ, તેની આ ગણતરી યોગ્ય નથી.

—વળી, અમેરિકા અને બ્રિટનની વચ્ચેના નીતિભેદનો કાલ સેવાનીય ગણતરી મુક્યોની દરે. દા. ત. અમેરિકાનું મતન્ય એવું હતું કે Mcaphi-
મંતવનું સમવાયતંત્ર રચાયું હોત તો ચીનને જાળ-
વાયું થયું સરળ બન્યું હોત.

અને અમેરિકા, બ્રિટનની નાજુલી છતાં, ઇંગ્લેન્ડને-
શિયાને 'સહાય' આપતું રહ્યું છે.

પરંતુ આ નીતિભેદનો કાલ મળવાની મુક્યોની ગણતરી ન બે-સને જુદી પાડી છે!

+

અલગત, આમ છતાં, 'સિટીય યાહીવાદ' અને 'પશ્ચિમી સામાન્યવાદ' સામે ઉદાપોહ જગા-
વવાનું એને માટે શક્ય છે ન.

બ્રિટન એક લાખનું સૈન્ય અને જંગી હવાઈ નૌકા સરકાર એશિયામાં ઉતારે એ ઘટના ન બાકે ચોંકાવનારી બની જાય છે.

આથી જ તે, મલેશિયાને પોતાના સાહીવાદી થાણા તરીકે પકડી રાખીને એશિયામાં પોતાની પ્રભાવેલી રીયતિ પાછી મેળવવાની બ્રિટનની મુશ્કેલી છે એવી લાગણી મુક્યો અંગત પેદા કરી પણ શક્યો છે—ખાસ કરીને અફ્રિકન દેશોમાં આવેલા ઉદાપોહ બેબો ચર્ચ શકશે એવી મુક્યોની ગણતરી સાવ મિથ્યા નથી.

૧૩-૧-૬૫]

—બોગીલાસ ગાંધી.

કુશોવનું પતન : સેના અને સત્તા વચ્ચેનો સંઘર્ષ !

કુશોવને ૫૬૪૪ કર્ષાને ૧૦૦ દિવસ થવા આવ્યા છે. રશિયાના અધિકૃત સમાચાર તો એ વખતે જ ઘોડીકે લીડીઓમાં પ્રગટ થઈ, કરા જ અમકાર વિના, ભુસાઈ પાડી ગયા હતા. એ સમાચાર એટલા જ હતા કે કુશોવે જુલ્મને કારણે રાજા-પુત્રીથી રશિયાના વડાપ્રધાન-પદથી જ નહિ, પક્ષના મુખ્ય મંત્રીપદથી (એટલે કે સર્વોચ્ચ નેતાના અનન્ય પદથી) રાજા-નામ આપ્યું હતું.

પાછળથી, ૫૬૬૬ પાછળ રનાકરીના ડેટલાક સમાચારો ઉપરથી અને ખુદ રશિયામાં જ 'આવદા' અને 'ઇએરેસ્ટીઆ'માં (૫૬૬ અને મરકારનાં અધિકૃત વર્તમાન પત્રોમાં) કુશોવનાં

નામોલેખ વિનાનાં લખાણો ઉપરથી, તથા આંતરિક ને ફેરફારો થતા રળા એ ઉપરથી ડેટલીક અટકલો થવા લાગી જ હતી. એ ઉપરાંત ડેટલાક વિદેશી જૂતાવિવેચકો અને કેમલિન-નિબ્ધાતોએ બેગી કરેલી સામ-મંત્રીઓ પાસે તત્કાલ બહાર પડી હતી.

આ બધા ઉપરથી કુશોવના પતન પાછળ 'ધર'ની ને ડેટ-લીક મુખ્ય ઘટનાઓ જવાબદાર ગણાઈ હતી તે, મોટે ભાગે 'પૂરતી' સમજીને, દુનિયાનાં અખબારોએ (અને અમેય) પ્રગટ પાડી હતી. દા. ત. (૧) કુશોવે ખેતીવાડીનો ને પ્રચંડ પ્રયોગ કર્યો હતો તે તરખી નીવડ્યો હતો. (૨)

કુશોવે પોતે સ્તાલિન સામે 'અક્રિય પૂજા' અને 'અક્રિયગત નિર્ણયો'નો આક્ષેપ કર્યો હતો તેવું જ વર્તન તેણે, સત્તા પોતાના હાથમાં ઠીકઠીક સ્થિર થતાં, કર્યું હતું. (૩) પડોશી સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાં રશિયાઈ નીતિથી અસંતોષ જાગ્યો હતો અને વધ્યો હતો. (૪) બીજી મહાન સામ્યવાદી સત્તા-ચીન-સાથેના સંઘર્ષમાં કુશોવ છેલ્લી હદે પહોંચી ગયો હતો; અને દુનિયાના ઘણા બધા સામ્યવાદી પક્ષો, રશિયાની મુજબત નીતિમાં માનતા કોવા છતાં, તેને ઉત્સાહી આવકાર આપવા તૈયાર ન હોય, રશિયા પોતાની જ છાવણીમાં એકત્રી પડી રહ્યું હતું! (૫) અમેરિકા અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથેના

વ્યવહારમાં, 'મહાઅખિત્વ'ની અને 'દાસ્તી'ની દિશામાં કુશોવ વધારે પડતો ઘસડાયો હતો

પાછળથી આપણને જાણવા મળે છે કે એક બીજો આન-રિક મધર્મ આ ઘટનામાં નિર્ણયક બની ગયો હતો. પ્રિટનના 'માર્ડિયન' ફ્રેન્કના ક્રેમવિન-નિબ્જાત વિકટર ડોર્ડાએ એ જ દિવસોમાં અણુ-સાગે તો કહ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી તેને 'લાઈફ' નંવા

પ્રતિષ્ઠિત અમેરિકા આશાલિકમાં ધબ્બી ઝીણવટથી નવા મધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે

આ આંતરિક સ્તર ધર્મ હતો કુશોવની શાંતિ અને મહાઅસ્તિ-ત્વની નીતિ અને મરણાણુ પ્રધાન માલિનોઃસ્કીની નીતિ વચ્ચેનો

મરણાણુ પ્રધાન માલિનો-સ્કી અને લાન સેનાના નેતા-ઓએ કુશોવમાં એવા આશ્વેષો કહ્યા હતા કે કુશોવ રશિયાના

મરણાણુની ગાળતમાં બેન્ડર ન-યો છે!

આ ગંભીર ધર્મણુમાં, અંતે, માલિનો-સ્કી અને લાન સેનાના અમરણાણુ વિચારો નીવડ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે

તે કે, આ મધર્મ હજી પક્ષના નવા નેતાઓ (મુખ્ય મંત્રી ક્રેમલેવ અને ગબ્યના વડાપ્રધાન કોસિગીન) વચ્ચે ચાલુ હોવાની પણ ધારણા વળદવાળી જણાય છે

મેના અને નરતા વચ્ચેનો આ મધર્મ, આમ તો, પાચેક વર્ષથી શરૂ થઈ ગયો હતો ૧૯૬૦ના જન-પ્રત્યાગ્રીમાં એમાં ઉમતા પણ પ્રેરેશી હતી

કુશોવની એવી માન્યતા હતી કે નવી અણુ-શક્તિને કારણે પેદા થયેલી પરિસ્થિતિમાં સોવિ-યેતના પર પરાગત વિમાની તથા નૌકા મેન્વર બહુ મહત્વ રહ્યું નથી એમની જગ્યાએ અણુશક્તિનો વિકાસ કરવો વધુ આવશ્યક છે દા ન નૌકાએ મપાટી ઉપરના યુદ્ધજલાને હવે અગાઉ જરૂરના કારગત નથી, પાછી નીચેના અણુસબમગ્નિ વધુ અપમા આવશે વળી મેન્વરમાં ફીજની મળ્યા મોટી હોવાની વ જરૂર નથી

આ માન્યતાને આધારે એણે ૧૯૫૫ થી મળ્યામાં કાપ કરવાનું મ શરૂ કરી દીધું હતું-ખરે ૧૦ લાખ રોટલો વધુ કાપ મૂકીને તેણે સોવિયેટ સત્તા અધી ગનારી દીધી હતી

કુશોવે તેની આ નીતિના અનુમધાનમાં, અને પ્રજાના જીવન જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ વહેલી તકે પૂરી કરવાની આતુરતામાં, તથા ખેતીના ક્ષેત્રે 'અચ'ડ-લવ્ય' ચોજનાની ધૂનમાં જ નહીં બજેટ ઘડ્યું તેમાં તેણે સંરક્ષણની રૂઝ પણ ઝાઝી કરી નાખી હતી; અને તેના દીકરાએને 'રાષ્ટ્રીય અર્થ-ત નમાં બીલિકે માધન-મ પતિને ઉપયોગ વધુ

બુદ્ધિપુરસ્કર કરવાની જરૂરિયાત' તે સમજવતો ગયો હતો

'આલિનવાદના જંગમ-વાદના પછી કુશોવની આ રાષ્ટ્રિય-આતમગદિય નીતિ ગમે તેટલી શાણી દેખાતી હોય, પરંતુ, અમેરિકાની અણુશક્તિ રશિયા જના ધબ્બી બધી આમળ વધેલી હોવાની હકીકત જ તેના માથાએ ને વ્યથા ગનારી ગી હતી અણુ-શક્તિની હેડમાં રશિયા અમેરિકાને ટાળી જાય એવાં ક્રાંતિનું હતા નહિ, અને પર પરાગત સૈન્ય તથા મેન્વરશક્તિ ઝોડી કરવામાં તો તેમને નયો લાય જ દેખાયો

કુશોવ આ ભયને હઠી નાખતો હતો; અને દંડ સમયમાં જીવતા (૧) અને લાયકર મંડારક વૈશ્વિક પ્રહારો શોધી કાઢવાની હકાસ મારી લેતો હતો.

અવગત, પરિમના દરેક આથી ઉધાયા ન હતા કે ધરના આથીનેતાઓ વ આથી અનયા કે મ તોપાયા ન હતા અમેરિકાએ તો બીજી જાણથી પર પરાગત યુદ્ધ માટે જરૂરી તોયાગીઓમાં કયાશ ગહેવા દીધી ન હતી

પરંતુ, કુશોવ તો, સૈન્યમાં કાપકપ કર્યા પછી વ રશિયા પાસે અમેરિકા કરતા જમણા મેન્વરની

ગાજતરી ગણાવતો પોતાની ધૂનમાં મસ્ત હતો.

કુશોવ તો જાતના દત્તિહાસમાં સદા કાળ માટે પોતાનું નામ એ રીતે અંકિત કરી જવાની જાણનામાં જીવતો હતો કે :

“તેજે માનવવાદને કેવળ ‘ટપ્પી જવા જેવો જ નહિ પણ સૌને છબ્બો થાય એવો બનાવ્યો હતો; અને એમ કરવા માટે રશિયાને કલ્યાણ રાજ્ય બનાવવા તે મરી ફિટથો હતો !”

પરંતુ, રશિયાના રાજવીએ તો ‘ક્રાસે વિગિને અમેરિકા આક્રમણ કરે તો તેની તૈયારીઓ સિવાય બીજા કશાને મદત્ત આપવા તૈયાર ન હતા.

અંતે, ૧૯૧૨ માં આ ભયમાંથી રસ્તા કાઢવા કુશોવે નવો કામિયો અજમાવ્યો. અમેરિકાની છાતી સામે જ કબૂલામાં, અણસઓનો છપો ભંડાર ભંડારી રાખીને અમેરિકાના આક્રમિક આક્રમણ મામે ‘સલામતીનો ગદ’ લીધો અને ધરના ટીકા-કાચેને હથે બેસીકર રહેવા મુશ્કેલી પરંતુ એમાં તો એ શિલ્પી હમારો. કાવતું પકડાઈ ગયું; મૂડી નીચી કરીને શત્રો ખસેડી લેવા પડ્યાં !

આ પછી કુશોવની પકડ ટીકી પડી જણાય છે. જોખમ વરતી જતી કુશોવે નવો દાવ ખેલ્યો- ‘મખત’ નીતિનો દેખાડો કર્યો.

—૧૯૧૨ના અંતમાં તેજે ગણવાની અંદર લેખકો અને કલાકારોની યાજનામાં ધાબી બધી છૂટેછાડોની નીતિ અખત્યાર કરી હતી (તે એટલી તદે કે સ્લાવિન યુગની ‘અમળાવળી’ની એક નવલ-કથા-લેખકની આપનીની જેવી-પ્રગટ કરવામાં વ તેજે ઉત્તારા બનાવ્યા હતા !) આ નીતિ એકાએક બદલાઈ ગઈ.

તે જ રીતે, ૧૯૧૩ના ૩૦-૪ અગ્રીમાં કુશોવે અણસ-પ્રયોગબંધી અંગે જે વાટાઘાટો-ચુચોઈ ખાતે સાર કરી હતી તેમાં એકાએક પાઘડી ફેરવી લીધી.

તથા ૧૯૧૩ના ફેબ્રુઆરીમાં, ખેતી, ધરકામ જીવનની જરૂરિયાતો વગેરે ઉપરના એકવાળી તેની અગાડીની ગદનીતિ એકાએક અદસ્ત થઈ ગઈ; અને શત્રો તમા કોઈ પાછળ પ્રવેડ નાણું અર્થ-વાની દલીલ તેજે જ સાર કરી દીધી.

એટલું જ નહિ, ચીન માથેના વિખવાદમાંય તેજે સખરીની નીતિ ધારણ કરી; અને યુગોસ્લાવીઆ માથેની ઉખાળારી નીતિમાં દૃઢ આબૂ. અરે, સ્લાવિનના અમલ દરમિયાન પોતે જે ‘કામ-ગીરી’ બળવી હતી તેના વ બચાવ કરીને તેજે પોતે જ પોતાની ‘સ્લાવિન-નિરૂદ્ધની નીતિ’ ઉપર ધા કર્યાં !

આ બધા જનાં, સાધીઓને મંતાપી ન શક્યા; અને ૧૯૧૩ના માર્ચમાં કલાક બની પ્રિનિડિમની બેઠકમાં કરગર્યો :

“હું ૧૬ વરસનો છુટ્ટો થઈ ગયો છું. આજે હું ષષ્ઠમાં અને રાજ્યમાં જે સ્થાન પર છું એ સ્થાન પર લાંબા વર્ષો મુઠી સફોરા એવું તો કોઈ જ નહિ માનવું હોય.....”

પરંતુ, સત્તા મરજી જતી જોઈ ગરીબોડા બનેલો કુશોવ, દૂંદા ગાળામાં જ, વાઘ જેવો બની કરી આજો કાંદના યર્ષ ગયો ! કુશોવનો કાતિલ દરીફ કૌલ આર કોઝલોવ દૃઢ ગંગથી પટકા-છને હોરિપટવમાં ખસેડાયા - કુશોવને જન બગી ગવાનો આનંદ થયો !

(એક કોઝલોવ મરણ પથારીએ પડ્યો ને કુશોવના વિરોધીઓ ખરવખર થઈ ગયા - આ ઘટના સ્લાવિનના જમાનાની જ વાદ નથી આપતી ?)

થોડા જ દિવસો બાદ, સોવિયેતનો મરક્ષાકુ પ્રધાન માર્શલ માલિનોસ્કી ‘નોંકા દિન’ની ઉજવણી નિમિત્ત એકાએક રંગભૂમિ પર ધસી આવ્યો ! એજે રશિયાના મરક્ષાકુ મદત્ત વાદ કરાવ્યું; અને એ દિવસથી લાલ મેનાના મુખપત્ર Red Starમાં, અલબત્ત કુશોવના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો વિના, તેની નીતિની ટીકા આરભાઈ ગઈ; ‘રશિયા ઉપર ઝડપના શાલીવાદી ભવ’ મામે મળજી બનવાનું રૂઝુ રટાવા માંડ્યું. થોડા જ વખતમાં તે પશ્ચિમ દેનિક ‘ગ્રાવદા’ અને મેનાનું મુખપત્ર ‘એસ્ટાર’ મામસામાં મોરચે લેખેલાં હોય એવું જ બનવાનું !

• તારા તરમાં કોઝલોવનું અવસાન થયું ૭. કુશોવની અમીનો અંતિ પડ્યા પછી

(દા. ત. એક દેવાય કે નિવેદન એક પત્રમાં આવ્ય
અપહાસવામાં આવે ને બીજું પત્ર એને લગભગ
દેખાતી કે; એક પત્ર અમુક દેવાય તેણે તેણે જાણે
ત્યારે બીજા પત્રમાં એના પર 'રોપસો' નાખી
દેવાનું જાણતી મુદત (આત્મા?) દેવા જ; અથવા
મુજબ 'પાતાંર' કરીને જગતું જ જાણવાનું
હમિન મળ્યાયુ દેવા!) આ પત્રો તે ધર્મીયુ થઈ
બધું વધી ગયું.

જુલાઈની ૨૫ મીએ કુઓવે અધુનન પ્રયોગ-
બંધીના અરથ પર સરી કરી એ વ ફોજ વધને
પમદન પડ્યું. જેક ઓગસ્ટની ૫ મીએ 'રેઃ સ્ટાર'ે
એની 'આવકાર' નેધિ લખી-તે દરમ્યાન 'આવકાર',
માં ઉપરાઉપરી ૩ લેખો દ્વારા તેની વાદવાદ ગુવાઈ
ચૂકી હતી.

આ પત્રો, આ હગરને બદલી આપવા સુપ્રિમ
ગોવિંદેટની ગાંધીય અર્થનંત્રની નવી સર્વોચ્ચ
અભિતિની બેઠક મળી; અને ૨૦ વરમ સુધી રસિ-
યાના શસ્ત્રહોગના માંધાતા મનાયલા દિમિત્રિ
ઉફનીનોવને દસ્તક અર્થનંત્રનો બંધો હાગાર સોંપી
દીધો. એટલે કે અન્નમરજનનાં ઉત્પાદનને અનુરૂપ
આરે ઉલોગોના રાહ મોકળો કર્યો.

આમ છતાં, માંધી મત્તાધારીઓને મંતોષી ન
જ મહથો. સર્વોચ્ચ અભિતિ (પ્રિઝિડિયમ) મળી
ત્યારે માલિનોસ્કીએ વિરોધની આગેવાની લેવામાં
માન એવું. અલબત્ત, આ મૌન 'મવામતી' પુરતું
જાહેર? 'રેઃ સ્ટાર'માં તે અર્થો આપુ જ ગી.

*આમ છતાં, ૧૯૨૩ની ડિસેમ્બર મુધીમા તે,
એવું જાણાય છે કે, કુઓવે જગ છતી ગયો હતો.
એણે ફોજની નંબરમાં ફરી કાપ નકવાની નથી
જાહેરાત કરી, અને મિલિટરી-બ્રેડ નાંખું કરી
નાંખું.

અલબત્ત, આ બંધો મમ દરમિયાન કુઓવે
મુખત અને બંધર અભાજની તૈવાગીઓની અહ-
ગતો કરાં જાહેરી હતી નાથોનાવ, તેણે વધુ
રેન્કો પેદા કરવાની ફોજ જીવની માગણીની લગ-
ભગ રેક્ટરી ઉઘવતું લાપચ પામુ કરી નાંખ્યું.

આ પત્રો કુઓવ અને ફોજ માંધો વચ્ચેની
લાઈ ઓરે ખંધી બની ગઈ.

+

કુઓવને તે, ૧૯૧૮ના આશંબ સુધી પોતાને
અંતિમ વિગ્રથ મળી શૂકયાની નિરાંત હતી.

એ દિવસોમાં જ તેણે પક્ષની સર્વોચ્ચ
સમિતિ (પ્રિઝિડિયમ) અને પ્રધાન મંત્રી (ક્રી-
નેટ)ની અધિવાસી બેઠક બોલાવીને પોતાનું 'ધાકું'
પાર પાડ્યું. ફોજ સત્તો આરેના ભારે ઉલોગોનું
મહત્વ ઇન્કારીને છવન જરિયાતની વસ્તુઓના
ઉલોગોને આગળ ધર્વા, અને આવતાં ૧૦ વર્ષ
સુધી આ નીતિ અમલી બનવાની દેવા ને રીતે
નાણાંની ફાળવણી કરવાની યોજના પામુ ઘડી દારી.

કુઓવના વિરોધી-માંધોદારો અમલ ગયાં કે
નિર્બાંધક થા કરવાની ઘડી આવી ચૂકી છે, અને
ખુબીની વાત તે એ છે કે, કુઓવ એની ઉપરની
નીતિને સીધ મારી, લવફેર કરવા કાળા સમુદ્ર
પર પડોંચી ગયો કે તમ્મ મોસ્કોમાં એણે કલેચુવ
નિધિ એવું એવું લાવિ ઘણ વ્યૂથુ!

એટલે કમિટીએ તેની ગેરલાજરીમાં તેની
જગતકીતો હગવ ઘડી કાઢ્યો. તે પાછો આઓ
ત્યાં તેના પર તેણે મલી કરવાની જ બાકી હતી!

—બોગીસાલ ગાંધી

(૨૫-૧-૨૫)

નવા પ્રગટતા સાહિત્યનો મિતાક્ષરી પરિચય

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર - અમદાવાદ

સર્વોદય સમાજનાં લક્ષણો

લે. ઝવેરભાઈ પટેલ

રૂ. ૧-૨૫

આધી વિચારને અપનાવી ચૂકેલા, અને સ્વ-તંત્ર રીતે જીનું ચિંતન કરીને ભારતના નવેત્યાનમાં તેનું માર્ગદર્શન કરાવવામાં સદૈવ પુરુષાર્થ કરનારાઓમાં શ્રી. ઝવેરભાઈનું સ્થાન છે જ. આજ પૂર્વે તેમણે 'આવૃત્તી કાલની પ્રાથમિક સ્થિતિ દ્વારા એક ચિંત્ર તો આલેખ્યું હતું જ, આ પુસ્તિકામાં 'સર્વોદય આંદોલનના બે પ્રગતિકાળ'— નામનો તેમનો પ્રવેશ—ભેખ (નુઓ ગયા આ ક્રમાં), તથા સર્વોદય સમાજનું સ્વરૂપ, તેનું સંગઠન, અને આયોજનના પ્રકરણો લેખકનું તત્ત્વપર્યાય અને મૌલિક ચિંતન પ્રગટ કરે છે. શ્રી. કાકા સાહેબ કાલેબકરે આચુખદારા આ પુસ્તિકાની અને આ લેખકની વિશિષ્ટતા તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે.

દિલ્હીમાં ગાંધીજી (ભાગ પહેલો)

લે. મનુબેન ગાંધી

ગાંધીજીના આખરી વરસેમાં તેમનો પડખો પળી સદૈવ માથે રહેતાગ કુ. મનુબેને ૧૯૪૭ના સરોચરથી નવેચ્છત દરમ્યાનના ૬૬ દિવસની જે વાસરી-નોખ રાખેલી તે અહીં પ્રગટ થઈ છે. આ દિવસો આખા દેશ માટે કટોકટીના હતા, અને ગાંધીજી માટે અપાર વ્યથા અને આત્મ ગલોપાતના હતા. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ જણાવે છે તેમ એક અતિ દુષ્કર કાર્ય લેખિકાએ અસાધારણ નિઃશ્ચી પાર પાડ્યું છે.

બાલગોવિંદ કુળેરદાસની કું. અમદાવાદ લોકશિક્ષણના પ્રયોગ:

લે. રામરામ

(પરીક્ષિતરાય ભો. ત્રિવેદી)

રૂ. ૧-૦૦

કલાવતી દાર્શનિકના એક શિક્ષકે આપણા સમાજની પછડાણેલી વાઘરી કામોનો સપર્ક સાધી જે અનુભવ-પ્રાપ્તિ કરી તેનો નિર્મોહ આ પુસ્તિકામાં રજૂ કર્યો છે. લોકસેવક શ્રી. બળવશાહની પ્રેરણા આ લેખકને સતત મળ્યા કરી છે, અને બળવશાહ એ પણ દૂર પ્રતાવનદાગ એમની પ્રવૃત્તિને બિરદાવી છે.

રમરણસક્રિ

લે. સંતબાલ

રૂ. ૧-૦૦

આ પુસ્તિકાની આ ૪થી આવૃત્તિ છે. કર્પના દ્વારા રમરણસક્રિ વધારવાના, સત્યાગ્રહની દિશાના પોતાના પ્રયોગો પાછળનું રહસ્ય અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

ચીનના હાકેમ

લે. હરિન શાહ

રૂ. ૧-૦૦

અલ્પીતા પત્રકાર શ્રી. હરિનભાઈ ચીનમાં રહીને ચીનની પિછાન પામ્યા હતા. ઉપરાંત તેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. આ પુસ્તિકામાં માઓ, હુસાક-ગી, આ યો. જોન-લાઈ, માસ-લે ચેન તથા માર્ક્સ-લેનિન-સ્ટેલિન જેવા સામ્યવાદી ચીનના પહેલી હરોળના હાકેમોના પરિચયો આપવામાં આવ્યા છે. આજના ચીનને જોળખવામાં આ પુસ્તિકા ઘણી ઉપયોગી થશે.

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- Tunnels
- Dams
- Bridges
- Oil Refineries
- Heavy Rock and Earth Excavation
- Hydro & Thermal Power Plants
- Steel Plants
- Chemical Plants
- Heavy Industries
- Marine Works
- Reinforced and Prestressed Concrete
- Public Health Engineering Works

PATEL ENGINEERING COMPANY, LIMITED

Engineers : Constructors

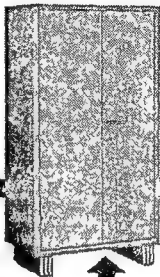
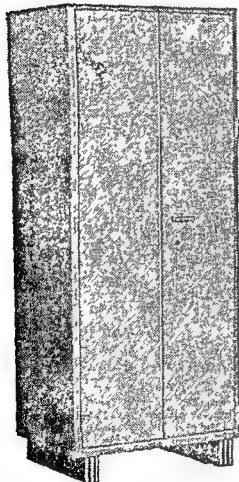
BOMBAY-60

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

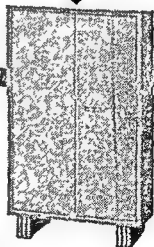
ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

ઘણાઓનાં પ્રશ્નશ્રમાં પ્રિય કબજાં અને અર-
ગ્ગેશન હોય કે વ્યવસાયી ખાણસોનાં મૂલ્યવાન
ઓચરિયા અને દસ્તાવેજો હોય, કીમતી વસ્તુઓ
ધૂણૂરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાના
લોખંડનાં કબાટો આપરવક છે. ■ ફક્ત ન પડે
અને કાલ ન ચડે એ આટલે બાકસ ડ્રીટમેન્ટ આપેલા
ખીરાના કબાટો નિરનિરાશા રૂઝનાં બને છે.

‘પ્રોપ્યુલ્સર’ : ૧૧૫૮ ચિ.મી. X ૬૩૮ ચિ.મી. X ૪૮૫ ચિ.મી.

‘મિનિટા’ : ૧૧૦૦ ચિ.મી. X ૪૧૦ ચિ.મી. X ૪૩૦ ચિ.મી.

[WT-1 (W-173)]

‘મુટિલિટી’ : ૧૦૮૦ ચિ.મી. X ૬૧૫ ચિ.મી. X ૪૮૫ ચિ.મી.

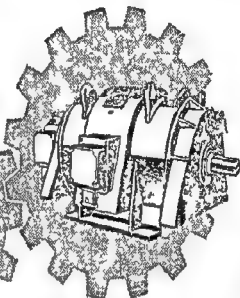
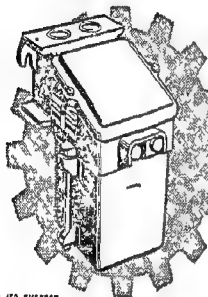
અપરાધોને અજાત અડચણ બોધી
સમાપ્ત છે. આખરી પહેલોટનાં વધારાનાં
વિશિષ્ટ કાંઈ અપરવચનો આવતી,

ખીરા સ્ટીલ વર્કસ આઇવેલ લિમિટેડ
મોરબાર રોડ, ચાન્ના કુટ, મુંબઈ ૪૪

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machinery. As the majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is a valuable adjunct Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile, and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi

Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

JY 459 EVINEST

સ્વસ્થિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્થુ ધત્રાજ

Alembic
ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને થકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્થુ ધત્રાજ

નવજીવન

નવીન જ્ઞાન
નવીન જ્ઞાન

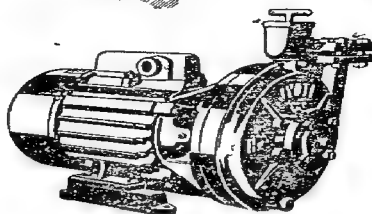
નવતર ટ્રસ્ટ દાખલ

ચોપલીન, સાડી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

દાખલ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
કલોલ
[ઉત્તર ગુજરાત]

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity Up to 58 000 G P H
Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed
JYOTI LIMITED
BARODA 3

વિશ્વમાનવ [દ્વૈમાસિક]

સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : મુલદા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોળીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમ દિર પોળ : સરકારી હાપખાના સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : રમણભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભવિદ્યાનગર.

પહેલું પાનું

શ્રેષ્ઠ સાધના [૧] ને. કૃષ્ણમૂર્તિ

કવિતા

બે કવિતા [૩] હિચનસ, ડો. રસિક પંડ્યા.

વૃત્ત વિભર્ગ

માતૃભાષામાં વહીવટ [૫] ભો. ગાંધી

સ્વ. ધૂમકેતુ [૬] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

મુક્તાનાગરિકતાને માર્ગે બુદ્ધિજીઓ [૭] ભો. ગાંધી

આત્મનૃપિતનું લોજિક [૮] ભો. ગાંધી

અમદાવાદ મ્યુનિ. ચૂંટણી; રાજદારી પૃથક્કરણ [૧૩] ભો. ગાંધી

હામ બેચેન હૈં

અહિંસક પ્રતિકાર [૮] ભો. ગાંધી

વાર્તા

જવાબ [૧૭] દેડરિક બાહન (ડો. મધુકર શાહ)

મોંઢે ને દડો [૧૮] મહેશ દવે

લેખો

શબ્દો અને રંગ	[૨૨]	રતન પારિયુ (ભારતી દલાલ)
સમૂહ-આધ્યમ	[૩૦]	ભોગીલાલ ગાંધી
રૂપીઅરમેનના ત્રણ સિદ્ધાન્તો	[૩૭]	યુનીભાર્ત શાહ
વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ	[૪૬]	એમ. એસ. ગોરે (મણિભાર્ત પટેલ)
નાટકનાં રસ અને ક્રિયા	[૪૯]	જયંત કોઠારી
કાકાની શશી	[૫૪]	ભરતકુમાર કાકર
માનવીનું પરિવારભાન	[૬૫]	ચંદ્રલાલ કા. ભટ્ટ

આલોચન

સિદ્ધ કાવ્યરૂપોની જાયામાં [૫૯] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અહીંયાં ને ત્યાં

રુનેહવંચિત બાળકનું માનસ [૬૨] ભારતી શાહ

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહ

નિજીવ ઢીંગલીમાં સજીવ ભારત [૬૩] —

જૂવેન બખ્ખરની ચિત્ર સૃષ્ટિ [૬૪] —

પ્રવૃત્તિ ને પડલા

રશિયામાં શુભરાતી કવિ મનબારી [૬૯] —

દેશવિદેશ

અમેરિકા: એક સદીનું લાઝન [૭૩] ભોગીલાલ ગાંધી

વિશ્વ સામ્યવાદ [૭૭] ”

સોવિયેત રશિયામાં પ્રથમવાર [૭૯] ”

કેરળ: ચૂંટણીનાં પરિણામ [૮૦] ”

અયુબનો નવો અવતાર [૮૪] ”

રૂપેન : યુક્તનાગરિકતાનું રૂપામણ [૮૬] ”

નવું વાંચન

[૮૮]

સાહિત્ય વિભાગના લખાણો નીચેના સરનામે મોકલવાં

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

મિસ્ત્રી મિલિંગ

બદર રોડ

બીલીમોરા

શ્રેષ્ઠ સાધના | જી. કૃષ્ણમૂર્તિ

તમે માનો છો કે ઇશ્વરને શોધવા માટે તમારે શરીરને અને મનને કાંજમાં રાખવાં જોઈએ તથા દરેક પ્રકારની ઇચ્છાનો નાશ થવો જોઈએ. તમે જેને પવિત્ર લેખો છો એના પ્રતિ તમે માન્યતાઓ લેશો તથા વહેમ અને ભયથી અપવિત્ર થશેલા મન સહિત જાઓ છો. તમે સંકેતને લાગે છો પણ સત્ય શું છે એ શોધતા નથી, જેથી સંકેત અતિ મહત્વનો થઈ પડે છે. તમે પ્રાર્થના કરો. પરંતુ તમારી પ્રાર્થનામાં તમે પ્રભુ પાસે તમારે માટે, અથવા તમારા કુટુંબ માટે હાર્દ માગી રહો છો એટલે તમારી પ્રાર્થના 'વાચના' છે અને એ એક જાનતુ જાણત જાને છે. તમે ભિક્ષા માગે તો તમારું ભિક્ષાપાત્ર ભરાય, તમે રેફ્રિજરેટર માગો તો એ તમને મળે, પ્રાર્થનામાં જો તમે શાંતિ માગો તો તમે જેને શાંતિ કહો છો એવી શાંતિ તમને મળે પણ (વાસ્તવમાં) એ શાંતિ નથી.

આ રીતે તમે ધર્મને આશ્રયસ્થાન, છટકળારી અને અર્થહીન જાણત જાનાવી મૂક્યો છે. શરીરનું સતત નિયમન કરીને તથા દરેક પ્રકારની ઇચ્છાનું સતત નિયમન કરીને, તથા દરેક પ્રકારની ઇચ્છાનું દમન કરીને, તમે પરમ સત્યને શોધી રહ્યા છો. જીર્ણ થયેલા, નિરાશ થયેલા નાસીપાસ થયેલા મન વડે તથા શુષ્ક, ભયથીત અને કંગાલ હૃદય વડે, તમે જેને પ્રભુ કહો છો એના પ્રતિ જાઓ છો. તમે શું એમ માનો છો કે જે માણસ અનેક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરે છે, જે સવારથી સાંજે ગીતાનું પારામય કરે છે, અને જે સંન્યાસીનાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે અને સર્વનો ત્યાગ કરે છે એ માણસ પરમ સત્યને પિછાની શકશે? સાચી વાત એ છે કે પરમ સત્યને પિછાનવા ભરપૂર હૃદય લઇને, વિકસિત સચેતના સહિત અને અનુભવસમૃદ્ધ નહિ પણ સ્પષ્ટ સમજ હોય એવા અને સાચા પ્રેમના પરિભ્રમથી ભરેલા મન સહિત નીકળવું જોઈએ.

તમે અત્યારે જેને ધર્મ કહો છો એ ધર્મ નથી. ઋષિમાં, મંત્રમાં, મંદિરમાં કે કરારચિત મૂર્તિમાં ધર્મ રહેલો નથી. ધર્મ કોઈ નિરાળી જાણત છે. ધર્મ શું છે એ જાણવા માટે મન અસુપ્રસૂ રીતે ભરપૂર હોવું જોઈએ એટલે કે તદ્દન ખાલી હોવું જોઈએ. આ પરિસ્થિતિમાં જ પરાતી પરાને આવીલાઈ થાય. તમને જે કહેવામાં આવ્યું છે એનાથી આ તદ્દન જલદી જાણત છે અને એટલે માટે જ આ જાણત સમજવા તમારે માટે મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

સૈકાઓથી તમને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તમારે ઇચ્છારહિત થવું જોઈએ અને કોઈ પણ જાણત માટેની ઇચ્છા નિર્જીવ કરવી જોઈએ. બ્યારે હું કહી રહ્યો છું કે ઇચ્છાનું દમન કરવાની જરૂર નથી, સંવત કરવાની કે નિર્જીવ કરવાની જરૂર નથી, પણ ઇચ્છાને સમજવાની જરૂર છે. પ્રમાદસૂચક ઇચ્છાની મુક્ત જાણતોને, એના સંઘળા વેગને સમજવા માટે નિરીક્ષણ થવું જોઈએ અને જાગ્રત તેમ જ અજાગ્રત મનના હિંડાણમાં પ્રવેશ કરી શકે એવું અસાધારણ રીતે સચેત અને શક્તિશાળી મન સાકાર-positive મન છે. એની પાસે જ્ઞાન અને અનુભવો ભરેલા છે તથા દરેક જાણતોને એ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ અર્થ કરે છે. પણ અજાગ્રત મન negative મન છે. positive રીતે એને સમજાય નહિ. બ્યારે જાગ્રત મન શાંત વિશ્લેષ વિનાનું હોય ત્યારે જ અજાગ્રત મનનાં સૂચનો ગ્રહણ કરી શકે છે. સ્વપ્ન પણ આવાં જ સૂચનો છે.

રવીકાર કે અસ્વીકાર કરવાથી સ્પષ્ટતા આવતી નથી પણ સમજની આ આખી ક્રિયા સ્પષ્ટતા આવે છે. અવજન કરતી વેળાએ તમે તમારામાં જોડા બેસો, તમારા મનનું નિરીક્ષણ કરો,

તો એવા શ્રવણથી સ્પષ્ટ સમજ પ્રગટે છે. જે મન પોતાને સમજે છે અને સ્પષ્ટ છે તે ઇચ્છાને સમજ શકે; પણ જે મન પ્રમાદી છે અને તેથી જે ઇચ્છાનું દમન કરે છે, ઇચ્છાને સંપત્ત કરે છે, ઇચ્છાને વળ દે છે, તે મન હમેશાં દ્વંદ્વમાં જ જીવે છે. ઇચ્છા જ્યારે એને સંયમમાં રાખવા કે એને વળ દેવા, ઔચિત્ય કરવામાં આવે ત્યારે એ ઇચ્છા પ્રતિક્રિયારૂપે ફાટી નીકળે છે અને એથી આપણે દ્વંદ્વમાં જીવીએ છીએ.

શ્રવણ કરતી વેળા ને તમે સાવધ હો તમારું નિરીક્ષણ કરતા હો, તો ઇચ્છા પોતાનાથી વિરોધી ઇચ્છા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે એ તમને જણાશે. આ રીતે મનમાં વિરોધ બિંબો થાય છે અને વિરોધની એ સ્થિતિમાંથી તમે હજારને શોધો છો, તમારા સંતો અને મૂર્તિઓ બિંબો કરી તમે ઇચ્છાનો વિરોધ ક્યાં વિના તમારા ચિંતનાં બિંબોમાં બેસો, તમારી ધર્મ, ભવિષ્યવાનના મહત્વાકાંક્ષા, લોભદ્વેષ અને એવી જ બીજી વૃત્તિઓને સમજો; એ સંધ્યોના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ક્યાં વિના ને તમે એ વૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરો, એમને સારી નેરણી ન દહો તો અને, એ negative દૃષ્ટિએ પ્રયત્ન કરો તો, તમને પ્રત્યક્ષ સમજ થાય. ને આમ કરો તો તમને જણાશે કે તમે જે ભગવાનને શોધો છો તેના કરતાં તદ્દન જુદો જ ભગવાન છે દુઃખી અને ભયગ્રસ્ત મન જ પ્રજુને શોધે છે. મન એમ માને છે કે મેં દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો, પણ ને એ ઇચ્છાઓથી ધીમતું હોય તો એનો ત્યાગ અહંદ્રિષ્ટિનો જ પ્રકાર છે. પોતે માની લીધેલા હજારની માન્યતા એનું સ્થાપિત હિત બને છે. પણ ને અહંની આખી ક્રિયા તમે સમજવા માંડો—એની ઇચ્છાઓ, એની મહત્વાકાંક્ષા, એના શુદ્ધ વેગ સમજવા માંડો તો તમને સમજાશે કે માન્યતા પરમ સત્ય માટે વિધનકર્તા છે કારણ કે માન્યતા પ્રમાણુ ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રમાણુથી બંધાયેલું મન સત્યને કદી સમજ શકશે નહિ.

માટે ધર્મને દેવળ કે મંદિર સાથે કરો સંબંધ નથી; એને ઠાઈ સ્વમત—dogma નથી, ઠાઈ માન્યતા નથી, ઠાઈ પરિશીલન નથી. ધાર્મિક માણસ નિરંતર પોતાને સમજ રહ્યો છે. રાજ-કારણી ને કે પોતે ધાર્મિક છે એમ જતાં એ ધાર્મિક નથી કેમકે એને ઠાઈ ચોક્કસ પરિણામ સાધ્ય કરવું છે અને એ પરિણામમાં એનું સ્થાપિત હિત સમાયેલું છે. જે મન negative અવસ્થા અનુભવે છે એ મન જ પરમ સત્યને પિછાની શકશે કારણ કે એનું મન જ અસત્યને સત્યરૂપે નિહાળવા શક્તિમાન છે.

સત્યને સમજવા માટે જેવી રીતે મન સચેત, ઠાઈ પણ પક્ષને વરેલું ન હોય એવું, હોય નેહ્યું. એવી જ રીતે સૌન્દર્યને સમજવા માટે એ સચેત અને સંપ્રાહત હોયું નેહ્યું. આપણી પ્રથા, કેળવણી તથા સંસ્કૃતિ મુજબ આપણે કહીએ છીએ કે આ મુંદર છે, આ વિરામ છે. પણ જેમ પ્રેમમાં ઠાઈ વિરોધી ભાવ હોતો નથી એમ સૌન્દર્યમાં પણ ઠાઈ વિરોધી ભાવ હોતો નથી. જે મન આ પ્રકારે સચેત છે અને કદરૂપી વ્યાખ્યત પ્રત્યે પણ સચેત છે, તે કોઈ મુકાબલો કરતું નથી. જ્યારે તમે એકાએક કોઈ ચૂંસાત નેચો હોય કે પૂરણકારમાં ખીલી રહેલું કોઈ વસ્તુ આકાશ સામે નિહાળ્યું હોય ત્યારે તમારામાં કેવી લાગણી પેદા થઈ છે. તમારો એ પ્રત્યેના પ્રત્યાઘાત કેવો છે એની તમને ખબર છે? ખરેખર, એ પણ એ મુંદર છે કે ગેરોળ છે એ તમે નોંતા નથી પણ એવી વખતે જેમાં ‘હું’પણાનું લાન ન હોય એવો પ્રત્યાઘાત હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે મનનું એ વખતે વિલોપન થયેલું હોય છે.

—આવી મંપૂર્ણ વિલોપન અવસ્થા જ શ્રેષ્ઠ સાધના છે.

બારીમાંથી લીમડો | ઉશનસુ

આ લીમડાનાં તે કંઈ પાન છે ?
 મારી દીવાનખાનાની સામેની બારીની ફેમમાં
 લ'બચોરસ આકાશનો એક ડુકડો
 આખાદ મદાર્થ ગયો છે :
 ઉપર અર્ધોઅર્ધ શુદ્ધ નીલો,
 નીચે અર્ધોઅર્ધ શુદ્ધ લીલો;
 આ લીમો રંગ તે કહે છે કે, લીમડાનાં પાન છે,
 હું જિભો યધને ડોકિયું કરું તો જ્ઞેષ્ઠ શકું ;
 પથ્થુ અહીં બેઠાં બેઠાં જ જ્ઞેવાની મજા છે,
 એક મજા એ છે કે મારા આ લીમડાને થડ કે શાખાઓ જ નથી.
 માત્ર લીલાંલીલાં - લીલાકંચ - છાટણાં છે
 લીમડો બનાવનાર પરમાત્મા ખરેખર
 એક બાળક દેવતા લાગે છે,
 એક વૃક્ષની રચના કરતી વેળાની બહાની ગંભીરતા એનામાં નથી.
 એણે તો એક બેદરકાર બાળચિત્ર જ દોણું છે;
 નહિ તો લીલારંગમાં ફૂચડો બોળી
 માત્ર આકાશના કે-વાસમાં આવાં છૂંદણા જ છાંયાં હોત ?
 આ લીમડો એક 'વૃક્ષ' નામની કોઈ વસ્તુ નથી જ,
 એક ચિત્ર માત્ર છે.
 ચિત્રકાર-દેવતાની માત્ર લીલા - રંગતરંગ લીલા,
 સાચે જ, આ કોઈ નવરા ને તોફાની દેવતાની છાંકરવાદી છે,
 નહિ તો આવી વ્યાકૃતિ નીપજે નહિ.
 એક આપ્તુ ક્રેળનું પાંદડું લઈ, બેવડું ત્રેવડું કરી
 એણે બરાબર કાતર ચલાવી છે :
 પાંદડે પાંદડે જે આ કાકર કાતરી કાઢી છે
 તે ગંભીર દેવતાવડે શક્ય જ નથી.
 એ નયુરુ રમતિયાળપણું માગે છે.
 એથી એક ભારે રમૂજ થઈ છે :
 એક હાથસાળ જિભો યર્ધ ગર્ધ છે :
 પવનનું રૂ એનાથી સરસ પીંબઈને બહાર નીકળે છે !
 આ બારીથી જે પવન દીવાનખાનાની અંદર આવે છે
 તે આ કાકરથી પીંબાયેલો, ઠંણિયા વિનાનો શુદ્ધ પવન છે

કોઈ એનો વસ્ત્ર નેવો ઉપયોગ કરી શકે.

કોઈ એનાથી કહ્યું, વૃંડું

પેલીપારનું વસ્ત્રાણ

શુદ્ધ નીવાકાર

મોજથી ગટગટાવી શકે.

કર્મણી પ્રયોગ | રસિક પંડ્યા

તડાક દઇને ટાવરનું ઘડિયાળ તુટી ગયું.

હવે તો અંદમા તીરાડને મોટે ટાળે વળ્યા.

ધરતી જતી સૂર્યસેના કિલ્લામાં જ ઘેર રહેતી બેઠી.

કોણ બોલ્યું હશે ?

જીવનની ગતિશીલતા મળે તે અનિવાર્ય હતું

અને તેથી પણ વધુ અનિવાર્ય હતું

ટાવરના ઘડિયાળને પોતાને માટે વહેવાનું.

લોકને પણ કે' સ્થિરતા મળે !

ધાણીના મળદને આરામ.

પાકું ધ'કું વહેવાનો તે શોક શો ?

તેણે વહેવું જ રહ્યું

કર્મણ્ય કોઈનું ય નહિ.

ધરતીનું અવસાન

કર્મણી પ્રયોગ.

૪

માતૃભાષામાં વહીવટ

સ્વરાજ્યમાં વહીવટી ક્ષેત્રે માતૃભાષાના સ્થાન વિશે કશો સંદેહ ન હોવા છતાં, આ ચાર વર્ષ સુધી ગુજરાતીને વહીવટી ભાષાનું સહજ સ્થાન આપવામાં ગુજરાત રાજ્યે શા માટે બેદરકારી બતાવી, તેનો કશો ખુલાસો આપ્યા વિના જ, હવેથી—તા. ૧લી મેથી—રાજ્યનો વહીવટ ગુજરાતીમાં કરવાનો રાજ્ય સરકારે નિર્ણય કર્યો છે તે, મોડા, મોડાપ, લોકસ્વગમ્યની દિશાનો સાચો નિર્ણય છે એ વિશે શંકા નથી; અને એ માટે રાજ્ય સરકાર ધન્યવાદને પાત્ર છે. પરંતુ આજ સુધીની આ બાબતની સિધ્ધિતા ફરી વાર નહિ જ ફુલરાવ એની પાછી ખાત્રી સરકારે પ્રજાને કરાવવી રહે જ છે. કેમકે, અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી, અગાઉ પણ ડૉ. છત્રરાજ મહેતાના કારભાર દરમ્યાન માતૃભાષામાં કામકાજ કરવાના હુકમો ખાતાં-એને અપાયા હતા; છતાં, ધીમેધીમે એ બધાને ધોળાને પી જવાયા હતા! નોકરશાહી ને નવી રસ-મોનો અણુગમો હોવાનો; તેમાં ય. વળી ગુજરાતી હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાથી અલ્પજ્ઞ અધિકારીઓનો, નિષ્ઠાપૂર્વક નવો શ્રમ કરવાનો, રસ-ઉત્સાહ પણ એણે હોવાનો; અને લિન-ગુજરાતી વહીવટદારો માટે તો અરેખરી મુશ્કેલી રહેવાની જ. એટલે જો મેની ૧લી પછી પૂરતી ભગવતિ અને તહેદારી નહિ રાખવામાં આવે તો નામનો જ વહીવટ ગુજરાતી રહેવાનો—અરેખરો નહિ.

અમે તો અગાઉ સૂચ્યું. જ હતું કે સ્વરાજ્ય સરકારનો આંતરિક વહીવટ પ્રજાની ભાષામાં કરવાના સિદ્ધાન્ત અંગેની સિધ્ધિતા અસમ્ય છે; અને એનો પહેલ-પ્રથમ અમલ કસવવાના મુદ્દા પર વૃદ્ધી પડવાને બદલે, બીજી જ—પાંચમા આંદોલનની—બિનજરૂરી, બિનસૈદ્ધાન્તિક તકરારો પર

અડી જઈને, ન કરવાનું કરીને 'અને' કરવાનું નહિ કરીને, કેળવણીકારોએ પ્રજાને અન્યાય કર્યો છે અને સરકારે પ્રજાને 'છેડી' છે. ખેર...

ગુજરાત સરકારનો આ બાબતનો નિર્ણય પાર પડતા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકેનું અને 'સ્થાનિક વહીવટી ભાષા તરીકેનું' માતૃભાષાનું આગેનું સ્થાન નિશ્ચિત થઈ જશે, એ એણે આનંદની વાત નથી.

અલબત્ત, એકળે બીજી વાંતોનો ખુલાસો થવો જ રી છે: સ્થાનિક વહીવટમાં માતૃભાષાનો આગ્રહ અને આદર્શ એ હિતુ માટે છે કે પ્રજાને પોતાને લાગેવળગે છે તે તમામ બાબતોમાં તે હિરસો લેવા શક્તિમાન બને: એનો અર્થ એ પથ્ય ખરે જ કે પ્રજા આ અધિકાર ભોગવી શકે એવી ભાષામાં અને એવી પદ્ધતિએ આખો વહીવટ (ન્યાય સહિત) નવે સરથાં ગોઠવવાની જવાબદારી સરકારની રહે જ છે.

બીજી વાત એ કે, 'દરેક કક્ષાએ' ગુજરાતીનો આગ્રહ રાખવાનો હેતુ એનો અર્થ—સ્ટેટ થવો રહે છે. જ્યાં પ્રજાને સીધી લેવાદેવા ન હોય એવા આંતરિક વહીવટી તુમારોમાં હિંદી-અંગ્રેજીનો ઉપ-યોગ સદંતર બંધ કરવાનો આગ્રહ જરૂરી રહેતો નથી. 'સર્વત્ર ગુજરાતી જ એકમાત્ર'—એવો ઠાંઈ સિધ્ધાન્ત હોષ ન શકે. એથી લોકશાહીને લાભ નથી; બીજી ભાષા કાસ મળતો લાભ યુમાવવાની—જરૂર પણ નથી...

તા. ૧૫-૪-૧૯૬૫]

ભો. ગાંધી

સ્વ. ધૂમકેતુ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધૂમકેતુના પ્રવેશ એમના ઉપનામને સાચક કરી બતાવ્યું હતું. દુઃકીવાર્તાના ક્ષેત્રે એમનો પ્રવેશ એક ઘટનારૂપ—an event—

બની રહી અને એમણે જ્યારે વિદાય લીધી ત્યારે
તો એ ક્ષેત્ર લિંગલિપ્ત કલગોથા કેવું તો બધું-બધું”
બની રહેલું એમણે જોયું”। ધૂમકેતુએ નવલકથા,
જીવનકથા, આત્મકથા, નાટક, લલિત અને લલિ-
તેતર નિબંધ, ભાવાનુવાદ વગેરે અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યા
છે, પણ દૂંડીવાતાના સાહિત્યરસદષ પરત્વે એમને
પક્ષપાત હતો એ તો સહેજેય જોઈ શકાય છે.
સુજ્ઞાતી દ્રુકીવાતનિ સાહિત્યિક ભૂમિકા પર મૂકી
આપવાનું ઐતિહાસિક માન ધૂમકેતુએ મેળવ્યું.
૧૯૨૬માં ‘તત્ત્વજ્ઞા મંડળ પહેલું’ નામનો નવલિકા-
સંગ્રહ પ્રગટ થયો ત્યાર પછી છેક આધુન્યના અંતિમ
દિવસો સુધી એમણે નવલિકા લખ્યે રાખી છે.
પોતે પાડેલી ટેડી પર જ આલવાનું મુખ્યત્વે એમને
ગમ્યું છે. એટલે, આકાર પરત્વેના જુદા જુદા પ્રયોગો
ધૂમકેતુમાં શોધનારને ઓછા જરૂર.

પોતે જે રસ્તો લીધો એ માર્ગે જ આગળ
ચાલીને એ દિશાની શક્ય તેટલી શક્યતાઓ પ્રગટ
કરવાની જાણે કે એમની નેમ ન હોય, એવું લાગે.
એટલે, છેલ્લા વર્ષોમાં એકવિધતા કોઈને દેખાઈ હોય
તો તે આ કારણે હોઈ શકે.

ધૂમકેતુ આપણા ભાવનાશાળી સર્જક હતા.
ભાવનારંગ્યા એમના પાત્રોની એક ભાતીજળ હાર-
માળા બની થયેલી જોઈ શકાય છે. અલિ ડેસો,
લેખાદાદા, આત્રપાલિ, ઇન્દ્રમણિ, મકનો ભારથી,
શમુ, ટેસર-કેટકેટલા નામે રમ્પતિપટે જિપસી આવે
છે। દૂંડીવાતામાં વાદ રહી જાય એવા વધુમાં વધુ
પાત્રો ધૂમકેતુએ આપ્યા છે. આદર્શધેવા હોવાને
કારણે ક્યારેક ધૂની લાગતા, અવ્યવહારુ લાગતાં
આ પાત્રો આપણો સમભાવ જીતી લે છે એવું
કારણ એ છે કે સર્જકની હૃદયશ્રીનો ધેરો રપથ”
એમને લાગેલો છે જે પાત્ર લેખકનો સમભાવ ન
મેળવી શક્યું હોય તે વાચકનો સમભાવ કેમ કરીને
મેળવી શકે?

આ આદર્શધેવા પાત્રોના જીવનમાં કરુણતાની
આબોહવા છે. ધૂમકેતુએ પોતે જ કહેવું: “આદર્શ”
એટલે જ સાચા દિલથી કરેલી ખોટી અશક્ય કલ્પના”।

દિવ સાચું છે, કલ્પનાને આ જીવનમાં અશક્ય
બનવાનું આવે છે એ કરુણતા છે. જગતની યત્ર-
ણામાં આદર્શભવતા માત્ર કલ્પના બની જાય અને
તેય અશક્ય, તેથી એને રસ્તે ચાલતાં પાત્રો ધૂનીમાં
ખરો! અને અનિવાર્ય કરુણતા એમના જીવનને
વીંટળાઈને રહે।

ધૂમકેતુની સૃષ્ટિમાં આમ બે ગોળાઈ છે: એક
આદર્શલોક અને બીજો કપરો વાસ્તવલોક “પૃથ્વી
અને સ્વર્ગ” ધૂમકેતુની જાણીતી નવલિકા છે. એમના
સમગ્ર નવલિકાસાહિત્યને કાંઈ એ જ નામે ઓળ-
ખાવી શકે આદર્શલોકમાં જીવતા પાત્રોનો આ
વાસ્તવલોક સાથે મેળ ખાતો નથી “સોનેરી પંખી”
જેથી વાર્તામાં આ ચિન્નતાને કારણે જન્મેલી કરુ-
ણતા કેવી તો ધારદાર બની છે। આ બે લોકોની
વચ્ચે સેતુબંધ ન બંધાયો તે પણ એક કરુણતા
જ ને। ધૂમકેતુ એ કરુણ-પરિસ્થિતિને ક્યારેક પોતે
થઈને વર્ણવે છે. ‘લેખાદાદા’ વાર્તાને અંતે લેખક
કહે છે: “વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને શું કરે?
સંસ્થા વ્યક્તિના ખાનગી લગ્ન જીવનને શું કરે?
વંત્રવાદ નિષ્પ્રભિત જડતત્વને બદલે રસમય ચૈતન્યને
શું કરે? આ વંત્રવાદમાં એક વખત જગત પણ
ધંત્ર જેવું જ બની રહેશે.”

જીવતા જીવનનું વાસ્તવ ભાવનાના રંગે રંગાઈને
આવે છે. અને એથી રચના રંગદર્શી બની રહે છે.
મામકુ ધૂમકેતુમાં આવ્યું પણ તે પેના આદર્શલોકની
જાવામાં વીંટાઈને આવ્યું. ધૂમકેતુની વાર્તામાં આ
જાવાની મોહિની અશ્વત્થ પૂર્વ હતી. રંગભરી શિષ્ટ
ભાષાએ એને ધાયો હોવા આપ્યો. દૂંડીવાતામાં
આકાર પરત્વે પ્રમાણભાનની યોડીધણી પણ સભા-
નતા પહેલવહેની ધૂમકેતુમાં દેખાઈ. જ્ઞાનતત્ત્વનું
એમણે ગૌરવ કર્યું એમનામાં બેઝેસો શિક્ષક-આત્મા
જગી બેઠો ત્યારે એ તત્ત્વ લોખાતું આપણે જોયું
છે, પણ બોધાત્મકતામાંથી દૂંડીવાતાને ઉગારવાનો
ધૂમકેતુનો પ્રયાસ નોંધપાત્ર બની રહ્યો.

મનવજીવન છે ત્યાં લાગણી છે. લાગણીને
નિરૂપવાનું, એને શબ્દમદ્દ કરી લેવાનું નિશાન

ધૂમકેતુએ ઝડપું હતું. આથી જ કદાચ, શરૂઆતના તબક્કામાં પણ, કેટલાક પ્રસંગોએ દૂંધીવાતો અને કવિતાના સીમાકા ધૂમકેતુમાં લેખાઈ જતા દેખાત છે. ધૂમકેતુમાં લાગણીનો તાર લાવનાના ચરણે કંતાશ્રમે આવે છે. એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં પણ આ પથ મોટેભાગે અનુસર્યો દેખાય છે. ચૌધારેની લાગણીરંબું લાવનાશાળી પાત્ર છે. પાત્ર અને પાત્ર પાછળ રહેલી કલ્પનાલોકની છાયા-વ્યક્તિ જ્યાં એકરૂપ અને છે ત્યાં ધૂમકેતુને ધારી સંકળતા વરી છે. નખશિખ સુરખ, ક્યારેક ખંડિત પણ સૌંદર્યનો રપથ પામેલી શિલ્પકૃતિઓનું આશુ શિલ્પાગાર ધૂમકેતુએ જીવું કપું છે અને તે એમની મજાકપ્રતિભાએ ગાંધીનું પછરતી મંદિર છે.

ભારતના જુદિજીઓએ થ રચેનમાં પ્રોસેસો અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર યુજરી રહેવા સીતમ સામે અને ભાવિ મુક્ત નાગરિકતાની સ્થાપના માટેની તેમની અભિલાષા સાથે પોતાનો સર ભેગવ્યો છે, એ નોંધપાત્ર છે.

—લેખકીલાલ ગાંધી

મુક્ત નાગરિકતાના માર્ગે જુદિજીઓ

ખીજ વિશ્વયુદ્ધ પછી અનેક દેશમાના ખંડ-પ્રતિકારની વિશેષતા એ રહી છે કે મોટે ભાગે જુદિજીઓ, પ્રોસેસો, લેખકો, કલાકારો અને વિદ્યાર્થીઓએ આખી પ્રજાના અંતરાત્માને હંકોળવામાં આજેવાની લીધી છે.

૧૯૫૬ માં હંગેરી અને પોલેન્ડમાં સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી સામે ત્યાંના જુદિજીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ જે અપ્રતિમ પ્રતિકારની મશાલ જ્વાલી હતી, તેણે જ મહાન ખ્યેષ અથે અંતરાત્માની સ્વાધીનતાના પંથે રચેનના જુદિજીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ પ્રજાપ્રતિ પ્રતિકારના પુરસ્કર્તા બનવાનો નિરધાર કરી લીધો જણાય છે.[†]

રચેનના રાજ્યશાસિત જ્ઞપિયાર પત્રકારિત્વના આડપડા બેઠોને ફરી એક વાર સ્થાનિક ખંડ-પ્રતિકારનો પડથો સ્વાધીન રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓ સુધી પહોંચ્યો છે.

દુનિયાના ધતર જુદિજીઓની હરોળમાં

[જ્ઞપિયાર : ચાલુ પા. ૯]

† વધુ વિગતો 'દેશવિદેશ' વિભાગમાં

ન્યાયના ઉપહાસ સામે અહિંસક પ્રતિકાર

૧૯૬૪ ના જૂનની ૧૬ મી તારીખે સાગ્રાસમા નામજેરીઆની સરકારે ડો એવનની ધરપકડ કરી, રાજદ્રોહના આરોપ માટે ૧૨ મહિનાની કાગવાસની સજા ફરમાની હતી ડો એવન લીડઝ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર છે અને તેઓ પોતાને તદ્દન નિર્દોષ માને છે એમણે એમની આ સજા સામે અપીન કરવા વાર વાર સત્તાનાળાઓને જથ્થાબળા છતાં, લગભગ ૬ મહિના પૂર્ણ થવા આવ્યા છતાં, કશો પ્રતિપક્ષ ન થતાં આ તે, તેમણે આ ગેરકાયદે સત્તામણી સામે અહિંસક પ્રતિકારનું શાસ્ત્ર ઉઘાડ્યું તેમણે પોતાની અપીન ઉપની કોર્ટમાં દાખલ થઈને કામગીજ શરૂ થાય ત્યાં સુધી ઉપવાસનો નિરધાર કરી લીધો હતો

ડો એવનને તો ૧૭ મી માર્ચથી ઉપવાસ શરૂ કરી દીધાનું ય જણાય છે ઉપવાસ પૂર્વે તેમણે એક પત્ર લખી કોમનવેલ્થ ગવર્નમેન્ટના સેક્રેટરીને લડનમાં તેની જાણ કરી હતી સાથોસાથ એ જ પત્રની બીજી નકલો તેમણે તેમની યુનિવર્સિટીના સાથીઓ ઉપર મોકલી હતી — જેઓ તેમના કેમખા રસ લઈ રહ્યા હતા ઉપરાંત એક નકલ તેમના કુટુંબને ય મોકલી હતી

પરિસ્થિતિ તો એવી જણાય છે કે ડો એવનની અપીન હાઇકોર્ટમાં નીકળના અંગે એક પત્રી એક તારીખા—મુદતો નખાતી જતી હતી બીજી માથું પ્રાધ્યાપકની સજા (જેનમાં સારી ચાનચનગત રીજેના કપાત ઇન્સો ગણ્યા) પૂરી થઈ જશે એવું દેખાતું હતું શ્રી એવન આ રમત સહન કરવા તૈયાર ન હતા અને તેમણે છેવટી મુદત ૧ એપ્રિલની નખાતે તેના નિરોધ સામે, બીજો ડો ઉપાય ન રહેતા

અનિશ્ચિત મુદતના ઉપવાસનો ઝંબીર રાહ લીધો હતો તેમણે તેમના પત્રમાં તેમની પત્નીને ય એટની જ વિનંતી કરી હતી કે ‘પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી ઝંબીર અને કૃપા કરી મને ઉપવાસ છોડી દેવા કોઈ કહેણ ન મોકલશે’”

“ન્યાયના પરિહાસ” સામે આમરણ ઉપવાસ પર ઊતરીને અહિંસક પ્રતિકારનો જોખમભર્યો માર્ગ લેનાર પ્રાધ્યાપકની એ પત્ની શી નિયતિ યજ્ઞ હતો — કશાજ સમાચાર નથી ગાડીને આપેના સમાચાર વખતે ૬ દિવસ હતો—એ જોતાં પરિણામ રિપે ચિંતા કરી ય નહોતું

પરંતુ પ્રાધ્યાપકે સત્તામણીનું સાચું હાથ પચાવી લીધું જણાય છે નહિ તો, ‘આમે ય હવે બહુ ગયા થોડા (દા’ડ) રહ્યા’ નકામી ઉપાધી શું કામ’” એવી ગણના કરવાનું એમણે માંડી વાળ્યું ન હોત એટલું જ નહિ પણ એમણે એમના પત્રમાં જે સત્તામણી આત્મા પ્રગટ કર્યો છે એ ય ઓઝો નથી,

‘ઉપવાસ દરમિયાન મારી કાગવાસની કોર્ટડીમાં જ રહીશ અને તે દરમિયાન મને મળવા આવનાર દાખતર હો કે વહીવ કે હાઇકોમિશનના પ્રતિનિધિ હું’ કોઈ પી સાથે એક પણ શબ્દ મેનનનાર નથી સિવાય કે મારી સુખ્ય ફરિયાદ દર કરવામાં આવે”

ડો એવન આગળ વધીને એમ પણ લખે છે કે

‘મારો આ ઉપવાસ મારા ‘પ્રતિક’ વિરોધ કરે નથી જે અત્યંત ઝંબીર નિર્ણય લીધો છે એમ કે સર્વાધિક્ષી ગણાય તેમ સિદ્ધાન્ત આમાં સંબંધાયેલો’

આના વ્યતિગત શુદ્ધ અહિંસક પ્રતિકાર પી પરપરા આજના યુગમાં વિરલ નથી શું ?

—સોગીલાલ ગાધી

ફેસલો આપ્યો છે કે પોલીસે જે રીતે કામ લીધું તે ન લીધું હોત તો કાયદા અને વ્યવસ્થા જળવ-વાની જેની જવાબદારી છે તે પોલીસોએ યુ'ડાઓને અને લોકશાહીને ભયમા મૂકીને તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખવી મર્યાદા માણસોના હાથમાં દોર સોંપી દીધા લેખાત.

અરુ.....

ન્યાયપત્રને સોંપાયેલાં નક્કી મર્યાદિત મુદ્દાઓ પરતું તેવું કાયદે કદાચ અહીં 'પર' થતું હશે પરંતુ કેમિસ ને આ અહેસાસને ભેરે એવું લૅજલિક લડાવશે કે તા. પમીની સમસ્ત ઘટનાઓ માટે ન્યાય-મૂર્તિ કહે છે તેમ—

—'પોલીસ જવાબદાર નથી' એટલે કે સરકાર જવાબદાર નથી.

—સરકાર જવાબદાર નથી એટલે કે કેમિસ પણ જવાબદાર નથી, તો આ લૅજલિક ખતરનાક સુરંગ-સમુ નીવડશે.

● લોકશાહીમાં સવાલ રાજ્યકર્તાઓ, સત્તાધારીઓ અને તેના વિરોધી તદ્દોમતદારો વચ્ચેના જ રહેતો નથી. લોકશાહીમાં સવાલ લોકો શું સ્વીકારે છે એના ઉપર ભાવિને આધાર રહે છે.

લોકમાનસનો પડઘો

પ્રજનીદષ્ટિએ વિચારતા અમદાવાદના ફેસલોઅંથી ભરેલા નાગરિકોના ય એક ધલોગોટો સમૂહ જરૂર 'એવુ' વિચારતો રહ્યો છે કે,

—માને કે કેમિસનું રાજ ઉચલાની પાડીને સામ્યવાદીઓ સત્તામાં આપ્યા, તો એથી પ્રજાનું શું લૂટાર્ક જવાનું છે? પ્રજાને બાકતવા જેવું શું છે? થોડાક માલદારો અને નેતાઓને ફાંસીએ અડાવશે, લૂંટી લેશે...પ્રજાને તો સામ્યવાદી સરકાર ચેટલો ને નોઠરી આપવાની છે. થોડીક સ્વતંત્રતા ગંધ તો આપડી...નહી, આજના કરનાં વધારે જૂઠું શું ચવાનું હતું?

અને ધણીને એવું ય થાય છે કે આટલી વિગતે હેવાલ તૈયાર કરો છો, ગ્રુપ્ત પરિપત્રો પકડી પાડો છો, તો પછી યુનેગારો ઉપર કેસ ચલાવી

ન્યાયની રીતે જે થાય તે શું કામ નથી કરતા? લોકશાહી રીતે કેસ દરિને દ'ડતાં તમને કાણ રોકે છે?

તો વળી કેમિસ એવું ય પૂછશે કે નાંબુદીપાદ અને ઉદુલાલ જેવાને હાથ અડાડતા ય શાથી ડરો છો?

વળી, જેમણે સામ્યવાદીઓને પ્રજાના (કામ-દારો, મધ્યમ વર્ગ, કારકુન, ગુમાસ્તાઓના) 'હિત'ની વાત કરતા અને એની 'લડતો' ઉપાડતા અને જેઓમાં જતા જોવા છે, અને એ એક જ રીતે ઝાળખ્યા છે એવા ધણા નાગરિકોની એમના પ્રત્યે 'લડવૈયા' તરીકેની હમદદી પથ જોવા મળશે. પ્રજાના ચિત્તમાં સામ્યવાદીઓ અંગેના આવા ખચલો હજી આજ લગી ટકી રહ્યા હોય અને એમના મૂળિયાં આ રીતે પ્રજામાં પડેલાં હોય તો તેની જવાબદારી કોની?

લોકશાહીના નામની માળા ફેરવનારાઓએ સામ્યવાદીઓના સાચા સંપૂર્ણ સ્વરૂપથી પ્રજાને પરિચિત કરાવવા, સામ્યવાદીઓને બાંડવા સિવાય, કશું ક્યું છે ખરું?

એ વ ત સ્પષ્ટ છે કે લોકશાહીમાં માનનારા પક્ષોએ પ્રજાને 'લોકશાહી અને સરમુખત્યારશાહી' અંગેનું સાચું રાજકીય જ્ઞાન અને તાલીમ આપવામાં જ ઉદારીનતા સેવી છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં વ્યવહાર અને વતનમાં ય સાચી લોકશાહીની ભાવના અને આદર્શને છેલ્લે દહને, સામ્યવાદીઓને માટે 'અધાર પહેડો' તૈયાર કરી આપીને, તેમને સાચા સ્વરૂપે પકડાર્ક જતા બચાવ્યા છે.

લોકશાહીની નામોશી

ગાંધીજીના આદર્શોની વાત જવા દઇએ તો ય સ્વરાજ્યની સરકાર અને લોકશાહી કેમિસ પણ તોફાનીઓ સામે પોલીસનો દંડ ઉગામીને પ્રજાને શી રીતે તેમનાથી બચાવી શકશે?

તા. પમી આગળે ઈરાદાપૂર્વક ઉશ્કેરખી કરનારાં તોફાની તત્ત્વોના હાથમાં પ્રજાને (યુવાનોનો) સમૂહ ઘસડાર્ક ગયો એ સ્થિતિ જિભી ધર્મ એમાં જ કેમિસ અને સ્વરાજ્ય સરકારની નામોશી નથી? હકીકતોનો ઈન્કાર કરવાથી કશું વળવાનું નથી.

ન્યાયમૂર્તિનો લેવા ન પોતે જ "અગવળની વ્યાપકતા"નો અને યોદ્ધાના મનમાં અગવળથી થનારા ક્રાપદાઓ ની સાગળીઓનો, અને "સન્ધ્યમના ન્યાને નિયત કરેલા સમયથી ૨ કલાક અગાઉથી ૧૫-૨૦ દળર નાગનિકા પડેલાં મથા હતાં" એવો રજૂ કરેલ છે (આપણે અહીં એટલું ઉમેરી શકીએ કે ગોળીમારો છતાં જ નેખમો ખેડીને યુવાનો લાપડ્યા હતા.)

કોંગ્રેસ સામે થ પ્રજાનુ તહોમતનામું

પ્રજાને જે કોંગ્રેસ મામે, તાલની બીડ બાજુ છેવું તહોમતનામું પુકારીને તેના ખુલાસા માગવાના હોય તો તે આ છે—

(૧) મહાનુભાવના દિગ્ગજીવી જ કોંગ્રેસે ટૂંક દરિયા કારણે પ્રજા ની જાવના અને સાગળીને હડધૂતી ત્યારથી ઈલુલાન અને સામ્યવાદીઓનું ભેરખસ વધ્યું હતું

(૨) અંગ્રેજીના દિક્ષય બામતમા થ પ્રજાની સાગળી અને માગળીને સિધ્ધાતના ઝોલા દેહા હાથે મારી મરકારે અને કોંગ્રેસે પોતાના જ પાયા હુલમથા થા હતા

(૩) અનાજ અને છાનજરીઆત ની બામ તમા જે અધેર પ્રત્યુ અને સમરન વડીવડી બામતોમા જે મોખરશાગી રસમ ચાના કરી એથી થ પ્ર ન છાડાયેલી હતી

(૪) કોંગ્રેસની અદરના રાજ્ય સડા અને ખેડતાણ પ્રજાએ પેટ ભરીને જોવા હતા અને એમાંથી હટકાને ધારી મળે ન દેખતા હતાશા અને આવેશમા ગમે ત્યાં ધસડાઈ જવા ની જુમિકા પેલા થઈ ગઈ હતી

(૬) પ્રજાને એના કુખરોપ પ્રગટ કરવાનો યોદ્ધા ભેદતા હતો ત્યાં તેના પ્રત્યે મહાનુભૂતિ અને હમદર્દી દાખવવાને બદલે સપાધારી પુકારે પ્રજાને 'દાઝશા ઉપર ડામ' જેવો અનુભવ થયો હોય

(૬) જારે તોડાનના લાચકારા હેનામા માગતા હતા ત્યાં, સરકારના પ્રધાનો, વિધાન સભાના

સભ્યો અને ચૂટણી વખતે લોહાના મત લેના નીકળી પડતા કોંગ્રેસના હળરો સવયસેવકો ક્યા હતા? એમો યોદ્ધાના વાજબી રોપ અને વ્યથાનો ઊભરો સામી જાલીએ ઝીની લેવાનો ધર્મ બળ થો હોત તો

● જે હત્યાકાંડ ગ્યાયો તે રચાયો જ ન હોત દુર્ભાગ્યે, પ્રજાનો મોરચો સરકાર સામેનો મોરચો જ ન ગયો, અને સરકારનો મોરચો પ્રજા સામેનો મોરચો જ ન ગયો એવું બનવા જ પામ્યું ન હોત ઈલાલ અને સામ્યવાદીઓ અગા પડી જ ગયા હોત

સૌની ગરમ

અતે તો, એકલા કોંગ્રેસ પક્ષની જ જવાબ નથી સામ્યવાદીઓને તેમના પૂર્વ આગામી ઝોળખવાની પ્રજાની અસિમ્ત અને અરણ્યની સરમર તથા તમામ તોફાણી પક્ષો ની પ્ર ન પ્રત્યેની ઉપેક્ષા (બદે, વટાવી ખાવાની વતિ) મૂળભૂત રીતે જના દાર છે

● ૫મી ઑગષ્ટના જેવી દુર્ઘટનાઓના મૂળમાં રહેલા આ દુષ્ણેનો રવીકર કંગીને જ, એનો આપતો ધનાજ લખને જ, પ્રજા અને લોકશાહી પક્ષો પોતાને સામ્યવાદના આક્રમણથી ઉમાગી શકશે

● સામ્યવાદ ધરના ગદવાડમાંથી જ શક્તિ મેળવે છે કોઈ એ તળકે એક પ્રધારે એ નેમતનામું થતો નથી એનો વોજ બનતા બચવું હશે તો ધર અને અત કરેય ન નેને શુદ્ધ-સ્વચ્છ રાખવા સૌએ સતત મથવા રહેવું જ પડશે

[તા ૧૮-૩ ૧૫]

[ઇતિવિમર્શ ચાલુ]

આત્મતૃપ્તિનું ખતરનાક લૅન્જિક !

સામ્યવાદીઓ સામે ગંભીર પ્રકારના દેશવ્રોહન તહેમતનામું બહેર કરવાથી, એને અનુરૂપ માહિતીઓ, 'હકીકતો અને અનુમાનો તારવીને એમને ખુલ્લા પાડવાથી બે સરકારનું કામ સહેલું મુતરું થઈ જવાનું હોત તો કેરળમાં ચૂંટણીનું ને પરિણામ આવ્યું તે આપત નહિ.

ગુજરાતમાં ૧૯૬૪ના ઓગષ્ટની ૫મી તારીખે અમદાવાદમાં થયેલાં તોફાનો અને ઝાળીખાર અંગે તપાસ પંચનો ને હેવાલ ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. વકુલેશ્વર ગુજરાત સરકારને હવાલે કર્યો છે તેની બહેરાત પછી, બે ગુજરાતમાં સામ્યવાદીઓનાં મૂળ જાખડી જવાની ઉમેદ સેવાતી હોય તો તે આકાશકુસુમવત ગણતરી નેહિ.

—કેરળમાં વિધાન સભાની ચૂંટણી પહેલાં નંદાઇએ પેકિંગપંથીઓને, ખુરો, મીરી નાખી મોંઠા ભાગનાઓને સંરક્ષણ ધારા હેઠળ જેવળા પૂરી દઈ, મેંસને ચૂંટણીમાં વિજય મળવાની ગણતરીઓ રાખી હશે તો તેમાં તેમણે થાપ ખાધી છે.

—અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીઓ હાથેવેંતમાં છે ત્યારે, પાંચમી ઓગષ્ટનાં તોફાનો અંગે સામ્યવાદીઓ અને ઇન્દુલાલ યાચિકને સંપૂર્ણ જવાબદારી દેવનારો એક — વ્યક્તિપંચનો, ગંભીર તહેમતનામા સરો, હેવાલ પ્રગટ થતાં મ્યુનિ. ચૂંટણીમાં મનવાંછિત પરિણામની ગણતરી રૂંચિસે રાખી હશે તો તે કળજે જ એવું કહેવું મુરજેલ જ છે.

અમદાવાદની પ્રજાની નાડ, કેરળની પ્રજાની નાડની જેમ, અગાઉથી પારખવાનો હાલો ભાગ્યે જ મેઈ કરી શકે એમ છે. કેટલાકને મતે તો, તપાસ પંચનો હેવાલ મ્યુનિ. ચૂંટણીના ટાણે પ્રગટ થયો.

તેના પ્રવાણો જાલટા પથ પડે !

કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તપાસ પંચનો હેવાલ દોષિત છે. હમબગ બે લાખ શરૂદોવાળા ૩૦૮ પાનાના આ અહેવાલનો ને સાર પ્રગટ થયો છે એટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે,

* ન્યાયમૂર્તિએ ૫મી ઓગષ્ટ પૂર્વેની અને તે દિવસની એક પછી એક ઘટના અને તેની પાછળની વ્યવસ્થિત યોજનાનું બાહોશીપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે. અને તોફાનો, હડતાળો, ઝાળીખારો તથા અન્ય ઇળાઓ અને ગંભીર નુકસાની માટે, મૂળભૂત રીતે જનતા પરિષદ અને સંપ્રદાય સમિતિને એટલે કે સામ્યવાદીઓ અને ઇન્દુલાલને જવાબદાર ઠરાવ્યા છે તે યથાતથા છે.

ન્યાયપંચનાં તારતમ્યો

ન્યાયપંચનાં તારતમ્યો સામ્યવાદીઓની રાજદારી કૃત રમત સમજવા માટે મહત્વના પથ છે.

(૧) જનતા પરિષદ અને સંપ્રદાય સમિતિને ઉપયોગ સામ્યવાદી રાજકારણના સાધન તરીકે કરવામાં આવ્યો હતો.

—મહા ગુજરાત જનતા પરિષદને વિષેરી નાખવાના નિષ્ક્રમ વખતે તેમાંના સામ્યવાદીઓએ “હજી હેતુ પાર પડ્યો નથી” એટલે, કે હજી “સમાજવાદી ભારતમાં ગુજરાતનું સમાજવાદી રાજ્ય સ્થાપવાની નેમ પૂરી થઈ નથી” એ બંદાને તેને નવું રૂપ આપ્યું હતું.

ફૂલે પશ્ચિમોર્ આંતરી ચર્ચા છે; અને જનતાપક્ષને (ઇન્દુલાલ અને સામ્યવાદીઓને) ગળદળતો વિરોધ મળ્યો છે; કલ્કત્તામાં પંચ તેમણે સર કરી છે. અને જેલમાં પડેલા આઠ સામ્યવાદીઓ સુધ્ધાં ચૂંટાઈ આવ્યા છે.

(૨) રાજદારી હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને જ હડતાળના કારણે આગળ ધરવામાં આવ્યા હતા તેમાં પ્રગતી કે દેશની સાચી દાંડ ન હતી

—મિત્ર કામદારોના મોહકારી ભાષ્યા અંગેનો અગાઉ ઔદ્યોગિક અદાલત સમક્ષ ૨૭૪ ચર્ચ ચૂક્યો હતો અને ગુરતમાં નિકાલ આવવાની વડી હતી, છતાં એને હડતાળનું કારણ બનાવવામાં આવ્યું હતું અને સંપ્રામ સમિતિની સરથા જિલ્લો કરવામાં આવી હતી

—અનન્ય રિયલિટી, શિક્ષણનીતિ, તથા સર્વ-સાધારણ પ્રગતી હાલાકીની પરિસ્થિતિના લાલ લેવામાં આવ્યો હતો

ઉપરાંત, ૧૯૫૬-૫૮ના ઝાગમગારોની દુષ્ટ ઘટનાઓ ત્યાં કરાવીને તેને નવી ઉત્કૃષ્ટતાનું કારણ બનાવવામાં આવ્યું હતું

(૩) કુખ્ય મુદ્દા પરિસ્થિતિના લાલ ઉઠાવવાની હતી

આ એવાન કેવળ અમદાવાદ બધાં નહિ ગુજરાત બધાં હતાં અપૂર્વ હડતાલ દ્વારા તોફાનો અને અધાધૂધી પેદા કરી સરકારને નળણી બનાવવાનો આ વ્યૂહ હતો

—સામ્યવાદીઓના ગુપ્ત પરિપત્રના આધારે આ હેવાલમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં ચીની પેટનની પીપ્પસ ડોમોક્રસી — ‘જનતા રાજ’ની સ્થાપના માટે આવું આદેશન તો એક પગથિયું જ હોય છે આગળ જતાં, પ્રામ વિસ્તરેલા કિસાન બંડો અને શહેરોમાં સાવૈનિક બહાર હડતાળો (જનરલ સ્ટ્રાઇક)—બંનેના જોડાણ દ્વારા ધ્યેય પાર પાડના માટે આ પ્રારંભનો અગ્રણી પેટરો હતો

(૪) એજ ગુપ્ત પરિપત્ર અનુસાર ૧૯૪૬-૫૧ના દિવસોમાં ‘તેલ ગણ’ (આદ્ર)માં સસજ્જ હાલવનો એક અખતરો કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે ભારતના સામ્યવાદીઓ પાસે સસજ્જ સેના નહિ હોવાને કારણે, અને ભારત બહારથી કુમકે ધસી આવે એવી લાલ સેનાની શક્યતા ન

હોઈને, તે દિવસોમાં એ બળવો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો; પરંતુ હવે ૧૯૬૨ના ઓક્ટોબર પછી, ચીની સેનાઓ ભારતની સરહદે જમાવટ કરી પડેલી હોઈને, ગળવાની સંજ્ઞા વધી છે !

ટૂંકમાં, ગુપ્ત પરિપત્રમાં ચીની આક્રમણની નવી શક્યતા ઉપર નવા મડની ગણતરીઓ થઈ રહી હતી

(૫) ૧૯૫૧ની હડતાળ અંગેના નેતાઓના (ખાસ કરીને ઈન્દુલાલના) ભાષણો, તેમની પત્રિકાઓ, તેમના સંચો, અને તેમની વ્યક્તિનીતિ તપાસતા એવું જણાય છે કે તે બધા આળા ઉત્કૃષ્ટતા માટેના હતા “તાર્કિક અને અતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે બળ અને હિંસાનો તથા બળવાનો ઉપયોગ કરવાની વિચારધારા અમર્યાદાને પ્રગટ થઈ હતી

કુખ્ય નેતા યુદ્ધ ઈન્દુલાલને એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે પોતે એના સમ્રાટ અને વાકયો ભાષણમાં વાપરતા હતા કે જેથી દેખીતી રીતે પ્રથમ દર્શને બળ અને હિંસાનો અર્થ થાય (જ કે એમની ભાવના શાંતિની હતી, એમ તેમણે ઉમેર્યું છે !)

—હડતાળ નિષ્ફળ જતી જથ્થાત્ત રકુ ને વધુ અડતી હિંસક ઉપાયો લેવાયા હતા (પથરાનાશથી શરૂ કરી પોલીસના કર્મીઓ ખૂન સુધીના !)

(૬) આવી આ પાશ્વર્ણીમકામાં પોલીસને હાલી લેવાની ઈન્દુલાલની આગણી અને દલીલ ભાષ કર અર્જિત પરિણામો વાળાં હતી સરકારે કામદારોની પ્રજ્ઞિત સામે મિલ માલિકોને રક્ષણ ન આપ્યું હોત, અને પોલીસ પાછી ખેંચી લીધી હોત તો તેમણે મિલ માલિકો સામેની તકરારોને ઉકેન પથ થોડા જ કલાકોમાં લાવી દીધે હોત

—આવી અર્જિત વાણીની ભવ કરતા પથ-પાય-મૂર્તિઓ ફોડ પાડીને પ્રગટ કરી છે અને તે એ કે પરિપદ અને સમિતિને તેનું ધ્યેય સિધ્ધ કરવામાં સંજ્ઞાત મળી હોત

ટૂંકમાં, આ બધાને અતે ન્યાયમૂર્તિએ એવો

અમદાવાદ મ્યુનિ. ચૂંટણી :

એક રાજદ્વારી પૃથક્કરણ

ખરી કસોટીની અને ખરેખરી પ્રતિષ્ઠાની હોડવાળી ચૂંટણીમાં સત્તાપક્ષને નામોશીલયો પરાજય આપી, આજપૂર્વેનો નાનકડો વિરોધપક્ષ ચોખ્ખી બહુમતિમાં આવી સત્તાનાં સુકાન હસ્તગત કરે એ ઘટના, ગમે ત્યાં બની હોય તોય, રાજદ્વારી મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ મહત્વની ગણાય.

અમદાવાદમાં—ગુજરાતની પાટનગરીમાં આજપૂર્વેની ૪૫ વર્ષ લગીની લગભગ એકધારી ઝળહળતી કારકિર્દી પછી, અમદાવાદની પ્રજાએ કોંગ્રેસ પક્ષને હારેલો મારી જાકારો આપ્યો છે, તે ઘટનાનું રાજદ્વારી મૂલ્યાંકન અનેકરીતે મહત્વનું છે.

મહાગુજરાત જનતા પરિષદે કુલ ૭૮ બેઠકોમાંથી સીધી અને તેના ટેકાવાળી ૫૧ બેઠકો સર કરીને અને કોંગ્રેસને ભાગે માત્ર ૧૩ તથા પ્રજા સમાજવાદીઓને ભાગે ૬ બેઠકો જવા દઈને, અપૂર્વ વિક્રમ હાંસલ કર્યો છે, એ નિઃશંક છે.

આવાં પરિણામની ધારણા કોંગ્રેસે તો નહિ જ કરેલી, 'પરંતુ ખુદ જનતા પરિષદના મહારથી ઉન્નુવાસે પણ 'અરધા અરધા' (જ. પ. અને કોંગ્રેસ) આવવાની ધારણા, ચૂંટણી પતી ગયા પછી, મતગણતરી થકે યથા ત્યાં સુધી, રાખેલી ! આથી આ અણુધાર્યાં પરિણામથી, સૌ કોઈ દગ ધયાં હોય એવ સ્વાભાવિક છે; એટલું જ નહિ, એમ કહેવામાંય અતિશયોક્તિ નથી કે આ પરિણામથી, કોંગ્રેસ બાદ કરતાં સૌ, એક યા બીજી રીતે, એક યા બીજાં કારણે, રાજ થયાં છે. કોંગ્રેસે હાથે કરીને, પોતાનાં પાપે, પોતાનો પરાજય વહેરી

લીધો છે એનો ખરખરો બહુ થોડાંજે કયોં હશે. છતાં, ૧૯૫૬ પછી કોંગ્રેસનો ચાળો લોઠાને પોતાનાથી વિમુખ જ નહિ, વિરુદ્ધ કરી મૂકવાનો રજો છે—એની હકીકતો સોલસીલાખંધ બાદ કરાવીને, કોંગ્રેસને પાઠ શીખવા, આત્મમંથન કરવા, અને ભાવિમાં 'લોકસેવક' તરીકે પોતાનું સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા ધણાંજે ટકોર કરી છે.

પરંતુ, આ બધું તો ચૂંટણીનાં પરિણામો પછીની લાગણીઓ અને મનોભાવો છે. આ કંઈ ચૂંટણીનાં પરિણામનું નકકર પૃથક્કરણ નથી; રાજદ્વારી મૂલ્યાંકન નથી.

વિરુદ્ધ કેનો થયો છે, કેવડા કદ-પ્રમાણનો થયો છે, શા માટે થયો છે, ભાવિ ચૂંટણીઓમાં એનો પ્રભાવ પડવાની કેવી વક્રી છે—હા ભાવાવેશ વિના આ બધા સવાલોનો સ્વસ્થ અભ્યાસ, ચૂંટણીનાં ભિતરેલા મુખ્ય પક્ષોએ અને રાજકારણી અભ્યાસીઓએ, કરવાનો બાકી જ છે.

નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે અમદાવાદની પ્રજાએ, કેમ જાણે, આવા અભ્યાસ માટે, ભાગ્યેજ બીજે જેવા મળે એવી, સુરેખ 'પેટર્ન' આપણી સામે ધરી દીધી છે.

અદારે વોર્ડના મતદાનની વીગતો આપણને કોઈ પણ એકાંગી નિર્ણય પર પહોંચી જવા દેતી નથી.

બલાળભાઈનું સરવૈયું

બલાળભાઈની દૃષ્ટિએ, વોર્ડ અનુસાર, એક દૃષ્ટિ નાખી લઈએ :

કાળુપુર, કાળુપુર-શાહપુર, હરિયાપુર, શાહપુર શાહીબાગ, અસારવા, મરસપુર, રખીઆલ અને ગોમતીપુર તથા ખોખરા-મણીનગર : આ ૧૦ વોર્ડમાં તો એક અત્યંત સુરેખ ‘પેટર્ન’ ઊભી થઈ છે. આ બધે સ્થળે (જ્યાં અપવાદ સિવાય) જ. પ ની પેનલ લગભગ પૂર્ણપણે વિજયી ગની છે પરંતુ, નોંધવા જેવી કષ્ટિકત એ છે કે, વિજયી બેઠકા પૂરી થતા જ ડોઝેસની એકધારી પરાજિત પેનલ પથ્થુ લાગતી ઊભી છે, અને છેલ્લા વિજેતા પછીના પરાજિત ઉમેદવાર વચ્ચે ૧ થી ૩ હજાર મતનો ખાડો રહ્યો છે

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થાય છે કે, જનતા પરિપદ અને ડોઝેસની વચ્ચેની સામસામી મેદાની લડાઈમાં જનતા પરિપદે ડોઝેસને લગભગ સ પૂર્ણ સીધી હાર આપી છે.

સાથેસાથ બહાવણની દૃષ્ટિએ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું રહે છે કે આ વિજય-પરાજય ભાવિની દૃષ્ટિએ સ્થાયી અને નિર્ણાયક ગણાય એવો નથી.

૮૮ હજારથી ૧૫૫ (દોઢ) લાખના મતદાર મંડ- શાવાળા દરેક બેઠકામાં ૧-૨ હજારનો તફાવત ભાવિની દૃષ્ટિએ નિરાંતનો, નિર્ણાયક ગણી લેવો ઉતાવળનું છે.

(અખબત, કોંગ્રેસ એવું આશ્વાસન લેવા કરે છે કે, તેને ૪,૬૩,૭૪૪ મત મળ્યા છે અને જ. પ. ને ૫,૩૭,૬૧૨—આસ વધુ નહિ આફસરખા- મણી ઉતરામણી છે કેમકે ડોઝેસના ૭૮ ઉમેદવા- રોના કુલ મતની સરખામણી અચોખ્ખ છે બવાબલ સમજવા માંથી સરખામણી બેઠકદીઠ થવી જોઈએ)

વળી, ઉપરની પેટર્ન કાંઈ આખા અમ- દાવાદની નથી...ખીજા વોર્ડોની સ્થિતિ ઘણી બધી જુદી છે, એ વાત વિસરવા જેવી નથી જ.

સાખરમતી : અહીં કોંગ્રેસ ત્રણ બેઠકો સર કરી છે; અને અહીં છતેલા ઉમેદવારો પછીના જ. પ.

ના પ્રથમ પરાજિત ઉમેદવારને છેલ્લા વિજેતાથી અરધાજ મત મળ્યા છે—એ જ્ઞેતાં આ એક વોર્ડમાં કોંગ્રેસનો દર પગદંડો સાબિત થયો છે.

તો વળી, એક ત્રીજા જ પ્રકારની ‘પેટર્ન’ ખાડીઆના બંને વોર્ડ, એલિમધિબના બંને વોર્ડ, રાધખડ, કાંકરિયા તથા જમાલપુરમાં જનતા મજે છે. આ ૭ વોર્ડની ૨૨ બેઠકોમાંથી જનતા પરિપદને ૯.૯૫ મીધી ૩ અને ૨૬ થી જે એક બેઠકો પ્રાપ્ત થઈ છે એ રીતે, આ વોર્ડોમાં જ. પ. ની નિર્ણયતા ખુદથી યર્ષ છે છતાં, થોડીક વીગતે જોઈએ તો એમ જણાય છે કે,

ખાડીઆના બંને વોર્ડમાં, જમાલપુરમાં અને કાંકરિયામાં પ્ર. સ. પક્ષનું જોર સ્પષ્ટ છે, ખાડીઆ- ૧ માં કોંગ્રેસ ત્રીજો (છેલ્લો) નંબર એક બેઠક લે છે. એટલું જ નહિ, પણ વિજેતા પછીની તરતની બેઠક પણ, બંને વોર્ડમાં, પ્ર. સ. નું બળ દાખવે છે. પરંતુ આટલેથી અટકી જવાથી પડુ ચિત્ર નહિ બપસે. કોંગ્રેસની પૂરી હમજોરી, આ જોડે વોર્ડમાં ૫ સ્પષ્ટ તરી આવે છે, અને સાથેસાથ જનતા પરિપદની ટાંચી થતી આગળીય વરતાય છે. તે એ રીતે કે, વિજેતા પછીના પરાજિત નંબ- રોમાં ૨-૩-૪ ઉમેદવારોમાં, બંને વોર્ડોના થઈ ૬ ગણતા, માત્ર ૧ જ કોંગ્રેસી છે, પાંચ જનતા પરિ- પદના છે! અલબત્ત, આ જોડે વોર્ડમાં વિજેતા પછીના પહેલા પરાજિત ઉમેદવારોની વચ્ચે આગરે ૨ થી ૩ હજારની બખોલ પડી છે એટલે કે—

ખાડીઆના બે વોર્ડ પૂરતું ચિત્ર એવું છે કે, ત્યાં હાલ પ્ર. સ. નું બળ સુદૃઢ છે. પરંતુ એની પછી જો કોઈ તૈયાર થતું હોય તો તે જનતા પરિપદ જ છે.

કાંકરિયાની પાયાથી ૩ બેઠકો પ્ર. સ. અને ૨ કોંગ્રેસને મળે છે. પરંતુ અહીં આ બંને વચ્ચે રસાકસી કાતીલ છે. પહેલી ત્રણ બેઠકો લગભગ સરખા મતે વિજયી ગની છે, તેમાં પ્ર. સ. ની બે છે અને ૪-પના વિજેતા, લગભગ સરખા મતે,

બંને પક્ષોના એકએક ઉમેદવાર છે. પરંતુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એની બીના એ છે કે, પરાજય પામેલા સંગઠ ૧ થી ૭ ઉમેદવારોને છેલ્લા વિજય પામેલાની બહુ જ નજીકના મત મળ્યા છે, અને તેમાં ૫ કાતીલ હરીદાર્થ પ્ર. સ. અને કેમિસ વચ્ચે જ છે.

—જ. પ. અને તેના ટેકાવાળો રિપબ્લીક પક્ષ અહીં લારે શિકસ્ત પામ્યો છે. અહીં એને માટે નજીકનું લાવિ કબજું નથી.

રાયખડ અને જમાલપુરનું પરિણામ પ્રમાણમાં ધૂંધળું છે: પરંતુ, કેમિસનું સ્થાન અહીં નહિ જેવું છે; જમાલપુરમાં પ્ર. સ. પક્ષ આગળ છે; ૧૫૫ જ. પ. સામે રસાકસીમાં છે; ત્યારે રાયખડ જ. પ. તરફ ઢલ્યું છે. આમ છતાં, બંને સ્થળે, પરાજિત ઉમેદવારોમાં કેમિસનું સ્થાન આગળ (વિજેતાની નજીક) રહ્યું છે એ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

એલિસમિજ (ઉત્તર): આ વોર્ડમાં જ. પ. એ પોતાના ઉમેદવાર ઊલા રાખ્યા ન હતા; અંગ્રેજ સમિતિના ટેકાવાળા ૪ સભ્યોને તેણે ટેકા આપ્યો હતો. આ ચારમાંથી માત્ર બે જ ચૂંટાયા અને બીજા બે બેઠકા કેમિસને લાગે ગઈ. એ સૂચવે છે કે ‘અંગ્રેજ-નીતિ’ના સદર દુર્ગમાં પણ આ મુદ્દા ઉપરાંત બીજાં કારણોએ સારો લાભ લઈએ છે. (બીજા વોર્ડમાં અંગ્રજનીતિને કારણે કેઈ ખાસ વિજયો પ્રાપ્ત થયાનો દાવો કરવો મુશ્કેલ છે. ખુદ શાહીયામ જેવા અતિશક્તિ વરુનીવાળા વિસ્તારમાં, દિનકર મહેતાને બાદ કરતાં, જ. પ.ના જે ઉમેદવારો ચૂંટાયા છે તેમાંના લાગણે કોષ્ટને અંગ્રેજનીતિ સાથે સીધા સંબંધ છે; આ અને બીજા અનેક વોર્ડોમાં ૫ ‘અંગ્રેજનીતિ’માં માનનારા માત્ર મ્યુનિ. સભ્યો અને નવા ઉમેદવારો બેઠી ગયા છે, એ ૫ સૂચક છે.

વિજય ૧૦ બેઠકોને આભારી

જનના પરિપક્વતા ઝળહળતા વિજય (સમગ્ર ૪૦ બેઠકો) તેના ૧૦ દઢ દુર્ગોને આભારી છે; અને આ સંઘર્ષ સારી જલ્દમતી છતાં,

લાવિની સ્થિરતાની દૃષ્ટિએ, પ્રાથમિક વિજય જ છે: અલગત, એની આ પહેલી કસોટીમાં જ તે આગળના કરતાં વધુ સારો કારભાર કરીને (જિતરતો તો નહિ જ) સ્થિરતા અને સદ્વર્તા પ્રાપ્ત કરી શકે, એવા અનુકૂળ સંજોગો એને છે જ. વળી બંધાં એની કશી ખાસ દાગ, આ વખતે, ગળી નથી એવા કેટલાક વિસ્તારોમાં ૫ ડડપથી પ્રગતિ કરી શકે એવું અનુકૂળ વાતાવરણ પણ એને માટે સરખાયુ છે.

● આ ચૂંટણીનાં પરિણામોથી, અને નવા નેતાઓની હવે પછીની મ્યુનિસિપલ કામગીરીથી, શહેરના અને ગુજરાતભરના આખા વાતાવરણમાં જે મોટા ફેરફારો થવાનો સંભવ છે તે જોતાં એમ કહી શકાય કે કેમિસ આજે ડડપથી સ્થાન ગુમાવી રહી છે, તેમાં મોટી ભેખડો તૂટી પડવાનો—લેન્ડસ્લાઇડને—અનુભવ થાય તો ૫ નવાઈ નથી.

પ્રજનસમાજવાદી પક્ષની સ્થિતિ નાનકડા વિસ્તારોમાં સ્થિર જેવી છે. અને વિદ્રોહી કેમિસી સભ્યોની હાથમાં એને માટે નવી તકો રહેલી છે, પરંતુ પોતે જ, સ્વતંત્ર રીતે, ગણનાપાત્ર બળ બની શકે એવું નથી લાગતું.

૨

અમદાવાદ મ્યુનિ. ચૂંટણીનાં પરિણામોનું એક વધુ ગંભીર લક્ષણ વિચારવા જેવું છે:

સર્વસાધારણ રીતે, બીજા સ્થળોએ, કેમિસ સત્તા પરથી હાસિંધાર્થ જતી હોય છે ત્યાં, ત્યારે, કેઈ એક પક્ષ કે જથ્થ પહેલે જ તકાલે ચોકખી બહુમતી લઈને લાગણે જ ચૂંટાઈ આવતો હોય છે; કેમિસની ભેખડ એકાએક તૂટી પડે ત્યારે ૫, વિગેધી જુઓનો શંભુમેળા વિજય પ્રાપ્ત કરતો હોય છે; અને આગળની સ્થિરતાને સ્થાને લાંબાગાળાની અસ્થિરતાનો ભય ઊભો થતો હોય છે.

આને બદલે, અહીં તો, આશ્ચર્યપૂર્ણ રીતે કેમિસનો સ્પષ્ટ બચવસ્થિત વિકલ્પ જનતા પરિપક્વ રૂપે આગળ તરી આવ્યો છે.

આનહી મોટી હકીકત છતાં આ વિજયના રાજદ્વારી સ્વરૂપ વિશે હજી ઘણું ધૂધળાપણું પ્રવર્તતું લાગે છે. દા ત

નીચે મુજબ અભિપ્રાયો અગ્રણ્યો દ્વારા પ્રગટ થયા છે

“કામ્યુનિસ્ટોનો વિજય છે એમ જનતાપક્ષ કે કોંગ્રેસ નહિ ગણે ... કોંગ્રેસ તરફનો ચુસ્તો જ પ તરફ વળ્યો છે એટલું જ” । x x
“પ્રજાએ રાજ ચર્ચાને જનતા પરિષદની પાટી પર આક્ષરો નથી આલેખ્યા. કોંગ્રેસને પાઠ શીખવના એણે આવું મતદાન કર્યું છે.” (ચુ. સ.)

“સામ્યવાદી વર્ચસ્વાળી જનતા પરિષદને સત્તામાં મૂકવાનો નિર્ણય ક્યો એ (માન્યતા) બ્રમણ્ય છે x x અમદાવાદ શહેર સામ્યવાદ તરફ વળ્યું હોનાનો આલેખ કરવામાં ગભીર ભૂલ થશે x x કેવળ કોંગ્રેસ તરફનો વોષ જ ભેલો ભેધએ ” (સ દેશ)

અલખત, સૌ એ વાત જાણે છે ને સ્વીકારે છે કે—૧૯૫૬ પછી મહાગુજરાત જનતા પરિષદે એક પછી એક જે કાર્યક્રમો આપ્યા છે તે તમામને અમદાવાદની પ્રજાએ સક્રિય રીતે આવકાર આપ્યો છે (અને ગુજરાત ભરમાં તેના પ્રતિ સર્વસાધારણ ગમનજો પ્રગટતો રહ્યો છે)—પછી તે મિલકામદારોની આતરિક ચૂંટણીઓ હો, કે હડતાલ માટેનું મતદાન હો, કે સમાતર સભા હો, કે મોઘવારી મામેનું આદોલન હો કે, ‘અમદાવાદ બધું’ના પડકાર હો અરે, પછીની હડતાલને દિવસે તો ગેળીબાગે અને હિંસાના વાતાવરણ વચ્ચેય હજારો યુવાનો—નાગરિકો સરઘસના કાર્યક્રમમાં જોડાયા બિચટયા હતા! આ બધી ઘટનાઓ સ્પષ્ટ છે

આર ભા, મહાગુજરાતના ઝડા નીચે મુખ્યમ વર્ગ એ ચાર્જ આપ્યો હતો; પાછળથી સમાજ સમિતિના કાર્યક્રમ નાચે કામદારા જોડાયા. અને મધી ગીતે કોંગ્રેસ પક્ષ તથા સગકાંથી ધૂવાકુંડા થયેનો સર્વસાધારણ નાગરિક એની ગોદમાં ફેળો

બાપો મેળાગારો અને અગ્રણ્ય નીતિના દાવપેચનો ફાયોય જોડો નથી

અ તે, સચુકત નાગરિક શક્તિનો, એક આપા દાયકાના સરવાળાના જેવો, પરચો આ ચૂંટણીએ કરાવી દીધો છે

આ ચૂંટણીએ કોંગ્રેસનો સ્પષ્ટ અને દઢ વિકલ્પ જોડો કરી આપીને, “કોંગ્રેસ નહિ તો શું? કોણ?”—એવી લાચારીની સ્થિતિને ફગાવી દઈ રાજદ્વારી આબોહવામાં એક જબરદસ્ત ગુણાત્મક પરિવર્તન આણ્યું છે.

નવી નેતાગીરીનું સ્વરૂપાલેખન

પરંતુ આ નવી નેતાગીરીનું રાજદ્વારી અરૂપાલેખન કરવામાં સારું એવું ધૂધળાપણું પ્રવર્તે છે, જે લેક્ષ્યાહીના મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ ગભીર છે

અલખત, આ નવી નેતાગીરીનું પ્રતીક—કેન્દ્ર ઈન્દુલાલ છે છેલ્લા ૫૫-૭૦ વર્ષથી બાપ વારંદા કાચગાં યુનિયન જે ફટકો મચુર મહાજન ઉપર નહોતો લગાવી શક્યો તે ઈન્દુલાલની પ્રતિભાને કારણે શક્ય બન્યો છે અને છેલ્લા ૪૫ વર્ષથી શહેરની નેતાગીરી કોંગ્રેસ સિવાય કોઈની હોઈ ન શકે એવી દૃઢ માન્યતાને ધરાશાપી કરવામાં ઈન્દુલાલના વ્યક્તિત્વનો ફાળો નિર્ણાયક બન્યો છે

પરંતુ, આ એક દાયકાને અ તે, કેવળ ઈન્દુલાલની શક્તિ, ફકીરી અને પ્રતિભાને જ બધેજણુ સમજીને નવા જલાજલતુ મૂલ્યાંકન કરવું એના જેવો રાજદ્વારી અધાપો બીજો કોઈ હોઈ ન શકે પ્રભાવશાળી નેતા અનેક આદોલનો દ્વારા જે શક્તિને છૂટી મૂકે છે, જે સમઠન—સંસ્થાને આધાર સ્થલો બક્ષે છે એ પછી જે નવું રસાયણ પેદા થાય છે એનો પ્રકાશ સમજવો જરૂરી છે

[અનુસંધાન પેજ ૭૦ ઉપર]

જવાબ

ફેડરિક આઉન

અનુ : ડૉ. મધુકર શાહ

દાર એવે સોનાથી છેલ્લો સાધો પૂર્યો. બાર રેમિવિઝન કેમેરાની આંખો તેના તરફ તાકી રહી હતી અને તે જે કંઈ કરતો હતો તેનાં બાર ચિત્ર આખા વિશ્વમાં પહોંચી ગયાં.

તે જિંચો થયો અને તેણે દાર રેન તરફ જોયું અને પછી તે ચાંપ ખાસે જઈ જીભો રલી. આ ચાંપ દબાવતાં આખા વિદ્યુત માર્ગનું વર્તુલ પૂરું થતું હતું. વસતિ ધરાવતા અક્ષાંડના જનુ અખજ મહોના રાક્ષસી ગણક-ચંત્રને આ ચાંપ એક સાથે એક મહા વિદ્યુત માર્ગમાં જોડી દેશે. એ રીતે આ બધા ગણક-ચંત્રમાંથી એક મહા-ગણક-ચંત્ર બનશે. અને આ મહા-ગણક-ચંત્રમાં અક્ષાંડની બધી જ નિદારિકાઓનું બધું જ જ્ઞાન ભેરું થશે.

ટગર-ટગર જેમ રહેલા ખરવાંશ લોકોને દાર રેને ઘોડું કહ્યું. પછી એક પણ શાંત રહી તે બોલ્યો, “દાર એવ, દબાવ.”

દાર એવે ચાંપ દબાવી. ધુમ, ધુમ, ધુમ એમ મોટા અવાજ થવા માંડ્યો. જનુ અખજ મહોની શક્તિ ઉછાળા લેવા માંડી. માખલો લાંબી ગણક-

ચંત્રી પેનલ પર દીવા થવા લાગ્યા અને છુઝાવા લાગ્યા.

દાર એવ ખાંભો ખરી ગયો અને તેણે જોડો ત્યાસ લીધો. “પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછવાનું લાગ્ય તારું છે, દાર રેન.”

“ઘણો જ આભાર,” દાર રેને કહ્યું. “હજી સુધી કોઈ પણ ગણક-ચંત્રે જેને જવાબ નથી આપ્યો એવો આ પ્રશ્ન છે.”

તે ગણક-ચંત્ર તરફ ફર્યો : “ભગવાન છે ?”

જરા પણ ખચકાયા વગર પેલા શક્તિશાળી અવાજે જવાબ આપ્યો.

“હા, હવે ભગવાન છે.”

દાર એવના મોં પર આશ્ચર્યો લય પ્રસરી ગયો. ચાંપ ખેંચવા તે ફૂંક્યો.

જિંચે વાદળાં વિહીન આકાશમાંથી વીજળી પડી, દાર એવ પડી ગયો અને ફરી મહા-વિદ્યુતમાર્ગ સંધાઈ ગયો.

(Best SF Threc માંથી)

“સરસ”

“થોડાક વર્ષો બાદ આપણે હોશું.”

“સરસ.”

“પછી આપણે પ્રેમ કરીશું”

“આપણા બાળકો કશો”

“આપણા બાળકોને સડી સડીને મગ્નુ પડશે”

“તો તો એમને પ્રેમ કરવામાં મગ્ન પડશે.”

“પ્રેમ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહિ હોય.”

“ત્યારે જ સાચો પ્રેમ થઈ શકશે”

“તો આપણને સાચો પ્રેમ કરના નહિ મેળે?”

“હજી કોઈને નથી મળ્યો”

“તો આ બધું શું છે?”

“કુનિયાની પોષણ ભંતિ સરજઈ ગી છે”

“આપણે સમયને ક્યારે છતી શકીશું?”

“ત્યારે કુનિયા નહિ હોય”

“તે બને તેમ નથી”

“ભવિષ્યમાં આપુ કશું જોવાથીશું ત્યારે લોકોને હસવું આવશે”

એ ચૂપ થઈ ગયો. ઘેગાતી જતી રાત્રિના અધકારમાંથી પ્રગટ થતા ઊજસમાં એ ધ્યાને નેતો હતો. ધ્યાને મળવાની વેળા નિશ્ચિત નહોતી ધ્યાન લખતી હતી, નોકરી કરતી હતી, જીવતી હતી, મરેલા લોકોને માર કરી રહતી હતી, એની સોડા લગતી હતી, એને તકવાનતી હતી, પરગામ આવી જતી હતી, અભોલા લેતી હતી, ગાતી હતી, ગજાતી હતી, પાપ કરતી હતી, પુણ્ય કરતી હતી, એને આહતી હતી - એ ધ્યાન હતી અત્યારે સુધીમાં એને મદિરે લઈ જઈ અનેક વાર ગાધર્ન વિધિથી ખરણી ચૂકી હતી; પણ એના ઘરે જઈ ધ્યાન એ જીવન શરૂ ન કર્યું એ પણ ચાક્યો નહિ, એને આ બધું સહી ગયું.

“એ ફ્રેન્ડ આવે છે”

બન્નેએ કાંઈક તરફ આવી રહેલી માડી સામે જોયું. માડીના ડાહ્યાઓની બારીઓમાં પીળા અને ઝાખા માણસોની અધારામાં ગતિ; માડીનો

ખટખટ અવાજ, એન્જિનનો વરાળ છોડવાનો અવાજ—આ બધું જ છે—પળ પછી નહિ હોય.

“આ માડીમાં મેં ઘણીવાર મુસાફરી કરી છે”

“આપણે સાચે મુસાફરી કરી છે”

“માના મૃત્યુ પછી આપણે છેલ્લીવાર મુસાફરી કરી લઈએ”

“ક્યા જમ્યું”.

“કાયમ માટે ચાલ્યા જઈએ અને ક્યાક રિશ્ત થઈએ”

“ડોસા?”

“એ પણ મરી જશે, એમનો વખત થયે.”

“તું આ નક્કી જ્ઞે છે?”

“નક્કી માગથી હવે વધુ રાહ નેનાય તેમ નથી”

એણે ધ્યાને નેગથી દયાવી દીધી ધ્યાનથી એક આછી ચીસ પડાઈ ગઈ. પણ એણે મેને લાખી દીધું પેતાના હૃદય પર

માડી પથ્થર થઈ ગઈ હતી દરના રસ્તા પરથી એક આટો-રીક્ષા જઈ ગઈ હતી. શાંતિમાંથી તેનો અનાજ અને બત્તીનો લીસોટો ધીમે ધીમે છૂંસાતો આવ્યો

“કોણ એ?” કોઈનો અનખ્યો અવાજ.

“અમે છીએ” એણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“કોણ અમે?”

“અહોના જ...તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી”

ફરી અવાજ આવ્યો નહિ જમીન પર હવે જ નેના પગ અટકી ગયા. અને લાગુ કે અત્યારે એ જીવતો હતો જીવન કેડુ હારવરપદ છે, તેની ખાતરી મેળવવી લાખી મુરકેન પણ હતી પેતાના માટે કડારી રાખેલી એક મર્યાદાના વ્યવસ્થા લોકો જીવે છે તેની જાતિની વચના વચ્ચેથી જીવતું તે તો એક લગીરય કાપે હતું. અને તે જાતિમાં પછી કેટલો લાગે સમય પસાર થતો હતો

છતાં તે મરતી નથી. ધારદાર હથિયાર વડે જોમ એક વસ્તુને કાપતા જઈએ, એમ એને ત કાપના જ જઈએ તો તેને! અંત જરૂર આવશે.

લોકશાહી

સમાજવાદ

સ્વતંત્રતા

૩૧. ૪=૦૦

મૂળ લેખક : રાજગોપાલાચારી

અંપાદક-અનુવાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

ભારતના એક પરિપક્વ ચિંતકની કલમે
આજના યુગના સિદ્ધાંતોનું ગાંધીવિચારના
પરિપાકસમુદ્ધૂ મૂલ્યવિવેચન

રાજભૂના ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૩ સુધીનાં
'લોકશાહી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા'
અંગેનાં લખાણોમાંથી ચૂંટેલા લેખોને
આ અંગ્રહ ભારતના ઉત્થાન અને વિકાસની
શક્તિ સમસ્યાઓના સંઘર્ષમાં રાજભૂનું
વેદિક વિલક્ષણ ચિંતન રજૂ કરે છે.

શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીના અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવેશક

ગાંધીજી અને રાજભૂનાં તત્ત્વચિંતન પર
પ્રકાશ પાથરે છે,

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

વિશ્વમાનવ : રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા

વિશ્વમાનવના આયકોને રૂ. ૧-૦૦

(પોસ્ટેજ ખર્ચ ૧-૦૦ અડું)

શબ્દો અને રંગ

અતન પાંચિયુ

અનુ ભાગતી દલાવ

આપણે હિંમતપૂર્વક પ્રયત્ન પ્રયોગ કરતાં જોઈએ જરા જોખમ જેટલે માર્ગ મોકળો કરી સાહસ પ્રયત્ન જોઈએ કાવ્યકા અને દુહા મનોરુચિ નરાવનારા પ્રીતકારોની સાદી ટીકી સિદ્ધાંતોને બાબુએ મૂકીને અનિચ્છનીય નિરૂપણે અવગણીને આગળ વધતું જોઈએ આપણા કળાકારોને કાલ્યા મહાત્માની માફક વતી ન આપણી સન મની જાતર, નિરાશાને ઉભરે ન આગળવાની એ લોકો સંપડ આવી ત્યારે એમને હસી જ કાઢવા જોઈએ

—નવી દ્રવ્યાર્થ

કનાકાર પાસે તો રંગ રેખા અને રંગનું વિશાળ ક્ષેત્ર છે પછી એ સા માટે શબ્દ વાપરવાની જગ્યા પડે એવા કોઈને પ્રશ્ન થશે મોટા ભાગના કલાકારો પોતાની કલા વિશે પોતે જુદું કહેતા નથી, ખીજાઓના પર જ એ કાગ છોડી દે છે એ સાચું છે આમ છતાં, કેટલાક કનાકારોએ કદિક કદિક પોતાના કલા વિશેના વિચારો શબ્દોમાં રજૂ કર્યા છતાં કલાના આદર્શોમાં કના વિરોધી સાચી સૂઝ ઉપજતી આપનાને આશય આપણા દેશમાં કનાનિષયક નખાણોથી સિંધ થયો ટોચ એવ નાગવું નથી આનો અર્થ એ થયો કે કના કારોએ પોતે લખેલું અથવા કલાવિવેચનનું લખાણ કલા વિશેનું જરૂરી જ્ઞાન આપનામાં અને કનાનું પરિશીનન કંગવવામાં મદદરૂપ બિલકુલ નથી

કદાચ કનાકારે તો પોતાના માધ્યમને જ વળગી રહેવું ધરે, એ સિદ્ધાંતના ખીજા અધ્યક્ષને અપ તરો કરવો એ કદાચ એને માટે હિતાવહ નથી, કારણ કે એ એનું ક્ષેત્ર નથી, પણ એથી ને નથી થઈ શકતું તે શબ્દ કાગ કરવું પડે એની પાંચિયુ આપણા દેશમાં છે કનાના સ્વરૂપ પરત્વે ખુદ કનાકારોમાં જ ભયકર ગેરસમજ પ્રવર્તે છે આપણી કનાપ્રીમાંસા પણ આ દોષમાંથી મુક્ત નથી આ પગાર બે અરાજકતા આજે જુવાન કનાકારને ચિન્તાતુર બનાવી દે તે સ્વાભાવિક છે આવી અરાજકતા આજે આપણે ત્યાં પ્રવર્તે રહી છે એ બાબતમાં તો સૌ સમ્મત થશે જ ઘણી પેઢીઓથી આપણે કલા વિશેના મોટા મૂલ્યાંકન યજ્ઞથી માથા પામતા આવ્યા છીએ આ પરિસ્થિતિ આજની અરાજકતા માટે ઘણે અંશે જવાબદાર છે આ

અરાજકતા આપણે ત્યાં આનતી કળાશાળાઓમાં પ્રવર્તે છે જેમાં વિક્ટોરિયાના વારાંથી આલતી આવેલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં કળા ફેરફાર હજી કંગવામાં આનતો નથી (જે કે ઇંગ્લેન્ડમાં નહીં નહીં તો અત્યાર મુઘીમાં કેટલીય વાર અભ્યાસપદ્ધતિમાં પરિવર્તનો થઈ ચૂક્યા છે) તેમ જ કનાના ક્ષેત્રમાં અધીરું સદી પહેલાં જ જૂની પ્રણાલીને પુનરુજ્જિવિત કરવાનો પ્રયાસ કરનારોએ જે શિક્ષણપદ્ધતિ દાખવે જરી હતી તે પણ હજી બદલામાં આવી નથી શિક્ષણની પદ્ધતિમાં થયેલા ક્રાન્તિકારી રંગ-ફરેશની આપણી મોટા ભાગમાં જ્ઞાણાગાને કશી જાણ જ થઈ નથી નથી શિક્ષણપદ્ધતિઓ વિશે પણ તેઓ સાન અજ્ઞાન છે આવી અરાજકતા જુદી જુદી કનાસ સ્થાઓ તરફથી કે સરકારી સ સ્થાઓ (The State and National Lalitkala Akademies) તરફથી યોગ્યતા પ્રદર્શનોમાં પણ દેખાઈ આવી છે એવા પ્રદર્શનોમાં રજૂ થતી કનાકૃતિઓને જુદા જુદા વિભાગોમાં કૃત્રિમ રીતે વહેંચી નાખવાનું બીધાર કે ગર્ભિત વચન જોવામાં આવે છે જે બૂલ ભરેલું છે તે વિભાગો આ પ્રમાણે છે નારતરિક અને કલાશાળાઓમાં નકી ચપલા નિયમો અનુસાર (Academic Realistic) જૂની પ્રણાલીને પુનરુજ્જિવિત કરનાર (Revivalist) અને અધતન (Modern) કલાવિવેચકોની વિચારસરણી પણ આવી ચૂકે ભરેલી છે જેઓ ફલાણી કૃતિ ભાગતીય છે કે નહીં, એમાં ભારતની સંસ્કૃતિનો આત્મા પ્રતિબિંબિત થાય છે કે નહીં એવા, સાચી કલાના મૂલ્યાંકન પરત્વે સાવ અપ્ર-સ્તુત પ્રશ્નો ચર્ચાતા હોય છે કલાકાર થવા

અંખનારને ઉપર જળ્યાવેલાં કારણોથી ઉપસ્થિત થયેલી આવી પરિસ્થિતિ વિધાતક રીતે ગૂંચળી મારે છે. દલાશાળામાં કૃત્રિમ પદ્ધતિએ લાવ્યા પછી એ જીવવાને એને કેટલાં બધાં વર્ષો ગાળવાં પડે છે. આ પ્રકારનું વાતાવરણ પણ કદાચી સાધના માટે ઉપકારક નીવડતું નથી, ને પરિણામે દલા-ચાદકો અને દલાસાધકોનો વર્ગ નાનો ને નાનો ચતો બન્ય છે.

આ પરિસ્થિતિમાંથી છટકારો મેળવવાને જીવન કલાકાર કાં તો દેશ છોડીને ભાગી નીકળે છે, કાં તો આ પરિસ્થિતિ સામે આંખ આડા કાન કરે છે. પણ મને લાગે છે કે આપણી નવી પેઢીએ આ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો જોઈએ ને ભાગેકુદૃષ્ટિ કેળવવી ન જોઈએ. આપણી આગતી પેઢીએ આપણી માધના માટે કશીક ભૂમિકા તો તૈયાર કરી આપી જ છે. ૧૯૫૦ની આજુબાજુના ગાળામાં ખ્યાતનામ બનેલા કલાકારોનો આમાં સારો એવો ફાળો છે. આ મંદીનાં પૂર્વાર્ધમાં એમને સારી એવી પ્રતિકૂળતા-ઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. પ્રતિકૂળતા સામેનો એમનો આ સંઘર્ષ આપણે ચાલુ રાખવો જોઈએ ને આ ભૂમિકાને આગળ વધવા માટેના સોપાન તરીકે વાપરવી જોઈએ. લોકોની રુચિ કલાના સાથે આસ્વાદ માટે કેળવાયેલી નથી. એ પણ આ કમનસીબ પરિસ્થિતિને માટેનું એક કારણ છે; મને લાગે છે કે કલા વિશેનું જરૂરી જ્ઞાન પૂરું પાડવા માટે કલાકારોએ પણ કરવો જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં પહેલાં એ પરિસ્થિતિનું આપણે નિદાન કરી લેવું ઘટે. પાવાના પ્રશ્નો આ છે : આ અસાજકતા આવી શી રીતે ? એને દૂર કરવાને શા ઉપાયો લેવા ઘટે ? આનો વિચાર કરતી મેળાએ આપણા દેશના ઇતિહાસનાં છેલ્લાં સો વર્ષ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાં પડશે, કારણ કે આપણા કલાવિષયક ખ્યાલોના ઘડતરની ભૂમિકા એ ગાળામાં રહેલી છે.

એ વિચારો આજનાં વર્ષોમાં પણ લાગુ પડે છે ખરાં ? એ કાંઈ બિનજરૂરી કે અપ્રસ્તુત છે તેને આપણે ગાળી નાખવું પડશે; ને એમાં ને કાંઈ ઉપયોગી હોય તેનો વર્તમાન પરિવર્તન પરત્વે વિનિયોગ કરતાં શીખવું પડશે. ઓગળીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીથી યુરોપમાં કલાના ક્ષેત્રમાં ને કાન્તિ આવી તેની પણ આપણે નોંધ લેવી પડશે. એ પણ જેવું જોઈ શકે કે આ નવી વિકાસ-ધારાને આપણી પરિસ્થિતિ સાથે દશો સમજાવ્યું છે ખરો ? આપણે એ વિકાસ તરફ નજર જ ન કરવી ? કે પછી આપણી પરમ્પરા અને પશ્ચાદ્-ભૂમિને લક્ષમાં રાખી બુદ્ધિપૂર્વક એ વિકાસનો વિચાર કરવો ?

યુરોપમાં, આ સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં કાન્તિનાં પગરણ ચયાં ત્યારે એ તરફ આપણે દુર્લક્ષ કયું ? એ એક કમનસીબ ઘટના છે. એ વિશે કાંઈએ કશું લખ્યું હોય તો તે વિનયક્રમાર સરકારે. પણ એમના શબ્દો કાંઈને કાને પડ્યા નહોં. એક માત્ર ગગનેન્દ્રનાથનાં ૧૯૨૦નાં અરસાનાં ચિત્રોમાં એની અસર દેખાઈ. પાછળથી રવીન્દ્રનાથ પણ એમાં સામેલ થયા.

અદ્યતન કલા વિશેના ચોક્કસ ખ્યાલો પરત્વેના અજ્ઞાનને કારણે પણ આવી પરિસ્થિતિ બની ચર્ષ છે, એમ હું માનું છું. અદ્યતન કલાના મમર્થનની કોઈ ભૂમિકા આપણા દેશમાં તૈયાર થઈ હોય એવું મને લાગતું નથી. આ નવા વિકાસના સંદર્ભમાં આપણુ ભારતીય કલાકારો તરીકેનું વલણ શું છે ને વીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં આપણી સાથે એને કશી લેવાદેવા છે કે નહીં, તે આપણે વિચારવું જોઈએ. મૂલ્યો પરત્વેની આપણી સમજને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવાની ખાત્ર જરૂર છે એટલું તો જણાઈ જ આવે છે. આ પરત્વે જીવાન કલાકારને શબ્દો વાપરવા પડશે ને એ રીતે લોકોના કલા પ્રત્યેના જડ ગતી ગમેલા વલણમાં પરિવર્તન લાવવાનું રહેશે.

આજની કલાવિચારણા અદ્યતન કલાની પ્રવૃ-

તિને કષ્ટક શકાની નજરે જોતી હોય એમ લાગે છે એની સામેના આક્ષેપોને બે લાગમા વહેચી શકાય એક મત એવો છે કે અઘતન કલાની પગમપરા આપણી પરમ્પરાને અનુભૂત નથી, એ તો પાશ્ચાત્ય છે, પૂર્વને એની જોડે કશી લેવાદેવા નથી ખીજા કેટલાક પશ્ચિમમા આ વલણની વિરુદ્ધમા કરવામા આવેલી દલીલોનો જ પડથો પાડે છે એમને મતે આ પ્રવૃત્તિ પરમ્પરાને એના મૂળથી જ છેદી નાખે છે, એ વિઘાતક છે અને નહુ' ગાડપણ છે આ નવું વલણ આપણી સંસ્કૃતિના ઉદાત્ત અને પવિત્ર અરોત્ર ઉચ્છેદક છે

વાસ્તવમા પશ્ચિમમા હવે આ મત કચારનોય બદલાઈ ચૂક્યો છે ને અઘતન કલાની સાચી સમજને મારેની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ચૂકી છે અણુ શક્તિ અને અંવકાશયાનાની જેમ ૨૦ મી સદીના અનેક આવિષ્કારો પૈકીના એક લેખે એની ગણુના થવા લાગી છે જાહેર સંસ્થાઓ (મ્યુઝીઅમ) દ્વારા તેમ જ ખાનગી કલાસંસ્થાઓ દ્વારા મોટા મોટા પ્રદર્શનો અવારનવાર થતા રહે છે (જે નેવા લોકોનો મોટો ધસારો રહે છે) અને આ પ્રદર્શનો કલાની ખરી સમજ વધારવામા ઘણા મહત્વનો ભાગ લખે છે વળી સમય પોતે જ મોટો વિવેચક છે અને સમય જતાં એ એની મેરે જ સિદ્ધ થયું છે કે, આ નવી કલાના કયા પાસાં સ્થાયી છે? આ જાણીને આપણા દેશના “પડિતો” ને આશ્ચર્ય થશે કે પશ્ચિમમા ૨૦ મી સદીની કલા પોતે જ અભ્યાસ અને સંશોધનનું એક ક્ષેત્ર બની રહી છે, નવા વિદ્યાપીઠના ઘણા અભ્યાસીઓ આ ગાળાની કલાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની નવી નવી વિકાસધારાઓનો જેમ આજે અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે તેમ આ નવી કલાપ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાનું આ એક વાજબી કારણું ગણાવું જોઈએ આર્ટ-સ્ટાલન અને તેના સિધ્ધાન્તો લૌતિકવાદી છે એટલા જ ખાતર આપણે એને નકારી શકતા નથી, કે આપણા આર્થિક વિકાસને માટે અત્યંત જરૂરી એવા મોટા

બુધ બાધવા પાછળ રહેના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોને પણ આપણે ઉવેખતા નથી

સ્વદેશી ચળવળને પરિણામે પશ્ચિમની વસ્તુઓ પ્રત્યે અણુગમે અને મદેહ ઉત્પન્ન થયાં સ્વદેશી ચળવળ ન્યારે પૂરનેશમા હતી ત્યારે એના જ એક પરિણામરૂપે ધાર્મિક, સાંસ્કારિક અને સામાજિક પુનરુત્થાનની પ્રવૃત્તિઓ પણ આરંભાઈ આપણો પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસો અને આપણી પ્રાચીન દિલસૂરી અપનાવવાનું વલણ વધતું ચાલ્યું. આપણા જીવકાળની સિધ્ધિઓ અને આપણા પૂર્વજોનો લગ્ય વારસો કેવો છે, એની જાણ આપણા બુધ્ધિ-શાળીઓને થઈ ચૂકી હતી અને એમણે આવી દલીલો રજૂ કરી હતી આપણી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો ઉત્કર્ષ સાધવાને માટે આવી દલીલો બહુ સમર્થ નીવડતી.

નવા ભારતનું નવનિર્માણ કરવાને માટે આપણી પાસે કલામીમાસાની પણ આગવી પદ્ધતિ હોવી ઘટે આ પેકીના ઘણાખરા કલા વિશેના ખ્યાનો; તો મોટે ભાગે આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓના વિચારમાથી જ ઉદ્ભવતા અને પરિણામે આવા ખ્યાલોને કલાની સમસ્યાઓ સાથે કળા સીધા સંબંધ ન હોય તે દેખીતું જ છે આ પૈકીની ઘણી ખરી દલીલો તો ભારતીય કલાની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ઉપજાવી દાઢવામા આની હતી કાગણું કે પશ્ચિમના લોકો ભારતીય કલાનો કલા તરીકે સ્વીકાર જ કરતા નહોતા આપણા કસબ વિષે વિક્ટોરિઆના જમાનાના ઇંગ્લેન્ડવાસીઓને આદર હતો એને એ લોકો ઔણિકતા અથવા ઔદ્યોગિક કલા લેખતા હતા આનું કારણ એ હતું કે ૧૮૫૨મા લરાયેલા Great Exhibition of 1851 માં એમને એ સમજાઈ ગયું હતું કે એમની ફેક્ટરીઓમાથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ કલાની દૃષ્ટિએ પૂર્વની “બોળુકલા”ઓને મુકાબલે કેવી તો ઊતરતી ઢાટિની હતી વિલિયમ મોરીસના લખાણોથી પણ આ વાત ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાના ધ્યાનમા આવી હતી પણ લલિતકલાની બાબતમા તો અજેજ લોકોને મતે આપણે કશું જાણે સજશું જ નહોતું અને આપણે

મંદિરમાં શિલ્પો, અનેક હાથવાળા દેવદેવીઓનાં એમના કદરૂપા ચહેરાઓ એમની દૃષ્ટિએ ડુચ્છિલંગ કરતા હતા. અંગ્રેજો- એક રીતે જોઈએ તો યુરોપ વાસીઓ — આમ કહેતા હતા એવું કારણ એ છે કે, એ લોકો લલિતકલા અને વ્યાવહારિક કલા વચ્ચે ભેદ કરતા હતા. એમને મતે આ બે વચ્ચે જન્યે કશો સંબંધ જ નહોતો. આ એક અસંગતિભરી પરિસ્થિતિ હતી. (એમાંની અસંગતિ આધુનિક કલામીમાંમાંએ મુકારી લીધી છે.)

એમની કલાઓની વર્ગણીમાં “ઉપયોગી” કલાને બહુ નીચું સ્થાન હતું અને લલિતકલાને એ સોમો ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત ગણવા હતા. આ દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે તો ભારતમાં આવી લલિત કે ઉચ્ચ કોટિની કલાનું નિર્માણ જ થયું નહોતું. આપણું શિલ્પ તથા રાજપુત અને મોગલ ચિત્ર-કળા તો ગોણકળામાં ગણાતાં. આના પરિણામે ભારતીય કલાનું સમર્થન કરનારાઓને (ભારતીય તેમજ પશ્ચિમના) પોતાનો ખ્યાલ કરવો પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થતી.

રાજવાદીઓએ પોતાના મતને દૃઢ કરવાને માટે આપણી પુરાણકાળની વેદાન્તની ફિલસૂફી પર વધારે પડતો ભાર મૂક્યો હતો. વેદાન્તનું પશ્ચિમના આધ્યાત્મવાદી ચિન્તકોએ બહુમાન કર્યું જ હતું આથી વેદાન્ત એમને માટે એક અસરકારક સાધન બની રહ્યું. આથી એમને કંઈક આવા સ્વરૂપની દલીલ કરવાનું ફાવ્યું. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે (ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે નિકટતા સંબંધ છે. આથી દર્શન એટલે અહીં ધર્મ પણ સમજી લેવાનું.) હેનલે જતાવી આપ્યું હતું કે ભારતીય કલા મુખ્યત્વે આદર્શવાદી, રહસ્યવાદી, પ્રતીકાત્મક અને ઈન્દ્રિયાતીત છે. કુમારસ્વામીએ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે મહાન કલા હમેશાં એક રાષ્ટ્રની અને ધર્મની નીપજ હોય છે. (એ સિવાયની કલા કેવી તો કાલી હોય!)

ભારતની પ્રાચીન કલા ધર્મના નેટશી જ પવિત્ર છે એવું પૂરવાર કરવા શિલ્પશાસ્ત્રમાંથી પુષ્કળ

અવતરણો ટાંકવામાં આવતાં. એનાં ઘોડાં ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે:

૧. શુક્રાચાર્યના શુક્રનીતિસારમાં કહ્યું છે કે ધર્મ પણ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું વિશદ રીતે મન સામે ખડું થાય એ માટે કલાકારે ખ્યાન ધરવું જોઈએ. એની સફળતાના આધાર તેની આ ખ્યાન ધરવાની શક્તિ ઉપર છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે એને સફળતા મળે નહિ.

૨. શુક્રાચાર્યે કહ્યું છે કે દેવોની મૂર્તિનું વિધાન કરવું એ કલાકારને માટે હમેશાં પ્રથમ છે. માન-વીઓની મૂર્તિ ઘડવી એ અપાવિત્ર છે તે કષ્ટ નથી. દેવની ઘાટપૂટ વનરની મૂર્તિ ઘડવી મારી પણ માનવીની મૂર્તિ ઘડવી એ સાડું નહીં. પછી ભલેને એ ગમે તેટલી સુંદર કેમ ન હોય.

૩. મૂર્તિવિધાન પરત્વેની વક્ષાદારી.

(અ) સારીપુત્ર: જો માપ અડધા હંચ જેટલું પણ વધારે કે ઓછું હોય તો એના પરિણામે લક્ષ્મીને નાશ થાય અથવા મરણ પણ નીપજે.

(બ) મયામાત્મ્ય: જો પોતાના કસબને અધૂરો જાણે છે અથવા જોટો જાણે છે તે મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને પાતાના સહન કરે છે.

આ દલીલોમા ભારતની કલામીમાંમાંનું ઉદ્દગમ સ્થાન રહેલું છે. એના પુનરુત્થાનની રૂપરેખા પણ એમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતીય કલાના પુનરુત્થાન અને વિકાસના આ સદીના પ્રારંભના દાયકાઓમાં ધીમેધીમે પણ કાળો આપ્યો છે. જુવાન કલાકારનું ખમીર કેળવવામાં એણે ઘણી મદદ કરી છે. શ્રી. અરવિંદ ઘોષે એમના “નેશનલ વેલ્થ ઓફ આર્ટ” નામના પુસ્તકમાં જે ભાવનાશાળી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું છે, તે આ સંદર્ભમાં જોવા જેવું છે.

“કળા ચિત્તશુદ્ધિ સાધી આપે છે, એ આપણા વ્યવહારને શુદ્ધ કરે છે અને ઈચ્છી ભૂમિકાએ મૂકી આપે છે. આપણી અસંસ્કૃત અને સ્પૃહા વામનાઓને તથા આપણા અતિરેક ભર્મા સ્થૂળ અને

પ્રાપ્ત આચારને એ મ સ્કારે છે, આપણી લાગણીઓ અને આપણા કાર્યને એ સંયત કરે છે અને જે સુરચિપૂર્ણ છે, સુદર છે, ઉચિત છે અને સચિ કર છે તેને સિદ્ધ કરવા આપણને પ્રેરે છે યુરોપના સ સ્કારી સમાજના મળાએ આ પ્રકારે બે પ્રેક્ષ અભિયંત્રિત સિદ્ધ કરી હતી પ્રેન્ડ્યુક્સના વિધિ મૂર્ધકના આચરણમાં કે ભારતીય ધર્મના વિચાર પૂર્વક રીતે ચેતન્યતા આચરણનો આ દર્શિર્નિદ્ધ આપણને જોવા મળે છે

અને કળામીમાસા મનોવિજ્ઞાન, કળા અને માનવીનો સમ્બંધ — આ ક્ષેત્રમાં જેનું સંશોધન થયું છે તેના સંદર્ભમાં શ્રી અર્ગિદેસે એ કહે છે તે આને બહુ રક્ષી રહે એમ લાગતું નથી હતા હરણ તરીકે આને લાગે જ કે જે જીવજાળમાં જરૂરતા લતા તેમ કળા અને સૌન્દર્યને પદ્ધતિ લેખે છે ઉપર ટાંકેલું શ્રી અર્ગિદેસે દર્શિર્નિદ્ધ તે જોના વિષયમાં અવધીન કળામીમાસાએ માથું બેચમ્પુ છે તે પ્રશિષ્ટ કળામીમાસાની બાજુ વિજ્ઞાનના ન હોય એવું લાગે છે પરંપરા અને ધર્મને કળામાં જે વધારે પડતું મહત્વ આપવામાં આયુ હતું તે માનવમનને ને અશ કળાના સર્જનમાં લાગે બાજુ છે તેને વિજ્ઞાની આપણી વધેની બાજુકરીને કારણે આને જોડે લાગે છે

ધાર્મિક કળા જેવી કાષ્ટ વસ્તુ નથી ધર્મના લાભ થે રચાતી કળા કે ધાર્મિક વિષયોનું આ લખન લખને રચાતી કળા તે ધાર્મિક કળા નથી કળાને રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક કક્ષિને જોળખાવવી એ જ જોડ છે આ વાત અત્યંત અમર દિવસ રીતે છેક ૧૯૨૨માં વિજ્ઞાનકાર સરકારે એમના એક નિબંધમાં કહી હતી એમનો એ નિબંધ આને ફરી યાદ કરવા જેવો છે કારણ કે આજની પરિસ્થિતિના અનુનક્ષમાં પ્રસ્તુત એવું થયું એમાં છે કળાકારે મૂર્તિવિધાનના નિયમો અનુસાર એ જે મૂર્તિ ઘડવા માગતો હોય તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ મનુષ્યનું મૂર્તિવિધાન કે ચિત્ર એણે ન કરવું જોઈએ બાધી આપેના નિયમોને

જો મ્વામર ન અનુસરે તો નરમમાં બધું એવું શુક્રાચાર્યનું વિધાન આને કળામીમાસા નહીં પણ કર્મકાંડના વિધિ આદેશ જેનું લાગે છે એ જ મૂર્તિવિધાન કળા પડેના જે મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું ને એ રીતે ચિત્રમાની બધી લીનદત્તિઓને શુધ્ધ કરી નાખવી એ વિધાન પણ આ જ કાટિનું છે આવા વિચારો પર વધુ પડતા મુકાતા લાગેને મરણે આ દેશમાં મળાનો વિકાસ સ્પર્ધા મળે છે

ઐતિહાસિક દર્શિર્નિદ્ધ એ જોડે તે જળામાં પુનરુત્થાનની પ્રવૃત્તિ લેખાય એને કારણે આપણી પોતાની મ્વા તરફ આપણું ધ્યાન બેચાડુ બસતની પ્રાપ્તિના બહાર આવી જ્યાં આપણે કલાભિમુખ બન્યા આપણી જીવજાળની પ્રાપ્તિ આપણો પર પરાગત વારસો આપણને ફરી જોવાનું મન થયું પણ આ આખી પ્રવૃત્તિમાં કટનીક પાનાની નિર્ણયતાઓ રહી એમ તો એ કે એ તે વખતે ની રાષ્ટ્રવાદની રાજ્યમય ચળવળ માટે સમજા થતી હતી ભારતીય ચિત્રકલાને નિર્ધારના મહાન મ્વાદતિ લેખાતા હતા કારણ કે એ ભારતીય કલાની દર્શિર્નિદ્ધ ખગખર ઉચ્ચ કાટિના લતા મારે નહીં કલાકૃતિની ચુપવત્તા નહીં જવાને જરૂરી વિવેક એ વિચારસરણીમાં હતો નહીં

આની જૂનો ચલાનું એક કારણ પુનરુત્થાન (Revival) એ મહાના સમત વિશેની મરમમજ પણ હતું આ સમતને મહક જીવજાળને ફરી લાવવો એવા મામ્ડા અર્થમાં સમજવામાં આયો યુરોપમાં ઉદયાધન મળ (Renaissance) વિશે જે થયું તે અહીં થયું જોડે, એની માન્યતાથી પ્રેરાધને કલાય આમ બન્યું, પણ આને આપણે બાજુએ જીએ કે ઉદયોધન કાળ એ કાર્ આવી પરિસ્થિતિ નહોતી એમાં તો નવા મૂલ્યો, કલા સર્જનની નવી શક્તિઓ અને નવી અસરોની શોધ હતી ખખર ચિત્રમત્તા એ એનું આગવું લક્ષણ હતું

આ પુનરુત્થાનનું (Revivalism) ખીજું એક લક્ષણ એ છે કે, એણે ભારતીય મ્લાસાળાઓમાં

અંગ્રેજ કલાશિક્ષણની પદ્ધતિએ અપાતા શિક્ષણનો વિરોધ કર્યો. આ પદ્ધતિ ગ્રીક અને રોમન જમાનાના શિષ્યપના પ્લાસ્ટર કાસ્ટની ખરાબ નકલો પરથી રેખાંકનો (Drawings) દોરવાના પર આધારિત હતી. પુનરુત્થાનવાદીઓ આ પદ્ધતિને સ્થાને ભારતીય કલાકૃતિઓમાંથી માણસના હાથ, પગ, આંખ, નાક વગેરેની નકલો કરવા લાગ્યા. આ રીતે નવી ગણ્યાની કલાશિક્ષણની પદ્ધતિ વાસ્તવમાં નવી નહોતી. યુરોપની કલાશાખાની પદ્ધતિ નેટલી જ એ ઉતરતી કક્ષાની હતી. આ કલાશાખામાંથી વ્યક્તિચિત્રોના આલેખકો નકશા, દોરનારાઓ, લાકડામાં કાતરણી કરનારાઓ અને અનેક પ્રકારના હસખીઓ બહાર પડ્યા. જેઓ પરંપરાથી આવ્યા આવેલા નમૂનાઓની વિડંબના કરતા ગયા. આ પદ્ધતિનો હેતુ સારા “સર્જનાત્મક” કલાકારો કે આયોજકો તૈયાર કરવાનો નહોતો. આથી માત્ર આયોજન શી રીતે થઈ શકે, કલાના આસ્વાદની શક્તિ શી રીતે ખીલી શકે, એની કશી વિચારણા થઈ નહોતી. એને અંગેના કલા સિધ્ધાન્તોની મર્યાદા પણ દરી શકાઈ નહોતી. બ્યારથી યુરોપની કલાશાખામાંની શિક્ષણપદ્ધતિઓ આપણે ત્યાં પ્રચારમાં આવી, ત્યારથી જે પરિસ્થિતિ બિભી થઈ તેને આ નવા પ્રયત્નો હલ કરી શક્યા નહીં.

આ પુનરુત્થાનની પ્રવૃત્તિનું એક ખીલું કમનસીમ પરિણામ એ આવ્યું કે એણે આપણને વધારે પડતા અન્તર્મુખ બનાવ્યા. દર પૂર્વના દેશો સિવાયના બીજા દેશોની કલા તરફ આપણી દૃષ્ટિ જ ગઈ નહીં. કેવળ પરંપરાનું અનુકરણ કરવું કે પરંપરાને લક્ષિતલાવથી જોવી, એનાં ખતરનાક પરિણામો આવ્યાં. ૧૯મી સદીના યુરોપમાં જે પરિસ્થિતિ neo-classicism અને historicism ને લીધે બિભી થઈ હતી તેને મળતી પરિસ્થિતિ આપણે ત્યાં બિભી થઈ.

પણ વધારે વ્યાપક સંદર્ભમાં આ પ્રવૃત્તિના જુદા જુદા બે અંશો આપણી નજરે ચડશે. એક કંઈક “સંકુચિત” અને બીજો “પ્રગતિશીલ.” આ

પૈકીના એકે જૂનાં કલાસ્વરૂપોની પુનરાવૃત્તિઓ કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. બ્યારે બીજાને પક્ષ પણ જૂતકાળનો ક્ષિપ્રોગ નવા વિકાસની એક અવાન્તર સ્થિતિરૂપે કરવા માંગતો હતો. પુનરુત્થાનની આ પ્રવૃત્તિ કેવો ભાગ લઈવશે તેનો કુમાર સ્વામીને યારાળર ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એમની આ દીર્ઘદૃષ્ટિ એમના એક પાછળના નિબંધમાં દેખાઈ આવે છે. એમણે લખ્યું છે : “જૂતકાળની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અને નવી સર્જનપ્રવૃત્તિની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે કરવામાં આવતા સર્જનાત્મક પુનરિક્ષણનું અનિવાર્ય સોપાન છે...પ્રાચીન સંસ્કૃતિના છણ્ણ અવશેષોમાં રમમાણ થઈને રહેવાનું આપણે છોડી દેવું જોઈએ. આપણે જૂતકાળમાંથી કોતરી આવ્યા છીએ પણ આપણું ગન્તવ્યસ્થાન તો ભવિષ્યમાં જ છે.” પણ આવાં અમદિગ્ધ વિધાનો કુમારસ્વામીના લખાણમાં બહુ જ યોગ્ય મળી આવે છે. એથી બિલકુલ તેઓ તો અર્વાચીન કલાપ્રવૃત્તિ વિષે ધણા સદેહશીલ છે અને એ કલાના નમૂનાઓને કલાસંગ્રહોમાં સ્થાન આપવાનો પણ વિરોધ કરે છે. દુર્ભાગ્યે એમના આ પ્રકારના પહેલાના નિબંધમાંના વિચારો (જેને કારણે હું એમને અતિમવાદી કહું છું) જ આદર પામ્યા છે અને આપણા પાંડિતો એને ધ્રુવવાક્ય માની બેઠા છે. આને કારણે આપણે જાણે “કુમારસ્વામી મંથો”થી પીગાઈએ છીએ.

અર્વાચીન દૃષ્ટિએ જોતાં, ઉપર ટાંકેલા કુમારસ્વામીના લખાણમાં છે તેવા વિચાર ધરાવનારું ખીલું જ્યાં ઉદ્ભૂત કંઈક પ્રગતિવાદી વલણ ધરાવતું લાગે છે. એ જથ્થાના સમર્થ પ્રતિનિધિ વિનય કુમાર સરકાર છે અને રવીન્દ્રનાથના પાછલા નિબંધોમાં આ જ પ્રકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રગટ થયેલું છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં આ પ્રકારની રસમીમંત્રાની ચર્ચાઓમાં અને ગજનેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રોમાં આ અર્વાચીન કલાનાં મંડાણ થયેલાં દેખાય છે. કલા વિષેની પ્રગટલી નવી સલામતતા અને એનાં પ્રથમ સ્ફૂરણોને યાગાળમાં

દં પીઠિકા પ્રાપ્ત થઈ એ તો સ્વીકાર્યું જ ગયું
આ અર્થમાં જામીની ગેય અને અમૃતા ગેરગીતને
પણ આપણે પુનઃત્યાગવાદીઓ ગણી શકીએ

આજના યદનાયેતા સંજોગોમાં કલાનો બચાવ
કરવાને માટે ધર્મ અને ફિલસૂફીની પાએથી દીનો
ગિછીની નેવાણુ કંચુ પ્રયાજન રચુ નથી બારતની
પ્રાચીનજગા અને એ પી ઉપસમૃદ્ધિ દવે વધાડે
સ્પષ્ટતાથી સમજવા લાગી છે એ રચનાપદ્ધતિ કે
કના મીમાસા પી રાકની ડસોડીનાથી પાગ જતની શકે
તેની આખત થઈ છે

પદ્ધિમની અર્વાચીનજગા અને લાગતના Mini-
ature Paintings વચ્ચેનું સમાતર માદશ્ય
લાગ્ય જ હાખે નોખુ છે, એ જ વિવશણ
કહેવાય નથી કનાના ઘણા ઘણા ગ્લવિષયક આદર્શો
પણ ભારતીય કલામાં દેખાતી અપ્રાકૃતતા (Non-
naturalist character) ચિત્રની મપાગી પરની
દ્વિપરિમાનુતાને અકબધ રાખવાનો આગ્રહ, પોતે
કદી શ્રાન્તિ ાળી કરતા નથી એ વિષેની પૂરેપૂરી
મહાનતા, સચાજન અને વર્ણ-યવસ્થા પર
એમણે મુકેલો લાગ, એમનો સમર્થ અને
પ્રગલ્ભ એવો ઘટકોના સમજાવવાની સહોષરિય
તિઓ યોજવાનો પ્રયત્ન, રેખાને અને Ideoplas-
tic કંપનોને દરવદરવનો કરતા આપેલું મહત્વ
અવા એના ગુણો અર્વાચીન ગ્લસ વેદનાને માલ
નીવડે છે આની સમાન્તરતાની શોધ એ અર્વાચીન
કલામીઆમાની સૌથી આશ્ચર્યકારક ઘટના છે

અર્વાચીન કના વિષેની ખીજ મે બાબતો
આપણને ભારતીઓને ખાસ રસ પડે તેવી છે એ
પેકાની એક તે પૂર્વની કલાએ અર્વાચીન કનાના
ખાતગમ તથા કલામીઆત્મામાં આવેલા પરિવર્તનમાં
આપેલો ફાળો છે ભારતીય વિચારણાના કેટલાક
અરોએ થીઓસોફી દ્વારા રંગી સદીની કનાના
મે આદ્ય પ્રવર્તકા કેન્ડી-સ્ક્રી અને મોન્દ્રિયાનના
પર એણે પારેલો પ્રભાવ Abstractionની રોધમાં
એમણે આ દરમ્યાન જગત સાચુ નથી પણ
માવા જ છે એ મિદાતનો ઉપયોગ કર્યો હતો

એ સમજાવવા માટે કે દરમ્યાન જગતનું આવેખન
ચોગ્ય નથી એમના લખાણમાંથી આ વાત પ્રતીત
થાય છે અગ્રી દેવેન અને ખીજઓએ પણ
“માવા”નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માર નોધવું
જોઈએ પણ એ મે મુરોખીયન ચિત્રકારોએ આ
વિભાવનાનો સર્જનાત્મક રીતે વિનિયોગ કર્યો છે
ત્યાગ દેવેવના આ સજ્ઞાના ઉપયોગથી ભાગનીય
કનાઓ પગ વિપરીત અસગ પડી છે ને લોમ
ગ્લમી મદીની કનાપ્રવૃત્તિઓને પરમપગથી જહી
મતો છે અને એની માથે મેળ મેસાડવાનું જોને
અધુ લાગે છે તેમના મનમાં આ કવા વિગે ને
કાર્ડ મન્દેહ ગ્લો દોય તે આ હમીકતો લક્ષમાં લેતા
દૂર થવો જોઈએ

આપણા દેશમાં કનાપ્રવૃત્તિએ ને ખોડો વજાક
લીવો છે તેને આ દષ્ટિએ જોતા મુધાગી લઈ લકાધ.
કલા મુખત્વે એક સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ છે એમાં
કનાકારનું ચિત્ર એની કંપના અને આખુ વ્ય-
ક્તિત્વ લાગ લેવું દોય છે જો આ ખ્યાલમાં
રાખીશુ તો, આપણી દષ્ટિ મુસિતતાના દોષમાંથી
જિગરી જગે

એ જ રીતે કનાકૃતિના મયોજનના ઘટકો
(તો એને અભિવ્યક્તિના સાધનો કહેવાનું
પમદ જો છુ)નું પણ મહત્ત્વ છે આ માધનો
મને તે દેશકાળમાં જાલ્લાતા નથી, આ માધનો
છે રેખા, રંગ, આકાર, પોત વગરે. આ ઘટકોનું
સયોજન અને સવારી સતુનન એતુ નામ જ
Desaના કનાકૃતિઓમાં જ કાર્ડ મન્દે રહે છે તે
કનાકાર પી ચિત્રસ પત્તિને કારણે ને એ તો અમુક
એક વિશિષ્ટ વાતાવરણ અને સંસ્કૃતિની નિપજ
હોય છે આ રીતે જોઈશુ તો કના એક શોધ છે
કનાકાર કદી પ્રયાગો કરતા કે નની નવી ગોધો
કરતા અટક્યો નથી

કલાકારોની નવી પેઢીતુ કાર્યક્ષેત્ર આથી
સ્પષ્ટ થશે આપણે શિરે એક મોગી જવાબદારી
છે આપણે એક સાથે મે હરોળ પર મૂકવાનું
છે એક બાકુથી આપણી આગલી પેઢીએ કરેલા

પાપો ધોવાનાં છે, કુલકર્ણની નેમ નિદ્રાના
 ઘેનમાં પડેલાં આપણા દેશને આપણે ઢંડાળાને
 જગાડવાનો છે. એની જગતા તથા આત્મવૃદ્ધિને
 ખંખેરી નાખીને એને ઉચ્છવપૂર્વક કલાપ્રવૃત્તિના
 ક્ષેત્રમાં વાળવાનો છે. જુવાન કલાકારોને પોતાની
 સર્જક પ્રતિભાના સમૃદ્ધ આવિષ્કારને ખેડવા નવાં
 ધણું ક્ષેત્રો ખુલતાં જાય છે.

કલાના ક્ષેત્રમાં જેનો હજી વિનિયોગ નહીં
 હયો હોય એવી અખૂટ સમૃદ્ધિની એ ધાણી મળતી
 જાય છે. આ પૈકી આપણા દેશના છેક અંદરના
 ભાગમાં રહેતા ખેડૂતોએ કરેલાં અદ્યપજ્યાત ભીંતિ-
 ચિત્રો, લોકકલા અને અસાધારણ તથા વિલસણ
 એવી હસ્તકલા, આ બધાંમાંથી એક નવું ચિત્ર
 ખડું કરી શકાય. આ ઉપરાંત આપણાં અર્ધ-
 ચેતન્યના હડાણમાંથી પણ કલાકારને ધણું લાધી
 શકે. પણ આપણા દેશમાં ભાગ્યે જ મઠએ
 સ્વપ્ન, નિદ્રા, લય, આકસ્મિકતા, ભ્રાન્તિ, ચૂર્ણના,
 કલ્પિત અરાજકતા, ભૂતાવળ, ભાગ્યકૃતિ અને
 યદ્યંબા બ્રમણ જેવાં મનનાં, છુદ્ધિથી નહીં
 નિષ્ક્રિય એવા, અશોભે અતિવાસ્તવવાદીની
 પદ્ધતિએ પ્રયોજ્યા છે. જો આ બધાનો સમર્થ
 વિનિયોગ થઈ શક્યો હોત તો કેવાં આશ્ચર્યકારક
 પરિણામો સિધ્ધ કરી શકાયાં હોત!

મને તો ખાતરી છે કે કશુંક નરીન અને
 સર્જન આ બધાંમાંથી નીપજી આવશે અને એ
 ભવિષ્યમાં આપણી નરી પેઢીનું, કલાની સમૃદ્ધિ
 અર્થનું મહત્ત્વનું અર્જણ લેખાશે.

નવાં પ્રકાશનો

અઘતન : સોવિયેત, સાહિત્ય

[સર્જન અને સમસ્યા]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

સ્તાલિનના અત્યાચારી યુગથી માંડી, કુશોવના નવ-
 ઉઘાડની ઝાંખી કરાવતા મુગ સુધીનાં નિષ્ક્રીયા,
 વાર્તા, કવિતા અને અજપાથી ભરેલા પરિચયોનો
 સંપુટ ૩. ૫-૫૦

અમ-છાવણીનો એક દિવસ

મૂળ લેખક : એલેક્ઝાન્ડર સોલ્ઝેનિત્સિન

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી

સ્તાલિનયુગી રશિયાના બીનરની તખ્તીર : રશીઆની
 અમદેશ ૧૦ વર્ષ જીવી ચૂકેલા એક તેજસ્વી
 લેખકની કલમે લખાયેલી નવલકથા ૩. ૫-૫૦

રશિયા-ચીન-સંઘર્ષ

લેખક : ભોગીલાલ ગાંધી

ભરપૂર માહિતી : સચોટ પૃથક્કરણ

૩. ૧-૦૦

સામ્યવાદી ચીન : આત્મપ્રતારણાનો પંથ
 [ચીનના અધિકૃત લેખો-સમાચારોના આધારે]

ચીની ગ્રંથ ઉપર ઉતારવામાં આવેલી ખાતરી
 છેતરપીંડીનો કલાણી

લે : સુભદ્રા ગાંધી ૩. ૧-૦૦

એક કવિની આત્મકથા

એક નૃત્યકારનું આત્મનિવેદન

અઘતન રશિયાના ખેડુવાન સર્જક-કલાકારોના
 આંતરિક સંઘર્ષની ઝાંખી કરાવતાં બે વૃત્તાંતો

અનુવાદક : સુભદ્રા ગાંધી, ૩. ૪-૦૦

વિદ્યમાનવના આહુકોને ઉપરનાં પુસ્તકો ૩૦%
 કમિશનથી (રજી. જી. ધો. ખર્ચ ૩. ૧-૦૦ અલગ)

સમૂહ માધ્યમ (Mass media)

ભોળીલાલ ગાંધી

૧

જ્ઞાનસત્રના પ્રથમ સંવિવાદનો વિષય હતો: 'સાહિત્યકાર શું શોધે છે?' આજનો આપણો આ વિષય, આપણે માટે—સૌ સર્જક ચિંતક સાહિત્યકારો અને કલાકારો માટે—એ રીતે અત્યંત મહત્વનો છે કે સાહિત્યકાર ને શોધે છે બરાબર એનાથી બિલદી ક્રિયા સમૂહ-માધ્યમ દ્વારા થતી હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ, સાહિત્યકાર એની અનુજાતિ, ગર્ભિ અને આકાંક્ષાના મૂળ સ્રોતને ફરી ફરી નવાં નવાં રૂપોમાં સ્પર્શવા અને પ્રકટ કરવા મથતો હોય છે. જ્યારે 'સમૂહ-માધ્યમ સાહિત્ય-કારને એનાથી બરાબર બિલદી જ દિશામાં ઘસડી જવા મથતું હોય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો, આજે સવારે આપણે સંજ્ઞાપન (Communication)ની અર્થા કરી એ સંજ્ઞાપનની એક અતિ ગંભીર સમસ્યા સમૂહ-માધ્યમે ખડી કરી દીધી છે. અને કે આપણા દેશમાં હજી આ સમસ્યા પૂરતી ગંભીર ન બનવાને કારણે આજે આપણા-માના ઘણાને આ વિષય જ આપણા સંવિવાદ માટે અસ્થાને જણાય. પરંતુ યુરોપ અને પશ્ચિમમાં સમૂહ-માધ્યમે! સર્જક-કલાકાર-ચિંતક માટે ને રૂપામણ પેદા કરી દીધી છે, આપણે માટે એ ઘોડાક, વરસો દરતી ભલે હોય, પરંતુ આપણે એમાંથી જાતી શકનાર નથી એ નિશ્ચિત છે: હકીકતે, આપણે 'સમૂહ-માધ્યમ'ના 'હલ્લા નીચે કંપારો' આવી ચૂક્યા' જ છીએ. આપણે ભલે એનાથી

* આ સંવિવાદ દરમિયાન આપણા 'અસ્તિત્વા' નવલકથાકાર શ્રી. ઉચ્ચર મેંડોસેરે પોતાનું જ જર્મન આપત્તો

જાત્રત ન હોય. અને મારી દૃષ્ટિએ તો, 'સમૂહ-માધ્યમ આપણને જળી જાય એ પહેલાં આપણે એનો ઉપયોગ કરી લઈએ' એવી હોંશ અને આશા, આજની આપણી જાત્રતિના સંદર્ભમાં તો, વ્યર્થ જ દેખાય છે. કદાચ પાસ્તરનાકના જેવી વિરલ એતના જ આપણને બચાવી શકે તો!

*

આરંભમાં જ એક ખીજી સ્પષ્ટતા પણ કરી લેવી જરૂરી છે: સમૂહ-માધ્યમ (mass media) અને સામુહિક-માધ્યમ (Collective-Media) બંને એક નથી માનવ સમાજના આરંભથી સામુહિક માધ્યમ તો અસ્તિત્વમાં રહ્યું જ છે; ત્યારે સમૂહ-માધ્યમ વર્તમાન ઔદ્યોગિક યુગની આગવી અને વિલક્ષણ સમસ્યા છે. સમસ્ત સામાજિક ઈમારત (social structure)ના મૂળજૂત પરિવર્તનની સાથે જ એ પેદા થયેલી છે. આ દૃષ્ટિએ, આપણા આજના વિષમને 'સામુહિક માધ્યમ' શબ્દથી ઓળખવાને બદલે, વધુ શાસ્ત્રીય રીતે, 'સમૂહ-માધ્યમ' શબ્દ પ્રયોગ કરવો વધુ યોગ્ય દરશે.

કહેલું બોલું સ્વચ્છ નથી કે- આજે થ દૈનિક પત્રોમાં હપ્તાવાર ચાલતી નવલકથાઓમાં દર હપ્તે પ્રકસનના અંતમાં વાચકોની ઠીકંદા અને રસ જળવાઈ રહે એની કાળજી તો રાખવી જ પડે છે—એટલે અંશે, શુદ્ધ કલા કરતાં લોકલોક્યતા અને દૈનિકપત્રની જરૂરિયાતને લક્ષમાં લેવાં જ પડે છે:

ઔદ્યોગિક યુગ પૂર્વેના સમાજના બે મુખ્ય તબક્કા ઉપર નેજર નાંખીએ તો, જણાય છે કે, આદિ યુગ અને મધ્ય યુગના સમાજમાં સંગાપન (Communication)નો સવાલ ઘણો સરળ હતો.

આદિ યુગને આપણે લોકસમાજ (Folk Society) કહીએ તો એમાં જ સંગાપનના સ્વરૂપોનો લોકલતાઓનો સંકેત મળી જાય છે. આ યુગની બધી કક્ષાઓ મુખોમુખ (Face to Face) વ્યક્તિગત સંબંધ અને સંપર્કના સ્વરૂપવાળી, ઉપરાંત, સાદી અને સર્વબોધ (unsophisticated) હતી. આથી સંગાપન અત્યંત અંગતતાભર્યું આત્મીયતાપૂર્ણ હતું; અને સહજ રીતે જ તે યુગની સમગ્રતા અને અભિલાષને પ્રગટ કરનારું બની શક્યું હતું.

આ પછી, મધ્યયુગમાં વસ્તીના અને કદના વિકાસ સાથે સામાજિક ઘટકોનો વિસ્તાર થયો; સેંકડો શ્રોતાજનો સમક્ષ કલા કરનારા માથુભટ્ટોથી માંડી નાગરિક અને દરબારી કક્ષાએ શિક્ષકલાઓનો વિકાસ થયો. પરંતુ, આમ છતાં, કલાકાર સર્જક કે સાહિત્યકાર અને તેના લાવકો વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધનું મૂળભૂત સ્વરૂપ કાયમ રહ્યું.

એક માથુભટ્ટ કે એક નટમંડળી પાંચસો કે હજાર માથુસો સામે પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરતો હતો ત્યારે ય તેનો મુખોમુખ સંબંધ, બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને આંતરિક દૃષ્ટિએ, લગભગ અકબંધ રહ્યો હતો. કલાકાર કે કલાકારના મુખઉપરના લાવકોનો, પ્રેક્ષકોના મુખ ઉપર પ્રગટતા લાવકો સાથેનો, સંબંધ અત્યંત સરળ હતો. ઉપરાંત સૌની લગભગ સમાજ એવી ધાર્મિક-સામાજિક અને સાંસ્કારિકતાની આંતરિક કડી હજી અખંડ હોવાને કારણેય, દૈહિક રીતે સંપૂર્ણતઃ 'મુખોમુખ' ન હોવા છતાં, સંગાપનની અખંડતામાં કોઈ મોટા વિશેષ જગ્યો ન હતો.

વળી સમાજના બંધારણનો પાયો જ ઉચ્ચ-નીચ કક્ષાની ક્રમિક શ્રેણી (Hierarchy)

હોઈને સામાજિક સંબંધોની 'કડીઓ' વ્યક્તિગત સીધા સંપર્કવાળી રહી. પરિણામે, દરબારી નાગરિક કલા પશ્ચ અંશતઃ શિક્ષિતબોધ (Sophisticated) બનવા છતાં, બહુતઃ અને મુલતઃ વ્યક્તિગતતા અને અંગતતાના અનુબંધવાળી રહી. પરિણામે સર્જક અને લાવકના વ્યક્તિત્વની વિલક્ષણતા એમાં પ્રતિબિંબિત થતી રહી.

ઉપરાંત, આ નગરકલાઓ પશ્ચ ને-તે નિશ્ચિત શ્રેણીની અંદર જ જ-મી ને તેમાં જ ઉછરી હોઈને ય તેની સ્વાયત્તા પશ્ચ અખંડ રહી શકી.

૩

૧૯મી સદીના આરંભથી, મહદઅંશે યુરોપમાં, જે ઔદ્યોગિક-રેકનિકલ વિકાસ થયો તેણે ત્યાંના સમાજનું આખું કાકું-કહેવર પલટી નાખ્યું. શ્રદ્ધ અને મામોઘોગો તુટી પડતાં કારીગરોનાં હથિયારો નકામાં થયાં; અને તેઓ ખુલ્લી કાતિલ હરીફાઈના બળરમાં પોતાની શ્રમશક્તિનું વેચાણ કરનારા બની ગયા; અને અભવધા ખરીદનારાઓ માટે ચીજવસ્તુઓના અલગઅલગ અંશોનું ઉત્પાદન કરનારા 'શહેરી કામદારો' (Proletariat) તરીકે નવો અવતાર પામ્યા.

આ ઔદ્યોગિક યુગ દરમ્યાન જે અપૂર્વ વિકાસ થયો તેનો અંદાજ આપતાં વિદ્વાનોએ પોતે કહે તેમ,

—માનવ સમાજની શરૂઆતથી તે ૧૮૩૦ સુધીમાં જે ધાર્મિક વિકાસ થયો હતો તેના કરતાં ઘણો વિશેષ વિકાસ ૧૮૩૦ થી ૧૯૩૦ના એક સૈકામાં થયો છે. એટલે કે આદિથી આરંભીને ઔદ્યોગિક સમાજના આરંભ સુધીના દાયો વરસોને ટપી જાય એવાં છેલ્લાં સો સવાસો વરસો છે।

આ છેલ્લાં સવાસો વર્ષના સમાજને જે વિશિષ્ટ નામ અપાયું છે તે છે: સમૂહ-સમાજ (Mass-Society)

તેનું સૌથી પ્રમુખ લક્ષણ હોય તો તે આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કારિક-સર્વશ્રેય કેન્દ્રવાદ (Centralisation). એને આપણે 'લેખ્મલ'

સમાજ કહી શકીએ—કદાચ ‘જી-પ્લ’ સમાજ કહેવા વધુ યોગ્ય ગણાય.

૪

આવા સમૂહ-સમાજનો, આપણા આજના વિષય પૂરતો, કેઈ અતિ મહત્વનો વિકાસ હોય તો તે સર્વપ્રથમ જાપાનની શોધ, અને ત્યાર બાદ ફોનોગ્રાફ, રેડિયો, ચૂક અને બોલતાં ચિત્ર-પટ્ટો તથા અંતે ટેલિવિઝન જેવાં માધ્યમોનો.

વિદોશોમાં—શ્રિટન-અમેરિકામાં સમૂહ-અંતર-પતનના ક્ષેત્રે જે વિસ્તારનું થયો છે તેણે ત્યાં અનેક મૂળભૂત અને ગંભીર સ્વરૂપની સામાજિક-સાંસ્કારિક સમસ્યાઓ પેદા કરી દીધી છે.

આ બધા ઉપરાંત, MADISON AVENUE ને નામે વિખ્યાત બનેલી જાહેરાતની સંસ્થિતો અદ્યત્ન લેવા પણ્ય મુકકેલ છે. ટેલિવિઝન દ્વારા કરાડો ‘ગ્રાહકોને’ તે પહોંચી વળે છે: અને ધાર્મી ચીજવસ્તુને બે પાંચ અઠવાડિયામાં તે Sales-Leader ના સ્થાને સ્થાપી દેવાની શૃંગલયશ તે ધરાવે છે. બધી અસરોને ફૂગાડી દઈ શકવાનો તેના દાવા ગમે તેટલા વધારે પડતા હોય, છતાં, રાજકારણથી માંડી, કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે તથા ચીજવસ્તુની ખરીદીની બાબતમાં તેણે ધમ-સાધુ મચાવી દીધું છે—ભારે ઉલ્લસાપાત્ર કરવા માંડી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આ જાહેરખબરની—તેય મોટેભાગે ટી. વી. ઉપરની—સંદિગ્ધ વેપારી અને ગ્રાહક વચ્ચેના યુગ યુગ જૂનો અંગત સંબંધ લગભગ સર્વથા છેદી

નાખ્યો છે; નેતાઓ અને તેના અનુયાયીઓ વચ્ચેનો ય કોઈ સેતુ હોય તો તે, પોતે કદિ નહિ જોયેલા નહિ જાણેલા, લાગે અમૂર્ત નાગરિકોને ટી. વી. ઉપરથી ઉદ્દેશ્યેલી આજ્ઞાઓ અને આપીણો છે. અને આ બધાંમાં એક છેડે સમૂહ-સંઘાપનના બંધા અને કુશળ સંવાદકો છે, તો બીજે છેડે એ બધી સામગ્રી આરોગવા તરફર કરાડો અમૂર્ત નાગરિકોના ખીચડીયા (non-differentiated) સમૂહો છે, જેઓ ટી. વી. કાર્યક્રમો આતુરતા પૂર્વક જુએ છે, સાંભળે છે; તેમાંથી જ્ઞાન મેળવે છે, શીખે છે, અને ‘અંદર’ ઉતારી દે છે. અલ-બત્ત, ખાઉધરાની રીતે જ આ આખો વ્યાપાર ચાલતો હોય પરિણામે આ ગ્રાહક-સમૂહ તેની ક્ષુધા-શાંતિ પામવાને બદલે, અદીણીની જેમ એને બંધાબી બની વધારે ને વધારે બંધાણી બનતો જાય છે.

અમેરિકાના કલાવિવેચક ક્રેમેન્ટ મીનબર્ગના કહેવા મુજબ, આ ધસાગે મામવિસ્તારો સુધી પહોંચી ચૂક્યો છે ને તે લોક-સંસ્કારિતાનો વિનાશ કરી રહ્યો છે; તથા વિશિષ્ટ રૂપો અને આગવાં લક્ષણોવાળા પ્રાદેસિક કે રાષ્ટ્રીય સંસ્કારને સ્થાને ખીચડીઓ સંસ્કાર પીરસી રહ્યો છે.

ટી. વી. યુવના નવા નાયકો દરેક ક્ષેત્રે આગળ આવી રહ્યા છે અને મૌલિક વૃત્તિ-શક્તિવાળા બુદ્ધિજીવીઓ તથા સર્જક-કલાકારો પડકાર પાછળ ફેંકાઈ રહ્યા છે.

દૂ કામાં, આવા આ સમૂહ-સમાજની એક સર્વતોમુખી કોઈ માનવીય સમસ્યા હોય તો તે સમૂહસંઘાપનની સમસ્યા છે. આ સમૂહસમાજનો કહેવરમાં જ તેના સંઘાપનની પદ્ધતિ એવી તો ઓતપ્રોત છે કે જે તેને શાકુગંગી બનાવી રહી છે.

૫

સમૂહ-માધ્યમેની ચાર લાક્ષણિકતાઓ છે, જે એને આગળના યુગોથી અલગ પાડે છે:

(૧). સમૂહ-માધ્યમો દ્વારા કેઈને કોઈ સ્વરૂપનો ‘સંદેશ’ પહોંચાડનારાઓની સંખ્યા કરતાં તેનો

* “ડીસ્ટંડાઈન્સ સલા બે ક્રોડ વિતરણ.

Gone with the wind નવસંક્યા : ૮૦ લાખ

ટેલિવિઝન: અમેરિકામાં પ્રા કરોડ સેક્ટસોને અંદાજ (અને સંદેશ રોજ સવા પાંચ કલાકનો કાર્યક્રમ)

—એક ‘ટી. વી. શો’ દર અઠવાડિયે ૧ કરોડ કુટુંબોને એટલે કે, અમેરિકાની ૨૦ થી ૨૫ ટકા વસ્તીને આવરી લે છે.

+ એક ટી. વી. ઉપર દર વરસે બે અબજ જાહેરાતો—આવ્ય વા દરમ.

સત્કાર કરનારાઓની સંખ્યા લાખો ગણી હોય છે.

(૨) આ સંદેશ પામનારા કરોડો માનવીઓ પોતાનો વખતો જવાબ-અભિપ્રાય સામે છેડે પહોંચાડી શકે એવી યુગ્મવશ ધરાવતા નથી. તેમને હસ્તક એવી કશી સમ્પત્તિ જ હોતી નથી.*

(૩) આ સંદેશ ગ્રીલનદરા કરોડો નાગરિકો પોતાના અવાજ-મત-સંદેશને નક્કર રૂપ આપવા ઇચ્છે તોય એવાં સંગઠનો ઉપર પણ સમૂહ-માધ્યમોના સંચાલકોનો અથવા સરકારોનો મહદ અંશે કાબૂ હોય છે.

(૪) અગાઉના જમાનામાં કમિક-ગ્રેણીબદ્ધ સમાજમાં ગમે તેટલાં નીતિ, નિયમો અને રૂઢાંચો હોય તે છતાંય માણસો પોતપોતાનાં નાનાં સ્વાયત્ત ઘટકોમાં જે સ્વાતંત્ર્ય અને છટછટા ભોગવી શકતા હતા એવી સ્વાયત્તા અને સ્વતંત્રતા હવેના આ સમૂહસમાજમાં રહેવા પામી નથી.

આતુ' મુખ્ય કારણ જ એ છે કે આગળના સમાજોનાં સંસ્થાપનમાં જે કાંઈ વિસ્તાર અને વૃદ્ધિ થતી હતી તે બધી જ, તે-તે કમિક-ગ્રેણીમાં આંતરિક રીતે અને ઉપરની ગ્રેણી સાથેના સંબંધમાં થતી હોઈને વિચારો અને અનુભૂતિઓની આપ-લે કરવામાં ઉપકારક બનતી હતી. જ્યારે આ નવા સમૂહ-સમાજમાં એથી કિલટી જ પ્રક્રિયા પ્રવર્તતી થઈ છે.

બદ્ધ, સમૂહ-યુગના સંસ્થાપનનો મુખ્ય પ્રકાર જ અનાદિક, અવૈયક્તિક, 'ઓપર્યારિક' માધ્યમો

* ઈંદાંત રૂપે, એક વ્યાખ્યાતા હબરો શ્રોતાઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપતો હોય, અગર એક નટ-કલાકાર હબરો પ્રેક્ષકો સમક્ષ પ્રયોગો કરી બતાવતો હોય, અને શ્રોતા અગર પ્રેક્ષકોનોની સંયુક્તતા હોવાને કારણે જે પરસ્પર આપ-લેનો સંબંધ બંધાય છે તે, અને કેવળ રેડિયો-ટેલિવિઝન ઉપર અનુદયા શ્રોતા બાવક સમક્ષના અનુદયા વ્યાખ્યાતા-કલાકારના કાર્યક્રમોથી સરખતો એકતરફી સંબંધ, સર્વથા બિન્ન હોય છે.

(Formal media) છે. તેમાં જાહેર પ્રજા રિકો પોતે જ આ 'માધ્યમોનું' બજાર' (media-market) બની જાય છે. અને સમૂહ માધ્યમોના ધસારા સામે કશા સંરક્ષણ વિનાના લાચાર ગિદાર થઈ રહે છે.†

નિષ્ણુતો આવા આ સમૂહ-સમાજનાં મોટા ભાગનાં ઉત્પાદનના લક્ષણો આ રીતે અનેકધા ગણી શકે છે:

Standardized, Commercialized, Homogenized, de-individualized, de-personalized, વગેરે: અને તેની ગુણવત્તા આપ્રકારે છે: Utilitarian, efficient, successful, interesting, mass-appealing, popular, Conformist, વગેરે.

આ લક્ષણો અને આ કસોટીઓ, આગળ કશું તેમ, ઉત્પાદનનાં બધાં ક્ષેત્રે — સર્જનના ક્ષેત્રે — લાગુ પડે છે.

૬

આવી બુગિકાવાળા સમૂહ-સમાજમાં સંસ્કાર, કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે આ સમૂહમાધ્યમો કેવી રીતે કામ કરે છે, કેવી અસરો જન્માવે છે, ને કેવાં પરિણામો પેદા કરીને કેવી સમસ્યાઓ બની કરે છે તે જોઈએ.

અખબારો, સામયિકો, સિનેમા, રેડિયો, ટેલિ-વિઝન વગેરેના સંચાલન પાછળ જે બળો કામ કરતાં જણાય છે: (૧) વિશાળતમ પ્રજાનું મનો-રંજન, શિક્ષણ, સંસ્કારવર્ધન (૨) આ માધ્યમોમાંનાં મોટાભાગનાં ખાનગી યા સ્વતંત્ર કારપો-રેશન હસ્તક હોય છે. અમેરિકા-બ્રિટનમાં રેડિયો ટેલિવિઝન જેવાં માધ્યમો ય ખાનગી યા સ્વતંત્ર કારપોરેશનો હસ્તક છે. સર્વસાધારણ રીતે આ પણ એક ઔદ્યોગિક વ્યાપાર-વ્યવસાયનો જ ભાગ.

† આ અર્થિદ્રવ્ય છેડો તે સર્વસત્તાવાદી Totalitarian સમાજ.

હોષને તેની આર્થિક બાજુ બહુજ મહત્વની રહે છે—કેટલીક વાર નિર્ણાયક પણ ~

આ બધા કારણો, રોજ દા વપરાશી ઉત્પાદનોની જેમ, સસ્કાર-કલા-સાહિત્ય ક્ષેત્રેય સસ્તા અને સર્વજનિય ઉત્પાદન ઉપર ઝોક રહે છે અદર-અદરની હરીફાઈને કારણો એ ઝોક વધતો જાય છે સ્વાભાવિક રીતે જ કરોડો બોક્ષતાઓની લઘુ તમ સર્વસાધારણતા (Lowest Common denominator) ક્ષતિ ક્ષણ ગણાય છે ઉકેર, શિક્ષણ ભુખિય, હંમર, રસો વગેરેના બેદો વિના મહદંતે સર્વજનિય સામગ્રી, તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ મુખ્ય મની જાય છે કથાવસ્તુ અને પાત્રો બનેલા વેચક્રિતક ઘટના અને ઘટનાના મુદ્દમ બેદોને સ્થાને છીછરા પહેાળા આકારોમા ઉપમાવેની, એકધારી કૃતિઓ જોવા મળે છે અલગત, આનો અર્થ એ નથી કે સમૃદ્ધ-માધ્યમ હમેશા હલકા રસો અને હલકી કૃતિઓ જ પીગસે છે ના, ઘણી વાર તો, પ્રયામ મારા સસ્કારોનુ પોષણ કરવાનો પણ હોય છે અને વીર પાત્રો, તદ્વસ્ત પ્રણી-લીઓ, પદ્ય લક્ષ્યો અને ગુણો, રચનાત્મક અને વિધાયક આદર્શો, આશાવાદી અને માગત્યપૂર્ણ સંદેશ વગેરે રજૂ કરવામા આ સૌ પોતાનો ફાળો આપવામા હરીફાર્ પણ કરતા હોય છે વળી પ્રજાના વિવિધ સ્તરોને પહોંચી વળવા માટે, એાખ

* રશિયા, બીન વર્ગે સામ્યવાદી દરોમા ઉત્પાદનમા બધા સાધનોની જેમજ સસ્કાર ક્ષેત્રના તમામ માધ્યમો સરનાર હસ્તક એટલે કે ઉપની કમિટિ (કમિટી) બુરો પ્રિન્સિપિયમોના, અને તેમા થ તના એમ બે ધુર પંથોના હસ્તક જ હોય છે એટલે એણે જે ઉદ્દેશ સેવો દોાય એનુ જ વાજુ આ બધા મધ્યમો બની રહે એ સ્પષ્ટ છે

† સામ્યવાદી સાહિત્ય અને ચિત્રલામા ઉપરના લક્ષ્યો ઉપરાંત, ગાંધીયક બળ અને જોગબર્ષો અમ-નરીના પત્રો તથા રાદેની ચંદ્રલોગની બળતા સુદર ઉર્ધ્વભાગે ખેતરોના આનંદ, મામ પ્રદેશમા મહત્તિની જામમા સુદર વિશ્વમા શુદ્ધોમા આનંદ કરવા નયરજના, વગેરેને અસર ઉઠાવ આપવામા આવે છે નહર વાસ્તવવાન દાકવા 'સમાજવાદ' આ મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું છે

લિયા વેમથી મારી બીજા હેઠાની ઉત્તેજક સ્પૂળ ઉપભોગ સામગ્રીનુ પ્રમાણ વધુ રહે છે યુધ્ધના જમાનામા 'કેસરીયા' અને શાંતિના દિવસોમા 'શ્વેત ઝકાઓ'ની જેમ આ મામગ્રીઓના રગ પણ બદલાતા રહે છે

પરંતુ, આ બધી મામગ્રીની તથા મુખ્ય કસોગીઓ હોય છે (૧) આખી પ્રજાને ખાસ કરી પરિશ્રમ વિના તે ઉપભોગ કરાની શકે, (૨) સૌને પરિચિતતાને (પ્રતીતિકરતાને) સતોષ આપે (૩) સૌની ઉપર મારને માર્ન પ્રકારની અસર પાડે

એક કવિએ આ પ્રકારના સમૃદ્ધ માધ્યમ દ્વારા પીરસાવા સાહિત્યને 'ઈન્સ્ટન્ટ લીટરી'ની જેમ, 'Instant literature' તરીકે, અત્યંત મુશોખ્ય રીતે, ઝાળખાનુ છે તત્કાલ, વિના પ્રયાસે સમ-જાન જમને સૌને ગરે બિતરી જાય એવા સર્વજનિય જાનો, કથાવસ્તુ, પાત્રો, વિચારો, વલણો અને અનુભૂતિઓવાણુ સાહિત્ય !

આ ઉદ્દેશ નજરમા રાખનારાઓ 'સ્ટાન્ડર્ડ' કથાઓની જેમ 'standard version'વાળી સાદી શાયક આવૃત્તિઓનુ મહત્વ વધારે લેખે એ પણ પણ સમજાય એવી વાત છે

અને દ્રશ્ય માધ્યમો (સિનેમા, નાટક, ટેલિ-વિઝન દ્વારા standard 'જ્ઞાન' અને standard 'અનુભૂતિ' પીરસીને જે કરોડોના જ્ઞાનાનુભૂતિને સતોષી શકાય તો પછી, પુસ્તકોને સ્થાને ચિત્રો અને ઝડકેતોવાળા સામયિકોનુ મહત્વ વધે જ વધે

૭.

આવા આ સમૃદ્ધ-માધ્યમો સમસ્ત પ્રજાના માનસ ઉપર જે પ્રકારની અસર કરે છે તે સાહિત્ય-કાર અને સર્જકની ચિંતાનો વિષય છે

આ માધ્યમો પ્રજાને માહિતી જ આપતા નથી તે તેમનામા 'જ્ઞાન'નો જમ બિએ કરી તેમની શુદ્ધિને કુશિત કરે છે, બનાવવી અર્થઘટનોનું મિશન કરે છે, અને પ્રચલિત ધોગોની વાદવાલ કરવાનુ કે સ્વીકારી લેવાનુ Conformist વનણ પણ પેદા કરે છે

અને અંતે માનવીને ‘સર્વસાધારણ સંજ્ઞા’ની ઠોક નિશ્ચિત image સાથે તેનાં જીવન, વ્યવહાર અને ચિંતનનો મેળ ખેસાડવા ધોરણે છે.

આમ, સમૂહ-માધ્યમે અભિપ્રાયોના, માનવ-તાઓના, લાગણીઓના ઉત્પાદકોનું બળર ઊભું કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ એ લાચારી સંચારાણ (stereotyped) હોવાનું - ઘણીવાર બનાવટી સમસ્યાઓ પેદા કરી, બનાવટી ઉકેલો પણ ચીંધી આપવાની શું બંધનપણાનું !

ધીમે ધીમે કરતાં, સમૂહ-માધ્યમના હલ્લા નીચે જીવતા આસ્વાદકોની આરંભની ‘સક્રિયતા’ અદશ્ય થાય છે. અને પોતા પર ઝીંકાતી સામગ્રીઓ passively receive કરવાની સહજ વૃત્તિ તેનામાં જન્મે છેઃ ઘણીવાર આ સામગ્રી ઉત્તેજક (stimulant) અને ઘણીવાર ‘શામક’ (tranqu-
ilizing) - બંને ગરજ સારતી હોય એવું ય તે અનુભવે છે. આમ તેની જીવિ અને અનુભૂતિની શક્તિઓ ઠોક બીજા બહારનાં પરિણામોની પકડમાં પૂકેપૂકે ધમગાતી થઈ જાય છે.

આ કક્ષાએ, વ્યક્તિની વૈયક્તિકતાની આગવી શક્તિ નાશ ન પામે તો ય તેનું ‘તટસ્થીકરણ’ તો થવા જ માટે છે. એકંદરે સ્વ-અનુભૂતિઓનું રહસ્ય સમજવાની માનવીની આંતરિક શક્તિને જ આ આખી પ્રક્રિયા કુદિત કરે છે—પોતાની જ અનુભૂતિથી તે તેને પરાયો બનાવી મૂકે છે.

એટલું જ નહિ પણ આ ખાડા પૂરવા માટે સમૂહ-માધ્યમે માનવીને તેની સાહજિક નિજ સંતૃપ્તિ (gratification) ને સ્થાને તેની અવેજ (substitute) શોધી આપવાનું કામ કરે છે, જે માનવીની આંતરિક તૃષ્ણાને સ્પર્શવા સર્વથા અસમર્થ રહે છે.

સમૂહ-માધ્યમે વ્યક્તિના અંતરમાં કશુંક નવું બગસિંચન કરવાને બદલે જાતે જ તેની અંદર પ્રવેશ કરીને વ્યક્તિની સ્વાયત્તતાને જ વિચિત્રન કરે છે.

ઉપરથી, આપણને આપણો જ નવો પરિચય કરાવવાની જવાબદારી તે એને માથે લઈ લે છે—
દા. ત. (૧) આપણે ઠાણ છીએ તેની identity તે કરાવે છે. (૨) આપણે શું વાંછીએ છીએ એ aspirations તે નક્કી કરે છે. (૩) આપણે એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ technique તે બતાવે છે. અને (૪) આપણે એ કેવી રીતે અનુભવી શકીએ એ escape પણ તે જ આપણને સંપાડાવે છે.

ઔદ્યોગિક યુગે બાહ્યસૃષ્ટિ તો આપણી પહોંચ-પકડ બહારની બિભી કરી દીધી જ છે; અને હવે એનાં સમૂહ-માધ્યમે આપણી આગવી આંતરિક સૃષ્ટિને નવી બનાવટી સૃષ્ટિ (pseudo-world) બિભી કરી આપણને જ એના બંધનમાં જકડી લે છે.

નવાં જાનવી પોતાને ઘેરી રહેલ structure, અને એની અંદર ચાલી રહેલી પ્રક્રિયાથી જ પરાયો બની ગયો હોય, ત્યાં સજ્જક-કલાકાર માટે structural viewનો અભાવ અર્થાત કીમતી ખોટ બની જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં વ્યક્તિની દર્શન-અવલોકનની શક્તિ વિવેચ વિચારતાં આઘાત લાગ્યા વિના નથી રહેતા.

ઔદ્યોગિક યુગની એક લાક્ષણિકતા તે શ્રમવિભાજન માથી સર્જાતું શ્રમિકનું તેના ઉત્પાદન સાથેનું ‘અનાત્મીકરણ’ (alienation) છે. તે શું ઉત્પાદન કરે છે, કેને માટે કરે છે એ બધાથી તે સાવ કપાઈ જઈને એક નાના ગિંદુએથી જ ઉત્પાદન-સૃષ્ટિનું અવલોકન કરી શકે છે. તે જ રીતે, સંસ્કાર-સર્જન ક્ષેત્રે સમૂહ-માધ્યમે વ્યક્તિગત, અંગત અવલોકનગિંદુને સંકુચિત અને વિકૃત બનાવી દે છે. એક ચિત્રકે એની સરખામણી કરી છે—બુદ્ધ દરમ્યાન અમુક સ્થાન-ગિંદુએ, અમુક હેતુઓ પૂરતા, મૂકવામાં આવેલા ફોજ સંત્રીની સાથે. આ સંત્રીનું દર્શન સંકુચિત વિચિત્રન હોવાનું. તેની આજુબાજુની પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય મુખ્યાં તેના એક-

ધારા, નિશ્ચિન, સંકુચિત હેતુવાળા દષ્ટિકોણની
બહાર જ રહી જવાનું.

૮.

આ આખું પૃથક્કરણ આપણે આરંભમાં જ
વાત કરી તેનું સમર્થન કરે છે.

સાહિત્ય-સર્જક કવિને જો લોકોએ છે, એ જો
દેહે છે એનાથી બેઠું જ આ સમૂહ-માધ્યમો કરી
રહ્યાં છે. એક ક્ષણના પણ વિચાર વિના એમ
કહી શકાય કે સમૂહ-માધ્યમોની આવી સૃષ્ટિમાં
સાહિત્યકાર-સર્જક સર્વથા અનાત્મીયતા (alie-
nation) જ અનુભવે: અને એની સાથે એમ પણ
કહી શકાય કે સમૂહ-માધ્યમો પોતાની સૃષ્ટિને
અનુકૂળ નવા સાહિત્યકારો-સર્જકો-શુદ્ધિશીલો,
દેહમાં, new elite પેદા કરી લે છે, જેને નવી
પરિભાષામાં mass-elite કહેવામાં હશે અજુગતું
નથી.

સાચો સાહિત્યકાર-સર્જક પોતાના કલા-માધ્યમ
દ્વારા પોતાની વૈયક્તિક છતાં વ્યાપક અખિલાઈને
અને અનન્ય વિલક્ષણ છતાં સર્વસ્પર્શી અનુ-
ભૂતિને પ્રકટ કરવા મથતો હોય છે અને તે દ્વારા
તે તેની અનુભૂતિ, બિંમ્બ અને આકાંક્ષાનાં મૂળ-
સ્રોત સુધી પાછો ફરવા ઝંખતો હોય છે.

સમૂહ-માધ્યમો દ્વારા મળતી કથા તો તેનાં આ
દર્શનને અને તેની આ ઝંખનાને દાકરી દે છે,
હડસેથી મૂકે છે, એટલું જ નહિ પણ એની સાધના
અને સિદ્ધિ અશક્ય બનાવી દે છે. સમૂહ માધ્યમોનો
હદનો પોતાની પકડમાંથી લાગ્યે જ માર્ગને છટકી
જવા દે છે. અશ્વપત્ત, એ છતાં, પાસ્તરનાક જેવો
વિરલ ભયંત સર્જક આપણને હિંમત દઈ રહ્યો
છે તે કહે છે કે—

આજનાં ટેકનોક્રેસીના યુગમાં જો કેઈ હજી
બચી શક્ય હોય તો તે એક માત્ર સર્જક-સાહિત્ય-
કાર-કવિ જ છે.

૯

અંતમાં, એક ચિંતક (Urnst van den
Haag)ના થોડાક શબ્દો નીચેનારૂપે રજૂ કરું છું:

Art, like love, can be experienced only
as a personal continuous, cumulative rela-
tionship. Else Art becomes entertainment-
just as Love is reproduced to sex or pre-
stige.

—Art and love must be felt; they can not
be manufactured by some one to suit the
taste of some one else.

—The mass-media can not touch the
experiences that art, philosophy and liter-
ature deal with relevant and significant
form. XXX

—Art is not concerned with making the
obvious and approved more obvious and
approved; it is precisely after this point
that Art begins and mass-media stops.

[વાણસિનેય જ્ઞાનસત્રમાં પ્રગટ કરેલ વિચારો—વિસ્તારીને]

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ : સ્વીચરમેનના ત્રણ સિદ્ધાંતો

ચુનીલાલ શાહ

નવું જ્ઞાન આપણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ? સમરથ કરીને આપણે જાણું જ્ઞાન તાજું કરીએ છીએ; પરંતુ નવું જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે મળે છે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર માનસશાસ્ત્રે આપેલો છે. સંવેદન, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષીકરણ અને યોધનાથી આપણને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તદુપરાંત કોઈપણ જ્ઞાનના નવા અનુભવ સિવાય માત્ર જૂના જ્ઞાન ઉપરથી પણ તકની મદદ લઈ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

આ ઉત્તરમાં ઘણું તથ્ય છે. આપણે આ રીતથી ઘણું નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આપિત-ન્યાય અને અનુમાન-ન્યાયથી આપણે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ; પરંતુ કેટલુંક જ્ઞાન એવું છે જે આ યોધાઓમાં સમાવું નથી. એરિસ્ટોટલના ન્યાયમાં ઉદ્દેશ્ય-વિધિયોના સંબંધને અગત્યનું સ્થાન છે, પરંતુ તેમાં ખીજ પ્રકારના સંબંધોને ગોઠવવા મુશ્કેલ પડે છે. જેમકે “જો વંશ જ અતુલ હોય તો પૂર્વજ હોવો નોઈએ,” “ઘણા ખરાને હિંદી આવડે છે, અને ઘણા ખરાને ગુજરાતી આવડે છે તો કેટલાકને હિંદી અને ગુજરાતી બંને આવડતાં હોવાં નોઈએ.” “આ જ્ઞાન માટે સમગ્ર કારણ છે, તે afortiori છે.” આ અનુમાનોને તેમજ અકબજિત અને ભૂમિતિના કેટલાક નિયમોને અનુમાન-ન્યાયમાં ગોઠવવા મુશ્કેલ પડે છે.

વળી વિશેષ જ્ઞાનમાંથી સામાન્ય જ્ઞાન તરફ આપણે કેવી રીતે જઈએ છીએ? આપણે એક કૃત-

રાના જ્ઞાન ઉપરથી દરેક કૃતરાના જ્ઞાન પ્રાપ્ત કેવી રીતે જઈએ છીએ? આ પ્રશ્નનો પણ સંતોષકારક ખુલાસો હજી જડ્યો નથી. માત્ર એટલું કહી શકાય કે આ ક્રિયાઓમાં આપણે દરેક હકીકતના આગ પાડીએ છીએ, દરેક પદાર્થના કક્ષા કરીએ છીએ, તેમનું પૃથક્કરણ કરીએ છીએ, અને પછી તે લાગોને અને તે કક્ષાઓને જોડી દઈએ છીએ, તે તે સર્વનું આપણે સંયોગીકરણ કરીએ છીએ. પૃથક્કરણ અને સંયોગીકરણની મદદથી analytical-co-synthetic ક્રિયા તે મદદથી આપણે આ જ્ઞાન તરફ જઈ શકીએ છીએ, એટલું આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ હજી પ્રશ્નના મૂળમાં આપણે જઈ શક્યા નથી.

તકશાસ્ત્ર ઉપરાંત હમણાં જર્મનીમાં ગેસ્ટાલ્ટ-વાદીઓએ જ્ઞાનને સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ નિરખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. આ સંપ્રદાય જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આવી અસરકારક રીતે દર્શાવે છે, પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રની માફક કેટલુંક જ્ઞાન ગેસ્ટાલ્ટવાદની મર્યાદામાં પણ આવી શકતું નથી.

નવું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પૂરો પૂરો ખુલાસો ન્યાયશાસ્ત્ર અને ગેસ્ટાલ્ટ સંપ્રદાય બંને કરી શક્યા નથી. આમ બનવાનું કારણ શું હશે? બંનેએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગની શોધ ચલાવી તેમાં તેઓ કેટલેક અંશે સફળ થયાં છે, પરંતુ તેમાં તે બંનેને મૂર્ધ્વ સિધ્ધિ મળી નથી; કેમકે તે બંને દર્શનો માર્ગની શોધમાં ગયા છે એ બે ખરું, પરંતુ માર્ગના છેડા સુધી પહોંચ્યા નથી; તેમણે શોધ

અલાવી છે પણ તે શોધ અપૂર્ણ રહી છે જે માત્ર પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પદાર્થોના મૂળ શોધવા જાય અને અણુની શોધ આગળ અટકી જાય તો તેણે સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય પણ તે અપૂર્ણ સત્ય કહેવાય તેના માટે હજુ ઇ-કેટ્રોન અને પ્રોટોનની શોધો બાકી રહી જાય છે તેજ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રીઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ખુલાસો સંસ્કાર, દર્શન, કલ્પના, તર્ક આદિમા કરે છે પણ તે પૂરતો નથી આ મધ્ય સમયે તદ્દન લિન્ગ નથી કલ્પનામા દર્શન અને તર્ક પણ ઠેટનેક અંગે આવે અને તર્ક પણ બધા જ્ઞાનનો ખુલાસો કરી શકતું નથી કેમકે જ્ઞાનના મુખ્ય સુધી તે પહોંચી શકતું નથી

એવા મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન ફરી રીતે થઈ શકે? એ તો પદાર્થ-વિજ્ઞાનમા ગતિના ત્રણ સિદ્ધાંતો શોધવા જેવી બાબતો થઈ એ નવું સિદ્ધાંતોની મદદથી નેરક પ્રકારની ગતિ સમજી શકાય છે આ ત્રણ સિદ્ધાંતોની બેરોબરી બગી શકે એવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કયા સિદ્ધાંતો ગૂંચ શકાય કે જેથી કોઈ પણ પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ખૂનાસો થઈ શકે?

એવા પ્રયત્ન સ્પીઅરમેન નામના એક અંગ્રેજ માનસશાસ્ત્રીએ કરેલો છે તેણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના નવું નિયમો રજૂ કર્યા છે એ નિયમોની મદદથી દરેક પ્રકારના જ્ઞાનનો ખુલાસો થાય છે

સ્પીઅરમેન એ નવું નિયમોના શાસ્ત્રને Noogenesis કહેલ છે Noogenesis એટલે જ્ઞાનનું મૂળ એવો શબ્દાર્થ થાય છે જેમ પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ ન્યૂટન આદિએ ૬ પની ગતિના ત્રણ નિયમો શોધી કાઢ્યા અને જેમ પદાર્થના મૂળમા ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન શોધી કાઢ્યા તેમ સ્પીઅરમેન જ્ઞાનના મૂળમા લક્ષણો અને સંબંધો શોધી કાઢ્યા હવે આપણે સ્પીઅરમેનના ત્રણ નિયમો જોઈએ

સ્પીઅરમેનના ત્રણ નિયમો

(૧) અનુભવનું જ્ઞાન : ભ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એક અનુભવમાથી પસાર થાય છે ત્યારે તે વ્યક્તિને

તે અનુભવના તરવા અથવા લક્ષણો અને પોતાની જાતનું જ્ઞાન સીધે મીધુ થાય છે

અનુભવ એટલે જેમા થઈને આપણે પસાર થઈએ છીએ, જે ભોગવીએ છીએ, જે માણીએ છીએ, જે સહન કરીએ છીએ તે -

અનુભવના તરવા અથવા લક્ષણો એટલે અનુભવના યુક્તિ, અનુભવના પાસાઓ જેથી તે અનુભવ ખીખ અનુભવથી જુદો પડી જાય છે કલ્પ, પીણ, ભારે, જન્મા રોકે એવું આ પિત્તજના યુક્તિ છે આકૃતિનો અનુભવ એટલે જોળ ચોરસ, લબગોળ, ઘન વગેરે યુક્તિનો અનુભવ રંગનો અનુભવ એટલે લાલ પીળો વાદળો વગેરેનો અનુભવ લાન રંગનો અનુભવ એટલે ધેરો લાલ, આછો લાલ એનો અનુભવ ત્રિકોણનો અનુભવ એટલે સમનાજી ત્રિકોણ સમદ્વિ બાજુ ત્રિકોણ, કાટખૂણાનાથો ત્રિકોણનો અનુભવ

આ પ્રમાણે કાંઈ અનુભવનું પૃથક્કરણ કરીએ છીએ ત્યારે જુદા જુદા તરવા, યુક્તિ, લક્ષણો અથવા પાસાઓના આપણને જ્ઞાન થાય છે

પોતાની જાતનું જ્ઞાન એટલે કે હું અનુભવ કરું છું એવું જ્ઞાન એક મનુષ્ય એક અનુભવમાથી પસાર થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન તે અનુભવને પિછાને છે એટલું જ નહિ પણ તે જાણે છે કે હું આ અનુભવને પિછાનું છું ભ્યારે તે લાગણી અનુભવે છે ત્યારે તેને જ્ઞાન છે કે મેં લાગણી અનુભવી છે ભ્યારે તે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે જાણે છે કે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે

વ્યક્તિ અનુભવ કરે છે એટલું જ નહિ પણ અનુભવ કરે છે એવું તેને જ્ઞાન પણ છે અનુભવ અને અનુભવના જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ છે પશુને કોઈ ચડે પણ તેને જ્ઞાન હોતું નથી કે મને કોઈ ચડ્યો છે પણ દોડે છે, કિંમત કરે છે પણ તેને જ્ઞાન હોતું નથી કે હું દોડું છું અને કિંમત કરું છું, પરંતુ મનુષ્યને આવું જ્ઞાન હોય છે

આ નિયમ જ્ઞાન માત્રનો પાયો છે, તેના ઉપર જ્ઞાનના મિનારાઓ શોભી રહે છે કાર્તિક કિંમત ચાની રહી છે તેનું અથવા છેવટ કાષ્ઠક અસ્તિત્વ

ધરાવે છે તેનું જ્ઞાન દરેકને યાચ છે; તે માટે-શબ્દોની પણ જરૂર નથી. પ્રથમ નિયમની જમિકા ઉપર ખીન્ને અને ત્રીજા નિયમ નવું ચલુતર ચલે છે.

(૨) સંબંધનું ભાન :

ખીન્ને નિયમ નવીન પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. તે તે આ પ્રમાણે છે; જ્યારે એ કે વધારે લક્ષણો ચિત્ત સમક્ષ આવે છે—તે લક્ષણો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય કે મનમાં અનુભવાય—ત્યારે તેમની વચ્ચેના સંબંધ પ્રહસ્ય કરવા તરફ મનનું વલણ હોય છે; તરત જ મન તેમના વચ્ચેના સંબંધ શોધવા તરફ જાય છે. આ સંબંધો અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે. તેમાંના કેટલાક પ્રકારનો નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવે છે.

ગુણનો સંબંધ : અગ્નિ અને જરમી, ખરફ અને ફાંડી, સાકર અને ગળપણ, દિશાલય અને ઉચાર્ધ, દરિયા અને ખારાશ; આમાં પહેલા પદાર્થો છે, અને ખીજા તે પદાર્થોના આવશ્યક ગુણો છે.

ભાગ : એટલે કે, ભાગ એ આખાનો અવિભાજ્ય અંગ છે. જો આપણે કહીએ કે “ઉપર માણસ છે નૃવા બેઠો,” તો તેના કાંઈ અર્થ શરે નહીં; તેમાં માત્ર શબ્દોનો સમૂહ એકત્રિત થયો છે; તેથી વિશેષ તેમાં કાંઈ નથી, દરેક શબ્દ આખા વાક્યના અર્થમાં ફાળો આપતો નથી; તે તેનું અવિભાજ્ય અંગ નથી. હવે આ વાક્યના જ શબ્દો ગોઠવીએ તો “ફૂવા ઉપર માણસ બેઠો છે.” એવું અર્થપૂર્ણ વાક્ય બને છે. અગાઉ આ શબ્દોના બનેલા વાક્યમાંથી કાંઈ અર્થ નીકળતો ન હતો; શબ્દો માત્ર પાસે પાસે આવેલ હતા; તેઓ સમગ્ર અર્થમાં કાંઈ ફિરસો આપતા ન હતા; પરંતુ હવે આ વાક્યમાં દરેક શબ્દ આખા વાક્યના અર્થમાં ફાળો આપે છે.

અવકાશ અને કાળ : નજીકતા, દૂરતા, આગળ, પાછળ, દિશા, સમકાલીનતા, જૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય, અનુક્રમ.

આકૃતિમાં, નજીકતા, દૂરતા અને દિશાનો સંયોગ છે.

ગતિ એ અવકાશ અને સમયના સંકુલ સંબંધનું ફળ છે.

કારણ અને કાર્યભાવ અથવા કારણ અને પરિણામનો સંબંધ :

તાદાત્મ્ય (Identity) : સમાનતા-સરખાપણ અને તકાવત.

સંયોગ : $૭+૬=૧૩$; ૨ ને ૨ = ૪; એક વ્યક્તિ અને તેની સાયકલ;

પુરોવા : તર્ક, સાબિતી, ન્યાય : જેમકે, ગરમીથી ખરફ યોગળા જશે.

પ્રસ્તુતતા : અવકાશમાં તેમજ ગણિતનાં દાર્બજા ગણવામાં અથવા વિજ્ઞાનની સાબિતીમાં આ સંબંધ મહત્વનો અને અનિવાર્ય છે.

કાગળનાં ઘણાં લક્ષણો છે; પરંતુ જ્યારે આપણે પરીકું વાળવું હોય ત્યારે કાગળનો વળવાનો ગુણ આપણા માટે પ્રસ્તુત છે.

વર્તુલના ઘણાં લક્ષણો છે, પરંતુ જ્યારે તે કેટલી જગ્યા રોકશે એ જાણવું હોય ત્યારે વર્તુલનું ક્ષેત્રફળ $જિન્યાર \times \frac{૨૨}{૭}$ જેટલું છે એ જાણવું જરૂરનું છે.

પરીક્ષાના પ્રશ્નના ઉત્તરો આપતી વખતે આપણને ઘણું આવડતું હોય છતાં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તેનો જ ઉત્તર આપવો એ પ્રત્યુત છે.

સૂર્ય અને તેના પ્રદેશની ગતિના સંબંધો વિશે પ્રાચીન સમયથી ઘણા માણસોએ વિચાર કર્યો હતો પણ બધી ગતિઓમાં પ્રસ્તુત તર્ક કોપર્નિકસને સૂર્યો કે પૃથ્વીની આસપાસ સૂર્ય નહીં પરંતુ સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે.

સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે ત્યારે તે કંઈ આકૃતિ કરતી હશે? તેની ગતિની રેખાઓ કેવા પ્રકારની હશે? આ વિશે ઘણા મનુષ્યોએ વિચાર કર્યો હતો; તેમાં એક કેપ્લર પણ હતો; સૂર્ય આસપાસ પૃથ્વી ઘણી રીતે ફરી શકે, તેમાં અંડાકૃતિમાં પણ તે ફરી શકે એવી એક રીત હતી. કેપ્લરે શોધ્યું કે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી અંડાકૃતિમાં ફરે છે, એ આકૃતિ બંધ, એસતી આકૃતિ છે અને ખીજી બધી આકૃતિઓ બંધ એસતી નથી.

ત્યાર બાદ મૂર્ત અને ગ્રહોની ગતિઓ વચ્ચે કયા પ્રકારનો સંબંધ કાર્ય કરી ગઈ છે એ શોધના ન્યૂટન મથ્યો અને તેણે બ્રહ્મર કહ્યું કે તે સર્વ વચ્ચે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવર્તે છે એટલે કે તે નિયમ એ બધેમતો નિયમ છે.

બધેમસતો સમગ્ર શોધી નાંચો એ શુદ્ધિમ તાનુ લક્ષણ છે પાડિત્ય કરતા વ્યવહારદક્ષતા પ્રત્યક્ષ જીવનમાં કેટલીકવાર વધારે સફળ આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ પુસ્તકપડિતો બધેમસતા સંબધો શોધવાની શક્તિ ધરાવતા નથી અને વ્યવહારદક્ષો તે ધરાવે છે, તે હોય છે.

તાર્કિક, સ્વાભાવિક સંબંધ

એક દૃષ્ટિએ સંબંધના બે પ્રકાર પાડી શકાય (૧) અઠસ્મિક અને (૨) સ્વાભાવિક, કુદરતી, તાર્કિક અથવા અનિવાર્ય.

જો આપણી પાસે ગજપાના એકાદી નવા સુધીના નવ પાના હોય અને એને ચીપીને ગ્રાહ વીએ તો

૪ ૩ ૫ ૭ ૧ ૮ ૬ ૨ ૬ અથવા

૬ ૧ ૮ ૪ ૨ ૭ ૩ ૫ ૨

અને એવા ગમે તે ક્રમમાં પાના ગ્રાહવાશે આ ગ્રાહ વણીમાં પાનાઓ વચ્ચે સંબંધ છે, તેઓ પાસે પાસે છે અમુક ક્રમમાં છે, પહેલા પાના કરતા બીજા પાનું અમુક ગણુ છે એક પાના અને બીજા પાના વચ્ચે અમુક તફાવત છે, અમયની દૃષ્ટિએ પાના ગ્રાહવાની દૃષ્ટિએ એક પછી એક ગ્રાહના આ બધા સંબંધો છે પરંતુ આ સર્વ સંબંધો આકસ્મિક છે, તેઓ અનિવાર્ય નથી ગમે તે ક્રમમાં પાના ગ્રાહવાઈ શકત.

હવે જો આપણે હેતુ પાનાઓને ચડતા ક્રમમાં ગ્રાહનાને હોય અને જો આપણે તે પ્રમાણે પાનાને ગ્રાહવીએ અને જો ૧લી આપણે કાંઈ પણ પાનું હપાડીશું તો તેની આગળ એકી સંખ્યાવાળું અને તેની પછી વધારે સંખ્યાવાળું પાનું હશે ગમે તે મનુષ્ય જો હવે ગમે તે સમયે અને કોને કાર્ય કરે તો પણ એક જ ક્રમ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭

૮ ૯ અનિવાર્ય રીતે આવવાનો આ ક્રમ આકસ્મિક નથી પરંતુ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે એ જ પ્રમાણે,

‘જાગેલે જો સ ઘેર ભાગેલે ધમાધમ હાસ’ ને એ ક્રમ અનુસાર, અથવા,

‘જો સ ઘેર જાગેલે ધમાધમ ને ભાગેલે હાસ’ અથવા કોઈ અન્ય ક્રમમાં ગોઠવીએ તો કાંઈ અર્થ નીકળે નહીં પરંતુ જો ઉપરના શબ્દોને અર્થવાળા વાક્યમાં ગોઠાવવાનું કહેનામાં આવે તો તેનું એક જ વાક્ય બનશે

‘હાસ જાગેલે ને ઘેર ધમાધમ’ કોઈ પણ મનુષ્યને ગમે તે સમયે, શબ્દો ગમે તે ક્રમમાં તેની નજરે ચડ્યા હોય છતાં પણ, અર્થપૂર્ણ વાક્ય કરવું હોય તો આ એક જ ક્રમમાં તે ગોઠવવા પડશે આ ક્રમ આકસ્મિક નથી પરંતુ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે.

આઠસ્મિક નહિ પરંતુ અનિવાર્ય સંબંધો શોધવા એ વિજ્ઞાનનું કાર્ય છે.

શ્રીમતિ, અશ્વિત, રસાયનવિદ્યા અથવા પદાર્થ-વિજ્ઞાન જે સંબંધો ગ્રાપે છે એ અનિવાર્ય સંબંધો હોય છે વહેમોમાં આપણે આકસ્મિક સંબંધો શોધીએ છીએ અને વિજ્ઞાનમાં, પૈદકમાં, અને અન્ય વિજ્ઞાનોમાં અનિવાર્ય સંબંધો શોધીએ છીએ.

એક મેદાન ઉપર લાખ મનુષ્યો વ્યાખ્યાન સાલજવા ભેગા થયા હોય તો વ્યાખ્યાન પૂડું થઈ ગયા પછી પાંચ મિનીટો કેટલા માણસો ગેરે? આનો નિશ્ચિત ઉત્તર આપી શકાય નહિ કેમ કે લાખ મનુષ્યો સભા વિખરાવાની હમીકત અને પાંચ મિનીટો રચ્યોનો સંબંધ આકસ્મિક છે તે સંબંધ તર્કયુક્ત નથી પરંતુ જો આપણને એમ પૂછનામાં આવે કે એક લાખ મનુષ્યમાંથી ૫૭૦૦૦ મનુષ્યો ચાલ્યા ગયા તો પાછળ કેટલા રહ્યા હોવા જોઈએ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દરેક મનુષ્ય એક જ આપશે અને તે હશે ૪૩૦૦૦ મનુષ્યો એક જ ઉત્તર મળવાનું કારણ એ છે કે એક લાખ મનુષ્યો-

માંથી ૫૭૦૦૦ મનુષ્યો ભણીને ચાલ્યાં જાય છે અને હકીકતોના સંબંધ આકસ્મિક નથી, પરંતુ ન્યાયયુક્ત અને ગાણિતિક અથવા વૈજ્ઞાનિક છે.

‘બુધવાર બેવડો,’ ‘મંગળ કહે મંગળ’ એ કહેવતોમાં રહેલા સંબંધો ચોક્કસ, વૈજ્ઞાનિક અને અનિવાર્ય નથી; એ સંબંધો કેવળ આકસ્મિક છે.

બધા પ્રકારના સંબંધોમાંથી યોગ્ય, બંધબેસતા, ચોક્કસ અને અનિવાર્ય સંબંધો શોધી કાઢવા એ શુદ્ધિમતાનું લક્ષણ છે.

આ પ્રમાણે,

સંબંધોની શોધ વિચારણાનો પાયો છે, અને તે વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો પણ પાયો છે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિ એટલે એક હકીકત અને બીજી હકીકત વચ્ચેના સંબંધ, એક હકીકતનો સામાન્ય નિયમ સાથે સંબંધ, એક સામાન્ય નિયમનો અન્ય સામાન્ય નિયમો સાથેનો સંબંધ શોધવો અને અનુમાનના નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય નિયમમાંથી નવી હકીકતો શોધવી તે છે. વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સર્વ હકીકતો શોધવી અને તેમના વચ્ચેના સંબંધો શોધવા તે છે.

આ નિયમ દર્શાવવા સ્પીઅરમેન નીચેની આકૃતિ વાપરે છે,

‘અ’ અને ‘બ’ એ પદાર્થો, લક્ષણો અથવા બનાવો છે; એ એ વચ્ચેનો સંબંધ ‘ક’ છે. કોઈ મનુષ્યો ‘ક’ જોઈ શકતા જ નથી; કોઈ તરત જ ‘ક’ શોધી કાઢે છે; અને કોઈ ‘અ’ અને ‘બ’ જોયા પછી થોડા સમયે ‘ક’ શોધી શકે છે.

સંબંધ શોધવાની રીતને ન્યાય (તર્ક)શાસ્ત્રના (logic ના) વ્યારિન્યાય (induction) સાથે કેટલોક સંબંધ છે. વ્યારિન્યાયમાં કેટલાક પદાર્થો વચ્ચે સંબંધ શોધવામાં આવે છે, પરંતુ એ સંબંધ ખાસ, વ્યક્તિગત સંબંધ નહિ, પરંતુ

સામાન્ય સંબંધ હોય છે; એ સંબંધ એ વર્ગની દરેક વસ્તુ અથવા વ્યક્તિને લાગુ પડતો હોય છે. જેમ કે,

—દરેક ધાતુ ગરમીથી ઓગળે છે.

ધાતુ અને ગરમી વચ્ચેનો આ સંબંધ એ સામાન્ય સંબંધ થયો; એ સંબંધ દરેક ધાતુને લાગુ પડે છે.

—દરેક ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦° હોય છે.

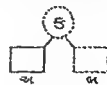
—કાગડા માત્ર કાળા હોય છે.

—દરેક પદાર્થ વચ્ચે ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવર્તે છે.

સ્પીઅરમેનના નિયમોમાં આપણે વિચારણાની પ્રક્રિયા ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ, ત્યારે ન્યાય (તર્ક) શાસ્ત્રમાં આપણે વિચારના પરિણામ ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ.

(૩) સંબંધિત વસ્તુની શોધ :

હવે આપણે સ્પીઅરમેનનો ત્રીજો નિયમ જોઈએ. આ નિયમ સંબંધિત વસ્તુ શોધી કાઢવાનો છે. એ નિયમ કહે છે કે કોઈ લક્ષણ અને તેનો સંબંધ આપણને જણાય તો આપણને તરત જ સંબંધિત લક્ષણ જણાય છે. જો કોઈ મનુષ્યના ચિત્તમાં કોઈ વિચાર અને તેનો સંબંધ રચતા હોય તો તેનો સંબંધિત વિચાર ગતમાં લાવવાની તેને કેટલીક શક્તિ છે. જેમ કે ‘ધોળુ’ અને તેનાથી ‘જીંદુ’ ‘કાળુ’ છે. તે જ પ્રમાણે ‘જીંદુ’ અને તેનો વિરોધી વિચાર એ ‘તીસુ’ છે; એ જ પ્રમાણે ‘જ’થી ત્રણ ગણું એ ‘૧૨’ છે. ‘પ’ થી ત્રણ વધારે એ ‘૮’ છે; ‘૬’ નો ત્રીજો ભાગ એ ‘૨’ છે. આ પ્રમાણે આપણે એક વિચાર અને તેના સંબંધના ધ્યાનથી સંબંધિત વસ્તુ શોધી શકીએ છીએ. આકૃતિથી આ નિયમ નીચે પ્રમાણે સ્પીઅરમેને દર્શાવે છે.

અ અને તેના સંબંધ કે આપેલા છે અને તેના ઉપરથી આપણે જ શોધી શકીએ છીએ.

કેટલીક વાર ખીજા અને ત્રીજા નિયમનો આપણે સાથે ઉપયોગ કરવો પડે છે; જેમ કે

(ક) ઊંચું : નીચું : કિદાર ()

(ખ) બારી : ઘર :: હાથ ()

(ગ) ૧૪ ૩૫ :: ૨ : ()

(ક) મા ઊંચા અને નીચા વચ્ચેનો પ્રથમ સંબંધ શોધવાનો રહે છે; તે સંબંધ વિરોધનો છે; હવે આપણે 'કિદાર'થી વિરોધી શોધવાનું છે અને તે 'શોભી' છે

(ખ) મા બારી અને ઘર વચ્ચેનો સંબંધ શોધવાનો છે; સંબંધ એવો છે કે બારી ઘરનો એક ભાગ છે; હવે હાથ એ કાનો ભાગ છે? તે શોધવું છે તો હાથ એ દેખાતી રીતે શરીરનો ભાગ છે.

(ગ) મા ૧૪ અને ૩૫ નો સંબંધ શોધવાનો છે અને તે $\frac{૩૫}{૧૪}$ ગણો છે, હવે મનુ $\frac{૩૫}{૧૪}$ એટલે કેટલું? $૨ \times \frac{૩૫}{૧૪} = ૫$; એટલે ૫ એ સંબંધિત વસ્તુ છે

આ નિયમ કેટલેક અંશે અનુમાન-માય Deduction-ને મળતો છે. આ નિયમ એ પ્રથમની માફક પ્રક્રિયા દર્શાવે છે, જ્યારે અનુમાન-માય એ પરિણામ દેખાડે છે.

૬૧. ત મનુષ્ય માત્ર મૃત્યુને પાત્ર છે.

(૧) અર્જુન મનુષ્ય છે,

∴ અર્જુન મૃત્યુને પાત્ર છે

આ થયો એરિસ્ટોટલનો સુપ્રસિદ્ધ અનુમાન-માય

(૨) હવે આપણે સંબંધિત વસ્તુનો નિયમ આને લાગુ પાડીએ

અર્જુન અને માનુષીપણને અનિવાર્ય સંબંધ છે; અર્જુનમાં માનુષીપણ અંતર્ગત છે

માનુષીપણમાં મૃત્યુ અંતર્ગત છે; અનિવાર્ય છે; માનુષીપણનો મૃત્યુ એ ચોક્કસ ગુણ છે

હવે પ્રશ્ન એ છે કે અર્જુનનું સંબંધિત લક્ષણ કયું છે? તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે અર્જુનમાં મૃત્યુ પામવાનું લક્ષણ એ સંબંધિત લક્ષણ છે.

બાળક પણ અનુમાન કરી શકે છે અથવા સંબંધિત લક્ષણ શોધી શકે છે બાળક પગવાનો અનાજ રોજ સાંભળે છે અને એ અવાજનું લક્ષણ પણ જુએ છે કે એ અનાજ આટલો મોટો અને આવો છે. વળી તે જુએ છે કે પગવાના અનાજ પછી 'બા' દેખાય છે. પગવાનો અનાજ અને બાના દેખાવા વચ્ચેનો સંબંધ તે ખ્યાનમાં લે છે આજે એ પગવાનો અવાજ સાંભળે છે, તેની નમ્રિતે તેને યાદ આવે છે કે આ પગવાનો અવાજ, જે પગવાના ગ્રવણ પછી બા દેખાતી હતી તે પગવા નેવો છે હવે તેને સંબંધિત વસ્તુ જાડી આવે છે. 'બા' દેખાવી નેધએ.

જે રીતે બાળક પગવાના અવાજ ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે 'હવે બા દેખાવી નોંધ્યો' તે રીતની અદર સ્પીઅરમેનના ત્રણે નિયમો સમાધાન્ય છે. તે પ્રથમ, પગવાનો અવાજ સાંભળે છે, અને તે અવાજના લક્ષણો ખ્યાનમાં લે છે; આ થયો પ્રથમ નિયમ હવે તે બાળક પગવાનો અનાજ અને બાના દેખાવા વચ્ચેનો સંબંધ ખ્યાનમાં લે છે; આ પ્રમાણે બીજો નિયમ અસ્તિત્વમાં આવે છે; ત્યારબાદ, અવાજ અને તેના સંબંધ ઉપરથી સંબંધિત ચાનનું બાનું દેખાવું તેનું, બાળક અનુમાન કરે છે આ થયો ત્રીજો નિયમ

તકની પરિભાષામાં આ અનુભવ નીચે પ્રમાણે જૂઠી થયો.

—ચોક્કસ પ્રકારના અવાજવાળા પગલા પછી બા દેખાય છે

—બા પગલું ચોક્કસ પ્રકારનું પગલું છે

∴ હવે બા દેખાવી નેધએ

મોટી હિમ્મતના મનુષ્યોના જીવનમાં ય, અલગત, આવી ક્રિયાઓ ચાલતી જ હોય છે

કાર્કશ્ય વાચ્યતા, લાપ્સ સાલગતા, દિલ્લમ જોતા, શિક્ષક પાસેથી શીખતા, કથા સાલગતા,

નાટક જોતાં, આપણે સ્પષ્ટરૂપે જાણી શકીએ છીએ કે આપણે જોઈએ છીએ. દિમાલવનો ખાસ આપણે જોઈએ છીએ. ગિરનાર કરતાં ૨૦ ગણો મોટો છે, જોઈએ છે; આ પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. 'ગિરનાર' અને તેનો સંબંધ ૨૦ ગણો 'જોઈએ' અને તે ઉપરથી સંબંધિત વસ્તુ 'દિમાલવ'ની કંપના આપણે કરીએ છીએ. અશોક અને અકબરનું સ્મરણ કરીને જાને વચ્ચેનો સંબંધ શોધીએ છીએ. એક નવું ક્ષણ જોઈએ તે જોણ છે. તે અટક-મીકું છે એમ તેના શુભેતી અનુભવ કરીએ છીએ. દિવસ જોતાં એક પુરુષ અને તેની સાથે જોઈએ છીએ. સંબંધ શોધીએ છીએ; તે જોઈએ છીએ. શોકની જાણ છે એટલે તે જોઈએ અને શોકની જાણ વચ્ચેનો કારણ-કારણનો સંબંધ શોધીએ છીએ.

એ જ પ્રમાણે અકબરને આપણે જોઈએ નથી, પરંતુ તે આજનાં બાકુ હતો, તે ત્રણ જ કલાક જોઈએ, અન્ય ધર્મો પ્રત્યે તેની દૃષ્ટિ ઉદાર હતી: આ વર્ણન ઉપરથી આપણી સમક્ષ અકબરનું ચિત્ર ખુલે છે; આપણે સંબંધિત વિચારોની મદદથી આપણી સમક્ષ તેનું ચિત્ર ઉપસાવી શકીએ છીએ.

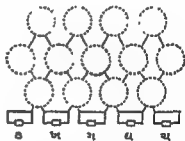
માનશાસ્ત્રીઓએ આ મનોવ્યાપારને રચનાત્મક કંપનાને મનોવ્યાપાર કહ્યો છે. શિક્ષક અને નિદાતાઓ આ નિયમોને લગભગ સતત ઉપયોગ કરતા હોય છે. માનશાસ્ત્રીઓ આ મનોવ્યાપારને જાણતા હતા, પરંતુ આ મનોવ્યાપાર પાયાનો છે, તે મુખ્ય છે અને તે કોઈ ખીજ મનોવ્યાપારના ભાગ તરીકે ધટાવી શકાતો નથી એ હકીકત પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવાનો યશ સ્પષ્ટરૂપે જોઈએ છે.

સ્પષ્ટરૂપે જાણી શકીએ છીએ તદ્દન સાદા, અને સ્પષ્ટતા લાગે છે; તેમાં કોઈ નવીન કે ગોઠવેલ પ્રથમ-દર્શન લાગે તેનું નથી; પરંતુ ન્યારે એ નિયમોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, અને ઘણી સંકુલ જાણોમાં પણ તે નિયમોની જ અભિવ્યક્તિ જોઈએ છીએ. ત્યારે તેમનું મહત્ત્વ સમજાય છે. ન્યૂટનના ગતિના

ત્રણ સાદાતા પણ સ્પષ્ટતા અને સાદા જણાય છે: પરંતુ ન્યારે ગુરુત્વાકર્ષણ અને ક્રિયા સમસ્યાઓનો તે ઉકેલ કરે છે, ત્યારે આપણને તે નિયમોનું સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આથી, હવે એ નિયમોના ઉદાહરણો જોઈએ:

ન્યારે આપણે સંબંધી શોધીએ છીએ ત્યારે એ સંબંધી પોતે જ હકીકતો જાણે છે. અને તેમની વચ્ચે, સંબંધી-સંબંધીની વચ્ચે, સંબંધી શોધી શકાય છે; જેમકે ક, ખ, ગ, ઘ, ચ એ પદાર્થો છે, અને તેમના વચ્ચેના સંબંધો આપણે શોધીએ છીએ; એ સંબંધો વચ્ચેના સંબંધો અને એ સંબંધો સાથેની સંબંધિત વસ્તુઓ આપણે શોધીએ છીએ; અને એ પ્રમાણે આપણે આ ક્રિયા ઘણી લંબાવી શકીએ છીએ; એ ક્રિયાઓનું દર્શન સાથેની આકૃતિમાંથી થશે.

ક, ખ, ગ, ઘ, ચ પદાર્થો વચ્ચેના સંબંધો ટપકાવાળા વર્તુલોથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે; અને એ જોણ આકૃતિઓથી સૂચિત શુદ્ધ વચ્ચેના સંબંધો તેમની ઉપરની જોણ આકૃતિઓથી બતાવવામાં આવેલા છે; અને તે જોણ આકૃતિઓ વચ્ચેના સંબંધો સહુથી ઉપરની આકૃતિથી દર્શાવવામાં આવેલા છે.

હવે સંબંધોની વચ્ચે સંબંધી દર્શાવનારું દર્શન વ્યાવહારિક જીવનમાંથી લઈએ.

પ્રથમ સંબંધ: ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી અને બંગાળીઓનો છે.

બીજો સંબંધ: આ સંબંધો વચ્ચેના સંબંધ 'જર્મનનો' શોધી કાઢવામાં આવે છે.

ધરમાં ચોરી કરનાર દીકરો નીકળે — આ બધી બીજા પ્રકારની ઘટનાઓ છે. આંગળી મૂકીને જેવું સ્થાન નક્કી કરી શકાય એવી મોઝસ સ્વરૂપની એ ઘટનાઓ છે. આવી ઘટનાઓ નાટકમાં આવી શકે છે, નાટકની આધારશિલા રૂપ બનતી હોય છે. છતાં નાટકનું નાટકત્વ એમાં છે એમ નહિ કહી શકાય. પાત્રોની સ્થિતિમાં, એમના પરસ્પરના સંબંધોમાં એમની આત્મસ્થિતિમાં પણ પળે પળે જે દેખાય-ન દેખાય એવા ફેરફારો થાય છે એ જ નાટકની અગત્યની ક્રિયા છે અને એ સમગ્ર નાટકમાં વ્યાપેલી હોય છે. ઉત્તમ નાટ્યકાર પોતાની શક્તિ આ ક્રિયાને વ્યક્ત કરવામાં ખર્ચે છે. ફેટલીક વાર આતરક્રિયા બાહ્ય ક્રિયા પર વર્ચસ્વ મેળવતી પણ યર્ષા જાય છે અને પરિણામે બાહ્ય ક્રિયાની ગતિ અત્યંત મંદ લાગે છે.

નાટકમાં અપેક્ષિત ક્રિયા વિશેના ખ્યાલમાં આપણે ફેટલીક વાર મેરફેટો દોરવાઇ જઈએ છીએ તેનું એક કારણ એ છે કે આપણે નાટકને કેવળ દ્રશ્ય પ્રકાર તરીકે જોઈએ છીએ. પણ નાટક પ્રથમ તો એક સાહિત્યપ્રકાર છે, વાણીની લીલા છે અને તેથી એનો શ્રાવ્ય અંશ પણ ખૂબ મહત્વનો છે એ જૂલવા જેવું નથી. નાટક લજવાય છે ત્યારે પણ એનું માધ્યમ માત્ર આગિક અભિનય નથી, વાચિક અભિનય બોધતો શબ્દ પણ છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. દ્રશ્ય અભિનય નાટકના શબ્દના ખનિતે રકુટ કરવા ઉપકારક થવા આવે છે, પણ શબ્દ છે, તો ને! એ રીતે શબ્દ, વાણી કે સવાદ એ નાટકનું

પાયાનું તત્ત્વ છે, નાટકનું સર્વ કંઈ, તેથી, મુખ્ય-તથા વાણી દ્વારા જ વ્યક્ત થતું હોય છે — ક્રિયા પણ ઘટનાના અવાનતરે ક્રમે, પાત્રમાનસની અદ્યતી અવરચાઓ અને એમના સંબંધોની ઊઘડતી નવી નવી દિશાઓ — આ બધું ઉક્તિઓ દ્વારા જ વ્યક્ત થતું હોય છે ને? ઉક્તિ દ્વારા પાત્રમાનસના સૂક્ષ્મ જિર્મિઆદોષનો વ્યક્ત થાય છે ત્યારે ત્યાં ક્રિયા હોવાનો ખ્યાલ જલદી આવતો નથી, પણ એવી ઉક્તિ પણ ખૂબ નાટ્યાત્મક બની શકે છે એમાં શંકા નથી. 'Anatomy of Drama' માં થોમ્પસન ખૂબની સાથે જણાવેલા, ન હસી ન ચસી શકતા છતાં ગિયસ સામે ધૂતિ અને સંકલ્પબળથી ખૂબતા પ્રેમિશિયસનો દાખલો આપી કહે છે કે ત્યાં નાટ્યોચિત ક્રિયા છે અને માત્ર શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થતી હોવા છતાં તેમ જ અતિરેખા સંદેહે હાજર ન હોવા છતાં, પ્રેક્ષકોને એ ઓછી પ્રતીત થાય છે એવું નથી (૫ ૧૧૮). આવી ઉક્તિઓ લાખી હોય તેને પણ ક્રમે વાંધો નહિ. લાખી ઉક્તિઓ જે જિર્મિગળવાળી અને છટાકુટ હોય તો નાટકમાં અત્યંત ઘેરી અસર ઉપજાવે છે. થોમ્પસન તો લાખી ઉક્તિઓને એ લાખી હોવાને કારણે ટાળનાર નાટ્યલેખકો સરસ નાટ્યોચિત અસરોની તક ગુમાવે છે એમ કહે છે અને વાણીની અદ્યતતા અને દગ્ધિતાને આધુનિક નાટકની મુખ્ય નબળાઈઓ ગણે છે (૫. ૧૧૭)

નાટક આ રીતે વાણી-આશ્રિત હોવાથી એના ફેટલાક લાગે! પહેલી નજરે કથનવર્ણનાત્મક લાગે પણ સુઝવાળા માણસને એમાં ક્રિાની શક્યતા દેખાય એ બનવાજોઈ છે તેથી જ મોઝપણ નાટકની ક્રિયા વિશે જલદી દૃઢ અભિપ્રાય બાંધી લેશે હિતાવહ નથી

૫

મોઝપણ નાટકની ક્રિયાની વિલાવના અને એનું

C. A. R. Thompson: '...the principal of dramatic action is speech.' (Anatomy of drama page 118)

૬ રામપ્રસાદ બક્ષી 'અભિનય, મેસોબોસ સંનિષેધ એ બધા નાટ્યકારે કરેલી વાકમયઅભિનય ક્રિાને દૃશ્યરૂપે રજૂ કરવાના સાધનો છે, એ તો એ વાકમય અભિવ્યક્તિના અનુચરો છે... આ વાકમયપ્રકારને પ્રયોગરૂપે દૃશ્ય કરવાની જે યોગ્યતા છે તે એની પાત્ર દ્વિત વાણીત્વનાનું પરિણામ છે.' (વાકમયવિમર્શ ૫. ૩૫૭)

૭, Allardyce Nicoll: '...in its language resides the drama's soul.' (Theatre and Dramatic Theory)

સમગ્ર સ્વરૂપ તત્કાલીન રંગભૂમિની સ્થિતિને અને સામાજિકોની અપેક્ષાને આભારી હોય છે. ગ્રીક અને શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જે લોકભોજ્યતા (mass-appeal) છે તે સંસ્કૃત નાટકમાં ઓછી હોય તો એનું કારણ એ હોવા સંભવ છે કે એનો પ્રેક્ષકવર્ગ યુનિદા કાવ્યરસિકોનો અનેલો હતો. ગ્રીક નાટકમાં શેક્સપિયરના નાટક જેવી બનાવોની ભર-માર નથી હોતી કારણકે એની રંગભૂમિ સ્થળસમયની ઠેકઠીક મર્યાદાઓમાં કામ કરતી હતી. છતાં ગ્રીક નાટકમાં રોમાંચ અને તંગદીલી આરંભથી અંત સુધી દેખાય છે કેમકે એણે એકી સાથે હજારો પ્રેક્ષકોનાં ચિત્ત ટળજે રાખવાનાં હતાં શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં હજારો કણો ઘણી આવી બધા કારણકે એ કંઈક નિરાંતથી (leisurely) નેવાતું નાટક છે. સંસ્કૃત નાટક ગ્રીક અને શેક્સપિયરનાં નાટકને મુકાબલે સ્વસ્થ પ્રકૃતિનું લાગે, એમાં ક્રિયાનું સ્વરૂપ અને ગતિ જુદાં પ્રકારનાં લાગે, આજના પ્રેક્ષક-માનસ અને પ્રયોગવિધિને પ્રતિકૂળ અંશે એમાં દેખાય, એથી બીજા દશા ભ્રમમાં પડવાની જરૂર નથી. કે કોષ પછી નાટક પર આજની નાટકની અને ક્રિયાની વિભાવનાઓ લાદવા કરતાં એની પોતાની વિભાવનાઓ સમજવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.

સંસ્કૃત નાટકનું મૂલ્યાંકન કરવાનો અહીં ઉપ-ક્રમ નથી, એ નિમિત્તે નાટકમાં રસ અને ક્રિયાની તાત્ત્વિક ભૂમિકા વિચારીને સંસ્કૃત નાટકનું પૂર્વ-મહરહિત વ્યાપક નિરીક્ષણ થતું જોઈએ અને એમાં આપણને ભાસ જેવા નાટ્યસૂત્ર અને પ્રભાણવિવેક-વાળા નાટ્યકાર મળે છે, મુશ્કેલી અને મુદ્દાસક્ષિત જેવી ઘટનાપ્રચુર કૃતિઓ મળે છે, શાકુન્તલાના પાંચમા અંકની નાટ્યોચિત પરિસ્થિતિ તો જગતના નાટ્યમાહિત્યમાં જવડે જોવા મળે એવી છે તથા

ઉત્તરરામચરિત જેવા નાટકમાં પાત્રના આંતર સંઘર્ષ અને આંતરગતિનું હૃદયવેદી નિરૂપણ થયેલું છે એ હકીકતો તરફ પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

રજરજેશન ઓફ ન્યૂઝપેપર્સ (સેન્ડલ) રૂઢસ
૧૯૫૬ના અનુવંદ્યે

[‘વિશ્વમાનવ’ સંબંધમાં નીચેના વીગતો પ્રગટ કરવામાં આવે છે:]

- ૧: પ્રસિધ્ધિ સ્થળ: રામજીમંદિર પોળ
ગોપાલધર, વડોદરા
- ૨: પ્રસિધ્ધિ ક્રમ: દર બે મહિને
- ૩: મુદ્રકનું નામ: ગંગા મુદ્રણાલય વતી
રમણલાલ ભાઈલાલભાઈ પટેલ
કયા દેશના: ભારતીય
ઠેકાણું: વલ્લભવિદ્યાનગર (વાયા-આણંદ)
- ૪: પ્રકાશકનું નામ: ભોગીલાલ ગાંધી
કયા દેશના: ભારતીય
ઠેકાણું: રામજીમંદિર પોળ, ગોપાલધર-વડોદરા
- ૫: તંત્રીનું નામ: ભોગીલાલ ગાંધી
કયા દેશના: ભારતીય
ઠેકાણું: રામજીમંદિર પોળ, ગોપાલધર-વડોદરા
- ૬: સામયિકના માલિકનું નામ: ભોગીલાલ ગાંધી,
રામજીમંદિર પોળ વડોદરા.

હું ભોગીલાલ ગાંધી આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર આપેલી વીગતો મારી જાણ અને માન્યતા મુજબ બરાબર છે.

ભોગીલાલ યુ. ગાંધી
(પ્રકાશક)

૬ નિર્દેશ કહે છે કે એ જમાનાની રંગભૂમિની જરૂરિયાતો પ્રમાણે રચાયેલી એરિસ્ટોક્રેટિક કોમેડી આ જમાનામાં બજારી રાકાય એવી ન લાગે તો એથી એનું નાટક તરીકેનું મૂલ્ય ઓછું છે એમ માનવું તે મૂર્ખાઈ છે. (Theatre and Dramatic Theory)

‘કાકાની શશી’

‘પ્રહસન કે ‘સોરથલ કોમેડી’?

હરતકુમાર ઠાકર

‘કાકાની શશી’ નાટક પસિદ્ધ થયું (૧૯૨૯) ત્યારે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સર્જકતાનો મજાદ તપતો હતો. ત્રીશી અને તેની પહેલાંનો એ દાયકામાં આપણા દેશજીવનમાં આવેલી વ્યાપક જનશ્રુતિનું પ્રતિનિધિ સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. તે વખતે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા પ્રળનો ધ્યેયમંત્ર જાન્યો હતો અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય તેનો એક મહત્વનો સામાજિક આદર્શ જાન્યો હતો. કવિઓ, નાટ્યકારો અને નવલનુવેશોને આ પરિણામોએ સ્ટેટોક સામગ્રી પૂરી પાડી હતી. મેઘાણીની કવિતાએ મુખ્યત્વે પહેલી લાવનાનો અને મુનશીના નાટક-નવલોએ બીજોનો પ્રભાવક ઉપયોગ કરેલો છે.

‘રાષ્ટ્રનો પર્વત’માં સ્ત્રીજાતિની અવદશા નિવારણની પ્રતિજ્ઞા આવે છે. પણ એ નાટકના વસ્તુનો દોરો મુખ્યત્વે નીતિ અને પ્રજાપ્રીતિની લાવનામાં પરોવાયેલો છે. રહિના બંધનોમાંથી નારીને મુક્ત કરીને તેને વૈધવ્ય અને બાળહનની વેદીમાં હોમાતી અટકાવવાની વાત નર્મદથી રમણુ-ભાઈ સુધી મંલખાતી રહે છે. પણ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ લઈને સાહિત્યમાં તેનો દલાતમક સંગ્રામ ખેડવાનું બીકું તે શ્રી. મુનશીએ ઝડપું હતું. સરસ્વતીચંદ્ર સાથે પુનર્જન કરવામાં સામાજિક બંધન કુસુદને નડકું હતું તે શ્રી મુનશીને ખૂબ યતું હતું. તેમની ‘વેરની વસુલાત’ નવલકથાની નાયિકા તનમતે સૌ પ્રેયમ રહિયુસ્ત સુમાળની સામે જાડ પોકાયું. સમાજમાં પુરુષ સમાન પદ પ્રાપ્ત કરવાનો ‘પુરુષાર્થ’ મુનશીનાં સીપાઓએ ખેડ્યો છે તેટલો બીજા કોઈ લેખકનાં સ્ત્રીપાત્રોએ ખેડ્યો નથી એમ દહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

✓ લગ્નના વિષયમાં સ્વેચ્છા અને સંપૂર્ણ સ્વ-તંત્રતા તેમનું લક્ષ્ય છે. શુદ્ધિ અને ધનોપાજન સુદાં તમામ સામાજિક પુરુષાર્થમાં, તપમાં અને યુધ્ધમાં એ આ જાનજરમાન સુંદરીઓ પુરુષની સામે હોડમાં જિતે છે. પુત્ર સમોવડી દેવયાની, મુકન્યા, અરુંધતી, લોપામુદ્રા, તનમન, મીનળ, મૃણાલ અને મંજરીએ જીભી કરેલી જવલંત પરંપરામાં ‘કાકાની શશી’ની નાયિકા પણ જોડે છે.

મુનશીનાં નાટકોના બાણ તેમ જ આંતરિક સંઘર્ષનું ઉદ્ભવસ્થાન ઉપર કલ્પો તે સ્ત્રીઓ તરફથી પુરુષોને આપનો પડકાર છે. એ પડકાર વિજ્ઞાતીય આકર્ષણના અગ્નિમાં ઘીનું કામ કરે છે. તેમાંથી ‘જે ખરાળ જણુ,’ ‘વાવા શેઠનું સ્વાતંત્ર્ય,’ ‘આઘાતિત’ અને ‘પીઠામસ્ત પ્રોફેસર’ જેવાં પ્રહસનો તો ‘તર્પણુ,’ ‘અવિલકત આત્મા’ અને ‘પુત્ર સમોવડી’ જેવાં ગંભીર પૌરાણિક નાટકો જન્મ્યાં છે. એકમાંથી સામાજિક સુધારણાનો જ્વનિ ફૂટે છે તો બીજા પ્રકારના નાટકોમાંથી આર્થ સંસ્કૃતિનું ગૌરવ ફેરે છે. ‘કાકાની શશી’નું સ્થાન ગંભીર અને હળવા નાટકોની વચમાં છે. અર્ધ-ગંભીરચિંતનથી વેષિત એ નાટક નથી પ્રહમન કે નથી ગંભીર નાટક. શ્રી મુનશીએ એ નાટકની રચના કરીને એક નમૂનેદાર ‘સ્પેશ્યલ કોમેડી’નું દર્શાવ પૂરું પાડ્યું છે એમ કહી શકાય.

૧ પ્રહસન અતિશયોક્તિમાં રાગે છે, પાત્રોનો ચહેરોમોરો અને વાણીવર્તન અતિરંગે, રંગાચેલાં હોય, તેમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય. આ અતિશયતા વાસ્તવને અસંભાવ્ય કોટી સુધી લઈ જાય છે. પણ એકવાર સરકમના જંગલા કે નાટકના

વિદ્યાર્થીની માટે નાટકના પ્રદર્શનને પિછાન્યું, પછી તે અસંભાવ્ય તત્વ ખટકશે નહિ; બેટલું, તેમાંથી લેખકનું કથયિતવ્ય સામાજિક વિચાર કે રૂઢિ કે પરંપરાને વિરૂધ્ધ આકાર આપવું જિજ્ઞસુ જાય છે, અને છેક છેલ્લે માધ્યક બેટલુંદી fantastic પરિસ્થિતિ સર્જીને કારસનો લેખક ધારી અસર ઉત્પન્નવે છે.

‘સોસ્થલ કોમેડી’માં કથયિતવ્ય (‘થીમ’) તરીકે ગંભીર વિચાર રહેલા હોય છે. ગંભીર વિચારને દળાવી ન દે અને સચોટ બનાવે તે રીતે હાસ્યની મિલાવટ તેમાં કરેલી હોય છે. નાટ્યકાર તેમાં ગંભીર વિચારની રજૂઆત હળવી વિનોદાત્મક રીતે કરે છે; છતાં ગંભીર વિચારની સેર પ્રગટપણે વહેતી હોય છે. કારસનાં પાત્રો અતિશયોક્તિભર્યા અને અવાસ્તવિક હોય છે. જ્યારે ‘સોસ્થલ કોમેડી’નાં પાત્રોમાં વાસ્તવિકતા તથા હેતુની ગંભીરતા ધ્યાન ખેંચે છે. કારસની કુલ નાટ્યાત્મક અસર (Total Dramatic Effect) સમાજના, વ્યક્તિના કે વિચારના એક જ અંગને ઉપસાવવામાં જ રહેલી છે. કારસ સમાજ, વ્યક્તિ કે વિચારમાં રહેલા કોઈ ‘કડ’ના સ્વરૂપને રજૂ કરે છે. જ્યારે ‘સોસ્થલ કોમેડી’ સુવાંગ પરિસ્થિતિના ચિંતનરૂપ હોઈ વિચાર પ્રેરક હોય છે. આખા સામાજિક પ્રશ્ન (Social Problem)ની ચર્ચા ‘સોસ્થલ કોમેડી’માં મુખ્ય હોય છે, આથી એ સામાજિક પ્રશ્ન એમાં આદિથી અંત પર્યંત પરીવાયેલા હોય છે.

‘કાકાની શરી’ નાટકમાં પાત્રો હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, પણ લેખકના કથયિતવ્યથી હજી પાંચે મતિ કરતાં નથી, લેખકના કથયિતવ્ય સાથે તાલ મિલાવીને એ જ્યાં પાત્રો કાર્ય કરે છે.

‘પુરુષ વિરોધી સ્ત્રીમંડળ લગણું’ છે. અર્વાચીન નારીઓ પુરુષવિરોધી દાવો પસાર કરે છે. ત્યાં સ્ત્રીના પાલકપિતા મનહરલાલ (કાકા) આવ્યાની જાણ થાય છે. શરી ‘ભારીએ બધાં તાળી પાડે છે. ને હાથ વતી ઉપર આવવાની (કાકાને) નિશાની કરે છે. શિવગૌરી લગણું ફીક કરે છે. પોરોજન

ગજવામાંથી નાની આરસી ને પક કાઢી પાવડર મારી હોંઠ ઉપર રંગ લગાડે છે. ગંગા ચરમા સાફ કરે છે. વિધુમુખી વાળ ફીક કરે છે; ૧ આ જામું પાત્રની દષ્ટિએ કારસ જેવું લાગે પણ સમય નાટક પાછળના લેખકના કથયિતવ્યની દષ્ટિએ તો હેતુ-પુરસ્કૃત છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને એકબીજા વિના ચાલી શકતું નથી; ભલે તે ગમે તેટલો વિરોધ કરે, માનસશાસ્ત્રીઓ તો એમ પણ જણાવે છે કે એ વિરોધ દ્વારા સ્ત્રી અને પુરુષના અંતરમાં રહેલું આકર્ષણનું બીજ વિકસે છે. શ્રી. મુનશી આ વસ્તુનું નિરૂપણ પાત્રોનાં કાર્યો દ્વારા કરે છે.

આ ‘સોસ્થલ કોમેડી’માં નાટ્યલેખકે સ્વતંત્રતાની હિમાયતી અર્વાચીન નારીઓના સ્વતંત્ર મિળનની નીચે ગુપ્ત વહેલી કામદૃતિ (sex) પર કટાક્ષ કર્યો છે. મનહરલાલ કેવો જવાબ વાળે છે તે જુઓ :

શરી મનહરલાલને આવકારે છે.

શશિકલા : આ જ્યાં તમને મળવા માગે છે.

મનહરલાલ : (મળકલ્યાં અવાજથી) પણ મને ત્રણ દાદરા ચાલું પડ્યું તેનું કાંઈ નમસ્કાર, (હાથ જોડે છે.)

શશિકલા : મિસ પીરોજન—આટી સ્ટે છે.

પીરોજન : (હાથ લંબાવીને) How do you do? (કેમ છે?)

મનહરલાલ : (હાથ જોડીને હસે છે) હું તો જોગ-માયાએને દરથી જ નમસ્કાર કરું છું.

આર્થિક સ્થિતિની અસ્થિતાનું સુરેખ, સુદૃઢ દર્શન કરાવવું અને આર્થિકમંડી પ્રસ્થાપના કરવી એ શ્રી. મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકોનો સૂર તેમનાં સામાજિક નાટકોના અગ્રગણ્ય વાતાવરણમાં ઘાસને સલગળાવે તો નવાઈ નહિ. તેની રજૂઆત જુદી દબે થતી હોય છે.

૧. અંક : ૧. મ. ૧, પ. ૧૭

અહીં ‘કાકાની શરી’માંથી રજૂ કરેલાં અવતરણો આરતિ કથામાંથી છે.

૨. અંક ૧, મ. ૧, પ. ૧૮

૨ પ્રહસનમાં માનવરત્નાવલી નમળાઈઓનું અત્યુ-
કિતભયુ” નિરૂપણ કરનામાં આવે છે ‘કાકાની
શશી’માં નાટ્યનેખક એવી નમળાઈનું જ દર્શન
કરાવે છે પુરુષનું સ્ત્રી તરફનું ગૂઢળ આકર્ષણ
અને મોહ તેમ જ સ્ત્રીનું પણ પુરુષ તરફનું એવું
જ વર્તન થી સુનશી જતાવે છે કાકા અને શશી
તેમાં અપનાદ છે તેમાંથી નિષ્જળી હાર્યાગપદ
પરિસ્થિતિનો લેખકે નાટકની અદર સઘર્ષ જન્મ
વધામાં કિતમ ઉપયોગ કર્યો છે ગૌરીશંકર કવિ,
ઇન્દ્રજીત ભારતર અને કુદનલાલ બેરિસ્ટરના શશી
પ્રત્યેના મોહ અને શિવગૌરીના કાકા પ્રત્યેના આક-
ર્ષણથી નાટકમાં હાત્યરસિક પ્રસંગો જોવા કરવામાં
કારણ રહેલા છે શ્રી સુનશીએ રગજૂમિને ધ્યાનમાં
રાખી છે, એટલે આ બધા દરેયો તેમ જ ઇન્દ્ર-
જીતની સ્ત્રીય શેષાઓ, કવિની પોલી અને કૃત્રિમ
ભાષામાં વ્યક્ત થતી ભાવનામયતા અને શિવ-
ગૌરીની કાકાને અવવખીને પ્રગટ થતો ‘પ્લોટાનિક
લન’- તે તે પાત્રો દ્વારા નાટકને પ્રહસનાત્મક
બનાવે છે આડના હાથીનું દૃષ્ટાત આગળ કરીને
કાકાએ શશીને હૃદયો સાથે રમવાની રમત અંગે
ઉચ્ચારેલી એતવણી હાસ્યની મેડડા રહેતા બનીર
વિચારનું નિર્દહન કરે છે

પોતાના એકનવાયાપણા પર શિવગૌરી અ-
ગામણ્ય અતુલવે છે તે અકળામણ્ય ‘ઉત્પ્રતાથી’
પ્રગટ કરતા કહે છે ‘આખા ગામનો સુરજ જગસે,
પણ મારો ક્યારે જગશે?’ અને આ વાણીહાસ
(Irony of speech)^૪ ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે શિવ
ગૌરી તો તેની અતુપ્ત વાસના પ્રગટ કરે છે આગળ
ત્રીજા અકમાં શિવગૌરી ‘કાકા’ને ‘અફલાતુની પ્રેમ
સમજાવે છે, તે પરણેલી નારી કાકા તરફ આકર્ષાય છે
કાકા સાથે લગ્ન કર્યા વિના તે ‘અત્યની બેલકી’
સર્જવા ઈચ્છે છે આમાંથી હાસ્ય જન્મે છે પરંતુ આ

હાસ્ય સામાજિક બીડી તરફ આગળી ચીંધે છે
શિવગૌરીને અતુલવે સમન્નય છે કે પ્રાપ્ત પરિ-
સ્થિતિને વેધ લેવામાં જ સલામતી છે

૪ ક્યારેક પાત્ર જાહે જ સાહજિક રીતે કથુક
ઉચ્ચારે છે, તે આગળ ઉપર અણધાર્યું સાચુ પડે
છે મનહરલાલ શિવગૌરીને કહે છે ‘એને (શશીને)
એકવીસ વર્ષ પૂરા થાય એટલે એ એને ઘેર ને હું
મારે (હસીને) આવી બળવાખોર છાકરી કેમ
પાલવે?’

મનહરલાલ તો હસીને સ્વાભાવિક રીતે મસ્કરી
કરે છે, પણ નાટકના અંતે તે ‘બળવાખોર’ શશી
તેમને ‘પાલવે છે’ અને ‘કાકા’ને જ ‘ઘેર’ હાથમ
માટે ‘કાકી’ થઈને આવે છે આમ વાણીહાસ
(irony of speech) દ્વારા પાત્રની વિપરીતતા
જતાવવાનું કાર્ય નાટકમાં કુશળપણે સંધાય છે

અહીં નાટ્યનેખકે કથયિતવ્યને પૂરક બને એ
રીતે હાસ્ય જોશુ કથું છે હાસ્ય માટે અતિશયો-
ક્તિભરી વાણી અને કૃત્રિમ શેષ્ટાનો ઉપયોગ
લેખકે કર્યો છે તેમ જતા તેનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે
હાસ્યની પાછળ રહેલા મુખ્ય ગભીર વિચારને
પોષક બને તે રીતે વિચારોના છૂટાછવાયા મણેકા
આ ‘સોલ્યલ કોમેડી’માં વેરાયેલા છે શ્રી સુનશી
મનહરલાલ દ્વારા આધુનિક નારી પર કટાક્ષ કરે
છે ‘ ગિયાગીને મોહું રમવામાં મારી સાસુ
બેવાની, ને કપડા રેકારવામાં મારી તળિયેત પૂજ-
વાની કુરસદ ન મગે, પર પુરુષને પોતાની બુધ્ધિનો
લલકો દેખાડવામાં મને રીઝવવાની પણ ન મગે,
પોતાના હક્ક સાબિત કરવામાં પોતાના કર્તવ્યની
પરવા ન મગે,’^૫ હવે સ્ત્રી રૂપ ધરે છે, વજ્ર પહેરે
છે સમસ્ત જનમડળનું રજન કરવા મારે તો
મારા માટે વજ્ર સજે, ને રૂપ સમારે એવી સ્ત્રી જોઈએ
છે”^૬ કુદનતાલની વિધુમુખી ઘેર આવી નથી
ત્યારે ફુલેશરામ ‘શ્વાસિહાઈ’, નજો હવે દીવો

૩ અક ૧, પ્ર ૧ પુ ૨

૪ ‘Irony of speech’ માટે ‘જાણીની વકતા’ પર્વાય
પણ વાચનસાબળવા મળે છે

૫ અક ૧ પ્ર ૧ પુ ૧૬

૬, ” ૧, ” ૧, ” ૨૦

૭ ” ૧, ” ૧, ” ૨૧

લઈ ઘેર ઘેર શોધવા નીકળેા.”^૮ શિવગૌરી પોતાની અકળામણ અનુભવે છે ત્યારે સામાજિક સત્ય સાહજિક રીતે ઉચ્ચારી કાઢે છે: “કાલે સવારે તમે (મોતીરામ) પરણી બચેા એટલે મારું કાણુ?”^૯ દરેક ન માઠ-બાપી ને પતિથી દૂર સ્ત્રીના અંતરમાં પોતાના લાભના લગનની વાત નીકળતાં આ ગદેહ જગે જ. આ “મારું કાણુ?” પ્રશ્નના જન્મથી શિવગૌરી પોતાની શોધ માટે રફાં મારે છે. પણ એમાં વિવેકશુદ્ધિના ઉપયોગ ન કરવાથી હાસ્યાસ્પદ બને છે. જીવનમાં રહેલા અસંતોષને તે દારા શ્રી. મુનશી સ્વયંવવા માગે છે, અને એ અસંતોષ શિવગૌરી વડે સ્ત્રીમંડળની સલામાં બ્યક્ત થઈ જાય છે: “એના (શશીના) કાકા બહુ પેસાદાર છે, નહિ?”^{૧૦} એ પરણેલી સ્ત્રી પેસા માટે આકર્ષાય છે, વધુ ને વધુ શુદ્ધ વર્તનો કાકા તરફ દાખવવા માંડી છે. પણ કાકા તેને જરાય નમતું જોખતા નથી. આથી શિવગૌરી વધુ હાસ્યાસ્પદ બને છે. નાટ્યલેખકે નિરપેક્ષ તેના આ વર્તનની પાછળ અંતર્ગત રહસ્ય છૂપાએલું છે. સ્વૂળ આકર્ષણ કરતાં આત્માનું આકર્ષણ બંધવત્તર છે. સ્વૂળ મોહ કાણુજીવી છે.

૨. આ હિન્દીપ્રેમભોગની સિખા એકલી સ્ત્રીઓમાં જ નથી; પુરુષોમાં પણ છે. પુરુષોની સિખાનાં દર્શન કરાવવા ને તે પર પ્રહાર કરવા શ્રી. મુનશીએ પ્રથમ અંકથી ભૂમિકા આંધી આપી છે. “જસ ! પુરુષોને એ જ, સ્ત્રી જોઈ કે બસ લડુ. (માથે હાથ મૂકી) બાવા ! તમારી જાતથી તોબા !”^{૧૧} શિવગૌરીની આ રહસ્યપૂર્ણ ઉક્તિ નાટકના પરિણામના સંદર્ભમાં ટેલી બધી સચક છે ! પ્રદક્ષનમાં કિદેદીની હાસ્ય આવે. નાટ્યલેખક અહીં તે પ્રકારનું હાસ્ય બંધુ કરતા નથી; આ ‘સોસલ કોમેડી’માં હાસ્ય દારા સામાજિક રહસ્ય સ્ફૂટ કરી દે છે. શિવગૌરી કાકા તરફ પેસાથી જેમ આકર્ષાય છે તેમ

શશીનું ચૌવન, રૂપ, વાક્યપ્રભા તથા પ્રભાવ ગૌરી-શંકર કવિ, કુંદનલાલ મેરિસ્ટર અને હિન્દુસ્તા માસ્તરને^{૧૨} પોતા તરફ ખેંચે છે. પણ શશી તેમના તરફ આકર્ષાતી નથી. આ એકમાર્ગી વ્યવહારને પરિણામે કાકા, કુંદનલાલ અને વલ્લભરામ સિવાયના પુરુષો હાસ્યપાત્ર બને છે અને ક્યારેક તો શુદ્ધ વર્તન પણ કરે છે. પરંતુ શુદ્ધતા કરતાં ધીરતા, ધીરતા, બચ્ચતા, ગંભીરતા આકર્ષક છે; અને એટલે જ શશીના પ્રેમનો ક્યાર કાકા ઉપર ફોળાય છે એ વખતે તે પ્રેમ વધની મર્યાદાથી પર બની ગયેલો છે, તે પ્રેમ આત્માનું મિલન સાધી ચૂક્યો છે.

૩. જુવાન વર્ગ સ્વતંત્રતા માટે વલખાં મારે છે, પણ સ્વતંત્રતાને જાહેર તેનામાં સ્વચ્છંદતા ને અવિવેક આવી જાય છે. શશી કાકાને કહી શકે છે: ‘તમે તો જાનવર છો !’^{૧૩} શિવગૌરી માસ્તર સાથે રહેવા હિચ્છતી નથી. અને કાકા સાથે ‘આત્માની બેલડી’ બાધવા તૈયાર માય છે ! વળી તે બેલડી બાધવા માટે તેને પરણવાની જરૂર જણાતી નથી ! શિવગૌરીમાં આ પ્રકારની વાસનાનાં બીજ પ્રથમ અંકમાં જ રોપાઈ ગયા હતાં. કાકાને નિરખતાં જ ‘wonderful man ! (અજબબીલપાં માણસ)’ની અસર પડે છે. તે બીજ વિકસે છે બીજા અંકમાં અને તેની પરાકાષ્ઠા સધાય છે ત્રીજા અંકમાં, પણ તે વ્યવહાર એકમાર્ગી હોવાથી ‘આત્માની બેલડી’ સર્જાતી નથી. આથી શિવગૌરી હાસ્યપાત્ર બને છે. પણ તે હાસ્ય અને હાસ્યને ઉદ્દભાવવું પાત્ર કથાના તંત્ર સાથે અને નાટકના રહસ્ય સાથે અનૂદ રીતે સંકળાએલું છે. “કાકાની શશી” આપણા વર્તમાન સ્ત્રીસમાજની ટીકારૂપ છે.”

૧૨. અર્વાચીન પુરુષોમાંથી પોરુષત્વ આસરવા માંડયું છે અને તેના પ્રતિનિધિરૂપ હિન્દુસ્તાન પાત્ર આવી જાયું કરવામાં આવ્યું છે. અ. ૧, મ. ૨. ૫. ૩૮ થી અંક ૧ ના અંત સુધીની હિન્દુસ્તાની વાણી અને વર્તન તેનું દર્શાવ પૂરું પાડે છે. આવા કટાક્ષનાં ઉદાહરણે મ. ૫૨. ૫. ૧૧-૧૨ની પ્રથમ લીટી વગેરે સ્થળે જણાયે.

૧૩. અંક ૨, મ. : ૧ ૫. : ૪૮

૮. " ૧, " ૧, " ૩૦

૯. " ૧, " ૧, " ૩

૧૦ અંક : ૧ મ. ૧ : ૫. ૬

૧૧. અંક ૧, મ. ૧, ૫. ૪.

દ્રુ ઔચિત્ય ? કાલ એકાદ ઉપમાચિત્ત દવિને ગમી નમ છે અને પછી એની ઝીણી ઝીણી ઉપમાઓ આલેખન કરવામાં એ આગળ વધે છે ત્યાં ઔચિત્યનુચિત્તનો વિવેક એ વિસર્ગી જતા હોય એમ લાગે છે ઇમેજની પસંદગી દવિપ્રતિભાનો અણસાર આપી દે અને કાવ્યમાં એનો વિનિયોગ દવિપ્રતિભાની ક્ષમતા બનાવી આપે શ્રી ઉશનસમાં એકના એક પ્રાસ અને એકનું એક ક પન પણ ફગીફરીને આવે છે સત્રિના તદુ તમે સમયનો રથ વિનામો લેતો એક કગતા વધુ જગાએ જોવા મળે છે

૨.

કવિએ ધરિનીને તૃણના પ્રદરે જોઈ છે તુલે આ ધરિનીને શણગારી છે ખાણમાં અને પહાડો ઉપર તૃણના આ વૈભવ કવિએ શિશુલિપિ નિહાળી છે, અને એથી એને તૃણલિપિ કહેવા પ્રેરવા છે મુદુ તૃણમાં એમણે જેતા સમય—કાલચક્રની નવી વ્યાખ્યા જોઈ છે

થા નિ થા કાલસ્વરૂપ કહી નિષ્કુર-ભાષણ
નવી પાણી જેતા સમય તણી વ્યાખ્યા મુદુ તૃણ

(ધાસ અને કાળ)

ઉશનસ તૃણપ્રલકિત કવિ છે પણ પ્રકૃતિકાવ્યોમાં 'પોથી પૂનમે પૃથ્વી' જેવા કાવ્યો વધારે સંખ્યામાં મળતા નથી આ સમૂહનું ઉત્તમાંગ કેટલીક સોનેટ માલાઓ છે 'રસ્તા અને ચહેરા'માં કવિની અવનવીન યાત્રા આરંભાઈ છે નમણા ચહેરા પ્રત્યેની મમતા અહીં સાક્ષર બની છે નમણા ચહેરા તે સૃષ્ટિઉદાનના પુષ્પો અને તે પર કવિની નજર પત ગિયુ બનીને ઉગાડે કરે છે 'નયન' માં ઝીને દી વ્યે જતી અસંખ્ય લાલેટી' એવી નજરને કવિ વહાલભર્યાં કપકા આપે (જિંદગી શબ્દ કેટલો સાચક બની રહે છે!) આ યાત્રામાં કવિએ પોતાની ગતિ જોઈ છે એને જ મોક્ષ રીતિ કહેવા સુધી કવિ ગયા છે

સુશ્રુ તો મારા હૃદય' ચન, આ પથ તરીએ
મન્યા એ જોયદે । અધિક અર્થો તે ચાલી લઈએ ।

(મોક્ષ)

કવિના આ સોનેટમાં 'રમણીય વ્યથા'નો વૈભવ પ્રગટ થયો છે જૂના કપો તો ગયા મારા એમનો લય છવનમાં ગી ગયો એ લય કવિને વ્યક્ત કરવો છે ત્રેમનું ગદન નૈગર્ય, એ નૈરાશ્યમાં મે રહેન ધન્યતા અહીં વ્યક્ત થઈ છે 'ઉપેક્ષક પ્રિયાને' સોનેટમાલામાં લાગણીની તીવ્રતા છે તેટલું કયોચિત સ્વરૂપાન્તર નથી કેટલીક સારી ઉપમાઓ શ્રી ઉશનસ પાસેથી આ કાવ્યોમાં મળે છે

જતો જોરો તારા ધરથી અપમાન્યો તુ મુજને
તુ જોરો રસ્તાને મધ દળી જતા નમ સરણી

(કબરમાં)

'પૂ આ જતા'માં કરુણાગહન વ્યથા ધ્રુ ટાપ છે સ્વજનના મૃત્યુ પ્રસંગે લખાતા કાવ્યોમાં મૃત્યુચિંતન અહીં આવવા ખાતર આવતું નથી મૃત્યુનો કપરી વાસ્તવિકતા લેખે કવિ સ્વીકાર કરે છે પણ તે રૂંધાયેલા કંઈ, નિ સહાય બનીને—

હું નાહું જનમ્યા કે મલસરુ મુઠે નકી ન બીજું,
મૃત્યુએ વ્હાલાના મરણ થકી દેવાવ જ રહ્યું,
બન તો મૃત્યુને શિવ-વર કહી માત્ર મ રહ્યું
પરંતુ પૃથ્વીને મરણ હજી કોઈ નથી પડ્યું !

(હું નાહું)

'વળી પાછા વતન'માં સોનેટમાલા શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના એ વિષયના સોનેટની યાદ આપે છે અમદાવાદના સ્કેચીઝ આલેખનું કાવ્યઆલમ તરંગનીલાને નમૂનો છે

સમૂહના અત લાગમાં કવિને સાચી કવિતા આટોનો અભિમાન વર્ણવાયો છે 'ધુ ટવો એવો શબ્દ ગહન કે આલ રહે અ કાઈ' એવી જોચી કવિની નેમ છે પણ એ ફળીજૂત નથી થઈ તેનો વસવસો (ક્યા સાચા કવિમાં નથી હોતો?) કવિ-હૃદયમાં તીવ્ર અખ્યા જનમાવે છે

[અનુસંધાન પાન ૬૨ ઉપર]

સ્નેહવંચિત બાળકનું માનસ

બાળમાનસના વધુ અભ્યાસાર્થે એક અમેરિકન વિજ્ઞાનીએ થોડાં વાનર-ખત્ત્યા પર એક ખાસ પ્રયોગ કરેલો એનો અહેવાલ તાજેતરમાં જ બહાર પડ્યો છે. પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે હતો.

ક્રીસ્ટલ જાતનાં કેટલાંક વાનર-ખત્ત્યાને જન્મ-તાંની સાથે જ એમણે માથી વિખૂટાં પાડી દીધેલાં. એમને ચાર વિભાગમાં વહેંચી દરેક વિભાગનો આગવી પરિસ્થિતિમાં ઉછેર કર્યો. એક જૂથને જાનમાથી બનાવેલી મા સાથે રાખવામાં આવ્યું. આ કૃત્રિમ મા આચળાના મિઠેનીએમને કારણે ખત્ત્યાને દૂધ પચ્યું પાઈ શકતી. બીજા જૂથને તારમાથી બનાવેલી મા મળી. ત્રીજા જૂથને આવી જાતના માતાના મોઝે લથી પચ્યું વંચિત રાખવામાં આવ્યું. અને ચોથા જૂથનાં ખત્ત્યાં સાચી મા સાથે જીછરવા લાગ્યા.

દૂંધેક સમયમાં જ જાણ્યું કે દરેક જૂથની રીત-લાત આશ્ચર્યજનક રીતે એનોખી હતી. લાગણીના કે ડરના આવેગમાં પહેલા જૂથનાં ખત્ત્યાં દોડીને જાનની મા પાસે ભરાઈ જતા. ચોથા જૂથના ખત્ત્યા પચ્યું એવું જ કરતાં. રમકડાં સાથે પચ્યું તેઓ નિરાંતે રમતાં. પરંતુ બીજા અને ત્રીજા જૂથનાં ખત્ત્યા ગભરાતાં ત્યારે દયાજનક રીતે જમીન પર ઉખડા પડી માથું પગ વચ્ચે સંતાડી દેતાં. રમકડા સાથે નિરાંતે રમતાં નહીં.

સહેજ મોટાં થતાં તેઓનું સામુદ્રિક વર્તન બહુ નોંધપાત્ર બન્યું. મા વગર જીછેલા ખત્ત્યાં એમના સાથીદારો સાથે ઝગડાનટો કરવાં લાગ્યાં. ઉંમર મિલજને કારણે કેળ્વળી સાથે તેઓ જોડવાઈ ન શક્યાં. ઉંઝરડા તો એમને માટે સ્વાભાવિક

બની ગયાં ! ત્યારે માની હૃદ સાથે જીછેલાં ખત્ત્યાં ખૂબ સરળતાથી અને મદન/તાથી સમાજમાં જોડવાઈ ગયાં.

આ પ્રયોગે માનવ-વર્તનના અભ્યાસ પર બહુ મોટો પ્રકાશ પાડ્યો છે એવું જણાયું છે. વિયેના યુનિવર્સિટીના સાયકોલોજીના પ્રોફેસર મિલિસ ડેન-ઝીંગરે એમનો એક અનુભવ આને મળતો જ જણાવ્યો છે: બીજા વિશ્વયુદ્ધના થોડાં વર્ષ અગાઉ વિયેનાના એક બાળઘરમાં ૩૪ જેટલાં, એક વર્ષથી પંચુ ઝોછી ઉંમરનાં, કુમળાં બાળકોને બહુ કઠોર રીતે સાચવવામાં આવનાં હતાં તેની આ વાત છે. રશીયન-પલ'ગોમાં કેદી જેવી સ્થિતિમાં તેઓને જકડી દેવામાં આવેલાં નહીં એમને રમવાનું, નહીં છૂટા ફરવાનું, નહીં ઠાંધને મળવાનું; અને સફેદ દિવાલો, ધોળી ચાદરો, સફેદ યુનિફોર્મમાં સજા ચાકરો સિવાય નહીં કશું બીજું એમને નેવાનું. બે ત્રણ વર્ષ સુધી આ બાળકો આમ જીવ્યાં. ચાર વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી ન તેઓ ચાલતાં શીખ્યાં કે ન બોલતાં. અચાનક એક દિવસ આ બાળઘર વિશ્વ-યુદ્ધને કારણે બંધ થયું. રવડી પડેલાં બાળકોને દયાવાન વ્યક્તિઓએ દત્તક લઈ લીધાં. જુદા જુદા મા-બાપ પાસે વિખરાઈ ગયેલાં આ બાળકો બહુ ઝડપથી બોલતાં અને ચાલતાં શીખી ગયાં. કુટુંબમાં પચ્યું સારી રીતે જાણી ગયાં. પરંતુ ત્યારે તેઓને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યાં ત્યારે આગુધારી મુશ્કેલીઓ ફૂટી નીકળી. શહેરની જુદી જુદી શાળાઓમાં જ્યાં જ્યાં આપું બાળક ગયેલું ત્યાંથી શિક્ષકોની એકજ પ્રકારની ફરિયાદો આવી: અતિશય ઉંમર પ્રકૃતિનાં આ સર્વ બાળકો એમનાં સહાધ્યા-

પીઓ સાથે ક્રોધપણ રીતે ગ્રોહવાઈ શકે એમ નહોતાં. મારામારી, તોડફોડ, ઉત્તમાત્, ધમાધમ વગેરે બહુ નેરશોરથી કરવા માટેહું.

આના ઉપરથી જાણાય છે કે શારીરિક ચેતના બાળક ઘણી ઝડપથી સરભર કરી શકે છે. ગુમા-વેલા વખતને એમણી ઝડપથી પાછો મેળવી શકે છે. પરંતુ જિમ્મિઓની ખોટ ને શરઆતના વર્ષોમા વતીક હોય છે તે કદી કાળે પુરાઈ શકતી નથી

આ પ્રયોગના અનુસંધાનમા રેચપટેક ચાર્લ્સ યેરપી કવી ડીકના અધ્યક્ષ ડો. ફેન્કલીએ કરેલા બીજા એક વિરોધી પ્રકારના પ્રયોગની વાત પણ કરી લઉં.

આલ્બેનિયાના બે માસની ઉંમરના દસેક મુસ-લમાન બાળકોને એમણે આડેક મહિના સુધી સજ્જડ બાંધીને રાખ્યા હતા. ચોરડામાં પૂડું અંધારું રાખવામા આવેલું. શરીર પર આછું આવરણ ઢંકાયેલું રખાતું. દિવસમા એક વખત દસ મિનિટ માટે બંધનમુક્ત કરાતું. દરેક બાળકને પોતાની માનું દૂધ મળતું. એના મેલ અને હૂક પૂરતી આપવામા આવી. પણ વિકાસ માટેના બીજા પાસા નેવા કે હરફર, પ્રકાશ વગેરેથી એમને વચિત રખાયા. પરિણામે નોરમલ બાળક કરતા આ બાળકો શારીરિક વિકાસમા ખૂબ પછાત રહી ગયા. ત્યારે છુટા કરાયા ત્યારે તેઓ શારીક મિનિટો સુધી ગરીમડા બનીને ટગર ટગર તાકી રહ્યા; એમની આંખોમા ચેતન નહોતું, એમના હાથપગ સાવ લૂવા હતા, મુખ પર ક્રોધ લાવ નહોતો. પણ જાણીને આશ્ચર્ય થાય એવું કે બંધનમુક્ત થયા પછી ફક્ત બે કલાકમા મહિનાઓ સુધી ગ્થગિત થયેલું ચેતન ફરતું થઈ ગયું. રંગની પીજન થઈ, હાથ-પગની સાયકલ શરૂ થઈ. મુકી વાળી હવામા બાથોડિયા ભરવા માંડ્યા, અને એવી રીતે બાર માસના બાળકને ચોખ્ખ સર્વે રમત એમણે શરૂ કરી. મહુ નજીવા સમયમાં નોરમલ બાળકની જેમ બેસતા, ખાતા તેઓ શીખી ગયાં.

દેખીતું જ છે કે ચાતતંતુઓ પરતી ફરતા બાળકને એટલું બિચારું નથી બનાવતી નેટલું જિમ્મિઓ પરનો પ્રહાર.

—ભારતી શાહ

(અંગ્રેજ ઉપરથી)

[અનુમંધાન પાન ૬૦૫ આલું]

હજુ જે એવા કો લવમય શબ્દ મુજને મહારી હસ્તેના પરિપૂરણ ને વાચક બને 'મને આત્મા છે' એ પતિજ લહુ' નેના પ્રકરને હું વાણીયું 'અ'ખી કંઈકે જુકું' એ મહારપને

(શબ્દ સૃષ્ટિને લંગાર)

ગઝલ અને ગીતો કવિને ફાવ્યા નથી એમની ને કંઈ છે તે સિદ્ધિ જોવાબ્ધ કાવ્યોમાં છે. કવિના અને એમની કવિતાના બર્ધાકરણની ઝાંખી કરાવતો આ સંગ્રહ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં એક મહત્વના ઉમેરારૂપ છે. સંગ્રહતું મુખપૃષ્ઠ ૭ કાવ્ય-સંગ્રહોની આખી ટ્રેણી પર લગાડાયેલું લકડત્તા રંગોવાળું આ મુખપૃષ્ઠ પાકશાસ્ત્રના કોઈ પુસ્તકની બાદ અપાવે છે.

૯ જુલાઈ, '૬૪

આકાશવાણીના સીબનથી.
અહીં થોડા ફેરફાર સાથે.

નિર્જીવ દીંગલીમાં સજીવ ભારત !

ભારતના લેખિકાઓ પ્રાચીન સાહિત્ય, પુરાણ, દંતકથા અને ઇતિહાસના કેટલાક ભવ્ય પ્રસંગોની નિર્જીવ પુતળોમાં દ્વારા સજીવ ઝાંખી કરાવતું પ્રદર્શન-‘વેબ-ટોમ’ થી પાસ્ટે’ એક અઠવાડિયા માટે (માર્ચમાં) જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં યોજાયું હતું. આખું પ્રદર્શન તો મહિનાઓ સુધી ચાલ્યું નોંધએ અને દેશના જુદા જુદા શહેરો ને કરુણાઓ ઉપરાંત વિદેશોમાં પણ લઈ જવું નોંધએ એટલું સમૃદ્ધ, સુંદર અને શિશુપ્રેરણા હતું.

જે દીંગલી-દીંગલીઓ બાળકનાં રમવાનાં સાધનો ગણાય તે જ રમકડાં દ્વારા બાળકોને, વિદેશીઓને અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ડોકિયું કરવા ધિગતા સૌને, ભારતના અતીતની ભવ્યતાને ખ્યાલ આપી શકાય એ હેતુથી, આ પ્રદર્શનમાં ફક્ત ૪૬ પ્રસંગો રજૂ થયા હતા. શ્રીમતી સુશીલા પટેલ અને તેમનાં મહાયક જ્યોત્સ્નાબેનના બે વર્ષના પરિશ્રમને આ તૈયાર થયેલું આ પ્રદર્શન રાજ્ય-પાલ ડૉ. ચેરિયનના હસ્તે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

આ પ્રદર્શન વિષે કહેવું નોંધએ કે ભારતીય સંસ્કાર, ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સમસ્ત ભારતીય જીવનને નિર્જીવ દીંગલીઓમાં નિરૂપીને શ્રીમતી પટેલે ભારતનો ભવ્ય ભૂતકાળ આપણી સમક્ષ ખસા કરી દીધો છે. આખું આયોજન ને સંયોજન ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે.

ભારતના વિવિધ ભાગોની લિન-લિન વેશ-ભૂષા, રાજમહેલોની ઝાકઝમાળ, સાહિત્યકૃતિઓમાં વર્ણવાયેલું પ્રકૃતિમૌર્દવ્ય, સ્વાતંત્ર્ય-સુદની સાદાર્થ અને કુટુંબજીવનમાં ને સમાજજીવનનાં પ્રતિપત્ત, પ્રેમ, ન્યાય, અહિંસા, વીરતા આદિ ગુણોને સમગ્ર ભારતી જીવનના પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત કરતાં દીંગલી

દીંગલીઓ અને તેની આસપાસનું આયોજન આકર્ષક હતાં. રામાયણ અને દાસિદામના શાર્કુ-તણમાંથી અમુક પ્રસંગો લઈ મમમ કથાપરંપુનો ટુંકમાં ખ્યાલ આપી દેવાનો એમાં મદદ ને સુંદર પ્રવાસ થયો હતો. રામ અને શયરીનું મિલન, શંકુતલાની પિતૃશ્રદ્ધે વિદાય અને દુઃખીત દ્વારા એનો અસ્વીકાર દર્શાવતાં પ્રસંગો ચિત્તને સ્પર્શી જનારા હતા. સત્યવાન-માવિત્રી, ચાંગલિકા, બીમની પ્રતિજ્ઞા, દારૂદ્રવી પરીક્ષા જેવા પ્રસંગો મનોહર આયોજન ઉપરાંત એક એક કથાને મૂર્ત કરતા હતા. ‘સંયુક્તા’ અપદરજી, ચેતકની છેલ્લી ઉત્સાહ, જહાંગીરનો ન્યાય, ભગતસિંહની ફાંસી, તિલકનો મુકદ્દમા, દાંડીકૃત્ય આદિ આયોજનોમાં ભારતના ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાં દર્શાવતા મદ-ત્વના પ્રસંગોની પ્રતિભા મૂર્ત થતી હતી. ‘પશ્ચિમની’ પ્રતિબિંબ’ અને ‘તાજનું’ છેલ્લું દર્શન’માં અરીસાની અને તાજની જે રીતે ગોઠવણ થઈ હતી તે આ બધાં આયોજનો પાછળ રહેલી કલા-દૃષ્ટિનાં કિતમ ઉદાહરણો છે.

આયોજકોએ ઝીણી ઝીણી વિગતોનો ખ્યાલ રાખ્યો છે. પડદાઓ, ચંદરવા, આશ્રુપણા આદિની વીગતો અને પ્રમાણુભાન પાછળનો હિંદી અભ્યાસ અને મહેનત જણાઈ આવે છે.

સમગ્ર રીતે નોંધએ તો આ પ્રદર્શન એની વિચાર અને રજૂઆતની નવીનતાને દારજી અલિન-દનીય બન્યું છે. આયોજકો અને કલાકારોનો પરિશ્રમ, અભ્યાસ, કલા દૃષ્ટિ અને લોકરેખણોનો ઉચ્ચ હેતુ આમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત થાય છે. શ્રીમતી સુશીલા રજની પટેલ અને તેમનાં સહાયક શ્રી. જ્યોત્સ્નાબેનને અમે હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ. (‘સ્વારથી’)

ભૂપેન ખખખરની ચિત્રસૃષ્ટિ

જાહેર આર્ટ ગેલેરીમાં તા. ૧૮ ફેબ્રુ '૬૫ થી તા. ૨૪ ફેબ્રુઆરી '૬૫ સુધી શ્રી. ભૂપેન ખખખરના ચિત્રોનું પ્રથમ પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું' આ કલાકાર આર્ટ'ડ એકાઉન્ટન્ટ છે અને એ વર્ષ પૂર્વે મુળબંદી મોટી આર્ટ'ડ એકાઉન્ટન્ટની પેદીયા તેઓ કામ કરતા હતા, તે છોડી વડોદરા જઈ ત્યાં ૧૧ ફેક્ટરી એવ ફાર્મન આર્ટ'સમાંથી ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરી એમ એ (આર્ટ ક્રિટિસિઝમ)ની પદવી મેળવી હવે વડોદરા જ સ્થાયી થયા છે

તેમના ચિત્રોને 'પોપ આર્ટ' નામના પ્રકારની હોવામાં મુકી શકાય. આ ચિત્રસૃષ્ટિમાં મીથી વધુ પ્થાન ખેંચે છે તેમના રંગો: કેસરી, કાળો, પીળો, જુઓ. તેમણે દેવી દેવતાઓના યન્ત્રમાં મળતા ચિત્રોને કાપકૂપી ચિત્રો પર ચોટાડ્યા છે ભાંતો પર જોવા મળતા જાહેરખખરના ચૂત્રો લખ્યા છે, કાપ ચોટાડ્યા છે. કેન્વાસ પર એનેમ્ય, ચૂંદડી રંગના કપડાના ટુકડા વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા છે. ધાર્મિક કથાઓમાં ઉલ્લેખાયેલા પાત્રોનાં ચિત્રો વાપર્યા છે પાનખીડીવાળાની દુકાનોમાં જોવા મળતા કેએન્ડર, દેવદેવીઓના ચિત્રો વગેરે પોતાના ચિત્રોમાં ખખખા લીધા છે.

શરૂમાં તેમને હેતુ એવા ચિત્રો રચી કમી મળક ઉડાવવાનો હતો. પછી ગભીરતાપૂર્વક આલુ બાલુના પરિવેશમાંથી તેમણે એ સૃષ્ટિનું કલાત્મક રૂપાંતર કરવાના પયત્નો આદર્યા તે ત્રીજે તબક્કે એમાંથી સ્વતંત્ર રચનાઓ રચી કરી આતાની દેરી દેરી પર હાથના ચાપા, રામ રામ, શ્રીનાથજી બાવાની જી, વગેરે સૂત્રો ઉમેર્યા. એ સૃષ્ટિમાં જાણે એ મોટી તગતગણી આખો આદિ કાળથી જોઈ ગઈ હોય તેવો ભાવ થાય છે વધુ પ્રભાવશાળી 'હિંદુ મંદિર' વાળું મોટું ચિત્ર છે. એના રંગો આયોજન વગેરે ઘણા પ્રભાવક છે

કલાકારના વિકાસના તબક્કામાં હવે આ સુગમાં ભાવક પ્રશ્નો કરી શકે કે નહિ તેવું હું લખું તો બાલિકા ગણ્યુ પણ જે વિચારપૂર્વક બૌદ્ધિક અભિગમ સહિત આવી ભાવસૃષ્ટિ લાવે છે તે કલાકારને તેના દષ્ટિગોળ વિશે પૂછી શકાય. અમેરિકન ચિત્રકારોએ શરૂ કરેલી આ 'પોપ આર્ટ'માંથી ભણે પ્રેરણા ભૂપેન ખખખરે પ્રાપ્ત કરી હોય, તેમની સમસ્યા ભારતીય પરિવેશને લગતી છે અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિના અવલોકને પોતાની નિજ શૈલીમાં તે રચી કમી શક્યા છે એ દષ્ટિએ આ પ્રદર્શન અને કલાકારનો પ્રસાસ બંને સફળ થયા છે.

(સારથી)

—મુનીશ કોઠારી

માનવીનું પરિવાર-ભાન

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

હેવો એ મુરખ શબ્દ છે !

માનવ પરિવાર ! માનવીએ કેઈ મંત્રનું પાસ-
વણ કરવાપણું ઉચિત ઝોખાવ તો, એના વિના
ખીએ કયો શબ્દમંત્ર વધારે સાર્થક થઈ શકે ?

માનવ પરિવારનો ઉચ્ચાર કરો, ફરી વાર તેનું
સ્મરણ કરો; અને પુનઃપુનઃ જાણ જાણતાં, દેખો તો,
શું દેખાય છે ?

પરિતાપ પામેલા પાંડવોનો પરિવાર, હિમાળો
માળવા, હિમચળનાં જાંબી ગયો, તે પણ પડે-
લાંતાં માનવોનો પરિવાર, અનેકાનેક વગ્નેષ પર
ઈતિહાસની સમય ઢેરી પર એક પાછળ ખીએ
એવો અવિરત પગદંડ ઉપાડતો આવ્યો જાય છે.
એની ઢેરી અનંતાનંત છે. એનો કદમ અણુ-
થંબો છોડે છે, એની ગતિ અવિરામ છે, એ
દેખની ઇતિહાસની માતા માનવ-પરિવારની પગ-
દંડી પર ખમા ખમા પુકારે છે

લાખ લાખ વરસોની માનવ વણગારો આવે
છે, જાય છે, અહોરાત વધ્યા કરે છે; તેમાંથી જે
નિષ્પન્ન કરે છે, નિતર્થ કરે છે, વિતરણ પામ્યા
કરે છે અને વ્યાખ્યા કરે છે તે, માનવમૂલ્યનો
શો દંકારવ છે ? શું શબ્દરૂપ છે ? કેવી સહ-અનુ-
ભૂતિ છે ? નિરવતાને નકાર્યા કરનાર એ ચારવત
શબ્દ જાણનું નામ પરિવાર-ભાન છે.

દેખો તો, માનવીય જીવંતીની સૌ સમયની
સૌ સીમાઓ પર બેઠેલી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો
આ પરિવારભાનને પેદા કરનારા, કારખાનાંઓ,
અથવા એ શબ્દ પસંદ ન પડતો હોય તો, કાર્યા-
લયો અને કચેરીઓ જની ચૂક્યા છે.

એવા કાર્યાલયો અને કચેરીઓમાની એક
કચેરી અને કાર્યાલયનું નામ છે. શાળા.

આ શાળામાં, માનવજાતનું, એટલે સમસ્ત માનવ-
જાતનું પ્રતિનિધિ-માનવ આવે છે. આ પ્રતિનિધિ
માનવરૂપની જે જ જાત છે. એક નરજાત અને
ખીજ નારી જાત. આ પ્રતિનિધિ રૂપનો એક જ
ધર્મ છે, માનવ શરીર-મનનો ક્રિયાધર્મ. આ પ્રતિ-
નિધિ રૂપની અનેક ભાષાઓમાંથી સૌ શબ્દોનો
એકજ અર્થ જે સાર્થક બન્યો છે તે ક્રિયા-શબ્દ છે.
આ પ્રતિનિધિરૂપ, સૌ વિષયોના, સૌ અભ્યાસક્રમ-
માંથી એકજ મૂલ્ય શીખવા માંગે છે, આ મૂલ્યનું
મહાનામ, પરિવાર-ભાન છે.

માનવજાતની જીવંતીએ સરજેલી શાળામાં મેળ
જાયો છે માનવોનો. આ જાળ સમારંભ છે. સૌ
બેઠોના સૌ હેઠવાળો, સમાન માનવોનો આ જાળ-
સમારંભ છે. માનવજાત અહીં માનવ તરીકે એકઠી
મળા છે. કેઈ પણ માનવ કાર્યાલયમાં, માનવજાતનું
સમાનમાનવરૂપ-કેવળ અભેદ માનવરૂપ, જે એકઠું થતું
હોય તો, આવું માનવ-મહાસમારંભ આ શાળા છે.

પરંતુ માનવજાતને એક જ મૂલ્ય જેનું
નામ પરિવાર-ભાન છે, તે અહીં કેટલું છે ? તે
અહીં ખૂણ ઝોણું છે, અથવા નથી. માનવજાળ-
રૂપમાં તે હજી જીવ્યું નથી. માનવ-સમારંભના
આ જાળમેળામાં, જે દેખાય છે તે પરિવાર-ભાન
નથી, પરંતુ સ્વાર્થ-ભાન અથવા સ્વ-અર્થ-ભાન
છે. જાળકની આરંભના સંજ્ઞાનતાનું એવું જ સ્વ-
રૂપ હોય છે.

એની બધી ક્રિયાઓ, પોતાના જ અર્થવાણી, અથવા પોતાના જ સંતોષ માટેની છે, એ જ કંઈ કરે છે તે સ્વ માટે છે. એ રમે છે, શીખે છે, લખે છે, વાંચે છે, દોરતી કરે છે, કંટા કરે છે, તે બધું જ સ્વ-લક્ષી જ હોય છે અથવા સ્વગત એટલે સ્વ-સંકુચિત હોય છે

આત્મ બાળ-માનવ-કાર્ય કેવું આબેહૂળ કુદરતી કાર્ય છે: આ માનવકાર્ય એના શરીર-મનની કુદરત-માથી જ સદૃશ રીતે વહે છે, અને "ક્રી-એ-ટર-પ્રાઇઝ" તરીકે વહેવા માંડે છે. માનવબાળ સ્વકાળે સાદસ કાર્યને ધારણ કરે છે આ ક્રી-એ-ટરપ્રાઇઝને અથવા મુક્તસાદસને દેખવા માનવીના આદિકાળ પર નજર નાખો, જંગલી જગતનું દિગંજ માનવ-રૂપ, અથવા ઇતિહાસનું માનવ-બાળરૂપ પણ આજના મૂડીવાદી જગતના માનવ ભક્ષક, મૂડીદાર માનવી જેમ, જૂનપૂન કરતું અને પોતાની સર્વલક્ષી જૂનના શમન માટે આખા જંગલજગતને અગ્નિ સમજવું અગ્નિ-હન્ટા બનીને દોડતુ હોય છે... અને ઇતિહાસના વ્યાધાત જેવું એ જ જંગલરૂપ, મૂડી-વાદી માનવ તરીકે, આજે પણ, શિક્ષિત જગતનો ઇન્કાર કરતું, માનવ જગતને જંગ સમજતું, સર્વલક્ષી બનતું દોડતુ દેખાય છે. પોતાના નિનાના સૌ માનવો એના અગ્નિ છે. એ અગ્નિ-હન્ટા છે અને અગ્નિ-ઓક્તા છે

પરંતુ માનવબાળનું માનવજાતે ગ્લેબી શાળામાં સમારંભ પામતું, સ્વગતરૂપ, સ્વગતતા પર એક પગ ઢેકવીને બીજાને કદમ પરિનાર-લાન પામવા માટે ઉપાડવા માગે છે એમાં જ માનવીની માનવતા છિપ્ત છે. અને તેમાં જ, શાળા સાર્થકતા પામે છે એ જ રીતે, જંગલજગતમાં જે શક્ય નહોતું, તે માનવમૂલ્ય, માનવીએ રચેલી આ સંસ્થામાં અને આ સંગઠનમાં માનવજાતના ઇતિહાસમાં શક્ય નવવા માટે છે. આ સંસ્થા-સંગઠનનું નામ શાળા છે. એ શાળામાં પ્રભવતા પરિવાર-લાનને જંગલજગતનો છેલ્લો પ્રતિનિધિ બનીને જીવતો, માનવભક્ષકનો મૂડીવાદી-ધટક પણ લોપી શકતો નથી. માનવબાળ અહીં આ સંસ્થામાં આવીને ધર્મજીવ અને વર્ગ-

વાદથી નિરપેક્ષ એવા સંકુચર માનવભાવને ધારણ કરવાની તથા જંગલ જગતની અને મૂડીવાદી ઇતિહાસી માનવભક્ષક, સ્વગતતાની જંગલિયતમાંથી વિમુક્ત બનવાના માનવપરિવાર ભાનવાળા વર્તન-શીલ સાથેની સમૃદ્ધિ સાધવા માટે છે, સાધવા માગે છે. એ સાધનાની, માનવીના માનવવર્તનના શીલા ઉપની પહેલી ઝનક, આ રીતે શાળા નામની સંસ્થામાં શરૂ થઈ શકે છે. એના આરંભની આભામાયી જ કોઈ પણ શાળા, પોતાની સાર્થકતા પૂરવાર કરીને નિવા પોતે વિમુક્તિ માટે છે તેવા અક્ષરોના અક્ષર-દેહને, પોતાના કષાડ પર આલેખી શકે છે. આવો મુદ્દલેખ પરિવાર ભાનવો આલિસાં કરવાના હેતુને જ વચેલી શાળાના દરવાજા પર દેહીધ્યમાન બની શકે છે. આવી દીપ્તિનો અક્ષરદેહ ઉપજવવા મોટી ધમરતો જરૂરી નથી બનતી. ભારતીય કલા-શુરો અને ભારતીય ગાંધીમાનવે આ અક્ષરોને જંગલીઓ પર મઢીને જાહેરાત કરી હતી કે, "સર્વે આયતુ સર્વત" "તે એટલા જ માટે.

પરંતુ "માનવપરિવારભાન" નામના આવા માનવમૂલ્યના વિકાસનું જ વિતરણ કરવાના, માનવીય હેતુના સક્રિય સ્વીકાર માટે, સૌ માન્યાપો, વાલીઓ, અને શિક્ષકોને આજે ફરજિયાત તાલીમ આપવાની જરૂર બની થઈ ચૂકી છે આવી તાલીમ વિનાના શિક્ષકો કે પ્રોફેસરો પાસે પરિવારભાનને માનવ દીકરા-દીકરીઓમાં વિતરણ કરવાના શિક્ષણ હેતુની પકડ કેવી રીતે આવી શકે? અને તો પછી અજગજ-ગતન ધારી શિક્ષણતંત્ર માનવ ફરજમાં માનવધીયનું શું સિયન કરી શકે?

આત્મ પરિવારભાન પામવાની અને પછી શિક્ષક બનીને, આ માનવમૂલ્યને માનવબાળમાં પમાડવાની પ્રક્રિયા કેવી હોય? આવા સવાલનો જવાબ ઘણો અધરો હોય છે, અને છતાં માનવજાતની છંદગીર્તિ હજારો વરસથી તે આજ સુધી એ જ સવાલનો જવાબ દેનારી વજ્રગર, વિષમિત્ર અને એખનાતોનથી મઢીને ગાંધીમાનવ સુધી, આ પરિવારભાનને જગવવાનો એક સજંગમ્સ્ય પદાર્થપાક જેવી, નક્કર જીવનકથા મળી આબેહૂળ એકેલી દેખાય છે. આ

માનવવજીર, ઇતિહાસ-સમયની અનંતતા બનીને, પોતાની પીઠ પર બીજો કોઈ માલસામાન ધારણ કરતી નથી. એની પાસે જે છે તે મૂડી પરિવાર-ભાનના માનવીય મૂલ્યની છે.

આ માનવમોલ - જેનું નામ, ધર્મ, જન, વર્ગ, નિરપેક્ષ એવું માનવવર્તનશીલ અથવા પરિવારભાન છે તેનું ધારણ સૌને જ-મસિદ્ધ રીતે સહજ હોય છે. માનવફરજદ આપું માનવભાન સતત રીતે ધારણ કરી રાખી શકે તે માટે તેને વિમુક્ત રાખવાનું કાર્ય, જનવવાની ફરજ પણ સહજ રીતે જ માનવ-સમાજગત ફરજ છે. આવી ફરજની બજવણી માટે જ, સમાજની સૌ સંસ્થાઓ, અને સમાજનાં સૌ સંગઠનો જરૂરી મનાય છે. આ ફરજની બજવણી જે સંસ્થા અથવા સંગઠન જનની ન શકે તેને પવટાપા વિના ટકી રહેવાનો અધિકાર હોય શકે જ નહિ.

શિક્ષણ નામની સંસ્થાને, અથવા સંસ્થાક્રિયાને અને શાળા નામના સંગઠનને અથવા સંગઠનક્રિયાને માનવ સમાજની જીંદગીનું આ ધોરણ જ સાર્થક રાખી શકે.

આ સાર્થકતા માટે શાળા કે શિક્ષણ, શિક્ષણ-ક્રિયાનું જેનું સ્વરૂપ ધારણ કરવું થયે?

ધર્મ-જન-વર્ગ-ભેદવિહીન એવું માનવપરિવાર-ભાવ ઉપમલે તેનું જ, આવી શિક્ષણક્રિયાની વિવિધતાની વિગતમાં કોઈપણ વિના, આટલું જરૂર કહી શકાય, કે આવું પરિવારભાન, માનવજાળને આપો મીઠાવી દબને, શાંતિની કસરતની ક્વાચત કે શાંતિના સરકરી દેખાવો યોજવાની કોઈપણ છલના વડે આપી શકાનું નથી. માનવપરિવારભાન, માનવફરજદને પોતા સિવાયના માનવો સાથેના પરિચય વડે, સહકારી અને સહચારી સંગતિ વડે તથા સૌ માનવગત એવી અનુરાગી અનુકંપા વડે જ આપી શકાય. એ માટે માનવફરજદને ખુલ્લી આંખે માનવગત જનવાની અભિમુખતા સ્વીકૃતિ પડે, અને તે માટે તેને ધર્મ-જન વર્ગવાદી બેદ ઘટનાના કારાગારી કાયદામાંથી વિમુક્ત રાખવું જ પડે.

એ રીતે જ, પોતાની જ અંદર દેખવું, પોતાના જ સ્વઅર્થ સાથે અનુસરવું, પોતાની સ્વગતના માટે માદશ કરવા મથવું, પોતાના જ રૂપ પર મુગ્ધ બનવા મથવું. માનવજાળ, પોતાની સ્વસંકુચિતતાની મીઠાને ઓળંગીને, પોતાથી પર એવી માનવજ ક્રિયા સાથે, માનવીય સંપર્ક સાધવાની માનવમગ્નિ નામની મૂલ્યક્રિયા સાથે, અનુસંધાન પામી શકે. અતી આગળ જ એ માનવપરિવાર માથેની ભાનદશા અથવા પરિવારભાનને ધારણ કરવાનો માનવમંરકાર શરૂ કરી શકે.

આ રીતે જ, માનવજાળ, પોતાની બહારનાં માનવરૂપને પામવા પોતાની સ્વગતતાની ઓતરાતી દિવાલને ટપીને, પોતાના રૂપને બીજના રૂપ સાથે તદાકાર કરી શકે; તથા માનવીય સાક્ષાત્કારને અનુભવી શકે, તથા માનવીયરૂપ સાથે, એટલે કે સ્વસંકુચિતતાથી પર એવી માનવીય વાગ્વિકના સાથે અથવા માનવસત્ય સાથે નમ્ર બની શકે.

આવી શિક્ષણક્રિયામાંથી માનવપરિવારનું ભાન માનવસ્વરૂપ, જેના ક્રિયા-સમૂહો અનુરાગ, સહઅનુભૂતિ, સહકાર, સહચાર, જેવા જનબુદ્ધિના બન્યા છે તે માનવજાળની અનુભૂતિમાં જીવતા બની શકે.

આવી પરિવારભાનની દશા, એટલે કે માનવ-જીંદગી સાથેની ભાનમય દશા છે. આવું પરિવારભાન વ્યક્તિગત અંગતતાવાળું, સ્વસંકુચિત ભાનરૂપ નથી, પરંતુ સમાજજીવનરમ્યાથી નીપજવું, માનવીય તત્વરૂપ બનવું હોય છે.

જે ઘર અને શાળા માનવજાળને આવું ભાન કરવાની એટલે પોતાની સ્વસંકુચિતતામાંથી વિમુક્ત બનવાની ભેગવાઈ દર્શી શકતા નથી તે માનવીય રીતે નિરર્થક એવી, કેવળ નામધારી સામાજિક સંસ્થાઓ બને છે.

એક સીધો સારો દાખલો લઈએ. ઘર કે શાળામાં ત્યારે કંઈ ઉજવાય છે ત્યારે એ ઉજવણી સાથે સંકળાએલી મિજબાનીઓનો આનંદ માણતાં બાળ-માનવો આ મિજબાની પાછળનો માનવપ્રસંગ સમજવાની દરકાર કરતાં નથી હોતાં. તેમને મિજ-

ખાનીની વાનગીઓ સાથે વધારે રસ હોય છે, પરંતુ ઘર કે શાળાની માનવીય ફરજ આ રસની પાછળના પ્રસંગને, એટલે કે સમાજજીવનના પ્રસંગને, જીવંતો બતાવવાની હોય છે તથા તે પ્રસંગ સાથે સંકળાએલા માનવતત્ત્વ સાથે, બાળ માનવની સંગતિ કરાવવાની હોય છે જ. જે શાળા કે ઘર આ બતાવવાની બૂલે છે તે, સામાજિક સંસ્કૃતિ તરીકે નિર્ણયક પૂરવાર થાય છે, તથા માનવજાતને સ્વ-ગતતાના કૌશલ્યભાષી વિમુક્ત ક્યાં કંવાની પોતે ધારણ કરેલી માનવીય જાગૃત્તાગીને દોહ કરતા હોય છે.

સ્વ-સંકુચિતતા અથવા સ્વગતતાનું વર્તન એ અમારું “પ્રાથમેટ એન્ટરપ્રાઇઝ” છે, અને તેજ વિમુક્તિ છે— એવો પ્રલાપ કરનારી મૂઢીવાદી ઘટનાની કારવાહી આવી પરિવારજાનની માનવીય વર્તનશીલતાને રૂપે છે, રોકે છે, અને દબે છે.

એ રીતે, તે માનસખિમરીની બધી ઘેનજાઓને પાયો નાખે છે. માનવ પરિવારજાનની બધી પ્રક્રિયાઓને આ ખિમાર દશા તથા આ ખિમાર દશાની પ્રેરક એવી “પ્રાથમેટ એન્ટરપ્રાઇઝ”ના વર્તનવાળી ક્રિયાઘટના વિરોધ કરે છે. સામાજિકતાના નામની એ દુરંમતી કરે છે. તથા જીવનમાં સૌ કોનેમા બ્યક્તિગત સ્વસંકુચિતતાના પ્રાથમેટ એન્ટરપ્રાઇઝની આ ઘટના તરફદારી કરે છે. આ “પ્રાથમેટ એન્ટર-પ્રાઇઝ” નામની સ્વગતતાવાળું માનવઘટક પોતાની મ’ડળી, પોતાનો જાતવાદ, તથા પોતાના વર્ગકૌશલ્યાની વ’ડી વચ્ચે જ વિહરનારું માનવરૂપ છે. એ જે કૌશલ્યમાં પુરાણ છે તેની બહારનો માનવ પરિવાર એની જાનદશામાં નથી આવતો પોતાના કૌશલ્યની બહારનું બધું માનવરૂપ, એને માટે પરાણ તથા શિકાર કરવા લાયક તથા શોષણ કરવા શોઝ, જગતરૂપ છે. આ જગતરૂપને એ સ્વવર્ગ-સંકુચિત અથવા સ્વજન સંકુચિત એવું માનવરૂપ, આત્મીય તરીકે અંગીકાર કરી શકતું નથી, એ તો તેનો ઉપભોગ, શોષણ અથવા લક્ષણ કરવા માગે છે. માનવ પરિવારજાનની આવી કંગાળદશામાં

યજ્ઞદીઓનો મહાસંહાર કરનારું કૌશલ્ય જ નાગીવાદ તરીકે તથા ગોરાવાદનું નામ ધારણ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાની માનવજાતના મહાસંહારને રોજના જીવન વહીવટ તરીકે ધારણ કરે છે. આ કૌશલ્યના પાયમાં “પ્રાથમેટ એન્ટરપ્રાઇઝ”ની વિચારજીવિકા છે.

આવા સ્વસંકુચિત માનવજાનની દશામાં સર્જાતાં કરોડો માનવોનું શાસન કરનારા પ્રત્યક્ષરૂપનું નામ જોનસન હોય કે ગોરડાવટર હોય, પરંતુ લી’કને દાખરેથી પરિવારજાનની શાસનચેતના વિનાનાં આ સ્વરૂપો માનવીય અનુકંષા વિહોણા દેખાય છે, એવી શામન ઘટના માનવીય પરિવાર જાનના મુદ્દયને ઉપજવી શકતી નથી હોતી, બેલડી તેની ગેધક હોય છે.

પણ, અરે, આવા પરિવારજાનનું મુદ્દયરૂપ આને તો સ્વ-સ્વતંત્રતા માણ્યું છે એમ આપણે કહી પડીએ છીએ. આનું મુદ્દયસ્વતંત્રતાનું રૂપ ધર્મ-ભેદી, જાતભેદી અને વર્ગભેદી ઘટનાના, સ્વસંકુચિત કૌશલ્યઓવાળા સંસારમાં નજરે પડે છે પરંતુ ત્યારે, આવા માનવશોષક કૌશલ્યને ભેદીને માનવીય અભિતાના પરિવારજાનનો હું કાગવ આપણને માદ આવી જાય છે આપણે ગાંધીમાનવે ઉચ્ચારેલા, પરિવારજાન દશામાં શબ્દો જણે સાલળી રહીએ છીએ. અથવાવાદ નજરની ન્યાય કચેરીમાં પગ રોપીને બેભણું આ પરિવારજાન પોતાની ઓળખ આપતા, આજથી ચાર દસકા ઉપર જ જે ગોરડા હવે તે બોલ આપણા જાનમાં જીવંતો અને છે કે, “હું હરિજન છું, હું વણકર છું.”

આવા શબ્દો ઉચ્ચારવાની તમારી મારી અને સૌની સરખી ફરજ નથી? છે જ અને છતાંપણ એ શબ્દો આપણા મોઢામાંથી કીપજી શકતા ન હોય તો તેનું કારણ પેલું સ્વસંકુચિત કૌશલ્ય છે. મુક્તમાનવીનું કેવું વિમુક્ત રૂપ છે: પરિવારજાન વડે એ ગાંધી નામનું માનવરૂપ ધર્મજનત વર્ગભેદી કૌશલ્યના કાગાગરમાંથી વિમુક્ત બન્યું છે. એ જ્યારે કહે છે, “હું હરિજન-વણકર છું,” ત્યારે આ કથનમાં કોઈ કવિતાનું રૂપ કે કોઈ શબ્દોના

રશિયાની નજરે

બહેરામજી મલખારી

ઝાગણીથી સદીના છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષો દરમ્યાન ભારતમાં થતી સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાની હિલચાલને રશિયાની પ્રજા સહાનુભૂતિ-પૂર્વક નિહાળી રહી હતી. એ રશિયન છાપાંઓમાં આ અળવળતા અગ્રેસર નેતાઓ વિશે લેખો છપાતા તેમજ ભારતીય જીવનના બનાવો વિશે અને અંગ્રેજોની ભારતમાંની સંસ્થાનવાદી નીતિની ઝાટકણી દાઢી દીકાઓ પણ આવતી. તે સમયના રશિયનોના અભિપ્રાયો અને દીકાઓનો ૧૯૫૭માં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો અને તેને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે: નામ છે ‘મિત્રોની નજરે.’

૧૯મી સદી અંતે, રશિયન અખબારોમાં રુશ્સાતના આ પત્રોના પુત્ર કવિ બહેરામજી મલખારીના જીવન અને કવન પર અનેક લેખો લખાયા હતા. ભારતીય સ્ત્રીઓની કુદિત માટે તેમજ વિધવાની સ્થિતિ સુધારવા, અને બાળસંનની પ્રથાની નાબૂદી કરવા ચોતાનો અવાજ સુલક કર્યો હતો; અને આ સવાલોના નિરાકરણ માટે તેમજ બ્રિટીશ હકુમત પર દબાણ આણ્યું હતું.

૧૮૯૮માં “રુસ્કાયા મિલ” નામના સામયિકના ૧૬ા અંકમાં “આર્મસુધારા”ના અગ્રેસર ‘બી. મલખારી’ એવા મધાળા હેઠળ એક લેખ પ્રસિધ્ધ થયો હતો.

બીજે વર્ષે ‘મીર બેગી’ નામના સામયિકમાં ‘ભારતીય પત્રકાર બહેરામ મલખારી’ નામનો લેખ છપાયો હતો. આ લેખમાં તેમની આછી જીવન-ઝરમર, ‘ઈન્ડિયન રપ્રેઝેન્ટેટરના અળરપત્રી તરીકે અને હિંદમાં તેમજ પરદેશમાં એક પ્રચારક તરીકેના તેમના કાર્ય વિશે તે માહિતી આપવામાં આવી હતી.

ઉપરાંત આ લેખમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ‘હિંદી સ્ત્રીઓ તેમની ઘણીજ ઝણી છે. તેમના અભિપ્રાયોની બહેરાતથી હિંદી સ્ત્રીઓમાં સ્વમાનની લાવના ઉત્પન્ન થઈ. અને તે સાથે જ આઝાદીની અખના, તેમજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ બજત થઈ. શ્રી. મલખારીના વિચારો વિવિધ ક્ષેત્રોને આવરી લેતા હતા. તેઓએ જ્ઞાતિના ભેદભાવ સામે વિરોધનો અડો લહેરાવ્યો, અને સામાજિક સુધારાની જરૂરિયાત સમજવી.

રશિયન પ્રજાએ શ્રી. મલખારીએ સ્થાપેલી સેવાસદન સોસાયટી ન્યાં સ્ત્રીઓને નર્સની તાલીમ અપાતી, વિધવાઓને કામ અપાતું અને બાળ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ ચાલતી તેવું પણ જાણ્યું મુશ્કેલન હતું હતું. વળી તેઓ એક કવિ તરીકે પણ રશિયામાં સન્માન પામ્યા હતા.

—વી. માકારેન્કો

[સાથે પાનેથી]

વિનયની આળ-પાળ નથી, એ કથન સત્ય કથન બને છે. એવું પરિવારભાન જે અનુભવે છે તેજ એમ કહે છે.

આ કથન કોઈ દૈવી કે દેવતાઈ કથન નથી. આ કથન કોઈ “સુપરમેન” જ ગોલી શકે તેવું કથન નથી. ગિલ્ડકુલ માનવીય અને સૌ માનવો ઉચ્ચારી શકે તેવું આ કથન છે. અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે આપું કથન કરી શકવાની કારવાહી અને જોગવાઈ જે ઘર કે શાળામાં નથી તે ઘર કે શાળા માનવ મૂલ્યની ચન્નતા વાળાં હોવાથી સંસ્કાર કે શિક્ષણને ઉપજનવી શકવાની લાયકાત વિનાનાં છે.

આ દષ્ટિએ, ઈન્દુલાલના નેતૃત્વનાળા, સામ્યવાદીઓના વર્ચસ્વાળી અને 'પ્રગતિશીલ' મણ્ડાતા નાગરિકોના ઉત્સાહી ખલાઓ પા ડાંચે ચઢેલી જનતા પરિપક્વને જેમ ઉદ્ધવાલથી જુદી પાડવી શક્ય નથી, તેમ સામ્યવાદીઓથી જુદી પાડવી યોગ્ય નથી જાણ સુધી કેળા સહેલી મધ્યમવર્ગ આકર્ષાતા હોને ત્રાસુધી વાત જાદી હતી પરંતુ અમદાવાદના કામદારોના વેગીલા પ્રવેશ પછી આખી રાજકીય બેલ્લાઈ રહી છે—રણજીતિનું નુ રચરચ તૈયાર થઈ રહ્યું છે હવેના કર્મક્રમોમાં એનો વર્ગનિમ્નહોને રાજ નધુ ને વધુ કાપસી આપા પિના નહિ જ રહે (ઈન્દુલાલે સહેરના માનિકોને વિશે તાજેતરમાં ઉદ્ધમવાલા વચ્ચેના પાછળનું સંજ્ઞાન્ય, અને દિસાનેના આદેશનો દારા આશ્વિરતા રોનેય સગ કરવાનો પ્રવાસ આગળ વધને તેમ તેમ તેનો પામે લાલ રાગ પ્રગટ થવા પિના નહિ જ રહે)

આજનું દુર્ભાગ્ય એ છે કે, પ્રજા પોતે આ આખી પ્રક્રિયા તરફ ઉદારી છે

કેાઈ એને કહે કે ઈન્દુલાલ 'નેતાનાદી' છે, ને દિનકર મટેના 'સામ્યવાદી' છે, ને પાનખીરાળા સામ્યવાદમાંથી રાજનયનું આપેલા 'ઉદ્ધમવાદી' છે, ને અમુક તમુક સામ્યવાદ સંચાલિત શાંતિ આદેશનના 'સહપ્રવાસીઓ' છે, અથવા એના થકી રશિયા જઈ આવેલા 'સાથીદારો' છે—તો પ્રજાને આ બધુ નકામા ચૂથણા જેવું લાગરાતું ખડુભાઈ, વસાનકા કે નદાજી સામે કેવળ ઈન્દુલાલને જીતાડવા પ્રજા કૂદી પડે એ એમ માત છે, પરંતુ એ વીધે તે દેશને કે રોતાનને વિજયમાળા પહે શવના તૈયાર થાય એનો અર્થ જુદો જ છે પ્રજાએ તો, બધું બપડા પછી, દિનકર મહેતાને અને અમ્દુલ રાજકેને, અને મનુલાલ પાલખીરાળાને, તથા નલિની મહેતાને તેમના પાંડાંના સર્વ પ્રથમ ચૂટીને જનાળ આપ્યો છે! એટલું જ નહિ, પ્રજાએ કેા સોમાલાધનેય બીજે નબરે અને સોના ત્રેમપાન બનેના બીવાલાઈ રખારીને ત્રીજા નબરે અને બપ-

કૃષ્ણભાઈને છેલ્લા નબરે જીતાડીને, તથા નરોત્તમ-લાઈ ઝવેરીને અને અનેક મારા નિકાવાન કાર્ય-કર્તાઓનેય નાપ સંપરીને પોતાનો જનાળ વાળ્યો છે!

વધુમાં, એક જ મહિલા નલિનીમેનને સર્વ-પ્રથમ ચૂટીને, અને દેશદોષી મણ્ડાયાના હાથેકાપતી-ઓમાંથી હ જણને અબકતી ફોલ આપીને, પ્રજાએ વફીલપ ચના ગળદારી ચુકાદાની વ દામી ઉઠારી છે!

અને, આ કાઈ તંદુરસ્ત લોકશાહીની નિશાની નથી, એમ કહેનાર સામે પ્રજા 'વેદીઆવેડા' કહી મોઢું ભગાડે છે!

પ્રજાને તો, આ સમગ્ર પરિણામ કોણેસના સચોટ નિકટપરમે નિરાત આપે છે એટલે કે

—પ્રજાએ અસંતોષના આવેશમાં ગમે તેને ચૂટી કાઢવાની શૂલ નથી કરી પ્રિદાપૂર્વક, ઉત્સાહ-પૂર્વક, નરી નેતાગીરીની મહોર મારી છે એટલે કે પ્રજાએ (પાસ કરીને ૧૦ પોર્સિ) રૂઝિસને કાઢવા જતા ધૂધણુ કે 'નકારાત્મક વપણું' નથી લીધું એ સ્પષ્ટ છે બીજી બાજુ, એકદરે, મિનનોકશાહી સર્વસત્તાવાદી બનેને અપનાવ્યા છે, એય સ્પષ્ટ છે

—પ્રજાએ સામ્યવાદી સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરીને, તેમનો સ્વીકાર કરીને, સામ્ય પક્ષને બહાવી આપીને સામ્યવાદનો નિજ્ય કરવાનો હેતુ કે મન-ચુમેા ન હતો સે યો એમ મહેવુ જ બહી અપ્રસ્તુત છે જનતા પરિષદમાં બંડાવેલા બધા જ કાઈ સામ્ય-વાદના પાઈ નથી એ દલીલ પણ અત્રે અપ્રસ્તુત છે

પ્રસ્તુત માન એ છે કે લોકશાહી પદ્ધતિનો વિજય થયો છે, પરંતુ લોકશાહી મૂલ્યોનો નહિ

આ ચૂટણીની સંધ્યાએ સધુક્ત લોકશાહી મોરચો (પ્ર સ; સ્વતંત્ર પક્ષ, જનસંઘ રંગેરના નિર્જળ સજીવેળા સગો મોરચો) ઊભો થયો હતો—પરંતુ ચૂટણી દરમ્યાન જ એવું અસિત્તવ્ય યોગળી ઝમું! આમ જતા, અત્રે એ કહેવું ઉચિત થશે કે

ને આરંભથી સાચો સૈદ્ધાંતિક (તકવાદી નહિ) લોકશાહી મોરચો ઊભો કરવાના નિષ્ઠાવાન પ્રયાસો થતા રહ્યા હોત તો, જનતા પરિષદની અંદરના રાષ્ટ્રવાદી તંદુરસ્ત તરફોને છતી શકાયાં હોત અને સામ્યવાદી તરફો અળખાં પડી ગયાં હોત, તે પોતા પૂરતાં સીમિત બની ગયા હોત.

● પરિસ્થિતિની કટુષ્ણતા અને નાજુકતા એ છે કે ઇતિહાસમાં અનેક વાર પ્રજાની અર્ધજાગૃતિ સર્વસત્તાવાદી બળોને પોપવા માટે અને સત્તા-સ્થાને સ્થાપવામાં કારણજૂત બની છે; અને કેટલીકવાર લોકશાહી મતદાનની પદ્ધતિ એનું નિમિત્ત-સાધન બની છે. એક વાર એ પ્રક્રિયા પૂરી થયા પછી એનાં શક્ય પરિણામોનો તાગ ઠાઠવાનો અને ‘બાકીની અર્ધજાગૃતિ’નો અમલ કરવાનો કરો અવ-કાશ જ પ્રજા માટે રહ્યો નથી એવું થ બ-ધુ છે.

સૌથી મોટી કટુષ્ણતા તો એ છે કે — ઇતિહાસનો આ સખક આજે ભુલાયો છે: પ્રજા જ નહિ, પ્રજાને દોરનારાઓ, સામ્ય-વાદના વિરોધી ગણાતા નેતાઓ પણ, પ્રજા સામ્યવાદથી સુરક્ષિત છે એવી જામણામાં આતમસંતોષ લઈ રહ્યા છે અને પ્રજાને બૂલાવામાં ડુબાડી રહ્યા છે !

[૧૬-૪-’૬૫]

સિદ્ધાંત

આગલી અને આપાદીની પ્રવૃત્તિ

પાણી વાચન

ચોખ્ખામાં પાણીમાં દોડો

નંશનલ કિફેન્સ સર્વિફિકેટ
કિફેન્સ કિપોમિટ સર્વિફિકેટ

એન્ડ્યુઈટી કાર્ટિફિકેટ, કોલીડી અને ખીન્દ
ઓફિસ બચત પાતાનાં ભાગાં લેવો

ગુજરાત સરકારના આદિની આપા નક્કી પ્રગટિત

અમેરિકા

એક સદીનું લાંબન !

લોકશાહીના જિ'આ આદર્શ'ને ધરેલા અમેરિકાના સમવાય રાષ્ટ્રસંઘનું લાંબન જેવું તેવું નથી.

લગભગ બે કરોડ જેટલાં માનવીઓને માથે, કેવળ કાળા રંગને કારણે, પૂરી એક સદી દરમ્યાન અર્ધપ્રશુસત્ત્વ હીણું જીવન લદાતું રહ્યું છે !

આજના જગતના બહુ જાહેર પૂર્વગ્રહોમાં પ્રખ્યાત મોટા સમૂહમાં વસેલા વાસ કરી રહેલા મોટા એક પૂર્વગ્રહ હોય તો તે દક્ષિણ અમેરિકામાં કાળા હપ્તીઓ પંરતેનો છે.

હજી આજેય અમેરિકાના ૧૧ ટકા કાળા (હપ્તી) નાગરિકોને 'થર્ડ ક્લાસ' નાગરિક તરીકેનું અપમાનિત જીવન જીવવું પડે છે.

—જ્યાં વસવું હોય ત્યાં (ગોરાઓના લનામાં) વસવાની છૂટ નથી.

—જ્યાં લખવું હોય ત્યાં (ગોરા લખકોની સાથે) લખવાની છૂટ નથી.

—જ્યાં નોકરી કરવી હોય ત્યાં (ગોરાઓના સમાન દરજ્જે, સમાન વર્ગતરથી) કામ કરવાની છૂટ નથી.

—જ્યાં જન્મવું હોય ત્યાં (ગોરાઓની હોટલ-રેસ્ટોરાંમાં) જોડાઈ લેવાની સગવડ નથી.

અમેરિકાની જાજી પ્રગતિશીલ લોકશાહીમાં કાળા હપ્તીનો નાગરિક મતાધિકારે ય લગભગ દુષ્પ્રાપ્ય રહ્યો છે !

હજી આજેય, અમેરિકાના કાળા નિગરની કુલ વસ્તીના ૧૨ ટકા (ગોરાઓમાં ૫ થી ૬ ટકા) બેકાર છે અને એમાં વસવાટો, જીવન ધારણ અને સગવડો ગોરાઓની સરખામણીમાં, શાપરૂપ જ ગણાય.

હજી આજેય, કૌણ નોકરીઓમાં અને અ-મહત્વના સ્થાને કાળા નિગરને અપમાનિત કરવામાં આવે છે; સતાવવામાં આવે છે,

અને હજી આજેય, કાનૂની રીતે મતદાન માટે અધિકારી ગણાય એવા હપ્તી નાગરિકોમાંથી જ જ સંખ્યા જ એનો ભોગવટો કરી શકે છે.

—અલાબામાં જોહામાં જોહા ટકા માત્ર ૧૩.૪, તો, બીજા દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં ૨૮-૨૫ ટકા, અને કારોલીના જેવામાં વધુમાં વધુ ૪૦ ટકા કાળાઓ મતદાન ભોગવે છે.

હજી આજેય, દક્ષિણનાં આ રાજ્યોમાં લલ-લલા જૈન્યુઓટો અથવા એમ. એ. લજોલા હપ્તી-ઓનેય 'અલજી' બહાર કરીને મતદાન માટે નાલાયક ગણવામાં આવે છે ! કેટલાકને અમેરિકાનું આપ્ત બંધારણ મોટે ભોલે જવા ફરમાવવામાં આવે છે, અને તેમાં નાની શી ચૂક થતાં ગત્તાધિકાર માટે ગેરલાયક ઠેરવવામાં આવે છે; ૧૩કેશન લખતાં એક વિરામચિહ્નની જૂલ પશુ નાલાયકતા માટે પૂરતું કારણ બને છે !

* ગોરી આમડી ધરાવનારા માટે આવી કશી જ પરીક્ષા-કસોટીઓની જરૂર નથી !

આપખુદ સુખાની સત્તા

આ બધું હજી આજેય બની શકે છે કેમકે અમેરિકાના દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં મત-નોંધણી કરનાર 'રજીસ્ટ્રાર'ને હસ્તક મતાધિકાર અંગેની આખરી સત્તા આપવામાં આવી છે. દક્ષિણના ગવર્નરે પોતપોતાના, રાજ્યની અંદર આપખુદ સુખાઓની, જેમ સત્તાનો મનસ્વી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે.

-અમેરિકાના દક્ષિણના રાજ્યોમાં જ હળખી-
ઓની મધ્યા વધારેમાં વધારે છે, અને ત્યાં જ
રંગરેપતુ હળાહળ બેકજીવું રચ્યું છે

પ્રાપ્ત પાણી મુધરેના અને પોતાને લોકશાહી ગણ્યા-
વતા રાષ્ટ્ર માટે, આજના યુગમાં આ જોડું તેવું
દનક નથી અમેરિકા જેવા અતિ વિકસિત અને
લોકશાહીના યુગ્મ પુરુષકર્તા ગણ્યે માટે તે આ
આતરિક ન મોટી અસલ જ ગણાવી જાય છે

*

બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી તો પશ્ચિમી કોંગ્રેસો
પહોંચી ગઈ હતી

આ વરસો દરમિયાન આફ્રિકા જેના અધ્યાગ્રિયા
ગણાતા અડમાય અપૂર્વ જનપ્રતિ આવી છે કાળી
પ્રજાઓ સ્વાધીન બની અમાફિના યોગ્ય માલિકાને
પડકારતી થઈ ગઈ છે ત્યાં અમેરિકા ની આતરિક
પ્રગતિ પોતે જ તમાના કાળા હળખીયાને નવા
આદર્શો, મિલ્કિતો અને દેવુઓ તરફ જાણી પ્રગતિ
કરવા ધકેલે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન નવો મિળજ દેખાવા
લાગ્યો પણ હતો ગુરૂમિ ઉપર ગોરાઓની પડખે
બેલા રહીને ડરખાડીએ કરવા તત્પર બનેલા હળખી
નૈનિકા શુ કામ બેદનીતિને ચનારી થે ? ૧૯૪૮માં
યુદ્ધ દરમિયાન જ ફિલિપ રેન્ડોલ્ફે પોર્ટોગાના
રામદાર મધની આગેવાની લઈને સિનિકાની અંદર
પ્રવર્તતા કાળા-ગોરાના બંદો સામે વોસિંગ્ટન સુધી
દૂથ આવી હતી, અને પ્રે ડુરોવેન્ટને રંગબદ
નિવારના પગના નેવા પડ્યા હતા અનબત્ત એ
અધકચગ નીવડા

યુદ્ધ પૂરું થતા, ૧૯૪૮માં એ જ રેન્ડોલ્ફ પ્રે
દુમાન સામે બેસો રહી ગયો એણે 'ગવર્નમેન્ટ'ના
શુનાની પરવા કર્યા વિના પડકાર ચાલો 'બી-યમાનો
રંગબદ સમૂહો નાણુદ કરો નહિ તો હળખી જવા
નોતે નૈન્ય છોડી જવા સલાહ આપુ છું 'અને
દુમાને પણ રંગબદ દૂર કરવાનો હુકમ પ્રગટ કર્યો

બીજી બાજુ, યુદ્ધ પૂરું થતા થેર પાછા ફરેના
હળસી યુવાનોએ વાતાવરણમાં નવી જોતના પેઠાની
દીધી કારોનીના અને ટેનેસી રાજ્યોમાં એનો

પ્રથમ અમકારો પ્રગટ થયો 'બુકિટ દૂથ'નો પ્રારભ
થયો જેમ દમન વધુ તેમ તેમ પ્રતિદાનો અમકારો
ય વધ્યો

અહિંસક સત્યાગ્રહ

૧૯૬૮ અને ૧૯૬૯માં સુપ્રિમ કોર્ટના અવગ
છના મુદ્દાનો નો ને દિવસો સુકોદો આપ્યો
હતો, જેના નેત્રે શાળાઓ અને વાહનવ્યવહારમાં
રંગબદ રહી હતો ૨૦ની મદીનો નવો મુવાન
આવુ ફરજ નહીં પેલા નેવા ન જ હતો આ
આદતનોમાવી કળી પાળને અદિતીય નેત્રો નેતા
માર્ટિન લુથર કિંગ લાખ્યા ૧૯૫૬માં વાહનવ્યવહાર
(બસમાં મેસવા) નો રંગબદ સામે આ બાઈસ્કેટ
પાદનીએ આગવાની લઈ, અહિંસક નત્યાગ્રહના શ્રી
ગણેશ માહી, મોકલવી જ શકિતની જગાન જગાવી હતી

આ દરમિયાન ૧૯૫૦-૫૪માં ફેડગન કાર્ટીના
સુકાકોઓએ પણ રંગબેદના પાયા ઉપર પ્રેરણા
કર્તા હતા બંધી બેરે રાજાઓમાથી રંગબેદ
નાણુદ કરવાનો એ નિર્ધાર હતો

૧૯૫૭થી ૧૯૬૨માં વગ્સે દરમિયાન બે પ્રયત્ન
લડતો લડાઈ ગ, ૧૯૫૭માં આર્કાનમસ ગબ્બના
લિટનરોકની તાળામાથી અને ૧૯૫૮માં મિમી-
સિપી રાજ્યની આકસર નગરીની ડોનેલમાથી
રંગબેદ જીતવાની નય હતી બને સ્થગે અહિંસક
સત્યાગ્રહી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સ્થાનિક ગબ્બના
દાગેગાઓએ વેર વાળ્યા બને મધન, અતે,
ડેડરલ (કેન્દ્ર) નરકારને વચ્ચે પડ્યું પડ્યું

આમ છતાં, કેમ જાણે આટલા ત્યાગ-ભોગ
ઓળ પડ્યા !

૧૯૬૩માં વળી વધુ આહૂતીઓનો પથ
સાધવો પડ્યો !

-અનાબામાં રંગરેપનો કટ્ટર ગદ ગણાય છે
ત્યાની યુનિવર્સિટીમાં બે કાળા વિદ્યાર્થીઓના
પ્રેવેશ માટે ને આદેશન જગ્યુ એણે આખા
અમેરિકાને હચમચારી ચક્રુ સમગ્ર ઉત્તર અમે-
રિકા જાણે રંગબેદની નાણુદી માટે દક્ષિણ સામે
સજજ થઈ બેસ્યું !

—૧૯૬૪માં ફિલાડેલ્ફીઆ ગિસીસીપીમાં ત્રણ સત્યાગ્રહીઓ શહાદતને વર્ષા.

—દોસિંગ્ટન ઉપરની અપૂર્વ શાંતિ કથા સફળ બની. આ પછી, ૧૯૬૫માં, મતાધિકાર ખાટના આંદોલનોમાં, સેલ્માના સત્યાગ્રહ અને, ૩૦,૦૦૦ કાળા-ધોળા નાગરિકોની ૫૦ માઈલની લાંબી પદ-યાત્રાએ આખી અમેરિકા જલ્લી નાખી છે.

પલરાયેલી આંબોહવા

—ખુદ પ્રે. જોનમને સેલ્મામાં ગુળેલા અત્યાચારથી ચોંટી જીવેને ૧૬ મી માર્ચે આખા રાષ્ટ્રનેજો જે મંદિરો પ્રગટ કર્યો છે એ આ પલરાયેલી આંબોહવાનો સચોટ પડથો પાડે છે. પ્રે. જોનમને એ વાત બહુ જ રુપટ અને કંકાર શબ્દોમાં બહાર કરી છે કે

—કેટલાંક રાજ્યોએ વ્યવસ્થિત રીતે અને ઈરાદાપૂર્વક અમેરિકા બંધારણના ૧૫ મા સુધારાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.

—“કાયદાના ઝોદા દેશ” કેટલાંક રાજ્યોએ અમેરિકાના અનેક નાગરિકોના જન્મસિધ્ધ મતાધિકારને કેળે ચડાવ્યો છે.

—આ અધિકારનું રક્ષાગુ કરનારા ફેડરેલ કોર્ટના સુધાદાઓને પણ આ રાજ્યોએ કેળે ચડાવ્યા છે.

—નાગરિક અધિકાર મામેના આ ઉલ્લંઘનો ખુદ અમેરિકાના રાષ્ટ્રને પડકારવે છે. બહારથી ચડી આવનાર દુશ્મનો સામે જે રીતે લડી લેવું રહે એવી જ નિર્ણયિકતાથી આ અંદરના પડકારને આપણે પહોંચી વળવું રહે છે.

—આજે અમેરિકા આખા વિશ્વમાં સૌ પ્રથમજોતા સ્વરાજના અધિકાર માટે ઝૂકે છે. ત્યારે આપણા પોતાના જ ઘરમાં રાજબેદની નીતિ અત્યધિક અપમાન બનક છે.

પ્રે. જોનમને ડાહી મેરે એના કરનાં જમ પેંધા પડે’નો ભવ પ્રગટ કરતાં બળરેદારી ઉચ્ચારી છે:

—સવાલ આ કે તે તીવ્રતાનો નથી.

—સવાલ તો બંધારણની સામેના પડકારનો છે.

—સવાલ રાષ્ટ્રીય સંકરૂપ સામેનો પડકારનો છે.

—સવાલ મમસ્ત રાષ્ટ્રીય ઐકાત્મતા સામેના પડકારનો છે

અને તેઓ ગભીર ચેતવણી ઉચ્ચારે છે:

જે પ્રજામાં મતાધિકારની બાબતમાં જ વિખવાદ હોય એ પ્રજા કદી રાષ્ટ્ર તરીકે ટકી જ ન શકે.

વળી, પ્રે. જોનમને સેલ્મામનાના અત્યાચારને કંકાર શબ્દોમાં વચોડી કાઢ્યા છે: સેલ્માને રાષ્ટ્રની શરમ ગણ્યાવી છે. અને શાત, શિસ્તબદ્ધ રીતે વિરોધ કરનારાઓ પ્રત્યેની પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રગટ પણ કરી છે. અમેરિકાના ભવ્ય આદર્શો — ‘માનવી સમાન છે,’ ‘સરકારનો આધાર તેની પ્રજાની સમતિ જ હોઈ શકે,’ ‘અને સ્વાતંત્ર્ય આપો વા મૃત્યુ’ વગેરે આદર્શો — યાદ કરાવીને તેમણે માનવીયગૌરવની પ્રતિષ્ઠા કરવાના સર્વોચ્ચ હેતુને વફાદાર બનવા સૌ અમેરિકા નાગરિકોને અપીલ કરી છે:

“આ આદર્શો અને નિષ્ઠા કાષ્ઠ આલોક સૂત્રો નથી. કાલો શબ્દો નથી. આ શબ્દો અને સૂત્રો અર્થે તો, છેલ્લી બે સદીઓ દરમિયાન અમેરિકાના અનેક સપ્તોએ જાત ન્યોજાવરી દીધી છે, અને હજી આજેય ન્યોજાવરી રહ્યા છે.”

સમય વહી ગયો

આ અ બહી પ્રે. કેનેડીને ઉદ્દેશાયશી નથી શું? પરંતુ, પ્રે. કેનેડીએ ઘડેલા ‘નાગરિક અધિકાર’ના ખરડાને પસાર કરતાં કાંબ્રેસે ૮-૮ મહિના કાઢી નાખ્યા હતા. અને અંતે, પ્રે. કેનેડીની હત્યા બાદ, પ્રે. જોનમનેની પાસે ન્યારે તે ખરડા કાયદાશરે સદી કરાવવા આવ્યો ત્યારે, તેને અંદરનો પ્રાણ જ છૂંદી નાખવામાં આવ્યો હતો! ટકાર કરીને પ્રે. જોનમને ઉચ્ચાર્યું છે:

“આપણે સૌ વરસ સુધી રાહ જોયા કરી છી! રાહ જોવાનો મમય હવે વહી ગયો છે.”

૦

‘વાત સાચી છે.

’ એક આખી સદી પૂર્વે સુત થયાં હતાં

હજી અમેરિકી હસખી સાચો યુક્ત નથી

એક આખી મઠી પૂર્વે સમાનતાનું વચન આપ્યા છતાં હજી એ સાચા અર્થમાં સમાન નથી

—સો સો વરસના વયનો અણપાળ્યા જ છે ।

એ વિશે શકા નથી કે અમેરિકી આત્માને દહોળનાર આજી કોઈ હોય તો તે અમેરિકી હસખી છે એની ક્ષિપ્ત અને આઠતીઆએ સંપૂર્ણના આત્માને ભજત ક્યો છે, એટલું જ નહિ પણ લોકશાહીમાંની એની શ્રદ્ધા અને નિયંત્રણ કારો જ તો એને અમલ સ્થિતિમાં શક્તિ અને અહિંસાનો રહ પકડી રાખે છે આગેશ અને અમાનુષી દમન મામેય એણે માનવતાનો રાહ છોડ્યો નથી

ગોરાઓનો સહકાર

ના પશુ ગેય હળસીને જ ફાગે નથી અને બધા દોષ-ગુના ગોરાઓના શિરે જ નથી

છેલ્લા દસ વર્ષ દરમ્યાનના આદોલનોમાં કાળા હળસીની પકળે ઊભા રહેનારા અને યાતનાઓ મહન કરનારાની સખ્યા પણ જેવી તેવી નથી

સેલ્મા, શિકાગો, લોસ એન્જેલ્સ, વોશિંગ્ટન, મોસ્ટન, ટ્રેન્ટન, બેલોઈટ, સાન ફ્રાન્સિસ્કો મન્હોર્સ, હાઈડ્રો વગેરે ડઝનબધ આદોલનો, નિદર્શનો તથા પદ્યાનાઓમાં સે કડો ગોરા પાદરીઓ ધર્મોધિકારીઓ (પ્રીસ્ટ બિશપ, કલર્જમેન), સાધ્વીઓ (નન્સ), મમાજ સંધારકો, કલાકારો અને અગ્રણી મેયરોનો સમાવેશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ ડેટ્રોઈટના ગોરા - ૧૦૦૦ અને મેયરે ૧૦,૦૦૦ ધર્મોધિકારીઓ અને નાગરિકો તથા વિદ્યાર્થીઓની એક માહન લાખી પદ્યાનાની આગેવાની લીધી હતી કેલિફોર્નિયાના ગવર્નરે ડેલિવિઝન ઉપર સે માના અત્યાચારો નિરખ્યા પછી અનાગામાના ગર્વનર વોલેસ ઉપર તારથી પોતાનો ફિટકાર પાઠ યો હતો ન્યુ જેરસીના ગવર્નરે તો પોતાની ધારાસભામાં અનાગામાના અત્યાચારો સામે દરાવ પસાર કરીને કેન્દ્ર મરકારને વચ્ચે પકવા આગ્રહ કર્યો હતો ન્યુ હેમ્પશાયરના ગવર્નરે અલાબામાના

વીગેને અજલી અર્પવાની પ્રાર્થનામાં ભહેર રીતે લાગ લીધો હતો

આ હવે ૧ ખ્રિસ્તી દેવગો ધણે બધે સ્થળે આદોલનના આશ્રયસ્થાન બન્યા હતા

કેલિફોર્નિયાના એધિસ્કોપલ બિશપ જેમ્સ માઈકે તો અમેરિકાના તમામ ૪૦૦,૦૦૦ ધર્મોધિકારીઓને સેલ્માના ‘ધર્મયુધ્ધ’માં સામેલ થઈ જવા હાકલ કરી હતી

‘લસે જેલ, દડા અને મોત આવે મામુદા થિક અનિષ્ટ મામે સામુદાયિક શક્તિએ પડકાર કરવો જ રહ્યો’

અમેરિકા માટે રગબેદ રાહેત સાની નાગરિક સમાનતાના દિવસ હવે ગહુ દૂર નથી આ બધી એની જ એક છુટી નથી શું મહાન ગણતું કનક ધોવામાં સૌ કાળી ગોરી પ્રભ અને પ્રમુખ આગેવાનોનો સહયોગો ત્રિરણાકાખી ફાગો નથી શું લોકશાહીની શાન પણ એ જ હોઈ શકે ને ?

[૧-૪-૬૫]

[દેશવિદેશ ચાલુ]

વિશ્વ-સામ્યવાદનાં ભાવિ એ'ધાણ

‘કુશોવતુ’ પતન થયું એ જ દિવસોમાં મુસ્લોવ (આરંભમાં કુશોવનો સાથી અને મીનને કંદર દીકાકાર, પાછળથી કુશોવના પતનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર) પેકિંગ જઈ પહોંચ્યાના વાવડ અખબારમાં અળક્યા હતા; અને ત્યારે, કુશોવના વારસદારો મીન પ્રત્યેની કુશોવની નીતિમાં મહત્વનો ફેરફાર કરશે કે શું?—એવો શંકાએ જાગી હતી.

અલબત્ત, આમેય સામ્યવાદીઓની ગુપ્ત ચાલ અંગે પાઠો નિર્ણય બાંધવો મુશ્કેલ હોય છે. એમાંય, અહીં તો, જેહ પક્ષે સામસામા જાઝનારા—સામ્યવાદીઓ હોઈને નિશ્ચયાત્મક રીતે કહેવું વધુ મુશ્કેલ હતું. આમ છતાં—

‘કુશોવના વારસદારે કુશોવની ઝાંઝ નીતિ અંગે ધરમૂળથી ઊલટમૂલટ કરવાની પેરવીમાં અને સ્થિતિમાં નથી એ વાત આ વિભાગમાં અગાઉ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી જ.

એમ તો, હજી પખવાડિયા પહેલાં જ, કરાં-બીથી પ્રસારિત થયેલા એ.પી.ના એક સમાચારનું શીર્ષક જ એવું હતું કે ‘રશિયા સાથેના વધુ સારા સંબંધ વિશે મીન આશાવંત...’

આમ, થોડે થોડે સમયે બંને પક્ષ તરફથી દાણો દળાવી નેવા, અને પોતાના ‘ભાપિ મળતિ-યા’ઓના પ્રત્યાધાતો જાણુવા આવાં ‘શીલરો’ મુકાતાં રહે છે. પરંતુ એથી આપણે આ કે તે બાબત ધસડાઈ જવાની ડોઝ જરૂર નથી.

બદલે, છેલ્લાં ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન જે બનાવો બન્યા છે તે (૧) મોસ્કોમાં વિશ્વ સામ્યવાદીઓની બેઠક (૨) ગેરિલા વિઝેટ-કોંગ્રેસને મદદ કરી રહેલાં ઉત્તર વિઝેટનામનાં મથકો ઉપરના

અમેરિકા બોમ્બમારા અંગે મીન-રશિયાના પ્રત્યાધાતો (૩) તાજેતરમાં, મોસ્કોમાંની અમેરિકા રાજદૂતની કચેરી ઉપર મીન, ઉત્તર વિઝેટનામી અને આફ્રિકા પેદાશીઓનો હલ્લો તથા રશિયાર્થ પોલીસ નાયે અચડમળ.

—આ જોઈ ધટનાઓએ એ વાત કાવટી વધુ સ્પષ્ટ કરી છે કે રશિયા અને મીન વચ્ચેના સંઘર્ષ કુશોવના દિવસોમાં હતો તેનાથીય વધુ તેજસો બન્યો છે; બદલે નવા તબક્કામાં પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે.

*

સૌથી પહેલી વાત: મોસ્કોમાં મળેલી પરિષદની. એક રીતે તો, કુશોવનો આ વારસો તેના વારસદારોને લારે પડી ગયો છે.

કુશોવે, તેના અમલ દરમિયાન, એવો એન કરી સખ્સો હતો કે ડિસેમ્બર (૧૯૬૪)ની ૧૫મીએ ૨૬ સામ્યવાદી દેશોની બેઠક બોલાવી તેમાં મીનને આંતર-રાષ્ટ્રીય સામ્યવાદમાથી બાહેધૂત કરવાનો નિર્ણય લઈ લેવો; અને ત્યાર બાદ, વિશ્વના ૮૧ સામ્યવાદી પક્ષોની પરિષદ બોલાવી એ નિર્ણયને બહાલી આપી હતી.

અલબત્ત, આ કંઈ સહેલું મુતરું ન હતું. બદલે, આમ કરવા જતાં જ કુશોવ એકસો પડી ગયો હતો. મીને તો ઘણા બધા મહિના પૂર્વે (૧૯૬૪માં) એટલી હદે લવિષ્ય ભાખી દીધું હતું કે—

‘તમારી એ કહેવાતી બેઠક મળશે તે દિવસ તમે જાતે જ તમારી થોરમાં પગ મૂકવાનો લેખાશે.’

આમ છતાં, કુશોવ એની રીતે એની ધૂનમાં, આગળ વધી રહ્યો હતો.

કુશોવના વારસદારો કુ તોવની હદેતૈયાર ન હોના
 ઉમ નધર્મ થઇ ગયા પત્રી ચીનને બની
 ડી દામ મેસી શકે એમ ન હતા—તેસવા
 તોય ચીન એમને છોડે એમ ન હતું
 :વે ચીનનો આટો મારી આ થા પછી જે
 દૂટાછેડા દેખાડી હશે એ પછી, ચીનના
 જ જરાય ઠંડો પડ્યો ન હતો

પ્રેટલે કુશોવના પથે કોસિજનને આગળ
 વિના છૂટકો ન હતો તેમા વળી ગય માંહેને
 વિએટનામ ઉપર અમેરિકા પોતે ત્રણ શરૂ
 મે દિવસોમા જ કોસિજનની મવાગી ઉતર
 નામમા જ હતી છતા, હ વિએટનામને
 મદદ કરવા ઉપગત કશી વધુ—આગમા
 ડી પડવાની—તેની તૈયારી ન હતી એમ
 થયું વળી અમેરિકા હવે ચાલુ ગ્લો એ
 થ તેણે અમેરિકાને ‘આવધ’ થવા અને બોમ્બ
 બધ કરી સમાધાનનો પથ પકડવા જ્યુ
 ક્યો પરવડે આથી વિરોધ નહિ

ચીનની નીતિ ખધી હતી આ ઘટનાનો
 ગ કરીને કા તો રશિયાને અમેરિકા સામેના
 યુદ્ધમા ઉતારવું અગર તો ‘બાથના’ તરીકે
 કરવું !

—આ હેતુથી, તેણે અમેરિકા સાથેના સમા
 પૂર્વ શર્ત એવી જાહેર કરી કે અમેરિકા
 શસ્ત્ર સરજામ અને ‘સલામતારો’ સાથે
 એશિયા છોડી ધરબેયુ થવું જોઈએ (અન
 ઉત્તર વિએટનામની સુખ પ્રવૃત્તિ વિરે અને
 પોતાની પડકા પછાની લીના અંગે
 કે તેમ ચીન ન કહે એ સ્વાભાવિક છે)

—ઉપરાત, ચીને સામ્યવાદી પતિનિધિઓની
 —મેક્સોમા લાગ લેવાની પૂર્વ શર્ત એ રજૂ
 વિએટનામ મનચેશિના અરે ભારતમાની
 નીતિને રશિયા ટેકા આપવાનું સ્વીકારે

તરમા તેણે સહ્ય રવાના કર્યા છે અને ‘સ્વય
 મોકલણનું ચીમણુ છે (૧૦-૪-૬૫)

—ચાનની નકટા નો કોડ પાઠ નથી એણે
 આગળ વનીને એવી ય દરખાસ્ત મુકી છે કે
 પરિપદમા દરેક કમ્યુનિસ્ટ પક્ષને તેની સબ-પખાના
 પ્રમાણમા પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ ! દુકમા,
 ચાન અને ઇન્ડોનેશિયા (કદાચ ચીન એકલુ જ)
 ખીજી ધી શાખાઓ કરતા ઘણુ વધારે પ્રતિનિધિ
 ત્વ મેળવી સૌને મૂળા કરી દઇ શકે !

પાત સ્પષ્ટ હતી કે કુ તોવના વારસદારો આટલી
 હદે જઈને ચીનને ગીઝવવા તૈયાર ન હતા અને
 મોસ્કો પરિપદ ૪ થી માર્ચથી શરૂ પણ થઈ

જે કે, એમા ૨૬ ને જાને ગણિયા સહિત ૧૬
 પક્ષના પ્રતિનિધિઓ જ હાજર હતા (ભારતના ડાંગે
 સહિત) કમાનિયા, ઇન્ડોનેશિયા, જપાન ઉ વિએટ
 નામ, હ કોરીઆ ગેરહાજર રહ્યા આ પરિપદ
 ગણિયા ચીન વચ્ચેના સંઘર્ષની ખાસ ચર્ચા વિચાગણા
 નહિ કરે એવી ય બાહેધારી રશિયાએ આપી હતી !
 ચીનનું દળાણ કેટલી હદે મોસ્કોના માધાતાઓ
 ઉપર કામ કરી રહ્યું છે એનો જ આ પડયો છે
 વળી પરિપદ તરફથી પ્રગટ થયેલ ‘કોમ્યુનિક’મા
 પણ ‘ચીન-રશિયા વચ્ચે ગંભીર અને જાડી તક’
 પડી હોવાથી વધુ કશો જ ઉત્તેજ નથી અને
 હવે પત્રી ૮૧ સામ્યવાદી પક્ષોની મહાપરિપદ
 ભરવાની બાબતમા પણ કશો જ મોઝસ નિર્ણય
 ક્યો નથી—કેવળ દરજા પ્રગટ કરીને મોન સેન્ટુ
 છે વધુમા, એકતાની વાતનું પુનરુત્થા કરીને
 મૂળજીવ તેણે જાવગી દેવામા ઔચિત્ય માન્યુ છે

● એ વાત સ્પષ્ટ છે કે રશિયા ગમે તેની ઇચ્છા
 કરે તો ય ખીજા સામ્યવાદી રાષ્ટ્રા અને પક્ષે માથી
 બહુ જ બોડા એવા છે કે જેઓ રશિયા સામે
 ચીનનું કે ચીન સામે રશિયાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત
 થાય એવું હારે કરીને દરજે

—મોને મેહ મહામત્તાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો
 રાષ્ટ્રીય વિકાસ સધાય રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્ર જળવાય
 અને એકના સધાન એ પ્રકારની આતરરાષ્ટ્રીયતા
 જોઈએ છે [૨૩-૩-૬૫]

સોવિયેત રશિયાની કારકીર્દીમાં પ્રથમવાર !

સોવિયેત રાજ્યસત્તાની ૪૭ વર્ષની કારકીર્દી દરમિયાન કદીય નહિ બનેલી ઘટના તા. ૪ થી માર્ચને દિવસે બની !

સામ્યવાદી સરકારની પાટનગરી મોસ્કોમાં સામ્યવાદી સરકારના એક હજાર જેટલા સશસ્ત્ર મંત્રીઓ અને ધોડેરવારો સામે વિદેશી સામ્યવાદી વિદ્યાર્થીઓએ મોરચો સભ્યોઃ લાડી પાથર, દાય, સોખ'ડ અને બરક જેવાં છવ્વેણ સાધનો માથે હલ્લો કરી, સશસ્ત્ર પોલિસ અને સેનિકોને હંફાવ્યાઃ અનેક સેનિકો તથા ધોડાઓને ઘાયલ કર્યાં. એક સેનિકની આંખ ફેડી નાખી !

આ વિદેશી વિદ્યાર્થીઓ મુખ્યતઃ હતા ચીની, ઉત્તર વિએટનામી તથા આફ્રી-

મોસ્કો વિદ્યાર્થીમાં અબ્યામ અર્થે આવેલ !

ચીનની ચલવધીના એ ભોગ બન્યા હતા... નિમિત્ત અમેરિકા બન-યુ' હતુ : અમેરિકાએ ઉત્તરવિએટનામ ઉપર શરૂ કરેલી વિમાની બોમ્બવર્ષા સામે પડકાર કરવા આ વિદ્યાર્થીઓ મોસ્કોના અમેરિકા દૂતાવાસ પર ચડાઈ કરી ગયા હતા... દતાવાસની માલમિલ્કતને પારાવાર તુકગાન પહોંચાડ્યુ હતુ'.....

વિદ્યાર્થીઓનાં આ તોફાની હલ્લાને ખાળવા સોવિયેતની પોલિસે જેવાં પગલાં લીધાં કે તરત આખો મોરચો ફેરવાઈ ગયો ! રશિયા સામેનો અંદરનો ખરેખરો ગેપ વિકરાળ બનીને વિકસ્યો.

ગેપ અનેક કારણોસર હતોઃ

રશિયા અને ચીન વચ્ચેના વિરોધનો જ એ એક હિસ્સો હતો...

તાજ્જતરમાં અમેરિકાએ ઉત્તર વિએટનામ પર વિમાની હલ્લો કર્યા પછી રશિયાએ, ચીનના પારાવાર દબાણે હતાં, આગમાં ફેડી પડવાનું આંધળિયું ન ક્યું એનો એ રોપ હતો !

એક બાલુ મોસ્કોમાં વિશ્વ-સામ્યવાદી પક્ષોની પરિષદ ચાલુ થઈ એ જ સમયે શોજવામાં આવેલું આ નિદર્શન એની પાછળનો લાગેશ રાજદ્વારી હેતુ પશુ ચૂકવે છે. સિટિશ યુનાઈટેડ પ્રેસના ૩૦ વર્ષના પ્રતિનિધિ હેત્રી લાપોરાએ આ બનાવ જોઈ લખ્યુ કે “મોસ્કોની શેરીઓમાં મેં કદીય આંખું હિંસક તોફાન જોયું ન હતું.”

ગધાતા તમેલા સાફ કરવાની તાકીદ !

કેરળની ચૂટણીના પરિણામોએ સૌની વારણ્યો અને ગણત્રીઓ જુદી પાડી છે કેરળમાં ફોર્મ પક્ષ યોજાયા બહુમતિમાં નહિ આવે એ એક સિવાયના બધા જ વસ્તારો ખોટા પડ્યા છે

કેંગ્રેસ સરકારે જેમને પેકિંગ થી દેશદ્રોષીઓ તરીકે જાહેર કરીને હાજરોની સંખ્યામાં સમાવતી ધારા દેશ જ દીખાને પૂરી દીધા છે, ખુદ કેરળમાં જ જે જૂથના મોટા ભાગના નેતાઓને ઝડપી લેવામાં આવ્યા છે એવા, દેશભરમાં ‘બદનામ’ થયેલા અને કેરળમાં સારા પ્રમાણમાં ખડિત ધરેલા કોંગ્રેસ સામ્યવાદીઓને ઝગકેતો વિજય મળ્યો છે કેંગ્રેસ કરતાં વધુ મેકેમાં એલે હાથ કરી છે, સૌથી મોટા સળંગ પક્ષ તરીકે તે આગળ આવ્યો છે આ હામિત લોકશાહીના હિતચિત્તોને ચિતાતુર કરી મૂકે એવી છે બાકે લોકશાહીમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા સૌ પક્ષોને પોતાપોતાના અવતાતમેલા સાફ કરવાની આ તાકીદ છે !

કેરળમાં મળથી સામ્યવાદીઓને જોડે રહે છે આ વખતે કેરળમાં કેંગ્રેસ માટે એક બીજું બળ પાણી જીતુ થયું હતું એ હતું કેંગ્રેસમાંની જ નીકળી ગયેલા વિદ્રોહીઓનું જન્મ

કામગજની ગણત્રીઓ

ચૂટણીનો ચાલ જુદા કામગજ પોતે લઈ દીધા હતા એમણે એમની બધી હોશિયારીથી સંયોજન કર્યું હતું એમની માન્યતા એની હતી કે, વિદ્રોહી કેંગ્રેસીઓ ખાસ જોખમરૂપ બની શકવાના નથી વળી, એમને જીતી લેવાનું વ અધરુ

હતું માજી પતપ્રધાન શકરનને કાવવા માટે જવાબદાર બનેલા વિદ્રોહીઓ પોતે જ શકનને પાછા લાવવા તૈયાર ન હતા અને કામગજ આ બાબતમાં નમતું જોખવા તૈયાર ન હતા કેમકે સામ્યવાદીઓના ગદ સમી પછાત ગાં તી ‘એઆવા’ કામમાં કાયર મારવા માટે એજ મના શકનને ચૂટણીમાં આગળ ધરવાનું જરૂરી હતું બાકે કેંગ્રેસી વિદ્રોહીઓ સામે તેઓ (કામગજ) જેટલી મક્કમતા દાખવે એટલે એઆવાઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકશે, એવી વ એમની ગણત્રી ખરી વળી, સામ્યવાદીઓમાં જ કાળા જમણા વચ્ચે લગાણ પડ્યું હોઈ એમાં એઆવા મતદારો સારા પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જવાનાં !

સામ્યવાદીઓ વિશે કદાચ એમને બહુ ચિંતા કરવા જેવું નહિ લાગ્યું હોય એમનાં સંકારનો ફોર્મ લય કવારે વ બોલો થયો ન હતો અને હજી થોડા જ અવાડિયા પહેલા વાગણસીમાં એમનું ઉદભવ થયું હતું

કેરળના બીજા બળમાં મુખ્ય ગણાય તેનાયરો, કેંગ્રેસીઓ અને મુસ્લિમો આ બધા સામે કેંગ્રેસનો વરસો થયા ધરોળાનો સળધ હતો પણ આ વખતે નાયરનેતા ચન્નથ પદ્મનાભનનો સાથ મળવાની શક્યતા ન હતી અગાઉ ૧૯૫૮માં સામ્યવાદી સરકારને ઉથલાવી પાડવાના ‘મુક્તિ આદોલન’માં એમનો હિસ્સો ધણો જ ગણિયામ દાયી રહ્યો હતો તો છેને છેને શકરનની કેંગ્રેસ-સરકારને પદચ્યુત કરવામાં કેંગ્રેસી વિદ્રોહીઓને

મનનથી જખરો ટેકા મળી ગયો હતો. કેઝિસ નાપર કોમનો સાથ ચુમાવી રહી હતી.

લીગ ને કેથોલિક લયરેષ જની શકે એમ ન હતા. તેમાં વળી લીગમાં પણ સારી એવી તરાડ તાળેતરમાં પડી હતી. ૧૦૦૦ જેટલા નીકળી જનારાઓએ નવી લીગનું પાટિયું પણ ચડાવી દીધું હતું.

આવી સ્થિતિમાં કામરાજે કેઝિસના શુદ્ધ વ્યવહારનું સત્ર ઉઘાડ્યું કે, તેઓ કોઈ પણ જૂથ કે પક્ષ સાથે છેડા ગાંધ્યા વિના એકલા ચલો'નો આગ્રહ રાખશે. એક બાજુ, પરિસ્થિતિનું જ આ દબાવું હતું, બીજી બાજુ, બીજા બંધાંઓમાં (સામ્યવાદી પક્ષ, સમાજવાદીઓ અને લીગ સુદ્ધમાં) ભંગાણ પડયાનો લાભ એક વાર મળી ગયો, 'એકલા ચલો'નો દાવ ફળી ગયો, તો કેઝિસની વરસો જૂની મેક્ષી માથાવટી ધોઈ, નાખી નવેસરથી એના દેદાર ઊજળા કરવાનો કામરાજનો ધરદોષ ખરો.

વળી, સૌ નિરીક્ષકો અગાઉથી એક વાત ઠહેતા રહ્યા હતા કે દરેક પક્ષનું ભંગાણ અને દરેકની ભંગાર દસા જોઈ રહેલી ફેરળની પ્રજાનો ઉત્સાહ આ વખતે ઉભરાવાનો નથી. (આ વાત પણ મોટી ઠરી છે!) કદાચ કામરાજ પ્રજાના આવા નિરુત્સાહનો લાભ કેઝિસને (સાધનસંપન્ન પક્ષને) વધુ મળશે એમય વિચારતા હશે.

પેકિંગપંથીઓનો ઝળહળતો વિજય

ચૂંટણીનાં પરિણામોએ પ્રજાની નાડ જાણવાનો હાથ કરનારા નેતાઓ અને નિષ્ણાતોને જખરી ધાપ આપી છે. સત્તાવાર કેઝિસને ચોખ્ખી જાણમતી તો ન જ મળી, ૧૩૩માંથી માત્ર ૩૬ બેઠકો મળ્યા; ત્યારે વિદોહી કેઝિસીઓ ૫૪માંથી ૨૩ ચૂંટાયા છે! કેઝિસના મોઢા પર એ જેવી તેવી થપ્પડ નથી. એજ રીતે સામ્યવાદીઓમાં પેકિંગપંથીઓએ ૭૩માંથી ૪૦ બેઠકો સર કરીને કેઝિસ અને જમજેરી સામ્યવાદીઓ બંનેને બરાબરની લપડાક મારી છે. તેમાં ય દેવંદ્રોહી ઈલાહન

જેલમાં પડેલા ૨૮ ડાંગોડી ચૂંટાઈ આવ્યા છે, અને ડાંગેરી અનિરુદ્ધને જેલમાં બેઠાં બેઠાં માણ પતપ્રધાન ચંદ્રનને શિક્ષસ્ત આપીને "પ્રતિબ્ધાની બેઠક" સર કરી કેઝિસનું નાક કાપ્યું છે.

આ પડકાર જેવા તેવા નથી.

બીજી બાજુ, સમાજવાદીઓમાં પણ ઉદ્દાને (એસ. એસ. પી.) ૨૯માંથી ૧૩ ચૂંટાઈને આવ્યા છે. અને મવાળ પ્રજા-સમાજવાદીઓના આઠે આઠ ઉમેદવારો માર ખાઈ ગયા છે!

પરિણામની દૃષ્ટિએ પરિસ્થિતિ તો એવી છે કે, ડાંગેરી સામ્યવાદીઓ પોતાના (૪૦) એસ. એસ. પી. (૧૩) અને લીગ (૬) તથા વ્યક્તિગત બેઠકો જીતેલામાંના તેમના હમદર્દો (૫)ના સહકારમાં સરકાર રચી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. નામજુદીપાદે વિજય પામેલા જેલવાસીઓને છોડી દેવા માટે આદેશન શરૂ પણ કરી દીધું છે.

નંદાજની ગણતરીઓ

અલખત, નંદાજએ જાહેર કરી દીધું છે કે ગમે તેટલી જુમરાણ ધાપ તો ય તેઓ ડાંગેરી સામ્યવાદીઓને યુક્ત કરનાર નથી. નંદાજનો આ નિર્ણય કાગળી રીતે સાચો જ છે. કેમકે જે કારણોસર તેમને જેલમાં બંધ કરવામાં આવ્યા છે તે 'કારણો' કંઈ આ ચૂંટણીના પરિણામોથી અદક્ષ થતાં નથી; અને ફેરવિચારણા કરવી પડે એવો કોઈ પથ્થાતાપ પેકિંગપંથીઓએ કયો નથી. દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં ઊલટો બગાડો થતો રહ્યો છે. પાકિસ્તાન અને ચીનની ફિલચાલ વધુ લયજનક બની રહી છે.

આ જ્ઞેતાં પેકિંગપંથીઓ માટે સરકાર ચલાવો મોઢા હાથથી જીટ્ટી ગયો છે. કદાચ નંદાજએ અગાઉથી જ એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાનો ઈરાદો સેવ્યો હશે! એક તો એ કે દેશના બીજા બંધા પ્રદેશોમાં અને ફેરળમાં પણ મોટા લાગના ડાંગેરી નેતાઓને જેલમાં પૂરી દીધા છતાં નામજુદીપાદે જેવા અમણીને બહાર રાખીને

તેમણે એવી છાપ જોશી કરવા કોશીસ કરી બહુજા
છે કે કેરળમાં કોંગ્રેસ હારી જાય એવા ભયે ગિરજ-
તારીઓ કરવામાં આવી છે એવો આક્ષેપ દૂર થાય;
અને ખીનું એ કે કદાચ ડાંગેરીઓ છતાં તોય
સરકાર રચી નહિ શકે! (પરંતુ કદાચ ત્યારે
નંદાજીએ પણ આવા પરિણામની આશા તો
નહિ જ રાખી હોય).

—નંદાજીની ગળુની ગમે તે હો, એમણે થાપ
ખાધી છે એ સ્પષ્ટ છે.

—કાનૂની બંધારણીય સ્થિતિ ગમે તે હો,
પરંતુ કેરળની પ્રજાના વિશાળ હિસ્સાએ કેરળના
નામજુદીપાદ અને તેમના પ્રાધીકારને ‘દેશદોષીઓ’
તરીકે સ્વીકારી લેવા ઈન્કાર કર્યો છે.

—કાનૂની પરિસ્થિતિ ગમે તે હો, પરંતુ નંદાજીએ
પાલમેન્ટમાં રજૂ કરેલો ‘ગ્લાઇસ્ટ પેપર’ના સાર
ખુદ બિનસામ્યવાદી પાર્લામેન્ટના સભ્યોને પણ
સંતોષ આપી શક્યો નથી.

—કાનૂની પરિસ્થિતિ ગમે તે હો, પરંતુ ‘વિજેતા
વીરો’ને સુકા કરવાની નામજુદીપાદની જેહાદના
પક્ષેના ખીજ બિનસામ્યવાદીઓએ પણ ઝીલ્યો છે.
પાર્લામેન્ટના અનેક ખીડ કોંગ્રેસી સભ્યોએ પણ
ખુલ્લી રીતે એ મામળાનું સમર્થન કર્યું છે!

અતે વળી ગવર્નર-રાજ!

‘અતે, ચૂંટણીનું’ પરિણામ ગમે તે હો,
આજની પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ જૂથ વા જૂથોની
સરકાર રચાવાના ચિહ્ન નહિ જેવા છે, એટલે
વળી ગવર્નર રાજ આજ રહેશે.

ખીજ કોઈ સરકાર રચે અને કોંગ્રેસનું વધુ
ગૌરવ-અંકન થાય એવો ભય ટળતાં કદાચ કોંગ્રે-
સને આથી નિરાત પણ લાગતી હશે. વળી અસ્થિર
સરકારોની આજ સુધીની રસમોથી યાદીને પ્રજા
પણ એના કરતાં ગવર્નર રાજ્ય (૧૯૫૬, ૧૯૫૮
અને ૧૯૬૪ એમ ત્રણ વારના અનુભવ પછી)
વધુ પસંદ કરતી હોય એ પણ બનવા ભ્રમ છે.

પરંતુ, આ કોઈ લોકશાહી ગૌરવ નથી. લાંબન
નહિ તો કમજોરી તો છે જ.

કોંગ્રેસની નાદેરી

આને માટે કોંગ્રેસ ઓછી જવાબદાર નથી.
આરંભથી જ એણે નાપર, ખ્રિસ્તી, એકવા અને
મુસ્લિમ—એના મતવાદી જૂથોના ઉપયોગ કરીને
જે હિતકામ રચ્યો છે, સત્તામાં ટકી રહેવા માટે એણે
જે તકવાદી વળખાં માંધાં છે એ ઓછા નાદેરી-
ભર્યા નથી:

(૧) ૧૯૫૧ માં કોંગ્રેસે સરકારની સગામ હાથમાં
લીધી ત્યાર ૧૦૯ બેઠકમાંથી તેને માત્ર ૪૪ જ મળી
હતાં એટલે જેનું એ ચૂંટણીમાં એને વિગેધ કર્યા
હતાં એ તામિલનાડ કોંગ્રેસ સાથે તેણે હાથ
મિલાવ્યા.

—પરંતુ એમ છતાં બે વરસમાં એ બેઠકો પડી.

(૨) ૧૯૫૪ની બીજી વારની ચૂંટણીમાં ૧૧૮
કુલ બેઠકોમાંથી માત્ર ૪૫ કોંગ્રેસને લાગે આવી
હતી. એ વખતે સામ્યવાદી પક્ષ, આર. એસ. પી.
અને પી. એમ. પી. એ સંયુક્ત વિરોધભેર ચે
રચેલો. અને એ ભેરચે પદ બેઠકો છતાં
ચેલો. ત્યારે ઉદ્ધમો માટે સરકાર રચવાની પૂરેપૂરી
તક આવી જોશી હતી. પરંતુ, સામ્યવાદીઓ અને
પી. એસ. પી. વચ્ચે પ્રધાનપદ વહેંચી લેવા
બાબત અગડો પડ્યો!

કોંગ્રેસે આ તકનો કેવો લાભ લીધો? એણે
માત્ર ૧૬ સભ્યો ધરાવનાર પી. એસ. પી. ને સરકાર
રચવામાં ટેકો આપ્યો! પી. એસ. પી. નેતા પદમ
ચાતુ પિલ્લાઈ પત્રપ્રધાન બન્યા.

(૩) ૧૯૫૫ ના અતઃ કોંગ્રેસની ચાલ બદ-
લાઈ. પી. એસ. પી. ના જ કેટલાક સભ્યોને ફોર્મ
અને તામિલનાડ કોંગ્રેસના સભ્યોના માથે લેઈ
સરકાર રચી

પરંતુ, એવા જ કાવાદાવા સામેથી થયા અને
૧૯૫૬ ના માર્ચમાં આ સરકારનું પણ પતન થયું.

(૪) ૧૯૫૬માં નવી ચૂંટણીમાં સામ્યવાદી પક્ષ
નામજુદીપાદની નેતાગીરી નીચે, પહેલી વાર
ચોખ્ખી બહુમતી સાથે વિજયી બન્યો. પહેલી
વાર લોકશાહી બંધારણની મર્યાદાઓ સ્વીકારીને

સામ્યવાદી પક્ષે સરકાર રચી.

● પરંતુ, સામ્યવાદીઓ માટે તો એ ગાબરની પીપૂડી જ હતી. એનો ઉપયોગ, અંતે તો, ખાઇ નાખીને જ કરવાનો હતો! લોકશાહીનાં સાધનોનો ઉપયોગ સરમુખત્યારી સ્થાપવા સારુ જ કરવાનો હતો!

એ વરસના એમના કારભાર દરમ્યાન અસંતોષ વ્યાપ્તો થી ખરો. પણ કોંગ્રેસ લોકશાહી બળેને આગળ લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડી અને કોમી બળો આગળ આવ્યા; ગવર્નર રાજ્ય ઠેકાણું; અને પ્રજાના મનમાં જે રીતે સામ્યવાદી સરકારને પહોંચવામાં આવી તે વિશે વસવસો રહી ગયો.

(૫) ૧૯૬૦ ની ચૂંટણી પછી કોંગ્રેસ પાછી સત્તામાં આવી. તેની ચોખ્ખી બહુમતી હતી (૧૨૪ માં ૬૩ બેઠકો). સામ્યવાદીઓને માત્ર ૨૯ બેઠકો મળી હતી. જો કે મતગણતરીની દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસને ૩૪ ટકા અને સામ્યવાદીઓને ૩૯ ટકા મત મળ્યા હતા.

પંતપ્રધાન શંકરન અને કોંગ્રેસી નેતા આઠો વચ્ચેની ચક્રમ્હે આંતરિક બળવો પેટાવ્યો. ૧૫ કોંગ્રેસી જ'ડખોરાએ પક્ષમાંથી ખસી જઈને કોંગ્રેસ સરકારને ગળુંડાવી પાડી.

લોકશાહી પક્ષોની નાલેશી

આ આખી તવારિખ કોંગ્રેસ અને લોકશાહી વિરોધ પક્ષો જ'ને માટે ઝોણી નાલેશીબરી નથી. લોકશાહીનાં ધોરી માર્ગ છોડી દેખે, સરળ ટૂંકો કોમવાદી પંથ, તકવાદી બેઝાલો, ફેરજના રાજકીય જીવનમાં એક વિશિષ્ટ 'પેટર્ન' બની ગયાં.

અને કોમવાદ તથા તકવાદમાં ગમે તે પક્ષને હંકારી શકે એવા સામ્યવાદી પક્ષ માટે આ વરસો લાલનાં બન્યાં. ગરીબ દલિત એઝાવા-ઓનો ઉપયોગ કરતાં એને વાર ન લાગી અને શિક્ષક તથા મધ્યમ વર્ગમાં યાએજી હમદદી મેળવી.

નામ્બુદ્રીની કારકીર્દી

સામ્યવાદીઓના આ પ્રસ મુખ્યતઃ નામ્બુદ્રી-પાદને બાજે જાય છે. નામ્બુદ્રીપાદની કારકીર્દી

ફેરજ માટે નોંધપાત્ર રહી છે: ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૯ દરમ્યાન કોંગ્રેસની પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી હતી; અને મદ્રાસ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં કોંગ્રેસ 'લીડીટ' પર જીત મેળવી હતી. કોંગ્રેસ સોશિયલિસ્ટ પાર્ટીમાં પોતાના કોંગ્રેસી સાથીઓને તેઓ પોતાની પાછળ ખેંચી શક્યા હતા અને ૧૯૪૦ માં તેઓ લગભગ આખા અકબંધ જથ્થેને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં, બાદ, તાજેતરમાં પોતાની સાથે ડાબેરી જથ્થામાં ઘસડી બંધ શક્યા છે.

આવી એકધારી સફળ કામેલિયત ધરાવનાર આ સામ્યવાદી નેતાની ખૂબી જ એ છે કે હમેશાં તેમણે 'મધ્યમ માર્ગ'નું મહોરું ધારણ કરીને પક્ષ-માંની ઉદ્ધામ પાંખને પીઠ બળ આપ્યું છે.

૧૯૫૬ માં તેઓ ચીની કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના હમા અધિવેશન વખતે ચીન ગયા એ પછી એમનું ચીન માટેનું આકર્ષણ, ભારત પરના ચીની આક્રમણ પછી થ, ઘટયું નથી.

આમ, નામ્બુદ્રીપાદ કોઈ પણ બીજા સામ્યવાદી નેતા કરતાં ઝોણા કટ્ટર નથી, છતાં ફેરજની પ્રજાના વિશાળ સમૂહ એમને હજી આજેય પાંચમી કતારીઆ દેશદ્રોહી તરીકે હંડધૂતવા તૈયાર નથી એ હકીકત છે.

ફેરજની પ્રજા ભારતમાં સૌથી વધુ શિક્ષિત છે. એટલે કોઈ અઘાત પ્રજાને છોંધા પાટા બંધાવી ગયાની વાત વાગેજાને આપણે કશું નહિ ખાટી શકીએ ફેરજની પ્રજાને દેસદ્રોહી કહીને આપણે આપણી માટીપગી લોકશાહીની એજ નહિ છુપાવી શકીએ.

ફેરજની છેલ્લી ચૂંટણીએ મને કેટલી બેઠકો દ્વારા વિજય અપાવ્યો એના કરતાં ઘણી ગંભીર અને દૂરગામી અસર પહોંચાડે એવી હકીકત એ છે કે નામ્બુદ્રીપાદની પક્ષ તૂટી નથી. ભારે પ્રતિજ્ઞ પરિસ્થિતિમાં વ કદાચ આ વખતનાં પરિણામો પછી એમની 'લીસ-વરશીપ' વધશે.

લોકશાહીમાં નિજા ધરાવનારા સૌ કોઈ માટે આ હકીકત ગંભીર પડકાર રૂપ છે, લાલબત્તી રૂપ છે.

પ્રે. ઐયુબનો નવો અવતાર !

પ્રે ઐયુબનો કાલો પેન્ડિંગ પાછો ફર્યો છે અને હવે થોડા દિનસમાં જ ચીનના વિદેશ પ્રધાન એન ચીની સરકારી પાકિસ્તાન આવી પહોંચવાની છે.

આ સમાચારો દેખાવ છે એટલા સાદા સીધા નથી, કેમકે ચીન કે પાકિસ્તાનના પુલ્કરિઓના પેતરા બહારથી દેખાવ એવા કદી હોતા નથી આજ પૂર્વે પ્રે ઐયુબની મુખ્ય રાજદ્વારી રમત ભારત પૂરતી હતી; હવે એણે આખા એશિયામાં કુશળ-નાહોશ બહાર રાજદ્વારી નેતા તરીકે પંકાવાની નેમથી લી હા પાણીમાં ઝપલા-ચુ છે પેકિંગના આ પ્રથમ પ્રસાસ પડી તો, કેમ જાણે, એનો આખો અવતાર બદલાઈ ચૂક્યો છે !

—પાકિસ્તાનનો પહેલો અવતાર અમેરિકા અને બ્રિટનના આશ્રિતનો હતો ! એ બંનેને જોઈ, એ 'સેન્ટો' અને 'સીઆરો'નું સંઘર્ષદ ધરાવી, એનો શક્ય બધો લાભ લેતું હતું અને બદલામાં તે અમેરિકા-બ્રિટનના પાદા તરીકે એમની આંખ આંસળું રહેતું હતું.

—પાકિસ્તાનનો બીજો અવતાર બે વરસ પહેલાં જોવા મળ્યો. ભારત પર ચીને આક્રમણ કર્યું એ પછી, અયુબે પેકિંગ સાથે "સરહદો" અંગે ખાતમી કરનાર કથા—જેમાં એણે ભારતની દબાવેલી જૂમિ ચીનને બેટ ધરી દેવાની ઉગ્રતા દાખવી ! x x x અમેરિકા સાથે કળયો કરીને ય એણે ચીન માથેની ચૈની વધારી.

પાકની આ ચાલ પાછળ અમેરિકાને વધુ દબાવતો ભારત વિરુદ્ધ વધુ લાભ ખાટાની એની

* આ પછી તો પ્રે અયુબ મોસ્કોની મુલાકાતે જઈ આવ્યા છે. ત્યાં તેમની પેન્ડિંગ-પરસ્તી ખાસ ફળી નથી, એવું જણાય છે.

[તા. ૨૦-૪-'૬૫]

મણી હોવાનું સૌએ માન્ય હતું એના પેકિંગ સાથેના 'પ્રેમાચાર' 'ફર્ટીલિસ'ને વધુ મદલ આપવામાં આવ્યું ન હતું.

—પાકિસ્તાનનો ત્રીજો અવતાર, ચીની અણુ-બોમ્બ પછી અને ઐયુબ-ચીનોના તાજેતરના પેકિંગ-પ્રવાસ પછી, મ્મદ્દ થઈ રહ્યો છે 'કામચલાઉ પ્રેમ-આચાર'ને બદલે ખરેખરી 'માઠ' બંધાવવાનો ભાસ થઈ રહ્યો છે !

તાજેતરની ઘટનાઓ અને પેકિંગથી પ્રગટ કરવામાં આવેલા બેકે પ્રેસિડન્ટોના અને બેકે પ્રિદેશ પ્રધાનોના નિવેદનો, જીજ્ઞાસુ કાઈ નહિ તો, લાખા ગાળાની ચોજનાનો ખ્યાલ તો કરાવે જ છે :

બંનેની આત્મગત્રીય નીતિ વચ્ચે ઘણું સામ્ય હોવાનું જણાય છે

—પાકિસ્તાને ભારતને 'એક મોટા સ કુચિત રાષ્ટ્રવાદી' અને 'પંડાશી-ફોડી દેશ' તરીકે લાગ્યો છે (હજી તાજેતરમાં જ તેણે ભારતની કચ્છ-સિંધ સરહદે નવી ધૂસણખોરી કરી છે !)

—કમ્યુનિસ્ટ લાવા અને સૂરોમાં 'શાહીવાદીઓ' સામે ખબરદારી ઉચ્ચાગવામાં આવી છે.

—આવતા જનતા આફ્રિકા એશિયાઈ દેશોની પરિષદ થવાની છે તેમાં રશિયા અને મલ્લયેશિયાને પ્રવેશ આપવાની માગણી સામે લડી લેવાનું નિર્ધાર્યું છે ઉપરાંત પરિષદની કારવણ દરમિયાન પાકે પેકિંગની પડખે બેઠું રહેશે એવું ય વગતાય છે.

—ચીનને યુનોમાં પ્રવેશ આપવા અંગે બંનેએ એકો અવાજ ઉઠાવ્યો છે (જો કે, ચીને જ એવી ઈચ્છા છોડી દીધી છે, અને ઈન્ડોનેશિયાની સાથે થઈ નવા યુનોની સ્થાપનાનું તે વિચારે છે—એવા સમાચારો પછી ય તેણે આવી માગ કરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે !)

—ચીન સહિતની અણુસત્તાઓએ બેંગા મળીને નિઃશસ્ત્રીકરણનો વિચાર કરવાની મૂચના કરી છે.

—હિંદી મહાસાગરમાં અને અગ્નિ એશિયામાં ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો દાખલ કરવા સામે અમેરિકાને ચેતવણી આપી છે. (જે કે હજી થોડાજ વખત પહેલાં કરાચીમાં અમેરિકાના ઉમા કાફલાના એક જૂથનું દબદબાણું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. અને, પાકિસ્તાનના નૌકાદળે એમની સાથે લાળી 'એક્સપ્રેસ' કરી બતાવી હતી !)

પાકની કૃષ્ટતાનો કોઇ પાર છે ?

પરંતુ પાકનો આ બધી રાજદારી તકવાદ કોઇ અમરતો નથી. એકાદ પોતાના પ્રવાસમાં જે મોટા કાફલો સાથે લીધો હતો તેમાં આર્થિક નિષ્ણાતો તો હતા જ; પરંતુ એક ઉદ્યોગપતિ જનામ કાફકને પણ તેમાં સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા ! આનો અર્થ એ કે :

પેકિંગ ટેવળ 'પેપ્લિક સેક્ટર' (રાજ્ય હસ્તતા) ઉદ્યોગોમાં જ નહિ, ખાનગી સ્તર ઉપર મદદ કરવા તૈયાર થશે !

એકદરે ૧૨૦ કરોડ ડોલરની માગણી પેશ કરી હોવાનું જણાય છે.

આમ, પાકિસ્તાનનો ત્રીજો અવતાર પૂરે બહારમાં હવે પ્રગટ થઇ રહ્યો છે !

આ પરંપરા નવો અવતાર હશે કે નવો વેશ હશે કે પછી નાગ ફરી ફરી પોતાની કાંચળા બદલા જ રહે છે, એવી રીતની આ કાંચળા પવટ જ હશે ?

—એ તો ટેવળ ભંતિય જ કહેશે. પરંતુ ચિંતનના રાજદારી આંતરપ્રવાહો નેતાં એવી એક ધારણા બંધાઇ રહી છે કે ચિંતનને મન હવે 'પાકિસ્તાન' મહત્ત્વ ધણું વધી ગયું છે. એશિયામાં પશ્ચિમની કડી બની શકે એવું કોઇક તો અમેરિકા એને ચિંતનને નેષ્ટએ જ. અગાઉ પં. નહેરુની નેતાગીરી હેઠળ ભારતે ચીન સાથેની 'કડી તરીકેનું' કામ કર્યું હતું; ઉપરાંત ઠેરીઆ, લાઓસ' દ. વિએટનામની

ઘટનાઓ વખતે પં. નહેરુએ 'એશિયાઈ નેતા' તરીકે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી હતી. અલગત, આવી કોઇ કામગીરી પ્રે. એકાદ બજાવશે એવી ગણતરીએ નહિ, પણ દ. વિએટનામમાં ભડકો થયા—થવામાં છે ત્યારે, અને ઇન્ડોનેશિયા—મલેશિયા અને ત્યારે આખડી પડે એવો સતત ભય છે ત્યારે, પ્રે. અયુગખાન પોતાની કડી તરીકે કામગીરી બજાવી શકશે, એવી આશા ચિંતનના ખૂદ મજર વડા પ્રધાન વિલ્સનને ટેરે પણ જાગી જણાય છે ! એટલે તો, તાજેતરમાં, ચીનમાના ચિંતનના રાજદારે એક પત્ર પેકિંગમાં પ્રે. અયુગને આપ્યો હતો અને તે પ્રે. અયુગ ઇન્ડોનેશિયા—મલેશિયાના ઝગડાની બાજતમાં શી રીતે મદદગાર થઇ શકે એને અંગેનો હોવાનું મનાય છે. x x ચિંતનનો સ્વાસ્થ્ય એશિયામાં પાડી વ્યાપારી કડી જોડવામાં ય રહ્યો છે; અને ચીન સાથેના પાકિસ્તાનનો વિમાની બ્યવહાર શરૂ થયા પછી તો એના મારેનું આકર્ષણ ખાસ વધ્યું છે—ચિંતને જ વિમાનો આપેલાં ! સર્વ-સાધારણ રીતે ય છેલ્લા થોડાક મહિનાઓ દરમ્યાન પ્રે. અયુગની પ્રતિક્ષા વિદેશમાં ઘણી વધી રહી છે; અયુગ શક્તિશાળી અને દૃઢ નીતિ (!) ના પ્રતીક-રૂપ એશિયાઈ નેતા તરીકે પ્રશંસાવા લાગ્યા છે.

[૧૬-૩-૬૫]

ખીજ વિશ્વયુધ્ધ પછીના ઝાઝાવાતી આતંક-રાષ્ટ્રીય રાજકારણની રંગભૂમિ ઉપર અનેક અગ્રણ્ય અને અધારિયા ખૂણામાં પડેલા દેશો પોતાનો સ્વતંત્ર ભાગ ભજવતા દેખાય છે ત્યારે, ખીજ વિશ્વયુધ્ધ પૂર્વેના દાયકા દરમ્યાન ઇતિહાસની નિર્ણાયક રંગભૂમિ સમુ રૂપેન લગભગ વિસ્મરણના પડદા પાછળ દેખાઈ ગયું છે.

૧૯૩૧માં ત્યાંના સરમુખત્યાર જનરલ પ્રિમો ડિ રિવેરાનું પતન થતા, કિંગ આલ્ફ્રેડો-લો ટ્રાએ પશુ ઉચાળા ભર્યાં, અને ત્યાંના ગિરિવિહારી તથા સોશિયાલિસ્ટોએ કારભાર હાથમાં લીધો, અને પ્રથમ પ્રજાસત્તાકનો જન્મ થયો.

૧૯૩૬ (ફેબ્રુઆરી)માં પ્રથમવાર સાર્વત્રિક ચૂંટણી થઈ અને ઉદ્ધામ પક્ષને વિજય થયો, તેના નેતા મેન્ચુઅલ આઝનાએ 'પોપ્યુલર ફ્રન્ટ'ની સરકાર રચી આ સરકાર ન તો કેમ્યુનિસ્ટોની હતી ન તો સોશિયાલિસ્ટોની; પરંતુ યુરોપમાં ત્યારે ફાસિસ્ટો (જર્મની અને ઈટલી)ની બોલમાના હતી. એમની મદદથી રૂપેનના સેનાપતિ ક્રાન્કોએ બંડ પોકાયું.

● ૧૯૩૬ની સાલ જગતની તવારિખમાં મુવશ્વે અક્ષરે લખાઈ ગઈ રૂપેનના પ્રજાસત્તાકની રક્ષા અર્થે જગતભરના શુદ્ધિજીતીઓએ હાથમાં હથિયાર લઈ રૂપેનની રણભૂમિ પર શહાદતનો ઇતિહાસ રચી આતંકર ટ્રીપિરાદરીનો અપૂર્વ ઇતિહાસ સંભળ્યો.

પરંતુ, નણ વર્ષના આતંકવિગ્રહને અંતે ક્રાન્કો વિજયી મન્યો અને ખીજુ વિશ્વયુદ્ધ આવતા આનતા તો ક્રાન્સ અને ઇટલેને એ ફાસિસ્ટ હત્યારી સત્તાને માન્યતા પશુ આપી પશુ નફિસ્ટ ક્રાન્કોએ તો

યુદ્ધ દરમ્યાન ઈટલી અને જર્મનીના પડખે જવાનું જ પસંદ કર્યું.

યુધ્ધ પછી આખી દુનિયા પનટાવા લાગી પરંતુ ક્રાન્કોની લોખંડી મૂખવામાં પડેલું રૂપેન એડુને એવું શુભળાતું ગયું યુધ્ધે તર કાળતી નવી એવાણી રૂપ રાષ્ટ્રસંઘ (યુને)એ તમામ દેશોને રૂપેનમાંથી પોતાનો રાજકીય પાછો ખેંચી પેવાની ભવામણ પશુ કરી; અને તેને યુનેમાં દાખલ કરવા માટેની તબવીબેને ૧૯૫૫ સુધી પાછી ટેલ્યા કરી (જના અમેરિકાએ ૧૯૫૩થી એની સાથે નવા સબ ધોગ્યાપી દીખા હતા, અને અનેક દેશોના પ્રતિનિધિઓએ રાજદ્વારી સબ સે આનું જ રાખ્યા હતા.)

★

પરંતુ, વિશ્વની રંગભૂમિ પગથી દૂર ગીને ક્રાન્કો પોતાની આતંક સરમુખત્યારશાહીને બખ્તર સજી લેવામાં સફળ થયો છે રૂપેનમાં અવારનવાર આતંક અસતોષોના ધૂમાડા ધૂધવાતા રહ્યા છે, પરંતુ ક્રાન્કોને દૂર કરવાનું હજી ત્યાંના વિરોધ પક્ષોએ ગળુ દેખાડ્યું નથી.

—અલગત, જે કાઈ થોડાક ચમકારો અવારનવાર થાય છે તે 'નિર્વાસિત' બંડોએ જૂથના પ્રયાસોને આભારી છે અથવા ધ્યાનિક કામદારોના અવારનવાર નિષ્ફળ ઉઠાવો પૂરતો સીમિત રહ્યો છે.

આવી જાગી ખેરેલી સરમુખત્યારશાહીની સામે તાલેતરમાં—ગણ ફેબ્રુઆરીથી—એનના જ પ્રકારનું અને વ્યાપક સ્વરૂપનું મંડળ ગયું છે—આકાર બંધ રહ્યું છે કેમ જાણે, મધ્યમવર્ગનું આ નાનું શુભગરણ સરમુખત્યારીના પાયા હયમયાની રું છે.

જે તણુખામાંથી લડેલા થવા પામ્યા છે એ ઘટના સાર સાધારણ છે.

—ગયા ફેબ્રુઆરીના અંતમાં રપેનની પાટનગરી મેડ્રિડની યુનિ ના એક ખિસ્તી પ્રોફેસર આગ્યુ-ઈ ક્વેર નવારો એક વ્યાખ્યાન આપવાના હતા. વિષય હતો ‘રપેનમાં ખિસ્તી લોકશાહી.’ લોકશાહી શબ્દ જ સરખાત્યાર સાંઢ સામે લાવ ધનગરા સમો લડકાવનારો હતો. યુનિવર્સિટીના રેક્ટરે (ત્યાં રેક્ટરની નિમલ્લુક સરખાત્યાર પોતે કરે છે.) પ્રોફેસરના એ વ્યાખ્યાન સામે પ્રતિજ્ઞા મૂક્યો. કારણમાં જણાવ્યું કે આ વિષય ધર્મ નહિ રાજકારણને લગતો છે.

આ હુકમથી ધૂધવાઈ ઉઠેલા પ્રોફેસરે પોતાનો એક સ્વતંત્ર વિચારક તરીકેના, જનમસિદ્ધ અધિકાર જાહેર કરતાં જણાવ્યું કે—

“એક એકેડેમિસિયન તરીકેના મારા સ્વતંત્ર વિચારોને કુદિત કરે એવું કોઈ પણ પગલું મારા માટે ધૂધારપદ છે. ધાર્મિક પ્રવર્ત્તિનો સંકુચિત અર્થ મને માન્ય નથી. એ તો એક પ્રકારના ‘મીનના મંદિર’ની જ ગરજ સારનાર છે.

(સામ્યવાદી દેશોમાં રામન કેથોલિક દેવળની દેશનો કશારો કરતો આ ઉદ્દેશ્ય છે.) અને સત્તાધારીઓએ માન્યા કરતાં જોલકું જ બન્યું. ‘મીન’ને દેશોએ વ્યાપક બંડ બળ્યું ! એક આખા અઠવાડિયાના એકધારા આદેશનને અતે—

—૨ જી માર્ચે ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ નિદેશન કાઢી શિક્ષણ પ્રધાનની કબેરી તરફ કૂચ આદરી. પોલિસે અધરસતે જ તટી પડીને આ નિદેશનને નિષ્ફળ બનાવ્યું.

—૩ જી માર્ચે, લોની વિદ્યાશાખાઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ એકલા યથા વિરોધ જગાવ્યો. તત્કાલિન અને નખીખીની વિદ્યાશાખાઓમાં હડતાલ પડી.

—સરકારે વ્યાખ્યાન કરનાર પ્રોફેસરે ઉપરાંત ખીંગ ચારેક પ્રોફેસરની અને પંચાસેક વિદ્યાર્થીઓની ગિરફતારી કરી. પરંતુ આથી તો, ઊલટો આખા રપેનની યુનિવર્સિટીઓમાં લડકો થયો.

—રપેનની અડધો ડઝન યુનિ.ના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાલ પાડી: મેડ્રિડમાં ૧૫૦૦૦, બિલ્બાઓમાં ૧૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ નિદેશન કર્યાં. પોલિસ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અથડામણો યથા.

—સરકારે ધણા મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોની ધરપકડ કરી. લો, સાયન્સ, એન્જિનિયરીંગ વગેરે વિદ્યાશાખાઓ પર તાળાં લગાવ્યાં.

વિદ્યાર્થીઓની હડત હજી દળાઈ નથી, એમણે વ્યવસ્થિત રીતે વિદ્યાર્થીઓના મુક્ત સંગઠનની અને અધિકારોની માગણીઓ આગળ કરી છે.

પ્રોફેસરોએ પણ પોતાની આતરિક-સંઘાટીય સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે કમર કસી છે.

અલગત, સત્તાની દાનત વિદ્યાર્થીઓની પ્રચંડ સંખ્યાને રાજ કરી લઈને, પ્રોફેસરોને અલગ પાડીને, દાવ છતી લેવાની છે. વધુમાં તેણે આ બધા આદેશનોની પાછળ ‘કમ્યુનિસ્ટ કાવતરાંઓનો હાથ’ હોવાની આખોલવા ઊભી કરવા માથાં પછાડ્યાં છે. પરંતુ, “ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની” નીતિ, આ તળે, નિષ્ફળ નિવડી જણાય છે.

આજ પૂર્વે મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોએ મોટે ભાગે બધી હડતાથી દૂર રહેવામાં શાણપણ લેખ્યું હતું; આ વખતે તેમણે ફાન્કોની દમનગતિ સામેના આ મોરચા તરફ ખુલ્લી સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી છે.

● શક્યતા પૂરેપૂરી છે કે પ્રોફેસરોનું આ આદેશન તેમના મર્વાદિત અધિકારો માટેનું ન રહેતાં, વ્યાપક નાગરિક અધિકારો માટેનું, અને ઔદ્યોગિક કામદારોના ટ્રેડ યુનિયન હક્કો માટેનું બની બપ અને આદેશો વચ્ચે સુધી એકધારી આપખુદી નભાવી રાખનાર ફાન્કોને ય પાછા પચસા ભરવાની ફરજ પડે !

ત્યાંના કેટલાક ખુદિજીવિઓએ તો આ આદેશનને કોઈ એક વર્ગ યા સમૂહના અધિકારોનું નહિ, વ્યાપક નૈતિક અને ઉચ્ચ આદર્શોની સિધ્ધિના એક ભાગ રૂપે લેખ્યું છે.

[તા. ૬-૪-૬૫]

નિતાક્ષરી પરિચય

THE EDUCATION OF THE WHOLE MAN

Ralph Borsodi

Foreword by

S Radhakrishnan

Published by :

Sardar Vallabhbhai Vidyapath
VALLABH VIDYANAGAR

Publishers :

M. C. KOTHARI
Raopura, BARODA

Rs. 20—00

રાહ્દ બોરસોડી અમેરિકાના એક જાની કક્ષાના
મૌલિક વિચારક છે. તેઓ અમેરિકાની મેલ્બોર્ન
યુનિ.ના નિવૃત્ત આચાર્ય છે, અને નિવૃત્ત બાદ
તેમણે ભારતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં પોતાના કેટ-
લાક અમૂલ્ય વરસો વિતાવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં
એમનું સર્વાંગી શિક્ષણના ચિંતનનું સત્વ પ્રગટ
થયું છે.

આને જગતભરની શિક્ષણ પ્રથાઓ માનવીના
વિકાસનું ધ્યેય સામે રાખવાનો દાવો કરતી જ
હોય છે હતાં, શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક
પહેલુઓ ઉપર દરેકનો ઝોલો મરો એક રહેતો
હોય છે, અને એમાંથી વિકસેલી સામાજિક ગિતારી
આજની એક મોટી ચિંતાબનક સમસ્યા બની ગઈ
છે. આ વિચારકે સર્વાંગી સમન્વયી ઉદ્દેશ ધણું
અગ્રે સાધ્યો જણાય છે આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં
ભારતવર્ષ માટેની સમસ્યા અને તેનું સ્વરૂપ રજૂ
કરીને લેખકે આજના યુગની કસોટીનો કાર્યક્રમ
સુધાર રજૂ કરી દીધો છે તો બીજા ખંડમાં માન-

વીનું શિક્ષણ અને સમાજનું “યુનરશિક્ષણ”નો
વિષય ધણી વિગતે વિશદ ગીતે ચર્ચો છે; તેમાં
શિક્ષણની સમસ્યા અને તેનું સ્વરૂપ તથા શારી-
રિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક શિક્ષણના સમન્વયની
પરિપાટી પણ દર્શાવી છે એટલું જ નહિ પણ
“માનવી અને સમાજ”ના મૂળમૂલ પાયાના સંધ-
ર્ષની સમસ્યાને પણ નવા પ્રકાશમાં, નવા સ્તર
ઉપર લઈ જઈને તેમણે ઉઠાવ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં શિક્ષણ અને મંસ્કારની અનેક
ફટ સમસ્યાઓ આલેખાઈ છે; અને એમના
સમન્વયી ઉદ્દેશની દિશા જ નહિ, તેના વ્યવસ્થિત
કાર્યક્રમ અને તેના સંગઠનનું સ્વરૂપ પણ ચીંધ-
વામાં આવેલ છે.

આ લેખની અંતિમ શ્રદ્ધા એમના શબ્દોમાં
લેખકે:

“હું ક્રાંતિની શોધમાં છું. હું માનવ જાતનું
માનવીકરણ વાંછું છું. અને એનો એક માત્ર
ઉપાય એ છે કે—મારી જીંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં
મારી એ પ્રતીતિ થઈ છે કે (વિચારપૂર્વક,
ચિંતાપૂર્વક, બહાદુર અને નિષ્ઠાપૂર્વકના બુદ્ધિજીવી-
ઓ) માનવસમૂહની એક નાની લઘુમતિ આ
આ કાર્ય પાર પાડી શકશે”

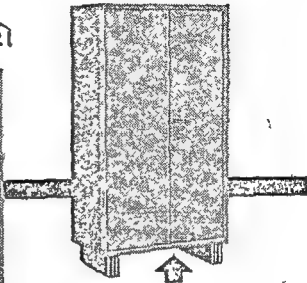
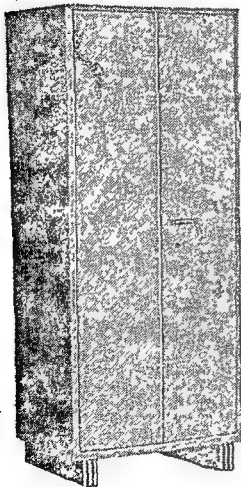
આ બુદ્ધિજીવીઓને જ પ્રથમ શિક્ષણ—મંસ્કાર
દારા સતજ કરવાની ખેવતા આ ગ્રંથના લેખન
અને પ્રકાશન પાછળ રહેલી છે. અને કેવળ શિક્ષણ
—મંસ્કારના જ ક્ષેત્રે નહિ, માનવ પ્રવૃત્તિના મોટા
પણ ક્ષેત્રે, સર્વાંગી માનવીય વિકાસની ચિંતા
કરનારા સૌ અભ્યાસીઓ, વિચારકો, અને કાર્ય-
કરોને માટે આ ગ્રંથ અસાધારણ હાથે બની
ગયા વિના નહિ રહે.

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

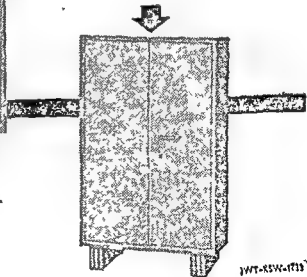
ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

મહિલાઓનાં પ્રાણકર્ષકાં પ્રિય કપડાં અને શરત
અવેરાત હોય કે બચપ્રાચી આલ્સોનાં મૂલ્યવાન
ઓચરિયાં અને દસ્તાવેજો હોય, કીમતી વસ્તુઓ
ફરેફરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાનાં
લોખંડનાં કબાટો અવશ્યક છે. આ કાદ ન પડે
અને કાદ ન ચડે એ માટે ખાસ ડ્રીડમેન્ટ આપેલાં
ખીરાના કબાટો વિરવિતાળા રંગનાં બને છે.

‘પ્રોપ્યુલ્સર’ : ૧૧૫૨ ચિ.મી. x ૮૩૮ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી.

‘મિનિટ’ : ૧૨૦૦ ચિ.મી. x ૭૧૬ ચિ.મી. x ૪૩૦ ચિ.મી.

1971-2556-1713

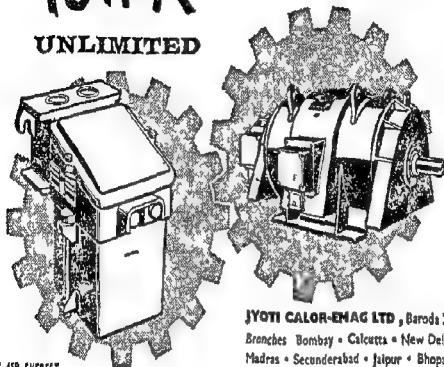
‘યુટિલિટી’ : ૧૬૮૦ ચિ.મી. x ૬૧૫ ચિ.મી. x ૪૮૫ ચિ.મી.

અમદાવાદ ખીરા અવસર ઓફીસ
સાચવે છે. આપની પસાંદીનાં વખાસનાં
વિશિષ્ટ ટીપ્પણી આપવામાં આવશે.
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ,
સોનારોડ, અમદાવાદ, ગુજરાત

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machine- a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JY 459 EVEREST

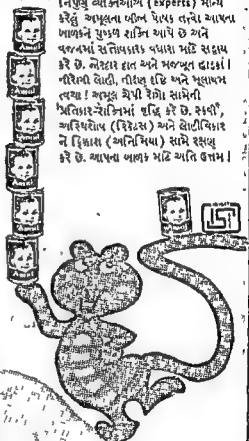
JYOTI CALOR-EMAG LTD, Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

પ્રોટીન સમૃદ્ધ અમૂલ- આપના બાળકના આરોગ્યપ્રદ, ઉછેર માટે આદર્શ આહાર

પ્રોટીન શરીરની પેશાબિને સુદૃઢ બનાવે છે. અમૂલમાં ૨૫% પ્રોટીન છે— ભારતમાં બાળકો અને ખાસ જ્ઞાનવાળી નિષ્પુત્ર વ્યક્તિઓએ (experts) માન્ય કરેલું અમૂલના ઘઉંનું પેપક તરૂં આપના બાળકને પુષ્કળ શક્તિ આપે છે અને વજનમાં સત્તિપક્ષે વધારો મળે સહાય કરે છે. નોરદાર દાંત અને મજબૂત હાડકાં। નીરોળી લોહી, નીરોળું દૃષ્ટિ અને મૂલાખમ ત્વચા ! અમૂલ ચોપી રેશો સંમિતી પ્રતિભાર-રેશિનમાં શુદ્ધ કરે છે. સ્તંભી, અરિપરોષ (રિકેટ્સ) અને લોહીવિહાર ને દૂધાસ (અનિમિયા) સામે રક્ષણ કરે છે. આપના બાળક મઠિ અતિ ઉત્તમ।

તાલ દૂધમાંથી બનાવેલ અમૂલ દુધાહારમાં ૭ વિટામિનો છે જે આપના બાળક માટે જરૂરી છે.

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- Tunnels
- Dams
- Bridges
- Oil Refineries
- Heavy Rock and Earth Excavation
- Hydro & Thermal Power Plants
- Steel Plants
- Chemical Plants
- Heavy Industries
- Marine Works
- Reinforced and Prestressed Concrete
- Public Health Engineering Works

PATEL ENGINEERING COMPANY, LIMITED

Engineers . Constructors

BOMBAY 60

વિશ્વમાનવ પ્રકાશન :

લોગીશાલ ગાંધી :

શામજી મદિર પોળ : સરકારી છાપખાના સામે : વડોદરા (ફોન ૪૯૫૦)

નિવેદન

જમતના કોઈ પણ દેશ માટે લોકશાહીની રક્ષા હમેશાં એક કપરી કસોટી કરનારી સમરથા રહી છે—તેમાંથી ખીજ વિશ્વયુદ્ધ બાદ, નવોદિત ગ્રામીણ રાષ્ટ્રો માટે તો, અતિથાય કહો.

ભાગ ઉપર ચીને આક્રમણ કર્યું ત્યારથી વિસ્તારવાદી સામ્યવાદના હસ્તે સામે રક્ષણની સમરથા અતિ મજબૂત બની ગઈ છે : આ હલ્લો કેવળ શરોતો નથી; આ આક્રમણ કેવળ ભૂમિ ઉપરનું નથી; આ આક્રમણ ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકના ચિત્ત અને સરકાર ઉપરનું—સમસ્ત ભાવિ વિમ્બસ ઉપરનું—છે

આપણા દેશની પારાવાર ખરાબીઓ અને નૂટીઓનો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી. અને લોકશાહી પદ્ધતિએ એ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આપણે ત્યાં વિવિધ પ્રકારે, વિવિધ દક્ષાએ, વિવિધ સમયે દાગ થઈ રહ્યો છે. પરંતુ, તેમાં આડઅડચણોનો શુભાર નથી; જોકે ભારે ચિંતા પ્રેરે એવી પરિસ્થિતિ છે, એમ સાચું છે.

આટલી હપ્તોતનો રીકાર કર્યા પછી, કદિ ન વિસ્મરવા જેવી વાત હોય તો તે એ છે કે : લોકશાહીના આવેશમાં, પૂરીપૂરી લોકશાહીને જ નષ્ટ કરીને, સર્વસત્તાવાદને સત્તાપર આરંભ કરવાનો ખ્યાલ સુદાં અશુભ લેખાનો જોઈ એ.

લોકશાહીનાં અનિયંત્રિત ઇલાજ સર્વસત્તાવાદ હોઈ જ ન શકે. સર્વસત્તાવાદથી સર્વપ્રકારે શિથિ અને ઉન્નત મૂલ્યો જ એનો ઇલાજ હોઈ શકે.

नव जवन

नवीन छात
नवीन जगत

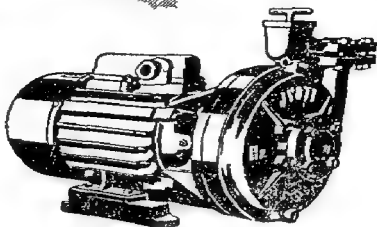
नवतर सुंदर कापड

चोपसीन, साडी,
भद्रभल, धोती,
वायल, होरिया
बोंगकलोथ
टवील-अमीसन

कापड

नवजवन मिस्त्रा लि.,
कलकत्ता
[उत्तर गुजरात]

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features built in economy in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it better still see a demonstration for yourself! You will be convinced the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"

Capacity Up to 58 000 G P H

Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમદિર પોળ : સરકારી હાપખાના સામે-વડોદરા [ફાઇન ૪૬૫૦]

મુદ્રક : રમણભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભ વિદ્યાનગર.

કવિતા

નથુ કાળો [૩] સ્નેહરશ્મિ મોસે મેકવાન

દ્રુતવિમર્શ

કવિતાનાં સામયિકો [૫] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

નથુ વિજયનાઓ [૬] ભો. ગાંધી

વાર્તા

પડદો [૧૩] જી. એ. કુલકર્ણી (મનોહર જોષી)

હાસ્ય ભંડેન હે

ગોસ્તોનો હનાવો [૧૮] મિહેસો મિહાલોવ (મુકેશરાય મુનિ)

એ મહામૌનની ઓથે [૫૦] સુભદ્રા ગાંધી

લેખો

અનુભૂતિ : પ્રતીતિ : અભિનયક્રિયા [૬] ભોગીલાલ ગાંધી

ટૂલ્કેડી વિષે [૨૬] એસ. એચ. ભુચર (શિરીષ પંચાલ)

વિદ્યાન : નવા પંથે [૪૦] સુનીલાઈ શાહ

શ્રી મુન્શીની નવલકથાઓ [૫૬] પ્રકાશ ન. શાહ

લેખક અને તેના પ્રશ્નો [૬૦] યુજિન આપોનેરકો (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ)

કાપરુપ-મહાપુરુષ [૬૮] મધુ રાધ

આલોચન

[૬૯] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અહીંયાં ને ત્યાં

નોકરશાહીનું પોલાતી ચોકડું [૧૨] ર. પી. ...

દેશવિદેશ

એશિયાઈ આંધોની એ'ધાણી [૭૩] ભા. ગાંધી

પાકિસ્તાન : આક્રમક મુદ્દાઓ [૭૪] ...

શાસ્ત્રાલ્પની રુસ ચાચાની ફલત્રુતિ [૮૦] ...

નહેરુ વિહોણું એક વર્ષ [૮૩]

નવું વોચન

મિતલ્લારી પરિચય [૮૬]

અનંતતા

આખ મીચો ને અધકાર શીસાય-
નજરું સૂર્ય ચંદ્રમા સરની-ખરતી
સાત સમંદર તરતી
શીના રંગ ધનુષમા ફરતી
ટાઢા તડકામાં ઓગળતી.
જલનો ઝીણો દાણો થઈને
ઉભજડતાના ઝાડે
જના બરછટ મૂંગા પહાડે
લીલો લીલો રંગ ધરીને ફૂટે;
જેના સંગે સમીર હેલે ચડતો
આહુ આપડતો બાપડતો
જેનો પડછાયો ના ધરતીને ચે અંડતો
એવી એજ એજ બસ પકડો પડડો—
આખ ખૂલે ને પકડાવું અવકાશ...

રેસ્ટોરાંમાં-(એ, તમે અને હું)

મુકુંધ એવી શી સુધડતાવું
સુંવાળું સાવ તે એકાન્તવું
આ ફૂલ ખીલ્યું;
સગીતના આછા સંગેની મહેક
જેતો આવતો 'વી'ટાઇ જતો
'ધાસેની' જિભા મૂકી
હું ...
અવરના ઓળને અવ
ઓંખ્યાં ન્યાં સાંભળું
એટલી ધીરે સ્વપ્ને સહુની વચે બસ વાત—
(જે કહો તે
આપણી
કે ગામની પંચાત ।)
ને
વેછટરો મૂંગા જ માત્ર
બણે ઘૂટાતા અક્ષરોની જેમ
આ
વચમાં ફરે ।

કવિતાનાં સામયિકો.

Our intellectual marines,
Sanding in little magazines

Capture a trend—Auden

‘કવિતા’, ‘કવિસૌક’, ‘મંજરી’, ‘પલાશ’, ‘મિલન’, ‘સંદર્ભ’, ‘૨’, ‘શબ્દ’ — માત્ર કવિતાને વરેલાં, સામયિકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી રહી છે ત્યારે એમનો કાવ્યની તોફાં લેવાનું ભરૂં જાણીને છે. ‘કવિસૌક’ ટ્રિવાયના અન્ય અનિયત ક્ષણિક રજા છે અને તેમાં ‘મંજરી’, ‘મિલન’, અને ‘પલાશ’ તુ પ્રાકટ્ય લાંબા સમયથી જોવામાં આવ્યું નથી; વળી એ ત્રણેની પ્રવૃત્તિની કોઈ ખુદા બાંધી નથી. ‘કવિતા’ એ ઘણાં લાંબા સમયે દેખા દીધી અને ત્યારે એનું આંતર-બાહ્ય રૂપ બદલાયેલું દેખાયું. મુખ-કાવ્ય-સત્ર નિખિતે લખાયેલા કાવ્ય વિષયક લેખોનો બોજ ઉપાડીને એણે સમયન દાવકું રોડો રાખ્યું છે. કાવ્યસત્રમાં રજ કરાયેલાં કાવ્યો એમાં કેમ-રથાન ન પામ્યાં એવો પ્રશ્ન પૂછીએ કે ન પૂછીએ એ બધું સરખું જ ન જાને.

હવે, કવિતાની બાબતમાં પ્યાનપાત્ર રજાં ‘કવિસૌક’, ‘સંદર્ભ’, ‘૨’, અને ‘શબ્દ’. આ બધામાં ‘કવિસૌક’ વંદિત, પણ એમાં પ્રગટ થતાં કાવ્યો માટે to capture a trend આજ સુધી સફળ બન્યું નથી. મળ્યાં અને ઠીક લાગ્યાં તે કાવ્યો પ્રગટ કરીને એણે નિમિત્તનાં જાણી રાખી છે. કવિઓ અને કાવ્ય-શ્રવેતા પરિચય આપવાની જે ઓળી એણે અને કે કમને ચલાવી એની સાર્થકતા પુરવાર થઈ શકી નથી. સંપાદકો બદલાયા પછી કાવ્ય દરતા કાવ્ય વિવેચન તરફ ઝોક વધ્યો છે અને આજે જ કવિતાની બાબતમાં ‘Two cities’ બનવાની શક્યતાઓ પણ વધી છે. ‘સંદર્ભ’ પોતાનો દાવો વધુ પડતો રજ કરે કે

‘સમયનાં’ ‘સુભાવવ’ નમરેત્રો સમાવેશ આપી નથી કર્યા.

Surrealism નું પારિચું મારીને ફરે એમાં આપણને વાધો ન હોય. એની સલામતતા ગમે એવી છે, પરંતુ પ્રત્યેક કાવ્ય પર વિચારો રજ કરવાનાં ઉપક્રમથી શું સિદ્ધ થયું તે પ્રશ્ન છે. વહેતાં પ્રવાહનો કાંઈ ખોતરવાનું ‘૨’ જેટલી મગફળીથી બાળ્યે જ કોઈ સામયિક કરી શક્ય હોત.

Lionel Trilling આપણા સમયને mechanical literacyનો સમય ઠહીને ઓળખાવે છે. શિક્ષિત સમુદાય અને સાચા સાહિત્યપ્રકાર ‘વચ્ચે અતર વધવું’ ગયું છે. શિક્ષણ વ્યાપક થયું છે. સાહિત્યનાં સામયિકોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે પણ તેથી સાહિત્યિક સૂત્ર વધુ વ્યાપક થઈ છે એવું સમીક્ષણ માંડી નહિ શકાય. એટલે, જાહેરાતો ઓળીને છતી કાઢીને ફરતાં સામયિકોની વચ્ચે જાહેર શબ્દ લોળીને બોલતા પતાકડા જેવા માસિકો, દેશાસિકો અને ત્રૈમાસિકોની જવાબદારીઓ વધી છે. એવાં સામયિકોની ધરી વાચક અને લેખકના મનમાં ઓળી વતી ઝૂકેલી રહી તો તે સમજી શકાય એમ છે. ‘કુમાર’નો વધુ ઝોક વાચકના મનમાં, ‘સિલિંગ’નો સર્જકના મનમાં, અને ‘સંસ્કૃતિ’નો (બીજી) એક નામ નથી દેતો) વાચક અને સર્જકચિત્તમાં સમતોલ ઝોક નોધવાય છે, પણ આવાં કવિતાનાં સામયિકોની ધરી તો સર્જકચિત્તમાં જ રહેવી જોઈએ. એવાં સામયિકોમાં પ્રયોગબોરીને અને સાહસબોરીને, અવકાશ નથી. સર્જનજ્ઞેને નવાં નામોની શોધ આવા સામયિકોમાં કરવી પડે. વિવિધ લીલા પ્રગટાવતી કવિતાની યાત્રા કોઈ સામયિકની પરજ પાસેથી પસાર થાય એવું, બુદ્ધિવેના ‘કવિતા’ની બાબતમાં થયું છે એવું, આપણાં કવિતાસામયિકો માટે પણ બને એવું કોણ ન કહે? એટલે જ તો ‘સંદર્ભ’ના ત્રીજા અંકમાં સંપાદકોએ પ્રયેષો પ્રશ્ન, સંદર્ભ બદલીને, પૂછવાનું મન થાય છે: ‘પણ આનંદશંકર અને રામનારાયણના

નોકરશાહીનું પોલાણ ચોકડું

[ઓપિનિયન તા. ૬-૩-૬૫ના અંકમાં શ્રામતી તાપા જિનકિન 'નોકરશાહીના પોલાણ ચોકડું' વિષે ભેરે છે.]

'ખૂબ રાસ થયું, દતાશ થયું આ લખું છું: નહુદે લખું છું. હવે તો બોધે - કર ભરનારાઓ કંઈ કરે તો - ખાખા દિંદી હાથકચિત્તન કંઈ કરી શકું નહિ, રીઝઈ બેન્ક કંઈ કરી શકી નહિ, નાણાં ખાતાના સચિવ કંઈ કરી શક્યા નહિ!

વાત સાવ સાદી છે. તથા વરસે પહેલાં બ્રિટનની સ્થિતિએ ભારતની ગુસ્સે-ગેસેનેને ચોપડીઓ મોકલવાનો દરખાસ થયો. શરૂઆતમાં તેમણે મુખ્ય મુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીને, વલ્લભવિધાનગરને અને મહારાષ્ટ્રની એક શિક્ષણ સંસ્થાને પુસ્તકો મોકલ્યાં. પણ હવે આખા ભારતમાં મોકલે છે. બધી ચોપડીઓ વાપરેલી - સેકંડહેન્ડ છે. બ્રિટનના લોકોએ રવેન્ડાએ ભારત માટે બેઠે આપેલી ચોપડીઓ ગોદાનમાં સંઘરવાનું, પેક કરવાનું, વહાણમાં રવાના કરવાનું બધું ફી થાય છે. વહાણવાળા પણ ફી લઈ જાય છે. ભારતે માત્ર વહાણમાધી જીનારી લેવાની. પણ આ ચોપડીઓને ફી પડી લાવનાર સિધિયાની ઉપાધિનો પાર નથી. ભારતની લાલપટીને લીધે. આવી ચોપડીઓ આ જ સંસ્થા ખીખ પદ દેશોમાં મોકલે છે, પણ ભારત જેવી ક્યાંય હાડભારી નથી. પાકિસ્તાને ભારતને ચોપડીઓ મળે છે એ જવળું કે પોતાના માટે પ્રયત્ન કર્યો એવા ઉત્સાહથી કે ભારત કરતાં એને વધારે પુસ્તકો મળે છે.

બુકમિટીના ઉલ્લા રિપોર્ટમાંથી જ ઉતાવું છું: 'ઉલ્લી વાર્ષિક સામાન્ય સભા વખતે અમે શિપિંગ ડેપાર્ટમેન્ટ સાથે ભારતમાં ચોપડીઓની કેટલીક પેટીઓ વહાણમાં ફો લઈ જવા વિષે વાટાઘાટ કરતાં હતાં. આ છૂટ અમને માર્ચ ૧૯૬૪ માં મળી હતી અને અત્યારે અમને વર્ષે ૨૦ ટન ચોપડીઓ મોકલવાની છૂટ છે. તરત જ અમે ૧૪૬૬ પુસ્તકો માં અને ૬૦૩૬ પુસ્તકો બેન્કોર, મુખ્ય,

આસામ ને મદ્રાસમાં રવાના કર્યાં. બ્રિટનની આજ અમને ખબર મળ્યા કે આ ૪ માંથી ૩ કન્સીધનમે ભારતના કન્ટેનર અધિકારીઓએ, કન્ટેનરના કોન્ટેનર લેંગ માટે જપ્ત કર્યાં છે - છેવટે, ઇંગ્લેન્ડના લાઇસન્સ વખતે માલ ભારતમાં લાવવા માટે તેમને ૨૩ પાઉન્ડ દેડ થયો.'

દેડ વિરોધ સાથે ભરવામાં આવ્યો, હાથકચિત્તન ડો. જીવરાજ મહેતાએ પોતે દિલ્લી મધ્યસ્થ સરકાર લખ્યું ત્યારે પુસ્તકો જમને મળ્યાં હતાં તેમને રીફ માટે અપીલ કરવાની સલાહ મળી. વધુ માલ મોકલો લાતો બંધ થયો, ને તપાસ કરવામાં આવી જવાણું કે સિલણ સંસ્થાઓને ચોપડીઓ લેને બે મળી હોય, અને તે જૂની હોય તો પણ, તે ભારતમાં લાવવાનું ઇંગ્લેન્ડ લાઇસન્સ લેખ્યો. આપું એક ભારતમાં છે (૨૫૦ રાશી વધુ ટિંગતના માલ માં ભારત સરકારનું લાઇસન્સ લેખ્યો અને નાના જથ્થા માટે સ્થાનિક સરકારનું લેખ્યો.)

બ્રિટનની ઓસરના ભારતના નાણાં ખાતાના રીપોર્ટ મોટા સચિવના સંપર્કમાં છે. તેણે દેડ રીફ આપવા કુકમ કર્યો છે. જનરુઆરીમાં ફરી ખીખે જશે ભારત મોકલાયો. એમ આ વર્ષે કુલ ૧૦૦૦૦ પુસ્તકો થયાં, પણ ચોપડીઓને આવવા દેવાશે કે કેમ તે કોઈ જાણતું નથી.

નોકરશાહીનું ચડી વાગે ત્યારે અવું થાય છે. પછે એકલા ભારતમાં જ આવું બને એ વધારે દુર્લભ છે. ખાસ તો એટલા માટે કે હવે બ્રિટનની રેનફ્રેલી લાયબ્રેરી ગુસ્સે કોસેને માટે પુસ્તકો - બધાં જ સેકંડહેન્ડ અને બેઠે એવાં - વધુ દેશોમાં મોકલવા માગે છે; અને આ રેનફ્રેલી લાયબ્રેરી પુસ્તકો મોકલે છે ત્યારે સેકંડ હેન્ડ, નહિ પણ લાયોની સંખ્યામાં મોકલે છે. ભારતને એ એવો તો એ ખીખ દેશના લાયબ્રેરીયરો. આને રેનફ્રેલી પોતાના કાર્યક્રમમાં ભારતને સમાવેશ કરતાં ખચકાય છે. નોકરશાહીની જગતની સમગ્ર ભારતવાસીઓને ભોગવવાની આવશે કે - ૨. થી.

જા.એ. કલકત્તા
અમુ. મનેશ્વર જોશી

પ્રિન્સિપાલ ઠાકરે અરમાં કાઢ્યાં, અને
 અંગ્રહા ને વચલી, આગળી વડે આપોદાખી
 દાખમાંનું અંગ્રેજી માસિક ટેમલ પર નાખ્યું.
 પગમાં રેશીપર ચડાવી એ બિંદીયા અને ખારી
 નજીક જઈને બિલા રહ્યા. થયું ત્યાં જતાંની
 સાથે જ કોદાવાપ ગયેલા શેવાળવાળા પાણી જેવા
 દેખાતા મેલો લીલા રંગના પડદા તરફ એમનું
 ધ્યાન ગયું, જલ્દી કોઈ મૂક ધાને અમળજુતાં
 રપડું કચો દોષ એમ એમનું મન વેદનાથી
 ચંપકું,

“બાલુ-પરની” એરડી એમણે કોઇ કુદર-
મિત્રની જેમ સજનવી હતી જ્વન-અવસ-
દરમિયાન એમના કામચલાણુષ તરફ મન પર-
શિમરતા કામના તરંગ એમણે એક યા/બીજી
વસ્તુ રૂપે મૂકી દયા કરતા એ આખા એરડી
એમના જ્વનની મધુર રમુજી જેવી હતી.

સામેની બીંત પર સફેદ સંગેરમરના નાના
 નાના ઢુકડાઓ, સાકાની ફેંદામગંજાનીને બનાવે
 લેલું કાપો ગેટનું નિસર્ગ દર્શક હતું. એમણે
 એ કાપો ગેટ પરજી ખરીતું હતું. એ નાનકડા-
 ચોકડામાં સુરેખ, રશ્મી રેવાઓનું ગોઠક રવળન
 ગોરવાયું હતું. કાપો ગેટ જી જૂરા, મળમળી
 સમુદ્ર પરની ફેરિયામક જેવો હતો. એની નજીક
 કેવાનું તંત્રમ બનીને રૂલ કરતી નતિ કાનું
 ચિત્ર હતું. રંગબેરંગી મોળાઓ પર ફેલાયેલું
 પોવન. એ ચિત્રની બરાબર સામેની બાજુએ
 શેકુસાપના મોળાનામના ચિત્રની પ્રતિફલિત

સામાનિક નાગની 'ઈશ્વા' જેવાં ઉન્નત મોજાં, તરોપ
મારતાં પહેલાં પળવાર ગર્વથી રિથરઃ યથેલીં
એતી જાયામાં અસહાય લાગતાં નાના નાના
ટુંકાં જેવા 'માહરોજા' એ પિત્રની 'સાધકમંત્રી
રૂપાળદાર શ્રીમંતાંક, આમતેમ ફરી' ફરિને
જનારી જીવંત, ધારવાળી રેષામાનુ' સામથ્ય
અનેાપુ' હવુ-હિલક હવુ. એક ખૂલે રહેજ
હાસિય પક્ષી રંગની પથરતી કેવળ શૈક્ષા માટે
મૂકેલી સગડી, અને એ સગડીની ઉં
લાગમા બંને શીતે પદ અર્ધ પલ્લે યોદ્ધા ૧.

રહેલી નાનકડી લાચરેરી હતી. એ ક
 મીસમા એક ગામડામાં ખરીદેલી, હાથમાં બારોટ
 લઈને બેઠેલી એક ગામડી યુવતીની માટીની
 પ્રતિમા બેઠેલી હતી. એક ઘૂટણ એકડાવીને
 જમીન પર, બીજો ઘૂટણ બેઠો. એ ઘૂટણ પર
 ટકેલી હડપ્પી: બારોટમાં ફળકળાદિ છા
 આંખોમાં વિલક્ષણ આવતો. શું નોંધે છે
 ઝોની ખગર નીચી હતો-કંઈ નોંધે છે એવી
 તુલ્ય. આંખી ઝોરડી ભલે પૂરોથી સચેલા
 આં નેચી હતી. જાપાનમાં નેચેલા સફેદ પૂરોના
 પાસા નેચે લીખતો જરો! અમે રંગનેચેલી
 ચિત્રોવેળા! જાઓ! લઈને એમાંથી તસ્તી
 નાંખાની સ્ત્રીઓની આકૃતિઓ એમમાં મમે પર
 થીઈની નેમં અકિત થયેલી હતી!

पञ्च ओ शंखायाम् पञ्चैव गजैः कृतेभिः नृपयसो
 नृपैः सागताम् हताम् । त्रयम् । नारीशो परम् । त्रयम्
 नृपयसो नारीः नृपयः च नृपयः । दयायी ओम् । हृदयम् ।

નોકરશાહીનું પોલાણી ચોકઠું

[એપિનિયન તા ૯-૩ ૧૫ના અક્ષરોમાં આમતી
વા ક્રિનક્રિન ' નોકરશાહીના પોલાણી ચોકઠું '
વધે ખોલે છે]

' ખૂન [રાશ થઈ, હતાશ થઈ આ લખુ છું
દૂટકે લખુ છું હવે તો મોકા - કર ભરનારાઓ કંઈ
રે તો - ખાયા હિ હી હાઈકમિશન કંઈ કરી શક્ય
નહિ, રીઝવે ભેન્ક કંઈ કરી શકી નહિ, નાજા
ખાતાના સચિવ કંઈ કરી શક્યા નહિ]

વાત સાવ સઠી છે પણ વરસ પહેલા
અંતની સ્થિતિએ ભારતની ઝૂલો-કોયેભોને ચોપડીઓ
રોકલવાનો દરખાસ કર્યો શરૂઆતમાં તેમણે સુબધ
કુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીને, વક્ષલવિદ્યાનગરને અને
મહારાષ્ટ્રની એક શિક્ષણમંડળને પુસ્તકો મોકલ્યા.
પણ હવે આખા ભારતમાં મોકલે છે. બધી ચોપડીઓ
ચોપડી - સેક્રેટરી છે ક્રિટનના મોકાએ રવેન્ડાએ
મારત માટે ભેટ આપેલી ચોપડીઓ ગોપાલના સંઘ-
વાનું, પેક કરવાનું, વહાણમાં રવાના કરવાનું બધું
હી થાય છે વહાણવાળા થાય કો લઈ જાય છે
મારતે માત્ર વહાણમાંથી ઉતારી લેવાની. પણ આ ચોપ
ડીઓને ફી વહી લાવનાર સિધિયાની ઉપાધિને પાર
નથી ભારતની લાઇબ્રેરીને વીધે આવી ચોપડીઓ આ
જ સંસ્થા બીજા પદ દેશમાં મોકલે છે, પણ ભારત
જેવી કયાય હાડમારી નથી પાકિસ્તાને ભારતને
ચોપડીઓ મળે છે એ જળવૃદ્ધ કે પોતાના માટે પ્રવરન
કર્યો એવા ઉત્સાહથી કે ભારત દરતા એને વધારે
પુખ્તમાં મળે છે

બ્રહ્મચરિનીના હેન્ડા રિપોર્ટમાંથી જ ઉતારુ છું
' છેલ્લી વાર્ષિક સામાન્ય સભા વખતે અમે
શિપિંગ કોન્ટેનર-સ સાથે ભારતમાં ચોપડીઓની કેટ
લીક પેટીઓ વહાણમાં ફો લઈ જવા વિશે વાટાવાટ
કરતા હતા. આ છૂટ અમને ચાર્જ ૧૯૬૪ મા મળી
હતી અને અત્યારે અમને વર્ષે ૨૦ ટન ચોપડીઓ
ફો મોકલવાની છૂટ છે વરત જ અમે ૧૪૬૬ પુસ્તકો
મહારાષ્ટ્રમાં અને ૬૦૩૬ પુસ્તકો મેન્ગલોર, મુંબઈ,

આસામ ને મદ્રાસમાં રવાના કર્યા એગ્રાઈની આખર
અમને ખબર મળ્યા કે આ ૪ માંથી ૩ કન્સર્વેશનમેન્ટ
ભારતના કન્ટેનર અધિકારીઓએ, કન્ટેનરના કારતોના
જગ માટે જપ્ત કર્યા છે - છેડે, ઇન્ડો-ના લાઇસન્સ
વગર માલ ભારતમાં લાવવા માટે તેમને ૨૩ પાઉન્ડની
દડ થયો '

દડ વિશેષ સાથે લખવામાં આવ્યો, હાઈકમિશનર
ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ પોને દિલ્લી સંધ્યસ્થ સરકારને
લખ્યું ' ત્યારે પુસ્તકો જોમને મળ્યા હતા તેમને રીફંડ
માટે અપીલ કરવાની સલાહ મળી વધુ માલ મોક
લાતો બંધ થયો, ને તપાસ કરવામાં આવી તો
જલ્દી ' કે શિક્ષણ સંસ્થાઓને ચોપડીઓ લાંબે ભેટ
મળી હોય, અને તે જૂની હોય તો પણ, તે ભારતમાં
લાવવાનું ઇન્ડો-ના લાઇસન્સ જોઈએ. આવું એકલા
ભારતમાં જ છે (૨૫૦ માંથી વધુ ક્રિતનના માલ માટે
ભારત સરકારનું લાઇસન્સ જોઈએ અને નાના જથ્દા
માટે ગ્રાન્ટિક નરકારનું જોઈએ)

ક્રિટનની સંસ્થા ભારતના નાણા ખાતાના
મૌથી મોટા સચિવના સંપર્કમાં છે. તેણે દડ રીફંડ
આપવા હુકમ કર્યો છે જન-પ્રચારમાં ફરી ખાતે જવો
ભારત મોકલાયો. એમ આ વર્ષે કુલ ૧૦૦૦૦ પુસ્તકો
થયા, પણ ચોપડીઓને આવવા દેવારી કે કેમ તે કોઈ
જાણતું નથી.

નોકરશાહીનું ચઢી વાગે ત્યારે અવુ થાય છે. પણ
એકલા ભારતમાં જ આવુ અને એ વધારે દુઃખ છે
ખાસ તો એટલા માટે કે હવે ક્રિટનની રેનફરવી લાઇબ્રેરી
ઝૂલો કોયેભો માટે પુસ્તકો - બધા જ સેક્રેટરી અને
ભેટ મંગાવી - ઘણા દેશમાં મોકલવા માગે છે; અને આ
રેનફરવી લાઇબ્રેરી પુસ્તકો મોકલે છે ત્યારે સેક્રેટરી હાજર
નહિ પણ લાંબોની સંખ્યામાં મોકલે છે. ભારત ને
એ ખોલે તો એ બીજા દેશના લાભમાં થયે આજે
રેનફરવી પોતાના કાર્યક્રમમાં ભારતનો સમાવેશ કરતા
ખચકાય છે. નોકરશાહીની જડતાની સમગ્ર શુ ભારત-
વાસીઓને જોગવાઈની આવશે ?

—ર. પી.

પંડો!

છા. એ કુલકર્ણી,
અબુ. મને હુર જોશી.

પ્રિન્સિપાલ દોકરે અરમાં કાઢ્યાં, અને અરમાં ને વચલી, આંગળી વડે આખો દાખી દાથમાંનું અંગ્રેજી માસિક ટેબલ પર નાખ્યું. પગમાં રક્ષીપર ચકાવી એ જોઈયા અને બારી નજીક જઈને જોયા રહ્યા. પછી ત્યાં જતાંની સાથે જ હોલોમાં ગયેલા શેવાળવાળા પાણી જેવા દેખાતા મેસો લીલા રંગના પડદા તરફ એમનું ધ્યાન ગયું. જાણે કોઈ મુક ધારે અગત્યતરે રપસ થયો હોય એમ એમનું મન વેદનાથી ચમક્યું.

બાબુ પરની ઓરડી એમણે કોમ કુદર ચિત્રની જેમ સળવી હતી જીવન-પ્રવચન દરમિયાન એમના કાવ્યસોલુપ તરફ મન પર ભીંટેલા કોમળ તરંગ એમણે એક યા બાંધી વસ્તુ રૂપે મૂકેલાં હતાં હતાં. એ આખી ઓરડી એમના જીવનની મધુર રચના જેવી હતી.

સામેની બીંત પર સફેદ સંગેશરમરના નાના નાના ટુકડાઓ, સાકડાની ફેંદામરંગોશ્વરી બનાવેલું કોપી બેટનું નિસર્ગ દશ્ય હતું. એમણે એ કોપી બેટ પર જ ચરીલું હતું. એના નકકા-ચોક્કસમાં સુરેખ; રેશમી રેવાઓનું ગોઠક સ્વચ્છ ગોઠવાયું હતું. કોપી બેટ જ શૂરા, મખમલી સમુદ પરની કોપી ચમક જેવી હતી. એની નજીક ડેંગાનું તંમચ બનીને નૃત્ય કરતી નર્તકીનું ચિત્ર હતું. રંગબેરંગી મોજાઓ પર ફેલાયેલું ચૌવન. એ ચિત્રની નજીક સામેની બાબુએ હોકસાવના મોજાના મુખના ચિત્રની પ્રતિફલિત...

ભયાનક નામની દણી જેવાં ઉમત મોજા, તરાપ મારતાં પહેલાં પગવાર ગર્વથી રિથર થયેલી એની હાથમાં અસહાય સાગતા નાના નાના ટપકાં જેવા માણસો; એ ચિત્રની સાદામાંની રચનાદાર શ્રીમંતાઈ, આમતેમ ફરી ફરતે જનારી જીવંત, ધારવાળી રેવામાં સામર્થ્ય અનેક હતું-ઉત્કટ હતું. એક પુણે રહેલો સાદાસ પડતા રંગની પરચરની રેવા શોભા માટે મૂકેલી સગડી, અને એ સગડીની ઉપરના લાગમા બનેલી બીંતો પર અર્ધ વસ્તુનાકાર પથ-રાયેલી નાનકડી લાગચેરી હતી. એ કબાટ પર મીસમા એક ગામડામાં ખરીદેલી, હાથમાં બારકેટ લઇને ઊભેલી એક ગામડી યુવતીની માટીની પ્રતિમા ઊભેલી હતી. એક ઘૂંટણુ જેવડાવીને જમીન પર, બીજા ઘૂંટણુ ઊભેલ, એ ઘૂંટણુ પર ટેકવેલી હડપ્પી બારકેટમાં ફળદળાદિ છે. આખામાં વિલક્ષણ આવર્તતા. હું નેહાએ પછે એની ખબર નહીં. જાતે કંઈક નેહાએ છે એવી તજજ્ઞ. આખી ઓરડી જાણે કુસોથી સચેલા આડ જેવી હતી. જીવાનમાં એવી સફેદ પૂતીના કુવારા જેવી લાગતાં જણાયાં. અમે રંગબેરંગી ચિત્રોવાળાં જાણીએ. લખને એમાંથી તરત જીવાની જોવાની આકૃતિઓ એમના મન પર કશીદાની નેમ અંકિત થયેલી હતી.

પછી એ શેવાળી પડેલો જાણે કોઈ જમમાં એવી લાગતો હતો. ત્યાર બારીકા પર ત્યાર જમ-સડી જતાં જાણે હવાથી એ ફેડતા

ત્યારે ઠરી ગયેલા લોહીમા વેદના ચઢ આવતી હોય એમ લાગતું દુઝાનમા એ કાપડ ખરીદતી વખતે એમણે પત્નીને શાંતિથી છતાં સ્પષ્ટ રીતે કહી સલામવાનું હતું કે એ કાપડને લીધે એ ઝોરડીનું વાતાવરણ છોલાર્ધ જશે, એના પર ઉઝરડા પડશે રગસગતિ એ કોઈ ગીત જેવી છે એક મેસુર રગને લીધે બીજા બધા રગ મરી પરવાર છે, એ વાત આ લોકોને ક્યારે સમજશે ? જાણે કોઈ ખાલામા લાલ રગની મંદિરા ભરેલી હોય એવી એ ઝોરડી જણાતી હતી પણ કોઈ વસ્તુ આગ્રહ કરીને લોકોને સમજાવવી એટલો એમને લોકો બદલ આદર ન હતો પરિમિત વ્યક્તિએ જ આવા ગદા, સહેલા શબ્દો લાગતા કાપડ પર પસંદગી બિનારવી, એ વાતની એમને શરમ લાગતી અને તેથી જાણે કોઈએ એકાએક પોતાના શરીર પર ગદા પેટી હોય એમ અજેઅગ સંકોચી એમનું મન મૂક બંધ હતું.

અમારી કોઈ વસ્તુ તમને કદી પસંદ પડતી જ નથી એ જ વાત ખરી ” કાપડ ખરીદ્યા પછી એમની પાંચીએ અત્યાર સુધીના અનુભવે બોલેલા અવાજે કહ્યું.

અને એક દૃષ્ટિએ એ વાત પણ બરાબર હતી અત્યાર સુધીના વીસ વર્ષ દરમિયાન એને ખુશ રાખવા માટે કે એની પસંદગી માટે એમણે ઠંઠ જ કહ્યું ન હતું એમણે પોતાના તમામ સંપત્તિ રગ મૂર્ચના બદલાતા આકાશમા દસ વાર તપાસીને જ પસંદ કરવાની પ્રથા ચાખી હતી એણે એમને માટે એવાર પોતાની પસંદગીની બે ટાઇ ખરીદી હતી એ બે ટાઇ પૈકીની એક ટાઇમાંની દસમી બેસી રેખા બહુ જાડી હોવાથી અને બીજી ટાઇના રંગ બિલાડી ઓકડા જેવો હોવાથી, એમણે એ બન્ને ટાઇ ક્રાયવર્ગને આપી દીધી એટલું જ નહિ, ઝોરડીના રંગ સાથે મેચ થાય એવા રંગની સાડી પહેરી હોય તો જ એને ઝોરડીમા મેસમાની પરવાનગી મળતી

જાળીયા માટે પણ કંઈક એવું જ ભીની ભીની યાદને બિધમાથી દબોળી ગત આયુધ પર જળની મોહિની પાથરનારી, હાલ નેત્રોવાળી રાતરાણી II સુગંધ એને પ્રિય હતી પણ એમણે ખીનેલા, ઉન્મત્ત લાગતા, પગ તળે કચડી નાખેલા જગલી ફૂલ II જેમ જુલાયેલી યાદને તુન્હતાથી જોનાર મેગેનાલિયા ચોપડયો હતો જીવનના ક્ષેત્રે મળેને જીભથી આપ્યા વગર એમણે કદી આગળ પસાર થવા દીધો નહીં એમના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણને એકેક આપ હતી પણ એ આખમા કેવળ એમના પોતાના જ પ્રતિબિમ્બની મુક્ત કેતરાયેલી હતી.

એના વ્યવહારી સુકકા, બ્લેન્ડે જેવા ખર બચડા મન વિશે એમને તીવ્ર છતાં મૂક તિરસ્કાર હતા લાયબેરીને તો એ એને સ્પર્શ પણ કરવા દેતા નહીં ચોમ્પસન, ફેલેકર, બર્ડન, ગુપ્તે લિઓપાર્ડી, ગ્રીક એન્થ્રોપોલોજી, ચાર્લીએ કાવ્ય -એ બધા પુસ્તકોને પોતપોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું ત્યાં જ એમનું વિશ્વ મૂર્તિની આબોધાના મણિ II જેમ જવલત પ્રગટતું હતું થોમસનની નજીક ફેલેકરનું હસન ” નાટક જ જેમણે આર્ટ, વિશ્વલ મન પૌરસ્વ જીવનની કલ્પનાની નજીક જ, તક્રિત, રંગીનું બેકાજી લકીરની બાબુમા જ તરફડે છે એ વિરોધમા જ જીવ નની કલાત્મક સગતિ છે ગાંત્રેને બેલાન બનાવનાર, શારીરિક વાસનાથી ફિજીયોલોજી બનેલ સગીત અને આધાતને લીધે બિડવા લોહીના ભીના ફિરલો-મનની આસપાસ ફેરફારી રમતા માદગીરીના ચેત કખૂતરો અને જીવનને માદગીરીને એક સિસોટા પણ નહીં, એમ નાગજીની જેમ અજેઅગ વાળતી અગ્નિ-દેહવાળી સ્મૃતિવિહીન હાલવાળી નર્તકી-જગદ વ્યાપી દુષ્કાય તરફ રિચર નજરે જોનારી જુદની જ્ઞાત, પ્રસન્ન દૃષ્ટિ અને જીવતા શરીરમાંથી બેચી કાઢેલા લાયવદાર માસને ભીના લાલ રંગ -અમશાનયાની કબજો પરના કોમની હાથમા ક્ષણિક

સ્વર્ગ ઉપભોગતાં દૂતરાં-ફૂતરી આ બધાં એકજ અનુભવમાં આવવાં, નેષ્ટએ. કારણ કે એકની ગેરહાજરીમાં બીજાને કાંઈ અર્થ નથી. થોમ્પસનની નજીકમાં જ ફેલેકર અને બર્ટન નેષ્ટએ. એ પુસ્તકોની બાંધણીમાં પણ પરસ્પર વિરોધ હતો. થોમ્પસન લોહ જેવા ભુખરા રંગવાળા ત્યારે ફેલેકર કાળાશ પડતા લાલ રંગવાળા. બર્ટનની ચોપડીને ખીળાશ પડતો લીલો રંગ હતો. બધા ભેગા થાય તો મોર પીંછા પર લાલ રંગ પાધર્યાં જેવું લાગે. આયુષ્યને આજુ પાડી દેનારા નૈરાશ્યની પહેલમાં, ઉષ્ણ રક્તમાંસની, વાસનાની કાન્ધપ્રક્રિયા, મોરપીંછા પર લાલ રંગ, શ્વેત વક્ષસ્થળ પર ભૂરા છરાનો લાલ ઘા, સ્પેનમાં જેવેલા આખલાઓના યુદ્ધમાં, કાળા રંગના આખલા નજીક રેતીમાં પહેલું લોહી ભરેલું ખાઓચિયું.—ફ્રેન્ચ હોટલમાં ગાનારી માદક નર્તકીના, ઉત્તમ વક્ષસ્થળને લીધે આગળ ધસી આવતા સાટીનના ક્રોક પરતું ખીંચેલું લાલ કાન્ટેશન ફૂલ — થોમ્પસનની નજીક જ ફેલેકર, બર્ટન હોવાં નેષ્ટએ. ...

એક વાર બૂલમાં એણે ચોપડીઓના સ્થાનમાં ફેરફાર કર્યો. એ દિવસે એમણે આ પણ ન પીધી. એમને કીધ ન ચડ્યો. પણ આખો મીઝીને પહેલા કુરકુરિયા જેવા લાગતા એના મુંઠ મન બદલ એમને દયા આવી. એને તે સમજાવવી શી રીતે? જીવન તો લીલીના ફૂલ જેવું સુંદર, સુરોક્ષિત હોયું નેષ્ટએ. જાણે કોઈ મોટા હીરામાં ન્યોતિયું પ્રતિબિંબ હોય તેમ અનુભવેને રૂપે, જીવંત આકાર હોવો નેષ્ટએ. ભાવનાની ઘેલી ગૂંચ કરતાં સ્વપ્નમય નોકડેસ સારા. માનવી એ અનુભવ સ્વીકારવા માટે, એનું જતન કરવા માટે નિર્માણ થયેલા શુદ્ધ, જડ યંત્ર જેવો છે? પણ આ બધું એને કોણ સમજાવે? પુત્રકોની આમ તેમ દેરદેરથી એમની મોહિની શતશઃ નાશ પામે છે, આ પડદા ઝીરકીમાંનાં મુગ્ધ કોમલ સૌંદર્ય પર અત્યાચાર જેવો છે, ... આ જન્મ ફરે છે...

એમના પુત્ર સતીશ જેવો ફર જન્મ....

એમનો પુત્ર સતીશ પણ એમના મન પર જન્મ સમાન હતો. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં એમણે એનું નામ પણ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. એ એની બાને દર મહિને નિયમિત પત્ર લખતો. ઉત્સાહી અને મોટી આંખોવાળાં પોતાનાં જે સંતાનોના ફેરોગ્રાફ એણે ઘેર મોકલ્યા હતા. પણ એમણે કદી જ ફેરોગ્રાફસ તરફ નજર પણ નહોતી નાખી. સતીશ એમને માટે મરી પરવાર્યો હતો. અને ત્યાં સતીશજ મરી પરવાર્યો હોય ત્યાં એની પત્ની, એનાં બાળકોનું અસ્તિત્વ જ કયાથી હોય! — સતીશ ત્યારે એમને એ રમમા જ (મેલુ) ખમીસ, કાળાં રંગની કોર્સેટ પાટલુન, જેને નેષ્ટને જાણે ઉમ વાસ આવતી હોય એમ એમનું માથું ઢુખવા લાગ્યું હતું.) પોતે કોલેજ છોડી દઈ મુંબઈ જવાના છે એમ કહ્યું ત્યારેજ એમના જીવનમાંથી સતીશ મરી પરવાર્યો હતો. પણ એનો પત્ર આવતો ત્યારે એમનો સ્નેહ ફિક્કો ચહેરો મનસ્તાપને લીધે ડહોળાયા જેવો થઈ જતો અને કલાકો સુધી એ ગરન ઝુકાવી ખુરશીમાં પડ્યા રહેતા. એમના જીવનમાં સતીશ કદી ન જૂંસાય એવો કાંઈ હતો.

સતીશનો મુંબઈમાં અમાણાનો મોટો વેપાર હતો. કોલેજ છોડી એ ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એની પાસે સતી પાર્ક ન હતી. એણે મદદ પણ માગી ન હતી. છતાં આજે એણે મુંબઈમાં મંદાન વસાવ્યું હતું. પણ ટ્રિન્નિપાસ કાકરે એનું નામ મૂકી દીધું. પોતાનો પુત્ર અમાણાનો વેપાર કરે છે એ વાત માત્રથી એમનું મન શરમ અનુભવતું. સતીશ નામો હતો ત્યારે કેટલી આશાએ, કેટલા વહાલથી એમણે એને લાયબ્રેરીમાંનાં ચિત્રોના પુસ્તકો દેખાડ્યા હતાં. મામોઝેએએએનો લગ્ન, અતિમાનવી મોઝેસ; ટિશિયનના જીવંત રંગોનું અર્થ; વર્મીરનાં પ્રકાશનાં વીણેલાં નાજુક વસ્ત્રો; કોઈ અદૃશ્ય

ત્યારે ફરી ગયેલા લોહીમા વેદના મધ આવતી હોય એમ લાગતું દુકાનમા એ કાપડ ખરીદતી વખતે એમણે પત્નીને શાંતિથી છતાં સ્પષ્ટ રીતે કહી સલાખાંયુ હતું કે એ કાપડને લીધે એ ઝોરડીનું વાતાવરણ હોલાર્ધ જશે; એના પર હિઝરડા પડશે રંગસંગતિ એ કોઈ ગીત જેવી છે. એક એસર રંગને લીધે બીજા બધા રંગ મરી પરવાર છે; એ વાત આ લોકોને ક્યારે સમજશે? જાણે કોઈ ચાલામા લાલ રંગની મંદિરા ભરેલી હોય એવી એ ઝોરડી જણાતી હતી. પણ કોઈ વસ્તુ આગ્રહ કરીને લોકોને સમજાવવી એટલો એમને લોકો બદલ આદર ન હતો. પરિચિત વ્યક્તિએ જ આવા ગંદા, સડેલા શબ જેવા લાગતા કાપડ પર પસદગી બિનારવી, એ વાતની એમને શરમ લાગતી અને તેથી જાણે કોઈએ એકાએક પોતાના શરીર પર મદફી ફેંકી હોય એમ અગેઅગ સંકોચીને એમણે મન મૂકે બેસ્યું હતું.

“અમારી કોઈ વસ્તુ તમને કદી પસદ પડતી જ નથી, એ જ વાત ખરી” કાપડ ખરીદ્યા પછી એમની પત્નીએ અત્યાર સુધીના અનુભવે દર્શાવેલા અવાજે કહ્યું.

“અને એક દૃષ્ટિએ એ વાત પણ ભરાળર હતી. અત્યાર સુધીના વીસ વર્ષ દરમિયાન એને ખુશ રાખવા માટે કે એની પસદગી માટે એમણે હર્ષ જ કહ્યું ન હતું એમણે ગોત્રના લગ્નમાં સંટના રંગ, સૂઈના બદલાતા આકાશમા દસ વાર તપારીને જ પસદ કરવાની પ્રથા રાખી હતી. એણે એમને માટે એકવાર પોતાની પસદગીની બે ટાઇ ખરીદી હતી એ બે ટાઇ પૈકીની એક ટાઇમાંની દસમી બીમી રેખા જાહેર જાડી હોવાથી અને બીજી ટાઇના રંગ બિલાહી ઝાકવા જેવો હોવાથી, એમણે એ બંને ટાઇ કૂચવરને આપી દીધી. એટલું જ નહિ, ઝોરડીના રંગ સાથે મેચ થાય એવા રંગની સાડી પહેરી હોય તોજ એને ઝોરડીમા ગેસવાની પરવાનગી મળતી.

જાણીયા માટે પણ કંઈક એલું જ બીની બીની વાદને બિઘમાથી દોડાળી, ગત આયુષ્ય પર જ બની મોહિની પાથરનારી, હજાર નેત્રાવાળી સતરાણીની મુગધ એને પ્રિય હતી પણ એમણે ખોયેલા, ઉન્મત્ત લાગતા, પગ તળે કચડી નાખેલા જગલી ફૂલની જેમ ભુલાયેલી, વાદને ધ્રુજતાથી જોનાર મેઝોલિયા ચોપડયો હતો. જીવનના કસે કણને જીલથી આખ્યા વગર એમણે કદી આગળ પસાર ચલા દીધો નહીં. એમના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણને અકેક આખ હતી પણ એ આખમા કેવળ એમના પોતાના જ પ્રતિબિમ્બની શુદ્ધ કેતરાયેલી હતી.

એના વ્યવહારી સુકકા, બ્લેન્ડેટ જેવા ખર-ખચડા મન વિશે એમને તીવ્ર છતાં મૂક તિરસ્કાર હતો લાયથેરીને તો એ એને મ્પશ્યંત પણ કરવા દેતા નહીં. યોમ્પસન, ફેલેકર, બર્ટન, ગુપ્તથે લિઓપાર્ડી, ગ્રીક એન્થોલોજી, ચાઈનીઝ કાન્થ એ બધા પુસ્તકોને પોતપોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. ત્યાં જ એમનું વિશ્વ, મૂર્તિની આખોમાના ચિહ્નની જેમ, જવલત પ્રગટતું હતું. થોમ્સનની નજીક ફેલેકરનું “હસન” નાટક જ જોઈએ. આર્ટ, વિહવલ મન પીરસત્ય જીવનની કડપનાની નજીકજા જ, તદ્વિન, રમીલું, બેકાજી લકીરની બાજુમાં જ તરફડે છે. એ વિશદ્યમા જ જીવનની કલાત્મક સંગતિ છે ગાત્રોને બેલાત બગાવવાડું, શારીરિક વાસનાથી રિજીયેક્શન, ઉષ્ણ બનેલું સંગીત અને આઘાતને લીધે બેડતા લોહીના બીનાં કિરણો-મનની આસપાસ ફેરફાર રમતા વાદગીરીના ચેત કખ્તરો અને જીવનને વાદગીરીનો એક સિસોટો, પણ નહીં, એમ નાગલુની જેમ અગેઅગ વાળતી, અગ્નિ, દેહવાળી, સ્મૃતિવિહીન હોઠવાળી નર્તકી-જગદ વ્યાપી દુ.ખ તરફ રિચર નજર જોનારી સુદંતી ચાત, પ્રસન્ન દૃષ્ટિ, અને જીવતા શરીરમાંથી બેચી કાઢેલા ભરાવદાર માસનો બીના લાલ રંગ-રમસાનમાંની કળા પરના કોસની ડાખમા સ્થિત

સ્વર્ગ ઉપભોગતાં ફૂતરાં-ફૂતરી આ જામાં એકજ અનુભવમાં આવવાં જોઇએ. કારણ કે એકની ગેરહાજરીમાં ખીજને કાષ્ઠ અર્થ નથી. થોમ્પ્સનની નજીકમાં જ ફેલેકર અને બર્ટન જોઇએ. એ પુસ્તકોની બાંધણીમાં પણ પરસ્પર વિરોધ હતો. થોમ્પ્સન લોહ જેવા જુખરા રંગવાળા ન્યારે ફેલેકર કાળાશ પડતા લાલ રંગવાળા. બર્ટનની ચોપડીને પીળાશ પડતો લીલો રંગ હતો. બધા ભેગા થાય તો મોર પીંછા પર લાલ રંગ પાદર્થ જેવું લાગે. આયુષ્યને આપુ પાડી દેનારા નૈરાશ્વની પડોશમાં, ઉપજુ રક્તમાસની, વાસનાની કાવ્યપ્રક્રિયા, મોરપીંછા પર લાલ રંગ, શ્વેત વક્ષસ્થળ પર જૂરા છરાનો લાલ ઘા, રોનમાં જોયેલા આખલાઓના યુદ્ધમાં, કાળા રંગનાં આખલા નજીક રેતીમાં પડેલું લોહી ભરેલું ખાઓચિયું.—ફ્રેન્ચ હોટલમાં ગાનારી માદક નર્તકીના, ઉત્તર વક્ષસ્થળને લીધે આગળ ધસી આવતા સાદીનના કોક પરનું ખીચેલું લાલ કાર્નેશન ફૂલ — થોમ્પ્સનની નજીક જ ફેલેકર, બર્ટન હોવા જોઇએ. ...

એક વાર બૂલમાં એણે ચોપડીઓના સ્થાનમાં ફેરફાર કર્યો. એ દિવસે એમણે આ પણ ન પીધી. એમને કોઇ ન ચડ્યો. પણ આખો મીઠાને પડેલા કુરકુરિયા જેવા લાગતા એના જૂઠા મન ગદલ એમને દવા આવી. એને તે સમજાવવી શી રીતે? જીવન તો લીલીના ફૂલ જેવું સુદૃઢ, સુશોભિત હોવું જોઇએ. જાણે મોટા હીરામાં બેસીતિલું પ્રતિબિંબ હોય તેમ અનુભવને સ્પષ્ટ, જીવંત આકાર હોવા જોઇએ. લાવનાની ધેલી મૂંચ કરતાં સ્વપ્નમય નેકલેસ સારા. માનવી એ અનુભવ સૃષ્ટિકારવા માટે, એવું જાતન કરવા માટે નિર્માણ થયેલા કુદ, જડ ચંત્ર જેવો છે? પણ આ બધું એને કાણ સમજાવે? પુસ્તકોની આગ તેમ ફેરફારથી એમની મોહિની રાતઘઃ નાશ પામે છે, આ પંડા ઓરડામાંનાં યુગ્મ કોમલ સૌંદર્ય પર અત્યાચાર જેવા છે, ... આ જન્મ કૂર છે...

એમના પુત્ર સતીશ જેવો કૂર જન્મ.....

એમને પુત્ર સતીશ પણ એમના મન પર જન્મ સમાન હતો. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં એમણે એવું નામ પણ ઉચ્ચાર્યું ન હતું. એ એની જાને દર મહિને નિયમિત પત્ર લખતો. ઉત્સાહી અને મોટી આંખોવાળાં પેતાનાં બે સંતાનોના ફોટોગ્રાફ એણે ઘેર મોકલ્યા હતા. પણ એમણે કદી જ ફોટોગ્રાફ તરફ નજર પણ નહોતી નાખી. સતીશ એમને માટે મરી પરવાર્યો હતો. અને ન્યા સતીશજ મરી પરવાર્યો હોય ત્યાં એની પત્ની, એનાં બાળકોનું અસ્તિત્વ જ ક્યાંથી હોય! — સતીશ ન્યારે એમને 'કો રમમા જ (મેથુ)' ખમીસ, કાળા રંગની કોર્ડરોય પાટલુન, જેને એમને જાણે ઉંચ વાસ આવતી હોય એમ એમનું માથું ઢુખવા લાગ્યું હતું.) પેાતે ઠાલેજ છોડી દર્મ મુળ્ક જવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારેજ એમના જીવનમાંથી સતીશ મરી પરવાર્યો હતો. પણ એની પત્ર આવતો ત્યારે એમના રહેજ ફિક્કો ચહેરો મનસ્તાપને લીધે ડહોળાયા જેવો ચન્ન જતો અને કલાકો સુધી એ ગરદન ઝુકાવી ખુરશીમાં પડ્યા રહેતા. એમના જીવનમાં સતીશ કદી ન જૂંસાય એવો કાઢ હતો.

સતીશનો મુળખમાં અચાણનો મોટો વેપાર હતો. કોસેજ છોડી એ ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે એની પાસે રાતી પાર્ક ન હતી. એણે મદદ પણ માગી ન હતી. છતાં આજે એણે મુળખમાં મકાન વસાવ્યું હતું. જન્મ પ્રિન્સિપાલ કાકરે એવું નામ મૂકી દીધું. પેતાનો પુત્ર અચાણનો વેપાર કરે છે એ વાત માત્રથી એમનું મન ચરમ અનુભવવું. સતીશ નાનો હતો ત્યારે કેટલી આરાજ, કેટલા વહાલથી એમણે એને લાવજેરીમાંનાં ચિત્રોનાં પુસ્તકો દેખાડ્યા હતાં. મામકેલએ-જેણેનો લન્ડન, અતિમાનવી મોઝેસ, ટિલિયનના જીવંત રજેલું સૈદ્ધર્થ, વર્ગીરનાં પ્રકાશનાં પીલેલાં નાનુક વસ્ત્રો; કોઈ અસ્પષ્ટ

માદગીરી તાજી ચાચ ને હૃદયમાં કંઠોળિયાનું
 ગળું ગૂંચાય તેવા લાગતા રેઝાનાં ચિત્રો;
 અને વેદાર્થોએનું ફર, પાકટ મહત્વાકાંક્ષને લીધે
 યેનમાં હોય એવા લાગતા દસમા પોષ પાત્રસત્તું
 ચિત્ર, અને એવાના અચના એકેએક જોલ વડે
 રક્ત નિર્માણ કરનારું રંગકૌશલ્ય—એ બૃધાના
 કેટલાય પ્રીત એમણે સતીશના મન પર ફેંક્યા
 હતા. જે નાજીક ચહેરા માટે હજારો વહાણ
 નંગારાપૂર્ણ, અને પ્રલિપ્તના ગગનચૂખી ગ્રાસદા
 અને મિનાસઓ ધૂળમાં મળી ગયા, એવી પ્રસદા
 વિશે આંખો મીંચી બહારે એ જોલવા માંડતા
 ત્યારે આસપાસની દુનિયાને એ જુલી જતા.
 શબ્દોમાં લપાયેલી થાત પરીઓનું મનમોહક
 સૌંદર્ય, પાખોના શબ્દો એકત્ર આવતાની
 ક્ષણે નિર્માણ થતા જૂરા રવાનો, એ બધું
 જાણે રમકડા માંડતા હોય એમ એમણે ક્ષત્રીય
 આગળ માંડ્યું હતું. પણ સતીશનું જીવન જ
 વાંઝિયું નીકળ્યું. એણે જાતેકદી કાવ્યનું પુસ્તક
 પણ જીંધાડીને નેધું નહીં. પોડાશી જેવી કાવ્ય
 પ્રકૃતિઓ જોઈ એનું મન કદી થેડું બન્યું
 નહીં. અને છેવટે ચોતે અધાણીનો વેપાર
 કરવાનો છે એમ ન્યારે સતીશે કહ્યું ત્યારે
 એમના બધા મેલા સ્વપ્નો વેરવિગેર ચર્ધ ગયા
 એના ગયા-પછી પ્રિન્સિપાલે દરવાજો બંધ કર્યો
 તે બંધી વ્યવસ્થા ફાલક સુધી એમના નેત્રોમાંથી
 અશુદ્ધ ટપકવા કર્યાં. એમના આસુમયની સાખડીઓ
 ખરી પડતી હતી. પછી તેા એમણે અનને
 જાગી લાગ કોરતાથી આપી દીધી. સતીશની
 આસપાસ પથરાયેલા મૃત સ્વપ્નોની સાથોસાથ
 એ સ્વપ્નોનું મૃત-શરીર પણ એમણે ફેંકી
 દીધું. સતીશ દિવસે દિવસે મેસાદાર બનતો
 ગયો. પણ પ્રિન્સિપાલ નિર્વશ બન્યા. જેણે
 જીવનમાં કાવ્યપ્રકૃતિ લખી નહીં; ફોફ મુગધિત
 ફૂલ-પરજોનું મન કદી એમણું નહીં, જોને રંગ
 રંગર, હાદે કદી સમજવા નહીં, જોને પોવોનો
 અત્ર માનવા એમનું મન કદી ત્રણ ન-હતું.

સતીશ એ એમના મન પરના મેલા ગંદા
 લીલા રંગના પડદા જેવા હતો.

એ પડદા એમના સંજોગરમરી સૌંદર્ય-
 વિશ્વમાં ફરકેલો. સોનાનો તાર વીંટળેલી પાર્થિવ
 એમણે છીપોડી. પણ એમનો દાય ચરકવા લાગ્યો.
 પાર્થિવ મયામણ છતાં સળગી નહીં. એ એમની
 'એમ' એમણે ડ્રોઅરમાં પધરાવી દીધી. 'એમણે
 કળાટ 'જીંધાડ્યું' ચોખ્ખાસનને 'બહાર' કાઢ્યો
 અને 'દાંડેલા દુઃખથી ગાંડાનૂર બનેલા 'બને,
 જાંબડામાં-આપી 'મીંચોને ફરીએ 'એમ એ
 કાવ્યમાં વિહરવા લાગ્યા.

એમથી હૃદયને પીગળાવી દે એવા આત્મ
 નિઃશ્ચયો સંલક્ષ્યાવા લાગ્યા. એમાં સંધિપ્રકાશમાં
 એકેક એકેક ખરી પડતા પાંદડાની વિકલતા હતી,
 કળર પર ભીની આદની પથરાય-એવી નિઃશબ્દતા
 હતી બધા શબ્દો સ્વાનમાના મૃત જેવા
 લાગતા બાગીક ભીનું વજ્ર પામ્યાં જેવી લાગતી
 રેતી પર પગલાની છાપ પડે અને એ છાપ
 મોળને લીધે ભુસ્તાર્થ જાય તેમ અશ્વત્થીના
 નેત્રોની પ્રકૃતિઓ શરૂ થતી અને વિલીન થઈ
 જતી. you went your unremember-
 ring way—તું આવી, અને આવી તેવીજ,
 ભીના પગલે પાછી ફરી ગઈ. ... Nothing
 begins nothing ends. . દરેક અનુભવને
 દુઃખની, લોહીની કિંમત ભૂકવવી પડે છે. ફૂલ
 ખીસે છે, અને એટલી જ સાહજિક રીતે
 જરખાઈ જાય છે. છતાં એવી શાદ અનર્થ
 કરે કરી જાય છે, અને હૃદયે સ્થાપના કરે છે.
 ફલેજ, જટા... રેતીના નાના-મોટા ઢગલા
 મરમી આદનીની મેરા મખમલી આકાશની
 માર્ચેજ પરથી, જીટનો કાંલો ડાલતો ડાલતો
 જાય છે. મલ ક્રેણ મેરા રંગના ભારતીય
 ગાલીચા અને બગલા કે મગરોના ચિત્રોવાળી
 તલવારો ધરાવતા વેપારીઓ સોનેરી અવાજે
 સમરકંદના પ્રવાસ-ગીતો ગાવા માટે છે. બે-ચાર
 સોનાની દિવાર માટે હેટ !

—For just of knowing what
should not be known we take the
Golden Journey to Samarkand...

એમના ભારે અવાજથી આકાશનો પડો યથર્થો,
રેતી પર પડેલા રાક્ષસી પડખાઓ પણ માટે
નગ્ન થયા અને રેતીનો અણુએ અણુ ખીલી
ઊઠ્યો. પ્રિન્સપાલના મન પર પડેલું કાળું વસ્ત્ર
વળી ગયું અને ઉત્કટ આનંદથી એ જ્યોતિની
જેમ કંપ્યા. છરાની સુરાલીમાના મઘને લીધે
આરક્ત બનેલાં નેત્રોના શબ્દો, જુલવાળાઓના
જલવચિક જુલવથી બેહોશ બનેલી પંક્તિઓ,
જટનની ભરેલિયન ત્ત્વો જેવી મરત, મદાલસા
વિવસ્ત્ર સ્નાસતી ઘાદગીરીઓ, ઉમર ખખામનો
કલંદરી અવાજ... કુલોના પડખાવા પાણીમા,
વાંસના પડખાવા આદનીમા અને સૌંદર્યની
પડખાવા નાજુક વીણેલા પડા પર ભેનારો
રસિક સ્ત્રીની કવિ... એ બધું એમના મનમાં
ઘૂમવા લાગ્યું. એમનું મન ચક્રોએ ચક્રયુ.
જનમશી-પીળા ટમકાવાળી અમર ફળે તેમ એમની
રમૂતિ દાહી જીડી, અને એમથી રમીન
પંક્તિઓ અને ચિત્રોના તણખા ઊઠવા લાગ્યા.
અનિદ્રાને ઉત્તમ કરનારા સુખને લીધે એમના
નેત્રો અમકવા લાગ્યા.

પણ એ મોહિનીનું વસ્ત્ર જાણે કોઈએ
ખાંધું હોય તેમ એ બેહોશ જગત વિલીન
થઈ ગયું. એમને ક્યાકથી આવના અવાજો
સંભળાવા લાગ્યા, ધોધરા, કોકર, અપરિચિત,
કરવના દાંતા જેવા, સર્પની જેમ ઝુલા
દલાવતા... અને કંઈક સુંદર રવરનમય
નિર્માણ કયું, અમારા હાથમા માટીમાટી માનવ
નિર્માણ થયો, શબ્દોનાં કાંચો બન્યા, બહુ
જાણના અમરપુષ્પ બન્યા. નહીં તે સુદૃઢ—
અને તાડ કાપાવાળું. નિર્ધન વિશ્વ— એમા
વળી તારોતરફ ગંદો શેવાળી પડેલું-પડેલું...
પુરતો મૂકી દઈ પ્રિન્સપાલ પુરશીમાં બેઠા.
અતીશયી રમૂતિના કોકર-કૂર ફેંકી ચકાવે. વળી
એનો અપરાધ એક સામાન્ય વ્યક્તિના વિરોધમાં

છે. એક સુદ માણસનો વધારે સુદ દીકરો
અથાણના વેપારમાં પડે કે એથી આગળ જમ
રાજકારણમાં પડે, બધું એકતું એક જ. એ
બને ય. એમના બનેનાં માટલાનાં હીકરાં
તેજોવાં જીવન; એનાં હિંદોને નહીં. હિંદુસાધના
ચિત્રમાંનાં વિશાળ ભોજન તો એ અંગ પ્રલંગ
સમીરી બેઠેલા પોતાના જોમાં માણસો! જોણ
બારી પરનો આ પડો! હેગ, હોકુસાઇનાં
ચિત્રો સમક્ષ, યોગ્યસન, ખખામ, ગુપ્તધેનાં
પુરતો સમક્ષ, કાપી બેઠના અમર-અમર
સૌંદર્યના અવનમય જગતમાં એ બેઠો લીલો
મુડો નિર્લજ્જતાથી ફરતો હતો, એ કલ્પના
પણ એમને અસહ્ય થઈ પડી. એ મંગલ ચિરંતન
વિશ્વ પર પોતે જાણે થૂંક ફેંક્યું, કંઈક અસહ્ય
ખૂબજ ગદું, પાશળી, કુલ્ય કયું, એમ એમને
લાગ્યું. એમની આખોમા બળતરા થઈ અને
એમના શરીરમાનો અણુએ અણુ સરમથી,
દુર્ગમથી તરફડિયા મારવા લાગ્યો.

મોસ્કોનો ઉનાળો-૧૯૬૪

મિહેલો મિહાલોવ

અનુ. સુકેન્દ્રરાય મુનિ

સોવિયેટ રશિયામાં સ્ટાલિનના સત્તાકાળ દરમિયાન લાખો લોકોને નિકાલ માટે કેન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પોમાં મોકલવામાં આવેલા. ત્યારે તો 'તેમના પર બીતેલા બીતકો વણકુચ્યા રવા કેમકે એ બધું "એક મોટું રાષ્ટ્રીય રહસ્ય" હતું. યી. કુશ્ચેવના આગમનની સાથેસાથ હવા બદલાઈ — 'The way આબ્યુ' — "ખરે જોગર્યો અને વસંત બેઠી" રશિયામાં મોટા પાયા પર સ્ટાલિનવાદના વિરોધની રાષ્ટ્ર વ્યાપી જળવદસ્ત ઝુંબેશ આવી. ત્યાં પરિણામે સ્ટાલિનવાદ ખોખરો

થયો. એ ગાળામાં પાર વગરનું લલિત લલિતેતર સાહિત્ય આ શ્રમ-જીવણીઓ વિશે સર્જન પામ્યું. *

ત્રીસ વર્ષનો યુગોસ્લાવ મિહેલો મિહાલોવ જાણે જુનિ-વર્સિટીમાં સાહિત્યનો અધ્યાપક છે. બેલ્ગ્રેડના સાહિત્યિક સામયિક 'ટેપો' માં તેણે 'મોસ્કો સમર-૧૯૬૪' ના નામે પોતાની સોવિયેટ સફરના સંસ્મરણ આલેખ્યા. સંસ્મરણોનો પહેલો લેખ જ રશિયા યુગોસ્લાવિયામાં તરખાટ મચાવે છે. સત્તાધારી વર્તુળ રોપથી ભરૂષા

જોડે છે. ખુદ પ્રમુખ ટીટો એને પ્રત્યાધાતી કહી વગોવે છે. મિહાલોવની તરફળ ધરપકડ થાય છે, કામ ચલાવવાનું બહેર થાય છે.

'મોસ્કોનો ઉનાળો-૧૯૬૪' માં સામ્રાજ સોવિયેટ સમાજનું ચક્રમાતિચક્રમ અવલોકન છે તો 'નવજીવાસવાદ' માં 'મિહાલોવ કાન્ડ' નિમિત્તે યુગોસ્લાવિયાનું અંતરંગ દર્શન થાય છે.

આમ બંને લેખો સામ્યવાદી વિચારધારાની સામ્રાજને સાંપડેલી ફલશ્રુતિનું યથાર્થ છતાંય સવેદના બીવું નિરૂપણ કરે છે.

—અનુવાદક.

"આવતા ૮૦ વર્ષ સુધી લોકો સોવિયેટ શ્રમજીવણીઓ કેન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ્સ અંગે કંઈક ને કંઈક લખવા રહેવાના!" — આવો લાક્ષણિક નિર્દેશ એ સોવિયેટ સંઘમાં સાલ્યો. નિર્દેશ કરનાર હતા સોવિયેટ નવલકથાકાર અને નાટ્યલેખક લિયોનીદ લિયોનોવ. આણું કહેતી વખતે કદાચ તેઓ ઇમાનદાર અને સાચા હતા.

હજી એક વર્ષ પહેલા જ કુર્યોવે પોતેજ કહ્યું હતું કે "સોવિયેટ સંઘના સાર્વત્રિક—સામયિકોને નવલકથા દ્વંદ્વી વાર્તા, સંસ્મરણો તેમજ વૃત્તાંતોની, નહીં નહીં" તોય ૧૦,૦૦૦ હસ્તપ્રતો પ્રકાશન માટે મળી ચૂકી છે. દરો દશ હજારનો વિષય ફક્ત એકજ છે. અને તે છે પેલી શ્રમ-જીવણીઓ! આજ સુધી તો એમાંથી જહજી જોણું જ છપાયું ને પ્રકટ થયું છે.

(આ બધી સામગ્રી સાથે પનારો પાડતાં પહેલાં ખૂબ સાવધાન રહેવાની તાંત્રી જરૂર છે—“One should be very careful with this.” એમ પણ એ જ વખતે શ્રી. કુશોવ ભારપૂર્વકનાં વેણ કે ચીમકી ઓચરે એ પણ નોંધપાત્ર હતું) ત્યાં સુધીમાં તો સોવિયેટ સામયિકમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં હતા એ ટાંચા વૃત્તાંતોથી એ ફિલિપ ખીમ્મના ઇન્ડોચીનીસનના ગુનાના વૃત્તાંતોની હરેળમાં બિલા રહે એવો ઘટાટોપ જાણી ચૂક્યો હતો.

. એક રીતે કહીએ તો આ ૧૦,૦૦૦ હસ્તાં પ્રતોનો આંકડો કંઈ બહુ મંજૂર નથી. કેમકે સ્ટાલિનના મેદામ, આપણું શાસન નીચેના ત્રણ-ત્રણ દાયકાઓ દરમિયાન ૮૦ લાખથી એક કરોડ ને ૨૦ લાખ માનવીઓને આ બધી શ્રમ જાવણીઓમાં અલોપ કરી દેવામાં આવ્યા હતા.

આજે તો રિયલિટી એ છે કે એ શ્રમ જાવ-બળીઓના આકરા અંતરંગને અનુભવ આખ-નારાઓ માંહેના ૧૯૫૬-૫૭ પછી પણ કોંક કોંક જીવતા રહેવા નરીજાદાર નીવડ્યા છે. એટલું જ નહીં ફરીને કામ થયા છે! એ બધા ગમે તે થાય તોય પેલી કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ્સ—શ્રમ-જાવણીઓ વિષે જીએ તાજું ૬૪ મુંગા રહેવા માગતા જ નથી! એટલે પછી શું થાય? પરિણામે સોવિયેટ શાસન પાસે હવે એ જ વિકલ્પો પસંદ કરવાનું ના છૂટકે રહ્યું છે. કા તો એ બધાને ફરી પાછા એ વંચી શ્રમ-જાવ-ણીઓમાં ધકેલવાં (જે કરવા ફ્રેમલીન મુદ્દલે ઇચ્છું નથી,—કરી શકે એવો મિનજ કે મુનશ જ Thaw—જરૂર ઓગળ્યા પછી ક્યાં રવાં છે? અને જો આમ ન થાય તો ખીનું? શું? જોલવા ઇચ્છે તે સોને જોલવા દેવા એ!.

. વાગતવમાં આ બીજો વિકલ્પ જ વહેવારમાં અમલી છે. જરા કાવ્યમય ભાનીમાં દહીંએ તો “આડી આખરાં દહે પારવા ને પારવા થતાં

જાય છે.”

આનું એક જ ઉદાહરણ : ‘ત્રિવીમીર’ (નવી દુનિયા) એ સાહિત્યિક સામયિકમાં પ્રકટ થયેલ એ. વી. ગોરબેતોવ નામના લશ્કરી જનરલનાં સંભારણીઓ લખે. આ સંભારણીઓએ અશ્વત્થ પૂર્વ કુતૂહલ અને ખજાણાટ પેદા કર્યાં છે. આ ગોરબેતોવને ડાંખરાપણા તેમજ અવિ-નયના આરોપસર (હકીકતમાં તો, એ આરોપ પાયા વગરનો નરાતાળ જુકો આરોપ જ હતો.) જેલના સજિયા પાછળ હકસેલી દેવામાં આવ્યા હતા.

ગોરબેતોવના એ સંભારણીઓમાં સૌથી હૃદય વલોવનારો ભાગ છે શ્રમ-જાવણીઓમાં જિવાયેલી દોષખતી જિંદગીનો કપરા દિવસોમાં વેઠેલા વિતરોના વલોનોનો. આમાય વિશેષ નજરે ચોટે એવી ખીના તો એ છે કે ગોરબેતોવ એના પર સીતમ ગુનરનારા સીતમગરોના નામોની યાદી મૂકે છે. એ નામો જેવા છે તેવા જ સાચુકલા છે. જો કે :—આજેય શાસન તંત્રે એ બધા જુલમગરોને પહેલાના કુકર્મે માટે હજીયે કંઈ પાંડ લાણીઓ નથી. તેઓને કરીજ સળ-સિક્કા થઈ નથી! આ રહ્યો એક લાક્ષણિક ફકરો.

“થોડીવારમાં ફરી તેઓએ મારી બિલટ તપાસ શરૂ કરી. એ દરમિયાન હું અચાનક મારી ઝીણવટથી જડતી લેનાર એ હેવાનનું નામ જાણી શક્યો. એ નરાધમનું નામ હતું સ્તોલયન-સ્ત્રી. અત્યારે એની હયાતી કંઈ જગ્યા માટે ભારપૂર્વ હશે એની મને ખબર નથી, પણ હું ઇચ્છું છું કે એ આ બધાનું નમા હોય ત્યાં વાંચે અને પછી મારા એના તરફના બધાજ જિંદા તિરસ્કારનો અનુભવ પૂરી માત્રામાં કરે!

“ઉપરાંત મારી આ ઉલટતપા-સમાં એના સિવાય બીજા એ પદા

ખાંધવાવાળાઓ, હેડમા ખોસવાવાળાઓ, પશુ હતા. આજે પશુ, તે દિવસે સાલજનો હતા એવા જ, તાજાં લાલકારાં દિમાખા સળવળે છે. લોહીથી નીમળતા, લદખદ, થયેલા એવાં મને તેઓ કયાકર્ણ જતા હોય છે અને મને ચિચિારીઓ પાડતો, જૂડની જેમ, ગાગરતો અપચકનિયાળ રત્નેલળ-રૂપીનો અવાજ કરી રહ્યો છે કે “તારે સહી કરવીજા! પડશે તારે રવીકારવું જ પડશે, તું જાણે કયા?” આ બધાં કહોં મેં સહમ કયાં અને? મને આમ હિંમરાવતું ઉચ્છેદતપાસતું બીજું ચક પડું થયું.”

આસ હેડાં એસે એવું થાય ત્યાં તો વળી નીચે ફેરો આવી પહોંચેાં મેં તો મનમાં આ જીવતું દોઝમ જેવાને બદલે આડું ચોન ઝટ ઝટ થાય એવી બિડાણથી લાગણી અનુભવેલી”

ગોરબેતોવે જાવણી-તનના કરતૂતો, દિવસના પ્રકાશની જેમ, નજરે વળગે તેવી રીતે ઉઘાડા કયાં છે, એ જળીમ તન રીંદા ગડિયા-જૂને ગારોને પોતાના શાર્ગીદ કે સાધીદાર બનાવતું સારે રાજકીય કેદીઓ તો જાણે એના લવો ભવનાં જાની દુશ્મનો જ હતા. રાજકીય કેદીઓને ‘લોકશત્રુ’ કેહી મળવખ ધિંકારગી નહાળેશ થતી, ગોરબેતોવે અમ-જાવણીનાં આ વિવખ વિરોધાલાસ બહુ માર્ગિક રીતે દર્શાવે છે.

નીચેનાં ફરો જ ઘણું ઘણું કહે છે. “ચોક્કીદારો એમના નામકની નિંદેહાળી નીચે શનાખોરોને સમજવીપટાવી, જાણીપટીને, હિંસા તેમજ મારકાડ કરવા ઉરેરતા આ બધાની પાછવાડે તેમનો આશય શું હતો એ જાણવું છે? આશય હતો અમને- ‘જૂડ જેવા વૃણારપદ’ લોકશત્રુઓને શિખાવવાનો! હેરાન પરેશાન કરી તન-મનથી અરણ્યોલ’ કરવાનો;

જીવતા મારવાનો!

શીરતા કે સીવસીલા લેખે આ ‘લોકશત્રુઓ’ એમને મનન પેદાનામ થયું હતાં એમને વસમી, માણસની બેવડાળી સામીનાં ખે એવી કપરી વેદો, સેધપાતાં નસારે ગોઠિયાં શુનગારોને સાવ હજાવત-જીવા કામો સોપાતાં, આ પછી ગોરબેતોવે જાવણીને તેમજ જાવણીની કમગીરીનો હૃદય દ્રાવક ચિતારો આપવા વર્ણવે છે, કે,

“ટેકરીઓના ઢોળાવ/ઉપર/એક”

કતારે રા માખલ સામી હરોળમા નખા/ગયેલાં બોદો, ના, નદ, લોકે નહી ફક્ત એમના પ્રેત જેવા ઝોળાઓ પોતાની જાતને ખેચી રહ્યા છે, ઈમારતી લાકડાના બીમને ખેચતી વખતે ઉડતા ગગલાની માફક પોતાની જાતને તાણીને લગાવતા, ‘મૂદને’ ખેચતા-હસતા ત્યાં જીવન શક્તિનું રહ્યું સજીવું છેલ્લું લુદ હોડમા મૂકતા હોય તેવું લાગતું. તળીદીમાં આ લાકડાના બીમો પહોંચ્યાડવા. એ કીક કીક કપડ હતાં જે ‘મેદાનોમાય સહેલું’ ન હોય તો અહીં તો ખરેખર કડીન અને દોશનું હોય એ રવાલાવિક હતું. લોકો એકધારા પડતા, ગયોલા ખાસાં વળી માડ માડ બોલા મતા, ત્યાં તો ખાજ પડવાનું!”

ત્યાર પછી આવે છે સ્ત્રીઓની જાવણીનું એવું વર્ણન.

“..... પડતું આ બધી

તો અમારી માતદ, પત્નીઓ, પહેનેને દીકરીઓ હતી-એટલે કે ‘લોકશત્રુ’ ના પરિવારની ફરિયાદો એમને ખૂબ નફરત લર્વા વર્તન-વહેવાર, ડગલે-પગલે પૂવકાર-ફિટકાર, અનુભવવો પડતો. દીવો લખે શોધે કયાઈ જોતાં ન જડે એમ હોય તો પશુ ભોખાથી

પેદા કરી અમને આદમીઓને સગલ ફટકારાતી. કારણ કે અમે તો હતા એમના બની, દુશ્મન— 'લોકશત્રુઓ' । પરંતુ નરી કમ્પાસિયન્ટ હાલત—હજાર મૃતિઓ જેવી આ ઝોરતો પર મણુ કઠાજ દેખાતા કારણે વગર બેકામ, ઘાતકી, આપ-પ્રુદીને અમરથો અમરથો કોરડો પીંછતી."

હાયકાઓ સુધીના સ્ટાલિન તેમજ સ્ટાલિનવાદના અનાદિત નિરંકુશ શાસન તથા રુસી જનતા માટે જે કરુણતા સર્જાઈ હતી તેનું આણું તથ્યદર્શન, સત્યદર્શન એક જબરદસ્ત કોમકા બિરો કરે છે. એ કોમકો કહે છે કે ૧૯૬૪ માં હજી આ બધાના નિરાકરણ માટે આખી આખી સાથેની મોઢીમૂઢી ચૂપકીદી સેવાય છે. ૧૯૫૬ બહેલાં જેઓ સ્ટાલિનવાદ સામે યાત્રીકદા બનીને બૂલ્યા હતા અને ત્યારે જેઓ એ વખતતા સોવિયેટ યુનિયનના વિતકભર્યા જીવનનાં તથ્યો છતાં કરે છે એ બધા પાસે આજે આ બીના કોમકાર્થ છે. એ લોકોને તપ્તી સમજાવું કે આજે તેમને અનાજોર તેમજ દેશદોષીઓ શા માટે ગણવામાં આવે છે તે સ્ટાલિનના જમાના સાથે સંબંધ ધરાવતી સોશિયલિસ્ટમાં આજના સોવિયેટસામુદાયમાં જાપવાની છૂટ મળી હોવા છતાં આણું બધું ચાસે, જોડેજોડે ન જીતે; તેમજ તોટા પ્રમાણ જેવો આશ્ચર્યભાવ જ આવે. આ નેહો ઈવાન સોમોનીવીચને, જગજગતીશીએ ચઢી ચૂકેસો કિસ્સો. ૧૯૩૭ માં ઈવાન સોમોનીવીચ સાઈનિયિયામાં આવેલી અમ-જાવણીમાંથી નાસી પશ્ચિમ યુરોપ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં તેણે એક ચોપડી લખી. એ ચોપડી પ્રણુ તેની જેમ બનીસીએ ચઢી ખૂબ ખૂબ પ્રમાણ. ચોપડીનું નામ હતું— "અમ-જાવણીમાં રૂસિયા — "Russia In A Concentration Camp"

ચોપડી ગોરખેતોવના સંભારણા કે જેવી કોસમના અમ-જાવણીના અનુભવના નીચેસરપ લેખન-સર્જનોની હરોળમાં બિલી નેહે. એવા

પ્રકારની હતી. આમ છતાં આજે ઈવાન સોમોનીવીચને "અમજીવી, જનતાના, દોષી" "T traitor to the working people" અથવા 'મૂડીવાદનો પ્રાધિયો' કે 'બગલ બચ્ચો' ગણી વગેરેવગેરેમાં મણુ રાખવામાં આવતી નથી.

આમ, આજના સોવિયેટ રશિયાના શાસનનું તેમજ અધિકારી વર્ગનું, સ્ટાલિનવાદ તેમજ તેનાં વિરોધ—એ બંનેય સામસામે ધ્રુવે જોએલી જાળત પ્રત્યેક વધણ અરૂપદ તપા સંદિગ્ધ છે, એક બાજુ એ સ્ટાલિનવાદને અધમ સુના, ખેરી ને અધમ કૃત્ય માનીને ધિક્કારે છે, તો બીજી બાજુ સ્ટાલિનશાસીનો પ્રસા જળ અને પ્રમાણદારીથી વિરોધ કરનારાઓને પણ તેવા ને તેટલા જ ભેદથી ધિક્કારીને અવગણે છે । પાર વગરના લોકો જેમને અમ-જાવણીઓમાં રહીને પૂરી જરૂર પડી છે એમના કિસ્સાઓમાં જાત તપાસ કે નિવેડો ૧૯૬૪ની સાલમાં પણ—સાંપડમાં નથી.

આજે એ મણુ બાકી છે, એ બધા હરીને શામ થાય, તે માટેતી સ્કમવા-સોષ આપવાનું હજી બાકી છે. ચણું છે એ તો કંઈ દેખાડવા પૂરતા બધું જ, આણું જ કંઈક વધણ સોવિયેટ જાપાંઓ તેમજ પ્રેસનું રૂપદપણે ઊપજાવું જાય છે, ફેવે ફેસીટ કે નાઝીઅમ-જાવણીઓ જોડે દહાડે દહાડે ઓણું લખવાની તીતિનો આચાર વધુ ને વધુ જોડેજોડે મહોળો, ચપ-રહો છે. આ બધા રોજઅન સ્થલો નહીં તો, બીજું નહીં ? નાઝી અને ફેસીટ અમ-જાવણીઓ, વિષે આમ ચૂપ થવાનો અર્થ સોવિયેટ, અમ-જાવણીઓ સાથે એવું લોકોના દિમાગમાં વોલન ન ચાસે એવું કરવા સિવાય બીજો કયો કોણ ?

"વસ્તુતઃ આશય આવે જ છે એ સુમજ સકાય જેવી નીધી-સાદી, જાળત છે. રૂસાદ હરીકત તો એ છે કે, આવી, પ્રણુ-જાવણીઓ બહેલવહેલી કાંઈ જાંનોએ કાર કરી નેહોતી એનો પ્રારણ સોવિયેટ સંદામાં જ થયેલો.

ફાંટા દેવામાં આવેલો, અને એની મા નહીં મહીં તેથી' ૧૯' વર્ષથી સ્વાધિષ્ઠિયાની આક્રમિકતા અમ-ભાવણીમાં સંભરતી હતી. ઓફ્ટઅહાવાએ ૬૭ જેટલા ગીતો રચ્યાં. પણ એ બધા વ્યંગ, કટાક્ષ તેમજ ઉપહાસયુક્ત હતા. એના ગીતોની કોર્નેલિસ રેકોર્ડો' પ્રેમસ્ત્રી એ તદ્દન અશક્તિ હતા કેમકે એનું 'રેકોર્ડો' જ થતું હતું ત્યારે ક્ષેત્ર 'કોર્નેલિસ' એવા કોઈકે 'Somebody' એ—અર્થવચાને અટકાવી દીધેલું. ક્ષાત્ર જતાય, ક્ષાત્રા રસિયામાં એ ગીતોનું શુભમ ચોમેર ફટકા થતું. એની 'રેકોર્ડો' નગર' અને કોર-ચોરે' ફરતી રહેતી. રેકોર્ડો રેકોર્ડો વરતેત: ખૂબ સોંધા છે તેથી લોકો મોટે ભાગે એનાં આવા ગીતો સાલળવા માટે નાંધવામાં ઉપયોગ કરે છે. સંવત્સમાસમાં લગભગ જુવાનો જ હોવાનાં !

ઓફ્ટઅહાવા મોરકોની શેરીઓ અને ગલીકુચીનાં, કંગાળ-જૂથડી પેટાણાં દેવાયેલ ખોલીઓનાં, અને અદના આદમીના ગીત ગાતો ફરતો, એ લખતો ફરતો લોકગાયક Chansonnier હતો.

ઓફ્ટઅહાવાના 'લાવણી-પોવાડા' એમાં 'સૈનિક વિષેનો પોવાડો' મચાવે છે.

"હું" મારો ક્ષણીદો, અસળાળ અને ટાપો ફરમમ મારે' હેતરામણ રમેવાળો લઈ ખુધી-જુધી શેરીઓમાં

ફર ફરતો ફરીશ:

—સૈનિક થવું કેટલું સહેલું છે ? કેટલું સહેલું છે !

ધરમાં નાની' અંતર-જગળ જૂલી નહીં કામ કરું, નહીં લાવણું લઉં' હું ચાલતો રહીશ.

ઓટોમેટિક રાઈફલથી રમતો રહીશ.

—સૈનિક થવું કેટલું સહેલું છે ? કેટલું સહેલું !

એ ક્યાંક કે હોય ખોટું મારે શી' પરવા છે ?

સૌ વહે છે: "મિત્રબુધિ

સર્વસર્વા છે ?"

કોઈ વાત માટે સિદ્ધા નહીં,

વાહ ! વાહ ! અહો-હો ! ખૂબ મળતું !

અદમા સૈનિક થવું સુઝે,

અદમા સૈનિક થવું મળતું.

ઓફ્ટઅહાવા પોતાના લાવણી-પોવાડોના પરિચય 'અમેરિકન' સૈનિકના ગીત લેખે આપે છે. આ ભારે રસ પડે તેવી બાબત છે.

"યુદ્ધ માટે જવાબદાર કોણ ?" —

એ લાવણીમાં ઓફ્ટઅહાવા ગાય છે :

પ્રથમ યુદ્ધ

ના, ન કોઈ દોષ-પાત્ર !

દ્વિતીય યુદ્ધ—

અવસ્ય કો' દોષ-પાત્ર !

તૃતીય યુદ્ધ—

હું' હું' હું' જ દોષ-પાત્ર !

યુનિવર્સિટીના ગળેથી તે સાજા મારે માટે જીવનભર વાંદ રહે તેવો અનુભવ હતો. એક જુવાન સ્વાધિષ્ઠિય કે જેનું ગિટારવાદન અત્યંત મધુર મોહક હતું ને કંઈ પણ સુદર અને હલકદાર હતો એ ગીત ઉપાડતો હતો અને આખી મંડળી ખુમતી ખુમતી ગીતી હતી. મને તો તે ગીતોએ હલનલાંબી મૂક્યાં. સોવિયેટ રસિયામાં આવા ગીતોનું અસ્તિત્વ હોય એજ મારી સેફ કંઈના પહારની વસ્તુ હતી.

આ બધાં હતા અમ-ભાવણીના ફેરીઓના ગીતો એના ઉપર હાસ્ય રમજના વાધાઓ વીંટ્યા હતા. પણ અતરોએ તો ધેરી વ્યથા-નિરાશા કારણ અને સદેહનો સભાર ગોપચો હતો રસિયાને બાજુ એ ગીતો મારફત ધાણી ફટલી હતી. એ રસિયા કે જેને આપણે સર્જક સિરામણી યાલ્દોય અને કોસ્તોયેવ્સ્કીના મહાન સર્જનો દ્વારા જાણખીએ છીએ !

આ બધા ગીતો સાચે જ અતિરમ્ય લયો રેલતા લોકગીતો જ હતા. સોવિયેટ રેડિયો પરથી પદ્ધતિપૂર્વક મચાવેલું જડ સંગીત, ખૂડવામાં

આવે છે તેમાંનું આમાં રજમાન કંઈ નહોતું. એમાં હોતો ધરતી પરનાં દુઃખનો ધીંગા ધળકારો ક્યારેક આકૃતિક અજુતા તેમજ ગૂઢ, ગદન, કારુણ્યની રેલ ।

છેવાડા સાપ્તમિરિયાના અંતરંગમાં આવેલા ગતિહીન ઉત્તર-ગિહડ વગડાઓમાં તાપણીઓથી તાપતાં તાપતા ફેદીઓમાં આ ગીતો ઉદ્ભવ્યાં હતાં. અસંખ્ય ફેદીઓ દિવસભરની વસમી વેઠથી નીચેવાઈ જઈ ડુબેસાઓ રાટીનો દુકડો ને લટકામાં અસલ દોરમાર મેળવ્યા પછી આ ગીતોથી જ ગરમાવો-હાં મેળવતા. આ ગીતોમાં ગૂઢ દૈદ્યૂટી વકોકિત—વ્યાભેકિત અને ચીડ સાથેનો તોર છલકાતો હતો. કેમકે આ ગદા ફેદીઓ આ અમ-જાવણીઓમાં હિજરાતા, દળાતા ત્યારે અનિચ્છાએ પથુ સરકારી રેડિયો-પ્રચાર લાચાર થઈને સાંભળવો પડતો. એ રેડિયોપ્રચારમાં ઉપરાઉપરી વલ્ચયાકે કહેવાતું કે ‘મુનાઇડરેટસ ઓફ સોવિયેટ રીપબ્લીક વિશ્વ પરનો એકમેવ ને સર્વ પ્રથમ સમાજ-વાદી દેશ છે.’ “અમ-જાવી લોકોની એ સૌથી હમાનદાર પિતૃભોમ છે.” નેરશોરથી આ ઉપરાંત કહેવાતું કે “મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે વિશ્વભરમાં એ સૌથી મુક્ત દેશ છે !”

પરંતુ હવે તો કોઇ જાવણીઓમાં લોક-ગીતોનો મળલખ કાલ જીતયો છે. જો કે હજી લોકજીભે એ ગદ્ય ચડ્યાં નથી. કારણ કે હજી હમણાં હમણાં એને ગાવાની હામ બીડાય છે, આવી હામ બીડનારાઓના આગેવાનો હોય છે હમેશની માફક વિદ્યાર્થીઓ જ.

જો ગીતો એટલાં ગદા વ્યાપકરીતે પ્રસિદ્ધ નથી તે ગીતો શું અત્યારે કોઈ લખી લે છે? અથવા અત્યારે તેમ ન બનતું હોય તો ન્યારે તે ગીતો જે તરયનું ગાન કરે છે તે તરયો જજર પુરાણાં અને સાવ નીરસ બનશે ત્યારે શું તે ગીતો કોઈ લખી લેશે?

જહું ઓજાને સાપડે તેવું, સંભવ છે કે કદાચ સૌથી પહેલું જ, આ વીસ ગીતોની

ટેકપરેકાડ કરવાનું નસીબ મને સાંપડેલું (અલગ્યક માથાળુ વિદ્યાર્થીઓના સદાય સૌજન્યને કારણે). મારી સાથે એ ગીતો કું યુગોરલાવિયા લાવ્યો છું. એ ગીતો નિઃશંકપણે આપણા યુગના મહત્ત્વનાં અને લાક્ષણિક લોકગીતો છે. આવા ગીતોની સરવાણી રશિયામાં શા માટે ફૂટી એ લાગ્યે જ ન સમજાય તેવું ગણાય. દાવકાઓથી ચાલતી અમ-જાવણીઓ જ આવાં લોકપ્રિય કાવ્યસર્જનોને પાગરવા માટે પૂરતી રસાળતા સાથેની ભૂમિ હતી. ગીત જ આવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનું એકમેવ સંભવિત સર્જન હતું. આ ગીતો પૂરા સેકા સુધી ગવાતાં રહેવાનાં એ નિર્વિવાદ ઘટના છે.

(ધી ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ ઉન્ટર-નૅશનલ એડીશન મુજબ ૨૦-૨૧ - ૧૯૬૫ માં આવેલ મિહેલો મિલ્કાલોવના “મોસ્કો સમર-૧૯૬૪” ઉપરથી)

ટ્રેજેડી વિશે

—એરિસ્ટોટલ

અંગ્રેજી અનુવાદ : એસ. એચ

શુજરાતી અનુવાદ : શિરીપ

૧

હેકઝામીટર પદ્યમાં અનુક્રમ અને કોમેડીની વાત આપણે પણ આપણે ટ્રેજેડીની સૂળ વખાળીને તેની ચર્ચા કરીએ. આ ગયા તેની જ આ પરિણતિ ત્યારે, ટ્રેજેડી ગંભીર, અમુક પરિમાણ ધરાવતી એક અનુકરણ છે; એનું માધ્યમ અનેક રીતે અલગ પડેલી ભાષા છે, નાટકના જુદા જુદા ભાગોમાં આની જુદી જુદી રીતે જોવા મળે છે; આ અનુકરણની રીત નાટ્યાત્મક છે, કથનાત્મક નહીં; એનું કાર્ય દયા અને ભીતિની લાગણીઓ જન્માવી તેનું વિભોચન (Catharsis) કરવાનું છે.

‘અલંકૃત ભાષા’ વડે હું એમ કહેવા માગુ છું કે એમાં લય, ‘સંવાદિતા’ અને ગીત આવતા હોય. જુદા જુદા ભાગોમાં કેટલીય રીતો’ વડે હું એમ કહેવા માગુ છું કે કેટલોક ભાગ માત્ર પદ્યના માધ્યમ દ્વારા જ અલિપ્યકૃત પામે અને બીજા કેટલોક ભાગ ફરી ગીતની મદદ વડે અલિપ્યકૃત થાય.

હવે ટ્રેજિક અનુકરણ અનુકર્તાઓનું સૂચન

માણેકલાલ જોશીબાઈ પુસ્તકાલય

અવિસ્મરણ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
(બાળ કિશોર વિભાગના સભ્ય થવા માટેનું અરજી ફોર્મ)

પુસ્તક નામ (અટક પહેલાં લખો) ડ્રામાટિક ટ્રેજીડી

છે એટલે અગિયારમી રીતે સૌથી પહેલાં સામગ્રી (Spectacular equipment) હોવાની એક અંશ બનશે. પછી ગીત અને ચિત્રના રચના. કારણ કે આ બે અનુકરણના વ્યવસ્થા છે. ‘પદરચના’ વડે હું ‘સૂચન’ શબ્દોની માત્ર હોદ્દા સંકલના; અને ‘ગીત’ નો જે અર્થ ગદ્યા સમજે છે તે જ અર્થ મારે મન સ્વીકાર્ય છે.

ફરી કહીએ, ટ્રેજેડી એક ક્રિયાનું અનુકરણ છે; ક્રિયા ચરિત્ર (Character) અને બૌદ્ધિક તત્ત્વ (thought) ની અમુક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવતા અનુકર્તાઓનું સૂચન કરે છે; કારણ કે એ દ્વારા જ આપણે ક્રિયા સમજી શકીએ અને ક્રિયાઓના સ્વાભાવિક ઉદ્ગમસ્થાનો આ બૌદ્ધિક તત્ત્વ અને ચરિત્ર છે, અને વળી બધી સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર ક્રિયાઓ ઉપર છે આથી વસ્તુ ક્રિયાનું અનુકરણ છે. અહીં વસ્તુનો અર્થ પ્રસંગસંકલના તરીકે હું ઘટાવું છું. પાત્રો જે કરે છે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ સત્ય છે કે અસત્ય તે ચરિત્ર વડે નક્કી થાય છે.

નવા કાર્મ વિધાન પુરવાર થાય ત્યાં

* Tragedy is the imitation of an action. એ સાદો અનુવાદ ‘ટ્રેજેડી ક્રિયાનું’ અનુકરણ છે. એવા થાય પણ એરિસ્ટોટલ ‘એક જ ક્રિયા’ પર ભાર મૂકે છે એટલે ‘એક’ વિશેષણ વાપર્યું છે.

બૌદ્ધિક તત્ત્વની અનિવાર્યતા હોય છે. અથવા વ્યાખ્યા પામેલું. કોઈ સામાન્ય સત્ય પણ બૌદ્ધિક તત્ત્વ હોઈ શકે. એટલે દરેક ટ્રેન્ડીમાં છ ઘટક અંશે હોવા જ જોઈએ. આ ઘટક અંશે તેની વિશિષ્ટતા નિયત કરે છે. વસ્તુ, ચરિત્ર, પદરચના, બૌદ્ધિક તત્ત્વ, દશ્ય સામગ્રી અને ગીત. આમાંના બે ઘટક અંશે અનુકરણના માધ્યમનું બધારણ ધરે છે, એક અંશ અનુકરણની રીત ધરે છે અને બાકીના ત્રણ અંશે અનુકરણના પદાર્થ છે. આ બધા સાથે યાદી પૂરી થાય છે. આ ઘટક અંશે બધા કવિઓ યોગ્ય છે એમ આપણે કહી શકીએ; વાસ્તવમાં દરેક નાટકમાં દશ્ય સામગ્રીની સાથે સાથે ચરિત્ર, વસ્તુ, પદરચના, ગીત અને બૌદ્ધિક તત્ત્વ પણ હોય છે.

આ બધામાં સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક અંશ પ્રસંગસંકલનનો છે. કારણ કે ટ્રેન્ડી જીવનનું અને એક ક્રિયાનું અનુકરણ છે; માનવોનું નહીં. જીવન ક્રિયાઓમાં ધગક છે, અને એનો અંત ક્રિયાની રીતમાં છે, ક્રિયાની વિશિષ્ટતામાં નથી. હવે, ચરિત્ર માનવોના ગુણ નિયત કરે છે પણ તેઓ સુખી કે દુઃખી થાય છે તે તેમની ક્રિયાઓ ધરે, એટલા માટે ચરિત્રની રજૂઆતની દૃષ્ટિ સાથે નાટ્યાત્મક ક્રિયાની વાત નથી આવતી. ક્રિયાઓ પછી ગૌણસ્થાને ચરિત્ર આવે છે. આથી પ્રસંગો અને વસ્તુ ટ્રેન્ડીનાં સાધ્ય છે; આ સાધ્ય એ જ બધામાં સુખ્ય છે. ફરીથી કહીએ કે ક્રિયા વિના ટ્રેન્ડી સંભવી ન શકે; પણ ચરિત્ર વગર તે સંભવી શકે. આપણા મોટા ભાગના અવાગીન કવિઓની ટ્રેન્ડી ચરિત્રોની રજૂઆતમાં નિષ્ફળ નીવડી છે; સામાન્ય રીતે પણ કવિઓ માટે આ વાત સાચી છે. એ જ પ્રમાણે ચિત્રમાં પણ; અને અહીં Zenxis અને Polygnotus વચ્ચે ભેદ પડે છે. Polygnotus ચરિત્રનું વર્ણન સારી રીતે કરે છે, Zenxis ની સૈલીમાં નૈતિકતા નથી. ફરી કહું છું, ધારો કે કોઈ ટ્રેન્ડીમાં ચરિત્રની અભિવ્યક્તિ કરે તેની

યુક્તિઓને સાથે મૂકી હોય, તે પદરચના અને બૌદ્ધિક તત્ત્વમાં સુન્દર હોય, એમ છતાં આ બધામાં ભણી કોઈ ટ્રેન્ડી હોય પણ તેમાં વસ્તુ અને કલાત્મક રીતે પ્રસંગસંકલન હોય તો આ ટ્રેન્ડી નેટલી અનિવાર્ય ટ્રેન્ડિક અસર પેલી ટ્રેન્ડી નહીં ઉપજવી શકે. આ ઉપરાંત, ટ્રેન્ડીમાં આવેગસભર રસના સર્વથી વિશેષ શક્તિશાળી તત્ત્વ Peripetia - પરિસ્થિતિની વિપરીતતા અને શોધ - આત્મપરિચિતિ (recognition) વસ્તુના અંશે છે. આ વાતનું વિશેષ પ્રમાણ એ છે કે નવોદિત કલાકારે વસ્તુની સંકલનાની કુશળતા મેળવતાં પહેલાં પદરચના અને પાત્રાલેખનની નિશ્ચિતતામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ પ્રમાણે બીજા બધા નવોદિત કવિઓમાં પણ બને છે.

ત્યારે, વસ્તુ ટ્રેન્ડીનો સર્વપ્રથમ શિક્ષાન્ત અને બળે ટ્રેન્ડીનું સારસર્વસ્વ. ચરિત્રનું સ્થાન બીજું છે. આ જ હકીકત ચિત્રકલામાં પણ જોવા મળે છે. નેટલો આનન્દ માત્ર ચાક વડે દોરાપેલી કોઈ આકૃતિથી થાય છે તેટલો આનન્દ ગમે તેટલા સુન્દર રંગો ગમે તે રીતે જેમાં યોગ્ય હોય એવી આકૃતિથી થતો નથી. આ રીતે ટ્રેન્ડી એક ક્રિયાનું અનુકરણ છે, અને પછી ક્રિયાને અનુસરીને ચરિત્રોનું અનુકરણ છે.

ત્રીજું સ્થાન બૌદ્ધિક તત્ત્વનું છે, એટલે કે યોગ્યતા સંજોગમાં શું સંભવિત છે અને યથોચિત છે તે દર્શાવતું બૌદ્ધિક તત્ત્વ. ઉક્તિ (Speech) ની બાળતમાં આ કાર્ય નિરૂપણની તિશાસ્ત્ર અને વાગ્જટાનું છે; અને એટલે જ ગ્રાવીન કવિઓ તેમના પાત્રો પાસે પ્રાગરિક જીવનની ભાષા બોલાવતા અને આપણને સંમેલની કવિઓ વક્તાઓની ભાષા બોલાવે છે.

જે નૈતિક હેતુ ઉઘાડો પારો અને માનવી કષ્ટ ભાતની વસ્તુઓનો તિરસ્કાર-પુરસ્કાર કરશે એ બતાવે છે તે ચરિત્ર. એટલા માટે આ ન દર્શાવતી ઉક્તિઓ અને જેમાં બોલનાર કોઈ પ્રેમ-વસ્તુનો તિરસ્કાર-પુરસ્કાર કરતો નથી તે

ઉક્તિઓ ચરિત્રની અભિવ્યક્તિ કરતી નથી. ત્યારે બીજી બાજુએ, જ્યાં કંઈક હોય છે તે હોયું સિદ્ધ થાય છે અથવા જ્યાં સામાન્ય સત્ય ઉદભવે છે ત્યાં બૌદ્ધિક તત્ત્વ જડી આવે છે.

હિપર ગણાવેલા ઘટક અંશોમા યોગ્ય સ્થાન પદરચનાનું છે. આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ, હું એનો અર્થ — શબ્દોમા અર્થની અભિવ્યક્તિ-ધટાણું છું. શબ્દોમા હોય કે શબ્દોમા, તે પલટાતી નથી.

બાકી રહેલા બે ઘટક અંશોમા ગીતનું સ્થાન અલંકરણમા મહત્ત્વનું છે.

હા, દૃશ્યસામગ્રીને યોગ્યતાનું આગવું આવેગજન્ય આકર્ષણ હોય છે, પરંતુ બધા ઘટક અંશોમા તે સૌથી ઓછી કલાત્મક છે અને કાવ્યકલા સાથે સૌથી ઓછી સંકળાયેલી છે. કારણ કે ટ્રેન્ડેડીનું સામર્થ્ય એની રજૂઆતે અને અનુકૂળતાઓ વગર પણ અનુભવી શકાય છે. વળી, દૃશ્ય — અસરો કવિ હિપર નહીં, પણ રંગભૂમિની આયોજના હિપર વધારે નિર્ભર હોય છે.

૨

આ ઘટક અંગો નિશ્ચિત ક્યાં પછી, હવે આપણે વસ્તુની યોગ્ય સફલતાની ત્યાગ કરીએ, કારણ કે વસ્તુ ટ્રેન્ડેડીમા સર્વપ્રથમ અને સર્વાધિક મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

હવે આપણી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ટ્રેન્ડેડી સ્વયંપ્રાપ્ત, સમગ્ર અને અમુક પરિમાણ ધરાવતી એક ક્રિયાનું અનુકરણ છે; કારણ કે કોઈ વસ્તુ સમગ્ર હોઈ શકે અને છતાં ચરિત્રાણુ-નિહોણી હોય. જેને પ્રારંભ, મધ્ય અને અન્ત છે તે પૂર્ણ છે. અનિવાર્ય ક્રમમા, જેનું પુરોગામી કોઈ નથી પણ સ્વાભાવિક રીતે જે કોઈનું અનુગામી થાય છે કે અને છે તે પ્રારંભ. એથી બિહાર, વ્યવહારિક રીતે હા તે અનિવાર્યતા બિહાર ચવાઈ કે નિમગ્ન પ્રમાણે જે કોઈનું, અનુગામી છે પરંતુ જે કોઈનું

પુરોગામી નથી તે અન્ત. જે કોઈનું અનુગામી છે અને સાથે સાથે પુરોગામી પણ છે તે મધ્ય. એટલે સુચરિત વસ્તુમા ચદ્વળાએ ન પ્રારંભ હોવા જોઈએ કે ન અન્ત, પણ આ સિદ્ધાન્તો અનુસાર જ હોયું જોઈએ.

વળી, કોઈ પણ સુંદર પદાર્થમા — પછી તે કોઈ સજીવનું ચિત્ર હોય કે જુદા જુદા અશોની પૂર્ણ ગૂંચણી હોય — માત્ર આ અશોની ક્રમબદ્ધ સંકલના પૂરતી નથી, પણ તેને અમુક પરિમાણ પ્રયુ હોય જ ધટે; કારણ કે સૌન્દર્ય પરિમાણ અને ક્રમ પર નિર્ભર હોમ છે, એથી, ખૂબ નાનું ચિત્ર સુંદર ન હોઈ શકે, કારણ કે સમયની એ ક્ષણનો રસારવાદ ન માણી શકીએ એ રીતે એ ચિત્ર દેખાય છે. વળી કોઈ અણુ મોટું ચિત્ર પણ સુંદર ન હોઈ શકે કારણ કે આપણી આખ એને એકી સાથે મહણ કરી શકતી નથી; સમગ્રની એકતા અને સૂઝ પ્રેક્ષક ગાંઠે તે નાશ પામી ચૂકેલા હોમ છે. ઉદાહરણ હોયું હોય તો ધારો કે કોઈ પ્રાણી હજાર માઈલ લાણ હોય તો ! એટલા માટે કોઈ પ્રાણીના શરીરની બાજતમા કે અચરારી પદાર્થમા અમુક પરિમાણ અનિવાર્ય છે. આ પરિમાણ એકી નજરે મલી શકાય એવું હોયું જોઈએ, એટલા જ માટે વસ્તુમા અમુક લગાઈ પણ હોવી અનિવાર્ય છે. આ લગાઈ સ્મૃતિ વડે આપણે મલી શકીએ એટલી હોવી જોઈએ. નાટ્યાત્મક સ્પર્શ અને ઇન્દ્રિયજન્ય રજૂઆતના સ્પર્શમાં લગાઈની ભરખાઈ કલાત્મક સિદ્ધાન્તનો ભાગ નથી બનતી. કારણ કે જે ૧૦૦ ટ્રેન્ડેડી-ઓની એકી સાથે સ્પર્શ યોગ્ય હોય તો તેમની મર્યાદા જડ યોદ્ધાઓમા જ રહેવાની, આપણને એમ કહેવામા આવ્યું છે કે એમ પહેલા થઈ જાયું. પરંતુ નાટકની પ્રતિષ્ઠાએ મોતે જે મર્યાદા તનિયત કરી છે તે તો આ છે: પૂર્ણ પ્રવાહી હોય એવી શરતે, જેમ લગાઈ વધારે તેમ તેની લગાઈને લીધે તે વધુ સુંદર. સામાન્ય રીતે આ વાત કહેવી હોય તો આપણે

કહી શકીએ કે સંભવિતતા કે: અનિવાર્યતાના નિયમ પ્રમાણે ઘટનાઓના ક્રમ દુર્લભતાથી સદ્ભાગ્ય તરફ કે સદ્ભાગ્યમાંથી દુર્લભ તરફ જઈ શકે એટલું પરિવર્તન સાધી શકે એવી અર્થાદિઓમાં, યોગ્ય પરિમાણ જળવાવું જોઈએ.

૧૦. ૧

૩

હેટલાક લોકો માને છે તેમ વસ્તુની એકતા (Unity) નાયકની એકતામાં નિહિત નથી.

કારણ કે એક માનવીના જીવનમાં અસંખ્ય બનાવો બને છે, તેમને એકતા અર્પી ન શકાય; અને એ રીતે એક માનવીની અનેક ક્રિયાઓ હોય છે, એમાંથી આપણે એક ક્રિયા ઉપજાવી ન શકીએ. તેથી આપણને જે કવિઓએ a Heracleid, a Thesceid અને એવાં બીજાં કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં આ ખૂલ જોવા મળે છે. આ લોકો એમ માને છે કે Heracles એક માનવ હતો, માટે હેરાક્લીસની વાર્તામાં એકતા હોવાની જ. પરંતુ, જેમ બીજી બધી બાબતોમાં બીજાઓની સિદ્ધિઓને હોંઠાવે વધારી જાય છે તેમ અહીં પણ કાં તો કલાસિદ્ધિ વડે કે જન્મજાત પ્રતિભા વડે હોંઠાવે સરસ રીતે સત્ય શોધી કાઢે છે. ‘ઝોડેસી’ ની રચના કરતી વખતે તેણે ઝોડેસીપસના બધાં સાહસોનો સમાવેશ કર્યો નથી, જેવાં કે પાનેસસમાં એને ઘુસેલો, ધા કે અતિથિઓની તૃપ્તિસંવેળાનું તેનું દંભી પામવું પણ — જે બનાવોમાં અનિવાર્ય કે સંભવિત/સમજાઈ જ ન હતો. પરંતુ આપણે જોને એક સમજાઈ જીએ તેવી ‘ક્રિયા’ ની આજુબાજુ તેણે ‘ઝોડેસી’ અને ‘ઇલિયડ’ રચ્યાં; કારણ કે બીજી અનુકરણ કરતી કલાઓમાં જેમ નવાં કેમકે પદાર્થો અનુકરણ કરવામાં આવે ત્યારે જો તે એક હોય તો તેનું અનુકરણ પણ એક એકમાં થાય છે, એટલે એક ‘ક્રિયા’ ના અનુકરણને વસ્તુ હોવાથી ત્યાં એક અને સમગ્ર ક્રિયાનું અનુકરણ કરવામાં આવતું જોઈએ; અને જુદા જુદા અર્થોનું

રચનાત્મક સંયોજન એવી રીતનું હોયું જોઈએ કે જો તેમાંથી એક અંશ પણ આધોપાછો કરવામાં આવે કે દૂર કરવામાં આવે તો આખું વસ્તુ અવ્યવસ્થિત થાય અને તેને હાનિ પહોંચે. કારણ કે જે વસ્તુની ઉપરિચિતિ કે અનુપરિચિતિ કોઈ સ્પષ્ટ તફાવત દર્શાવતી નથી તે કોઈ પૂર્ણતા સહવ અંશ ન હોઈ શકે.

૪

વળી, આગળ જે કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે જે બની ગયું છે તેની સાથે સમ્યક્ રાખવાનું કવિનું કાર્ય નથી, પરંતુ કવિએ તો શું થઈ શકે—સંભવિતતા અને અનિવાર્યતાના નિયમ પ્રમાણે શું શક્ય છે — એની જ સાથે સમ્યક્ રાખવાનો છે. કવિ કે ઇતિહાસકાર પણ અને ગદ્યના માધ્યમને લીધે તોખા નથી પડતા. હીરોડોટસના લખાણને આપણે પદ્યમાં મૂકી શકીએ, અને જતા તે ઇતિહાસનો જ નમૂનો રહેશે, હિયોગ્રફ સવાને લીધે ગદ્ય કરતાં જોડું રચાન નહિ ગેળવે. સાચો ભેદ તો એ છે કે જે બની ગયું છે તેની સાથે એક જણ (ઇતિહાસકાર) સમ્યક્ રાખે છે, ત્યારે બીજો (કવિ) શું બની શકે એની સાથે સમ્યક્ રાખે છે. એટલા માટે કાવ્ય ઇતિહાસ કરતાં વધારે ગંભીર (Philosophical) અને ઉચ્ચ વસ્તુ છે, કારણ કે કાવ્ય સમસ્તની અભિવ્યક્તિ કરવા તરફ દબે છે અને ઇતિહાસ વ્યક્તિગતની. સમસ્તનો અર્થ હું આમ ઘટાવું છું કે સંભવિતતા અથવા અનિવાર્યતાના નિયમ પ્રમાણે અચૂક પ્રકારનો માનવી અચૂક પ્રસંગે કરી રીતે જોલશે કે વર્તશે. જે ચરિત્રોનું નામકરણ થાય તેમાં કાવ્યને હેતુ આ સમસ્તતાનો છે. ઉદાહરણાર્થે, પહેલેથી અસ્તીબીઆસે શું કહ્યું ને શું બોગવ્યું તે વ્યક્તિગત છે. કોમેડીમાં તો આ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે અહીં, સંભવિતતાની દૃષ્ટિએ પહેલાં કવિ વસ્તુની યોજના કરે છે અને પછીથી

માત્રગત નામાભિધાન દાખલ કરે છે. આનાથી ક્ષણટી જ વાત વિસિદ્ધ વ્યક્તિઓ વિશે લખનારા બદનક્ષી કરતા કવિઓમાં જેવા મળે છે. પણ ટ્રેન્ડેડીમાં, તેના લેખક હલુ સાચા નામ રાખે છે, એનું કારણ એ છે કે જે સંભવિત છે તે વિવાસજન્ય હોય છે. જે બન્યું જ નથી તેને આપણે સંભવિત માની શકતા જ નથી; પણ જે બની ગયું છે તે તો અનિવાર્ય રીતે સંભવિત હોય છે, નહીંતર તે બન્યું જ ન હોત આમ છતાં કેટલીક ટ્રેન્ડેડીઓ એવી પણ છે જેમાં જે ત્રણ નામો સાચા હોય અને બાકીના કપોલકરિત હોય અગાથોનની 'Anthens' જેવી ખીછ 'ટ્રેન્ડેડીઓમાં કોઈ પ્રખ્યાત નથી ત્યાં નામાભિધાન અને ધટના ધને કપોલકરિત છે છતાં તેમાંથી ઓછો આનન્દ મળે છે એમ નથી. એટલા માટે આપણે સામાન્ય રીતે ટ્રેન્ડેડીના વિષયો તરીકે શાલી આવતી દતકથાઓનો જ આશ્રય ન રાખવો જોઈએ ખરેખર એવો અત્યંત કરવો પણ મૂર્ખાંજલો છે. કારણ કે જે વિષયો પ્રખ્યાત છે તેનાથી મોટા ભાગના તો અજાણ્ય છે અને છતાં દરેકને આનન્દ તો આવે જ છે આ ઉપરથી પ્રપટ થાય છે કે કવિ કે "કર્તા"એ પદ્યકાર થવાને બદલે વસ્તુના રચનાર થવું જોઈએ; કારણ કે તે અનુકરણ કરનારા કવિ છે, અને જેનું અનુકરણ કરે છે તે ક્રિયાઓ જે અને જે એ કોઈ ઐતિહાસિક વિષયની પ્રસંગીક કરે તો તે કવિ કરતાં જીતરતી કક્ષાનો નથી બનતો, કારણ કે જે ખરેખર બમી ગયા હોય એવા બનાવોને સંભવિતતા કે અનિવાર્યતાનો નિયમ ન લાગી શકે એવું કોઈ કારણ નજરે પડતું નથી; એમનામાં આવા શુદ્ધ મૂલવાની શક્તિ છે એટલે તે એમનો કવિ કે "કર્તા" છે.

૧૫૫ વસ્તુ અને - 'ક્રિયાઓમાં જે માત્ર ઉપકથાપ્રધાન (episodic) છે તે નિમ્નતમ છે, જેમાં ધટનાઓ કે બનાવો કોઈ પણ સંભવિત

કે અનિવાર્ય ક્રમ વગર જ એક પછી એક આવતા હોય એવા વસ્તુને કહું. ઉપકથાપ્રધાન, વસ્તુ કહું છું. ખરાબ કવિઓ પોતાની અશક્તિને ક્ષીપે આમ કરે છે, જ્યારે સારા કવિઓ ભાંટકારોને ખુશ કરવા માટે આમ કરે છે, કારણ કે તેઓ સ્વર્ધા માટે ટ્રેન્ડેડી લખે છે, વસ્તુને તેની મર્યાદાની બંદાર ખેંચી બંધ છે અને ઘણું કરીને તેમાં સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ કરવાની તેમને ફરજ પડે છે.

પણ વળી, ટ્રેન્ડેડી એ માત્ર એક સ્વર્ધ-પર્યાપ્ત ક્રિયાનું અનુકરણ નથી પણ સાથે સાથે દયા અને ભીતિ ઉપજાવતા બનાવોનું પણ અનુકરણ છે. જ્યારે આપણા આશ્રય વચ્ચે અણધારી રીતે બનાવો આવી ચડે ત્યારે આવી અસર સર્વોત્તમ રીતે નીપજી શકે; સાથે સાથે જ્યારે બનાવો ધાર્યો અને પરિણામના પૂરકરૂપે આવે ત્યારે અસર વધુ ઉચ્ચતર બને. તેમની જાતે જ બનાવો આકાર ધારણ કરે કે અકસ્માત પડે આગર ધારણ કરે તેના કરતા વધારે ટ્રેનિક આશ્રય ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં હોય છે કારણ કે કક્ષાલીય બનાવો પણ જે કઈક કલાત્મક હોય તો ખૂબ પ્રભાવશાળી હોય છે. હિદાયરણ્યો, તહેવારના એક દિવસે જ્યારે આર્ગેસમાં Mytys નું ખૂન કરનાર Mytys નું મૃત્યુ જોતો હતો ત્યારે તે એના ઉપર પડ્યું અને તે મરી ગયો આવા બનાવો માત્ર આકર્ષક નથી હોતા. એટલા માટે, આવા સિદ્ધાંતો પર સંયોજના પામેલ વસ્તુ સર્વોત્તમ હોય છે.

૧૬

વસ્તુ કા તો સ્પષ્ટ કે કા તો સંકુલ હોય છે, કારણ કે વસ્તુ વાસ્તવજીવનની જે ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે છે તે ક્રિયાઓમાં મણુ સ્પષ્ટતા રીતે આવો ભેદ દેખાય છે. કુ સરલ ક્રિયાનો અર્થ આમ ઘટાવું છું: જે ક્રિયા ઉપર્યુક્ત સંદર્ભમાં એક અને સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે અને જ્યાં પરિસ્થિતિની વિપરીતતા અને શોધ-આત્મપરિચિતિ

નથી તે, ક્રિયા. આવી વિપરીતતા કે શોધ-આત્મપરિચિતિ-અથવા બંને વડે જ્યાં પરિવર્તન સંભવ છે તે ક્રિયા સંકુલ કહેવાય. વિપરીતતા અંતઃશોધ વસ્તુના આન્તરિક બંધારણમાથી નીપજ્યાં જોઈએ, જેથી જે પરિણામ નીપજે તે અનિવાર્ય રીતે કે સંભવિન રીતે પુરોગામી ક્રિયાની નીપજ હોય. કોઈ પણ જતાવ કાં તો 'આને કારણે' અથવા 'આની પછી' વાળો હોય, તો ત્યાં બહુ ભેદ પડી જાય છે.

દુ.

પરિચિતિની વિપરીતતાના પરિવર્તન વડે ક્રિયા, સામા અન્તિમે જતી રહે છે, અને તે સંભવિતતા અને અનિવાર્યતાના આપણા નિયમા પ્રમાણે બનવી જોઈએ. આ રીતે 'હીપસ.' માં સંદેશવાહક હીપસને આનંદ આપવા માટે અને હીપસની માતાની સિન્તાઓમાથી મુક્ત કરવા માટે આવે છે, પણ તે કોણ છે એ વાત જાહેર કરી દઈને તો સિપરીત અસર ઉપજાવે છે. વળી, 'સિન્સી-પસ.' માં સિન્સીપસ એના મૃત્યુની નજીક જાય છે અને, ડેનીસ તેની સાથે તેની કતલ કરવા જાય છે, પણ આ ક્રિયાનું પરિણામ વિપરીત આવે છે; ડેનીસને મારી નાખવામાં આવે છે અને સિન્સીપસ બચી જાય છે.

નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે શોધ-આત્મ-પરિચિતિ-અગાનમાંથી ગાનમાં થતું પરિવર્તન છે, અને કવિએ જેમનું ભાગ્યનિર્માણ કાં તો સદ્ભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય માટે કહ્યું છે તે વ્યક્તિએ વચ્ચે પ્રેમ કે ધિક્કાર જમાવે છે. જેવી રીતે હીપસમાં બને છે તે રીતે શોધનું સર્વોત્તમ રૂપ તો ત્યારે નીપજે ત્યારે શોધ પરિચિતિની વિપરીતતાની પાછો જ જનતી હોય. હા; બીજા પ્રકાર છે. સાંવ શુદ્ધ પ્રકારની નિર્જીવ વસ્તુઓ પણ શોધના પદાર્થો બની શકે; વળી, કોઈ વ્યક્તિએ અમુક કાર્ય કહ્યું છે કે નહીં તે આપણે

જાણી શકીએ કે શોધી શકીએ, આપણે આગળ કહી ગયા તેમ, જે શોધ-આત્મપરિચિતિ-વ્યક્તિ આની હોય તે વસ્તુ અને ક્રિયા સાથે ત્યુપ સંકળાયેલી હોય છે, વિપરીતતા સાથે ગૂંથાયેલી આ આત્મપરિચિતિ — શોધ, દયા અને જ્ઞાતિ જન્માવશે; આપણી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ટ્રેન્ડીમાં વ્યક્ત થતી ક્રિયાઓ આ અસરો ઉપજાવે છે. વધારામાં, સદ્ભાગ્ય કે દુર્ભાગ્યની પ્રાપ્તિ આવી પરિચિતિઓ પર નિર્ભર છે. તે વ્યક્તિઓ વચ્ચે થતી શોધ-આત્મપરિચિતિ-મા બની શકે કે એક જ વ્યક્તિની શોધ-આત્મપરિચિતિ-બીજી વ્યક્તિથી થઈ શકે, ત્યારે એ બીજી વ્યક્તિ તો પહેલેથી જ પરિચિત હોય-અથવા એમ પણ અનિવાર્ય હોઈ શકે કે આ શોધ-આત્મપરિચિતિ-જને જાણ્યે થાય. આ રીતે Orestes આગળ Iphigenia પત્ર મોકલાવતા જાહેર થઈ જાય છે, પણ Iphigenia આગળ Orestes ની પરિચિતિ માટે શોધ-આત્મ પરિચિતિ-ની બીજી ભૂમિકા હોવી જોઈએ.

વસ્તુના બે ભાગ—પરિચિતિની વિપરીતતા અને શોધ-આત્મ પરિચિતિ-ને વ્યાખ્યા સાથે આવી ચઢી છે. ત્રીજો ભાગ Suffering ના દર્શનનો છે. તે દર્શ્ય વિનાશાત્મક કે દુઃખપૂર્ણ ક્રિયા હોય છે, જેવી કે તખ્તા ઉપર મૃત્યુ, શારીરિક પીડા, ધા વગેરે.

૭

(કોઈ સમગ્રના અંશે તરીકે ટ્રેન્ડીના ઘટક અંશે ચોભવા જોઈએ એ વાત આપણે આગળ વર્ણવી ગયા છીએ. હવે આપણે જે લિનન અંશેમાં ટ્રેન્ડી વહેંચાયેલી છે તે સમૂહગત અંશે — Prologue, Episode, Exode, Choric song ની ચર્ચા કરીએ; choric song, Parode અને stasimon માં વહેંચાયેલું છે. બધાં નાટકોમાં આ બધાં હોય છે. પણ કેટલાંક નાટકોમાં તખ્તા ઉપર અનુક્રમિત ગીત, અને Commoi હોય છે.

૧ કારણનું ગીત નહીં.

૨ કારણ અને અનુક્રમિતનું સંદર્ભાન.

ટ્રેજેડીમાં પ્રારંભથી માંડીને કારસના Parode સુધીનો સમગ્ર ભાગ પ્રવેશક કહેવાય. જે સંપૂર્ણ choric songs વચ્ચેનો સમગ્ર અંશ 'ઉપકથા' (episode) કહેવાય. જેની પછી કોઈ choric song નથી આવતું તે ટ્રેજેડીના સમગ્ર ભાગને exode કહેવાય. Choric ભાગની વાત કરીએ તો કારસની પ્રથમ અવૃત્ત ઉક્તિ તે Parode કહેવાય. Stasimon ને anapaests કે trochaic ૭-૬ વગરનું choric ode કહેવાય; કારસ અને અનુક્રમોના કડવું સહગાનને commos કહેવાય. કોઈ પૂર્ણના અંશો તરીકે ટ્રેજેડીના ઘટક અંશો યોજવા જોઈએ એ વાત આપણે આગળ વર્ણવી ગયા છીએ. ટ્રેજેડી જે ભિન્ન અંશોમાં વહેંચાયેલી છે તે સમૂહગત અંગે અત્રે ગણાયા.

૮

અત્યાર સુધી જે કહેવાયેલ અર્થ તેને અનુસરીને હવે વસ્તુની રચના કરતી વેળાએ કવિનું કૈય કયા હોયું જોઈએ, શાનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ, અને ટ્રેજેડીની વિશિષ્ટ અસર નીપજવનારા કયા સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એની ચર્ચા આપણે કરવી જ જોઈએ.

આપણે જોઈ ગયા તેમ સંપૂર્ણ ટ્રેજેડી સરસ યોજના પર નહીં પરંતુ સંકુલ યોજના પર આધારિત હોવી જોઈએ. વળી, દયા અને ભીતિ ઉત્તેજિત કરતી ક્રિયાઓનું અનુકરણ ટ્રેજેડીએ કરવું જોઈએ, આ ટ્રેજિક અનુકરણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય છે. આ ઉપરથી સર્વ પ્રથમ એ વાત ફક્ત થાય છે કે રજૂઆત પામતું ભાવી પરિવર્તન આ રીતનું નહીં હોયું જોઈએ: કોઈ સંજ્ઞાને સુખમાથી દુઃખમા જતો બતાવવો. કારણ કે આ ન દયા જન્માવી શકે, ન ભીતિ; માત્ર એ આપણને આઘાત જ આપે. કોઈ દુર્જનને દુઃખમાથી સુખ પ્રાપ્ત કરતો પણ બતાવવો ન જોઈએ, આ ટ્રેજેડીની

પરિચિતિથી સાવ વિરુદ્ધ કહેવાય; 'ત્યાં કોઈ પણ જાતની ટ્રેજિક શુભવત્તા હોતી નથી; એ નૈતિક રુચિને સંતોષી નથી શકતી, કે દયા-ભીતિ પણ જન્માવી નથી શકતી. વળી, અતિ દુર્જનનો વિનાશ થતો પણ બતાવવો ન જોઈએ. નિઃશંક રીતે આ જાનનું વસ્તુ નૈતિક રુચિને સંતોષી શકે પરંતુ દયા કે ભીતિ તો ન જન્માવી શકે; કારણ કે જળ બહારના આવી પડેલા દુઃખથી દયા જન્મે અને આપણા જેવા જ માનવના દુર્ભાગ્યથી ભીતિ જન્મે; એટલે આવી પરિચિતિ દયાજન્ય કે ભીતિ જન્ય નીવડી જ ન શકે. ત્યારે હવે આ બે અન્તિમોની વચ્ચે રહેલા ચરિત્રની શક્યતા ગણી રહે છે. તે માનવી સંપૂર્ણતઃ સંજ્ઞાન કે પ્રામાણિક ન હોવો જોઈએ, અને એમ છતાં કોઈ દુર્ગુણ કે આરિત્યક્ષતિ વડે નહીં પણ કોઈ નિર્ણયશૂલ કે નિર્ણયતા વડે એને દુર્ભાગ્યપ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. ઈડીપસ, ધીએસ્ટસ કે આવા કુટુંબોના ખીમ નામાકિત માનવી-ઓના જેવો તે ખૂબ પ્રસિદ્ધ અને સંપન્ન હોવો જોઈએ.

એટલે સમગ્રિત વસ્તુ કેટલાક લોકો આગ્રહ રાખે છે તેમ ગેવડી પરિણતિવાળું નહીં હોયું જોઈએ, પણ એક જ પરિણતિવાળું હોયું જોઈએ (સંજ્ઞાન માટે સૌભાગ્ય અને દુર્જન માટે દુર્ભાગ્ય- એમ નહીં) ભાવી પરિવર્તન અસદ્માથી સદ્ તરફ નહીં પણ એથી ઊલટું સદ્માથી અસદ્ તરફ થયું જોઈએ અને આ વિનિષ્પાત દુર્ગુણના પગલામ-રૂપે નહીં પણ આપણે આગળ જે વર્ણવી ગયા તેવા ચરિત્રમા કે ખરાબ કરતાં સારા ચરિત્રમા કોઈ નિર્ણયશૂલ કે નિર્ણયતાના પરિણામરૂપે સિદ્ધ થવો જોઈએ. રાજશૂમિત્રો ઇતિહાસ આપણી વાતની સાક્ષી પુરાવે છે. પહેલા કવિઓ જે કોઈ દંતકથા પોતાને માટે, ચાલે તેનાથી કામ ચલાવતા હતા, પરંતુ હવે શ્રેષ્ઠ ટ્રેજેડીઓ માત્ર ચોક્કસ કુટુંબોની વાર્તા ઉપર

રેવાય છે. જેવાં કે એમણે કંઈ વાચકર કાવ્ય કૃતિ છે કે મોગ્ગ્યુ છે એવાં 'Alcmeon, Oedipus, Orestes, Melcager, Thyestes, Telephus.' તો કલાના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરીને ટ્રેજેડી આ જનની રચનાવાળા હોવા નોંધ્યો. એથી ને વિવેચકો યુરિપિડિસના મોટા ભાગના દુઃખાન્ત નાટકોમાં આનંતનું સિદ્ધાન્તપાલન થતું હોવાને લીધે તેના પર આરોપ લગાવે છે તે લોકો ચૂકી ગયા છે. 'આપણે આગળ કહ્યું' તેમ એ જ સાચો જ્ઞાન છે. જે આવા નાટકો તખ્તા ઉપર અને રૂપરૂપ વખતે સારી રીતે લખવાય તો ટ્રેજિક અસર ઉપજવવામાં 'ખૂબ સક્રિયતા' હોય છે. ભલે વિષયની સામાન્ય યોજના કરવામાં યુરિપિડિસ ચૂકી જતો હોય, પણ આ બાબતમાં તો તે સર્વશ્રેષ્ઠ ટ્રેજિક કવિ છે.

જે પ્રકારની ટ્રેજેડીને કેટલાક વિવેચકો પ્રથમ પંક્તિની ગણાવે છે તેનું રચાન ખરેખર ખીજું આવે છે. 'ઓડેસી'ની જેમ ત્યાં વસ્તુ એવડું હોય છે અને સંજ્ઞાન માટે સુખાન્ત અને દુર્જન માટે દુઃખાન્ત એમ એવડી યોજના હોય છે. પ્રેક્ષકોની નિર્ણયતાને લીધે એને પ્રથમ પંક્તિની ગણવામાં આવે છે, કારણ કે એ કવિ તેના પ્રેક્ષકવર્ગની કલ્પના અને રુચિને માન આપીને આગળ ચાલે છે. પરંતુ આમાંથી નિષ્પન્ન થતો આનંદ સાચો ટ્રેજિક આનંદ નથી. આ વાત તો કોમેડીને વધુ સ્પર્શે છે. સાં Orestes અને Aegisthus જેવા બે એક ખીજના લોહીતરસમાં દુરમનો કોઈનું ખૂન કર્યા વગર કે તેમનું ખૂન થવા વગર મિત્રો બનીને રંગભૂમિ પરથી ચાલ્યા જાય છે.

દસ્ય સામગ્રીથી પણ દયા અને ભીતિ જન્મી શકે છે, પરંતુ એથી વધુ સારો માર્ગ એ કે વસ્તુના આન્તરિક બધારણ્યથી એ જન્મી નોંધ્યો. એ ઉચ્ચતર કવિનું લક્ષણ છે

કારણ કે વસ્તુની રચના એવી રીતે ગોઠવાવી નોંધ્યો કે ટ્રેજેડી જેવાંને જદે માત્ર સંભળવાથી પણ ભીતિ અને દયા, ન્યા ને હોય તે જન્મી શકે. આ જનની આરાધ હડીપક્ષની વાત સાંભળીને આપણને થતી નોંધ્યો. પરંતુ આવી અસર માત્ર દસ્યસામગ્રીથી ઉપજવતી તે એકી કલાત્મક છે અને તે માત્ર બાહ્ય મળવટ પર આધારિત છે. ને લોકો માત્ર રંગભૂમિનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરીને આપણને ભડકાવે છે તે સક્ષરો અસર ઉપજાવે છે, ભીતિજન્ય અસર ઉપજાવી શકતા નથી. તેઓ ટ્રેજેડીની કલાથી સાવ અળબ્યા છે; કારણ કે દરેક પ્રકારનો આનંદ આપણે ટ્રેજેડીમાંથી પ્રાપ્ત કરવાને નથી, પરંતુ ટ્રેજેડીને અનુરૂપ જ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અનુકરણ વડે જન્મતી દયા અને ભીતિમાંથી પ્રકટતા આનંદનું ધ્યેય કવિએ રાખવાનું છે. માટે આ ટ્રેજિક ગુણ પ્રસંગો ઉપર જ પ્રભાવ પાડતો હોવા નોંધ્યો.

તે હવે લયજન્ય અને દયાજન્ય તરીકે આપણને ચોક્કસ એવા સંજોગો કયા છે તે નિશ્ચિત કરીએ.

આ અસરજન્યમાવવાને સક્રિયતાથી ક્રિયાઓ એવા માનવીઓ વચ્ચે જનની નોંધ્યો જેઓ કા તો એકબીજાના મિત્રો હોય, કા તો એક-બીજા પ્રત્યે ઉદાસીન હોય. ધારો કે કોઈ દુરમન તેના દુરમનને મારી નાખે તો આ ઘટનામાં કે આશયમાં દયા ઉપજે એવું કશું જ નથી. હા, જેને યાતના ભોગવતી પડે તેને માટે દયાજન્ય હોઈ શકે. એજ લડીકન એક બીજા પ્રત્યે ઉદાસીન માનવીઓની બાબતમાં પણ. પરંતુ ન્યારે એક બીજાનો પરિચય પામેલા અને એક બીજાના મિત્રો હોય અને ન્યારે તેમની વચ્ચે ટ્રેજિક જનાવ જને (ધારો કે ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ લાઈ લાઇને મારી નાખે, અથવા મારી નાખવાનો આશય રાખે, પુત્ર પિતાને મારી નાખે, મા પુત્રને મારી નાખે, પુત્ર માને મારી નાખે, કે આ પ્રકારનાં કૃત્ય-)

ત્યાં કવિએ આવી પરિસ્થિતિઓ ટ્રેજેડી માટે યોજાવી નેમ્કે, સ્વીકારેલી દંતકથાઓનું સામાન્ય માળખું કવિ જિનતલિન કરી નાખી ન શકે. દાખલા તરીકે Orestes દ્વારા Clytemnestra નું ખૂન અને Alcmæon દ્વારા Eriphyle નું ખૂન જેવી હકીકતો. પરંતુ તેની પોતાની આગવી શોધ કરવી નેમ્કે અને વારસાગત સામગ્રીને કાર્યદક્ષતાથી સંકારવી નેમ્કે. કાર્યદક્ષતાથી સંકારની એટલે શું તેને વિષે વધારે સ્પષ્ટતા કરી લઈએ.

પ્રાચીન કવિઓની જેમ ક્રિયા સંપ્રસારણ પછે અને વ્યક્તિઓની અન્યોન્ય પરિચિતિ સાથે થોડું શકાય. આ રીતે યુરિપિડિસ એડ્રીઆ પાસે પોતાના બાળકોનું ખૂન કરાવે છે. અથવાતો ભીતિજન્ય કૃત્ય અભયુતાથી થાય અને પાછળથી સગપણ કે મિત્રતા યોગી બાંધવામાં આવે છે. સૌદેશકવીસનું છદ્ધિપસ આનું દષ્ટાન્ત છે. હા, આ દષ્ટાન્તમાં આ કૃત્ય નાટકની બહાર છે. પણ નાટકની ક્રિયામાં આ કૃત્ય વણાઈ જાય એવા દષ્ટાન્તો પણ બની શકે. ઉદાહરણ લેવા હોય તો, Astydamos નો Alcmæon કે Woundes Odysseus માં Telegomus-ને લઈ શકાય. હજુ ત્રીજી શક્યતા બાકી રહે છે: વ્યક્તિઓની પરિચિતિ થઈ જવાથી કાર્ય બનતા બનતા ન બને એથી શક્યતા એ છે કે કોઈ અસુક અયોગ્ય કાર્ય અચાનચી કરવા જાય પણ તે પૂરું કરતા પહેલાં શોધ મળે જાય. આટલી જ શક્યતાઓ છે. કારણ કે કૃત્ય કા તો થતું નેમ્કે, કા તો ન થતું નેમ્કે, અને તે જાણે કે અજાણે પરંતુ આ બધી શક્યતાઓમાં વ્યક્તિઓની પરિચિતિ છતાં અસુક કાર્ય કરવા પ્રેરાય અને પછીથી ન કરે તે શક્યતા ક્ષુદ્રતમ કક્ષાની છે. એ ટ્રેજિક બન્યા વગર આઘાત આપે છે, કારણ કે પછી ઘેર ચાલના તો આપતી જ નથી એટલા માટે કાબ્યમાં આ શક્યતા એવા જ નથી મળતી, અને એવા મળે તો બહુ જૂન-પ્રમાણમાં. હા, આનું એક ઉદાહરણ

છે, એ-ટ્રીગોનના Haemon Creonના ખૂનતી ધમકીત-આપે છે. બીજી અને સારી શક્યતા એ છે કે કૃત્ય થતું નેમ્કે. એથી વધુ સારી શક્યતા તો એ છે કે અભયુતા એ કૃત્ય થઈ જાય અને પાછળથી શોધ. ત્યાં આપણને આઘાત આપવાની યોજના નથી, પણ શોધ-આત્મપરિચિતિ-વડે આશ્ચર્યજન્ય અસરજન્ય છે. ઉદ્ધવી શક્યતા એક છે, જેમકે Cresphontes માં. Merope એના પુત્રને મારી નાખવા તત્પર થાય છે પણ તે ક્રેષ્ણ છે એ જાણ્યા પછી તેને જીવતદાન આપે છે. એવી જ રીતે Iphigenia માં બહેન બાંધને યોગ્ય સમયે ઝાળખી જાય છે. Helle માં પણ પુત્ર માનો ત્યાગ કરવા તત્પર થયો પણ તે જ ઘડીએ માને ઝાળખી. આગળ આપણે નેમ્કે ગમ્યા તેમ જા માટે થોડા જ કુટુંબો ટ્રેજેડી માટે વિષય પૂરા પાડે છે એ સૂચવે છે. આવી પરિસ્થિતિઓની શોધ વેળાએ આ જનતા ટ્રેજિક બતાવે તેમના વસ્તુમાં ગૂંથી લેવા પ્રેરાયા તે કક્ષા વડે નહીં, એ ગાત્ર સુખદ અકસ્માત ગણી શકાય. એટલા માટે આવા બનાવો જેમના ઇતિહાસમાં બન્યા હોય તેવા કુટુંબોની મદદ લેવાની ફરજ પડી હતી.

પ્રસંગસંકલના અને વસ્તુના યોગ્ય બંધારણ વિશે ને કહેવાય છે તે પૂરતું છે.

૧૯

ચરિત્ર અંગે ચાર બાબતોનું ધ્યાન રાખવું નેમ્કે. સર્વપ્રથમ અને સૌથી વધુ ઉપયોગી વાત એ કે તે સાડું હોવું જ નેમ્કે. હવે ને ઉક્તિ કે ક્રિયા દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારના નૈતિક હેતુના નિર્દેશ થતો હોય તે વડે ચરિત્રની અભિવ્યક્તિ થશે. જે હેતુ સારો હશે તે ચરિત્ર પણ સાડું. આ નિયમ દરેક વર્ગ સાથે સમજાવકતા છે. કોઈ સારી સારી હોઈ શકે અને સાથે સાથે કોઈ ખુલામ પણું સારી હોઈ શકે એવેને સૌને નિમ્નતર કક્ષાની ગણવામાં

આવસી હોય અને ગુલામને સાવ 'શુદ્ધ' બીજા વાત તેમમા વર્ગની અનુરૂપતા જ્યાંનમાં રાખવાની છે. પુરુષમાં સૌથી મોટા ગુણ હોય છે, તથા સ્ત્રીમાં સૌથી' કે અસંદાન્ટિક આતુર્ય અયોગ્ય કહેવાય. બીજા વાત એ કે ચરિત્ર જીવનને વાસ્તવિક હોયું' નોંધએ; કારણ કે આગળ આપણે 'કહી ગયા કે ચરિત્ર સાડુ' હોયું' નોંધએ અને તેમમા વર્ગને અનુરૂપ હોયું' નોંધએ તેનાથી આવાન જુદી જ છે. ચોથી વાત તેમની સંવાદિતાની છે, જે કે અનુકરણનો વિષય વિસંવાદી હોય પણ જતાં ચરિત્ર તે વર્ગના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આવડું' નોંધએ અને જતાં તે સંવાદિતાની દૃષ્ટિએ વિસંવાદી હોયું' નોંધએ. ચરિત્રના નિરર્થક વિનિષાતના દૃષ્ટાન્ત તરીકે 'Orestes' માંના Menelaus ને સમ્પ્રદાય; અયોગ્ય અને અનુરૂપ ચરિત્રના દૃષ્ટાન્ત તરીકે 'Scylla' આ Odysseus નો વિલાપ અને Melanippe ની ઉક્તિઓ; વિસંવાદિતાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે Iphigenia at Aulis ને સમ્પ્રદાય, કારણ કે અહીં Iphigenia પહેલાં જેવી હોય છે તેવી પ્રજાથી રહેતી નથી.

પરંતુ મી 'સંકલનની' જેમ ચરિત્રચિત્રણમાં પ્રશ્ન કવિએ અનિવાર્યતા કે સંભવિતતા—નો સંબંધ જેવો નોંધએ, આ રીતે કાં તે અનિવાર્યતા કે કાં તે સંભવિતતાના નિયમ પ્રમાણે અમુક પ્રકારના પાત્રે બોલવું' નોંધએ કે વર્તવું' નોંધએ. આ રીતે અમુક બનાવના અનુસંધાનમાં બીજો બનાવ અનિવાર્યતા કે સંભવિતતાની દૃષ્ટિએ જ બનવો' નોંધએ. જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તુનો કિંતુ પ્રવૃત્તિથી જ જન્મવો નોંધએ, Medea કે Iliad માં બને છે તેવો યાત્રિક, યુક્તિ

હારેલો ન હોવો નોંધએ. આવી યાત્રિક યુક્તિઓના આશ્રય માત્ર નાટકની બહાર બનતો બનાવો—જૂતકાળના કે ભવિષ્યના બનાવો—માં હોવો નોંધએ. જે માનવજાતની સીમાની બહાર છે તે બનાવો દેવો દ્વારા આગાહી કે અદેશત પામે છે, કારણ કે 'આપણે' દેવાને ત્રિકાલજ્ઞાની માનીએ છીએ. 'કિયામી અંદર કશું જ અઘોરિક ન રહેયું' નોંધએ. 'જે અઘોરિકનો તિરકાર ન થઈ શકે તો એને નાટ્યસંકલનની બહાર રાખવું' નોંધએ, ઉદાહરણ તરીકે સોફોકલીસના ઈડીપસને સમ્પ્રદાય.

વળી ટ્રેજેડી સામાન્ય રીતે કરતા ઉપસા સ્તરની વ્યક્તિઓનું અનુકરણ હોવાથી ટ્રેજિક કવિએ સારા રેખાચિત્રો દોરનારા ચિત્રકારોની રીતે જેવી નોંધએ; તેઓ મૂળભૂત વિશિષ્ટ રૂપ ફરીથી બનાવે રજૂ કરે છે ત્યારે તે મૂળની પ્રતિષ્ઠિત હોય તેમ લાગે છે, અને સાથે સાથે મૂળ કરતાં પણ વધારે સારી લાગે છે. તેથી જ રીતે કવિઓએ પ્રશ્ન જે લોકો દુર્વાસા સ્વભાવના કે પ્રમાદી કે ચરિત્રની બીજા ખામીઓવાળા હોય છે તેમનું અનુકરણ કરતી વખતે તેઓને તેવા તો રજૂ કરવા નોંધએ. પણ જતાં એથી વધુ સારા હોવા નોંધએ. આ રીતે Agathon અને Homer બને એ Abillies નું ચરિત્ર આકર્ષક છે.

કવિએ પાળવાના આ નિયમો છે. કવિતાને સમ્યક્-ધર્મતા હોય તેવી ઇન્દ્રિયોને આપીલ કરે તેવી અસરોથી અવગણતા પણ તેણે કરવી નોંધએ. કારણ કે અહીં પણ જુલે થવાને મૂળ અવકાશ છે. પરંતુ આ વશે તો આપણા પ્રકટ થયેલા નિબંધોમાં પૂરતું કહેવાઈ ગયું છે.

૧ Medea માં નામિકા નામ વડે હંક્સતા યજ્ઞાઈ રૂપમાં બેસીને નાચી ન્ય છે.

૨ Iliad માં દેવી વચ્ચે પડવાથી જે ગ્રીક લોકો પર તરફ જઈ રહ્યા હોય તે બંદી ન્ય છે.

૧૧

શોધ - આત્મપરિચિતિ - વિગે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. હવે એના પ્રકારો ગણીએ.

પહેલી અને સૌથી ઓછી કલાત્મક શોધ મોટા ભાગે કવિઓ યોજતા આવ્યા છે. આ રીત તેમની કવિત્વશક્તિની આમીમાંથી જન્મે છે. ચિહ્નો, નિશાનીઓ વડે આ શોધ થાય છે. આમાંની કેટલીક નિશાનીઓ તો જન્મજન્મ હોય છે. જેવી કે ‘અહીં જન્મેલાના શરીર પર લાલના નિશાન’ કે Thyestes માં Carcinus અમરતા તારા દાખલ કરે છે કેટલીક નિશાનીઓ જન્મ પછી કરવામાં આવે છે, આમાંની કેટલીક શારીરિક ચિહ્નો જેવા કે ધારા; કેટલીક બાહ્ય નિશાનીઓ-નેકલેસ Tyro માં નાનકડા જાંબળ વડે શોધ થાય છે. આ નિશાનીઓના ઉપયોગ કવિ સારી રીતે કે ખરાબ રીતે પણ કરી શકે છે. આ રીતે Odysseus ની શોધ એના ધારા વડે એક બાજુ નર્સ કરે છે તો બીજી બાજુ હરવાડો કરે છે. બીજા કોઈ બાહ્ય નિશાનીના ઉપયોગ પ્રતીતિના અતિમ હેતુ માટે કરવામાં આવે તે શોધ કલાત્મકતાની દૃષ્ટિએ ઊંચી કહેવાય. વધુ સાગી શોધ તો પ્રસંગના અણધાર્યા વળાંકથી થતી કહેવાય, જેમ Odysseus માં સ્નાન-દશ્યમાં બને છે તેમ (નર્સવાળી)

કવિએ યદ્યપ્ત કરેલી શોધો પૃથુ એ જ રીતે કલાદૃષ્ટિએ ન્યૂન ગણાય. ઉદાહરણ તરીકે, Iphigenia માં Orestes પોતે કહે છે કે હું Orestes છું. બ્યારે એની બહેન પત્ર વડે પોતાનો પરિચય મોઝય રીતે આપે છે; પણ Orestes કવિની ઈચ્છાનો ભોગ બને છે. વરતુમાં એની અનિવાર્યતા ઊભી થતી નથી.

આ બૂલ પણ આગળ કહી ગયા તે પ્રકારની છે, કારણ કે Orestes પોતાનો પરિચય સાબીત કરવા માટે પોતાની સાથે બાહ્ય નિશાનીઓ પણ લાવી શકતો હતો. ખીચુ દષ્ટાન્ત ‘સોફો-કલીસના Tereus માં ‘શટલના અવાજ’ તું છે.

બીજા પ્રકારની શોધ બ્યારે કોઈ પદાર્થને જોવાથી જે લાગણી થાય છે ત્યારે થતી સ્મૃતિ પર આધાર રાખે છે જેમકે Dicaeogenes ના Gyprians માં તેનો નાવક ચિન જોઈને યોધાર આસુએ રડી પડે છે; Lay of Alcinous માં પણ ઓડેસિયસ કોઈ કવિને લાયર વગાડતો સાંભળીને જૂતકાળ યાદ કરે છે અને રડી પડે છે; અને આમ બનેલા શોધ થાય છે. ચોથા પ્રકારની શોધ બુદ્ધિ વડે થાય છે જેમકે, Choephoroi માં Electra બોલે છે, મારા જેવો કોઈ આવ્યો છે Orestes સિવાય કોઈ મને મળતો ન આવી શકે, માટે તે જ આવ્યો હોવો જોઈએ આવી જ શોધ Polyidus the sophist ના Iphigenia among the Tantrians માં Iphigenia દ્વારા થાય છે. Orestes આ વાત બોલે તો તેના માટે તે સ્વાભાવિક કહેવાય ‘તો મારે પણ મારી બહેનની જેમ વેદી આગળ બલિદાન આપવું જ જોઈએ’ વળી, Theodectes ના Tydens નાટકમાં પિતા બોલે છે ‘હું મારા પુત્રને બોળવા આવ્યો હતો પણ મેં મારું જીવન ગુમાવ્યું.’ એવી જ રીતે Phmeidae માં સ્ત્રીઓ અમુક સ્થાન જોઈને તેમના ભાગ્ય વિગે તર્ક કરે છે ‘અહીં આપણે મૃત્યુ પામીશું, કારણ કે અહીં આપણે જાહેર થયા હતા’ વળી એક જુદા જ પ્રકારની પણ શોધ છે જેમાં કોઈ ચરિત્રને અંગે શ્રાન્તિ-કારક અભુમાન હોય, જેમ ઓડેસિયસને સ દેશવાહક તરીકે છુપાવવામાં આવે છે. જો ગોરવો

- ૧ નર્સ વડે થતી શોધ સ્વાભાવિક ગણી શકાય, સ્નાનદશ્યમાં તે Odysseus તુ શરીર ઘોવા આવે છે.
- ૨ હરવાડો વડે થતી શોધ ખરાબ કહેવાય મરણકે ત્યાં Odysseus બને જ પોતાની પરિચિતિની આ પ્રતીતિ કરાવવા પોતાનું મારું બતાવે છે

-કોઈ ધનુષને, માળવા માટે શક્તિમાન નથી. છતાં ઘ (છુપાયેલા ઓડેસિયસ)એ કલ્પના કરી. જે ધનુષ એ એનેયું નથી તે જ ઓળખી કાઢશે; આવાં સાધનો વડે જે શોધ થાય, (એની આશાએ કે એ ધનુષ ઓળખી કાઢશે) તે આત્મિકારક અનુમાનની છે.

પરંતુ બધી શોધોમા જે શોધ પ્રસંગોમાંથી જ જન્મે છે અને જ્યાં આશ્ચર્યજન્ય શોધ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે તે શોધ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. સૌરેકલીસના ઇડીપસમા આમ બને છે; Iphigenia માં પણ આમ બને છે; કારણ કે Iphigenia ને પત્ર લખવાની ઇચ્છા થાય તે સાવ સ્વાભાવિક હતું. આ પ્રકારની શોધો, નિશાનીઓ કે નેકલેસોની કૃત્રિમ સહાયવાળી મેધા કરતા જુદી પડે છે. એ પછી હુદ્દિવ્યાપાર દ્વારા થતી શોધો આવે છે.

૧૨

વસ્તુની સંકલનામાં અને એને મોઝ પદ-રચના મેળવવામાં કવિએ એ દ્રશ્યને શક્ય તેટલે અંશે પોતાની આખ સમક્ષ ખેંચું કરવું જોઈએ. આ રીતે પોતે બળે ક્રિયાને નિહાળનાર પ્રેક્ષક ન હોય એ રીતે વધારેમા વધારે વિવિધતાથી દરેક વસ્તુને કવિ જુએ એટલે એને ખ્યાલ આવી જાય કે શું પુરસ્કાર મોઝ છે. આથી વિસંવાદિતાએને પુરસ્કારવાના ભયમાંથી તે બચી જાય છે. Carcinus માં જે બૂલ દેખાઈ છે તે વડે આવા નિયમની જરૂરિયાત જણાય છે. Amphiarans મંદિરમાંથી નીકળીને પોતાને રસ્તે જતા હતા; આ હકીકત જોજે આ પરિસ્થિતિ જોઈ નહીં તેની દૃષ્ટિ બહાર નીકળી ગઈ. રંગમુખિ ઉપર તો આ નાટક, નિષ્ફળ ગયું હતું, કારણકે પ્રેક્ષકો આ શરતચૂકથી નાણુસ થયા હતા.

જૂળી, કવિએ પોતાની શક્તિ અનુસાર અનુકૂળતાના આવેગોને અનુરૂપ ચેષ્ટાઓનું અનુમાન કરવું જોઈએ, કારણકે જેઓ આવેગ અનુભવી શકે છે તેઓ નૈસર્ગિક શક્તિ વડે તેઓ જે ચરિત્રોની રજૂઆત કરે છે તેમની સાથે પ્રતીતિજન્ય બને છે; અને જેણે પોતે આપત્તિઓ ભોગવી છે અને કોઈ અનુભવો છે તે એ લાગણીઓની રજૂઆત જીવનની આગેહૂલ્ય વાસ્તવિકતા સાથે કરી શકશે. આથી કવિતા કા તો પ્રતિભાની નૈસર્ગિક બેટ અથવા ઉન્નત પરિશ્રમ હોય છે, એક સ્થિતિમાં કવિ ગમે તેને કોઈ પણ ચરિત્રનું મહોરું પહેરાવી શકે છે; ન્યારે બીજી સ્થિતિમાં કવિ પદ્મજાએ પોતાના આવેગોના નિયંત્રણની બહાર જતા રહે છે.

વાર્તાની બાળતમા તો, તે વાર્તા વારસાગત હોય કે મૌલિક હોય, કવિએ પહેલા એની સામાન્ય રૂપરેખા ઘડી કાઢવી જોઈએ, અને પછી તેમાં ઉપકથાઓ ગૂંથી તેનો વીગતે વિસ્તાર કરવો જોઈએ. સામાન્ય રૂપરેખાનું ઉદાહરણ Iphigenia દ્વારા મળે. એક યુવાન કન્યાનું બલિ આપવાનું નક્કી થાય છે. તેનું બલિ આપનારાઓથી દૂર તે કન્યા અચાત રીતે નાસી જાય છે; જે દેશમાં બધા અનુપયાઓને દેવાને હવાલે કરી દેવાની પ્રણાલિકા હોય છે તે દેશમાં એ કન્યા આવી ચડે છે, મંદિરમાં તેની નિમજ્જક કરવામાં આવે છે. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ અકસ્માત તેનો ભાઈ ત્યાં આવી ચડે છે. કોઈ કારણસર દેવવાણીએ ત્યાં જવાનો એને હુકમ કરેલો એ હકીકત આ નાટકની મોજના બહાર છે. વળી, એના આગમનનો હેતુ પણ નાટકની ક્રિયા બહાર છે. ગમે તેમ હોય, તે આવે છે, તેને કેદ કરવામાં આવે છે; અને જ્યાં તેનું બલિદાન દેવાની ષળ આવી પહેંચે ત્યાં જ તે પોતાની પરિસ્થિતિ બહાર કરી દે છે. આ

1. Cooper આ વાક્યનો જુદો જ અનુવાદ કરે છે. આથી કાવ્યકલાને ઉન્નતતાના સ્પર્શ કરતાં કંઈક નૈસર્ગિક સક્રિયતા વધારે બધ પડે છે.

[વિશ્વમાનવ : એપ્રિલ ૧૯૫૧]

શોધની રીત Euripides કે Polyidus ના નાટકો જેવી હોઈ શકે. તેમના નાટકોમાં તેજા સ્વાસ્થ્યવાદિકાથી બોલે છે. “તો માત્ર મારી જાહેનનું જ બલિદાન લેવાવાનું હતું એમ નહીં, મારું પણ બલિદાન લેવાવાનું.” અને આ બોલતા જ તે જાતી જાય છે.

એક વખત નામકરણવિધિ થઈ ગયા પછી ઉપકથાઓ મૂંઝવણની ખાત્રી રહે છે. આપણે એની કાળજી રાખવી જ નેમ્રએ કે તે ઉપકથાઓ કિયા સાથે સંકળાયેલી હોવી નેમ્રએ. Iphigenia among the Tantrians માં ઉદાહરણાર્થે, Orestes ના ગાડપણને લીધે તેને કેદ કરવામાં આવે છે અને તેનું બલિદાન આપતા પહેલાં તેના ગાડપણની શુદ્ધિની વિધિને લીધે તેને છોડી મૂકવામાં આવે છે. નાટકમાં ઉપકથાઓ લઘુ હોય છે, જ્યારે મહાકાવ્યમાં ઉપકથાઓને લીધે તેનો વિસ્તાર સધાય છે. આ જ રીતે Odyssey ની વાર્તા સંક્ષિપ્તમાં કેવી શકાય; કોઈ માણસ કેટલાય વરસોથી તેના ઘેરથી બહાર નીકળી ગયેલો છે; Poseidon અદેખાઈથી તેનો પીછો કરે છે; અને પછી ઝોરેસિયસ સાથીવિદોષો બની જાય છે. આ બાજુએ ઘેર પરિચિતિ ખરાબ થાય છે. અરજ-દાગ તેની મિલકત નાશ કરે છે અને તેના પુત્રની વિરુદ્ધ વડચન રહે છે પછી લાગે ગાળે તોફાનોથી ટેવાયેલો તે ઘેર આવે છે; કેટલીક વ્યક્તિઓ આગળ મોતાની જાત ખુલ્લી કરે છે; તે અરજદારો ઉપર પોતાની જાતે હુમલો કરે છે અને તેમને મારી નાખી પોતે જાતી જાય છે; આ વસ્તુનો સાર છે; બાકી તો જાંબી ઉપકથા છે.

૧૩

દરેક ટ્રેજેડી એ લાગમા વહેતી જાય છે—સમસ્યા અને ઉકેલ (Complication અને Unravelling) કિયાની બહાર જાતે જાનાવો અને સાથે સાથે કિયાની અંદર જાતે જાનાવો છે સમસ્યા જિલ્લી થાય છે; બાકીના નાટકમાં ઉકેલ સાકાર થાય છે. “સમસ્યા”

એટલે જેમાં વાર્તાના પ્રારંભથી માંડીને પરાકાષ્ટા સુધીની જાંબી વાર્તાના સમાવેશ થાય તે, પરાકાષ્ટામાંથી લાવિ પરિવર્તન જ-મે છે. લાંબી પરિવર્તનના પ્રારંભથી માંડીને તે નાટકના અંત સુધી જાતે જાંબી જાળતોનો સમાવેશ ઉકેલમાં થાય છે. ઉદાહરણાર્થે, Theoclydes ના ‘Lynceus’ માં નાટક પહેલાના જાનાવો—જાળકનો કળએ લીધો તે, તે પછી માળાપનો કળએ લીધો તે જાંબીનો સમાવેશ ‘સમસ્યા’માં થાય છે, જ્યારે ખૂનના આરોપથી માંડીને નાટકના અંત સુધીના જાનાવોનો સમાવેશ ‘ઉકેલ’માં થાય છે.

ટ્રેજેડીના આર પ્રકારો છે: (૧) પરિચિતિની વિપરીતતા અને શ્રીષ્ઠ ઉપર સંપૂર્ણતઃ આધારિત એવી સ કુલ ટ્રેજેડી. (૨) શોકજનક (pathetic) Ajax અને Ixion ઉપરથી ટ્રેજેડીઓ જેની રચનાઓ. (૩) નૈતિક ટ્રેજેડી—જેવી કે ‘phthotides’ અને ‘Pelens’ (૪) સરલ ટ્રેજેડી, જેવી કે Phorcides; the Prometheus ઝાડી રમજીમના તત્ત્વનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. શક્ય હોય તો, કવિએ જાંબી કાવ્યત્મક તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવા પ્રયત્ન કરવો નેમ્રએ; ધારો કે એમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો જેટલા જાને તેટલા સૌથી વધુ અસરકારક તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવો નેમ્રએ અત્યારે તો સમકાલીન વિવેચનની નિર્ણયતાને લીધે આ પ્રયત્ન વધારે ને વધારે કરવો નેમ્રએ કારણકે સારા કવિઓ પોતપોતાની રીતે અત્યાર સુધી થઈ ગયા છે પણ વિવેચક હવે આશા રાખે છે કે કોઈ એવો વર્તમાન કવિ જે આ બધાની અનેક સિદ્ધિઓને વટાવી જાય એવો હોવો નેમ્રએ.

જુદી જુદી ટ્રેજેડીઓ વિશે તેમની સાચી કસોટી તો વસ્તુમાં જ છે. જ્યાં સમસ્યા અને ઉકેલ સરખા છે ત્યાં જાંબી ટ્રેજેડીઓમાં સમાનતા છે. ઘણા કાવ્યો સમસ્યા સારી રીતે મૂકે છે પણ જેનો ઉકેલ લાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, બને કસળ વ્યાત્મસાત કરવા નેમ્રએ.

વારંવાર ને વાત કહેવાઈ છે તેના-ટ્રેજેડીમાં મહાકાવ્યનું માળખું ન આપ્યું-ખ્યાલ રાખવો નેઈએ. મહાકાવ્યનું માળખું એટલે એક સાથે અનેક, વસ્તુની સંકલના. દૃષ્ટાંત તરીકે, કોઈએ ઇલિયડની સમગ્ર વાતને નાટકમાં ન ફેરવવી નેઈએ. મહાકાવ્યમાં તેની દીર્ઘતાને લીધે દરેક ભાગને તેનું સોગવ પરિભાષ્ય હોય છે. નાટકમાં કવિની આકાંક્ષાઓથી જુદી જ પરિણતિ નેવા મળે છે. એનું પ્રમાણ પણ આપણી પાસે છે. યુરિપિડિસની જેમ Fall of Troy ની આખી પ્રાતિગાથી થોડા અંશે પસંદ કરીને લેવાને જલ્દે જેમણે તે સમગ્ર વાતને નાટ્યરૂપે બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અથવા જેઓએ Niobe ની સમગ્ર વાત પસંદ કરી અને એકિલીસની જેમ, તેના થોડા અંશે પસંદ ન કર્યા, તેમના નાટકો, સમગ્રપણું નિષ્ફળ ગયા કા તો, રંગશૂભિ ઉપર ખૂબ નબળી રજૂઆત પામ્યાં. આ ક્ષતિમાંથી તો, Agathon પછી બચી શક્યો નથી. હા, તે પરિચિતિની વિપરીતતામાં હોકેરુએ ઉત્તેજવામાં ખૂબ કાર્યદક્ષતા બનાવી છે, અને નૈતિક દુષ્ટિ સંતોષતી ટ્રેજિક અસર નીપજવી આપી છે. જ્યારે સિસિફસ જેવો ચતુર અને હુમ્મો નાંધક હોવાથી જ્યારે અથવા બીર ખસનાયંક હાર પામે છે ત્યારે આ અસર જન્મે છે. Agathon ની સૃષ્ટ પ્રમાણે આવા બનાવ સંભવિત છે. તે કહે છે: 'પણી વસ્તુઓ અસંભવિત લાગવી નેઈએ તે સંભવિત છે.'

ઠોરસને પણ અનુકર્તાઓમાં, એક તરીકે ગણ્યું નેઈએ; તે સમગ્ર નાટકનો, આંતરિક અંશ બનવું નેઈએ. અને તેણે, ક્રિયામાં ભાગ લેવા નેઈએ, યુરિપિડિસની રીતે નહીં પણ સોફોકલીસની રીતે ઠોરસની સંકલનાયવી નેઈએ. પછીના કવિઓની જાણમાં તો તેમનાં ઠોરસ-ગીતો વસ્તુના અંશ તરીકે જલ્દી જોઈ લાગ લાગે છે. તેઓ માત્ર વિકલક તરીકે ગણાય છે. આ રીતે Agathon એ શરૂ કરેલી. તે પછી ઠોરસના આવા વિકલકો જોવામાં અને એક નાટકમાંથી બીજા નાટકમાં કોઈ ઉક્તિ કે આખો પ્રસંગ ઉમેરવામાં શો ભેદ છે?

વિશ્વમાનવ : એ-જન '૬૫]

૧૪

ટ્રેજેડીના બીજા બધા ધટક અંશેની ચર્ચા આપણે કરી ગયા, હવે માત્ર પદરચના અને બૌદ્ધિક તત્ત્વની ચર્ચા બાકી રહે છે. 'Rhetorics' માં બૌદ્ધિક તત્ત્વ વિશે ખૂબ કહેવાઈ ગયું છે, એની સાથે જ આ વાત વધુ સળધક્તા છે. અનુકર્તાઓની ભાષા વડે જે વસ્તુઓને અસર થતી હોય તે બધીને સુગમેશ Thought માં થઈ જાય છે. એટલું જ નહીં પ્રમાણ માટે અનુકર્તાઓના પ્રયાસો; દયા, ભીતિ, ક્રોધ અને એના જેવી બીજી લાગણીઓ ઉત્તેજિત કરવી; કલાકની અગત્ય કે ગિતઅગત્ય પર ભાર મૂકવો, જ્યારે કવિનાં હેતુ દયા, ભીતિ, અગત્ય અને સંભવિતતાની લાગણીઓ ઉત્તેજવાનો હોય ત્યારે નાટ્યાત્મક ઉક્તિઓની જેમ એવા જ દરિદ્રિગદ્દી નાટ્યાત્મક બનાવોની યોજના રચવી નેઈએ એ તો સ્પષ્ટ છે. માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે બનાવોએ તેમની જાને જ મૌખિક રજૂઆત વગર આ લાગણીઓ ઉત્તેજિત કરવી નેઈએ; જ્યારે કોઈ ઉક્તિ વડે આવી અસરો ઉત્તેજિત કરવાની આવે ત્યારે તે ઉક્તિઓ અનુકર્તાઓ પાસે ભોલાવાડવી નેઈએ અને તે પાછું તે ઉક્તિના પરિભાષ્ય રૂપે હોવી નેઈએ. કારણકે જે કોઈ અનુકર્તાની ઉક્તિથી ખૂબ જુદું જ પડી જાય એવું બૌદ્ધિક તત્ત્વ પ્રકટે તે પછી અનુકર્તાની ઉક્તિઓનો શો અર્થ?

હવે પદરચનાની વાત. બોલવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ વિશેની આ શાખા છે. પણ આ જ્ઞાન તો અર્થઘટનની કલા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને માટે એ કાર્ય તે શાસ્ત્રના પડિતોનું છે. દૃષ્ટાંત તરીકે તેમાં આઘા, પ્રાર્થના, વિધાન, ધમકી, પ્રશ્ન, ઉત્તર જેવું બીજું બધું શું છે તેના સમાવેશ થાય છે. આ વસ્તુઓ બંધુવાથી કે ન બંધુવાથી કવિની કલામાં ભણુપ આવી નથી જતી. હોમરના ઈલિયડમાં Protagoras બોલે છે: દેવી, કોમનું ગીત ગા... પણ ખરેખર તો ત્યાં હોમરનો ખ્યાલ એવો છે કે તે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે, જ્યારે વાસ્તવમાં તો તે આંદો કરી રહ્યો છે- આ જુલ સ્વીકારવાની વાત છે? પ્રોટાગોરાસ પોતે જ કહે છે કે કોમને અચુક કાર્ય કરવા કહેવું કે તે કરવાની ના પાડવી તે આંદો જ કહેવાય. માટે આપણે આ અર્થને કાન્યને જલ્દે બીજી કલા સાથે સાંકળીશું.

વિજ્ઞાન-નવા પંથે

—ચુનીલાલ શાહ

વિજ્ઞાનની શોધો ક્રમિકે ને જુસકે આગળ વધતી જાય છે; એક પછી એક શૃંગ સર થતા આવે છે છેલ્લામાં છેલ્લી અણુશક્તિની શોધો એ શોધોની ઉપર કલગી ચડાવી છે આ પ્રગતિ સાથે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોમાં માત્ર પ્રગતિ જ નહિ પણ ક્રાંતિ ઘર્ષ રહી છે જે નક્કર પાયા ઉપર સિદ્ધાંતો બિરા હતા તે પાથો જ ભોદો લાગવા માડ્યો છે જ્યાં નિશ્ચિતતા હતી ત્યાં અનિશ્ચિતતા આજે તરફ લાગવા માડી છે, જે વાસ્તવિક દેખાતું હતું તે અવાસ્તવિક જણાય છે, અને એક દિવસ બધું જ સમજશે એવી આશા હતી તેને બદલે મનુષ્યના ચિત્તથી એ સર્વ જાણવું અશક્ય છે—એ જૂમિકા ઉપર વૈજ્ઞાનિકો આવતા જાય છે

છેલ્લા ૭૫ વર્ષમાં એવી હકીકતો બહાર આવી છે જેના આધારે આવા અનુમાનો ઉપર આવવું પડ્યું છે

જે હકીકતોથી નવી દિશામાં પ્રયાન કરવું પડ્યું છે તે હકીકતોને આપણે હવે તપાસીએ

અનિશ્ચિતતાઓ

યુરેનિયમનું રેડીએસન કર્ન ગતિથી થાય છે, અમુક સુદૃઢમાં કેટલા કણો રેડિયેટ થશે એ આપણે કહી શકીએ, પરંતુ કયું કણ હમણા રેડિયેટ થશે તે આપણે કહી શકતા નથી

એક જ સરખા કણો પડ્યા હોય તેમાંથી અમુક જ કણો શા માટે બીજાથી તુટી રીતે વર્તે છે તેના કારણો જાણી શકાયા નથી આ વિશેનું આપણું અજ્ઞાન છે, પરંતુ આપણે તેના વિશે Mathematical equations ગણિતના સમીકરણો શોધી કાઢ્યા છે આજે માન એક વિષયમાં નહિ પરંતુ બીજા અને એક એનામાં આપણે ગાણિતિક સમીકરણો શોધી કાઢીને જ સંતોષ માનવો પડે છે આપણે જે પદાર્થો, ક્રિયાઓ આપણી ઈન્દ્રિયોથી, આખ વગેરેથી દેખી શકતા નથી એ વિષે આપણે માન સમીકરણોથી જ વિચારણા કરી શકીએ છીએ, જેમકે વીજળી નુ છે એ આપણે હજુ સમજી શક્યા નથી પરંતુ આપણે તેની ગણતરી—કેટલી પાવર અને કેટલા વોલ્ટ અને કેટલા કૌનસા માંથી કેટલી વીજળી ઘર્ષ સહે એ બધું — કરી શકીએ છીએ

જે વિષયાન્તર ખરીએ તો માનસશાસ્ત્રમાં પણ Intelligence બુદ્ધિ એ શું છે એ હજુ સમજી શકાયું નથી પરંતુ તેને આપણે માપી શકીએ છીએ, આપણે જેમ કેષ મનુષ્યની બિચારી કૂટપટ્ટીથી માપી શકીએ છીએ તેમ માનસિક કૂટપટ્ટીથી આપણે કોઈની બુદ્ધિ માપી શકીએ છીએ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ આપણે હજુ સમજી શક્યા નથી, તે શું છે એ ની આપણને કાંઈ સમજ નથી, ખાતરી નથી તે દર્શાવવા ઝગઝગાના સુપ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી આર્સ

સ્પીઅરમેને ને મપાયે છે તેને Intelligence નામ પશુ આપ્યું નથી. તેણે તેને માત્ર હ કહેલ છે.

ઝેટલે આપણે કહેવા એ માગીએ છીએ કે આને આપણે કેટલાક કાયદાઓ સમજી શકતા નથી, પણ આપણે તેને ગણિતના સમીકરણોથી સમજી શકીએ છીએ, ગણી શકીએ છીએ, લવિષ્ય પણ લાખી શકીએ છીએ. આપણે વાસ્તવિકતાને બદલે પ્રતીક—Symbol થી તેને સમજીએ છીએ.

વીજળી જેવી, અને એવી ગદન વસ્તુઓને જવા દઈએ, કંકડું, ખારું, રાતું, પીણું, અને એવી બીજી વસ્તુઓને પૂરેપૂરા સમજી શકીએ છીએ ખરા, એવા પણ પ્રશ્ન પછી શકાય. આ પ્રશ્ન—રાતા અને જેવ વસ્તુઓ સંબંધ, જેવ કેટલે અંશે વાસ્તવિક, પરલક્ષી, Objective છે, અને કેટલે અંશે તે સ્વલક્ષી Subjective છે—એ પ્રશ્ન સદીઓથી ચર્ચામાં આવ્યો છે. પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં બંને સ્થળે એ વિવાદાસ્પદ બન્યો છે. ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ઓક તત્ત્વજ્ઞાની ડેમોક્રીટસે લખ્યું હતું કે ગ્રીક અને ખારું, કંકડું અને ગરમ, અને બધા રંગોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જ નથી, પરંતુ આપણા ચિત્તમાં જ માત્ર તેનું અસ્તિત્વ છે. ગ્રેસિકીઓ પણ માનતા હતા કે સ્વાદ, રંગ, વાસ અને અવાજોનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી, તે માત્ર આપણી કલ્પનામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પદાર્થોને અડવાથી આપણને જે ગલગલિયા, સુખ અથવા દુઃખની લાગણી થાય છે, તે બધા અનુભવોને મૂળ પદાર્થો સાથે સંબંધ છે તેટલો જ સંબંધ રાના, પીળા, ખારા, ખાટા, વગેરે શુભોને તે પદાર્થો સાથે છે. ઝેટલે કે પદાર્થોને એ શુભો સાથે સંબંધ નથી.

અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની લોકે પદાર્થોના બે પ્રકાર પાડ્યા હતા, તેણે કહ્યું કે કેટલાક પદાર્થો પાયારૂપ છે, આકાર, ગતિ, ધનતા અને બધી વિશ્વમાનવ્ય: એ—જન '૬૫]

ભૌમિતિક આકૃતિઓ પાયારૂપ છે, વાસ્તવિક છે; અને તે સર્વ શુભો પદાર્થમાં અનિવાર્ય રીતે રહેલા છે. પરંતુ પદાર્થોના બીજા પ્રકાર તે સ્થૂલ નથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તે વાસ્તવિક નથી પણ માનસિક છે. જેમકે રંગો, અવાજો, સ્વાદો એ માત્ર આપણા મનના ખ્યાલો છે. તે શુભો પદાર્થમાં નથી, પણ આપણા મનમાં છે. માત્ર તેને આપણે બહારનું સ્વરૂપ આપીએ છીએ, તે પદાર્થના શુભો છે એવું આપણે પદાર્થોના ઉપર આરોપણ Projection કરીએ છીએ.

પરંતુ લોકના આ બે ભેદો કૃત્રિમ છે, બંને પ્રકારે અવાસ્તવિક છે. બંને માનસિક અસ્તિત્વ જ ધરાવે છે એમ હવેના ચિંતકો માને છે.

જર્મનીમાં લીબનીઝ કરીને એક મહાન ગણિતશાસ્ત્રી થઈ ગયો. તે કહેતા: હું સાબિત કરી શકું એમ છું કે પ્રકાશ, રંગ, ગરમી અને એવા જ બીજા શુભો માત્ર નહિ, પરંતુ ગતિ, આકૃતિ, અને વિસ્તાર પણ દેખાતા જ શુભો છે. અને તેઓ પણ અવાસ્તવિક છે, માત્ર માનસિક છે.

પરંતુ આ માન્યતાઓ આપણને ક્યા દોરી બચ છે? જો આપણે સ્વીકારીએ કે પદાર્થોના સર્વ શુભો માત્ર આપણી કલ્પનામાં છે, તેઓનું અસ્તિત્વ જ નથી, તે માત્ર આપણા ચિત્તમાં જ છે, તો આપણે છેવટે શું માનવું પડે છે? જો પદાર્થ માત્ર સર્વ શુભોના સરવાળા રૂપ જ હોય અને તે શુભો અસ્તિત્વ જ ધરાવતા ન હોય, તો તો દ્રવ્ય, શક્તિ Matter અને Energy, અણુઓ અને તારાઓનું પણ અસ્તિત્વ નથી, તે પણ આપણા ચિત્તનું જ અધ્યારોપણ છે, તે એક માત્ર પ્રતીકની દુનિયા છે, આપણી મૃન્દિયોએ ઉપગતી કાદેલી દુનિયા છે, આપણું ભૌતિક જગત અવાસ્તવિક છે. પ્રાસિદ્ધ આઈરીશ તત્ત્વજ્ઞાની બર્કલી તો એમ કહે છે કે “સ્વર્ગનું બધું સંગીત અને આ પૃથ્વીની બધી વસ્તુઓ, All the choir of heaven and furniture of the earth

એને કે આ વિશ્વમા રહેલા બધા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ, તે માત્ર આપણા મનમા વસે છે ત્યારે કોઈ પણ માણસ આ શુભોને જોતું નથી, અથવા કોઈના પણ ચિત્તમા આ શુભોનું અસ્તિત્વ બિલુ થયું નથી હોતું ત્યારે તેમનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી, તે શુભો કોઈના પણ ચિત્તમા નથી જોડેલે તે કથાય નથી અને તેમનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી અને જો હોમ તો તે માત્ર ધ્યેયના ચિત્તમા જ હોય આ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે આ ભૌતિક વિશ્વનું અસ્તિત્વ વાગ્તવિક રીતે નથી તે આપણા ચિત્તમા જ છે”

આ બધી વિચારણા માયાવાદને કાર્કે અંગે મળતી આવે છે તે કહે છે કે જગત મિથ્યા છે, જગતનું સાચું સ્વરૂપ એ છે કે તે ક્ષણનું અસ્તિત્વ છે, તે જગતરૂપે દેખાય છે કેમકે માયાએ આપણું ચિત્ત આપરી લીધું છે’

ઉપર લખેલા યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આ ભૌતિક જગતના અસ્તિત્વમા માને છે ત્યાંસુધી આપણી ધ્વનિઓ છે ત્યાંસુધી અને અસ્તિત્વમા નથી માનતા ત્યારે કોઈ ક્રષ્ટા હોતો નથી ત્યારે એટલે એક દષ્ટિએ ભૌતિક વિશ્વ છે, અને બીજી દષ્ટિએ નથી

એનો અર્થ એમ જ થયો કે તે વાગ્તવિક રૂપે નથી

માયાવાદ કહે છે કે જગત એ ક્ષણ જ છે, પરંતુ આપણા અગાંને લક્ષ્મી, અવિદ્યાને લક્ષ્મી આપણને તે ક્ષણસ્વરૂપ લાસવાને બદલે ભૌતિક જગત રૂપે બાંધે છે

આઇન્સ્ટાઇન આ સર્વથી એક પગલું આગળ ભરે છે અને તે કહે છે કે રંગ, રૂપ, આકૃતિ કદ, ગ્વાદ વગેરે તો કેરળ માનસિક કૃતિઓ જ છે તેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી પરંતુ દિશ્ અને કાળ Space અને Time અસ્તિત્વ વાસ્તવિક રીતે ધરાવતા નથી, તે પણ આપણા ચિત્તની કૃતિઓ છે દિશ્ અનકાશ, દેશ અથવા જોને આપણે જગ્યા કહીએ છીએ

તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જ નથી, માત્ર જો પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ તે પદાર્થોની વ્યવસ્થા અથવા ગોઠવણ માત્ર જ છે, તેનું જ નામ અવમશ અથવા દેશ અથવા દિશ્ છે અને તે જ રીતે સમય પણ શું છે? એનું પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી જો બનાવો બને છે એનો ક્રમ એ જ કાળ કે સમય છે, બનાવોનો ક્રમ જ વડે માપીએ છીએ તે જ સમય છે જો બનાવોના ન હોય તો સમય પણ નથી, જો બનાવોનો ક્રમ જોનાર કોઈ ન હોય તો સમયનું અસ્તિત્વ પણ નથી, તેનું અસ્તિત્વ આપણા ચિત્તમા છે

વિજ્ઞાનની મર્યાદાઓ

તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આ મત અને આધુનિક વિજ્ઞાન સાથે શો સબંધ છે? તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તો વાસ્તવિકતાને, પરલક્ષી અસ્તિત્વને ધ્વનિ યોના દર્શનનો માત્ર પાછોયો કહ્યો છે, તેને સ્વતંત્ર વાસ્તવિક ગણી નથી તો વિજ્ઞાન આ ભૌતિક સૃષ્ટિ તરફ કેવી રીતે જુએ છે? તત્ત્વજ્ઞાનને અને ભૌતિક વિજ્ઞાનના તત્ત્વજ્ઞાનને કઈ જગતના સબંધ છે?

ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓને પણ ધ્વનિયોની શક્તિની મર્યાદા જણાવા લાગી છે આપણી ધ્વનિઓ જેટલું જોઈ શકે તેટલું જ જગત માનીએ તો ત્યાં આપણો ખ્યાલ બહુ ખોટો થવા સંભવ છે આપણી ધ્વનિઓ ન જોઈ શકે એવું પણ ભૌતિક જગત છે એવી વિજ્ઞાનને પૂરે પૂરી ખાતરી થઈ છે સાચી રીતે પૂર્ણ રીતે આપણે જગતને જોઈએ તો આપણને તે જુદાજ પ્રકારનું દેખાય જો આપણે મેઘધનુષ્યના રંગો જોઈએ અથવા બિનોરી કાચ મારફત સૂર્યના કિરણોના રંગો જોઈ શકીએ તો આપણને સાત રંગો સ્પષ્ટ રીતે દેખાશે પણ આપણને માત્ર સાત જ રંગો દેખાશે ખરી રીતે એ સિવાય, એ ઉપરાંત પણ રંગો છે; પરંતુ આપણી આંખ તે જોવા તદ્દન અસમર્થ છે,

સારામાં સારી વ્યાખ્યા પણ તે જોઈ શકે નહીં. કુદરતી રીતે જ, ભૌતિક રીતે જ અન્ય રંગો જોવાને અસમર્થ છે, પણ તેથી અન્ય રંગોનું અસ્તિત્વ મંદી જતું નથી; અન્ય રંગોનું અસ્તિત્વ છે, પણ તે આપણી આંખો જોઈ શકતી નથી.

આપણી આંખો સાત રંગથી બનેલું હોય. રંગ-સુધીના સાત રંગો જોઈ શકે છે; અને રંગો એટલે પ્રકાશનાં મોજાઓ છે. આપણી આંખો અત્યુચ્છલ લંબાઈનાં મોજાઓ જ જોઈ શકે છે. એ લંબાઈથી ઓછી અથવા વધુ લંબાઈવાળાં મોજાં તે જોઈ શકતી નથી. સાત રંગના મોજાની લંબાઈ .૦૦૦૦૭ સેન્ટીમીટર હોય છે. અને બેન્જીલિયા રંગના મોજાની લંબાઈ .૦૦૦૦૪ સેન્ટીમીટર હોય છે. પરંતુ સૂર્યમાંથી આ ઉપરાંત બીજા પ્રકારના મોજાં પણ પ્રસરે છે. દાખલા તરીકે સૂર્યના પ્રકાશના એક મોજાની લંબાઈ .૦૦૦૦૮ થી .૦૦૦૦૩૨ સેન્ટીમીટર સુધીની હોય છે; અને તે લંબાઈ આંખની શક્તિની દૃષ્ટિએ એટલી બધી લાખી

કે આપણી આંખ તે મોજાને ઝીલવા સમર્થ થતી નથી, અને તેથી તે રંગ, જે લાલ રંગથી પણ ઓછો ઉપ-લાલ રંગ તેને આપણી આંખ જોઈ શકતી નથી. આપણી આંખ આ રંગ જોઈ શકતી નથી; પણ આપણી ચામડીને તે તે કિરણોને લઈને ગરમીના અનુભવ થાય છે. એ જ પ્રમાણે અતિ બેન્જીલિયા રંગનાં કિરણોનાં મોજાની લંબાઈ .૦૦૦૦૩ સેન્ટીમીટરથી .૦૦૦૦૦૧ સેન્ટીમીટર સુધીની હોય છે, તે લંબાઈ આપણી આંખની જોવાની શક્તિથી એટલી બધી ઓછી છે કે * આપણી આંખ તે મોજાને ઝીલતી જ નથી, આપણે તે રંગ આપણી જોઈ શકતા નથી. પણ ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ ઉપર તે રંગ ઝીલી શકાય છે. એક્સ-રેનાં કિરણો આથી પણ નાનાં છે. તે પણ આપણે જોવાતા નથી, પણ તેની છબી લઈ શકાય છે. એજ પ્રમાણે રેડિયોના લાખા, દૂકાં કિરણો, ગામા, અને કોસ્મિક કિરણો આપણી આંખ ઝીલી શકે તેવા ન હોવાથી તેમનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ આપણે તે જોઈ શકતાં નથી.

આ સ્પષ્ટતા એમ દર્શાવે છે કે મનુષ્યની આંખો ઘણાગણ પ્રકાશને ઝીલી શકતી નથી. વિશ્વના અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રકાશમાંથી ઘણા થોડા પ્રકાશને જ તે જોઈ શકે છે. નીચેની આકૃતિ ઉપરથી આપણે કેટલું જોઈ શકતા નથી અને કેટલું ઓછું જોઈ શકીએ છીએ તે જણાશે.

અંશીત	કોસ્મિક	ગામા	એક્સ રે	અતિ બેન્જીલિયા	દસ કિરણો	ઉપ-લાલ	ગરમીના મોજાં	સુપર-બેન્જીલિયા	રાહાર	રેડીયોન	દૂકાં રેડિયો મોજાં	લાંબાં રેડિયો મોજાં	અંશીત મોજાં

દસ કિરણોના પટા અદસ કિરણોના પટા કરતાં કેટલો દૂર છે તે ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય. જિગ્સ માટે નીચે દસ અને અદસ કિરણોની લંબાઈ આપેલી છે.

$$(10^3 = 10 \times 10 \times 10 = 1000 \text{ અને } 10^{-3} = \frac{1}{10} \times \frac{1}{10} \times \frac{1}{10} = \frac{1}{1000})$$

* અંધ-લાલ : Infra-red.

* અતિ બેન્જીલિયા Ultra-Violet.

અગ્રાત = ૧૦-૧૪ થી ૧-૧૩ સેન્ટીમીટર	
કેરિમક = ૧૦-૧૩ થી ૧૦-૧૮	„
ગામા = ૧૦-૧૦ થી ૧૦-૮	„
ક્ષ કિરણો = ૧૦-૮ થી ૧૦-૬	„
અપ્પા વાયોલેટ = ૧૦-૬ થી ૧૦-૫	„
દશ્યકિરણો = ૧૦-૫ થી ૧૦-૪	„
લઘુલાલ = ૧૦-૪ થી ૧૦-૩	„
ગરમીનામોળ = ૧૦-૩ થી ૧૦-૨	„
તણખાનામોળ = ૧૦-૨ થી ૧૦-૧	„
રેડિયો = ૧૦-૧ થી ૧૦-૦	„
ટલીવિઝન = ૧૦-૦ થી ૧૦-૦	„
ટૂંકા રેડિયો = ૧૦-૦ થી ૧૦-૦	„
બ્રોડકાસ્ટ રેડિયો = ૧૦-૦ થી ૧૦-૦	„
લાભો રેડિયો = ૧૦-૦ થી ૧૦-૦	„
અગ્રાત = ૧૦-૦ થી ૧૦-૦	„

આપણને માત્ર અતિઅલ્પ જગત જ દેશ્ય છે; એથી અનેક ગણુ જગત અદેશ્ય છે; અને આપણી ઇન્દ્રિયો કદી તે ભોળું શકે તેમ નથી; આપણે જે જગત ભોળું છે છીએ તે વાસ્તવિક જગતથી જુદું છે; બે આપણે બધા કિરણો ભોળું શકતા હોત તો આપણુ જગત તદન જુદુ જ હોત; આપણે તે કદાચી પણ શકીએ નહીં તેવું તે જુદુ છે.

વળી એક ખીણ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જેને આપણે લાલ રંગ કહીએ છીએ તે પ્રકાશનું ગોણું છે અને તેની લગાઈ અધુક સેન્ટીમીટર છે; તે મોળમાં રંગ નથી, પણ આપણી આંખ ન્યારે ઝીંકે છે ત્યારે તે લાલ રંગમાં પલટાઈ જાય છે, જેમ હવામાં અવાજના જુદી જુદી લગાઈના મોળ તરતાં હોય છે, પરંતુ ન્યારે આપણે આપણા કાન દ્વારા અથવા રેડિયો દ્વારા તે ઝીંકીએ છીએ ત્યારે આપણે તેને સ્વરોમાં રૂપાંતર કરીએ છીએ આજ પ્રમાણે લાલ રંગના મોળમાં લાલ રંગ નથી, તેઓ માત્ર મોળ જ છે; પરંતુ તે શેના મોળ છે? તેઓ પહેળા પહેળા પચસાયલા અને લગભગ

પ્રકાશની ગતિથી ફરી રહેલા ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનના સમૂહનો બનેલો એક પદાર્થ છે. એ જ પ્રમાણે ન્યારે આપણા તરફ મોટરકાર ધસી આવતી હોય છે ત્યારે ખરી રીતે આપણી તરફ ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, અને ન્યુટ્રોનનો સમૂહ ધસી આવે છે; તેમાં અધુક ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, ન્યુટ્રોન વગેરે છે એટલે આપણે તેને મોટર કહીએ છીએ, પરંતુ બે તેમાં એ પદાર્થોની સખ્યા જુદી હોત તો આપણે તેને પાણીનો પ્રવાહ કહેત અને તેથી પણ એ પદાર્થો જુદી સખ્યામાં હોત તો તેને આપણે શુદ્ધાણુ કહી કહેત, એટલે આ રીતે પણ જગત જેવું છે તેથી જુદુ જગત આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણે ભોળું છે છીએ. જગત છે એ કરતાં આપણે જુદા જુદા કારણોને લઈને અનોખી રીતે જ તેવું દર્શન કરીએ છીએ.

જગત છે એ કરતાં આપણે કેટલીક ગાળતમાં જુદી રીતે જ ભોળું છે છીએ એવું આપણને કેટલીક ગાળતમાં ભાન પણ છે; એમણેજનમાંથી આપણે એતરોને, મકાનોને, અને મનુષ્યોને બહુ નાના ભોળું છે છીએ; છતાં પણ તે મોટા છે એવું આપણે માનવું પડે છે. એ જ રીતે આપણે આગગાડીમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે વૃક્ષો અને ગાયો આપણાથી વિરુદ્ધ દિશામાં ૩૦ માઇલની ઝડપે દોડી રહ્યા છે છતાં પણ વૃક્ષો અને ગાયો સ્થિર છે અને આપણે અતિઝડપથી દોડીએ છીએ એમ સ્વીકારી લઈએ છીએ એ જ રીતે સૂર્ય ફરતો લાગે છે, તારાઓ ફરતા લાગે છે છતાં પણ તેઓ ફરતા નથી, પણ આપણે ફરીએ છીએ એમ માની લઈએ છીએ, એટલે કેટલીક ગાળતમાં તો આપણને પણ ખ્યાલ છે કે આપણે વાસ્તવિક જગત કરતાં આપણી ઇન્દ્રિયોથી જુદું જગત ભોળું છે છીએ; આપણું દર્શન ખોટું, હકીકતથી વેગળું હોય છે; પરંતુ આપણે હમેશા આમ કરી શકતા નથી. કેટલીક ગાળતમાં આપણને સહજ રીતે આવી

ખજાર' પડતી નથી, એ માટે અવ્યાસ કરવો પડે છે, વિચારણા કરવી પડે છે અને અનુમાન કરવું પડે છે.

... એ આપણે સ્વીકારીએ કે આપણને જે જગત દેખાય છે તે અવાસ્તવિક છે; વાસ્તવિક જગત કરતાં આપણે જુદું જગત જોઈએ છીએ; અને વળી જ એને લાલ રંગ કહે છે તેવા જ લાલ રંગ મને દેખાતો હોય એની કશી ખાતરી નથી, એ ખાતરી આપણે દરી શકીએ તેમ પણ નથી, અને જેવી મોટર દેખાય છે તેવી જ મને મોટર' દેખાય છે કે જુદી તે પણ ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી, છતાં જ ના અને આપણા ખ્યાલો સરખા છે તેમ માનીને આપણે ચોક્કસ છીએ; અને એમ માનવાથી ખ્યાલોના સંઘર્ષ થતો નથી એટલે એમ ચાલવું એ યોગ્ય લાગે છે.

આપણે એમ ચાલીએ છીએ એટલે હવે પાછો એ પ્રશ્ન થાય છે કે આપણને જે દર્શન થાય છે એ વાસ્તવિક સ્થિતિ જુદું છે; છતાં પણ આપણને સર્વને એક જ પ્રકારનું દર્શન થાય છે તો તેનું દર્શન કેમ થતું હશે? કેકાર્ટે રપીને(આ, બર્કલી જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીએ કહે છે છે કે ધ્રુવરેખા આપણા ઉપર એ અનુભવ છે: એ અનુભવથી આપણને સહુને એક જ પ્રકારનું દર્શન થાય છે, અને આપણે એકબીજાને એમજ શકીએ છીએ. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકો બને ત્યાં સુધી ધ્રુવરેખા વચ્ચે લાંબા વિના જ વિશ્વની સંમર્યાઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે: તેઓ કહે છે કે પ્રકૃતિની અને વિશ્વની રચના ગણિતના સિદ્ધાંતો ઉપર ઘટેલી છે એમ લાગે છે. આ વિશ્વના પાયામાં ગણિતના સિદ્ધાંતો છે; અને એ ગણિત ચોક્કસ, નિશ્ચિત હોવાથી, એ પાયા અંદર હોવાથી આપણે લવિષ્ય ભાષી શકીએ છીએ; આપણે કહી શકીએ છીએ કે અમુક દિવસે સૂર્યગ્રહણ, અને અમુક દિવસે ચંદ્રગ્રહણ થશે,

કે એક તારાનાં કિરણો સીધી લીટીમાં ચાલવાને જાહેર મર્જની પાસે ભરાયે તે પસાર થશે ત્યારે તે અમુક અંશે વાહો વળી જશે.. વિશ્વની રચના ગણિત ઉપર મર્જ હોવાથી આ બધું શક્ય છે. આપણે અત્યારે જેને ગણિત કહીએ છીએ તે ગણિત એટલે ગણિતનાં સમીકરણો.

આપણે અગાઉ કહ્યું હતું કે વીજળી શું છે એ આપણે સમજી શક્યા નથી, છતાં પણ ગણિતથી આપણે તેના વિશે લવિષ્ય ભાષી શકીએ છીએ. તે ગણિત એટલે સમીકરણો; ત્યારે અત્યારે વિશ્વની લીલાના પાયામાં ગણિતશાસ્ત્ર પડેલું છે; કેટલીક વસ્તુઓ વિશે આપણને પૂરો ખ્યાલ હોતો નથી છતાં પણ ગણિતની સહાયથી આપણે તેનું લવિષ્ય, તેનું પરિણામ શું હશે તે અગાઉથી સાચી રીતે કહી શકીએ છીએ. એટલે ગણિતની સહાયથી જુદા જુદા મનુષ્યોના જુદા જુદા ચિંતો જગતનું એક જ પ્રકારનું દર્શન કરે છે.

શા માટે? કેવી રીતે? અને શું?

વળી, બીજી રીતે પણ આપણે નવી દિશા તરફ કૂચ કરી રહ્યા છીએ. એક હકીકત અથવા બનાવ શા માટે છે એ આપણે તેને જેમ એરિસ્ટોટલ સમજી શકતા હતા તેમ સમજી શકતા નથી; એરિસ્ટોટલ કહેતા કે આ વિશ્વ પ્રભુએ બનાવ્યું છે; અને તે જગતને પૂર્ણ જ બનાવે; આ કૃતિઓમાં પ્રભુની બનાવેલી પૂર્ણ કૃતિ કઈ હોઈ શકે? એરિસ્ટોટલ કહેતા કે પ્રભુ તો સર્વ રીતે ગોળ આકૃતિને જ પૂર્ણ બનાવે ને । પૃથ્વી ફરતો સૂર્ય ફરે છે તો તેનો માર્ગ તદ્દન ગોળ જ હોવો જોઈએ; પ્રભુએ તે માર્ગ બનાવ્યો છે, અને પ્રભુનો માર્ગ હમેશાં ગોળ જ હોય; વળી તે કહેતા કે દરેક વસ્તુને યોગ્ય સ્થાન હોય છે અને તે સ્થાન તે હમેશાં લઈ લે છે. મતબનું સ્થાન આકાશમાં છે એટલે તે આકાશમાં બેઠો છે અને ન્યૂટનના સફરજનનું સ્થાન

પૃથ્વીની સપાટી હતાં એટલે તે ત્યાં ગયું. આ પ્રમાણે એરિસ્ટોટલ દરેક જનાવનું કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરતો હતો; દરેક ક્રિયા શા માટે થાય છે તે શોધવા તે પ્રયત્ન કરતો હતો. સદીઓ પીતી ગઈ અને એ આદર્શ સિદ્ધ થઈ શકે એમ વૈજ્ઞાનિકને લાગ્યું નહીં, કદાચ જનાવનું અતિમ કારણ શોધવું તેમને મુશ્કેલ લાગ્યું. ફળ જાડ ઉપરથી નીચે શા માટે પડે છે તેના ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ લાગ્યો; ગેલિલિયો અને ન્યૂટન અને તેના પછીના વૈજ્ઞાનિકો વળતું 'શા માટે?' નો જવાબ આપી શકતા નહીં; તે તો જનાવો કેવી રીતે જાને છે એ શોધવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; ફળ કેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર પડે છે એનો ઉત્તર તે શોધતા હતા; પૃથ્વી ઉપર ડેટલી ગતિથી પડે છે એવું, એટલે કે કેવી રીતે પડે છે તે શોધવા તે મથતા હતા. પરંતુ વીસમા શતકના પ્રારંભમાં 'શા માટે' તો દૂર રહ્યું, પરંતુ 'કેવી રીતે?' નો જવાબ આપવો પંચવૈજ્ઞાનિકને મુશ્કેલ લાગ્યો; કેવી રીતે પણ નહીં, પરંતુ માત્ર શું છે તે શોધવાનો જ નહીં પ્રયાસ આવે છે; કેવી રીતે જાને છે તે સમજવું નથી; શું છે તે પણ ઘણીવાર સમજવું નથી, તે સંબંધી ઉપર વીજળીનું દર્શાવ આપણે આપ્યું છે; છતાં પણ ગણિતની સહાયથી આપણે તેના વિશે ભવિષ્ય કહી શકીએ છીએ; એટલે આજે વિજ્ઞાનના પાયામાં ગણિત પડેલું છે.

ગણિતનું આવું સાર્વભૌમત્વ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિનોદમાં કહે છે કે પ્રજા ગણિત-શાસ્ત્રી હોવા જોઈએ. ન્યૂટનના વખતમાં જળ, શક્તિ, ધર્મણ, આકર્ષણ એ દ્વારા સૃષ્ટિની ક્રિયાનું દર્શન થતું હતું; વિશ્વ એક નમૂના જેવું Model રૂપ લાગતું હતું; જ્યાં જ્યાં તમૂના મારફત દર્શાવી શકતા હતા; પ્રકૃતિની ક્રિયાઓ - જળ, શક્તિ વગેરે મારફત અને તે પણ નમૂનાની રૂપિત મારફત સમજી શકાતા હતા,

એટલે તે સમયના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માનતા કે પ્રજા જાગૃતિયર હોવા જોઈએ. એરિસ્ટોટલના સમયમાં જગતની ક્રિયાઓ સમજવા માટે ભૂમિતિની આકૃતિઓનો આશ્રય લેવાતો હતો, એટલે તે સમયમાં એમ મનાતું હતું કે પ્રજા મોટે ભૂમિતિશાસ્ત્રી હોવા જોઈએ.

આજે પ્રજા ગણિતશાસ્ત્રી કહેવાય છે; આજે ગણિતશાસ્ત્રી વિશ્વની ક્રિયાઓ સમજી શકાય છે તે પ્રમાણે તેને સમજવામાં નવી ભૂમિતિના પણ આશ્રય લેવા પડે છે; પણ પરિમાણને બદલે ચાર પરિમાણની ભૂમિતિ આજે ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓમાં પ્રચલિત છે; એટલે આજે જેમ ઇશ્વરને ગણિતશાસ્ત્રી કહી શકાય તેમજ ભૂમિતિશાસ્ત્રી પણ, એરિસ્ટોટલથી જુદા અર્થમાં, કહી શકાય; જુદા અર્થમાં એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એરિસ્ટોટલની ભૂમિતિ કરતા મિનીસ્ટ્રીની અને આઈન્સ્ટાઈનની આધુનિક ભૂમિતિ જુદા પ્રકારની છે.

વિશ્વમાં મનુષ્યનું સ્થાન

આધુનિક વિજ્ઞાન ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર આવે છે તે સમજવામાં મનુષ્યનું સ્થાન જાણવું ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિશ્વમાં એક તરફ અતિ-શય મહાન કદ, વસ્તારવાળા, અને જેના વચ્ચે લાખો માઈલનું, અરે કરોડો માઈલનું અંતર છે, બાકી પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ આવતા દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો નહીં પણ લાખો અને કરોડો વર્ષો જાય છે એટલા જે દૂર છે એવા તારાઓ, નક્ષત્રો, આકાશગંગાઓ છે, અને ખીણ ખાણ અણના લાગો-ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન છે, જે મહાદર્શક યંત્રમાં પણ જોઈ શકાતાં નથી; એવા જાને અતિશય વિશાળ અને અતિશય સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોની વચ્ચે મનુષ્યનું સ્થાન કદની દૃષ્ટિએ છે. પરમાણુ, મનુષ્ય અને તારાઓ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવવા નીચેનું પ્રમાણ ચોખ્ખું છે:—

એ મહામાનની ઓથે શું ?

—શુભદ્રા ગાંધી

રશિયાની ક્રાંતિ એ કાંઈ એક જ દેશની સીમાઓ પૂરતી મર્યાદિત રહેનારી ઘટના ન હતી એ ક્રાંતિના પુરસ્કર્તા ને સુકાનીઓ પાસે વિચારતું જે બળ હતું તેમાં સૂર્યપ્રકાશની શક્તિ કલ્પવામાં આવી હતી. જડચેતનની આ સૃષ્ટિમાં સૂર્ય જેમ જીવનતરવને પ્રગટાવવાનું, પોષવાનું ને પલ્લવિત કરવાનું; ને પૃથ્વી પરના સડેલા, દુર્ગંધ ભારતા, જીર્ણ જર્જરિત તત્ત્વોનું નિરસન કરવાનું કામ કરે છે તેમ, આ સામ્યવાદી ક્રાંતિ પણ, સમાજના દેહને વિઘાતક ને પીડા આપનારા અનિષ્ટ તત્ત્વોને પોતાની ગ્રેરણા-શક્તિએ જગાવેલ પુણ્યપ્રકોપના અખર અગ્નિમાં ભરમસાત કરી સમરત માનવજાતને નવજીવન વાસવાનું કામ કરશે એવો એનો દાવો હતો. ભૌગોલિક સીમાની દિવાલોને ભેદી, એની ધોષણાએ દુનિયાભરના દેશોમાં હર્ષોન્માદનો જે ધોર નાદ જગાડેલો એનો પડવો પાડતાં આપણો રાષ્ટ્રસાથર (સ્વ. કવિ ગ્રેધાણી) પણ એના શુભ કંઠે લલકારી ઊઠેલો :—

ભગો, દુર્ગંધ અશક્ત !

ભગો, એ જગના કુધાર્ત !

ઈન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ ભગે.

બેઠો સહુ રૂઢિગંધ,

આખ ખોસો રે અંધ,

નોતમ દુનિયાનો સ્વર્ણ-સૂર્યોદય લાગે.

■

×

×

ભગો, જુગનાં શુભામ !

દેખાવે દિવ્યધામ

ઈન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ ભગે

દેખા દુષ્ટોને દડ ધોર કાલ ભગે,

■

×

×

ને સોવિચેત રશિયાની જૂમિ પર 'દુનિયાના એ લાવિ'ના ભજના સ્વપ્નાં જોતાં દીન-દુઃખિયાના બેલી બનવાના કોડ સેવતા, શુભામ દેશની ધરતીને અંધારે ખૂણે પડેલા, 'ઉપવાસી' કવિનું ય દિલ એ અજાણી અણદીઠી ભોમકાની દિશામાં મીટ માડતું, પોતાની આરતભરી કલ્પનાના ધોડા દોડાવતું ગાઈ ઊઠેલું :

ગમે દેખ આલમ અજાણ

પડે લગ્ય પડધા બધે

અહો, ભોમકા જૂનવાણી

ભરી નબ્થ કંયા ધરે....!

પોતે કલ્પેલો સામ્ય ને સામાજિક ન્યાયનો સૂર્યોદય રશિયાની જૂમિ પર પ્રટગ થઈ ચૂક્યો છે, ને રહેતે રહેતે એ આ વિશાળ પૃથ્વીના ખડેખડને અજવાળી રહેશે, એ વિષે એના મનમાં શકા ન હતી. વિશ્વવ્યાપ એ ગિરાદરીનું એ પત્ર સહસ્ર પાદીએ ખીલી ઊઠે એ જોવા એણે હેલું 'કેટલું' અધીર હતું ! છતાં, એને માટે દાયકાઓ લગીની લગ્ન તપસ્યા કરવી પડે તો તેમાં ય એણે ઈર્ષ્ય ખૂટે એમ ન હતું. એ

કાંતિના આદર્શને સિદ્ધ કરવા જતાં, તલ-તલ ખપવું મેં, ને પોતાના જેવા લખસદસનાં છવન નિઃશેય બની જવાનાં હોય તો એને માટે પણ એ તૈયાર હતો.

અમાસની અંધારી રાતે અડાબીઝ જંગલમાં બેઠેલા દીવાની માથેકે સૂર્યલોકનું સ્વપ્ન જતા તલખતાં, આવાં તો કંઈ કેટલાંય કવિદિલ ચોખ્ખાં ધરતીને ખૂલે ખૂલે ટમકી રજાં હતાં. રશિયાની જૂમિ પર ચર્ચ વળી આપનારા લુખ્યા સુકા પવનનું ઝાપડું પણ એમને હૈયે સહોદરનું સખ્ય પ્રગટાવી જતું. એને સાથી-ગિરાદરની ઉભા અપી જતું. ને શી પ્રયત્ન હતી એ સ્વપ્નની તાકાત ! ધોમ ધખતા મેરાનમાં તગતગતા મૃગજળની તુલ્યા પથ્થુ આવી જ હશે શું ?

એર, ગર્ભિણી માતાના ઉદરમાં પોષાઈ રહેલા બીજને પણ પકવ બાળક રૂપે પ્રગટ થવા માટે સમય જોઈ એ છે. રુસની કાંતિના આ આશકોને પોતાની કલ્પનાના સ્વર્ગને પૃથ્વી પર મૂર્ત થયેલું નેવા માટે તથા આર દાયકાની રાહ જોવી પડે, તો એમા ફરિયાદ કરવા જેવું શું હોય ? જુગ-જુગાન્તરોને અંતે દુઃખિયાં-જૂખિયાં માનવીની મનોકામના ફળવાનાં આ પ્રથમ જ તો એંધાણ હતાં !

‘વિસવાદો, મેદો’ અને ‘અન્યાયો’ નાં વિષયી નિરંતર ક્ષુબ્ધ રહેનારી આ દુનિયામાં ‘તારી માનેતીએ, તો સાવરણી ને સૂચિયું જણ્યાં !’ કહી કાવ ‘ખોટા વાવડ’ આપનારાં પ્રગતરો ને અદેખાં લોકની કંઈ સોટ છે. એમની વાત કાને ધરી ‘મૂરખ જનવા’ યા ‘કાચા કાન’ ના હરવા રુસી કાંતિના આ આશકો હરખીત તૈયાર ન હતા.

એટલે જ તો રશિયાના પ્રગજવન વિષે, યા ત્યાંની કાંતિએ ફેલાવેલ આંબોહવા વિષે, કંઈ પ્રતિજ્ઞ વાવડ મળ્યા ત્યારે ત્યારે, હમેશાં આ

આદર્શમેલા વર્ગે એની સામે ‘શાન્ત’ પાપમ’ કહી, પોતાનાં આંખકાન દાબી લેવાનો જ આચાર રાખ્યો; એ જૂમિની મુલાકાત લઈ આવનારાઓમાં જેણે એના વિષે ચારું કંઈ એવું જ એણે રટણ કયાં કયું; ને જેણે એ કાંતિનાં પરિણામ રૂપે જોયેલી બીજીયો યા આ કે તે કુડ-કલકનો ઉદ્દેશ સરખો કયો એને કાંતિના દુસ્મનો ગણી એમની સામે રીતસર ઘડતો મોરચો જ ખડો કરી દીધો. રુસી કાંતિના સતીત્વ વિષે શંકા સરખી ઉકાપનાર સગા સહોદરશા બધું-મિત્ર-સાથીને એણે ‘ન્યાય બહાર’ બહાર કરી એમની સાથેનો ‘હુકાપા-લુનો સબંધ’ સુદાં કાપી નાખ્યો.

એર, પણ શાહમુગ રેતીમા માથું ખોસી દે, તેથી કંઈ ચાગેયી ધરમે આવતી અંધી અટકી છે ખરી ? અડી પથ્થુ એ જ ગત ચર્ચ, વાગતું વાગતું છે તોરણે આવ્યું ત્યારે ફોલોના ખૂંપમાં ઢંકાયેલો ચહેરો નેવા એવો આંખ જોઈ કરી, સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ ત્રણ વર્ષ પછી કુઓવે છાપરે ચઢીને બધી વાતનો ધોડ ફેડ્યો, ને ધરતીકંપના આચકા જેવા આ એક જ વિરોધે કેટલાય ‘કેન્ડિડો’ ના સ્વપ્નની મહેલાતને ધરાધાવી કરી દીધી.

રશિયન કાંતિના સુકાનીઓ વિષેના આકંઠ વિશ્વાસ ધરાવનાર ને સામ્યવાદના આદર્શ પરત્વે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું ભાથું લઈ, કાંતિને નિર્મમ કઠોર પથ ખેડે જનારાઓમાંના એક વર્ગની દશા તો મધદરિયે ફવાયલ તરી પડેલા જહાજ જેવી હતી...દિશા હારા...દિશા શૂન્ય ! કિનારે પહોંચવાનો એનો પુરુષાર્થ એટલે તો પુનર્જન્મ માટેની ભગીરથની તપસ્થા જ ગણાને.

એર, આ તો ચર્ચ રશિયન કાંતિના વધાર આશકોની ગતઃ ને રશિયાની બહારની

ઠાઈને ઠાઈ જમિ પર વસનારા હતા. પરંતુ એ કાતિની જનેતા જાણે જુદે રસિયાની તળ જમિ પર વસનારા આમાન્ય માનવીની દસા ગ્રી હતી ! ગંગના જુલોથી ઘસેલી ને મૂડીવાદી યુદ્ધોર શોષણથી વાજ આવી ગયેલી રસિયાની 'અમ-જીવી જનતા' ને તો કાતિએ હાજરાહજર 'સ્વર્ગનું' વચન આપેલું હતું. એ સ્વર્ગગંગાના ઉતરાણ પડેલા તો રસિયાની જમિને વાળી-મૂડી સાથે મરવાની કારવાણ આવી. મળુનજુ સ્વચ્છ દાયકા લગી તો 'અન્યાય' ને પીતી નાખવા માટે કાનિયગી સત્તાએ જીતી કરેલી (અર્થસત્તાવાદની) ચક્કોએ બિંધુ* ધાણીને દળ્યા જ કહ્યું હતું.....ગાંધી, દળ્યા જ કહ્યું હતું. એ ચક્કીમાં જના અમાજના 'અન્યાયી', 'અન્યાયાગી' ને 'સરેલા' તરવા બેઠું પીછું છું મું પીસાર્જ રજું છે તે જાણવાનો ઉપાય ન હતો રસિયાની આમજનતા પાતે કે રસિયા બહાર પયસાર્જ ને પડેલી દુનિયા પાસે.

ને એવી રિધતિમાં જિતિ જાગોગ્રોવાચક નો મોય જાગ્યો. ખેર પણ કુમોવોવાચક એ જાણે સોવિયેતની પ્રજાની બધ પડી ગયેલી વાચાની ધડિવાળને આવી વાપવાનું કામ કહ્યું. મૂળે ગોરે ને ઉધાડી આખે કાતિકારીઓની ભવાર્જના કોક પછી એક વેસને જોઈ મૂકેલા લોકોએ ગોં ખોલી જોલવા માડ્યું, કલમ ચલાવી લખવા માડ્યું, ને પોતાના હૃદયની શુન્નતામળને દળવી કરવા માડી.

લાખી પ્રાચીનતક પ્રસવવેદનાને અંતે સઘમસ્તા માતા ક્રેલેયા કુવરયા જાળપુધ્ધને જોણે ખેલવવા તલસી રહી હોય તેવે વખતે સુચાણી આવીને અર્ધપશુ-અર્ધમાનવ સમું ઠોક સ્વરૂપ એના જોળામાં મૂકી જાય ને એ હતભાગીની માતાની જે દસા થાય તેવી હૂર

વિવાદમય દસા ગણિયન જનતાની હતી.

'ક્રિમિનો પગલ' ના તિતર-ચિતર ખંડોને મોઢની એમ પોતાના હલાત મુખ્ય જીવનની પૂખ્ત કળિ નિરખવા રસિયાની જનતાએ એના કવિ, લેખક, ચિત્રકારની સાથે જોયું.

માનવકંઠની ઉખાલિદોષ્ટા એ કાળ દર-મ્યાન સનાતન માનવ-મૂલ્યોના પ્રદરી બની જોમળે ધાયલ પ્રજાજીવનની પળપળની વેદનાની નોંધ લેતી ટાપો કરેલી, એમલે મોતાની હૃદય-મંજુલાના ટાકધુ દળવે દળવે જોલવા માડ્યા.

ને કાળગ્રીંદ ખડકને ઠાગી કલકલ નિનાદે વલી નીકળના અરખાની માથે 'સત્' ને 'અભય' તું આહવાન કરતી સોવિયેતના શબ્દ ને રંગના કવાધરોની વાણીથી સોવિયેતનું પ્રજાજીવન મૂંજુ બિંધુ.

પૂનમના આદાને આવકારવા પેલા બોલેલા સાગરની ગાંધક પોતાના આ કવિદિલને 'અમા' 'અમા' કરતી સોવિયેતની પ્રજા પણ જાણે દિવોએ ચડી. કહે છે 'કે, એવતુમેનો ને વોઝને-સે-રશી જેવા જિજના કવિઓના મુખે એમનાં કાબ્યો પાઠ સામજયા દસ દસ દળરની ગેદની ભેગી થતી (સરકારનિયનિત 'પ્રેસ' ની દુનિયામાં પોતાના કાબ્યો અપ્રકાશ્ય સાખિત થવા જદલ કવિને વસવસો રહી જવાનું કારણ જ કયા રજું ?)

ધરની ડેલી બહાર પગ ન દેનારી ને ધર-મા વ ધમટે મો ટાંજી ટળેલી આખે પોતાના કામકાજમાં વ્યસ્ત રહેનારી મોટા ધરની વહુવાડુ જેવી સોવિયેત જનતાને આમ એકાએક કવિઓ ને લેખકોના છંદે ચરેલી જોઈ સોવિયેતનો નવો સાત્તાધીસ કુશોવ કંઈક અસમજસમગ પડી ગયો.

આર આર દાયકાના ૪૫રા કડક સ્તાલિન-સાહી શાસનને અંતે 'મહા મહાશાયે' 'હાડી

* રસિયન મ્યુનિફેટ પાઈનાં ૨૨ માં કોમિસ સમજ સ્તાલિનનાં આધણી કલલ અને જુલો વિષે જુદ પાઈના મહામંત્રી કુશોવે જીલ કરેલા કહેવાતો 'અપ્ત નવેવાલ'

કમરી' બનાવેલી પ્રજાનો આ નવો ઉન્માદ એની મતિને મૂંઝવી રહ્યો. આ નવી ધૃષ્ટતા જોઈ એના દાંતની ખત્રીસી જરા જોરથી ભીડાઈ ગઈ...પથુ...!!

આંખે દાખડા ને મોંમાં લોખંડી કાંટાવાળું ચોકકું. એસાંડી ચાથુકના ફટકાએ દિવસભર ખેંદેડાયેલા ધોડાની માફક 'વિદ્રોહ'ની હલુહલુટી કરી જોડેલ પ્રજા હટે ચઢી તો શું?—એ ખીક પથુ એને માટે કંઈ જોાઈ લડકાવનારી વસ્તુ ન હતી. એટલે જ તો ચાથુકના તુરખા પર જ મુસ્તાક રહેનારો અસવાર સલામતી ને સ્વાર્થનો પ્રેયો પથુ હટે ચઢેલ ધોડાની કેસવાળી પંખાળી રહે એમ કુશોવ પથુ પોતાને ત્યાંના આ નવા કવિ, લેખકોને જે ધડી ઝોરસી રહ્યો.

ને એવી આ ક્ષણિક માયાનો પ્રત્યાપ પથુ કંઈ જોવો તેવો ન હતો. શાસનના ગઢમાં પડેલી એ એક જ તિરાડમાંથી ટીપે ટીપે ટપકીને સાહિત્યની આછી પાતળી ધારાઓ વહી નીકળી. એમાં સત્યની ગંગા બની માનવ-ઇતિહાસની શ્લેષ-અતુર્પણ ધરતીને ફળદ્રુપ બનવાની આકાંક્ષા-ઓનાં ખીજ પડેલાં હતાં.

સામ્યવાદી શાસનકાળનાં જૂત-વર્તમાન ઉકેલતો કવિ એવતુશેઠ્ઠા દદલખાં કંટે પોક્કારી જાઓ :

બંધ સરહદો મને, ભીંસે છે,

હું વિચિત્ર અતુલ્ય કડું છું,

બુનો એસે,

ન્યૂરોઈ નહીં દોઢાથી—

*

આવતી પેઢીઓ યાદ કરશે

અને શરમથી બળી મરશે

આ વિચિત્ર દિવસો યાદ કરીને

કે જ્યારે સાધારણ પ્રામાણિકતા થ

હિંમતને નામે ઝોળખાતી હતી !

*

સ્તાલિનના વારસદારો આ દિનોમાં પક્ષધાતથી પટકાયેલા લાગે છે એ બધા-એક વેળાના અમતીધરો

આ વેળાની—

ખાલી કેદ-જાવણીઓને ધિક્કારે છે.

લોકભીમટયાં અને—

કવિને સાબળી રહેલાં

સલાગુહોને ફિટકારે છે !

'ચાટી' મને ગાંદેસિયતથી

સાળદો કરે છે,

અને થોડોક ટકારે થ છે:

"લલા, શાને આ બધું?!"

—હું મંગો રહેવા ધન્કાર કરું છું.

આ ધરતી પર—

સ્તાલિનના વારસદારો ભમે છે

ત્યાં લગી

મને લાગે છે કે—

મોસોલિયમમાં સ્તાલિનનું જૂત

છાનું છાનું આટા મારે છે.

*

એ જરૂર કેક વેતરણમાં છે.

એ તો આરામ પૂરતો જ ઝોફી ગયો છે જરા.

અને હું—આપણી સરકારને સંભોધતો

ચિનવી રહ્યો છું:

બવડા

ને ત્રણ ગણા કરો

આ આરસની ચોકી કરતા સંત્રીઓને

જેથી સ્તાલિનને ફરી જોડતો ખાળી શકાય

અને સ્તાલિન સાથે

જૂતકાળને થ.

*

જૂતકાળ અહીં તો—

મારા મનથી તો—

પ્રજાની લક્ષાર્ધને ઉવેખ્યાનો

બુકો આરપનો

નિર્દોષ માનવીની ધરપકડોનો છે.

આપણે સન્માર્થી ધાન વાવ્યા
સન્માર્થી રણાગણે બેપડયા
અદના સૈનિકા બની.
પણ એ બીધો આપણાથી
મદાન હેતુની શ્રદ્ધાએ
એણે ગમે તે જાડા સાધનો
યોગ્ય લેખમાં - ભગ્ય સાધ્ય અર્થે.

*

ઠેલોક એના વારસદાર
'નિવૃત્તિ' માં યુલાઓ ચૂટે છે
અને મનોમન માને છે:
'અમારી હકાલપટ્ટી તો છે અલ્પજીવી';
તો વળી બીજાઓ મન પર ચઢી
સ્તાસિનને ભાડે છે,
પણ રાત્રિએ
વીચાર-દિનેની ઝંખનામાં ખૂંટી છે !
પણ આ બધું હોવા છતાં કવિનો મિગળ,
કવિનો મર એક જ છે:
“ના, હું મૂંગો રહેવા ઇન્કાર કરું છું.”

*

મેસેનિન-વાલ્ધિન નામનો કવિ સ્તાસિન-
યુગમાં નિર્વામિત બની અમ-છાવણીઓના કેની
તરીકેની જિંદગી કાપી આવેલો છે. ૧૯૫૯ માં
લખાયેલા એક કાવ્યમાં તે કહે છે:
'આપણા સમાજમાં સૌ માનવી મુક્ત છે
અને સમાન છે'-એવું લખાયે છે સ્તાસિન.
'આપણા સમાજમાં સૌ માનવી વધારા છે
સામ્યવાદને'- એવું લખાયે છે સ્તાસિન.
અને પવિત્ર કાનૂન લેખે
એ લાદે છે મારા ઉપર
'સર્વ યુગોના સ્વપ્ન' લેખે એને-
-જેને સાળિત કરવાની ય જરૂર નથી !
વળી એ ઉમેરે છે:
'તમારે ચાહવું જોઈએ એને.'
-ત્યારે તો કહેવેને જેલમાં જોધી ચૂકે અને-

એ કાંઈ શિક્ષા નથી,
એ તો મોતની જ આગાહી છે:
ને હું જવાણ વાણ છું-
'ના, એ વાનગી મને સલા નથી !'
તો વળી એવતુરો-કાની આગલી પેટીનો
પીટ લેખક ધલિયા એદરુનબર્ગ સંરમરણો
લખતા, જાણે નવી પેટી આગળ વ્યથાભર્યો
એકરાર કરતા, લખે છે:

“કેણે જાણે છે કે એ વરસોમાં અમે
ઠેલા એકલવાયા હતા ! ખૂણ ખૂણ ભાવણો થતા,
બાંદો અડીતલી' ગઈ જઈતી, રેડિયો ચાન-
દિવસ ધોધાટ અચાવતો રહેતો, પરંતુ માનવકંઠ
જાણે સમજણો અદરજ બન્યો હતો !

“એવી ઠેલોક ય વાતો હતી કે જે અમે
અમારા પ્રિયતમ સ્વજનો પાસે પણ ન કબૂલી
શકીએ, કવચિત્ એકાદ મિત્રનો બેટો ચર્ધ
જતા અમે એના દાયકોના પાને અમારા હાથમાં
લઈ કંઈક વિશેષ ઉજાગેર દેખાવી રહેતા
એટલું જ.

“અમે બધા કેમ જાણે કાંઈ મહા-મૌનના
પડ્યવંચના સભ્યો હતા !

“મે સમજી લીધેલું કે મારે દાત બીરાંને
જ જીવવાનું છે-સૌથી મુશ્કેલ એની મોતની
કલાને સિદ્ધ કરીને...”

સર્જક માનવીના પ્રજ્વલિતગત વ્યક્તિને જ-
એના સાહજિક, બિચિત્ર વ્યાપારને જ-“વિકૃતિ’
ગણી લઈ એને સુધારવાનો કેકો સામ્યવાદી
શાસકોએ પોતાને હાથ લીધો હતો. માધુસની
બિર્જિશીલતા ને સન્માર્થીની ધન્સાનિયતને
જ એમની શિક્ષણપેથીમાં ‘ખૂંધિયાની’
ખૂંધ’ તરીકે જાણખાવનારા આ કૌટવૈદ્યોની
જમાતે વસતનો ફાલ ધમરાજને જ બોગ
ધરાવ્યા કથોં હતો...

હિન્દુઓના “કૈલાસવાસ” જેવો સામ્ય-
વાદી સ્વર્ગનો “મુસોલિયમ વાસ” પાગલ

પછી, એની ચાર દાયકાની કારકિર્દીની કદર લેખે સ્તાસિન એના જ પુરાણા સાથી કૃષ્ણવને હાથે યમરાજ-સહોદરનું ગિરુદ પામ્યો હતો. ને છતાં બાપના મરતાં ગાદીએ આવેલા દીકરાનો હાથ વાતવાતમાં તલવારની મૂઠ પર જ પહેાવી નય એમ ‘આછવન ક્રાંતિકારી’ ના ઉપર અને આદતવશાત કૃષ્ણવનો હાથ પણ વળીવળીને યમરાજનું આહવાન કરતો હવામા બેઠો યર્ષ જતો હતો.

અર્નિસ્ટ નિઝવેરતની નામના શિદ્ધીપુત્ર ‘ગોડર્ન’ શિલ્પ નહિ સમગ્રતા કૃષ્ણવના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયા:

“ખૂંધિયાની ખૂંધને તો યમરાજ જ મુધારે” ત્યારે મુંગા રહેવાનો ઇન્કાર કરી ખૂંધે કવિ એવતુશે-કેાએ સંભળાવી દીધેલું :

“હું આશા રાખું છું, કોમરેડ કૃષ્ણવ, કે માણસને મુધારવા માટે કળરનો જ ઉપયોગ કરવો પડે એ દિવસો આપણે વટાવી ગયા છીએ.”

કહે છે કે, પ્રથમ તો, એવતુશે-કેાના આ સાદસે સૌને અમકાવી મૂક્યા; પણ પછી તરત, અમક ભાંગતાં, શ્રોતાઓએ તાળીઓના ગડગડાટથી સભાગૃહને ગમગમી મૂક્યું.

ને પછી તો કહે છે કે કૃષ્ણવ પણ તાળીઓ પાડનારા બેંગો ભેડાઈ ગયો હતો !

બેર, પણ કૃષ્ણવે રરમી કેએસમા ધટેા વગાડી સત્તાવાર સત્તની ને ગાડીને લીલી ઝંડી બતાડેલી તે ગાડી અસત્તવનો પદ્માડ કારીને આ પાર પહેાએ કે ન પાંદાએ તો ય કમ્યુનિસ્ટની માંદગાડીના બધા હબખામાં આજ લગી ગોધાઈ રહેલા ‘સત્ત’ તો એતો મુક્રિમાર્ગ શોધી જ લીધો છે, એમ આપણને ભેવા મળે છે.

આ ને આવી આત્મકથાઓ દુનિયા આગળ પ્રગટ થવા માંડી છે. તે ઉપરાત ને કંઈ સાહિત્ય ખચકાતી ગતિએ પણ એકધારે પ્રગટ થયે જાય છે તે પણ, એલેકઝાન્ડર સર્ગીયેવિચ થેસેનિનની ભાષામાં કહીએ તો, એક જ વાતની સાદી પુરાવતું રહ્યું છે કે

“રશિયામાં લાલે છાપવાની સ્વતંત્રતા નથી, પણ કોણ કહી શકશે કે વિચારવાની સ્વતંત્રતા નથી ?”

ને ખરે જ, ધિક્કારનાં ઇધણા વીણી વીણી પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે તપણાં ચેટાવી જળનનારા, વિશ્વવ્યાપી મહામોનનાં પડપંત્રો સાંગરીત સમી દેશપરદેશની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓ પાસે યા ખુદ સોવિયેતના શાસકો પાસે આનો કોઈ જવાબ નથી.

‘સમાનતા’ ને ‘ન્યાય’ ના દીવારવાનની બેટના બદલામા માનવજાત પાસેથી લોકશાહીને મણિ ઝૂંટની લાઈ, સર્વસત્તાવાદના ખાતાળકવામાં પધરાવી દેવા ઉતાવળા યર્ષ રહેલા સામ્યવાદીઓ પાસે આનો કોઈ જવાબ નથી.

દુનિયાભરની પીડિત શોષિત માનવજાત વતી મતિહાસે કમ્યુનિસ્ટો સમક્ષ બેઠો કહેલો સાદો ને સીધો સવાલ એક જ છે:

વિષમતાના ગરલથી પીડાતી માનવજાતના દુઃખદર્દ દૂર કરવાનો ‘સહેલો ને સડ’, ‘દૂઝ ને ટચ’, ‘ત્વરિત’ માર્ગ જોળી કાઢવાનો તમારો દાવો આજે કેટલે અંશે પુરવાર કરી શકો એમ છે તે ‘સત્ત’ આડેના પડદા દૂર કરી પુરવાર કરો.

વિજ્ઞાનના શોધકોએ ચેતાની શોધના પરિણામોને, પૂરી કસોટીએ અદાબ્યા પછી, છતાં હયાં અને સમગ્ર માનવજાતના હિતાથે દુનિયાને અરણ્યે ધર્યાં, તેમ તમે પણ તમાર વિશ્વકાંતિના ‘સામ્ય અને ન્યાયની સ્થાપના’ માટેના આ વિરાટ પ્રયોગને તમારી સંકુચિત વાડાની ‘પ્રેસ્ટીજ’ તો સવાલ બનાવ્યા વિના સત્તના પ્રકાશમા, ને વાસ્તવની નકરે જૂમિકા પર નાણી બતાવવા તૈયાર માઓ.

આજના અવકાશયુગમા હવે ‘આયર્ન કટન’ યા ‘સ્પીનની દીવાલ’ સત્તના પ્રકાશને રૂધવા શક્તિમાન ન રહેવાં ભેઈએ. પણ તે તો કયારે બને ? ન્યારે, લોકશાહી હો યા સામ્યવાદ હો, બેમાથી એકે ય તંત્ર હેણ છવનારો માનવી “મહામોનના પડપંત્ર” તો સાંગરીત બનવા ઇન્કાર કરીને બેઠો રહે ત્યારે જ —હા, ત્યારે જ તો.

શ્રી મુનશીની નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રચેતના

—પ્રકાશ ન. શાહ

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના લેખકના અંતરમાં રાષ્ટ્રલક્ષિતને સ્થાન હોવા વિષે મુનશીએ શંકા વ્યક્ત કરેલી. આ વિધાનનાં સત્યાસત્યની ચર્ચામાં અહીં ન જિતરીએ, એટલું ખરું કે મુનશીએ પોતે કાચના ધરમાં બેસીને કાકરો માર્યો નહોતો.

મુનશી, આમ તો, ગુજરાતની અસ્મિતાના ઉદ્ઘાતા છે. ‘ગુજરાતીતા’ શબ્દ એમણે આપણને આપ્યો. પણ આ ગુજરાતીતા ને ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા વચ્ચે અણબનાવ નથી; ઉધાએ કાકમંજરીની જે અપૂર્વ એકતાનતા જોયેલી તે અહીં છે જ; મુનશીની સર્વાધિક કીર્તિદા કૃતિ તે ‘ગુજરાતનો નાય’ : એનું અર્પણ પણ ‘ગુજરાત પ્રબળ અને પ્રગતિવાન, એક અને અનુલ બને એવા સ્વપ્નો નિરંતર અનુભવતા’ રણજીતરામને. છતાં, ગુજરાતની આ વાર્તા રાષ્ટ્રીય એકતાની આવશ્યકતાનો સંકેત ક્યાં વગર રહેતી નથી.

જેના જીવનની બે નેમમાથી એક ‘તેના દેશનું ઐક્ય’ સાધવાની હતી ને કીર્તિદેવ પાટણમાં પ્રવેશતા જ સન્ધિનો પ્રચાર આરંભે છે. ખુદ મહા અમાત્યને પણ એના અનુસંધાનમાં એ મળે છે: ‘મહારાજ !...આખા આર્યાવર્તની રાજનીતિ હાથ કરો...કુસ પી જાશે રાજ્યોને એકતે બાંધો.’ માત્ર કીર્તિદેવ જ નહીં પણ કાક ને મુંબલના પાત્રો સુદા કેટલેક અંશે

રાષ્ટ્રીય એકતાભિમુખ કહી શકાય. પાટણનો પતિ ‘પૃથ્વીપતિ’ થાય એ મુંબલનું સ્વપ્ન છે. વિદાય લેતા કીર્તિદેવને એ ‘જયદેવ મહારાજ અવંતી લેશે ત્યારે’ મળવાની ખાતરી આપે છે. વળી, કાકના જે વચનોમાં લોકોને ‘નવી રાજ્યપદ્ધતિના ભિગતા ફિરણા જણાયા’ તે ખાસ ખ્યાલમાં લેવાવા જોઈએ : ‘કીર્તિદેવજી જે સપ કરવા મથે છે, એવો સપ કહી થયો છે કે થવાનો છે ?... નામનો સપ કરશો તો ખીખ’ રાજ્યો તમને ખાઈ જશે.. આર્યાવર્તમાં સપ ક્યારે થશે તે ખતર છે ? ત્યારે એક રાજ્ય એક ચક્રે રાજ્ય કરશે ત્યારે, સમજ્યા ?’ આમ, કીર્તિદેવ ઉપરાંત કાક ને મુંબલ પણ આર્યાવર્તની એકતા ચાહે છે, એકતે ખપે છે સન્ધિસિદ્ધ સમવાય તત્ત્વ, ખીખઓ વાટે છે એકચક્રી આણું.

રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષનની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરવા કીર્તિદેવે સમાન લય અને સમાન વિરોધના તત્ત્વ પર ભાર મૂક્યો હોય એમ જણાય છે.... ‘તમે અર્ધનગ્ન રહેજો જોયો. એ અહીંયા તો એકલો છે, કાશ્મીર પાસે એની જાતના અળાજ ચોદા છે. તે ગંધા આર્યાવર્તને ભરમીજૂત કરવા એકે પગે થઈ રહ્યા છે... કાલે તો જયદેવ મહારાજે એક પાપીને પંચાગ પોષાક આપ્યો; તેના પૌત્રો તમારા ને મારા છોકરાના હીલ પર કાપડનો એક ટુકડો પણ રહેવા નહીં

દે. કે એક અન્ય સંદર્ભમાં, ‘આવી પ્રતિરોધ-પરાયણતા જીવંત રાષ્ટ્રનો પ્રાણ’ હોવાનું મુનશીએ જણાવ્યું છે તે લક્ષમાં લેતાં, કીર્તિ-દેવની દલીલનું મહત્ત્વ સમજાયે.

અસળત, એક જીવમાન સમુદાય તરીકે રાષ્ટ્ર સ્વ-અસ્તિત્વની પ્રતિતિ કરાવી શકે તે અંગેનો આ તો નૈમિત્તિક અગર પ્રાસંગિક તરીકા કહેવાય. નૈમિત્તિક સમસ્યાઓ સામે રાષ્ટ્રમાં જાગતા તત્કાલ પુણ્યપ્રક્રોધની પાછળ જે ચિરંતન આંતરિક ચેતના કામ કરી રહી હોય છે તે જ પાયાની વાત છે. આ ભારતવર્ષીય પ્રાણધારાનું દર્શન ને નિરૂપણ કરવાની હોશથી, ‘ગગનસ્પર્શી’ માનવતા વિના સનાતન આર્ય સંસ્કૃતિનો પાયો ન ખાયો નહોતો’ એવી આરથાપૂત ઉદ્ઘોષણા સાથે, અગસ્ત્ય-વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર-પરશુરામ આદિને ‘જીવંત સ્વરૂપ’ આપવાની ‘પા સદીની ઉત્સાહમય તપશ્ચર્યા’ મુનશીએ કરી છે. ‘એટલું જ નહીં’ પણ ‘તપસ્વિની’ ને ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ જેવી વીસમી સદીની વાતોઓમાં પણ ‘સનાતન’ને ડોકાયા વિના આલ્સ્ય નથી.

આર્યાવર્તની એકતા આપણા નવલકથા-કારને આતિપ્રિય છે. રાષ્ટ્રજીવનની પ્રાણધારાનું ‘પરેડું’ કાઢતાં કાઢતાં, ઊટિલ્સ કે પરશુરામ સરખાં પ્રતાપી પાત્રો સરજી, એમણે આ પ્રેમનો પડથો લાવકોનાં હૃદયોમાં પણ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વેદવ્યાસને પૂજ્યપાદ માની આજ્ઞાલાલે પ્રજામનાર મુનશી, આર્યાવર્તની એકતાની કસોટી પર, જરૂર પડે, આવી સ્પષ્ટ આલોચના કરવાની તત્પરતા દાખવે છે: ‘જયસંઘ મહાપુરુષ હતો. શ્રીકૃષ્ણના પ્રશંસક વેદવ્યાસે તેને દુષ્ટ મીનરી અન્યાય કર્યો છે... તેને આખા આર્યાવર્તને એક કરવું હતું.... તેણે મહાન સ્વપ્ન સેવ્યું, અને તે સેવના માટે જીવ આપ્યો.’^૧

એકતા ને પ્રતિરોધપરાયણતા પરત્વેની

પ્રવક્ત્રીય જાગૃતિ, સ્વદેશમાં જાણાગથી કંઈક અધિક જોવાની વૃત્તિમાંથી પ્રેરણા મેળવતી હોય છે. (‘આનંદમઠ’માં આલેખાયેલો સંતાનધર્મ એવું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.) મુનશીની ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ નવલકથામાં પણ સુદર્શન સુલોચનાને કહે છે: ‘તમને જે ઇન્ડિયા લાગે છે. તે મારી મા છે.’^૨ આ વાર્તાનું ઘટનાત્મક ૧૯૦૬ માં શરૂ થાય છે તે જોતાં, બંગલાંગ મુગની અસર હેઠળ, સુદર્શન ભારતજૂમિમાં માતૃમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરે તે સ્વાભાવિક જ લાગે ૧૯૧૧ ના માર્ચમાં ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’નું કથાનક પૂરું થાય છે, પણ સ્વાધીનતાની અળવળ કંઈ ત્યારે પૂરી થઈ નહોતી. નવલકથાકારે, એટલે જ તો, એક અન્ય નવલકથાથી છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં જુજરાતને આપીને નવલકથાસ્પર્શમાં પેલી વાર્તાને તંતુ-પ્યારડોલીના સંગ્રામ ને દાડીકૂચને આવરી લેતો-લખાવ્યો છે. ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ ને ‘તપસ્વિની’ ૧, ૨, ૩, ‘નું’ વિષયવસ્તુ સ્વાધીનતા-આદોલન સાથે સંજ્ઞાયેલું હોઈ ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાના વિવિધ-મેથોડનું ચિત્રણ લેખકને સુકર થઈ પડ્યું છે.

સામ્રાટ સમયના આ બે કથાનકોમાં એમણે રાષ્ટ્રભાવનાને તીવ્રપણે લાઝુકતી રાખે તેવું એક તરુ આગેજ કર્યું છે એ છે ઐતિહાસિક સાતત્યનું સતત જાન. ‘ભારતીની આત્મકથા’ વાંચતાં આ વિધાન વિશદ થશે. ઐતિહાસિક સાતત્યની આટલી બધી સહાનતાને પરિણામે, બન્યું છે એવું કે, સર્જક મુનશી-રાજકારણી મુનશીજીની જેમ જ ગાંધીજીના પ્રભાવને રતીકારવા છતાં ગાંધીશાસનના દરખાસી બનતા નથી. નાયકના મોહમાં એ નાટકની સમગ્રતાને વિસારે પાડતા નથી. ઉદાહરણાર્થે, રાજ્યાને સાલળીએ: ‘ભાર્ગવ, તું તો આધળો છે. વ્યાસ લાગવાનું ન હોત તો ભારતનું ધર્મયુદ્ધ ન થાત. એ નહીં હોત તો વેદ રહ્યા નહીં હોત ને તીર્થસ્થાનની

લેખક અને તેના પ્રશ્નો

—યુજિન આયોનેસ્કો

અતુ અનિરુદ્ધ શ્રમભટ્ટ

“શા માટે લખો છો તમે?”—આ પ્રશ્ન લેખકોને વાર વાર પૂછવામા આવે છે, આ પ્રશ્ન પૂછનારને લેખક ઉત્તર આપી શકે. “તમારે તે જાણવું જોઈએ.”

“તમારે તે જાણવું જોઈએ કારણ કે તમે અમારા લખાણો વાંચો છો. એકવાર નહિ, અનેકવાર વાંચો છો તો એનો અર્થ એ થાય કે તમે એમા કશુંક શક્તિપ્રદ જોશો છો, કશુંક પોષક, જે તમારી જરૂરીયાતને સંતોષવું હોય હું તમને પૂછું છું કે શા માટે તમને જરૂર લાગી થાય છે? અને કેવા પ્રકારનું પોષણ અને તમને પૂરું પાડીએ છીએ? હું કદાચ લેખક હોઉં, પણ તમે મારા વાચક શા માટે છો? તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછ્યો છે તેનો ઉત્તર તમાગામા જ છે.” વાચક કે નાટ્યજ્ઞનો પ્રેક્ષક સામાન્ય રીતે એમ કહેશે કે એ વાંચે છે અથવા નાટક જોવા જાય છે કાર્મિક ઉપદેશ મેળવવા અથવા તો મનોરંજન પ્રાપ્ત કરવા

સમગ્ર રીતે જોઈએ તો, આ બે પ્રકારના ઉત્તરો મળવા શક્ય છે ઉપદેશ મેળવવા એટલે શીખવું, લેખકે જે લખ્યું છે અને જેને માટે એ લેખકરૂપે જાગે છે, તે શીખવું. અથવા તો વધારે સૌજન્યશીલ વાચક કદાચ એમ કહેશે કે કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા પોતે અસમર્થ હોવાથી ઉત્તરો મેળવવા એ વાંચે છે જે વાચક મનોરંજન શોધે છે, જે રોજિંદા જીવનની ચિંતાઓને જૂલી જવા અને પુરતક

કે નાટકના સૌન્દર્યને માણવા માગે છે તેને જો એમ લાગે કે તમે એને બોધ આપવાનો કે નૈતિક પાઠ લણાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો તો તેને કંટાળો આવશે અને એને માટે તમને જવાબદાર ગણશે, બોધ મેળવવા આવતો વાચક, જે એને એમ લાગે કે તમે એના બોગે મનોરંજન પૂરું પાડો છો અને જે પ્રશ્નો પોતે ઉઠાવી શકતો નથી અને જેના ઉત્તરો એને જોઈએ છે તે તરફ તમે દુર્લક્ષ કરો છો, તો તેને માટે એ તમારા પર નારાજ થશે જેવું કાર્મિક એ એકાદ સોનેટ, એકાદ ટળવી કોમેડી, એકાદ ગીત, એકાદ નવલકથા, કે એકાદ ટ્રેજેડીનું સર્જન કર્યું કે તરત જ પતકારો એની પાસે દોડી જશે અને એ એકાદ ગીત કે ટ્રેજેડીના લેખક સમાજવાદ, મુડીવાદ, સાડુ-નરસ, ગણિત, અવકાશયાત્રા, ક્વોન્ટમ સિદ્ધાન્ત, ગ્રેમ, ફૂટબોલ, રાષ્ટ્રચક્રા, અને રાજ્યના વડા વિશે શું ધારે છે તે પૂછશે.

“જીવન અને મૃત્યુ વિશે તમારા શા ખ્યાલ છે?” ન્યારે બોટમાંથી મારા બંને હાથમા સ્ટ્રેટેસ પકડીને હું આવી રહ્યો હતો ત્યારે દક્ષિણ અમેરિકાના એક પતકારે મને પૂછ્યું. મે સ્ટ્રેટેસ નીચે મૂકી દીધી, લગભરો પરથી પરસેવો ઘૂંછ્યો અને કહ્યું કે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવા મને વીસ વર્ષની મુદત આપો; અને ત્યારે પણ હું ઉત્તર આપી શકીશ જ એવી કોઈ બાહેધરી હું આપતો નથી. મે

એમને કહ્યું: “ એ જ પ્રશ્ન મારી જાતને હું પૂછતો આવ્યો છું અને મારી જાત સામે એ પ્રશ્ન મૂકવા તો હું લખું છું.” મેં એમને નિરાશ કર્યા હશે એવા ખ્યાલ સાથે મારી સ્ટેડેસ મેં લિચ્છર લીધી. આ અભાડના બેદ ઉદ્ધવાની ચાવી કોઈના ખિસ્સામાં કે કોઈની સ્ટેડેસમાં નથી હોતી. એ કોઈ લેખક અથવા સર્જકે મને પૂછ્યું હોય કે હું શા માટે વાચું છું અથવા નાટ્યગૃહમાં જઈ છું તો હું કહું કે ઉત્તરો મેળવવા નહિ પણ વધુ પ્રશ્નો શોધવા હું એમ કહું છું. જ્ઞાન મેળવવા નહિ, પણ સાદી રીતે કહીએ તો, કચાકની કે કોઈકની સાથે પ્રસંગ પાડવા હું જઈ છું. એ કશુંક કે કોઈક તે કૃતિ. જ્ઞાન માટે મારી જિજ્ઞાસા અભ્યાસ અને વિજ્ઞાન તરફ દિશિ કરે છે; જે જિજ્ઞાસા અને નાટ્યગૃહમાં, દલા પ્રદર્શનમાં કે પુસ્તકલેખારના સાહિત્યવિશાગમાં એવી જાણ છે તે તેના કરતાં વધારે તદ્દન જિનન છે, અને ગમતા કે ન ગમતા કોઈકની દેહબગીઓને અને હૃદયને જાણવાની ઇચ્છા અને અંદરથી લલણની જાણ છે.

લેખકને ત્યારે કોઈ પ્રશ્નો પૂછે છે ત્યારે તે મૂંઝવણ અનુભવે છે, કારણ કે એ પોતાની જાતને, બીજાઓની સાથે, પ્રશ્નો પૂછતો હોય છે. બીજા પછા પ્રશ્નો જાતને પૂછવા જેવા છે, અને પોતે એ ક્યારેય નહિ કરી શકે; ઉત્તરો તો વળી એનાથી વધારે આખી શક્ય, એવો સંદેહ એને મૂંઝવે છે.

૨

દરેક જાણુ—લેખક એમાંનો એક—ત્યારે એકલા હોય છે, પત્રકારો અને લેખકો અમલદારોની દૂર હોય છે, ત્યારે શાસ લેવા માટે મુક્ત હોય છે. કેટલીકવાર એ પોતાને પૂછી એવું છે કે શા માટે એ શાસ લે છે અને કેટલીકવાર નથી પણ પૂછતો. એ પૂછે કે ન

પૂછે પણ શાસ લેવાની ક્રિયા એ અટકાવી શકતો નથી. લેખક માત્ર શાસ લેતો નથી, લેખક હોવાથી એ લખે પણ છે. લખવાનું શરૂ કર્યા પછી જ એ જાતને પ્રશ્નો પૂછતો થઈ જાય છે કે પોતે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે એની પાછળ કયા કારણો અને કયા પ્રયોજનો રહેલા છે. અને એ રીતે એ પોતાની સાથે વાત કરતાં કરતાં પ્રશ્નો પૂછે છે (કારીગર પોતાનું કામ કરતાં કરતા, કળાટ તૈયાર કરવા જરૂરી કાટમાળ ગોઠવતા, પોતાની અંગત ચિંતાઓનો વિચાર કરતા કરતા, કળાટનું રૂપ વિચારતો હોય છે; અને તેમ જતા ચિંતાઓનો વિચાર એને કળાટની રચનાના વિચારમાંથી દૂર ધકેલતો નથી)—શા માટે હું લખું છું? આ પ્રવૃત્તિનો સુખ કેની સાથે છે? બીજા લોકો કરતાં મારે પોતાને કંઈક વિશેષ કહેવાનું છે? મારી જાતને પ્રત્યાપિત કરવા કે અસ્તિત્વને પુરવાર કરવા માટે હું લખું છું? મૃત્યુનો મને ડર લાગે છે અને તેથી મારા દેહાન પછી બીજાઓની વચ્ચે જીવવાની મને લાલસા છે? દુનિયાને ઉગારવા હું લખું છું? મારી જાતને ઉદારી લેવા લખું છું? પ્રશ્નોની પ્રશ્નિત કરવા અને વિશ્વને સુધારીત જનાવવા માટે લખું છું? મારી જાતને સરળ કરવા, એનો તાગ મેળવવા, એને સમજવા, લખું છું? હું મારી જાતને સમજી શકતો નથી એટલે બીજાઓ પાસેથી મને સમજૂતી મળે એટલા પાતર લખું છું? મને અટલાપણું લાગે છે અને તેથી એકલાને તોડવા, લોકસમુદાય સાથે સંક્રમણ સાધવા અને મિત્રતા ગાંધવા લખું છું? મેં જે આ કારણો ગણ્યાવા તે ગણા ખોટા હોઈ શકે? એવું હોઈ શકે કે આનાથી જુદા અને વધુ ગદન કારણો અને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા પ્રેરતાં હોય જેમને આ દેખીતા કારણો સાથે કશી લેવાદેવા જ ન હોય અને આ દેખીતાં કારણો

તો પેલા ગદન કાગળો પર - જાણે કે અજાણે પાટી દીપેલી માત્ર જવનિષ્ઠ જ દેવ ? મારી પ્રજ્ઞા એટલા માટે દો- સડે કે દુનિયાને મારે સમજતી છે અને તથા માગ પોતાના મનોષ પ્ખાતર એની અતનતામા દુ કૃતિકારા તત્ત- વ્યવસ્થા રચાયુ છું ? કે મર્જન એ માત્ર અશ્વ પ્રમાણ જરૂરિયાતમાથી અતનરૂપિન કિવા છે ? દંધવ, શાધવ સર્જવ—એ આસોર- વાસની કિવા જેવી રચાભાવિક પ્રજ્ઞા છે ? એ ગીવાનુ એક રૂપ છે ? અને જો એમ હોય તો, એ વીક્ષાનો અર્થ શો ?

પોતે ને કર્મ કરે છે તેને માટે સર્જક સમૂર્ણનો સમાન દેખ છે ખરે ? મારી તો એની છાપ છે કે એ પોતે ઉતરસો દેખ છે અલમ્બ એને કેટલાક સળાન આશયા દેખ છે જેમકે એ કણક સાગિત કરવા મગે અને એમ મારે કે પોતે ને પૂરવાર કરવા મગે છે તે પોતાની કૃતિને મદત્વનો બાન છે પછી તેના પોતાના કે કાર્મ અન્યના પ્ખાનમા આવે કે જેને એણે મદત્વનુ ગપ્પુ દત્ત એના કરતા તો કલ્પનાકથા મદત્વની નીવડી પોને જેને સાગિત કરવા મગે તો દરિદ્રિનિદુ તો અગત્યનુ નદાનુ બિલકુ, ને રૂતિ એ મારિત કરવા મગમા એ મી, એની રચના, રમપ્રદ હતી ! લેખકનો હાથ એકમાત્ર આશય કાર્મક રચના કરવાનો હોય છે, ને સાહિત્યિક કે રગમચીવ નિયમોને પોતાનામા સમાવે અને ઉદાહર કરે—જેવી રીતે ગ્રથપતિ રચાપત્યના નિયમોને ઉદાહર કરે છે અને એમને છૌતિક અભિવકિત આવે છે તેવી રીતે ઉપયોગમા ન લેવાતુ મદિર, ને દવે પૂજરચાનક રજૂ નથી તે દવાખાના કે પોલિસ- મેશન તરીકે ઉપયોગમા લેવાય અથવા તો ખતી પડ્યુ રહે, પણ તે તે-રૂપે રહે છે, મમનરૂપે, રચાપત્યના નમનારૂપે, દેવગરૂપે નહીં. જેની રીતે ખર્ચ કાન્ય કે નાટ્યકૃતિ થોડા વખત

માટે પ્રચારના સિદ્ધાન્તના કે રાજકારણી પુનર્- સિદ્ધાન્તના સાધનરૂપે વપરાય તે રીતે તે દેવગરૂપે ઉપયોગમા લેવાતુ દત્ત મત્તા પોતાને મન હવે તેમ તેના ઉપયાગ કરે; પણ એ ને છે તેમાથી એને ફેરવી શકે નહીં એ જીવંત રચના છે, સર્જકૃતિ છે એવુ જાને કે લેખકની કૃતિ બધી જાનની સમગ્રાઓ, આશયો અને ધારણાઓથી લદાયેલી દેવ, મમજની રીડા અને માનવજાતની પરિસ્થિતિનો એ પોતાનામા સમાવેશ કરતી દેવ વળી, વેષક એમ માને કે પોતાની જાતને એ દુ ગમે છે, પણ પોતાની કૃતિમા પોતાની જાતને જ એ જુએ, એવું વ જાને; અને કૃતિની તાર્કિક શુદ્ધતા એમ ગર પ્રમાણ રીતે થયેલી કલ્પનાનો પર આધાર ગણતી દેવ આ કલ્પનાતોના વિપરીત અર્થ દર્શનો દરવામા આવે અને ખોટી ફેરવવામા આવે એવુ પણ જાને એમને ઉપયોગ લેખકની સાથે પણ મર્મ શકે. પણ એ તો ખીજ વાન ચર્મ

દુ જાણુ છું કે આ બધા પ્રશ્નો આ પદલા મુકાયેલા છે. ફિલસૂફો, ધર્મશાસ્ત્રીઓ, મનોરિતાનિકો અને રાજાજ્ઞાત્રીઓએ એના ઉત્તરો આપવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને હજારો મનોમા એમની વચોએ ચર્મ છે.

૩

એ ને કારણે અહીં રજૂ કર્યાં છે તે, અને કારણે છે કે, ખોટા છે અને સાચા પણ છે. જે આપણે એ બધાનો સ્વીકાર કરીએ તો સાચા; અને એમાથી એકાદને કે ઘણા બોલોનો સ્વીકાર કરીએ તો, ખોટા. આમાથી કાર્મ એક વા ખીજું કારણ લઈ એનો બચાવ કરવો— અને એ જાદુ અધરું પણ નથી— એ થોડા સમય માગી લે. એને માટે ફિલસૂફી, એક વા ખીજો સિદ્ધાન્ત, કે સત્યનોનો પાવારૂપે ઉપયોગ કરી શકાય. ગારી જાતને સડોળીને સમસ્થાનો

ઉકેલ શોધવાના પ્રયત્નમાં હું જે જોખમ યોદી રહ્યો છું તેનું પશુ મને લાન છે. મારે જે કહેવાનું છે તે તો કહેવાઈ ગયું છે અને મારે જે પુરાવા રજૂ કરવાના છે તેમાં કશું નવીન કે રસપ્રદ હોવાનો સંભવ આછો છે. આટલો મારા અને તમારા માટે વસવસો.

બધી જ જાતની વસ્તુઓ પર લખવાની મને ફરજ પડે છે, તદ્દન વિરોધી અથવા તો પુરક લાગણીઓ—ગર્વ, સત્તા માટેની કામના, તિરસ્કાર, આત્મવિશેષનની ઈચ્છા, પ્રેમ, ગુસ્સો, ઝંખના, નિર્વેદ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, સાચા હોવાની નિશ્ચિતતા, અનિશ્ચિતતા, પ્રભુદ્વયવાની અને કરવાની ઊંડી આકાંક્ષા, આનંદ (પશુ જો હું નિર્ગનંદ ખાતર લખતો હોઉં તો, શા માટે લેખન મને અસહ્ય રીતે પજવે છે અને ચકવી નામે છે?) અને સહુલાવ. મને લાગે છે કે લેખક પોતે ભોક્ષીને બનાવે તેના કરતા તેની કૃતિમાં આ બધું વધુ સારી રીતે અભિવ્યક્તિ પામે છે.

લેખનપ્રવૃત્તિમાધી, કદાચ, દર થવું જોઈએ. પશુ આ શક્યતા જુદો જ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરે છે; કાંઈ કરવું કે ન કરવું, જીવવું કે ન જીવવું, કાંઈ પશુ કરવું કે ન કરવું, કારણ કે, આપણે બધા જ જાણીએ છીએ તેમ, લેખન એ કાર્યનું એક સ્વરૂપ છે.

મારો અવાજ એ એકલ વ્યક્તિનો છે? હું જે નિર્માણ કરું છું કે નિર્માણ કરું છું એમ માનું છું, હું જે વર્ણવું છું, જે શોધું છું અથવા તો શોધું છું એમ માનું છું, તે માત્ર ઉપરજીવેલા વૈરાગ્યાર છે? લોકોને મારી કે મારા કામની જરૂર છે ખરી? લોકોને કાર્મણીય જરૂર છે ખરી? હું લોકોની માંગ સંતોષું છું કે મારી જાતને એમની પર ડોહી ગેસાડું છું? જો હું મારી જાતને લોકો પર લાદતો હોઉં તો, તેમ કરવાનો મને કયો અધિકાર છે? મારી

સ્થિતિમાં કેઈ અન્ય હોઈ શકે? એ તો સ્પષ્ટ છે કે લેખકનું અર્થઘટન ધાય છે, મૂલ્યાંકન ધાય છે, એ સ્વીકારાય છે કે તિરસ્કારાય છે; એ કલાગૃહમાં રજૂઆત કરનારો છે અને કલાગૃહ તો પ્રગતિ કરતું રહે છે. એ જે કંઈ કહે છે તેનો નકાર કરીને ય એના અસ્તિત્વની નોંધ લેવાય છે. જેનું અસ્તિત્વ નથી તેનો નકાર ન થઈ શકે. લેખક પોતાની જાતને કહે છે: તો, બીજા લોકોની સાથે હું મારી જાતને જોઉં છું. જો હું બીજાઓની સાથે હોઉં, તો એનો અર્થ એ જ થયો કે હું અન્ય છું અને હું પશુ છું. મારા અવાજ સાથે બીજા લોકો બોલે છે. હું હું છું તે કરતા અન્ય લોક વધારે છું. પશુ હું—પોતે એટલે શું? હું એવું સંગમરચાન છું કે બધા વિવિધ પરિણામો બેગા મળે અથવા તો સઘર્ષમાં આવે? કે હું અદ્વિતીય છું અને તેથી હું વિન્નય જન્માવું છું અને રસ પેદા કરું છું એવા પરલક્ષી ઉપસંહાર પર હું આવી શકું છું? અથવા તો, એક સાથે આ બન્નેય શક્યતાઓ સાચી છે? પશુ એ ય તે જુદો પ્રશ્ન થયો. પોતે—જાતે હોવું એટલે શું? ‘હું’, જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે નિરપેક્ષ છે કે સાપેક્ષ? હું (જે વિચારે છે) કે મારી જોખમની વ્યાખ્યા મારાથી થઈ શકતી નથી. જે વિચારોને હું મારા તરીકે ગણું છું એમની ગણના તો અન્ય લોક કરે છે. આપણે બધા જ પરસ્પર બદલાઈ શકીએ કે ફેરબદલ થઈ શકીએ ખરા? જો આનો ઉત્તર એક હોય બીજો હોય કે બન્ને હોય, તો એ તથ્ય લેખકને અસ્તિત્વ ધરાવવા માટે, કંઈકે કહેવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે પ્રતિપાદન પૂરું પાડે છે. પોતે જે છે તે માટે મૂંઝવણની પરિસ્થિતિ-માથી આ વિચારણા લેખકને મુક્ત કરે છે; કારણ કે લખવું કે કાર્વ કરવું એ જો ગર્વનું નિદર્શન હોય તો લખવામાથી નિગ્રતિ લેવી, નિઃકર્મીયતા સેવવી, એ પશુ ગર્વની જ અસર

હોઈ શકે

મારે વ્યક્તિગત રીતે એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે કોઈ ધર્મશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાને મને એ સમજાવ્યું નથી કે હું શા માટે અગ્નિત્વ ધરાવું છું આપણા અગ્નિત્વનું આપણે ગમે તે કરી શકીએ અથવા તો અગ્નિત્વને કંઈક અર્થ આપી શકીએ એવી કોઈ ખાતરી એ શાસ્ત્રોએ મારામા જન્માવી નથી અને લાગે છે કે હું સંપૂર્ણપણે આ જગતનો નથી જગત કોની સાથે સંકળાયેલું હોય જો એ તેની મને ખબર નથી અને છતાં જગત અને મારી જાત મારે કોઈને સોંપવા જેવા નથી અહીં જો અને થોડી ઘણી પણ આત્મીયતા લાગતી હોય તો તેનું કારણ એ છે કે માન અસ્તિત્વ વરાવવાને કારણે અહીં રહેવાને હું ટેવાયો છું જો કે મારા મન પર એવી છાપ છે કે હું કોઈક બીજા પ્રદેશનો છું એ પ્રદેશ કયો તેની મને જાણ હોત તો ઘણું સાડું ચાત પણ પ્રશ્નનો જવાબ કેવી રીતે આપવો તેની મને જાણ નથી કોઈ વ્યક્તિ જો અગમ્ય એવી ઝંખના લઈને જીવતી હોય તો તે હાનિ પૂરવાર મરે છે કે બીજા કોઈક જૂમિ છે આ બીજા જૂમિ તે 'અહીં' પણ હોઈ શકે જેને હું પુનઃપ્રાપ્ત ન કરી શકતો હોઉં અથવા તો હું જેને શોધું છું તે અહીં ન પણ હોય કેટલાક લોકોએ જવાબ આપ્યો છે અથવા તો તેઓ જવાબ આપી શકે એમ માને છે અને ઉદ્દેશ બતાવે છે એમના વતી હું આનંદ છું અને એમને મારા અભિ નંદન આપું છું પણ મારે લાગે તો હું માન એટલું જ નોંધી શકું કે હું—અને આ હું'ની વ્યાખ્યા આપવી એ જ તો કપડું કામ છે—અહીં હું અને મારી ઝંખના, મારા વિશ્વચેતુ સંક્રમણ કરવા લાગું છું આટલી વાત તો નક્કી છે પારીસની શેરીગોમા લમતા કે વિશ્વમા ધૂમના હું મારી સાથે વિ મય અને ઝંખનાને

લઈને ઠરું છું

તમારા ધ્યાનમાં એ આવી ગયું હશે કે હું વિરોધી વિધાનોમાં જીતરી ચૂક્યો છું એ એથી બન્યું કે વિરોધમાં કે વિરોધ સામાન્યમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવા હું અશક્તિમાન છું ? એક બીજાની વિરોધી એવી ચેતનાની લિન્ટ લિન્ટ જૂમિકાઓ પર આપણે જીવીએ છીએ માટે આમ બને છે ? ફરીવાર અને લાગે છે કે બંને શક્યતાઓ સાચી છે ઘણીવાર મને લાગે છે કે હું કશાકમાં માનું છું, હું વિચારું છું એવું મને લાગે છે, હું પક્ષ લઉં છું પસંદગી કરું છું લડું છું અને જ્યારે હું આ કરું છું ત્યારે ઉચ્ચતાથી અને મધ્યમતાથી મરું છું પણ હમેશા મારામાં એક અવાજ જાગે છે જે મને કહે છે કે મારી પસંદગી, મારી ઉચ્ચતા, મારા જિંદી હકાર—આ બધાનો કોઈ નિરપેક્ષ અને અનિશ્ચય પાપો નથી અને તેથી મારે એ બધું છોડી દેવું જોઈએ જોડા મળ નાખીને પડેલી અનિશ્ચિતતા સાથે મારા પ્રયત્નને જોડી દેવાનું જરૂર હોય પણ મારામાં નથી શા માટે હું આ બધું મૂકું છું ? પ્રત્યેક માનવી ત્યારે એકતું હોય છે ત્યારે પોતાની જાતને આ પ્રશ્નો પૂછે છે મૂંઝવણની આ સ્થિતિમાં લેખક લખે છે અને વાચકને ખાસ આવી ગયા હશે કે આ બીજો મુદ્દો ચોક્કસપણે પ્રસ્થાપિત થઈ ગયો છે ૪

એ આમજનો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરી લઉં છું સંદેહવાદ (Scepticism) કે નિસંદેહવાદનો ધંધો કરતો નથી જરૂરીઆતના પ્રશ્ન પરત્વે અને પસંદગીના મુદ્દા અંગે હું દલીલ કરતો નથી કેટલાક લોકો કદાચ કહે કે મારી ગહન અનિશ્ચિતતાને અતિહાસિક રીતે સમજાવવી જોઈએ, કે હું આ કે તે વર્ગનો છું, અથવા તો, હું ગિરનિશ્ચય છું કે મને લિન્ટ કે વિરોધી વલણો કે પરમ્પરાઓ વડે અરિથરનિશ્ચય પાળી

દેવામાં આવ્યો છે; અને આ વલણે કે પરમપરાઓ અતિદાસિક કે વિશેષવિકાસાત્મક (Dialectically) વગેરે રીતે સમજાવી શકાતી ન હોય. હું પુનરાવર્તન કરીને કહું છું કે એવી ક્ષણે આવે છે જ્યારે હું 'પસંદગી' કરું છું કે પક્ષ લઉં છું—પસંદગી કરવાની કે પક્ષ લેવાની એ માત્ર શ્રમણા ન હોય તો. જે આરામાં જિંદે જિંદે પડ્યું છે તેને હું વાચા આપી રહ્યો છું અને સાથેસાથે મારી જાતને સમજાવી રહ્યો છું અને વ્યક્ત કરી રહ્યો છું. હું વૃત્તિઓને વશ થાઉં છું અથવા ખીજ લોકોની વૃત્તિઓનો વિરોધ કરું છું. ખીજા પ્રત્યેકની જેમ, અથવા ઘણાપરા લોકોની જેમ, મને જે સુચવવામાં આવે કે ઠોકી બેસાડવાનારૂં મારા પ્રત્યે રજૂ કરવામાં આવે તેનો વિરોધ કરવાનું વલણ મારામાં છે. ખીજા લોકોનાં દાળપૂર્વકનાં પ્રતિપાદનોમાં હું નકારાત્મક કે ભૂલ ભરેલાં તરફો જોઉં છું. કાર્મ પણ ભૂલભરેલું છે કે નથી તેનો વિચાર કરવાનો અને શો અધિકાર છે? મેં કહ્યું તેમ, જીવનની ત્રીણી ત્રીણી ગાળતોમાં હું 'પસંદ કરું છું', મક્કમતા દર્શાવું છું અને નકાર પણ કરું છું. હું કહું છું કે કાળો રંગ મને ગમતો નથી અને વાદળી રંગ ગમે છે, હું એક કરતા અન્યને શા માટે પસંદગી આપું છું તેવાં કારણો શોધવાનું કદાચ શક્ય અને પણ એ તો લાખી પ્રક્રિયા થાય. હું યુક્તિન રચ કરતાં બાહ્યક્રાંતે વધુ પસંદ કરું છું અને ફેયદો કરતા શૈક્ષરિપયરને. એનો અર્થ એ થયો કે મારી પાસે કલાંક પોરણો છે અને તે સાહિત્યિક છે.

વિગતોમાં જિતયાં વિના કહેવું હોય તો કહેવાય કે ફેયદો કરતાં શૈક્ષરિપયરને હું વધુ પસંદ કરું છું કારણ કે શૈક્ષરિપયરનું વિશ્વ મને વધુ સમૃદ્ધ, વધુ સંકુલ, વધુ સનાતનતાવાળું માનવીય, વધુ ગહન અને વધુ સાચું

લાગે છે. પણ ફેયદોને અતિક્રમી જાય એવું શૈક્ષરિપયરમાં મને શું દેખાય છે? ખાસ કરીને તુચ્છરૂપ અને અમર્ષ, અને સમૃદ્ધ પ્રજાવધી મને શૈક્ષરિપયરમાં દેખાય છે તે વિનોદી ફેન્ચ લેખકમાં જોવા મળતાં નથી. મારી અસત્યસતતા અને મારું વૈકલ્ય ફેયદોમાં ખૂટ છે. શૈક્ષરિપયરમાં મને જેની પ્રતીતિ થાય છે તે ઉત્તરો નથી પણ પ્રશ્નો—સમરયાઓ અને ઘટનાઓ છે; અને સાથેસાથે છે કેટલીક પ્રતીકાત્મક અવસ્થિતિઓ, અથવા આત્મપ્રકાશ—નરવા સહી. અંતિમ ઉકલ નહીં. એથી તો કહું છું કે ઠોકરને ઉત્તર દીધા વિના પ્રશ્ન પૂછવો એ પ્રશ્ન જ ન પૂછવા કરતા વધુ સાચું છે.

મને એ પણ લાગ્યું છે કે મેં વાચેલાં પુસ્તકોમાં ઉત્તરો પ્રશ્નોના સંપૂર્ણ જવાબો નથી આપતા; અને બધી સમસ્યાઓના ખોટા ઉકેલ મને દેખાયા છે. અધિકૃત કહેવાતા બધા સિદ્ધાંતવાદો (Dogmatism) કામચલાઉ હોય છે. એ માત્ર કામચલાઉ હોય છે એટલું જ નહિ, મને તો લાગે છે કે એ ખીલું કંઈ નહિ પણ અટકળોની સરણીઓ છે, ધારણાઓ છે, વસ્તુઓ પ્રત્યે જોવાના માર્ગો છે જેમનું સ્થાન ખીજા આદર્શવાદો કે અમૂર્ત વિભાવનાઓ લઈ શકે. આપણે આપણી જાતને વસ્તુનું હાઈ જેટલું ઉત્તમ રીતે સમજાવી શકાય તેટલું સમજાવીએ છીએ. આદર્શવાદો શૈક્ષીક આત્મ—સૂચનાની મદદથી, તથો વડે પુરવાર થયેલા હમેશા લાગે છે, જે કે વિરોધી આદર્શવાદો એ સાબિત કરે છે કે પહેલા આદર્શવાદો તથો વડે જ નકારાયા છે. દરેક પદ્ધતિસાર પોતાનો નાનો કાર્ટ્રીયન આલેખ પોતાપુરતો તૈયાર કરવો જોઈએ આ ચકવી નાખે એવું કામ છે. હું છું: પણ આ 'હું' કાણ છે? આગળ જતાવ્યું તેમ, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ રૂઢિ છે, પણ, ગમે તેમ તોયે, 'અમે' અથવા 'લોકો' કરતાં ઓછી

સ દિગ્ધ

ગમે તેમ પણ કશુંક છે વસ્તુઓ છે વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે બીજી વસ્તુઓ કરવા વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે— કાર્ય કરવું લાગુ હું કંઈક કરી શકું છું, લખી શકું છું મકાનો બિના કરાય છે, યંત્રો એક જગાએથી બીજી જગાએ આપણને ખસેડે છે, વગેરે કંઈ વધુ એકકક્ષપણે હું જે થોડુંક જાણી શકું તે આટલું ગણતરીઓ થઈ શકે એટલે કે સરળ રીતે કહેવું હોય તો, આપણે વિચારી શકીએ, જ્યાં છીએ ત્યાં જ રહી શકીએ કે વસ્તુઓ વાપરી શકીએ છું એ પણ જાણું છું કે જે કંઈ છે અને જે બનાવાય છે, પ્રત્યેક ચીજ અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી અને જે થાય છે તે ન થયું થવાનું છે આ કંઈ ધૃત્ક્ષ તે ચેરી / ક્ષ નથી, પણ કોણે જાણ્યું કે સભાળ પૂર્વકના પ્રભવઉછેરથી એ બન્ને એક નહિ થઈ શકે ? અને આ કંઈ ધૃત્ક્ષ એક દિવસે અ-કંઈ ધૃત્ક્ષ બની રહેશે નાસ્તિ બીજી વસ્તુઓમાં ફેરફાર થતા પહેલાં આપણા વિચારમાંથી ફાતરકિયાને આપણે દૂર ન કરી શકીએ અને જ્યારે આ કંઈ ધૂત્ અસ્તિત્વ મટી જશે ત્યારે એવું અસ્તિત્વ હવે એમ કોઈ પૂરવાર નહિ કરી શકે મારે વિષયસંગ અને ડગ્ગાઓ છે અને એમના પ્રવૃત્તિઓ અને ખગર નથી અને એવા પ્રમાણ છે કે જે કોઈ એમનું પ્રભવચરણ શોધી શકે અને એ માર્ગે આગળ વધીને એમના 'શાથી' અને 'શા અર્થે' પામી શકે— જે સમ્યક હોય પણ ખરું—તો, ધ્રુવગાઓ, વૃત્તિઓ, રુચિ, ભય, ગ્રેમ અને તિરસ્કારની લાગણીઓને મિટાવી શકાય

મારી એવી જાણ છે કે કશાને માટે કાળજી નથી અને આપણે કોઈ અપરિચેય એવા બળથી જે આર્તિએ છીએ પ્રાપ્ત કરી શકીએ કાળજી નથી આપણી અદરતું બધું જ વિવાદાર્પક છે, જે

માર્ગ બાલ છે (અથવા જેને આપણે 'બાલ' કહીએ છીએ) તથા અથવા વસ્તુઓ, તેનું નિરસન ન થઈ શકે તે અનિરસનીય છે અને મારે માટે તો, અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વ માટે કોઈ પણ કારણ વિનાના છે

૫

મારી પ્રવૃત્તિ વિશે મારી સમજૂતીઓ અને અપૂર્ણ કે ખોટી કે શિથિલ લાગી છે જીવનના હેતુની સમજ વિના હું શા માટે લખું છું તેને વિશે હું નિશ્ચિત રીતે કહી શકું નહિ અને જતા હું હમેશાં લેખક રહ્યો છું, જેવી રીતે જ્યાં સુધી મને યાદ છે ત્યાં સુધી, હું હમેશાં જીવતા આબો છું તેવી રીતે, અને જીવનના અર્થ વિશે વિસ્મય સેવતા આબો છું લખવાની મને ફરજ પડે છે, એટલે કે, મારી જાતને પ્રશ્નો પૂછવાની અને આજગ્યાનું જોવાની અને એ બધું નિરૂપવાની પણ, જ્યારે હું લખું છું ત્યારે જે કંઈ કુતિસત દેખાય છે તેની બાદબાકી કરવી, બીજાઓ અને તેમના વર્તનની ટીકા કરવી અને કેકડી ઉઠાડવી, નીતિપુરસ્કાર— એ બધાનો અર્થ મને બહુ પરિમિત સદર્ભમાં દેખાય છે અને જ્યારે હું પક્ષકાર બનું છું ત્યારે મને આશ્ચર્ય થાય છે કે હું શા માટે તેમ કરું છું અને વિચારું છું કે મારે તેમ નહોતું કરવું જોઈતું મારા અભિપ્રાયો અને પ્રત્યેયો સ્વયં જ લાગણીઓથી ભરી થાય છે જેમની ચચાઈતાને કસોટીએ ચડાવવાનું, એમને સ્પષ્ટ વિચારોમાં ફાતરવું કરવા છતાં, ભાગ્યે જ શક્ય બને છે ખગર તો, વિચારના કરતાં પણ વધુ રસપ્રદ તો છે શા માટે કોઈ વિચારોમાં વિચારોનો વિચાર કરે છે તે મારી જે કૃતિઓ વિરમય અને વિશ્વ સભા ન્ત દશાને અભિ પ્રકત કરે છે તેમાં હું વધુ નિષ્કાંચ રહ્યો છું એમ હું માનું છું જીવનના મળિયા આ વિરમયમાં રોપાયેલા છે મારા અસ્તિત્વના અનન્ય બીજા

છોમાં છું જે જેજે છું તે છે અધિકાર—
અથવા, અધ બનાવી દેતું તેજ.

પણ બધા જ પ્રશ્નો, સરળ કે સંકુલ, સાદા કે મુશ્કેલ, એ માત્ર આરંભણિકુઓ કે પ્રાથમિક આવેગો છે જેઓ ઝડપથી પાછળ રહી જાય છે. તેઓ આપણને યાત્રા માટે, અન્વેષણ માટે ત્રેરે છે; છું પામીશું તેની આપણને જાણ નથી. ઉપદેશક લેખક એમનો પ્રવાસરૂત્તાંતલેખ અગાઉથી જાણતા હોય છે. એમને કશું શોધવાનું હોતું નથી. એમની યાત્રા ખરેખરી જરૂરી નથી કારણ કે તેઓ બીજા લોકોની યાત્રાઓ અને શોધોની પુનર્ગણના કરતા હોય છે. જે જાણીતું છે, તૈયાર છે તેની સાથે તેઓ કામ પાડે છે. આવા લેખકોને કશું પ્રદાન કરવાનું હોતું નથી; તેઓ વધારાના હોય છે; એમનો અનુભવ તેઓ આપણામાં સંક્રમિત કરી શકતા નથી કારણ કે તેઓને કોઈ અનુભવ જ નથી હોતો. સામાન્ય રીતે, ઉત્તરો પહેલાં પ્રશ્નો જન્મના હોય છે. ઉપદેશક કે રાજકારણી લેખક પ્રશ્નો જોતા કયાં પહેલાં ઉત્તરો ખડકે છે, પણ જીવંત ઉત્તરો આ રીતે દ્વાય ન આવે. પ્રશ્ન જોતો કરીને આપણે ઉત્તર સુધી આવીએ કે ન પણ આવીએ. પણ સાહિત્યમાં, ઉત્તર શોધવો કે શોધવામાં નિષ્ફળ નીવડવું એ મહત્વનું નથી. જેઓ પ્રશ્નો જોતા કરીને ઉત્તરો આપે છે અને જેઓ ઉત્તરો આપ્યા વિના પ્રશ્નો જોતા કરે છે તેઓ બન્ને વ્યક્તિઓ તરીકે કે એકત્રો તરીકે સરખી ગણના પામે છે. કારણ કે કૃતિ એ જીવંત વસ્તુ છે, જીવંત વિશ્વ છે; અને આ જીવંત હોવાની હકીકત જ—અર્થાત્, સાચી સૃષ્ટિ—મહત્વની છે. આ વિચાર તરફ હું ફરી પાછો આવીશ.

નિર્બાનિત—કૃતિમાં વળગેલાં જીવંત અને ધબકતા આ તરફ આપરે તો કૃતિનું નિર્માણ કરે છે; તેઓ જીવંત વ્યવસ્થા—તંત્રનાં સભ્યો છે. એમનું મૂલ્ય આમાં રહ્યું છે; રચનાનું મૂલ્ય, સત્ય. કૃતિ—કેદાદરણરૂપે નાટક—એ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો સાથેની પ્રશ્નોત્તરમાલા નથી; કલાકૃતિમાં સાચા ઉત્તરો તો જે કૃતિને પોતાને ઉત્તર આપે એમાં રહેલા છે; કૃતિ પોતે જ કૃતિનો ઉત્તર છે, જેવી રીતે સિમ્પની પોતાનો ઉત્તર પોતે આપે છે અને એક જ ચિત્રમાં એક રંગનિરૂપ અન્ય રંગનિરૂપને ઉત્તર આપે છે તે રીતે. રંગમૃતિમાં આ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો રમતમાના ખેલાડીઓ છે; રંગમૃતિ એ કલાક તરફની રમત છે; અને કૃતિનું મહત્વ જેના પર આધાર રાખે છે તે છે પ્રશ્નોની ઘનતાએ લીધેલું જીવંતરૂપ, પ્રશ્નોની સંકુલતા, એમનું સત્ય, એમની અધિકૃતતા—જીવંત પ્રાણીઓ જેવું સત્ય, અગાધ, હમેશાં વિવાદાત્મક, નિદર્શના (Demonstration) નું સત્ય.

(કમરારૂ)

આકુલતા કે અનાકુલતા, સંબાનિત કે

કાપુરુપ-મહાપુરુપ

—અનલ તરફદાર

કાપુરુપ-મહાપુરુપ એ વાર્તાઓ ઉપરથી સત્યજિત રાયે ઉતારેલું એક ચિત્ર છે, કલકત્તામાં અત્યારે બેસતી ચાલે છે. ચિત્રમાં રાજી થવા જેવું કંઈ નથી, જેમને શ્રી રાયની કલા વિષે જોઈએ મત ધરાવી રાખવો હોય એમણે આ ચિત્ર જુદી જવું.

કાપુરુપ:-પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની 'જનૈક કાપુરુપેર કાહિની' (એક કાપુરુપની વાર્તા) ઉપરથી આ ચિત્ર બન્યું છે. ચોપાટનો એમ્પીઅન દિલ બહેલાવવા શિખાઉ સાથે રમે એવી કંઈક દિગ્દર્શકની દર્શક તરફની Attitude સાથે દેખાઈ આવે છે, કલકત્તાની બસ-ટ્રામને જોઈને અને એમાં નાચિકાની ટિકિટ કપાવી આપના હીરાને જોઈને હવે કંટાળી ગયા છીએ. વાર્તામાં જે એક " ન કહેવાતી " વાત છે, એ જ એવું હાર્દ છે, જ્યાં દિગ્દર્શકે એકેએક સીનને પોતાની હથોટીથી એટલી બધી વધુ પડતી કુશળતાથી બતાવ્યો છે કે પેલું હાર્દ ગોચર બની જાય છે, અને આપણે એંગલની ગોઠવણ અને આપનાઓની કુશળ ગોઠવણથી જોલા થતાં બિમ્બોની કલા ઉપર વારી જવામાંથી નવરા થતા નથી. આખી રજૂઆત એટલી બધી Perfect લાગે છે કે આ કોઈ વાર્તા છે એવું ન લાગતા સારી રીતે અભિનીત અને કુશળતાથી પ્રસ્તુત સીનોની પરંપરા જ આખું ચિત્ર બની રહે છે.

નાચિકાનું મોહું જોઈને કે એનો બૂલંગ જોઈને નાયકને જૂના જમાનાની યાદ સતાવવા લાગે એની આપણને બધાને ખાહી ખબર છે. નાચિકા લગ્નનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરે ત્યારે નાયક વખત માગે અને નાચિકા કહે કે તારે ખરી જરૂર વખતની યોડી જ છે, તારે ખરી જરૂર " બીજા કશાક " ની છે. નાચિકા તે પછી " મૂંઝે બૂલ જના " કીધા સિવાય એક ટી-એરટેટના ખસ્ટ મેનેજરને પરખી નાખે અને વિધિએ દોરી આપેલી બે રેખાઓ દોડતી દોડતી વર્ષો પછી એકાએક મળે ત્યારે નાયક મેનેજરનો અતિથિ થઈને આવે અને નાચિકાને જોતા ચક્કરી ખાઈ જાય, અને લલાભાઈ મેનેજર-ભાઈ મહેમાનને હાથ પીવડાવે, વળી વળીને વાતો કરે, લગી લગીને મનોરંજન કરે, નાચિકા કાળો અસ્મા પહેરી મેનેજરની ગૃહિણીરૂપે રવેટર ગૂંથ્યા કરે અને હવામાનની, આમાં ખાડની ચમચી-ઓની વાતો કરે, રાત પડ્યે નાયકબાબુ " લાડવા ખાવાની " આશા રાખે, નિષ્ફળ જતા સવાર પડ્યે નાચિકાને આવા ખસ્ટ પાસે ન રહેવા દઈ ભગાડી, રીવોલ્વ લેવડાવી, લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ ખાનગીમાં મૂકે અને પછી હીરા કેલીએ હાથ દઈને પાછો આવે એવી વાર્તા આપણે ઉમર વર્ષ જારથી વાચતા આવ્યા છીએ, અને શ્રી રાયે માત્ર આ વાર્તા જ દુનિયા પરની કારીગરી કરીને મૂકી છે, આપણી

સામે. પણ વાર્તા એ નથી— વાર્તા ખરેખર કાપુરુષ નાયકની નથી, વાર્તા પેલી નાયિકાની છે, જેનો બૂલંબ કદી સમજતો નથી, જેના હોઠના વળાંક સાગણીઓને ક્યા ખૂલે વાળે છે તે હમેશાં ધારી લેવાની વસ્તુ હોય છે, અને જે “તું” તારા પતિથી મુખી છે?” ના ઉત્તરમાં “એ વાતને રહસ્ય જ રાખીએ તો ?” કહે છે. મુવતીતું આખું અનેકાર્થી વર્તન જ વાર્તા છે, અને એને સમજી શકવાની અસંકિતવાળા પુરુષની એ જ કાપુરુષતા છે. ગીતના શબ્દો એના એ જ હોય પણ રાગ ખદલાઈ જતાં અમુક ભાવ લંગડાઈ જાય તેમ આખું આ હાદ, ચિત્ર જેતાં જેતાં નજરની સામે લંગડાઈ જાય છે. આપણે નાયકનાયિકાના મહત્વના સંવાદ વખતે એકાએક આવી અડતી (પરદેશી ફિલ્મોમાં જેવેલી) ટૂંકોના કાફો, નાયકે દાઢી કરીને વગાડ્યા પછી ચોડેલી ટેપનો કોસ વગેરે બિરદાવવામાં રહી જઈએ છીએ. નાયક એવી નાયકી અદામાં સિગારેટ ફૂંકે, વખતોવખત આંખો આસમાનમાં ખોડે, ખભે એક ઝાટકો મારીને કોટ લટકાવે, સારા અક્ષરે કાગળ લખે અને સ્ક્રીનના સંવાદો બોલે છે; નાયિકાનો પતિ આરામથી પોતે બાધેલી ફિલ્મીની, પીધેલા વિવિધદાની, ચાખેલી ચાની જતોની અને અહીંની એકલતાની રિવાજ મુજબ વાતો ય કરે છે, નાયિકા માથે ‘રેશમ કા રમાલ’ બાંધી આંખે કાળા અક્ષમાં પહેરી રૂપાની સૂર્યમુખીના આકારની વીંટી પહેરી ચા-પાણી કપો કરે છે. એ ત્રણેમાં એક માત્ર નાયિકા (માધવળી મુખરજી) જ પેલા ઈટાલીઅન ચિત્રકારના વિખ્યાત ચિત્રની જેમ ચિત્રની રહસ્યમયતા, અને વાતલેખકે કહેલી નાયિકા, અજબ સૂઝથી આંખની પાંપણથી લઈને ચાલતી ટપ સુધીમાંથી, બચત કરે છે.

ટૂંકમાં, દિગ્દર્શકે એ ચિત્ર જીવ દઈને ઉતાર્યું નથી. એમાં એના હાથ દેખાય છે,

ચિત્ર નહીં.

મહાપુરુષ : પરશુરામની ‘બિરિચી બાબા’ ઉપરથી આ ચિત્ર બેતરું છે. ઢોંગી ધુતારા સાધુ મહાત્માનો ઢોંગ આખરે હાસ્યાર્પદ રીતે ખુલ્યો પડે એવી આ વાર્તા છે. વાર્તાને હાસ્યાર્પદ બનાવી દે એવું એવું ચિત્ર છે. હાસ્યની ક્ષણેને એચીખેચીને એવી ફારસ જેવી કરી દેવામાં આવી છે કે હસવું નથી આવતું એવું હસવું આવે. બે દહાસ વર્ષની ઉંમરના બિરિચી બાબા અને એનો રિવાજ મુજબનો જેનીવોહરી આસિસ્ટન્ટ હિન્દી સિનેમા માટે નવો નથી અને એ આસિસ્ટન્ટ બ્રહ્માનો વેષ લે ત્યારે વધારાના બે હાથ બાંધવામાં જાતીએ બાધેલા કપડાને બીલત્સ-હાસ્યરસરૂપે બતાવવામાં આવે એ પણ નવું નથી. અત્યાર સુધી શ્રી. રાયનો ચિત્રોમાં જે વિનોદ આવતો એ આટલો નગ્ન નહોતો. હોઠ મરકી જાય અને દિવસો સુધી એનો મરકાટ વારંવાર યાદ આવે એટલી સજીવતા હતી. આ ચિત્રમાં હસવું આવે તે એટલું તકલાદી અને વાહિયાત હાસ્ય પ્રેરે છે કે ખીજી ક્ષણે જીવાઈ જાય. આખા ચિત્રમાં શ્રી રાયની ખરી ખૂબી માત્ર એકેકે સ્થાને અદ્ભુત છટાથી રજૂ થાય છે, અને એની પકવતા, એની કલાત્મકતા અને એમાં રહેલા સૂક્ષ્મ વિનોદની જ આપણે શ્રી રાય પાસે અપેક્ષા રાખીએ, પણ આ ચિત્રમાં એ પૂરી થતી નથી. મૂરખા જેવી વાત કોઈ કહે તો હસવું તો આવે જ, તોતડતા માણસને લાલાલાલાપણુ કરવાનું કહીએ તો પણ આવે જ, પણ એવું બધું મુખર્ષવાળાઓએ સંભાળી લીધું છે. પંજબી પિકચરોમાં આવતા “પોલ્ટન” અને “ઝલકા” જેવા વિદુષકો વગાડી વગાડી હાસ્ય નીખળવવું એ મોટી વાત નથી, ગર્વની વાત તો નથી જ. શ્રી રાય આ ચિત્રમાં માત્ર એક-બે સ્થાને જ ગર્વ લઈ શકે

એવી સુક્ષ્મ વિનોદ છે. એક તો શરૂઆતમાં, ગિરિચીગાથાના મૂક Introduction ના મીનમાં, એમના હાથમાંથી ફેંકાતી પ્રસાદીથી; ટ્રેધનના ફર્સ્ટ ક્લાસના કબ્બામાં બારણે ઊભા ઊભા પગ ધરી ચરણરચના કરાવનાર ગિરિચી ગાથાને આપણે આખેઆપ્યા તે જ સીનથી ઓળખી જઈએ છીએ. તે પછીથી એમની “ખૂખીઓ” કહી બતાવવાની જરૂર નહોતી હતા દિગ્દર્શકે સવાહેરુવાદે કહી છે. પચાસ વર્ષ પહેલાના કે સો વર્ષ પહેલાના કલકત્તાને શ્રી. રાય ખૂળજ, ખૂળજ, ખૂળજ, ખૂળજ સારી રીતે રજૂ કરી શકે છે. એવી આપણને એકદમ ગળા સુધી ખાતરી થઈ ગઈ છે, પણ એનું એ જ નેપા કરવામાં શો ભણીવાર છે? મહા-પુરુષનું આખું સેટિંગ બિટીયરોના જમાનાનું છે, એના આખા મૂક પથ એ જ જમાનાનો છે, એમાં એક ઈલેક્ટ્રિક સેવર, કે રોફ્ટીપીઅરની હાથ જ બહાર પડેલી Complete Works ની ચોપડી ટબલ ઉપર બતાવેથી માત્ર થીગડા જેવું, વર્ષો જૂના ફેટામાં ફીટાઈએ તારીખ આજની ચોડી હોય એવું જ લાગે છે.

અને ખીજી ખૂખી છે એક જથ્થો બીજાને અમુક વાત કહે છે, તેમાં. ફલાણાભાઈની વાત આવતા સ્કીન સ્લેટની જેમ સાફ થઈ જાય છે, ફલાણાભાઈનું પોર્ટ્રેટ આવે છે અને પછી જેમ જેમ ફલાણાભાઈ વિષયક વાત આવે છે તેમ તેમ ઉમેરાતા જતા પાત્રોની ઓળખ એમના પોર્ટ્રેટથી અને લીટીઓ દોરી એમનો સંબંધ ફલાણાભાઈના પોર્ટ્રેટ સાથે કેવા છે તે વંશાવલીની દબે સમજાવવામાં આવે છે, જે ખૂળજ સ્વચ્છ, અને સુક્ષ્મ વિનોદના સ્તરમાં કહેવાય છે. પાત્રોની ઓળખાણ પછી વાત ફલેશબેકની દબે આગળ ચાલે છે એમાં એકએક એક નવા પાત્રનું નામ આવે છે, “બાણુ”. સાલજનાર પૂછે છે. “બાણુ કાણુ?” ફલેશબેકની દબે

ચાલતી ફિલ્મની ગતિ—વાતની ગતિ—અટકી જાય છે અને સ્ટીલ બની જાય છે. “બાણુ એટલે ફલાણાભાઈના સાળા...આમ નહીંને આમ... કવીઅર!” વાત કહેનાર પૂછે છે—“કવીઅર” સાલજનાર કહે છે—અને હંફ દબે સ્ટીલ પાછું મૂવી બની જાય છે, વાત આગળ વધે છે.

બાકી તો કરાવની વાત ન કરીએ એમાં જ ઔચિત્ય છે.

ચારુલતા પછી થી રામનું આ છેલ્લામાં છેલ્લું ચિત્ર છે. કલકત્તાના મેડી-હાઉસોમાં અને નીચો-ધ-ટેલીવેન્શયામાં થી રાયને ધોધમાર ગાળો આપવાની એક બૌદ્ધિક ફેશન ચાલી નીકળી છે થી. રાય વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કલાકારો વચ્ચે સર્ગર્વ બેસી શકે એટલું જખરદસ્ત એમનું પ્રદાન છે, એમની શક્તિઓ વિશે મોઈને શક નથી. પણ શક્તિઓને પૂરેપૂરા ઉપયોગમાં ન લાવે તો દર્શકો તો “ચિત્ર”ને જુએ છે, શું “થયુ છે” તે જુએ છે, શું “શ્રી રાય ધારે તો કરી શકતે” એ નથી ભેટા કે વિચારતા. અને સત્સંહિત રીતે એમને ઉલટબેર વખાણતા, admire કરતા વર્ગને આવા ચિત્રોથી સંખત અફસોસ થાય તેવું સ્વાભાવિક છે. જાલગાય છે કે હવે બગાળના ખૂળજ વિખ્યાત અને લોકપ્રિય અભિનેતાને લઈને થી. રાય “નાયક” ઉતારે છે લોકપ્રિય અભિનેતાઓને થી. રાય આજ સુધી અ-પસંદ કરતા આવ્યા છે. બને તેટલું. જોઈએ હવે શું થાય છે. સૌ સારું થાય એવી આશા રાખીએ. અન્યથાની તૈયારી.

આલોચન

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

ક્યાં છે નવા અવાજો ?

કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળનું વાર્ષિક મુખપત્ર સાહિત્યવિવેચનમાં મૂલ્યવાન ગણાય એવી સામગ્રી લઈને આવે એવી પ્રથા, બળુ છે ત્યાં સુધી, ‘રશ્મિ’ એ શરૂ કરેલી. સોશિયલ કોલેજ, મુંબઈના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળનું વાર્ષિક ‘સમિધ’ એ પ્રથાને પુનરુત્થાપિત કરે છે. સાહિત્યના અધ્યાત્મિક વિવેચકો, સર્જકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ હોય એક સામયિકમાં ભેગા થાય એ આવશ્યક છે. આપણા શિક્ષણની એ એક મોટી ખામી છે કે વિદ્યાર્થી મોટેભાગે એના શાનવિષયના વર્તમાન પ્રવાહથી અસિપ્ત રહેતો હોય છે. પાઠ્યપુસ્તકની બહાર ને હોય છે એ એને ભાગ્યે જ આકર્ષે છે, એ પરીક્ષાપદ્ધતિનું મોટામાં મોટું દુષણ છે. પરિણામ એ આવે છે કે સર્જતા સાહિત્ય સાથે એનો સીધો સંબંધ રહેતો નથી.

એટલે, પ્રતિજ્ઞા અને આશારપદ વિવેચકો અને સર્જકોની વચ્ચે વિદ્યાર્થીને મૂકી આપવો, એના શિક્ષણક્ષેત્રનો ક્ષિતિજવિસ્તાર કરવો, એ કામ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. પણ, કોણ બહે કેમ, હજી આપણે ત્યાં સર્જનનું નોઈએ તેટલું ગૌરવ થતું નથી. વિવેચનો અને અભ્યાસ લેખકો આવાં સામયિકો ભરાય (સિવાય કે એ, વિદ્યાર્થીને હાથે થયાં હોય) એનો ઝાઝો અર્થ દેખાતો નથી. કલાકૃતિના આરવાદમાં વિવેચન મદદગાર બની શકે, એણે બનવું નોઈએ; પણ મોટેભાગે બને છે એવું કે અભ્યાસલેખ જ, વિદ્યાર્થીના હાથમાં, રહે અને કલાકૃતિ સાથે એનો સીધો સંબંધ ન જોડાય.

‘સમિધ’ માં વિદ્યાર્થીઓના—ના, વિદ્યાર્થીનીઓના—લેખો પુસ્તકનો લગભગ એથો, ભાગ શોધે છે અને એનું ધોરણ પ્રશસ્ત્ય કહી શકાય તેવું નથી. વિવેચનમાં રહ બની ગયેલાં મતબ્બેનું પુનરુત્થાપણ વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારનું સાહસ પ્રકટાવવામાં બાધારૂપ નીવડે છે. હકીકતે તો સર્જન અને વિવેચન એ બંનેય ક્ષેત્રે નવા અવાજો—New voices—મહાવિદ્યાલયોમાંથી સંભળાવા નોઈએ. ‘સમિધ’ ના છેડે કાવ્યચુસ્ત આપું છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓની રચના ભાગ્યે જ છે. કોલેજના વાર્ષિકમાં એકાદ લેખ કે કવિતા પ્રગટ કરીને પછી કળણી જતી વ્યક્તિઓની સંખ્યા ટેટલી બધી હોય છે ! કવિતા કે કલાપદ્યાર્થીની સાથે એમનાં નામ હમેશને માટે જોડાઈ જાય એવી નિષ્ઠા અને શક્તિ બહાર કેમ નથી આવતાં એ સવાલ નાનોસૂનો નથી.

‘સમિધ’ નું સંપાદન શ્રી. સુરેશ દલાલ અને શ્રી. દીપક મહેતાએ ખૂબ ઉસ્તાદપૂર્વક કર્યું છે. સર્જકો અને વિવેચકોને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે લાવવાનું કામ એમણે કર્યું છે. હવે વિદ્યાર્થીઓને સર્જકો અને વિવેચકોની વચ્ચે લઈ જવાનું કામ કરવાનું બાકી રહે છે. પહેલું સહેલું છે, બીજું અઘરું. રવ. બળવંતરામે કયાંક કલાનું સ્મરણમાં છે કે વિદ્યાર્થી વિદ્વાન શા માટે ન હોય ? આવી ખુમારી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રગટે તો જ્ઞાનવચ્ચમાં હોમાયેલાં સમિધનું સાથકંઠ જાણી શકાય.

કાવ્યચુસ્તમાં આપેલા અનુવાદોમાં ફોર્સ્ટના કાવ્યના એક કરતાં વધારે અનુવાદ આપવામાં

આવ્યા છે તે તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ? એવી કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી. સુરેશ દલાલે કરેલા અનુવાદ ઘણા નબળા છે. ત્રિપ્રકાન્તના અનુવાદની સાથે મૂકવા જેવા હેમન્ત દેસાઈના અનુવાદ લઈ શકાયો હોત. સુન્દરગનો અનુવાદ સ્મરણે ચરે છે પણ એ ચ સંતોષકારક નથી. કાવ્યગુરુ મૂકવાનું સૂઝયું તો વાર્તાગુરુ શા માટે નહિ ? કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ પરત્વેના સંપાદકોના અભિગ્રહો જેટલા ઓછા નરે તેટલું વધુ મોકળું ક્ષેત્ર વિદ્યાર્થીઓને મળે, છતાંછપના વાર્તા લખનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નાની નથી હોતી. આ નિમિત્તે એમને હાથ પકડવાનું પ્રયત્નકૃત્ય થયું હોત તો ? આશા રાખીએ કે હવે પછીનાં વર્ષોમાં એ થશે.

[સન્નિધિ : સં. સુરેશ દલાલ અને હીપક મહેતા. પ્રાપ્તિસ્થાન : સ્વાતિ પ્રકાશન, સુબ્ર. રૂપિયા આરો. દિષ્ટિ વિનાનું સંપાદન

‘નજરુ’ લાગી’ સંગ્રહમાં ગુજરાતી લોકગીતોથી માંડીને આજના નવીનતમ ગણાતા કવિની રચનાઓ સુધીની ગીતસામગ્રીનું પ્રતિનિધિત્વ થાય એવા આશય સંપાદકોએ રાખેલા જણાય છે. સંગ્રહની શરૂઆતમાં નેરોલો નિબંધ ‘આ ઊડી આલ્મા ધૂપ’ ગીતના કામ્ય પ્રકારની ચર્ચા કરે છે. પણ ૨૬ અર્થમાં જેને આપણે ગીત કહીએ છીએ એવી જ માત્ર રચનાઓ આ સંગ્રહમાં નથી. સંપાદકોએ લખ્યું છે : “સંગ્રહીત રચનાઓને ગેય રચના તરીકે ઓળખાવી છે તે પરથી રચનાઓ ગીત પ્રકારની છે એમ રહેને સમજી શકાય અને ‘ગીત’ શબ્દનો આ સંદર્ભમાં જે ૨૬ અર્થ છે તે ઘણીખરી રચનાઓને લાગુ પાડી શકારો. પણ આમાંની ગણતર રચનાઓ સાથે ‘ગીત’ નો આ અર્થ બંધ ગેસતો નહીં આવે અને છતાં અમે એમને ગેય ગણી છે.” આમ શા કારણે કરવું ? પાંચું તેના ખુલાસો નેવા નેવા છે : “તેના કારણરૂપે જો કંઈ સ્વીકાર્ય હોય તો એટલું કહીએ કે હવે ‘ગીત’ ને અર્થમાં ગેય છે એ અર્થમાં નહીં તો ખીજી રીતે એમને ગેય ગણી શકાય છે.”

ટૂંકમાં, ગીતોના સંપાદનમાં સંપાદકોએ કેવી મૂલવણ અનુભવી છે તેનો આ સંગ્રહ પુરાવો બની રહે છે.

સંપાદનમાં સંપાદકોની ગાણિતિક મનોરુચિએ ન લાજવવા જેવા ભાગ લાજ્યો છે. ભણીતા કવિઓનાં ગીતો પાંચ પાંચ લીધાં છે; અને એ ન્યાયે દયારામ, ન્હાનાલાલ, ઉશનર અને રમેશ બની સરખા બિતરે છે ! આ ચાર કવિઓ ઉપરાંત ખીજા ઘણાની પાંચ પાંચ કૃતિઓ છે પણ મેઘાણીની પાંચ નહિ ! મુળકના ગીતકારોને ખૂણેખાંચરેથી સંપાદકોએ શોધી લીધા છે બ્યારે સૌરાષ્ટ્રી બોલીના લાલશંકર રાવળ અને ‘મીનપિયાસી’ ની એકેય રચના નથી. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી તો એમને યાદે ચ રોના આવે ? સામાન્ય કક્ષાની ગઝલો સ્થાન પામી છે, તો રઘુવીર ચૌધરી અને મનહર મોદીની કૃતિઓ નહિ લેવાનું કયું પ્રયોજન ? બધાં જ સામયિકો નેઈ જવાની જહેમત ઉઠાવી હોત તો કેટલીક સારી રચનાઓ રહી જવા ન પામત.

ગોવર્ધનરામને હડહડતો અન્યાય સંપાદકોએ કર્યો છે. એમની એક કૃતિ લીધી અને તે પણ ભર્તૃહરિના શ્લોકનો અનુવાદ ! ‘રનેહસુદા’ માં ગીત રચનાઓ છે એ સંપાદકોના ધ્યાન બહાર ગયું ? બળવંતરાય અને શુભાળદાસની નબળી રચનાઓ પસંદ કરવા પાછળ કંઈ દિષ્ટિ કામ કરી ગઈ ? લોકગીતોમાં આકાશવાણી રેકૉર્ડોની સારી મદદ સંપાદકોને મળી લાગે છે. એમાં ચે ‘બેબનિયુ’ અને ‘મેરલી’ થી બહુ દૂર જઈ શકાયું નથી. ગુજરાતનાં સાગરકાંઠાના ગીતો વિના ગીતોનું કોષપિણ્ય સંપાદન અધૂરું જ લેખાય. મધ્યકાલીન ભાષા પ્રત્યે અહીં ઉત્પ્રાસિકાદૃતિ સેવાઈ છે. ઉત્પ્રાસિકાદૃતિથી સંપાદન કરવા નીકળવામાં સંપાદન કયાંનો અલરખો સંતોષાતો હશે, હેતુ બર નથી આવતો. ગુજરાતમાં નજરુ’ લાગે એવી અને એટલી ગીતસમૃદ્ધિ છે પણ નજરાઈ બંધ એવા આ સંગ્રહ નથી.

[નજરુ’ લાગી : સં. સુરેશ દલાલ, બાલ મલ્લ : સ્વાતિ પ્રકાશન, સુબ્ર. રૂ. ૬-૫૦]

એશિયાઈ આંધીની એંધાણી !

નવો એશિયાઈ લેન્ડસ્કેપ

— ભાગીલાલ ગાંધી

૧. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વનો રાજકીય તખ્તો બદલાયો છે. મુશ્કેલી રચાને એશિયા રજૂઆત બની રહ્યું છે : 'મોઝો-સુલ્ઝો-અયુબની ધરીએ એશિયાને ફેંચીને પાંડુ' છે.

૨. એશિયાનો મધ્યયુગી ઇતિહાસ ફરી સળગળતો થાય તો નવાઈ પામવાને કારણ નથી.

૩. નવી શહેનશાહતો, સેન્યો અને વીર નાયકોની રજૂઆત તરીકે એશિયા ફરી એક વાર ઇતિહાસ-મહેર બની બધાં તો નવાઈ નહિ.

૪. અને તે મધ્યયુગી અંગ્રીજીખાની કરતાં કે અઘતેન-ધુર્ગા હિટલર કરતાં કે ફેન્ચ-ડચ-બ્રિટિશ ગોરી વિંસાહતી કરતાં વધુ ઘાતકી નહિ જ બીવડે એમ માનવાને ય કારણ નથી. એના હિમાકમાં દુનિયા આંખોને 'શરણે' આધુવાનું રવખન હશે, અને એના મોંમાં પર સર્વસંહારક અણુબોમ્બનો તાજ હશે !

૫. પાકિસ્તાને ભારતના સીમાડા ફરી સળગાવ્યા છે. આંગ્રખતોને એનો દાવ-કાઈ એક જ સરહદ પૂરતો નથી, કાઈ એક જ હેલુ પૂરતો નથી, એ તો હવે 'રેપ્લેટ થયું' છે. અને આપણા સંરક્ષણ પ્રધાને પાકિસ્તાનના ગંગે તેના હક્કોને મારી હાંપવાની ભારતીય સંરક્ષણની તાકાત બહેર કરીને આપણને આશ્વાસન આપવાનું ચં કહ્યું છે.

૬. —વાત સાચી છે કે ચીનનાં આક્રમણ પછીના આદી વરસ દરમિયાન આખો જ લશ્કરી તાકાત હાસિલ કરી છે એ અંગાહતી સરખામણીમાં વાણી ગ્રાંસ્ત્રાહક છે.

૭. પરંતુ, આખા એશિયા પર જે પ્રકારની આંધી

જોતરી રહી છે તે જોતાં હવે આવી કાઈ નિરાંત શેવવાની શક્યતા જ નથી તેનું શું ? જે ચિત્ર બિપતી રહ્યું છે તે આતું છે.

ભારત પર ઘેરાતાં વાદળ એશિયાઈ આંધીનો જ એક ભાગ છે, અને એના સંદર્ભમાં જ એની મુશ્કિલ છે.

પાકિસ્તાન હવે એશિયાની એક જગતજસત શક્તિવાળી ધરીમાં બેઠાયું છે. અણુબોમ્બોનો પ્રયોગ દ્વારા દુનિયાની મહાસત્તાઓએ પોતાનું 'ધાત' દરવા હોડે ચઢેલા ચીનની ધરી પર સુકળી (પ્ર-ડોનેશિયા) અને અયુબ (પાકિસ્તાન) જોયા અભા છે.

પાકિસ્તાન હજી પશ્ચિમી વચસવાળી 'સિમટા' અને 'સેન્ટો' ની પશ્ચિમી ધરીનું સભ્ય છે. છતાં, એ ધરીના જ મુખ્ય નિશાન (ટાર્ગેટ) બનેલા શામવાદી ચીનની ધરીના ય ભારત સામે. ઉપયોગ કરવાની એની આવડત બેચા પછી તો, રાજદ્વારી શાણક નીતિમાં એક ઉત્તાહ તરીકેની તેની પ્રતિપા જગતજગતમાં વધી રહી છે. એક બાજુ, પશ્ચિમ એના મધ્ય આળા બેવા છતાં, હજી, એને પોતાના 'લાલ-મોં'માં વાપરવાનો મનમુખો જતો કરતું નથી; તો બીજી બાજુ, "૧૦૦ ટકા કમ્યુનિસ્ટ નહિ તે બધા જ-દુસ્મન" એવા અંતિમ સિદ્ધાન્તને વરેલા સામ્યવાદી ચીને પણ પાકિસ્તાનને, તે સીઆર-સેન્ટોનું સભ્ય હોવા છતાં, ભારત સામેના તત્કાળ યેતરા પૂરતું પોતાને ઉપયોગી ગણીને સમાધાન કરી લીધું જણાયું છે.

પાકિસ્તાનના ભારત-સીમાને આક્રમણમાં અમેરિકા શસ્ત્રો વાપરશે તો તેને એવી સહાય જ બંધ કરી દેવામાં આવશે. છતાં, અમેરિકા શાએજ આવું કર્યું વિચારવા થ તૈયાર થશે એ નિશ્ચિત છે. જોકે આક્રમકતાને આક્રમણ કર્યું જ નથી. પાકિસ્તાને જે કિંદ્રિ અમેરિકાના શસ્ત્રો વાપર્યાં છે તે ગયાપ-માટે જ વાપર્યાં હતાં - આત્મા વિતંડવાદ નીચે બધું છાપરી દેવાનો થ. પ્રયાસ થશે કે

૧. એકાદો પછી, શાસ્ત્રીની, અમેરિકા મુલાકાતની, ઘટના તથા પાકિસ્તાનને હાથે ભારત સામે વપરાયેલા અમેરિકા શસ્ત્રોની હકીકત; ૨. ઉપરાંત, પાકિસ્તાનને આક્રમક ગણીને તેના હાથે હાથે, પોકાવાનો દંડ પ્રયાસ કરવાની અમેરિકા-ઘટનાની યિનતૈયારી; આ બધું ભારતને પોતાના ઉપર પ્રકારરૂપ લાગે તો તેમાં અમેરિકાની જવાબદારી નાની સ્તી નથી.

“હિંદી રુસી ભાઈભાઈ?”

પરંતુ આમાંથી એવો દેકારો શરૂ કરી દેવામાં આવ્યો છે કે - “અમેરિકા ભારતને હેઠ હાથ રહ્યું છે; માટે ચર્ચા, રશિયાની છીની નાચે, ભારત અને રશિયાએ એકત્ર થઈ વિશ્વરાજકારણના તખ્તા પર બૂઝવું રહ્યું...” વગેરે, સર, તો પ્રશ્ન એવો છે.

● હિંદી ચીની ભાઈભાઈના ઘાતપ્રી અનુભવ પછી, હવે ‘હિંદી રુસી ભાઈભાઈ’નું સૂત્ર કેવળ એવું જ નથી; ભારતની રાજદારી ચન્થતાનું જ પ્રદર્શન કરશે. આવો પ્રયાસ સામ્યવાદીઓ કરે એ સમભવ એવું છે. પરંતુ, લોકસાહીમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા તરફથી આવી અમળન્ય શ્રદ્ધાનો પ્રચાર આભવાતક જ નીવડશે. (આવા સંજો, ધખાણો જે અમેરિકા ઉપર દખાણ લાવવા પૂરાં હોય તો થણ પ્રભની આજની અરિયતતાની પાઈ જૂંમમાં એ પ્રભને ગેરમાર્ગે દોરવાનારા નીવડશે; અને રાજદારી કુનેહની દષ્ટિએ ખાલિશ જ ગણાશે.)

● પોતાનો યુનો સંતાડવા એવું એવો થણ આલેખ કરી છે કે ભારતે અમારી સામે અમેરિકા શસ્ત્રો વાપર્યાં છે; અને અમેરિકા નિષ્ક્રિય એવી ‘વખાણ’ કરવા રોડમાં થ દલા.

● આનો હરગીઝ અર્થ એવો નહોતો કે અમેરિકા અજેનો કશો ‘અમ’ આપણે ટકાવી રાખવાનો રહે છે.

અમેરિકાની જઈ વિદેશનીતિ

અમેરિકા કોર્ડ, દેવદત નથી જ નથી; એ વાત કહેવાની જરૂર ન હોય. અમેરિકા એની વિષદષ્ટિને તરેલું છે અને તે અનુસાર એનો બૂઝ સર્જી છે. કેટલીક વાર એ એના ધમકમાં અને હાથી વાર એશિયાઈ પરિસ્થિતિ વિષેના એના પૂર્વશ્રદ્ધામાં ભારે જલથાપો ખાટું રહ્યું છે. એના હાથે ‘અપમાનિત’ થવાની લાગણીને કારણે જ અનેક સ્વનંત્ર દેશોએ અને રામ્યકલ્યાણે સામ્યવાદ તરફ દષ્ટિ નાખી છે; હાથ લંબાવ્યો છે. અમેરિકાની વિદેશનીતિની આવી જડતા, અંતે તો, એને જ ભારે પડતી રહી છે. જો કે, પ્રે. કેનેડીના યુગમાં આને અજે નવી તકેદારી વસ્તુ હતી; અને ત્યારથી જુલો સુધરાતી રહી છે. છતાં, પ્રે. વ્લનસનના હાથે શરી ‘કેલટો’ પાસે તો નુશી નખાનો ને કે એ પ્રજા જાગે તો અમેરિકાએ એનાં કાંચાં દારા જ એના જવાબ આપવો રહે છે.

● પરંતુ, અંતે તો સવાલ આ કે તે પ્રેસિડન્ટના વર્તન-વર્તીવનો નથી.

સવાલ મૂળજૂત મૂલ્યોનો જ છે.

અને એ થણ એશિયાઈ પરિસ્થિતિના નક્કર સંદર્ભમાં જ આપી શકાય. આ નક્કર સંદર્ભ જ એ છે કે ભારત ઉપર ધેરાવા વાદ્ય એશિયાઈ આધિનો જ એક ભાગ છે.

યુરોપમાં સ્થિરતા : એશિયામાં બૂઝપ!

ખીચ વિષયક પછી યુરોપમાં સ્થિરતા અને સલામતીનો યુગ આરંભાયો છે. ત્યારે એશિયા ખરેખરી રણબૂમિમાં ફેરવાઈ રહ્યું છે.

સામ્યવાદી ચીનના અસ્તિત્વે જ એશિયાની આખી સમગ્રતાને જ બેધી ચતી કરી નાખી છે.

એક બાજુ યુરોપ-અમેરિકામાં રશિયાને Contain કરવાનું સામર્થ્ય બેજુ ‘અણુ’, અને રશિયાની અંદર થણ આંતરિક પરિવર્તન ચતાં શાંતિમય સંક્રાંતિવાદની શક્યતા જાગી; ત્યારે ખીચા ખાણ, એશિયામાં

ચીનને Contain કરવાના પ્રયાસો વિફળ રહ્યા છે ઉત્તર ઠોરીઆ, ઉત્તર વિએટનામ તથા લાઓસ, દક્ષિણ વિએટનામમાં એનો વિસ્તાર થઈ ચૂક્યો છે, અને એશિયાના અન્ય દેશો ઉપર એની શેઠ અને ધાક વધી રહી છે

—“સીઆટો” “સેન્ટો” જેવા બહારના શક્તિશાળી વર્ચસવાળા સરકારી એજેન્સીઓ એશિયાઈ સમતુલા જાળવવા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, અને દક્ષિણ વિએટનામ જેવામાં સીધી અદમક અમેરિકી સહાય પણ મ્યાનમારિક પરિસ્થિતિમાં આમલ પરિવર્તન આણવામાં નિષ્ફળ જ રહી છે

ખીન વિશ્વયુદ્ધ બાદ જન્મત આણુ એશિયાઈ વ્યૂહમાં ફેળાણુ છે અને માઓ-સુટ્લેઈ-અયુનની ધરીએ આખાએ એશિયાઈ જોળાઈને શાંતિના નામે કાયમી અસ્થિરતામાં જે રીતે ફેળાણુ માડ્યો છે એ જોતાં તે એમ જ કહેવાનું રહે છે કે —

● એશિયાની સ્થિરતા અને સલામતી લાગા વરસો સુધી સ્વપ્ન સમી જ રહેશે એશિયાઈ સીમાડા વરસો સુધી ધીખતા જ રહેશે

માઓ, અયુન કે સુઝોઉની વિસ્તારવાદી મૂખ થોડી મોરસ ફૂટ કે મોરસ માઈલ બેટ ધરવાધી સતોધાવાની સલાવના નથી કેમકે એમની એ જરૂરીઆત રાજદ્વારી છે વગતી વધારાના ઉકેલ માટે નથી, ખોરાખ અને જીવનની ખીજ પ્રાથમિક જરૂરીઆતોની મોઢનો લાભ નથી, સરકાર પ્રચાર અને ધર્મબોધના ઉન્નત હેતુની તો કરવાના જ શી ? બહે, ધાક અને તલવાગને જોરે તમામ સવાલો અને સમસ્યાઓનો અતલાવવાની ખુશરી એના લોલીમાં છે

—ભય કેવળ ચુકીને નથી, ચુક કરતાય વધુ ખતરનાક લાખો વિસ્તારવાદી પ્રપચી વ્યૂહનો છે

એટલે હવે પ નહેરુના સૂચો — “સિઓલેસ, પ્લેટિટયુડસ” વાગોળ્યા કરવાનો અર્થ નથી

એશિયામાં ચીનને ખજરદારી સલાખવી શકે તેવી શક્તિશક્તિની જરૂર છે અને એના

કરતાય વિશેષ જરૂર છે, ફરગામી દર્શન અને મૂલ્યનિષ્ઠ સકંપની

● રશિયા, અમેરિકા કે યુનો પાસે અણુઘનીકારા એશિયાઈ રક્ષણની એટલી માગવાનોય કશો જ અર્થ નથી એ તો એશિયામાં ચીનના વિસ્તાર વાદ સામે પડકાર કરવાની આપણી જવાબદારી તૈયારી ઉપર જ નિર્ભર છે એશિયાની સમતુલા સ્થાપવામાં અણુણી ભાગ લઈએ જ ભારત પોતાની રક્ષણની હરોળો દૂર દૂર દક્ષિણ વિએટનામ અને સરહદે તિએટમાં જીલી કરી શકશે આપણા સીમાડા સાકડા કરીને, ખીજાએને પહેલા વધેરાવા દઈને, અતે આપણે ગયી જવાની લાલસા હશે તો તે માટે-ભારતની એ શાહમુખી મિનજોડાણુ નીતિ માટે ભારતે જ પચ્તાવુ પડવાનું છે

● અમેરિકા-બ્રિટન પણ પાકિસ્તાનને રીઝવવાની તથા ચીન-ઇન્ડોનેશિયા અંગેય appeasementની નીતિ અખત્યાર કરી, ભારતને જી સમા મૂખવા દઈ, એને છેવટે રશિયા લાલી ઘસડાવા દેશે તો, અતે તો, એણે જ પચ્તાવુ પડવાનું છે

છેવટે તા, ચીનની ધરીનું સમાન લક્ષણ સૌનો એક ચા ખીજા પ્રકારનો સર્વસત્તાવાદ છે, તે ખીજા બાજુ, ગમે તેટલા મતભેદ અને પૂર્વમદો છતાં, લોકશાહી ધરીની એકતા જ એશિયાની સ્થિરતા અને શાંતિની સ્થાપના કરી શકશે

[૬-૫-૬૫]

(દિશવિદેશ ચા ૧)

પાકિસ્તાન :

આક્રમક યુદ્ધવ્યૂહ સામે સમજ
સંરક્ષણનો શસ્ત્રવ્યૂહ

એ વાત સાચી છે કે :

પાકિસ્તાન ભરતખંડનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે; અને પ્રજાનો ઇતિહાસ, સાંક્રારિક આદિ સ્રોત એક છે, પકિસ્તાન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનવાથી પ્રજાની મૂળભૂત એકતા કંઈ અડચણ થતી નથી. જાનેનાં સહિયારો દ્વિતોનો કંઈ છેદ ભેડી જતો નથી.

—ભારતે મોટું મન રાખીને પાક. સાથે એકતા સાધી ભેરી રહી એવી રાજ્ય જોવાની સલાહ કંઈ મૂળ-ભૂત રીતે અપેક્ષા નથી.

—એ વાત પણ સાચી છે કે : એશિયાની મહાન પ્રજાઓ અને વિરાટ રાષ્ટ્રોમાં ચીન અને ભારત અગ્રણી છે. બંનેની સંસ્કૃતિ અને બંનેના પ્રાચીન સંબંધ બળ્ય છે. આજેય બંનેના રાજદ્વારી રાહ ગમે તેટલા જુદા પડ્યા છતાં એશિયા અંગેની બંનેની જવાબદારી ટકતી નથી. અને કુદરતે જેમને સામપડોમી તરીકે નીમ્યાં છે એમની વચ્ચે સદાકાળનાં વેરઝેર એકેવના દિનમાં નથી.

—ભારતે મોટું મન રાખીને ચ ચીન સાથે મેત્રી સાધી ભેરી રહી એવી વિનંતિયાળી મલાદ કંઈ મૂળ-ભૂત રીતે અપેક્ષા નથી.

—તો, જયપ્રકાશજી બોધે છે એવી પાક. સાથેની 'એકતા' અને ચીન સાથેની 'મિત્રતા' જને ભારત જ નહિ સમગ્ર એશિયા અને વિશ્વના ભાવિ યાદે લખવાર છે.

આજે નહિ તો કાલે, નજીકના નહિ તો દુરના ભવિષ્ય વ, એવી કિંદ્રિ સાધવાનો યુગાર્થ એ દેશોએ કરતો પડવાનો છે.

પરંતુ, ભારતની ઇચ્છાની જ વાત હોત, ભારત એકતાની પ્રજાની વાત હોત, તો પાકિસ્તાન જુદું જ પડ્યું ન હોત; બંને વચ્ચે એકતા. અને આદ મેત્રી ન હોત તો ચ કુમળીના સંબંધ તો ન જ હોત. બધા

દાય પાકિસ્તાનનો નહિ જ હોય; અને ભારતની જુલો નહિ અંધ હોય એમ પણ કહેવાનો હેતુ નથી.

પરંતુ ભારતની ઇચ્છા અને ગભની વાત હોત તો પાકિસ્તાન ચીનના આજે ચડ્યું ન હોત; અચુબના જોળે પડ્યું ન હોત. ભારત સામેનાં કેપ અને આક્રમણના પંથે પડ્યું ન હોત.

ઇતિહાસની વાસ્તવતા,
કૂરતા અને કઠોરતા !

ઇતિહાસની વાસ્તવતા એ છે કે ગમે તેટલા અધ્યા અને ઉદ્દેશનાં કાળોગ્ગતાં પં નહેરુએ થાંત ઉકેલના પ્રયાસો કરવામાં કદાચ અતિરેકની જુલો કરી હતી; અને શાખીજી વ, કદાચ એ જ અતિરેકના પ્રયાસમાં પસાઇ રહ્યા છે !

ઇતિહાસની કૂરતા એ છે કે દગાખોરીના કલ-ભારની આશાધનામાં પડિતજી વાસ્તવતાને ઉવેખી રહ્યા હતા.

—ભારત અને પાક જે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો થતાં જ પાકિસ્તાને કારમીર-ઉપર આક્રમણ કર્યું અને કરાવ્યું એ પહેલો ઘટના હતી.

—ચીને ભારતના સીમાડા દબાવ્યા તે અતિ આક્રમક ક્યું એ બીજી ઘટના હતી.

ઇતિહાસની કઠોરતા એ છે કે, બાળે આઘાતો—આક્રમણો પછી ધ, પડિતજીની જેમ, શાખીજીની સરકાર પણ નવેસરથી ગફલતમાં રહી છે.

—પડિતજી સામ્યવાદી ચીનને ન સમજી શકવાને કારણે એશિયાઈ વાસ્તવતાને નિહાળી ન શક્યા.

—શાખીજી સામ્યવાદી ચીનને સાથે ચહેલા અચુબની સમત સમજી ન શક્યા. (પશ્ચિમી દેશો પણ

પાકિસ્તાનની આખતમા હજી બ્રમ-મુલાવામા નથી જ એમ માનનાને કારણે નહીં અને અગાઉ અમેરિકા સુદ્ધએ સામ્યવાદી ચીનને સમજવામા થાપ આપી હતી એને 'એથ્રી-ચીન' 'નેચનાલીસ્ટ' ક્રાંતિ ગણીને થાપડવાની નીતિ અખતવાર કરી હતી, અને હજી આજે ય ડ્રિટન અને ક્રાન્સ ચીન-પાકની ઉપયોગ કરી લેવાની દાનત રાખી એમને મન્યૂત કરી રહ્યા છે)

● અયુનને નવે અવતાર હજી ય ભારત નહિ સમજે તો સૌથી પ્રથમ, સૌથી વિશેષ જોખમ એને જ છે

—કાશ્મીરી સરહદના ભારતીય પ્રદેશમાંથી, ભારતને ભોજે, ચીનને હવાયે જૂમિ ધરી દીધી એ ષટના, ચીનની તરફી આંખી વિશ્વમાં વગાડવાની પાકની કામગીરી નામજલ ખેડેલોને દરેકરી તાલીમ આપવાની એની કારવાહ; ચીની જામુસી જાગને વિસ્તારવા અને અવસ્થિત કરવામા એની મહાપ અને સગરક, ભારતીય સરહદો ભોંસમા લેવાની ચીનની પૂર્વયોજિત પ્રવૃત્તિમા લાગીદારી !

આ પંથા પછી પાકિસ્તાન ચીનના આઠે અલ્પ છે એ સ્પષ્ટ કરવાનું રહે છે શું ?

અસ્થુખખાએ માઓનો વેશ સંભાળે છે માઓનો મિલજ, માઓના સૂત્રો, માઓના પેતરા, માઓની ખુમારી, (દુનિયા આખી પ્રત્યે કંડી ઉપેક્ષા) અથુજે ભારે કુશળતાથી કાચાકાપ સાંઘ્યો છે.

અને ભારે કુશળતાથી ભારતપર માઓપથી પ્રયોગ, નવસેરથી, આદર્શો છે (૧) ભારત-પાક સરહદો વિશેના સીમાહનની ફરિયાદથી એણે શરૂઆત કરી છે (૨) કંઈકેટલે ઉપર કળજે ક્યાં પછી એ અગાઉથી ચોતાના જ કાષ્ટનીયે હોવાનો 'હકીકતી આધાર' કલ્પનાના બલે જાહેર કર્યો છે (૩) કેળવ સરહદો નહિ, કચ્છના રણમા ય ચોતાના અધિકારો હોવાનું જણાયુ છે (૪) પાકમણ દ્વારા ફેસનો કરી લેવાની દિટવરી દાદખીરી દાખવી છે (૫) કચ્છની વાટાઘાટોને ઓથે, એ જ દિવસોમા ખીખી સરહદો

રથો ઉપર ધસારા કર્યા છે (૬) 'એક તરફી' સુદ્ધ અને 'એક તરફી' સમજવિરામની પેકિ ગુપ્તી રમત પણ રમે છે (૭) તમામ ઓક્ષેપોના 'એક' માત્ર જવાબ 'અને નહિ, ભરત ખુનેગાર છે', 'અમેરિકા શત્રોનો આક્રમક ઉપયોગ ભારતે કર્યો છે' એટલી નફ્ટ હદે નિવેદનો કરતા તેને કશો મત્રાય નથી

● દૂકમા, દળાથેલો પ્રદેશ ચોતાના કમજમા કામખી થઈ જાય એ માટે જરૂરી તમામ પ્રકારની સામ, દામ, દડ, લાય, ભેદની નીતિ તેણે અખતવાર કરી છે -

હલિહાસની આ નરી હખકત છે ખીખ વિશ્વસુદ્ધ પછીની એશિયાઈ આધીનો આ પરચો છે, પડોશી પાકની સત્તાશાહી આત્મશ્રદ્ધાનો આ ફગવારનો ફટકો છે પરંતુ, ભારતને ય ચોતાની ઠાક આત્મશ્રદ્ધા હોવી જરૂરી છે કચ્છનો મામલો, તેના રણપ્રદશને કારણે, હવામાનને કારણે, અગર ક્રિટિક-અમેરિકાના દળાથુને કારણે તરકાલ ઠડો પડે; થોડાક લાગો વખત ઠડો પડે એ ય ખનવા જોગ છે.

ભારત તો શાંતિ-મૈત્રીની હોશમા હાથ લગાવી દીવો જ છે; પણ એથી શું ?

—કચ્છ મોરને સમજવિરામની દરખામ્તો મુટાઈ રહી છે એ જવા જ દિવસો દરમ્યાન પાકિસ્તાને ભારતની તમામ સરહદો (પૂ ખગાળ, આસામ, નિપુરા-જમ્મુ-કાશ્મીર પખળ-રાજસ્થાન) ઉપર નાના મોટા ધસારા કર્યા છે જગી સૈન્ય જમાવરો ચાલુ રાખી છે અને વધારી છે

આ અતિમ હકીકત મૈનાનો નહિ, દુસ્મનીનો હાથ ઝોગખી લેવા પૂરતી નથી શું ?

દુસ્મનીનો ઉકેલ આછુષા સાનુ પાકીસ્તાન વેત નમતું હોય તો ભારત હાથ નમે, પરંતુ કેવળ સામાનો ભોગ બનવાની તૈયારી કે દુનિયા મા સુદ્ધખેર તરીકે વગેલાઈ જવાની દહેશત એ કોઈપણ સ્વાભિમાની દેશ માટે લાભમ નથી.

મૈત્રીની એક જ કસોટી , ૬૬

૫ નહેરુએ પેદા કરેલ દ્વિષ (રિવિયા)નો અત હવે આપી જવો જોઈએ ન્યાયથી અને ઉદારતાથી ય

ચીનને અને પાકિસ્તાનને જે કાંઈ આપવા જેવું હોય તે આપી દેવામાં કશો દોષ નથી. પરંતુ એની એક જ શર્ત :

“બોલ્ડુ” ચાલ્ડુ” માફ... પરસ્પર મૈત્રીના કોલકરાર—સહિવારા સંરક્ષણ માટે, આખા એશિયાને શિરે બિતરેલી ચીની આંધી સામે સંયુક્ત સંસ્થાપના”

પરંતુ આજે આવી કશી ભૂમિકા જ નથી. બલકે આજે તો રૂશિન સાથે જ ભળી બળને વ્યવસ્થિત પૂર્વ-યોજિત વિસ્તારવાદી નેમ દ્વારા ભારતને ભાંસવા લાઇ સાચાર, બનાવી, એકલું અડધું પાડી, વરસો લગી એના પ્રદેશો, દખાવી રાખીને અંતે પચાવી પાડવાની જ (અને ઉપરથી ભારતને બાયલા તરીકે ઓળખાવી જ) દાનત હોય ત્યાં સુધી ભારત માટે કોઈ દિધાને રચાન જ નથી. મિથ્યા Dilemmaનું જૂત માથા ઉપરથી છીટારી નીખવું જ રહ્યું.

સ્વતંત્ર ભારતનો સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રવ્યૂહ

“યુદ્ધ કે શાંતિ ?” એવો સવાલ જ રહ્યો નથી. ભારતની તસલતસુ ભૂમિનું રક્ષણ એકમાત્ર કર્તવ્ય આવીને જીણું છે. “અશિયાઈ” આંધીનું “(માઓ-સુઝોન-અયુબની ધરીનું)” એલાન રખતું છે. ભારતે લાંબા ગાળા માટે સંઘર્ષકિતથી સુસંગત થવું રહ્યું. (અહિંસક પ્રતિહારની કેરપની આજેના સંદર્ભમાં અસંકલ્પ હોઈને.)

ફરમન પોતાને અનુકૂળ રચે, અનુકૂળ સમયે અને અનુકૂળ તક અનુસાર ફરી ફરી અને ભારત પોતાને પ્રતિકૂળ એવા, ફરમન પસંદ કરેલા ગથો, સમયે, તેકાંજી હોયવળી સંકિત-સામગ્રી અનુસાર બંધાવ કરે, એવો રાષ્ટ્રવ્યૂહ કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને હોઈ ન શકે. ભારતને પોતાનો આગવો રાષ્ટ્રવ્યૂહ હોવો જોઈએ. —પોતાને અનુકૂળ રચે, સમય અને સંજોગોથી સામા પડેલી ઉપર અંકિતનું ગીકવાનો. જો લાગતું, બીન બહરી રીતે, પાકિસ્તાનની શોલ, જોડી સરહદોમાં ધૂસી જઈ હલ્લો ન કરે; પરંતુ પાકિસ્તાનની તૈવારીએને કેકાંસે પાડવા ને તેનો વ્યૂહ

ખાતમ કરવા બહરી બધું જ શું દામ ન કરે ?

ભારતની આ રાષ્ટ્રનીતિ યુદ્ધભોર નથી જ નથી. ભારતની આ રાષ્ટ્રનીતિ તેની સૈદ્ધાંતિક શાંતિનીતિની વિરોધાત્મક નથી જ નથી. તે કેવળ આત્મસંરક્ષણ પૂરતી જ છે.

બીજા મોરચા : તિબેટ

બીજા મોરચાની વાત અહીં વિચારવી, રહી.

એક એવું સમય થયું છે કે, ભારતે દલાઈ લામા હરતકના તિબેટની નિર્વાસિત સરકારની માન્યતા આપી બીજા મોરચા ખોલવો રહ્યો.

એ વાત સાચી છે કે ભારત તત્કાળ ચીનની સાથે સીધી અમુકામણીનું કાનૂન આપે એમાં શાશ્વત્વ છે.

પરંતુ આજેનું લક્ષણ ભોતાં ચીન-પાક ધરી વચ્ચેનો સેફ્ટિવસે દિવસેઆંછા થતો જશે તેમ તેમ, પાકિસ્તાનના આક્રમણ સામેનું ભારતનું સંરક્ષણાત્મક યુદ્ધ ચીની ધરી સામેના વૈચ્વિક સુકિત યુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરશે — ફાસીવાદી ધરી સામેના વૈચ્વિક આક્રમણી નેમ આજેના આગવ પશ્ચિમ અને રશિયા મુદ્દાને માટે ચીન-પાક ધરી સામે ખુલ્લું ખુલ્લું બહાર પડવાનું આવશ્યક થશે.

—આ દિવસે તિબેટનો બીજા મોરચા અસાધારણ મહત્વનો બની જશે.

સમયનો તકાલો

આનો અર્થ હરગિઝ એવો નથી કે ભારત યુદ્ધ માર્ગે છે... પરંતુ સમયનો — પરિસ્થિતિનો તકાલો છે કે ભારત જેણે જેણે લોચારની જેમ યુદ્ધમાં ધેરડીથી જામત રીતે, ગ્વરવ રીતે, અપિદ્ધમને તરીકે એને નીકારીને એકાવજે.

અને એ પોતાની પછુ સેફ્ટિવ કરવી બહરી છે કે દરેક સમયે સંઘર્ષ અને તેનું ધરકેસનું દરેક મેજર કો-સીક્ટ વિષયુદ્ધ અને અયુદ્ધમાં પરિણમવું નોંધ્યું ગયું નથી. અત્યંત, એવા બીજાનો

કન્કાર પણ નથી. પરંતુ એવું થ જનવાનો પુરો સંભવ છે કે આ દરમ્યાન દુશ્મનને 'કન્ટ્રોલ' કરવાની શક્તિ અને શક્યતા પેદા થતાં યુદ્ધભારતું અત્યંત લગભગ નિર્મળ થયું થાય. બહો ભારતે તત્કાળ જ કંઈ સમજવા એવું હોય તો તે એ છે કે

ભારતની આજની શાંતિનીતિની દિશા જ ભારતને જોડા યુદ્ધમાં ઘસડી રહી છે.

● તો પં. નહેરુએ કારિશ્વર મોરચે પાકિસ્તાનના પ્રથમ આક્રમણને પ્રસંગે સરદાર પટેલનો સંલગ્ન અપનાવી લીધો હોત તો—કદાચ, આજે યુદ્ધ સાથે લડવાની રીતિ જ ન હોત. કંઈ નહિ તો થ આજની લાચારી કે દિશા ન હોત.

આત્મઘાતક એપીઝમેન્ટ

જે રાષ્ટ્ર બીજાઓની હાદાગીરી આગળ નથી પડે છે; પોતાના મદેશો દબાવવા દે છે; છગડો ચાલુ રાખી યુદ્ધ રોકવાનો સતોષ લે

છે; અને એતે દુશ્મનને દબાવેલાં મદેશો દાનમાં આપ્યાનું આજ્ઞાસન લે છે — એની સરકાર, પડોશીઓ કે મિત્રો કોઈનાય દિલમાં ઉત્સાહ પ્રેરી શકતાં નથી; એ રાષ્ટ્ર 'દયાપાત્ર' કરશે, પણ 'માનને લાયક' નહિ જ; અને બીજા-ત્રીજા કારણે એને સહાય આપનારા પણ નીકળશે; પરંતુ સમાન મૈત્રી, સમાન હેતુ અને સમાન ભાવનાથી પ્રેરાઈને નહિ જ.

● અતે તો, 'દેવજનિત એપીઝમેન્ટ' ને કે 'અજનન્ય એપીઝમેન્ટ' અને ભારતની પોતાની જ પ્રજાને અને સેનાને લગાવાની ખતામાં પકડી દેશે, અને ત્યારે નવું સકલિખાવી લોકલાહીને સ્થાને વીરવાન દેખાતા સરમુખવાર-તારણકારને માથે મઠાવવા પ્રત્ય અને સેના અને ઉત્સુક બની ગયા હશે.

—વેળાસર ચેતીએ તો, હજી સમપસરતું ગણાશે.
[૧૩-૫-૬૫]

શાંતીજની રુસ-ચાત્રાની ફલશ્રુતિ:

“શાંતીજ નેટલી આંશ અને ઉમેદથી રસિયાનો ચોર્તાએ લીપડો હતા એનોયો અદ્યો ઉમેદ અને ઉત્સાહભર્યા પાછા આપ્યાનું જણાય છે. અમેરિકાના હોયે દુભાવેલા શાંતીજએ ભારત છોડતાં પહેલાં જ “રુસી સરકાર આપણી કસોટી અને” ચિર્તાની ‘ખરેખરી’ ધરીએએ આપણી વહારે ધાધ છે...” એવી આભારવશતા સંસદમાં પ્રગટ કરી હતી જ. અને રુસમાં પગ માંડતાં જ “રુસી-દિહી લાઇલાહ”ના સંપ્રોધી શરૂ કરી, ભારત અને રશિયા વચ્ચેની મૈત્રીની એકતાની, સમાનહેતુની પિદરાવલીઓ, પૂરા આરંભ દિવસ રટયા કરી છે. ભાષણો, નિવેદનો અને સંયુક્ત સત્તાવાર યાદી જેવાં જિનજોડાણની નીતિ, શાંતિમય, સહઅસ્તિત્વ, ચંચલી, અને સર્વ પ્રકારના અગાઓનો શાંતિમય ઉદ્દેશ; કાઠપણ બંધાના હેઠળ, સૌથી કે આડકતરી સમજે દબાવેના વિરોધ; તોચા સર્વ પ્રકારનાં વસાહતવાદોના વિરોધ, અને વસાહતી

પ્રજાઓની આઝાદીની લડતોને સમર્થન... વગેરે કમદા સિદ્ધાંતોનો પુનરુદ્ધેષ કરવામાં આવ્યો છે. અને રુસની પ્રજા-સરકાર આ બધા આદર્શોની મહાન ઉપાસક હોવાની ‘અતીતિ’ સાથે, રુસ-ભારતની દૃઢ મૈત્રીની અદા સાથે, શાંતીજ પાછા ફર્યા છે.

કપરી સમસ્યા

ભારતની સમસ્યા કપરી છે: બીન અને પાકિસ્તાન સાથે એને એક સાથે બાથ બીડવાની આવી છે; ભારતની તમામ સરહદો ભયમાં છે.

ભારત પોતાનાં શસ્ત્રો કપર ગમે તેટલાં મદાર બાધે તોય એટલાંથી પડે તેમ નથી એ વાતું રપષ્ટ છે.

પરંતુ, બીજી એ વાત પણ એટલી જ રપષ્ટ હોવી જરૂરી છે કે, બીજા મમ્બા પણ કપરે તરફી પડવાથી કંઈ સધાવાનું નથી.

કદાચ આ સમયલા સાધવાનું જ ભારત માટે

મુશ્કેલ રહ્યું છે. ભારત સરકારની જે ડાહ્યા પાવની કમ્પેનરી રહી હોય. તે તે આ છે.

— ભારત ઉપર ચીની આક્રમણ થયું તે પૂર્વે પોતાના સંસ્કૃતિની તમા પોતાને જ કરવા જેવી તેને લાગેલી નહિ.

અમેરિકાથી અળગા

ચીનના આક્રમણ પછી તત્કાલ સહાય કરી શકે એવા અમેરિકા પાસે હાથ લાગાવવાનો વારો આવ્યો ત્યારે અતિશય ખોટી ઉમેદો થયી; અને એ પૂરી ન પડતાં અમેરિકા સામે ભારત ધૂંધવાઈ બેઠું—(શાંચોની અસંધારણ 'વાદો' પાઠવી; અમુક પ્રકારના સુપર-સોનિક બુલ્લિમ્બોને માટે આગ્રહ સેવ્યો; પરંતુ ચીની બૂલ્ડ-મુશ્કેલ તથા ચીની સુસજ્જતાની ગણતરીએ અમેરિકાને એ અતુલ ન થયું.)

પરિસ્થિતિ અવગતી જ રહી; ચીન શામેના એશિયાઈ સંસ્કૃતિની અમેરિકાની ગણતરી અને નીતિ શોધે ભારતની પોતાની સંસ્કૃતિ-ગણતરી અને નીતિનો મેળ ન ખોળે: 'એરિસલ', 'એરઆરેડો', 'એર એક્સેલ' અને 'એર એક્સસરસાઇઝ'ની ચર્ચાઓએ, તથા VOANની વાર્તાવારિઓ અને હિંદી સમુદ્રમાં અમેરિકા સંસ્કૃતિ જુલની થોળાઓએ બંને વચ્ચે અંતર જ વધાર્યું છે.

— વળી, કંઈક ઉપરના પાકિસ્તાની હક્કની બાબતમાં પશ્ચિમી આલયગતે ભારતને કાશ્મીરી ધટવાવેળાની પશ્ચિમની રમતને નવો આઘાત આપ્યો.

'બીજી બાજુ,' ચીની આક્રમણ પછી સામ્યવાદી રશિયાથી થ સાવધ થવાની વેળા આવી પૂરી હતી ત્યારે, રશિયા-સંબંધો બિઝટ વધુ માદા થઈ રવાા હતા. અલબત્ત, એમાં રશિયાઈ રાજ-દક્ષતાનો ફાળો જોવા તેવો નથી. ત્યાં ક્યાંક અમેરિકાને પગ પાછો પડતો રેખાઓ ત્યાંત્યાં ભારે ફેરફાર અને હિંમતપૂર્વક કુરચોવે પોતાનો હાથ લાગાવ્યો હતો.

ભારતને, તેવાર શરોની અને અગતી જ બંધરે હતી. પ્રાંત નહેરુએ એતિવિષયક મદદ કરતાં વધુ ચિંતા કારે ચાલી, રૂપ ઉલોચેનાં વિહાસ માટે કરી હતી. પરદેશી શત્રો ખરીદવા કરતાં ભારતમાં

પેદા કરવાની જરૂર વધુ માની હતી. કુશળ કુરચોવે એ દિશામાં સહાય કરવા પહેલ કરી રીધી.

એટલું જ શું કામ? ત્યાં પશ્ચિમનો અવાજ તોલકાતો અને રૂંધાતો હોવાની સ્થિતિ હતી એ કાશ્મિર અને ગેવાની ધટનામાં ચ ભારતની પીઠ થાપી અસાધારણ આત્મીયતા એણે છતી લીધી.

● આ બધાને અંતે એરી અપ વધુ દંડ થઈ કે ભારત જાનેથી તટસ્થ હોવાં છતાં એક ડાવણી વધુ નહક છે — અને તે રશિયાઈ!

અમેરિકાની અવળી નીતિથી ખંડિયાએ અને પોતાની જ અસક્રિત અને નીતિને કારણે, એશિયા-આફ્રિકાના છતર દેશોથી તથા ખુદ પોતાના પડોશી-ઓમાં સારી પેરે અલગ પડી ગયેલા શાસ્ત્રીજીનું દમામ-ભયું સ્વામત કરીને રશિયા જ ભારતનું સાચું મિત્ર હોવાની પ્રતિતિ (૧) કરાવવામાં કુશલવના વારસદારો સજળ થયા જણાય છે.

● પરંતુ, રૂમીયાત્રાની ધામધૂમનો નશો ઊતરી જતાં વળી પાછી આપણી રાજીદો સમસ્યાઓ આપણી સામે જવાળા મામતી ઊભી થઈ ગયા વિના નહિ રહે. એ પહેલા જ, આપણે રૂમી-યાત્રાની નક્કર ફલશ્રુતિનો વિચાર કરવો રહ્યો.

મુખ્ય ગણતરી જ ખોટી

રશિયાની આ યાત્રાને અવગરે શાસ્ત્રીજીએ એવી ગણતરી રાખી હતી કે ચીન અને પાકિસ્તાનની બાબતમાં રશિયા ભારતને પહે રૂપટ અને છુલંદ નીતિ પ્રગટ કરશે. હકીકતો કહે છે કે આ મુખ્ય ગણતરી જ ખોટી પડી છે.

તાસના સમાચારોથી માંડી લાપણો નિવેદનોમાં કર્યાં ચીન અને પાકિસ્તાન અંગેની આપણી અપેક્ષા રશિયાએ પૂરી કરી નથી. એ રૂપટ છે. એણે એવું કહ્યું, જ કહ્યું નથી, કહ્યું 'કંપીટ' કહ્યું નથી કે જેને અર્થ એવો થાય કે, ભારતની બિનબેઝાંખ નીતિની મોલ્ટી વાહ ત્રાફ કરનારુ રશિયા 'મેવડુ-નોંધણી' (ચીન અને પશ્ચિમ સાથે શસ્ત્ર-નોંધણી) પાકિસ્તાન ઉપર સીધું આક્રમણ કરશે, અથવા એની સામેના સંઘર્ષોમાં એની વિરુદ્ધ બંધાતને અસ્પષ્ટકાય

આપવાનું ધીકારશે

—એણે તો એટલું જ કહ્યું છે કે, બનેલું હિત પગપર સીધી વાટાપાટો દારા ઉઠેલ લાવવામા છે.

—એણે કયાંય પાક ને આકમણુબોર ગણ્યાનુ નથી

—એણે તો ઊલટું એવું મૂક્યું છે કે 'બિનબોડાણી' ભારત અને 'બેવડું-બોડાણી' પાકિસ્તાન બને એને મન અમાન છે. આક્રમક પાકિસ્તાન અને તેનો ભોગ બનનાર ભારત સરખા છે. બહુબલુ તો, અચુખનું હક અને સાશ્વતીનું રાજસાહી દમદમાભણું સ્વાગત કરીને, એણે પ્રતિભાગત પક્ષપાત કર્યો આશ્ચર્ય જરૂર આપણે લઇ રાહીએ, પરંતુ એથી વિશેષ કશું મનસા માની લઇશું તો પગતાવાનો જ વારો આવશે (ન બહુતા હોઇએ તો એ ય નહીં લઇએ કે હજી આજે ય જે દેશ ધણા વર્ષો થયા—રશિયાના નકશાઓમા 'અકસાઇ ચીન' ચીની પ્રદેશ તરીકે જ દેખાડવામા આવે છે. સાશ્વતીએ મોઝોની મીઠી વાતો દરમ્યાન આ કડવી વાતનો ખુલાસો માગ્યો હતો જ અને કદાચ કારમીર અજે ય હવે પછી રશિયાનું વલણ પલટાય તો ય નવાઇ નહિ કેમકે યુરોપમા તુર્કી સાથે અને એશિયામા પાકિસ્તાન સાથે પોતાના સંઘર્ષો સંધારવાની લાજગરમી જ એ છે) 'ખરી વાત તો એ છે કે સાણા રાજકારણી તરીકે ટ્રાસીજનની કદર કરીને આપણે એટલું સમજી લેવું જરૂરી છે કે

● રશિયાને મન ભારત સાચું બિનબોડાણી નથી જ નથી ટ્રાસીજને પોતે જ ધાના અને ફીનચેન્ડનો છેદનેજ કરીને આદર્શ 'મોડેસ' પ્રગટ કરી દીધો છે દૂર કંઈ, ડુસી પરીક્ષામા 'બિન-બોડાણી' તરીકે પાસ થઇને ખરેખરી મૈત્રીની મદદ ભેદતી હોય તો, ભારતે ધાના-ફીનચેન્ડના રાહ કેમત ચૂકવવી રહી. રશિયાને મન પશ્ચિમ સાથેની ભારતની તટસ્થતા પૂરતી નથી; અરે, પશ્ચિમ કરતા રશિયા સાથેની 'સમીપતા' પણ એને મન પૂરતી નથી !

આજે નહિ, આવતી કાલે, આવી કઠોર હકીકતની 'પ્રતીતિ' માથ ત્યારે, ભારતની સરકારને

નવો, અણધાર્યો, અસાધારણ આઘાત થશે તો તેને માટે તેની પોતાની અનુભાવતી મનોવાજના જ જવાબ દાર લેખારો.

—એકબાજુ, જેમ પાકિસ્તાન અંગે ચીન સેવી રશિયાએ મુત્સદ્દીગીરી પ્રગટ કરી છે, તે જ રીતે, અમેરિકા અને પશ્ચિમના વિદેશના મુદ્દા—વિદેશનામ અંગે ભારતે સંમતિ પ્રગટ કરીને રશિયાની મુત્સદ્દીગીરીને જ વિજય અપાવ્યો છે. સર્વેસ્વીકૃત રાજનીતિ એવી છે કે 'પોતાના મિત્ર ગણાતા કોઇપણ દેશ અંગેની ખુદ્દી ટીકા એ મિત્રના હુકમન દેશ સાથે ભળીને કરવી ન જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ શાશ્વતીના આ રસમ અયોગ્ય પણ ગણાય ?

બિનબોડાણીની વિચલિત આધારશીલા

સાચી રીતે તો, ભારતે અમેરિકાની રાજનીતિના હડસેલાથી કે ડુસી રાજનીતિના આઘાતોથી આશ્ચર્ય પામવા નેવું નથી સૌ કોઇ રાષ્ટ્રો આજની નવી પરિસ્થિતિમા પોતાના વિશાળ રાષ્ટ્રીય હિતને, હાલમા રાષ્ટ્રોને જ ધર્તતા હોય છે

આપણે એ વાત પણ સમજી લેવી જરૂરી છે કે—
● હવે નહરુ-યુગી બે દરેક ભાવણીઓ રહી જ નથી જેમ નવા સ્વરૂપનું 'અલ્પબલ' દીક દીક દર ધકેલાયું છે તેમ જૂના સ્વરૂપનું 'શીતયુદ્ધ' (કોલ્ડ વોર) પણ પાછું ધકેલાયું છે. નહરુની બિનબોડાણી આધારશીલા પોતે જ ખતી ગઇ છે.

પશ્ચિમી સમાજપદ્ધતિમા દર વિશ્વાસ ધરાવતું અને મુશ્કેલી લોકસાહીનું એક મુખ્ય રાષ્ટ્ર કાન્સ, દ'બોલની રાહબરી નીચે, અમેરિકા સામે મોરચો સળે છે; બ્રિટનને લી સમા લે છે, ચીનને એશિયામા વર્ચસ્વ આપવા સુધી તૈયાર થયું છે, અમેરિકાને વિદેશનામ માથી અને ડેમોક્રેસીમાં ય ખતી જવા દેતેલી રહ્યું છે તો વળી, બીજી બાજુ, પોતાની માન દિશાધનના એક ભાગરૂપે રશિયા સાથે પણ દોસ્તી કરી લેવા તે આતુર છે !

નવી સમતુલાનું રહસ્ય

હુનિયા આખીનું રાજકારણ જળરંજસ્ત વળાંક લઈ ચૂક્યું છે. હવે, નહેરુયુગની - જે સ્પષ્ટ સામસામી છાવણીના યુગની - બિન-જોડાણ નીતિની શીલાના આધારે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ સમજવાનું શક્ય જ નથી. એના જ એરે દોડવા જતાં, એકલા અટુલા પડી ગયાનો અફસોસ જ સાચ્યમાં આવે તો એમાં કશું અસ્વાસ્થ્ય નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

એકે રાષ્ટ્રને પોતાની જરૂરિયાત અનુસારની જામણે છે. એમાં અધિક કશું આપણે, આપણી નિમજ્જા નથી.

આખાના સમરત, આંતરરાષ્ટ્રીય-રાજકારણની નવી સમતુલાનું રહસ્ય જ એ છે કે—

વિશાળ રાષ્ટ્રીય ક્ષિત્તે લક્ષમાં રાખીને સૌ રાષ્ટ્રો વર્તવું જોઈએ.

મરજને કારણે, એની પાસે અપેક્ષા નહિ, જેથી અસ્થાને રીસાવાનું કે હતાશ થવાનું આવે જ નહિ.

ચીન અને પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સંપર્ક લાંબા ગાળાના છે; ભારે દસોટીમર્યા છે (તેમાં ચીની બોમ્બના બીજા ધડાકા પછી સવિશેષ); ભારે શાંત, દિવ્ય અને કુનેહ માંજે એવા છે. એકલે હાથે આપણે એને પહેંચી સકવાના નથી. અને બીજાઓ ઉપર તત્કાલા જતાં આઘાત પામી હતાશ થવાની રિયત હાથે કરીને શુ કામ બીમી કરવી? ભારતે ચ કેવળ સશસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ નહિ, રાજકરણી દરદેશી અને પકવતાની દૃષ્ટિએ પણ સુસજ્જ થવાની ધડી આવી પૂરી છે...

આ દરદેશીનું આપણું પગથું તો એ હોયું બોમ્બને કે—

● આપણે રસિયા અને અમેરિકાની વચ્ચેનું અંતર વધારનાર તરીકે નહિ; બંનેને સમીપ આપનાર તરીકે ભાગ લાગવી સક્ષમ.

[૨૦-૫-૬૫]

નહતા. પંડિતજીએ પોતાની પ્રતિભાએ, માંધીજીની શબ્દગરીમાં લાંબા કાળ દરમ્યાન, અનેક આગવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી; અને પછાત, અપવિકસિત જનવાણી ભારતને અદ્યતન વિશ્વના મંચ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પંડિતજીના પુરુષાર્થોને માંધીજીએ પ્રેરણા આપી.

● માંધીજીના નિધન બાદ પંડિતજી માંધીજીની લાવના અને લાખા અપનાવવા છતાં, માંધીજી અને વિશ્વ વિષેની પરિકલ્પનાથી સર્વથા બિન-‘ઇમેજ’ના સહે અતિ દૂર નીકળી ગયા હતા.

પંડિતજીના દેહાંતરણ થયે ત્યારે માંધીજીના નિધનને દોઢ દાયકાથી વધુ વયો વડી ગયા હતા. આ દરમ્યાન ભારતને અને વિશ્વને માંધીજીની મોટ ગમે તેટલી વરતાઇ હોય, પરંતુ “માંધી પછી કોણ અને માંધી પછી શું?” એવો સવાલ ઉપન્નિત થવાને કોઈ કારણ નહતું.

વિશ્વમાનવ : મેન્ડુન, ૬૫]

પડિતજીએ ભારતના સ્વરાજ્યનું સુકાન એટલી સહજતાથી સ્વીકારી લીધું હતું અને અનન્ય પ્રતિભા સહિત પોતાનું સર્વસ્વ એમાં સમર્પી દીધું હતું કે ગાંધીજી જતા બાંધે જ કરી રહ્યા હતા - 'વેકયુમ' ભારતને કે વિશ્વને વરતાડુ હતો ! (ખુદ ગાંધી-વિચારના દર અનુભાગીએ પણ પહેલે અમે એ ગેદમા ધસડાયા હતા. અલબત્ત, તરવ-નિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ વિનોબાજીએ ગાંધીજીની ચિત્ત-ધારાને પ્રજ્ઞવસિત કરવા સર્વોદયી ધમ પ્રારબ્ધો હતા પરંતુ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનના સહઅધિષ્ઠિત કિયા-કલાપો ઉપર એની અસર કરેલી ?)

આજે, રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓના અદ્યતન સદર્શમાં આપણે ગાંધીવિદ્યાથી ૧૭ વર્ષની વાત વિચારવી જોઈએ જ પ્રગુલ લેખીએ છીએ; પરંતુ ' નહેરુ વિદ્યાલય ' એક વર્ષ - આપણા રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વની અનેક સમસ્યાઓના વિચાર કરવા આપણને ધક્કો મારે જ છે !

નહેરુ પછી કોણ ?

પડિતજીના અંતિમ દાણ દરમ્યાન બહુ ચુકાચેયો - ચચાચેયો એક સવાલ " નહેરુ પછી કોણ ? " - આજે એટલે અકાળવાનરો તથા નથી પડિતજીની વિકૃતિયુગ્મના કાંઈ લઈ શકે-એવું હતું જ નહિ; અને બાકીના સૌ કોઈમાં, પરિગ્રહિત અનુસાર, પસંદગી ફેરવાયા જ કરે-કરેશી એવું સ્વાભાવિક માની ચાલતું-રહ્યું પરંતુ લલભવા વિદેશી નિષ્ઠાતા " નહેરુ પછી કોણ ? " ના જવાબમાં એવું વિચારતા હતા કે પડિતજીના વારસદારો અદર અદર આખરી પડશે; અધાધૂધી જેવા લઈ જશે અને હદાચ સાગ્યવાદી હિંદોએ અથવા કદર કોમવાદી વિનીતો અથવા એ બંને જાએના ગજપ્રાહ્મા લરકરમાના ચણરો કાગેલ પ્રતાવાદીઓ લાલ ખાટી જશે.

ભારતના સદાયએ પડિતજી વિદ્યાલય " ભારતનું પ્રથમ વર્ષ " આ દૃષ્ટિએ સુખરૂપ પાર પડ્યું છે ! અને " પડિતજી પછી કોણ ? " ની સમસ્યા - કાનૂની અને લોકસાહી પદ્ધતિએ ઉઠીને, પડિતજીના વારસદારોએ ભારતની જ્ઞાન દીપાવી જ

છે. પરંતુ નહેરુ પછી કોણ ? ની સમસ્યા વધુ ગંભીર ઘેરી અને કંઠર બનતી રહી છે એ વાત જીવં શંકાય એમ નથી.

● પ્રચંડ વિદેશી શત્રુસંઘ સામ્રાજ્યવાદ સામે નિઃશસ્ત્ર ભારત માટે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું કાર્ય પહેલું કુંકરું હતું. છતાં સમગ્ર રાષ્ટ્રને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું પુરુષાર્થમાં ચોંટીને ગાંધીજીએ કુંકર કાર્ય પૂરું પાડ્યું હતું.

● બાદ, અનેક રીતે-પદ્ધતિ, વિચિત્રતા, અવિકસિત વિરાટ રાષ્ટ્રના નવોદિત સ્વરાજ્યનું સર્વાંગ સુદૃઢ ઘડતર કરવાનું - નવયુગી રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનું - ભગીરથ કાર્ય પડિતજીએ પોતાને ખસે ગિહાત્રી લીધું હતું અને આગતને અદ્યતન, સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ-શક્તિથી સમર્થ એવા ઔદ્યોગિક સમાજ તરીકે વિકસાવવામાં, ન્યાયી અને સમાનતાલક્ષી સમાજ પાદની ગ્થાપના કરવામાં, ન્યાત જાત ધર્મનાંબેલ વિનાના બિનસાપ્રદાયિક આદર્શને મૂર્ત કરવામાં, ભાષા પ્રદેશ અને દત્તર ભેદ વિનાની રાષ્ટ્રીય એકામતા સિદ્ધ કરવામાં તથા તાત્કાલિક કાર્યના વિસ્તૃતિદાનના પાયા ઉપર લોકસાહી પચાઈતથી માટી અસદીય લોક સ્વરાજ્યની પ્રમારત લીધી કરવામાં, પડિતજીએ પોતાના મનની કશી જ બેલપ રહેવા દીધી ન હતી.

● પોતાની રચવી આમળીએ ગોવર્ધનને ધારણ કરવાનું એમ એમને જ છે; પરંતુ સર્વ ગોખાલોના સહિયગ - રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થને ગાંધીજીને જ એમ પ્રયોજવામાં પડિતજી ઠીક ઠીક નિષ્ઠા રહ્યા !

પડિતજી જતાં ' વેકયુમ ' !

પડિતજીના જીવતાં તેમના ખુદ સાથીદારો - કેબિ-નેટ મંચો - સદા માટે પડિતજી દ્વારા આપેા સહયોગી પુરુષાર્થ અશક્ય જ રહ્યો અને પડિતજી જતાં વિકૃતા-વેકયુમન પ્રમાણ ચોકાવનારું વરતાયું.

એમાં વળી એશિયાઈ પરિસ્થિતિએ પણ ભારત માટે ભવજનક વળાંક લાગે પડિતજીના વારસદારો માટે વધુ કસોટીને કાળ લેખી કુદો હોય છે. પરિણામે જૂની આતરિક ક્રુસિબોનો સામનો કરવા ઉપરાંત નવી

સંરક્ષણની અનેક સમસ્યાઓ આવી પડી છે; અને નહેરુ પંથોનું પહેલું સર્વ સાથે કસોટીનો પ્રારંભકાળ બની ગયું છે.

પંડિતજીની અનન્ય સિદ્ધિ

પંડિતજી થોતાની અનેક કમળેરીઓ અને જ્યોતે કારણે તેમના વારસદારો માટે અનેક મુશ્કેલીઓ વારસામાં આપી ગયા હોવા છતાં પંડિતજીની એક અનન્ય સિદ્ધિની ઉપેક્ષા થઈ શકે એમ નથી.

૪૪-૨૧/૩/૫૬ : ૫૩/૫૬
બીબલ વિશ્વમુખ બાદ નૂતન સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યાં એશિયા-આફ્રિકાનાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો, એક પછી એક, એક યા બીબલ પ્રેકરનો સંરમુખત્યારી તરીકે ઘોષણા ગયાં છે. ઘણે જગ્યાં તે સેનાપતિઓ જે સત્તા ઝંડપી બેસી ગયાં છે, એને એકનો હાથમાયી બોલે છોડવી એ એવી પ્રક્રિયા ત્યાં ચાલુ જ છે. બીબલ કેટલાંક નવોદિત રાષ્ટ્રોમાં ગંધ કાલના પ્રખર રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓએ પોતે જ લોકશાહીને ગંધ દૂધો દોષો છે; લોકશાહી બંધારણ અરિષ્ટો જ ક-દાંડુ છે; અર્થવા જેવું તેનું સ્વીકાર્યો પછી 'ય' પાછળથી એકપક્ષી લોકશાહીના સિદ્ધાન્તને નામે લોકશાહીના આત્માને મંદિરે ખતમ કર્યો છે.

(૨૧/૩/૫૬) ૫૩/૫૬ જ. ૧૦/૧૧ ૫૩/૫૬
● આમ, એક બાજુ આશિયા-આફ્રિકામાં ત્યારે લોકશાહી સંસદીય પ્રદર્શિ ઉપરનો વિશ્વાસ નિવેદી જ્યોતે હવે ત્યારે ભાસ્ત જ એક-રિક્ત મુદ્દા લોકશાહી દુર્ગ સમુલ્લેખ રહેવા સદલાગી બન્યું હતું. ૧૦/૧૧ ૫૩/૫૬ જે એવળ : નહેરુને છે. ૫૩/૫૬ ૫૩/૫૬ પ્રારસદારોનું આરંભુ !

આને હવે પં. નહેરુની આ પરમ સિદ્ધિ પારખુ થવાનો કાળ આરંભાયું છે.

—મુદ્દા દરતાં પ્રમુદ્ધ પૂર્વેની અને મુદ્દા દરમ્યાનની લોકશાહીની સંધરતા અને સ્થિરતાની રક્ષાનો સવાલ ભારત માટે પ્રાથમિક બની ગયો છે. ભારતીય લોકશાહીના પાયો બકર

કાળમાં પત્થરનો છે કે સરકતી રેતીનો એની પરીક્ષા હવેનાં થોડાંક વર્ષોમાં થવાની છે.

● પં. નહેરુ વિદોષ આ એક વર્ષ, અનેક પ્રકારે જતા નહેરુના પ્રતાપે, લોકશાહીના દુર્ગ રૂપે હજી એની સેવા નેટલું સંધર નીવડ્યું છે. પરંતુ, પં. નહેરુ વિદોષા હવે પ્રજાના વરસોની જવાબદારી એમના વાસ્તો કેટલી પાર પાડશે એ સેવા સંધરના સંદર્ભમાં કેવળ તકનો નહિ, નક્કર બુત્તી બનેલો છે.

—આ એક વર્ષમાં બીન-પાકિસ્તાનના પેટાઓ, શાંપ અબ્દુલ્લાની હિલ્લચાલો, નાશા-ગિર્જા અને મિશ્રોની કારવાઓ, અગ્રેજ હિંદીનાં હિંદુ અને રમખાણો; ઉપરાંત સામ્યવાદીઓની એક છેડે એક હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં ચાલો, અને બીજે છેડે પોતે જ પાલમિ-ટરી લોકશાહીના સંરક્ષક હોવાને દાવો — આ દેશના ક્રોધો વધુ દેશભક્ત હોવાનો દેખાડો; તથા ઉત્તર વિરોધપક્ષોની ય લોકશાહી અને સંસદીય પ્રથાને વિધાતક વધતી જતી પ્રવૃત્તિ; ઉપરાંત, સામ્યવાદીઓ સાથે 'ય' સંબંધિત મારમા સળંગે કાષ્ટ-પંચુ ભાગે મિશ્રને ઉપાડવાનાં આવેશમાં લોકશાહીનાં જ પાવા બેઠવા જેવી આત્મધોતક રીત-રસમો !

● વધુમાં, સદર લોકશાહી માટે જરૂરી મુદ્દા સરકારની સુદતા પણ દિવસે દિવસે ઓગળી રહી હોય એવું લાગે છે. દેશમાં—

લોકશાહીની બેઠક-ટુટી પડવાની બીલી નીપોતે જ અનેક આફતોની જાણનારી બની જશે !!

પં. નહેરુ વિદોષ પ્રથમ વર્ષ આપણા સોની જગતિ અને સમિધાને દોહળી સદશે. તો પણ, બધું અશક્ય લાગતું હજી શક્ય બની જશે.

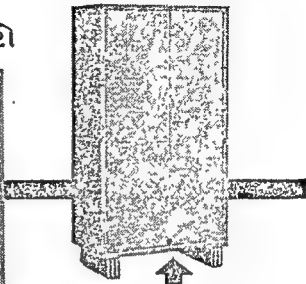
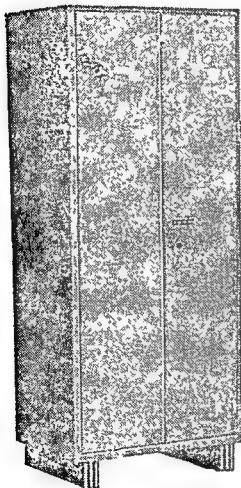
[૨૬-૫-૬૫]

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

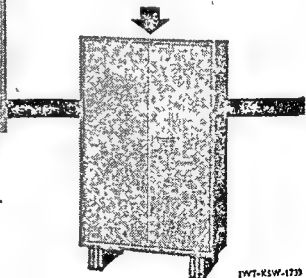
ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

મહિલાઓનાં પ્રાણસુખી પ્રિય કપડાં અને બે-
ઝરોશન હોથ કે વ્યવસાયી પ્રાણસોનાં મૂલ્યવાન
ઓષધિયાં અને દરમિયાનમાં હોથ, કીમતી વસ્તુઓ
પૂરેપૂરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાના
લોખંડનાં કબાટો આપણે જાણે છે. ■ ૧૯૮ નં પડે
અને ૩૯૮ નં પડે એ કબાટો ખાસ ડ્રીંગે-ટ આપેલાં
ખીરાના કબાટો વિશિષ્ટતા રાખતાં મળે છે.

‘પૂર્ણધુલર’ : ૧૧૫ સિ.મી. x ૮૩૮ સિ.મી. x ૪૮૫ સિ.મી.

‘મિનિટ’ : ૧૧૦૦ સિ.મી. x ૭૧૦ સિ.મી. x ૪૩૦ સિ.મી.

‘યુટિલિટી’ : ૧૨૮૦ સિ.મી. x ૮૧૫ સિ.મી. x ૪૮૫ સિ.મી.

અભ્યાસક્રમો અનુસાર અનુસાર મોડેલી
સકાચ છે. આપણી પસંદગીના પદાર્થોનાં
વિશિષ્ટ કરી આપણમાં આવશે.

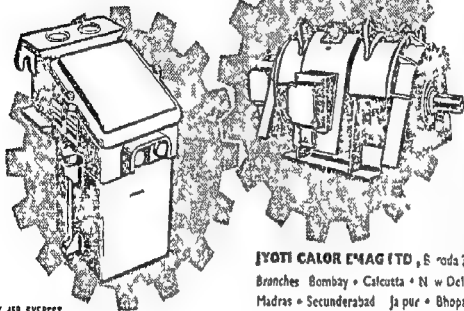
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
બોમ્બે રોડ, સાન્ના ફૂલ, મુમબઈ

FWT-KSW-1733

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machine a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial agricultural textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR ENGINEERING CO. LTD.

Branches: Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

JY 459 EVEREST

એ-એન, ૧૯૬૫

પ્રોટીન સમૃદ્ધ અમૂલ- આપના બાળકના આરોગ્યપ્રદ ઉછેર માટે આદર્શ આહાર

પ્રોટીન શરીરની વેશીઆને શુદ્ધ બનાવે છે. અમૂલમાં ૨૫% પ્રોટીન છે— ભારતમાં બાળકો અંગે ખાસ જ્ઞાનવાળી નિષ્ણુ વ્યક્તિઓએ (experts) માન્ય કરેલું અમૂલના બીજા પાણક તાલે આપના બાળકને યુગ્મય શક્તિ આપે છે અને વજનમાં સતિષકારક વધારા મટે સહાય કરે ॥ મોરચા દાન અને મજબૂત હોડા ॥ નીરાળી લોહી, નીર્મલ્ય દૃષ્ટિ અને મૂલાયમ ત્વચા ! અમૂલ ચેપી રોગો સામેની પ્રતિકાર-શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે રક્તી, અસ્થિરોષ (રિકેટસ) અને લોહીચિકાર ને ફિકાગ (અનિમિયા) સામે રક્ષણ કરે છે આપના બાળક મટે અતિ ઉત્તમ !

તાલ દૂધમાંથી બનાવેલ અમૂલ દુગ્ધાહારમાં ૭ વિટામિનો છે જે આપના બાળક માટે લઘુરી છે.

મે-જૂન, ૧૯૬૫]

[વિશ્વમાનવ]

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- Tunnels
- Dams
- Bridges
- Oil Refineries
- Heavy Rock and Earth Excavation
- Hydro & Thermal Power Plants
- Steel Plants
- Chemical Plants
- Heavy Industries
- Marine Works
- Reinforced and Prestressed Concrete
- Public Health Engineering Works

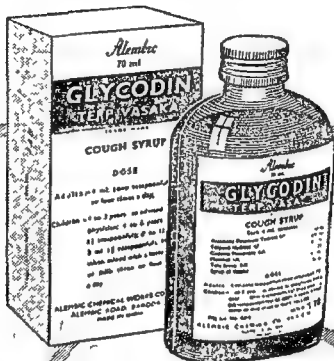
PATEL ENGINEERING COMPANY, LIMITED

Engineers : Constructors

BOMBAY-60

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્ય ધલાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને થકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્ય ધલાજ

नव ज्वन

नवीन ज्ञात
नवीन ज्ञात

नवतर सु'र ६५४

नवज्वन मिक्स लि.,
४ लो व
[उत्तर गुजरात]

चोपलीन, साडी,
भलभल, घाती,
बायल, होशिया
लोगकलोथ
टवील-भभीसनु

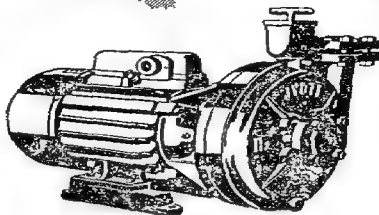
६५६

૬૪

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૬૫

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી * વિશ્વમાનવ : રામભૂમદિર પોળ-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

રૂ. ૨

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built in' economy in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity Up to 58 000 G P H
Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed
JYOTI LIMITED
BARODA 3

વિશ્વમાનવ

આગતાં વર્ષના વિશેષાંકો

દેવે આ વિશેષાંકો કયાં સ્વરૂપે :	કિંમત
* સર્વોદય વિજ્ઞાન (૧૯૫૮)	૩ = ૫૦
* માનવ અને ધરમાણુ (૧૯૫૯)	૫ = ૫૦
* યુજ્યસાતદર્શન (૧૯૬૦)	૬ = ૦૦
* નવી શૈલીની નવલિખા (૧૯૬૦)	૩ = ૬૦
* રવીન્દ્રદર્શન (૧૯૬૧)	૮ = ૦૦
* ભારત-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૨)	૨ = ૭૬
* અદ્યતન રશિયન સાહિત્યની અંખી અને સમસ્યા (૧૯૬૩)	૫ = ૫૦
* રશિયા-ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૩)	૧ = ૦૦
* ખડેરુ : અણુયુગનો સમન્વયક [સર્વોગી વિશ્લેષણ]	૩ = ૦૦

[ઉપરોક્ત : અંકરૂપે અનેલી અંગ્રેજીઓ પરિચય પત્રિકા અંગાવો]

વિશ્વમાનવ (બાંધેલી કાપડો)

વર્ષ : ૧૯૫૮	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૫૯	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૦	રૂા.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૧	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૨	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૩	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૪	રૂા.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૫	રૂા.	૧૦

૧૯૫૮ થી ૧૯૬૦ના છટક અંગે સિલકમાં હશે તે અરધી કિંમતે [પોસ્ટેજ, છુટું]

લવાગમ ભરવાનાં મુખ્ય સ્થળ :

- (૧) વિજય સ્ટોર્સ — સ્ટેશન રોડ, જોપાલ ટાકીઝ પાસે, આણંદ
- (૨) વિજય સ્ટોર્સ — ૬૨, કલ્યાણભુવન, સીલીક રોડ, કુખ્ખુ સૌનેમા સામે, અમ
- (૩) વિજય સ્ટોર્સ — ૩૮૧ એ, કાલબાદેવી રોડ, ૩ બે માળે, આદીબોડાર સામે, અં
- (૪) સૌરભ પ્રસ્તક લંડોન, ૬૧૫ સીલીક રોડ, અમદાવાદ.

સિદ્ધાન્ત

જાણી લાચલ

ચોજળામાં જાણાં રોકો

નંશાલક ડિક્શનરી સર્વિફિકેટ

ડિક્શનરી ડિપોઝિટ સર્વિફિકેટ

એલ્યુમિનિયમ સર્વિફિકેટ, સી ટી ડી અને પોલ્ટ

એલિફન્ટ બચત ખાતામાં જાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માધિની ખાતા નક્કી પ્રકારના

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : સુભદ્રા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમદિર પોળ : સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : રમણભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભવિદ્યાનગર.

કવિતા

કાવ્યો [૨] ચિત્ર મોહી, ચોસે મેકવાન, રનેહરશ્મિ :

વૃત્તવિમર્શ

સર્વોદય : અંતિમ તુફાનનો કાર્પકમ [૪] ભોગીલાલ ગાંધી

રાષ્ટ્રીય આયોજનનું કલંક [૫] સનત મહેતા

ડાંડિયાનો ડંકો [૭] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

પિકાસો : સાપ્રત યુગનું કેન્સર [૯] ભોગીલાલ ગાંધી

ભાષા-પ્રશ્નનો હલ [૧૧] પ્રકાશ ન. શાહ

વાર્તા

માનવીય પવન [૧૩] જોરિસ પિલ્-યાક (શિરીષ પંચાલ)

હાસ્ય એવેમ હૈં

નવજિલાસવાદ [૧૭] ફાંક ઝોરવાદ (મુકુંદરાય મુનિ)

લેખો

શુરુતાકર્ષણ : ન્યૂટનથી નારીલીકર [૨૩] સુનીલાઈ શાહ

ઝંખાં પોલ સાત્ર [૪૦] વિલાસ સારંગ (મનોહર ભેખી)

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંશોધન [૫૨] ડૉ. દામોદર બક્ષર

ભારતીય લોકશાહી [૫૮] કે. ટી. ચેન્ડી (બો. ગાંધી)

લેખક અને તેના પ્રશ્નો [૬૨] સુજિત આયોનેરકો (અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ)

અહીંયાં ને ત્યાં

ભારતીય શુદ્ધિપ્રતિભાનું ધોવાણ [૭૭] કે. ભાસ્કરરાવ

દેશવિદેશ

ખેતી પ્રધાન રાષ્ટ્રો અને સામ્યવાદ [૭૩] ભોગીલાલ ગાંધી

બેંગલોર મદાસમિતિ : લેખાં-નેખાં [૮૦] ભોગીલાલ ગાંધી

કાશ્મીર આક્રમણનો સંદર્ભ [૮૫] ભોગીલાલ ગાંધી

પત્રચર્ચા

[૮૩] પ્રકાશ ન. શાહ

લોહનગર | ચિત્ર માલી

લોહનગરમાં અશ્વો ભરતા ફાળ
ફાળમાં આપી નાખે કાળ,
કાળની લ'ખાતી મ્હો-ફાડ
ફાડમાં દીકા તરતા પ્હાડ;
પ્હાડના સુરજ ઝમતાં જળને
ભીંજવે ઠારી કટ એ પળને.

લોહનગરમાં પ્હાડે બિગી ડાળ
ડાળને લીલાં લીલાં પાન
પાનમાં રેસાઓનું રાન
રાનમાં રડતું આકળખાળ
ખાળની આંખે આસુ અટકે
આંસુ વાગેજો શુ લટકે.

લોહનગરમાં આકળ લેતું શ્વાસ
શ્વાસથી હિલ્લોળાતું ધાસ
ધાસમાં ફરતા લીલા નાગ
નાગની આંખો રથુકે રાગ,
રાગના રસિયાઓના ટેળા
ફેરને રસ્તે લટકે, બોળા.

લોહનગરમાં રસ્તે લારે લીડ,
લીડમાં અટવાયેલો શ્વાસ
શ્વાસમાં પારેવાતું નીડ
નીડમાં ભયો ભયો અવકાશ
ચિત્તતા પરચરનું ઘર ઠારે
ચિત્તતા પર પછવાડે મ્હોરે!

સાંજને ટાણે | થાસેક મેકવાન

સાંજને ટાણે પાલવ જેવી ફરકે મારા શહેરની સડક નાની,
સ્વામ સુવાળા ગુલામ જેવી કેઈ કાકી બે નીરખી રહે જાની !

સંજમાં ચાલે સાત દદમ એનો અડકે ભીનો વાન,
ફેશમાં એને ઝંખના ગૂરે ઝંઝા મારે પ્રાણુ !

ફૂલ નહીં, કે' ફોરમ જેવી સંધતો એને ખીલતી ચૌર જવાની,
સ્વામ સુવાળા ગુલામ જેવી કેઈ કાકી બે નીરખી રહે જાની !

કેટલી બહેતી ભીડ અને અહીં કેટલા લોકો મહાલે,
હું જ જાણું કે સપનું એનું મહેરતી એની માલે !

સ્વપ્નલોકે જિડતું મારું મન ચૂમે એની નમણી નાજુક પાની,
સાંજને ટાણે વાદળ જેવી વહી જતી મારા શહેરની સડક નાની !

આઠ હંધકું | સ્નેહરશ્મિ

સમીપૂજન

સમીપૂજન :
દીકરો ઘોડે : સીમ
અદીકી ઝોરી !

લાગી ગયેલો ઘોડો

લાગી ગયેલો
ઘોડો : હવે માલીક
સૂનાં ખીડનો !

વિરહિણી

સૂર્યપ્રખીનાં
લખ્યાં નેણુ : ગોરજ
ગામની સૂની !

જિંટ ખોવાયું !

વિજન રણુ
આથમે છેલ્લો તારો :
જિંટ ખોવાયું !

હાયા

મહાડ પરથી
લગા ખેતરે જાય
દહેરતી હાયા !

ઝાકળ બિન્દુ

ઝાકળબિન્દુ
ટપકે પહોં પહોં —
ખીલે મોગરા !

ઊગતો ચાંદો

ગિરિ શિખરો
વચ્ચે ચાંદો : ખીલોમાં
પ્રલંબ હાયા !

નવવધૂની રાત

નવ વધૂએ
દીપ બૂઝાવ્યો : રાત
રૂપતી વેલ !

સિંચાઈનાં પાણીને ખર્ચ લાખરનાં મધ કરતાં વધુ
ઓછા છે.

આટલી શક્તિ જે જળમાં છે તેને આને ૧૮
વરસના સ્વરાજમાં અને ૧૪ વરસના આયોજિત
અર્થતંત્રમાં વિસારે પડાય એનાથી ખીણ દુઃખદ
અગર વેદના પૂર્ણ વાત દેશ માટે શી હોઈ શકે ? અને
હવે આને શરૂ થાય તો વધુ એને પૂરી કરતાં,
વધુમાં વધુ ઝડપે કામ કરાય તોય, દસ વરસ લાગે !

આ વિલંબ આપણા આયોજનનું કલંક નહિ
તો ખીણ શું છે ?

૧૮ વરસ આગસમાં ?

એકવાર મુખર્જીની વિધાન પરિષદમાં નર્મદાના
વિલંબને બુદ્ધિસે કરતાં જણાવાયેલું કે મુખર્જી
રાજ્ય એના પર કામ શરૂ ન કરી શક્યું; કારણ કે
૧૯૩૯થી ૧૯૫૮ સુધી નર્મદાના કાગળો “મધ્યરથ
જળ અને વિદ્યુત-પંચ” પાસે પડી રહ્યાં !

— અઢાર વરસ પછી, ૧૯૫૬માં, એની તપાસ
મુખર્જી રાજ્યે શરૂ કરી !

૧૯૬૧માં ગુજરાતનું રાજ્ય રચાયું. પાંચમી
એપ્રિલ ૧૯૬૧ના રોજ શ્રી નહેરુએ પાંચે નાંખ્યો.
એ પછી ૧૨ ફેબ્રુ ૧૯૬૨માં નર્મદા વેલી આયો-
રીટી રચીને આગળ વધવા લાગતાવળગતાં રાજ્યો
અને મધ્યરથ સરકારનું સિંચાઈખાતું અને “મધ્યરથ
જળ અને વિદ્યુત પંચ” સંમતિ આપી.

આ આયોરીટીના સ્વરૂપનું કામ શ્રી. એચ.
એમ. પટેલને સોંપાયું. શ્રી. પટેલે ટેનેસીવેલી આયો-
રીટી અને હામોદર વેલી ઇરોપોરિયનને અભ્યાસ
કરીને અહેવાલ આપ્યો.

ઠાણ જાણે શું થયું એ અહેવાલનું.....!

બોપાળ કરાર

એ પછી ૧૯૬૩ ના નવેમ્બરના ત્રીજા સપ્તા-
હમાં બોપાળ મુકામે નર્મદા અને ભારત સરકારના
સિંચાઈ પ્રધાન શ્રી કે. એલ. રાવની હાજરીમાં
કરારો થયા. જેમાં મધ્યપ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી
ડી. પી. સિંઘ અને ગુજરાતના શ્રી જળવંતરાય
મહેતા હાજર હતા.

એ વખતે દિ-કુસ્તાન ટાઈમ્સે તો એના સમા-
ચારના આશુખમાં એમ લખ્યું કે, યોજનાના પ્રોજેક્ટ
સંગ્રામે સમજૂતી પર આટલા જલ્દી આવવાનો
આવો પ્રસંગ રાજ્યને કદી સાંપડ્યો ન હતો.

અને એ બોપાળના કરાર પર ગુજરાતે ઘણાં
હવાઈ દિલ્લા બાખ્યા.....

વધુ આખરે મધ્યપ્રદેશ એ સભાની નોંધને
ખટાવી ન આપી !

વાત ફરી ધાંચમાં પડી ગઈ... ગુજરાતનાં
સોણલાં સરી પડ્યાં...

ખોસલા સમિતિ

ફરી આનો નિકાલ લાવવા ઓરિસ્સાના રાજ્ય
પાલ અને વિશ્વસરેયા પછીના ખીજા ઈજનેર શ્રી
ખોસલાના પ્રમુખપદે (૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪ ના
રોજ) સમિતિ નીમ્મી.

એ નિમજૂંકપત્રમાં લખાયું કે—

“And draw up a Master Plan for op-
timum and integrated development of the
Narmda water resources.”

એપ્રિલ ૧૯૬૫ માં ખોસલા સમિતિએ મહા-
રાષ્ટ્રની મુલાકાત લીધી. ૬-૧૦ એપ્રિલે એણે
ગુજરાતની ભેડે ચર્ચા કરી.

અને આશાનો તંતુ લંબાતો ગયો...

જલસીધી કરાર

ખોસલા સમિતિ હજુ પોતે કરેલી ચર્ચા વાગેળે
તે પહેલાં તો, ૨૧ મી એપ્રિલને બુધવારે, મધ્યપ્રદેશ
અને મહારાષ્ટ્રએ એની સરહદ પર જલસીધી ખાતે
૩ લાખથી પાંચ લાખ મેગાવોટ વીજળી પેદા કરે
તેવો બંધ બાંધવાના કરારની બહેરાત કરી !

ત્યારથી આજ સુધી જલસીધી અને ગુજરાતનું
નવાગમ—એના ખડકો પર નર્મદાચોજના અથડાઈ
અથડાઈને ટૂટી રહી છે... !

મે જૂન ૧૯૬૫ ના દિવસે દરમિયાન તો મહા-
રાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશ સાથે મળી જલસીધીના રચળ
પર તપાસ કરી કામ આગળ વધાયું.”

‘એ પછી તાજેતરમાં ખોસલા જેડે ડી.પી. મિશ્ર અને બળવંતરાય મહેતા વોરાકરેલી વાટાઘાટ કરી આવ્યા; અને એ પછી બંને રાજ્યોના તજ્જ અધિકારીઓએ સંયુક્ત ચર્ચાવિચારણા પથ્થુ કરી.

પરંતુ આખરી સ્વરૂપ હજુ બહાર નથી આવ્યું. મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશ નવાગામ સામે જલસીંધીની લંડાઈ ચલાવી રહ્યા છે.

ખીજ ખાજુ ખોસલાનું વલણ સમાધાનથી હોલ લાવવાતું છે.

— જલસીંધી સ્વીકારાય તો નવાગામની ૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈ શક્ય ન બને; ગુજરાતને સિંચાઈના પાણી ઝોઝાં મળે.

— રાજસ્થાનને તો કશું જ ન મળે.

ખીજ ખાજુ,

— નવાગામથી રાજસ્થાન અને ગુજરાત બંનેને સિંચાઈની સગવડ વધુ પ્રાપ્ત થાય; મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રને ય જલસીંધી જેટલી વીજળી પણ આપી શકાય...

હતાં, નીવેડો નથી આવતો !

મુખર્જી રાજ્ય સમયે ગુજરાતે મુસદ્દીગીરીને ઉપયોગ કરી મહારાષ્ટ્ર જેડે નર્મદાચોળના પતાવી હોત તો ઠાપના અને નર્મદા બંને આગળ વધી શકત.

પણ તે દિવસે ઠાપના જેડે ઉઠાઈને જીતી કરી !

ગમે તેમ, નર્મદા ચોળનામાં થતો અને આજ મુધીનો તિલ્લ નિરાળ રાષ્ટ્રીય હિત-લક્ષી આથો-જનની નમણાઈ હતી કરે છે...

— સનત મહેતા

હાંડિયાનો ડંકો

હાંડિના મ્હેનત થકી, ધબહાંડિ ચોલાય;
દેશ તણો ડંકો વણી, બધે બાજતો થાય.

— નર્મદાશંકર

૧ ફી સપ્ટેમ્બર '૬૫ ના દિવસે હાંડિયાની ઝોઝાતરશતી જયંતી છે. નર્મદે ‘હાંડિયો’ પહેલાં

‘બુદ્ધિવર્ધક’નું તંત્રીપદ કેટલોટ સમય સંભાળ્યું હતું એ ખરું, પણ ગુજરાતભરમાં જેણે નર્મદ નર્મદ કરી ચૂક્યું તે તો હાંડિયાના પ્રકાશને જ. નવલરામે નોંધ્યું છે તેમ, “તેણે તો તેના હસામણા પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી આખી ગુજરાતને ઊથલપાથલ કરી નાખી.”^૧ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને છેક કચ્છ હાલાર મુધી હાંડિયાનો ડંકો સંભળાયો હતો.

હાંડિયાની શરૂઆત કેવા સંજોગોમાં થઈ તે નર્મદે વીગતે નોંધ્યું છે.^૨ વિલાયતી ભોઠાની હોમ છે એવી કલબ કાઢી ‘ટુબલટાક’ કરવાની અને એ રીતે ‘ધણાં દેશહિતકારી કામે’ કરવાની એની મહેનજા હતી. એવી કલબમાં થયેલી ચર્ચામાંથી પ્રગટ કરવા જેવી હોલ તે ઇપાવવી એવી સૂચના એણે પોતાના ‘પરમસ્નેહી’ ગિરધરલાલ દયાળદાસને કરેલી. કલબ તો લાંબો વખત નભવાનું શક્ય ન લાગ્યું પણ લખાને ઇપાવવાતું સ્વીકારાયું અને ‘હાંડિયો’ પાક્કિ શરૂ થયું. નર્મદે ‘હાંડિયા’માં લખનાર જ હાંડિયા તરીકે જેમને ઝાળખાળ્યા છે તે કવિ નર્મદાશંકર પોતે, ગિરધરલાલ દયાળદાસ, નગીનદાસ તુળસીદાસ, કાકેરદાસ આત્મારામ, કેશવરામ ધીરજરામ અને શ્રીધર નારાયણ. લખનાર જ બધું, પણ “જેની ઉપર આ વજ્રપાત પડ્યા તે બધાની સાથ વેર તો અલબત્ત નર્મદાશંકરને જ બંધાયું, કેમકે એડિટર પોતે.” (નવલરામ)

હાંડિયાના પ્રાકટ્યનો મોટો લાલ તો એ થયો કે ગલ લખવાતું નર્મદે છોડી દીધેલું તે કરી પાછું શરૂ કર્યું. નર્મદે નોંધે છે: “મેં ૧૮૬૦ થી ગલ લખ્યું બધું કર્યું હતું, તે પાછું તા. ૧ ફી સપ્ટે-મ્બર ૧૮૬૪ થી હાંડિયાથી પાછું શરૂ કર્યું છે.”^૩ નર્મદના ‘હૃદયદ્રવ્યનો ઉકળાટ’ વ્યક્ત કરતું ગલ તરકાલીન ગલમા નવીન ભાત પારે છે. ગલના ખેડાણમાં નર્મદ સલામ હતો. એ લખે છે: “હમારો

૧. નવલરામવાલિ : સં. ન. કા. ખરીબ ૫. ૨૨૦
૨. ભૂતું નર્મજય (ખીજ આદિતિ) ૫. ૩૦૩

વિચાર એવો છે, કે જે શબ્દથી પૂર્ણ ને અપૂર્ણનો
આગ્રહણ અર્થ સમજાય તેવા રસિક અને જોર
આપનારા શબ્દો વાપરવા..." ડૉક્ટરનાં લખા-
ણોમાં નર્મદનું જોમ બંને કાંઠા જલકાવીને વહે છે.
એની સમ્યક્ષ, એ સમ્યક્ષને કારણે આવેલી નિર્ભી-
ક્તા, નિર્ભીક્તામાં ભગેલી જુવાનીની ઉદ્વેગતા નર્મદના
ગદ્યને ધસમસાતું, કૌતુકલક્ષી અને ધાતુ નિશાન
પાડતું બનાવે છે એના લખાણોમાં તેજળ છે.
પણ એની પાછળ કોઈ વિદેષ નથી, સુધારાલક્ષિત
અને દેશદાઝ નીતરે છે "મારી ડાડી અને મારો
ડાંડ કોઈ એકાદા ચોક્કસ ચાલુસને માટે નથી;
વર્ગવર્ગોને માટે છે ને વર્ગમાં જો કોઈ હોય તેને
તો લાચ પડવી જ નોઈએ..." આમ જતાં એણે
કોઈ કોઈવાર જાહેર વ્યક્તિઓને નિશાન બનાવી
હતી; અને એમાં મહીપતરામ, દુર્ગારામ, દલપત-
રામ જેવાઓનો સમાવેશ થયો હતો. એનાં લખા-
ણોએ વ્યક્તિઓને નિશાન બનાવી ત્યારે નિંદાના
પ્રદેશમાં એનાથી પણ હુકાર મળ્યો એવી લાગણીને
એ જવાબ વાળે છે: "હું 'નિંદાપોર' નથી પણ
જખડાઓ એવા લખાણથી જ સમજે - તેણે ટકારે
ને ગધડા ઢીકાપાડુએ જ પાધરા થાય!" કેવા કેવા
સંજોગોમાં નર્મદને કામ કરવું પડ્યું અને કેવા
સંજોગો એણે બેસાડ્યાં એ જોવા માટે ડાકિયાનાં
લખાણો મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

ડાકિયામાં નર્મદે અનેક વિષયો પર લખવાતું
વિચારેલું એ ડાકિયાના ૩૨ મા અંકમાં એણે કરેલી
નોંધમાં જોવા મળે છે સદી, સરકાર, સંસાર,
શાસ્ત્ર, ઈશ્વરશ્રી, દેશી રાજાઓ; રેલ્વે, જાતલાઈઓ
જેવા વિષયોને એણે નજરમાં રાખ્યા હતા. એ
વિષયોને પૂરતો ન્યાય નથી આપી શકાયો એનો
વસવસો એ પ્રગટ કરે છે "મારાથી ઘસડાયુ, તેટલું
ઘસડાયું, હવે તો વળી બીજો જ-મે-એ જ-મ
હોય તો-નહી તો આટલું જ"

'સ્પેક્ટેટર'ના લખાણો જેવાં લખાણો ડાકિયામાં
પ્રગટ કરવાની એની ઇચ્છા હતી. લખાણની બાબતમાં
અનેક રીતો એ અજમાવે છે ક્યારેક દુગ્ધ કહીને;

ક્યારેક પત્રો લખીને, ક્યારેક વાર્તાલાપ યોજીને,
તો ક્યારેક કાવ્યક્ષેત્રી, ઉપદેશ આપીને એ ઉદ્દેશ
પર પાડવા મળે છે. નર્મદમાં હાસ્યવૃત્તિ એાછી
હતી એવું કહેવાયું છે પણ ડાકિયાનાં લખાણોમાં
કટાક્ષની ભેવડમાં હાસ્ય ડોકાય છે. પદ્યરલાલજી
જેવાં કપોલકલ્પિત પાત્રો અને વિધવાએ, વિધુર
શેઠને લખેલા પત્રોમાં સ્ફુટ કે અસ્ફુટરૂપે એ
પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાત તંત્રીઓની બાબતમાં શુભી છે.
આપણા સાક્ષરી પત્રકારત્વનું રૂપ મણિલાલમાં
બધાયું પણ એની શરૂઆત તો નર્મદ-દલપતથી
થઈ ચૂકી હતી. નર્મદે તંત્રી અને સાથે સાથે
સંત્રી-sentiree (કયો સાચો તંત્રી સંત્રી નથી
હોતો?) તરીકેનું આદેશકાર્ય-mission-આરંભ્યું
અને પોતાની રીતે ચરિતાર્થ કયું. બીજા અનેક
બાબતોની જેમ, આ બાબતમાં પણ, આવતી
કાલનો વિચાર કરીએ ત્યારે, લાગે છે કે નર્મદનાં
તપ ઝોજાં નહિ પડે

- અનિરુદ્ધ અક્ષયક

પિકાસોનું આત્મનિવેદન :

સાંપ્રતયુગનું કેન્સર

પિકાસોની ચિત્રકલાની કક્ષા - શુભવૃત્તા વિશે અભિપ્રાય હિચ્ચારવાની મારી હમતા નથી. ચોખ્ખતા નથી, એ સ્વીકાર્યો પછી આ લખવા બેઠો છું. કોઈને આશ્ચર્ય થાય એ પહેલા, આરંભમાં જ કહી દઉં કે, પિકાસોએ પોતાની ચિત્રકલા વિશે નિવેદન કયું હોત તો, કદાચ, હું એ સમજવા નક્કર પછે કાશીસ કરીને સંતોષ માનત. પરંતુ પિકાસોએ પોતે જ વ્યાપક સંદર્ભમાં કરેલું આત્મનિવેદન, કોઈ પણ ક્ષેત્રના ચિત્રક-સર્જકની નિષ્ઠા (ઈશ્ઠાગ્રહી)ના પ્રાણપ્રશ્ન ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડનારું હોઈને, સૌ જાગ્રત નાગરિકો માટે ચિંત્ય છે.

મૂંઝવનારું મૌન ?

સૌથી પ્રથમ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે સાંપ્રત ચિત્રસૃષ્ટિના અસ્વયું પિકાસોનું એક નિવેદન (માઈરેજ ઓફ આર્ટિસ્ટ) (એલન હોટન ધ્રોડરિક સંપાદિત)માં ૧૯૬૪માં પ્રગટ થયું હતું. એક વરસ પૂર્વે પ્રગટ થયેલા એ નિવેદન ઉપર પડેલો પડી ગયો હશે કે શું ? એ જ નિવેદન મેડેલિન રસોના ત્રીપદે પ્રગટ થતા 'લિવિંગ મ્યુઝિયમ'માં સાથી ફરી વાર પ્રગટ કરવાની જરૂર જણાઈ હશે ? ભારતમાં ય એનો ઉદાપોહ હજી હમણું હમણું થતાં થતાં શમી ગયો છે.

સાથી આવું મૂંઝવનારું મૌન ?

બનવા ભેગ છે કે પિકાસોનો આ એકરાર એમના શિષ્ય-લક્ષ્મીને પોતાનો પાયો જ સરકી ગયાના લયરૂપ દેખાયો હોય, અને એમણે મૂંઝા રહેલું હિતાવદ લેખ્યું હોય. અથવા તો, બીજા-કેટલાકે આ નિવેદનને 'હજીવી મબ્બક' ગણીને, મૌન સેવ્યું હોય એમ પણ બને.

પિકાસોના આ નિવેદનથી 'મોડર્ન' વા 'ક્યુબિઝમ' - 'એબસ્ટ્રેક્ટ' ચિત્રકલાને આઘાત પહોંચશે કે કેમ એ તો મેણુ જાણું ! પરંતુ એમના શિષ્યલક્ષ્મીનો માફક એ નિવેદન ઉપર ઠાંકપિછોડો કરવાની, અથવા એને 'હજીવી મબ્બક' ગણાવી હડસેલી દેવાની ધૃષ્ટતા, બીજા ઘણાને માટે સહજ નહિ હોય. તે જ રીતે, મોડર્ન આર્ટ-કે-મોર્ષ પણ બીજી જાપધારી કલાના નેએ, મારી જેમ, દુસ્મન પણ નથી એમને પિકાસોના નિવેદનમાંથી શબ્દો ઉદાવી 'મોડર્ન આર્ટ'ના સંપ્રદાય પર તૂટી પડવાની હિતચક્તિ પણ શું કામ હોય ?

નિવેદનમાંનું સંવેદન

આમ છતાં, આ આત્મનિવેદનથી સંવેદિત થઈને લખવા બેઠો છું કેમકે પિકાસોના આત્મનિવેદનનો એક એક શબ્દ પિકાસોની સત્યનિષ્ઠા, સંવેદના અને સંવિત્તિનો પરિચાયક છે. આજના આખા યુગના એક લયરૂપ કેન્સર સામે સાવધ થવાની ચીમકી એમાં પડેલી છે.

આ નિવેદનમાં પિકાસો જણાવે છે કે "હું ન્યોતો, ટિશિયન, રેમ્બ્રાં અને ગોયા જેવો મહાન ચિત્રકાર નથી." આપણે જરૂર એક મહાન ચિત્રકારની નકલતાનો જ પ્રયત્નો એમાં માની લઈએ; અને જ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે "હું તો લોકજગતનો મનોરંજક છું," ત્યારે ય આપણે એને એમની મહાનતાની જ વ્યાખ્યાનિત લેખીશું ?"

એ વાત પણ સાચી છે કે એવા કેટલાક કલાકારો હોય છે, જેઓ પોતાની કલા વિષેના પોતાના અભિપ્રાયો ભારે હજીવી રીતે, મંબકની રીતે પ્રગટ કરતા

એ સાચુ પણ કાળા-તરે વિલિન લાષાભાષી જુલોની નિરનિરાળી લાક્ષણિકતાઓ ઊપસતી આવી તેમ તેમ ટેટલાયે સરકૂત શબ્દો તે તે લાષામાં છેક જ જુદા અર્થમાં નિયોજના લાગ્યા છે આચાર્ય રધુરી આદિએ ભગીરથ પુરુષાર્થ કરીને જે સરકૂત શબ્દો લાભી આપ્યા છે એમને ય આ વાત અશત લાગુ પડનાની જ ઉદાહરણાર્થે, research યાને સ શોધનના અર્થમાં “અતુસધાન” શ દ શોજાયો છે એની વ્યાકરણસમતતા વિ તો એમત હોય જ નહીં છતાં ગુજરાતી લાષાભાષીને માટે અનુસધાનનો અર્થ સ શોધન તો નથી જ, નથી બીજો એક દાખનો પણ આ શબ્દોમાંથી જ લઈએ Amendment યાને સુધારા વાગ્તે સુચવાયેન “સ શોધન” વ્ય કરણશુદ્ધ હોય તો યે ગુજરાતમાં એનો રૂઢાઈ નોખો હેઈ તે અરીમય છે

આ સમસ્યાનો હ ન છે મિનોખા-સૂચ્યો કામ, તજુલોની સમિતિને જુદી જુદી દેશભાષાઓમાં પ્રવર્તતા એકસમાન ને સમાનાર્થી શબ્દોની સ્થિતિ તૈયાર કરનાની કામગીરી વહેલી ને પહેલી તકે સોપી દેવી ભેઈએ અંગ્રેજ ને મુસ્લિમ અમનને પરિણામે રૂ થયેના અંગ્રેજ, ફારસી વગેરે ભાષાઓના શબ્દોનો પણ સ્થિતિ કાશમાં સમાવેશ થવો ભેઈએ

કેન્દ્રીય ને આન્તરપ્રાન્તીય વ્યવહારની ભાષા તરીકે હિન્દીનો રીકાર કરનારાઓ પણ એના રવ રૂપને અંગે એકમત નથી રવરાજ ને લોકત ને સુમગત એવી કાન્તિ આ દેશના ભાષાકારણમાં આણી સકાર્ડ નથી તેતું એક કારણ એ પણ છે હવે, આગળ જે પી વાત કરી એ શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં આવે અને કેન્દ્રીય તેમ જ આન્તરપ્રાન્તીય વ્યવહારની હિન્દી ભાષામાં એગાના જ શ દોનો યથાશક્ય અધિકાધિક ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો હિન્દી નિ હિન્દુતા પી જેવા વિનાદો સદતર અપ્રસ્તુત સિદ્ધ થશે ! અનગત, હિન્દીભાષી લોકોની હિન્દી કરતાં આ હિન્દી નિરાળી હશે-જ નેના વગાકરણો બે કે સરળા હશે

આપણે કેન્દ્રીય ને આન્તરપ્રાન્તીય વ્યવહાર માટે જેની ખોજમાં છીએ તે કઈ હિન્દીની ટકત કે ગાંધી આદિપિ હરગિજ નથી આપણી ખોજ પ્રાદેશિક નહીં પણ અખિય ભારતીય હિન્દીની છે બધારણે બોધેલો રાહ પણ એ જ છે

—મકાશ ન, શાહ

માનવીય પવન

બોરિસ પિલ્ચાક

અનુ : શિરીષ પંચાલ

એક દાયકા તરફ પાછું વળીને જોતાં - માનવ-જીવનનાં દસ વર્ષો - એમ લાગે છે કે જાણે હજુ માર્ક કાલની જ વાત ન હોય ! દરેક વસ્તુની બધી વીગતો યાદ રહે છે. આખો આગળના નાના ખાડા, ઝોરડાની સુવાસ પશુ દરેક દાયકામાં આ ધરતી પર રહેનારા લોકોને પાંચમે ભાગ જિન્દગીની વિદાય લે છે. એક કરોડ લોકો જૂમિમાં સડીને જતુઓને પોષણ આપવા જવાના. એમ છતાં, આવાં જ દસ વરસોમાં લાખો લોકો જન્મે છે, મોટા થાય છે, જીવે છે, નવી જૂમિ ખેડે છે, એકના બે થાય છે, તેમની યુવાનીની વસન્તમાં મોજવી રહે છે, મીઠમમાં માળાપ બને છે અને બાકીના સમયે કન્ડિયન સમરનાં સરળ દિવસો શાન્તિથી શુભરે છે, તે સમય લાલ શિયાળુ સ્પર્શતોને. અને માનવજીવનનો પ્રત્યેક તબક્કો, દરેક જૂમિ, દરેક શહેર, દરેક મકાન, દરેક ઝોરડો - બધાને પોતાની આગવી સુવાસ હોય છે; જેવી દરેક માનવીને, દરેક કુટુંબને, દરેક જાતિને પોતાની આગવી સુવાસ હોય છે તેવી. ઠેટલીક વખત દાયકાઓ - સમયની પશુ પેસે પાર - શહેર અને દેશોના બનાવોને વઢાવી દબને છેદાય છે, જળી જાય છે. અહીં જેની વાત કરીએ છીએ તે આંખની આબુબાલુનાં કુંડાળાં અને ઝોરડાની સુવાસ યુગના બનાવોથી પશુ વધારે અનિવાર્ય અને વધુ અકવાળાં તો હોય છે.

દરેક જૂમિ પર યર્ષ ને તેના પોતાના પવનો વહે છે.

આ માણસ - ધવાન ઈવાનોવિચ ઈવાનોવ - માટે લાકડાના રસ્તા, ગલીઓમાં લાકડાની વાડ, બરુથી છવાયેલા વાડા તરફ જતો રસ્તો, પ્રવેશમાર્ગ આગ-

ળની વીશીની દુર્મંથ તથા નાના-સાકડા ઝોરડાથી છવાયેલા નગર વડે તેનું જીવન ભરાયેલું હતું. માનવના રહેઠાણની વાસવાળો પવન તેના જીવન પરથી વાતો હતો. તેના ઝોરડામાં ચામડાને લોગી ગયેલો સોફા હતો; સોફા પાછળ ટેલવાય વખતનાં સિગારેટનાં દૂંડા સંગ્રહાયેલાં પડ્યા હતા. તેના ઝોરડામાંના ટેબલ પરનાં પુસ્તકો ભાગ્યે જ બદલાયાં હતાં. ટેબલકલોથ કઢી બદલાયો ન હતો; આ પાટલી હતી; ટેબલકલોથનો લીસો રંગ રાખ વડે પલટાઈને પીળો યર્ષ ગયો હતો; ટેબલ પરથી રાખ ફર કરવાનું અશક્ય હતું. નાની બારીઓની પાર બહારના લાગમમાં જંગલી બરુ, બરડોડસ, નેટલસ ફેનબેન ઊગ્યાં હતાં. માનવના રહેઠાણની સુવાસ-વાળો પવન તેના જીવન પરથી વાતો હતો - તે પવન તેના ઝોરડામાં પથરાઈ જતો અને નિવાસ કરતો.

અહીં વર્ષોથી એક ખરાબ, પાનખરની સન્ધ્યા-ની રજૂતિ છવાયેલી હતી, યૂગળાતી માનવસુગન્ધ વડે તે સન્ધ્યા સોંસરવી બિતરતી હતી; પોતાની ખતીને તેણે બહાર કાઢી મૂક્યાની તે સન્ધ્યા હતી, તે પહેલાં પરાંદના જંગલી ઘાસ હતાં, ખેતરોમાં વસન્ત ઉભરાયેલી હતી અને રાત્રિ પશુ આ શબ્દો વડે ઉભરાયેલી હતી: "હું ચાહું છું, હું તને સદાને માટે ચાહું છું." પરાંદમાંથી સળગળતા જગતમાં તેની આંખોમાં સૂઈ, કુનિયા અને સરો-વર હતા, તેની આંખોમાં આ જગત અને સૂઈ ક્રોઈ ડુબાડી શકે, તે આંખો સુદિને સમાવતી હતી; ત્યારે પ્રભાતના હિમપ્રવાલે શરૂ થયા હતા. તેમના આનંદના પરિપાક રૂપે એક બાળક - નવો

ધ્રુવન - અવતર્યું હતુ સન્ધ્યાકાળે માની આખો જગતના મુન્દર માતૃત્વની સાથે મુન્દર દેખાતી, સન્ધ્યાકાળે માના ટ્રિકા હાથને ચુમ્મન કરવા જતો બાળક - નવે ધ્રુવન - આરામથી સુતો હતો આ બધુ જૂતકાળમા હતુ અને પછી તે ગોઝારી સન્ધ્યા આવી - માનવશરીરની યુગળામણને લીધે આ જગત પર તે સન્ધ્યા ખૂબ એકાતિક અને બચકર પ્રકારની હતી

તે સન્ધ્યા ન હતી મોરાત હતી પાનખરનો વરસાદ બહાર વરસતો હતો અંદર તેના અંદરો ઉપર તેનો વર ફેકતો હતો ટેળવ પર મીઝુબતી જગતી હતી, પીગમેલુ મીઝુ કદી ન બદલાયેલા ટેમલસોથ પર ટપકવું હતુ તેની આખો સૂઝ ગર્ભ હતી આખોની આસપાસ નાના કુડાળા હતા તે ટેળવ પાસે બેઠો હતો અને તે બારણા પાસે બેઠો હતો તે બોની 'ધ્રુવન સમજવાનો પ્રયત્ન કર, એ બધુ અસત્ય છે, મને માફ કર મારા મનમા જૂત જરા ચેલું હતુ આખરે તો આપણી પાસે સુખ હતુ, આપણે એકબીજાને આહતા હતા"

ધ્રુવન ધ્રુવનોવિચ મીઝુબતી તરફ દોડ્યો અને તેણે લખેલા એક કાગળ પરના શબ્દો તે સોમી વાર પોલ્યો 'નિઃકલાય હા, તે એક પૂર્વગ્રહ છે પણ હું તારા વગર રહી શકુ એમ નથી આજે મારો વર ધેર નથી રહેવાનો, દરવાજો તાળા વગર નો હશે બધા જ્યારે સૂઈ ગયા હોય ત્યારે - રાતે અગિયાર વાગે આનંદ

ધ્રુવન ધ્રુવનોવિચે એ કાગળનો ટુકડો તેના મજબામા મુક્યો, દીરા આગળથી દૂર ચ્યો, દરેક શબ્દ છૂટો છૂટો નેરથી બોલતા, ધીરથી કહ્યું 'તને માફ કરવા માટે કશું જ નથી તારા શબ્દોનો કશો જ અર્થ નથી પૂર્વગ્રહો સાથે મારે સમન્ધ નથી પૂર્વગ્રહોને એની સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી તુ તો માન મારી પથારીમા નગ્નાસ્થામા એક નગ્ન પુરુષ સાથે સૂઈ ગઈ હતી ઈકમ અહોંથી!"

'ધ્રુવન! આપણને એક સન્તાન છે, એક પુત્ર છે..."

ધ્રુવને એના શબ્દોની દા સાથે નકન કરી 'આપણને એક સન્તાન છે, બને હોય, પણ હવે હું તને વછેરાનહી ચનાદક નીચળ અહોંથી!"

અને પછી તેની આખો િ આસપાસના કુડાળા અદસ્ય થઈ ગયા તેની આખોમા તિરસ્કાર વિકાર અને પ્રક્રાપ ગયા તે એકેએક શબ્દ ભાગપૂર્વક બોલી 'મિ ચ, હા, હું ચાહુ છું, એને જ ચાહુ છું-એને જ ચાહુ છું, તને નથી ચાહતી"

એક ક્ષણમા જ સમ્પૂર્ણ નાશ છતાં ધ્રુવન કશું જ ન પોલ્યો તે તરત પાછી ફરી અને બારણુ ધડ દર્દને બધ કરી દીધું તે તેની પાછળ ન ગયો બારણાની પેલી બાજુ શાન્તિ હતી તે ત્રિયંબો રહી થાએક કલાક કલાય વીતી ગયા. પછી તે બારણા તરફ ધગ્યો બારણા પાછળ કશું જ ન હતુ બાળકની પથારી ખાલી હતી, પથારી પાસેના ટેમલ ઉપર મીઝુબતી બળી રહી હતી, બહારનું બારણુ ઉઘાડુ હતુ બહારના રસ્તા તરફ તે ધગ્યો, ત્યાં લીલીની ભારે દુર્ગન્ધ આવતી હતી આગણામાનું બારણુ ઉઘાડુ હતુ ચાનુ વરસાદે તે એકમા દોડ્યો ગનીનો દરવાજો ખુલ્યો હતો પછી તેણે અસહાય રીતે, ખુબ લઘુતાપૂર્વક અને દયાજનક રીતે ચીસ પાડી "અધ્યોનુક્ષા!

કોઈએ તેને જવાબ ન દીધો ગની અન્ધકાર અને વરસાદથી દેખાતી મધ થઈ

સારારે એક સી સદેશો લઈને આવી 'ધ્રુવન ધ્રુવનોવિચ તમે આટલી મહેરબાની કરશો?" સદેશામા તે િ પત્નીની અને પુત્રની બધી વસ્તુઓ સદેશો લાવનાર સાથે મોકલવા લખેનું હતુ તેણે બધી વસ્તુઓ એકઠી કરી આખો દિવસ એકઠી કરી પેની સીએ તેમા મદદ કરી તે સી જમવા માટે ચા અને વાળુ માટે મે વખત બહાર ગઈ, અને તે જ્યારે બહાર ગઈ ત્યારે તેણે એક વાગો પત્ર લખ્યો

સાજે તે સી બધી વસ્તુઓ હાથધારીમા નાખીને લઈ ગઈ અને પેનો પત્ર પોતાની છાતી પરના પિત્તસારમા નાખ્યો ધ્રુવન ધ્રુવનોવિચે ગનીની

બહાર હાથલાંરી લઈ જવામાં તેને મદદ કરી, બહાર તેણે તેનો હાથ મિલાવ્યો અને પત્રનો જવાબ લાવત્રાતું ન જણવા કહ્યું. હાથ મિલાવતાં તે સ્ત્રીને વિચિત્રતા થઈ અને પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેતાં તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું:

“મને જે કહેવામાં આવ્યું” છે તે હું લાવીશ. આખરે તો મારી પાસે માત્ર મારા જે જ પગ છે.” તે દિવસે એનો જવાબ ન આવ્યો, ખીજે દિવસે પણ ન આવ્યો, પછી પણ ન આવ્યો. પણ ત્રીજે દિવસે એને ખબર પડી કે તેની પત્ની શહેર છોડીને ખીજે કયાંક સુખદ જાત્રીની આશામાં કદાચ પોતાના બધા સામાન સાથે રેલવે દ્વારા જતી રહી હતી. અને ખરેખર તે સુખ માટે જ જતી રહી હતી. ઈવાન ઈવાનોવિચે ફરી કહી એને ન ભેઈ. વરસ પછી તેને ખબર પડી કે તે મોરડોમાં કયાંક વસતી હતી - ત્રણ વર્ષ પછી ખબર પડી કે તેને એક નવું બાળક - નિકોલાય - અવતર્યું હતું. બાળકની અટક તેની પોતાની હતી. નિકોલાય ઇવાનોવિચ.

લાંબી ગયેલા આમડાના સોફા પાછળ સિંચારે-ટનાં ફૂંદાં એકઠાં થયાં હતાં.

૨

આ બે બાળકોની માતા, ઇવાન ઇવાનોવિચની પત્ની-તે ગ્રેમ સમજી: જે રીતે ખીજી સ્ત્રીઓ ભ્યારે પુરુષના દરેક પગલાંનો પીછો કરે છે અને તેના દરેક વિચારે બળુવા ચાહે છે ત્યારે મોટાબાગની સ્ત્રીઓ ગ્રેમને જે રીતે સમજે છે તે રીતે તે પણ ગ્રેમને સમજી. ખરેખર તો, તેઓ ભ્યારે પોતાનું સર્વસ્વ ગ્રામણે છે, તેમનો પહેલો સહયુગ્ય ગ્રામણે છે ત્યારે તેઓ પુરુષના જીવનમાં માથું મારે છે, તેના વિચારમાં અને કાર્યમાં આડે આવે છે. આવો ગ્રેમ અનિર્ણય રીતે નિષ્ફળ નીવડે છે. કારણ કે ગ્રેમના દારવમાં પણ દારવ છે, ત્યાં સર્જન નથી. દરેક માનવજીવન અને દરેક માનવગ્રેમ એક પ્રતિબિંબ રૂપે રજૂ કરી શકાય: પતિને છોડી દીધા પછીનાં વરસોમાં આ સ્ત્રીનું જીવન ખૂબ તેજસ્વી, આનંદી, રાતું હતું - કોઈ બિજાની સાલની જેમ જ રોતો ને!

જે શાલ હાથની આજુબાજુ વીંટળાતી, તેનું જીવન બહારનાં મકાનો, મીજબુત્તીઓ અને ઉદારીન પરે-ટની આજુબાજુ વીંટળાતું. આ શાલમાંથી જુદીજુદી તમાકુની અને સુવાસિત દ્રવ્યોની વાસ આવતી. પણ પછીથી તેની સુનાસમા માનવશરીરની સુવાસ ભળી હતી. પછીથી આ શાલ મોરડોના ખૂબ ગંદા પરામાં, નકાળી વસ્તુઓના ઢગડામાં જઈ પડી. ઈવાન તળવિસ્તારમાં તેની બહેન સાથે રહેતો હતો. નિકોલાય પહેલા તો તેની માતા સાથે રહ્યો, પણ પછી તેણે નિકોલાયને અનાયાશ્રમમાં મૂકી દીધો. નિકોલાયે પોતાના જન્મ પછીનાં સાત વર્ષો સુધી ફેરારાતું દુઃખ પચ્યારના અનાયશ્રમના કઠેરામાં રહીને ભોગવ્યું. તે પછીથી જ તેની માતાને ખબર પડી કે તે છોકરાનો બાપ કુટુંબ હતો, તેણે પોતાના પુત્રને પોતાનું નામ સુઢાં આપ્યું ન હતું, કારણ કે કુટુંબ કોઈ જ માદલા બાળકોને જન્મ આપે છે. એ ગમે તેમ હોય, પણ પછી લાંબા સમય સુધી માએ પોતાની જાતને બાળકોને જન્મ આપ્યાથી નીચ ગણાવી! (માનવ પોતાની જાત માટે જે નિર્ણય કરે છે તેના કરતાં કઠોર નિર્ણય ખીજું કોઈ કરી શકતું નથી.)

અને પછી તે માતા મરણ પામી. તે ગૌરવ-ભેર મૃત્યુ પામી. ફર વસતા અને તંદુરસ્ત ઈવાનમાં તથા અનાયાશ્રમની દીવાલો પાછળ નજીકમાં વસતા અને ફેરારાથી પીડાતા નિકોલાયમાં-જ તેમાં તે પોતાના માટે માન અને ગ્રેમની લાગણીઓ રાખી જવાને શક્તિશાળી નીવડી. તે ટાઇફસના કોઈ રોગથી મૃત્યુ પામી, પણ એના મૃત્યુની મોટી વિશિષ્ટતા હતી -જે જે વસ્તુઓ દ્વારા તે જીવન જીવી હતી તે...

બાળકો એકબીજાને જોળખતાં ન હતાં, વર્ષો પછી તળવિસ્તારમાં રહેતા ઈવાન તરફથી અનાયાશ્રમમાં નિકોલાય પર એક પત્ર આવ્યો. પત્રમાં લખેલું કે બંને ભાઈઓએ એકબીજાની પરિચિત થવું જોઈએ અને બંનેએ ભાઈઓના સમ્બંધ ફરી સ્થાપવા જોઈએ. નિકોલાયે પત્રનો જવાબ આવ્યો. ઇવાને તેના નિવારવાન આગળની નદી, આગિયુમાં બેઠેલાં ઘાસ, નિશાળના સાથી, પંખી, ખેતરો

વિશે લખ્યું નિકાલાયે તેના જીવ વિશે, ઔદ્યોગિક નિશાળ દૈનિક જીવન વિશે લખ્યું ઘણા પત્રો પછી નિકાલાયે ધવાનને પોતાની માદગી વિશે લખ્યું અને એ તેમની મા વિશે ખૂબ લખેલું; અને એ એક બીજાને વીગતાર - એક ઈક પોતાની મા વિશે પવિત્ર હતું ને જેટલું યાદ હતું તે બધું - લખ્યું

ન્યારે પોતાના તત્ત્વવિત્તારના ઘરમા ધવાનની વય ઐદ વરસ ૧૧ થઈ ત્યારે તે ૧૧ કાઠીએ તેના પિતા વિશે વાત કરી ધવાને નિકાલાયને પત્રમા લખ્યું કે આપણા પિતા હજી જીવે છે નિકાલાય પર આ સમાચારની વિચિત્ર વ્યસન થઈ (અને કદાચ, જેની વ્યસનની અપેક્ષા રખાય તેની જ વ્યસન) નિકાલાય તેના પિતા વિશે રાખ્યા જોવા લાગ્યો. આનાયા-અમના ઓગડામા સતાર્ક જવાતુ જે હૈયુ શીખ્યું હતું તે હૈયુ રાખ્યા જોવા લાગ્યું નિકાલાયને પોતાના પિતા વિશે સ્વપ્ના અને વિચારો આવવા લાગ્યા એ પ્રિય સ્મૃતિ અને મધુરતા ધવાને પોતાના પિતાને પત્ર લખ્યો, પિતાએ ખૂબ લાખો અને વહાન પૂર્વક જરાબ લખ્યો ધવાને પિતાનો પત્ર નિકાલાય પર મોકલ્યો નિકાલાયે ધવાન ધવાનો નિય ધવાનો ને પત્ર લખ્યો પણ તેનો જવાબ કદી ન આવ્યો

૩

માનવજીવનના દસ વરસ લાંબો સમય ન કહેવાય, અને સાથે સાથે માનવજીવનમા દસ વરસ એ ખૂબ લાંબો સમય પણ છે! ધવાન ધવાનો વિચારવા મોઢને ત્યાં કાઠી ગયેના આમડાના સોશ પાછળ સિગારેટના ઢૂકાનો ઢગનો વધતો ને વધતો જ ગયો અને પહેલા ૧૧ જેમ જ લાકડાના રસ્તા ગીએમા લાકડાની વાડ બુટ્ટી જમાવા વાડા તરફ જતો રસ્તો, પ્રવેશ માર્ગ આગાની વીરડી ૧૧ ફીટ, મારીઓ આગળના બુટ્ટીએ તે સહેરમા હતા ધવાન ધવાનો વિચાર કાણ હતો અને શું થઈ શકત તે અગત્યનું નથી, તે નિશાળમા મારતર હોય કે પછી ગામડામા આકડા ચાલી હોય! માનવના રહેઠાણની સુનાસવાળો

પત્ર તેના જીવન પર થઈને વાતો હતો અને વરસો પછી ધવાન ધવાનો વિચારે ધવાન તરફથી આવેલા પત્રે બધું યાદ કરાવ્યું છે એક સવારે તે પત્ર આવ્યો હતો અને પહેલી લીટી હતી “મારા વહાલા બાપુજી,” અને તે દિવસે ધવાન ધવાનો વિચાર દસ વર્ષ વધુ નાનો થયો મુરજ યાદ કર્યો, પરોના જગતી બુટ્ટી યાદ કર્યા, ઉનાળાના પૂર યાદ કર્યા અને તરત જ તે ગોઝારી રાખવા કરી જે ક્ષણે તે એક ઉધાડા બારણામાંથી બીજા બારણે દરનાળ આવળ ધરી ગયો હતો અને હું અપૂર્વક રસ્તા પર ચીસ પાડી જીજ્ઞો હતો “અદ્યોનુપ્તા” અને તે દિવસે તેને સતત પહેલાની જેમ ફરી રહવાનું મન થયું, પણ આ વખતે મોટા આનંદથી અને હેમામા કામા આણીને પછી તેણે પોતાના પુત્રને એક લાખો અને મળેના પત્ર લખ્યો પછીથી નિકાલાય તરફથી એક બીજો પત્ર આવ્યો તે પત્રની સરખાત પણ ધવાનના કા હો જેવા જ કાંદોથી થઈ હતી - “મારા વહાલા બાપુજી,” - અને ખૂબ તીવ્રતાથી, ધિકારથી તથા માનવશરીર ૧૧ બરાળ કુર્મ-ધથી તેણે રહવાનું આજી અને ફરી ફરી રહ્યો ‘નીકળ અઢીથી, નીકળ! જ તારા બાપ પાસે! મારે હરામખોરોની જરૂર નથી!’”

તે પાનખરની સન્ધ્યા હતી, વરસાદ વરસતો હતો, નાના માર્ગે પરની અથ ગૂંગળામણ પેદા કરતી હતી, અને હીવાઓ ખૂબ વહેલા સળગાવવા પડવા હતા ચોક્કાનો દરવાજો ખખડ્યો, કોઈ સોટી લઈને નાના પ્રવેશદ્વારના નીચા પગથિયા અટકી હતું ખડકુ બારણે ખૂંટ્યું અને ત્યાંથી કોઈએ હળવે રહીને પૂછ્યું

“એ જેટલું કહેવાની કૃપા કરશે કે અહીં ધવાન ધવાનો વિચાર ધવાનો વર છે કે નહીં?”

“હા હું અહીં જ રહું છું” ધવાન ધવાનો વિચારે ઉત્તર આપ્યો

ઓરડામા એક ઠીંગણો માથુસ અપગ લોઠો રાખે છે તેની રજરના લાચવાળી લાકડીનો રંગ

[અનુસંધાન પૃ ૫૬]

નવજિલાસવાદ

ક્રાંતિ ઓસ્વાલ

અનુ. : મુકુંદરાય સુનિ

ગયા અ'કે પ્રગટ કરેલ 'મોસ્કોનો ઉનાળો: ૧૯૬૪'ના પ્રકાશન પછીના મિહાલોવ-કાન્હની વિવેચના

'યુગોસ્લાવિયાની સરકારના સત્તાવાર પ્રવક્તાએ ઓગ્રેવ સુનિવર્સિટીના રસાયણિક વિભાગના લેકચરર મિહેનો મિહાલોવને પકડયો ત્યારે "મુદ્દલ્ય પ્રકાશનના કાયદાનો ભંગ કરવા બદલ ધરપકડ" એવું કારણ જાહેરાતમાં દર્શાવેલું.

આમ તો, મિહેનો મિહાલોવે ગયા ઉનાળામાં સોવિયેટ-રશિયાની સફર કર્યા બાદ, જાને દેશોના રાજકીય સંબંધોમાં તકલીફભરી પરિસ્થિતિ જોવી કરે એવો વિવાદારપદ પ્રવાસ-વૃત્તાંત ("મોસ્કોનો ઉનાળો-૧૯૬૪"ના નામે) લખેલો, એનાજ રવાણાવિક પરિણામ રૂપ આ ધરપકડ હતી. બેલગ્રેડના "Delo" નામના સાહિત્યિક સામયિકના નવમુખારી, ફેબ્રુઆરીના અંકમાં 'મોસ્કોનો ઉનાળો-૧૯૬૪' એ હપ્તે પ્રકાશિત થતાં વેંત લેખકના તરખાટ મચાવે તેવા વિધાનો માટે રાખે ભરાયેલ સોવિયેટ-ફતાવાસે યુગોસ્લાવ સરકાર પાસે તત્કાળ આકરો વિરોધ નોંધાવ્યો. રશિયન-ફતાવાસના એક હિચ્ચ અધિકારીએ તો ત્યાં સુધી ફરિયાદ કરી કે "આજ સુધી કોઈ અમેરિકને પણ આટલી કોરતા સાથે અમારા વિષે ક્યારેય લખ્યું નથી."

ખીજે હપ્તે છાપવાની મનાઈ કરવામાં આવી. જો કે એ મનાઈ માટે એટલું બધું મોઝું કરવામાં આવ્યું હતું કે માહકો તેમજ બહારની દુનિયાના વાચકોના હાથમાં તે હપ્તે પહોંચી ગયો. બહા-

રની દુનિયામાં પહોંચે તેમાં કાંઈ અટકાયન થઈ શકી નહીં. યુગોસ્લાવિયાના ફોબદારી કાયદા પ્રમાણે "પરદેશી રાજ્યસત્તા પ્રત્યે તિરસ્કાર ફેલાવવાના" ગુના બદલ મિહાલોવને ત્રણ માસથી ઓછી સજા નહીં મળે.

(તાદપય* એ છે કે જીલાસના કિસ્સા નેટલી પરાકાણાએ આ કિસ્સો પહોંચતો નથી.)

યુગોસ્લાવિયાના પ્રમુખ દીરાએ જ આ કિસ્સામાં પડી એને વધારે કમનસીબ વળાંક આપ્યો. ફેબ્રુઆરી ૧૧ના એક અગત્યના વક્તવ્યમાં, કે જે વક્તવ્ય આ ધરપકડ અગાઉ એક અઠવા-ડિયા સુધી પ્રકાશન માટે દેવામાં આવ્યું નહોતું તેમાં, દીરાએ એના દિમાગી રંગદંગ માટે લેખ-કને 'નવજિલાસવાદના' આમળ પડતા પુરસ્કૃતા મેળે ફટકાયો હતો. દીરાના કહેવા મુજબ, મિહેવાન ઝિલાસ કે જે "સ્ટાલિન સાથેના સંવાદો" માટે ૧૯૬૨થી ૮ વરસની સજા આને ભોગવી રહ્યો છે, એના જ વિચારો અહીં ફરી દેખા દે છે. આટલું જ નહીં પણ, દીરાની ચિન્તા એ છે કે એ વધુ ખતરનાક સ્વરૂપમાં, અને તે પણ પાછા ગ્રેસ તેમજ કોમ્યુનિસ્ટો મારફત સમર્થન પામી પ્રચાર પામે છે! આ બધાથી રોષે ભરાઈને દીરા મિહાલોવની આ પ્રત્યાધાતી બદનામી માટે એના પર કામ ચલાવવું જ નેહએ એમ ભાર મૂકે છે! મિહાલોવે

તો, ટીટોના કહેવા મુજબ, “ઓક્ટોબર ક્રાંતિ પર બંદી લગાવ્યો છે.” એટલું જ નહીં પણ તેણે તે હિટલરની મનુષ્યધાતી શ્રમ-ઊવણીઓને ન્યાયો-ચિત ઠરાવવાની ધૃષ્ટતા કરી છે !

આ વક્તવ્ય દ્વારા થયેલો ટીટોનો આકરો પ્રહાર વધારે અપર્યાપ્તનિવાળ એટલા માટે હતો કે, એ પ્રહાર રાજકીય આરોપસર કામ ચલાવનારા સરકારી પ્રાસીકચુટરોની એક કેનફરન્સમાં થયેલો. તેણે ત્યાં એવું મતવ્ય ભારપૂર્વક નિર્દેશિતું કે “લક્ષ્મી-નગ્ના ખાલો” આ બધા કલહના મૂળમાં રહેના છે અને એ ફેલાવવાના સજાસર લેખક, સામયિક અને સંપાદક પર તત્કાળ પગલાં લેવા જોઈએ. (ત્યાર પછી તત્કાલીન રાજાનાયું આપ્યું છે અને હવે તેના પર ધણી કામ ચાલવાનું છે.)

ટીટોના આ ભાષણને દિવસે જ (ત્યારે છપ્પ રૂપાયેલું) — પ્રકાશન માટે નહોતું અપાયું) યુગોસ્લાવિયાની ડોમ્યુનિસ્ટ-લીગના મુખ્ય વાળિજ ‘કોમ્યુનિસ્ટ’એ આવા લેખન માટે મિહાલોવને રાખાન ચેતવણી આપી હતી. એ મુખપત્ર આલોચના કરતા લખે છે કે “આવા સમાજવાદ-વિરોધી ઉભરા-ઉછાળાઓને આપણા લોકશાહી વિકાસ-દાતામાં ખસડ સહન કરી લેવા ન જોઈએ.”

યુગોસ્લાવના સુદ્ધિધનોની જુવાન પેઢીમાંહેનો આ મિહાલોવ અંગ્રેજ યુનિવર્સિટીની ૧૯૫૮ માં રથપાયેલી એક નવી વિદ્યા પ્રવૃત્તિ ‘Zavtra’-અડરના દર્શન-વિનયન વિભાગમાં રશિયન સાહિત્યના લેક્ચરર તરીકે કામ કરતો હતો. મિહાલોવની પહેલવહેલી લેખન-દેખી ૬૭ ૧૯૬૪ ના જુનના ‘ડેલો’માં પ્રસિધ્ધ થયેલી. એ હતો વિદ્વાતપૂર્ણ અભ્યાસ લેખ. એમાં વિરોધ કે વિવાદ જ નામે તેવો કોઈ અંશ પ્રવક્ષ્ય કે પરોક્ષ રીતે નહોતો. આ ‘અભ્યાસ લેખ’ હતો ‘ન્યૂવેવ’-(બૌદ્ધિક આદાલત)ના મુખપત્ર જેવા સોવિયેટ સાહિત્યિક-સામયિક ‘યોવીમીર’ના સમાજવાદી સભ્યતા-સંસ્કારિકતાના નિર્માણમાં

ઐતિહાસિક ફાળા વિષે. બહુ જ સમસાવ પૂર્વક ‘નોવીમીર’ બજાવેલી કામગીરીનું મિહાલોવે તેમાં આવેખન કર્યું હતું. મોસ્કો કે મેલબોર્ન એ બંનેમાંથી કોઈ જગ્યાએ એમાં કંઈ ખંડનાત્મક તત્વ કોઈએ જોયું નહોતું. ‘નોવીમીર’વાળા કીસ્સામાં લાક્ષણિક અને દષ્ટિગોચર થાય એવું રહસ્ય કે ખૂંચી એ હતાં કે એ અભ્યાસ-લેખ મિહાલોવે સોવિયેટ સંદેશ કરી તે પહેલા લખાયા હતા.

‘મોસ્કોનો બનાળો-૧૯૬૪’ એ આના કરતાં સાવ નિરાશુ, સામા છેડાનું, મિહાલોવની પહેલી અને છેલ્લી સોવિયેટ સંદેશુ ચિત્ર-નીરપણુ છે. અલગત, આમાં એવું કંઈ નથી કે જેનાથી એમ સમર્થન મળે કે લેખકના મૂળજૂત ખાલો કે મંત-વ્યોમાં કંઈ પરિવર્તન થયું હોય એના સમમ નીરપણુમાં સોવિયેટ રશિયા અંગે એવો જ આશા-ભર્ષો, ઉત્સાહથી બેળગતો, અભિગમ છે. ઉદાર-ઉદાત બૌદ્ધિક તવા આદાલત-‘ન્યૂવેવ’ તેમ જ સમાજવાદી પ્રગતિ માટે શુભાશાસનાઓ અર્થો આરથા એવી ને એવી જ છે. વસ્તુતઃ મિહાલોવના આ નિમંદ્રનો મોટો ભાગ બીનવિવાદાત્મક છે. લેખક મહત્વના રશિયન સાહિત્યિક મનીષીઓના બહુ જ લાઘવ-યુક્ત રેખાચિત્રો અકિત કરે છે ઉપરાંત, સોવિયેટ રશિયા વિષે આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી વિગતોનો વો આ અહેવાલ જાણે કે ખખનો છે.

જતાવ લેખકો, કળાકારો, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અખ્યાપકો સાથેના કૂડીન ધ વાતાં-લાપો પછી મિહાલોવ નોંધે છે કે “રશિયનોને પોતાને સૌથી વધારે તાતી નિરખતના લાગતા ડોષડાઓ વિષે મ તેમના પ્રથમ શ્રેણીના ગણ્યાતા પ્રમાણજૂત પ્રકાશનોમાં સુધ્ધા ભાગ્યે જ કંઈ ચોધ્યું જડવાનું રશિયામાં ખૂબ જ લોકપ્રિય એવી વ્યક્તિઓ વિષે જાહારની દુનિયામાં તો મહા મુરોખતે કંઈ સાલળવા મળવાનું.”

મિહાલોવના પ્રારંભના શબ્દોમાં આશ્ચર્ય સાથે આવા અયથાર્થ વિષેનો સંકેતધ્વનિ રણુકે છે.

“સૌથી પ્રથમ વસ્તુ તો એ કે સોવિયેટ તેમજ

પશ્ચિમનાં છાપાઓ સુદાં વાંચ્યા પછી જેને વિષે આશા સેવી હોય તેવું કંઈ મળે નહિ... “મેટ્રોએના બંધાય ઠંડામનક પછી પણ તે ઘડિયાળના કાંટાની જેટલી ચીવટ કે સાવધાનીથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. સ્વોટ મશીનો વ્યવસ્થાપર છે. માહિતી કેન્દ્રો સહેલાઈથી મળે છે. તેમ જ વિશ્વસનીય છે. મોરકો અઘટન મોટા-પેલીસ-મહાનગર છે. પરંતુ એના કેટલાક રૂપ-કારો સામ્યવાદી સમાજ વ્યવસ્થાને એક કોતુક-પૂર્ણ વિચિત્ર પ્રકાશમાં દર્શાવે છે. તત્કાળ સૌથી વિશેષ દ્રષ્ટિએ વળગે તેવી વસ્તુઓમાં એક છે- શરાબખોરાની ભેરદાર હાજરી; અને ખીજ સાવ-ધાની કેન્દ્રો (Sobriety stations) (Vytre-zvitel’j)ની હયાતી. વિદેશી હોય એવી બધી ચીજો માટે એક જાડી કાલસા બધે જ વર્તાતી. મંબીર અને વિવેકી કાગતા માણસો પણ વિદેશી પ્રવાસીને જોતાં પાસે જઈને સીગારેટો મેળવવા માટે પૂચ્છા કરતા. વિદેશીઓ ખાસ પ્રકારની ચીપટ-વાળો વર્તાવ સર્વત્ર અનુભવતા.

આથી સાવ બેલડું “અવશ્ય”નીય-રીતે જંગા-લિપત બહુ” વર્તન-વલણ લેખક જુએ છે રશિ-યનોના પરસ્પરના વ્યવહારમાં.” સાંજને ટાણે નગરના કેન્દ્ર પ્રદેશથી બહાર જવું એ ખતરો વહોરવા જેવું કામ છે. લોક-સ્વયં-સેવકદળ druzhinikyની સદેવ હાજરી હોય તો પણ.....”

વર્ગવિહિન સમાજ રચના એ તો યથાર્થમાં પૂરી કલ્પના કે ભ્રમ (Myth) છે. મિહાલોવ, ગોર્કીપાઈના સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રને જનતા માટેના “જેક એન્ડ સર્કસ” લેખે વર્ણવે છે. “ઉપલા વર્ગોને આનંદ પ્રમેદ માટે મોરકોની બહાર પોતાની મામ કુટીરો Dochki હોય છે, જ્યાં આનંદ માટે નીર-તીગળાં સાધનો સાંપડી શકે છે.....”

મિહાલોવનો મોરકો વચવાટ એના હૃદયમાં પોતાના દેશ વિષે નવા ગૌરવનો સતતર્થક ભાવ ભરે છે. ત્યાં રશિયનો આદર્શજોષ અનુભવે એવું સ્વાતંત્ર્ય તેમ જ પ્રયોગ માટેની અભિલાષા કે દ્વંદ્વ તરવરે છે. એ સર્ગર્થ નોંધે છે કે, “રશિયા પરના

યુગેરલાવના પ્રભાવની હયાતી મેંવિચેટ રુમની આપણા પરની અસર કરતા વધારે નબરે ગેક ન.”

પ્રયોગનાં સાહસ માટેની તત્પરતા કે અંખના ઉપરાંત તત્ત્વના ‘અધ-સ્થિતિવાદ’ની વાડો તોડવાની હોશ બધે જ વિद्यમાન છે. મોટેભાગે આ બધું અંગતરતરે કે સાવ બહાર નહિ એવી રીતે કંઈક છૂપા કાવતરાની મારફત વ્યક્ત થતુ રહેતુ હોય છે.

“નોટ બાય થ્રેડ એલોન” (શીટી એકલી પૂરતી નથી.) એ જગજગનીશીએ ચડતાર કૃતિના સર્જક, આન્તરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનારા લેખક દુદિન-સેવ લગભગ દરિદ્રાવસ્થામાં જીવે છે. કેમ કે એની કૃતિ ક્ષુલ્લક કહીએ એવી નાની આકૃતિમાં જ પ્રકાશિત થઈ શકી છે. “દુદિન-સેવે પોતે જ મને “સ” નામના પ્રાંતમાં ‘ટાઇપ’ થઈને પ્રકાશિત થયેલી પોતાની કૃતિની એક પ્રત બતાવેલી. વીસમી સદીની કલાત્મક એ એક જ એવી મહત્વની નવલકથા હશે કે જે હજી ટાઇપસ્ટ્રીક્ટની હાલતમાં વેચાતી-વંચાતી હોય.”

ટાઇપસ્ટ્રીક્ટર અને ટેઇપરકોર્ડર એ બંને, મિહાલોવના અવલોકન મુજબ, સોવિયેત સંઘમાં સાંસ્કૃતિક વિચારોના પ્રતિનિધિઓ જેવા કે “કુખબનો, તપસવી સાધકો, નારિતકો, સ્વપ્ન-દર્શાઓ, પ્રભંજકો, સંદેહ કરનારાઓ.....” એ બધાના શુદ્ધ સ્વરૂપના, અઘટન ને કિતમો-તમ ચિંતનના પ્રચાર વિસ્તાર તેમ જ વિનિમયના સૌથી મહત્વના ઉપરકરો છે.

આ બધા પ્રવાહો જુમલમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે. કવિ અને ભમતો-અટકતો લોક ગાયક Chansonnier બૂલાત ઝોફદ અહાવા રશિયા સિવાયની બહારની દુનિયા માટે જાગ્યે જ બાધુરિતો હશે. પણ આ લોકગાયક, મિહાલોવના અભિપ્રાય મુજબ, “રશિયાનો સૌથી વધારે લોકખ્યાત પ્રચારત પુરુષ છે. આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેટલી હદે બહાર તેની અપ્રસિદ્ધિ છે.”

ઝોફદ અહાવાના કિસ્સાને લેખકે શાસનના વાંકા વર્તન કે સંદિગ્ધ અનોદશાના નમૂના લેખે

ટાક્યો છે. ઓફ્ટ અહાવા પર કોઈ જ નિષેધ કે પ્રતિબંધ નથી મુકાયો. જિલ્લું એના જલસાઓ હજારોની સંખ્યામાં શ્રોતાઓને આકર્ષી સૌની દાદ મેળવે છે. આમ છતાં જ એના ગીતો નથી રડિયો પર ઓડકાઠે ચતા કે નથી એની રેકોર્ડો જિતતરી। આની પાછળ ગીતો પોતે જ નિઃશ્વકપણે કારણ-બૂન છે. એ ગીતોમાં સાપ્રત નગરોની એકાદીથી ઉજ્જ-ડતા-વિજનતા, દારિદ્ર્ય, વ્યથિયાર ને વેરસાગમન, વિષે ધારો તેમ જ ધૂમ શરાબજોરી તરફ ગંધિયાની પ્રણાલીગત ધા ગી રમૂને સાથેની સશય પ્રચૂરતા અભરે ભરી છે પરંતુ આશ્ચર્ય ઉપજવે અને નજરે ચડે એવી વાત એ છે કે રાષ્ટ્રપ્રેમને પ્રગટ કરતી ભાવોર્મિઓનો તેમાં સદંતર અભાવ છે.

મિહાલોવ કહે છે કે “આ ગીતોના નાવકો ખીજા યુધ્ધમાં ગેન્વીક” નાટકના ગેન્વીક જેવા છે.

Schweic in the second world-war નામના બ્રેખ્ટ (Brecht) ના નાટકમાંનો સારો-શિસ્તબંધ સૈનિક શેરવીક પાસે “આપણે મહાન ઐતિહાસિક યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ” એવી મહત્તા વર્ણવતા ભેરદાર વક્તવ્યો પ્રગટ થાય છે; ત્યારે બધા વક્તવ્યોના પ્રત્યુત્તરમાં ફક્ત એ એક જ વાક્યમાં જવાબ આપે છે “આ મહાન સદી ઉપર હું પેશાય કરું છું” (I pass on the great epoch)

મિહાલોવ કહે છે કે “ઓફ્ટ અહાવાના આ ગીતોના નાવકો ગેન્વીકના એ શબ્દોનો દૂબલ પાથો સમગ્ર રીતે પાડે છે”

સમકાલીન સોવિયેટ સભ્યતાના ભારે મહત્વના વલણો—દા ત. શુધ્ધ સ્વશ્ચેની લોકકથાનો વિવાદ કે બંધનથી પર તેમ જ મહાન રશિયાના પ્રણાલિગત મૂલ્યોમાં જેનું અંત સત્ત્વ નીહિત છે એવી લોક-કથાનો ઉદય વગેરે વલણોનો ઓફ્ટ અહાવા તો એક ભાગમાં છે એમ મિહાલોવનું માનવું છે.

સોવિયેટ સમાજરચના પર હજીએ ઝળખી રહેલો દૈત્ય જેવો ઝોજો—સ્ટાલિનની મૃત્યુ જાવણીમાં ઝળખતો હતો તે જ ઝોજો—એનો

મુખ્ય કવિતાવિષય છે

મિહાલોવ એના નિબંધના સૌથી વધારે તર-ખાટ મત્તાવનાર અને વ્ધાપક રીતે ચલણી બનેલા ફક્કામાં તોપે છે કે—“૮૦ લાખથી ૧ કરોડ જેટલાં માનવીઓ ત્યારે શ્રમ-જાવણીમાં ધકેલાયા હતાં એવી લોકોની દૃઢ માન્યતા છે. અને આ પ્રકરણનો અંત લાવવા માટે સરકાર નિષ્ફળ મઠ હતી.

“એ સમયમાં એવું છે કે સોવિયેટ ગ્રેસ ફેરીઝમ અને નાઝીઓની કોન્સેન્ટ્રેશન-જાવણીઓનો દિન-પ્રતિદિન ઝોજો ને ઝોજો ઉલ્લેખ કરે છે. આમ કરીને એ સ્ટાલિનના કુકુત્યો સાથે થતી એની વૃત્તનાને ટાળે છે... પહેલવહેલી મૃત્યુજાવણીઓ હકીકતમાં કંઈ હિટલરે નહોતી સર્જી પરંતુ એ સોવિયેટ પેનસ હતી. પહેલવહેલો આવો કેપ ‘આઈન્ગેસ્ટ’ નજીક ‘લેલમોગોર’માં ૧૯૨૧ માં શરૂ કરાયેલો. એનો હેતુ માનવી શરીરથી પૂરો ખરનાદ અને નેરતનાખૂદ ધાપ એવું કરવાનો હતો ... માનવજાતિનો નાશ (Genocide) મુખ્યમાં હિટલર કાંઈ શરૂ કરનાર નહોતો. ખીજા નિષ્ક્રિય પહેલા કેટલાક નાના નાના રાષ્ટ્રો... એનાગદા સાષિખિરિયામાં હકાલપટ્ટી પામ્યા ત્યાં તેઓએ માખીઓની જેમ ટપોટપ મોત વહોલું.....

આ બધું લખવા છતાં લેખકનો હેતુ ‘ધૃતિ-હાસના ન્યાય’ સાથે મુદ્દે સંબંધિત નથી.

‘જાવણીના લોકગીતો’એ નામના એક પ્રકરણમાં એ સ્વાભાવિક સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓની યોજ કરવામાં વિશેષ રસ ધરાવે છે

“આમ છતાં મને જે ગ્પરશને હલમલાવી ગઈ તે મુખ્ય વસ્તુ તો ખૂદ ગીતો જ હતા મને ક્યારેય મનમાં થયું નહોતું કે સોવિયેટ સંઘમાં આવી સામગ્રી હયાતી ધરાવતી હશે। નર્મ, મર્મ, દારપ કંઈ, ભગ્નતા અને સંદેહ—આ બધા સંભાર-સમર અનર્ગળ ગીતો કેદીઓએ રચ્યા હતા; એ બધા જ હૃદયને વલોવી નાખનારા તેમ જ મહાન હતાં. રશિયા જ એમના દાર વાણીમાં સાકાર થતું એ રશિયા જ કે જેને આપણે ટોલ્સ્ટોય, દોસ્તોયેવોસ્કોનો

સર્જનાથી ઝોળખીએ છીએ !

એ ગીતોનો સ્વરસ્ય લોકપ્રિય હતો. પ્રાકૃત સાદગીભર્યાં શ્લોકો ઇન્દ્રિય સ્વાભાવિક રીતે શ્રુતિ રમ્ય તોય કારમી કડુણતાથી જ્યહાતો... ”

સોવિયેટ રશિયા તરફ જે વલણ એ ફકરામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે તે તત્વતઃ રશીયુસ્ત છે કેમ કે મિહાલોવને મન સાચું રશિયા એ હતીએ ‘જુનું રશિયા’ છે. એને મન સ્ટાલિનવાદની યથાર્થ નાશુદીનો અર્થ પ્રજ્ઞાસિગત મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા છે. મિહાલોવ લેનિન-સંપ્રદાયની કરારી ઠેકડી ઉઠાડે છે.”... .. રૂઝ્કાવેરમાં આવેલા મોસેલિયમની બહાર ઊભેલી મોટી કતાર એ કૃત્રિમ નાષજ છે. મોસેલિયમ ફક્ત ૧૧ સવાર થી ૨ બપોર સુધી જ ખૂલ્લું રાખવામાં આવે છે... ખુદ મોરકોની વસ્તી જ ૬૦ લાખની છે... ઉપરાંત કોવુક જિલ્લામાંના સંતોષ માટે મોરકો પહોંચતાં પ્રાંત-પ્રાંતના નવતર લોકસમુદાયને કારણે આ કતાર મોટી દેખાતી હોય એમાં આશ્ચર્યજનક કંઈ નથી.” આવી ક્રાંતિકારી પ્રસંગનામાં લેખકનેાં બધા જ ‘સોવિયેટ-સંપર્ક’ કદાચ ઉમડક લાગે. ઉદાહરણ તરીકે ઇસિયા એલ-રનયુર્ગ મિહાલોવ સાથેની કેટલાય કલાકોની આગરમાં ગરમ ચર્ચા પછી એને “વ્યતિક્રમ કરનાર હકીકો આદર્શી” (Inverted fanatic) કહે છે. પરંતુ મોરકો યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ટાફ દ્વારા લેખકને પોતાના વિચારો માટે બેરહદ સમર્થન સાંપડ્યું છે.

મિહાલોવ મોરકો યુનિવર્સિટીના એક લેકચરર પાસેથી સાંભળેલી સ્વ. કવિ માયકોવસ્કીની નિમ્ન-લિખિત કવિતા પંક્તિઓમાં પોતાનો ખેયમન્ત્ર પ્રાપ્ત કરે છે :

મમયના ઊંડા અંતરાલેથી
હજી એક, ત્રીજી ક્રાંતિ
ઉદય પામશે.

એ દશે ક્રાંતિ આત્મ-ચેતનાની.

આ ત્રીજી ક્રાંતિની અનિવાર્યતા વિષેની હાડો-

હાડની આરથા એના સોવિયેટ વિરોધી જ્ઞાન-ગુના-ઝોની માટેની જુનિયાદ બને છે. ‘નવ-જીવાસવાદ’ ઊભો કરવાનો આરોપ આના પરિણામે જ આવ્યો.

“સ્ટાલિન સાથેની વાતચીત” નામના પુસ્તકના લેખનમાં જિલાસતો ગુનો એ હતો કે તેણે સ્ટેલિનની દુષ્ટ રીતરસમોને ખુલ્લી પાડી હતી. આ લેખકે કુશોવ પણ એ જ પરંપરાનો ભાગ હતો એમ મૂલ્યવ્યું છે. આવું સંચન કરવાનો શુનો વધારે ભયંકર હતો. મિહાલોવ પણ લેનિન પછીય આસતા રહેલા સોવિયેટ સરમુખત્યારીના તાત્ત્વિક સાતત્યના કેન્દ્ર બિંદુ પર ભાર મૂકે છે. તેમજ એ બધાથી આમુલ્યાં વિચ્છેદ વાળી યુવાન પેઢીની માગણીની આસ નોધ કરે છે. સોવિયેટ-સભ્યતા પરત્વેનો આ અહેવાલ ઘણી રીતે અતૂલનીય છે, કેમકે, લેખક પોતાના અસાધારણ, ઊંડાને બહોળા અભ્યાસ તેમજ માહિતી જ્ઞાનની સાથેસાથ ક્રાંત્યુનિગ્દો કે વિદેશી-ઝોમાં ફુલંલ એવી’ દિમાગી મોકળાશ’ દાખવે છે.

*

આમ, યુગોસ્લાવિયાની બૌદ્ધિક આબોહવાનું મિહાલોવના નિબંધમાં લાક્ષણિક પ્રતિબિંબ પડે છે.

એટલે એની ધરપકડ તથા કામ-ચલાવવાની બીનાથી માડીને બધાં પગલાંઓ દહાડે દહાડે વિશેષ વિષમતા સર્જે છે. જો કે જિલાસના કિસ્સા પછી આંતરરાષ્ટ્રીય આકર્ષણ બિંબુ કરનાર આ પહેલવહેલો બનાવ હોવા છતાં એ કંઈ દૂરો હવાયો કે એકમે અટૂંકો નથી.

ગમે વળે સ્લોવેનિયન સાહિત્યિક-સમીક્ષાનું સામયિક ‘પરરેક્ટિવ’ બંધ કરવાનો આદેશ અપાયેલો. તેમજ તેમાં લખનારા બે લેખકોની ધરપકડ પણ થયેલી. હમણાં જ ગ્રાડ-ગ્રાડ નામની ફિલ્મ દેખાડના પર પ્રતિબંધ મુકાયો. કેમકે એ યુગોસ્લાવિયાના વિકાસને ‘નકારાત્મક દ્રષ્ટિ’ સાથે રજૂ કરતી હતી !

યુગોસ્લાવિયાનાં આતરિક રાષ્ટ્રીય ધર્ષણો વિષે વારંવાર કારણો શોધવાનો પ્રયાસ થતો હોય છે.

ખાસ કરીને આ તરફનો એક યોગેનિયન તેમજ કોટ અખમારો તેમજ લેખકોનો વિશેષ હોય છે—તેઓ ઉદાર વન્યુ માટે મથે છે તેથી ત્યારે બેલ્ગ્રાદમાંની સર્વિયન નેતાગીરી, દક્ષિણમાં, પક્ષસંગઠન, આંતરિક સુરક્ષા તેમજ સલામતી પર પૂરો કાણુ ધરાવે છે, અને સેન્ટ્રીયમ તથા કક્ક નિયંત્રણો માટે જલદ દિમાગત કંઠે છે આ બધુ જતાયે યુગોગ્રાધિયાના આ અતગ ઘર્ષણુ માટેનું કાણુ સંભવતઃ એથી ય વિશેષ બહુ છે

યુગોગ્રાધિયા અર્થાત્ સર્વિયન-તત્વનો કાણુ પ્રમુખ ટીટોએ હમણા જ ટીમી પાર્ટી કેમ્પેસમાં સોગદ ખાઈને એનો અગ્રીકાર કંઠેયો ૧૯૬૩માં નવું રાજ્યના ધાગણુ રવીકાર્યો પછી આ ‘યુગોગ્રાધિ’ જુથને પોતાની સત્તા બેવી પડી છે આમ, યુગોગ્રાધિયા એકમેવ એવો સામ્યવાદી દેશ છે કે જે બધારણીય અદાવતો દ્વારા કાયદા-કાનૂનને નાકા-મિમાય કરાવી શકે છે; અને ત્યાંની પાલામેન્ટ— “ફેડરન એસેમ્બલી”ને મજદૂર સમીતોના આગ્રહને પરિણામે રાષ્ટ્રીય, અર્થકીય નિયંત્રણને નકારણુ પડયું છે

હમણા હમણાની યુગોગ્રાધિ ચૂટણી બુંબેશમાં એક ખાલી બેઠક પર સરેરાશ ત્રણ ત્રણ ઉમેદવારો બેઠા હતા સત્તાનો આ વિકેન્દ્રિત વિરતાર રાજ્ય-શાસન તત્ત્વ માટે નાસ્તિક સશવવાદી જુદિશાળી-ઓની ક્ષીક બેઠી કરે છે પ્રમુખ ટીટોએ સરકારી પ્રાસીકચુટરો સમક્ષ કરેલા ભાષણમાં અદાનતો દ્વારા સેન્સર કરવાના અધિકારનો અમલ કરવાની અનીચ્છા, ઉપરાંત, રાજકીય દંપાણોના ભોગ થવા વિષે ઉત્તેજો કર્યા હતા આ રાજકીય દંપાણુ વિષે એટલું જ કહી શકાય કે ટીટો મિહાલોવના કાન્ડમાં ગમે તેવું આકરુ દંપાણુ રે જતાય એ બધું ખાળી શકાશે નહીં; થશે તો ઉંડુ જ થશે વિદ્યાર્થીઓના મુખપત્ર ‘ટ્રિબ્યુન’એ સ્થાપિત સત્તાની વારવાર એતરણી મળી હોવા છતાં હત્યાઓ કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું છે એક બીજું જતપન ‘પ્રાકસીસ’ જે કમનસીબી ‘ડોનો’ને વહોરવી પડી હતી એનું

ઉદાહરણ સામે હોવા છતાં, નિર્જયતા અને મેપર-વાઈની લાજનાય નીતિ ચાલુ રાખે છે.

મિહાલોવે ખૂદ પોતાના પરના આક્ષેપોને વચુદ વગરના ગણનાની અપીલ કરી પ્રજામત ઘડવા એક ખુનો પત્ર યુગોગ્રાધિયાના ૨૯૦ સામયિક-જતપત્રોને મોકલ્યો છે. આમાં તેણે પોતા પર મૂકાયેલા સામ્યવાદ વિરોધી હોવાના આક્ષેપનો ભેરદાર વિરોધ કર્યો છે

પત્રમાં એ લખે છે. “મેં તર્યો જતા કર્યાં એને કારણે મુશ્કેલી નથી.”

“પરંતુ મેં મારા ખુદના દિમાગથી વિચારનાની અને કોઈની રજા માગ્યા વગર મારી આખે જ ભેવાની મજલ કરી એને કારણે મુશ્કેલી ઉદભવી છે.....

“મારા આલસપ્રાયે રેલિનવાદને મજબુત બનાવવાનો અર્થ થાય છે — નવા નાઝીવાદી પંચિબજોને સુદ્ધ કરવામાં સહાયતા કરવી... ..”

મિહાલોવનો આ ખુલ્લો પત્ર હાપવા દેવામાં આવ્યો નથી પરંતુ એમ કહેવાયું છે કે એમાંની વિચાર-સરણી તેમજ દલિન સામગ્રીને લીધે એના પર હજી વધારાના આરોપો મૂકાશે

ગુરુત્વાકર્ષણ :

ન્યૂટનથી નારલીકર

—ચુનીલાલ શાહ

શા માટે ?

ઠોઈ વસ્તુ અધર લટકતી હોય તો તે નીચે પૃથ્વી ઉપર પડે છે. ઝાડ ઉપરથી ફળ જમીન ઉપર પડે છે. બાંકુમાંથી છૂટેલી ગોળી પૃથ્વી ઉપર પડે છે. સામાન્ય રીતે માણસોએ હંમેશના અનુભવ ઉપરથી એ સ્વીકારી લીધું કે વસ્તુઓ ઉપરથી નીચે જ પડે ને ! પરંતુ વિચારકોને આમ માની લેવાથી સંતોષ થતો ન હતો. તેમને પ્રશ્ન થતો હતો કે વસ્તુ શા માટે બીજી દિશામાં જતી નથી ? એરિસ્ટોટલે કહ્યું હતું કે દરેક વસ્તુને પોતાનું સ્થાન હોય છે, અને એ પ્રમાણે ફળ જમીન ઉપરનું સ્થાન લે છે; આમાં ઠોઈ કારણ બતાવવામાં આવ્યું નથી. સાતમી સદીમાં યર્ધ ગમેલા પંડિત બ્રહ્મગુપ્તે એમ જણાવ્યું છે કે

“પૃથ્વી ઉપર પ્રકૃતિના સિધ્ધાંત મુજબ બધી વસ્તુઓ પડે છે, કારણ કે વસ્તુને પોતા તરફ ખેંચી તે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાં તેને રાખવી એ પૃથ્વીની પ્રકૃતિ છે.” આવા પુરાવાઓથી કાંઈ સંતોષ થાય તેમ ન હતું.

વિચારકોને આ ઘટનામાં આકર્ષ તો એ થતું હતું કે પૃથ્વીમાંથી ઠોઈ હાય બહાર નીકળીને ફળને પકડતો નથી; આવું કાંઈ બનતું નથી છતાં પણ ફળ અવસ્થા નીચે પડે છે.

સકાએ સુધી આ પ્રશ્ન અનુતર રહ્યો હતો; તેમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. કેપ્લરે અવસોકન ઉપરથી કહ્યું હતું કે મહો સૂર્યની

આસપાસ વર્તુલાકારમાં ફરતા નથી, પરંતુ તેઓ અંકાકૃતિમાં ફરે છે. વિચારકોને નવાઈ લાગતી હતી કે વર્તુલ કે જે દિવ્ય આકૃતિ મનાતી હતી તેવી આકૃતિનો માર્ગ છોડીને મહોએ અંકાકૃતિનો માર્ગ શા માટે મહણ્ય કર્યો હતો ?

ન્યુટનનો ઉત્તર :

વર્તો સુધી આ પ્રશ્નો નિરુતર રહ્યા હતા. ન્યુટને ઇ. સ. ૧૬૮૬માં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. તેણે કહ્યું કે વિશ્વનો એક એક પદાર્થ બીજા પદાર્થને ગુરુત્વાકર્ષણના બળથી ખેંચે છે, અને ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ સમીકરણ પહેલા પ્રમાણે હોય છે :

સમીકરણ ૧ હું

$$* ગુ. બળ = અંદર ગુરુત્વ \times \frac{દ્રવ્ય \times દ્રવ્ય}{અંતર^2}$$

$$* અગ્રેજીમાં F = G \frac{MM'}{d^2}$$

$$* ગુ. બળ = ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ = F = Force$$

અંદર ગુરુત્વ = ગુરુત્વાકર્ષણનો એક બોક્સ, અંદર આંકડો = G = Universal constant,

અથવા Gravitational Constant

દ્રવ્ય = એક પદાર્થની અંદરનું દ્રવ્ય = દળ = M = Mass

દ્રવ્ય' = બીજા પદાર્થની અંદરનું દ્રવ્ય = દળ = M' = Mass

અંતર = બે પદાર્થો વચ્ચેનું અંતર = d = distance

સુધે દરેક મહને આ સમીકરણ પ્રમાણે આકર્ષે છે, જેમા દ્રવ્ય એટલે સુધનું દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય = મહનું દ્રવ્ય

ઈ. સ પૂર્વે પાયથાગોરસે કાટખૂણ ત્રિકોણની બાજુઓના સબધમા વર્ગનો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેણે કહ્યું હતું કે કાટખૂણ ત્રિકોણમા કર્ણ^૨ = એકબાજુ^૨ + બીજી બાજુ^૨, બે હજાર વર્ષ પછી ન્યૂટને વર્ગનો ઉપયોગ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમમા કર્યો

ન્યૂટને આ ગાણિતિક નિયમ કેવી રીતે શોધ્યો હતો? એવી દત્તકથા છે કે એકવાર ન્યૂટન સફર જનના ઝાડ નીચે બેઠો હતો, એનામા એક સફર જન ઝાડ પરથી નીચે પડ્યું, તેને પ્રશ્ન થયો કે આ ફળ શા માટે પૃથ્વી ઉપર પડ્યું? શા માટે તે ઉપર ન ગયું? શા માટે તે સીધી દિશામા દોડી ગયું નહીં? શા માટે તે ત્યાં ને ત્યાં રહ્યું નહીં?

તેણે કળ જે ગતિથી પૃથ્વી ઉપર પડતું હતું તે ગતિનું ગણિત બોધ્યું, તે જ પ્રમાણે સૂર્યની આસપાસ ગ્રહોની ગતિનું ગણિત પણ બોધ્યું અને ઉપર જણાવેલો નિયમ તેણે તારબો, તેણે જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નોંધ તે ઉપરથી તેનું ગણિત તેણે નક્કી કર્યું

જે વસ્તુઓ પૃથ્વી ઉપર પડતી હતી તેની ગતિ ઉપરના નિયમ પ્રમાણે જ ચલી હતી, વળી તેના ગણિત પ્રમાણે સૂર્યની આસપાસ ગ્રહો ફેરવારે વર્તુલાકારમા નહીં પરંતુ અડધાકારમા ફેરવે હકીકત પણ રસદ થઈ, ન્યૂટનના ગણિતે આબાદ કામ કર્યું ફેરવેલી, એરોપ્લેઈનની, બહુની ગોળીની ગતિ સર્વ ગતિઓનો પુલાસો ન્યૂટનના નિયમ પ્રમાણે બરાબર ચલે છે. આખર ન્યૂટનનો નિયમ એ મહાન શોધ હતી

ન્યૂટનના નિયમની ખામીઓ :

ન્યૂટનનો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ એમ કહેતા હતા કે વસ્તુઓ એકબીજાને દૃશ્ય, અચ્છે લાગે માત્રલ સુધી કાંઈ પણ ન હોય, હવા પણ ન હોય તો પણ, આકર્ષે છે હવે તરી પાછો જૂનો પ્રશ્ન ઉપગિયત થાય છે એવ વસ્તુ બીજી વસ્તુ ઉપર ફર

રલા રલા કેવી રીતે અસર કરી શકે? સુધ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર કચોડો માઈનનું છે; ગુરુત્વાકર્ષણ એટલા બધા અંતરે કેવી રીતે અસર કરી શકે? અંગ્રેજીમા કહીએ તો action at a distance કેવી રીતે હોઈ શકે? ન્યૂટનને પણ આ મુશ્કેલી સાચી લાગી હતી તેથી તેણે એક સ્વથે લખ્યું છે કે “કાંઈપણ પ્રકારના માધ્યમ વિના એક વસ્તુ બીજી વસ્તુ ઉપર અસર કરે એ માન્યામા આવે તેવું નથી” છતાં પણ તેના ગાણિતિક નિયમે એવું સરસ કામ આપ્યું કે તેનો સિધ્ધાંત દાયકે દાયકે યુગો સર કરતો ગયો

ગણિતમાં ખામી .

ન્યૂટનનો ગણિતનો નિયમ સર્વ સ્થળે વિભવ પામતો હતો બધા એ બિનિધરોએ નિયમ પ્રમાણે જ પોતાના બાધકામ કરતા હતા અને તે નિયમ સરસ કામ આપતો હતો; પરંતુ એક સ્થળે ચૂંચ દેખાતી હતી, અને તે બુધના ગ્રહની ગતિમા હતી

ન્યૂટનના નિયમ પ્રમાણે બુધના ગ્રહની ગતિ જેટલી હોવી જોઈએ તેથી તે ગતિમા થોડો વધારે થતો હતો, આનું શું કારણ હોયું જોઈએ? બીજા ગ્રહોના આકર્ષણની અસર એના ઉપર થતી હશે? પરંતુ બીજા ગ્રહોની અસર ખ્યાનમા લીધા પછી પણ બુધની ગતિમા ફેર રહેતો હતો શું ત્યારે કાંઈ નહીં શોધાયેલો ગ્રહ તેના ઉપર અસર કરતો હશે? ‘યુરેનસ’ ગ્રહની પરિક્ષમણ કરીમા ફેર પડતો હતો એટલે એવી આગાહી થઈ હતી કે કાંઈ ગ્રહ તેની ગતિ ઉપર અસર કરતો હશે ઈ.સ. ૧૮૪૫મા ફ્રેંચ ખગોળશાસ્ત્રી લેવેરીઅરે એક ગ્રહની આગાહી કરી હતી અને એ ગ્રહ ‘નેપ્ચ્યુન’ મળી આવ્યો; તે જના પણ થોડો ફેર રહેતો હતો; છેક ૧૯૩૦મા પ્લૂટો નામનો નવો ગ્રહ મળી આવ્યો, અને યુરેનસની ગતિનો ખુનાસો બરાબર થઈ ગયો.

ઉપર્યુક્ત લેવેરિઅરે જ કહ્યું હતું કે બુધની ગતિ ઉપર કાંઈ વસ્તુગોધાયેલો ગ્રહ અસર કરતો હોવો જોઈએ ખગોળશાસ્ત્રીઓને વિશ્વાસ હતો કે કાંઈ

મહત્તી અસર સિવાય જીવનની ગતિમાં ફેર પડે નહીં.
આ ફેર કેટલો પડતો હોય? એકસો વર્ષમાં $\frac{43}{3600}$
અંશનો ફેર પડતો હોય; એક વર્ષમાં તો માત્ર

$\frac{43}{360000}$ અંશનો જ ફેર પડતો હોય; પણ ગણિત

એટલે ગણિત. આટલો ફેર, નજીવો ફેર પણ શા માટે પડતો નોંધાયે? કેમકે મહત્તી જ અસર હોવી નોંધાયે તે જ ગણિત આજ સુધી સાચું પડ્યું હતું તે ગણિત પ્રમાણે જીવનની ગતિ થતી ન હતી, એટલે કેમકે મહત્તી જ અસર હોવી નોંધાયે. તો ચાલો મહત્તી શોધમાં જઈએ.

વર્ષો સુધી ખગોળશાસ્ત્રીઓએ મહા શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. એ મહા મળી આવશે એવો તેમને વિશ્વાસ હોવાથી તેમણે અગાઉથી એ મહત્તું નામ વહકલ પણ શોધી રાખ્યું હતું. પરંતુ વર્ષો ગયાં અને મહા ક્યાંય મળ્યો નહીં. ખાતરી થઈ જઈ કે મહા તો નથી જ. તો હવે શું કરવું? શું સમજવું? આ કોયડો અણઉકેલ્યો રહ્યો હતો. પરંતુ તેવામાં ૧૯-૧૫માં આઈસ્ટાઈને General Theory of Relativityની શોધ પ્રકાશમાં મૂકી; તેમાં તેણે ગુરુત્વાકર્ષણનો નવો નિયમ જાહેર કર્યો; એમાં તેણે ગણિત પણ છડું હતું.

આઈસ્ટાઈને અને ગુરુત્વાકર્ષણ

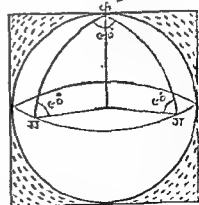
ન્યૂટનનો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ પદાર્થ વિજ્ઞાનના (Physics)નો હતો; આઈસ્ટાઈને તેને ફેરવીને તે નિયમને જૂમિતિનો નિયમ બનાવ્યો. ન્યૂટનના નિયમમાં દરેક પદાર્થ બીજા પદાર્થને આકર્ષે છે, અને દરેક હોવા છતાં આકર્ષે છે, એમાં આકર્ષણના બળને ધ્યાનમાં લેવું પડે છે. આઈસ્ટાઈનેનો નિયમ જુદા પ્રકારનો છે. તે નિયમ એવો છે કે કેમકે બળ કેમકે પદાર્થને ખેંચતું નથી; આકર્ષણનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ત્યારે પદાર્થ શા માટે નીચે પૃથ્વી

ઉપર પડે છે? તે પૃથ્વી ઉપર પડે છે કેમકે તેવો માર્ગ હોય છે. હવે ‘બળ’ના શબ્દમાં ખુલાસો રહેતો નથી. પરંતુ ‘માર્ગ’ને સ્થાન મળે છે. એટલે કે જૂમિતિને સ્થાન મળે છે. હવે માર્ગ એટલે કેવો માર્ગ? શા માટે એવો માર્ગ? આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર મળતો નોંધાયે.

કોડીઓની સૃષ્ટિ :

પ્રથમ તો આપણે એ વાત જોવી નોંધાયે કે જગત જેવું દેખાય છે તેવું જ નથી. ખારો કે આપણે કોડીઓનાં મોટા દળને ભેટું કહ્યું અને તેમને આપણે જૂમિતિ શીખવાડી; તેમને આપણે ખૂણાઓ, કાટખૂણાઓ, ત્રિકોણો, વર્તુલો વગેરેનું જ્ઞાન આપ્યું અને સાધનો આપીને કહ્યું કે તમે હવે માપ લો. કોડીઓ માપ લઈને આવે છે, અને કહે છે કે દરેક સ્થળે ત્રિકોણના ખૂણાઓનો સરવાળો ૧૮૦° અંશ હોય છે. પરંતુ જરા થોડાંએ થોડા દિવસો પછી ત્રણ કોડીઓ આવે છે અને કહે છે કે ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો ૧૮૦° નહીં પરંતુ વધારે થાય છે. અરે, ૨૭૦° થાય છે. એ કાટખૂણા નહીં પણ ત્રણ કાટખૂણા થાય છે. “અશક્ય, અશક્ય” બીજી કોડીઓ ગોળી લે છે: “તમે સમજાવો” કેવી રીતે ત્રણ કાટખૂણા થાય છે?” જુઓ ક કોડી ઉત્તર કુવ ઉપર મઈ અને ત કોડી મધ્યવિષ્ટક ઉપર ૦° અક્ષાંશ ઉપર બીજી

ઉત્તર કુવ

* અંશ=ડીગ્રી; એક કાટખૂણામાં ૯૦° અંશ હોય છે.

રહી અને ૧ ક્રીડી મધ્યવિષ્ટત ઉપર ૯૦° અક્ષાંશ ઉપર જોવા રહી અને અગ્રે ત્રણેય સ્થળોને બેડી દીધાં. બુઝો આવી આકૃતિ થઈ.

હવે આપણે માપીએ તો ૨૭૦ જ થાય. ત્રણ ક્રીડીઓની વાત સાચી હતી. પૃથ્વી સપાટ છે એમ માનીએ તો ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાઓનો સરવાળો ૧૮૦° થાય. સુકિલ સારો છે. એવું ત્રિકોણના ખૂણાઓનું માપ સાચું છે, પણ ક્યારે? જ્યારે થોડા જ અવકાશ ઉપર ત્રિકોણ દોરીએ ત્યારે. પરંતુ જ્યારે મોટા ત્રિકોણ કરીએ ત્યારે પૃથ્વીની સપાટી ગોળ છે. એ ખ્યાનમા લેવું પડે છે. અને એવું માપ ૧૮૦° થી હંમેશ વધારે જ આવે.

“ક્રીડી બહેનો, પૃથ્વી ગોળ છે. એ તમે સમજો, અને સુકિલ સૂચિતિ ઉપરાંત બીજી સૂચિતિએ પણ છે. જે વાસ્તવિકતા સાથે સુમેળ ધરાવે છે અને તે છે ગોળની Spherical સૂચિતિ. “ક્રીડી બાઈઓ એક લાખી સીધી લીટી દોરો;” તેઓ સાવચેતીપૂર્વક હજારો માઇલની સીધી લીટી દોરે છે; આ લીટી સીધી નથી, વાકી છે. “ન મનાય તેવી વાત છે; અગ્રે ખરોખર લીટી દોરી છે.”

“અરે તે વાકી છે. એટલું જ નહિ પણ તે અડધતર પણ છે; અહીં તે પર્વત ઉપરથી જાય છે. અહીં તે ખાડામાંથી જાય છે. આ લીટી સીધી કેવી રીતે હોઈ શકે?”

ક્રીડીઓ મૂઝાઈ ગઈ. તેમને સમજાયું જ ન પડી કે લીટીઓ વાકી શા માટે અને વધારામાં જોખી નીચી એટલે શું? તેઓએ કદી જીતીનીઓના વિચાર જ કર્યો ન હોતો; તેમને તે વિચાર આવી શકે તેમ જ નહોતું. તેમના શરીરનું અને આખરું બંને મનનું બધારણ જ એવું છે કે તેઓ માત્ર સપાટી જોઈ શકે; તે લાખાઈ અને પહોળાઈ જ જોઈ અને સમજી શકે; તેઓ લંબાઈ, પહોળાઈ અને સાથે સાથે જિનાઈ અહણુ કરી જ ન શકે; તેઓ માત્ર સપાટીનો અર્થ જ સમજી શકે; તેઓ ધનનો અર્થ ન સમજી શકે; તેઓ ત્રણ પરિમાણનો અર્થ અહણુ કરી જ શકે નહીં; તેઓ ટેકરી, પર્વત

ખાખનો અર્થ જ સમજી શકે નહિ; તેઓ તેમના ઉપર થઈ અથવા તેમાંથી જશે, પણ તેમને તો એ સીધું જ લાગશે; જિંચું, નીચું લાગશે જ નહિ; તેમને કહીએ કે ‘પશ્ચિમઘાટ ઉપર ઉત્તરથી દક્ષિણ તમે ટૂંકામાં ટૂંકી લીટી દોરો જોઈએ” તેઓ લીટી દોરશે, જે પર્વતો અને ટેકરીઓ ઉપર થઈને જશે. આપણે કહીએ કે મુગર્ધ અને પૂના વચ્ચે બોંધરું આવે છે. તેમાંથી લીટી દોરો તો ટૂંકી થશે;” પણ તેમને મન આ વાત અગમ્ય હતી; બોંધરું એમના માટે ત્રીજું પરિમાણ હતું, જેની તેમને ખબર પડે જ નહિ.

વળી એક ક્રીડીને કહીએ કે ‘તમે પૂર્વમાં જાવ અને જરા પણ જમણી કે ડાબી બાજુ ફર્યા વિના સીધા જ ચાલ્યા જાઓ;” અને એજ પ્રમાણે બીજી ક્રીડીઓને કહીએ કે ‘તમે પશ્ચિમમાં જાવ અને સીધા જ ચાલ્યા જાઓ. તો શું બનશે? તેઓ બંને અહીં આવીને જ જોખી રહેશે; તેઓ બેગી થશે. ક્રીડીઓને આશ્ચર્ય થશે કે આડુ કેમ બને? પરંતુ હવે તેઓ સમજશે કે પૃથ્વી સપાટ નથી ગોળ છે; તફાવત ધન પણ છે. તેને માત્ર લંબાઈ પહોળાઈ જ નથી; જિંચાઈ પણ છે. તેને ત્રણ પરિમાણ છે. તેમના માટે આ ખ્યાલ અતિશય વિસ્મયકારી બનશે. પ્રત્યક્ષ બે જ પરિમાણ જોઈ શકાય; જીવન આપું બે પરિમાણો સમજીને જ પસાર કયું? હોય ત્યાં ત્રીજા પરિમાણની વાત તેમને અવનવી સૃષ્ટિનો જ પરિચય કરાવે.

શુદ્ધત્વાર્થજ્ઞોનો નવો નિયમ :

પણ હવે પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય કે ક્રીડીઓની માન્યતાને અને શુદ્ધત્વાર્થજ્ઞતા નિવર્તને કદ જાતનો સંબંધ છે? જેમ ક્રીડીઓ માટે એ નવીન અનુભવ હતો કે પૃથ્વીની સપાટી સપાટ નથી પરંતુ વાકી છે. તેવો જ અનુભવ મનુષ્યો માટે એ છે કે આપણી આસપાસનો જે દેશ, અવકાશ, જગ્યા કે space છે, તે સપાટ નથી પરંતુ તે દેશ વાકી છે. અવકાશ સીધો નહોતો. વાકો હોય તો શું ફેર પડે? ન્યૂટનનો ગતિનો નિયમ

કહે છે કે કોઈ પણ પદાર્થ ગતિમાં હોય તો તે સીધી ગતિમાં જ રહે છે, અને તેને તેના સીધા માર્ગમાંથી ચલિત કરવા કોઈક બળ વાપરવું પડે. શું અવકાશ વાંકો હોવાથી આ નિયમમાં ફેરફાર કરવો પડે? હા, આ નિયમમાં ફેરફાર કરવો પડે. હવે નિયમ એવો બને કે પદાર્થ માત્ર વાંકી દિશામાં જાય છે, પરંતુ જો તેને સીધી લીટીમાં ફરતો કરવો હોય તો બળ વાપરવું પડે. આ ભારે આશ્ચર્યકારક નિયમ કહેવાય.

પરંતુ એક પદાર્થ બીજા પદાર્થને જોડે છે, એ આકર્ષણનું શું થયું? આકર્ષણ તો રહે છે ને? ના, આકર્ષણ રહેતું નથી. એટલે હવે દૂરના પદાર્થ ઉપર કોઈ પણ ભતના માધ્યમ વિના આકર્ષણ... action at-a-distance ડેવી રીતે થાય તે પ્રશ્ન ઊઠી ગયો, તેને હવે સ્થાન જ રહ્યું નથી.

પરંતુ આકર્ષણના સ્થાને કોઈ આબ્હું કે નહિ? હા. હવે આકર્ષણના સ્થાને ભૂમિતિ આવે છે. ભૂમિતિ કઈ ભતની? આઇસ્ટાઇને ૧૯૧૫ માં સામાન્ય સાપેક્ષવાદ General Theory of Relativity પ્રસિદ્ધ કરી, તેમાં યુરવાઈફલ્ડના નવો નિયમ છે: Gravitation Theory of relativity ના નામથી પણ તે ઓળખાય છે. એમાં એણે કહ્યું કે જેમ સમુદ્રના પાણીમાં માછલીની ગતિથી ફેરફાર થાય છે તેમ પદાર્થથી અવકાશમાં ફેરફાર થાય છે અને તે ફેરફાર એવો છે કે જેમ પદાર્થમાં દ્રવ્ય વધારે, જેમ, તેના ભાર વધારે, તેમ તે આસપાસના અવકાશમાં ફેરફાર વધારે કરે છે. અને આ ફેરફાર કઈ ભતનો છે? પદાર્થ પોતાની અંદરના દ્રવ્ય પ્રમાણે આસપાસની જગ્યાને, આસપાસના અવકાશને વાંકો બનાવે છે. સૂર્યની આસપાસની જગ્યા કુદરતી રીતે વાંકી છે. અને સૂર્યના કદ અને વજનની અસરથી તે કુદરતી વાંકાશ વધારે વાંકી બને છે; તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે ત્યારે સહજરીતે વાંકો માર્ગ ત્રહણ કરે છે. તેને કોઈ જોગવું નથી, પણ જે માર્ગ તૈયાર છે તે માર્ગે તે જાય છે, એટલે

તે તેની આસપાસ અંકાકારે ફરે છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનના બળને સ્થાને ભૂમિતિનો માર્ગ આવ્યો.

એક રૂપકથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. એક વિશાળ વિસ્તારની વચ્ચે મોટું મેદાન છે, અને એ મેદાનમાં એક ટેકરી છે; તે ટેકરી જેમ જોડે જાય છે તેમ તે વધારે સીધી થતી જાય છે; અને છેક ટોચે તે માત્ર એક બિંદુ બની જાય છે. આ મેદાનમાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ આવેલા છે અને એમાં વસનારાઓ એક બધારી રાતે ફાનસ લઇને એક ગામથી બીજા ગામ જાય છે; આ સમયે પેલી ટેકરીની ટોચ ઉપર એક લાકડું સળંગે છે; તે ચારે તરફ પ્રકાશ વેરે છે.

આ માણસો એક ગામથી બીજા ગામ જવામાં ડૂબો રસ્તો લેશે? ટૂંકામાં ટૂંકા રસ્તો ટેકરી પર ચઢને જવાનો છે; પરંતુ તે રસ્તો નહિ લેતાં તેઓ ટેકરીની આસપાસનો વાંકો રસ્તો લેશે.

આ સમયે રાત્રે એ મેદાન ઉપર એક એરો-પ્લેન જડે છે; એમાં જેઠેલા ઉતારુઓ ટેકરી નોંધ ચકતા નથી અને તેથી સળંગતું લાકડું ટેકરીની ટોચ ઉપર છે તેમ તેમને ચાલુમ પડતું નથી; વળી જોડેથી મેદાન પણ દેખાતું નથી; તેઓ માત્ર ફાનસોના પ્રકાશ નોંધ શકે છે અને સળંગતા લાકડાનો પ્રકાશ નોંધ શકે છે. જોડેથી તેમને આ માણસોની ગતિ વિશે શો વિચાર આવશે? તેઓ જોશે કે માણસો સળંગતા લાકડાના પ્રકાશ પાસે ચઢને જાય છે ત્યારે દાઝવાની ખીંકે ત્યાંથી દૂર ભાગી જાય છે અને તેઓ લાકડાની આસપાસ ચઢને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જાય છે. ઉપરથી જોનારાઓને લાગશે કે લોઢા સળંગતા લાકડાની બીકથી વાંકો રસ્તો લે છે; પરંતુ જરા વાર ચોક્કો; સવાર પડવા દો, સૂર્યનો પ્રકાશ આવવા દો; વિમાનના ઉતારુઓ હવે જોશે કે નીચે ટેકરી છે; ટેકરીના મથાળે આવેલું સળંગતું લાકડું લોઢાના માર્ગે ઉપર અસર કરતું નથી, હવે લાકડું સળંગતું નથી છતાંય લોઢા વાંકો રસ્તો લે છે. સળંગતા લાકડાને કારણે નહિ પરંતુ ટેકરીના અસ્તિત્વને કારણે રસ્તાની વાંકાશને લઇને માણસો વાંકો રસ્તો જાય છે.

આ રૂપકમા સળંગતુ' લાકડું' તે સૂર્ય' છે; અને ફાનસ લઇને ફરતા સ્ત્રીપુરુષો તે ગ્રહો અને ધૂમકેતુઓ છે, અને જે માર્ગે ચાલે તેઓ ફરે છે તે માર્ગો ગ્રહો અને ધૂમકેતુઓના છે, અને પ્રભાતનો ઉદય તે આઇન્સ્ટાઇનનું આગમન છે. લોકો પ્રભાતે જુઓ છે કે ગ્રહો અને ધૂમકેતુઓ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે; તેઓ સૂર્યના બળ અને તેના આકર્ષણના કારણે નહિ પરંતુ તેના દ્રવ્યને લઇને રસ્તામાં જે વાંકાંશ આવે છે તેને લઇને તેઓ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.

એક બીજું રૂપક લઇએ. એક નદી હિમાલય-માંથી નીકળીને મહાસાગરને મળે છે. કવિઓ કહેશે, "નદી પોતાના પ્રિયતમને મળવા દોડી જાય છે; એટલે કે મહાસાગર નદીને આકર્ષે છે, પરંતુ સામાન્ય જન કહેશે કે જમીનનો દાળ એવી રીતેનો હતો કે નદીના જળ ચોક્કસ દિશામાં વસા. આગળ સાગર છે માટે તેઓ તે દિશામાં વહેતા ન હતા. નદીના વહેણની દિશાનું કારણ સાગર ન હતો પરંતુ અમુક પ્રકારનો ઢોળાવ હતો. નદીના બળનું કારણ કોઇ અગમ્ય સૂક્ષ્મ બળ નથી, પરંતુ જમીનની અમુક પ્રકારની ભૌમિતિક રચના છે; પદાર્થ વિજ્ઞાનનું સામાન્ય અહીં વિસ્તરતું નથી, પરંતુ ભૌમિતિક સામાન્ય અહીં વિસ્તરે છે.

એજ પ્રમાણે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો ફરે છે; તેનું કારણ સૂર્યનું આકર્ષણ નથી, પરંતુ ભૌમિતિક પરિસ્થિતિ છે. સૂર્યનું કદ ઘણું મોટું હોવાથી તે તેની આસપાસના અવકાશમાં સારો એવો ફેરફાર કરે છે; તે અવકાશને વાકા બનાવે છે. અને તે વાંકાશમાં ગ્રહો ફરે છે. ગ્રહોને સીધી લીટીમાં જવું હતું; પરંતુ સૂર્ય તેમને ખેંચી જાય છે. એટલે તેઓ સૂર્યની આસપાસ અંકુશિતમાં ફરે છે, એમ નથી; તેમને નદીની માફક જે સહેલો માર્ગ મળ્યો તે માર્ગે તેઓ જાય છે.

● આ ચર્ચા શુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ: પદાર્થમાત્ર પોતાના દ્રવ્યના પ્રમાણમાં પોતાની આસપાસ વાકાશ રચે છે. આ નિયમ પ્રમાણે ફળ આઠ ઉપરથી નીચે

પડે છે. અને ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, અને અંકુશિતમાં ફરે છે.

આઇન્સ્ટાઇન અને ન્યૂટન

આઇન્સ્ટાઇને શુરુત્વાકર્ષણનું કારણ જુદું જ આપ્યું; એટલું નહિ પણ તેણે તેનું ગણિત પણ જુદું આપ્યું; ન્યૂટનના ગણિતના નિયમથી તેના નિયમમાં જરૂર જ ફેર છે. સમીકરણ બીજામાં તે નિયમ આપેલો છે.

સમીકરણ બીજું

$$\text{શુરુત્વાકર્ષણનું બળ} = \text{અંકુશિત શુરુત્વાકર્ષણ} \times \frac{800 \times 800}{\text{અંતર } 2.000000015}$$

$$\text{અંકુશમાં લખીએ તો } F = G \frac{M M'}{d^{2.000000016}}$$

સમીકરણ ૧ હું અને બીજું લગભગ સરખા છે; તેમાં નહિ જેવો જ ફેર છે, અને તેથી જ ન્યૂટનના સમીકરણોએ (ક્રમાંક ૧) આટલા બધાં વર્ષો સુધી સારું કામ આપ્યું છે.

આપણે આઇન્સ્ટાઇનનો શુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ તથા તેનું ગણિત જોઈ ગયા.

હવે ફરીથી આપણે જીવનની કક્ષામાં થતા ફેરફાર તરફ નજર નાખીએ. ન્યૂટનના સમીકરણથી જીવનની કક્ષામાં થતા ફેરફાર સમજતો ન હતો. એક વર્ષમાં જીવનના માર્ગમાં કુદરતઠઠ અંશનો ફેરફાર શા માટે પડતો હતો? કોઈ અઘની પણ અસર ન હતી, સુરેલીનો કોઈ ઉપાય જડતો ન હતો. બસો વર્ષ સુધી આ સુરેલી દરેક ખગોળશાસ્ત્રીને અને ગણિતશાસ્ત્રીને પડકારરૂપ હતી. છેવટે આઇન્સ્ટાઇને એ ગૂંચ ઉઠેલી આપી. તેણે કહ્યું કે શુરુત્વાકર્ષણમાં સમીકરણ ક્રમાંક (૨) કામ કરે છે અને એ પ્રમાણે ગણતા જીવનની કક્ષામાં બરાબર દરવર્ષે કુદરતઠઠ અંશનો વધારો થતો હતો. ગણિતની આવી શોધ માટે આઇન્સ્ટાઇન આપણા માનવો અધિકારી બને છે.

સમીકરણ (૧) માં સુધારો કરીને સમીકરણ (૨) રચવામાં આઇન્સ્ટાઇનનો ઉદ્દેશ કયો હતો?

શું તેના મનમાં બુધની કક્ષામાં થતા ફેરફારનો ખુલાસો કરવાની ક્ષમ્બા હતી? જો તેમ હોય અને ગણિતમાં તે-હેતુ સાધવા ફેરફાર કર્યો હોય તો આઈન્સ્ટાઈનના ગણિતની કાંઈ કિંમત રહેતી નથી. તેના મનમાં નવું સમીકરણ રચતી વખતે બુધની કક્ષાનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ. તેણે યુરુત્વાકર્ષણનો જે નિયમ શોધી કાઢ્યો હતો તે નિયમમાં અવકાશની વાંકાશ કેન્દ્રમાં હતી; તે વાંકાશને કેવી રીતે માપવી? તે વાંકાશનું ગણિત અથવા સમીકરણ કઈ રીતે તૈયાર કરવું? આ ઘણું અઘરું કામ હતું. પરંતુ કેટલાક ગણિતશાસ્ત્રીઓએ ટેન્સર (Tensor) નામનું નવું ગણિત તૈયાર કર્યું હતું. આ ગણિત ગણિતશાસ્ત્રની ઘણી અઘરી શાખા છે. એક સમયે એમ કહેવાતું કે આ ગણિત વિશ્વના માત્ર ૭૭ ગણિતશાસ્ત્રીઓ સમજે છે; આ ગણિતમાંથી આઈન્સ્ટાઈને યુરુત્વાકર્ષણનું નવું સમીકરણ (ક્રમાંક ૨) બનાવ્યું અને તેણે ખરેખર કામ આપ્યું.

ત્યારે શું માત્ર ગણિતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ન્યૂટનના ગણિતમાં આટલી નાની શી ભૂલ હતી એટલું જ કહેવાનું છે? ના, આથી કાંઈક વધારે કહેવાનું છે. ૧૯૦૫ માં સાપેક્ષવાદનો વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ થયો એટલે ન્યૂટનનો અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી આવી. આઈન્સ્ટાઈનના કથન મુજબ અંતર અને કાળ સાપેક્ષ છે; ન્યૂટનના સમીકરણ પ્રમાણે કયું અંતર લેવું એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. એક વસ્તુ સ્થિર હોય અને તે ગતિમાં હોય ત્યારે તે વસ્તુની લંબાઈમાં ફેર પડે તો કઈ લંબાઈ લેવી? પદાર્થની સ્થિરતા કે પદાર્થની ગતિના સમયની? સૂર્ય અને તારાઓની લંબાઈમાં ગતિને લઈને ફેર પડી જાય; વળી તેના દળ (mass) ને પણ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો હતો. ગતિના સમયે પદાર્થનું દ્રવ્ય વધે છે; હવે કયું દ્રવ્ય લેવું? પદાર્થ સ્થિર હોય ત્યારેનું કે પદાર્થ ગતિમાં હોય ત્યારેનું? ન્યૂટનના નિયમમાં આવા પ્રશ્નોને ખુલાસો મળે તેમ ન હતું. કેમ કે સાપેક્ષવાદના અસ્તિત્વ પહેલાં એ નિયમ રચવામાં આવ્યો હતો, એવી જ મુશ્કેલી કાળની બાબતમાં

પણ નડે છે, કારણ કે ગતિવાળા અને ગતિ વિનાના પદાર્થો સમયનું માપ શુદ્ધ શુદ્ધ બતાવે છે; આઈન્સ્ટાઈનનો નિયમ સાપેક્ષવાદનાં બધાં પરિણામો બાબતમાં લમ્બે રચવામાં આવ્યો હતો એટલે તેમાં અગાઉના જેવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થતા નહિ.

આઈન્સ્ટાઈનની કસોટીઓ :

આઈન્સ્ટાઈનનો નિયમ સાચો છે તે દર્શાવવા માટે માત્ર બુધની કક્ષામાં થતા ફેરફારનો ખુલાસો તે એક માત્ર દૃષ્ટાંત જ છે?

આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું હતું, “મારા નવા નિયમથી ત્રણ હકીકતો ઉપર નવો પ્રકાશ પડશે; અને તે આજનો હતો :

(૧) બુધની ભ્રમણની કક્ષામાં થતા ફેરફાર.

(૨) પ્રકાશના કિરણો ઉપર યુરુત્વાકર્ષણની અસર.

(૩) કાળ ઉપર યુરુત્વાકર્ષણની અસર.

આપણે બુધની ભ્રમણની કક્ષાનો પ્રશ્ન જોઈ ગયા; હવે આપણે પ્રકાશના કિરણો ઉપર યુરુત્વાકર્ષણની શી અસર થાય છે તે જોઈએ.

યુરુત્વાકર્ષણની અસર જે વસ્તુમાં વજન હોય તેના ઉપર થાય છે; તો શું પ્રકાશનાં કિરણોમાં વજન છે ખરું?

પ્રકાશનાં કિરણમાં વજન નથી એવું અગાઉ માનવામાં આવતું હતું; પરંતુ આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું કે તેનામાં વજન છે. સૂર્ય ઉપરથી જે પ્રકાશ દરરોજ આપણને મળે છે તેનું વજન ૧૬૦ ટન છે; જે પૃથ્વી આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકાશમાંથી અવકાશમાં તેજ અને ગરમીનું પ્રસારણ ન કરતી હોત તો આપણી પૃથ્વીનું વજન અનેકગણું વધી ગયું હોત. એડિન્સ્ટનની ગણતરી પ્રમાણે ૧ રતલ પ્રકાશની કિંમત વીજળીના અત્પારના ભાવે ૩૦૦ કરોડ રૂપિયા થાય; અને સૂર્ય, વીજળીના તારના અર્થ વિના, બીજા કાંઈ મહેનતાણી લીધા વિના, દરરોજ આપણને ૧૧ લાખ અબજ રૂપિયાનો પ્રકાશ અને ગરમી પૂરાં પાડે છે; એટલે કે પ્રકાશને વજન છે.

આઈન્સ્ટાઇને તો એમ કહ્યું છે કે દરેક પ્રકાશની શક્તિ, પછી તે ગરમી હોય, એકસ કિરણો કે રેડિયો કિરણો હોય, તે ગમે તે વ્યવસ્થા હોય તો તેને વળન છે, એટલું જ નહિ પરંતુ—

શક્તિ તે વળન છે અને વળન તે શક્તિ છે—એ દર્શાવના તેણે ગણિત પણ આપ્યું છે અને તેણે આપણને જેના આધારે અણુભ્રમણ અને જલભ્રમણ બનાવવામાં આવેલા છે એ વિશ્વવિખ્યાત સમીકરણ (ક્રમાંક ૨માં) આપેલું છે

સમીકરણ ૩

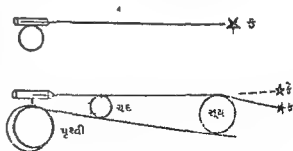
શક્તિ = દ્રવ્ય × કિરણોની ગતિ જ કિરણોની ગતિ અગ્રેજીયા $E = Mc^2$

$E = \text{Energy} = \text{શક્તિ}$, $M = \text{Mass} = \text{દ્રવ્ય}$ અને $C = \text{પ્રકાશના કિરણોની ગતિ દર સે કડે સેન્ડીમીટરમાં}$

બધી આપણે તો, પ્રકાશના કિરણોના વળનની સાથે કામ છે

આઈન્સ્ટાઇનના સિદ્ધાંતની કસોટી કરવા માટે પ્રકાશના કિરણ ઉપર યુરેનાઈઝીયુની અસર માપવાની જરૂર હતી પ્રકાશના કિરણો પૃથ્વી પાસે થઇને પણ જાય છે તો તેની અસર માપની જોઈએ અસર જરા જોટલી જ થાય, અને પ્રકાશના કિરણોની ગતિ એક સેકેડમાં ૧૮૬૦૦૦ માઈલ છે એટલે કે બધા યુરેનાઈઝીયુની અસર માપના જગ્યાએ ત્યાં કિરણ ખ્યાય અદૃશ્ય થઇ ગયું હોય. ત્યારે હવે શું કરવું? આપણી નજરમાં એવો કોઈ મોટો પદાર્થ છે જેના ને યુરેનાઈઝીયુની અસર માપી શકાય? હા આપણી નજરમાં સૂર્ય છે તેવું યુરેનાઈઝીયુ પૃથ્વીના યુરેનાઈઝીયુ કરતા ૨૭ ગણું છે એટલે તેની અસર માપી શકાય પણ સૂર્યની બાબતમાં નવીન પ્રકારની મુશ્કેલી જોઈ થાય ત્યારે સૂર્યની સાથે પ્રકાશ જાય ત્યારે પ્રકાશ આપણને આડે આવે સૂર્યપ્રકાશના ઝળહળાટમાં પ્રકાશનું કિરણ જે સૂર્યના આકર્ષણથી વાકું થયું છે તે આપણે જોઈ શકીએ જ નહિ ત્યારે હવે શું કરવું? એક રસ્તા હતો ત્યારે સૂર્યનું ખગોળ

ગ્રહણ થાય ત્યારે સૂર્યનો પ્રખંડ પ્રકાશના કિરણ ઉપર યુરેનાઈઝીયુની અસર જોવામાં આ તારા બીજો કરી શકે નહિ, એટલે સૂર્યના ખગોળ ગ્રહણની રાત્રી જોવાની રહી આઈન્સ્ટાઇને જ કહ્યું હતું કે “હું જે યુરેનાઈઝીયુની વાત કરી રહ્યો છું તેની કસોટી સૂર્યના ખગોળ ગ્રહણ સમયે થઈ શકે” પરંતુ ગ્રહણના દિવસે સૂર્યની આસપાસ પ્રકાશના તારા હોય તોજ તે તારાઓના કિરણો સૂર્યની પાસે થઇને પસાગ થાય અને સૂર્યનું આકર્ષણ અનુભવીને તે વાકું વળી જાય કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીને પૃથ્વીએ કે સૂર્યની આસપાસ ચળકતા તારાઓ કયે દિવસે જોય છે? તો તેનો જવાબ મળશે કે દર વર્ષની એ માસની ૨૦મી તારીખે સૂર્યની આસપાસ ચળકતા તારાઓ હોય છે અને એવા સગસ અકસ્માત બની ગયા કે ખગોળ સૂર્યગ્રહણ દેખાડવાનો દિવસ એક જ હતો આવો દિવસ ફરી ૧૯૧૮માં આવવાનો હતો દિવસે સૂર્યની આસપાસના કિરણોના ફોટોગ્રાફ લેવા માટે મહિનાઓ અગાઉ તૈયારી કરવામાં આવી, ખગોળ શાસ્ત્રીઓની એ ટુકડી આ કાર્ય માટે તૈયાર કરવામાં આવી એક ટુકડી આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા પાસે બાટલાટિક ખાસાગરમાં પ્રીન્સિપ નામના ટાપુ ઉપર ગઈ અને બીજી ટુકડી આફ્રિકાના ગર્બ ત્યારે સૂર્યની અસરથી પ્રકાશનું કિરણ ચુંકત હતું ત્યારે ફોટોગ્રાફ લેવાયો હતો, અને તે ફોટોગ્રાફમાં સૂર્યનું કિરણ વાકું ન હતું, સીધું હતું (જુઓ આકૃતિ ૨)

ત્યારે સૂર્ય પાસે થ ને તારાનું કિરણ પસાર થયું ત્યારે કિરણ વાકું બન્યું (જુઓ ઉપગતી આકૃતિ ૩) આકૃતિ (૨)માં બીજા તારાઓની અપેક્ષાએ કે તો

ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવ્યો છે. અને આકૃતિ (૩)માં સૂર્યગ્રહણ સમયે બીજા તારાઓની અપેક્ષાએ 'ક'નો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવ્યો છે. બંને ફોટોગ્રાફને સરખાવીએ તો ગ્રહણ સમયે 'ક' તારો તેના સ્થાનેથી બીજા તારાઓની અપેક્ષાએ ખસ્યો જણાય છે. આમ બનવાનું કારણ સૂર્યના આકર્ષણને લઈને 'ક'નું કિરણ વાંકું થયું છે તે છે. આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું હતું કે કિરણની વાંકાશ ૧.૭૪ સેકન્ડ ડીગ્રી. ન્યૂટને તેના નિયમ પ્રમાણે આ વાંકાશ બરાબર આનાથી અર્ધા ૦.૮૭ સેકન્ડ કરી હતી. ફોટોગ્રાફે શું કહે છે તેની અતિશય આપુરતાપૂર્વક રાહ જોવાતી હતી. પ્રિન્સિપ ટાપુના ફોટોગ્રાફમાં વાંકાશ ૧.૬ સેકન્ડ અને બ્રાઝિલના ફોટોગ્રાફમાં ૧.૯૮ સેકન્ડ હતી. બંને માપ આઈન્સ્ટાઈનના માપની નજીકમાં હતા. આઈન્સ્ટાઈનના ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતનો આ બહુ મહત્વનો વિશ્વ હતો. ત્યાર બાદ દરેક સમયે આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ મળી છે.

એક રસ પડે એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય બે તારાઓ પ્રકાશનાં કિરણોને ખેંચે છે તો જે તારાનાં કિરણો તારાના વજનના આકર્ષણથી તે તારામાં જ રહે, તેની બહાર જઈ શકે નહિ તે તારાનું વજન કેટલું હોય તે બંધને સૂર્યનું વજન કેટલાગણ વધારે હોયું બેંધને જ્યાં તે પોતાનાં કિરણોને પૂરેપૂરા ખેંચી રાખવા સમર્થ બને? બે સૂર્યનું વજન અત્યારે છે તેના કરતાં ૪૦૦,૦૦૦ ગણું હોય તો તેનું આકર્ષણ એટલું પ્રબળ બનત કે તેનું એક પથ કિયથ તેની બહાર જઈ શકત નહિ. બે કેઈ તારાઓ આવા સધન હોય તો તેઓ ગમે તેટલા નજીક હોય અને ગમે તેટલા તેજસ્વી હોય તો પણ તેમને આપણે બેંધ શકાએ નહિ.

દરે આપણે ત્રીજી કસોટી બેંધએ.

કાળ ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણની અસર :

ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ એમ કહે છે કે જેમ એક પદાર્થ મોટો તેમ તેના ઉપર સમય ધીમેથી

પસાર થાય; પૃથ્વી કરતાં ગુરુ ઘણો મોટો છે તેથી પૃથ્વી ઉપર ૬૦ મિનિટ થાય તેના કરતાં ગુરુ ઉપર ૬૦ મિનિટ કરતાં ઓછો સમય થાય; અને પૃથ્વી કરતાં સૂર્ય ઘણો મોટો છે એટલે સૂર્યની ઘડિયાળમાં ૬૦ મિનિટ કરતાં ઓછી મિનિટ થાય. આઈન્સ્ટાઈને ગણ્યું હતું કે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ૧-૦૦૦૦૨ સેકન્ડ થાય ત્યારે સૂર્ય ઉપર પૂરી ૧ સેકન્ડ થાય.

આ નિયમની ખાતરી કેવી રીતે કરીશું? આપણે સૂર્ય ઉપર અને પૃથ્વી ઉપર એક સમયે ઘડિયાળ ચૂકીએ અને તેને થોડા થોડા સમયને અંતરે સરખાવીએ તો આપણને આ વિધાનની ખાતરી કરવાનો મોઢો મળે. જ્યારે સૂર્ય ઉપર ૫૦૦,૦૦૦ સેકન્ડો થશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર તેથી ૧ વધારે સેકન્ડ એટલે ૫૦૦૦૦૧ સેકન્ડો થશે. એટલે કે ૭ દિવસ કરતાં જરાક જ ઓછા સમયમાં બંને ઘડિયાળો વચ્ચે એક સેકન્ડનો તફાવત નેંધ શકીશું. પરંતુ એક જ મુશ્કેલી છે કે આપણે સૂર્યની ઉપર ઘડિયાળ ચૂકી શકતા નથી. ત્યારે શું આપણે કાંઈ કરી શકીશું નહિ? હાય બોરીને ખેરી રહેવું પડશે ના, ના, સૂર્ય ઉપર આપણું વધારે સારું ઘડિયાળ છે, અને તે અણ-ઘડિયાળો છે. પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા અણુઓ છે અને એવા જ જુદા જુદા અણુઓ સૂર્ય ઉપર પણ છે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અણુમાંથી ભિન્ન ભિન્ન જાતનો પ્રકાશ નીકળે છે. બે પૃથ્વી ઉપરના અણુમાંથી નીકળતા પ્રકાશના આંદોલનોને સૂર્ય ઉપરના તે જ પ્રકારના અણુમાંથી નીકળતાં પ્રકાશના આંદોલનોની સાથે સરખાવીએ તો માલમ પડતું બેંધને કે પૃથ્વી ઉપરના આંદોલનો કરતાં સૂર્ય ઉપરનાં આંદોલનો દર સેકન્ડે ઓછા થવા બેંધને, એટલે કે પૃથ્વીના કરતાં સૂર્યનાં આંદોલનો વધારે સમય લે છે; અર્થાત્ સૂર્ય ઉપરની ક્રિયાઓ ધીમી ગતિએ ચાલે છે.

પૃથ્વી ઉપર ઊભા રહીને સૂર્યના અણુનાં આંદોલનો મણવા અશક્ય છે, પરંતુ આંદોલનોની અસર જોવી શક્ય છે; બે આંદોલનો ઓછા હોય તો બે

† બાબુના ૧ અંગેના ૩૬૦૦૦૦ ગામ; સેકન્ડ $\frac{1}{3600}$ અંશ.

રંગના આદોષનો ઓછા છે, તે રંગ સૂર્યના રપે-
કટ્ટમમાં વધારે દેખાવેા જોઇએ. રાત્રી રંગના આદોષનો
બધા રંગોમા સૌથી ઓછા છે એટલે સૂર્યના રપે-
કટ્ટમમાં રાત્રી રંગ વધારે દેખાવેા જોઇએ આ
ઉપરાત ખીજાં કારણથી પણ રપેકટ્ટમમા રાત્રી રંગ
દેખાય છે. એટલે માત્ર આ કારણમર જ થતી
રાત્રી રંગની અસરને માપેક્ષતાવાદી અથવા આઇ-
નસ્ટાઇનીય અસર કહેવાય છે.

સૂર્યના અણુમા આથી રાત્રી અસર જોવાને
પ્રયોગ કરવામા આવ્યો, અને આ પ્રયોગ અસરતઃ
સફળ થયો. તેના અણુમાથી પેદા થતા રપેકટ્ટમના
કિરણોમા રાત્રી રંગ રખટ ગીતે પ્રગળ ભાગ
લખવતો હતો, એટલે સૂર્ય ઉપર સમયનો પ્રવાહ
પૃથ્વી ઉપરના પ્રવાહ કરતાં ધીમો છે-એ સિદ્ધિ
થયું. પરંતુ તે રાત્રી રંગની અસર એટલી અદ્ય
હતી કે તે માપી શકાય એવી ન હતી.

યુરુત્વાકર્ષણની અસર સમય ઉપર થાય છે, તેની
ગણતરી કરવાની વાત જીભી ને જીભી રહી. જે
તારાનું વિશિષ્ટ યુરુત્વ સૂર્યના કરતા અનેક ગણું
હોય તેવા તારાના અણુઓનું રપેકટ્ટમ તપાસવું
જોઇએ. આવેા એક તારો વ્યાધ Seraph છે, જેનો
વ્યાસ સૂર્યના વ્યાસ કરતા ૩૨ મા જ ભાગનો છે,
પરંતુ જેની ઘનતા સૂર્ય કરતાં ૨૫૦૦૦ ગણી છે.
એટલે વ્યાધ ઉપરના દબાવા માત્ર એક પ્લાઠાનું
વજન ૧૮ ટન જેટલું થાય! આવા અતિશય વજન-
નદાર તારા ઉપર જીવન બહુ ધીમું ચાલે; અને
ત્યા રહેતા મનુષ્યનું વજન એટલું બહુ હોય કે તે
પોતાના જ ભાર નીચે એટલેા બધો દબાઈ જાય
છે કે તે પોતાના રથજેથી એક પથ્થુ તણ ખસી
શકે નહિ!

સૂર્ય ઉપર જેટલી રતાશ હોય તેના કરતા
વ્યાધ ઉપર ૨૦ ગણી રતાશ હોય, એટલે તે સહે-
ભારથી માપી શકાય તેવી હતી ઈ. સ. ૧૯૨૪મા
એકસ નામના ખગોળશાસ્ત્રીએ વ્યાધ ઉપરના અણુના
રપેકટ્ટમનાં કિરણો તપાસ્યાં અને તેણે જોયું કે
રતાશ ૩૦ ગણી હતી. એટલે ત્યા જીવન ધીમે ધીમે

વહતું હતું, અને સમય પણ મંદ મંદ ગતિએ વહતો
હતો. બધા યુરુત્વાકર્ષણ વધારે હોય ત્યાં સમય
મંદ રીતે વહે એ વ્યાધની ક્રિયાઓના માપ ઉપ-
રથી જોક્કસ ચર્ચ શક્યું.

વિશ્વનું અસ્તિત્વ અને રૂપ

વિશ્વની અંદરના પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અવકાશને
વાજે છે, તેને વળાક આપે છે. આખા વિશ્વમા
જેટલો પદાર્થ છે તે સર્વ જળીને તેને જે વળાક
આપે છે તેનું પરિણામ એ આવે છે કે અવકાશ
વળતો વળતો જોળ બનીને પોતાની અસવજગ્યાએ
આવે છે. વિશ્વ જોળ દડા જેવું બને છે, તે અનન્ત
નથી બનતું પણ સાન્ત બને છે, infinite નહિ
પરંતુ finite બને છે; અને વધારામાં તે બધારે
પૂરું થાય છે ત્યારે કોઈ દિવાલ અથવા શીમા તેને
હોતી નથી; વિશ્વ સાન્ત અને દિવાલ વિનાનું છે.
finite but unbounded છે-જેવી આપણી
પૃથ્વી છે.

આપણે અહીંથી એક માહલના વ્યાસનું વર્તુળ
દોરીએ તો તેના પરિધ ૩૧૪ માઇલ થાય; પરંતુ
જો આપણે અહીંથી અબજો માઇલના વ્યાસનું
વર્તુળ દોરીશું તો તેના પરિધ ૩૧૪ ગણો નહિ
થાય, પરંતુ તે ઓછો થશે; કેમકે વિશ્વ સપાટ
નથી; પરંતુ તે વાકા અવકાશવાળી બંધ થઈ ગયેલી
આકૃતિ છે.

વિશ્વનું સ્વરૂપ આવું હોવાથી તેનું શું પરિણામ
નીપજે? અહીં એક વ્યક્તિએ પોતાના વાળ કપા-
વ્યા છે અને તે વ્યક્તિ માથાને પાછમેા ભાગ
જોવા ત્યા કાચ ધરે છે અને તેમા પડેલું પ્રતિબિંબ
જોવા તેના સન્મુખ રહેલા કાચ તરફ દષ્ટિપાત
કરે છે; પણ તેને આમ કરવાની શું જરૂર છે?
કદરત જ તેના બન્ને કાંચોની ગરજ સારે છે;
માથાના પાછલા ભાગમાથી નીકળેલું પ્રકાશનું કિન્થ
એક સેકન્ડના ૧૮૬૦૦૦ માઇલની ગતિથી વિશ્વમા
દોડી જશે અને વિશ્વની જોળાશને લઇને તેની
આખની સમક્ષ આવીને બિંબ રહેશે; તેમાં તે
પોતાના માથાને પાછનો લાગ જોઈ શકશે. હા,

પરંતુ તેમાં એક જ મુશ્કેલી છે, અને તે એ છે કે તે વ્યક્તિને કિરણ જેવા માટે બરાબર ધીરજ નેહીયે; તે કિરણ પાછું તે જ રથને આપશે, જરૂર આપશે, પરંતુ તેમ કરતાં તેને કરોડો નહિ અળખે વર્ષો લાગશે. વિશ્વ એટલું મોટું છે કે કિરણને અસલ જગ્યાએ આવતાં અસંખ્ય વર્ષો લાગે; તેથી આપણે આપણા વાંસાને અળખે વર્ષો પછી નેહ સહીએ.

આ રથળથી આગળ, જમણી બાજુ અને ઊંચે એમ ત્રણ સીધી લીટીઓ દોરીએ તો તે ત્રણે લીટીઓ પાછી અડીજ ભેગી થશે, કેમકે વિશ્વ જોળ છે.

વિશ્વના વ્યાસ ૨૦૦ કરોડ પ્રકાશ વર્ષ છે; (એક સેકન્ડે ૧૬૦૦૦ માઈલની ગતિએ પ્રવાસ કરતાં એક વર્ષમાં નેહીયો પ્રવાસ થાય તેટલા માઈલોને એક પ્રકાશવર્ષ કહેવામાં આવે છે.) તેથી પ્રકાશને તે જ રથને પાછો ફરતાં લગભગ ૧૦૦ કરોડ પ્રકાશ વર્ષ લાગે !

ધારો કે આપણે એટલાં વર્ષ જીવ્યા અને આપણે તે કિરણ નેહીએ તો તે કેવું હશે? આપણે જાણીએ છીએ કે કિરણને પણ વળન છે અને તેના ઉપર બીજા પ્રદાયોની અસર થાય છે. કિરણ અવકાશમાં પ્રવાસ કરતું હશે ત્યારે સૂર્ય કરતાં અનેક ગણા મોટા તારાઓના ગુરુત્વાકર્ષણની અસર તેના ઉપર થશે; તે પ્રકાશ બેંચાઈ જશે, અને તેથી તે કિરણ અડી પહોંચશે ખરું. પરંતુ અસલના તેજસ્વી સ્વરૂપે તે નહિ પહોંચે—એણા કે વધતા ઝંખવાયેલા તેને તે અહીં પહોંચશે.

ન્યૂટન અને આઈન્સ્ટાઈન :

પૃથ્વી ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણની જ પ્રક્રિયા બને છે તે વિશે ન્યૂટને તેમ જ આઈન્સ્ટાઈને બંનેએ કહ્યું હતું કે સૂર્યમાળા તેના ખુલાસા માટે ખૂબી છે. સૂર્યમાળાની અંદરના ગુરુત્વાકર્ષણમાં વિશ્વના ફરના તારાઓ કાંઈ ભાગ ભજવતા નથી. બંનેના સિદ્ધાંતોમાં આટલું સામ્ય હતું.

પરંતુ પછી બંનેના સિદ્ધાંતોમાં ફેર પડ્યો.

ન્યૂટને કહ્યું કે સૂર્યનું બળ પૃથ્વીને ખેંચે છે અને તેથી તે તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે. આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું કે સૂર્યનું બળ નહિ પણ દળ (mass) તેની આસપાસના અવકાશમાં ફેરફારે છે, તેની આસપાસની ભૂમિતિમાં એવા ફેરફારો કરે છે કે પૃથ્વી તેની આસપાસ અડાકૃતિમાં ફેરે છે. ન્યૂટને બળનો ઉદ્ભવ કયો હતો; આઈન્સ્ટાઈને બળનો છે જ ઉગાડી દીધો હતો; અને તેને સ્થાને ભૂમિતિના ઉપયોગ કર્યો.

ન્યૂટનનું બળ દરરથ પ્રક્રિયા action-at-a distance કરતું હતું, પણ આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંતમાં ફરતી ક્રિયાને સ્થાન હતું નહિ. ન્યૂટન કહેતો કે સૂર્યની અસર પૃથ્વી ઉપર તરત જ થાય છે, તેમાં જરાપણ સમય જતો નથી. પરંતુ આઈન્સ્ટાઈનના અભિપ્રાય અનુસાર કાંઈ પણ ક્રિયાની ગતિ પ્રકાશની ગતિ કરતાં વધારે ઝડપી હોઈ શકે નહિ. પ્રકાશની ગતિ દર સેકન્ડે ૧૮૬૦૦૦ માઈલ છે, તે કરતાં વધારે ઝડપથી સૂર્યનું બળ કામ કરી શકે નહિ; તેથી ગુરુત્વાકર્ષણની ક્રિયામાં સમય વ્યતીત થાય જ.

ન્યૂટનના સિદ્ધાંતમાં સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે બળની ક્રિયા તત્કાળ થતી હતી; તેમની વચ્ચે કાંઈ માધ્યમ હતું નહિ; પરંતુ આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આવું બની શકે નહિ; પૃથ્વી ઉપર સફરજન પડે છે તે પૃથ્વીના દળની વાંકાશને લખને આવે છે, અને પૃથ્વી અને સફરજન વચ્ચે બળના ક્ષેત્રનું field નું માધ્યમ હતું. આ ક્ષેત્રના સિદ્ધાંતનું અસ્તિત્વ ન્યૂટનના સમયમાં હતું નહિ. જોગણીમાં સદીમાં ક્ષેત્રના સિદ્ધાંત અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જ્યાં જ્યાં વિદ્યુત કે ચુંબકત્વ જેવાં બળો અવકાશમાં કામ કરે છે ત્યાં ત્યાં ક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ જોય છે.

આ ઉપરાંત ન્યૂટનના ગણિતમાં પણ આઈન્સ્ટાઈને સુધારો કર્યો.

વિશેષમાં આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું કે પ્રયોગ કરીને મારા સિદ્ધાંતોની ચકાસણી કરો અને એ પ્રયોગોએ ઉત્તર આઈન્સ્ટાઈન પક્ષમાં આપ્યો.

આ પ્રમાણે આઈન્સ્ટાઈને ન્યૂટનના સિદ્ધાંતોમાં સુધારો કર્યો; ધીમે ધીમે એનો સ્વીકાર વધતો ગયો અને છેલ્લા પચાસ વર્ષ એનું સામ્રાજ્ય જામેલું હતું. મોટે ભાગે સદૃષ્ટિ વિદ્યાનીઓએ આ સિધ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પરંતુ કેટલાક બહાદુર, હિંમતવાળા વિદ્યાનીઓને ગળે આ સિધ્ધાંતો બિતર્કા ન હતા; તેઓની જાજ અવિરત રીતે ચાલુ હતી. આવા વિદ્યાનીઓમાંથી એ સાથી-વિદ્યાનીઓ, જે છેલ્લા સાત વર્ષથી યુરુત્વાર્કર્ષણના સિદ્ધાંતો પાછળ ખરાબર મંથા હતા તેમણે, ૧૯૧૪ના જૂનની ૧૧ મી તારીખે કેમ્બ્રિજમાં શાયલ સોસાયટીના મહાનમાં જ્યાં (ચિત્રમાના) ન્યૂટનની પ્રતિમા-સંપત્તિ ચમુઓ જોઈ રહી હતી ત્યાં, વિદ્યાનવિદ્યાની સમક્ષ પોતાનો નવો સિધ્ધાંત જાહેર કર્યો હતો. આ વિદ્યાનીઓમાં એક હતો કેમ્બ્રિજનો જાણીતો વિદ્યાની હોર્કલ અને બીજો હતો ૨૬ વર્ષનો ભારતીય યુવાન શ્રી જયંત વિષ્ણુ નારલીકર.

હોર્કલ અને નારલીકર :

“તમે શું નવું જાહેર કર્યું?” એમ જ્યારે હોર્કલને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું “જેમ ન્યૂટનના સિધ્ધાંતોમાં આઈન્સ્ટાઈને આમ તેમ થોડો ફેરફાર કર્યો હતો તેમ અમે આઈન્સ્ટાઈનના સિધ્ધાંતોમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કર્યો છે.”

જ્યારે જાજ પ્રશ્ન નારલીકરને પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “અમે કોઈ ખાસ નવું નથી કર્યું; અમે માત્ર વિદ્યાના વિદ્યાની અને સ્થ મેકની ફિલ્સુફી ગણિતગણ્ય કરી છે.”

યુરુત્વાર્કર્ષણનો નવો મુદ્દાઓ :

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં મેકે કહ્યું હતું કે ન્યૂટનના કથન અનુસાર ધ્રુવગાળા પરંતુ યુરુત્વાર્કર્ષણ સીમિત છે; પરંતુ વાગ્તવિક રીતે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર વિશ્વના સમગ્ર દ્રવ્યના સરવાળાની અસર થાય છે. દર દર આવેલા તારાઓ, જે દેખાય છે અને જે દેખાતા નથી, એમની અસર પણ આપણી પૃથ્વી ઉપરના દ્રવ્યોના યુરુત્વાર્કર્ષણમાં ભાગ ભજવે છે.

આઈન્સ્ટાઈને મેકના આ સિધ્ધાંતને પોતાના સિધ્ધાંતમાં વણી લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો હતો; ખીજા કેટલાક વિદ્યાનીઓ પણ નિષ્ફળ ગયા હતા. હવે હોર્કલ અને નારલીકરે તે સિધ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને તે પ્રમાણે યુરુત્વાર્કર્ષણના સમીકરણો બનાવ્યા છે.

આઈન્સ્ટાઈનનાં સમીકરણો અને નવાં સમીકરણોમાં બહુ તફાવત નથી; તેઓ ઘણા અંશે મળતાં છે; બન્ને વચ્ચે ફેર અલ્પ છે.

નવાં સમીકરણો :

આ સમીકરણોએ યુરુત્વાર્કર્ષણનાં ફેરોનો સ્વીકાર કર્યો નથી; અને દૂરસ્થ પ્રક્રિયા action-at-distance નો સ્વીકાર કર્યો છે જે દૂરસ્થ પ્રક્રિયામાં ન્યૂટન માનતો હતો, અને જેમાં આઈન્સ્ટાઈન માનતો ન હતો તેને હોર્કલ-નારલીકરે પુનર્જીવન આપ્યું છે. તેથી હવે આપણે ૨૦૦ વર્ષ પાછા જઈએ છીએ.

૧ હો પ્રશ્ન :

જૂનાં અને નવાં સમીકરણોના ગણિતમાં અલ્પ જ ફેર છે, પરંતુ તેનાં પરિણામોમાં અત્યંત જ ફેરફાર છે. જે વિશ્વમાંનું એક દ્રવ્ય રાખીને બીજાં બધાં દ્રવ્યને ખસેડવામાં આવે, તેનો નાશ કરવામાં આવે, તો તે એક માત્ર દ્રવ્યનું દળ રહે કે નહીં? આઈન્સ્ટાઈનનું યુરુત્વાર્કર્ષણ ભૂમિતિ ઉપર અવલંબે છે એટલે તે કહે કે એ દ્રવ્યને દળ હોય. પરંતુ હોર્કલ-નારલીકરના નવા સિદ્ધાંત અનુસાર એક દ્રવ્યનું દળ વિવેકના અન્ય સર્વ દ્રવ્યના યુરુત્વાર્કર્ષણના ફળરૂપે હોય છે, અને જ્યારે બીજું સર્વ દ્રવ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હોય ત્યારે આ દ્રવ્યને દળ હોઈ શકે નહીં.

બીજો પ્રશ્ન :

વિશ્વના અર્ધાં તારાઓ ખસેડી લેવામાં આવે તો આપણા ઉપર શું અસર થાય?

આઈન્સ્ટાઈનની માન્યતા પ્રમાણે કોઈપણ જાતની અસર થાય નહિ. પણ હોર્કલ-નારલીકર

શું કહે છે? તેઓ કહે છે કે પૃથ્વી ઉપરના દરેક દ્રવ્યનાં વજન અને દળ બમણાં થાય; સૂર્યનું દળ ૨૫૬ ગણું વધે અને તેના પ્રકાશ સો ગણો થાય અને આપણી પૃથ્વી તેના તાપમાં બસીભૂત થઈ જાય. દરના તારાઓના અસ્તિત્વનો અને આપણો કેવો ગાદ સંબંધ છે !

પ્રશ્ન ચીએ :

જો વિશ્વમાંનું સર્વ દ્રવ્ય નાશ પામે તો વિશ્વનું બંધારણ રહે કે નહિ? તેમાં અવકાશ રહે કે નહિ? આઈન્સ્ટાઈનના મત પ્રમાણે તે બંધારણ (structure) રહે, પરંતુ હોઈલ-નાર્લીકર પ્રમાણે વિશ્વનું અસ્તિત્વ જ રહે નહિ, અને તેથી તેનું બંધારણ હોય નહિ અને અવકાશ પણ હોય નહિ.

ઉપર પૂછેલા ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો બહુ રસ પડે તેવા છે, પરંતુ તે ઉત્તરોની યથાર્થતાની સાબિતી કેવી રીતે મળી શકે? હોઈલ-નાર્લીકર કહે છે, તેની સાબિતી મળી શકે તેમ નથી અને તદુપરાંત તે ઈચ્છવા જેવી પણ નથી. આઈન્સ્ટાઈનને જે વિધાનો ક્યાં હતાં તેના પક્ષમાં તેણે પ્રાયોગિક સાબિતીઓ પણ કરી બતાવી હતી.

નવાં સમીક્ષણો :

તદુપરાંત હોઈલ-નાર્લીકરે યુરેલ્કાઈડીયુંનાં જે અભિનવ સમીક્ષણો ૨૦૪ ક્યાં છે તે આઈન્સ્ટાઈનનાં સમીક્ષણો કરતાં થોડાં અંશે વધુ સંકુલ છે. આઈન્સ્ટાઈનનાં સમીક્ષણો જેવાં કે—

$$ds^2 = g_{11}dx_1^2 + g_{22}dx_2^2 + g_{33}dx_3^2$$

જેમાં સામાન્ય ગણિતજ્ઞોની આંચ બૂડતી નથી તેથી પણ વધારે અધરાં, અમૂર્ત સમીક્ષણો હોઈલ-નાર્લીકરે ૨૦૪ ક્યાં છે. રોયલ સોસાયટીના ખંડમાં ખેરેલા વિદ્યાનવિદો, જ્યારે યુવાન નાર્લીકરે પાટિયા ઉપર લખેલાં અભિનવ સમીક્ષણો જેવાં ત્યારે, વિસ્મિત બની ગયા હતા; તેમને ‘પણ તે સમીક્ષણો સમજતાં, પચાવતાં, તેમનું મૂલ્યાંકન કરતાં સમય લાગશે. આ વાતને આઠ મહિના વીતી ગયા છે, પણ હજુ તે સમીક્ષણોની યથાર્થતા વિશે કોઈ પ્રમાણભૂત અભિપ્રાય ૨૦૪ થયો નથી.

આઈન્સ્ટાઈનને જે સમીક્ષણો ૨૦૪ ક્યાં છે તેમાંથી એવું ફલિત થાય છે કે -યુટનનું સફરજન પૃથ્વી ઉપર પડે અને તે હાંધી દિશામાં અપધર પણ જાય; આ પ્રમાણે તેમાંથી જે ઉત્તરો મળે છે. પરંતુ હોઈલ-નાર્લીકરનાં સમીક્ષણો અસંદિગ્ધ છે અને તે પ્રમાણે સફરજન માત્ર પૃથ્વી ઉપર જ પડે.

વિશ્વનું અસ્તિત્વ

વિશ્વના અસ્તિત્વ વિશે આઈન્સ્ટાઈનના અને હોઈલના જે લિન્ન સિદ્ધાંતો છે; તેમાં અભિનવ સમીક્ષણોએ અલગત હોઈલના સિદ્ધાંતોને ટેકા આપ્યો છે. આઈન્સ્ટાઈનની માન્યતા મુજબ મહા-કાળની એક ક્ષણે મોટા ધડાકા-Big Bang સાથે સંકાય પામેલું, એકત્રિત ધરેલું દ્રવ્ય વિસ્તરવા માંડ્યું અને એમાંથી આપણી સુર્યમાળાઓ અને અન્ય તારાઓ થયાં છે; અને જે વિસ્તરણની ક્રિયા હજુ પણ ચાલુ છે. આપણું વિશ્વ સ્થિર નથી, પણ વિસ્તાર પામવાની ક્રિયા કરી રહ્યું છે; તે expanding universe છે. દરના તારાઓ એક સેકન્ડમાં ૩૫ થી ૪૦ હજાર માઈલની ગતિથી દૂર ને દૂર જતા જાય છે. હોઈલના મત અનુસાર કેટલાક તારાઓ પ્રકાશની ગતિથી પણ વધારે ગતિથી દૂર અવકાશમાં દોડ્યા જાય છે. આઈન્સ્ટાઈનના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક દિવસ વિસ્તરણની આ ક્રિયાનો અંત આવશે અને પછી સંકુચનની ક્રિયા શરૂ થશે, અને એક જ સ્થળે દ્રવ્ય એકત્રિત થશે અને ફરી પાછું ધડાકા સાથે વિશ્વ વિસ્તરશે. વિશ્વને સંઘાતમાં અને વિસ્તરતાં અબજો વર્ષ વધાં જાય છે: આવો છે આઈન્સ્ટાઈનનો અભિપ્રાય.

પણ હોઈલ એથી જુદો અભિપ્રાય ૨૦૪ કરે છે. તે કહે છે કે વિશ્વ એ સ્થિર પદાર્થ છે; તેમાં steady state છે, તેમાં વિસ્તરવાની અને સંઘાતવાની ક્રિયા થતી નથી. તારાઓ દૂર ને દૂર જાય છે એટલે ખાલી અવકાશ થાય છે; એ અવકાશ ખાલી ને ખાલી રહે છે? આઈન્સ્ટાઈનનો ઉત્તર હકતમાં હતો. પરંતુ હોઈલ કહે છે કે એ અવકાશ

ખાની રહેતો નથી, પરંતુ નવા દ્રવ્યથી લાર્ધ
 બધ છે પણ નવું દ્રવ્ય આવે કવાથી નવું દ્રવ્ય
 એ ખાલી પડેલા અવકાશમાં નવું જ ઉત્પન્ન
 થાય છે આવું બને ખરું કાષ્ટ ન હોય તેમથી
 કાષ્ટ દ્રવ્ય બને સહુ કાષ્ટ ના કહે, પણ
 સહુની જેમ જવાગ આવે એ હોષલ હોય નહિ
 તે કહે છે કે, “હા કાષ્ટ ન હોય તેમથી નવું
 દ્રવ્ય પેદા થઈ શકે જ્યાથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે
 ત્યા ખાલી અવકાશમાં સર્જનક્ષેત્ર (Creation
 Field) શરૂ થાય છે અને તેમાં દ્રવ્યના સર્જનની
 અને વિનાશની એક બે ક્રિયાઓ સતત ચાલ્યા
 કરે છે જ્યારે આ સર્જન ક્ષેત્રને શુરુત્વાકર્ષણના
 નવા સમીકરણોમાં મોડવવામાં આવે છે ત્યારે જે
 વિશ્વ બ્રહ્મ થાય છે તે સ્થિર વિશ્વ છે—steady
 state વાળું વિશ્વ છે, અને તે ધડાકા સાથે
 ઉદ્ભવ પામતું, Big Bang સાથે શરૂ થતું વિશ્વ
 નથી

સમન્વિત ક્ષેત્ર સિદ્ધાંત : (Unified Field Theory)

એક સમયે વિદ્યુત અને ચુંબકત્વને સિન્ન
 ભિન્ન ક્રિયાઓ મણવામાં આવતી હતી, પરંતુ
 માત્રમ પડ્યું છે કે તે બંનેનું સ્વરૂપ એક
 સરખું છે એટલે હવે વિદ્યુત અને ચુંબકત્વ માટે
 એક જ પ્રકારના સમીકરણો વપરાય છે, હવે પ્રશ્ન
 એ થાય છે કે જે વિદ્યુત અને ચુંબકત્વ એક
 હોય તે શુરુત્વાકર્ષણ અને વિદ્યુત-ચુંબકત્વ પણ
 એક કેમ ન હોઈ શકે? શું તે સર્વ એક જ
 સિદ્ધાંતી બે બાજુઓ ન હોઈ શકે? શું એક જ
 સમીકરણોમાંથી શુરુત્વાકર્ષણ અને વિદ્યુત-ચુંબકત્વ
 પણ ફક્ત થાય એવા સમીકરણો શોધી ન શકાય?

પરંતુ આવી આશાને વેગ આપે એવી કોઈ
 હકીકતો જોવામાં આવી છે ખરી? કેટલીક આશ્ચર્ય-
 કારક ઘટનાઓ જોવામાં આવેલી છે શુરુત્વાકર્ષણ
 અને વિદ્યુતબળનું શ્રેણીતર ૧ અને ૧૦^{૪૦} ના
 પ્રમાણમાં છે, અને ધનેક્રોનની ત્રિજ્યા અને વિશ્વની
 ત્રિજ્યાનું શ્રેણીતર પણ ૧ ૧૦^{૪૦}ના પ્રમાણમાં

■ (૧૦^{૪૦} એટલે ૧૦×૧૦ એમ ચાળીસ વાર)

વળી વિશ્વની અદરના પ્રોટોનોની સંખ્યા
 ૧૦^{૪૦}×૧૦^{૪૦}=૧૦^{૮૦} છે આવે! સુમેળ કેટલાક
 વિજ્ઞાનીઓને કેવળ અકસ્માત જ લાગે છે, પરંતુ
 ખીજા કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એવા પણ છે કે
 જેઓના અભિપ્રાય અનુસાર આવું સામાન્ય એર્મ
 દર્શાવે છે કે તેઓ સર્વ એક જ પ્રક્રિયાના જુદા
 જુદા, એકબીજા સાથે સંકળાયેલા, પાસા છે, અને
 તેમને એક સમીકરણમાં સુગ્રથિત કરી શકાય
 આઈન્સ્ટાઈન આવું માનનારાઓમાંનો એક હતો
 તેણે ત્રીસ વર્ષો શુરુત્વાકર્ષણ, વિદ્યુત અને ચુંબ-
 કત્વને એકસૂત્રમાં જોડનાર સમીકરણો શોધવાની
 પાછળ ગાળ્યા હતા, તેણે એકવાર તેવા સમીકરણો
 શોધ્યા હતા અને તેમને તેણે પ્રસિદ્ધ પણ ક્યાં
 હતા, પરંતુ તે સમીકરણો સાચા ન નીવડવાથી
 તેણે તેમને રદ કર્યા, અને ફરી પાછો, નવા સમી-
 કરણો, યથાર્થ સમીકરણો શોધવા પાછળ તે મઠી
 રહ્યો હતો, પરંતુ નવા સમીકરણો શોધી શકે
 તે પહેલાં તેનું મૃત્યુ થયું

હોષલ અને નારથીકર માને છે કે આવા
 સમીકરણો શોધી શકાય, અને હવે તેઓ વિશ્વની
 મહાન ક્રિયાઓને એક સૂત્રમાં પકડે એવા અમી-
 કરણો, સમન્વિત ક્ષેત્રના સમીકરણો (Unified
 Field સમીકરણો) શોધવા પાછળ મડવાના છે

ભારતીય બુદ્ધિપ્રતિભાનું ધોવાણ

સરકારી જડસુ તંત્રનો અભિશાપ !

પરદેશ જઈ ત્યાંની વિદ્યાપીઠામાં ભણીને, પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભા અને શક્તિને પાણીદાર બનાવી, સ્વદેશ પાછા ફરનારાં તેજસ્વી પ્રેમાવાન યુવાનોએ થોડા જ વખતમાં હતાસ બની પાછા પરદેશ ચાલ્યા જઈ ત્યાં ધર કરી ત્યાંના બની જઈ છુવવા પ્રેરાય છે ! સાચી ?

આ સમસ્યાનો જવાબ શોધતો એક પત્રકાર પરદેશ જઈ વસેલા અનેક જુવાનોની મુલાકાતો છે, ને એમના દિલની યુગ્મ ને એમના છુવવની સમસ્યા સમજવાની કોશીસ કરે છે. શ્રી. કે. ભાસ્કરરાવના 'ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ'માં પ્રગટ થયેલા એ લેખોનો સારભાગ અહીં રજૂ કર્યો છે.

—કેરાલાનો એક યુવાન સિવિલ એન્જનીયર પશ્ચિમ જર્મનીના ફ્રેન્કફર્ટ શહેરના કોઈમાં કોશીનો ખાલો હાથમાં લેતાં લેતાં કહે છે: 'હાસ ! હવે હું મારા ધરમાં ફરીને ઠામ મધસ.'

પશ્ચિમ જર્મનીનું એ ફ્રેન્કફર્ટ શહેર તે ત્રિવેન્દ્રમના આ જુવાનનું "ધર" બ-ધુ-એવું સાચી ?

—બોનમાં જઈ વસેલો પંજાબનો એક યુવાન ફિઝિસિસ્ટ પછુ ભારત છોડી બોનમાં ફરી ઠામ થયા બદલ આલો જ સંતોષ વ્યક્ત કરે છે—શા માટે ?

આ યુવાનો કહે છે : ભારત પાછા જઈને ત્યાં અમે કેવળ 'ભણેલા' એકાદના આંકડામાં વૃદ્ધિ કરનારા બ-યા. 'કોઈ કહે છે, લાગવગ વિના ત્યાં કોઈનો ધડો થતો નથી,' જાણે એ સૂત્ર શીખવા સારું ભારતની ધરતીએ મને એકવાર ત્યાં પાછો ખેલાવેલો !'

—ઈંગ્લેંડમાં ફરીને ઠામ થયેલ એક યુવાન ગણિતજ્ઞ કહે છે કે, 'મારા નસીબની બંધીહારી જ ગણોને કે ઈંગ્લેંડના નાગરિક યવા માટેના કાયદામાં કડકાઈ આવતાં પહેલાં જ હું અહીં આવી પહોંચ્યો.'

બાકી ભારતમાં તો મોત કરતાં ય માહું નસીબ મોં ફાડી બેઠેલું હતું—મેકાર રહેવા કરતાં ય જુડી દશા હતી. માથે બેઠેલા અધિકારીને તમારા યાનનું મહત્વ ને તમારી કામેલિયત વિષે પરિચય આપવાનું જ અશક્ય છે, ત્યાં તો હા, ભારત મારે દેશ ખરો, પણ એ વાંઝણી ધરતી છે. તદ્દન વાઝણી...જુઓ તો ખરા, જે ખી. એસ. હાફ્ડન જેવાની ય એણે શી દશા કરી !'—એના અંતરમાં મૂંગો રોષ પ્રગ્લવણી રહ્યો હતો.

—ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાતની ડીગ્રી મેળવી વિદેશથી ઉદ્દાગાહ પાછા ફરેલો યુવાન થોડા જ વખતમાં પાછો આઆલો જઈ ત્યાં જ કામધંધો શોધી સ્થિર થવાના નિર્ણય પર આવી જાય છે.

લેખક એને પૂછે છે. આ તારો કેવો નિર્ણય ? આપણા દેશને તો આજે કૃષિક્ષેત્રે ઉન્નતિ કરવાની કેટલી જરૂર છે ! તારા જેવા તો કેટલાય યુવાનોનો એને ખપ છે ને તમે આમ દેશ છોડી ચાલ્યા જાય છે ?

પેલો યુવાન એને કહે છે : 'બસ લાઇ, બસ ! આપણા કૃષિખાતાના પ્રધાનો રટે છે એવાં સૂત્રો

તમે મારી આગળ રટવાનું બધ કરો આ તો બધી ભાવણના મત પરથી વહેવડાવવા માટેની વાણી છે, બીજું કંઈ જ નહિ હું મેં એ સાલણી સાથે જીને જ ભરમાવામાં પડીને ઘણું ઘણું આપણી આવેલો છું બના માણસ! રેખત પર મેસી કાગળની બાજુ ને ત્રણ ત્રણ નકોનો કરી કરીને, કે હાથ નીચેના માણસો પર હુકમ છોડયેથી કંઈ ખેતીનું ઉત્પાદન વધવાનું હતું? મારો ગુનો એટલો જ કે મેં એમને આ વાત સમજાવવાની કોશીશ કરી સરકારી ખાતાનો આવડો મોટો ગુનો કર્યા પછી વળી ત્યાં મારી બૃક્ષતર વિદ્યાની પરખ આપવાનો મોકો મને મળતો હશે? એકદમ એકિ-સમા બેઠા બેઠા પડાવાળાની આણી આપેલ કંઈ પીતા પીતા છઠ્ઠી કાઢવી મને મજૂર ન હતી મારી બૃક્ષતરવિદ્યાને કાટ ચઢી જતા હાથી, સ્વદેશના એ બધિવાળા ખાઓચિયામાં પડી રહેવા કરતાં પરદેશ આવી એ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી જીવન ગુજારવામાં ખોટું શું છે, એ કહો મને'

—કુર્ગની એક મહિનાએ પોષક તત્ત્વોના નિષ્ક્રાંત તરીકેની ડીઝી મેન્સ થા પછી કોઈ હાઈસ્ક્રુકના વિદ્યાર્થીઓના શરીરશાસ્ત્રના પ્રાયશિક કક્ષાના પ્રશ્ન-પત્રો તપાસવાનું માઢી વાળી નોર્થ કેરોલીનાનો રસ્તો લીધો ને ત્યાંની એક યુનિવર્સિટીમાં જોડાઈ પોતાનું સંશોધન કાર્ય આગળ ધપાવવાનું પસંદ કર્યું

—રોડેશિયાનો એક વિગ્નાન વિશારદ ઑકસફર્ડ જઈ ભવયો ને ભારત આવ્યો પછુ કયાય મૂળ નાખવાની ધરતી ન જડતા પીટસ્બર્ગ પાછો આવી અહીંના વેસ્ટીંગ-હાઉસમાં કામે વળગ્યો

માહસીરનો એક વનસ્પતિ વિગ્નાની થેલ ખાતે આવી ભવયો ભારત પાછો કર્યો પછુ પોતાની શક્તિ અજમાવવાનું ક્ષેત્ર ન જડતા સરકાર પાસેથી લીધેન સ્કેનરલીપની રકમ દેવું કરીને ચૂકવી આપી પોતે મિંગાપોર જઈ વરયો ને ત્યાં સંશોધન કાર્ય આગળ ધપાવે છે

આવા તો ભાગતના કઈ કેટલાય યુવાનો યુરોપ-આફ્રિકા અને એશિયાના દુદા દુદા દેશોમાં વીખરાઈને પડેલા બેવા મળે છે કારણ?

● તેજસ્વી યુવાનોમાં દેશદાઝનો અભાવ નથી આ તો સરકારી જડસુત્રનો અભિલાપ છે પરદેશ ભણી આવી, દેશમાં પોતાના મૂળ જમાવવામાં નિષ્ફળ નીવડતા ફરી પાછા પરદેશ બેપડી જનારા યુવક યુવતીઓને વિદાય આપતા એમના મિત્રો—સ્વજનો પછુ એક જ વેણ કહેતા માલ જવા મળે છે

‘મહુ સારું થયું! ‘જાઓ, અહીં પડયા રહી અમારી જેમ સડવા કરતા બેપડી જાઓ એ વિદેશોમાં અહીં તો કાંઈને ય આપણી કિંમત નથી’

*

આમ, ભારતનું હુદ્દિવન પરદેશ ભણી વહી રહ્યું છે ભારતમાં હુદ્દિપ્રતિભાના ક્ષેત્રો પર ઉપેક્ષા અને મૂંઝતાનો ખાર પથરાઈ રહેલો છે, ત્યારે અમેરિકા, કેનેડા, યુનાઈટેડ કિંગડમ ને એશિયા-આફ્રિકાના વિવિધ દેશોની મુલાકાત લેનાર કોઈ પછુ ભારતીયની આખો ચમકે એટલી સખ્યામાં ભારતીય યુવક યુવતીઓ આ લિન્ન લિન્ન દેશોમાં ખૂણે ખૂણે પોતાની સેવાઓ આપતા નજર ચડે છે

કારણ શું? ઉપરજઈની દૃષ્ટિએ જોનાર કોઈ પછુ ભારતવાસી કહી નાખશે કે, આ તો દૈસાનો મોહ ને પાશ્ચાત્ય જીવનની સુખમય રહેણી કંરણીના આકર્ષણશ્રુ પરિણામ છે આપણા એ યુવક યુવતીઓમાં સ્વદેશાભિમાનની કમી છે

પછુ લેખક કહે છે કે ભારતવાસીઓની આવી કારણ તદ્દન ખોટી છે યુરોપ-અમેરિકાના દેશોમાં એમને જે વેતન મળે છે તેટલો પગાર આપણો દેશ એમને આપી શકે તેમ નથી, માટે જ તેઓ પરદેશ ચાલ્યા જાય છે એ હકીકતમાં કશું જ તરત નથી એમ હું નહિ કહું, પરંતુ એ જ પૂર્ણતય સંપૂર્ણ કારણ નથી, એમ હું વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું કારણ એ પરદેશ ગયેલા યુવક-યુવતીઓને મળવાનો, એમના પરિચયમાં આવવાનો

મને મોકો મળેલો છે. પોતાના દેશ પ્રત્યેનું એ આજીવન એમને નથી સતાવતું એમ નહિ; પરંતુ પોતાની શુદ્ધિશક્તિ બધાં નરાતાર નિરુપયોગી જ બની રહેવાની હોય, બધાં પોતાને કેવળ કટાઈ ગયેલા અસ્ત્રની માફક કાંઈ દફતરની ખોલીમાં કાગળિયાંના ઢગ ઉચલાવતાં પુરુષાર્થવિહોણું જીવન જીવે જવાનું હોય, ત્યાં બંધાઈ રહેવા માણસ સજી જ કેમ થાય? એની આગળ “સ્વદેશાભિમાન” કે “માતૃભૂમિ”નો કાંસો મનને બંધાયે શું વળે?

હકીકતે, પરદેશમાં પણ કંઈ તેઓ અનર્જન ધનપ્રાપ્તિ કરી શ્રીમંતાઈના ભોગવિલાસમાં જ આળોટતા હોય એવી પરિસ્થિતિમાં જીવતા નથી. એમાંના ઘણાંય યુવક-યુવતીઓ ખૂબ જ સંસ્કારી ને ગંભીરપણે જીવન અંગે વિચાર કરનાર છે. જેના માટે કોઈ પણ દેશ ગૌરવ લઈ શકે એવા હોય છે. પાશ્ચાત્ય જીવનની સંસ્કૃતિ અને ત્યાંના ભોગવિલાસની ચમક એમને આગ્રી આંજી શકેલી નથી. ધરખાર ને સ્વજનોને છોડી પારકી ભૂમિ પર જીવનભર વસવાની કલ્પનાથી પણ કેટલાકનાં મન દાંડેલાં હોય એમે ય આપણને જોવા મળે છે.

‘હોપનહોગનમાં જઈ વસેલ એક ભારતીય કુળધાસવના નિબંધાતે (‘ડેરી’ એકસપર?) લેખકને કહેલું કે, “લેલા માણસ ! જે દેશમાં હું’ શું નહીં છું’ તે કરતાં હું’ મને જોળણું છું એ જ વિશેષ મહત્ત્વની વસ્તુ છે તેવી ‘ભૂમિમાં આવીને મારા જેવાંએ કંઈ શું?’ અધિકારની હિમ્મત પદવીઓ તો બધે ભરેલી જ રહેવાની. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં જ જુઓને, ધરંગ વાઈસચાન્સેલરો - નિષ્ઠત થવાની જેમની ઉંમર થઈ ચૂકેલી છે તેઓ - એ જગાઓ ખાંલી કરતા નથી. નવા માણસો, નવા વિચારોને એમના ‘છત્ર’ દેશનાં ક્યાંય સ્થાન મળવાનું નહિ ! ધરંગ ને ચાહેલા માણસોની દોરવણી હેઠળ પગલાં ભરતાં આપણા દેશમાં ‘જુવાન વર્ગ’ તો આજે એક ‘જોખમી તત્ત્વ’ બની રહેલ છે. (ભારતની અસ્થિતાઓમાં દાકતરોની ખોટ વસ્તાઈ રહી છે, ત્યારે ન્યુયોર્ક શહેર એકલામાં ૪૫૦૦ ને ચિટનમાં ૧૬૦૦ જેટલા ભારતીઓ દાકતરી પ્રેક્ટીસ કરી રહ્યા છે.)

*

લેખક કહે છે કે, ભારતની આજની કોટકટીની પછે દેશના સૂત્રધારોમાં આ પરિસ્થિતિ બાબત ચિંતા પ્રગટ થવી જોઈએ, તત્કાલ આ બાબતે દરેક પગલાં લઈ ભારતીય શુદ્ધિ-કૌશલ ને શક્તિ-સામર્થ્યના આ ધોવાણને અટકાવવા માટેના ઉપાયોની યોજના થવી ઘટે; એ પ્રત્યે કેવળ ઉપેક્ષા દેખાડીને યા કાનૂનના બંધ બાંધી દીધે કામ સરી જશે એમ માની લેવાની ભૂલ ભારતે નહિ દરવી જોઈએ. જરૂર જણાયે સત્તાના તંત્રથી મુક્ત એવી કોઈ વ્યક્તિ યા વ્યક્તિઓનું “એન ટ્રસ્ટ” બિંદુ કરી, એને ભારતના યુવાન વર્ગમાંથી, દેશ તેમ જ પરદેશોમાંથી શુદ્ધિશાળી, શક્તિશાળી, પ્રતિભાવંત ઉત્સાહી જોમવંતાં તરવાની યોજના કરવાનું કામ સોંપી દેવું જોઈએ. ને એની યોજના પરિણામે હાંસલ થયેલ શક્તિ-કૌશલના પ્રજ્વળે ભારતના નવધડતરમાં ઉપયોગી બનાવવે જોઈએ. ભારતના નવયુવાનોની રક્તરજ શક્તિ ભારતના ઉત્થાનમાં કામે લગાડી શકાય તો એ ભારતીય નેતાગીરીને માટે - આપણા સમગ્ર રાષ્ટ્રને માટે લગભગ અપરિચિત બનવાની જ ગણવી જોઈએ.

*

આજે તો વિચારવંત નાગરિક અને રાજકારણનું તંત્ર સંભાળનારાઓ વચ્ચે જુદાઈનું અંતર એક જાડી પાઈ બનીને બિંદુ છે. દરેક ક્ષેત્રે શુદ્ધિ-શક્તિ ને કૌશલવાળો વિદ્યાર્થી નાગરિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રની અભ્યવસ્થા ને અંધાધૂંધાભરી પરિસ્થિતિથી અકળાઈ રહ્યો છે. પોતે એમાં કશું જ કરી શકતા નથી એ જોઈ હતાચ-મદ બની જીવી રહ્યો છે. રાજ્ય ને સમાજસંચાલનના કાર્યમાં જો એની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો માર્ગ આપણા રાજકર્તાઓ ન શોધી શક્યા, ને સમયસર એ માર્ગ ન અપનાવી શક્યા તો, ભારતે ખીળત નાના નાના દેશો આગળ પછી શરમાવું પડે તેવી સ્થિતિ જાવવાની છે - હજી સમય છે જુદા ત્યાંથી ફરી ગણવાનો.

ઝયાં પોલ-સાર્

વિલાસ સારંગ

અનુ: મનોહર જોષી

મારા હાથમાં એક મીણબત્તી છે. એ મીણ-
બત્તીને નાક પાસે લઈ જઈ તો એમાંથી એક
વિશિષ્ટ ગંધ આવે છે. એ મીણબત્તીને એક વિશિષ્ટ
રંગ છે, આકાર છે. આંગળાને એ ઠંડી કળણ લાગે
છે. એના પર આંગળાથી ટકાર મારું છું તો એક
જાતનો અવાજ નીકળે છે. મારી ખાતરી થાય છે
કે મારા હાથમાં કંઈ વસ્તુ છે. એ મીણબત્તીને હું
દીવા પર ધરું છું. જોતજોતામાં એનો આકાર બદ-
લાય છે, રંગ બદલાય છે; એની ગંધ બદલાય છે,
એ તપે છે, પીગળવા લાગે છે; એના પર ટકાર
મારું છું તોય હવે ધ્વનિ નીકળતો નથી. હું બમમાં
પકું છું કે મારા હાથમાં હતી તે વસ્તુ એ જ
કે? જગત વિશેનું મારું જ્ઞાન મારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર
આધારિત છે. પથ્થર મને સમજાય છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો
મને દગો દઈ શકે છે. ત્યારે મારી આસપાસના
વિશ્વના અને મારા પોતાના અસ્તિત્વ વિષે મને
શંકા થઈ આવે છે. જગતમાં વિશ્વસનીય શું છે
એ બદલ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે મારા અવિ-
શ્વાસ જ વિશ્વસનીય છે. મારું સાવધપણું (con-
sciousness) શંકાથી પર છે; કારણ કે શંકા
લાવરી એટલે ભાન હોય અને મારા સાવધપણા
પર પથ્થર હું અવિશ્વાસ દર્શાવું તો એનું અસ્તિત્વ
જ સાબીત થાય છે.^૧ હું શંકાસ્પદ બનું છું,
વિચાર કરું છું, તેથી જ હું છું.

ડોક્ટરના “પદ્ધતિસરના અવિશ્વાસ”ની (systematic doubt) શરૂઆત આમ થઈ. લગભગ
ત્રણસો વર્ષ પછી ઝયાં-પોલ સાર્-અહીંથી જ
આરંભ કર્યો.^૨ ભાન અને એની આસપાસનું વિશ્વ
એ બે વચ્ચેના ફરક પર સાર્ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું:

“હું એટલે મારું સાવધપણું.” પથ્થર કેવળ સ્વરૂપમાંનું
સાવધપણું એટલે એક નકારાત્મક શક્યતા છે. સાવ-
ધપણું કે ભાન સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ બની શકતું
નથી. ભાન એટલે કંઈકનું ભાન. આસપાસનું વિશ્વ
એ માત્ર કેવળ શક્યતા જ નથી, એ છે. સાવધ-
પણું આ વિશ્વ પર કેન્દ્રિત બને છે. એને પોતાનું
સ્થિત અસ્તિત્વ નથી. એ આજુબાજુના વિશ્વ
પર અવલંબિત છે. ભાન અને એનું લક્ષ્ય, જે
સ્વયંપૂર્ણ છે, એ બન્નેને સાર્ અનુક્રમે for
itself અને in itself તરીકે ઓળખે છે. આપણે
એ બન્નેને “સ્વ” અને “નિર્લેપ સત્તા” કહીશું.

માનવી માત્ર એટલે સભાન. ચોતરફની અગ-
ણિત વસ્તુઓની જેમ માણસ પથ્થર એક વસ્તુ નથી.
નિર્લેપ સત્તા એટલે વસ્તુનું સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ.
પથ્થર એટલે પથ્થર; મીણું કંઈ નહીં. પથ્થર “સ્વ”
હંમેશ પોતાનાથી આગળ જાય છે. મને પથ્થર
વિષે ભાન છે. માનવી અસ્તિત્વ આવી રીતે અવિ-
રત પોતાનાથી આગળ વધે છે. કોઈ વસ્તુની
જેમ આપણે આપણા અસ્તિત્વ પર સ્વામિત્વ
મેળવી શકતા નથી. આપણે ક્યાં તો “સ્વ”ની પેલે
પાર જઈએ છીએ. ક્યાં “સ્વ”ની શક્યતા માટે
અપૂર્ણ હોઈએ છીએ. આપણી સત્તા (being)નો
અને આપણો પોતાનો કદી મેળ જામતો નથી.

૧. Cogito, ergo sum.

૨. તે પછી ડોક્ટરે જે મારું સ્વીકાર્યું-એથી “ચિન્ન દિશા
સાર્” એક. પોતાના હાથમાંની મીણબત્તીના અસ્તિત્વ
વિષે અવિશ્વાસ દર્શાવનાર ડોક્ટર આગળ ઉપર પરમેશ્વરનું
અસ્તિત્વ કબજી, ત્યારે, “પરમેશ્વર મરણ શરૂ થયો છે”
એવી નિષ્કોણી ઢલિને સાર્ ચોમ્બ માની.

આ વાત સમજવા માટે કદાચ અઘરી સાગે; જતાં દૈનિક જીવનમાં પણ આપણને એની પ્રતીતિ થાય છે. તમે કોઈ સમારંભમાં મુખ્ય મહેમાન બનીને બેસો; ત્યાં બધાની સાથે હાજીમગીને વર્તો, મુંદર ભાષણ આપો. અને સમારંભમાંથી પાછા ફરતી વખતે અચાનક તમને લાગે: “અરે, હું મારી જાતથી દૂર પહોંચી ગયો છું”, લિન્ન બની ગયો છું.” પણ આવા પ્રકારનું દૂર નીકળી જવું માનવીય સ્થિતિ માટે સ્વાભાવિક છે; ના; એ એવું વ્યવસ્થિત લક્ષણ છે. તમે તમારા વિષે જે ઉદ્દેશો ઠાંકો છો તે બીજા કોઈ વસ્તુ માટે ઠાંકતા નથી. વસ્તુમાત્રની સત્તા અવિચળ છે; માનવી સત્તા હંમેશા પોતાની જાતથી ઠગેલી જ રહે છે. અપરિહાર્ય સાહચર્ય

આ માનવી સ્થિતિ. ‘સ્વ’નું ‘નિર્લેપ સત્તા’ સાધેનું સાહચર્ય અપરિહાર્ય છે; આ અપરિહાર્યતા એ આપણી પોતાની facticity અથવા contingency. એ અપરિહાર્યતાને ક્ષીણ એક જોડાની અસ્વસ્થતા (એન્જેસ્ટ) નિર્માણે ધાંધ છે. આ અપરિહાર્યતા અને એમાંથી ઉદ્ભવતી અસ્વસ્થતા એ બંનેનું સાર્ત્રના જ નહીં બીજાઓના અસ્તિત્વવાદમાં પણ મૂળભૂત સ્થાન છે. અસ્તિત્વવાદના પ્રજેતા ઠકાંગાડે સાર્ત્રથી પણ અગાઉ anxiety, ચિંતા, ખીક જેવી લાવનાઓનું તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિવેચન આરંભ્યું હતું. આપણી અસ્થિર અસ્વસ્થતામાં આપણે વસ્તુનું સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ પામવા માટે ફાંફાં મારીએ છીએ. ‘સ્વ’ના ‘નિર્લેપ સત્તા’ બનવાના આ ફાંફાં મૂળમાં જ અસકમ છે. ભાનને ત્યાં સગી લાન છે, ત્યાં સગી એ વસ્તુપદ સુધી પહોંચે એ અસકમ છે. પોતાની જાતની પેલી પોર જવાંની માનવીય અસ્તિત્વમાં જે સક્રિય તે આ રીતે વરદાન પણ છે અને શાપ પણ.

ક. “તાત્ત્વિક દષ્ટિએ” એ શબ્દો મહત્વના છે. અસ્તિત્વવાદી એન્જેસ્ટ એ એક આધિભૌતિક લાવના છે. વ્યવહારમાં આપણે જેને અસ્વસ્થતા, ખીક ઇત્યાદિને નામે ઓળખીએ છીએ એ માનસસાક્ષીય લાવના આ મૂળભૂત આધિભૌતિક લાવનામાંથી જ ઉદ્ભવે શાય છે.

‘સ્વ’ અને ‘નિર્લેપ સત્તા’નો પરસ્પર અંબા એ સાર્ત્રના “બેઇંગ એ સ, ને આં” (being ante nothingness) નો વિષય છે. હોનેસની ડાયનેક્રિટિક સુક્તિઓનો, પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી, ડેકાર્ટ પાસેથી મેળવેલી, કલ્પનાનો સાર્ત્ર, વિસ્તાર કર્યો. પોતાના પુસ્તકને ‘સાર્ત્ર’ એ સ્ટડી ઓન ફોનોમિનોલોજિકલ ઓન્ટોલોજી’ એ નામે ઉલ્લેખે છે. ઓન્ટોલોજી એટલે સત્તા (being)ના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ. બધા અસ્તિત્વવાદીઓની જેમ સાર્ત્રનું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. હુસેરલની ફોનોમિનોલોજીનો જેમ એણે ઉપયોગ કર્યો તેમ હાઇડેગરના તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ કર્યો. પણ હાઇડેગરની સત્તા (being)ની કલ્પના તદ્દન જુદી જ છે. સાર્ત્રના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડેકાર્ટ પ્રસિદ્ધિત જે દૈત છે, તે હાઇડેગરની સત્તા (જેને એ ‘ત્યાં + હોયું’ એમ કહે છે)ની કલ્પનામાં નથી.

માનવી અને વસ્તુમાત્ર એ જે વચ્ચેના મૂળભૂત તફાવત પર જ સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદનું પહેલું તત્ત્વ આધારિત છે: ‘પહેલાં અસ્તિત્વ અને પછી સારત્ત્વ’,” હું, બેડો છું એ ખુસ્સી એક મુદ્દાને બનાવી છે; ખુસ્સી એટલે શું એ વિષેની એક ચોક્કસ કલ્પના મનમાં રાખી એણે એ બનાવી. ત્યારે માનવને કોણે ઘડ્યો? પરમેશ્વર? પણ પરમેશ્વરના મૃત્યુની સુવાર્તા નિત્યે એ કપારની જગતને સંભળાવી દીધી છે. માનવને કોઈ એ કલ્પના રાખીને ઘડ્યો નથી. માનવીને સારતત્ત્વ નથી કેવળ અસ્તિત્વ છે. “માનવી પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવે છે, પોતાની જાતને જડે છે, મોજાની જેમ ઊછળે છે—અને ત્યારપછી પોતાની વ્યાખ્યા ધડે છે. માનવ-સ્વભાવ અસ્તિત્વમાં નથી. કારણ કે એની કલ્પના કરવા માટે પરમેશ્વર જ અસ્તિત્વમાં નથી. આણુસ કેવળ છે.”

માનવીનું મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય

માનવી અસ્તિત્વમાં આવે છે ત્યારે પોતાની જાતને ઘડવાની એને સ્વતંત્રતા હોય છે. આ જ માનવીનું મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય (freedom). આ સ્વાતંત્ર્ય

x. Existence precedes essence

ઝયાં પોલ-સાત્ર

વિકાસ સારંગ

અનુ: મનોહર જોષી

મારા હાથમાં એક મીણબત્તી છે. એ મીણ-બત્તીને નાક પાસે લઈ જઈ તો એમાંથી એક વિશિષ્ટ ગંધ આવે છે. એ મીણબત્તીને એક વિશિષ્ટ રંગ છે, આકાર છે. આંગળીને એ ઠંડી કઠણ લાગે છે. એના પર આંગળીથી ટકાર મારું છું તો એક જાતનો અવાજ નીકળે છે. મારી ખાતરી થાય છે કે મારા હાથમાં હજી વસ્તુ છે. એ મીણબત્તીને હું હીવા પર ધરું છું. જોતજોતાંમાં એનો આકાર બદલાય છે, રંગ બદલાય છે; એની ગંધ બદલાય છે, એ તપે છે, પીગળવા લાગે છે; એના પર ટકાર મારું છું તો મ હવે ખવનિ નીકળતો નથી. હું બ્રહ્માં પડું છું કે મારા હાથમાં હતી તે વસ્તુ એ જ કે? જગત વિષેનું મારું જ્ઞાન મારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર આધારિત છે. પણ મને સમજાય છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો મને દગો દઈ શકે છે. ત્યારે મારી આસપાસના વિશ્વના અને મારા પોતાના અસ્તિત્વ વિષે મને શંકા થઈ આવે છે. જગતમાં વિશ્વસનીય શું છે એ બદલ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે મારો અવિશ્વાસ જ વિશ્વસનીય છે. મારું સાવધપણું (consciousness) શંકાથી પર છે; કારણ કે શંકા લાવવી એટલે જ્ઞાન હોય અને મારા સાવધપણા પર પણ હું અવિશ્વાસ દર્શાવું તો એનું અસ્તિત્વ જ સાબીત થાય છે.^૧ હું શંકારુપદ બનું છું, વિચાર કરું છું, તેથી જ હું છું.

ડેકાર્ટના “પદ્ધતિસરના અવિશ્વાસ”ની (systematic doubt) શરૂઆત આમ થઈ. લગભગ ત્રણસો વર્ષ પછી ઝયાં-પોલ સાત્રે^૨ આદર્શથી જ આરંભ કર્યો.^૩ જ્ઞાન અને એની આસપાસનું વિશ્વ એ બે વચ્ચેના ફરક પર સાત્રે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થયું:

‘હું એટલે મારું સાવધપણું.’ પણ કેવળ સ્વરૂપમાંનું સાવધપણું એટલે એક નકારાત્મક શક્યતા છે. સાવ-ધપણું કે જ્ઞાન સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ બની શકતું નથી. જ્ઞાન એટલે કઈકનું જ્ઞાન, આસપાસનું વિશ્વ એ માત્ર કેવળ શક્યતા જ નથી, એ છે. સાવધ-પણું આ વિશ્વ પર કેન્દ્રિત બને છે. એને પોતાનું સિન્-અસ્તિત્વ નથી. એ આજુબાજુના વિશ્વ પર અવલંબિત છે. જ્ઞાન અને એનું લક્ષ્ય, જે સ્વયંપૂર્ણ છે, એ બન્નેને સાત્રે અનુક્રમે for itself અને in itself તરીકે ઓળખે છે. આપણે એ બન્નેને “સ્વ” અને “નિર્લેપ સત્તા” કહીશું.

માનવી માત્ર એટલે સજ્જાન. જોતજોતની અગ-ધિત વસ્તુઓની જેમ માણસ પણ એક વસ્તુ નથી. નિર્લેપ સત્તા એટલે વસ્તુનું સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ. પથ્થર એટલે પથ્થર; ખીજું કંઈ નહીં. પણ ‘સ્વ’ હંમેશા પોતાનાથી આગળ જાય છે. મને પથ્થર વિષે જ્ઞાન છે. માનવી અસ્તિત્વ આવી રીતે અવિ-રત પોતાનાથી આગળ વધે છે. કોઈ વસ્તુની જેમ આપણે આપણા અસ્તિત્વ પર સ્વામિત્વ મેળવી શકતા નથી. આપણે ક્યાં તો ‘સ્વ’ની પેલે પાર જઈએ છીએ. ક્યાં ‘સ્વ’ની શક્યતા માટે અપૂર્ણ હોઈએ છીએ. આપણી સત્તા (being)નો અને આપણો પોતાનો કદી મેળ જમતો નથી.

૧. Cogito, ergo sum.

૨. તે પછી ડેકાર્ટે એ ‘આજ’ સ્વીકાર્યો-એથી બિન હિસા સાત્રે જે. જોતાના હાથમાંની મીણબત્તીના અસ્તિત્વ વિષે અવિશ્વાસ દર્શાવનાર ડેકાર્ટે આગળ ક્રેપર પ્રમેશ્વરનું અસ્તિત્વ કહ્યું, ત્યારે, “પ્રમેશ્વર મરણ પામ્યો છે” એવી નિત્યેની દૃષ્ટિને સાત્રે યોગ્ય માંની.

આવાત સમજવા માટે દૈનિક અધરી લાગે; જતાં દૈનિક જીવનમાં પણ આપણને એની પ્રતીતિ થાય છે. તમે કોઈ સમારંભમાં મુખ્ય અહેમાન બનીને બેસો; ત્યાં બધાની સાથે હાજીરમાને વર્તો, મુંદર લાપણ આપો અને સમારંભમાંથી પાછા ફરતી વખતે અચાનક તમને લાગે: “અરે, હું મારી જાતથી દૂર પહોંચી ગયો છું”, સિન્ન બની ગયો છું.” પણ આવા પ્રકારનું દૂર નીકળી જવું માનવીય સ્થિતિ માટે સ્વાભાવિક છે; મા, એ એનું વ્યવસ્થાકરણ છે. તમે તમારા વિશે જે હૃદયગર્ભ કાંદો છો તે બીજા કોઈ વસ્તુ માટે કાંદતા નથી. વસ્તુમાત્રની સત્તા અવિચળ છે; માનવી સત્તા હંમેશા પોતાની જાતથી ટળેલી જ રહે છે.

અપરિહાર્ય સાહચર્ય

આ માનવી સ્થિતિ. ‘સ્વ’નું ‘નિર્લેપ સત્તા’ સાથેનું સાહચર્ય અપરિહાર્ય છે; આ અપરિહાર્યતા એ આપણી પોતાની facticity અથવા contingency. એ અપરિહાર્યતાને લીધે એક જોતની અસ્વસ્થતા (અંજર) નિર્માણ થાય છે. આ અપરિહાર્યતા અને એમાંથી ઉદ્ભવતી અસ્વસ્થતા એ બંનેનું સાર્વજનિક જ નહીં ખાનગીના અસ્તિત્વવાદમાં પણ મૂળભૂત સ્થાન છે. અસ્તિત્વવાદના પ્રણેતા કૃષ્ણાંકે સાર્વજનિક પણ અગાધ anxiety, ચિંતા, ખીક જેવી લાવનાઓનું તાત્ત્વિક દૃષ્ટિકોણ વિવેચન આરંભ્યું હતું. આપણી અસ્થિર અવસ્થામાં આપણે વસ્તુનું સ્વયંપૂર્ણ અસ્તિત્વ પામવા માટે કાંઈ મારીએ છીએ. ‘સ્વ’ના ‘નિર્લેપ સત્તા’ બંનેવાંના આ કાંઈ મૂળમાં જ અશક્ય છે. જાન બધાં લગી જાન છે, ત્યાં લગી એ વસ્તુ પદ સુધી પહોંચે એ અશક્ય છે. પોતાની જાતની પેલી પાર જેવાંની માનવીય અસ્તિત્વમાં જે શકિત તે આ રીતે વરદાન પણ છે અને શાપ પણ.

ઠ. “તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ” એ શબ્દો મહત્વના છે. અસ્તિત્વવાદી અંજર એ એક આધિભૌતિક લાવના છે. વ્યવહારમાં આપણે જેને અસ્વસ્થતા, ખીક કહેવાઈને નામે જાણીએ છીએ એ માનસિકાસીય લાવના આ મૂળભૂત આધિભૌતિક લાવનામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘સ્વ’ અને ‘નિર્લેપ સત્તા’નો પરસ્પર સંબંધ એ સાર્વજનિક “લેવ એ લ ને આ” (being and nothingness) નો વિષય છે. હેગેલની ડાયલેક્ટિક સુક્રિતઓનો, પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી, ડેકાર્ટ પાસેથી મેળવેલી કલ્પનાનો સાર્વજનિક વિસ્તાર કર્યો. પોતાના પ્રસ્તાવને સાર્વજનિક સ્વરૂપે રૂબ રૂબ ફેનોમિનોલોજિકલ ઓન્ટોલોજી એ નામે ઉલ્લેખ છે. ઓન્ટોલોજી એટલે સત્તા (being)ના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ. બધા અસ્તિત્વવાદીઓની જેમ સાર્વજનિક એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. કુસેઈની ફેનોમિનોલોજીનો જેમ એણે ઉપયોગ કર્યો તેમ હાઇડેગરના તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ કર્યો. પણ હાઇડેગરની સત્તા (being)ની કલ્પના તદ્દન જુદી જ છે. સાર્વજનિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડેકાર્ટ પ્રણિત જે દૃષ્ટિ છે, તે હાઇડેગરની સત્તા (જેને એ ‘ત્યાં + હોયું’ એમ કહે છે)ની કલ્પનામાં નથી.

માનવી અને વસ્તુમાત્ર એ બે વચ્ચેના મૂળભૂત તફાવત પર જ સાર્વજનિક અસ્તિત્વવાદનું પહેલું તત્ત્વ આધારિત છે: ‘પહેલાં અસ્તિત્વ અને પછી સાર્વજનિક’.” હું એકો છું એ ખુરશી એક સુધારે બનાવી છે. ખુરશી એટલે શું એ વિશેની એક ચોક્કસ કલ્પના મનમાં રાખી એણે એ બનાવી. ત્યારે માનવને કોણે ધડચોટે પરમેશ્વર? પણ પરમેશ્વરના મૃત્યુની સુવાર્તા નિત્યે એ કપારની જગતને સંભળાવી દીધી છે. માનવને કોઈ એ કલ્પના રાખીને ધડચો નથી. માનવીને સાર્વજનિક નથી કેવળ અસ્તિત્વ છે. “માનવી પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવે છે, પોતાની જાતને જડે છે, મોજાની જેમ ઊછળે છે—અને ત્યારપછી પોતાની વ્યાખ્યા ધરે છે. માનવ-સ્વભાવ અસ્તિત્વમાં નથી. કારણ કે એની કલ્પના કરવા માટે પરમેશ્વર જ અસ્તિત્વમાં નથી. માણસ કેવળ છે.”

માનવીનું મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય

માનવી અસ્તિત્વમાં આવે છે ત્યારે પોતાની જાતને ધડચોટી એને સ્વતંત્રતા હોય છે. આ જ માનવીનું મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્ય (freedom). આ સ્વાતંત્ર્ય

x. Existence precedes essence

તંત્રને નકારવાતું સ્વાતંત્ર્ય માનવીને નથી, એ જ આ સ્વાતંત્ર્યની અપરિહાર્યતા છે. તેથી જ સાર્ત્ત્ર કહે છે કે “માનવને સ્વાતંત્ર્યની સજ્જ કરવામાં આવી છે.” પોતાના લવિષ્યની પસંદગી (‘ચોઈસ’: સાર્ત્ત્રની દુનિયાનો ખીલો એક મહત્ત્વનો શબ્દ) પોતે જ કરવી પડે છે. પ્રત્યેક માનવજીવન એક ચોજના (પ્રોબ્લેમ) છે. આપણા અસ્તિત્વની જવાબદારી આપણા પર જ આવી પડે છે. મૂલતઃ આપણે કારણ વગર (without excuse) આ જગતમાં આવી ચડ્યા છીએ. આખરે આપણું જીવન અસમર્થનીય (unjustifiable) છે. આ પરિત્યક્ત (abandoned) અવસ્થાને લીધે માનવ-મનમાં એક ચૂળજીવ અસ્વસ્થતા નિર્માણ થાય છે. આવી નિરાશા અવસ્થામાં પોતાના પગ પર જીલા થઈ જરૂર હોવાથી કૃતિ-કર્મને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સાર્ત્ત્ર કહે છે: “કૃતિ સિવાય બીજી કશામાં વાસ્તવતા નથી.” સાર્ત્ત્રના વાર્ધક્યમાં ‘કમિટમેન્ટ’ને જ મહત્ત્વ છે એની પાછળ આ પાર્શ્વભૂમિ છે.^૬

જવાબદારી અને કૃતિ એ બંને પર સાર્ત્ત્ર ભાર મૂકે છે એ બૂલથા જેવું નથી. નિરાશાવાદનો આરોપ સાર્ત્ત્ર પર કરવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ એક ડેનિશ દીકાકારે કથા પ્રમાણે ‘સાર્ત્ત્ર’ તત્ત્વ-જ્ઞાન એટલે એક અત્યંત બેધડક એવો આશાવાદી માનવતાવાદ છે. પરમેશ્વરને નકારવામાં, નિયતિવાદ (ડિટર્મિનિઝમ)ને નકારવામાં, માનવ-કર્તૃત્વ પર સાર્ત્ત્ર દૃઢ વિશ્વાસ દર્શાવે છે. સાર્ત્ત્રે ‘ગોદલેઅર’માં કહ્યું છે કે ‘નિયતિવાદ એ નિર્બળને ધીરજ આપનારો છે.’ પરમેશ્વરના હાથમાં પોતાનું લવિષ્ય સોંપવું કે ‘પરિસ્થિતિ’ને દાવ દેવો સહેલું છે. આવા પ્રકારના પલાયનવાદની સાર્ત્ત્રને ઓડ છે. અને તેથી આ દષ્ટિકોણમાંથી એનું તત્ત્વજ્ઞાન સંપૂર્ણતઃ હકારાત્મક-વિધાયક છે.

પસંદગીનું મૂળ

પણ તોય સાર્ત્ત્ર જાણે છે કે માનવીની સમસ્યા

૫. Man is condemned to be free.

૬. આમ, કૃતિ અને જવાબદારી પર ભાર દેવામાં સાર્ત્ત્ર અસ્થિત રીતે નિત્યની નજીક પહોંચી નય છે.

ચોજના મૂળમાં જ ભાગી પડેલી છે. સ્વત્ત્વ દાખમ રાખીને નિર્લેપ સત્તા બનવાની જે માથાકૂટ છે, સાર્ત્ત્ર એને માનવીની ‘પરમેશ્વર બનવાની ઇચ્છા’ તરીકે જોળખાવે છે.^૭ એ ઇચ્છા સફળ થાય એ અશક્ય છે. ‘લેન એ જ ને ઓ’ના છેલ્લા શબ્દો તેથી જ આવા છે.

Thus man's passion is the inverse of Christ's, for man loses himself as man in order that God may be born. But the idea of God is contradictory and we lose ourselves in vain; man is a useless passion.

‘લેન એ જ ને ઓ’માં સાર્ત્ત્ર જે દિશાએ આગળ વધે છે, ત્યાં આગળ જ એના તત્ત્વજ્ઞાનને એક નવીન માનસશાસ્ત્રનો ફોટો ફૂટે છે.^૮ આ અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણની પ્રસ્તાવના સાર્ત્ત્રે એક પ્રકરણમાં જ મૂકી છે. પરંતુ એનું પ્રાત્નશિક્ષિક એણે પ્રથમ ‘ગોદલેઅર’માં અને તે બાદ વધુ મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્વરૂપમાં ‘સે’ જેને ‘માં’ કરી ખતાવ્યું છે.

ફોટો ઇડિપસ દ્વારા માનવ-મન ઉલેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો એડલરે ન્યૂનતાની કલ્પના માંડી. પણ લિબિડો કલ્પાદિ કલ્પનાઓનો સ્વીકાર સાર્ત્ત્ર કરતો નથી; સુખ મનનું અસ્તિત્વ પણ એને અમાન્ય છે. એનો મત એવો છે કે દરેક માણસ સંભાનપૂર્વક પસંદગી કરે છે માનવી મનનો સાર એના સ્વાતંત્ર્યમાં છે; પસંદગી કરવાના ને લવિષ્ય ઘડવાના એના સ્વાતંત્ર્યમાં. અહીં હરી સાર્ત્ત્ર નિયતિવાદ નકારે છે. માનવી કંઈ સુખ, અમૂર્ત શક્તિના હાથમાંનું રમકડું નથી. ‘આનુવંશિકતા’, શિક્ષણ, આસપાસની પરિસ્થિતિ, શારીરિક ઘડતર જેવી વાતો માનવીને ઘડતી નથી. માનવી એટલે જુદી જુદી પ્રેરણાઓનો સરવાળો નથી. સાર્ત્ત્રના મત પ્રમાણે દરેક માનવ-વ્યક્તિત્વ પાછળ એક ‘ચૂળજીવ પસંદગી’ હોય છે. આ પસંદગીના સંદર્ભમાં જીવનની ચોજના સમજી લેવાનો એનો પ્રયાસ અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણ કરે છે.

ગોદલેઅરના આનુબંધમાં સાર્ત્ત્રને આ ચૂળજીવ

૭. પરમેશ્વર : સ્વ+નિર્લેપ સત્તા

પસંદગી જરી, તે એના બાળપણના એક પ્રસંગમાં. બાળપણથી જ બોદલેઅરને એની મા બદલ ખૂબ આકર્ષણ હતું. માને લીધે જ બાળે એનું પોતાનું અસ્તિત્વ સમર્થનીય બન્યું હતું. પરંતુ એની માએ બીજું લગન કર્યું અને આ પ્રસંગનો સ્વીકાર બોદલેઅરનું મન કરી શક્યું નહીં. એના જીવનનું સમર્થન નષ્ટ થયું. પોતાનું જીવન પ્રયોજન વગરનું છે એ ભયંકર સત્ય એને પ્રતીત થયું. બોદલેઅરે એકલતા સ્વીકારી જે એની મૂળભૂત પસંદગી સાબિત થઈ. આખી જિંદગી એણે પોતે બીજાને જેવો દેખાય છે તેવો બનવાનો ‘વસ્તુ’ બનવાનો અને એ રીતે સમર્થન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ પસંદગી અને પ્રયત્નના પડખા બોદલેઅરના જીવનમાં અને કાવ્યમાં શી રીતે ઊભર્યા, એ સાર્ત્ર અત્યંત ક્ષણતાથી બતાવે છે.

અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણનું બીજું પ્રત્યક્ષ દર્શન સાર્ત્રે “જેને” (જેને એણે ‘બોદલેઅર’ અર્પણ કર્યું હતું.) નામના ચોર અને સમસંભોગી નાટકકારના જીવનચરિત્રમાં કરાવ્યું છે. અહીંયાં પણ સાર્ત્ર જેનેની મૂળભૂત પસંદગીની શોધ કરે છે અને બાળપણમાં એણે કરેલી એક ચોરીનું આખા આલેખ પર કેબુ પરિણામ થયું એ બતાવે છે. (હાલમાં સાર્ત્ર ફ્લોબેરનું જીવનચરિત્ર લખે છે. એમાં કદાચ આથી પણ વધુ મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રયત્ન એ કરતો હશે.)

આવા પ્રકારનું મનોવિશ્લેષણ એ જ સાર્ત્રની તાત્ત્વિક વર્ણન પરંપરાનું એક અપરિહાર્ય અંગ છે. પંથુ ફ્રોઇડના નિમિત્તવાદને નાબૂદ કરવાનો સાર્ત્રનો પ્રયત્ન સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો છે. એમ કહી શકાય નહીં. સાર્ત્રના મનોવિશ્લેષણ પર અનેક આલેખ કરી શકાય તેમ છે. દા. ત. બોદલેઅરની ‘પસંદગી’. બોદલેઅરે નાનપણમાં આ પસંદગી સભાનપૂર્વક કરી? નાનપણમાં આવા પ્રકારની પસંદગી કરવી અશક્ય છે. અને બોદલેઅરે આ પસંદગી સભાનપૂર્વક કરી ન હોય તો

એ એની મનમાં સુપ્ત રહી હશે એમ ના છૂટે કહેવું પડે. પણ સાર્ત્ર સુપ્ત મનનું અસ્તિત્વ માનવા તૈયાર નથી. તેમ, બોદલેઅર અથવા જેને જે પસંદગી કરે છે એને એણે જીવનભર સાચવે છે. એટલે એક અર્થમાં એ પસંદગી એમનું જીવન નિષ્પત્ત કરે છે. વળી, સાર્ત્રના ત્રણેય ચરિત્રનાપાત્રો—બોદલેઅર, જેને, ફ્લોબેર—નામવંત સાહિત્યકારો છે. અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણ સાહિત્યિક વ્યક્તિ-એની બાળતમાં સફળ સાબિત થાય છે? અને છેવટે, સાર્ત્રના ‘બોદલેઅર’માંથી જે બોદલેઅર નિર્માણ થાય છે એનો અને ખરેખરા બોદલેઅરનો સુમેળ સંધાય છે એની ખાતરી શી? અહીં એક વાત માદ રાખવી જરૂરી છે કે સાર્ત્રની માએ પણ સાર્ત્રના બાળપણમાં પુનર્વિવાહ કર્યો હતો અને આ પ્રસંગની એના મન પર ઘેરી છાપ પડી હતી.

પણ અસ્તિત્વવાદી મનોવિશ્લેષણ હવે નવું છે. એની શ્રેષ્ઠતા વિશે અત્યારથી જ નિષ્કૃંપ આપવો એ યોગ્ય નથી. સાર્ત્ર કહે છે કે “આ મનોવિશ્લેષણને હજી ફ્રોઇડ જડયો નથી.” ક્યારેક એ જડશે ન ખરો.

સાર્ત્રની તાત્ત્વિક દિશા અને એનું માનસશાસ્ત્ર એ બેયનો અભ્યાસ કરતાં બે વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે: નિમિત્તવાદ વિશેનો એનો તિરસ્કાર અને વ્યક્તિ-ગત સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયત્નપૂર્વકનો એનો પુરસ્કાર. એની પાછળ પણ વિશિષ્ટ પાર્શ્વભૂમિ છે—તે જીર્જન આક્રમણની. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ફ્રાન્સ જર્મન સત્તાહેઠળ હતું. જર્મનીએ ફ્રાન્સ પર કરેલા અત્યાચારો અને ફ્રેન્ચ પ્રતિકારક ચળવળનાં કાર્યકરોએ દાખવેલી અન્નદ ઝીવટ: આની સાર્ત્રના મન પર ઘેરી અસર થઈ. સાર્ત્રે જાતે એ ચળવળમાં ભાગ લીધો હતો. “કેસ ક લા લિતેરાત્યુર?” (વોટ ઇઝ લિટરેચર?) નામના પુસ્તકમાં ‘ઝોગલી-સસો સુડતાળીસમાં લેખકની પરિસ્થિતિ’ નામના પ્રકરણમાં એણે તે વખતની પરિસ્થિતિનું ભાવના-પ્રધાન સૈદ્ધાંત સચોટ વર્ણન કર્યું છે. કાર્યકરોએ

૮. “મારા જેવા પુત્ર હોય તો કોઈ બીજું લગન કરે નહીં”

હરફ પશુ ઉચ્ચાર્યા વગર આક્રમક પાંચવી અત્યાં-
ચાર સહી; છતાં સાથીદારોને છેલ્લે દીધો નહીં.
“તેઓ મૃગા રજા અને એમની મૂકતામાંથી માન-
વીનો જન્મ થયો.”

વ્યક્તિના મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યનો સાર્વ પુરસ્કર્તા
છે એ ખરું. પરંતુ સાર્વ પોતાને માકર્સવાદી
કહેવડાવે છે એ જ્યારે આપણા ખ્યાનમાં આવે છે
ત્યારે ચિત્ર બદલાય છે. સાર્વ અને માકર્સના
માર્ગો ભિન્ન છે. સાર્વ વ્યક્તિના સલાનપણથી
આરંભ કરે છે, જ્યારે માકર્સવાદ વ્યક્તિગત
સલાનપણ તરફ દુર્લક્ષ કરીને માનવ-સમૂહના
સામાજિક સ્વરૂપથી - વર્ગરચનાથી - આરંભ પામે
છે. સાર્વ માનવ સલાનતાનું વિશ્લેષણ કરે છે જ્યારે
માકર્સ માનવ-ઈતિહાસનું. ગમ્મતની વાત એ કે
માનવ-સલાનતાને મૂળભૂત સ્થાન આપનાર સાર્વને
પણ માકર્સના ઇતિહાસની પ્રતીતિ થાય છે. તે
વખતની પોતાની એ દ્વિધાવસ્થા વિશે સાર્વ કહે
છે: “અમારી એકી વખતે ખાતરી થઈ કે કેવળ
ઐતિહાસિક લૌતિકવાદ જ (હિસ્ટોરિકલ મટીરિ-
આલિઝમ) ઇતિહાસનું સાધાર રૂપદીકરણ કરી
શકેતો હતો અને અસ્તિત્વવાદ જ વાસ્તવનો
વિધાયક માર્ગ હતો.” પરંતુ માકર્સનું ઇતિહાસનું
વિશ્લેષણ જે તત્ત્વ પર આધારિત હતું તે તત્ત્વ
સાર્વની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત ન હતું.
એટલે પોતાના સ્વાતંત્ર્યવાદી તત્ત્વજ્ઞાન અને
માકર્સના નિયતિવાદનો મેળ એસાડવાની જવાબ-
દારી સ્વાભાવિક રીતે જ સાર્વ પર આવી પડી.
આ દારણે જ સાર્વનો માકર્સવાદી ચળવળ સાથે
અન્નેક નાતો છે. દા. ત. સાર્વ પોતાની જાતને
માકર્સવાદી કહેવડાવતો હોય તો પણ કોમ્યુનિસ્ટ
માકર્સવાદીઓ એને ‘મોરપીછા ચોટાડેલા કામઝ’
તરીકે ઓળખાવી એનો બહિષ્કાર કરે છે પરંતુ
સાર્વ નિમ્નલેખી માકર્સવાદનો પીછો પકડે છે.
કેટલાંક વર્ષ અગાઉ સાર્વ સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન
આવિષ્કૃત કરવામાં મૂંઝાયો હતો. આજકાલ એનું
મન માકર્સવાદ અને અસ્તિત્વવાદ એ બન્નેનો

મેળ એસાડવા પર કેન્દ્રિત થયેલું દેખાય છે. આગે
વર્ષ પહેલાં સાર્વનું “ક્રિતીક દં લા રેઝાં દિસા-
લેકિતક” નામનું વિસ્તૃત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે.
આ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હજી સગી પ્રસિદ્ધ
થયું નથી. તો ય એની પ્રસ્તાવનાને નામે “ધી
પ્રોન્લેમ ઓફ મેથડ” નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક
હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે. અહીં આપણને એક
જુદા જ સાર્વનું દર્શન થાય છે.

આજના સાર્વનું કહેવું એમ છે કે હાલનું
એકમેવ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જ માકર્સવાદ. અસ્તિ-
ત્વવાદને એ તત્ત્વજ્ઞાન (ફિલોસોફી) માનવા પશુ
તૈયાર નથી. એના મત પ્રમાણે અસ્તિત્વવાદ એ
કેવળ એક તત્ત્વપ્રણાલી (આઇડીઓલોજી) છે.
આ વિચારપદ્ધતિ માકર્સવાદને જ મદદ કરે
છે અને છેવટે એ એમાં જ વિલીન થઈ જશે.
સાર્વ એમ પણ ઉમેરે છે કે કોમ્યુનિસ્ટોના માકર્સ-
વાદ એ ખરો માકર્સવાદ જ નથી. ‘કોમ્યુનિસ્ટે
રશિયાએ માનવી અને વસ્તુ એ બન્નેને કલ્પનાના
શ્વભામ બનાવ્યા. તત્ત્વ અને કૃતિ એ બે વિભાજ
પડ્યા. ખરો માકર્સવાદ મૃતપ્રાય બન્યો. ‘માકર્સ-
વાદની ખુલ્લેખુલ્લી કલ્પના બંધ થઈ.’ પણ ખરે-
ખરો માકર્સવાદ સંશોધનાત્મક (લ્યુરિસ્ટિક) છે.
એ તમને ‘આપેલી’ (ગિવન) કલ્પના કબૂલ કરા-
વવા ફરજ પાડતો નથી; પણ તેમને જ સત્યશોધન
કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે. ‘માકર્સ’ના સાહિત્યમાં આપ-
ણને વસ્તુ (એન્ટીરીઝ) જડતી નથી.’ સાર્વ એથી
ય આગળ વધીને કહે છે કે અસ્તિત્વવાદ અને
માકર્સવાદનો મ્યેમ એક જ છે. ‘અસ્તિત્વનું
સલાનના પરતું પ્રાથમ્ય’ એ માકર્સવાદી વ્યાખ્યા
છે. સાર્વ કહે છે કે અસ્તિત્વવાદનું નામ પણ
એ જ કલ્પના મૂકે છે.

નવો સાર્વ આવો છે.

*

તત્ત્વજ્ઞાની સાર્વ અસ્તિત્વવાદથી માકર્સવાદ
તરફ ઝૂક્યો અને આ પરિવર્તનની સાર્વના વાસ્-
ત્વીક વ્યક્તિત્વ પર પણ અસર થઈ. સત્તાના

વિશ્લેષણની સરખામણીમાં માનવસમૂહના પ્રશ્નોને સાર્ત્ત્ર હવે અધિક મહત્વ આપે છે, પોતાની સૌ પ્રથમ કૃતિમાં સાર્ત્રે જે પ્રકારનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેથી જ આજે એ પોતાના આ સાહિત્ય વિશે હવે તે ના પસંદગી દર્શાવે છે. સાર્ત્રની સૌ પ્રથમ નવલકથાનો નાયક દારિદ્ર્યથી મુક્ત થવા માટે સાહિત્યનિર્માણનો માર્ગ શોધે છે. સાર્ત્રને આજે વાસ્તવની પવિત્રતાની કદરૂપના નિરૂપણો લાગે છે. અસત્યનું સ્વરૂપ વિશદ કરવાનો સાર્ત્રે પોતાના અગાઉના તાર્કિક અને લલિત લેખનમાં યત્ન કર્યો; આજે આધિભૌતિક અસત્યની કદરૂપના એ કેવળ 'મઝા' છે એમ એને લાગે છે. માનવીનું માનવીએ કરેલું શોષણ, વિશ્વના અર્થજૂથમાં માનવા એ બધા આગળ સાર્ત્રને અસત્ય નિરર્થક લાગે છે. 'લા નોઝે' નામની પોતાની પહેલી નવલકથા વિશે સાર્ત્રે કહે છે, 'એક મરજોનમુખ બાળક આગળ 'લા નોઝે'ની કંઈ કિંમત નથી.'

હાડાયક જુદિવાદી

એક વાત નિર્વિવાદ છે કે આ નવા સાર્ત્રે કરતાં લોકો જૂના સાર્ત્રને જ પસંદ કરશે. દુનિયા કરોડો જૂથમાં માનવીઓ માટે લેખકે લખતું જોઈએ, એમ જ્યારે કોઈ કહે ત્યારે એની કલાત્મક સચોટતા બદલ શંકા ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. નવો સાર્ત્ર સાહિત્યકાર રહ્યો નથી. પણ પૂરે પૂરો હાડાયક (મિલિટન્ટ) જુદિવાદી બન્યો છે. એ વધુ મહત્વાકાંક્ષી પણ બન્યો છે. 'એ ક્રિટિક એન્ડ ડાયલેક્ટિકલ રીઝર્ચીંગ' એ નામ જ આપણને જાણ કરાવે છે કે સાર્ત્રે કેન્ટ તથા હેગેલ સાથે સ્પર્ધા કરવાનું વિચારે છે. બર્કાઉ રસેલ જેને તત્ત્વજ્ઞ માનવા પણ રાજી નથી એવો આ વિચારવંત લવિષ્યમાં વીનમી સહીના પહેલી હરે-બના તત્ત્વજ્ઞ તરીકે યોગબાધ્ય તે નવાઈ નહીં.

માનવીય-સમાનતા અસ્તિત્વના સાહચર્યમાં આવતાં એનામાં એક પ્રકારની ખીક, અસ્વસ્થતા કે ધ્રુવા નિર્માણ થાય છે. સાર્ત્રના વાક્યબીન જીવ-

૮. જુઓ 'એન્ડાઉનર', જૂન ૧૯૬૪.

નની શરૂઆત 'ગ્રાસિયા' ('લા નોઝે' નામની નવલકથાથી થઈ અને એમાં એણે આ જ મૂળભૂત લાવનાનું ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે.

એવાન રોકન્ટે નામનો અપરિણીત માણસ જૂનીલ નામના ગામમાં રહી એક ઐતિહાસિક મંથ લખવાના પ્રયત્નમાં છે. જૂનીલની સાર્વજનિક લાવજેરીમાં જઈ એ રાલબા નામની ઐતિહાસિક વ્યક્તિની માહિતી એકઠી કરે છે. પુસ્તકોથી સંજેલી ચાર લીંતો વચ્ચે સુરક્ષિત આયુષ્ય પસાર કરતાં કરતાં કેટલીક ચત્કારિક લાવનાઓ એના મનમાં ઉડસાવે છે. એવાન રોકન્ટે કહે છે: "બધે વસ્તુઓ પથરાઈ છે—સામેના ટેબલ પરના ખીચરના આસની જેમ. એ આસ તરફ જોઈને મને કહેવાતું મન થાય છે: 'બસ'."

વસ્તુની પકડમાં ઝડપાયેલી સલાનતાની—'નિર્લેપ સત્તા' વગર અસ્તિત્વમાં ન આવી શકનારી 'સ્વ'ની—એ પ્રતિક્રિયા. એવાન રોકન્ટેના મનમાંની આ લાવના વિકસે છે. એને બધું થાય છે કે પોતાની આસપાસ પથરાયેલી વસ્તુઓનું સાધાન્ય મૂલત: નિષ્કારણ (એન્સર્ડ) અને અનાદૃત (નેગ્યુઈટ) છે. અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં હોય છે—વગર કારણે, અર્થશૂન્ય. કારણ વગર એ વિકસે છે, કેન્સરની જેમ વધે છે: "હું વસ્તુઓની વચ્ચે સપડાયો છું, નનામી વસ્તુઓ વચ્ચે. હું એકાકી છું, શબ્દવિહીન, સંજ્ઞાવિહીન અને આ વસ્તુઓએ મને સાંડસામાં પકડયો છે, ઉપર, નીચે, આગળ પાછળ—એ સર્વત્ર છે. એમને કંઈ જોઈતું નથી, એ પોતાની જાતને કોઈના પર લાદતી નથી. એ છે."

બગીચામાં ફરતાં ફરતાં એસ્ટનટ વક્ષ તરફ જોઈ એવાન રોકન્ટેના મનમાં આ વિચારોનું ધુમ્મસ પ્રસરે છે અને અસ્તિત્વનું વર્ણન એ એક જ વાક્યમાં કરે છે: અસ્તિત્વમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ વગર કારણે જન્મે છે, "નિર્બળતાને લીધે જીવતી રહે છે અને યોગાયોગથી મરી જાય છે."

આ અર્થહીન અસ્તિત્વની જ એવાન રોક-

નતેને ધૃત્યા ૧૦-અભાવ-આવે છે. પોતાના અસ્તિ-
ત્વને તાર્કિક આવશ્યકતા મેળવી આપવાની આકાંક્ષા
એના મનમાં ઉદ્ભવે છે. એસ્ટનટ વૃક્ષ તરફ જોતી
વખતે અસ્તિત્વના સ્વરૂપનું જગદ્વ્યાપી દર્શન
એને જે દિવસે થાય છે એના ખીળ જ દિવસે
રોલ્ફના ચરિત્રનો જન્મ છોડી દઈ એત્વાન
રોક્ષ-તે જુલ્હીલ છોડવાનો વિચાર કરે છે. જે દિવસે
એ જુલ્હીલમાંથી વિદાય લે છે તે દિવસે કાંકેમાં
એસી એ પોતાની સૌથી મનપસંદ રેકર્ડ છેલ્લીવાર
સાંભળે છે. એ વિશુદ્ધ સ્વર સાંભળતી વખતે
એના મનમાં એક વિચાર ઉદ્ભવે છે કે આ સંગીત
અસ્તિત્વમાં છે એ કદી શકાય નહીં; તે છે અને
મને પણ આવડવું જોઈએ. એ મનમાં વિચારે છે:
“તમને તમારા અસ્તિત્વનું સમર્થન કરતા આવડશે?
શોહુ ઘણું ય ? એ ગીત લખનાર જ્યુ અને પેલી
આનારી નિગ્રેસ બંને મુકત બન્યા છે, અસ્તિ-
ત્વના પંજમાંથી છટકી ગયાં છે. ત્યારે હું કેમ
બંધનમુકત નહીં થઈ શકું ? રોલ્ફના ચરિત્ર
પોતે લખવા લીધું” એ એની જૂલ એને સમજાઈ:
“એક અસ્તિત્વ ખીળ અસ્તિત્વનું સમર્થન ન
કરી શકે.” એના બહેને ખીજું કોઈ પુસ્તક લખ-
વાનો વિચાર એના મનમાં ઉદ્ભવે છે. ઝાઈ પાર્ટી,
એકાદ નવલકથા “એ સૌંદર્યમય અને પોલાદ
જેવી કંઠે હશે અને લોકોને પોતાના અસ્તિત્વની
શરમ આવવા માંડશે.” જો કે આલુ પુસ્તક લખતી
વેળાએ પણ અસ્તિત્વની પકડમાંથી છટકવું એને
માટે શક્ય બનશે નહિ. પણ એકવાર એ પૂર્ણ
થયું, મારી પાછળ રહે તો એનું શોહુ ઘણું તેજ
આરા જૂતકાળ પર પ્રસરી જાય અને પછી હું
મારી જાતનો સ્વીકાર કરી શકીશ.”

અહીંયાં એત્વાન રોક્ષ-તેની વાર્તા પૂરી થાય
છે, પણ એત્વાન રોક્ષ-તેને જે મળજૂત સલામતાની

બાજુ થાય છે એના તરફ હેતુપૂર્વક પીક ફેરવનારા
જૂર્જવા સમાજનું જીવન પણ પાર્શ્વભૂમાં સાર્ત્ર આ
નવલકથામાં આપે છે. આ માનવોને ક્યારેક સમ-
જનું નથી કે એમનું અસ્તિત્વ રંગવિહીન,
અસમર્થનીય છે. કુટુંબ, ધર્મ, દેશ જેવી સમાજ-
સંસ્થાએ જકડી લીધેલું પોતાનું વ્યર્થ જીવન
અર્થપૂર્ણ છે એમ એઓ માને છે. અસ્તિત્વના
નમ્ર સ્વરૂપને ઢાંકી દેવાના આ પ્રયત્નને સાર્ત્ર
દુઃશદ્ધ (ખેડ ફેશ) કહે છે.^{૧૧} આનું આયુષ્ય જીવ-
નારાં કુક્કરોના (‘સાલો’ સાર્ત્રનો મનગમતો શબ્દ)
દાંભિક જીવનને એણે હંમેશ નિષ્કૃતાથી પ્રુલ્કા
કરી બતાવ્યાં છે. સાર્ત્ર જાતે ‘જૂર્જવા’ બાળપણ
વીતાવ્યું હોવા છતાં હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલાં
એના આત્મચરિત્ર (‘લે મોત’ અગર ‘વર્ડ્સ’)માં
એણે ‘જૂર્જવા’ પર આકર. પ્રહારો કર્યાં છે.

‘લા નોઝ’ બાદ સાર્ત્રે એક મહત્વાકાંક્ષી
ચોજના હાથ ધરી. “મુક્તિના માર્ગ” (‘લે રોમે’
દ લા લિબેર્ટે” અગર “રોક્ષ હુ ફીડમ”) એ
નામે ચાર ખંડમાં નવલકથા લખવાનું એણે નક્કી
કર્યું. આમાંના પ્રથમ ત્રણ ખંડ અંગ્રેજીમાં અનુક્રમે
‘ધી એજ એફ રીઝન’, ‘ધી રિપ્રીવ’ અને ‘આર્થન’
ઈન ધી સોલ’ એ નામે ઉપલબ્ધ બન્યા છે. ખીજા
વિશ્વયુદ્ધના ઝોળા હેઠળ પશ્ચિમ યુરોપ અને તે
પછી મુદ્દમાં તથાએલા ફ્રાન્સની પાર્શ્વભૂમિ પર
ફેટકીય બંધિતઓએ ‘મુક્તિના માર્ગ’ શોધવા માટે
કરેલા અજોડ પ્રયત્નનું વર્ણન સાર્ત્રે આ ત્રણ
ખંડમાં કર્યું છે ચોથા અને છેલ્લા ખંડમાં ફ્રેન્ચ
પ્રતિકારક ચળવળનું મહાન કાર્ય બતાવવાનું સાર્ત્રનું
ધ્યેય છે ત્રીજો ખંડ પ્રસિદ્ધ થઈને પંદર વર્ષ
થયા છતા હજી છેલ્લો ખંડ લખાઈ રહ્યો નથી
એનું કારણ નિષેધાત્મક મૂલ્યો કરતાં વિધેવાત્મક
મૂલ્યો સહ્યવન કરવાનું મુશ્કેલ છે એ પણ હોય.
સમકાલીન પરિસ્થિતિ પરત્વે નાટ્યપૂર્ણ નિષેધા-

૧૦. એક મહત્વની વાત છે કે આ કુટુંબ એ અમંગળ
વરતુએના સાહચર્યમાં લાગતી ધૂણી નથી. જીવનના પ્રતીક
જેવા એસ્ટનટ વૃક્ષની પણ એત્વાને ધૂણી આવે છે. આ
ધૂણી આધિભૌતિક છે; માનસશાસ્ત્રીય નહીં.

૧૧. સ્વતંત્ર એટલે સ્વાતંત્ર્ય; અને આ સ્વાતંત્ર્ય
આપણા પર જવાબદારી ખજી લાદે છે; દુઃશદ્ધ એટલે
આ જવાબદારીમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન.

તમક વિધાનો કરનાર કેટલાય લેખકો (દા. ત. ડી. એસ. એલિયટ, અગર ડી. એચ. લોરેન્સ) આગળ જતાં કેટલાક વિધેયાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ટળે છે. પરંતુ આ વિધેયાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય રીતે 'ખડું' લાગતું નથી.^{૧૨} આ વસ્તુનો ખ્યાલ રાખીને જ સાર્ત્ર પોતાની નવલકથા ચોથા ખંડ સાથે ઝગડતો હોવા જોઈએ.

આ મહાન નવલકથાનો નાયક મેથ્યુ પશુ સાર્ત્રની માફક તત્ત્વજ્ઞાનનો (અવિવાહિત) પ્રાધ્યાપક છે. માર્સેલ નામની સ્ત્રી મેથ્યુના સહવાસમાં ગર્ભવતી બને છે અને મેથ્યુનાં સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ પડે છે. મેથ્યુ એને ગર્ભપાત કરાવવાની સલાહ આપે છે અને એ માટે પોતે પૈસા મેળવવાની ખટપટમાં પડે છે. મેથ્યુની જેમ ડેનિઅલ નામનો એક સમસંભોગી માણસ પશુ મુક્તિનો માર્ગ શોધે છે. પોતાની કુટુંબમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે એ કરવાનો યત્ન કરે છે પણ સફળ થતો નથી. પોતાની પ્રિય બિલાડીઓને નદીમાં ડૂબાડવાના એના પ્રયત્નમાં પશુ એને સફળતા મળતી નથી. બધાએ એનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ એમ એને થવા કરે છે, પણ એનો તિરસ્કાર કેઈ જ કરતું નથી. મેથ્યુ એની પાસે પૈસાની માગણી કરવા જાય છે. નોટોથી ભરેલું પાકીટ દેખાડી ડેનિઅલ એને પૈસા આપવાની ના પાડે છે, છતાં મેથ્યુ એને તિરસ્કારી શકતો નથી. આખરે ભારી નામના પોતાના એક વિદ્યાર્થી પાસેથી પૈસા મેળવવામાં મેથ્યુને સફળતા મળે છે. (ભારીએ એ પૈસા પોતાની એક સ્ત્રીમિત્રને ત્યાંથી ચોરેલા હોય છે.) પણ એ જ પછે ડેનિઅલને પોતાની એ મૂંગળામણમાંથી છુટવાનો એક નવો જ માર્ગ જણાય છે. માર્સેલની સાથે લગ્ન કરી એ એના સંતાનોને બાપ બનવાની તૈયારી બતાવે છે, આમ આ માનવીઓ દુઃસ્વપ્નામાં અટવાતાં હોય છે ત્યારે કેવળ ખૂનેને જ મુક્તિનો માર્ગ જણાવી ખાતરી લાગે છે. આ માર્ગ એટલે

કોમ્યુનિઝમ. મેથ્યુને એ કોમ્યુનિસ્ટ ચળવળમાં દાખલ થઈ મુક્ત થવાનું આહ્વાન કરે છે. આગળ ઉપર મુક્તી બાંધીમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ એને પણ પૂરેપૂરી ખાતરી થતી નથી કે પોતાને મુક્તિનો માર્ગ જડ્યો છે.

મુદના ઝોળા હેઠળ દરતાં દરતાં આ માણસોને મૂનિય કરારને લીધે થોડીક રાહત થાય છે. પણ ઉપરે મુદે મોં વકારતું અને ફાન્સના પતન બાદ મેથ્યુ પીછેહઠ કરનારા ફ્રેન્ચ સૈન્યનો સાક્ષી બન્યો. પોતાની મહેનત કાર્ય ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી એ જાણ્યા છતાં ઇતર સૈનિકોની મદદથી મેથ્યુ જર્મન સૈન્યનો પ્રતિકાર કરવા માટે કમર કસે છે. મેથ્યુની બંધુકમાંથી ઘાણીની જેમ ગોળીઓ છૂટી અને એ "વિશુદ્ધ બન્યો. એ સર્વશક્તિમાન હતો, એ મુક્ત હતો." ક્ષણિક પરાક્રમની તલ્લીનતામાં મેથ્યુને મુક્તિનો માર્ગ જણે છે.

સાર્ત્રની આ અપૂર્ણ નવલકથામાં એકબીજાને છેદી જનારા અસંખ્ય તાણાવાણા પૈકીના કેટલાંક ત્રણેય ખંડમાં દિશાય છે. તાત્ત્વિક પાયા પર નિર્માણ થયેલા લલિત વાદ્યમ પર હમશે એક આરોપ મૂકાય છે: તે એ કે એ જીવન પરાક્રમુપ હોય છે. અંગ્રેજોને શૅક્સપિયરનો દાખલો આપીને આવા સાહિત્ય તરફ તુચ્છતાથી જુએ છે. પણ સાર્ત્રની બાળતમાં એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે તાત્ત્વિક પાર્થિવમિતે લીધે એની નવલકથાઓને હાનિ પહોંચી નથી; બિલકુલ એનો લાભ જ થયો છે. ટોલસ્ટોય કે બાલ્ઝાકની નવલકથાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન જેમ ચોંટાડ્યા જેવું લાગે છે તેમ સાર્ત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન કૃત્રિમ લાગતું નથી. સાર્ત્રનાં પાત્રો જ એવું તત્ત્વજ્ઞાન જીવી જાય છે.

અહીં માનવજીવનની દૃષ્ટના સાર્ત્રને ઉપકારક સાબિત થાય છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ સાર્ત્રની દૃષ્ટિએ માનવ સ્વભાવ (જીમન નેચર) અસ્તિત્વમાં નથી; કેવળ માનવ સ્થિતિ (જીમન કંડિશન) એ જ સત્ય છે. આ દૃષ્ટનાનું પરિણામ એ કે સાર્ત્રનાં પાત્રો કલ્પમ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં

૧૨. એન્થોની-કેથોલિસ્ટીઝમ એ જ ટુંકું 'વેરર લેન્ડ'નો જવાબ છે.]

બેરવાયેલાં આપણને દેખાય છે. કેવળ અમૂર્ત કલ્પનાને બદલે એ મૂર્તિમંત બને છે; સ્પર્શન પામે છે. અહીં ‘ટાઇપ ફેરેક્ટર’ જેવી વસ્તુ મળતી મુશ્કેલ છે, કોઈ પણ પ્રકારનો નિયતિવાદ જડશે નહીં.

સાર્ત્રની નવલકથાઓ

અને બરાબર અહીંયા જ આપણને સાર્ત્રની નવલકથાઓનું સ્વત્વ સાપડે છે નવલકથાકાર તરીકે સાર્ત્રનું એવ એ કે એણે એક તરફ વાસ્તવવાદ નકાર્યો અને સાથોસાથ બીજી તરફ વિશ્લેષણાત્મક નવલકથા પણ નકારી. એલા, મોપાસાં ઇત્યાદિની વાસ્તવવાદી નવલકથાઓમાં નજર ચડનારા આધિભૌતિકવાદ અને હાર્ડીની નવલકથાઓમાં અલિંગિત એવા નિયતિવાદ આદિથી સાર્ત્રે પોતાની જાતને મુક્ત રાખી. તે, એલા, હાર્ડી એ બધાની દૃષ્ટિએ માનવી એ આનુવંશિકતા, આસપાસની પરિસ્થિતિ, જૂતકાળ કે દૈવ ઇત્યાદિના હાથમાંનું રમકડું માત્ર છે એવી ભલકું, સાર્ત્રનાં પાત્રો ક્ષણેક્ષણે પોતાનું ભવિષ્ય ઘડે છે. એક મુલાકાતમાં સાર્ત્ર કહે છે: “મારું ગમે તે પાત્ર કોઈ એક પગલું ભયાં પછી બીજું ગમે તે પગલું ભરી શકે. કોઈએક પગલું કે કૃતિ આગાહનાં પગલાં કે કૃતિનાં સંદર્ભમાં વિશ્વસનીય છે કે નહીં એનો હું કદી હિસાબ જ માંડતો નથી હું તો એક પરિસ્થિતિ (સિચુએશન) લઉં છું અને એ પરિસ્થિતિમાં બદલ થયેલું એક સ્વાતંત્ર્ય. એલાની નવલકથાઓમાં બધી વસ્તુઓ એક વિલક્ષણ બાધક નિયતિવાદ પ્રાપ્ત છે એનાં પુસ્તકો જૂતકાળને અનુસરીને લખેલા છે, બ્યારે મારા પાત્રોનું પોતાનું આગવું એવું ભવિષ્ય છે.”

વાસ્તવવાદમાં અલિંગિત એવા નિયતિવાદને સાર્ત્રે જે રીતે ફગાવી દીધો તે જ પ્રમાણે પુસ્તક, માન, બેફકડાં બેફકડાં વગેરેને વિસ્તૃત કરેલી વિશ્લેષણાત્મક નવલકથા તરફ પણ એણે પીઠ ફેરવી. આ જાતનું ‘વિશ્લેષણ’ એ સાર્ત્રને એક ચોક્કસ પ્રકારનાં નવરાં માણસોની મોજમજ લાગે છે. સાર્ત્રે એમ નક્કી

ક્યું કે બીજા વિશ્વયુધ્ધમાં ઉદ્ધવસ્ત થયેલી પેદીને આવું સાહિત્ય ચોભે નહીં. મનોવિશ્લેષણ કરતાં કૃતિ અને વ્હાઓલન્સ એ પર ભાર મૂકનારો સાર્ત્ર નવી અમેરિકન નવલકથાકાર પેઢી સાથે સંબંધ બેડે તો નવાઈ નહીં. ટેાસ પેસોસ, હેમિંગવે, ફોકનર ઇત્યાદિનું મહત્ત્વ સાર્ત્રે પારખ્યું છે. ખાસ કરીને ટેાસ પેસોસને એ હાલનો મહાન, લેખક માને છે અને એની એકસમવાવચ્છેદી ટેકનિકનો (ટેકનિક ઓફ સાઇમ્બોલીટી) પોતાની નવલકથાઓમાં ઉપયોગ કર્યો. આ અમેરિકન નવલકથાકારોમાં અને સાર્ત્રના વિશ્વમાં સાધર્મ્ય જણાય છે તે એમની સમાન પાર્શ્વભૂમિને લીધે જ.

સાર્ત્રની બધી જ નવલકથાઓ ઉત્તમ છે એમ નથી. ‘શે જ સાં ફેત’ (‘ધી ચિસ આર ડાઉન’) જેવી નવલકથા સાર્ત્રે લખી છે એ નવાઈની વાત છે. ફિલ્મ સીનેરિયો તરીકે આ નવલકથા લખાયેલી હોવાથી એ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામે એ સ્વાભાવિક છે. સાર્ત્રની નવલિકાઓ

પરંતુ સાર્ત્રની નાટ્યરચિત્ર તરફ વળતાં પહેલાં એની નવલિકા વિશે ઉલ્લેખ કરવો એ યોગ્ય છે. સાર્ત્રે આજ સુધી ફક્ત પાંચ જ નવલિકાઓ લખી છે (અને તે પણ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં), પણ આ પાંચે ય વાતાઓ એક એકથી અડિયાતી છે. ‘લ મ્યુર’ નામે પ્રગરેલો આ નવલિકાસંગ્રહ અંગ્રેજી ભાષામાં ‘પ્રિન્ટિમરી’ ને નામે ઉપલબ્ધ છે. માનવી પ્રકૃતિનું હૃદયગમ નિરૂપણ સાર્ત્રે આ પાંચ વાર્તાઓમાં ક્યું છે. ‘ભીંત’ (‘લ મ્યુર’) એ વાર્તા ૧૯૩૮ માં ‘લા નોઝે’ની સાથે જ પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ થઈ. આ બંને કૃતિઓએ તે વર્ષે ફ્રાન્સમાં ઉત્પાત મચાવ્યો. ‘લા નોઝે’માં એબ્સર્ડીટીની જાણ અત્યંત રોકેન્તેના મનમાં જે રીતે ધીમે ધીમે ધર કરે છે એનું મુદર નિરૂપણ સાર્ત્રે ક્યું છે. ‘લ મ્યુર’ માં એબ્સર્ડીટી માનવ પ્રાણી પર અચાનક કેવી રીતે પ્રહાર કરે છે એનું નાટ્યપૂર્ણ દર્શન સાર્ત્રે કરાવ્યું છે. આમાં ફાસિસ્ટોએ મોતની સજા ફરમાવેલા જણ રૂપેનિશ રિપબ્લિકનોની વાત છે.

અસંદેશ પ્રતીક્ષાની એક મહારાત્રિ બાદ એમાંના એને ગોળાથી દાર કરવામાં આવ્યાં. ત્રીજા નંબર ઇબિએતાને મુકત કરવાની લાલચ બતાવવામાં આવે છે. શરત ફક્ત એટલી કે એણે બંડખોરોને નેતા ત્રી કયાં છૂપાવે છે એની માહિતી આપવી. ઇબિએતા ધીરજવાળો માણસ છે. શૂંચ માટે એણે મનઃપૂર્વક તૈયારી કરી મૂકી છે. પણ કેવળ મજાક કરવા ખાતર એ ખોટું ખોટું કહી દે છે કે ત્રી ગામ બહારના સ્થાનમાં લપાવે છે. થોડીકવાર પછી ઇબિએતાને મુકત કરવામાં આવે છે. એને 'નવાઈ' લાગે છે. ગામમાં જઈ એ તપાસ કરે છે ત્યારે એને જાણવા મળે છે કે યોગાયોગથી ત્રી તે જ દિવસે સ્થાનમાં લપાવા આવેલો હતો અને ધાસિ-રોનાં હાથમાં ઝડપાઈ ગયો. ઇબિએતાને ખૂબ આવી જાય છે. એ કહે છે: "હું એટલો મોટોથી હસ્યો કે મારી આંખોમાં અશ્રુ આવી ગયાં". ઇબિએતાનાં મનનાં સ્પંદન પ્રથમપુરુષની રીતે સાત્રે એટલી સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણવે છે કે ઇબિએતાના મન પરનો બોલો વાંચકને પણ મહેસૂસ થાય છે. 'લ અર' એ વાર્તા અસ્તિત્વવાદી સાહિત્યનું એક મહત્વનું યશોસ્થાન છે.

પોતાની વાર્તા-નવલકથાને શોભે એવી જ શૈલી સાત્રે સ્વીકારી. નાનાં નાનાં વાક્યો ને પૂર્ણવિરામથી તોડ્યા વગર ધણુંખરું અદ્વિવિરામથી જોડેલાં હોય-સાત્રેનું નિવેદન સ્પંદન પામે છે. આ દ્રુતગતિ શૈલીની સાથેસાથે વાંચક તણાય છે. ફેલોબેરની કળાકારીશરી જેમ સાત્રેને આકર્ષતી નથી તેમ જાહી કાળ્યાતમકશૈલી પણ એને આકર્ષી શકતી નથી. ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા ભાગ્યે જ જણાય; અને જણાય તો યથાયોગ્ય, અચૂક હોય. છતાં એની શૈલી સપાટ નથી. ખાસ મહત્વને ઠેકાણે સ્તાંધવની શૈલીની જેમ સાત્રેની શૈલીને પણ એક વિશિષ્ટ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સાત્રેનાં નાટકો

ઠાઈપણ વાત નાટ્યપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવાની વિલક્ષણ હથોટી સાત્રે પાસે છે. ફક્ત વાર્તા કે

નવલકથામાં જ નહીં પણ વૈચારિક લેખોમાં પણ આપણને આનો પરિચય થાય છે. નાટકના મધ્ય-ભાગમાં તો સાત્રેના આ સામર્થ્યને પૂરેપૂરી તક મળે છે. નવનાટ્યમાં કંટાળાજનક પરિસ્થિતિ કાયમની જોડાયેલી લાગે છે, પરંતુ સાત્રેની પ્રત્યેક નાટ્યકૃતિ રહસ્યકથા જેટલી આકર્ષક હોય છે. સાત્રેના નવપ્રકાશિત નાટકો પૈકી કેટલાંકને જ અહીં પરમશ્રદ્ધ કરી શકાશે.

નાટ્યકાર તરીકે સાત્રેનો જન્મ એણે નવલકથા લેખનની શરૂઆત કર્યા પછી કેટલાંક વર્ષો થયો. એની પહેલી નાટ્યકૃતિ છે 'લે મૂશ' (ધી ફ્લાઇઝ). ઓરેસ્ટિસની પુરાતન ગ્રીક કથા (મિથ)ને ઉપયોગ સાત્રે પોતાની કલ્પનાઓ વ્યક્ત કરવા માટે કર્યો છે. ૧૩

ઝોગમેન્નેનનો વધ કરીને રાજ્ય પત્નાવી પાડેલા ઝોગિસ્થસનાં આર્ગસ શહેરમાં ઓરેસ્ટિસ આવે છે. ઝોગમેન્નેન અને એની પત્ની (એટલે ઓરેસ્ટિસની મા) કિલ્લાબેરફોનો ઓરેસ્ટિસ વધ કરે છે અને આર્ગસ શહેર પર બેઠતી મારે છે એના પર તરણ મારે છે. પણ ઓરેસ્ટિસના ઓરેસ્ટિસની જેમ કોઈ દેવી શક્તિ સાત્રેના ઓરેસ્ટિસનું આ દુરદેવતા (ફ્યુરી)થી રક્ષણ કરતી નથી. સાત્રેના ઓરેસ્ટિસ બંને જ અપરાધ કબૂલ કરવાની ના પાડે છે. એ જણે છે કે કોઈ એના પર અપરાધ લાદી શકતું નથી. અર્ગસ નામનો દેવ હરપ્રયત્ન વડે એને પોતાને અપરાધ માથે લેવા પ્રવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ઇલેક્ટ્રાની જેમ ઓરેસ્ટિસ પથ્થાતાપનો ભોગ બનતો નથી. "હું અપરાધી નથી, અને ને કૃતિને હું અપરાધ માનતો નથી એનું પ્રાયશ્ચિત મારી પાસેની કરાવવાની તારી તાકાત નથી." આ સ્વા-તંત્ર્ય એટલે ઝોકાઈપણું અને વિજયવાસ, એની જણ્ય હોવા છતાં એ અર્ગસને કહે છે, "મારા માર્ગ

૧૩. અહીંયાં નવા યુરિપિયન નાટ્યના એક પ્રવાહ સાથેનો એનો સંબંધ નજરે પડે છે. સાત્રેની જેમ ઝિરેડુ, આનુ-ઈલ, કેસો હવાદિ નાટ્યકારોએ જુની પુરાણકથાઓને નવી રીતે ઉપયોગ કરી લીધા.

મારે જ ધરવો જોઈએ. ઝૂંસ, હું એક માનવી છું અને દરેક માનવે પોતાનો માર્ગ પોતે જ શોધવો જોઈએ. કુદરત માનવીને તિરસ્કારે છે, અને દેવા-ધિદેવ, તું પણ માનવજાતિનો તિરસ્કાર કરે છે.” પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો આ જોજ ખભે લટકાવી પોતાનો માર્ગ ધરવા માટે ઓરેન્ટિસ આર્ગસથી વિદાય લે છે.

તત્ત્વગાન અને નાટ્ય એ બંનેનું આણું જ અપ્રિતમ મિશ્રણ આપણને ‘વી કલો’ (‘ઈન કેમેરા’ અગર ‘નો એક્શન્ટ’)માં મળી વહે છે. ત્રણ પાત્રો નાંકમાં આવે છે. હમણાં જ મરણ પામ્યા હોવાથી એમનું આયુષ્ય એ હવે બદલી સકતાં નથી; એમનું અસ્તિત્વ વસ્તુઓની જોમ દ્વારા ગયેલું છે. હવે પરસ્પરની દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વમાં હોયું એટલું જ શક્ય છે. અને આવા પ્રકારનું અસ્તિત્વ ટેટલોક સમય બોગવ્યા પછી એમને સમજાય છે: “નહ” કહેવાય છે એ આ જ ત્યારે! અને કદી વિશ્વાસ ન બેસત આ પર. તમને યાદ છે આપણે ટેટલી ભયાનક વાતો સાંભળી હતી; અંધારી કોટડીઓ, આગ, ગંધકની જ્વાળાઓ ઈત્યાદિ બધી દંતકથાઓ. લાલચોળ અંગારાની અડી જરાય આવરણકતા જ નથી.”

ટેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાર્ત્રના આ પ્રથમનાં જે નાટકો જ એના સર્વોત્કૃષ્ટ નાટકો છે. જાને નાટકો પરિણામકારક છે, પરંતુ ‘લે સેકેએ દાસ્તોના’ (‘ધી કન્ડેમ્ડ ઓફ આસ્ટોના’ અથવા ‘લુઅર વિન્સ’) જેવા હમણાંના નાટકમાં જે જટિલ ગહનતા (કેમ્પ્લેક્સિટી) છે એ આ ભેય નાટકોમાં નથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધનું સાર્ત્રના સાહિત્યમાં જે સ્થાન હતું તે ફરી એકવાર આ નાટકમાં પ્રતીત થાય છે, આ નાટકનો નાયક છે નાઝી સેનાનો એક અધિકારી ફ્રાંસ હોન ગ્રેલેશ. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન એનો પિતા હિટલરનાં જહાજો બાંધીને અટકાવેલ ધન કમાય છે અને ફ્રાંસ પોતે મોરચે અલ્લાયાર કરે છે. જર્મનીના પતન બાદ ફ્રાંસ પોતાને ઘેર પાછો ફરે છે અને પહેલા માળ પરની એક ખોલીમાં પોતાની જાતને કાયમની પૂરી દે છે. પોતાની બેન લેની-

જેની સાથે એ અનૈતિક સંબંધ જોડે છે - સિવાય કોઈનું પણ ફ્રાંસ એ ખોલીમાં આવવા દેતો નહીં. પણ આખરે એનો પિતા એ ખોલીમાં પ્રવેશ કરે છે અને આખરે બાપ-દીકરો બંને એકી સાથે આપઘાત કરે છે.

આખા નાટકની ગહનતા આટલી પરથી સ્પષ્ટ મુમજાય તેમ નથી. નાટકમાંનાં બધાં જ પાત્રો ટેવી જુદી જુદી રીતે ‘કન્ડેમ્ડ’ થયેલાં છે એનું સાર્ત્ર સુંદર નિરૂપણ કરે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના જન્મ કુરોપીય સંસ્કૃતિ પર ટેટલા જોડા પહેંચી ગયા છે એનું ફ્રાંસના અપરાધી આત્માદ્વારા હૃદયગમ ચિત્ર સાત્રે ખડું કહ્યું છે. ‘કયાંથી આવે છે મારા મોંમાંની આ વારસી મૃત ગંધ? માનવીમાંથી? જનાવરમાંથી? મારા પોતામાંથી? એ ગંધ આ સતકની છે” અને હાલિખતે માટે - જેના બાર હેઠળ ફ્રાંસનું મન વાકું વળી ગયું છે - એ પોતાના ટેપ-રેકર્ડર પર છેવટનો સદેસ મૂકી જાય છે: “રાત્રિના એ ન્યાયાધિશેષ, - તમે અસ્તિત્વમાં હતા, હશે અને છે. હું અસ્તિત્વમાં હતો! હું અસ્તિત્વમાં હતો! હું ફ્રાંસ હોન ગ્રેલેશ, અડી આ ઓરડીમાં, આ સીકોનો બાર માટે ખભે મેં ઉપાસ્યો અને મેં કહ્યું કે આને માટે હું જવાબદાર છું.” પોતાના સ્વાતંત્ર્યની જવાબદારી માથે લઈ ઓરેન્ટિસ આર્ગસની વિદાય લે છે, તે પ્રમાણે પોતાનાં અપરાધોની જવાબદારી ખભે જાયછી ફ્રાંસ વિશ્વની વિદાય લે છે.

સાર્ત્રનાં બધા જ નાટકો ગહન છે એમ પણ નથી. સાર્ત્રની નાટ્યપૃષ્ઠ અભિવ્યક્તિનું ક્યારેક ઉપરછલ્લાપણામાં પણ પરિવર્તન થાય છે. ન્યારે વ્યક્તિગત અનુભવોની પાર્શ્વભૂમિ હોય ત્યારે સાર્ત્ર ખરા હૃદયથી એનું નિરૂપણ કરે છે. પણ ‘લા પુ તે રેસ્પેક્ટાઝ’ (‘ધી રિસ્પેક્ટેબલ પ્રોસ્ટિટ્યુટ’)માં સાર્ત્ર દક્ષિણ અમેરિકાની પારણી પાર્શ્વભૂમિ પસંદ કરે છે અને... આણું નાટક નાટકિયું, જડું બની જાય છે. એથી જિલહું, ‘ફીમ પાસિઓનેલ’ કે ‘મોર્ત સાં સેપુલ્ચર’ (‘મેન વિધાઉટ શેડોઝ’)માં સાર્ત્ર કોમ્યુનિસ્ટ સંગઠન અને ફ્રેંચ પ્રતિકારક ચળવળમાં

ગૃંથાયેલાં જીવનનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે એ અસલ હોવા બદલ શંકા થતી નથી. સાત્રનાં ઇતર નાટકો પૈકી 'લ દિઆન્સ એ લ ગાં દીઝ' ('લસિસર એન્ડ ધી લોડ') એ નાટક મહત્વનું છે. એક નાટ્ય-પૂર્ણ કથાવસ્તુદ્વારા સાત્ર સત્ અને અસત્ એ બે વચ્ચેના સંબંધોનું વિવેચન કરે છે. 'નેક્રોસોવ' એ રાજકીય પાર્શ્વભૂમિ પર આધારિત ફાસિકલ નાટક છે, ત્યારે 'ટ્રાન' એ એલેક્ઝાંડર ડૂમાના જૂના નાટકનું પુનર્વિખન છે.

નવલકથાકાર તરીકે સાત્રનું ને વૈશિષ્ટ્ય તે જ એનું નાટકકાર તરીકેનું વૈશિષ્ટ્ય. નવલકથાની જેમ નાટકમાં પણ એણે રાસીન, ઝોલાનો નિયનિવાદ સ્વીકાર્યો નહીં. સાત્રનાં નાટકોમાંના પાત્રો પૂતળાં જેવાં નથી કે જેમનું અંગપ્રત્યંગ આપણી નજર સામે ખુલ્લું કરી ખતાવાય. એ રંગમંચ પર આવે છે તે પોતાની જાતને ધરે છે. વ્યક્તિ-ચિત્રણ કરતાં પરિસ્થિતિ પર, મનોવિશ્લેષણ કરતાં કથાવસ્તુ (પીમ) પર સાત્રે ભાર મૂક્યો. પણ એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે એક દષ્ટિએ વારતવવાદી નાટ્યકાર કરતાં સાત્રનાં નાટકોમાં વ્યક્તિચિત્રણને વધુ મહત્વ છે. કારણ કે એનાં પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ રંગમંચ પર જ ઘડાય છે, ત્યારે વારતવવાદી નાટકકાર પાત્રોને વસ્તુની જેમ માને છે. વળી પરિસ્થિતિના નાટકનું નિર્માણ કરવામાં સાત્ર કંઈ ખાસ નવીનતા ખતાવે છે, એનું નથી.

એકાંતિક પસંદગી

પોતાની કૃતિઓમાં સાત્ર પરિસ્થિતિ પર વધુ ભાર મૂકે છે અને એનાં વાર્તા-નવલકથા-નાટક કલાદિનો વિચાર કરતી વખતે એક વાત આપણા ધ્યાનમાં આવે છે તે એ કે એ દરેકમાંની પરિસ્થિતિ હમેશાં એકાંતિક (એક્સિટ્રીમ) હોય છે. એના સાહિત્યમાંની વ્યક્તિઓને જીવન કે મરણ, સ્વાતંત્ર્ય કે શુદ્ધાંશી એમાંથી પસંદગી કરવાની હોય છે. ફરી એક વાર જર્મન આક્રમણ અને ફ્રેન્ચ પ્રતિકાર ચળવળનું સાત્રના જીવન અને સાહિત્યમાં ને ભૂજાશ્રુત રચન છે એની આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

'પેસ ક લા લિતરેત્સર'માં સાત્ર કહે છે, "અમારા-માંથી તે વખતે કંઈ પણ પકડાઈ જતો ત્યારે એને લાચારી કે સૌધ" એ બેમાંથી—ઝેટને કે માનવીય સ્થિતિની બે વિરુદ્ધ સિતિઓમાંથી—પસંદગી કરવાની રહેતી. પાંચ વર્ષ સુધી અમે જેનું જીવન જીવ્યાં એનું પ્રતિગિમ્બ અમારા લખાણ પર પડ્યું. તે કાળના યુરોપ અને આજના યુરોપમાં ઘણો ફરક છે. પરિસ્થિતિની સાથોસાથ વાઙ્મયવસ્તુ પણ બદલાયું. યુદ્ધોત્તર સિધ્ધિતામાંથી નિષ્ફળ આ સાહિત્ય, સાત્રને ગમ્યુ નહીં. ફ્રાંસમાં સાત્રની નવલકથાઓ ભેદ સાત્ર નાપસંદગી ખતાવે તે આ કારણને લીધે જ.

આરંભમાં કહ્યું તેમ સાત્ર લખિત સાહિત્યથી દિવસોદિવસે દૂર જઈ રહ્યો છે. સાહિત્ય તરફ 'શુક્તિનો માર્ગ' તરીકે જોનારો સાત્ર આજે સાહિત્યની ઉપયુક્તતા તરફ એક ભયાનક દષ્ટિકોણમાંથી જુએ છે. આ દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરનારી એક વાત 'લા પ્યુતે રેસ્પેક્ટ' ઉપરથી ઉતારેલા ચલચિત્રમાં અને નાટકનો મોરોમાં ને પ્રયોગ થયો તેમાં અંતે 'ટ્રેન્ડેડી' ને બદલે 'ક્રેમેડી' કરવાની સાત્રે પરવાનગી આપી. આ વિશે એણે એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું, "કામદારવર્ગમાં હું એવા કેટલાય લોકોને જોળાવું છું કે જેઓ 'ટ્રેન્ડેડી'ના અંતને લીધે નિરાશ થઈ ગયા હતા. અને મને લાગ્યું કે લોકોને 'આથા'ની જરૂર છે."

સાહિત્ય અને જીવન એ બાબતને સાત્રને હાલનો દષ્ટિકોણ વિચારીએ તો સાહિત્યકાર સાત્રના ભવિષ્ય વિશે આપણને ગંભીર શંકા થાય તેમ છે. કલાનિર્મિતિની સરખામણીમાં સાત્રને આજે પ્રત્યક્ષ કૃતિનું મહત્વ વધારે લાગે છે. કલાને જો જીવંત રાખવી જ હોય તો કેવળ નિરાશ કામદાર વર્ગને આશાવાદનું અદીચું ખવરાવવા મારે! અદી" એક વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં સાત્રને એક લઘુકથા લખવાની પણ પ્રેરણા નથી થઈ; એની છેલ્લી નવલકથા પ્રગટ થયે પંદર અનુસંધાન પાન પપ ઉપર

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંશોધન

ડૉ. હમીદર ખસર

પાંચ પ્રશ્નો :

- (૧) વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંશોધન કાર્યનું મુખ્ય ધ્યેય શું હોય છે? ખાસ કરીને તબીબી શાસ્ત્રને લક્ષ્યમાં લઈને આ પ્રશ્ન વિચારીએ તો તમારો અભિપ્રાય શું છે?
- (૨) વિશ્વવિદ્યાલયોનું પ્રાથમિક ધ્યેય તો શિક્ષણનું છે. તેમાં સંશોધનને કેટલો અવકાશ હોઈ શકે?
- (૩) ધંધાદારી ગ્રેડરોને સંશોધન વિષય કઈ રીતે મદદ કરી શકે?
- (૪) મૌલિક સંશોધન માટે કયા પ્રકારની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે? ભારતમાં આટલા સંશોધન કેન્દ્રો હોવા છતાં આપણે મૌલિક સંશોધનના ક્ષેત્રે પાછળ કેમ રહી ગયા છીએ?
- (૫) તમે અત્યાર સુધી કયા પ્રકારના સંશોધન કાર્યમાં રોકાયેલા છો? તમારો અભિપ્રાય શું કાર્યક્રમ છે?

અત્યુત્તરો :

૧

આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રમાં સંશોધન કાર્ય અનેક રીતે મહત્વનું રચાનધરાવે છે. ગાનની ક્ષિતિભેદનું વિસ્તરણ તે તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે. આ ઉપરાંત ખીખ અનેક ગોણુ ક્ષેત્રોમાં તે વિજ્ઞાનનું પુરસ્કર્તા છે. દા. ત. જુદા જુદા દેશમાં એક જ રોગ પણ જુદા જુદા લક્ષણો ખતાવી શકે છે. આમ દેશ અને કાળ પ્રમાણે રોગના લક્ષણોમાં થતા પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરી તે વિશે ડાક્ટરોતે માહિતગાર કરવાનું તે કામ કરે છે. દેશના હવામાન, જમીન, વનરપતિ, જગુ-ઓની હરતી અને માણસોની રહેણી કરણી પ્રમાણે રોગોની વ્યાપકતામાં પણ ફેરફાર થાય છે. આ બધાનો અભ્યાસ પણ સંશોધકો માટે મહત્વનો વિષય છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનું કામ પણ વિજ્ઞાનીઓ કરે છે. અભિપ્રયના વિદ્યાનીઓ અને તબીબોને તૈયાર કરવાનું અગત્યનું કામ પણ તેમણે કરવાનું હોય છે.

૨

વિશ્વવિદ્યાલયમાં દરેક સંશોધક શિક્ષણ અને સંશોધન બંને ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. આમ, તેની શક્તિઓનો બે રીતે ઉપયોગ થાય છે. સમગ્ર વિજ્ઞાની વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આવી સીધી દેખરેખ નીચે થયેલ અભ્યાસની અગત્ય ઘણી છે. અનુભવી વિજ્ઞાનીઓની પાછળ ધીરે ધીરે આ રીતે નવા વિજ્ઞાનીઓનું જૂથ પણ તૈયાર થઈ જાય છે. આમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં જૂની પેઢી સાથે નવી પેઢીનો સબધ દરબીનની નળામાં નાની અને મોટી જૂગળાઓના જેવો હોય છે.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને ખાસ પ્રકારનું વાતાવરણ જોઈએ. આ વાતાવરણ એટલે કે ત્યાં વસતા દરેક જણને અસીમ ગાન પિપાસા જગાવનારું વાતાવરણ - 'ગાન પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની સાથેકતા રહેલી છે' એવી સમજણ પ્રવર્તતી હોય તેવું વાતાવરણ. આ વાતાવરણ મુક્ત વિચારનું પુરસ્કર્તા હોય છે, આવી જાતનું વાતાવરણ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સહેજે મળે છે.

આથી જ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો આયોગ્ય વિકાસ થાય છે.

ડૉ. મુરાલત કહે છે કે બે દેશમાં વિદ્યાન માણસોની જોડાણ હોય અને આવા માણસોને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં રાખવા કે હોલોમાં રાખવા એવા પ્રશ્ન ઊભા થતો હોય તો વિશ્વવિદ્યાલયોને જ પસંદગી મળવી જોઈએ. વિશ્વવિદ્યાલયોને હોલોમાં અને લશ્કરી વિકાસના ભોગ થવા ન દેવાય; કારણ કે વિદ્યાલયોમાં આ માણસો પોતાના જેવા વધારે માણસો તૈયાર કરવાનું કામ કરે છે. વિદ્યાલયોનું અરણ્ય યુકાયું હોય તો તે તંગીની સ્થિતિ વધારે યુક્તેષ બનાવે.

સારો વિદ્યાની કદાચ સારો વક્તા ન પણ હોય. વર્ગમાં તે છટાદાર ભાષણો ન આપી શકે. છતાં તેના વ્યક્તિત્વમાં હંમેશાં કેંઈક એવું હોય છે જે વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવા માટે પૂરતું હોય છે. અનુસ્નાતક અભ્યાસમાં ભાષણોનું આસ મહત્ત્વ નથી. વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન જ મહત્ત્વનું બની રહે છે. સ્નાતકોને પોતાના પ્રશ્નો હલ કરવાની ઢળ શીખવી શકે તે જ ખરો શિક્ષક ગણાય છે. આ બાબતમાં મહત્ત્વના મતભેદો છે. છતાં દુનિયાની મોટાભાગની સંસ્થાઓ સફળ વિદ્યાનીઓને જ સૌથી અગત્યના શિક્ષકો ગણે છે. અમુક માણસો એવી પણ દલીલ કરે છે કે ગણ્યાગાંઠ્યાં માણસોએ જ આધુનિક સમાજનું ધારર કયું છે. ઇતિહાસ તપાસી જઈએ તો જણાશે કે આર્માના મોટા ભાગના માણસો વિશ્વવિદ્યાલયની બહારના હતા. આ વાત કદાચ શૂન્ય કાળ માટે સાચી હશે, પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ તેના કરતાં તદ્દન બીધી છે. આજ સુધી માનવ જાતમાં યદ્યપિ ગણેલા બધા મહાન વિદ્યાનીઓ ગણીએ તો ૯૦ ટકા તે અત્યારે જીવતા છે. આર્માના મોટા ભાગના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કામ કરી રહ્યા છે. આપણે ને હાર્વર્ડ, કેમ્બ્રિજ, ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રિજનીયા યુનિવર્સિટીઓને ફાળે જતા નોખલ પ્રાઈઝની સંખ્યા જોઈએ તો આ વાત સારી રીતે સમજાઈ જશે.

સંશોધન વિદ્યાલયોનું અંગ માત્ર નહિ પણ ખૂબ અગત્યનું અંગ બનતું જોઈએ. તો જ વિદ્યાલયો ખરા અર્થમાં વિદ્યાલયો બની શકે.

૩

આ યુદ્ધો તમે સારો છોકરો. કારણ કે ભારત જેવા વિકાસ પામતા દેશો માટે આ ધણી અગત્યની બાબત છે. આધુનિક તખ્તીશાસ્ત્ર ભારતમાં ધણી કરીને આવાત થયેલ શાસ્ત્ર ગણાય. આપણા દેશે તેના વિકાસમાં ભાગ તો ભજવ્યો જ છે. છતાં પશ્ચિમના દેશોની સરખામણીમાં નહિ જેવો. આ વિષયનો વિકાસ પશ્ચિમના દેશોમાં થયેલ હોવાથી મોટા ભાગની બાબતોમાં તે ત્યાંની પરિસ્થિતિને બરાબર લાગુ પડે છે. પણ આપણા દેશનાં હવા, પાણી, જમીન અહીંની વનસ્પતિ અને જંતુઓ પણ જુદા હોવાથી ધણી રોગો જુદી જાતના હોય છે. ધણી રોગો જે પશ્ચિમમાં નહિવત્ હોય તે અહીં બહુ પ્રચલિત હોય છે. અમુક રોગોનાં લક્ષણો પણ બદલાઈ જાય છે. દા. ત. અહીં શુભ્રરતમાં પાંડુ રોગનું મુખ્ય કારણ હુકવમ્ નામનો કૃમિ છે. બ્યારે આફ્રિકાના અમુક વતનીઓમાં લોહીને રંગ આપતા પદાર્થો હીમોગ્લોબીનમાં જનમથી રહી જતી ખામી તેનું કારણ હોય છે. વળી પરનીસીયસ એનિમિયા નામનો રોગ વિલાયતમાં સામાન્ય છે. તેના રોગી અહીં ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેથી ક્ષય અને તેના અનેક જાતના સ્વરૂપો અહીં જેવા મળે છે. દરેક ડોક્ટરને રોગનું નિદાન કરતી વખતે આ બધી બાબતોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

પ્રયોગશાળામાં થતા નિદાન માટેનાં તપાસ (Tests) પરિણામોની ચકાસણીમાં પણ આ ખ્યાલ રાખવો પડે છે. ટાઇફોઇડના જંતુ સામેના પ્રતિકારકણો અહીં મોટા ભાગના માણસોના લોહીમાં જેવા મળે છે. તેનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય અથવા અંદાગી દરમિયાન વધતું જણાય તો જ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે આ ટાઇફોઇડ છે. અમેરિકા અથવા ઇંગ્લેન્ડમાં ટાઇફોઇડનો રોગ નહિવત્ છે જેથી સામાન્ય માણસોમાં તેના જંતુ સામેનાં પ્રતિકારકણો હોતાં નથી. તેથી થોડા પ્રમાણમાં પણ ને પ્રતિકારકણો જણાય તો તે રોગની નિશાની ગણાય.

આવી જાતની પ્રાયશિક માહિતી રચાનિક પરિસ્થિતિનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાથી મળે છે.

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંશોધન

ડૉ. દામોદર ખલસર

પાંચ પ્રશ્નો :

- (૧) વિશ્વવિદ્યાલયમાં સંશોધન કાર્યનું મુખ્ય ધ્યેય શું હોય છે? ખાસ કરીને તખીબી શાસ્ત્રને લક્ષ્યમાં લઈને આ પ્રશ્ન વિચારીએ તો તમારો અભિપ્રાય શું છે?
- (૨) વિશ્વવિદ્યાલયોનું પ્રાયગિક ધ્યેય તો શિક્ષણનું છે. તેમાં સંશોધનને કેટલો અવકાશ હોઈ શકે?
- (૩) ધંધાદારી ઝોકટરોને સંશોધન વિષય કઈ રીતે મદદ કરી શકે?
- (૪) મૌલિક સંશોધન માટે કયા પ્રકારની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે? ભારતમાં આટલાં સંશોધન કેન્દ્રો હોવા છતાં આપણે મૌલિક સંશોધનના ક્ષેત્રે પાછળ કેમ રહી ગયા છીએ?
- (૫) તમે અત્યાર સુધી કયા પ્રકારના સંશોધન કાર્યમાં રોકાયેલા છો? તમારો અભિપ્રાય શું કાર્યક્રમ છે?

પ્રત્યુત્તરો :

૨

૧

આધુનિક તખીબીશાસ્ત્રમાં સંશોધન કાર્ય અનેક રીતે મહત્વનું સ્થાનધરાવે છે. જ્ઞાનની ક્ષિતિભેદનું વિસ્તરણ તે તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે. આ ઉપરાંત ખીજા અનેક ગૌણ ક્ષેત્રોમાં તે વિજ્ઞાનનું પુરસ્કર્તા છે. દા. ત. જુદા જુદા દેશમાં એક જ રોગ પણ જુદા જુદા લક્ષણો ખતારી શકે છે. આમ દેશ અને કાળ પ્રમાણે રોગનાં લક્ષણોમાં થતા પરિવર્તનોને અભ્યાસ કરી તે વિશે ડોક્ટરોને માહિતગાર કરવાનું તે કામ કરે છે. દેશનાં હવામાન, જમીન, વનસ્પતિ, જલ-જોની હરતી અને માણસોની રહેણી કરણી પ્રમાણે રોગોની વ્યાપકતામાં પણ ફેરફાર થાય છે. આ બધાને અભ્યાસ પણ સંશોધકો માટે મહત્વનો વિષય છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનું કામ પણ વિજ્ઞાનીઓ કરે છે. અભિવ્યવસ્થા વિજ્ઞાનીઓ અને તખીબોને તૈયાર કરવાનું અગત્યનું કામ પણ તેમણે કરવાનું હોય છે.

વિશ્વવિદ્યાલયમાં દરેક સંશોધક શિક્ષણ અને સંશોધન બંને ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે. આમ, તેની શક્તિઓનો બે રીતે ઉપયોગ થાય છે. સફળ વિજ્ઞાની વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આવી સીધી દેખરેખ નીચે થયેલ અભ્યાસની અગત્ય ઘણી છે. અનુભવી વિજ્ઞાનીઓની પાછળ ધીરે ધીરે આ રીતે નવા વિજ્ઞાનીઓનું જૂથ પણ તૈયાર થઈ જાય છે. આમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં જૂની પેઢી સાથે નવી પેઢીને સબંધ દરખાનની નજીમાં નાની અને મોટી જૂગણોઆના જેવો હોય છે.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને ખાસ પ્રકારનું વાતાવરણ જોઈએ. આ વાતાવરણ એટલે કે ત્યાં વસતા દરેક જણને અસીમ જ્ઞાન પિંધાસા જગાવનારું વાતાવરણ. 'જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે' એવી સમજણ પ્રવર્તતી હોય તેવું વાતાવરણ. આ વાતાવરણ મુક્ત વિચારનું પુરસ્કર્તા હોય છે. આવી બાતાવરણ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સહેજે મળે છે.

આથી જ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો આપોઆપ વિકાસ થાય છે.

ડૉ. મુરાદત હલેલે કે જે દેશમાં વિદ્વાન માણસોની ખોટ હોય અને આવા માણસોને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં રાખવા કે ઉદ્યોગોમાં રાખવા એવા પ્રશ્ન ઊભો થતો હોય તો વિશ્વવિદ્યાલયોને જ પસંદગી મળવી જોઈએ. વિશ્વવિદ્યાલયોને ઉદ્યોગો અને સરકારી વિકાસના ભાગ થવા ન દેવાય; કારણ કે વિદ્યાલયોમાં આ માણસો પોતાના જેવા વધારે માણસો તૈયાર કરવાનું કામ કરે છે. વિદ્યાલયોનું અરજી સુકાધું હોય તો તે તંગીની સ્થિતિ વધારે સુસ્થ થવાય.

સારો વિદ્યાની કદાચ સારો વડતા ન પણ હોય. વર્ગમાં તે છટાદાર બાપજો ન આપી શકે. છતાં તેના વ્યક્તિત્વમાં હંમેશાં કેંઈક એવું હોય છે જે વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષવા માટે પૂરતું હોય છે. અનુસ્નાતક અભ્યાસમાં બાપજોનું ખાસ મહત્ત્વ નથી. વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન જ મહત્ત્વનું બની રહે છે. સ્નાતકોને પોતાના પ્રશ્નો હલ કરવાની ઢળ શીખવી શકે તે જ ખરો શિક્ષક ગણાય છે. આ બાબતમાં મહત્ત્વના મતભેદો છે. છતાં દુનિયાની મોટાભાગની સંસ્થાઓ સફળ વિદ્યાનીઓને જ સૌથી અગત્યના શિક્ષકો ગણે છે. અમુક માણસો એવી પણ દલીલ કરે છે કે ગણ્યાગાંઠ્યાં માણસોએ જ આધુનિક સમાજનું ધડતર ક્યું છે. ઇતિહાસ તપાસી જઈએ તો જાણી શકે કે આમાંના મોટા ભાગના માણસો વિશ્વવિદ્યાલયની બહારના હતા. આ વાત કદાચ શ્રુત-કાળ માટે સાચી હશે, પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ તેના કરતાં તદ્દન બિંધી છે. આજ સુધી માનવ જાતમાં યદ્યપેક્ષા બધા મહાન વિદ્યાનીઓ ગણીએ તો ૯૦ ટકા તે અત્યારે જીવતા છે. આમાંના મોટાભાગના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કામ કરી રહ્યા છે. આપણે જો હાન્ડ, કેમ્બ્રિજ, ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રિજના યુનિવર્સિટીઓને ફાળે જતા નોબલ પ્રાઈઝની સંખ્યા જોઈએ તો આ વાત સારી રીતે સમજાઈ જશે.

સંશોધન વિદ્યાલયોનું અંગ માત્ર નહિ પણ ખૂબ અગત્યનું અંગ બનવું જોઈએ. તો જ વિદ્યાલયો ખરા અર્થમાં વિદ્યાધામો બની શકે.

૩

આ મુદ્દો તમે સારો ઉઠાવ્યો. કારણ કે ભારત જેવા વિકાસ પામતા દેશો માટે આ ઘણી અગત્યની બાબત છે. આધુનિક તબીબીશાસ્ત્ર ભારતમાં ઘણું કરીને આવાત થયેલ શાસ્ત્ર ગણાય. આપણા દેશ તેના વિકાસમાં ભાગ તો લઈએ જ છે. છતાં પશ્ચિમના દેશોની સરખામણીમાં નહિ જેવો. આ વિષયનો વિકાસ પશ્ચિમના દેશોમાં થયેલ હોવાથી મોટા ભાગની બાબતોમાં તે ત્યાંની પરિસ્થિતિને જરાજર લાગુ પડે છે. પણ આપણા દેશનાં હવા, પાણી, જમીન અહીંની વનસ્પતિ અને જંતુઓ પણ જુદા હોવાથી ઘણા રોગો જુદી જાતના હોય છે. ઘણા રોગો જે પશ્ચિમમાં નહિવત્ હોય તે અહીં બહુ પ્રચલિત હોય છે. અમુક રોગોનાં લક્ષણો પણ બદલાઈ જાય છે. દા. ત. અહીં શુભ્રાતમાં ખાંડ રોગનું મુખ્ય કારણ ડુકવમ નામનો કૃમિ છે. જ્યારે અમેરિકાના અમુક વતનીઓમાં લોહીને રંગ આપતા પદાર્થ હીમેગ્લોબીનમાં જનમથી રહી જતી ખામી તેનું કારણ હોય છે. વળી પરનીસીયસ એનિમિયા નામનો રોગ વિલાયતમાં સામાન્ય છે. તેના રોગી અહીં ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેથી ક્ષય અને તેના અનેક જાતના સ્વરૂપો અહીં જેવા મળે છે. દરેક ડોક્ટરને રોગનું નિદાન કરતી વખતે આ બધી બાબતોનું યાન આવશ્યક છે.

પ્રયોગશાળામાં થતા નિદાન માટેનાં તપાસ (Tests) પરિણામોની ચકાસણીમાં પણ આ ખ્યાલ રાખવો પડે છે. ટાઈફોઇડ જંતુ સામેના પ્રતિકારકણો અહીં મોટા ભાગના માણસોના લોહીમાં જોવા મળે છે. તેનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય અથવા માંદગી દરમિયાન વધતું જણાય તો જ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે આ ટાઈફોઇડ છે. ઓપરિકા અથવા ઇન્ડોન્ડમાં ટાઈફોઇડનો રોગ નહિવત્ છે જેથી સામાન્ય માણસોમાં તેના જંતુ સામેનાં પ્રતિકારકણો હોતાં નથી. તેથી થોડા પ્રમાણમાં પણ જો પ્રતિકારકણો જણાય તો તે રોગની નિશાની ગણાય.

આવી જાતની પ્રાથમિક માહિતી રચાનિક પરિસ્થિતિનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાથી મળે છે.

વિદ્યાલયોમાં અનુરનાતકોની મદદથી નાના પાયા પરનાં સંશોધનો થતાં હોય છે તે આમાં ખૂબ મદદ કરે છે. પ્રેક્ટીસના આવા દરરોજના સવારો ઉઠેલા વામાં આ સંશોધન મદદ કરે છે.

૪

હવે જેની વાત કરો છો તે સર્વોચ્ચ પ્રકારનું સંશોધન થયું. આ પ્રકારનું સંશોધન જ્ઞાનની ક્ષિતિઓનો વિસ્તર વધારે છે. આ જ્ઞાનનું સંશોધન કુદરતની મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સ્પર્શે છે. અમુક વિશ્વતિઓ બાહ્ય રીતે વિવિધ લાગતી સ્થિતિમાં સામ્ય શોધીને નવા સિદ્ધાંતોની તારવણી કરી શકે છે. એવું માનનામા આવતું હતું કે આવી વિશ્વતિઓ જવદેજે જ આવી ચડે છે. આ સત્ય નથી, આપણે દુનિયાના આધુનિક વિદ્યાલયો સામે દૃષ્ટિ પાત કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે તેઓએ સિદ્ધાંત પછી ટાળાં ભેગાં કર્યાં છે. તેમણે તેજસ્વી વિશ્વતિઓનો સમાજ એકઠો કર્યો છે આ વ્યક્તિઓને ભેગી કરવામાં અને જાળવવામાં વિદ્યાલયોના કાર્યકર્તાઓએ અમાપ શાશ્વત પંથ બતાવ્યું છે તેમણે જ્ઞાનનો વિસ્તાર કર્યો છે. તેમણે અત્યારે જેવી સ્થિતિ ઊભી કરી છે કે જ્યારે ટૂંક સમયમાં વિજ્ઞાન શું કરશે તેની કદંબના કરવી પછી મુશ્કેલ લાગે છે.

આપણે તો હજી મહાન વિદ્યાલયોની પ્રણાલિકા ઊભી કરવાની છે. આપણે નાલંદા અને તક્ષશિલાના આત્માને જીવંત કરવાનો છે.

આપણે સંશોધન માટેના પુરુષાર્થ ઉચ્ચ કક્ષા પર લઈ જઈને પછી ઠાઈ તેજસ્વી વ્યક્તિઓ આગળ આવી શકે તેવા સંજોગો તૈયાર રાખવાના જ. આ વિશ્વતિઓને અકસ્માત ખૂટતી કદીઓ મળે. જ્યારે લક ઝડપી લેવાની સંપૂર્ણ તૈયારી હોય ત્યારે જ આ ચક્રમાતો બને છે. પેનીસીલીનના શોધક ફ્લેમીંગ માટે કહેવાય છે કે ફ્લેમીંગ સિનાય ખીજા ઠાઈ માણસે સરખો જ અકસ્માત બનવા છતાં પેનીસીલીન શોધ્યું જ ન હોત. સર એલેક્ઝાંડર ફ્લેમીંગની પેનીસીલીન પાછળની સાધનાનો ઇતિહાસ જોઈએ તો આ માનવું જ પડે.

અત્યારે તો આપણે હજી આ બધા માટે તૈયાર જ થવાનું છે.

૫

મેં ત્રણેક નાની પ્રોજેક્ટ પૂરી કરી છે. આ બધી જુદા જુદા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. તેમા થોડા રસપ્રદ દર્દોનો અભ્યાસ, ફ્લોરેસન્ટ માઇક્રોસ્કોપ અને હીસ્ટોકેમીસ્ટ્રીની મદદથી હાઇલાઇન ટીસ્યુનો અભ્યાસ વગેરે આવી જાય છે. ગુજરાતી લોકોના આતરડાની આંતરત્વચાને અભ્યાસ પછી અમે કયો છે.

રસપ્રદ દર્દોનો અભ્યાસ ઘણો અગત્યનો છે. તેમા દર્દોના ઝીંજવટલોથી અભ્યાસ કરી તેના ઉપર લેખ મેડીકલ જર્નલમાં પ્રકાશિત કરવાનો હોવાથી આ જ્ઞાનનો અભ્યાસ નિદાનની ચોક્કસાઈ અને આવા વિરલ પ્રકારના દર્દના નિદાનમાં જોઈતો આત્મવિશ્વાસ માગી લે છે. કારણ કે તે છપાયા પછી ટીકાટીપણી માટે ખુલ્લો હોય છે. આને લીધે તે દર્દોનો અભ્યાસ વધારે પાઠો થાય છે. ઉપરાંત વિરલ દર્દના પ્રકાશનથી માહિતીમાં ઉમેરો થાય છે. છતાં મૌલિક સંશોધન આગળ આની કિંમત ખાસ ગણાતી નથી.

અહીં મળી શકતી સામગ્રીમાંથી Fluorescent માઇક્રોસ્કોપ જોડવાનું કામ એક અનુભવરૂપ હતું. અત્યારે આ જ્ઞાનના માઇક્રોસ્કોપની તખીબી સંશોધનમા ખૂબ અગત્ય છે. સારી જ્ઞાનનું આવું માઇક્રોસ્કોપ તૈયાર મંગાવવું એટલે કે આપણા પૈસા પરદેશ મોકલવાના. તેને સાદી સામગ્રી વાપરીને બરાબર કામ કરવું બનાવતા ઘણો સમય ગયો. હજી તે દેખાવમા તો મતદાનની પેટી જેવું જ લાગે છે. પછી હવે અમે તેનાથી ઠાઇ પછી પરદેશી માઇક્રોસ્કોપ જેવા ફેટા લઈ શકીએ છીએ. તેની મદદથી એક પ્રતિક્રિયાનો અભ્યાસ કર્યો. તેના પગ ખીજ પ્રોજેક્ટ અત્યારે ચાલુ છે.

આતરડાની આંતરત્વચાને આકાર લાવતીઓમાં જુદી જ્ઞાનનો હોય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં આગળના વીવસ (ફૂજી) હોય છે. તે ભારતીઓમાં ગરી

આધારના બની જાય છે. આંતરત્વચાની સપાટી વધારે સુવાળી બની જાય છે. આ નિરીક્ષણ વેરોરના ડો. બેકરે દર્શાવેલ ભારતમાં કયું. દર્શાવેલ ભારત અને ગુજરાતમાં રહેણીકરણી જુદી હોવાથી અમે એ જ કામ ગુજરાતીઓમાં કયું. તેમાં માલુમ પડ્યું કે ગુજરાતીઓનાં આતરકા પણ તેવા જ હોય છે. આમ, ભારતીય લોકોની આતરત્વચા પશ્ચિમના લોકો કરતાં જુદી પડે છે.

ગ્રીષ્મ પ્રોજેક્ટ કનેક્ટીવ ટીરકુ હાયવીન પર હતી. આપણા શરીરના બધારણમાં કોશીની વચ્ચે સિમેન્ટના જેમ કનેક્ટીવ ટીરકુ આવેલ હોય છે. મોટા ભાગના અવયવોના કોષોનું પોષણ તેના પર આધાર રાખે છે. આ ટીરકુમાં અમુક રોગોમાં એક જાતનો ફેરફાર થાય છે. તે ફેરફાર મુદ્દમદર્શક યંત્રમાં ભેદ શકાય છે. તેને જોતાં એવું લાગે છે કે જાણે બધા તાના કોષોની રેખાઓ જૂંસાઈ જઈ એક બની ગયા છે. આથી ઘણા રોગોમાં જોવામાં આવે છે અને તેની શી અગત્ય છે તે હજી બરાબર સમજી શકાય નથી. ઘણા રોગોને સમજવામાં આ મોટી મુશ્કેલી છે. આ ફેરફાર બહુપ્રેશરના રોગોમાં ધમનીઓમાં હોય છે. સંધિવામાં સાંધાની નજીક અને હૃદયમાં હોય છે. ક્ષય, સિદ્ધીલીસ વગેરેમાં પણ હોય છે. ક્ષયના રોગોમાં અમુક પ્રાણીઓમાં આ ફેરફાર જોવા મળે છે. આનો અમે ડીરટેક્ટોરીયોની મદદથી અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પદ્ધતિમાં ટીરકુના પાતળા સેકશન તૈયાર કરી તેના પર જુદી જુદી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ તૈયાર કરી મુદ્દમદર્શકમાં તેનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે.

આ અભ્યાસ કરવાથી આ પદાર્થોના ગુણધર્મ પર થોડો પ્રકાશ પડ્યો; પણ ખીણ એ વસ્તુ ચર્ચ કે આટલો વખત કામ કરવાથી તથા પદાર્થોને વધારે ગ્રીજવટથી તપાસવામાં એમ લાગ્યું કે આ પદાર્થોનું વર્તમાન વર્ગીકરણ અને નામાલિકરણ ઘણું જૂન બરેફું છે. તે જૂલબરેફું હોવાથી તે આ ક્ષેત્રમાં થતી પ્રગતિને રોકે છે. આને લીધે અમુક

રોગોને સમજવામાં પણ મુશ્કેલી પડે છે.

અત્યારે હું આના ઉપર એક નિબંધ તૈયાર કરું છું તેમાં વર્તમાન વર્ગીકરણ કરવા માટેનાં મૂલ્યો હશે. હમણાં જે બધા ગણ્યાની ગયો તેના કરતાં આ વધારે મૂળભૂત પ્રકારનું સંશોધન હશે.

અત્યાર સુધીમાં આ પદાર્થો ઉપર છૂટું છવાયું ઘણું કામ થયું છે. ઘણાં દેશોમાં વિદ્યાનીઓએ જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવી તેને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બધા કામને ઉપયોગમાં લઈ આજ સુધી ધ્યેય પ્રગતિનું નવું મુદ્દાકન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

[આકાશવાણી અમલવાહ વડોદરાથી પ્રસારિત
તા. ૨૧-૪-૬૫]

[અનુસંધાન પાન ૧૧૮]

વર્ષ વીતી ગયા છે અને એવું છેલ્લું નાટક આઠ વર્ષ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયું છે. એક ઉચ્ચ મોટિના લેખકે બસો ફરેડ જૂબ્યા લોકોના પ્રશ્નો હલ કરવા માટે પોતાની કલા તરફ પીઠ જતાવવી એના જેવી ખીણ દુખારની ખીના શી હોઈ શકે?

મોઢે મોઢે પણ સાત્રને નોબેલ પારિતોષક આપવામાં આવ્યું. (એણે એ સ્વીકાર્યું) નહીં એ વાત પણ એના વૈચારિક વ્યક્તિત્વને અનુલક્ષીને છે.) નોબેલ પારિતોષક મળે એટલી નિર્મિતિ સાત્રે ક્યારેનીય કરી રાખી હતી. હવે ભવિષ્યમાં એ એમ કરશે કે નહીં, શંકાસ્પદ છે. પણ કલાકાર કે વ્યક્તિ તરીકે સાત્રે મરણ પામે તોય "લા નોઝે" "લ મધર", "લે મૂશ" જેવી શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ પાછળ રહેશે - સ્વયંપ્રજ્ઞ, "ધન ઇટસેલ્ફ" "સૈદ્ધર્થમય અને પોલાદની જેમ કઠણ" - અને અલ્પાંશ રોકેન્તોની આકાશકાશ્મરો.

હાઈને આગ્યો. તેના ખલા ખૂંધા હતા, અધારામાં દારી જેવી મૂંઝાવાળો એનો ચહેરો ખૂબ ફિક્કો અને થાકેલો લાગતો હતો. આ રીતે ઈવાન ઈવાનો-વિચે આ વ્યક્તિને યાદ રાખી. તે, આ વ્યક્તિ, ઝોરડામાં દાખલ થઈ અને અરિશરતાથી તથા આનન્દથી હંબરા આગળ બેઠો રહી ગઈ. તેણે પૂછ્યું :

“તમે જ ઈવાન ઈવાનોવિચ છો?...” અને તેની સામે પોતાના હાથ ફેલાવીને તેરડવા લાગ્યો. તેની લાકડી જમીન પર પડી ગઈ. “બાપુજી...હું...હું તમારો...તમારો દીકરો નિકોલાય !”

ઈવાન ઈવાનોવિચ ટેબલ પાસે બેઠો રહ્યો હતો. આ એ જ ટેબલ હતું જેના પરના કપડાનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો. તેણે તેના હાથ આંધ્યો નહીં, તેણે નિકોલાય તરફથી મોં ફેરવી લીધું. તેને લાગ્યું કે જાણે જૂતકાળના ગતિમાંથી પેલી રાત્રિ ઝોરડામાં દાખલ થઈ. તે હળવેથી બોલ્યો :

“જેસ. હું તારા માટે શું કરી શકું?”

નિકોલાયે જવાબ ન આપ્યો, બારણાઆગળની પુરશીમાં હિતાવળથી અને નમ્રતાથી બેસી પડ્યો. “હું તારા માટે શું કરી શકું?” ઈવાન ઈવાનોવિચે વધારે મોટેથી પૂછ્યું.

નિકોલાય પ્રશ્ન સમજી ન શક્યો અને હિતર પણ આપી ન શક્યો.

“તારા માટે હું શું કરી શકું?” ઈવાન ઈવાનોવિચ બરાડી બોલ્યો.

“મને માફ કરો, હું સમજી નથી શકતો...”

ઈવાન ઈવાનોવિચે ટેબલ પાસેથી આરામપુરથી એવી અને નિકોલાયની આગળ મૂળીને તે પુરશીના હાથ પર પોતાના હાથ ટેકવીને બેઠો. તેણે લાકડી છિપાડીને નિકોલાયને આપી. નિકોલાયે તે લીધી. ઈવાન ઈવાનોવિચે નિકોલાય સામે કપાદાપૂર્વક બેઠું અને કટાક્ષપૂર્વક તે બોલ્યો :

“મને માફ કરજો, હું તારા પિતાનું કુળ જાણતો નથી.” ઈવાને બળકડાનું શરૂ કર્યું. “મને માફ કરજો. ગેરસમજ દૂર કરવા આપણે ચોખ્ખો

ચોખ્ખી વાત કરી લેવી જ જોઈએ. હું ગેરસમજથી મારી અટકનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છું. હું જાણતો નથી કે તારો બાપ... “ઈવાન ઈવાનોવિચ અટકી ગયો, પછી બોલ્યો : ‘હું તું’ સિગારેટ પીએ છે? નહીં? એમ!- તો મને એ જાણવાનું સૌભાગ્ય હતું મળ્યું નથી કે તારો બાપ કોણ છે...”

નિકોલાય તેની પુરશીમાંથી બેઠો થયો. ઈવાન ઈવાનોવિચ પણ બેઠો થયો. ફરીથી લાકડી પડી ગઈ. ઈવાન ઈવાનોવિચ નિકોલાયને હિતાવળે તે આપી. ઈવાન ઈવાનોવિચની આંખોમાં વ્યંગ હતો.

“હા, હા, મને માફ કર. મને એ સૌભાગ્ય નથી મળ્યું. મારે એવું કામ પણ નથી..... મને એ સૌભાગ્ય નથી મળ્યું... મને નથી જાણતું મળ્યું કે તને જન્મ આપવા કોની સાથે... કોની સાથે તારી મા સુઈ ગઈ હતી!”

નિકોલાયે આગળ કશું જ ન સાંભળ્યું. તે ઝોરડામાંથી બહાર આવ્યો, હિતાવળે રવાના થયો. તે તેના જમણા અંગ પર ભાર મૂકતો હતો. જમણા હાથમાં લાકડી હતી અને તેના જમણા ખભો ખૂબ માનદા સોડાની જેમ ખૂંધો ઘઈ ગયો હતો.

“હા, હા, મને એ સૌભાગ્ય નથી મળ્યું!” ઈવાન ઈવાનોવિચ તેના ગયા પછી પણ બરાડતો રહ્યો.

...નિકોલાય અને ઈવાન-મને એ તેમના પિતા જે શહેરમાં રહેતા હતા તે જ શહેરમાં મળવાની યોગ્યતા હતી. ઈવાન કરતાં નિકોલાય ખૂબ વહેલો આવી ગયો હતો. રેશન પરથી ઈવાન હોટલ પર ગયો. ત્યાં તેને ખજાર પડી કે તેના લાંબ પહેલેથી જ ત્યાં આવી ગયો હતો. તે બંનેએ એક બીજાને કદી જોયા જ ન હતા. બંને અને સમજતા યુવાન ઈવાન રેન્જિમેન્ટ-કમાન્ડરના લશ્કરી ગણ-વેશમાં અંદર આવ્યો. ત્યારે ટેબલ પર મીઠુંબત્તી બળતી હતી. તેણે નોકરને પૂછ્યું : “મારો લાંબ કયાં છે?” નોકરે જવાબ આપ્યો : “સાહેબ, એ કયાંક બહાર ગયા છે.” પછી ઈવાને ટેબલ પાછળ ફરસ પર એક માણસ જોયો. તે પુરશીની પીઠે

ટેકોને બેઠો હતો. તલવાર અને રિવાલ્વરના પટ્ટા કમરે હોવા છતાં તે માણસને તેણે પોતાના મજબૂત હાથોમાં ઊંચક્યો :

“નિકોલાય, અરે શું થયું તને ?” તેણે આતુર-તાથી પૂછ્યું : “આંકડી આવી ?”

નિકોલાયે શાન્તિથી જવાબ આપ્યો :

“ના, આંકડી નથી આવી. હું મજામાં છું... હું...” નિકોલાયને પેલા શબ્દોથી દુઃખ થયું હતું. તે જોયો : “હું તમારા બાપુજી - ઈવાન ઈવાનોવિચ ઈવાનોવને ત્યાં ગયો હતો. તેમણે કહ્યું કે આપણી મા... તેમને ખબર નથી કે મારો બાપ મૃત્યુ છે... તેમણે જ કહ્યું : તારી મા તને જન્મ આપવા ઠોની સાથે સુઈ ગઈ હતી તેની અને ખબર નથી...”

“શું ?... આપણી મા—”

ઝોરડામાં ટેબલ પર મીણબત્તી જળી રહી હતી. તે મજબૂત માણસે નબળા માણસને તેના ખસામાંથી પકડ્યો હતો. બહાર, ગલીમાં અન્ધકાર છવાઈ ગયો હતો. મીણબત્તી પાસેના ટેબલ પર સિગારેટનાં દુકાં હતાં. મજબૂત માણસ નબળા માણસની બાજુમાં જ સોંપ પર બેસી ગયો હતો : અને પહેલી જ વાર એકબીજાને મળ્યા હતા. બંનેએ એકબીજાને દીકરા પૃથુ ન હતા. પૃથુ શેશવમાં સલામતા પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ બંનેએ એકબીજા વિશે બધું જાણી લીધું હતું. બંનેએ મા વિશે વાતો કરી. એકના મિત્રમાં તેની રમતિ હતી. અને આ શહેરમાં રહેલા પેલા માણસ માટે તેમની પાસે એક જ શબ્દ હતો —નીચ-એ નીચે તેમની માતાની રમૂતિને અપવિત્ર કરવાની હિંમત કરી હતી.

...પ્રદેશોના નગરોમાં લાકડાના માર્ગે એના પર ચર્ચને ચાલતા સોઠાને માત્ર કાદવમાંથી જ વચાવતા નથી, પણ એ માર્ગે આજુબાજુના પ્રદેશના ગદ્યા સમાચાર લાવે છે. અને ઈવાન ઈવાનોવિચ ઈવાનોવ — જેનું જીવન માનવશરીરની ગંધથી ભરાયેલું

હતું — તેના જીવનમાં ફરીથી તે રાત આવી. એ રાત પૃથુ ઉઘાડાં બારણાંવાળી પેલી રાત જેવી જ હતી. તે રાત્રિ પૂર્વપ્રદોષી ભરેલી હતી. ટેટલાય સમય પહેલાં એ રાતે તે પૂર્વપ્રદોષે તેની પત્નીનો વિચોગ કરાવ્યો હતો. ગલીઓ અન્ધ-કારમાં ગરકી ગઈ; ધરતી વરસાદથી રોતી હતી; ઈવાન ઈવાનોવિચ બારણા પાસે પોતાના પુત્ર ઈવાનની રાહ જોમને બેઠો હતો; ઈવાન તો એ સાંકડી શેરી-થી ખૂબ દૂર ‘મોરકો’ હોટલમાં હતો, અને ઈવાન ઈવાનોવિચ અન્ધકારમાં બરાડી બેઠો : ‘ઈવાનુશ્કા’ તેના પુત્ર ઈવાન ન આવ્યો. સવારે ઈવાનોવે પોતાના પુત્રને પહેલીવાર અને છેલ્લીવાર રેલ્વે સ્ટેશન પર જોયો — તે (પિતા) ટાળામાં બેઠો હતો. બે માણસો તેની આગળથી પસાર થયા : એક રબરના હાથવાળા લાકડીને ટેકોને ચાલતો હતો અને આ અપંગ માણસને ઊંચો, સુદૃઢ, લશ્કરી અમલદાર દેખાતો હતો, તેની કમર પર તલવાર અને રિવાલ્વ-વરના પટ્ટા હતા. તે ગોરો, રતુમડો અને શાન્ત દેખાતો હતો. પિતાએ જોયું કે તેની આંખો તેની મા જેવી જ હતી. એક વખત પોતે જોયાં ધરતી અને સૂરજ ડૂબાડ્યા હતા તેવી સરાવર જેવી તેની આંખો હતી... રેલ્વે તરત જ ઊપડી, સિસોટી વાગી, વરાળ નીકળી, અને દૂર દૂર જવા લાગી. તે પિતા લાકડાની વાડ આગળના શહેરના લાકડાના માર્ગે ઉપર ચર્ચને ગયો. ગલીઓમાં પવન જોર-જોરથી ફૂંકતો હતો, લાકડાના માર્ગે ઉપરથી એ જર્જરિત ધોળા વાળવાળો માણસ ગલીમાં જતો હતો.

ધેર સાંકડામાર્ગો પરથી માનવશરીરની દુર્ગંધ આવી.

૪

માનવ પોતાને માટે જે નિષ્કૃંપ બધે છે તેના કરતાં કંઠેર નિષ્કૃંપ બીનુ’ કાઈ બાંધી રાકતું નથી.

લેખક અને તેના પ્રશ્નો *

- યુજિન આયોનેસ્કો

અનુ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

૬

તેથી, સાહિત્યિક કૃતિઓ - નવલકથાઓ, ટૂંકી વાર્તાઓ, ઠાંચો, સ્મૃતિચિત્રો, નિબંધો, દૈનિક-વિધાનો કે નાટકો - લખવા માટેની સાદી જરૂરિયાત તે નિષ્ઠા નિષ્ઠાવાન અવાજ રજૂ કરી જઈ છે અને સંલગ્ન છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, નિષ્ઠાને શક્તિશાળી અવાજ હોય છે જે કે તમારો અવાજ સંલગ્નતા હોય તેમ છતાં તમને સાલગવામાં આવે છે એવું દર્શાવે છે નથી એના કરતાં, અવગત શરૂઆતમાં, કદાચ ગલત જ બને તમે કશુંક સાચું બોલો, એટલે કે તમે મને એવું હોય અને અનુભવ હોય એવું બોલો, તો થોડા તમને માનશે નહિ, એવું માનવાનું એમને જોઈતું હોતું નથી અથવા એવું પણ બને કે, કેટલીકવાર, સત્ય અવ્યક્ત, પોક્કળ અને સામાન્ય લાગે, સાચું દર્શન ન પકડાય, એ અધ બનાવી દેતું હોય, થોડો હજી પણ એને ન જોઈ શકતા હોય, તેઓ એને પછીથી જ જોઈ શકે સમ્યાર્થના રજૂ કરી સાચે જ નાચું છે તે અસામાન્ય દેખાય છે એ અસામાન્ય છે અસત્ય સામાન્ય છે તમે જાણ કરેલાઓ એ હકીકત જ તમારી નિષ્ઠાની નિશાની છે, તમે પ્રામાણિક છો તેથી તમને ટોચી કહેવામાં આવે છે સામૂહિક માનસિક ટેપોના વધુમાં તમારો જિલોરો એક ચીરો પાડે છે જે જઈ કાલે સાચું હશે, જે બોદ્ધિક પ્રાપ્તિ હતી, એને અતિક્રમવામાં આવે છે, પણ સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્કેટીકીઝરજી તો

તેનું તે રહે છે - પૃથ્વીકૃત પરમપરાના સ્વરૂપમાં રહે છે - અને સત્યો ધન અનુસરણવાદ કે અનુકૂળતાઓ, કે અધતા અને બધિરતાના લક્ષણો કરતા વિશેષ કશું રહેવા પામતા નથી આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રત્યેક વસ્તુ અનુકૂળ રીતે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી લેવાનું વલણ ધરાવે છે, અને આવું વલણ ખાસ કરીને ક્રાંતિની બાળતમા સ્પષ્ટ રીતે ઉપસી આવેલું દેખાય છે

કલાકાર કે લેખક, ફિલસૂફ કે વિજ્ઞાનીની જેમ, પોતાનું સત્ય, એની વ્યક્તિતાનું સત્ય કે વાસ્તવ, અનપેક્ષિત વાસ્તવ - એને માટે પણ અનપેક્ષિત - એક ઉપલબ્ધિ - આપણી આગળ ધરે છે, અને એ માટે આપણે એની નિષ્ઠાના, એની શોધના, એના અન્વેષણના આભારી છીએ અત્યંત, ના વાસ્તવ વત્તા કે જોછા મહત્ત્વનું હોઈ શકે એ મહાન દોષ કે નાનું હોય, એ અનપેક્ષિત અને વિસ્મયકારક તો હોય છે સામાન્ય પ્રતિક્રિયા એના નકારની હોય છે શા માટે પ્રવલન કરવો, જે જાણીતું છે એટલાથી જ શા માટે સતોષ ન લેવો, શા માટે આપણી જાતને ખસેલ પહોંચાડવી? એ વિના ન થઈ શકે એવું તો કશું હોતું નથી આમ હોવા છતાં, નવું અને મૂંઝવી નાખે એવું અસ્તિત્વ પોતાની જાતને સ્થાપે છે અતે લોકો એને સાલગવા તૈયાર થાય છે લોકો તમારામાં, તમારે જે આપવાનું છે એમાં, રસ લે છે, ખસા ચડાવી લીધા પછી અને તમારી મરકરી કરી લીધા પછી તેઓ તમારા તરફ વળે છે અને તમારે જે કહેવાનું

* ગદ્યાર્થી ચાહુ

છે તેના તરફ ધ્યાન આપે છે. એમને પછી સમજાય છે કે જેને ટોંગ માન્યો હતો તે તો સાચું હતું. એમને સમજાય છે કે લેખક વાસ્તવ તરફ નવાં દૃષ્ટિકોણથી જાય છે, વાસ્તવ વિસ્તરતું રહે છે અને સમૃદ્ધ બનતું રહે છે. કલાકાર પોતે વિચારે છે કે પોતે સર્જી રહ્યો છે. સાચી વાત તો એ છે કે એ સર્જી નહોતો રહ્યો, શોધી રહ્યો હતો. સર્જન અને શોધ એકરૂપ બને છે. પોતાનામાં પોતાનામાંથી કૃત્ય જેને પોતે જોયું છે તે વસ્તુગત વાસ્તવ હતું જેને એ રૂપે ખીજ લોહો ઝાળખવાના અને એનો નકાર કરવાને લાંબો વખત શકિતમાન નહિ નીવડવાના. જેમ જેમ તેઓ એને ઝાળખતા જાય છે તેમ તેમ તેમને લાગે છે કે તેને તો તેઓ જાણતા હતા અને હમેશાં જાણતા આવ્યા હતા; એ એમને સાકું અને સ્વાભાવિક સત્ય લાગે છે. વૈચિત્ર્ય સામાન્યતા બની જાય છે, અમાલ રૂપ બની જાય છે, અશક્યને પૂર્વરૂપીકૃત માની લેવાય છે. જે સૃષ્ટિ સર્જક છે અને શોધક છે, સર્જક વડે સર્જક છે અને શોધક છે તેની હવે લાંબો વખત અવગણના થતી નથી. એનું એકીકરણ અને સમઘીકરણ કરવામાં આવે છે અને ઘણીવાર નૂતન સત્ય એના સાચા પ્રકાશમાં, પછીથી, છલાયેલા સત્યરૂપે દેખાય છે—એક વિશ્વ જે સંજોગાયું હોય અને ફરી વાર દૃષ્ટિપથમાં આવતું હોય તેવી રીતે.

પછીથી તો એ એટલું બધું સ્વાભાવિક લાગે છે કે એ જાણે કે કૃત્ત્રિય હોય. પછીથી વતેઓએ અંશે એની અભ્યાસનિષ્ઠ સમજૂતી આપતાં, લેખકના અર્થથીને સમજાવતાં લખાણો, નિબંધો, અધ્યયનો અને ગ્રંથોનો ઢગલો થાય છે. તમારાં પૃથક્કરણ થાય છે, નકાર થાય છે, તમારા સદ્-જર્માં તમને મુઠી જોવામાં આવે છે. કેઈ એવો મત પ્રદર્શિત કરે છે કે તમારા કથયિતવ્યને તમે તાર્કિક સંજોગપૂર્વક અંત સુધી પહોંચાડી શક્યા નથી. કેઈ અમુક વિવેચકને તમે શું કહ્યો તે ગમશે તેના આધારે અથવા વિવિધ પ્રકારનાં અર્થઘટનો તમારા પર લાદવામાં આવ્યાં હોય તે મુજબ તમને

એક ચાખીજી દિશામાં અગળ વધવાનું કહેવામાં આવે છે.

મેં પોતે લખ્યું છે તે કરતાં મારે વિશે જે લખાયું છે તે જથ્થાની દૃષ્ટિએ ઘણું વધારે અગત્યનું છે. મારા પર લખાયેલાં ટીકાટિપ્પણો એટલાં તો બોધદાયક છે કે જો મારામાં વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવી યાદદાસ્ત હોય અને ચોક્કસાઈવાળું મગજ હોય તો મારી કૃતિઓ ઉપર કુંડો કોકરની પદવી માટે મહાનિબંધ તૈયાર કરી શકું, અને—વધુ રસપ્રદ તો તે બને કે—મારા ટીકાકારોની મનો-સામાજિકતા પર હું મહાનિબંધ લરી શકું, કહેવાતું તત્ત્વર્થ એ કે કેઈએ લખેલી કૃતિને વેરણુ-છેરણુ કરી નાખવામાં આવે છે. એ લગભગ એવું છે કે કૃતિ હવે કૃતિ રહેતી નથી (પણ જો કૃતિ માત્ર કૃતિ જ રહે તો તે કેવી લાગે ?) ખીજ લોહો એને વિશે શું કહે છે અને એનું શું કરે છે એના ઉપર કૃતિ કેવી લાગે એનો જાણે કે આધાર રહેતો હોય એના જેવું આ છે. કેઈ નિર્દિષ્ટ વિવેચકની સામાજિક પાર્શ્વભૂમિ જો હું જાણી શકું, અથવા તો ક્યા વર્તમાનપત્ર કે સામયિક માટે એ લખે છે એટલું જ જાણી શકું તો મેં હમણાં જ પૂરા કરેલા નાટકનો રિવ્યુ એ કેવો લખ્યો—એને એ ગમશે કે નહિ ગમે—તે કું અગાઉથી કહી શકું. એ જ રીતે, વિવેચકનું રાજકીય કે આદર્શવાદી વલણ મારે જાણવું હોય તો મારે મારા એકાદ નાટકનું માત્ર પૃથક્કરણ, સમીક્ષા કે ખાસી સાર એઈ જવાનો રહે. હું એનું નૈતિક અને બૌદ્ધિક વ્યક્તિચિત્ર સહેલાઈથી દોરી શકું. તથ્ય એ છે કે, કૃતિ નવી હોય પણ જે માનદંડથી એની ખૂબવણી ચર્ચા હોય તે નવો ન પડ્યું હોય; વલણે પૂર્વનિર્ણિત, જડ હોય છે. આનો એવો પણ અર્થ સંભવી શકે કે ચાલુ માનદંડને તોડી નાખવા જેટલી કૃતિ નવીન નથી; એની નવીનતા પૂરતી જળવત્તર નથી, લોકોએ કૃતિને સ્થાયી માપને અનુકૂળ બનાવી દીધી, અથવા તો એ પોતાના રજીકદાર અવાજથી બોલી શકે અને એ અવાજને

સંલગ્નાવી શકે એ માટે વધુ સમયે પસાર થવા દેવા જોઈએ

૩

પોતાની કૃતિનેઓની અસર જોઈને લેખકને આશ્ચર્ય થાય એ, અલબત્ત, ખુશ થાય છે એ ખુશ થાય છે કારણ કે નિષ્ણવાન હોવા છતાં પોતાની નિષ્ઠા ખરેખરી સાચી છે કે કેમ, એણે એને છેતર્યો તો નથી ને, એ બાળતમા એ હમેશા સાશક રહ્યો હોય છે અને લાગે છે કે એ એ સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે નિષ્ઠાની, સત્યની નિશાની નવીનતા છે ને મૌલિક છે તે સાચું છે ને યદ્યપ ગયેલાને મળતું આવે તે ખોક છે, કારણ કે શદિ એ નિર્દેશિતક જુદાછ છે ને તમને બીજા લોકોએ શીખ્યું નથી તે નિષ્ઠાવાળું અને સાચું છે પોષ્ટ નિષ્ઠાવાન નથી એ ને મોલે છે તેને એની સાથે લેવાદેવા નથી, એ એને માટે અઘાણ રહે છે

જાણકારી માટે નવીનતા આવશ્યક છે એમાંથી એવું તારવી શકાય કે લેખક લખે છે ત્યારે એ કેટલે અંશે પ્રમાણિત થશે એને વિશે અને પોતે ને લખી રહ્યો છે તે અંગે પોતે કેટલે અંશે ચોક્કસતા ધરાવે છે એને વિશે એ આશ્ચર્ય સેવે છે અને ગણના મળે તેની રાહ જુએ છે, અને એને એ વાતનું પણ આશ્ચર્ય છે કે લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયા પછી એ લોકો કૃતિ વિશે ને મોને છે તે પોત વાનો એમનો જો અધિગર છે અન્યમા વિસ્વાસ પ્રેરવા તમે લખો છો, એનનામા વિસ્વાસ જ-મા-નીને તમે તમારી જાત પર નાખુશ થાઓ છો, નાખુશ અને ઈતેજર લેખજને એવી છાપ પડવાની સલાવના છે કે એણે ને કળ્ય અને કહ્યું તેને વિશે એટલી બધી ગેરસમજ બિબી નથી થઈ જેટલી એ કૃતિને કનુષિત અને વેરણછેરણ કરવામા આવી છે અને એ તેવા લોકો વડે બને છે નેએ પોતાનો હેતુ સાધવા એના ઉપયોગ કરતા હોય છે, કહો કે, એમના પ્રતિપાદન માટે કૃતિને નમૂનારૂપે વાપરે છે આવા લોકો એમના ધર્મશાસ્ત્ર, નૈતિક માન્યતાઓ કે રાજકારણ માટે કૃતિને સાધનરૂપ

બનાવે છે કૃતિના મૂલ્યની નિશાની તે એની નિષ્ઠા, એટલે કે એની નૂતનતા, એટલે કે એની શુદ્ધતા કનાકાર એની ગહન આત્મલક્ષિતામા તરવત પર લક્ષી હોય છે એ રીતે એ એક સાથે નવા અને બૂના રૂપે આવે છે અને આમ કહીને હું એ કહેવા માગુ છું કે તે ચિરકાલીન, પરિચિત તેમ જ અપરિચિત હોય છે

વિવેચનના મૂલ્યની બાબતમા પણ આ સાચું છે વિવેચન ત્યાં સુધી યથાર્થ છે જ્યાં સુધી તે ચાતુ વિવેચનીય અને બૌદ્ધિક પદ્ધતિઓના સામાન્ય લક્ષણોને પ્રતિબિંબિત ન કરતું હોય વિવેચન કે અર્થદર્શન ત્યાં સુધી ચાતુ છે જ્યાં સુધી અર્થ દર્શક કલાકૃતિ તરફ નવીન અભિગમથી, નિષ્ઠાથી અને પરલક્ષિતાથી જતો હોય, અને પોતાના માન દડને ફેંકી દેવા નહિ પણ ધણેધણે એને પ્રમાણમા ચક્રવા તૈયાર હોમ હું જાણતો નથી પણ સચ સેવું છું કે કદાચ-આદર્શરૂપે, અલબત્ત, -વિવેચકે અતિમ પરલક્ષિતાના પ્રતિનિધિ ન હોવું જોઈએ, જ્યારે સર્જકે-એવા જ આદર્શરૂપે-પૂર્ણ આત્મલક્ષિતાના પ્રતિનિધિ બનવું જોઈએ ખરાબ વિવેચક તે છે ને લાવા ચગરીને કૃતિ પર પોતાની જાતને લાદે છે અને ને કૃતિ કરતા પોતાની જાતને મહત્તર માને છે શિક્ષકોની ન રાખતા વિવેચકે તો કૃતિના શિખ બનવું જોઈએ

આત્મનિર્જર બનવું અને આત્મવિનોયન સાધવું એ બને સરખા મુકેન છે માનદડ કે મૂલ્યાના માપ પાસે લવા તે પરતક્ષિતાની નિશાની છે એમ માનવાની જરૂર નથી માનદડની અનેક વિધતા તો ગૂચવણમા વધારે કરે છે હું એવા વિવેચનની પ્રત્યક્ષ કરી શકું છું જેની પાસે માનદડ ન હોય, એ એવું મૂલ્યન લેય ને મૂલ્યોના માપથી સ્વતંત્ર હોય કૃતિનું વર્ણન કરવામા વ્યાય વિવેચનનું કાર્ય થઈ જાય છે એનો અર્થ એ થયો કે કૃતિના તર્કશાસ્ત્ર અનુસાર કૃતિને અનુસરવું વિવેચક તરવવેલા, નીતિશાસ્ત્રો, મનોવિજ્ઞાની કે સામાજિકશાસ્ત્રી હોઈ શકે, પણ કૃતિની

નીતિવ્યવસ્થા, એનું સમાવશાસ્ત્ર કે એનું તત્ત્વ-
જ્ઞાન નક્કી કરવું—જે કાર્ય પોતે પોતાનામાં યોગ્ય
હોય—એ બીજા સ્તરે આવે છે. એ કૃતિનું
વિવેચન નથી; એ કશુંક જુદું છે. પણ જે વિવે-
ચક કૃતિને વર્ણવે છે, ખગલા પર પગલું મૂકીને
કૃતિને અનુસરે છે, તે એના પર પ્રકાશ પાડે છે;
અને આમ કરવા માટે આ એક માત્ર રસ્તો છે.
કૃતિના વિશ્વમાં વિહરવાનું શક્ય છે કે નહિ તે
કહેવાનો આ માર્ગ છે. એ ક્યાં દોરી જાય છે,
એ ક્યાં ચ પશુ સર્પ જાય છે કે કેમ, એ સાચી
બાજુએ બંધ એવી આંધળી ગધી તો નથી, અને
એની અસંગતિઓ અને વિરોધોને અતિક્રમી જાય
એવી કોઈ સંગતિ એમાં છે કે કેમ, તે આપણે
નેત્રે શકીએ છીએ.

સખતું એટલે ગતિમાં વિચારણું, સખતું એટલે
અવેષણું કરવું. વિવેચકે કવિના પ્રવાસનો
પુનઃપ્રવાસ કરવાનો હોય છે. ઘણી વાર કવિ એક
પ્રકારના અધકાર તરફ કે સાન્ન્યતેજ તરફ વળતો
હોય છે. વિવેચક ખેપ કરીને એ પ્રદેશને તાગી
લે છે. એના હાથમાંની દીવો રસ્તાને અજવાળે
છે. મેં આગળ જણાવ્યું છે કે ઠસાકૃતિ એ સ્થા-
પત્ય છે. એ મજબૂત રીતે ચણાયેલી હોવી જોઈએ.
છાપડું ટપકે છે કે કેમ, નિસરણી પડી જાય
એવી તો નથી ને, દરવાજા બંધ રહ્યા હોય અને
એથી કેટલાક ખડોમાં જવાનું અશક્ય બન્યું
હોય એવું તો બન્યું નથી ને, કે એવી બીજી કોઈ
બાજુપો રહી હોય તો તે બતાવવાનું કામ વિવે-
ચકનું છે.

૮

કવિએ સખતી વખતે એની બાજુમાં આવેની
બીજી ગધી કૃતિઓને ભૂલી જવી જોઈએ. વિવેચકે
હાથમાંની કૃતિ કોઈનું પુનરાવર્તન છે કે કેમ,
એ બતાવવા પૂરતું પશુ અસ્તિત્વ ધરાવતી અન્ય
કૃતિઓનું જ્ઞાન ધરાવવું જોઈએ. જો એ પુનરા-
વર્તન ન હોય તો એનો અર્થ એવો નથી થતો
કે એ બાજુપો સીમાડાઓની બહારની કૃતિ છે.

એ સામાન્ય વ્યવસ્થા (Pattern) માં પોતાનું
સ્થાન લે છે; આ વ્યવસ્થામાં એ અન્ય તરવોની
બાબતમાં જુદી પડે છે; એ એક અવાજ છે. પણ
આ સાચું વિવેચન હોય કે કેમ, એ કદાચ સાહિ-
ત્યિક ઇતિહાસ કે તુલનાત્મક સાહિત્યની વધુ
નજીક તો નથી, એવી અને મંકા રહે છે. કૃતિનું
વર્ણન કરવામાં—જે એની અંતર્ગત કારવાઈમાં
એને સમજીને કરવું જોઈએ—એ ગમે છે કે નહીં
ગમતી, બીજી કૃતિ કરતાં એ વધુ ગમે છે કેમ,
એ વિશે જાણવું જોઈએ નહીં કરણ કે એનો
અર્થ થયો આત્મવિકાસ રજ કરવાનો; અને એ
તો બાજુપો છે કે રચિની બાબતમાં દલીલને
અવકાશ નથી. વિવેચકના મૂલ્યાંકનનું એકમાત્ર
સ્વરૂપ જો કોઈ હોઈ શકે તો તે વર્ણન. વિવેચન
કૃતિના વાસ્તવની, એના તર્કશાસ્ત્રની નોંધ લેનારું
કાર્ય છે, એ પ્રમાણીકરણ (verification) નું
અને માન્યતા આપવાનું કાર્ય છે.

મારે મતે તો કૃતિની બાજુપો પૃથક્કરણાત્મક
વર્ણનમાં બેપસી આવે છે; અને આ અર્થમાં
વર્ણન એ મૂલ્યાંકન કરે છે. બાજુપો એ રચના-
વિધાનની ભૂલો છે. ‘રચના’ એ સંજ્ઞા બહુ અર્થ-
દર્શક નથી. પ્રચલિત અર્થમાં કૃતિ હમેશાં રચના
નથી હોતી, ખાસ કરીને પ્રસિદ્ધ અર્થમાં. કેટલીક-
વાર રચનાની અનુપસ્થિતિ પોતે જ રચનાનું
સ્વરૂપ હોઈ શકે છે. આપણે એમ કહેવું જોઈએ
કે કૃતિની બાજુપો સમ્યાકની ગેરહાજરીને દારણે
પરિણમે છે આ અપૂર્વતાઓનો પ્રશ્ન નથી; એ
પશુ ધૂંધળો શબ્દ છે; એ અનિષ્કાંતો સલાહ છે.
કૃતિમાં જે સંગત નથી હોતી તે બાજુપો જન્માવે
છે, એટલે કે કૃતિ નિયમોથી દૂર જાય છે. કલાના
નિયમોથી દૂર જાય છે એમ નહિ, દારણ કે એ
નિયમો ક્યા છે તે કેઈ બાજુપો નથી. બધી જ
જાતના નિયમો અને સૌન્દર્યશાસ્ત્રની બધા જ
પ્રકારની પદ્ધતિઓ પ્રવર્તે છે તે નહિ પણ કૃતિના
પોતાના નિયમોની દૃઢ વાન કરું છું’ જે એના
પોતાનામાંથી જન્મે છે. પ્રત્યેક કૃતિ નવાં સુધી

પોતાના નિયમો જનમ વે છે ત્યાં મુધી મહત્વની છે કલાકૃતિમાં રહેલા અને એણે સ્થાપેલા નિયમોના પાયા પર સૌન્દર્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ ગ્રંથી શકાય લિખ કનાકૃતિ પોતાના અતર્જિત સિદ્ધાન્તોના સામાન્યીકરણ દ્વારા લિન્ન પ્રકારના નિયમો સ્થાપવા માટે કારણ પુરુ પાડી શકે એથીજ તો સૌન્દર્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ એકબીજા પરત્વે અમમત હોય છે કલાકૃતિએ બાહ્ય રીતે સ્થાપેલા નિયમો માત્ર દૈતીયિક મહત્વના નીવડે એમ બની શકે

પણ અને લાગે છે કે માનદડા અને પ્રમ્નો આ દૈતીયિક નિયમો પર આધાર રાખીને વિકસાવવામાં આવે છે કોઈ મુજબત અને આખરી મહાનિયમ હોય પણ ખરો, પણ અને નથી લાગતું કે હજી મુધી એની કોઈએ જોધ કરી હોય ક્યાની સંતોષકારક વ્યાખ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી જ્યારે પૃથક્કરણ કૃતિના બધારણની નિર્બળતા બતાવતી પૃથગ્વિધતા (heterogeneousness) પ્રગટ કરે, જીવત સંજ્ઞાતમક આતતિ (tension) ન રચતા એકબીજાનો છેદ ઉડાડે એવા આતરિક વિરોધો કૃતિ ધારણ કરે છે એવું જ્યારે બતાવવામાં આવે ત્યારે કૃતિની બીજી રુપરૂપ થાય છે જ્યારે કૃતિમાં પોતાપણ નથી હોતું, જ્યારે એ અદ્વિતીય એમ નથી બની રહેતી અને અન્યથી સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી ત્યારે એ ખરાબ હોય છે આ સ્વાયત એકમ સુદર છે કે માતખર છે એનો પ્રશ્ન અહીં જોડો થતો નથી એ અનન્ય હોય, એની અવેજમાં અન્ય કોઈને મૂકી શકાય નહીં એવું હોય — પછી લલે તે માતખર હોય કે ન હોય, સુદર હોય કે ન હોય — એ જોવાતું તો છે આપેની કૃતિમાંની જૂનો, એના અનુપયુક્ત લાગ, એ એની વસ્તુઓ છે જે કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ન હોય

બીજા શબ્દમાં કહીએ તો કનાકૃતિ સુલ્લિષ્ટ હોય છે એ જીવત શરીર છે અને આ અર્થમાં કનાકૃતિ એ સત્ય છે, કના અને સત્ય અલિન્ન છે આ સત્ય આત્મલક્ષી છે કારણ કે આત્મ

લક્ષી સત્ય એ જ ક્યાકારનું એક માત્ર સત્ય છે આ આત્મલક્ષિતા એટલી તો ગહન અને પૂર્ણ હોય છે કે આખરે એ પરલક્ષિતાની એકરૂપ બની રહે છે, કલાકારે પરલક્ષી હોવું જોઈએ અથવા તો પોતાની આત્મલક્ષિતા પરત્વે સાચા હોવું જોઈએ કૃતિ એ કોઈ વધણની અલિન્નકૃતિ છે, આ વધણ આકાર ધારણ કરે છે, એટલે કે, સુલ્લિષ્ટતા ધારણ કરે છે અને — ઉપર કહેવાતું પુનર્કથન કરીએ તો — એ એવું શરીર છે જેમાં વિરોધી તત્ત્વો એનો નાશ ન કરતા એવું ધડતર કરતા હોય વિરોધો, મવેગો અને આવેગો જેમ ઘણા અને સંકુલ હોય તેમ કનાકૃતિ વધુ મહત્વની બને છે, અને કૃતિ જ્યારે સ્વાયત એકમની જેમ જીવત શરીર છે ત્યારે એ જ ન્યાયે એ સંજ્ઞા છે અને શોધ છે, કાલ્પનિક અને વાસ્તવિક, ઉપયોગી અને નિરુપયોગી, સાહિત્ય અને સત્ય એ લીલામાંથી થયેલો, અસત્યથી સ્વતંત્ર એવો આલેખક છે અલગતા, તમે કૃતિને નકારી શકો કે નુકસાનકારક ગણી શકો, જેવી રીતે તમે ગ્રાણ્યને તિરસ્કારો કે મારી નાખો તેવી રીતે

આ પાછળ જણાવેલું કાર્ય એ વિવેચકનું નથી પણ નીતિવાદીનું છે, સમાજશાસ્ત્રીનું છે, ધર્મશાસ્ત્રીનું છે અથવા તો પ્રજાના દડવિધાપોતનું છે એ કાર્ય વિવેચનનું કે વર્ણન કરનારનું નથી કોઈ કૃતિ શાથી બીજા લોકો માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ જ છે તે શા માટે છે, અથવા તો લોકોએ એવું જો કોઈ કહ્યું હોય તે શા માટે કહ્યું છે એ સમજાવવાનું કામ વિવેચકનું નથી આથો અભ્યાસ નિરુપયોગી, અહિતકારી કે હિતકારી હશે એમ હું કહેતો નથી, મારે એટલું જ કહેવું છે કે એ કાર્ય જુદા પ્રકારનું છે

૯

મને હવે લાગે છે કે આખરે હું કેટલાક મુદ્દાઓ સ્થાપી શક્યો છું લેખકના આવેગો અને વિચિત્રતાઓ અને લેખન માટે એણે જોયેલા કે ન જોયેલા કારણો — એ બધાની કોઈ ગણતરી

નથી. એ તો અતિક્રમી જવાબ છે. કલાકૃતિ આ અતિક્રમણનું કાર્ય છે. કૃતિ લેખકના અકુશની ખહાર છે. પોતે જે ઉપજાવવા માગતો હોય તેના કરતાં એ ઘણું જ છે. એ અત્યંત એકમ છે. એ જ રીતે, જેઓ લેખકની કૃતિ સાથે હેતુ જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ પણ કૃતિ પરથી પોતાનું ધ્યાન વિચલિત કરે છે. પણ જો કોઈ કૃતિ તરફ પોતાની ધીક કરવાનું ઇચ્છે તો પણ તે એના અસ્તિત્વના નકાર કરી શકશે નહીં. કોઈ વ્યક્તિ આપણને ગમે કે ન ગમે તેમ જતાં આપણે એના અસ્તિત્વને નકારી શકતા નથી તેના જેવું આ છે. એ જે છે તે છે. એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ છે. એની ગણના કરવી પડે. તંત્ર-વાદકોએ કે વર્ણનાત્મક વિવેચકે માનવીના કે કૃતિના જન્મની નોંધ લીધી હોય છે, એમના આપડે એનાં લક્ષણો નોંધાયાં હોય છે, એ કોઈ અન્યનું બાળક તો નથી ને, એ જિલાહું કે માછલું નથી પણ માનવી છે તેની તપાસ કરી લીધી હોય છે. એનું હવે શું કરવું? એ તો ખીલ વાત થઈ.

વિવેચન કરવું એટલે વિવેકદષ્ટિએ દર્શન કરાવવું. પરીક્ષણ કે નિરીક્ષણ એટલે ભેદ બતાવવો (આ નહીં છે, અને એ તથ્યની હું નોંધ લઉં છું) અને જુદું પાડવું (જે આ તે તે નથી). “કૃતિ જે છે તે તે છે,” શુદ્ધ વિવેચક આવું કહેશે, “એ મેં તમને જણાવ્યું. એ એની અંતર્ગત કારવાઈમાં જે છે તે મેં તમને દર્શાવ્યું; આ એનો શ્રેયસ્કર કાર્યકાર છે, એનો પરિચય-પત્ર છે.” વિવેચન, જે આવી નિરીક્ષણ સાથે સંબંધ રાખે છે તે એક શિલ્પ પ્રકારનું કાર્ય છે. હું ફરીથી કહું—વિવેચક સાધોસાય ક્યામીમાંસક કે ફિલસૂફ હોઈ શકે; મનોવિજ્ઞાનિક કે નીતિશાસ્ત્રી તરીકેનું કાર્ય એ એમાં ઉમેરી શકે; એ સાહિત્યિક ઇતિહાસ કે તુલનાત્મક સાહિત્યભાસ પ્રત્યે વળી શકે, પણ ફિલસૂફી, ઇતિહાસ વગેરે તો પરલક્ષી—કૃતિલક્ષી વિવેચનની પછી આવવાં જોઈએ. બંનેનાં કાર્યક્ષેત્રો જિજ્ઞાસુ છે અને એમને

સેળભેળ થવા દેવાં જોઈએ નહિ.

જો વર્ણન ખૂબ જ સૂક્ષ્મતાથી થયું હોય (અને એવું થવું જ જોઈએ), તો એ કૃતિનાં આંતર માર્ગોમાં ફરી વળ્યું હોય તો એ કૃતિની આંતરિક કારવાઈનાં આદેશોનાં પ્રવેશીને કૃતિની એકતાને ગ્રહણશીલ બનાવે છે; એનાં હલનચલન અને કારવાઈને આપણે જોઈ શકીએ એવી શક્યતા ઊભી કરે છે (રચના કરતાં કારવાઈ વધુ સારી શબ્દ છે, કારણ કે રચનાને વિવિધ અર્થો આપી શકાય); એટલું જ નહિ, એ સહજ રીતે કૃતિના આશય અને સાર્થકતાને બહાર લાવે છે; અને સાધોસાય, કૃતિનું વર્ણન, જે એ કૃતિવિશિષ્ટને જ લાગુ પડતું હોય, કૃતિમાં રહેલી સનાતનતા પર ભાર મૂકે છે અને જેના પર કૃતિ આધાર રાખે છે અને પ્રતિપાદન મેળવે છે એવી સ્થાપી સામાન્ય માનવીય પાર્શ્વભિમર્શી અને ઉપસાવા આપે છે. પ્રત્યેક કૃતિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો આવિષ્કાર છે કારણ કે એ અદ્વિતીય છે, પણ તે સાથે જ એ પ્રતીતિકર પણ છે.

સામાન્ય “વિવેચન”, જે કૃતિની આજુબાજુ આંટા મારે છે તે કૃતિની અવિનાશી મૌલિકતાની વ્યાખ્યા કરવામાં બહુ આગળ જઈ શકતું નથી. આપેલી કૃતિ વિશે એ જે કહે છે તે ખીલ કૃતિ-એને કે કૃતિઓના આખા કુદરતને પણ લાગુ પાડી શકાય. આ મુદ્દો સાગિત કરવાની કસોટી સહેલી છે. આદિત્યની કે નાટકની ટાઈ કૃતિ કે ટાઈ ચિત્ર પરની સમીક્ષા લઈ જુઓ. સમીક્ષાને જેમની તેમ રાખો પણ સમીક્ષિત કૃતિનું ક્ષીર્ણક, અને એના લેખકનું નામ બદલી નાખો, અને હા, અવતરણો ફેરવી નાખો—અને તમે જોઈ શકશો કે સમીક્ષકનાં દીકાટિપણ્ય નવાં અવતરણોને પણ એટલાં જ લાગુ પડતાં હશે; એટલું જ નહિ, આખી બદલાયેલી કૃતિને લાગુ પડતાં હશે! ફેરફાર થયો તેની નોંધ પણ નહિ લેવાય. આનું કારણ એ છે કે સમીક્ષકે દૈત્યિક લક્ષણો પરત્વે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું! મૂળભૂત મુદ્દાઓ પરત્વે નહિ.

એથી તો એણે સાચો સંઘનું શુભાચ્છે, હવે અને ધૂંધળાં સામાન્ય વિધાનોમાં એ સરી પડ્યો હતો. સમીક્ષક કૃતિને આંગળીઓ વચ્ચેથી સરડી જવા દીધી અને કૃતિમાં અનુભવે નિરૂપાયેલા સામાન્ય તાર્કિક કે નૈતિક વિચારોને પકડી લીધા. એણે કૃતિને આ વિચારોના માત્ર ઉદાહરણરૂપે જ જોઈ, કોઈ વિશેષરૂપે નહિ પણ કૃતિ, એની આંતરિક વાસ્તવિકતામાં, આવા કોઈ ઉદાહરણ કરતા કે ખીછ કૃતિઓની આખી એણીમાં રહેલા સામાન્ય વિચારો કરતાં તફાવત જોઈ જ હોય છે.

આની સાળિતી સહેલાઈથી આખી શકાય. દલાવિવેચનમાંથી એક ઉદાહરણ લઈએ. આનંદ દહોતે લખેલી એક ચિત્ર પરની સમીક્ષા:

“એ તો ધ્યાનમાં આવી જશે કે ચિત્રકારે કેટલી કાળજીથી પુનરાવર્તનને અને રંગના જાડા-પથ્થા કે પાતળાપથ્થાની અતિશયતાને ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ચિત્રોના એ સામાન્ય અવશ્ય છે. પ્રત્યેક સીજને શુદ્ધ કદપનરૂપે ઉતારી છે જેનું આત્મતિક વિશેષીકરણ થવાથી એ એના પડોશી સાથે તીવ્રતમ વિરોધમાં જોડી રહે છે. વસ્તુઓમાં છે તેમ સપાટીઓમાં પણ ભેદકતા જોવાવાઈ છે: આકાર કે માપની બાબતમાં એ વસ્તુઓ સમાન નથી. જથ્થાઓ વચ્ચેના સંબંધના જરૂરી સ્મૃતિ-વાહકો સરખાં પણ સિત્ત સ્વભાવનાં તરવે હારા પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે...”

આ પૃથક્કરણ ખીજ કેટલાય ચિત્રોને, જેઓ પુનરાવર્તન અને અન્ય “ચિત્રના સામાન્ય અવશ્યો” ટાળે છે અથવા તો જેમાં જરૂર “શુદ્ધ કદપનરૂપે જોતરી છે અને જેનું આત્મતિક વિશેષીકરણ થવાથી એના પડોશી સાથે તીવ્રતમ વિરોધમાં જોડી રહે” એવું અને છે, તેમને શા માટે લાગુ ન પાડી શકાય ?

આનંદ દહોત ખીજ ચિત્ર અંગે લખે છે : “પ્રત્યેક તરવે એના પડોશી તરવે સાથે એવી રીતે મૂકવામાં આવ્યું છે કે તે એક વ્યથા રચના બનાવે છે. આ રચના ખૂણાઓ (કાંટખૂણા, પહોળા

ખૂણા અને, સાંકડા ખૂણા) વળાંકો. (વત્તેઓએ અંશે પહોળા અને તીક્ષ્ણ) નિત્ય પરિવર્તિત પરિ-માણોની સંતોષકારક વ્યવસ્થા પર આધારિત છે.” અને “આ દેખીતી વિક્ષિપ્તતા કરતાં કશું પણ વધારે વ્યવસ્થિત નથી પૃથક્કરણમાં આગળ વધીએ તો જણાશે કે કશું પણ વધુ પડતું અન-પેક્ષિત નથી...” મને એ વાતનું આશ્ચર્ય છે કે તેઓ “ખૂણાઓની સંતોષકારક વ્યવસ્થા”વાળાં અને “દેખીતી વિક્ષિપ્તતા”માં વ્યવસ્થાને સંજોગપત્ ખીજાં અનેક ચિત્રોની વાત કેમ નથી કરતા. આ વર્ણનમાં તેઓ મોન્ટ્રીઆનની કે જી. વાન વેલ્ડની વાત કરે છે એવી આપશ્યને શંકા જાય, પણ ના, તેઓ તો જુગલ અને માન્ટેગના વિશે લખી રહ્યા છે.

ખીજ એક વિવેચક, જેમને માટે મને ધન્ય જ્ઞાન છે, લખે છે: “એમની કલા પ્રકૃતિની વધુ નજીક રહે છે અને એમનાં કેટલાંક સ્મિદ્યોમાં તો તેઓ પ્રભાવવાદી છે, જેમાં ત્વરિત અને કમ-કમી સંવેદના અનુભવી શકાય છે... કિનારામાં દોલા-વમાન નૌકાઓ અને સંઘોની.”

પણ કોને વિશે તેઓ લખી રહ્યા છે? ડ્યુહી વિશે, કોઈ પ્રભાવવાદી વિશે કે પુરાણી પ્રતિભા વિશે? ના. તેઓ તો મેનેઝિયર વિશે લખે છે. અને આજ વિવેચક ભ્યારે લખે છે, કે “દત્તકથાની કથિતના આવિષ્કારની શત, અતિમાનવીય તરવેથી ભરેલી અને મેગીના સરઘસથી પૂરી થયેલી, પરીકથાઓના ભદ્રુઈ વાતાવરણ અને લહેરી પુરાણપથ્થાના ઉલ્લેખ-વાળી,” ત્યારે તેઓ દેલાકોષ કે પુનરુત્થાનકાળના કોઈ ચિત્રકારની વાત નથી કરતા, અતિવ્યથાઈવાદી ચિત્રકારની પણ નહિ, પણ પેલા મેનેઝિયરની.

તો મઠી, આખરે શક્ય વિવેચન એટલે કૃતિના સાર. એની હકીકત, અને એથીયે આગળ વધીને, જેની વિવેચના કરવાની છે તે ચિત્રને જ જતાવી દેવું, કાવ્ય કે નવલકથાને એના પૂર્ણરૂપમાં રજૂ કરી દેવી, એવું તો નથી ને? જો આમ હોય તો, કૃતિને જે વિદ્યુત ન કરે એવી સમીક્ષા તે

સમીક્ષાનો સંપૂર્ણ અભાવ. પણ હું અંતરજન, આટલી હદે જતા નથી. હું એટલું કહીને સંતોષ માનું છું કે વિવેચકે સંગ્રહનું વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ.

એટલે, સારા વિવેચક કૃતિને સમગ્રવશે, એવું અનુવાદન કરીને કહેશે કે એવું હાઈ શું છે. જો હું શ્વેતા ન હોઉં તો, ધિવોદેએ માવામે અને વામેરીની કવિતાનું અર્થદર્શન કયું હતું તે રીતે. કૃતિ નવી છે કે નહિ એ કહી શકે એવી સમૃદ્ધ સ્મૃતિ વિવેચકમાં જોઈએ. જો એ નવી હોય તો એ અદિતીય હોય અને એવું મૂલ્ય એની નવીનતામાં હોય. કૃતિએ વર્તન હોવું જ જોઈએ અને એણે સાચકલા પણ હોવું જોઈએ. થોડી વાર પછી સત્વના અર્થ ઉપર થોડો પ્રકાશ પાડી શકીશું. આ સત્ય તે સર્જકની ગહનતમ નિષ્ઠાની અભિવ્યક્તિ છે. એટલે, કૃતિના વર્ત્તા કે જોડા મૂલ્યનો આધાર એની વર્ત્તા કે જોડા માતબરતા પરથી નક્કી કરી શકાય. આ માતબરતા એટલે નવા જન્મેલા સ્વા-વર્ત્તા એકમ, કૃતિમાં બધાએલા વિષયની વર્ત્તા કે જોડા માતબરતા. આપણે જાણીએ છીએ કે ખીજી કૃતિઓની લાંબી હારમાળા પછી કૃતિ આવે છે. આનો સાદો અર્થ એ છે કે એ વારસાગત છે, એ માતાપિતાનું સંતાન છે, પણ તે પોતે પોતાની જનક નથી.

૧૦

વ્યવહારમાં વિવેચન બધી વાતોનું મિશ્રણ હોવાથી હકીકતમાં આવું બનતું નથી. વિવેચન વિવેચન સિવાય બીજું બધું હોય છે સર્જક આત્મલક્ષિ-તાથી શરૂ કરી એને અભિવ્યક્તિ આપે છે અને પરવક્ષિતાને પ્રાપ્ત કરે છે. કૃતિ અંતરમાંથી જન્મ-કાયા પછી, બાહ્યકાર પાળીને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધારણ કરે છે સર્જક માનતો હતો કે પોતે પોતાના પર કાબૂ ધરાવે છે પણ તેને લાન યાય છે કે પોતે પોતાનાથી મુક્ત છે. ખીજી બાજુ, વિવેચકો જેઓ પરવક્ષી રહેવાનો કે અંશત એવા હોવાનો દાવો

કરે છે તેઓ મોટે ભાગે આત્મલક્ષિતાને વ્યક્ત કરતા હોય છે.

એમ કહેવાય છે કે લેખક એક નાટક લખે છે, અભિનેતાઓ હાજર જ નાટક ભજવે છે, અને પ્રેક્ષકો ત્રીજું જ નાટક જુએ છે. પરિસ્થિતિ આના કરતા પણ વધુ સંકેત છે. કૃતિનું સત્ય વધુ ખડ-મુક્ત હોય છે. સત્વના ખડો એકબીજાની સામે આવે છે, એકબીજાને વિરોધે છે, એટલું જ નહિ, એકબીજાને તોડી પાડે છે; અને તે ત્યાં મુખી કે કૃતિનું જે કર્ષ બચેલું હોય તે અગણિત, સંઘર્ષો અર્થદર્શનોના ભ્રમભ્રમ. કૃતિ અર્થદર્શનોનું સંગ્રમ-સ્થાન હોય અને એમને માટે કૃતિ બિનજરૂરી બની ગઈ હોય એવું લાગે. કૃતિને એના હાઈમાંથી વિમુક્ત કરવાની જાણ આ પ્રજ્ઞાઓ ન હોય ! પણ એક વાર ભ્યાંનકાર, વિરવિખેરપણું અને વિરોધી અર્થદર્શનો અટક્યાં, તો પછી કર્ષ જ રહેતું નથી. એક વાર કૃતિનું વર્ગીકરણ અને વિવરણ થઈ ગયું એટલે પછી એ અવસાન પામે છે. એને પુનઃજીવિત કરવા એના અર્થદર્શનોની જરૂર જોખી યાય છે, અર્થાત્ એને એવી જનાવી મુકવી જેવી તે પહેલાં કહી ન હોય. બીજા લોકો કૃતિ વિશે શું વિચારવા તૈયાર થાય છે એના કરતાં કૃતિ કશું વધારે નથી. અથવા, ખીજી રીતે કહીએ તો, કિરણ-પ્રસારણના એક પ્રકારના પ્રભાવસ્થાન વિના એ કશું વધારે નથી. આવું કારણ એ છે કે વિવેચકો બીજા લોકો વિશે પોતે જોયે છે એવું કદાચ લઈને પોતાને વિશે જ જોલતા હોય છે અને પોતાના અહમ્મથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેઓ જે લખે છે તેમાં, કૃતિ પોતાના કર્તાનું પ્રતિબિંબ પાડે તેના કરતાં વધારે તો પોતાના મનેવિગાનિક ઘડતરનું પ્રતિબિંબ પાડતા હોય છે. કૃતિ, આપણે કહીએ કે, કર્તાના પ્રતિરૂપના બનાવર્ષ હોય છે જ્યારે એવું વિવેચન વિવેચકનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ, એનું પ્રતિરૂપ હોય છે. પ્રયોગમાં વિવેચન કૃતિના અનુલેખ કરતા વિવેચકનો અનુલેખ વધુ અગ્રે હોય છે.

વિવેચક પોતાનો કદી રહે છે; એ વ્યક્ત કરે

છે પોતાની લાગણીઓ, પોતાનાં માનસિક વલણો, એને બંધિયાર બનાવી દેતાં જમાનાનાં વલણો તેમ જ પોતાના આવેગો અને અભિપ્રાયો. આપણા સમયમાં તો પ્રત્યેક વિવેચક પક્ષ લે છે. પોતાની ઇચ્છાઓ અને પોતાના વિચારોના પ્રતિગિજ્ઞ કૃતિમાં જોવા પૂરતો એનો રસ હોય છે. પોતાની ઇચ્છાઓ અને પોતાના વિચારોના અનુલક્ષ્ય એ કૃતિનો પુરસ્કાર કે તિરસ્કાર કરે છે. કૃતિ, બીજી વસ્તુઓમાં, સ્પષ્ટ રીતે સમયની જીવંત અભિવ્યક્તિ છે પણ તે સાધારણીકૃત છે (universalized) અને તેથી અશાશ્વતની મર્યાદાઓ ઉલ્લંઘીને શાશ્વતમાં પ્રવેશેલી છે. આમ હોવાથી વિવેચકો વિશિષ્ટથી વિશેષ નથી. એમની પ્રજ્ઞા તાત્કાલિકી છે, અસાધારણીકૃત છે, એમના પોતીકા વલણની અનુસરણી અભિવ્યક્તિ છે. બધું જ વિવેચન એની વિષયગત ભૂમિમાં રાખાયેલું હોય છે, બધું જ વિવેચન પત્રકારત્વ છે. વિવેચન, આ રીતે, અભિપ્રાયો અને અધ્યક્ષ આત્મલક્ષિતાનું ઉચ્ચારણ હોય તો આ કારણે જ એ વિકૃત કરે છે.

બીજી બાબતોમાં, જે નિષ્પત્તિ કે માનદંડ ઉપયોગમાં હોવાય છે તે વિવેચનને કૃતિવદ્ધી બનવું અટકાવે છે—આ નિષ્પત્તિ, ભલે પાંચી રસશાસ્ત્ર હોય કે નીતિશાસ્ત્ર કે ફિલસૂફીના નિયમો હોય. કૃતિના પ્રકાશમાં વિવેચકે પોતાના નિષ્પત્તિને પ્રત્યક્ષમાં ચૂકવવા જોઈએ તેને બદલે એ કૃતિને પ્રત્યક્ષમાં ચૂકે છે અને પરિણામે પોતાના સિદ્ધાન્ત કરતા કૃતિને ગૌણ બનાવે ચૂકે છે.

એ વાત સાચી છે કે સિદ્ધાન્ત મૂળે તો કૃતિ પરથી નક્કી થયેા હોય પણ પછીથી ટેવને કારણે, ગતિગતિક રીતે કે માનસિક આગસને પરિણામે કે વધુ પડતી સરળતાને કારણે વિવેચકે પોતાના સિદ્ધાન્તને પ્રશ્નો પૂછવાનું જ માડી વાળ્યું. જેને નિર્મમ્મ જેરસમજ હશેવાય તેની આ વાત છે. ઘણી વાર આપણે તદ્દન જુદી જ વસ્તુની સામે આવીને જોવા રહેવું પડે છે. ન્યારે વિવેચક નીતિની ધર્મની અને રાજકારણની વ્યવસ્થાનો યુક્તિસુ પુર-

સ્કર્તા હોય ત્યારે તો આ વસ્તુ ખૂબ જ ગંભીર બને છે. આવા પ્રસંગમાં કૃતિ નૈતિક, ધાર્મિક કે રાજકારણી વ્યવસ્થામાં ફેરફાર અંશે બપની છે તેના પર તેની ચોખ્ખાચોખ્ખતા જોવાતી હોય છે.

મારા એક મિત્રે, જેઓ રંગમંચીય નિર્માતા છે, પરિચિતિને આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં રજૂ કરી હતી: “મારી પાસે એક સારી મશીનગન હોય, સારી હાલતમાં હોય, અને તે મારા મિત્રો પર ગોળી છોડે તો હું એમ ન કહી શકું” કે તે ખરાબ મશીનગન છે કારણ કે એ મારા મિત્રો પર ગોળી છોડે છે, જે મારી પાસે બગડેલી મશીનગન હોય, જે હમેશાં ખોટી પડતી હોય, અને તે મારા દુસ્મને પર ગોળી છોડવામાં સફળ નીવડે તો હું એમ ન કહી શકું” કે તે સારી મશીનગન છે કારણ કે તે મારા દુસ્મને પર ગોળી છોડે છે.” મશીનગન કોઈ પણ નિશાન પર ફેવી સારી રીતે કે ફેવી ખરાબ રીતે ગોળી છોડી શકે છે તે નક્કી કરવાનું કામ વિવેચકનું છે. એ કેના તરફ ગોળી છોડે છે તે નક્કી કરવાનું કામ રાજકારણી પક્ષકારોનું, સમાજ-શાસ્ત્રીઓનું, રાજકારણી પુરુષોનું કે લેક્ચરરનું છે. પણ ઘણી વાર વિવેચન વિવેચકની મનોદશા પર આધાર રાખે છે—એની અસુવા, વિદેવ, ઈર્ષ્યા, અંગત ગતિઅચળતા. આ બધું સામાન્ય રીતે એક જ ગામમાં રહેતા લોકોમાં જોવા મળે છે. તેઓ મિત્રો છે કે દુસ્મને છે એ હકીકત જ રાજ-બ-રાજના વિવેચનને અપયાર્ય ફેરવવા પૂરતી છે. અને આનું જ વિવેચન, કમલાગ્ને, તાત્કાલિક અસર ઉપગમવામાં શક્તિશાળી હોય છે.

સાહિત્યિક માણસો, લેખકો અને વિવેચકો, એક નાનકડો સમાજ રચે છે, એક પ્રકારનું કુટુંબ હોય તો ય સાથે; અને કુટુંબના સભ્યો એક યા બીજા કારણે કુલ્લક બાળતોમાં મન જોડ્યાં કરી બેસે એવું અહીં બને છે, કુટુંબમાં જ ગંદા કપડાને ધોઈ ન નાખતા તેઓ એને બહાર સૂકવે છે અને દુનિયાને દેખાડે છે. ગંભીર બાબત તો એ છે કે આ કુટુંબની અંગત વાતો વિશે કશું જ

ન જાણતાં હોય એવાં લોકો આવાં વિધાનોને
જેવાં દેખાય તેવાં જ સ્વીકારી લે છે. આમાં માત્ર
લોકો જ છેતરાય છે એવું નથી. પ્રાધ્યાપકો, સંશો-
ધકો અને વધારે દૂરના વિવેચકો પણ એના ભોગ
બને છે. તેઓ તો વિવેચકની પસંદગીમાં વિશ્વાસ
મૂકે છે. તેઓ અનેક દલીલોનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે,
વિકસાવે છે, એમની નોંધ રાખે છે, કારણ કે
આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે, કૃતિ કરનાં કૃતિની
સમજૂતીઓ વધુ અગત્યની ગણાય છે! કેટલાક
બહુશ્રુત માણસો પણ આવી દલીલોની અસર તથા
આવી જાય છે કૃતિને ત્યજી રીતે, એના વિશે
જે કંઈ કહેવાયું હોય તેને જાણ પર રાખીને,
વાંચનારા તો બહુ થોડા હોય છે. કૃતિઓ એમની
પાસે આવે છે અર્થદર્શનો પામીને, ટીકાઓથી
વધુ પડતી લદાઈને, સમજૂતીઓના કોલાહલમાં
વીંટળાઈને અને બાહ્ય હાયાપ્રકાશમાં સૂકાઈને,
આવી રીતે, પ્રસંગોપાત્ત, આખું નવું—અને જૂઠું—
સાહિત્યશાસ્ત્ર અસ્તિત્વમાં લવાયું છે. ખાસ કરીને
નાટકોના વિવેચનમાં આ હિંચાડું છે, કારણ કે
તાર્કિક બનાવો સાધે એ નજીકથી સંકળાયેલું
હોય છે અને પરિણામે એ પત્રકારત્વનાં વધુ નજીક
હોય છે. એનું સ્વરૂપ બીજા કલા કરતા વદન્ધા
લીધેલા સમાચાર જેવું હોય છે.

૧૧

મેં કહ્યું કે સાચો સર્જક ઐકાંતિક નિષ્કાવાજ
હોય છે, એ જ કહે છે તે સાચું હોય છે, પણ
એનાં સભ્ય અને નિષ્ઠાનું સ્વરૂપ જેવું હોય છે!

સર્જક જે વાતો કરે છે તે સર્જકી—બિખળ-
વેલી હોય છે, અને એ રીતે, એ સત્યથી વેગળા
હોય છે. પણ સર્જકે એ બિખળવી છે એ કારણે
જ તો એ જૂઠાણાં નથી કારણ કે બિખળવવું એટલે
સર્જનું અને આત્મજોગ કરવી. સર્જકકૃતિ બિખ-
ળવેલી અને કંપેલી છે એટલે એ જીવંત એકમ,
સ્વાયત સત્તા છે. સર્જન પામેલી કૃતિના વારસદારને
નકારવું એ અશક્ય છે. જૂઠાણાં કિચ્ચારવાં એટલે
છેતરવું, એક વારસદારને ખસેડી બીજાને બેસાડવું.

ખડાઈ કે પ્રચારના હેતુથી સ્વીકાર કે અસ્વીકાર
કરવો એ પ્રતારણ છે. આ પ્રતારણા સંકુચિત છે.
પછી બલે નૈતિક દૃષ્ટિએ તે ઉદાર હોય. સર્જક
પોતાની કલ્પનાનાં પાત્રોમાં પોતાને ઝાળખી લે
છે. ફ્લોબેરનું વિખ્યાત કથન આપણે ગ્રાહીએ
છીએ; “મેડમ બોવરી, એ જ તો હું.” અસત્ય-
વાદીની જેમ સર્જક એક વસ્તુની અવેજીમાં બીજી
વસ્તુ મૂકતો નથી; એ કશુંક એવું બનાવે છે જે
તે જ હોય. એટલા માટે સત્યનાં મૂળિયાં કલ્પનામાં
હોય છે. હકીકતે, મેડમ બોવરી બધી રીતે ફ્લોબેર
નથી; એ ફ્લોબેરનું સત્તાન છે અને નિષ્કારથી એણે
એને જન્મ આપ્યો ત્યારથી એ એના અંકુશ બંધારે
જતી રહી.

એક રીતે, જે સર્જક પોતાના ગૃહીતનો બચાવ
કરે છે તે કપટી છે. એ પોતાનાં પાત્રોને પૂર્વનિ-
ર્ણિત હેતુ તરફ દોરી જાય છે; અમુક નક્કી દિશામાં
વળવા માટે એ ઝોમતે દુરજ પાડે છે. એમણે કેવા
દેખાવુ તે એ અગાઉથી જાણતો હોય છે. આવો
સર્જક પોતાની સર્જકતા અને પોતાના પાત્રો
બંને વચ્ચે ભોગ આપતો હોય છે. એની કલા મન-
વે-પણ રહેતી નથી કારણ કે નક્કી કરેલા પ્રદેશની એ
આડતીપજ હોય છે; એના પાત્રો માત્ર કંકુપુતળાઓ
હોય છે. એ જે કંઈ કરે છે તેમાં કશો આવિષ્કાર
નથી હોતો માત્ર ઉદાહરણ અને સમજૂતીકરણ હોય
છે. બધું અગાઉથી નક્કી થયેલું હોય છે. જે સર્જક
પોતાના ગૃહીતનો બચાવ કરે છે તે સારી શ્રદ્ધામાં
કામ નથી કરતો; એ નિષ્કાવાન ન રહી શકે. એનાં
પાત્રો કે એની કૃતિ આપણામાં વિરમય જન્માવી
શકતા નથી. કેહવું પણ ગૃહીત નિરપેક્ષ રીતે કે પર-
લક્ષી રીતે સાચું હોતું નથી. જે સર્જક
પોતાના ગૃહીતનો બચાવ કરે છે તે બીજાં શક્ય
સત્યો કરતા પોતાના ગૃહીતને આગળ ધરે છે.
અલગત, પોતાના ગૃહીતનો બચાવ કરતો સર્જક
નિષ્કાવાન સર્જક હોઈ શકે જ્યુ તે જેટલા પ્રમાણમાં,
સચેતપણે કે અચેતપણે, પ્રાથમિક આશયોને પાર
કરીને પોતાના ગૃહીતથી જેટલો દૂર જાય, પોતાનાં

પાત્રો પર માથા મૂકે અને પોતાની સર્જકતાના વહેણમાં એમને આગમ ધષપા દે તેટલા પ્રમાણમાં મે જણાવ્યું છે કે મોટાભાગના લેખકો પ્રચારના ખ્યાલથી વખનાનું આરબે છે, પણ મહાન લેખકો તો તે છે જેઓ પ્રચારસાહિત્ય પેદા કરવામાં નિષ્ફળ નીવડતા હોય આખરે એમના પાત્રોને સર્જકની શીતો અપર્શ થાય છે

હમણા ઘણા વખતથી નોકર મમચની જરૂર વિશે વાતો થવા કરે છે અને સમજવું નથી કે એનો શો અર્થ છે પ્રાચીન, આદ્ય બ્રાહ્મણમાંથી ઉદ્ભવતું એ કોઈ નવન્ય છે? લોકો વડે લખાયેલી રંગમંચિનું એ કોઈ સ્વરૂપ છે? જો એમ હોય તો નોકરોનો અર્થ આપણે કયો કરીએ છીએ? લોકો માટે લખાયેલી, શૈક્ષણિક કે રાજકારણી રીતે શૈક્ષણિક એવી એ રંગમંચિ છે? જો એમ હોય તો આપણે પ્રચારમંચ રંગમંચ, પગલ રંગમંચ, જેના નિષ્ઠા સત્ય અને મૂલ્ય આપણે નકારી છે તેની રંગમંચિ તરફ પાછા જઈએ છીએ આ જાતની રંગમંચિ રાજ્યના આયોજન સાથે સંકળાયેલી છે અને જે કોઈ સત્તા હોય તેના હાથમાં એ બૌદ્ધિક પ્રગતિપાત્ર બની રહે છે રાજ્ય-આયોજન હું જાણી કરીને કહું છું કારણ કે કૃતિને પોતાને કોઈ આયોજન નથી હોતું કે એને કોઈ અર્થ નથી હોતો એમ હું કહેતો નથી આયોજન કૃતિસ બધી હોયું નેઈએ, કૃતિમાં હોયું નેઈએ, બહારથી લાદેલું ન હોયું નેઈએ એ સિવાયના અર્થમાં થયેલું આયોજન કૃતિને પોતાના સાચા પ્રયોજન માંથી વિન્યુત કરે છે અને એના અર્થને નિવૃત્ત કરે છે વાગ્દત્તમાં થોડા એટલે તમે, અમે, હું, સાહિત્યમાં આપણી જાતને અલિપ્ત કરવાનો

સત્તા છે

એટલે, લેખક શું કહે, કે ન-હે એવું વિચારે, પોતાના અગત્યમતાતરો, પગિતાપ અને આદ્યોને સામિત કરવા મગે, પણ એ ગદ્યાયની પાઠ જઈને એણે પોતાની જાતને સર્જકતાને અધીન કરી દેવી નેઈએ એને એકાએક લાગે છે કે એકી સાથે અપેક્ષિત અને અનપેક્ષિત એવું એક વિચાર પ્રકાશમાં આવે છે અને નજર સામે ટીપ્પણે છે એની નજર ચડતું આ વિચાર આપણે જે વિશ્વમાં જીવીએ છીએ એવું જ વિગ્રમપદાર્થ છે, આપણા રોજિંદા ધમસાણમાંથી પ્રચિત્ત મળતી વિરતિની ક્ષણોમાં એના તરફ ધ્યાનથી અને તાજગીપૂર્ણ નજરથી જોઈએ ત્યારે એની વિગ્રમપદાર્થતાનો ખ્યાલ આવે છે સર્જકે આ વિશ્વને અનિત્યમાં આવવા રેવું નેઈએ એ સાચું અને નાનુંક હોય છે સર્જકે એને જન્મવું નેઈએ નહિ કે એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના ચેડા કરવા નેઈએ નહિ એણે એની સામે જોયું નેઈએ અને મહત્તમ એકાગ્રતાથી એને પામી લેવું નેઈએ એને પોતાને એવી જાપ પડવી નેઈએ કે પોતે પાત્રોને એમની પોતાની રીતે જોવા દે છે અને પોતાના દોરી-સચ્ચા વિના નવાવેને ગૂંચ થવા દે છે સર્જક પોતાની આત્મલક્ષિતાના તટગ્રય પ્રજ્ઞા તરીકે વર્તે છે અને એનાથી દૂર જાઓ રહે છે એને વિશે પોતાને જે કહેવું હોય તે પછીથી કહે, બરપૂ કે પોતાના વિવેચક થવાનો, તીતિશાસ્ત્રી, તત્ત્વવેદા કે માનસ શાસ્ત્રી બનવાનો એને અધિકાર છે, એ વિશે શું વિચારવું તે પોતે કેટલોક વખત જાણેતા ટોનો નથી એને વિશે એણે મશુ વિચારવું નેઈએ નહિ એણે એના અગિત્યની નોંધ લેવી નેઈએ જો સર્જક સપૂર્ણ સચેતસ અને પગલથી દશે તો એ જાણી શકશે કે પોતાના સર્જનનું વિશ્વ જન્મ ધરવા માટે કહે છે અને એ વિશ્વને પોતાના નિયમે, તર્કપદ્ધતિઓ અને દૈવ હોય છે પણ એણે એને એ જોવું હોય તેવું, એ જોવું હોઈ શકે તેવું એણે

[અનુસંધાન પાન ૮૪ ઉપર]

ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રોમાં સામ્યવાદની નિષ્કળતા

માર્કસનું દુર્ભાગ્ય બલો તેા માર્કસનું પણ એણે ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત અનેલા, શહેરી કામદારો (પ્રોલેતારિયતો)થી ઉભસતા દેશો. માર્કે સામ્યવાદી ક્રાંતિનું વિજ્ઞાન બાપ્તુ—‘પુરસ્કાસ્ટ’ થતું. પરંતુ, ઇતિહાસ એની ભવિષ્યવાણીને બધો નહિ, ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં સામ્યવાદનો અજ વાગ્યો નહિ; અને જ્યાં કરી ધારણા ને ગણતરી રાખેલી નહિ એવા પછાત જનવાણી અલપવિકસિત ખેતીપ્રધાન દેશોમાં જ એનો પગકંડો પેઠો !

અને માર્કસની સાથે દુનિયાનું દુર્ભાગ્ય બલો તેા દુનિયાનું કે આ ખેતીપ્રધાન દેશોમાં ભારે ધમપછાડ પછી ય પાવાની કૃપિ સમસ્તવા ઉઠેલાવાનો એનો મનસ્વો ફેળ્યો નહિ.

૧ : રશિયાઈ અખતરો

સામ્યવાદ (કમ્યુનિઝમ) વિષે એક એવી દંડ માન્યતા સ્થાપિત બની ગઈ છે કે, બીજા બાળતના એના વિરોધીએ પણ કૃપિ બાળતમાં ખેંચાતા રહ્યા છે. આ માન્યતા એવી છે કે અલ્પવિકસિત દેશોએ ને પોતાનો ત્વરિત વિકાસ સાધવો હોય તેા સામ્યવાદી આર્થિક પદ્ધતિને અપનાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. અને એના ઉદાહરણ તરીકે રશિયા-ચીનની આર્થિક પ્રગતિની વાત આગળ ધરવામાં આવે છે: ‘જુલો કેટલા દેશ સમયમાં એમણે કેવી પ્રગતિ સિદ્ધિ સાધી છે !’

પ્રથમ તેા, આ ‘પ્રગતિ સિદ્ધિ’નો શો અર્થ કરવો એ વિષે જ વધારે જિંડા ઊતરવાની જરૂર છે; રશિયાનું ઉદાહરણ લઈએ તેા એણે અલગત

ઔદ્યોગિક વિકાસના ક્ષેત્રે ૪૭ વર્ષમાં ઘણી મોટી કાળ ભરી છે એમ જરૂર કહી શકાય.

પરંતુ, કરી નિર્ણય કરી એસતાં પહેલાં એ વિચારવું જરૂરી છે કે રશિયાની વિશાળ વસતીમાંથી કેટલાનું જીવનધારણું ખરેખર જીવું બાપ્યું છે ?

—ને રશિયાની અરખાઈ. વધુ મોટી જનસંખ્યા હજી સાવ પછાત દશાનું હાલભાગી. જીવન જીવતી હોય, અને શહેરો નગરોના ઔદ્યોગિક વિકાસની ભીસમાં વિશાળ મામવિસ્તારો જૂખડી-ખારશની સ્થિતિમાં રીબાત હોય તેા ?

—બદ્ધે, શર્યાતો અને જંગી ઉલોગોની દોડમાં રશિયા જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતી અને ખેતરો જ પાવમાથ સ્થિતિએ ધોલધાઈ ગયાં હોય તેા ?

દૂંકમાં, અર્ધી પ્રજા ‘સંસ્કારી’ અને અરખી ‘જનજન’— એવું મિત્ર બાપ્તુ થતું હોય તેા ? એ

પછી એ દેશની સમગ્ર આર્થિક પ્રગતિની વાત નવેસરથી વિચારવી જરૂરી નથી શું ?

● એટલું જ નહિ પણ જે અરથી પ્રજા આર્થિક રીતે 'સુખી' અને ભૌતિક રીતે 'સંસ્કારી' બની તે કેટલી લાયકર અમાનુષી ચાતનાઓને બોલે ? માનવમૂલ્યની ગણતરીએ કેટલી કિંમત ચૂકવ્યા પછી ?—એવા સવાલ પૂછવા બિલકુલ જ અરમાને નહિ ગણાય.

ગોઝારો સ્તાલિન યુગ

સ્તાલિન યુગ એટલે, ઓછાં નહિ, પૂરા ત્રીસ વર્ષનો ગોઝારો યુગ ! આ દરમ્યાન, એક બાજુ, 'સમાજવાદી સમાજરચનાનો કાળ પૂરો થઈને સામ્યવાદી વર્ગવિહીન યુગનો આરંભ થયો છે'—એવા દાવાઓ કરવામાં આવતા હતા, અને સ્તાલિનની પ્રેરણા તથા સૂચના અનુસાર ત્યાંના સાહિત્યકારો અને કલાકારો મામવિસ્તારોના રૂડા-ફપાળાં મોહક ચિત્રો આલેખતા થાકતા ન હતા ! ત્યારે, ખીણ બાજુ, ૨૦ કરોડમાંથી ૧ કરોડ જેટલી પ્રજાનો 'ધ્વંસ' કરી નાખવામાં આવ્યો હતો અને રાજ્યહસ્તકર્તા ખેતરો તથા સામૂહિક ખેતરો ઉપર હંસરડા કરતી મોટાભાગની પ્રજા ઝારના જમાનાનો રોટલો ધ નિરાતે મેળવી શકતી ન હતી ! રજે ડોઈ આને સામ્યવાદની અને રશિયાની બદનામી માટે છરાદા-પૂનંદ 'જહુ' કરેલું બનાવટી ચિત્ર માને. ખુદ કૃશોવનાં પોતાનાં બચાવ અને ત્યાંના જ લેખકોને હોયે "આપવીતી" સમાં લખાણમાં અને કૃશોવના કારભાર દરમ્યાન કેટલેક અંશે પ્રગટ થઈ શકેલાં બધાનો પછી ડોઈ બહારના ઉપર કશે આલેખ કરવાનો રહેતો નથી.

બિન-સ્તાલિનીકરણના મૂળમાં

હકારતે, તો, કૃશોવની બિનસ્તાલિનીકરણની જોહાના મૂળમાં જે ડોઈ ગંભીર સમસ્યા હોય તો તે આવી હતી :

(૧) મામવિસ્તાર હતાશ થઈ મૃતપ્રાપ્ત : દશ્યએ દસડાયો હતો : અન્ન અને ખીજ કાચા માલનું

ઉત્પાદન ચોક્કાવનારી હદે નીચે ગયેલી ગયું હતું.

(૨) રોજીદા ઉપભોગની ચીજ વરણ્યો— "કન્ઝ્યુમર્સ યુઝ"માં કરોકટી આવી હતી. અને શહેરી ટેકનિશિયન-કારીગર-કામદાર વર્ગ તથા ઉદ્યોગવિકાસમાં ચારીરૂપ બનેલો-તાલિમબદ્ધ નિષ્ણાતોનો મધ્યમવર્ગ પણ યાકયો હતો.

(૩) પક્ષના સત્તાધારીઓ અને નોકરશાહીએ રશિયાનું સંરક્ષણ અને ઔદ્યોગિક વિકાસને નામે, દેશ આખા પર અત્યાચારી ચોપાર ઉતાર્યો હતો.

(૪) સમાજવાદી-સામ્યવાદી વિકાસની આંધળી ઝંઘની નીતિએ સામાજિક મૂળિયાં જ ખોદી નાખ્યાં હતાં !

એક નિષ્ણાત જણાવે છે :

● સ્તાલિન અને તેના વારસદારો ગમે તેટલી બડાશ મારે, પણ ૧૯૬૦ સુધી તો તે અન્ન ઉત્પાદન હેતુ પોતાની ૧૬૨૭ પૂર્વેની કક્ષાએ પણ પહોંચ્યું ન હતું !

ખીજે નિષ્ણાત જણાવે છે.

* ક્રાંતિ પૂર્વે, ઝારના જમાનામાં એટલે કે ૧૯૧૩માં ત્યાંના ખેડૂત જેટલું પકવતો હતો એટલું ક્રાંતિબાદ ૪૦ વરસે પકવતો ન હતો !

કૃશોવના પતનના મૂળમાં

કૃશોવે સત્તા પર આવતાં આ કલંક ધોઈ નાખીને ૧૯૫૬માં તો ૧૮ કરોડ ટન ઉપર કૃદકો મારી જવાની ખનાહીસ સેવેલી ! સામ્યેરીયાના પ્રદેશમાં રાજ્ય ખેતીના જગી નવતર પ્રયોગોના ધમધમણા માર્યા પછી ધ પરિણામ તો વકરીને બેઠું ! ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૧ નાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન ૧૨ ફે લાખ ટનથી ૧૪ લાખ ટનની મર્યાદામાં જ અટવાતું રહ્યું !

(કૃશોવના અમલ દરમ્યાન જે ઉત્પાદન વધ્યું હતું તે, એટ બાજે, ૩૦ ટકા નવી જમીન ખેડાણમાં લાવવાને કારણે જ.) અ તે તો—

— "માયાદીક" ઉત્પાદન ૧૯૫૮માં હતું તેનાથી ઓછું થયું હતું. પરિણામે,

-કૃષોવને તેના દાના દુશ્મન અમેરિકા પાસે
અન્ન માટે હાથ ધરવો પડ્યો હતો ।
વાત સીને વિદિત છે કે કૃષોવના પતન માટે
આ નિષ્ફળતા એક મુખ્ય કારણ હતું.

જડબેસલાક ચોકડું

કૃષોવનો કે રતાંલિનનો વાંક નથી. મૂળશ્રુત
વાત સામ્યવાદના જડબેસલાક દમનશીલ ચોકડા-
નોજ છે.

* જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં ખેડૂતને સ્વતંત્ર
ઉત્પાદક મિત્રાવી દધને ફરજીયાત 'સહકારી', 'સામુ-
હિક', 'સરકારી' અને ચીનમાં 'કમ્યુન' પદ્ધતિમાં
જરૂરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં બધે જ, આખા
દેશનું અજ અને ઠકાયા માલતું ઉત્પાદન લયડ્યું છે.

* સામ્યવાદી તંત્રમાં જ્યાં જ્યારે ખેડૂતનો
વ્યક્તિગત ઉત્પાદક અને અલિક્રમ ટકાવવાના
અવારનવાર પ્રયાસ થયા છે ત્યાં ત્યારે પરિણામ
આખે વળગે એવું આંખું છે જ.

રશિયાની જ વાત આગળ ચલાવીએ. રતાંલિને
કૃષિનીતિ અંગે અનેક ધર્ષણો અને કઠોર
આધારો અનુભવ્યા હતા. દા. ત. ૧૯૩૦-૩૪ માં
ફરજીયાત સમૂહખેતરોના પ્રયોગ દરમ્યાન ખેડૂતોએ
નાસી બીડીને પોતાની પાસેનાં કોરોની જ કતલ
કરીને સામે જવાબ વાળ્યો હતો; રાષ્ટ્રનું
અરધાઅરધ પશુધન રૈસાઈ ગયું હતું । પરિણામે,
ભૂખમર અને દુકાળે દેશમાં દાટ વાળ્યો હતો.

આવા અનુભવોને અંતે સમૂહ ખેતરમાં જોડવા
તૈયાર ન થાય તેમને માટે જીવવાનું જ અશક્ય
હતું - એ રખે વિસરીએ, પાછળથી ખેડૂતોને તથા
ઔદ્યોગિક કામદારો અને કોમીસના કર્મચારીઓને
'ખાનગી વાડા' આપવામાં આવ્યો હતો.

કૃષિક્ષેત્રે ખાનગી

માલિકીનો અમલકાર

આંખો ઉઘાડી નાખે એવી અમલકારિક હકીકત
એ છે કે—

* રાજ્ય ખેતરો અને સમૂહખેતરોને હસ્તક કુલ

જેણે જમીનના ૬૭ ટકા અને 'ખાનગી વાડા'
તરીકે વ્યક્તિગત આપવામાં આવેલ જમીન ૩ ટકા
હતી. આમ છતાં, આખા દેશમાં જે કુલ ઉત્પાદન
થાય છે તેનું લગભગ અરધું ઉત્પાદન આ ૩ ટકા
'ખાનગી વાડા'માં થાય છે. અને બાકીનું અરધું
જ ૬૭ ટકા જમીનવાળા સરકારી-સામુહિક
ખેતરોમાં ।

"ખાનગી માલિકીનો આ જાદુ" કૃષોવના વારસ-
દાર (પાર્ટીના મુખ્ય) મંત્રી એન્ડ્રેવે સમજી લીધો
જણાય છે. એટલે જ તે, સત્તામાં આવતાં જ એણે
એવો એકરાર કરી લીધો હતો કે:—

ખાનગી વાડાએ ઉપર કામ કરનારાઓની
અમત જરૂરીયાતોને સંતોષ - એ પોતે જ એક
મહત્વની વસ્તુ છે; એના તરફ ઉદાસીન રહેવું એ
જોડું છે...છેલ્લાં ચૌદાંક વરસો દરમ્યાન લાદવામાં
આવેલાં અનેક નિયંત્રણો નિયંત્રણો હવે દૂર કર-
વામાં આવ્યાં છે."

રશિયન ક્રાંતિની ૪૭મી વર્ષગાંઠે રશિયાના
સર્વોચ્ચ નેતાના આ શબ્દો ખાસ કરીને કૃષિક્ષેત્રે
"જહેર માલિકીની નિષ્ફળતા" અને "ખાનગી"
માલિકીની સફરતાના એકરારપ નથી શું ?

છેક તાબેતરમાં, ખેડૂતના વધુ ને વધુ અંગત
હિત દ્વારા વ્યક્તિગત અલિક્રમની દિશામાં નવા
સુધારા ચર્ચ રજાની વ્યાતરી બહાર આવી રહી છે.

યુગોસ્લાવીઆનો અલિક્રમ

રશિયાર્થ સામ્યવાદની ખેતીવિષયક નિષ્ફળ-
તાના આ સંજીન પૂરાવાઓ છે. આ પછી સામ્ય-
વાદી અથર્થીતિ અસ્પષ્ટિકસિત, ખેતીપ્રધાન દેશો
માટે કેટલી ખતરનાક છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જવી
જરૂરી છે.

અને હજી વધુ ખાતરી કરવી હોય તેણે રશિ-
યાના મૂળજોતના અને જમના યુગોસ્લાવીઆના
પ્રયોગો તરફ નજર નાખી. ૧૯૫૦ સુધી એણે
રશિયાર્થ રાહ અપનાવેલાં ૧૯૫૦ના "સહકારી"
ખેતીના કાર્યક્રમ પછી તેની આંખો બીધી. ૧૯૫૩
પછી તે તેણે ખુલ્લુંખુલ્લા "પીછેઠા" કરી: નવાં

સહકારી ખેતરો બંધ કર્યાં. છતાં થવા ઈચ્છનારાને છૂટા થવા દીધા.

-૧૯૬૦ સુધીમાં તો ૮૦ ટકા જમીન ખાનગી માલિકી નીચે આવી ગઈ હતી (સરકાર પાસે ૧૫ ટકા અને સહકારી સામુહિક પાસે માત્ર પાંચ જ ટકા !)

-પરિણામ અમત્કારિક આવ્યું: ક્રાંતિ પૂર્વે (૧૯૪૮), સામ્યવાદી જડનીતિ નીચે (૧૯૫૦), અને નવી નીતિ (૧૯૫૬) નીચેના ઉત્પાદનની સરખામણી કરીએ:

૧૯૩૮	૧૯૫૦	૧૯૫૬
ધર્ણ ૩૦ લાખ ટન	૧૮ લાખ ૩૦ હજાર	૪૦ લાખ
મકાઈ ૪૮ ,,	૨૧ ,, ૩૦ ,,	૬૭ ,,

-ક્રાંતિ બાદ ઉત્પાદનમાં ખીછેકેંક થયેલી તેને બદલે નવી નીતિના અમલ થતાં એવડી ફાળ બરી શકાઈ હતી !

આ કાંઈ અપવાદરૂપ દ્રષ્ટાંત નથી. રશિયાઈ પેટર્નની આ સામૈનિક રસમ છે: પૂર્વજમીની, હંગેરી, બલ્ગેરીયા, પોલેન્ડ અને કયુબા સુધાના અનુભવો એક જ સત્ય પ્રગટ કરે છે.

અને કોઈને રશિયા કરતા વધુ વિલક્ષણતાવાળા સામ્યવાદી ચીન વિશે જાણવા રહી જતી હોય તો "ચીની પેટર્ન" નીચે એકતોની થયેલી જૂડી બેઠાલીની કઠાણી ચ સાંભળવી રહી.

૨ :

ચીની પ્રયોગ

રશિયા અને રશિયાઈ વર્તુળના ઉપગ્રહોની ભારે પછડાટો પછી ચ ચીની કમ્યુનિસ્ટો અખતરો ઇતિહાસનો અપૂર્વ અખતરો બની દુનિયા ભરમાં ગવાયો છે. ભલ્લભા વિદેશી નિષ્ણતો પણ એવું વાંચી-સાંભળીને જ નહિ, જતે ચીનના પ્રવાસે જઈ અભ્યાસ કરી આવ્યાના સંતોષ લેતા, એની બોલ-બાલામાં ઘસડાયા વિના રહ્યા નથી.

સ્તાલિનના સ્વમુખે-

[બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્થિતિના, વડાપ્રધાન ચર્ચિલની સ્તાલિન સાથેની મુલાકાતમાં થયેલી વાતચીત

ચર્ચિલ : કહો જોઈ, આ યુદ્ધ દરમિયાન તમારા પર જે આક્રમ આવી પડી તે સામુહિક ખેતીની નીતિ (૧૯૩૦ થી ૧૯૩૪) અખત્યાર કરવા બતાવે જે આક્રમ બેતરેલી એના જેવી જ ગણાય કે વધારે-ઓછી ?

સ્તાલિન : ના રે, તો, સામુહિક ખેતીની નીતિ તો ભયંકર લડાઈ હતી.

ચર્ચિલ : અને હવે કે એ તમને બહુ ભારે પડી હતો કેમકે ત્યારે કાષ્ટ થોડાક હજાર ખાનગી દાનો-જમીનદારો સાથે જ કામ લેવાનું ન હતું. બદલે લાખો નાના માણસો એમાં સંડોવાયેલાં હતાં.

સ્તાલિન : હા, એક કરોડ ! ભયંકર ઘટના હતી. ચાર વરસ એ આલ્પ હવું.....

ઇન્દ્રજીવની એથે ભયના ઓળા

પરંતુ એ ચ નજી બેતરી જતા કાંઈ બહુ વાર લાગી નહિ. ૧૯૬૧ આવતાં આવતાં તો ખરેખર ભયના ભયંકર સત્તાવિરોધની ઈથ બગાડી ચૂક્યા હતા. 'જંગી ઉત્પાદન'ના અમત્કારિક આક્રમની ઇન્દ્રજીવ, અને જગતમાં સામ્યવાદની હિંચ કક્ષાએ સર્વપ્રથમ પહોંચી જવાની - રશિયા જેવા શુરુને ચ પાછળ નાખી દેવાની - અત્તની જાહેરાતો: જાહેરાતો જ નહિ ખરાખરીની ચુરાદ પછુ: અંતે, કાળમુખા દુષ્કાળો સામે ભોંડી-જડી પડી. સામ્યવાદની નિષ્ફળ કૃતિ-નીતિની પેકળતા ખુલ્લી પડી.

* બીજી બધી સિદ્ધાંત-ચર્ચા અને બધા વિતંડા-વાદ લોકોના પેટમાં કેટલું અન પહોંચ્યું એ એક જ નિષ્ણાંક કસોડી આગળ ફર હાંસીરૂપ પૂરવાર થયો.

- છેક ૧૯૫૬માં જ ચીની પ્રખરે ડેંગિરનાં ફોર્તરો, બોપળાનાં ફૂલ, જંગલી વેલા, પાટાપાના છોડનો પાંદડો, ખીનનો કચરો અને પાણી ઉપરની શેવાળ ખાવાની 'લેલામથુ' કરતા સરકારી હુકમો છૂટ્યા હતા.

- ૧૯૬૦-૬૧ માં લાખો ખેડૂતોને અને નગર-જનોને કુંબરાઓમાં જળને ખાધ શકાય એવા જંગલી છોડ-વેલા ખેંચી લાવવા મોકલવામાં આવ્યા હતા.

- ચીનના રસ્તાઓ ઉપર અને ગામડાઓમાં ફરતાં દેખાતાં (પાણેસાં) ફૂતરાં અને ગિલાડીઓ સુહાં લક્ષાદ્ અદ્રશ્ય બની ગયાં હતાં. ચકલીઓ, કબૂતરો, કાગડા, ડાયલો વગેરે પંખીઓ જંગલ-માંથી લગભગ અદ્રશ્ય થયાં હતાં (આંકડા આપવામાં શરા ચીની રાજકર્તાઓએ એક જ વરસની કુખે-શમાં સવા બે અબજ પંખીઓનો લક્ષ યર્ધ ગયો હોવાની જાહેરાત કરેલી.)

- બિખારીઓનાં ટોળાં અને અનનુકૂલોનાં ફિસ્સાઓ વધી રહ્યા હતા.

- અનનનાં કાળાં બળર જામ્યા હતા, અને સરકારી અનનદેનોના જ કમ્પારીઓના હાથ એમાં ખરડાયા હતા.

- હોંગકોંગની એક જ પોસ્ટ ઓફિસેથી ત્યાં વસતા ચીની નાગરિકો રોજનાં ૫૦,૦૦૦ અનનનાં પાસેલો ચીનમાં પોતાનાં સર્ગા-સંબંધીઓ માટે રવાના કરતા નોંધાયા હતા (૧૯૬૦માં); અને ૧૦૦૦ થી વધુ પેઢીઓ આ રવાનગીના કામમાં રોકાઈ ગઈ હતી.

- ૧૯૬૦ના એક જ વરસમાં ૩૦૦૦ શાન્ગહૈ પ્રાંતમાં ૩ થી ૫ લાખ માનવીઓ જાખના કોરેલા મોરોવાળા મૃત્યા હતા.

સળવળતો જંગરાંચિ

પ્રખની પાસેથી પશુની જેમ પેતરૂં કરાવનારી કબીરાસાદી સરકાર પેટ પૂરતું ધાન ધરવી ન શકે તો પ્રખના જંગરાંચિનો લાવા સળવળા ચીક્યા વિના નુરહે એ સજ સામ્યવાદી સંપાને જ બોધ-

પાઠ રૂપ બની ગયું.

- રોડી રમખાણો, હિજરતીઓની વબુજારો, (એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં અને બ્રિટિશ પ્રદેશના હોંગકોંગની સરહદો સુધી), ઠાપસાની ખાલોમાં કામદારોની હડતાળો, વિદ્યાર્થીઓમાં જૂન-વિરોધી નિદર્શનો, ઉપરાત ચીની ક્રાંતિઓની તળજી શાંગહાઈમાં શુપ્ત વ્યવસ્થિત અપોલોનો બોમાં થઈ ગયાં હતાં.

* બધા સિદ્ધાન્તો અને બધા વિવાદોને મિથ્યા કરવાની આ હકીકતો સામ્યવાદી કૃપિનીતિતું નગ્ન રૂપ પ્રગટ કરી નથી દેતી શું?

નવી દિશાનો ધક્કો

અલખત, આ પછી, સત્તાધારીઓને નવેસરથી વિચાર કરવાની ફરજ આવી પડી જ હતી.

શરૂઆતમાં તો, દોષનો ઠાપસો પક્ષમાંના અને બહારના છૂપા ફગાવોરોને નામે ચલાવ્યો. પશુ એ ક્યાં સુધી ચાલે?

સાદી વાત એટલી જ હતી કે અંતે તો, ખેડૂતોને પોતાનું કિત દેખાય તો જ તેમનો ખેતી માટેનો ઉત્સાહ ટકી શકે એમ હતો.

અને, જરાક વિચાર કરનારને ય એ વાત પણ સમજાય એવી હતી કે

* અંતે તો, ક્રાંતિનો મૂળભૂત હેતુ ય બહુજન સમાજનાં સુખઆનંદોને જ હતો. 'દેશ ખાતર' 'ભવિષ્યના સ્વર્ગ ખાતર,' વર્તમાન ત્યાગ અને ભોગ આપવાની વાત પશુ ખેડૂતના પ્રાયશ્નિક સુખ-શાંતિના પાયા પર જ ટકી શકે. એવી સ્વેચ્છા-સંપતિ વિના કોઈ મહાન દેખાતું ધ્યેય પશુ સફળ થવાનું નથી.

* અંતે તો, માનવી એના સહજ અવસ્થા દારા, એની પાસેની સહજ સંપત્તિ અને સાધનો ઉપરની માલિકી દારા, પોતાના અને સમાજનાં સહિયારાં હિતનો પુરસ્કારો જનતો હોય છે.

નવી નવાઈની વાત એ છે કે સામ્યવાદી મૂર્તિ સંપાને ય આ મૂળભૂત વાત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો ન થયો.

-કચ્છનની માલિકીનું જડખેસલાક ચોકડું દીધું કરવું જ પડ્યું કચ્છનનો સૌથી મોટો આધાર ખેતીઉત્પાદન ગણાય એ ખેતીઉત્પાદન ઉપરનો કચ્છનનો કાબૂ દીસો કરવામાં આવ્યો- 'ઉત્પાદક ક્ષિત્રો' અને ત્યારબાદ 'ઉત્પાદક ટીમો'ના હસ્તક વહીવટ પહોંચી ગયો

૧૯૬૦ ના નવેમ્બરની સરકારી જાહેરાતમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે—

“હવેથી કચ્છનની મર્યાદા સમિતિ, ગણુ બહુ તો, ઉત્પાદન અંગેની યોજના તૈયાર કરી આપશે પરંતુ તે સીધી રીતે ઉત્પાદન ક્ષેત્ર દોરવણી નહિ કરે- ડખલ નહિ કરે.....”

ખાનગી માલિકીનાં પગરણ !

પરંતુ, આટલેથી પતે એવું રહ્યું ન હતું. રશિયામાં અને બીજા સામ્યવાદી દેશમાં જ હારે આધારો પછી જેમ રાજસત્તાને નમવું પડ્યું હતું તેમ અહીં પણ નમવું પડ્યું જ; કદર સામ્યવાદી માંએને પણ ખાનગી માલિકી આગળ ઝૂકવું પડ્યું

-રશિયાની જેમ ચીનમાં પણ ખેડૂતને ‘ખાનગી’ માલિકીનો પોટો (વાડો) આપવામાં આવ્યો.

-એટલું જ નહિ પણ એને ખુલ્લા બજારમાં વેચવાની ય છૂટ આપવામાં આવી.

આમ, કચ્છનના સર્વાધિકાર ઉપર એવડો ફટકો પડ્યો.

પરિણામની દૃષ્ટિએ આ નાનકડો ફેરફાર પણ હારે નોંધપાત્ર બની ગયો ખેડૂતને પોતાના ખાનગી વાડામાં અનાજ, શાકભાજી ઉગાડવાની તથા મરચાં-કુકર-કુકર ઉછેરવાની અને એનો આર્થિક લાભ તેને મળે એવી બજારની તક મળતાં તેણે ચમત્કાર કરી ખતાવ્યો :

* ઘણા ખેડૂતો આ ઉપ-ધંધામાંથી પોતાની કુલ આવકની ત્રીજી અને કેટલીક વાર અરધો અર્ધ રકમ પેદા કરતા થઈ ગયા હતા.

સામૂહિક માલિકીમાં સુરગ !

ચીની કૃષિનીતિની આ પીછેઠઠથી દેશને લાભ

યથો હોવા છતાં માંએને નિરાંત વળી એમ તો નહિ દઢી શકાય.

એક બાજુ, ખેડૂતને મર્યાદિત સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છૂટકો ન હતો અને આપી ય ખરી. પણ બીજી બાજુ, ‘જમ પેદા પડવાની ભીતિ’ બગી હતી !

કચ્છનની ખેતીમાં તો હજી ખેડૂતનું સ્થાન મજૂરીઆ જેવું જ હતું. માલિકી અને વ્યવસ્થા ‘ક્ષિત્રો’ અને ‘ટીમ’ને હસ્તક હોવાથી અંશતઃ કાર્યોત્સાહ બગ્યો હોવા છતાં, અંતે તો, એને દારીઆ મજૂરની જેમ જ વેતન મેળવવાનું હતું. આ ‘વેતન પ્રથા’ પણ ખેડૂતને અકળાવનારી હતી. એટલી જટિલ હતી કે ધણીવાર જેને ૮ પોન્ડના દરે જદલો આપવો ભોંએ એને ૧૦ પો.નો લાભ મળતો હતો; અને ૧૦ પો. વાળાને ૮ પો. તો ! સ્ત્રીએને પણ અન્યાય થતો હતો. આથી એમનો અસંતોષ પણ બગે એ સ્વાભાવિક હતું.

ઉપરાંત, ક્ષિત્રો અને ટીમ જે ઉત્પાદન કર્યું તેના વેચાણ અંગે ય ધણી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ ગઈ કોને વેચવો ? ક્યા લાવે...? કઈ પદ્ધતિએ ? આ બધું નક્કી કેણુ કરે ? ઉત્પાદકોને પોતાને આવો અધિકાર કદી ય મળ્યો ન હતો...

* આ બધાં વચ્ચે ઉત્પાદકોનું વ્યવસ્થિત શોષણ ચાલ્યું હતું : મોટા લાગે સરકાર કિંમતો નક્કી કરતી. આથી ઔદ્યોગિક ઘટકો દ્વારા કૃષિઘટકોનું શોષણ થતું, કચ્છન દ્વારા સમૂહ ખેતીનું શોષણ થતું; અને કચ્છન, ક્ષિત્રો તથા ટીમ વચ્ચેનાં ધર્ષણો પણ ઝોઝાં ન હતાં.

-છઠ્ઠીકે આ બધાં વચ્ચે સૌથી નીચેના સ્તર પરના ઘટકોનું શોષણ આવ્યા જ કર્યું હતું.

* ચીની ખેડૂત વ્યક્તિવાદી જમીનદારી કે મૂડીવાદી શોષણસાથી નીકળીને નવા ફરજિયાત અને જડખેસલાક ચોકડાની ચક્કીમાં શોષાતો થયો હતો.

* મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં મુક્ત વ્યવસાય અને, મુક્ત વ્યાપારના કારણે જે ‘સહત’ની શક્યતા હતી તે ય અહીં મગરમચ્છી રાજ્યસત્તાના બખડખતરમાં અશક્ય બની હતી !

વ્યાપક અસંતોષનાં બીજ વર્ણવે ચૂક્યાં હતાં. માઓને માટે કૃષિ-સ્વાતંત્ર્ય રૂપી જન્મ પેદા થઈ ચૂક્યો જ ગણાય.

૩ :

માર્કસવાદનું ભારણ

“અમુક વાત અમલમાં મૂકવાનું આપણે માટે શક્ય બનવાનું નથી જ એવી પહેલેથી બંધુકારી હોવા છતાં, જો આપણે ખેડૂતોને ખોટાં વચનો આપી રહ્યો છો તો તેમને છતી શકીએ ખસ...પરંતુ રાતોરાત ખેડૂતોને એ ફીતે છતી લેવા ને વચન પાળી ન શકવાને કારણે બીજી સવારે એમને યુમાવી દેવા પડે—એ કાંઈ આપણા પોતાના જ હિતમાં નથી.”

—ક્રુઝરિક એંગલસ

માર્કસના સાથી એંગલસની આવી નિષ્ણત સત્યભાષિતા તેની પછીની પેઢીને માટે ખુબની રહી નહિ. કેમકે, સાચાંજઠાં વચનો આપીને જો એકવાર ખેડૂતોને રાતોરાત છતી લઈ શકાતા હોય તો બીજી સવારે એમને યુમાવી દેવાની ધંડી આવતાં દબાવી દઇ શકાય. પશુ ખરા !

એને અને સ્તાલિને આદસ ખેડડું જ હતું: ખેતરના વ્યક્તિગત માલિક તરીકે તેઓ ખેડૂતને ખુબવાં (મૂડીવાદી) ગણતા હતા. છતાં, ક્રાંતિ માટે તત્કાલ એના વિના ચાલવાનું જ નથી એમ સમજીને ‘જરૂર મુજબ’ નમણું આપતું, અને ‘જરૂર પડ્યે’ વચન તોડતું—એમાં એમને ક્રાંતિની જ નિષ્ઠા દેખાઈ હતી.

એટલે જ તો, રશિયામાં મુશ્કેલી-સામ્યવાદના વર્ષથી માંડી પૂજ્યવાદી લક્ષણોવાળી નવી આર્થિક નીતિ (NEP) સુધીની હીંચ લેતાં કચી સુરેલ્લી એમને નડી ન હતી.

■ જેમ સત્તામાં આવવા પૂર્વે, દેશની અંદરની લોકશાહીનો ઉપયોગ લોકશાહીનું નિકંદન કાઢવા સાડું જ કરવાની સામ્યવાદની નેમ રહી છે; તે જ રીતે, તત્કાલ ‘જમીન મુદ્દાર’ દ્વારા—એટલે તેની

જમીન’ જેવા, ખાનગી માલિકીનો આશ્રય આપતા લોભામણ કાર્યક્રમો દ્વારા—ખેડૂતને છતી લઈને, ખાનગી માલિકીનું નિકંદન જ કરવાની એમની નેમ ખેડૂતો ન સમજે તો એમાં ક્રાંતિકારી-ઓનો શો દોષ ?

સામ્યવાદનું લૅન્ગ્વેજિક

અને તમે એમ લલે પૂછો કે રશિયામાં ૪૦ વરસે કૃષિક્રાંતિ નથી ફળી; અને ચીનમાં ૧૫ વર્ષ દરમિયાન બિલ્ડી ગંગા વચી છે, તેનું કારણ શું ? સામ્યવાદીઓને આવા સવાલથી જરાય આકળામણ નથી થવાની.

સામ્યવાદીઓ સ્વસ્થ રીતે જવાબ આપે છે: ‘હજી આ ક્રાંતિ અધૂરી છે...પૂરી થવા દો, પછી કહેજો કે નવું વિશ્વ સર્જાયું છે કે નહિ.....’

અને તમે આકળા થઈ એમને એ વાત યાદ કરાવો કે ‘આટઆટલા વરસો બિલ્ડું જ ચક્રર ચાલી રહ્યું છે એનું શું ? ૪૦-૫૦ વરસે ૪ રશિયાના ખેડૂતોના જે હાલ રજા છે એને ‘પ્રગતિ’ કહેવી ?’ કમ્યુનિસ્ટો પાસે એનો જવાબ પશુ નૈધાર જ છે:

—હજી આ ધરતીના ૫૮ પર ક્રાંતિના દુકમનો છવતા છે. ભારે શક્તિ અને સાધનવાળા છે. ક્રાંતિને ખતમ કરવા સાડું એમનાં કાવતરાં અને આક્રમણો રાત દેવસ ચાલુ જ છે. આ સ્થિતિમાં ધરતી સફાઈ સતત કરતી પડે તથા બહારના આક્રમણ સામે ટકવા માટે સમર્થ ઔદ્યોગિક અને લશ્કરી તાકાત મેળવવામાં જો બે-પાંચ-પંદર પેઢીઓ ખતમ થઈ જાય તોય એ શું વધારે પડતો બોગ છે ?

સ્તાલિને એના અત્યાચારી અમલના પ્રત્યેક તબક્કે આજ રટણ કર્યું હતું; અને એના જોરે જ પ્રજાના મોટા ભાગને ભાવિના ભરોસે ધસવા તો શક્તિમાન બન્યા હતા.

કૃષોવનો સૌથી મોટો ‘ગુનો’ એજ હતો કે એણે એ લાડાજ ફેડી નાખ્યો હતો. એણે સ્પષ્ટ કહી નાખ્યું હતું કે સ્તાલિનની એ આખી નીતિ અયોગ્ય અને અત્યાચારી હતી.

સામ્યવાદની વિકૃતિ

ખેર.....રજિયાની અરધી વસ્તી શુદ્ધાત્મ જર્જર અવસ્થામાં રહે, અરધી રજિયગે રહે એ શું સામંતશાહી અને પુણશાહી અન્યાયી સમાજની જ રસમ ન ગણાય? છતાં પોતાને સામ્યવાદી સમાજવાદી, સમાનતાવાદી ગણાવતા રસિયા-ચીનમાં એવી રસમ 'ક્રાંતિકારી' ગણાય છે.

બીજા દેશોમાં આવી યાતનાઓ અને શોષણ સામે શાપિતો અને દહિતો માથું ઢાલું કરે એ સ્વાભાવિક ગણાય છે, એને ક્રાંતિકારી ઘટના તરીકે ગિરદાવાય છે. ક્રાંતિકારીઓ એની મદદે દોડે છે. ત્યારે,

સામ્યવાદમાં, હજી તો બે-પાંચ-પંદર પેઢીઓ પછી નૂતન વિશ્વ પ્રગટવવાનું છે-એવાં વચનો અને આશાસનોની આશા પર મૂકે મોંએ દસરડો કંઈજ જર્જરમાં 'ક્રાંતિ-નિષ્ઠા' ગણાય છે! આનાથી અધિક વિકૃતિ બીજી કદ જોઈ શકે?

* વાત સાદી હતી. પરંતુ ક્રાંતિનાં સ્વભાવે એ શુચવવામાં આવી હતી. ખેડૂતને ખેડો કરવાનો હતો; એના વિના શહેરી ઉઘોગો ઊભા થવાના ન હતા. ખેડૂતને ખેડો કરવા, એને ઉત્સાહ પ્રેરવા, એવા કેરફારો ને સુધારા જરૂરી હતા કે જેથી ખેડૂતને કામ પોતાનું લાગે. થમનું પૂરું વળતર મળે; અને સ્વતંત્ર ઉત્પાદક તરીકે એ ગૌરવપૂર્વક જીવી શકે.

સામ્યવાદનો મૂળ દાવો આવો જ હતો. અગા-ઉના જમીનદારી જમાનામાં ખેડૂતોનો વિશાળ સમૂહ જમીનદારોના જંગલી વર્તાવ નીચે પશુધીયે બદતર જીવન જીવતો હતો, અરધા શુદ્ધાત્મ જેવા રંક હાલતમાં એ દસરડો ખેંચતો હતો; કામ માત્ર એને વંદરપ હતું.

આ બધામાથી એનો ઉદ્ધાર કરવાનું બીકું સામ્યવાદના પુરસ્ક્રાંતિઓએ ઝડપ્યું હતું; પરંતુ એ આદર્શ અમલમાં મુકાતા લાયકર હોદે વિકૃત બન્યો હતો-

ખેડૂતને ખેતમજૂર બનાવવાનું ને એ કાવતરું બની બેસે!

ખાનગી બ્રહ્મચરિ જમીનદારીને સ્થાને સંપૂર્ણ સત્તાધારણ કરી ચૂકેલી કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની સરકારની ઇગ્નરદારી આવી!

ચીનમાં 'કમ્યુન'થી ઉચ્ચ કક્ષાનો સામ્યવાદી સરજ બિચો; તે પછીય ને સવાલ શુદ્ધાત્મી યુગમાં સ્વેચ-શુદ્ધાત્મ સામે, અને જમીનદારીયુગમાં મર્દ સામે હતો તે જ કરી પાછો આવી બેસે છે.

ખેતરનો માલિક કોણ? ખેડૂત? જમીનદાર કે સરકાર? માલિકીનું બહારનું રૂપ બદલાયું; માલિકી જમીનદારની મટીને સરકારની મર્દ; ખેડૂતને આવી ક્રાંતિનો શો અર્થ? ખેતર ઉપર શ્રમ કરનારાઓનો તેનાં રૂળ ઉપર અધિકાર ન રહેવાનો હોય તો એવી ક્રાંતિને ક્રાંતિ જ શી રીતે કહી શકાય?

-સામ્યવાદે ખેતીના ક્ષેત્રે એક વિષયકની જ ગરજ સારી નથી શું?

બેંગલોર મહાસમિતિ

વિજય-પરાજયનાં લેખાંજેખાં!

બેંગલોર મહાસમિતિના જય-પરાજયના લેખાંજેખાં હજી અધૂરા જ છે:

જો કે, એક બાજુ વધાઈ ખવાઈ રહી છે કે-
-બેંગલોરમાં સાતીજ-કામરાજની જુગલ જોડીનો વિજય થયો છે; એ બેઝડીની રાજકીય પકવતા પૂરવાર થઈ છે. પં. નંદેરુના દેહવિલય બાદ, ભારતને માથે ઝમ્મટતી અચિરતા દૂર કરે એવા શાણા નેતાઓ (સાતીજ-કામરાજ)ના હાથમાં સત્તાના સૂનો રિચર થયા છે.

બીજી બાજુ, એવું આશાસન લેવાઈ રહ્યું છે કે-

— મોરારજીભાઈએ અંતરાત્માને વ્રક્ષાદાર રહી, દેશબાદના કરાવને સુરેષ્ઠપણે વળગી રહીને, પ્રેક્ષિતના ઉચ્ચ રથાનેની વરણીમાં લોકશાહીના આત્મા ટકાવવાની નેમથી સંહાતિક લાડત આપીને નેમધપાત્ર નૈતિક વિજય હાંસલ કર્યો છે. અને કારોબારીની દલે પછીની બેઠકમાં કામરારજને ખીજીવાર ચૂટવાની દરખાસ્ત સામેની તેમની લાડત આજી રાખીને તેઓ નૈતિક જાંબોરીની મેચાણ જલ્દી રાખશે—જે ઘટના પ્રેક્ષિતને એના સાચા રહે દેરવામાં એક ઐતિહાસિક નિમિત્ત બની ગયા વિના નહિ રહે.

ઉપરના બંને અંદાજે સાચાં હોત તો કેવળ પ્રેક્ષિત માટે જ નહિ, આખા દેશના ઉજળા ભાવિ મોટે એંગમેર મહાસમિતિની આ બેઠક ઐતિહાસિક બની જાત.

પરંતુ, દુર્ભાગ્યે ઉપરના બંને અંદાજેમાં નહિ જેવું સત્ય છે. ધણું બધું તો 'લાવણ' વાગેળવા જેવું છે. શાસ્ત્રીજી-કામરારજ અથવા મોરારજીભાઈના વિજય-પરાજયનાં લેખાભિપ્રાયનું ત્રાજવું જ ખોટું લેવાયું છે ને એથી ખોટા અંદાજે થઈ રહ્યા છે... સ્પષ્ટ હકીકત તો એ છે કે, બેંગલોર મહાસમિતિ સામે જે રાષ્ટ્રીય સમખ્યાઓ મોં ફાડી જવાખ અને ઈ-સાર્ક માગની ઊભી હતી એ બધી તરફ બંને વિરોધાઓએ (1) પીઠ ફેરવી દીધી છે — સામી છાતીએ નિકાલ આણવાની બંનેમાંથી એકેની તૈયારી જ ન હતી...

એથી જ તો, આપણે આધાત સાથે જોવા પામ્યા છીએ કે,

(૧) આજની સૌથી કાળમુખી અન્ન સમસ્યા વિષે કશું જ જાહેર કરવાની જવાબદારી લેવા અન્નપ્રધાન સુસમયક તૈયાર ન હતા.

(૨) દેશની આર્થિક નીતિ દેશને દેવાગાઓ જનાવી દેવાની તો, તમીને 1—એવી દહેશત સીટા પાયા પર (કેવળ આગ્રમણ નહિ, નિમજીતેનું પુણ્યમાં યુ); પુસરી રહી ત્યારે બેંગલોરમાં ટી ટી કે જે બધું મોન ધારણ કરી બેસી રહેવાનું વધુ પસંદ કર્યું હતું...

(૩) મોથી-પ્રત્યવર્ધિય મોજના વિષે દેશભરમાં લિન્ન વિચારધારાઓ બેર ફરી રહી છે ત્યારે યુ આજ સુધી ચાલ્યું છે તેમજ ગળામુવે રાખવાની અને મહાસમિતિને વ ઠાળવાની નીતિરીતિ અપનાવવામાં આવી હતી અને નવાર,

(૪) કચ્છ-કરાર એ જ પ્રશ્નની અનંક નોંધત નાગરિક-સમૂહો-પ્રદોષી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની પાંચાતમાં જ લોરે ચિતા સેવાઈ રહી છે ત્યારે, તેને વિષે કેવળ નિવેદન ફરીને વડો પ્રધાને યોગીનું સંકેલી લેવાની જ કુનેક દોષર્પણે મે, સંસ્થાની ચિસ્તની દૃષ્ટિએ અને રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ (વડોપ્રધાને કરાર પર મળું 'મારી દીધુ' હોઈને) લેવું જરૂરી હોય, હતાં પ્રેક્ષિતની મહાસમિતિને ચર્ચામંદી જ પાંચાત રાખવાની સિદ્ધત તો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ નેપ્રમકરિક જ ગણાય છે. સૌ રાષ્ટ્ર જાણે છે કે આ તંત્રમાં સંવેદી અંગે કેવળ પ્રશ્નમાં જ, કિસ તોષ છે એવું નથી; ખુદ પ્રેક્ષિતની કારોબારીમાં વ મતભેદ છે; ખુદ કેમિ-નેટ્રાય એકતા નથી; ખુદ સાંસ્કૃત અને કામ-રાજ વચ્ચે ય કટલીક બંધિતોર્મી મતભેદ હોવાનું જાણાય છે. વળી રાજ્યોના પ્રધાનો અને કેન્દ્ર પક્ષે તથા રાજ્યોની અંદર અંદર તો ધણા મોટા પ્રેમી ભૂમાં ઉઠ મતભેદ પ્રગટ થતાં રહ્યાં જ છે. અને—

ખુદ રાષ્ટ્રપતિની અવારનવારની ચામિદીઓમાં પણ કેટલીક ગંભીર સાવધાનીઓ સંભાળવા મળે છે...

એટલે કે જ્યારે નેહરુ પછીની સમર્થ રાષ્ટ્રીય (અને આંતરરાષ્ટ્રીય પણ ખરી જ) નીતિ અંગે ખુદ પ્રેક્ષિતે ફેર વિચાર કરવાની જોરતો નેંગી થઈ છે ત્યારે જ, મહાસમિતિ જેવી પાયાની સંક્રિય પ્રતિનિધિ સંસ્થાને જે ઉવેખનામાં શાસ્ત્રીજી-કોમરારજ અને મોરારજીભાઈ સુદો રાણપણું સમ-ર્થમાં અને આ અંધાધી ધુધવાઈ રહેલાં અનેક સભ્યોએ જે-તે લાગતા સવાલો અને લગતા જ મુદ્દા પર આવેશભર્યું પ્રદાર કરીને સંતોષમંત્રિયો અને હાલ જાણીતો સંવેદી પ્રેમી, એવી નિર્ણય નેતીઓએ ય અંતરણી !!

આ ત્રણે નવી દેખાતી વીગતો હકીકતે વધુ ગંભીર છે.

અધિક ગંભીર તો એટલા માટે છે કે—

—સૈદ્ધાન્તિક મોરચે સત્જન બનેલા મોરારજી-ભાઈ પશુ પ્રજ્ઞના જીવનમરણ (અર્થ) અને રાષ્ટ્રના સ્વમાન-ગૌરવ (કચ્છનો ક્રાર) સાથે સંકળાયેલા સવાલોને હકીકી દેતામાં બાગીદાર બન્યા, અને કામરાજ ખીજ વાર પ્રમુખની ગાદીએ આવી શકે કે નહિ, અમુક પરિસ્થિતિમા લાવવા જોઈએ કે નહિ—એવા પૂર્ણ વ્યવહારના મુદ્દાને ‘નૈતિક’ ધળગરે ચગાવવાનું પસંદ કયું? હૈદાબાદમા બ્યારે આવી મુદત બાધવાનો ઠરાવ નહેરુની સમતિથી આવેલો ત્યારે મોરારજીભાઈનો તેની સાથે વિરોધ હતો. છતાં વ્યવહારુ રીતે તેમણે ટેકા આપેલો. હવે, વ્યવહારુ જરૂરિયાત જણાય અને કારોબારી હૈદાબાદના ઠરાવમા અમુક અપવાદ કરીને વર્તે—તેમા સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ કરવાનું શું હોઈ શકે? અને, અ તે તો, તેમણે પોતેય મત લેવાની જરૂરત ન જોઈ અને સર્વાવુમતે સુધારો પસાર થવા દીધો! સૈદ્ધાન્તિક બાબતમા આવી બાધછાડ શું કામ હોઈ શકે? અરે, અગાઉ, ‘૧૦ વર્ષની મર્યાદા’વાળા ઠરાવની બાબતમા તેમણે પોતે જ મણિએન જેવાનો અપવાદ સૂચવેલો; અને પોતાને એ ઠરાવ લાગુ ન પડી શકે એવી દલીલ કરવી પડી હતી!!

હવે પછીય, મોરારજીભાઈ ‘પ્રતીક લડત’ લડી ચૂકયાનો સતોષ લઈને, હવે પછીની કારોબારીની બેઠકમા અને ડિસેમ્બર ૧૯૫૮ની ‘જૂના’ કોંગ્રેસ પ્રમુખની ‘નવી’ ચૂટણીમા સમત થઈ જાય તોય નવાઈ પામવાની જરૂર નથી* પરંતુ એથી તો શાસ્ત્રીજી—કામરાજ મોરારજીભાઈને ત્રીજી વારની છક્કડ ખવડાવી—એવો ભાસ થયા વિના નહિ રહે.

* ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ જણાવ્યા મુજબ ખોટા શિરસ્તવાને ઉત્તેજવામા પોતે સહભાગી બને તેના કરતા કોંગ્રેસમાથી જ મૂટા થઈ જવાનું વધુ પસંદ કર્યો—એવું તાકેલું તીર પોતે છાડયું જ નથી એવો ખુલાસો વાંચતરમાં તેમણે કરીય લીધો છે!

* મોરારજીભાઈનો જાહેરનિવેદનો, લાંબો અને લખાણો ઉપરથી એવી-છાપ-છોલી થઈ છે કે તેઓ કચ્છના ક્રારના કદર વિરોધી છે; ટી. ટી. કે.ની અર્થનીતિના ટીકાકાર છે; સુબ્બણ્યમની અજનીતિથી અસંતુષ્ટ છે; અને ચોથી ચોળના અંગ્રેય એમને મતભેદો છે...

દૂકમાં, રાષ્ટ્રીય નીતિ અંગેના રાજદ્વારી સૈદ્ધાન્તિક મોરચે કોંગ્રેસની અંદર લડત આપવાની જવાબદારી અને તક આવી હતી ત્યારે જ તેમણે સૈદ્ધાન્તિક રાજદ્વારી મોરચે મૂંઝા રહીને, અને ‘કામરાજ આવે કે નહિ’ જેવી બાબતમા કાગળે વાધ કરીને, જિલટી પોતાની માથાવટી હાથે કરીને મેલી કરી છે.—એવું પ્રજ્ઞને લાગે તો પ્રજ્ઞને દોષ નથી.

અને, શું શાસ્ત્રીજી કે શું કામરાજ કે શું મોરારજીભાઈ સાચી સૈદ્ધાન્તિક રાજકીય લડત લડવા જતા, અંદર અંદર જ લાગવા પડી જવાના કાયે, લોકશાહીની પધ્ધતિને જ યુગબાવી રચા છે—એવું પ્રજ્ઞ માને લે એમા એનો દોષ નહિ કેવાય. અતે, પ્રજ્ઞ બે ગેલેરના અનુભવ બાદ, ‘કોંગ્રેસના બધા નેતાઓના મોઢા ૧૯૬૪ની ચૂટણી ઉપર જ ફરેલા છે—અને અંદર-અંદર તેનો વહેચણી માટેની સાફમારી સિવાય ખીજ કશાની તેમને હાલ પડી નથી—એવું માને તો દોષ નેતાઓએ પોતાનો જ જોવો ગથી * અગાઉ, કોંગ્રેસે પ્રથમ કદમ ઉઠાવ્યું હતું (કામ-રાજકરણ્યુદ) :

—પ્રથમ પદ પછી પક્ષ.

એંગલોરમા કોંગ્રેસે ખીજું કદમ ઉઠાવ્યું છે :

—પ્રથમ પક્ષ પછી રાષ્ટ્ર !

પ્રથમ ‘રાષ્ટ્ર’, પછી ‘પક્ષ’ અને પછી ‘પદ’—એવો કંચ તો કોંગ્રેસી નેતાગીરીના કોઈ વ્યવહારવાદીને કે સિદ્ધાન્તવાદીને ખપતો જણાયો જ નથી!!

—ભાગીલાલ ગાંધી

અનિરુદ્ધભાઈ,

શ્રી મુનશીની નવલકથાઓમાં રાષ્ટ્રચેતનાને લગતો લેખ મેન્ડનના 'વિશ્વમાનવ'માં પ્રસિદ્ધ થયા પછી ઇટલાક મિત્રો સાથે તે અંગે ચર્ચા કરવાનું બન્યું, થયું. ખીજા મિત્રો પણ એમાં હિસ્સેદાર કેમ ન બને ? - અને આ લખવા બેઠો...

એક એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય ખરો કે મોના-રવિ-પ્રકરણ દ્વારા મુનશીએ સામ્યવાદી પક્ષ સંબંધે જે ચિત્રણ 'તપસ્વિની'માં કર્યું છે, તેમાં કાળદોષ તો નથી થયો ને ? ઇતિહાસના તથ્યની કસોટી પર આની ચકાસણી થવી જોઈએ. મને લાગે છે કે, મુનશીએ કરેલા નિરૂપણને છેક નાપાયાદાર તો ન જ ફારવી શકાય. ૧૯૩૩ માં જ્યપ્રકાશણ નાસિક જેલમાંથી છૂટ્યા અને 'કાન્હેસ સમાજવાદી' પક્ષની સ્થાપનાનાં ચક્રો ગતિમાન બન્યાં. સમાજવાદીઓએ સામ્યવાદી મિત્રોના ય સહકાર લીધો. પરિણામ શું આવ્યું તે પૂછશો મા. જ્યપ્રકાશદિને 'અનુભવ' મળ્યો, સામ્યવાદીઓને 'નકેશ' ! પક્ષીય રાજકારણ છોડતી વેળાએ શ્રી જ્યપ્રકાશ નારાયણે પ્ર. સ. સ.થીઓને ઉદ્દેશીને લખેલા, - અને હવે તે From Socialism to Sarvodaya નામે પ્રગટ થયેલા, પત્રમાં એ પ્રકરણનું પુનઃસ્મરણ કરાવેલું છે. (અલબત્ત, મુનશીએ કાળવિવેક બરાબર બળવ્યો છે કે નહીં, એ અધિકૃત રીતે તો મુ. બોઝીભાઈ જેવા જ કહી શકે. પણ એટલું ખરું કે આ દબના ટ્રાન્ઝ અશ્વસાર્થ તરીકાએ દુનિયાભરના સામ્યવાદીઓ અજમાવતા આવ્યા છે. બ્રિટિશ સામ્યવાદી પક્ષના એક વખતના સક્રિય કાર્યકર ઝલાસ હાઈડે કરેલી એક નોંધ તરફ તાજેતરમાં જ મારું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. કહે છે કે લેનિને બિટન ખાતેના જિતારેને સલાહ આપેલી : 'આપણે માટે વ્યાપક ચોક્કસ પદ' હાલ કદરૂપે હોઈ મજૂર પક્ષ સાથે

લડે સહકાર સાધીએ... આ સહકાર એવો હશે, જેવો ફાંસીએ ચઢનારના ગળાને દોરડાનો હોય છે !)

ખીજો ય એક મુદ્દો છેડવા જેવો છે. પણ શરૂઆતમાં જ કહી દઉં કે એ છેડવાનો જેટલો સોલ છે તેટલો અધિકાર નથી ! રવીન્દ્રનાથ અને બંકિમચંદ સરખા સમર્થ લેખકોની કૃતિઓમાં નિરૂપિત રાષ્ટ્રવાદ અને મુનશી-સમર્થિત રાષ્ટ્રવાદને સરખાવવા જેવા છે. રાષ્ટ્રવાદની સંલગ્ન વિકૃતિઓ તરફ રવીન્દ્રનાથે 'ધરે બાહિરે'માં બહાવોબર ને સમયસર ધ્યાન ખેંચેલું. દેશ પ્રત્યે પ્રેમ, પણ વંદન તો સત્વને જ, - એવો નિખિલનો આપ્રહ સાર્વિક રાષ્ટ્રવાદનો ઘોતક છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં પોતે અમેરિકા હતા ત્યારે દીનબંધુ પરના પત્રોમાં શુરુદેવે ભારતમાં ચાલી રહેલી સ્વદેશી ચળવળનાં લયસ્થાનો દર્શાવેલાં. પણ એમને વિભાસણુ ને વ્યથા હતી કે 'સ્વદેશ કરતાં સદાશિવને જીએરા માનનાર' કવિની વાત કાણુ સાંભળશે ! 'ધરે બાહિરે'ના નિખિલમાં છે તેવો સાધનની શુચિતાનો અપ્રગઢ મુનશીનાં પ્રતાપી પાત્રો પાસે લાગ્યે જ જણાય.

વિ. સં. ૧૧૬૯ના ચેત્ર મહિનાની એક સવારે, કલિકાલસર્વંશ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે, વાયક પણ નહીં માર્ગે જુલુકરૂઆવી પહોંચે છે ત્યારે, 'રાજ-ધિષ્ટરાજ'નો કર્તા એને નમંદાનો પરિચય કરાવતાં કહે છે : 'આ તરંગોએ... ભગવાન કૌટિલ્યનાં પાપ ધોઈ તેના મુચ્છુ આત્માને શુદ્ધિ આપી હતી.' પણ 'ભગવાન કૌટિલ્ય' વાચતાં કૌટિલ્ય પ્રાપાચાર કરી રહ્યા હોય એવું સંજ્ઞક પોતે માનતા જણાતા નથી. જલદુ, શરૂઆત તો એવી થઈ છે કે, 'વિદ્યા, વિનય' ને શક્તિ ત્રણેનાં એકીકરણના બળથી પ્રચંડ અસ્મિતા પ્રગટી; તે ચણકને પુત્ર વિષ્ણુશુપ્ત મર્ષ મર્ષ' હરીકેતમાં, ક. મા. ની પાત્ર-સંદિ beyond good and evil ના નિદ્રા-

કાયાં બીજામાં કળાયેલી છે - પછી તે પ્રથિવી-
વલ્લભ હોય કે, 'ભારતીયો પ્રાણી' ક્ષિ હાકરનો
નિષ્પિલ આવે નથી. હા, બંદિમ કૃત 'આનંદ-
મંદ'માં પ્રતિપાદિત રણાદત ને આધ્યાત્મિક
સંતાનધર્મ સાથે મુનશીના સપ્તવાદને ઠીક મળતું
આવે છે. કંઈ નહિ તો એ સ્વાધીનતાના ઓદોલનની
પૃષ્ઠભૂમિ પર મુનશીએ જે નવલકથાઓ આપી છે
તેમાં બંદિમના અન્ધાર સ્મારક સરખો 'વન્દેમાત-
રમ'નો સ્તોત્રચાર રહી રહીને સંભળાયા કરે છે.
એવું કારણ કોલેજ-કાળના એમના અધ્યાપક શ્રી
અરવિંદનો લેખક પરનો પ્રભાવ જ હશે. એક લાંબા
લેખ જેટલો વિસ્તાર સહેજે માગી લેતા આ
મુદ્દાનો હમણાં તો આટલો જ ઉલ્લેખ કરીને
અટકું -

-પ્રકાશ ન. શાહ,
૨ ઓગસ્ટ '૬૫

[પાન ૭૨૮ માણ]

જેવા યુગ હોય તેવું જ અવતરના દેવું નોઈએ.
એને એને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સાથે એના પોતા
પર છાડી દેવું નોઈએ,

સર્જકની અંગત ચિંતાઓ ઉલ્લેખી જનિર્ધાર છે
અને તેથી સર્જક પોતે રહે છે. એના કુલ્લક
પ્રશ્નો હવે મહત્વનાં રહેતા નથી. એ જેની સાહ
બેતા હતા એને એ શોધે છે અને જુએ છે; એક
વિશ્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું જે પોતાની જીવનતા
સિવાય અન્ય રીતે પોતાની સામિતી આપતું
નથી. સર્જક આશ્ચર્ય અને અનાશ્ચર્યના ભાવે
અનુભવે છે કે માત્ર પ્રાથમિક ધક્કો આપવા સિવાય
પોતે કશું વધારે કંઈ નથી. પોતે તો દરેકની
ખોલી આપ્યા અને આ વિશ્વને એના લોકો સાથે
પોતાનામાંથી બહાર આવવાની, જન્મ ધરવાની,
મોટા થવાની અને પોતાનું જીવન જીવવાની, તક
આપી, આમાથી એ ફલિત થાય છે કે કંઈપનાકૃતિ
જે સત્ય અને અસત્યનો, અથવા, કહો કે, અમૂર્ત
વિચારસરણી પર આધારિત નૈતિક પ્રવૃત્તિઓએ
શુદ્ધ રીતે નક્કી કરેલાં સત્ય અને અસત્યને
ઉલ્લેખી જાય છે, એ એક માત્ર એવી કૃતિ છે
જેનાં મૂળ આપણે જોને જીવન કહીએ છીએ એના
ગહનતમ વાસ્તવમાં હોય. આ એવી કૃતિ છે જે
સદા વિદ્યમાન છે, જેની સ્વભાવગત શાશ્વતતાને
પરિવર્તનની અસર થતી નથી અને જેની રચના
અપરિવર્તનશીલ રહે છે કારણ કે એ બિનનિબિન
રીતે વિવરણ પામતી હોવા છતાં જે બદલાય છે તે
તો લોકકૃતિ અને સોજનસલે. કૃતિ તો એવી ને
એવી, અડીખમ, અબેઘ બેસી રહે છે.

આપણે આ અર્થમાં, કેટલીક હદ સુધી કૃતિની
"શાશ્વતતા"ની વાત કરી શકીએ. ખીજી બધી
વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે - બહારથી જોવા કરા-
યેલા આદર્શવાદો, ધારણાઓ, જેની સત્યાસત્યતા
નક્કી કરીને જેમને નકારી શકાય, બહાર વિચારો
- કંઈક શુદ્ધ રહે છે અને નાશ પામે છે.
મિત્ર કમ ૨૬૦૪ સેઈ ૧ ૧૯૫૫ ૨૦૦

વિશ્વમાનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૫]
[૧૯૫૫-૬૦]

કાશ્મીર આક્રમણનો સંદર્ભ

ભારતીય દેશોએ યુદ્ધવિરામ રેખા ઓળાંડીને બે મથકો કબ્જે કર્યાના સમાચાર આજે (તા. ૨૬-૮-૬૫) પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે.

કાશ્મિરની બે ટેકરીઓ ફરી કબ્જે કરી એ પછીનું આ ખીલું પમણું; બંને જગ્યાને ભારતની પ્રજા અને પાર્લામેન્ટે દર્જ નાદથી વધાવી લીધાં છે; અને કદાચ વિદેશોએ પણ ભારતની મદાનખીની મનોમન તારીફ કરતા જ હશે ?

ભારતના આ પગલાં પછી કાશ્મિરના ધૂંધાટનો પાર નહિ રહે અને રપષ્ટ છે. એને શરૂ તત્કાલ મોટા પાયા પર સાચું આક્રમણ કરીને ખદ્દો લેવાનું શક્ય નયે બને; પરંતુ, એ ગમ ખાધ ખેતી જશે એવું ધારણું સાવ અરથાને છે.

* અલબત્ત, ધુસ્ણખોરી અટકાવવાનો અને ધુસ્ણખોરાને પાછા નાસી જતા આંતરવાનો, તથા 'દેખા ત્યાંથી કાર' કરવાનો, દરેક દેશને અધિકાર છે. એટલું જ નહિ પણ, જ્યાં યુદ્ધની વ્યવસ્થિત અહેસાત થઈ નથી તેવા કુમલાઓના પ્રસંગે કુમલાખોરાનાં પૂરવણા અને ભરતીનાં મથકો જેની સરહદોમાં હોય ત્યાં તે નાબુદ કરવાનો ય દરેક રાષ્ટ્રનો નૈતિક અધિકાર છે.

હવે તો એ હકીકત સર્વવિદિત થઈ ગઈ છે કે કાશ્મિર ઉપરનો સાચો કુમલાખોર પાકિસ્તાન જ છે; આઝાદ કાશ્મિરીઓએ એટલે કે કાશ્મિરની પ્રજાએ જ ચોંતાની સરકાર સામે બંડ કર્યાની પાકિસ્તાની બનાવટ ખુદ બુનોના મદમતો અને દુનિયાભરના મોટા ભાગના રાજ

પુરુષોને સમજાઈ તો ચૂકી છે- ભક્ષેને તેઓ એ વિધે ખંધુ મોન સેવતા !

* બધી રીતે, ભારતનો યુદ્ધવિરામ-રેખાની બહારનો પ્રવેશ, અને જરૂર પડ્યે, પાકિસ્તાનની સરહદોમાંનાં આક્રમણનાં મથકોનો નાશ કરવાનો ભારતનો અધિકાર, હવે રપષ્ટ બની ચૂક્યો છે.

એટલું જ નહિ પણ ૧૯૪૮ના યુદ્ધવિરામની તમામ ચતો અને મર્યાદાઓનું છોટોક ઉઠંમણું થયા પછી પાકને તાબે પડેલા 'આઝાદ કાશ્મિર'ને મુક્ત કરવાનું કર્તવ્ય પણ ભારત સામે આવી ઊભું રહી ગયું છે.

આખરે જાંઝાં પાણીમાં બીરી રહ્યા છીએ... ફરી વાર આપણી રાજકીય દ્રષ્ટિ, ફોનેહ અને શક્તિની કસોટીનો અવસર આવી ચૂક્યો છે.

પરંતુ ત્યારે આપણી સામેનો વ્યાપક સંદર્ભ ભારત સરકારે સમજી-રવીકારી લીધો છે ખરો ? આ મૂળભૂત સવાલના જવાબ ઉપર ભારતનું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું છે એમ કહેવામાં કશી જ અતિશયતા નથી.

ભાસ તો બીજો જ થાય છે : કેમ જાણે, હજી, ભારત સરકાર બાહ્ય પરિસ્થિતિના - એક બાજુ કુમલાખોરાના, બીજો હાથે ભારતીય પ્રજામતના, અને ત્રીજા દિશાએથી વિદેશી સત્તાઓના પ્રત્યાઘાતો સ્વીકારેલે ધકેલાઈ રહી હોવાનો જ ભાસ થાય છે.

હકીકતો પોતે જ બોલે છે કે ભારત સરકાર કચળા મામલા સુધી જ નહિ, કાશ્મિર અને કાશ્મિરનાં ધટના સુધી-ખરે, આ પછી સુધી એવી જ માન્યતા ધરાવતી

દોવાનું જુલુપ છે કે:

જ કચ્છ-કારગિલ અને કાશ્મિર તદ્દન સિત્ર પ્રકારની સમસ્યાઓ છે-એમને સાકળી દેવામાં સૈદ્ધાંતિક કાનૂની દોષ છે:

આપણે ગમે તેવા તર્ક દોડાવીએ અને સૈદ્ધાંતિક-કાનૂની મુદ્દાઓ ધૂટીએ, પણ સામા પક્ષે તો એવા બધા વિતંડાવાદને ઘોળી પીને આપણને સાચી હકીકત સમજાવી દીધી છે:

—કચ્છના સવાલને ટેવળ ‘સરહદી અધડો’ કહીને લવાદી તરફ આપણે ધસડાઈ રહ્યા હતા ત્યારે જ પાકે તો ભારતની બધી સહિયારી સરહદો સળગાવી રાખી હતી. પાકને મન તો, કચ્છનો અંકડો કાશ્મિરના અંગડાનું અને તેના ઉપરના જગી આક્રમણનું (કદાચ એની ગણતરી ‘આખરી?’) પૂર્વપગધિયું જ હતું!

—કારગિલ ઉપરની અદાઈ, કાશ્મિરની છાંયદોરી મમ્મન શ્રીનગર-લેકના માર્ગને જ કાપી નાખવાનું, એક જ હેતુ અને વ્યૂહના ભાગરૂપ પગલું હતું.

—તા. ૫મી ઓગસ્ટથી કાશ્મિર ઉપર મોટા પાયા પર શરૂ થયેલું આક્રમણ પણ, ભારત આખાને શી સમાં સેવાના પડય ત્રનો એક ભાગ રૂપે જ હતું.

પાકિસ્તાને પોતે અનેક રીતે કચ્છ સૂચનો અને ચીન-પાક. વચ્ચેના ગાંઠા બનતા સંબંધો (કાશ્મિરના હુંગા અને ગિલગિટ વિસ્તારનો ૨૦૦૦ ચો. મા. જેટલો પ્રદેશ ચીનને ચરણે ધરી દેવાની સહિયારી ખંધી રમત)ના ત્રણ ત્રણ વર્ષના આઘાતો પછી આપણે જ મુદ્દાની વાત ન સમજ્યા!

‘પ’ નહેડુ ચીનની મુરદ સમજવામાં બેસુધ રહ્યા હતા; એમના વારસદારો ચ ઝોણી ગાફે-લિયતમાં નથી રહ્યા. (જુઓ ૮૮)

શુકિયા પુદાની કે ‘બધું પતી ગયું હોય’ ત્યારે, ૮મી ઓગસ્ટની રાતે, કેમિનેટનો નિર્ણય થયો પાચ્ચે ત્યાં શુધીમાં-કાશ્મિર સલામત રહી ગયું!

● ભારતનાં સદ્ભાવ્ય છે કે એની મેના અને પ્રમ્તી નિષ્ઠા માગ્યત નીવડી... પાકિસ્તાનની એ ધારણા ગણતરીઓ કે ‘ભારત અને કાશ્મિરની ‘શાહી-વાદી’ સરકારની ઘાતજી નીતિથી ત્યાની પ્રમ ‘ત્રાહિમામ્ ત્રાહિમામ્’ પોકારી રહી છે... અને પાક નું મુકિતસૈન્ય દાખલ થતા જ કાશ્મિર પ્રમ એને વધારી લેશે; લશ્કરે પણ લગી પડશે... અને સર્માંતર બંડખોર સરકારની સ્થાપના થત જશે જ... ‘વગેરે ધારણા અને ગણતરીઓ સ્થાનિક પ્રમએ ધૂળમાં મેળતી છે.

૧૯૪૭ મા પ્રથમ આક્રમણ વખતે સરદાર પટેલની ફરંદેશી અને ફૂનેહથી કાશ્મિર બચી ગયું હતું; બીજી વારના આ આક્રમણ વખતે, ભારત સર-કારની ભારોભાર ગાફેલિયત છતાં, કાશ્મિર પ્રમ અને સેનાના પ્રતાપે એ બચી ગયું... બંનેનાં મનોબળ અપ્રતિમ પૂરવાર થયાં છે : સેંકડો મુખ-હિંદોની ધરપકડ અને કાલ એમને આગારી છે

એર...

કમનેરી, ગાફેલિયત અને અટૂલાપણના ઉપરા-ઉપરી અનુભવો પછી—કચ્છ અંગેની વાટાઘાટોને રદ કર્યા પછી, કારગિલ ઉપર બીજી વાર કબ્જો કરી લીધા પછી, અને મુદ્દવિરામ હરણ ઝોળગવાનો પ્રસાકમ પ્રુપાઈ કરી લીધા પછી—આપણે સમગ્ર પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢીને, અગાઉથી અદાજ બધીને, જોરવજરી સાતિનો સમર્થ વ્યૂહ યોજ્યો છે ખરો?

હરગિઝ નહિ જ.

એમ કચ્છ-કારગિલ અને કાશ્મિર અંગેના પાકિસ્તાની કદમો તેના સળંગ વિસ્તારવાદી વ્યૂહના ત્રણ પેંતરાજ હતા; તેજ રીતે આપણે એ વાત પણ સમજી સ્વીકારી લીધી છે ખરી કે—

તિબેટ-નેશ-લક્ષણ અને વિએટનામ - ત્રણે

‘કેડિંગ-પિડીની વિસ્તારવાદી ધરીના જ સળંગ વ્યૂહના વિવિધ પેંતરા છે !’

(અને ઇન્ડોનેશિયા પણ આ ધરીમાં સામેલ હોઇને સિંગાપુરની ઘટના પણ એ વ્યૂહનો જ એક પ્રસેદ છે !)

કેવળ પરિસ્થિતિના હાથેલી ધકેલાતી નેતાગીરી માટે આવા વ્યાપક સંદર્ભનું દર્શન મુશ્કેલ જ છે.

નહેરુ-ગૂંથી જાળખાથી હજી નહેરુની પારસ-દાર સરકાર બહાર આવી શકી નથી !

—પાકની આપખુદી નીચે તકરતા અને ‘મુક્ત’ થવા મથતા પખતુનિસ્તાન અંગે (સરહદના અંધી-બાદશાહ અબ્દુલ ગફારખાનની યાતના અંગે) એના સન્નામ વીરોને રક્ષણ અને સહાય આપવાની આપણે તૈયારી હાખવી છે ખરી ?

—તિબેટ રાજાજી ગયું ત્યાં સુધી આપણે ‘તટસ્થ’ રહ્યા ! અને, ચીનના સાર્વભૌમત્વને “વાવચ્ચંદ-દિવાકરી” ગણીને આપણે કાનૂનને નામે આતત્યાયીને રોકાય આપ્યો હતો !

—વરસે થી રક્ષિત વિઝેટનામ યુધ્ધ રહ્યું છે : આપણે ત્યાં કાશ્મિરમાં જે નવી પરિસ્થિતિ હવે પાડી રહી છે એને મળતી રિયતિમાં હ. વિઝેટનામ વરસોથી રે સાઇ રહ્યું છે ! “ત્યાંના રથાનિક વિઝેટ-કોંગ ગેરિલાઓ પોતાની સરકાર સામે બેઠે અથવા છે.” એવા એકા હોળ ઉત્તર વિઝેટનામની કમુનિસ્ટ સરકાર તેમને સીધી રીતે મથકો, તાલિમ, સૈન્યો તથા શસ્ત્રોથી મદદ કરતું રહ્યું છે; અને લાલ ચીન ઉત્તર વિઝેટનામ દ્વારા, આક્રમક રીતે, દેવચણી કરી રહેલ છે. આ પડખત્રને ખાળવા અમેરિકાએ એમાં ઝંપલાવ્યું છે... (રથાનિક કમ્યુનિસ્ટો અને પોતાની કેટલીક ભૂલોને કારણે એ નિષ્ફળ રહ્યું છે.) ત્યારે, આપણે અમેરિકાને ખસી જવાની — એશિયામાંથી જ હટી જવાની — એટલે કે, પરિણામે સામ્યવાદી ચીનને મારણે અગ્નિએશિયાને વતકલ વેપરી દેવાની સલાહ આપીને આપણી બિનબેઝાણી

નૈતિક તટસ્થતાનો સંતોષ લેતા રહ્યા હોએ !

“એશિયા એશિયા માટે” એ યુદ્ધને ‘ન્યાય અને નીતિનું’ ક્ષેત્ર બનવાનું હોય તો આપણે આપણી જાતને જ સર્વ પ્રથમ સલાહ પૂછેલા ભેદથી કે-૧૯૬૨માં ચીની આક્રમણ થતાં જ આપણે અમેરિકા પાસે સહાય માટે દોડી પહોંચ્યા હતા; અને—

હાલે, “ન કરે નારાયણ,” અને ચીન-પાક. બેમાં મળી (અલગત, “કાશ્મિરમાં આઝાદ કાશ્મિરીઓ જ આંતરિક બંડ પુકારી રહ્યા છે”—એવા દેખાવ અને બહાના નીચે) ભારતને બીંસવા તૂટી પડશે, ત્યારે ? ત્યારે આપણે એશિયા બહારની વિદેશી સત્તાઓને આપણી વહારે ધાવા હરીગંઝ નહિ જ વિનવીએ ? કદાચ, એ વખતે તો મદદ ન આવનારા અથવા આપણી દષ્ટિએ વિવેક કરનારા લોકશાહી દેશોને જ આપણે ભાંડવા લાગી ગયા હોઈશું !

ચૂંકાત દષ્ટિકોણનો જ સવાલ છે !

—ખીજ વિષયક પૂર્વે યુગપમાં શક્તિવાદી છટકી, નાગીવાદી જર્મની અને એશિયા-આપખુદ જપાનની યુદ્ધખેત્ર ધરી રચાયા પછી, એમ્પરમેન્ટની ‘એપિઝમેન્ટ’ ની પંપાળનાગી (લાલન-પાલન) નીતિ વરસો સુધી દુનિયાને માથે આપાચારી એધાર ઉતારવા કારણભૂત બની હતી... અતે અર્થિક-રૂબેદ અને સ્તાલિન મુદ્દાને ‘ઐત્રિક મોરચો’ રચાયો; અને શક્તિ-નાગીવાદની ધોર બોલાઈ...

ખીજ વિષયક મુદ્દ બાદ, એશિયામાં ભૂમિ ઉપર અંગિજખાની સામ્યવાદી ચીનની યુદ્ધખેત્ર ધરીમાં પાકિસ્તાન અને ઇન્ડોનેશિયા એકામાં છે; અને એશિયા બહારનાં પણ કેટલાંક રાષ્ટ્રો એની ફેંદમાં બિધરી બિધરી રહ્યાં છે !

આ યુદ્ધખેત્ર વિસ્તારવાદી ધરી એક એવી નક્કર કાલિદ વાસ્તવિકતા છે કે એની તરફની ઉપેક્ષા અથવા ‘એપિઝમેન્ટ’ની નીતિ આખા એશિયાને — જ નહિ, સમસ્ત વિશ્વને માટે બચકર ઉઠકાપાત

સુમી નીવડ્યા વિના રહેનાર નથી.

ભારતનું અને એશિયાનું અને વિશ્વનું હિત આ આક્રમક ધરી સામે વૈશ્વિક મોરચો ખરે કરવામાં જ રહેલું છે, અને એમાં ભારતે એશિયાના એક અધિક રાષ્ટ્ર તરીકે આગળ પડી પોતાનો ભાર જાળવવાનો અવસર આપ્યો છે.

હજુ વધુ પડતું મોટું ચાપ તે પહેલા ભારત પોતાની સંકુલિત શાહમુગી સંરક્ષણ - નીતિની રેતી- માંથી બહાર આવીને યુગધર્મ બજાવશે ?

૨૬-૮-૬૫]

—ભાગીલાલ ગાંધી

આરંભની અક્ષમ્ય ગાફેલિયત !

આક્રમણનું સ્વરૂપ :

તા. ૯ : કાસ્તિરના પાંત પ્રધાન સાર્વિક : “ INVASION ” (ચરણ)

તા. ૧૦ : ઈન્દ્ર સરકારના પ્રવક્તા : “ INFILTRATION ” (ઘુસણખોરી)

તા. ૧૫ : ભારતના વડાપ્રધાન સાર્વજીક : “ ATTACK ” (હાલો)

અને આ તે, સંક્ષેપ પ્રધાન અવાણ (લોકસભા) : “ INCURSION ” (આક્રમણ)

*

અંદાજ :

આક્રમણખોરોની સંખ્યાનો અંદાજ શરૂમાં ૮૦૦ : અંતે ૫૦૦૦ !
રાજસામગ્રીમાં લાઈટ મશિનગનો તથા રોકેટ લોન્ચર્સ સુધી !

*

આક્રમણખોરોની પૂર્વ તૈયારી

મહિનાઓ પૂર્વેથી :

—બપુચિરતાનમાં હજારો ગેરિલાઓને ચીની આફસરો દ્વારા તાલિમ.

—મુરી અને સુઝાનપ્રદેશ “રેવોલ્યુશનરી કો સિલ એફ કાસ્તિર”ના ગ્રુપ્સ મથકો (સ્થાપના : રાવળપિંડીમાં)

—જુલાઈની અધવચે મુરી ખાતે ખુદ અધુળને હાથે આખરી ચોળના :

* ૬ મી ઓગસ્ટ (૧૨ વર્ષ પૂર્વે શેખ અબ્દુલ્લાને મિસ્તતાર કરવામાં આવેલા તે મેખ-દિને) વિજય !

* ૧૪ મી ઓગસ્ટ (પાક સ્વાતંત્ર્ય દિને) કાસ્તિરમાં “ સમાન્તર બડખેર સરકાર ”ની સ્થાપના !

*

હરકરી કાવતરાં-કૂચ (રાતે રાતે)

—તા. ૩ : ગુલ્બર્ગી ધૂસી, ટાંગ માર્ગે યહ બડગામના એરપોર્ટ પર નિલાન.

—તા. ૫ : શીનગરના સિમાહે બારામુલ્લામાં ૩૦૦ ઘરોને આગ !

ગાનવો વિના કોઈ પણ પ્રભુ શું કરવાનો હતો ?
પ્રભુ વિના કોઈ પણ માનવ જે કરે તે જ તો !

પણ માનવનું નાસ્તિત્વ કયુંલવું સહેલું છે,
અમુક પ્રાણીઓ સારી રીતે એનું સ્થાન લઇ શકે તેમ છે,
પરંતુ પ્રભુનું નાસ્તિત્વ અકલ્પનીય છે.

બધા ધર્મોએ સર્જેલા બધા જ પ્રભુઓ સાચા પ્રભુની
માત્ર ઠેકઠી અને અપમાન જ છે,
એ તો કંઈ જુદાની જ અપેક્ષા રાખે છે.

—મોરિસ મેટર્સલિંક (સમર્પણ)

[ગાંધી એન્ડ કું. ૪૪ નામદેવી કોસલેન-મુંબઈના સૌજન્યથી]

કેવલ અથવા શુ જીવ્યા એ બહુ મહત્વનું નથી :
કેવી રીતે જીવ્યા એજ વિચારવા યોગ્ય છે.

૬ ૪ ૬૦

૧૦૦ ૧૦ ૦ ૦

—કાકાસાહેબ કાકેલકર

[દશરથ ગાંધી-મુખર્ષીના સૌજન્યથી]

૬૦

૩

૧૬

કોલેજો, સ્કૂલો, પુસ્તકાલયો માટેનું તમામ
પ્રકારનું ફરનીચર તથા મકાનોનાં બારીબારણાં
જરૂરિયાત પ્રમાણે બનાવી આપનાર અને
સાગી તથા જંગલી સાઈલો પૂરી પાડનાર—

મેસર્સ ગજજર એન્ડ કંપની

ગાંધી રોડ, બીલીયારા (જિ. વલસાડ)

for
fine
fabrics...

COLOURS SAYAJI TEXTILES

that
delight

INSIST ON

sayaji

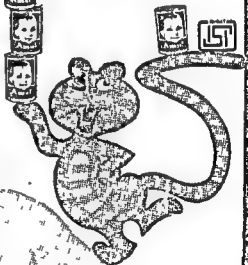
Prints	Coatings	Furnishings
Shirtings	Lawns	Bed Sheets
Poplins	Dhoties	Table Cloths

SAYAJI MILLS LIMITED
No 1 (Baroda), No 2 (Bombay)

SHB-SP-20

પ્રોટીન સમૃદ્ધ અમૂલ- આપના બાળકના આરોગ્યપ્રદ ઉછેર માટે આદર્શ આહાર

પ્રોટીન-સરીની પેરામિતિ મુદત જનાલે છે. અમૂલમાં ૨૫% પ્રોટીન છે— ભારતમાં બાળકો અંગે ખાસ જ્ઞાનવાળી નિપુણ વ્યક્તિઓએ (experts) માન્ય કરેલું. અમૂલના બીજા પોષક તત્વો આપના બાળકને પુખ્ત શક્તિ આપે છે અને જળનમાં સંતોષકારક વધારા મળે સહાય કરે છે. બેસ્ટાર ફાંત અને મજબૂત હાડકાં! નીરોગી લોહી, તીવ્ર શક્તિ અને મુલાયમ ત્વચા! અમૂલ કૃષી શેષો સાથેની પ્રતિકાર-શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. કેન્સર, આસ્થિરોમ (રિકેટસ) અને લોહીચિહાર ને વિકાસ (અનિચિયા) સમિ રક્ષણ કરે છે. આપના બાળક માટે અતિ ઉત્તમ!

તાજા દૂધમાંથી બનાવેલ અમૂલ દુગ્ધાહારમાં ૭ વિટામિનો છે જે આપના બાળક માટે જરૂરી છે.

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- Tunnels
- Dams
- Bridges
- Oil Refineries
- Heavy Rock and Earth Excavation
- Hydro & Thermal Power Plants
- Steel Plants
- Chemical Plants
- Heavy Industries
- Marine Works
- Reinforced and Prestressed Concrete
- Public Health Engineering Works

PATEL ENGINEERING COMPANY, LIMITED

Engineers : Constructors

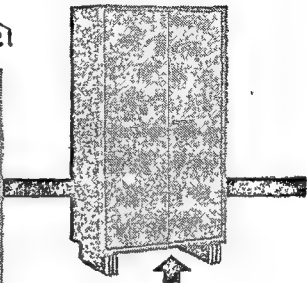
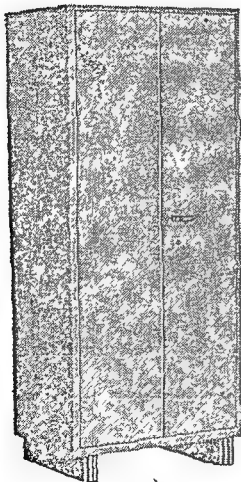
BOMBAY-60

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

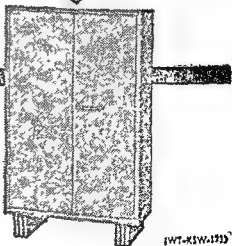
ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

મહિલાઓનાં પ્રાણસર્માં પ્રિય કપડાં અને બેડ-
ડ્રેસિંગ હોથ કે ન્યવસાથી પ્રાણસોનાં મુશ્કવાન
ઓથરિયાં અને દરનાવેળે હોથ, કીમતી વસ્તુઓ
પૂરેપૂરી સલામતીથી સ્થાયી રાખવાને ખીરાનાં
લોખંડના કબાટો અત્યવશ્યક છે. આ કાટ ન પડે
અને કાટ ન થયે એ માટે પ્રાણ ફ્રીટમેન્ટ આપેલાં
ખીરાના કબાટે નિરવિરોધ રચનાં થયે છે.

‘પોપુલર’ : ૧૧૫ (ચ.મી.) x ૮૩૮ (ચ.મી.) x ૪૮૫ (ચ.મી.)

‘મિનિટ’ : ૬૨૦ (ચ.મી.) x ૭૫૦ (ચ.મી.) x ૪૬૦ (ચ.મી.)

‘યુટિલિટી’ : ૧૮૮૦ (ચ.મી.) x ૮૧૫ (ચ.મી.) x ૪૮૫ (ચ.મી.)

અભરપ્રાપ્તિ અને અત્યવશ્યક ગોઠવણ
સાધક છે. આપની પડકારોનાં વધારાનાં
નિયંત્રક કરી આપવામાં આવેલો.

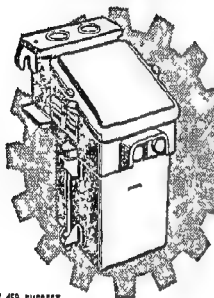
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ,
મોરબર રોડ, સાન્વા દુર્ગ, મુંબઈ-૪૪

197-KS W-1733

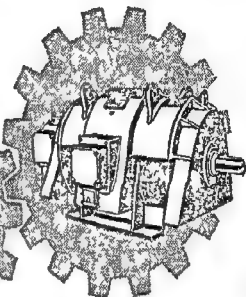
POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machines... a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JY 459 EVEREST

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaispur • Bhopal

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્ય ધલાજ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા**

શુદ્ધી, શ્વાસ રૂંધનાર અને શકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્ય ધલાજ

નવ જીવન

નવીન ભાત
નવીન જાત

નવવર મુકર કાપડ

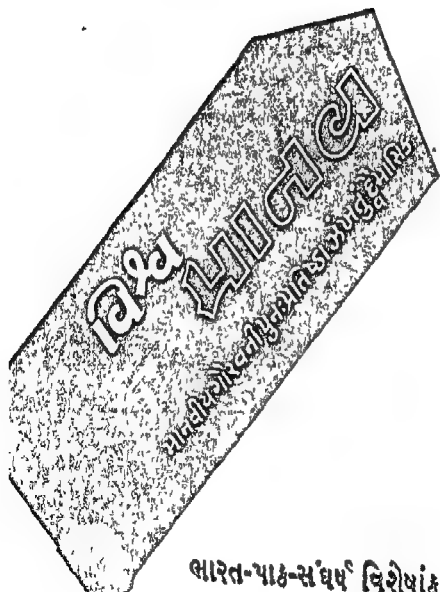
નવજીવન મિલ્સ લિ.,
કલોલ
[ઉત્તર ગુજરાત]

ચોપલીન, સાડી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

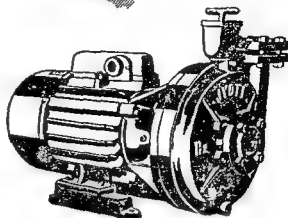
૬૫ અગ્રેમ્બર - ઓક્ટોબર ૧૯૬૫

સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * વિશ્વમાનવ : રામજીમંદિર પોળ-વટોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

રૂ. ૨

ભારત-પાક-સંઘર્ષ વિશેષાંક

No use comparing!

For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features 'built-in' economy.. in money in space in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it, better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size 1" x 1" to 6" x 6"

Capacity Up to 58 000 G P H

Heads Up to 210 ft

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED

BARODA 3

ધથિએ આંખ ઊંચી કરીને જોયું

તો

શ્રીમંતો (દેવળના) ખજાનામાં

પોતપોતાનું દાન નાખી રહ્યા હતા.

ત્યાં એક કંગાળ વિધવાને એમાં

એ દબળુ નાખતી જોઈને તેમણે કહ્યું :

સહુથી મોટું દાન તો આ વિધવાનું છે.

ખીજાં બધાએ

પોતપોતાની બચતમાંથી ધન્યરત્ન આપ્યું છે.

પણ આ વિધવાએ

પોતાની તંગીમાં

પોતાની પાસે હવે તે બહુજ

આપી દીધું છે.

[બાંબલ, લુકસ ૨૧, ૧-૩]

સૌજન્યથી

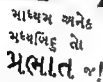
બાળગોવિંદ કુબેરદાસની કાં

[કંગાળ, પુસ્તકો, નક્કસાઓના વેપારી]

અમદાવાદ.

★

૪૬, મુતાર ચાલ : મુ'બા-૩

પ્રમાણ
પ્રો. એ. સ. રહીઓ
તિ. ૦૭/૦૭/૨૦૨૫ ૧ જોડ ૨૦૨૫

॥ विश्वमानवः स एवेवमसौ-ओम्कारोऽयम् ॥ ६५ ॥

હું એ સમાજતંત્રની ઇમારતને જમીનદોસ્ત
 કરવા ચાહું છું, જે તંત્ર અર્થહીન સ્ત્રીઓની પાછળ,
 મરેલા માનવીઓની પૂજા પાછળ,
 માનવભાતની સર્વોચ્ચ રચનાશક્તિ વેરફી નાખે છે.

—રિચાર્ડ વોગ્નર

એ.કે.ર એન્ડ કું પં ની

ઉમરીગર બિલ્ડીંગ, કાર્ડર્ડ માર્કેટ,

મુંબઈ

ના

સૌજન્યથી

卐 स्व स्ति 卐

હુમ્મર ઉધોગ તથા ખેડૂતે ભાઈઓને ઉપયોગી
ટેક્સટાઈલ મીલોને ઉપયોગી મેરીનરી,
હમેશાં “સ્વસ્તિક” બનાવટોનો આગ્રહ રાખો.
.....અમારી.....શુભ્ય.....બનાવટો.....

- ૧ “માયા” ઘરમથુ બનાજ દળવાની ઘંટીઓ ૮”
- ૨ “માર્સલટાઇપ” બિમી બનાજ દળવાની ઘંટીઓ ૧૪” અને ૧૮”
- ૩ ડાઇમિડ “ટાઇપ” બનાજ દળવાની ઘંટીઓ ૧૨,” ૧૪,” ૧૬,” ૧૮” ૨૦.”
- ૪ “આડી ચોરસ” દેશી બનાજ દળવાની ઘંટીઓ કા. આ. તથા લોખંડની બનાવટની ૧૮” ૨૦” અને ૨૪”
- ૫ તેલ ખીલવાના ઘાણા (હેવી તથા લાઇટ ટાઇપ)
- ૬ “શીલ્ટર ગ્રેસીસ” (ગેમ્મર તથા પ્લેટ ટાઇપ)
- ૭ લીથોટીકટસ (મગફળી ફોડવાના પખા) હાથથી તેમજ પાવરથી ચાલતા.
- ૮ “ગ્રોટામેટીક રમર રોલ રાઇસ હસર” (પખા સાથે એલીવેટર તથા સેપરેટર સાથે)
- ૯ “પેડી કલીનર” ચાળણુ યત્ર “રમર રોલ” રમર હસર માટે
- ૧૦ ચોખા હાડવાના હપરા પોલીસ્ટર સાથે તથા પોલીસ્ટર વગર) નં. ૧૬, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬.

- ૧૧ બનાજ ઉપજવાના પખાઓ
- ૧૨ “પોઆ મશીન” (ગ્રોટામેટીક તથા પાવરના)
- ૧૩ “દરેક જાતનાં ફાલુઓ” (સીઓડા હાથથી, બળદથી તેમજ પાવરથી ચાલતા.)
- ૧૪ “ડબલ ફોલ્ડીંગ એન્ડ પ્લેટીંગ મશીનો” (મીલેમાં કાપડની મશીનો વાળવા માટે)
- ૧૫ “પાણી તેમજ તેલો રાખવા માટે ટાઈઓ”
- ૧૬ મકાન માલીક તથા ગોદડીંગ કોન્ટ્રીકટરોને ઉપયોગી બારીઓ, વેન્ડીએટર્સ માટેની મીલ્સ (જળીઓ) તથા લોખંડના દરવાજા, દાદરો, કંપાઉન્ડ ચેટસ, વીકેટ ગેટસ, દાદરો માટે કુટ રોપ્સ, સ્ટ્રક્ચરલ વર્કસ (ગ્રોસઉન-મીલો વિ. માટે.) લોખંડની પાણીની ટાઈઓ વગેરે બનાવવામાં આવે છે
- ૧૭ યુનિસિપાલીટીને લગતા તમામ જાતનાં કારડી મો મજરી જેવા કે મેનહોલ કવેસ જળીઓ વિ.

અમારે ત્યાં દરેક પ્રકારનું કોસ્ટિંગ હાળી આપવામાં આવે છે.

સ્વસ્તિક એન્જિનિયરીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ
કંપની (પ્રાઇવેટ) લિ.,

૨. નં. ૪૧૦૧ ખડુચરાલ રોડ — વડોદરા રલીઆમ : સેમકે

With Best Compliments

from

EASTERN STEEL INDUSTRIES

21-B Noble Chambers

Parsee Bazar Street,

BOMBAY-1.

FOR ALL
PAPER & BOARD

ALSO

OUR NEW SPECIALITIES

WHITE AND BLUE AIRMAIL PAPER
DOCUMENT AND SHARE CERTIFICATE PAPER
THICK BONDPAPER FOR D O LETTERS

• Consult :

CHIMANLAL PAPER COMPANY

MACMILLAN BUILDING 1st FLOOR, 276,

DADABHAI NAG

AT FC

JMBAY-1.

Phone • 20-20

• "SELECTION"

SEL

૬૫ સપ્ટેમ્બર - ઓક્ટોબર ૧૯૬૫

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : મુલદા ગાંધી ** સંચાલક : હરશચ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોળીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીવદિર પોલ : સરકારી હાથખાના સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : રમણભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ, ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભ વિદ્યાનગર.

પહેલું પાનું

પ્રથમ વીરચક્રને અર્પણ [૧] —

કવિતા

હું જીવત રહેવા માગું છું [૨] સર્વેશ્વર દયાળ સદસેન

લેખો

ભારત-પાક-સંઘર્ષ (વિશ્લેષણ) [૩] ભોળીલાલ ગાંધી

પાકિસ્તાન હાથ છોડાવી લે [૨૫] બલપ્રકાશ નારાયણ

પાકિસ્તાનના વેશપલટા [૨૭] ભો. ગાંધી

સલામતી સમિતિના ગેરકાનૂની નિર્ણયો [૩૦] જસ્ટિસ વી. બી. રાજુના આધારે

મુદ્દ-સંબંધિતાનું અર્થકારણ [૩૩] રમેશ ભટ્ટ

સંગીત સંસ્કારણનું અર્થશાસ્ત્ર [૩૭] મહેશ ભટ્ટ

પરિશિષ્ટ

સલામતી સમિતિનો હુકમ [૪૧]

રાષ્ટ્રપતિનું વાયુ-પ્રવચન (સાર) [૪૨]

વડાપ્રધાનનાં વાયુ-પ્રવચન (સાર) [૪૩]

ભારત-પાક મુદ્દની તવારિખ [૪૬]

ભારતના કારિયર-સિમાકા [૫૫]

ભારત-પાકનું હવાઈ દળ [૬૧]

ભારતીય 'નેટ' અને 'કેનજરા'ની ભેજના [૬૩]

પાકિસ્તાનની સૈન્યશક્તિ [૬૪]

ભારત-પાક નો તુલનાત્મક વિશ્લેષ [૬૫]

ભારત-પાક-આર્થિક તુલના [૬૬]

૧૯૪૭-૬૫ આક્રમણની સમીક્ષા [૬૮]

સલામતી સમિતિમાં કારિયર [૭૧]

[કુલ પાનાં ૮૬]

વિશ્વ માનવ

[આગલાં વર્ષના વિશેષાંકો]

(હવે આ વિશેષાંકો અંચ સ્વરૂપે) કિંમત

- * સર્વોદય વિનાન (૧૯૫૮) ૩ = ૫૦
- * માનવ અને પરમાણુ (૧૯૫૯) ૫ = ૫૦
- * યુગ્મરાતદર્શન (૧૯૬૦) ૯ = ૦૦
- * નવી શેક્ષીનો નવનિકા (૧૯૬૦) ૩ = ૫૦
- * રવીન્દ્રદર્શન (૧૯૬૧) ૮ = ૦૦
- * ભારત - ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૨) ૨ = ૦૦
- * અઘતન રશિયન સાહિત્યની આખી અને સમસ્યા (૧૯૬૩) ૫ = ૫૦
- * રશિયા - ચીન સંઘર્ષ (૧૯૬૩) ૧ = ૦૦
- * નહેરુ : અણુયુગના સમન્વયક

[સર્વોગી વિશ્લેષણ] ૩ = ૦૦

[ખાંચેલી કાઠણી]

વર્ષ : ૧૯૫૮	રૂ.	૮
વર્ષ : ૧૯૫૯	રૂ.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૦	રૂ.	૮
વર્ષ : ૧૯૬૧	રૂ.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૨	રૂ.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૩	રૂ.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૪	રૂ.	૧૦
વર્ષ : ૧૯૬૫	રૂ.	૧૦

અવકાશમાં

આનંદ.....

માટે કુટુંબોને
પર હંમેશાં પસંદગી
ઉતારે છે એવું
પરિવાર પસંદ
છબીઘર

કલામંદિર

- * ચિત્ર-સ દિશ્મ સોસાયટીનાં પ્રેરક આલોકોગ્ય આલોકચિત્રો માટે ખાળકોનું માનીતું છે.
- * ન્યાં નિમિત્ત દર્શાવતાં સુરેચ્છીપૂર્ણ હિંદી ચિત્રપટો નિહાળવા માટેનાં નિસંકોચ પધારે છે. મેટીનીમાં હિંદી, વિદેશી, અંગ્રાજી, તામિલ, પંજાબી અને મલયાલમ ભાષાનાં બોલપટો અવારનવાર દર્શાવાય છે.....

ગાંધીનગર બૃહ સમીપ,
વડોદરા
ફોન નં. ૪૦૩૪

★

ભારત-પાકિસ્તાન-સંઘર્ષ (૧૯૬૫) : વિશ્વદેશપથ

પરમવીરચક્ર

કૃપની ક્વાટરમાસ્ટર હવલદાર અબ્દુલ હમીદ
૩૨ વર્ષના આ યુવાન સૈનિકે લાહોર વિભાગના કાસુર
મેારચે એકલે હાથે એકમાત્ર તોપના સહારે દુરમનની
ત્રણ ટેકોનો ભુલ્લી બોલાવી રણમેારચે આત્મસમર્પણ
કયું હતું.

એની શહાદતને બિરદાવતાં ભારત સરકારે શૌર્ય-વીર્ય
શ્રેષ્ઠ સપ્તગિરુદ - 'પરમવીરચક્ર' - એના મૃત્યુ બાદ
એનાયત કયું હતું.

★

ઉત્તર પ્રદેશના માચીપુરમાં ધામપુર નામના ગામમાં
હસીદ જન્મ્યો હતો.

આ "પરમવીરચક્ર" ના યુધ્ધમાં અંતિમ ફાળો હતા :
"આગે બંદો...."

ભારત-પાક-સંઘર્ષ

[વિશ્લેષણ]

૧

(૧) ભારત : અંદ દિનોનો અમલકાર !

તા. ૬ થી ૨૨ સપ્ટેમ્બર !

જગતના ઇતિહાસમાં અનેક દેશોની તવારિખમાં ૧૩૦ ગી 'અંદ દિનોની યશગાથાઓ' નોંધાઈને 'અમર' બની છે.

ભારતના ઇતિહાસમાં ૫ ઠેક એવું જ બની ગયું - ૧૯૬૫ના 'સપ્ટેમ્બરની' તા. ૬ થી ૨૨નાં બે અઠવાડિયાં દરમ્યાન !

૧૯૫૭નો આપવાંદ બાદ કરતાં, ઘણાં સૈનિકો યુદ્ધ, જે 'સામર્થ્ય-પુરુષાર્થ'નો ગૌરવાનુભવ ભારતના ફોડયમાંથી લગભગ છુટાઈ ગયો હતો એ જાણે ફરી અગ્રણ્યતાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું - પાકિસ્તાને ભારતને માથે સાદેલા સંઘામ દરમ્યાન !

—આ ઠેકાં યુદ્ધભોર 'શત્રુસામર્થ્ય'નો આનંદ ને હતો.

—આ ઠેકાં રક્ત પીપાસુની જયલ્લસા ન હતી.

—આ ઠેકાં વિસ્તારવાદીની જુમિલોલુપતા ન હતી.

● આ તો, સ્વાધીન ભારતની સ્વસ્થ સામર્થ્યવાન પ્રતિમા (ધમેજ) સુરેષ કુંડારાજને પ્રગટ થઈ એનો જયજયકાર હતો.

નીચાજાણીની એકળામણ

આમ તો, જે બન્યું તે સાદું સીધું ને સદજ હતું. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે જે બન્યું, બોર્નિંગ હતું એ જ બન્યું હતું.

૧૯૪૭ માં પાકિસ્તાને આપણા સાર્વભૌમત્વવાળા કાશ્મિર-જમ્મુ રાજ્ય હપર આક્રમણ કરીને બે વર્ષમાં જ નેટલો પ્રદેશ બચાવી પાડ્યો હતો, અને ૧૮-૧૮ વર્ષ પછી એ કહેવાતો 'આઝાદ કાશ્મીર'નો પ્રદેશ પાછો મેળવવાને બદલે 'એ તો હવે ગયો'ની મનોવૃત્તિ આપણા ચિંતમાં જોર કરી રહી હતી !

—એ પછી, પંદર વરસે, ૧૯૬૨માં એને સચ્ચ આક્રમણ કરી, આપણી ૧૪,૦૦૦ ચો. માઈલની ધરતી બચાવી પાડી હતી; અને 'કંછવાતું' મોં કાઢ્યું એવી મનઃસ્થિતિમાં આપણે ધડેલાઈ ગયા હતા !

એ કે, ત્યારે, પાકિસ્તાન અને ચીન તો 'પાકી રહેલું લેલું' વસણ કરવાની તૈયારીઓમાં રાતદિન ખૂંખાં હતાં.

ભારતનું આ નીચાજાણી અસલ્ય બની ગયું હતું - સાચીબોટી પણ અધીરાઈ બચી ગઈ હતી; સચિ-ખોટો તોય રાજકર્તાઓ સામે ધૂંધવાયો હતો; અને સાચાખોટા રસ્તે ય, - બીજા બધા કરે છે એમ, 'જેવા સાથે તેવા' થઈને ય - નામેશી જૂસી નાખવા પ્રથમ આતુર બની હતી. એથી જ તો, એ વિષેની દીલી'નીતિ પ્રગળે છે 'રાજકર્તાઓ વિષેનો અવિશ્વાસ, ધીમે ધીમે કરતાં લોકસાહીની મૂળભૂત શ્રદ્ધા અંગેનો જ અવિશ્વાસ, પેલા કરી રહી હતી. રાષ્ટ્રીય વિચિન્નતા અને વિષમતા, કેમ જાણે, આપણી રહીસહી સંકલ્પ-શક્તિને શોષી લેશે કે 'શ્રુ' એવી દહેશત એક નથી લયશૂનિકા સરણે રહી હતી.

ભારતની મુશ્કેલ પ્રજા, ભારતવાસી તરીકે લોકશાહી અધિકારોના હક્કદાર તરીકે, ભારત સરકારની ગમે તેટલી ટીકા ટોકાર કરતી હોય; પરંતુ તે ભારતને ખેંચી જતીને પાકને આવકારે એવી ખેવકા તો નથી જ નથી, એ ય પૂરવાર થયું.

આ નવા સાહસમાં મહેલા ઉપરાઉપરી પરા-જ્યોએ પાકિસ્તાનના સૈન્ય અને પ્રજાના મનોભાગ ઉપર કારમા ધા કપા; તેમાં વળી ચીન તરફથી બીજો મોરચો ખોલવાની પાછી ગણતરી રાખેલી તેષ ગમે તે કારણે (અનેક કારણોસર), નિષ્ફળ નીવડી. ચીને ભારે ધાકધમકી અને હાકોટાને અંતે મો ફેરવી લીધું... ચીનના સહકાર વિના પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં

બીજો મોરચો ખોલવાની પાકની હિંમત રહી નહિ.

અને આ બધા ઉપરાંત, પશ્ચિમી મહાસત્તાઓનું પીઠપાન, પાકિસ્તાનને હમેશા મળતું રહ્યું. તેવા છતાં હાલ જોટલી હદે પહેાંતી ગઈ હતી કે એ મહાસત્તાઓએ પણ પાકિસ્તાન ઉપર યુદ્ધવિરામ માટે આખરી દબાવણ આપ્યું.

અંતે—

રશિયાનું વલણ પણ પાકિસ્તાનની વહારે ધાવાનું તો ન જ હતું. આજ પૂર્વે તો તે ભારત તરફ ઘણું રહ્યું હતું.

પાકિસ્તાન માટે તત્કાલ પરાજયમાંથી બેગરવા માટે સત્તવિરામની અરજ બની ઘઈ જ હતી.

(૩) સંઘર્ષ : નવી એ'ધાણીના ઓળા

પરંતુ, રખેને આપણે ખોટા અતિરેકમાં ખેચાઈ જઈએ.

આપણે જે સિદ્ધિ હાસલ કરી છે તે આખરી વિજયનો જયજયકાર નથી જ નથી.

પાકિસ્તાન પાસેના બધા શસ્ત્રસરંજામ ખતમ ઘઈ ગયો છે અને હવે તે માથું જીત્યું કરવાની ગિચ્છિતમાં જ નથી, એવું ય નથી.

પાકિસ્તાની પ્રજાની ગમે તેટલી રંભડ છતાં, અને પૂર્વ-પાકિસ્તાનમાં તથા પશ્ચિમપાકિસ્તાનમાં આતંત્રિક બળોએ મોથુ જીત્યું કરી રહ્યો હોવા છતાં, પાકિસ્તાનની અંદર સરખામતારશાહીની પકડ તૂટી ગઈ છે, એમ માનવાનેય કારણ નથી.

દુનિયાભરમાં (જુદા યુનોમાં) પાકિસ્તાન 'ઘૂસણ-ખોર' તરીકે અને 'આક્રમક' તરીકે પૂરવાર થયું હોવા છતાં તે એકલું અટૂઠું પડી ગયું છે અને હવે નવા હલ્યા માટે કોઈની પાસેથી જરૂરી શસ્ત્ર-સંજ્ઞામ તેને નહિ મળે એવું ય માની લેવાને કારણ નથી.

પાકિસ્તાન ચનેગાર તરીકે ગમે તેટલું 'જુદું'

પડ્યું હોય અને શસ્ત્રમોરચે ગમે તેટલું 'ખોખરું' થયું હોય છતાં દુનિયાના સભ્યદરમારમાં તેની આલુક્ય-નીતિને કૂટ વ્યહ ભારતને ભીંસમાં ચૂકવા પૂરતો ખધો છે જ એ રખે ભૂલીએ.

શવતાનની વાણી અને કારવાઈ પુરતી સૂચક છે;

"ભારત નમન આક્રમણ દ્વારા યુદ્ધ આદરી રહ્યું છે. એક બલિષ્ઠ સંજ્ઞા એક નાનકડા દેશ ઉપરનું આ યુદ્ધ છે... આ તો, જાણે અમેરીકા કોઈ નાનકડા દેશ ઉપર તૂટી પડે એવું છે..."

આમ, યુનોની ખેડકમાં દુનિયાની હમદર્દી જીતવાને પાસો ફેંકીને ભૂએએ જતી આદર ફરીથી પાથરી હતી.

"કાશ્મીરી પ્રજા પાકિસ્તાનનો એક અંતરંગ ભાગ છે. જેમ ક્રાન્તિ, અંતે અલ્ટેરોઆને આત્મનિર્ણય આપવો પડ્યો હતો, તે જ રીતે, જન્મ-કાશ્મીરની પ્રજાને પણ એ અધિકાર આપવો જ રહ્યો."

આમ, કાશ્મીર ઉપરની પોતાની ભળ પાથરીને ભૂટેએ દુનિયાને એક ઘણી સૂચક વાત પણ કહી નાખી હતી કે—

● ભારતમાં મુસ્લીમો (ગ્રહામીમાંથી મુકત થવાને) ૭૫૦ વર્ષના સંઘર્ષ-એકાધી-પછી, અને, પાકિસ્તાનથી - 'મુસ્લીમ માદરેનન' દ્વારા - સંતુલન સ્થપાય છે (હવે, કાશ્મીર અને ભારતમાં વસતી બાકીની મુસ્લીમ પ્રજાની હાલત આકુ છે !)

૧૦૦૦ વર્ષના યુદ્ધની તાકીદ !

આવેશમાં એને એમ પણ કહી નાખ્યું કે જરૂર મુજબ એક પછી બીજા અને ત્રીજા... એમ અનેક શસ્ત્રવિરામોને રસ્તે ચ અમે આગળ વધીશું-એક દરબાર ૧૦૦૦ વરસ સદીશું ઝગમગીશું... આ આખા ભાષણ દરમિયાન તેણે ભારતને 'રાક્ષસ,' 'દાનવ,' અને 'સુટારુ ચટાછપોર' ની નવાબગીરી કરી. એટલું જ નહિ પણ યુનેને પણ સારી પેઠે ભાંડીને, છેલ્લી તાકીદ (અલ્ટીમેટમ)

આપી દીધી કે કાશ્મીર અંગે હવે જો તે આખરી નિર્ણય આપવામાં મદદનંદના મારશે તો પાકિસ્તાન યુનોમાંથી નીકળી જશે; યુદ્ધનાં ઓળા વધુ ખતરનાક બનશે...

જૂનેની વાણીમા પાકિસ્તાનની નાખાક દાનત રજૂ થતી જ ચૂકી છે.

યુદ્ધખેતર શસ્ત્રવિરામ

એક બાજુ, જૂનેનું ભાષણ એની દાનત-ખુદ્દશી પાડે છે; તો, બીજી બાજુ, એ ભાષણ અપાઇ રહ્યું હતું તે જ વેળાએ, અને અધિકૃત રીતે શસ્ત્રવિરામની ઘોષણા થઇ ગયા પછી, પાકિસ્તાને ધાતકી વેર વાળવા જો બર્બર બોમ્બવર્ષા સહિતની કારવાઈઓ આગ્રુ રાખી તે તેની યુદ્ધખેતર દાનતની આગાહી દેપે છે : નવી એધાણીના ઓળા રજૂ છે.

(૪) શસ્ત્રવિરામ : શરૂઆત !

ભારતે શાંતિ સ્થપાતી હોય તો એનાથી શું? એમ સમજીને પ્રથમથી જ શસ્ત્રવિરામનો ખિનચર્ચા સ્વીકાર કરી લીધો હતો; અને પાકે. પહેલી ધડીથી જ શસ્ત્રવિરામનો ભંગ આદર્યો છે...

પરંતુ, અગાઉની અને આ વખતની ભારતની નીતિમાં ફેર એ છે કે ભારત હવે કેવળ દાદ ફરિયાદ નેંધાવીને, યુનેના સચક્ત નિરાકરણ ઉપર આધાર રાખી ન્યાયની રાહ જોઈ બેસી રહેવા માગતું નથી. દરેક નવી ઘૂસણખોરી, દરેક નવી અથડામણ, દરેક નવો હુલ્લો અને દરેક કારવાઈ તો સુદ્ધ સંજળ સચક્ત સામનો કરી રહ્યું છે. અને જો ફરી પાકેની મુરાદ ભારત સામે જ એ ચડવાની જ હોય તો ભારત એને માટે ફેતનિત્રય જાની જિજ્ઞાસુ જ છે. હવે અગાઉની જેમ, એધારમાં રહેવા અને મૂંઝે-મૂંઝા દાદ ફરિયાદનાં રોહણા રડવા કરવા કરતાં એક વાર મહાભારત ચે. લડી જ લેવું- જો તો લડી લેવાનોય નિરધાર ભારત કરી ચૂક્યું છે.

આ વધા છતાં, અને જાકા ફરમ્યાન, શાંતિ અને મૈત્રીની એક પણ સાચી તક નવેસરથી ઊભી થતી હોય તો તેને વધારી લેવા પણ ભારત આગ્રુ જ છે.

પરંતુ હવે અગાઉની જેમ મહાસત્તાએ કે યુનેની શેઠમાં ઘસડાવા કે પાકિસ્તાનના સીધા-આડા ફેંદામાં ફસાવા તે તૈયાર નથી જ નથી. એટલે તો, યુનેના દરમિયાન શસ્ત્રવિરામ ખિનચર્ચા સ્વીકારી લીધા પછી તથા સરકારે તા. ૫મી ઓગસ્ટની સરદરે પાછા 'ખેત્રી લેવાની અને રાજદ્વારી વાટાપાટી કરવાની' યુનેનો સૂચના સ્વીકારી લીધા છતાં, ભારત તેના અમલની બાજતમાં મિલકુલ જ માફક નથી.

ભારતની શાંતિ-નીતિ

ભારતની શાંતિ - ગ્રીન ૨૫૫૮ છે. (૧) યુનેએ ૨૫૫૮ શબ્દોમાં, જનરલ નિમોના લેવાલ મુજબ પાકિસ્તાનને આક્રમક ભરેર કરવું. (૨) પાકિસ્તાન પાસે નવા શસ્ત્રવિરામનું પૂરું પાલન કરાવવું. (૩) પાકિસ્તાને તમામ 'સચક્ત માનુસો' (ઘૂસણખોરો)

તથા 'લશ્કરો' પાછા એવી લેવા (૪) પાકિસ્તાન ફરીથી આક્રમણ નહિ જ કરે એવી પૂર્ણ ગેરટી સાથેની બંહેમરી યુનોએ આપવી (૫) આટલું થાય પછી ભારત માનપૂર્વક રાજદ્વારી વાટાઘાટો કરવા તૈયાર છે

આમાની એકેય શર્તનું પાલન ન થાય તો ક્યુ'ં કાર યુ ધૂળમા મળવાનું છે સુદ્ધ ફરી સળમવાનું છે, એ વિષે ભારતને શંકા નથી અને એમ થાય તો એની જવાબદારી યુનો, મહાસત્તાઓ અને પાકિસ્તાનના જ ગણ્યશે, એ વાત પણ ભારને કશા જ સંકેત વિના દુનિયાને સભળાવી દીધી છે

એથી જ તો શત્રુવિરામ પછીના એક એક પાકિ હત્તા અને ધૂસણખેરીને મારી હટાવવાની અને પોતે જ્યાં છે ત્યાંથી 'એકપક્ષી' પીછેહઠ કરી ન જવાની સરક્ષણ નીતિને દંતાપૂર્વક તે વળગી રહ્યું છે

પાકની યુદ્ધનીતિ

બીજી બાજુ, પાકની યુદ્ધનીતિ આણું જ છે તેજે બિનશર્તી શત્રુવિરામની સૂચનાનો જ પહેલા તો અસ્વીકાર કર્યા હતા અને નજી પૂર્વશર્ત રજૂ કરી હતી (૧) બંને દેશોએ પછી ઓગષ્ટની

હરોળ પર ચાલ્યા જવું (૨) યુનો દ્વારા એશિયાઈ આફ્રિકી રાજ્યોના સરક્ષક દળો સુદ્ધવિરામ હરોળ પર હાજર રાખવા (૩) ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેનો મૂળભૂત ઝઘડાનો એટલે કે કાશ્મીરની સમસ્યાનો રાજદ્વારી ઉકેલ કરવો (કાશ્મીરની પ્રબલો લોકમત-પોલિસાઈટ લેવો)

પરંતુ યુનોના ઠરાવમા આવી કાર્ડ પૂર્વશર્તને મારે અવકાશ જ ન હતો એ તો, પાકિસ્તાને, મોડો મોડો, શત્રુવિરામ સ્વીકાર્યો પરંતુ એ સ્વીકાર કરતી વેળાએ જ જુટોએ કરેલા ભાષણથી એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી હતી કે-

પાકિસ્તાનને શત્રુવિરામ તો જ માન્ય થયે જો કાશ્મીરની રાજદ્વારી સમસ્યાનો તેની રીતે ઉકેલ આપવાનું અમની બનશે .

દુકમ, ભારત ત્યારે કરી શર્ત વિના શત્રુ વિરામનું તો પાલન કરવા તૈયાર છે જ, ત્યારે, પાકિસ્તાન પોતાની કાશ્મિર અંગેની માગણી સ્વીકારાય તો જ શત્રુવિરામનું ય પાલન કરવા માગે છે !

૨

(૫) રાષ્ટ્રસંઘ : તટસ્થતાનો અ'ચળો !

રાષ્ટ્રસંઘમા વળી પાછો ૧૯૪૮ ૧૩વાળો પ્રતિહાસ છળતો થઈ રહ્યો છે !

૧૯૪૭ ના ઓક્ટોબરમા પાક ના સશસ્ત્ર કાશિયાઓએ કાશ્મિરમા આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારે, ભારતે એ આક્રમણ સામે રાષ્ટ્રસંઘમા શરિયાદ કરી હતી સનામતી સમિતિએ વરસો સુધી એને અંગે લાખી મોડી ચર્ચાઓ કરી, દરમિયાન ક્યાં હેવાનો તૈયાર કર્યા અને ખાસ સમિતિઓ અને કમિશનો નીચા આદેશો આપ્યા છતાં, પાકિસ્તાનને 'આક્રમક'

બહેર કરીને તે અનુસાર ૧૫મલા લેવાને બદલે મૂખ્ય મુલો જ ટાંચ્યો - મુખ્ય કર્તવ્યને જ પાછું હક્કેલું, અને તેમની બીજી રીજી લક્ષમણોને પાકિસ્તાન ધોળીને પી ગયું ! રાષ્ટ્રસંઘ લાચાર બની ગયો !

—આ બધા વરસ રાષ્ટ્રસંઘે દેખાવ તટસ્થતાનો કર્યો હતો વર્તન પાકિસ્તાનને પાળવાનું જ રહ્યું હતું !

● ફરી આટલે વરસે પાકિસ્તાનના બીજા આંક મણુ (૧૯૬૫ના ઓગસ્ટ) પછી થ સનામતી

સમિતિના ચાળા એના એ જ દેખાય છે.

હરી, આ વેળાપ, રાષ્ટ્રસંઘ પાકિસ્તાનને આક્રમક માનવા છતાં યુનેગાર બહેર કરવા તૈયાર નથી. તે અનુસાર તેની સામે પગલાં લેવા તૈયાર નથી.

અવળી સમાનતા !

આક્રમક પૂરવાર એણે પાકિસ્તાન અને શિકારતુ બોગ બનેલું ભારત - બંને દેશોને એક સરખા ગણવામાં આવે છે,

—પાકિસ્તાનના આક્રમણને અને ભારતના આત્મરક્ષણના સશસ્ત્ર પ્રતિકારને - રાષ્ટ્રસંઘના અને વિશ્વભરના દાનુનો અને પરંપરા અનુસાર લીધેલા પગલાંઓને - એકસરખા ગણી, બંનેને સશસ્ત્ર હુમલો માટે સરખા જવાબદાર લેખવામાં આવે છે.

—પાકિસ્તાને કાશ્મિરમાંની શત્રુવિરામ-હરોળનો લાંબ કપો; અરે, પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેની આંતરરાષ્ટ્રીય હરોળનો થ લગ કપો; ટેકા અને વિમાનો, તેષા યોગ્ય અને પેરેશુટસનો મોક્ષ ઉપયોગ કપો; ભારતના નગરોનાં નાગરિકો અને દેવલો, મંદિરો, મસ્જિદો, હોસ્પિટલો ઉપર મોક્ષ મોગ્ય-વર્ષા કરી; નિઃશસ્ત્ર વિમાનના પ્રવાસ એડી રહેલા યુદ્ધવાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન તથા તેમનાં પત્ની અને સાથીદારો ઉપર હત્રાચો હુમલો કપો; પંથિમ અને પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંના ભારતીય કમિસ્નરોની કચેરીઓ અને તેમનાં નિવાસસ્થાનો ઉપર જંગલી હલ્લા કર્યાં, સતામણીઓ કરો.

એક બાજુ, તમાગ નવા આક્રમક અત્યાચારી પગલાં અને સાધનોમાં પહેલ કરીને પાકે. યુદ્ધની ચળવણી (એરોએશન) કરી. બીજી બાજુ, પૂરું કારણ મળવા છતાં, નાહટકે જ, ન્યાં નેટલો પ્રતિકાર કરવો પડ્યો તેની મર્યાદા સાચવીને ભારતે સંઘર્ષપૂર્વક સામનો કર્યો (તે એટલી હદે કે કરાંચી ઉપર મોગ્યમારો કરવાનું અને પૂર્વ પાકને બીંસમાં લેવાનું સરળ હોવા છતાં ભારતે એવું કશું પગલું ન જ લેયું.)

—આ ગણાં છતાં પાકિસ્તાન અને ભારતને

વિશ્વમાનવ : સંપ્રેમર-ઓક્ટોમર '૬૫]

એક કાટલે એખવાની નીતિ અપનાવ્યાં રહી છે

—બિનશરતી અને તત્કાલ શત્રુવિરામનો સ્વીકાર કરનાર ભારત અને શરતી શત્રુવિરામની હદ ચેવનાર પાકિસ્તાન - બંનેને એક લાકડીએ મૂકવામાં આવે છે.

—શત્રુવિરામનું ચૂસ્ત પાલન કરવાના આમની ભારત અને શત્રુવિરામના મોઝા મોઝા સ્વીકારની ક્ષયથી જ એનો ખુલ્લો મોક્ષ લાગ કરનાર પાકિસ્તાન : બંનેને એક હડે હાંકવામાં આવે છે : પાકિસ્તાને દોઢ મહિનામાં ૧૦૦૦ થી વધારે સંખ્યામાં શત્રુ-વિરામનો લાગ કર્યો છે; અને તેપમારો સુધીની યુદ્ધખેતરી દરી દાખવી છે. એટલું જ નહિ પણ સેંકડોની સંખ્યામાં નવા સશસ્ત્ર યુદ્ધખેતરીને કાશ્મિરની હદમાં ઘુસાડવાના પ્રયાસો ચાલુ જ છે. આમ જનાં, બંનેને સરખા દોષિત ગણીને સરખા ઉપદેશો અને સરખા આદેશો આપવાની કૃપતા થઈ રહી છે !

ગંભીર ઠગાઈ !!

સલામતી સમિતિની ન્યાય તોળવાની રીત પણ અજગ જ છે :

તેના તા. ૫ મી, ૧ મી અને ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરના પોતાના કરાવો અનુસાર તેણે બંને રાષ્ટ્રો પાસે અનુક્રમે ત્રણ પગલાં કરાવવાના છે : (૧) સર્વ પ્રથમ : શત્રુવિરામનું અપૂર્ણ પાલન; (૨) બીજું કદમ : ૫ મી ઓગસ્ટની શત્રુવિરામ હરોળ ઉપર તમામ 'સશસ્ત્ર માથુસો' તથા 'સેન્યો'નું પાછાં ખેચાઈ જવું; અને આ બે પૂર્વ-શરતોના પાલન પછી બંને દેશો વચ્ચે રાષ્ટ્રદ્વરી સમાધાનની વાટાઘાટોના પ્રયાસો.

ખૂબીની વાત નો એ છે કે આ આખો ક્રમ ઉચલાલી નાખી પરિસ્થિતિને મુશ્વેલવાદ વધવરિયત પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. અને તેમાંય, વડુ નામોશીની હકીકત એ છે કે ખુદ રાષ્ટ્ર સંઘના મદામતોએ આમાં પહેલ કરી છે :

—જનરલ નિમ્મો (કાશ્મિરમાં યુદ્ધવિરામની દેખભાગ કરનારા સશ્ત્રસંઘના પ્રતિનિધિ)ના હેવાલને મદામતોએ સ્વીકાર કર્યો (એ હેવાલમાં ૫ મી

ઓગસ્ટના શસ્ત્રવિરામના જાગ માટે પાકિસ્તાનને જવાબદાર લેખવામાં આવી હતું, અને તા ૪ થી સપ્ટેમ્બરે મહામંત્રીના હેવાલના આધારે સલામતી સમિતિએ જે ઠરાવ કર્યો તેમાં એ હેવાલની 'નોંધ' પણ લેવામાં આવી પરંતુ પાકિસ્તાન સામે વિશિષ્ટ ચોક્કસ પગલું સૂચવવાનું ઠાણવામાં આવ્યું.

વળી ૪ થી સપ્ટેમ્બરના આ ઠરાવમાં પાચમી ઓગસ્ટની રિથતિએ તમામ 'સશસ્ત્ર માણસો'ને ૫ પાછા ખેંચી લેવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.

● આમ છતાં, પાછળથી મહામંત્રીના આચાર-પનમાં, મૂળ ઠરાવના શબ્દો 'તમામ સશસ્ત્ર માણસો' કાઢી નાખીને કેવળ 'સૈન્યો' શબ્દનો જ ઉપયોગ કરીને એક ગભીર ફગાઈ કરવામાં આવ્યો.

હકીકતે ૧૯૪૭ અને ૧૯૬૫માં, બંને વખતે, પાકિસ્તાને જ 'સશસ્ત્ર ધૂસણખોરા' કાશ્મિરમાં ચોકલીને આક્રમણને અપરાધ કર્યો હતો ઉપરાંત, તે પછી તેણે 'સૈન્યો' ઉતાર્યા હતા એટલે પાકિસ્તાનને બંને પ્રકારના શસ્ત્રધારીઓને પાછા ખેંચવાનો ફરજ થયો નેહિતો હતો, જ્યારે, ભારત ઉપરના આચાર-પનમાં માત્ર 'સૈન્યો' પાછા લેવાનો ઉદ્દેશ્ય હોવાનો નેહિતો હતો.

—આમ છતાં, ભારત અને પાકિસ્તાન બંનેને એક સરખો 'સૈન્યો' પાછા ખેંચી લેવાનો અન્યાયી આદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી, ઝીણવટથી વિચારતાં એ વાત પણ સમજાશે કે, સલામતી સમિતિએ ઉપરની દિષ્ટિ નજરમાં રાખીને જ, લશ્કરી રિથતિએ પાછા જવાની તારીખ પછી ઓગસ્ટની ઠરાવી છે.

● પરંતુ મહામંત્રીએ પોતાના આચાર-પનમાં શબ્દનું જળ કરીને એકલા સૈન્ય ની વાત આગળ ધરીને પાકિસ્તાનને ધૂસણખોરાની જવાબદારીમાંથી બચાવી લેવાનું એક છટકું પૂરું પાડ્યું છે.

આની વિશેષ ગભીરતા એ કારણે છે કે—શસ્ત્રવિરામ પછીય પાકિસ્તાન ૧૪૦૦૦ જેટલા 'મુઝાહિદો'ને ગેરિલા તાલિમ આપીને નવી ધૂસણ-

ખોરી માટે તૈયાર કરી રહેલ છે આ નવા ધૂસણખોરામાં કેટલા ૫ આજ પૂર્વે અને હવે પછી કાશ્મિરમાં ધૂસી જશે એ બધાને મહામંત્રીના 'સંધેલા' આચાર-પનથી રક્ષણ મળી જશે.

આ પછી તો, 'પછી ઓગસ્ટની રિથતિ' એ પાછા જવાના ઠરાવનો કોઈ અર્થ જ નહિ રહે!

ઊલટમૂલકી ક્રમ !

રાષ્ટ્રસંધના મહામંત્રીએ બીજી પણ કેટલીક ગભીર અયોગ્ય કારવારો આટલું કરી દીધી છે (૧) બંને પક્ષને 'રાજદ્વારી' સમાધાનમાં મદદ કરવા પાત્ર સ્થાપક મુજબ રાષ્ટ્રો (અમેરિકા, બ્રિટન, રશિયા, ફ્રાન્સ, રાષ્ટ્રવાદી ચીન)ની એક સમિતિ નીમી છે (૨) ૧૯૪૮ના સશસ્ત્રવિરામ અનુસાર એક નિરીક્ષક મંડળ હતું તેની જગ્યાએ હવે, એક કાશ્મિર માટે અને બીજી બીજી પ્રદેશો માટે, એ રીતે બે નિરીક્ષક મંડળો સ્થાપ્યા છે.

આનો અર્થ એ કે 'કાશ્મિર'માં અને બીજા પ્રદેશોમાં પછી ઓગસ્ટની રિથતિએ પાછા જવાની યાત્રામાં નવી ઝેણધણ ઊભી થવાની.

ભારતે આ બંને નિષ્ણદો સામે પોતાની અસમતિ અને તારાજગી પ્રગટ કરી દીધી છે.

જટકે, હવે તો, પાકિસ્તાન છાંબ વિલા-વિલાગમાંથી પાછું ફરે તો જ ભારત લાંબા વિલાગમાંથી ખસશે, અને 'ધૂસણખોરા' કાશ્મિરમાંથી હટી ગયા પછી જ ભારત શસ્ત્ર-વિરામ હરોળની અદરના કાશ્મિર પ્રદેશોમાંથી પાછું ફરશે—એણે સ્પષ્ટ કહી નાખવાનો સમય પણ પાકી ગયો છે.

વળી, તા ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરના ઠરાવનો ૨ જા અને ૩ જા સૂચનનો શસ્ત્રવિરામ અને સશસ્ત્ર માણસો—લશ્કરો પાછા ખેંચાઈ ગયા પછી જ ૪ થી ફરતો મુજબ, ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની રાજદ્વારી સમસ્યા અંગેની અદ્વિતી શરૂ થઈ શકે; તેને બદલે મહામંત્રીએ એક સાથે નવું પગલાં આ ઉપર

દયાળુ થઈ કરી દીધું છે. એનો અર્થ એ કે પાકિસ્તાનને જે પૂર્વ થઈ મૂકી હતી તે મુજબ, ભારત રાજદ્વારી ઉકેલ ન રચીકારે ત્યાં સુધી પાકિસ્તાન સ્વતંત્રિપ્રાપ્ત અને સશસ્ત્ર આયુક્ત-દ્વેષી પાઠાં ખેંચવાની બાબતમાં નામંદર રહેશે; અને દરમિયાન રાજ રાજ નવા દસ્તાવેજો ચાલુ રાખીને પોતાની નેમ તાકિયા કરશે.

— જો યાદ કરવા જેવી વાત તો એ છે કે, ૧૯૪૮ ના એપ્રિલની ૧૩ મીએ રાષ્ટ્રસભે મુદ્દ વિરામ અંગે જે ઠરાવ કયો હતો તેમાં થ, તેના ૩ બ પંક્તિમાં જે પગલાંની વાત જણાવી હતી તે, (રહેનિસાઈટની વાત) તેની આમળના ૨ બ પંક્તિના અમલ ઉપર આધાર રાખનારી હતી. છતાં ૧૭-૧૭ વર્ષ સુધી સલામતી સમિતિએ સીમા વાળ્યા જ કયો હતા.

— ફરી ૧૯૬૫માં એ જ સમય રમાઈ રહી છે ! આમ છતાં, મહામંત્રીએ તેમના ૧૭મી સપ્ટેમ્બરના હેવાલમાં સલામતી સમિતિને એવું સ્વપ્ન છે કે—

— કલમ ૪૦ અનુસાર જને પહેલાં સ્વતંત્રિપ્રાપ્તો હુકમ કરવો; અને ' તેના અમલની નિષ્ફળતા 'ને, રાષ્ટ્રસંઘના મૂળભૂત ખતપત્ર (યુનેના ચાર્ટર) ની કલમ અનુસાર, શાંતિના બંગરે સેખવાનું નહિ કરી દેવું.

પરંતુ, કાનૂની રીતે, ૩૯મી કલમ અનુસાર પ્રથમ નિર્ણય કયો પછી જ ૪૦મી કલમનો અમલ કરવાનો હોઈ શકે; અને ૩૯મી કલમ તો એવું સૂચવે છે કે જેણે શાંતિનો બંગ કયો હોય તે સત્તાની (એટલે કે પાકિસ્તાનની) સલામતી સમિતિની બેઠક જ રદ થવી જોઈએ !

પોણા પહેલાં ગાંડીનો મહામંત્રીનો બ્યવહાર બેલકો નથી ?

જેરકાનૂની કાર્યવાહી !

કેટલાક નિષ્ઠુતાભેરે મતે તો,

— કાશ્મિર પ્રકરણમાં સલામતી સમિતિની કાર્યવાહી આરંભી જ (૧૯૪૮થી) જેરકાનૂની અને અધિકૃત રહી છે.

તેમના મતે,

— ભારતે પાકિસ્તાનના જેરકાનૂની આક્રમણ સામે, તે પૂરતી જ, રાષ્ટ્રસંઘમાં ફરિયાદ કરી હતી. એમાં

કાશ્મિરના ' નિઝામી ' વાત આંતરે જ ન હતી. છતાં,

— જો પાકિસ્તાને કાશ્મિરના ભારત સાથેના નેઝાણ સામે પગાર કરવો હોય તો તે માટે રાષ્ટ્રસંઘમાં જવા પૂર્વે, તે પ્રથમ પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવો રહે છે. એ પહેલાં સલામતી સમિતિને વચ્ચે પડવાનો અધિકાર નથી.

— ૧૯૪૯માં સલામતી સમિતિએ ભારતની ફરી-આદના આધારે, પાકિસ્તાનને આપું કાશ્મિર ખાલી કરી જવા ફરમાવ્યું હતું, એનો અર્થ એ કે કાશ્મિરની રક્ષણની કાનૂની જવાબદારી ભારતની હોવાનું તેણે સ્વીકાર્યું હતું. આ પછી કાશ્મિરના કોઈપણ પ્રદેશમાંથી પોતાના લશ્કરો હાલી સેવાનું ભારતને કહેવું એ ગેરબ્યાબજી છે. ભારતે પોતાનાં દ્વેષી પાઠાં ખેંચવાં એનો અર્થ જ એ કે સમય કાશ્મિર ભારતનો એક ભાગ છે એ હકીકત જ ખોટી પાડવી !

● આમ, ૧૯૬૫નો ઠરાવ ૧૯૪૯ના ઠરાવથી વિરુદ્ધ નથી છે.

ભારતની ચેતવણી

ભારતે તો પોતાના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતાની વિરુદ્ધની કોઈ પણ વ્યથામાં ભાગ લેવાનું બંધ કરીને — સલામતી સમિતિમાં કાશ્મિર ઉપરની વ્યથા ઊપક્રાંત સલામતીમાં કરીને, પોતાની સ્થિતિ મક્કમ પણે નહિ કરી લીધી જ છે.

પરંતુ, રાષ્ટ્રસંઘનું આખું વલણ અને વર્તન ઘણું ચિંતાજનક છે; એના લાવિ અસ્થિતિની ચિંતા ઉપજાવે એવું છે; પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપના થઈ હતી; તેણે ઇટલીના એનિસીનિયા ઉપરના આક્રમણ તરફ આખરે આમળા કરીને આત્મઘાત વહેરી લીધો હતો... આને એવા જ આખા ફરી પથરાઈ રહ્યા છે !

ભારતના રાષ્ટ્રમુખ્ય શ્રી. રામકૃષ્ણને તાજેતરમાં આપેલી ચીઝથી એક સમયની સાવધાની સમી છે :

“ જો દળાણના રાજકારણને વશ થઈ રાષ્ટ્રસંઘ માનવતંત્ર અને ન્યાયી નિર્ણય નહિ લે તો લીગ ઓફ નેશન્સનું જે મનું તે પૂરું ચેતવણી ફપ છે... અમારી અંતરની આશા છે કે રાષ્ટ્રસંઘ કોઈ પણ અસત્ય અને અન્યાય વસ્તુને તાલે નાંદ જ થાય...”

(૬) બ્રિટન : કૂટનીતિનાં વખત !

એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે—

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યુને) ની આત્મઘાતી અવળી નીતિ અશક્ય જ બની હોત એ પશ્ચિમી મહાસત્તાઓ — ખાસ કરીને, અમેરિકા અને બ્રિટન ન્યાયનિષ્ઠ રહી શક્યાં હોત.

● આશ્ચર્યની હકીકત એ છે કે, બંગાળની આ બે લોકશાહી મહાસત્તાઓ જ પાક-ભારત સંઘર્ષમાં સાચી ન્યાયસુધિ બળવી શક્યા નથી. પોતે ધર-આંગણે લોકશાહીનો જે આગ્રહ સેવે છે તેવું, તેઓ પોતાને જ હાથે, એશિયામાં નિકંદન કાઢી રહી છે !

બ્રિટનની નીતિ ખુલ્લુંખુલ્લા અને હકીલી રીતે પાકિસ્તાન-તરફ દેખાઈ છે. અગાઉની ઠા-ઝર વેટિવ સરકાર અને હવેની મજૂર સરકાર આ બાબતમાં એક ખીમથી ચર્ચિતાલી સાંગિત થઈ છે ! બ્રિટનના મજૂર વક્ત્ર પ્રધાન આ માટે સીધા જવાબદાર ક્યાં છે :

(૧) પાકિસ્તાને કાશ્મિર ઉપર નવેસસથી આક્રમણ કર્યું પછી યોગમતે. એ પછી એણે આબજા અનુભાં આની અનેક રથણે કાશ્મિરના શત્રુવિરામની હરણો ઝાળેલી. એટલું જ નહિ પણ, ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની આંતરરાષ્ટ્રીય હરણોનો પશુ ભંગ કરીને, કેવળ બળજબરીથી કાશ્મિર ખાલી લેવાનો મરણિયો જંગ આદર્યો; આ બધા દિવસો સુધી બ્રિટનના મજૂર વક્ત્રપ્રધાનની આંખ બેધકી ન હતી. પરંતુ ક્યારે ભારતી દલો પાકની આ અંતરનાક કારવાઈ યોને મૂળમાંથી જ ડાંલવા, કેવળ આત્મ-રક્ષણર્યે, હાહેર વિલામ ઉપર ઘાટકચા- કે તરત (કૂટી સપોટખરે) વિલ્લન સાહેબે ભારત સામે લાલ કોળી દાખવ્યો : એમણે ભારતને આક્રમક ગણ્યાની કુમરાણ મચાવી દીધું !

(૨) કેમ બણે, બ્રમ્મજાયા કરનાર જે તોફાની ઝાકરાઓને સજા કરવાનો જેવો રસ-ઉત્સાહ મારકણા મારતરને હોય એવા ઉત્સાહથી, એમણે બહેરાત પણ કરી દીધી કે—

—હવેથી તમારામાંથી એકને અમે સંસદે કે ખીએ લશ્કરી સરંભ આપીશું, નહિ. આર્થિક સહાય પણ નહિ—(અને તોંધવા, જેવી હકીકત એ છે કે ભારત જ બ્રિટન પાસેથી પોતાની મોટા ભાગની શસ્ત્ર-ખરીદી કરતું રહ્યું છે; ત્યારે પાકિસ્તાનનો મુખ્ય અધાર અમેરિકા રહ્યો છે. આથી આ નિર્ણયનો ફટકો ભારત, ઉપર વિશેષ ગણાય.)

એ તો ઠીક, પણ પાછળથી એવી હકીકત બહાર આવી કે આવો પ્રતિબંધ બહેર કરવા પૂર્વે જ તેણે એક વહાણ લરીને ફોલ સરંભમ પાકને રવાના કરી ય દીધેલો !

(૩) આમ છતાં, બ્રિટનને ખંતેમાંથી એકે કાલા થયેલા લાગ્યા નહિ ! એટલે યુનેના ખતપત્રની ૪૧મી કલમ અનુસાર ‘સાર્વત્રિક બહિષ્કાર’નાં પગલા લેવાવવાની ય તેણે પેરવાશ ચાર કરી !

નોંધવા જેવી હકીકત એ છે કે યુનેની આટલી જુલમીમાં કેનિ, સાયપ્રસ, રોકેશિયા, દ. આફ્રિકા વગેરેની અનેક કોઠાકટીઓ આવી ગઈ છે પરંતુ ક્યારે ય કેપની સામે આવું પગલું, લેવાની હિંમત થઈ શકી નથી : બ્રિટને દ. આફ્રિકા સામેના આવા પગલાને બેલો હમેશા વિરોધ જ કયો છે !

ગિંદાં મૂળિયાં

બ્રિટની આ પક્ષપાતી નીતિ કાંઈ નવી નથી.

● મયા એપ્રિલમાં, કચ્છ ઉપરના આક્રમણ પછી ભારતે પાકની સ્થાન ઠેકાણે લાવવા સામા સરંભ ઉઠામ્યાં અને પાકને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી, ખરોબર તે વખતે જ, બ્રિટને દળાણ આણીને ભારત પાસે કચ્છ-કરારનો રતીકાર કરાવ્યો હતો (આ કરાર ભારતને તુકસાનકારક હોવાની અને નામોશીરૂપિતવાની લાગણી દેશમાં ઉતકટ રૂપે પ્રગટ થઈ પણ હતી. લે કસલામ પણ એનો જખરજત પડ્યો, જાંદમાં હતો.)

એટલું જ શું કામ ? બ્રિટિશ નીતિનાં મૂળિયાં તો ખાસાં બિડાં છે :

● ૧૮૪૭ માં, વિભાજન થતાં જ, પાકે. આઝાદ કાશ્મિરને ઝોડે. આક્રમણ કર્યું હતું; અને ભારત મહા પુરુષાર્થને અતે અને યંભાવી દઈ, પૂર્ણ વિજય હાંસલ કરવામાં હતું. બરાબર ત્યારે જ, ભારત પર યુનોમાં જવાબુ દગાણ આજુનારા અને પાઠશાળી ૧૫-૧૭ વર્ષ સુધી પાકને અનુકૂળ રમત રમ્યા કરનારામાં બ્રિટન મુખ્ય હતું !

પરી વાત તો એ છે કે—

● ભારતના વિભાજનની યોજના જ બ્રિટને એ રીતે ઘડી હતી કે જેમાંથી પાક રૂપ ખંજૂર ભારતની છાતી પર સદાય તકાયેલું રહે ! ભારત કદી નિરાંતનો શ્વાસ લઈ જ ન શકે—એશિયાતું સ્વતંત્ર, સુખ્ય રાષ્ટ્ર બની જ ન શકે !

આરબી જ બાંહેલા પાટીને રાજ કરવાની બ્રિટિશ નીતિએ સુસ્તિમ પ્રળને—રુસ્તિમ લીગ અને કાયદે આક્રમ ઝીણુને—ઘાળડીને ભારતને યુદ્ધમાં રાખવા ઝોળી કારવાઈ ઝો કરી ન હતી.

એટલે જ તો હવે, પાકિસ્તાનને જન્મ આપનાર બ્રિટન પોતાના કુષ્ટ દીકરાને જ લાડલાડવનારી મૂખ્ય માતાનો ભાગ ભજવી રહેલ છે !

ના. પાકિસ્તાન કુષ્ટ દીકરો બલે હોય. પરંતુ બ્રિટન મૂખ્ય માતા તો નથી જ નથી. તે પોતાનો પૂરો સ્વાધ સમજે અને ગણતરી કરીને પગલું બદલે એવી ગણતોળાજ માતા છે જ છે. ને આ લેખાળેખામાં ભારત કરતાં પાકિસ્તાન સાથેની નીકટતા એને વધુ લાભદાયી બન્યામ છે, એ ૧૯૫૮ છે.

—કદાચ, ભારતનો સ્વતંત્ર સમૃદ્ધ વિકાસ એટલી રાજદારી અને આર્થિક-ધંધાદારી લાભનીતિમાં બખરૂં લાગતો હશે.

—પાકિસ્તાન દ્વારા ભારત સાથેના અને ચીન સાથેના સંબંધો ટકાવવાની ઇચ્છા હશે. (ચીન સાથેના વેપારી સંબંધો વધારવાની તેની તાલામેલી

બંજબંદર છે.)

—ભારતે સુએઝ પ્રકરણ, વખતે અને બ્રિટનનો કેંગા તથા રોડેશિયા અને દ. આફ્રિકા નીતિ સાથે લીધેલાં વલણ સાથેના રાષ્ટ્ર ઉતારવાય, મજૂર સરકારને ચટપટી હોય તોય નવાઈ નહિ.

● બંને કે બ્રિટનની સ્વાર્થનીતિની ધારણામાં ભારતનો વધારે પડતો પૂર્વગ્રહ પશ્ય હોય. બંને કે લાગણ પાટીને રાજ્ય કરવાની કૃષ્ટ બ્રિટિશ નીતિના ધસરકા ભારતના મનમાંથી સમૂળા ધસાયા ન હોય; અને એ ધસરકા બદલ્ય થાય તે પૂર્વે બ્રિટનના કાયે એમાં મીઠું ભરાવવાનું ભારતે અનુમત્યું હોઈને કંડલા ઘણી વધી હોય.

પરંતુ, બ્રિટનના વિદેશ પ્રધાન માઈકલ રુઝવેલ્ટ યુનોની સલામતી સમિતિ સમક્ષ (એક્ટોબરના આરભમાં) એવો મત તો પ્રમટ કર્યો જ છે કે ‘કાશ્મિરી પ્રળવું ભારત સાથેનું ભેગાણ સુધારવું છે.’

આ બ્રિટિશ વિદેશ પ્રધાન વિષે એટલી હદે માન્યતા ફેલાઈ છે કે :

—તાજેતરમાં ગીને ભારતને યુદ્ધની ને કાટી આપી હતી તેને આવકારવાનું તેમનું વલણ હતું; એ રીતે ભારત મમ ખાઈને પાકિસ્તાન સાથે ફરજપાલ સમાધાન કરવા કેકલે આવશે !

—બ્રિટનના ઉદ્દામ પત્ર ન્યુસ્ટેટસમેન (સપ્ટેમ્બર ૨૪ મી)ના અંકમાંનો સેડરિક મેકકારકહના ભેખ (China and the cease-fire)માં આવું લોગિક ૧૯૫૮ છે.

સ્વાસ્થાવિક રીતે જ ખરાખરીના યુદ્ધના ટાણે બ્રિટનનું અનુ વલણ ભારતને અસહ બન્યું છે. બ્રિટન તથા મેગનવેલ્થ બંને સાથેના સંબંધો સદંતર ખતમ કરવાની લાગણી પ્રળમાં નેરે કરી રહી છે. એનો યુલંદ પડ્યો લોકસભામાં બેઠો હતો—૮૦ થી ૧૦૦ જેટલા સભ્યોએ કેશનવેલ્થમાંથી નીકળી જવાની માંગ ઉઠાવી હતી.

(૭) અમેરિકા : અધીનિતિનો આવેશ !

પાક.-ભારત સંઘર્ષ અંગેની અમેરિકાની નીતિ ક્રિસ્ટન જેટલી ખુલ્લી રીતે ભારત વિરોધી નથી; પરંતુ મૂળભૂત રીતે તો તેની નેમ પણ પાકિસ્તાનને બલિષ્ઠ બનાવી રાખવાની છે, - એવી માન્યતા માટે ધણી બધા કારણો બહાર આવી રહ્યા છે :

(૧) ક્રિસ્ટનની જેમ અમેરિકાએ પણ પાક.-ભારત સામે શસ્ત્ર મોકલવા અંગેનો મનાઇ હુકમ ભેરે કરી દીધો હતો. (જો કે આ મનાઇથી પાકિસ્તાન ઉપર વધુ કટોકે પડ્યો ગણાય. કેમકે પાક. અમેરિકા પાસેથી પોતાની જરૂરતનો ૮૦-૮૫ ટકા શસ્ત્રો મેળવે છે; ત્યારે ભારત પાંચ-દસ ટકા)

પરંતુ તેણે ક્રિસ્ટનની જેમ, મનાઇ હુકમ આગ મચાવે, વહાણ ભરીને પાક.ને શસ્ત્રો પાડ્યા હતા !

એટલું જ નહિ પણ લડાઇ દરમિયાન પણ અમેરિકા તરફથી પાક.ને ૭૦ પેટન ટેકા તથા સંવાહક વિમાનો અને બીજી કોઇ સરંજામ મોકલવામાં આવ્યાનું જણાય છે ! ('ધ પોપ્ટ ઇટલિજન્સ' ના આધારે 'ધ માર્ચ ઓફ ઇન્ડિયા' ૧૬-૧૦-૬૫)

—આ વિષે અમેરિકાના જ ઉદ્ઘોષક યથો કતો. ખુલાસો મંગાતાં આ બાતમીને 'કલાસિફાઇડ' હોવી નીચે શ્રુત ગણાવીને જવાબને છ-કાર કરવામાં આવ્યો હતો !

(૨) અમેરિકા પાક.ને જે અલગ સંજ્ઞાસહાય કરતું મળ્યું છે તે વિષે પ. નહેરુએ પાક.ના હેતુ વિષે 'કા ભેરે કરેલી.

પ. નહેરુનો આ કંઈ કિનારા છુટ્ટો ન હતો. પાકિસ્તાની વડાપ્રધાને અમેરિકા ઉપપત્ર સાથેની મુલાકાતમાં (૧૮-૫૪) એવું જણાવ્યું જ હતું :

"અમેરિકાની આ કોઇ સહાયથી ભારત સાથેના સંબંધો થોડાક બગડશે; પરંતુ કાશ્મિરની સમસ્યા હલ કરવાનું સરળ મર્ધ જશે..."

શાથી ?

"હાલ તો, ભારત પાસે એટલું લશ્કર

હોઇ સમાધાન શક્ય નથી...શસ્ત્રોની ગણતરી વધુ સમાનતા આવશે એટલે મને ખાતરી છે કે સમાધાનની તક પણ વધશે જ."

ત્યારે, અમેરિકાના ખુદ પ્રમુખ આર્ડનહોવરે એનો ઉપયોગ ચીન-કમ્યુનિસ્ટ આક્રમણ સામે જ કરવાની બાહેધરી આપેલી; અને બીજી રીતે થાય તો તેને કશરલગ મળીને પગલાં ભરવાનું જ જણાવેલું (ઉપ-રાંત જુઓ પા. ૪૫) આ છતાં, કમ્પ અને કાશ્મિર મોરચે પાકિસ્તાને ભરપેટ અમેરિકી શસ્ત્ર-સરંજામ વાપર્યો હોવા છતાં, અમેરિકા પાક.ની સામે કશું પગલું ભરવાની કે કપકો આપવાનીય હિંમત દાખવી શક્યું નથી !

બીજી વાત, છેક ૧૯૫૪ માં પાકિસ્તાનના સીઆરો-સેટો સાથેના બેઠાણનો હેતુ (એટલે કે પશ્ચિમ સાથેના લશ્કરી કાર્યને અને તેની તરફથી મળનાર સંજ્ઞાસરંજામ પાછળનો હેતુ) પાક ના સત્તાધિકારીઓએ ચાઓને કલા મુજબ, ચીન સામે નહિ પણ ભારત સામેની સહરતા માટેના હોવાનું એવું કહ્યું હતું. પાછળથી ખુદ ચાઓએ આ વાત ખગટ પણ કરેલી !

—આ બેના, અમેરિકા પાક.ની દાનતથી સાવ અનબુ જ હોય એવું બને !

—કમ્પ ઉપરના આક્રમણ વખતે જ અમેરિકાને અગાધિથી આજ્ઞાકો મળેલી એવાં પણ મુઅનો અંધ શૂક્યા છે.

(૩) આ પછી જ અમેરિકા, નવેસરની પાકી એટલી વિના, પાક.ને શસ્ત્રો નહિ જ આપે એવી ખાતરી નથી. બલકે, તાજેતરના આક્રમણમાં જે અમેરિકી આકુલો નાશ પામ્યા છે અથવા ખોટકાઈ પડ્યા છે તે સ્પેરપાર્ટ્સ સહિત ભરપાઈ કરી આપવા ૧૧ વર્ષ જૂના કશરની રૂઝએ (૧), પાકિસ્તાને અમેરિકા ઉપર દબાણ કર્યું હોવાના હેવાલો પણ ખગટ થઈ રહ્યા છે; અને અમેરિકા તેને વશ નહિ જ માય તેની ખાતરી નથી.

(૪) પાકિસ્તાન, ઘુર્જી, ઈરાન, પ. જર્મની, પાસેથી નાટોનાં સહો ભેગાં કરી રહ્યું છે; ત્યારે અમેરિકા (નાટોના સંવેચ્ય નેતા તરીકે) તેને રોકવાનું કોઈ પગલું લેતી રહેવાનું જણાયું નથી. પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમ જર્મની વચ્ચે છૂપા કરાર હોવાનું પણ (૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૬) કિંગ્સનનાં સહો અંગે) અપખ્યાસે જણાવે છે.

—પારિસ ટ્રિબ્યુન અને લક્ઝમ્બર્ગ રેડિયો મુજબ, ઈસ્ટ બ્લોક અને લિસબન દ્વારા જેટ વિમાનો પાકિસ્તાનને અપાર્થ રજાં છે; તથા સૌદી અરેબીઆ તરફથી ૧૫ ફેબ્રુઆરી (વહેલી સ્વલ્પ પ્રાપ્ત થતાં) પાકને રોન્ડેનેવિયન દેશમાંથી સહોની ખરીદી કરવાનું મુલક થયું છે. અને મહાસત્તાઓએ આ તરફ આંખ-મીંચામણની નીતિ રાખી છે.

(૫) આ બધા ઉપરાંત, ભારતમાં અમેરિકા સાથે પ્રળવ રાષ્ટ્ર બન્યો હોય તો તે એવા બધાં છે—

PL ૪૮૦ અનુસાર અમેરિકાએ ભારતને ૫૦ લાખ ટન અનાજ આપવાનું હોવા છતાં, તાજે-તરમાં માત્ર ૫ લાખ ટન (એટલે કે આડ ૧ મહિનાનો જ હિસ્સો) આપ્યો છે, અને હવે દર મહિને નવો કરાર થશે (૧) તેમ તેમ માલ અપાશે એવાં વિચિત્ર મોદવણી થવાનું જણાય છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ ભારતે આ પગલાંને ભારત ઉપર રાજકીય દબાણ લાવવાની એક 'યુક્તિ તરીકે લેખ્યું' છે.

અમેરિકા પાકિસ્તાનને પોતાની સાથે પકડી રાખવા મથે છે એ સંપત્તિ છે. કારણે અનેક હોઈ શકે :

અમેરિકાની મુખ્ય નેત્ર વરસોથી સામ્યવાદના ધસમસતા પૂરતી આડે પહોંચી જાય છે. પોતાના આ મુખ્ય હેતુની દૃષ્ટિએ એશિયામાં તે ચીનની સામે બંધ બાંધવા માગે છે. એ માર્ટે જ્યાં જ્યાં જરૂરી અને રાષ્ટ્ર હોય ત્યાં બંધ તેણે પોતાના સહયોગી મધ્યકે. રાષ્ટ્રોમાં છે. પાકિસ્તાન સીઆટો-સેટોના લક્ષ્યો કરતો. એકાદને આંતરે સમજા કરી આપી છે.

વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૬૬]

—પાકિસ્તાનનાં વિસ્તારમાં ગિલગિટ આપું મુખ્ય મથક છે. ચિત્તાલ, સોરગોધા અને પેશાવરનાં લવાઈ મથકોનાં પણ તે મથક છે. ઉપયોગ કરી શકે એમ છે (પેશાવરના બાજુરે મથકથી અમેરિકાએ રહિયામાં બુ-કુ બહુસી વિમાન ઉડાડ્યું હતું જ).

પાકિસ્તાનને અમેરિકાની આ ગરજની પૂરી ખબર છે. એને એના બદલામાં અમેરિકાની અટક સહયોગ મળી રહી જાય છે. એના જોરે 'કાશ્મિર' હાથ કરવાની તેની મુરદ અખંડ રહી શકી છે.

અને, હવે તો, 'કાશ્મિર અપાવો નહિ તો ચીનમાં લઈ જઈશ' એવી સચિત ધમકીઓ પણ તે આપી શકે છે...

ભારત માટે આવી રાજકીય અશક્ય છે. એ સ્વભાવો અને ભવત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાની આંતર-રાષ્ટ્રીય નીતિ ધરાવે મથે છે. એટલે પાકિસ્તાન દબાવેલો પ્રદેશ ભારતને પાછો મળે—ગિલગિટનું 'ધાણું' ભારત હસ્તક પાછું આવે—તો ય તે અમેરિકાને સીધું સોંપી દેવા તેનાર ન જ થાય એ સંપત્તિ છે.

આ સંદર્ભમાં અમેરિકાને ભારત કરતાં પાકિસ્તાન વધુ ખપનું જણાય છે.

● પરંતુ, આ જ તો તેની ટૂંકી બુદ્ધિ અને ક્ષીણ દૃષ્ટિ પરિણામ છે : એશિયામાં ચીની સામ્યવાદનો વિસ્તારની આડે પાકિસ્તાન જેવા અલ્લા, છાપ્પાંસ, અરિથર અને બેવકા સમીના જોરે તે નિશિત-નિર્ણાયક પરિણામ આપવાની ગચ્છતી કરે છે તે તેની એશિયાઈ રાજકીય જોડે સમજવાની અપકવતો નહિ તો બીજું શું છે ?

તા. ૬.

* અમેરિકા પોતે પાકિસ્તાનને લક્ષ્ય સહાય નહિ કરે; અને નાટો-દેશોનેય મદદ ન કરવા તેણે જણાવ્યું છે (માનસ કેટલા ? ક્રાન્સ-જર્મની ?)

• અનાજના લાંબા માળાના કાર વિષેની સમિતિ પ્રગટ કરી છે; અને અન્ન તથા ઈસર સહાય પાછળ રાજકીય દબાણની દાનતનો ઉપકાર કર્યો છે. (છતાં, જેટોના અને સી. જી. આર્. તું આંતરિક દબાણ ?)

(૮) પશ્ચિમી પ્રજામત : પૂર્વ પ્રદેશોના પાશ !

બ્રિટન અને અમેરિકા સરકારોની સાથેસાથે ત્યાંનાં વૃત્તપત્રોનું વલણ પણ ભારત માટે દુઃખકર બન્યું છે.

તે કે, આ દેશોના અખબારો, રેડિયો, ટેલિવિઝન સરકારથી સ્વતંત્ર રીતે પોપુલેટાની આંધુ ગરેઝ અને નીતિરીતિ અનુસાર વર્તતાં હોય છે.

ભારત-પાક સંઘર્ષના દિવસો દરમિયાન, ત્યાંનાં પત્રોમાં રોજરોજ સમાચારો છપાતા રહ્યા છે તે કેટલા બધા પરસ્પર વિરોધી (આમળના પોતાના જ સમાચારોની દૃષ્ટિએ) રહ્યા છે તે એમનાં અણખાં એવું ગેરરસે દોરવામાં જણાયું છે કે જો કે જિલ્લાઓ અંદરના પ્રદેશ (between the lines) ન વાંચનાર લોકો જ રસે દોરવાઈ બધ.

ધંધાદારી અખબારો માટે આવી રમત નિષ્ફળ ન થવાય ગણાય છે.

બ્રિટનનાં ડાન્ડરવેટિંગ પત્રો 'ધ ટેમ્પલ ટેલીગ્રાફ', 'ડેઇલી મેલ' સંગેરે ભારતની નિંદા અને પાકની તરફ દારી પ્રગટ કરે તો એથી આપણે ગણુ ઊંચાનીચા ન શકીએ, પરંતુ, 'ધ ગાર્ડિયન' અને 'એક્ઝામ્પર' જેવાં સ્વતંત્ર મિત્રજના પત્રો પણ એવા રસુ આપે એક હાંખે, અથવા તે એથી વધુ આગળ વધીને બ્રિટનનું - અતિપ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રય ગણાતું, પૂ. નહેરુની અને ભારતની સદા ઇબજલ કરનારું, અરે, શોવા અને હૈદરાબાદની, ઘટના વખતે પશ્ચિમમાં અણખામણા બનીને પણ ભારતની નીતિની તરફદારી કરનારું - મજરુ પહેલું સાપ્તાહિક 'ન્યુસટેએન' અને તેમાંય, તેના પ્રજાતનામ નિષ્ઠવ તંત્રી કિંગસલે માર્ટિન પોતે ભારતની નીતિને ગંભ્યાજખી લેખે, ત્યારે ભારતના આ પદના પ્રસંગોનેજ આઘાત થવા વિનં ન રહે.

એક સર્વસાધારણે હકીકત એ છે કે, સંઘર્ષના આરંભના ૮-૧૦ દિવસ દરમિયાન તેમ ભારત દારી રહ્યું છે. પાક, સૈન્ય કિલ્લી પહેલ્લી જતાં વ વાર નહિ લાગે...એવા, અને એમાં 'ખાસે આનંદ

અનુભવના 'ડિપેચો', 'બ્રિટન અને અમેરિકાના અનેક પ્રતિનિધિ પત્રકારો નરકથી રવાના થયા હતા.

(એવું જણાય છે કે આરંભના દિવસોમાં આ વિદેશી પ્રતિનિધિ પત્રકારોને મોરચાના અધિકૃત સમાચાર મેળવવા એ સમ્ભવ પાડિતાને આપી હતી તે ભારતની ગેરવ્યવસ્થાને કારણે - આપી શકાય ન હતી; પરિણામે જીલ્લો ખવાસો બંધાવા હોય ! એ વાત ૨૫૪ છે કે મોટા ભાગનાં બ્રિટિશ પત્રો અને પ્રમળનોચા પણ એવી છાપ પ્રવર્તતી હતી કે -

—આ સંઘર્ષ એ અણસમજ અને દૂષ્ટ દૃષ્ટિના દેશોની છબીને કારણે જ બીજી થઈ છે, અને એ એમાં વધુ અન્યાયી હોય તે તે ભારત છે.

—મોટા ભાગનાં હક્લાઓમાં 'પહેલ કરનાર' ભારત છે...અન્યથા તાહૂટકે સામા પ્રતિકારો કરવા પડ્યા છે.

અમેરિકાનાં 'ટાઇમ' અને 'ન્યુઝવીક' (જેમો ભારતમાં સોથી વધુ પ્રચાર છે) પણ સ્પષ્ટ પણે ભારત વિરોધી વલણ ધરાવતાં રહ્યાં છે.

આ બધા છતાં, ધીમે ધીમે કરતાં, એવું વસ્તાવા લંબ્યું છે કે -

જૂજ પત્રો બાદ કરતાં, અને શરૂઆતનાં અઢવાડિયાના સમાચારો બાદ કરતાં, સર્વસાધારણ રીતે ત્યાંનાં વૃત્તપત્રોએ ગણ્યોને સમાચારોની ગેરરસુઆત કર્યાની ફરિયાદમાં અતિશયોક્તિ ધર્ષી છે.

● વધુમાં, સપ્ટેમ્બરની ૬ થીએ વડાપ્રધાન વિલ્સનનું ભારતવિરોધી નિવેદન પ્રગટ થવા પછી તો ટોચી પત્ર 'સન્ડે ટેલિગ્રાફ' માંડી 'એક્ઝામ્પર' જેવા સ્વતંત્ર પત્રોએ એ નિવેદનની ઘાટકણી કાઢી હતી.

—બ્રિટનના 'ઈકોનોમિસ્ટ' પત્રે પાક, કરતાં ભારતની તરફદારી કરવાનો સર પાછળથી કાંટોએ હતો.

બનવા ભગ છે કે ભારત એનો દુલામેશ અને

[વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૬૫]

છછેડાયેલા 'મૂં'માં પશ્ચિમી જૂદાપટોનીય નીતિ-
રીતિ વિષે વધારે પડતા આકરા અને ઉતાવળા
નિર્ણયો ઉપર પહોંચી ગયું હોય.

અનતા બેઝ છે કે પશ્ચિમી દેશોમાં રાજ્યસત્તાથી
સ્વતંત્ર અખબારોની (પોતાના આમલો પૂર્વગ્રહો,
હિતોવાળા અને પૂર્વનિર્ણિત) નીતિરીતિને આપણે
તે-તે રાજ્યસત્તાની નીતિરીતિ માની લઈ મનમમતો
અર્થ ધટાવવાનું કરતા હોઈએ.

● આમ છતાં, એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે,
બ્રિટિશ સરકારની સ્વાર્થનીતિ બાજુ પર રાખીએ તો ય,
બ્રિટનના પ્રેસની અને પ્રજાની અદર થયું ભારતના
દેશ વિષે થઈકા ધણા મોટા પાયા પર પ્રવર્તે છે.

—ભારત કાશ્મિર જેવી સમસ્યાનો જ ઇન્કાર
કરે છે; પોતે આપણું લોકમત (પેબ્લિસાઈટ)

વચન પાળવાનો ભારત ધરતર ઇન્કાર કરે છે;
એ કારણે જ એમના મનમાં ખોટો ખ્યાલ પાંધાયો
છે. (અને પાકિસ્તાનના ફૂનેહસર્પા પ્રચારને
પરિણામે ઘેરા બન્યો છે); અને ભારત વિરાટ
અને સંખળ સમૂહ તરીકે પાકિસ્તાન નેવા ત્રાના અને
નિર્બળ સમૂહ ઉપર દાદાગીરીનો દાર જમાવવા મથે છે...
ભારત બે હજુ વધુ બલિષ્ઠ બને તો એશિયામાં
એની દાદાગીરીનો પાર ન રહે ! — એવું ખ્યાલે;
પાકિસ્તાનીની બીજાંમમે તેટલી ખરાબીઓ હોય પરંતુ
કાશ્મિરના મૂળભૂ અગ્રણ્ય બેઝ, પાકિસ્તાનને ટેકો
આપવો તેજો યોગ્ય બાને છે.

ભારતને પોતાને વિષેનો આલો ખ્યાલ જ
અકળાવનારો લાગે છે. અને તેથી બ્રિટનની
સરકાર, પ્રેસ, અને પ્રજાના આવા વલણથી
તે અકળાઈ બેઠકું છે.

(૯) સોવિયેત રશિયા : નવી આલનો સંકેત ?

વર્તમાન વિશ્વની મહાસત્તાઓમાં રશિયાની
અવગણના અસાધ્ય છે; એશિયાની ઝાઈ પશુ મહત્વની
સમસ્યામાં અને તેમાં જ ભારત-પાક સંબંધની
સમસ્યામાં એનેા લોક રસ-વરસોથી એવા અલો છે.

કાશ્મિરની સમસ્યા બેઝ, આજ પૂર્વેનું રશિયાતું
વલણ મોટ ભાગે એકધારું અને સ્પષ્ટ રહ્યું છે;
કાશ્મિર ઉપરનો ભારતનો અધિકાર એવે સ્વીકારેલ
છે; અને ફરી ફરી દુદરાઓ થયું છે. એટલું જ નહિ,
હુનોમાં એને અલો ન્યારે ન્યારે ઉમ કરેલી બીબી
થવા પાંખી છિ ત્યારેત્યારે રશિયાએ જાં તેના 'વીટા'
ના બેરે ભારતની બીક ભાંગી છે.

● કાશ્મિરની અખતમા એકમાત્ર મહાસત્તા
ભારતની પડખે બીબી રહી હોય તો તે રશિયા છે.
ભારત માટે કાશ્મિર એ ઝાઈ એક પ્રદેશ નથી. એના
ભાવિ સરેશ્વની એ તો જીવાધરી છે. એથી જ તો,
કાશ્મિર અંજેની રશિયાની દર ભારતને મન અનન્ય
બની ગઈ છે.

એથી જ તો, ૧૯૫૨માં ન્યારે બીને ભારત ઉપર
આક્રમણ કર્યું ત્યારે રશિયા વધારે ધાર્મ શક્યું ન
ન હતું — અડધા ડઝન મિંગ-વિમાનોનું વચન
પણ ત્યારે અદર લટક્યું જ હતું; અને બીજી
બાજુ, ખરેખરા જીવનમરણના જંગની, ધડીએ,
અમેરિકાએ લાલ લંગાઓ લતે... આભળ્યા છતાં,
ભારતની રશિયા ઉપરની આપ્તિ ડગી ન હતી !

પરંતુ, આ ઓગસ્ટમાં પાકિસ્તાને ભારત પર નવેસર-
થી આક્રમણ કર્યું તે અગદિ ધણાં પાણી વહી ગયાં હતાં.
પ્રે. અલગ મોરોનો મુલાકાતે જઈ પોતાનો દેસતીનો
દાવો નોંધાવી આપ્યા હતા. અને મોરોએ ભલે
એમને, શત્રુને આપ્યો તેવો 'લાલ-મણીઆ'નો
ઉત્સાહી આવકાર ન આપે હોય, પરંતુ મોરો આ
નવા સંબંધમાં કંઈ દરેક અર હતું એમ માનવાને
કારણ નથી.

નવો વાતચરો
એટલે ન્યારે, રાષ્ટ્રસંઘમાં આ વખતેનો ભારત-

વાર. સઘન અજ પચારણા ચર ચપ્ત્યાર મારકાનુ વસણુ અગાઉની તમામ બેઠકોમાની કોસ્મિરની" અર્થા કરતાં નિરાણુ" તો રહ્યું જ હતું. પરિણામે, સલામતી સંભિતિની અંદર અગાઉ કદિ નહિ બનેલું એવું બન્યું: રશિયા અને અમેરિકા આ સમરવા અંગે પ્રથમવાર એક-મત થયા : બંનેની સંમતિ સાથેનો ફરાવ પસાર થયો.

અલબત્ત, પશ્ચિમી દેશો આ દરમિયાન જે રીતે ને સ્વરૂપે પસાર કરવા મથતા હશે એમાં રશિયાના વાલણે જરૂર કાપ મૂકવાનું માની રક્ષણ એવું છે; અને એ રીતે ભારતને એટલું વધુ લાભનું પીરસાણુ છે. પરંતુ, ફરાવમાં, અંતે તો, ભારત અને પાકિસ્તાન (આક્રમક અને તેના ચિહ્નાર) બંનેને સંભાન કક્ષાએ જ મૂકવામાં આવ્યા છે.

ઉપરાંત, મોરારજી જાનેને જે સલાહ પાઠવી હતી તેમાં પણ પશ્ચિમના મહાસત્તાઓએ- ખાસ કરીને અમેરિકાએ- આપેલી સલાહનો જ પાલો હતો : "બંને જણુ અંદર અંદર સમાધાન કરી લો."

તથા, રશિયાએ બંને વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપવાની કમિઝીએ બેઠી દેશોના સત્તાધિશેને મોરારજી આમત્રણ આપ્યું હતું ત્યારે જ કરો બેઠ પાડવાનું કહ્યું ન હતું.

નયો વળાંક ?

આથી વિશેષ પણ અદેશો મળે છે - રાષ્ટ્ર-સંઘમાંના રશિયન પ્રતિનિધિ પ્રોમિક્ષના ભાષણમાં. આમત્રી, આ લાપણુ મોટી ભાંગે ખાન જહાર જ મળ્યું છે. પરંતુ ઝીણી આંખોએ જોનારાઓને એ છપાયેલું લાપણુ વાંચતાં ચોકવા જેવું લાગ્યું છે.

આ ભાષણમાં પ્રોમિક્ષે વાતવાતમાં એવું વાક્ય ઉચ્ચારી નાખ્યું છે કે-

"દક્ષિણએશિયા અને અઝિએશિયામાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એ કારણે ઘણી જલ્દી રીતે ગુચ્ચાઈ છે; એક તો, અમેરિકાના વિઝેટ-નામ ઉપરના આદ્ય સદસ્ય આક્રમણને કારણે; અને બીજું, ભારત અને પાકિસ્તાન નેવાં એ

મામાં બિનબેઠાણી રાંભો વચ્ચેની લડકરી અણકામણને કારણે."

● નોંધવા જેવી વાત એ છે કે રશિયાએ પ્રથમ વાર ભારતની સાથે પાકિસ્તાનનો ય બિનબેઠાણી રાષ્ટ્ર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાણે નેવી બળથતું કે પાકિસ્તાન પશ્ચિમી સંરક્ષક કારણેથી "ચીઆટ" અને "ચોટાનું" સંભવ છે? રશિયાને મન તો આવું સંભવદ લખકરમાં લખકર ગુનાહિત વેઠાણુ ગણાવ, છતાં આ રીતે આવકારવાનું કહ્યું છે એ ઘણું જ સ્વચ્છ છે. (સામ્યવાદી ભાષા-પ્રયોજોગી જેઓ બળકાર છે તેમને, ખબર છે કે રાષ્ટ્રદોના આવા નજીવા દેખાતા ફેરફારો તેમની ઠાક નવી આવતા સંકેત રૂપ હોય છે.)

—રશિયા પણ, અમેરિકાની જેમ, મોતાના રાષ્ટ્ર હિતનો વિચાર કરીને જ પગથું બરે તો એમાં નવાઈ નથી. એની રીકા કરવાને બદલે આપણે વધુ સમજને સાવધ રહેવું રહ્યું.

—૧૯૬૨ની વેળાએ ભારત લિંકબંધ હતું, પણ ચીન લાઈ હતું !

—૧૯૬૫ તી વેળાએ ભારત અને પાકિસ્તાન બંને બિનબેઠાણી લાઈબંધો છે !

આટલું આપણે સમજી રાકીએ અને રશિયાની ખાસ સાચી મેચીની, એકમાત્ર સાથીભેડુ તરીકેની અપેક્ષા રાખી ગોણું ન ખાઈએ તો ગનિમત.

અને હવે તો, એવાં ય અનુમાનો થવા માંડ્યા છે કે—

રશિયા પાકિસ્તાનને બિલકુલ દુલવવા તૈયાર નથી. એના ઇશારા તરીકે ગ્રાવદાએ ભારતની કેમુનિસ્ટ પાર્ટીના જે ફરાવ છાપેલા તેમાં કાસ્મિર અંગેના ઉલ્લેખો ૨૬ થયેલા હોવાનું સર્નાય છે; તથા અરુણા અચકલીના મોરારજીના લાપણુમાંના કાસ્મિર અંગેના ઉલ્લેખો છોડી દેવાવાનું કહેવાય છે.

વળી, રશિયાની દાનવ વિષે આંતરરાષ્ટ્રીય જ આશંકા સેવતારા તો એમ પણ માને છે કે—

કારિભરને ભારતનો અત્યંત ભાગ તરીકે જાળખાવવાની અને તેને અંગે જરૂર પડતાં રાષ્ટ્રસંઘમાં 'વીટો' વાપરવાની કુશળી-નીતિ હવે પડતી શકાયો.

'એટલું જ નહિ પણ એવા સમાચારો પણ પ્રગટ થયા છે કે (મોર્સે એફ ઈન્ડિયા ૩-૧૧-૬૪) રશિયાએ કંપ્લા ઉપર એવું દબાવું આણ્યું છે કે

તેણે ભારત સાથેના વેપાર-સંબંધો ઝીલા કરી નાંખીને, પાકે. સાથેના વેપાર સંબંધ વધારવાં.

તો વળી, તાજેતરમાં, પાકિસ્તાનની ૩૯ થોજના માર્ટ રશિયાએ ૩ કરોડ ડોલરની મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તેમાં સ્ટીલ-મિલ, રેડિયો વ્યવહાર, વીજળીનું કારખાનું, ઇન્ડિયાઈ બંદરો, વિમાની મથકોના વિકાસનો સમાવેશ થાય છે : એટલે કે, સુંદર વંખતે ઉપયોગી થાય તેવી આ સમગ્રી અને થોજના છે !

(૧૦) ભારત : સકારણ છતાં ચિંતાજનક ધૂંધવાટ

પશ્ચિમી મહાસત્તાઓના હેતુ ગમે તે હોય, અને એમના વલણ વિષે પ્રગટ થઈ રહેલા હેવાલોમાં અંતિ-શયતા ગમે તેટલી હોય, પરંતુ એમણે ભારતની લાગણીને ને હવે હાંધી-ધુલેલી છે એનો અંદાજ એમણે લેવો હોય તો આજ સુધી સામ્યવાદ વિરોધી તરીકે ગણાયેલા સંભગ નેતાઓનાં લખાણો, નિવેદનો, વ્યાખ્યાનો તરફ તેમણે નજર નાખી લેવી રહી.

ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ રાધાકૃષ્ણન અને વડા પ્રધાન સર્વોએ સંબંધી ભાષામાં છતાં સ્વયંક વાત કહી નાખી છે. તે સિદ્ધિ પ્રધાન શ્રી. ચાગલાએ યુનેસ્કો ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકેની કારકારી દરમ્યાન ધણી કડવી અને આખી વાત કહી છે. ટ્રેડિસ પ્રધાન કામરાજે પણ તાજેતરમાં એમાં સ્પષ્ટ પૂર્ણ છે.

નેતાગણમાં શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, શ્રી. ગગનવિહારી લ. મહેતા, કાન્ક એન્થની, કનૈયાલાલ મુન્શી અને પાલમિન્ટના અનેક અમણી નેતાઓએ તથા કાન્ક મોરારજીએ જેવા સંપાદકોએ કોર તાકિદો ઉચ્ચારી છે.

શ્રી મોરારજી જેવાં પશ્ચિમના આઠમ સાથી-મિત્રે તેમની પત્રિકા ('એપિનિયન')માં ૨૫૬૨ એવળથી આખી દીધી છે :

● આપતી કાલે કેવી હશે ? - નો જવાબ પશ્ચિમની નીતિ ઉપર અવલંબે છે.

—પાકને ફરીથી સ્વતંત્રતાપૂર્ણ કરનારને શિર નવા શુદ્ધની યુનેઝરી અમુક આવશે.

—એમેરિકા એમ કરશે ? અમેરિકાને 'ધુલું' નોંધવું હશે તો ચરો; નહિ તો નહિ થાય.

—ભારતનું શિર ઝુકાવવાનો હેતુ હશે તો તે બીંત બૂલે છે.

—ભારતને છતી કાઢે તો વિના કરારે જ્યાંથી સદર સાથી મળી રહેશે.

—ભારતને બીંસમાં રાખીને એશિયામાં પશ્ચિમ ફેરું જે સિદ્ધ નહિ કરી શકે...

● આજ સુધી સામ્યવાદ અને સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોની રીતરસમે સામે સમગ્ર રહેલા અનેક ભારતીય સત્તાધારીઓ, નેતાઓ અને અમણી નાગરિકો સુદાં, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના ધોરણે પશ્ચિમ સાથેના સંબંધો અશક્ય મણીને, ભારતના અસ્તિત્વના સલામને સંવેદતાધુણી સમંવેષ લેખીને, સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો (રશિયાઈ-જય) સાથે ગાઢ સંબંધો બાંધવાની નીતિનો પુરસ્કાર કરી રજા છે !

સ્વાભાવિક રીતે જ, પશ્ચિમ-વિરોધી અને સામ્યવાદ તરફી આ કોકનો લાલ હાથ અને પ્રકટ સામ્યવાદીઓ ઉઠાવી રજા છે :

ખરેખર તે વાતાવરણ જ 'ધૂંધણું' બન્યું છે; તરેહ-તરેહનાં યુદ્ધો પોકારતાં થયાં છે :

મહારાજએ 'બ્રિટિશ સરકારને ફરિયાદ કરી, પરંતુ બ્રિટને મૌન સેવ્યું' (૧૫મી ઓગસ્ટ પછી એનું કોર્ટ કાનૂની અસ્તિત્વ જ ન હોવાના સળંગ કે અધી ગણતરીએ હરો થ) -

મહારાજએ સત્તામણીઓ સામે જનાળા ઝીણાનું ખ્યાન બેચ્યું. ત્યારે ઝીણા સાહેબે ધૂરંદિયુ કહ્યું...

● રખેને મહારાજ કંઈ રમ્તો વિચારે એ ભયે, ત્રીજા જ દિવસે, પાકે. આક્રમણ શરૂ પાડ્યું કરી દીધું ! તંજા બનેલા મહારાજએ ગભરાઈ બેઠી રહ્યું માટે ભારતને કહેણ મોકલ્યું, (તા. ૨૪મી ઓક્ટોબર); અને ભારતે પોતાની ફરજ લેખી એના સ્વીકાર કર્યો. ત્યારે માઉન્ટબેટને કાનૂની રાહે સલાહ આપી. "કાસ્મિરનું જોડાણ થઈ ગયા પૂર્વે લસ્કર મોકલવું મુશ્કેલ છે..." મહારાજને માથે તો પોતાના અસ્તિત્વનો જ ભય જાગ્યો હતો ! એમણે તરત ખતપત ઉપર સહી કરી મોકલી. અને ભારતે તાબડોલ (૨૬મી ઓક્ટોબર) વિખાતે દારા મૈન્ય રવાના કરી શ્રીનગરને પાકિસ્તાનના હાથમાં પડ્યું બચાવી લીધું.....

આમ, કાનૂની રીતે કાસ્મિરનું ભારત સાથેનું જોડાણ ૧૦૦ ટકા પૂર્ણ હતું. 'ચુક માઉન્ટબેટનની કાનૂની સલાહ અને સંમતિ અનુસાર હતું.

(જે કે, બ્રિટિશ, ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધીમાં કોર્ટ

દેશી રાજ્ય ભારત યા પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ ન જાય તો, તેની રક્ષાની જવાબદારી ભારતને શિરે સુપ્રત કરેલી હતી જ.)

● હકીકતે તો, જનાળા ત્રીણાએ પોતે જ, પોતે એળીને રાજ બીજી કરી હતી. કાસ્મિરને 'જેસે થે'ની રિયલિટીમાં રહેવા દેવાની સંમતિ લઈયા પછી ત્રીજે જ દિવસે તેના પર આક્રમણ કરીને આખી ખાજ પોતે જ ધૂળમાં મેળવી હતી, મહારાજને લાંચાર બનાવી ઉતાવળે ભારતની મોદમી ધકેલી દેવા માટે પોતે જ જવાબદાર હતા.

આમ છતાં, 'પોતાની 'હોગમઈતુ' પરિણામ પોતાને સહેવાનું આવ્યું ત્યારે જ પાકિસ્તાનની આખ જીધડી; અને પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે, ચરસામાં પાગલ બની જઈ, નિવેદન બહાર પાડી કાસ્મિરના ભારત સાથેના આ જોડાણને એક "યડયત્ર" તરીકે તેમણે ગણવ્યું ! અને લોર્ડ માઉન્ટબેટન પાસે ધા નાખી કે 'ભારતે હિંસાભેરીથી કાસ્મિરને પોતાની સાથે જોડી દીધું છે...'.

પરંતુ, હવે માઉન્ટબેટનના હાથમાં થ કશું રહ્યું ન હતું. સંપૂર્ણ કાનૂની રીતે કાસ્મિર ભારતનો અંતરગત ભાગ બની ચૂક્યું હતું.....

આમ છતાં, કાસ્મિરની સમરથા સળગતી જ રહી - 'લેબિસાઈટ'ની માચણી રજાતી જ રહી - આપણે ય એને માટે ઓછા જવાબદાર ન હતા...

(૧૩) લેબિસાઈટ : ભારતની માથાશૂળ !

ઝીણામીયાએ માઉન્ટબેટન ઉપર એવી માગ માટે છપાણ આપ્યું હતું કે -

કાસ્મિરને હિંસક અને હિંસાભેર કૃત્ય દ્વારા ભારત હડપી ગયું છે; માટે શેખ અબ્દુલ્લાને સત્તા-માથો જા કરીને, કાસ્મિરમાં 'લેબિસાઈટ' લેવા.

સાથોસાથ તેમણે ધર્મને આગળ ધરી ભારત સામે હિંસકરવાની ઝુંબેશ સરહદો દિપરની મુસ્લિમ

ટોળાઓમાં ચાલુ કરી દીધી હતી

એમની આ જોડાઈ કંઈ બચઈ ન હતી. સર્વથા અચકચ લાગતી દિરાબ્દની એમની જોડાઈ, વરસોને અંતે ફળી હતી - ભારત અને પાકિસ્તાન દિરાબ્દોને જન્મ થવા પામ્યો હતો.

જે કે, એ વાત સાચી છે કે, કેએસે કદીપ લીગ અને ઝીણા સાહેબના 'હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મના ધોરણે

હિંદુના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો; અને છતાં હિંદુ અને મુસ્લિમોની મુખ્ય વસ્તીના ધોરણે વિભાજન કરવાનો નિર્ણય ભારતે એક હકીકત તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો.

પરંતુ, ‘કાશ્મિર તેના મહારાજની ઈચ્છા અનુસાર ભારતમાં જોડાયું’ હોવા છતાં, ત્યાંની જનમતિ મુસ્લિમ પ્રજાની તેમાં સંમતિ ન હતી; પ્રજાની સામજીક-તેના વિદ્રોહને-કચડી નાખીને, ભારતમાં જોડાઈ જવાના મહારાજના નિર્ણયને ભારતે સમજીને દ્વારા કાશ્મિરમાં બનાવ્યો હતો’ - આપું વાતાવરણ પેદા કરવામાં આવ્યું હતું.

કાશ્મિરી પ્રજાને સહિયારો

અન્યાયનો કરો જ એણે રહેવા ન પામે એ સેવુથી કેમિસે નિર્ણય લીધો હતો: (પં. નહેરુએ પાછળથી (૨-૧૧-૧૯૪૭) વાણી પ્રવચનમાં જણાવ્યા મુજબ) “ કાંઈ પણ દેશી રાજ્યે ભારત અથવા પાકિસ્તાન એમાંથી કયામાં જોડાવું એ અંગે સંકેતો હોય ત્યારે એ દેશી રાજ્યનો પ્રજાએ જ નિર્ણય કરવો રહ્યો - આવી અમારી નીતિ હોઈને, અમે કાશ્મિરના જોડાયેલા નિર્ણયના ખરડા સાથે આ પ્રકારની વધારાની કલમ જોડી છે. ”

આ નિર્ણયના આધારે ભારતના ગવર્નર જનરલ તરીકે ચાલુ રહેલા લોર્ડ માઉન્ટબેટને કાશ્મિરના જોડાયેલા સ્વીકાર કરતી વેળાએ જ જુદા પત્ર દ્વારા મહારાજને જણાવ્યું હતું કે-

“ જે દેશી રાજ્યમાં જોડાયું એ અંગે ચાલતો હોય તેના જોડાયેલી બાબતમાં તેની પ્રજાની ઈચ્છા અનુસાર તે સલામતો નિર્ણય લેવાશે. જોઈએ, એવી સરકારની નીતિ હોઈને, મારી સરકારની એવી ઈચ્છા છે કે-

કાશ્મિરમાં જેવી સાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાય તથા તેની ભૂમિ આક્રમકોથી મુક્ત બને કે તરત સૌકમલ લઈને રાજ્યનો જોડાયેલો સલામ પતાવવામાં આવશે. ”

આ પછી થોડા જ દિવસે (૧૯૪૭ નવેમ્બર ૨

છએ) પં. નહેરુએ આજ્ઞાસવાળી, પરથી જુદેરાત કરી હતી :

“ અમે આ જોડાયેલો સ્વીકાર કરવાનો અને વિમાનો દ્વારા લઈને રવાના કરવાનો નિર્ણય લીધો; પણ અમે એવી શાંતિ કરી કે પાછળથી બ્યારે શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થપાય ત્યારે કાશ્મિરી પ્રજાએ તેનો નિર્ણય કરવાનો રહેશે. ”

“ અમે એ દેશીની શક્તિ, કાશ્મિરની પ્રજાને પોતાનો વિચાર પ્રગટ કરવાની પૂરી તક આપવા વિના, કશો આખરી નિર્ણય લઈ ન લેવાની બાબત સમિતિ દત્તા. આખરે તો, એ પ્રજાએ પોતે જ નિર્ણય કરવાનો હતો. xxx કાશ્મિરનું નસીબ કાશ્મિર પ્રજા જ નક્કી કરશે. ”

પં. નહેરુનો દુનિયાભ્રમો સંકેતો

પરંતુ, પં. નહેરુને આદેશો સંતોષ ન હતા. તેમણે આ વાણીપ્રવચન દ્વારા દુનિયાભ્રમો આપું વચન આપી લીધું કે-

“ આ વચન કેવળ કાશ્મિરી પ્રજાને જ નથી, પણ આખી દુનિયાને છે. અમે એમાંથી ખસી જઈશું નહિ, છટકી જઈ શકીએ જ નહિ. સાંતિ અને સુવ્યવસ્થા સ્થપાય ત્યારે સંકેત રાષ્ટ્રસંઘ જેવી સંસ્થાના આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપક્રમે સૌકમલ લેવા અમે તૈયાર છીએ. અમારે સ્વચ્છ અને ન્યાયી સૌકમલ લેવો છે; અને અમે તેમનો નિર્ણય સાથે ચલાવીશું. ”

● પં. નહેરુના નેતૃત્વ નીચેના ભારતની સૌકશાલી નિષ્કાર્ણ આ કલ્પવૃક્ષ ઉદાહરણ છે. ભારતે પ્રજાના આત્મનિર્ણયનો ઉદ્દેશ્ય વિસ્તરી અનેક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કર્યો છે - કદાચ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પ્રજાના સ્વનિર્ણયના અધિકારને વેગ અને ગ્રેસથી આપવામાં પં. નહેરુનું અર્પણ અસાધારણ ગણાયો.

રહેઠિસાઈને જ. ઝીણાને કનકાર !

ભારત પણ પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂકું હતું. તે જ દિવસોમાં (૧ ઈ નવેમ્બર ૪૭) જ. ઝીણા

એકંદરે, ધુમ્મસનો પારો ઊતરી રહ્યો છે. પરંતુ, હજી પશ્ચિમ પોતાના રાજકારણને મોખ્ખા આકાર આપી શક્યું નથી એ સમ્પત્ત છે—એટલા પ્રમાણમાં મુશ્કેલીપણું ને મુશ્કેલી આજ રહેશે જ.

—ભારતમાંના બ્રિટિશ ઉલોગપતિઓ પણ ખાસા અકળાયા છે. પશ્ચિમ જંગલ અને આસામ પ્રદેશમાં તેમનાં જંગમ મૂડીરાકાણો હોઈ ને તેઓ ભારતનાં સંરક્ષણ અને શાંતિ-વ્યવસ્થા માટે આતુર છે... 'એસોશિયેટેડ પ્રેસ' એકે 'કેસર્સ' ના પ્રમુખ સિન્ડિકેટે ભારતને આ પરત્વે ખામી આપી છે.

૩

(૧૨) કાશ્મિરનું કોકડું : કળ્યાણું મૂળ ?

કાશ્મિરનું કોકડું વસોધી ખરાખરીનું શુભચલું હતું. ભારતના મુળજનો અને અનેક ખીજ નેતાઓના દિમાકમાં પણ એને વિશે સારું એવું ધુમ્મસ જનમેલું હતું. ભારતની બહાર અમેરિકા-બ્રિટનમાં અને અન્ય દેશોની અંદર ભારત સામે પૂર્વઘટ પેદા થઈ ચૂક્યા હતા; અને પ્રચારના મેલચે પાકિસ્તાને ભારત ઉપર સરસાઈ મેળવવાની ઘણી બધી હમદર્દી પ્રાપ્ત કરી દીધી હતી.

ભારત અને પાકિસ્તાને વચ્ચેના વિખવાદ પાછળ ખીજ ઘણા નાના નાના સુધાં હતા; પરંતુ એ બધામાં કાશ્મિરની સમસ્યા કેન્દ્રમાં હતી. ભારતની પોતાની, અપરંતની કેટલીક સામાજિકના કારણે કેટલીક ગૂંચો બની ચકેલી હતી; અને બ્રિટિશ કુટનીતિએ એને હમેશા ચૂંચા કરી હતી; પાકિસ્તાને પણ દક્ષતાથી આ બધાના ઉપયોગ કર્યો હતો—તે એટલી હદ કે ૧૯૪૭માં પ્રથમવાર અને ૧૯૬૫માં ખીજ વાર વ્યવસ્થિત આક્રમણ કેરનાર એનેગાર પોતે રાષ્ટ્રસંધના મંત્રી પર ચડીને ભારતને એનેગાર ઠેરવવાની કુદરતા કરી ચકેલી.

વેપારી રીતે ચ ભારતને શક્તો વેચવાની તૈયારી સામે બ્રિટિશ સત્તા અને બ્રિટિશ વેપારીઓ ઉપર તેમણે ઘણા પણ આપ્યું છે... (સ્વાતંત્ર્ય ૬-૧૭-૬૫) તા. ૬.

ભારતના વિદેશપ્રધાન સ્વર્ણસિંહે લોક-સભામાં જણાવ્યા મુજબ (તા. ૮-૧૧-૬૫) : અમેરિકી સરકારે પાકિસ્તાનને શક્તો આપવાનું બંધ કર્યું છે. એટલું જ નથી, તેણે 'નાટો', 'સેન્ટ્રો' અને 'સીઆટો' ને પણ તે ખાખત તાકીદ આપી દીધી છે.

આ આખી પ્રકૃતિ એટલી દુઃખકર છે એટલી જ આપણે માટે પાકિસ્તાન છે : એનાં મૂળમાં એકવાર ઊતરતું જરૂરી છે.

બ્રિટન ને રીતે ભારત છોડવાનો નિર્ણય કર્યો તેની અંદર જ જતાળ ઝીણાને વિલુપ્ત રહેસો હતો. અસ્થિમ લીધે વરસો થયાં ભારતનાં દિશાપટ્ટને (હિંદુ અને સુસ્થિમ રાષ્ટ્રો) નો સિદ્ધાન્ત ઘૂંટ્યા કર્યો હતો; અને મૂર્ત કરવાની તક જનાળ ઝીણાને છવનની મહાન ધડી હતી.

—ભારતના લાગેવિષાતા મહાત્મા ગાંધીની હજાર અનિચ્છા હતા, અને પ્રેમિસ નેતાઓના દિલમાંથી અપરંપર અકેળાઈથી હોવા હતા, પરિસ્થિતિએ તેમને એને લાચાર બનીવી દીધા હતા; “હવે તો લાગલા પોંડીને છરીએ” એવી સાગણી સી અનુભવી રહ્યા હતા.

અતે, બ્રિટિશ હિંદનાં એ દેહમાં પોંડી નાખવામાં આવ્યા અને અંગમાં અદ્યતા તો પડેલી—પ્રેમિસ, લીજ અને બ્રિટિશ જલેએ—એનાં પર મહોર મારી દીધી.

પરંતુ, ભારતનાં આગવિહેદની આ ધાતકી કારવાઈ પૂરી થ ભારતના બાકી રહેલા પ્રદેશના વધુ હુકમ કરવાની દાનત પાકિસ્તાને તો છેડી દીધી હતી. બ્રિટિશ હસ્તકના દેશી રજવાડાં ઉપર એની લોલુપ દષ્ટિ ફેરવી જ હતી.

પરિણામે, બ્રિટિશ ભારતના સાર્વભૌમત્વમાં અચૂતા, સાડી પાંચસો જેટલાં દેશી રાજ્યોનું ભાગિ નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી શાંતિ વળવાની શક્યતા જ ન હતી.

—બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ૧૯૪૭ના જુલાઈમાં હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો કાનૂન પસાર થયો; અને એગસ્ટની ૧૫ મીએ બ્રિટિશ સ્લતનતે ભારતમાંથી વિદાય લીધી. આ કાનૂન અનુસાર પાકિસ્તાનનું નવું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

● આ દેશી રાજ્યો વિષે એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો કે બ્રિટિશ સ્લતનતની વિદાય થતાં જ આ રજવાડાંના રાજવીઓને હસ્તક સાર્વભૌમત્વ પાછું ફરશે. તેમણે પોતાના રાજ્યને ભારતમાં કે પાકિસ્તાનમાં જોડવું એનો નિર્ણય તેઓ પોતે કરશે. આ નિર્ણય તેમણે એગસ્ટની ૧૫મી ૧૯૪૭ પહેલાં સર્જ લેવાનો હતો.

આ અંતર્રાષ્ટ્ર, સરદાર પટેલની ફેનેહને પ્રતાપે, હિંદનાં મોટા ભાગનાં રજવાડાંઓ ભારતમાં સામેલ થઈ ગયાં હતાં...

તો, અનાહ, સ્વાત, કલાશ, લાવલપુરના રાજવીઓએ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનું સ્વીકાર્યું હતું.

પરંતુ, હૈદરાબદ અને કાશ્મિરનો રાજવીઓ કશો નિર્ણય કરી શક્યા ન હતા : હૈદરાબાદમાં પ્રજા મુખ્યત્વે હિંદુ હતી અને રાજવી સુસ્થિમ હોઈને આંતરિક વિખવાદ જાગ્યો હતો; તો, કાશ્મીરમાં એનાથી બેસદી વાત હતી: પ્રજા મુખ્યત્વે સુસ્થિમ હતી, અને રાજવી હિંદુ હતા. નિર્ણય કરતાં તેઓ અચૂતા હતા.

● કાશ્મિરની સરહદો ચીન, રશિયા અને અફઘાનિસ્તાન, ભારત અને પાકિસ્તાનને અંકીને

પથરાયેલી હોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ તેનું મહત્વ અસાધારણ હતું.

કથું જ તતકાલ નક્કી કરવાની મહારાજની હિંમત ન હતી.

ને કે, પાકિસ્તાનમાં જોડાશે તો ભારત તરફથી કશો જ ગંધડો બીજો નહિ કરવામાં આવે એવી સ્પષ્ટ બાહેધરી માઈન્ટેબેન (ભાગલા પાકી ભારતના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી જનરલ તથા એક દેશીના સંયુક્ત વાર્તાલાપ) તરફથી, તથા બુદ્ધ માંધીજી-યં નહેરુ અને સરદાર પટેલની ત્રિપુટી તરફથી ય, આપવામાં આવી હતી.

આમ છતાં, કાશ્મિરના હિંદુ રાજવી દસપચ્ચ રહ્યા. કાશ્મિરના જમ્મુ અને લદ્દાખ વિભાગના બિનમુસ્લિમો અને શોખ અબ્દુલ્લાના નેતૃત્વ નીચે બુદ્ધ કાશ્મિરની રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રભાવમાં આવેલા મુસ્લિમો સુદ્ધાને પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો ફેસલો અસ્વીકાર્ય હતો. બીજા બાજુ, પાકિસ્તાનને બદલે ભારતમાં જોડાવાનો નિર્ણય, હિંદુ રાજવી માટે સહજ હોવા છતાં, પાકિસ્તાનની નુરાજબોને ઉશ્કેરનારો હતો: કાશ્મિરના બિલમિટથી યુરુદાસ પૂરના સરહદી પ્રદેશોમાં અધાધૂંધી બીજી કરવી પાકિસ્તાન માટે મુશ્કેલ વાત નથી, એની મહારાજને પાકી ખબર હતી...

આવી દ્વિધામાં તેમણે એકસ નિર્ણય, મુલતવી રાખ્યો. “ જેસે થે ”ની રિયતિ માણ રાખવામાં શાશ્વત્વે આનું. ખૂબીની વાત તો એ છે કે, પાકિસ્તાને સરહદો એકીએકને સ્વીકાર કરી લીધી (તા. ૧૮ ઓક્ટોબર) (ભારતે એને અંગે વધુ ચર્ચા-વિચારણા કરવાનું જણાવ્યું હતું...) પરંતુ, થોડા જ દિવસમાં પાકિસ્તાનની ધીરજ ખૂટી ગઈ. એણે એક બાજુથી, રાજ્યની જીવન જરૂરિયાતની ચીનો-અનાજ માફ, પેટ્રોલ વગેરેનો પૂરવઠો અટકાવી દીધો; એની સાથેનું રેલવે જોડાયેલ કાપી, નાખ્યું; બીજી બાજુ, સરહદો ઉપર તોડાનો ફરોવા કાશ્મિરને પાકિસ્તાનમાં ધસડવાનું દબાવુ વધારી દીધું.

સાચેની મુલાકાતમાં માઉન્ટબેટને ય સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના આશ્રયે લોકમત લેવાનું સૂચવ્યું હતું; પરંતુ જ. ઝીઝુએ એ વાત ઠંકારી કાઢી હતી ! એમની માગણી હારત અને પાકિસ્તાનના એ ગવર્નર જન-રેવાના સંયુક્ત આશ્રયે લોકમત લેવાની હતી - જેનું પરિણામ કોમી રમખાણમાં આવ્યા વિના ન જ રહેત. માઉન્ટબેટન કે હારત સરકારને એ માન્ય થઈ શકે એમ હતું જ નહિ.

આ પછી, તા. ૧૧ી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના દિવસે હારતે રાષ્ટ્રસંઘમાં તેના આદેશની ક હી કલમ અનુસાર જે દરિયાદે મોધાવી તે પાકિસ્તાનના આક્રમણ પરત્વેની અને તે પૂરતી જ હતી.

અનેક શકય વિકલ્પો

વસ્તુરિપતિ સાધે હતી :

—હારતે કાશ્મિરના જોડાણ અંગેના આખરી નિર્ણય તેની પ્રજાની ઇચ્છાને હસ્તક ધરી દીધો હતો. અને આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જરૂર પડ્યે રાષ્ટ્રસંઘનો આશ્રય વિચાર્યો હતો. પ્રજાની આ ઇચ્છા કેવી પદ્ધતિએ મૂર્ત કરવી તે અંગે રજૂઆત ન હતી. ચૂંટણી, લોકમત, રેફરેન્ડમ, પ્લેબિસાઈટ સુધીના અનેક વિકલ્પો શકય હતા.

આ અને કારણે ' પ્લેબિસાઈટ 'ની વાત રાષ્ટ્રસંઘની સચાઈમાં અને ઇશવેશમાં પ્રવેશવા પ્રારંભ હતી. પરંતુ, ૧૯૪૮માં યુદ્ધવિરામ રથપાયા પછી ૫ સલામતી સમિતિએ જે રીતે આખી કાર્યવાહી ચલાવી તેથી, પોતાની મૂળભૂત દરિયાદને ઉલ્લેખાતી અને બીજા લગતા જ વિખવાદોમાં જામગીરી ચપાતી જેઈને હારત ત્રાસી બેઠું...

● યુદ્ધવિરામની મૂળભૂત બે શરતોમાંથી પાકિસ્તાને એકેનું પાલન ન જ કર્યું : તેણે પોતાનું આક્રમણ પાકિસ્તાન ન જ એક્યું : તેણે યુદ્ધવિરામનું પાલન ન જ કર્યું - સગાતાર હત્યા અને દુભલાઓની પ્રજ્વલિ ચાલુ જ રાખી અને શાંતિ તથા વ્યવસ્થા બેગી જ ન ચલાવી દીધી

● આ દરમિયાન નવો ઈતિહાસ પણ રચાઈ ગયો

હતો.

—પુખ્તવયના, મતાધિકારને ધારણે ચૂંટાયેલી કાશ્મિરની પ્રજાની જાંધારણ સભાએ કાશ્મિરી જોડાણ પર મહોર મારી દીધી હતી.

—એ પછીની બંને ચૂંટણીઓમાં એ નિર્ણયને પડકાર કરનારા લોકમત-જોરવાને શિક્ષત મળી ચૂકી હતી.

આમ છતાં, ધાની લઈએ કે કાશ્મિરી પ્રજાને એનાથી પૂર્ણ સંતોષ નથી થયો; અને હજી તે ફરી એક વાર પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરવા-માર્ગે છે. તોય તે પ્રજા હારતની આંતરિક બાબત બને છે.

● હારતનું વચન દુનિયા જોયું હતું-પરંતુ કાશ્મિરની પ્રજા પૂરતું હતું. બહારની કોઈ સત્તાને કે રાષ્ટ્રસંઘને એમાં દર્બલ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી- સિવાય કે હારત પોતાની રાજપ્રીયથી સૂચવે. તે અને એકવાર રાષ્ટ્રસંઘના આક્રમણે હારતે પોતે સૂચવેલી લોકમતની વિચારણા હારત પોતે પાછી એ ચવા ઇચ્છે અને બીજી રીતે કાશ્મિરી પ્રજાનો ઇચ્છા જાણી લેવાનું થાને તોય તે સ્વતંત્ર છે.

બાજુ બાજુ, પાકિસ્તાનને તો વચ્ચે પડવાનો કોઈ કોયો અધિકાર હતો જ નહિ. તેણે તો એક આક્રમક તરીકે મચ પર પ્રવેશ્ય કયો હતો.

અગાઉ, તેણે જ કાશ્મિરને ધક્કો મારીને, હાથે કરીને, આંધળા સ્વાર્થમાં અધીરા બેગીને, હારત તરફ ધકેલ્યું હતું...

ફરીથી એણે જ હાથે કરીને, આંધળા સ્વાર્થમાં અનૂની બેગીને યુદ્ધવિરામની શરતોને બંધ કરીને રાજદ્વારી સમાધાનની તક મુલતવી હતી...

આ છતાં, પોતાની બહેવારની જુલોન પ્રાચીન કરવાને બદલે પાકિસ્તાને બંધન ચાલુ રાખ્યું : અને હારતે કાશ્મિરના વિશિષ્ટ સ્થાનને દૂર કરીને તેને હારતના બીજા રાજ્યોની હરણમાં મૂકવાનું પગલું

[પછી પાન ૫૩ ઉપર]

પાકિસ્તાન હાથ ઉઠાવી લે

—જયપ્રકાશ નારાયણ

જમ્મુ અને કાશ્મીરમાંના પાકિસ્તાનના આક્રમણ સામે ભારત સરકારે જે પગલા લીધાં તેનું સંપૂર્ણ સમર્થન કરતું નિવેદન શરૂઆતમાં કર્યા બાદ એ બાબતમાં વિશેષ કાર્ફ કહેવાતું અને જરૂરી નહોતું હાથ. આ માળા દરમ્યાન દેશને રચદ ને મક્કમ નિરંધાર સાથે અત્યંત કુશળતાપૂર્વક ઘેરવણી આપ-ત્રામાં આવી છે, અને આપણાં સશસ્ત્રદળો તેજસ્વી નેતૃત્વે હેઠળ બહાદુરીપૂર્વક લડી રહ્યાં છે; બધા પ્રકારનાં અસતોષ અને આહોહને સ્વેચ્છાએ બંધ કરી દેવાયાં છે, અને બધા રાજકીય પક્ષો પોતાના મતભેદો જૂલી જઈને વડાપ્રધાનની પાછળ ખડા યર્ધ ગયા છે; જનતા સાત, નિર્ભય, એકસાપી અને પોતાથી બનતું બધું જ કરી છૂટવા માટે કૃતનિશ્ચય છે. તેથી મારા જેવા એક સામાન્ય નાગરિક માટે ખાસ કાર્ફ કહેવાનું રહેતું નહોતું.

પરંતુ મને લાગે છે કે એ ધડી આવી છે ભારે મારે દેશ અને મારા દેશવાસીઓને ખંડી બદક પાકિસ્તાનની જનતાને તેમ જ દુનિયાની સરકારોને અને દુનિયાના લોકોને કાર્ફ કહેવું જ ભેઈએ.

હું જે કાર્ફ કહી રહ્યો છું તે શાંતિમ્યને મૈત્રીમાં વિષાસ રાખતી તથા 'સુદ્ધ પ્રત્યે નક્કર ધરાવતી એક અકિતના નાતે કહી રહ્યો છું. હું તથા ભારત-પાક મૈત્રી સંધના મારા સાથીદારો જેલ દેશને એમના પોતાના પરસ્પરના દિતમાં તેમ જ આખાયે દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના દિતમાં નિષેટ લાવવા અને જેલ દેશ વચ્ચે મૈત્રી અને સહયોગ સ્થાપવા જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ, તેની કાર્ફ બાજુકારી આ ઉપચારની બહારના લોકોને પણ છે. એ પણ સર્વવિદિત છે કે પોતાના દેશમાં ધળી ગેરસમજ વહેલીનેથી આમે અમારા પ્રયત્ન અવિરત ચાલુ રાખ્યા છે. તેથી હું

આશા રાખું છું કે મારા ક્યનને કોઈ પક્ષપાતી પ્રચાર મણીને બાબુ પર કાઢી નંખાશે નહીં.

સુદ્ધ વિચાર માટે તથા લક્ષ્યે પાછાં એમી લેવા માટે પાકિસ્તાનને જે શરતો મૂકી છે તેના પરથી એમ લાગે છે કે ભારતને કાશ્મીરની અંદર લોકમત લેવા તૈયાર ન થાય તો તેની સામે કુધે ચઢવાનો પોતાને પૂરેપૂરો હક છે એમ પાકિસ્તાન માને છે. આ ખરેખર જ એક અસાધ્યારણ દાવો છે, અને તેના ઉપર જંબીરતાથી વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

દુનિયા એમ ગૃહિત ચાલી લઈને ચાલે છે કે પાકિસ્તાનને કાશ્મીરની બાબતમાં વચ્ચે પડવાનો હક છે, કારણ કે આ મધ્યમા એ એક પક્ષકાર છે. પરંતુ આ સાચું નથી. ઓછામાં ઓછું હવે તો નથી જ.

એ ચાદ રાખવાની જરૂર છે કે શરૂઆતમાં ન તો ભારતને, ન પાકિસ્તાનને કાશ્મીરની બાબતમાં કોઈ હક હતો. અલ્પત, કાશ્મીરના લાંબિમાં બેઠેલાં કિત જરૂર હતાં. પરંતુ કાયદેસર રીને કાશ્મીરનું ભાવિ મહારાજા હરિસિંહ અને તેની જનતાના હાથમાં હતું. પણ પાકિસ્તાને અધીરા યર્ધને એ અરક્ષિત રાખ્યા ઉપર કુમંતો કર્યો. તેમાં તેની મુરાદ એ પ્રદેશ પડાવી લેવા સિવાય બીજી કોઈ નહોતી. ભારે શોખ અબ્દુલ્લા અને કાશ્મીરની જનતાના પૂર્ણ સમર્થન સાથે મહારાજા ભારતીય સંઘમાં જોડાઈ ગયા.

તે દિવસથી ભારત કાશ્મીરના પ્રશ્નમાં એક પક્ષકાર બન્યું. બ્રિટિશ સરકાર, કેબ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે ધણેલ સમજૂતીની રમ્મે હજીયે પાકિસ્તાનને કાશ્મીરની બાબતમાં કાર્ફ લાગણ વળગતું નહોતું. હજીકતમાં તો ભારતે પોતે પાકિસ્તાનને આ પ્રશ્નમાં

એક પક્ષકાર બનાવ્યું; અને તે એની બોલી આજ્ઞામાં કે સલામતી સમિતિ પાકિસ્તાનને આક્રમણખોર તરીકે જાહેર કરશે અને તેને કલામા રાખશે તેમ છતાં એટલું સ્પષ્ટ સમજ લેવું જોઈએ કે ત્યારે પણ પાકિસ્તાનને માત્ર એક આક્રમણખોર ગણે જ આ પ્રશ્નમાં પક્ષકાર માનવામાં આવ્યું હતું; અને આ બાબતમાં તેની બીજી કોઈ જવાબદારી કે ફાલ હોવા નહીં, સિવાય કે આક્રમણ પાછું ખેંચી લેવું.

પરંતુ પાકિસ્તાને એક મા બીજા કારણે પોતાનું અગાઉનું આક્રમણ પાછું ન ખેંચ્યું એટલું જ નહીં, પણ હવે તેણે ફરી પહેલા કરતાંયે વધુ જગ્યા આક્રમણ કાશ્મીર ઉપર કર્યું છે આ વખતે પણ એની મુશ્કેલી એની એ જ છે કે બજબજોથી કાશ્મીરને પોતાના કબજામાં લેવું. ધરણીપૂર્વકના આવા હિંસકારા પગલાને કારણે પકિસ્તાને કાશ્મીરની બાબતમાં બેલવાના પોતાનો અધિકાર હવે સાવ સમાવી દીધો છે.

કાશ્મીરની જનતાની છ્વછા અંગે પાકિસ્તાન ઘણી બિડીકું ચિંતાને કાળ કરી રહ્યું છે. ૧૯૪૭માં અને તાજેતરમાં એણે કાશ્મીર ઉપર જે આક્રમણ કર્યું તે શું ત્યાંની જનતાની છ્વછા અનુસાર કર્યું ? શું કાર્નને એવો વિશ્વાસ જોડી શકે તેમ છે કે

જો પાકિસ્તાન કબજે કરી લેવામાં સક્ષમ થયું હોત તો તે યુનેને બેલવાત, પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચી લેત અને યુનેના મહામત્રીને કાશ્મીરનો જનતાની છ્વછા શી છે તે જણી લેવાનું કહેત ? તેઓ જેને આઝાદ કાશ્મીર કહે છે ત્યાં તેમણે કોઈ લોકમત લીધો છે કે કેમ તેની ખબર નથી આ બધા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ લોકમતનો માગણી એ દુનિયાને ભરમાવવાના પ્રયત્ન સિવાય બીજું કશું નથી. એના અચળા હઠળ પાકિસ્તાન જમ્મુ અને કાશ્મીરને દબા કરી લેવા માટે એકધારા પ્રયત્ન કરતું રહે છે.

માટે પાકિસ્તાન અને દુનિયાએ હવે સમજ લેવું જોઈએ કે તાજેતરના બનાવોએ એક હકીકત સિદ્ધ કરી દીધી છે કે, હવે કાશ્મીરનો જો કોઈ પ્રશ્ન હોય

તો તે કાશ્મીરની જનતા અને ભારતની સરકાર વચ્ચે છે. વળી, એ બાબતમાં કોઈ શંકા નથી કે ભારતના આજના આગેવાનો આ પ્રશ્નનો એવી રીતે ઉકેલ આપશે કે જેથી જમ્મુ અને કાશ્મીરની જનતાને સમાધાન થાય. ભારત એક લોકશાહી દેશ છે અને પાકિસ્તાન બે દાખલ કરતું બંધ થશે તો દેશના બીજા ભાગોની જેમ કાશ્મીરમાંયે હવે બીજું કોઈ નહીં પણ જનતાની છ્વછા જ સર્વોપરી નીવડશે.

અંતમાં, હું કહેવા માત્ર છું કે ભારત-પાક મૈત્રીમાં મુ કહણે મારો વિશ્વાસ કાયમ રાખીશ, કારણ કે બંને દેશોએ મિત્રાચારીપૂર્વક રહેવાનું જ છે. પરંતુ કાશ્મીરના પ્રશ્નમાં તેને કસ્ટોપ ન કરવા દેવામાં આવે તેટલા ઉપરથી જો પાકિસ્તાન ભારત સાથે શુદ્ધ કરવા માગતું હોય, તો ત્યાં સુધી ફરી સુલુહિની આપ્યું ન પ્રવર્તે ત્યાં સુધી મૈત્રીના પ્રવાસોએ થોભવું જ પડશે.

(તા ૧૭-૬-૬૫, જમિયુન ૬-૨૦-૬૫)

વિનાશનું સરવૈયું !

૨ કે વિમાનો મૈનિકે
(મરણ)

પાકિસ્તાન : ૪૬૪ ૭૦ ૩૮૪૦
ભારત : ૧૦૦ ૩૫ ૧૧૫૭

પાકિસ્તાનના }
હિસાબે ભારત- } ૫૦૦! ૧૧૦! ૭૦૦૦!
ની ખુવારી }

પાકિસ્તાનના વેશ-પલટા !

દુર્ભાગ્યની વાત કહો તો ભારે દુર્ભાગ્યની, હકીકત પહેલી એ છે કે પાકિસ્તાનનો જન્મ જ ભારત પ્રત્યેના વિદેશમાંથી, અને અતે, તેના અર્થવિસ્ફોટમાંથી થયો છે; એટલું જ નહિ પણ એનો વિકાસ અને ઉછેર એ દેશને ધોળવામાં અને ઘૂંટવામાં અટવાયેલો રહ્યો છે. એની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ એ દેશના અતિમ તર્કસભી - ભારતના નિકંદનની - નેમ સાથે સંકળાયેલી રહી છે.

● દુકંમાં, પાકિસ્તાનનું આ ૧૮ વર્ષ સુધીનું સમસ્ત અગ્નિત્વ એક જ વિષવર્તુળને આભારી રહ્યું છે

ખીજું દુર્ભાગ્ય ગણો તો એ પણ છે કે આણું આ સાબ-પડોશી બનેલું રાષ્ટ્ર ધાર્મિક ધ્રુવિસમ રાખ્યું છે; અને તે આપણે સત્તાબોરોના હાથમાં, એક પછી એક; ફેંકાવું રહ્યું છે.

અને ત્રીજું દુર્ભાગ્ય ગણો તો તે એ કે એશિયાઈ વિસ્તારવાદી સામ્રાજ્યવાદી ચીનની ધરીમાં ધીમે ધીમે કરતાં એ ઘસડાઈ ગયું છે.

● આરંભથી બ્રિટિશ-અમેરિકી છબ્બાયા નીચે ઊંઠતા આવેલા આ પાકિસ્તાને પુખ્ત યતાંયતામાં તો જે વેશ-પલટા કર્યા છે તેની પાછળ પણ બે કોઈ સળગેલતા કામ કરી રહેલ હોય તો તે ય એક જ છે : ભારત વિદેશની !

—૧૯૫૦ થી ૧૯૬૫ સુધીમાં તેના ગયું વેશપલટા થઈ ચૂક્યા છે !

પહેલો વેશ :

[૧૯૫૦ થી ૧૯૫૬]

ચીનનો જન્મ થયા બાદ જે ચોડાંક રાષ્ટ્રોએ એને સ્વીકૃતિ આપી હતી તેમાં ભારત અગ્રણી

હતું; ૧૯૫૦ ના જન-સુઆરીમાં તો પાકિસ્તાનેય એને માન્યતા આપી હતી; અને ૧૯૫૧ના મેમાં તેમને। પરસ્પર રાજદ્વારી વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો હતો એ પછી બંને વચ્ચે વ્યાપાર-સંબંધ પણ બંધાયો હતો:- ચીનને કપાસની જરૂર હતી; પાકને ય વેપારની ગરજ હતી. પરંતુ પાકિસ્તાનને હજી આ સંબંધનું કશું જ મહત્ત્વ ન હતું અને ચીનનેય ખાસ કરી આકર્ષણનું કારણ ન હતું.

ચીન તો એના વિસ્તારવાદી પેનશ ગાંધી રહ્યું હતું. ૧૯૫૪ના પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ એશિયામાં સામ્રાજ્યવાદના વિસ્તારની સામે ‘સીઆટો’ અને ‘સેન્ટો’ નું સર્જન કર્યું કે પાકિસ્તાન તરફ તેમાં ભેગાઈ ગયું । એટલું જ નહી, પણ પોતાના ધરની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને એકાંતની દ્રાવી અમેરિકા અને પશ્ચિમની વાહવાહ જીતો ગયું ।

ચીને આની સામે ખુલ્લુંખુલ્લા પોતાનો રાષ્ટ્ર પ્રગટ કર્યો... પરંતુ. અકળાઈ જીવી પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધ તોડી નાંખવાનું મિલકુલ જ પસંદ ન કર્યું. બદલે, પાકિસ્તાન અમેરિકાની શાહીવાદી હાવણીનું પ્યાડું બની ગયું નથી, એવી ગણ્યોએ તેણે તેની રમત આણુ રાખી.

● વાત પણ સાચી હતી. પાકિસ્તાન ‘સીઆટો’,- મા ભેગાયું હતું તે કંઈ અમેરિકન હાવણીના આકર્ષણે નહિ; મુખ્ય વાત તો એ હતી કે અમેરિકી સહાયથી ભારત સામે, ભારતની સરખામણીમાં, તે વધુ બળવત્તર બનવા માંગતું હતું - કારખીરને પોતાના પાશમાં ખેંચી લેવા માટેનું આ એક પગથિયું હતું.

ખૂબીની વાત તો એ છે કે, ચીન સાથેની મેનનીમાં પણ વિસ્થેષ ન પડે એ હેતુથી પાકિસ્તાને ચાક્ર એન-સાઇનના કાનમાં ફૂંકે ચારી દીધી હતી : (૧૯૫૫ ના એપ્રિલની ૨૩ મી તારીખે બા-કુંગ પરિવર્તની પોલી-

ટીકલ પરિપદ સમક્ષ ફેડ પાડતા આઝોએ કહી પશુ નાખ્યું હતું” :

પાકિસ્તાન પશ્ચિમી લશ્કરી કરારમાં જોડાયું હોવા છતાં, એ ચીનની વિરુદ્ધ નથી. તે જ રીતે, પાકને પશુ ચીનના આક્રમણનો કશો ભય નથી. એટલું જ નહિ, પશુ અમેરિકા ચીન સાથેના યુદ્ધમાં સંડોવાશે તો જ, લશ્કરી જોડાણના કરારમાં જોડાયું હોવા છતાં પાકિસ્તાન અમેરિકાની પાછળ ધસડાશે નહીં...

જે કે, હજી ચીનનો ભારત સાથેનો સંબંધ “મીઠો” હતો. અને કાશ્મિરની બાબતમાં તે કહ્યું “પાક-તરફ વલણ લેવા તૈયાર ન હતું.” (પાકિસ્તાન ત્યાં સુધી અમેરિકાની ખાતરી અટકેલું હોય ત્યાં સુધી એવું વલણ સત્તામત નથી એવી ગણતરી કદાચ હશે.)

● ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૬ સુધીના આ પ્રથમ તબક્કા દરમ્યાન પાકિસ્તાનની યુનેઝાંની કામગીરી પશુ બહુ “કૌશલ” ગણાય એવી હતી. અમેરિકા કે ચીન એકેની સામે ખુલ્લી રીતે અપડાવણુ એણે ટાળ્યું જ હતું.

(દા. ત. ચીનને યુનેઝાંની દાખલ કરવા-ન-કરવા અંગે, કોરીઅન યુદ્ધ અને ફોર્મોસાની બાબતમાં) પરંતુ, આ બધા દરમ્યાન, અમેરિકા એવા અંધ વિશ્વાસમાં રહ્યું જણાય છે કે, એશિયામાં સામ્યવાદના વિસ્તારવાદી આક્રમણ સામે તો, સીઆટોના સભ્ય તરીકે, પાકિસ્તાન અપમા આપશે જ...

અમેરિકા અને ચીન - બંને સાથેની દિલચસ્પીને પહેલો વેશ ૧૯૫૬ માં પૂરો થયો.

બીજો વેશ

[૧૯૫૭-૧૯૬૧]

બીજો વેશ શરૂ થતાં પાકની અમેરિકા સાથેની મહોબ્બત વધતી જતી દેખાય છે. ૧૯૫૭ માં પાકના વડાપ્રધાન સુરાવદી અમેરિકાના પ્રવાસે લેપકથા અને ત્યાં તેમણે સંયુક્ત નિવેદનમાં મુલત આરી દીધું કે મુક્ત-વિશ્વની સુરક્ષિતતા સામે જો કોઈ મુખ્ય ભય હોય તો તે આતંકાત્મક સામ્યવાદનો છે. અને, ચોક્કસ વખત તો, ભારત-ચીનના લયડતા જતા સંબંધમાં

પાકિસ્તાને ચીનની વિરુદ્ધતા વલણ (ત્યાંના મુખ્યમંત્રી પનોમા) દેખાડ્યું હતું. ચીનને હાથે તિંગેટને વધ ચયો એ ઘટના પ્રસંગે પાકિસ્તાનમાં ખળભળાટ પેદા થયો હતો. અને ત્યારે, ભારત-પાક વચ્ચે સહિયારા સંરક્ષણની લાગણી પેદા પણ થઈ હતી. પરંતુ ૧૯૫૯માં અયુબે સહિયારા સંરક્ષણની નીતિ ભારત સામે રજૂ કરી ત્યારે પાકના પશ્ચિમ સાથેના લશ્કરી કરારોને કારણે, પાક. નીતિ અમેરિકા તરફ જ હોવાની અને અમેરિકાની નીતિ ભારતને કમાવનારી જ હોવાની તથા ચીન તરફથી તો ભારતને કશો ભય નથી, એવી ખાતરી પ. નહેતુએ કશો ઉત્સાહ ન દાખવ્યો; અને તેમણે સામેથી, “પરસ્પર યુદ્ધ-નહિ”નો કરાર કરવા સૂચવ્યું, જેનો અયુબે ફરી ફરીને ઇન્કાર કર્યો ..

આ બધે સમય ચીન ધીરજ પૂર્વક બેઠું હતું. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે કોઈ મન મેળ ખાય એમ નથી જ, એ વાતની એને ગળા સુધી ખાતરી હતી

જતે દિવસે ચીનની ધારણા ખરી પડતી થઈ. અમેરિકાની વિદેશ નીતિના મુખ્ય ઘડવૈયા “જોન ડલેસલુ” અવસાન થવા બાદ. પ્રે આખરન હોવારતું ભારત તરફનું વલણ બદલાયું; તે પછી કેનેડીએ વધુ પ્રગટ રીતે ભારત-તરફી નીતિ અપનાવી. આ બધાથી પાકિસ્તાન હાંડોડાઈ બેઠ્યું હતું. “સીઆટો”માંથી એને રસ આછો થઈ ગયો હતો. બીજી બાજુ, ચીનની સાથેના સંબંધો કંઈ બગડી ચૂક્યા ન હતા; અને રશિયા પસંદથી વેલ-સંસાધન અંગે સહકાર પ્રાપ્ત થઈ શક્યો હતો.

ત્રીજો વેશ

[૧૯૬૨-૧૯૬૫]

૧૯૬૨માં ચીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું; અને પાકિસ્તાને ખુલ્લુંખુલ્લા એને ટેકો આપતું વલણ પ્રગટ કર્યું.

પાકને હવે પોતાની મુખ્ય મરાઠ ફળવાની આશા દેખાઈ હતી - ચીનના ભારત પરના આક્રમણ કરતા વધુ

મનભાવતી બીજ કંઈ તક હોઈ શકે !

● પાકિસ્તાને કશા જ દિવ્યક્રિયા વિના હું આ અને ગિલગિટના, મૂળ ભારતીય વિસ્તારમાંથી ૨૦૦૦ ચો. મા. ચીનને ચરણે ધરી દઈને, ચીનની આરાધના આરંભી દીધી !

આ પછી તો, પાકે અમેરિકાની એસિયાર્શ નીતિ (વિગેટનામ સહિતની) સાથે અવાજ ઉઠાવ્યો; અને પશ્ચિમી દેશો તરફથી ભારતને મળતી શરૂ-સહાયનો 'હાઉ' જોમા કરી છાતી ફટવા માંડી !

- ૧૯૬૪ના ફેબ્રુઆરીમાં ચાઓ ઝેન - લાઇ આફ્રિકાના પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં પાકિસ્તાન પધાર્યાં અને આજે સુધી કાશ્મીર અંગે 'ખુલ્લું' વલણ નહીં લેનારા ચાઓએ પણ પાકના પલ્લામાં નમતું નેખ્યું.....

પાકિસ્તાનના સીઆટો-મેન્ટોમાંના સભ્યપદ વિષેય હવે ઝેને આગ્રી થવા લાગી હશે કે એ ભારત સામેના કારારો જ છે.

- આ પછી, બંને વચ્ચેની બિરાદરીનો દોર દડતર થયો. "

● પાકિસ્તાનને તે કાશ્મીર અંગે ચીનનો ખુલ્લો અને સહર સાથ જોડતો હતો ! અને ચીનને એસિયાઇ-આફ્રીકી નેતૃત્વ માટે 'બીજ બાકુંગ' પરિપદ જોવી ફરતી હતી, તેમાં પાકનો સહકાર જોડતો હતો. (ખાસ તો એટલા માટે કે આ દરમિયાન 'બિન-જોડાણી' રાષ્ટ્રોની 'બીજ એલમેન્ટ-પરિપદ ભરવાની પેરવી ચાલતી હતી. તેમાં આ બંને 'જોડાણી' રાષ્ટ્રોને રથાન ન હતું ! આથી, તેની સામે 'બીજ બાકુંગ'ની અનિવાર્ય જરૂર બંનેને વરતાઈ હતી !

૧૯૬૪ના માર્ચમાં પ્રે. અધ્યુએ ચીનનો પ્રવાસ ખેડ્યો : બંને "લાઇ-લાઇ" બની બેઠ્યા ! વિદેશ-નીતિએ અંગે સમાનતા હોવાનું બંનેએ જાહેર કયું. ('જે કે આવી જાહેરાતો અનેક મતભેદો છતાં દરેક 'મિત્ર' મણાતા દેશો પ્રરંધરની મુલાકાતો વખતે કરતા જ હોય છે) .

● પાક-ચીન 'સંબધ હવે પરંપર 'વધુ હુકમો' બન્યો હતો.

—ચીને રશિયાના એસિયાયાપણામાંથી 'મુક્તિ' મેળવી લીધી હતી !

—પાકિસ્તાન અમેરિકાના દળાણમાંથી હરી રહ્યું હતું.

● અગાઉ, સામ્યવાદ વિરોધી પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે પાનુ, પાડવાની જરૂર જણાતાં, 'મુક્તિ વિશ્વ' સાથેના સામ્યવાદના ભાવને પડકારનારા ખત-પત્ર પર, અમેરિકા સાથે, પાકિસ્તાને મતુ માફું હતું. હવે, ચીન અને રશિયાની મિત્રી સાધવા માટે એણે "સાલીવાદ અને સંસ્થાવાદના નિકંદન"નો પડકાર કરતાં સંયુક્ત નિવેદનોમાં મતુ માફું !

ચીન-પાકિસ્તાનની આ ધરીને ફેટલી સહર ગણવી ? આ મિત્રીની કેને વધુ લાભદાયી નીવડશે ? એવા સવાલો અગાઉ પુછાતા રહ્યા છે. આજે ૫ હજ ૨૫૪ જવાબ નથી. છતાં, અણસારા સમજી લેવા એવા છે.

તાજેતરમાં, આ વર્ષના ઓગસ્ટમાં પાકિસ્તાને કાશ્મિર પર આક્રમણ શરૂ કર્યું. ત્યારે ચીનની પૂરા પીળળળની ચોક્કસ હોવાનું મનાય છે. (ચીનના વિદેશ પ્રધાન ઝેન યી એ દિવસોમાં પાકિસ્તાન જઈ પણ પહોંચેલા.)

આમ છતાં, પાક જ્યારે પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં ભારતને હાથે ખોખરું થઇ રહ્યું હતું, અને ચીન પૂર્વમાં બીજને મોરચો ખોલશે એવી અપેક્ષા સેવાઈ રહી હતી ત્યારે, ચીને પાકધમકીની 'ગાજવીજ' કરી, ભારતને 'મડ' જોડને (કે પછી અમેરિકાની બીકે ? રશિયાના ભારત તરફી વલણના કારણે ?) મોં ફેરવી લીધું...

—આ જોતાં તો, પાક. થાપ ખાઈ 'મધુ' જણાય છે.

હવે ચોથા વેશની ચેળા વસાય છે !

સલામતી સમિતિના ગેરકાનૂની નિર્ણયો !

[જસ્ટિસ ડી વી-બી રજુ હાઇકોર્ટ જજ. (અમદાવાદ)ની પ્રતિષ્ઠિત દિલ્લિગેસીટીઝ એન્ડ ધી સિટ્યુરિટી ઓફ સિલેન્સ એન્ડ રેસ્ટ્રિક્ટેડ એક્સપ્રેશન્સ એક્ટના કાશમરના આધારે]

કાશિમર પ્રકરણમાં સલામતી સમિતિની કારવાહી આરંભી જ ગેરકાનૂની અને અઘટિત રહી છે

૧૯૪૯ નો ઠરાવ

૧. ૧૯૪૯ માં સલામતી સમિતિએ ઠરાવ કરીને કાશિમરમાંથી પાકિસ્તાની લશ્કરોને પાછા ખેંચી લેવા દરમિયાન ક્યું હતું-એ હકીકત જ પુરવાર કરે છે કે કાશિમરના પ્રદેશ ઉપર પાકિસ્તાનનો કોઈ અધિકાર નથી.

—સલામતી સમિતિની આ આગાહી પાલન પાકિસ્તાને ક્યું નહિ તેથી આર્ટિકલ ૪૧-૪૨ અનુસાર સમિતિએ તેની સામે પગલા લેવા જોઈતા હતા (ચેપ્ટર ૧ તથા ૭ માં અનુસાર ચોક્કસ પગલા લઈ શકે છે)

—આક્રમણ એ કઈ ચર્ચા કે વિવાદ નથી હતા. ૭ માં ચેપ્ટર અનુસાર પગલા લેવાને બદલે, ૬ માં ચેપ્ટર અનુસાર ચર્ચા-મત્રણાઓ આતુ રાખી, એ વર્તન ગેરકાનૂની છે

—૧૯૪૯ માં સલામતી સમિતિએ કાશિમરમાં લોકમત (રેગીસ્ટ્રેશન) લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો પરંતુ ચેપ્ટર ૭ અનુસાર તેને આપે ઠરાવ કરવાનો કોઈ અધિકાર ન હતો કેમકે આક્રમણના કિસ્સામાં ચેપ્ટર ૭ અનુસાર જ પગલા લેવા જોઈએ.

મૂળ હકીકત તો એ છે કે—

કાશિમર અને કોઈ ઝગડો હોવાનું લાગે પુનોમાં નોંધાયું નથી, એવી કોઈ દરિયાદ કરી જ નથી

એણે તો પાક આક્રમણના જ દરિયાદ નોંધાવી હતી વળી, પાકિસ્તાને પણ મગ (અગ કોર્ટ દરિયાદ નોંધાવી ન હતી)

—ઉપરની સ્થિતિમાં સલામતી સમિતિએ ચેપ્ટર ૭ અનુસાર જ વર્તવું રહ્યું. આ છતાં, ચેપ્ટર ૬ અનુસાર બંને પક્ષો વચ્ચેના કાનૂની પ્રશ્ન અંગે મનુષ્ય ગાંઠવળી હાથ લેવા, સલામતી સમિતિએ, પહેલાં તો, આ પ્રશ્ન ‘ઈન્ટરનેશનલ કોર્ટ ઓફ જસ્ટિસ’ સમક્ષ રજૂ કરવો જોઈતો હતો

—જો પાકિસ્તાને કાશિમરના ભારત સાથેના બેઠાણ સામે પડકાર કરવો હોય તો ય તેણે આ પ્રશ્ન મધ્યમ ઈન્ટરનેશનલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવો રહે છે

● ઉપર મુખ્ય વિધિ થયા પૂર્વે સલામતી સમિતિ કોઈ પણ નકારનો નિર્ણય કરી શકે નહિ

આ બધા કારણસર સલામતી સમિતિને ૧૯૪૯નો ઠરાવ ગેરમાન્યની છે.

વળી,

—ચેપ્ટર ૬ અનુસાર પણ, સલામતી સમિતિ બંને પક્ષોને મનુષ્ય માટે સુચારુ કે બલામણુ જ કરી શકે છે તેજ રીતે લોકમત લેવાનું પણ સ્થળ જ તે કરી શકે—નિર્ણય નહિ

—ઉપરાંત, પાકિસ્તાને આક્રમણ કર્યોની દરિયાદ કરનાર ભારતને તે લોકમતની લલામણુ પણ કરી ન શકે આ તો, ભારત તરફે આરોપી નવું વર્તન થયું ગણાય—જે અસ્થાને છે

૨. ૧૯૬૫ના ઓગસ્ટમાં પાકિસ્તાને યુદ્ધ વિરામ હરણ ઝાળગીને ખીજ વાર કાશ્મિર પર હુલ્લો કર્યો છે.

—પોતાના ૧૯૪૯ના ઠરાવનો ભંગ કરનાર પાકિસ્તાનની સામે સલામતી સમિતિએ તત્કાલ આપતાં પગલાં લેવા જોઈતા હતાં. x૪ કલમ ૩૯ અનુસાર શાંતિનો ભંગ કરનાર દેશની સલામતી સમિતિની ભેટક રહેવા દેવો કે રદ કરવા એનો નિર્ણય કરવો જોઈતો હતો. x૪ (કલમ ૪૧-૪૨ અનુસાર નિયમ ભંગ કરનાર દેશ સાથે આર્થિક કે લશ્કરી સંબંધ તોડી શકાય.)

—૧૯૬૫માં ઠોષ પશુ દરાવ કરવા પહેલાં સ. સમિતિએ નિર્ણય કરવો રહે છે કે (અ) પાકિસ્તાને ભારતમાં શબ્દસંગ્રહ ધ્રુસણોરો મોકલ્યા હતા કે નહિ. (બ) ભારતે કાશ્મિર યા એના ઠોષ પશુ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું કે નહિ.

પરંતુ, ૧૯૪૯માં સ. સમિતિએ, ભારતની ફરિયાદના આધારે, પાકિસ્તાનને આપું કાશ્મિર ખાલી કરવા ફરમાવું હતું. એનો અર્થ એ કે કાશ્મિર અંગે ભારતની જવાબદારી સ્વીકારાઈ ગયેલી છે.

આથી, સ. સમિતિ ૧૯૬૫ ના સંઘર્ષમાં કાશ્મિરમાં ધૂસી ગયાનો આક્ષેપ ભારત ઉપર કરી જ ન શકે.

એટલે કે, કાશ્મિરના કોઇ પણ પ્રદેશમાંથી ભારતને પોતાનાં લશ્કરી દળો પાછાં હટાવી લેવાની આજ્ઞા ગેરકાનૂની છે. (ભલે પછી એ પ્રદેશ પાકિસ્તાને ગેરકાનૂની રીતે હસ્તમાં કે અમાલ પચાવી પાડેલો હોય - ભારતના કળગમ ન હોય.)

ભારતે પોતાનાં દળો પાછાં એવંચોં એનો અર્થ જ એ કે સમગ્ર કાશ્મિર ભારતનો એક વિભાગ છે એ હકીકત એાદી પૂરવાર કરવી !

ખલેકે, સલામતી સમિતિ ભારતને કાશ્મિરમાંનાં દળોને એક જગાએથી ખીજ જગાએ ખસેડવાનું પણ ન કહી શકે.

દેશમાં, કાશ્મિરનો અમુક ભાગ ભારતની માલિકીનો નથી, શું તો તેનું ભારત સાથેનું જોડાણ ચોગ્ગ નથી, એવા ઠોષ નિર્ણય સમિતિએ કર્યો હોય તો જ તે આવું મુદ્દા કરી શકે.

એટલે કે—

● સલામતી સમિતિનો ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૫ નો ઠરાવ કે ભારતે પોતાનાં દળો ૫ મી ઓગસ્ટના રથજે ખસેડી લેવા એ આગળી જ ગેરકાનૂની છે.

(પરંતુ, ૧૯૪૯ના ઠરાવમાં પાકિસ્તાનને કાશ્મિર ખાલી કરી જવાનો હુકમ આપ્યો હોઈને આવો હુકમ તેના પૂરતો ઘઈ શકે.)

યુદ્ધ વિરામને આદેશ દરેક સભ્યે સ્વીકારવો પડે અને તેના પાલનનો ભંગ કરનાર સામે સ. સમિતિ ચોગ્ગ પગલાં લઈ શકે. x૪૪ ભારતે ખિનધર્તે સ્વીકાર કર્યો હતો; ત્યારે, પાકિસ્તાને ખંધાર કરી પોતાની ચરતો રજા કરી હતી. અને સ્વીકાર કર્યા પછીય તેણે જ ભંગનો આરંભ કરી દીધો છે. આ બધું જોતાં સમિતિએ પાકિસ્તાન સામે જ પગલાં લેવા રહે છે.

૧૯૬૫નો ઠરાવ ૧૯૪૯ના ઠરાવથી વિરુદ્ધ બધ છે

— ૧૯૪૯માં પાકિસ્તાનને આપું કાશ્મિર ખાલી કરી જવો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

— ૧૯૬૫ના ઠરાવમાં ઓગસ્ટની ૫ મી તારીખના રથજે પહોંચી જવાનું ફરમાન છે !

એટલે કે—

● ૧૯૪૯માં પાકિસ્તાન પાસેથી અધિકાર (કાશ્મિરના ઠોષ પણ ભાગ ઉપરનો) છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો, તે ૧૯૬૫ના ઠરાવથી પાછો આપવા જેવું વિરોધી પગલું અસંગત અને અયોગ્ય છે.

સિદ્ધાન્ત

આઝાદી અને આવાસીની વૃદ્ધિ માટે

જાણી લાચલ

ચોજનામાં જાણમાં રોકો

નંશબલ ડિક્લેન્સ સર્ટિફિકેટ
ડિક્લેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એન્ડ્યુર્સલે સર્ટિફિકેટ, સીવીલ અને પોલ
ઓફિસ બચત ખાતામાં જાણમાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માધિની ખાતે નરસી પ્રમોશન

યુદ્ધ-સંજ્ઞતાનું અર્થકારણ

—રમેશ ભટ્ટ

ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધથી ભારતનો કાયદેસર થયો, એક નવા જ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થયું, એવું ઘણાને લાગે છે, અને એમ લાગવામાં વજૂદાજર છે. આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે આપણી ચેતનાનો, આપણી કુનાશીનીનો અને આપણી એકતાનો વિશ્વ સમક્ષ સારો પુરાંતવાનો હિસાબ આપ્યો.

પરંતુ, યુદ્ધમાં પ્રજાની લોભાળીઓનો ઉદ્દેશ એટલો બધો હંધોહધ હોય છે કે તેમાં શાંતચિત્તે સ્વસ્થતાથી, ઈર્ગી કહેજે વિચારવાનું લંભલગ-અશક્ય બની જાય છે. આ સ્વાભાવિક પણ છે. આમ છતાં પ્રજાનો આ મુગ્ધતા અને આવેશમયતાનો લિનન લિનન હેતુસર લાંબ ઉઠાવનાર વર્ગો પણ આ કાળે કાળે લાગેલાં જ હોય છે. આથી ઘણીવાર પ્રજાને પોતે અમુક દિશામાં ખૂબ લાંબે સુધી ધસાઈ જાય ત્યાર પછી જ ખૂબ પડતી હોય છે કે પોતે કંઈક ખરાબે ચડી ગઈ છે. આવું

તો અનેક વાર બનતું આવ્યું છે, તેની ઇતિહાસ શાહેદ પૂરી સકે તેમ છે.

આ યુદ્ધમાં પણ આવી ઘણી વાતો-વિચારો ચાલ્યા ક્યાં છે. ‘પાકિસ્તાન કબ્જે કરો’, ‘ખાખા છતી લો’, ‘સરખા સ્વાવલંબી થઈ જોઓ’, ‘અમેરિકાની સહાય વધ કરો દો’, ‘રશિયા સાથેની મૈત્રી ગાઢી બનાવો’, ‘દેશનું લશ્કરીકરણ કરો’, ‘અણુબોમ્બ બનાવો’, ‘કેમન-વેલ્થમાંથી નીકળી જાઓ’ - આવી આવી તો કંઈ કેટલી વાતો અત્યારે હવામાં છે.

સરખ-સ્વાવલંબન અને સરખ-સંજ્ઞતાની વાત તો ખૂબ જ ભેર ઉપર છે. આ બંને શબ્દોનો અર્થ સમજવાની ભારત અને પાકિસ્તાન બંને માટે જરૂર છે. આ અર્થ જરા વિગતે સમજાવવાના બનેલો પ્રયાસ અહીં રજૂ કર્યો છે : યુદ્ધસંજ્ઞતાનું અર્થકારણ પણ આપણે સમજી લેવા જેવું છે અને યુદ્ધનું અર્થકારણ પણ વિચારી જવા જેવું છે.

ભારતને પણ વિશ્વની એક મહાસત્તા બનવાના અરમાનો રાખવાનો અધિકાર છે. પરંતુ એ માત્ર અરમાનની મીઠા નથી, એવું અર્થકારણ છે. એવું રાજકારણ અને સમાજકારણ છે. આપણે મહાસત્તા બનવા માટે સંસ્કૃત-સ્વાવલંબન કેટલું કરવું જોઈએ ? આપણે યુદ્ધસંજ્ઞતા કાંની કાંની સામે રાખવાની ? આમ કરવામાં આપણી પ્રજા તરીકે કેટલી તૈયારી છે અને જોઈએ ? ભારત જેવા ગરીબ છતાં લોકશાહી મૂલ્યોને વળગી રહેવા માંગતા રાષ્ટ્રે આ અંગે મનોમંથન અવસ્ય કરવું જ રહ્યું.

રાષ્ટ્ર ત્યારે આવા વિચારો કરવાની શક્તિ, બાબુ મનોમંથન આદરવાની તૈયારી, ક્ષીરનીરનો વિવેક કરવાની સૂઝ અને પુરસ્કો દિશાગ ગુમાવે છે ત્યારે પરાજયો અને બરબાદી એ માત્ર સ્વપ્નનો સવાલ હોય છે.

અહીં યત્નકિંચિત્ વિચારમંથન કરવાનો પ્રયાસ કરીશું.

પોતાના દેશનું સૈન્યના વિજયથી કયો દેશલક્ષ આનંદ ન પામે તે મીની આક્રમણે આપણી રાષ્ટ્રીય ચેતના : ઉપર, રાષ્ટ્રીય-અરિયા ઉપર નામેશી લાદેલી અને ત્યારબાદ કબ્જ-પ્રકરણે એમને ઉઘાડી કરેલી. આ બંનેમાંથી પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધે

આપણને તાંબા છે. પ્રજામાં શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસનું અનેરું વાતાવરણ પેદા થયું છે. ઘણી બધી બાબતોમાં પ્રજા સરકાર કરતાં આગળ વધી ગઈ છે, એવું દેખાય છે. પ્રજાને ખપવું નેતૃત્વ આપે મળવું નથી એવું પણ જણાયા વિના રહેવું નથી.

ચીની સુદનો આઠો બોધપાઠ

આ પરિસ્થિતિનું મોટું કારણ એ છે કે આપણે બ્રિટીશ રાજમાં છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષથી સુદ અનુભવ્યું જ નથી. એ વિશ્વયુદ્ધો ખેલાયા પછી બ્રિટીશ સલ્તનતની છત્રછાયામાં આપણે સલામતીથી જીવ્યા છીએ. ચીની આક્રમણ વખતનું સુદ પ્રમાણમાં રચાનિક પ્રકારનું હતું, અને આપણી નિર્ભય એવી સિમાઓ પર ખેલાયું હતું. અને તે ટાલે હવાઈ દળનો ઉપયોગ જણાવે, પોતાના જ હિતમાં નહોતો કર્યો; આપણે એમ ન કરવાની આમન્યા રવીકારી હતી. એટલે આપણને એક પ્રજા તરીકે પૂરા કદના સુદનો ખ્યાલ જ ન હતો અને હજુ ય બહુ ઓછો આવ્યો છે.

હાલત યુગનું નેતૃત્વ

આજનું જે નેતૃત્વ છે તે મોટે ભાગે સ્વરાજ્યની 'હાલત યુગનું' નેતૃત્વ છે. ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ જે સ્વરાજ્યની હાલતો આવી તેના સંસ્કારો એટલા રહ થયેલા છે કે એ અહિંસક સ્વરાજ્યનું આંદોલન કે હાલત અને આ સુદ વચ્ચેનો ભેદ આપણે પારખી શકતા નથી. અને આ સુદ વાલ્ચું ત્યારે જાણે સ્વરાજ્યનું આંદોલન ચાલતું હતું તેવા પ્રકારની રીત-રસમોથી આપણે વર્તી.

આ નવી હાલતમાં લાલ એ હતો કે તેને સરકારનો સો ટકાનો ટોડો હતો. આઝાદીની હાલત સરકાર સામેની હતી. આથી આ હાલતમાં બેઠાનું સરળ જ નહીં પરંતુ પ્રતિષ્ઠા અપાવનારું નીવડ્યું.

આપણી હાલતો ચાલતી ત્યારે શું બનતું ? બ્રિટીશ સંસ્કારને અગાઉથી મહેલદ આપવામાં આવતી. બ્રિટીશ સરકાર પૂરી તૈયારી કરી લેતી. પછી નેતાજીએ એવાન આપતો, વાપણે કરવામાં આવતાં, સરઘસો નીકળતાં, પ્રજાત ફેરીઓ ચોળતી. ખવજવંદન કરવામાં આવતું, સ્ત્રી પોકારવામાં આવતાં, રંગાળા કરવામાં આવતાં, વોર્ડવાર સમિતિઓ નીમાતી, નેતાઓ પહેલાં પડકાર જતા. જેની ધરપકડ પહેલી ચાપ તે વધુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. આથી પ્રજા ઉત્કેષાતી, સરકાર આરમ્ભ કરતી અને આમ હાલત પૂરી થતી.

આ બધું કરનારા આપણાં દિવંગત અને હયાત દેશવાદીઓને આઝાદી લાવી આપવા માટે સો સો સલામ !

પરંતુ બ્રિટીશ સરકાર સામેની અહિંસક હાલતો યુગ તો પૂરો થઈ ગયો અને હવે સ્વાધીનતા અને સાર્વભૌમત્વના રક્ષણનો જીવસંકટનો યુગ શરૂ થયો છે. હાલત-યુગ પૂરો થયો છે.

શાંતિદૂતનો પાઠ

આપણે આઝાદ થયા હતા ત્યારે ખીલું વિશ્વ-સુદ માં પડ્યું હતું. ગુદી ચલેલાં રાષ્ટ્રો પોતાનો શાક ઉતારતાં હતાં. વિશ્વમાં બે સત્તાશ્રયો બહાર આવ્યા હતાં. આપણે એ બંનેથી દૂર રહીને શાંતિના ફિરસ્તાનો ભાગ લેજો. આપણે માટે તે કિતકર હતું જ, અને શાંતિના કબૂતરો ઉરાડવાં એ દુનિયામાં પછી સારું લાગતું હતું. આપણી શાંતિપ્રિયતાની નીતિ આપણી અહિંસક પ્રજાલી સાથે પણ સુસંગત હતી. નહેરુયુગમાં આ બધું લણું સારી પેઢે પાર ગત્યું.

પરંતુ ચીનના ઉદયે અને તેના દ્વારા આપણે કરવી પડેલી પીછેહઠે આપણને જાણે બીધમાંથી જગાડ્યા ! લશ્કર પાછળ રાષ્ટ્રીય આવકના માત્ર ૨.૫ ટકા ખર્ચનાર રાષ્ટ્રને તે ખર્ચ બમણો કરી નાખવાને પ્રિયો. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં આપણે બારે લશ્કરી સંજ્જતા કેળવી. આ સંજ્જતા કેળવવા માટે આપણે સરકારને ૬૩-૬૪ના એકજ વર્ષમાં રૂ. ૨૭૨ કરોડના કરવેરા નાંખવાની મોકળાશ કરી આપી. અવા અશૂતપૂર્વ બળેટને પ્રજાએ હસતે મેચી સ્વીકાર્યું.

અશૂતપૂર્વ બલેટ

આપણી આ લશ્કરી સંજ્જતાનો હિસાબ આપણને પાકિસ્તાન સાથેના છેલ્લા યુદ્ધમાં મેળી ગયો. છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષમાં લશ્કર પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં આપણે લશ્કરી વિજયો મેળવ્યા એ તો લાલ થયો જ. આપણે પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાતને પાંગળી કરી નાખી એ તો નિરાંત થઈ જ. પરંતુ સૌથી મોટો લાલ એ થયો કે પ્રજામાં બેનમન એકતાની,

દેનામીરીની અને ધંધશની યાજ્ઞાણીઓ જાગી-જીડી આપું રાષ્ટ્ર જાણે નવા ઉત્સાહથી જાગી ઊઠ્યું.

ચીની આક્રમણ સામે લડવાનું આયુધ હતું ત્યારે પણ પરાજયો છતાં પ્રાચીન ઉત્સાહ અને જુસ્સો અદમ્ય હતાં. ત્યાર પછીની વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય જીવન વિદીર્ઘ થઈ રહ્યું છે એ દેખાડનારા ધણા બનાવો બન્યા, અને છતાં રાષ્ટ્રએ એ ચેતન્ય દેખાડ્યું તે સાચે જ અજૂત-પૂર્વ કહી શકાય તેવું છે. અળખે રૂપિયા ખર્ચવા છતાં આપણે રાષ્ટ્રીય એકમ બની શકતું નથી તે ભેલાં ધરેલાંનારાઓને ધરેલાંનેશિંધાના બનાવોએ બોધદાયક હોય છે. પૂરું પાડ્યું છે.

નિષ્ક્રિય નિષ્ક્રિય

આ યુદ્ધ દ્વારા આપણે એ ત્રણ મુદ્દાઓ ઉપર રૂબરૂ થવા છીએ. સૌ પ્રથમ આપણે શાંતિપ્રિય દેશ હોવા છતાં પાકિસ્તાન કે ચીનની લશ્કરી તાકાતને કે બળજબરીને વશ થવા માંગતા નથી. બીજું, આપણને એ વાતની પહોં પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે કે, પાકિસ્તાન અને ચીન આપણને પશ્ચાત્તાતને શાંતિથી જીવવા દેવાનાં નથી; એટલે કે આપણે તેમની સામે જુસ્સો સજીવે તૈયાર જ રહેવું પડવાનું છે. ત્રીજું, આપણે તેમની સામે જુસ્સો સજીવે તૈયાર જ રહેવું પડવાનું છે. તેઓ મને ત્યારે આપણી ગરુલ અને બિનતૈયારીના લાલ ન લઈ બેસે તે માટે આપણે હરકતે સત્તરસંજ રહેવું જ પડવાનું છે. ત્રીજું, આપણને લશ્કરી અને આર્થિક સહાય આપનારા દેશો એ બંને પ્રકારની સહાય રાષ્ટ્રને આપણને અપમાનભર્યા સહાધાન કરવાની ફરજ ન પડે અથવા તો તે માટે લખાણ ન લાવે માટે આપણે શત્રુઓની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની જવા માંગીએ છીએ અને આર્થિક સ્વેચ્છા અનનની બાબતમાં કડક સ્વાવલંબી બની જવા માંગીએ છીએ.

ફેડાઈના અને લડાઈ

આ ત્રણે નિષ્ક્રિયોનો અંગેલ ફેટલો બ્યવહાર છે તે જુદો સંવાલ છે. પરંતુ આ નિષ્ક્રિયોની બાબતમાં આપણે દબિટાઈ લડતો જ રહી છે. યુદ્ધ રાષ્ટ્રમાં ફેડાઈના શરૂ થઈ જાય છે. એમાં પૈસા લરીને રાષ્ટ્રપ્રેમ બંધત કરવામાં અને માધવામાં આવે છે. પરંતુ આવા ફેડાઈના રાષ્ટ્રપ્રેમને

માધવાનું અતિ અકુસળ સાધન છે. યુદ્ધસંજ્ઞા અને સત્તરસાવલંબન એ તો એવાં મદારૂલાં પથો છે, કે, આવા ફેડાઈનાઓનું મુદ્દ મદિરમાં પાછ પૈસા મૂકવા જેવું જ રહેવાનું. આપણે સૌએ તેથી મેટા આર્થિક ભોગ માટે, બલિદાન માટે તૈયારી કરવી પડશે એમાં કેઈ શંકા નથી. પ્રજા જે ઉદારતાથી શાળામાં નાણાં આપે છે તે માટે કોની છાતી મજ ગજ નહિ ફૂલતી હોય? આ લખનારનીય સવા ગજ પૂલે છે. પરંતુ હવે, આટલેથી પતી ગયું નથી. પરંતુ હજી ધણું લાંબું રહેવાનું અને જેમવાનું આવશે. એ બાબતમાં લોકચિંતણ ચલું નેહુંએ. પ્રજાનાં પ્રધાસોને ચોખ દિશામાં વાળવા નેહુંએ. લખનારનું માનવું તો એવું છે કે પ્રજાની તૈયારીઓ મોટી છે, પરંતુ તેમની એ શક્તિઓને, લાલાલેલીને ચોખ મારફિશન મેન્યું નથી.

સત્તરસાવલંબનની અસરો?

સત્તરસાવલંબન અને યુદ્ધસંજ્ઞા માટે આપણા ભેવા અલ્પવિકસિત દેશો આપણી રાષ્ટ્રીય આવકને અડપમેર વધારવી મડશે. એ રાષ્ટ્રીય આવક વધશે તેના લાલ આપણને નાગરિકોને નહીં મળે. પરંતુ તે તો સત્તરસાવલંબન પાછળ જશે.

બીજું, આપણે જે બચત કરીશું તે બધી પણ સુદની સામગ્રીમાં મેટા કરવા પાછળ જ ચાલી પડશે. મતલબ કે દેશની બચતમાંથી લોભાના વર્ષાશની ચીએનું ઉત્પાદન વધે તેવું ઉત્પાદન માંડી જ વાળું પડશે. એવું પરિણામ એ આવશે કે દેશમાં લોકોના વર્ષાશની ચીએનું ઉત્પાદન વધશે નહીં; અને જે કંઈ પેદા થાય તેમાંથી સંતોષ માનવો પડશે.

વર્ષાશની ચીએ પર દેખ

આવા સંજોગોમાં સંરક્ષણ પાછળ થતા ખર્ચો અને વર્ષાશની ચીએનું ઉત્પાદન ન વધવાથી અંધ-તનમાં ફૂગાવો થવાની, એટલે કે, લાવ-વધારાની પૂરો શક્યતા છે જ. વળી, આપણા દેશમાં તો આયોજન-યુગમાં ફૂગાવોના ઉપદ્રવો તો ચાલુ જ રહી છે. આથી આગામી વર્ષોમાં લાવવધારાને માટે આપણે તૈયાર રહેવું જ પડવાનું. આ લાવવધારાની અસર ગરીબ

રાખીને જ ધડી છે અસરકારક સરક્ષણ માટે જેવી વાડીના અધિક ઉત્પાદનની, વધુ ચોલાદ તથા લોખંડની અને વધુ રસાયણોની જરૂર છે એવી જ રીતે વાહન-વ્યવહારની વધુ સગવડો, વધુ વીજળી અને વધુ ટેકનિકલ શિક્ષણની જરૂર છે ત્રણ યોજનામાં આ કાર્યો યોજનાના ૮૫ ટકા બેટલા છે આમ, વિકાસયોજના, દૂધગાળાની તથા લાખાગાળાની દૃષ્ટિએ, સરક્ષણ યોજનાને મળતી છે

સ રક્ષણલક્ષી યોજના

ચોથી યોજના વધુ સરક્ષણલક્ષી બનાવાશે એવી જાહેરાત ધધ ચૂરી છે ખાસ કરીને આ અંગે જેની અને બારે હિલોગે પરનો કોડ આનુ રહેશે ઉપવધ આકાઓ પ્રમાણે ચોથી યોજનાનું કદ રૂ. ૨૧,૫૦૦ કરોડનું રખાયુ ને ચોથી યોજનાના આવેનપત્રમાં આપેલ રૂ. ૨૨,૫૦૦ કરોડના કદ કરતા નાનું છે રૂ. ૨૧,૫૦૦ કરોડમાંથી રૂ. ૧૪,૫૦૦ કરોડ જાહેર વિભાગ માટે ફાળવવામાં આવ્યા છે રૂ. ૭,૦૦૦ કરોડ ખાનગી વિભાગ માટે ફાળવવામાં આયા છે અહીં પશુ જાહેર વિભાગના બાજે આવેદનપત્રમાં રૂ. ૧૫,૬૦૦ કરોડ વિચારાયો હતો તે ઘટાડીને રૂ. ૧૪,૫૦૦ કરોડ કરવામાં આયા છે નવી પરિસ્થિતિમાં સરક્ષણની દૃષ્ટિએ હવે ને ચોથી યોજના અંતિમ સ્વરૂપ બહાર પડશે એમાં કદાચ નહીં થયેલ યોજનાના કદને વિસ્તૃત બનાવવા અંગે પ્રયાસ થશે એવી જ રીતે મેગેરેન્ડ મમાં ચોથી યોજના હરમાન વિકાસનો દર ૬.૫% વિચારાયો હતો તે ઘટાડીને ૬% કરાયો છે, અને ઔદ્યોગિક વિકાસનો દર ને ૧૧% નો વિચારાયો હતો તેમાં પશુ ઘટાડો કરાયો છે ખેતઉત્પાદનના વિકાસનો દર ને ૫% વિચારાયો હતો, તેમાં કાષ દેશકાર કરવામાં આવ્યાં નથી ચોથી યોજના માટે જરૂરી પરદેશી દ્વિયામણની કુલ રકમ રૂ. ૪૦૦૦ કરોડ નક્કી કરાઈ છે એમાંથી આ અગાઉ પ્રાપ્ત કરેલ પરદેશી લોનની પરત કરવાની રકમ બાદ કરીએ તો ચોથી યોજના માટે રૂ. ૨૬૫૦ કરોડ પરદેશી દ્વિયામણની જરૂર પડશે

સરક્ષણ ખર્ચની સરખામણી

મુખ્ય અને મૂળવતો ત્રણ એ છે કે ન્યારે રૂ.

૨૧,૫૦૦ કરોડના કદની ચોથી યોજના માટે વડેરી સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની ખુરકેની છે, ત્યારે સરક્ષણનું ખર્ચ વધતાં એથી વધુ સાધનો પ્રાપ્ત કરવા શક્ય બનશે કે કેમ ?-ચોથી યોજનામાં ખર્ચ અને પ્રાપ્ત-સાધનોનો વિચાર કરીએ તો રૂ. ૩૬૦૦ કરોડની ખાષ રહે છે આમાંથી લગભગ રૂ. ૩૦૦૦ કરોડ વધારાના કરવેરા દારૂ પ્રાપ્ત કરવાનું આપણે લક્ષ્ય છે આમાંથી લગભગ રૂ. ૧૨૦૦ કરોડ એટલે કે ૪૦% બેટલા કરવેરા રાખીએ નાખવાના રહેશે સરક્ષણ ઉપર ચોથી યોજના દરમિયાન આકામાં એપ્રિલ રૂ. ૫,૦૦૦ કરોડ ખર્ચના પડશે અને એ નોંધવું જોઈએ કે ૧૯૬૨ સુધી આપણે બીજા વિકાસિત અને અલ્પવિકસિત દેશોની સરખામણીમાં સરક્ષણ ઉપર એણું ખર્ચ કરતા હતા, ને નીચેના કોમ ઉપરથી રપ્ટ થશે

કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના કેટલા ટકા સરક્ષણ ખાસ બર્ચાય છે

(૧૯૬૧-૬૨)

ભારત	૨.૦૫
ખર્ચ	૭.૮૩
પાર્કિસ્ટાન	૪.૧૪
સિલોન	૧૨.૬
જાપાન	૧૨.૦
બ્રિટન	૭.૨૦
ફ્રાન્સ	૭.૨૫
યુ. જર્મની	૪.૭૨
રવીડન	૫.૦૦
અમેરિકા	૧૧.૨૩
કેનેડા	૫.૫૩.૧

૧૯૬૨ માં બીની આક્રમણ બાદ સરક્ષણ ઉપર આપણે નીચે મુજબ ખર્ચ વધાર્યું છે

સરક્ષણ ઉપર બીની આક્રમણ બાદ કરવામાં આવેલ ખર્ચ (કરોડ રૂ. માં)

વર્ષ	ખર્ચ
૧૯૬૨-૬૩	૪૪૫.૦૮
૧૯૬૩-૬૪	૭૧૩.૭૬
૧૯૬૪-૬૫	૭૩૫.૬૬
૧૯૬૫-૬૬	૭૬૬.૦૦

અચતનો દર

ખીજી શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે ૧૯૬૨ ના ચીની આક્રમણ વખતે આપણે રાષ્ટ્રીય આવકના માત્ર ૨૦.૧૮ ટકા સંરક્ષણ ખર્ચતા હતા જે વધારીને ૨૦.૬૬માં રાષ્ટ્રીય આવકના ૫ ટકા જેટલું ખર્ચ કર્યું છે. હંકીકતમાં આમાં પણ થોડો વધારો ચવાની શક્યતા છે. આ દિષ્ટિએ આપણે રાષ્ટ્રીય આવકના વધારાના ૩ થી ૪ ટકા સંરક્ષણ માટે હાજર પાડવાના રહેશે. અને આ માટે અર્થતંત્રમાં અચતનું પ્રમાણ વધારવું પડશે. ૧૯૫૦-૫૧માં આપણી એકદર અચત ૩૧, ૫૦૩.૨ કરોડ એટલે કે રાષ્ટ્રીય આવકના ૫.૭ ટકા જેટલી હતી તે ૧૯૬૨-૬૩માં વધીને ૩૧.૧૩૦૦ કરોડ એટલે કે, રાષ્ટ્રીય આવકના ૬.૭ ટકા જેટલી થઇ છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે રીઝર્વ બેન્ક એન્ટ્રસ્ટ રેગ્યુલેટરિયન એજેન્સી (C. S. O.) તથા નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એલાઇઝ કોનોમીકસના અચત અંગેના અંદાજને જુદા જુદા છે. આયોજન ધંચના અંતર્ય પ્રમાણે ખીજી ચોજના દરમિયાન સરેરાશ વાર્ષિક અચતનો દર ૮.૫ ટકા જેટલો હતો, તે ત્રીજી ચોજના દરમિયાન ૧૧.૫ ટકા જેટલો થયો એમ અંદાજવામાં આવ્યું છે. અને નોંધવું જોઈએ કે, ભારતે ખીજી વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન મુદ્દ પાછળ ૩૧.૪૦૦૦ હજાર કરોડનો ખર્ચ કર્યો હતો. તે વખતે કરતાં હાલની આપણી આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી ગણાય. વળી સાથોસાથ એ પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે આપણે ખાકિસ્તાન ઉપરાંત વધારે ખતરનાક એવા ચીનનો યુદ્ધાભવો કરવા માંગીએ છીએ અને તેનો અચતનો દર ૧૩ થી ૧૪ ટકા જેટલો છે. ચોથી ચોજના માટે જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત કરવા અચતનો વાર્ષિક દર ૧૪ ટકા અંદાજવામાં આવ્યો છે.

● વિકાસમાં કાપ મૂકવો ન હોય અને સંરક્ષણ એજેન્સી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાં હોય તો અચતનો આ દર ૧૪ ટકાથી વધારીને ૧૮ ટકા જેટલો કરવાની આપણી નોંધણી રાખવી પડશે.

અચતના માર્ગો

હવે સવાલ એ વિચારવાનો રહે છે કે અર્થ-

વ્યવસ્થામાં આટલા પ્રમાણમાં અચત વધારી નાણું જોશ કરવા કયા માર્ગો અપનાવવા, સામાન્ય રીતે આ નાણું નીચેની ત્રણ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય. સૌથી પ્રથમ તો ખાદ્યપૂરક નાણુંતંત્ર દ્વારા વધારાનો ખર્ચ પહોંચી વળાય. પરંતુ હાલની કુળાવાની પરિસ્થિતિ જોતાં આ પદ્ધતિ ઉપર વધુ આધાર રાખી શકાય તેમ નથી. વળી સંરક્ષણ માટે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની દિષ્ટિએ ખાદ્યપૂરક નાણુંતંત્રનો ઉપયોગ અને ત્યાં સુધી ન લેવાય એ જરૂરી છે. ખાદ્યપૂરક નાણુંતંત્ર (ડિસ્ટ્રીટ ફીનાન્સીંગ) વિકાસના સંદર્ભમાં જ્યારે અપનાવાયું છે ત્યારે લાંબાગાળામાં વપરાશી ચીજ-વસ્તુઓના પૂરવઠાના વધારામાં પરિણમે છે. એટલે કે વિકાસના સંદર્ભમાં ખાદ્યપૂરક નાણુંતંત્ર માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ કુળાવા પેદા કરે છે. પરંતુ જ્યારે એનો ઉપયોગ સંરક્ષણ માટે થાય ત્યારે તે બધી જ રીતે કુળાવા-જનક બની રહે છે. કારણ કે એથી ટૂંકા ગાળામાં આ લાંબાગાળામાં વપરાશી ચીજ વસ્તુઓના પૂરવઠામાં કાંઈજ વધારો થતો નથી. અને આથી ચોથી ચોજના દરમિયાન આ પદ્ધતિનો આશરો નહીં લેવાયું વિચારાયું છે, તે યોગ્ય જ છે.

કરવેરા દ્વારા સાધન-પ્રાપ્તિ

ખીજી રસ્તો કરવેરા દ્વારા અચત વધારી સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આપણે સંરક્ષણ ખર્ચમાં જે વધારો કરવાનો છે તે ચોજનાના ભોજને નહિ, પણ આપણા આણું વપરાશ પર કાંપ મૂકીને તેમાંથી મેળવવાનો છે. આ અંગે, સુદના સમયમાં કરવેરા એક ખૂબજ મહત્વનું સાધન ગણી શકાય. પ્રથમ તો, કરવેરા દ્વારા ચોસાદ, એલ્યુમિનિયમ અને રસાયણ જેવી સંરક્ષણ માટે તત્કાળ જરૂરી એવી અમુક પ્રકારની ચીજ વસ્તુઓની માત્રમાં ઘટાડો કરી શકાય છે. ખીજું, કરવેરા દ્વારા વિદેશી દ્વિધામણ અપાવના માટે અમુક પ્રકારનાં વજ્રો ને માલતી આપાત બરાડી શકાય છે. ત્રીજું, કરવેરા દ્વારા નિકાસને ઉત્તેજન આપી આપાત ભરી વસ્તુઓનું દેશમાં જ ઉત્પાદન થાય તેવું પ્રોત્સાહન આપી શકાય છે. ચોથું, કરવેરા દ્વારા લોકોની વધેલી આવક અથવા આણું આવકમાં કાપ

[૨૬-૮-૬૫]

મિત્રા,

હું આજે એક ગંભીર કટોકટીની પળે—આપણા પર સાદવામાં આવેલી કટોકટીની પળે—તમને સંબોધી રહી છું. આપણે આપણા દિવસો જાંડા ખેદની લાગણી સાથે આ સંઘર્ષમાં સંડોવાયા છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે વિકાસનો માર્ગ નિરાશાનો નહીં પરંતુ યાતનાનો છે.

આ સંઘર્ષ આપણા પર સાદવામાં આવ્યો છે કારણ કે છેક પાંચમી ઓગસ્ટથી પાકિસ્તાન કાયદો પોતાના હાથમાં લેવાનો અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યમાં કાયદેસર સ્થપાવેલી સરકારને બળ દ્વારા ઉથલાવી પાડવાનો સતત અને અપરિત પ્રયાન કરતું રહ્યું છે.

રાષ્ટ્ર સંસ્થાના મહામંત્રી અને કાશ્મીર વિરતા-માંના રાષ્ટ્રસંસ્થાના સરકારી નિરીક્ષકના જૂથે આ વાત માન્ય રાખી છે.

પાકિસ્તાનને ત્યારે ૨૫૦૮ સમજાવું કે કાશ્મીરની મજા મુસલમાનોને સાથ આપતી નથી ત્યારે, આખી દુનિયા જાણે છે એ પ્રમાણે, પાકિસ્તાને પહેલી સપ્ટેમ્બરે સુદવિરામ રેખાની દક્ષિણે અને ચર્ચિત પાકિસ્તાન સાથેની આપણી અંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ પરથી જંગી પાયા પર આક્રમણ કર્યું.

આ આક્રમણમાં પાકિસ્તાને પોતાના વિમાની દળનાં જેટ વિમાનો તેમજ પાકિસ્તાની સેનાના જૂથો સાથે ઉપરાંત કારે રથગાડીઓનો મોટો સંખ્યામાં ઉપયોગ કર્યો. આ આક્રમણ કરવાનો હેતુ, દેખીતી રીતે જ, કાશ્મીર અને બાકીના લાસ્ત વચ્ચેના માર્ગવ્યવહાર કાપી નાખવાનો હતો. આ પછી પાકિસ્તાને આકાશ-માથે બારતનાં બીજાં નજરે ઉપર દુશ્મણ કર્યાં. આથી, આ આક્રમણ બાળવાનું—એ રચનાઓથી આ આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું તે રચના પર પ્રહાર કરવાનું—તેમજ પાકિસ્તાન બીજાં એ આક્રમણની

ચોળનાઓ કરી રહ્યું હતું તે સમય સરહદ પરના બીજાં આક્રમણો અગાઉથી નિવારવાનું આપણે માટે જરૂરી બન્યું.

૨૦ પરંતુ આપણા પાટાશીઝે આપણા પર લાદેલા આ દુઃખદાયક સંઘર્ષની વચ્ચે પણ ‘હું’ આપણે એ વાતની વાદ દેવડાવવા માગું છું કે આપણે આપણી પરંપરા, આપણા આદર્શો અને આપણા ઇતિહાસ જૂલવા બેઠાં નહીં અને જૂલી શક્તિએ પણ નહીં. આપણને સુદ અને એની ભયાનકતા મળતાં નથી. આપણી સેના અત્યાર સુધી શાંતિ માટે અને આપણા પ્રદેશના રક્ષણ માટે જ લડી છે. આપણી સેના ઘણાં વર્ષો અગાઉ રાષ્ટ્રસંસ્થાની વિનંતીથી શાંતિ ભળવવા માટે જ કારિયા ગઈ હતી. આ પછી ફરી વાર રાષ્ટ્રસંસ્થાની વિનંતીથી જ ભયાનક સુદમાં પરિણમતા સંઘર્ષને અટકાવવા માટે કોંગ્રેસ ગઈ હતી. ૧૯૬૨ નો સંઘર્ષ પણ એને આપણી ઉપર લાદ્યો હતો અને આજે આપણે પાકિસ્તાન સાથે લડાઈમાં હડસેલાયા છીએ. આ લડાઈ આપણે નેતાવેલી નથી. આપણે પાકિસ્તાનને વારંવાર, “સુદ-નહિ” ની જાહેરાત કરવાની ઓફર કરી છે અને ત્યારે ૧૯૬૩માં આપણે પાકિસ્તાનની સરકાર સાથે કાશ્મીર અને બીજાં આનુષંગિક બાબતો વિશે મંત્રણા કરવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે આપણે સમગ્ર સુદવિરામ રેખા પરથી સૈન્ય હટાવી લેવાનું પણ સંસ્કૃત હતાં; પરંતુ પાકિસ્તાન આ ઓફર અવગણી હતી.

હવે પાકિસ્તાન, ૧૯૪૭ની જેમ બળ દ્વારા પોતાની ‘સંદેશીનું’ સમાધાન કરવા માને છે.

આ સંઘર્ષ વધુ ઉંચ મનાવવાની આપણી કોઈ ઇચ્છા નથી. દરેક તબક્કે સંઘર્ષ વિસ્તારવાનું પહેલું પગલું પાકિસ્તાને જ ઉઠાવ્યું છે.

માટે માટે તેમ જ, હું જાણું છું તેમ, આપણા તમામ માટે એક બિંદાસંતોષની વાત તો એ છે કે

આ કટોકટીની ક્ષણે આપણે ખભેખલા સિદ્ધાંત છે, શાંતિ અને સંપ્રદાયના તમામ ધ્વનિ બેઠા બાબુએ મૂકી દીધા છે. અને—પહેલા, અને છેલ્લા—ભારતીય તરીકે આપણે વર્ત્યા છીએ.

* આજે આપણે જમીનના એકાદ દુકકા માટે નહીં પરંતુ પાપાના સિદ્ધાંતો માટે લડી રહ્યા છીએ. ભારતની સ્વતંત્રતા માટેના તથા જમ્મુ અને કાશ્મીરનાં જેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તે સમવાય સંઘના જતન માટેના આ સંઘાસમાં વિજય મેળવવા એ આપણી મુક્ત, સંસ્થાઓને ઉઘાટી લેવા માટે જરૂરી છે. ભારતમાં મુક્ત રીતે ચૂંટાયેલી સરકાર છે, અખબારો શત્રુ છે, કાયદાને માન આપવામાં આવે છે અને તમામ ધર્મોના આદર કરતું બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

આપણે એક લશ્કરી સરમુખત્યારશાહીના, નિષ્ઠાવશાળી તંત્રના અને સાંપ્રદાયિક રાજ્યના

પ્રતિકાર કરી રહ્યા છીએ. આપણાથી મિત્ર વિચાર-સરણી ધરાવતા લોકોની સ્વતંત્રતામાં પણ આપણે માનીએ છીએ. લોકશાહીનું દ્વિત આપણે વિજય વાંછે છે, નહીં તે સ્વતંત્રતાના દીપક એસિયામાંથી મુગ્ધ જશે.

આપણા બાંધવા જેવા પાકિસ્તાનના લોકો પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો મિત્ર આપણે રાખવા ન જોઈએ, એમના પ્રત્યેની મૈત્રી એ સદાય આપણો હિંદેશ રહી છે. ભારતને ગયાવવા ખાતર પાકિસ્તાનને તુકસાન પહોંચાડવાની આપણી ઇચ્છા નથી. આપણે શાંતિને પસંદ કરીએ એ જગજહેર છે. કોઈ પણ અંતર પૂરી ન શકાય એવું આપણે જાણતા નથી. આ ખતરનાક પરિસ્થિતિમાં આપણને અજગ્રા રાખે એના કરતાં સંગઠિત રાખે એવી યાચી બાળતા છે. આપણે થોડીક ક્ષણે આત્મનિરીક્ષણ કરીએ, આપણા અંતરમનને કુલ્લતાઈથી જીવીએ અને સમર્પણની ભાવના ઝેળવીએ.

વડામધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનાં પ્રવચનોમાંથી

૧૧: [૧૬-૮-૬૫]

સુદિવરામ માટેની પાકિસ્તાનની એક પણ શરત આપણને સ્વીકાર્ય નથી. આપણે કોઈ પણ શરત વિના સુદિવરામ સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ, પાકિસ્તાને એ સ્વીકાર્યો નથી. આપણે એ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે અમે જમ્મુ અને કાશ્મીર જેના એક ભાગરૂપ છે તે ભારતની પ્રદેશિક એકતા અને સાર્વભૌમત્વનું જતન કરવા કૃતનિશ્ચયી છીએ અને અમે તેટલું દબાણ કે ભય આવે તો પણ આ નિશ્ચયમાંથી અમે ચળીશું નહીં.

અમે કહેવા દો કે પાકિસ્તાને જે શરતો રજૂ કરી છે તેમાંથી એક પણ શરત ભારતને સ્વીકાર્ય નથી. એ સ્પષ્ટ છે કે કાશ્મીરનો માથે પડેલો પ્રશ્ન ફરી ઉમેળવાના પ્રયત્નરૂપે જ, પાકિસ્તાને પછી આગરે ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું. પાકિસ્તાન નગ્ન આક્રમણકારા નિર્ણય લાદવા માગે છે જે આપણે ચલાવી શકીએ નહીં. આથી લગત ચાલુ રાખવા સિવાય બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી. આ લાકડાથી બને દેશોના લોકોને અવર્ણનીય યુરુકેલી અને વાતના

સહન કરવાં પડશે એ દું સમજું છું. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે, મારા દેશબાંધવો એ વાતના હસતે મુખે સહેશે.

ભારત અને પાકિસ્તાન શાંતિથી રહે એ આવશ્યક છે એમ પાક-પ્રમુખ અધ્યુએ પોતાની પત્રકાર પરિષદમાં કહ્યું છે. જો આ નવો અને સંજિગ વિચાર હોય તો, એ અમે તેટલો મોડો હોવા છતાં, હું આવકારું છું. પરંતુ ભૂતકાળનો અનુભવ જો માર્ગદર્શક હોય તો, આ વિધાન દુનિયાને કમવા મરિના પ્રચારના જ ભાગરૂપ હોય એમ લાગે છે. ભૂતકાળમાં પણ શાંતિની વાત કરવાની સ્થળે પાકિસ્તાને કબજામાં અને પછી કાશ્મીરમાં કોઈ પણ કારણ વિના આક્રમણ કર્યું છે. ભારત સામે ધિક્કાર અને દુરમનાવટની પાક. નીતિનાં પરિણામ પ્રમુખ અધ્યુએ હવે નિહાળ્યાં હશે એવી મને આશા છે.

આપણા જવાનો સરહદની રક્ષા કરે છે, એટલું જ નહીં દુરમન પર ચરણતોલ રેડકા મારી રહ્યા છે. તેમનાં વીરતાનાં કૃત્યો ભારતના ઇતિહાસમાં જ્વલંત પ્રકરણ બની રહેશે.

[સંસદ સભા]

—પાકિસ્તાનની ફોજોને વધુ ધેરવા અને કાશ્મીર ઉપરનું એનું દબાણ ઘટાડવા ભારતે જમ્મુ સરહદેથી નવો ધસારો શરૂ કર્યો.

સપ્ટેમ્બર ૯ : છેલ્લા ૨૪ કલાકમાં ભારતે પાકિસ્તાનની ટેન્કો લઇને જતી એક ટ્રેન સહિત ૭૪ ટેન્કોનો નાશ કર્યો. (ઉલ્લા અહવાકિયાનો કુલ આક્રમકો ૧૪૦ થયો).

—લાહોર મોરચે ખૂબ જ દારુણ જંગ ચાલી રહ્યો.

—જેસલમેરના લોગવાલા અને ઝિકાનેર વિભાગના મળેવાલા પોલીસ યાજ્ઞો પર પાકિસ્તાનનાં અનિયમિત દળોનો હુમલો.

—રીશાપુર પર પાકિસ્તાનનો ભારે બોમ્બારો.

—સહરાનપુર, આસામના ગોહત્તિ અને નાંગપોહ, ખંભાળના બાગદોગરા વિસ્તારો પર પાકિસ્તાનનાં છત્રીદળો ભીંત્યાં.

—સિવાલકોટ તરફ ભારતની આગેકૂચ અને ભેરિયાં વિભાગમાં પાકિસ્તાનની ફોજો ફરતો સાજુસાખૂહ.

● ડરાબાખાનાનક વિસ્તારમાં શાવી નદી ઝોળાંની ભારતીય દળો આગળ વધ્યા.

● કાશ્મીર વિભાગમાં તાત્કાલિક સમય માટે ભારતે પીછેહઠ કરી.

● આસામ અને પૂર્વભારતના કૂચગિહાર તથા ગીતાલદાહ પર વિમાનો ઉડાડી અને છત્રીદળો ઉતારીને તથા બ્રહ્મપુત્રા પરનો એક પૂલ તોડીને પાકિસ્તાને પૂર્વ વિભાગમાં મોરચો ખેલવાનો પ્રયાસ કર્યો.

—ઉરી-પૂંચ વિસ્તારને સંપૂર્ણ ખમ્મો ભારતે કમળે કર્યો.

● પાકિસ્તાન બેંકે મંત્રણા કરીને ઉ - ઘાં ભારત આપ્યા.

—મુબત્ત ઉપર રાત્રે વિમાનો દબાવ્યાં.

સપ્ટેમ્બર ૧૨ : લાહોર-કાશ્મીરના ૫૦ માઈલના વિશાળ વિસ્તારમાં ભારતીય દળોની આગેકૂચ.

—પાકિસ્તાને ભમનગર, અમૃતસર, નેધપુર વગેરે પર અધાધૂંધ બોમ્બારો કર્યો.

—ગુરુદાસપુર રેલ્વેશન પર પાકિસ્તાને એક પેસેન્જર ટ્રેન ઉપર બોમ્બારો કર્યો.

સપ્ટેમ્બર : ૧૪ અમદાવાદ તરફ અગવવા વિમાનો આવતા હોવાનું જણાતા પહેલી જ વાર સાવરનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો પરંતુ વિમાનો ફરથી જ પાછા વળી ગયાં.

—ભારતીય દળ સિવાલકોટના સીમાડા સુધી પહોંચી ગયું.

● સપ્ટેમ્બર ૧૫ : યુદ્ધવિરામ વિશે કથું પથ્થુ નકર પરિણામ સાધ્યા વગર ઉ-ઘા પાછા ગયા.

—લાહોરના હુબાબ વિસ્તાર પર ભારતનો સંપૂર્ણ કબજો અને ભારતીય દળો લાહોરથી છ માઈલ દૂર રહ્યાં. ભારતનાં ચોકિયાત દળોએ મુશ્કેલીમાં નહોતે ઝોળાંની.

—ભારતીય પ્લેએ સરગોધા વિમાની મથકનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો.

—અમેરિકાને વચ્ચે પડવા માટે અપૂનખાનની કાકલડીભરી બહેસાત.

—પેશાવર અને સરગોધા ઉપર ભારતનો ચાલુ બોમ્બારો.

—સિવાલકોટ મોરચે દુશ્મનની વધુ ૨૬ ટેન્કોનો નાશ જેમાં ૧૪ તો ૨૫ મિનિટમાં જ સાફ કરી નાખી અને ૪ ટેન્કો કળાને કરી.

—પૂંચનો ઉત્તર ભાગ ભારતના સંપૂર્ણ કબજામાં. દુશ્મનનો અત્તર સ્વત્વસરંગમ હાથ કર્યો.

● સલામતી સમિતિ સમક્ષ ઉ-ઘાંએ અહેવાલ રજૂ કરીને જણાવ્યું કે શાંતિ માટે ભારત અને પાકિસ્તાન તૈયાર છે. પરંતુ બિનશરતી યુદ્ધવિરામ માટે અપૂનખાન તૈયાર નથી.

સપ્ટેમ્બર ૧૬ : સિવાલકોટ વિભાગમાં આપણા દળોએ ૨૯ પેટન ટેન્કોને તોડી પાડી.

—લાહોર વિભાગ : દુશ્મન ઇન્દિગોલ નહેરની બીજી બાજુ પાછો ખસવા લાગ્યો અને ભારતીય દળો પર તોપમારો કર્યો.

—પતિયાલા કિલ્લાના ધતુરા ગામ નજીક પાક-વિમાનોએ ૧૦૦૦ સ્તરી બોમ્બ ફેંક્યા.

● ચીને ભારતને ચીન-સીક્રીમ સરહદ, ૫૨નાં તમામ લશ્કરી બાંધકામો ત્રણ દિવસમાં તોડી પાડવાની અથવા ગંભીર પરિણામોનો સામનો કરવા માટે તૈયાર રહેવાની ચેતવણી આપી.

—અંબાલામાં એક લશ્કરી હોસ્પિટલ પર પાકિસ્તાની વિમાનોનો બોમ્બમારો.

● ચીની દળો લડાખમાં ડેમચોક વિસ્તારમાં સરહદ પરની તેમની બાજુએ સરહદની વધુ નજીકના સ્થળોએ ખસ્યા હતા. સિક્રીમની સામે બાજુએ તિબેટમાં પણ ચીની દળો સરહદ પરની તેમની બાજુએ સરહદથી વધુ નજીક આવેલા સ્થળે ખસ્યાં.

● ઉત્તરી સીમા : ચીની દળો લડાખ વિસ્તારમાં કાશગરમાં ઘાટની દક્ષિણે હોલતમેગ ઓહડીની દક્ષિણે ત્રિમેટા નજીક નેવામાં આગ્નિ હતાં. પેકિંગે પોતાની ચેતવણીની મુદતમાં ત્રણ દિવસનો ઉમેરો કર્યો.

● સપ્ટેમ્બર ૨૦ : ઉત્તર અને ઇસ્લામ સરહદ : ચીની દળોએ લડાખમાં ડેમચોકમાં તથા સિક્રીમમાં રેમિયુસા ઘાટ વિસ્તારમાં થોડાક ઉશ્કેરણીજનક ગોળાબાર કર્યા હતા, ચીનાઓ લડાખમાં હોલતમેગ ઓહડી સામે આવી પહોંચ્યા છે. સિક્રીમ-તિબેટ સરહદે ભારતીય દળો સામે ચીનાઓની બે ડિવિઝનો હોવાનું જણાયું.

● સિયાલકોટ વિભાગ : એક પખવાડિયાની બારે લડાખ પછી આપણાં દળોએ હવે મહુરવની વ્યવહાર-હરોલો પર હળવે જમાવ્યો; અને સિયાલકોટથી જન્મુ પરના પાક. હુમલાનો ભય દૂર કર્યો.

● સપ્ટેમ્બર ૨૧ : સિક્રીમ-તિબેટ સરહદમાં નામુલા વિસ્તારમાં ભારતીય દળોએ ચીની ગોળાબારનો જવાબ વાળ્યો. લડાખ વિસ્તારમાં ડેમચોક, દોટ,

ચિમક અને હોલતમેગ ઓહડી વિસ્તારમાં ચીનો દળો તથા વાહનોની અવરજવર જોવા મળી હતી.

—લાહોર વિભાગ : લાહોર મેારએ પાકિસ્તાનીએ આવેલા ઘાટી ગયાથી તેમણે કોઈ વળતો હુમલો કર્યો નહોતો.

—સુશતાના પંતપ્રધાન રવ. બળવંતરાય મહેતાના વિમાનને તોડી પાડવા જે મથકેથી પાકિસ્તાની વિમાનો આવ્યાં હતાં તે બદીન વિમાની મથક પર ભારતનાં ટેનખરા વિમાનોએ હુમલો કરી બહોલો લીધો...અને તેના રડાર મથકને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું.

સપ્ટેમ્બર ૨૨ : લાહોર વિભાગમાં ભારતનાં દળોએ ઇન્દિગોલ નહેરની પૂર્વમાં નેમ જ શુરશી વિભાગમાં દુશ્મનની સફાઈની પ્રવૃત્તિઓ પૂરી કરી હતી.

● અમૃતસરમાં ચીય વસ્તીવાળા વિસ્તારમાં પાકિસ્તાનનો ઘાતપી બોમ્બમારો.

★

છાંબ વિભાગમાં તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરે પાકિસ્તાને ખુલ્લું આક્રમણ કર્યું ત્યારથી ભારત - પાક. વચ્ચે શરૂ થયેલ વણબંધર કરેલા ચુકનો તા. ૨૨ મીએ શુનોની અપીલ અનુસાર શસ્ત્રવિરામ બંધર થયો.

★

ય તિ કોઈ ખાતી રહી છે. આ બનામલયા આપણે સમજદારી પૂર્વક સ્વસ્થતાથી જોડેલા કાળે આપી શકીએ એટલે અંશે યુદ્ધ કે શાંતિ - ની માન્યતા આપણે પસંદ ફેરવી શકીશું.

એશિયામાં ભારતની જવાબદારી અતિ મંજીર છે ભારતની તાવણી અતિ આકરી છે.

● પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો અને રશિયાઈ મહાસત્તાઓના આળા નેપા પછી ઘણા લાળા સમય સુધી ભારતે એકલતા અનુભવી રહે. આફ્રિકા, આરબ અને એશિયાઈ રાષ્ટ્રો તરફથી દ્વંદ્વની દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખ્યા જતા ભારતે આધાર જ પામવાનો રહે.

ભારતની આ એકલતા અને અદુસ્તાપણ; એક રીતે, ભારતની નિષ્ફાની કસોટીરૂપ છે - તેના સાચા અધિકારનો એ કિંમત છે; તેના આત્મ-ગૌરવયુક્ત અસ્તિત્વની એ અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે; અને એથી કરીને ભારતે શક્તિ, નાણા તથા અનન્ય ક્ષેત્રે પરાવલંબનની વૃત્તિ અને આદતને સલામ કરીને રાષ્ટ્રના જીવનચરણના પાયાના સ્વાવલંબનને કાઢાણો, કોર અને ચાતના ભર્યો રાહ હોશી અને હરખેર અપનાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી.

આ મૂળભૂત તથ્ય-સત્ય છે.
શુદ્ધ સ્વાવલંબનની આર્થિકતા ?

પરંતુ, ૧૦૦ % શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વાવલંબનની ધૂનમાં તરંગી અને આત્મકેન્દ્રી બનવાની ય બૂલ કરવી ન જોઈએ. આત્મરાષ્ટ્રીય વિકાસના સંદર્ભમાં એ વલણ અશક્ય છે અને અયોગ્ય પણ છે.

જો કે, ભારત માટે અન્ય ક્ષેત્રે સ્વાવલંબી બનવું પ્રમાણમાં સરળ છે અને યોગ્ય પણ છે પરંતુ આર્થિક-ઔદ્યોગિક-નાણાકીય ક્ષેત્રે એવી સંપૂર્ણતા સખા સમય સુધી શક્ય ન બને તો એમાં અથર્થ નથી કે નથી. શરમાવા જેવું.

શક્તિની બબનમાં ભારતને કેવા દુસ્મન કે દુસ્મને સામે, કેવું અને કેટલું લાણુ યુદ્ધ કે યુદ્ધી ખેડવા પડશે એનો અદાજ કાઢવો અશક્ય છે. પરંતુ,

પાકિસ્તાન અને ચીનના આક્રમણો પછી, અને એમની વિસ્તારવાની નેમ અને તૈયારીઓ તથા કારવાઈઓ જોયા બાદ પછી, બંનેની સામેના સંસ્પર્શ યુદ્ધની પાકે પાકે પૂરી તૈયારીઓ કરવી જ રહી !

એમ છતાં, કેણુ જાણે છે કે એ બંનેના સંયુક્ત આક્રમણ સામેની આપણી પૂર્ણ તૈયારી થાય તે પૂર્વે જ એવી ઝીંક કીલવાની નહિ જ આવે ? અને ત્યારે, આપણે માટે અન્ય રાષ્ટ્રો પાસેથી સહાય લેવાની વેળા આવે જ પરી .

કેમ જાણે છે કે એ યુદ્ધ કેવા પ્રકારનું હશે ? ચીને અણુશક્તિની જગી કારવાઈ આરંભી હોઈ છે અને પાકિસ્તાનને જ તે એ રસ્તે ચલાવવા મથે તો ય નવાઈ નહિ.

આ રિયલિટી ભારતે ઘણી વધુ અટપટી ઉચ્ચ કક્ષાની અને વિરાટ સંસ્પર્શ-તૈયારીઓ કરવાની રહે ! ભારત પોતે અણુશક્તિના પથે હજી વળ્યું નથી; અને એ રસ્તે ન વળવાનો હજી, શક્તિ સરકારના નિર્ધાર ચાલુ જ છે - એ નિર્ણય સામેની ખેંચાણે ય પણ ચાલુ છે ... કોઈ નવા નિર્ણય (અણુશક્તિ બતાવવાનો) લેવાનું યક્ષે કે કેમ એ પણ આજે કેવા તકનો વિષય છે.

આ દરમ્યાન, ભારત માટે ખીણ અણુમત્તાઓના સહકારની ગરજ લેખી રહેવાની...

● આવું આતરરાષ્ટ્રીય પરસ્પરાવલંબન કેવળ ભારત માટે નહિ, કેઈને કેઈ રૂપે, જગતના તમામ રાષ્ટ્રો માટે અનિવાર્ય પણ અણુાય સમાન અને સ્વતંત્ર 'પરસ્પરાવલંબન'નો સંબંધ - ભારત સ્વાપી શકે તો - જબજાયા જોવો બને પરંતુ, આ થી રીતે સિદ્ધ થાય ? વ્યવહારુ છતાં જોખમી આઠાપાટા.

આજના જમાનામાં તમામ રાષ્ટ્રો મિનઃ અને દુસ્મનની બાજતમાં, બહુ જ લવચિક સંબંધો બાધતા હોય છે, અને સંબંધો ફેરવતાં હોય છે કાલને. દુસ્મન આજે મિત્ર બને અને આવૃત્તી કાંયે વળી દુસ્મન ! ભારતે પણ પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતને નજરમાં રાખીને મિત્રતા-શત્રુતાના દાંવ ખેલવા રહ્યા.

પરંતુ આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે (કે ઠાકર પંથુ દેશે) દુર્ગી દષ્ટિથી કેવળ તત્કાળ દિવ-
અનિત વરતીને, સાળા ભાવિનો - મૂળશૂલ સિદ્ધાન્તો
'અને આદર્શો'નો - વિચાર કરવાની જ જરૂર નથી. આવી
કેવળ તત્કાલીન દ્રષ્ટી, દષ્ટિની મિત્રતા-શત્રુતાની
પેતરાંખાણ તો ઊભરી એખમકારક પથ નીવડે.

● જે રાષ્ટ્ર પોતાના સાંખ્ય ભાવિનો વિચાર કરીને,
પોતાને પ્રિય પાયાનું, અસ્તર કરવાની ધીરજ ધરાવતો
નથી, એ એની આપત્તી કાલને જ છેક દે, છે - ભાવિ
પેટીએને તે પોતાના હાથે જૂની નાખવાનું, વસિયત-
નામું લખી નબ ઇ.

દરેક સ્વમાંની રાષ્ટ્ર પાસે પોતાના આદર્શો અને

૪

(૧૫) ભારત : નવા વિભાજનનો અધૂરું !

ભારતના પોતાના રાષ્ટ્રીય આદર્શો રપષ છે : (૧)
બિનસાંપ્રદાયિકતા (૨) લોકશાહી.

પાકિસ્તાન સાથેનો એનો આજનો સંઘર્ષ કેવળ
અમુક પ્રદેશો માટેનો નથી; પરંતુ પાકિસ્તાનની આપ્ર-
દાયિકતા અને સરમુખત્યારી સાથે ભારતનો મેળ
આઈ સકતો નથી એનો છે. કાશ્મિર ઉપરના
પાકિસ્તાનના દાવાની ખાજી (તેની કાનૂની રિયતિ
ખાજી પર રાખીએ તો) તેની સાંપ્રદાયિક
રાષ્ટ્ર 'ત્રી આ-નસા જ કામ કરી રહી છે. એનું
લોબિક સીધું છે :

—ભારતનું વિભાજન, ચાલુ ત્યારે મુખ્ય મુસ્લિમ
પ્રદેશો પાકિસ્તાનને, આપવાનું, હુકું, હવું.

—કાશ્મિર મુખ્ય મુસ્લિમ પ્રદેશ છે. બ્રિટિશ
સાર્વભોમત્વ નીચે, એ એક અમકા, પ્રદેશીશાન્ય હવું
બ્રિટિશ જતાં 'બીન', મુસ્લિમ, પ્રદેશીની જોમ
વિષમોનન : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૬૫]

સિદ્ધાન્તો હોવા અનિવાર્ય છે. એ દિશાના પોતાના
વિકાસને અનુરૂપ પોતાની સાંખ્યાગાળાની રાજનીતિ
('Strategy') તેણે ચોખ્ખી રહી; એને કેન્દ્રમાં
રાખીને જ પોતાના દુર્ગકા ગાળાના તત્કાલીન પેતરા
('Tactics') સજવા રહ્યા; જે દેશ સાંખ્યા ગાળાની
'રેસ્ટ્રી'ની પરવા કર્યા વિના દુર્ગકા ગાળાના તત્કાલીન
પેતરા બદલે; જશે, એ પોતાની અતને કાઢી
અને ઉત્તાદ-માનવા છતાં, અતે, પોતાનું પતન
પોતાને જ હાથ નોતરશે - એવી ભવિષ્યવાદ્યતા
અરથાને નથી.

આ દષ્ટિએ, ભારતીય આદર્શોના પ્રકાશમાં,
એશિયાઈ સમસ્યાના વ્યાપક સંદર્ભમાં ભારતે
વિચારવું રહે છે.

એ પ્રદેશ પાકિસ્તાનને જ મળવો નોઈતો હતો
હવે એ પાકિસ્તાનને હસ્તક મુખત થવો નોઈએ.

—આ ધીરણે તો, ભવિષ્યમાં ભારતમાંના બીજા
મુસ્લિમ પ્રદેશો ઉપર પણ પાકિસ્તાન નવેસરથી
હકદાવો કરી શકશે !

ભારતની બિનસાંપ્રદાયિકતાને આ પડકાર છે
ભારતે 'ન્યાં ન્યાં મુસ્લિમો ત્યાં ત્યાં પાકિસ્તાન'ને
સિદ્ધાન્ત કહી સ્વીકાર્યો જ નથી. બદલે, મુસ્લિમ-રાજ્ય
પાકિસ્તાનમાં '૧૦' કરોડક મુસ્લિમો છે; તો બિન
સાંપ્રદાયિક ભારતમાં હજી ૬ કરોડ મુસ્લિમો વસે છે
એ હકીકત જ એક બખરબસ્ત પડકાર છે: એટલું
નહિ પણ, કાશ્મિર - મુસ્લિમ બહુમતિવાળો પ્રદેશ
ભારતમાં (રાજ્યપુણીથી નોંધાયો છે અને પ્રજા-
પુણીથી રચ્યો છે) - એ ભારતની શાન છે.

● ભારત પાકના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર

કરે તો જોને! અર્થ એક જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે: ભારતમાંના ૬ કરોડ મુસ્લિમોને કાં તો પાકિસ્તાન ધકેલી દેવા; કાં તો એમની બહુમતિવાળા નાનાગોટા પ્રદેશ પાકિસ્તાન માથે ત્યારે (ન આમે તોય !) તેને સુપત્ત કરી દેવા.

આતુ' કોઈ પણ પગલું ભારતના ગિનસાંપ્રદાયિકતાના આદર્શોની વિરુદ્ધ છે. ભારતના લોકશાહીના આદર્શની ય વિરુદ્ધ છે.

વળી, એ હકીકત તરફ આંખો બંધ કર્યે ચાલે એમ થી કે પાકિસ્તાન સાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે. ત્યાં મુસ્લિમ પ્રબળ પ્રથમ કક્ષાના નાગરિક' તરીકે અધિકારો મેળવે છે. (મામ હંતર ધર્મીઓને 'બીજી કક્ષાના નાગરિક' તરીકે સ્પષ્ટિત અધિકારો છે. x x x (ચૂંટણી જેવી પાયાની જ નબતમાં તે ગિનલોકશાહી છે. ઉપરાંત પણ પાકિસ્તાનમાં લોકશાહીને રચાને 'ઝાઈડેક' લોકશાહીના ઝોડા કાંઈ સરમુખત્યારી પ્રવર્તે છે.

ભારત કાસ્તિમરને, અને અંતે, પોતાની ૬ કરોડની મુસ્લિમ પ્રબળ ગિનલોકશાહી આપણીના હવાલે ફેંકી દઈને પાકને સતોષવાનો અધર્મ કરી જ ન રહે.

આ આધર્મશૂંભિકા' નજર સમક્ષે રાખીને જ, પં. નહેરુએ પોતે દુનિયા આખી જોઈ આપણું 'ધેગિ-ફાઈટ' નું વચન, આપણે, આજના સંદર્ભમાં, હાલવું રહે છે. અલબત્ત, પં. નહેરુએ પોતે જ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, નવો ઈતિહાસ રચાઈ

ગયો છે, 'ધેગિસાઈટ'નો ચક્રવર્તી અને આવરેફતા રહી નથી, એ બિંબે વારંવાર સ્પષ્ટતા કરી 'હતી' તેનાં અનેક કારણો તેમણે રજૂ કર્યા હતાં બંધારણી અને કાર્યની કારણો ઉપરાંત તેમણે એક બીજી ઘણી ગંભીર વાત કરી કરી રજૂ કરી હતી તે કે એ—

● પાકિસ્તાનના અંત્રી કેમ્પી ઉર્ફેરણીઓમાં માનસ અને વલણના અનુભવ' પછી, કાસ્તિમરમાં લોકમત લેવાનો સ્વીકાર કરવો એટલે નવેસરથી આંતરવિમલને બહુકાવેલો : કેવળ કાસ્તિમરમાં જ નહિ, જે ભારત આખામાં કોમી આમ પેટાવેલી — સ્પષ્ટ છે (પૂર્વ બંગાળના હિંદુઓની વલે પણ વિચારવી રહી) ભગતી લોકશાહી ઉપર આ કેવડો મોટો પ્રહાર હોઈ શકે એ આગળના — આરંભનાં વર્ષોના — અનુભવે બતાવ્યું જ છે; તેમાં વળી ચીની આક્રમણના અને આંતરિક પંચમ ક્તારિયાઓના જોખમને સમજ્યા પછી, આતુ' પગલું ભારતની લોકશાહીને નષ્ટભષ્ટ કરનારું જ બને.

આવી એસિયાઈ આંધી જગત આખાની શાંતિ અને સમતુલાને ઉથલાવી દેનારી જ નીવડે !

● અંતે, આ બધું એટલા જ માટે કે પાકિસ્તાનની ગેરકાયની, ગેરવ્યાજની, ગેરસંદાનિક હક સંતોષાય !

(૧૬) ભારત-પાક, — એકથ : નયું સમણ ?

એ વાત ફરીથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આજની પરિસ્થિતિમાં ભારત અને પાક, વચ્ચે કોઈ મેળ નથી.

અને છતાં, એ વાત પણ સાચી છે કે ભારત-પાક, વચ્ચેની નબને પડોશી રાજ્યો વચ્ચેની — એકતા પ્રધારી નહિ, હજાર વર્ષનાં અખંડ અનંત સુદની મનોદશા બદલાશે નહિ, તો ભારત અને પાક એ

અલપવિકસિત રાષ્ટ્રો માટે ભયંકર વિનોદકારી અને માંતનાઓણું નીવડેલું હોય છે; ત્યાં — વર્ષોનાં વર્ષો સુધીનાં લાંબાં સુદનું 'તો' પૂછવું નહીં.

● એથી જ તો, સુદની આવેશમેય આમોઢવામાંથી બહાર નીકળીને, ભારત અને પાકિસ્તાન અને માટે વધુ સ્વસ્થ'રીતે વિચારવું અનિવાર્ય' તો છે જ અલબત્ત, આવી વિચારણા સરળ નથી; કેમકે હાય-

વેતમાં ઠાઈ ઉઠેલ દેખાતો નથી:

ભારત કાશ્મિર જતું કરી શકે એમ નથી; અને પાકિસ્તાન કાશ્મિર લીધા વિના જ પનાર નથી !

આમ છતાં, ભારત અને પાકિસ્તાને જનતા જુદી બેઠાંભેંડોથી બચવા ખાતર, અને એશિયાઈ સાંતિની દૃષ્ટિએ ય, આજ નહિ તો કાલે ઠાઈ ને ઠાઈ રાહ શોધી કાઢ્યા વિના છૂટકો નથી.

બંધબંધનીની એકતા?

આવી આ જગ્યાએ તાબડોલ ઉઠેલ સાવવાના આવેશમાં એવાં સરો ઉચ્ચારાઈ પણ રહ્યાં છે કે- એકવાર પાકિસ્તાનને પાંચડું કરી દઈને ભારતની પકિસ્તાનો બધ સદાને માટે દૂર કરી દેવા સારો છે. કાશ્મિર સમસ્યા અને પાકિસ્તાન ચેતે જ ભારતનાં અઘવિભેદની પ્રિથિ કૃષિ નીતિનું પરિણામ છે; એકવાર એનો જ અંત આણી દઈએ. એકવાર લાંબું ચુક લાવું પડે તો, લડી લઈને જ અખંડ ભારતની પુનર્યાપના કરી દેવી સારી...

અને કે, પાકિસ્તાન જ પોતાની; પુખ્તો અને કદને કારણે ભારતના આ ઉપવાદીઓને આવતો રાહ સરળ કરી આપે !

પરંતુ, નથી એ બોલ્ય, કદાચ નથી એ સકય.

● બ્રિટિશની કૃત નીતિએ કચેલા અને ભારતે ય રીકાચેલા વિલાબનને બેળબેળથી અખંડિત કરવાનું પચણું એક સ્વતંત્ર બની ચૂકેલા રાષ્ટ્રને બેળબેળથી લેડી દેવાના આંતરરાષ્ટ્રીય આક્રમણ સાથે જ સરખાવી શકાય.

ભારતના આદર્શો અને લાંબાં દિવસોની દૃષ્ટિએ ય, અયોગ્ય ગણાય.

—ભારતનું આખું ઉ-માદી, પચણું એશિયાઈ સમુદાયની દૃષ્ટિએ એશિયા અને એશિયા બહારનાં રાષ્ટ્રો સાંખી લે એ બનવાં એજ નથી — એવું પણ નથી. કેમકે બંને રાષ્ટ્રોની — આખાં ઉપખંડની — અસાંતિનો અંતર્ય દુનિયા આખી મારે સાપરપ નીવડે; એ સ્પષ્ટ જ છે.

પાકિસ્તાન પછી, લાંબા ચુકને અંતર્ય, ભારત ઉપર એકચોડી રાજ કરવાની ઘેલણ સેરવું લે જ તે તે પાચણપણું છે.

આની સ્થિતિમાં "રામખાણ" ઈલાજ "તરો એનું સ્વયં યઈ રહું" છે કે ભારત-પાકિસ્તાનનું કોન્ફેડરેશન કરવું. જરૂર પડતાં પાકિસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓની ઉપરવટ યઈ પાકિસ્તાની પ્રજાને સીધી છતી લેતી.

એ વાત સાચી છે કે ભારત-પાક વચ્ચેનો સંઘર્ષ કાશ્મિર અંગેની બાધછાડથી પંતવાનો નથી; બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેની નવી ઉચ્ચતર કક્ષાની એકતા વિના સમયે શક્ય નથી. સૌ એવું ઈચ્છીએ કે, ભારત-પાક વચ્ચેની કમસ: એકદમતાને આધારે ભારત-પાક-સમવાય રાષ્ટ્રનું પુનરુદ્ધન શક્ય બને. પરંતુ આખું સ્વયં આપવાનું, આજની કક્ષાએ, અયોગ્ય દરો. આજ પૂર્વેની નક્કર હકીકતો તરફ આખો બંધ કરી દેવી ન એઈએ કે -

● ભારતનું વિલાબન કાંઈ ઠાઈ અકસ્માતનું પરિણામ ન હતું. ભારતના ઐતિહાસિક વિકાસમાં એક મહાન ભાત રહી ગઈ હતી: મુસ્લિમ-પંથીઓ ધાર્મિક નિષ્ઠાને વલનની નિષ્ઠા કરતાં અગ્રિમ રથાન આપી, રાષ્ટ્રીય વફાદારીને ઝોણું લેખી, ભારત બહારની વફાદારીના વાતાવરણમાં બેઠ્યાં હતા. બ્રિટને એ વિરુદ્ધિને કૃત્રિમ રીતે પોષી પપાળી ઉત્તેજ હતી. પરિણામે, ભારતીય અખંડ રાષ્ટ્રીયતાને બદલે, ધાર્મિક ધોરણના દિરાષ્ટ્રા વિલાબનના રાજકારણની અસરમાં મુસ્લિમ લીગ અને ગ્રીષ્મા સાદેમ મુસ્લીમ પ્રજાને ઘસડી શકવા હતા. અને પાકિસ્તાન સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થયા પછી ય, ભારતનો અંદર જન્મી ગયો મુસ્લિમ બહુમતિ ત્યાં ત્ય પાકિસ્તાનની દબમત તું ભયંકર માનસ માણ રહ્યું છે: પાકિસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓએ એને ઉશ્કેરોને એક એવી સ્થિતિ ઝેમી કરી દીધી છે કે પાકની પ્રજામાં અને ભારતની અંદરના અનેક મુસ્લિમ જુથોમાં જ ભારત-વિરોધ ધેર કરી મેંધો છે. કાશ્મિરનાં મુસ્લિમોમાં ઐતિહાસિક કારણોએ આ તત્ત્વ ઝાઝામાં એણું છે.)

આવી પાંચવૃત્તિમાંની સાંમે આખો બંધ કરી દઈને, એમ, જરૂર પડતાં યુદ્ધમાં પરાગિત કરોને પાકિસ્તાનનું ભારત સાથે ફરિયાદો એકપણ બાધવાનું સ્વયં ભયંકર ખતરનાક છે; તેમ, બીજી બાજુ, નક્કર ઐતિ-

હાસિક શ્રમિકોને અવગણીને પાક નો જન્મ ને કારણે અને ને ટ્રિકિયામા અનિવાર્ય બન્યો હતો - આધીજ, ૫ નહેરુ અને સરદાર પટેલની ભારોભાર અનિચ્છા છતાં અતે યાગી હારને આ રસ્તે જ રાહતમરો માનીને રીકાર્યો હતા - એ ૫ જૂની જર્મને, ફરીથી બને રાષ્ટ્રોના " કોન્ફેડરેશન "ની, અગર એવા બીજા મકારના બેડાબુનો, મોજના છિનાવળી જ દરશે પાકિ રતન માટે એરી આનસિક શ્રમિકા પશ્ચ હજી નો અશક્ય છે સાંપ્રદારિક ગિનનોકશાહી સરમુખત્યારો નીચ મપાદિત માહિતી અને નવપ વ્યવસ્થાતામા જીવતી પ્રગ સુધી ભારતની સદલાવના અને દુલ નિષ્ઠા પશ્ચ પહોચાડવી મુશ્કેલ છે સાના પ્રગમા ૫ ને ભારતદેશ

દુટાયા કર્યો છે તેને અલ્પ-ગૌણ સમજીને, રાજ સત્તાના માથા પર યર્ધન તેની 'વિરુદ્ધ' નુ માયુ આદેશન પશ્ચ આજે તો સર્વસાધારણ પ્રગ પેતે જ વધારી લેવા તૈયાર નહિ થાય, બલે, - એના ચિંતમાં જ જૂરી અલકાએ પ્રેરશે !

આનો અર્થ એ નથી કે મૂળભૂત એકયતુ લક્ષ્ય જ અચોડ છે. પરંતુ, ભારતની 'હમવગીરી' નો હાઉ જીલો ન થાય તે રીને જ, ત્યાની પ્રજાના આતરિક તદુસ્ત પ્રગતિશીલ બળોને આધારે જ, લાખી પ્રક્રિયા દારા, એ ફલ થી બને ત્યારે .. !

(૧૭) એશિયા : સંદર્ભની વ્યાપકતા

ભારત-પાક - સમવાય રાષ્ટ્ર સમજી તો ફો ત્યારે પરંતુ, પાકિસ્તાન અને ભારતની પ્રગ એક જ છે; અને બને પડોશી રાજ્યો તરીકે બનેબને મિલાવી લેવા રહેશે ત્યારે જ એશિયામા ચીના વિસ્તારવાદ સામે એક સદર બલિષ્ઠ મોરચો ડિબો થશે - એ વાત સૌએ સમજવી રહી અમેરિકા ભારત ઉપર કાશિમર સાથે સમાધાન કરી લેવાનું વધારે પડતુ દબાવ્યું કરતું હોય તો તે ૫ આ હેઠળથી હશે - એમ પશ્ચ ભારતે વચારવુ રહ્યું.

● એશિયાઠ આધીના સંદર્ભમા પાકિસ્તાનને ચીનની ધરીમાથી ખસેડી નવુ એ જેમ અને રિકારનું હિત છે તેમ ભારતનુ પોતાનુ ૫ હિત એમા છે

● આથી જ તો ભારત એના મૂળભૂત સિદ્ધા તો - મિનસાપ્રદાયિકતા અને લોકશાહી - નો ભાગ આપ્યા વિના ને કોઈ બાધછેડ દારા પાકિસ્તાનની કાયમી મૈત્રી સાધી શકે તો તે અર્થે જે કર્મ ત્યાગ કરવો પડે તો તે ૫ એવો પ્રયાસ કરી જોતો રહી પરંતુ, તે માટે ૫ પૂર્વ શ્રમિકા તો પેદા થવો રહી

— પાકિસ્તાનના આતરિક વ્યવહારમા સામ્રાધ વિકતા અને આપશુદ સરમુખત્યારો ચાલુ રહે ત્યા સુધી ત્યાના પ્રગતિશીલ બળોને અવકાશ જ ક્યારી ચળવાનો કે અને આજની નેતાગીરી (અમૂમ અલવા એનાથી ૫ વધુ કદર જુટાની) ચાલુ રહે ત્યા સુધી એવી આશા આકાશ કુસુમવત્ જ રહેવાની !

— આવી રિચિતમા પશ્ચનિસ્તાન અને પૂર્વ-બગાળમા બનેલી લોકશાહી અને પ્રગતિશીલ ચાલ વળોને આકાર મળે, ઉત્તેજન મળે અને એતુ દબાવુ રાજ્યત ન ઉપર પડે એ ડહિવા અસક્ય નહિ પશ્ચ થયાં લાગ્યા ગાળાની ગણવી નહી (આ દરમ્યાન ભારત સીધી 'ડખલ' કરે છે એવો આશેપ પાકિસ્તાની સત્તાધારીઓ તરફથી આવવાનો, અને વેર વધુ ધુટા વાના ! આથી કરીને, ભારતે એની પુરેલી 'હમદર્દી' છતાં 'ડખલ'થી દર રહેતુ હકાવણલુ ગણ્યારો)

આ ગણુ ઈતિહાસના ક્રમમા આપોઆપ થવાતુ નથી ભારત અને પાકિસ્તાનના વગરત બળોએ આજની જ અલમાથી રસ્તો કારવાનો છે અને એશિયામા પોતાનુ પુરકવ-હિત જોનારા રાષ્ટ્રોને પશ્ચ ભારતે આ નવો નકશો સમજાવીને સાથે લેવાના રહે છે

—અમેરિકાએ એશિયામાં પોતાનું બૃહદ્-દિત્ત માન્યું છે; ચીનના સામ્યવાદી વિસ્તારવાદ સામે એણે ભારે નોખાએ અને વૃક્ષસાનીઓ છતાં, નમતુ આપ્યા વિના, અખંડ યુદ્ધ આદર્યું છે. અને હજુ ઘણાં લાંબાં વરસો સુધી તેણે પડે તે વેળેને ય તે પોતાનો અિમિત પંથ ખેડવા કૃતનિશ્ચય બજાવ્યો છે.

અમેરિકાના આ ભીમીય પ્રુરુષાર્થમાં અનેક કુમિત્તો અને ગેરરીતિઓ જોવાના સ્થાસ્ત્ર માટે એના તરફદ્વાર મોં ફેરવી નાખવાનું, અને 'શાહીવાદીઓ દ્વારા જનતા' કહીને સંસ્કૃતપ્રત્યાર્થશાહી સામેના સળંગ યુદ્ધનો પાપો જ ખતમ કરવાનું, કેવળ કુપ્રવચકોપી વલ્લભ, ગમે તેટલું આત્મવૃદ્ધિર હોય છતાં, ઐયરર નથી જ નથી. (અમેરિકાના આ પ્રુરુષાર્થને પરિણામે ચીની વિસ્તારવાદને શારીરિક રીતે જેટલી હદે ખાળવલું બન્યું છે એટલા પૂરતો લોકશાહીના લાભિનો અવકાશ ટકી રહ્યો છે એ હકીકત ઝોઝી મહત્વની નથી).

પરંતુ, અમેરિકાએ પણ ભારતના, સન્નિષ્ઠ પ્રુરુષાર્થને સમજવાની અને તેનું સાચું, મુલાકાત કરવાની જરૂર છે.

● એશિયામાં ભારત સીધી સળંગ જ નહિ, સદર (ગજકોષ દષ્ટિએ અને મૂલ્યોનો દષ્ટિએ) લોકશાહી રાષ્ટ્ર તરીકે વિકસી રહ્યું છે. એશિયામાં અમેરિકા અને તેના લાવલરકરો, સસ્ત-સરળમોડા, સખલટ નાણાં અને રાજદ્વારી ઉચ્ચપાયલોનો આશ્રય છે, પરંતુ, ભારતના આ વિશ્વસને છેલ્લે દેતારાં એનાં લગભગ પગલાં એશિયામાં સદર, રવત'ય લોકશાહી શક્તિનું નિર્માણ કરવાની દષ્ટિએ નિષ્ફળ જ ગહેવાનાં—આ વાત અમેરિકાએ સ્વીકારી જ છૂટકા છે.

—ભારત અને અમેરિકાના આદર્શ અને પ્રુરુષાર્થનું સહિયારાણું સ્વીકારીને જ ભારત અને અમેરિકાની એશિયાર્થ નીતિનું નવન સહનર્મણ થવું રહ્યું.

અને, એ વાત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે—

● રશિયાની હાલની નીતિ અને કદાચ ઘણા લાગુ ગાળા માટેની સકલ નીતિ ય ચીનનો વિસ્તારવાદનો વિરોધી ગહેવાનો. રશિયાનું આ રાષ્ટ્રીય આંતરરાષ્ટ્રીય દિત્ત તેને, એટલે- અર્થે, અમેરિકા અને ભારતની

સહિયારી એશિયાર્થ નીતિની ગીકટ આણું છે. આ જેવું તેણું—નાનું અર્થ-પરિચય નથી. અલબત્ત, રશિયાની આ નીતિને યજ્ઞમૂલ રીતે લોકશાહી સિદ્ધાંત અને નિષ્ઠાની ગણવાની જરૂર ન કરીએ; અથવા તેને 'સામ્યવાદી કાવતરાખોર' ગણી કાઢીને તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાની જરૂર પણ ન કરીએ. એશિયાર્થ સાર્થક વિકાસની, પ્રક્રિયામાં એનું અર્પણ આપણે સ્વીકારીએ.

● આ રીતે ચીની વિસ્તારવાદી ધરો સામેના એક (એકમાત્ર યા મુખ્ય નહિ) વિધાયક, પરિચય તરીકે રશિયાનો ય ઉપયોગ સકલ બન્યો છે—એ ઘટનાને સામ્યવાદના આંતરિક વિસ્તારનું અનિવાર્ય ઐતિહાસિક લક્ષણ સમજીને તેને હેતુપર્થ રીતે ઉપયોગ કરવાનું ન થકીએ.

આવા દીર્ઘદષ્ટિના હેતુપર્થ વ્યાપક પ્રતિકારના બળે પાકિસ્તાનને ચીનની પકડમાંથી છોડાવીને તેને વધુ સ્થાયી અને સમજાવવાની દશામાં ખેંચવું અશક્ય નહિ બને.

અને, તારે, એક-અનુપા પરી જઈ પેા જવાને ફક્કટ ચીનના હૈયે વ્યાપે અને પાગલ જવી આખળા સાલસમા એશિયાને ખંડાનમેદાન કરાને ય બચી જવા ખાતર અણુ-આક્રમણની વિધવિનાશક છતાં, પોતાનાં ૭૦ કરોડમાંથી ૨૦ કરોડ જેટલી પ્રજા તે બચી જ જવાનાં—એવી માઓની ગણગણી !) મોજવાનો અતિમ આશરો લેવા પ્રેરણ, એણું વ બને !

પરંતુ, 'એણું' ન બને 'એ' નેવું' ય જરૂરી છે; અસકલ પણ નથી. ઈન્ડોનેશિયાને તો તેણે તેની પોતાની પાપ-લાલસાએ યથંત્ય છે; અને પાકિસ્તાન પણ ખસી જતી, એશિયામાં અટકું પડેલું ચીન બે સમજી-કરીને ય વિસ્તારવાદને વિસારી દર્મ રાષ્ટ્રીય દિત્તની મળદામાં રહેવાનું પસંદ કરે તે—કેહના પણ તરફથી બીજા સંખવાને તેને કારણ નથી એવો અધિયારો પણ સીએ અને આપણે જોઈએ.

—ટુંકમાં, ભારતને શિરે સ્વસ્થ, સિધ્ધાન્ત-

નિષ્ઠ બનીને એશિયાઈ નીતિને
નવે। વળાંક આપવાનું મહાન
કર્તવ્ય આવી બેઠું છે; બધી
રીતે પકવ અને સમર્થ સ્વતંત્ર
રાષ્ટ્ર તરીકે જ, ભારત તેનું એ
કર્તવ્ય પાર પાડી શકશે - એ
પાયાની વાત કદી ન વિસરીએ.

★

ખુવારી

તા. ૮-૧૧-૬૫ ના રાજ લોક-
સભામાં સંરક્ષણ પ્રધાન શ્રી
અવાજે આપેલ માહિતી, અનુ-
સાર : (તા. ૫ સુધીમાં)

કુલ ૨૨૨૨ ભારતીય સૈનિકો માર્યા
ગયા છે

૭૧૩૬ ધવાંગા છે.
૧૫૦૦ શ્રમ થયા છે.

રાક્ષવિરામ પછી : (તા ૩ જી
નવેમ્બર સુધીમાં)

૩૭૮ પાકિસ્તાની
અને ૨૬૨ ભારતીય
સૈનિકો માર્યા ગયા છે

મંજૂ સાહિત્ય

સામ્યવાદી ચીનમાં
ખેડૂતોની દુર્દશા
લે : ભોળીલાલ ગાંધી
૩૧. ૨-૭૫

સામ્યવાદી ચીનની
આત્મપ્રતારણા
પ્રયોજક : સુભદ્રા ગાંધી
(ખીજ આશ્રિત) ૩૧. ૨-૦૦

રશિયા-ચીન સંઘર્ષ
લે : ભોળીલાલ ગાંધી
૩૧. ૧-૦૦

અણતન રશિયન સાહિત્ય
સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી
૩૧. ૫-૫૦

અમણવણીના એક દિવસ
અનુ . સુભદ્રા ગાંધી
૩૧. ૫-૫૦

એકે કવિની આત્મકથા :
એક નૃત્યકારનું આત્મનિવેદન
અનુ . સુભદ્રા ગાંધી
૩૧. ૪-૦૦

લોકશાહી : સમાજવાદ
અને સ્વતંત્રતા
લે . રાજગોપાલાચારી
અનુ : ભોળીલાલ ગાંધી
[અભ્યાસી પ્રવેશક]

૩૧. ૪-૦૦

કોંતને નામે જગતના તાત
ગણામણ એક આખા વર્ગનું નિક-
દન કાઢનારી, માનવીને તેના મૂળમાં-
માથી નિર્મૂળ કરનારી ક્રૂરની નીતિનું
સોસરું બધાન.

ચીનની પ્રખ ઉપર ઉતારવામાં
આવેની ધાતકી ઉતરથી ડીની ઠકાણી
[ચીનના અધિકૃત લેખો-સમાચારના
આધારે]

ભરપૂર માહિતી :
સચોટ પૃથક્કરણ

સ્તાલિનના અત્યાચારી યુગમાં મારી
કુશોવતા નવલકથાકની આખી ૦૧

દોસ્તોયેવ્સ્કીની સ્મૃતિ તાજી કરાવે
એવી સ્તાલિનયુગી રચિવાના
શીતરની આત્મકથાત્મક નવલકથા

અણતન રશિયાના એ સર્જકોના
આતરિક સંઘર્ષની આખી કરાવતા
આત્મવૃત્તાંતો

[નામામ નાગરિકો માટે માર્ગદર્શન]
ભારતના પરિપક્વ ચિંતનસમુ-
ગાધીવિચારના પરિપાકનું
મૂલ્ય વિવેચન

વિશ્વમાનવ : રામજી મહિર પાણ-વડોદરા
બાળમાવંદ કુબેરદાસની કું. -અમદાવાદ

ભારતના કાશ્મીર-સીમાડા

કાશ્મીર

કાશ્મીરનો પ્રદેશ આપણે માટે બહુની દૃષ્ટિએ ધણો મૂલ્યો મહત્વનો છે, ચીન અને પાકિસ્તાનની બંને આક્રમક સત્તાએ ભારતના ધણા મોટા ભાગોમાં ગેરકાયદે કબ્જો જમાવ્યો છે. હરકત્ની સબળતા છતાં જમ્મુમાંથી પસાર થતી યુદ્ધવિરામ હરોળ પારથી પાકિસ્તાની ધૂસણુખોરો દ્વારા રીતે દાખલ થઈ જાય છે. પરંતુ ભારતમાંથી પેલી પાર ખીણમાંથી હરોળ જોવા પર્વતો પરથી પસાર થાય છે. યુદ્ધ વિરામના કાર મુખ્ય પાકિસ્તાની દેશોએ ખરેખરી હરોળથી ૨૦ માઈલ દૂર રહેવાનું છે, જ્યારે ભારતીય દેશને છેક હરોળ તરીકે આવવાની છૂટ આપાઈ છે; તેમ છતાં પાકિસ્તાની ધૂસણુખોરો તેમના દેખાવ તેમજ ટેવોની સમાનતાને કારણે સહેલાઈથી આપણા મુલકમાં પ્રવેશી જઈ જાય છે; પરંતુ જમ્મુની સરહદો પરનાં ગામોમાં જંગલો છે તેને કારણે ધૂસણુખોરો માટે લાંબો સમય સુધી રૂપા રહેવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે.

ઈશાન ખૂણે આવેલા લડાખમાં લોકો પુરાણી રીતરિવાજોમાં રહેલા છે છતાં નવા જીવનનો ધબકાર ઝીલતા થયા છે. પર્વતોની તલેટીમાં જે કાંઈ પાકે તેના પર એમનો ચુલનો છે, દસકાઓથી આ જ એમની હાલત છે. શાળાઓ હવે સ્થાપવામાં આવી છે, અને ત્યાં ખતીબ પ્રાપ્તિના પ્રવાસો આપ્ત છે. એના મુખ્ય શહેર લેહ ને કાશ્મીરથી જોડતો રસ્તો થીનગરથી આગળ જાય છે. વર્ષમાં પાંચ જ મહિના તેનો હિપયોગ થઈ શકે તેમ છે, પણ લડાખની અગતી એ જીવનદારી છે. ત્યાંથી પૂર્વમાં ફક્ત સો માઈલને અંતરે લડાખની સપાટ જમિ પર ચીના-ઓએ આક્રમણ કરીને પગલેડો જમાવ્યો છે. અને અત્યંત પૂર્વે રસ્તાઓ તૈયાર કરે છે; તથા હવાઈ મથકો પણ બાંધી રહ્યાં છે.

પંજાબ

કાશ્મીરની જેમ પંજાબની સરહદ પણ પાકિસ્તાન તરફ ચીનને સ્પર્શે છે. રેલ્વેથી એવોર્ડ ને કેટલીક અવ્યવહારુ તકલીફો જીતી કરેલી તે ૧૯૬૦ના ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના કરારથી દૂર કરવામાં આવી અને તેના પરિણામે ૨૦,૦૦૦ એકર જેટલી જમીનની મરરપર અદલા-બદલી કરવામાં આવી હતી. દુરદેશી શાજીપુર કેરોને આ વિસ્તારમાં મોટે ભાગે જમીન-વિદોષા કદાચાર માણસોને અહીં વસાવેલા. પરિણામે એ લોકો સતિથી રહેતાનું જીવન જીવે છે. એ વસવાટીઓ હવે એ જમિને મમતાથી ભેતા થયા છે; સરહદ સુધીની તમુએ તમુ જમીન આજે એ લોકો ખેડે છે. પાકિસ્તાને જ્યારે કમ્બમાં છેલ્લું આક્રમણ કર્યું ત્યારે પણ આ ખેડોએ હોમ-ગાર્ડઝ અને પંજાબના ઓકસીલીયરી દળના રક્ષણ હેઠળ એમનો પાક લીધેલો.

જ્યારે સામે પાર પાકિસ્તાન હદમાં જમીનનો એવો હિપયોગ થયો નથી. ત્યાં ગ્રીચ ઝાડો તથા નવચંદ્ર જીમો છે.

પરંતુ ભારત-પાક સરહદે ડેરેક દાણ્યોરીનો ધધો ધીકતા પ્રમાણમાં વાલે છે; એથી જમીની સમસ્યા જીતી થઈ છે. આ ધધો કરનારો એક ધનિક વર્ગ જીતો થયો છે. એમના સંપત્તિ અમૂલસર ચંદોગેનના રાજપુરો સાથે સંકળાયેલા છે. પૂર્વએશિયાના દેશોમાં અને આપણે ત્યાં સોનાના જુદા લાવ હોવાથી સોનાની દાણ્યોરી ધણા વખતથી ચાલતી આવી છે. પણ હવે શ્રેણી મળજીત કરવાથી થોડા ફેર પડ્યો છે.

હિમાચલ પ્રદેશ

તિબેટ સાથે સંકળાયેલા આ પ્રદેશની ૧૬૦ કીલોમીટર જેટલી સરહદ પૂરેપૂરી અધિકારી છે.

સરહદ ઉપરનો કિન્નર બિલ્લો આપણી પૌરાણિક કિન્નરો તથા ગાધર્વોની સ્મૃતિઓને જાગૃત કરે છે. ભારત-તિબેટના માર્ગે અનેક પેઢીઓથી વેપાર ચાલતો આવ્યો છે, અને વધુ આર્થિક વિકાસ માટે ઉપયોગી થઇ પડ્યા છે, તેવાજ સરહદી દ્રષ્ટીથી પણ ઉપયોગમાં લેવાયા છે અહીં વિપુલ નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય નેચા મળે છે જવેરીની આમળ સીમલાથી ૧૨૦ મી. મી. ફર થોડા વર્ષો પૂર્વે તિબેટમાં ને ખળવેલા થયો તેથી તિબેટના હજારેક નિરાશ્રિતો પણ અહીં આવી વસ્યા છે. ત્યાંના વિકાસમાં એ લોકો પણ ભાગ લઇ રહ્યા છે તિબેટ સાથેના વેપાર ઉપર ને પ્રતિમધ આવ્યો તેથી કિન્નરોની આર્થિક ગિથિતિ પર ઘણો ફટકો પડ્યો છે. પણ પછીથી એમણે આવકના અન્ય માર્ગો અપનાવ્યા છે. આજે કિન્નરોથી સિમલા પહોંચતા એ દિવસ લાગે છે.

ઠેળવણીની સમવડો વધવાથી લોકોમાં સારા પ્રમાણમાં જાગૃતિ આવી છે, પરિણામે એમના આર્થિક સામાજિક જીવનમાં સારા પ્રમાણમાં ફેરફાર થયો છે.

રાજસ્થાન

પાકિસ્તાનથી જુદી પાડતી રાજસ્થાની સરહદ ૬૪૫ માઇલ લાંબી છે અને ધૂળ તથા તેની ડમરી ઓવાળી છે પળખને સ્પર્શતા છે ગગનગરનો ભાગ હરિયાણા છે. સતસજનું પાણી લઇ આવતી ગંગા હરોયી તેનું ૩૫ પહાડાનું છે પાકિસ્તાને આક્રમણ નહોતું કર્યું ત્યાં સુધી કચ્છ કણી જતા ૫૫૦ માઇલના વિસ્તારને વિકાસે સ્પર્શ્યો નહોતો. ડેરજ રાજ્ય જેટલા જૈસલમેર જલ્લામાં હજુ પણ હીમી આપતી કાષ કાલેજ નથી પીવાના પાણીના અહીં વખા છે. જમીનથી ૩૦૦ થી ૫૦૦ ફુટ બેડે જતા પાણી હાથ લાગે, કાષ કાષ, વિસ્તારમાં તો એટલે જતાં પણ ન મળે કૂવાના પાણી ખારા છે. અને કાષ કાષ રચે તો એ પાણી પીતા ઢોર પણ મરી જાય છે વીસ વીસ માઇલને અંતરેથી પાણી લાવવા

સાડું કુટુંબના એક માણસને જાંદગીભર ફાટલ પાડવો પડે !

હવે દીકરીક પ્રમાણમાં ટકુમવેલ ઉતારવામાં સફળ થયા છે ત્યાં પૂરતું પાણી હાથ લાગે છે. રસ્તાઓ પણ સારા નથી, નેચરો ગોર્ગાંગ મશીનો પણ ત્યાં સરજતાથી લઈ જઈ શકતા નથી.

વચતિમાં મુખ્ય જાતિ રાજપુત, મુસ્લીમ, અને પરિશિષ્ટ જાતિઓ છે જેનો જાતિય પ્રમાણ અહીં વિશાળ છે. ખેડી અકલામો ઉકાવવા માટે એ જાતિ પકાય છે. અગાઉ રાજવીઓ આ કામ માટે જુનો જાતિના લોકોને રોકતા હતા.

પાકિસ્તાને આ મુલકમાં ખેડી દેલાવવા માટે જાતકાળમાં સારી કોસિય કરી નેહ છે. કેમકે મુસ્લીમોને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં અહીંથી ૪૦ માઇલ ફર આવેલા પીર પજોરામાં શ્રદ્ધા છે. એનો ઉપયોગ કરવા માટે તો અગ્રેઓએ પદબજટ કરી ફાસી દીધેલા પીર પજોરાના દીકરાને હાંમેડ લાવી એની ગાદી પાછી સોપી, નેચી આ દ્વારા નાણાંનું લેડોળ એકઠું કરી શકાય રાષ્ટ્રીય લાવના ધરાવતા મુસ્લીમ આગેવાનોએ જોઇએ તેનું અહીં લક્ષ આપ્યું નથી

છેક સરહદને અહીં, અહીંની જાડ, શીખ વગેરે કોમો ખેતીમાં જોડાયેલી છે. આખા રાજ્યમાં આ વિસ્તારની માથા દીઠ આવક સૌથી વધુ છે બહુમત હી ધારીથી મંથાનગર જલ્લાના ખજા સુધીની સરહદ પત્થરોના થાલવાથી પૂરી અકાયેલી છે છતાં જોઇએ તેવી સ્પષ્ટ નથી. હિંદુમલકોટ આગળ કોન ધરોનો અશુક ભાગ જને હરોમાં વહેંચાયેલો છે !

ગિહાર

નેપાળને જોડતી ૪૫૦ માઇલની ગિહારની સરહદ ખુલ્લી છે રક્ષાઉલ પાસેનું સરહદ થાણું નામનું છે વેપાર અને નેપાળ સાથેના મૈત્રીમાં સંબંધોને કારણે એ બહુ જરૂરી જગ્યાનું નથી. તેમ જતા સંક્ષાળની દ્રષ્ટિએ હકમંડુ-કોદરીનો માર્ગ કૃતકી સુધી જાય છે ને તિબેટના દલાસા જોડે સંબંધ ધરાવે છે. એમ ચતા નવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ

છે. સરહદ પરનાં એકે એક ગામ ગીચ વસ્તી-વાળાં છે જે નેપાળ તથા ભારતની બંને સરહદોમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ ગામમાં પણ કંઈક એવાં ધરો છે જેનો આગસો ભાગ ભારતમાં પડે ત્યારે પાછળનો નેપાળની સરહદમાં. અમે તેમ પણ કુદરતી કોષ્ટક દ્વારા આ બધો ભાગ ખાસ મુશ્કેલી વિનાનો છે. લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે, પરંતુ રાજકીય તેમજ આર્થિક રીતે પછાત છે. આમ છતાં સરહદની બંને બાજુએ ચોખાની તેમજ તેલની મિલો આવેલી છે. શહેરો મોટે ભાગે અનાજનો વેપાર, તેમજ જોડાણે તેટલા પ્રમાણમાં સસ્તો નેપાળી દારૂ પણ હોવાથી દાણુચોરી અને જાસુસી જેવાં આવી છે. મિદ્દાની સરહદે વ્યવહારુ કોષ્ટક સાધન નથી; એક પણ પાકો રસ્તો નથી. હિમાલયમાંથી નીકળતી સંખ્યાબંધ નદીઓ પર એક પણ પૂલ નથી, વર્ષના છ મહિના તે આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરેલા મુશ્કેલ છે.

● ચીની, તિબેટી, અને પાકિસ્તાનીઓનો ગેરકાયદે પ્રવેશ એ ખીલે સવાલ છે. ચીની એજંટો તિબેટના નિઃશસ્ત્રિતોને નામે છૂપી રીતે ભારતમાં દાખલ થઈ જાય છે.

તેમ છતાં બિહાર સરકારે હવે વધુ તકેદારીનાં પગલાં કરવાં માંડ્યાં છે, લશ્કરી ઘણાં પણ વધુ ખર્ચાં છે. તેમજ મામરશક દળોને હથિયારો પણ પૂરા પાડવાં શરૂ કર્યાં છે.

ઉત્તર પ્રદેશ

ઉત્તર પ્રદેશ પણ એક લાંબી સરહદ રેખા ધરાવે છે, એ વાતની ચીનનાં આક્રમણ અગાઉ બહુ ઓછાને ખબર હતી. ઉત્તર ખંડમાં તિબેટ-હિંદ સરહદનો મધ્ય વિભાગનો સમાવેશ થાય છે. અગિયે કોણ તરફ હિમાલયની તલેટીમાં હિંદ-નેપાળની સરહદ ચાલી જાય છે. ઉત્તર ખંડમાં જરૂરનાં શિખરો કુસુમાચ્છાદિત ખોલો, પાઉનજોથી ખૂલતી પર્વતની ગિરિમાળાઓ, સ્વચ્છ અરણ્ય, ધસમસતી નદીઓ કોષ્ટક પણ પ્રવાસીનું દિલ મુગ્ધ કરે તેવાં છે. આ પ્રદેશના લોકો જનરા અજેનદ, સાદા તથા પ્રમાણિત છે. લોકો હજુ ગરીબ છે. યોડીક સિંચાઈની સવલત સાથેની આ પ્રદેશની

૧૫ ટકા જમીન ખેડાણલાયક છે. લોકોની વધુ વસતિ જંગમની પેદાશ - કમ્પાર્ટી લાકડા ઉપર નમે છે. એમનાં ઠોરો પણ ત્યાં મરી ખાય છે.

સરેશ-વ્યવહારને અભાવે વસતિ છટી જવાથી પથરાયેલી છે. એક ચોરસ માઇલે ૭૧ ની વસતિની સરેરાશ આવે છે. તેમના ધંધામાં ઊન, મધ, ઘેંડાં બકરાં વગેરે છે, જે એમની પાસે આવે તે લઈ જાય; અને એમની જરૂરિયાનો જેનો કે કાપડ, ગોળ, તેમ, તમાકુ, મીઠું અને લોખંડનો સામાન એ લોકો મેદાનમાંથી લઈ આવે છે. તેમ છતાં સોનાની કુન્દરકળા, કડિયાકામ, સુચારીકામ, વગેરેનું સાડું જ્ઞાન ધરાવે છે. અહીં પણ પાણીની તકલીફ ઊભી છે, એ એક આશ્ચર્ય છે. અલકનંદા, ભાગીરથી, મંદાકિની, જમુના વગેરે નદીઓ આ મુલકમાંથી પસાર થતી હોવા છતાં એક ધડા પાણી માટે લોકોને લાંબી મજલ કાપવી પડે છે। જીવનની આવી કઠિન પરિસ્થિતિને કારણે ધણી પહાડી-ભૂમિ છોડી મેદાન તરફ વળ્યા છે, ત્યાં નોકરી ધંધો કરીને પણ અહીંનો સંખંધ જળવી રાખે છે.

પશ્ચિમ બંગાળ

પશ્ચિમ બંગાળની કુલ ૩ કરોડ ૪૦ લાખની વસતીમાંથી ૮૦ લાખની વસતિ સરહદના પ્રદેશમાં વસે છે. અને મળતા અહેવાલો જો સાચા હોય તો એમનો મોટો ભાગ દાણુચોરીના કામમાં રોકાઈલો છે, એમાં કેટલાંય બાળકો પણ નિર્દોષ રહેવા પામ્યાં નથી. પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ બંગાળ (પાકિસ્તાનમાં) ખાંડ, મીઠું, કેરોસીન, સસ્સીયું અને એવી ડગ્ગનબધી ચીજો ચાલી જાય છે. બદલામાં સાયકલો, બેબી ફૂડ, ટ્રાન્ઝિસ્ટર, ધડિયાળો, ફાઈન્ટનપેનો અને એવી પરદેશી ચીજો ત્યાંથી છૂપી રીતે આવે છે. દાણુચોરો રહેલે માર્ગે, જળમાર્ગે તેમજ પગ રસ્તે આવો ધંધો કરે છે.

હિલી નામનું રેલ્વે સ્ટેશન દિનાજપુરમાં આવેલું છે. જેનો એક ભાગ ભારતમાં તો બીજો ભાગ પાકિસ્તાનમાં છે। જસ અહીંથી પેલી તાલિમ પામેલા છોકરાઓ એક ધડીમાં સોટા પૂરો કરી આવે છે।

● આ દાણુચોરી સાથે સાથે જ નામુસી પણ પથરાયેલી હોય છે.

આ વર્ષની એપ્રિલની દસીએ કચ્છની ૧૫,૦૦૦ની વસતિને એકાએક ખગર પડી કે એ તો સરહદ ઉપર વસતી હતી. પચમ જેટ અને ખાવડામાં વસતા યોદ્ધાને એકાએક આ જવાબદારીનું જ્ઞાન થયું. આ પ્રદેશમાં દુકાળ વારંવાર પડે છે. ખાદી-ખંધ તૂટી ગયો છે. સિંચાઈની ખોજ કાઢી વ્યવસ્થા આ વિસ્તારમાં નથી. મુખ્ય પાક બાજરી, મગ ને તલ છે. ખાવડાના જેડુતો એમની મગની તેમજ તલની પેદાશ માટે મજરર છે. ખેતી અને દોરણીર સાથે જ આવે છે. દોરની સંખ્યા ૨૦,૦૦૦ જેટલી હશે. સારી મોસમમાં ખાવડામાં શ. સાડા સાત લાખની કિંમતનું ઘી પેદા થઈ જૂજના છાલા-વેચાણ-ટેન્કમાં જાય છે. પરંતુ દુકાળ પડે છે ત્યારે આ વ્યવસાય પર જબરો ફટકો પડે છે.

ખાવડાની પડોશમાં સરહદની લાઇનમાં બન્ની આવેલું છે. ખારપાટને લાઇને ખેતી અહીં શક્ય નથી, એટલે લોહા રૂપ દોર જ ઊછેરે છે, જેને માટે એની ૪૫,૦૦૦ જેટલી મુસ્લીમ પ્રજા પ્રખ્યાત છે. વર્ષે દહાડે ૧૫ લાખનું તો ઘી પેદા કરે છે, છતાં એ ભટકતી પ્રજા ગરીબ છે. ભરત-ગૂંધણ કામમાં ત્યાંની પ્રજા હોશિયાર છે.

બન્ની, ખેલા, દાણુર તાલુકા કચ્છમાં પુરા લાગ્યા નથી. એ સંદેશા વ્યવહારની અગવડને કારણે રજુ અને ખાવડાને જોડતો એક રસ્તો બાંધાયેલો છે, ત્યાંની વસતિ મજૂરીએ લાગી છે પૂલ બાંધવાના બોળ પછી કામે કામ ઉપર લેવામાં છે.

હજુ ટેલીફોન વ્યવહાર ત્યાં સ્થપાયો નથી. તાર મોકલવાનું પણ ત્યાં મુકેલ હોવાથી બસની મુસાફરી જ સહેલાણું એક માત્ર સાધન છે. આજલગી, ખાવડા અને હેરિયા વચ્ચે ડર માઇલના અંતર પર ખેપિયા જોડે દોડીને ટપાલ પહોંચાડતા. હવે ટપાલ બસમાં જાય છે.

સરહદે એક પણ સીવીલ હોસ્પિટલ નથી દાણુ-ચોરીના વ્યવસાયને અહીં આવતાં વિલંબ થયો નથી.

ખાવડા થરપારકર વચ્ચે નિર્મિત સેંકડો માણુસો જાટ પર બીડીનાં પાંદડાં લઈ જાય છે ને સામેથી સોનાચંદીનાં ઘડિયાળો લઈ આવે છે. ખારતની શ ૧૦૦ની બીડીનાં પાંદડાનાં પાકિસ્તાનમાં શ. ૫૦૦ ઊપડે છે. એક વખતના ફેરામાં શ. ૧૦૦૦ તો નફો થતો. બદલામાં સોનું ચંદી લઈ આવતા.

દાણુચોરી સાથે જાણસી અને સરહદની અદગચો પણ જોરમાં કામ કરવી. માંડવી પાસે સલામામાં આ વસતિ વિશેષ હતી. સલામામાં મુસ્લીમ વસતિ વિશેષ અને એમને કરાચી-મુંબઈમાં ભારે વગવડસીધો.

આમ છતાં સરહદે ચોડીઓ વધુ મળજીત કરવામાં આવી છે અને દાણુચોરીને નિર્બળ કરવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

(મૂળ લેન્ક : ડી. સ.)

[પા. ૬૪ ઉપરથી]

એલું સ્કેવેડન બનાવવાની જ્વાહરિય ધરાવે છે.) ચાર એફ-૮૬ એફ સેગર સ્કેવેડન (ને અમેરિક સામ્રાજીસાઈસથી સમજ હોય છે.) બે કેન્ગરા બોમ્બર્ડર્સનાં સ્કેવેડનો. આ ઉપરાંત કેટલાંક સી-૧૩૦, હરકુલસ માલ વાહક વિમાનો પણ છે.

પાકિસ્તાનનું નીકાદળ

એક હમણું મળેલી અમેરિકન સંખ્યામરીન, એક લાઇટ કુરર, (કોસ્ટ ટ્રીનિંગ શીપ) પાંચ ડિસ્ટ્રોયર્સ, બે એસ. એસ. ડબલ્યુ. સંખ્યામરિન આંક રવીપરો, દસ પરચુરથ જહાઝો, દરિયાનું સંરક્ષક દળ ૧૫,૦૦૦ માણુસોનું.

● લરકરી અને હવાઇ જળના સાધનો ખાસ કરીને અમેરિકન જનાવટનાં છે. જ્યારે નીકાદળનાં સાધનો, સંખ્યામરીને જાદ કરતાં, ચિટીશ જનાવટનાં છે. પાકિસ્તાનને શસ્ત્રસરંજામ જનાવટની ફેક્ટરીઓ વાહનમના લરકરી મથકની આસપાસ રાવલપીંડી પાસે આવેલી છે.

ભારત-પાક. નુ' હવાઇ દળ

-અતુલ

પાકની વાયુસેના

સૌ પ્રથમ પાકિસ્તાનની વાયુસેનાની તાકાત અને એને અમેરિકાએ આપેલા વિવિધ પ્રકારનાં લડાયક અને બોમ્બર વિમાનો વિષે જોઈએ.

પાકિસ્તાન પાસે અમેરિકન જનાવટનાં એફ-૧૦૪ એ સ્ટાર ફાઇટર પ્રકારનાં વિમાનોની એક રકવોડન, એફ-૮૬ એક સેપ્ત જેટ પ્રકારનાં વિમાનોની ચાર રકવોડન, બી-૫૭ ડેનવેર પ્રકારના બોમ્બર વિમાનોની બે રકવોડન અને ફેટલાંક સી-૧૩૦ હરક્યુલસ પ્રકારના કાર્ગો વિમાનો છે.

● આ ઉપરાંત પશ્ચુ ફેટલાંક જૂના વિમાનો એની પાસે છે. પરંતુ પોતાની વાયુસેના પર જેના માટે પાકિસ્તાન મુક્તાક છે, તે તો એને મળેલા અમેરિકન લડાયક વિમાનો જ છે.

● એ અમેરિકન લડાયક વિમાનોમાં એફ-૨૦૪ એ સ્ટાર ફાઇટર વિમાનનું નામ દ્વાલમાં વિદેશનામના સંદર્ભમાં વારંવાર જાણમાં આવે છે. કદાચ આ વિષય સોયી ઝડપી લડાયક વિમાન છે. એને અલ્ટ્રાસોનિક કહેવામાં આવે છે. જે વિમાનો અવાજની ગતિ જેટલી ઝડપે જોડે એને મુપરસોનિક કહેવામાં આવે છે, પરંતુ અવાજની ઝડપ કરતા ઘણી વધુ ઝડપે જે વિમાન જોડે એને અલ્ટ્રાસોનિક કહેવાય છે. આ વિમાનનો સૌથે જોડવાનો વિક્રમ ૯૨૨૪૭ ફીટનો છે અને કલાકના ૫૦,૦૦૦ ફીટની ઝડપે ચડે છે. એની પાંખો બહુ પાતળા છે અને વિમાનના શરીરની પાખોના છેડાનું ચત્ર માત્ર ૩૫૫ ફીટનું છે. એ કે પાંખોની કુલ લંબાઈ ૨૨ ફીટની છે, આ પાખો જરા નીચેની ગાથુએ વળેલી છે. “ હાયક્રીક ફાપર કટ્ટાસ ” અને

“ રેન્કાઈડર ” ધરાવતા આ વિમાનમાં મીસાઈલ્સ અને અણુબોમ્બ લઈ જવાની સગવડ છે. એ ૫૫ ફૂટ લાંબું અને ૧૩ ૧/૨ ફૂટ ઊંચું છે. એમાં જનરલ ઇલેક્ટ્રીકનું એક જે-૫૬ પ્રકારનું “ એકશીયટ ફ્લો ટર્બોજેટ ” એન્જીન અને “ આઈટર બર્નર ” ની વ્યવસ્થા છે. આ વિમાનોએ વિદેશનામના વર્તમાન યુદ્ધમાં રશિયાના મિગ વિમાનોને ઘણું તુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

એફ-૮૬ એક સેપ્ત જેટ વિમાન ૫૫ સ્ટારફાઇટરની જેમ લડાયક વિમાન છે. એ ૪૦,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ જોડી શકે છે, તેમજ દુરમનના રાડાર નિરીક્ષણમાંથી છટકવા ખૂબ નીચું ૫૫ જોડી શકે છે. એમાં ૫૦ કેલીબરની છ મશીનગન છે અને ખૂબ વિકસિત રાડાર નિશાન શોધક યંત્ર છે. એમાં જનરલ ઇલેક્ટ્રીકના જે-૪૭-૨૭ પ્રકારનાં ટર્બોજેટ એન્જીનો ૫૫ છે, જે લગભગ ૫૮,૦૦ રતલનો ધક્કો પેદા કરે છે. આ એન્જીન વડે સેપ્ત જેટ કલાકના ૬૫૦ માઇલની ઝડપે જોડી શકે છે. “ નોર્થ અમેરિકન કંપની ” નામની પેટ્રોએ જનાવેશુ આ વિમાન છ મશીનગન ઉપરાંત ૨૦૦૦ રતલી બોમ્બ, પાંચ ઈંચના ઝડપી રોકેટ કે ૨૫૫ સંચાલિત મિસાઈલ્સ ૫૫ લઈ જઈ શકે છે. એ ૩૭ ફૂટ લાંબું છે, એની પાખોની લંબાઈ ૩૭ ફૂટ છે અને ૧૪ ફૂટ છે ઊંચું છે.

પાકિસ્તાન પાસેનાં સેપ્ત જેટ વિમાનો અમેરિકાએ એને આપેલા સાઈડવાઈડર મિસાઈલ્સ લાંબી સમજ છે. આ મિસાઈલ્સનો ઉપયોગ એમણે આપણા પર હુમલો કરવા કર્યો છે.

વિષયનવ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર '૬૫]

આ વર્ષની એપ્રિલની દસીએ કુલની ૧૫,૦૦૦ની વસતિને એકાગ્રેક ખજાર પછી કે એ તો સરહદ ઉપર વસતી હતી. પચમ એટ અને ખાવડામાં વસતા લોકોને એકાગ્રેક આ જવાબદારીનું લાન થયું. આ ગ્રંથમાં દુકાળ લારવાર પડે છે. બાદી-બંધ તૂટી ગયો છે. સિંચાઈની બીજ કોઈ વ્યવસ્થા આ વિસ્તારમાં નથી. મુખ્ય પાક બાજરી, મગ ને તલ છે. ખાવડાના બેઠૂતો એમની મગનો તેમજ તલની પેદાશ માટે મજાદર છે. ખેતી અને દેરઉછેર સાથે જ સાથે છે. દેરની સંખ્યા ૨૦ ૦૦૦ જેટલી હશે. સારી મોસમમાં ખાવડામાં શ. સાડા સાત લાખની કિંમતનું ઘી પેદા થઈ જીવના છત્તા-વેચાણ-કેન્દ્રમાં જાય છે. પરંતુ દુકાળ પડે છે ત્યારે આ વ્યવસાય પર જખરો ફેટકો પડે છે

ખાવડાની પકોશમાં સરહદની લાઇનમાં જન્ની આવેલું છે. ખારપાટને લઇને ખેતી અહીં સકય નથી, એટલે લોકો કૃત દેર જ ઉછેરે છે, જેને માટે એની ૪૫,૦૦૦ જેટલી મુસ્લીમ પ્રજા ગ્રખ્યાત છે. બર્ષે દહાડે ૧૫ લાખનું તો ઘી પેદા કરે છે, છતાં એ બટકતી થતી ગરીબ છે. ભરત-પૂંથણ કામમાં ત્યાંની પ્રજા હોશિયાર છે.

જન્ની, બેલા, દાપુર તાલુકા કુલમાં પૂરા લાખા નથી. એ સદેશા વ્યવહારની અગવડને કારણે રણ અને ખાવડાને જોડતો એક રસ્તો બંધાયેલો રહ્યો છે, ત્યાંની વસતિ મજુરીએ લાગી છે પૂલ બાધવાના પ્રાણ પશુ કામે હાથ ઉપર લેવાયાં છે.

હજી ટેલીફોન વ્યવહાર ત્યાં સ્થપાયો નથી તાર મોકલવાનું પણ ત્યાં મુકેલ હોવાથી જસની મુસાફરો જ સદેશાનું એક માત્ર સાધન છે. આજલગી, ખાવડા અને લેરિયા વચ્ચે ૩૨ માઈલના અંતર પર ખેપિયા, જનતે દોડીને ટપાલ પહોંચાડતા. હવે ટપાલ જસમાં જાય છે.

સરહદે એક પશુ સીવીલ હોસ્પીટલ નથી દાણ-ચોરીના વ્યવસાયને અહીં આવતા વિલંબ થયો નથી.

ખાવડા થરપારકર વચ્ચે નિયમિત સેંકડો માથુસો લોટ પર બીડીનાં પાંદડાં લઈ જાય છે ને સામેથી સોનાચંદીનાં ધડિયાળો લઈ આવે છે. ખારતની શ. ૧૦૦ની બીડીનાં પાંદડાંનાં પાકિસ્તાનમાં શ. ૫૦૦ લેખે છે. એકી વખતના ફેરામાં શ. ૧૦૦૦ તો નફો થતો. જદલામાં સોનું ચંદી લઈ આવતા.

દાણચોરી સાથે જમમુસી અને સરહદની અંધાઓ પશુ જોરમાં કામ કરતી. માઝી પાસે સલાયામાં આ વસતિ વિશેષ હતી. સલાયામાં મુસ્લીમ વસતિ વિશેષ અને એમને કરાંચી-ચુબાખા લારે વગવડીલો.

આમ છતાં સરહદે યોગીઓ વધુ મજબૂત કરવામાં આવી છે અને દાણચોરીને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

(મૂળ લિન્ક : ડ. સ.)

[પા. ૬૪ ઉપરથી]

એવું સ્કેવોલન બનાવવાની ખ્વાહિશ ધરાવે છે.) આર એફ-૮૬, એફ સેપર સ્કેવોલન (જે અમેરિક સાઈડ મીસાઇલ્સથી સજ્જ હોય છે.) બે કેન્સરા બોમ્બર્ડના સ્કેવોલનો. આ ઉપરાંત ફેટલાંક શી-૧૩૦ હરકુલ્લ માલ વાહક વિમાનો પણ છે.

પાકિસ્તાનનું નીકાદળ

એક હમણાં મહેલી અમેરિકન સળમરીન, એક લાઇટ કુરાર-(કેટે ટ્રેનીંગ શીપ) પાંચ ડિસ્ટ્રીક્ટ્સ બે એસ. એસ. ડાલ્લુ, સળમરિન આદિ સ્ત્રીપરો, કસ પરચુરણ જહાજો, દરિયાનું સંરક્ષક દળ ૧૫,૦૦૦ માણસોનું.

● લગ્નકરી અને લગાઇ જના સાધનો ખાસ કરીને અમેરિકન બનાવટનાં છે. ન્યારે નીકાદળનાં સાધનો, સળમરીનને બાદ કરતાં, બ્રિટીશ બનાવટનાં છે. પાકિસ્તાનનો શસ્ત્રસરંજામ બનાવનારી ફેક્ટરીઓ વાહનામના લસ્કરી મથકની આસપાસ રાવવપીડી પાસે આવેલી છે.

ભારત-પાક. નું હવાઈ દળ

-અતુલ

પાકની વાયુસેના

સૌ પ્રથમ પાકિસ્તાનની વાયુસેનાની તાકાત અને એને અમેરિકાએ આપેલા વિવિધ પ્રકારનાં લડાયક અને બોમ્બર વિમાનો વિશે જોઈએ.

પાકિસ્તાન પાસે અમેરિકન બનાવટનાં એફ-૧૦૪ એ સ્ટાર ફાઇટર પ્રકારનાં વિમાનોની એક રકવોઝન, એફ-૮૬ એફ સેક્સ બેટ પ્રકારનાં વિમાનોની ચાર રકવોઝન, બી-૫૭ ટેન્કેસ પ્રકારના બોમ્બર વિમાનોની બે રકવોઝન અને ટેટલાક સી-૧૩૦ હરક્યુલસ પ્રકારના કાર્ગો વિમાનો છે.

● આ ઉપરાંત પણ ટેટલાક જનાં વિમાનો એની પાસે છે. પરંતુ પેતાની વાયુસેના પર જેના માટે પાકિસ્તાન મુરતાક છે, તે તો એને અજેલા અમેરિકન લડાયક વિમાનો જ છે.

એ અમેરિકન લડાયક વિમાનોમાં એફ-૨૦૪એ સ્ટાર ફાઇટર વિમાનનું નામ લાંબામાં વિષેટનામના સંદર્ભમાં વારંવાર હાપામા આવે છે કદાચ આ વિશ્વનું સૌથી ઝડપી લડાયક વિમાન છે. એને અલ્ટ્રાસોનિક કહેવામાં આવે છે. જે વિમાનો અવાજની ગતિ જેટલી ઝડપે જાય એને સુપરસોનિક કહેવામાં આવે છે, પરંતુ અત્રાત્રની ઝડપ, ઝડપ, ઘણું ઘડું ઘડીએ જે સિમાલ. જોડે એને અલ્ટ્રાસોનિક કહેવાય છે. આ વિમાનને બેસે ઘડવાનો વિક્રમ ૬૨૨૪૭ ફીટનો છે અને કલાકના ૫૦,૦૦૦ ફીટની ઝડપે ચડે છે. એની પાંખો બહુ પાતળી છે અને વિમાનના શરીરની પાંખોના છેડાનું અંતર માત્ર ૭૫ ફીટનું છે. જો કે પાંખોની કુદ ટાંખાઈ રેર ફીટની છે. આ પાંખો જરા નીચેની યાત્રાએ વળેલી છે. “ઇલેક્ટ્રીક ફાયર કંટ્રોલ” અને

“રેન્જફાઇન્ડર” ધરાવતા આ વિમાનમાં મીસાઇલ્સ અને અલ્ટ્રાબોમ્બ લાઇ જવાની સગવડ છે. એ ૫૫ ફીટ લાંબું અને ૧૩ ૧/૨ ફીટ જીંચું છે, એમાં જનરલ ઇલેક્ટ્રીકનું એક જે-૭૯ પ્રકારનું “એકસીયટ રીલે ટર્બોજેટ” એજન્ટ અને “આઈટર બર્નર” ની બ્યવરથા છે. આ વિમાનોએ વિષેટનામના વર્તમાન યુદ્ધમાં રસિવાના મિગ વિમાનોને ઘણું તુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

એફ-૮૬એફ સેબરજેટ વિમાન પણ સ્ટારફાઇટરની જેમ લડાયક વિમાન છે. એ ૪૦,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ જાયી શકે છે, તેમજ દુસ્મનના રાડાર નિરીક્ષણમાંથી છટકવા ખૂબ નીચું પણ જાયી શકે છે. એમાં ૫૦ કેલીબરની ૭ મશીનગન છે અને ખૂબ વિકસિત રાડાર-નિશાન શોધક વગ છે. એમાં જનરલ ઇલેક્ટ્રીકના જે-૪૭-૨૭ પ્રકારનાં ટર્બોજેટ એજન્ટો પણ છે, જે લગભગ ૫૮,૦૦ રતલનો ધક્કો પેદા કરે છે. આ એજન્ટ વડે સેબરજેટ કલાકના ૬૫૦ માઇલની ઝડપે જાયી શકે છે. “નોર્થ અમેરિકન કંપની” નામની પેડીએ બનાવેલું આ વિમાન ૩ મશીનગન ઉપરાંત ૨૦૦૦ રતલી બોમ્બ, પાંચ ઈમ્બનાં ઝડપી રોકેટ કે ૨૫૫ સમાવિત મિસાઇલ્સ પણ લઈ જઈ શકે છે. એ ૩૭ ફીટ લાંબું છે, એની પાંખોની લંબાઈ ૩૭ ફીટ છે અને ૧૪ ફીટ છે જીંચું છે.

પાકિસ્તાન પાસેના સેબરજેટ વિમાનો અમેરિકાએ એને આપેલા સાઈડવાઈડર મિસાઇલ્સ સરસ્વી સત્તજ છે. આ મિસાઇલ્સનો ઉપયોગ એમણે આપણા પર હુમલો કરવા કર્યો છે.

એનો વિકાસ ટેલિકોર્નિયામાં આવેલા “બુરો ઓફ ઓર્ગેનિસ” ના “ નેવી ઓર્ગેનિસ ટેસ્ટ સેન્ટર ” માં કરવામાં આવ્યો છે. આ મિસાઇલ જુલાઈ ૧૯૫૬ માં કાર્યરત બન્યા. ૧૯૫૮માં રાષ્ટ્રવદી ચીન વચ્ચે કિંવમોય ટાપુ પાસેના યુદ્ધમાં રાષ્ટ્રવાદી ચીનના વિમાનોએ આ મિસાઇલનો ઉપયોગ કરી ચીનના મીગ-૧૭ અને ૧૬ પ્રકારના વિમાનો તોડી પાડ્યા હતા. સેન્ટર જેટ વિમાનની પાખો પર લઈ જવાનું આ મિસાઇલ ધણુ શક્તિશાળી અને પ્રમાણમાં ઓછું ખર્ચાળ છે. એક સામાન્ય રેડિયો જેટમાંથી ઇલેક્ટ્રીક લાગે એમાં છે અને એની સચાસન વ્યવસ્થા પણ બહુ સરળ છે. એની જેલ ૬ થી ૭ માઈલની અને ઝડપ ૨.૫ મેગ-અવાજ કરતાં વધી ધણી છે. આ મિસાઇલમાં

એવી વ્યવસ્થા છે કે એ ઇન્કારેડ કિરણોથી આકર્ષાઈને એની પાછળ જાય છે. વિમાનના દરેક એન્જિનમાંથી નીકળતી વરાળમાં આ ઇન્કારેડ કિરણો હોય છે. એટલે વિમાનની પાછળ એ લોલચુલકની જેમ દોડે છે અને વિમાનનો નાશ કરીને જ છોડે છે

આ સિવાયનુ કેનબેરા બી-૫૭ વિમાન ઝવીન એલ મારટીન કંપનીની બનાવટનું હળવુ બે અંશ વિમાન છે. એમાં રાષ્ટ્રના જે-૬૫ ડકારના બે જેટ વિમાનો છે. જે ૧૪,૪૦૦ રતલનો ધક્કો પેદા કરે છે એ ડકારના ૬૦૦ માઈલની ઝડપે ઊડે છે અને ૪૫,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ઊડી શકે છે. એની ૨૪ ૨૦૦૦ માઈલની છે. એમાં પાઈલોટ ઉપરાંત રેડિયો-

હાને કેટલી લશ્કરી મદદ ?

અમેરિકા	ભારતને*	પાકિસ્તાનને*
ઓફ ૮૬ સેન્ટર જેટ વિમાનો	૦	૧૦૦
ઓફ ૧૦૪		
૨૬૨ ફાઈટરો	૦	૫૦
બી-૫૭ બોમ્બરો	૦	૨૦
સી-૧૩૦ માલવાહક વિમાનો	૦	૪
સી ૧૧૯ માલવાહક	૨૫	૦
પેટન ટેન્કો	૦	૨૦૦
શેરમન ટેન્કો	૩૦	૦
મિસાઇલ		
હન્ટર જેટ		
ફાઈટરો	૧૫૦	૦
રેમપાયર બોમ્બરો	૧૦૦	૦
નાટ જેટ ફાઈટરો	૧૦૦	૦
કેનબેરા બોમ્બરો	૮૦	૫૦
તરવીરો એ તથા ચુલપર વિમાનો	૮	૦

સેન્ચુરિયન ટેન્ક	૧૨૦	૦
સ્કુઆર્ડ ટેન્ક	૮૦	૦

રેડિયો

ભમ-૨૧		
જેટ ફાઈટરો	૬	૦
ઇલ્યુશન માલવાહક વિમાનો	૨	૦
એ-તોનોવ	૧૪	૦

ફાઈલ

મિસાઇલ-૪		
જેટ ફાઈટર	૧૦૦	૦
એ એમ. એક્સ.		
-૧૩ ટેન્કો	૪૦	૦

* ભારતે ખર્ચીદીને વ્યાપારી ધોરણે મેળવેલી લશ્કરી સામગ્રી છે.

* પાકિસ્તાનને અમેરિકા પાસેથી હાનમાં મળેલી સામગ્રી છે

નેવીગેટર બોમ્બાર્ડીયર એમ બે જણા હોય છે. એ ૬૫ ફૂટ લાંબા, ૧૬ ફૂટ ઊંચા અને ૬૫ ફૂટની પાંખોના ફેલાવાવાળું છે. એમાં ચાર ૨૦ મીનીમીટરની તોપો અથવા આઠ ૫૦ કેલીબ્રની મશીનગન હોય છે. ઉપરાંત એમાંથી બોમ્બ ઝડપથી ફેંકી શકાય એવા રોટરી બોમ્બોડર હોય છે.

હરકયુલસ સી-૧૩૦ પ્રકારના માલવાહક વિમાનનો ઉપયોગ સૈનિકો અને શસ્ત્રસરંજામની હેરફેર માટે થાય છે. પાકિસ્તાને આ વિમાનનો ઉપયોગ આપણા પ્રદેશોમાં ઇનોસૈનિકો ઉતારવા માટે કર્યો છે. પ્રકારમાં નાની વિમાન પટ્ટી (૨૦૦૦ ફૂટની) પરથી ઊડી શકતા આ વિમાનમાં ચાર એલીરિન ટી ૫૬-એ-૧ ટ્રોગ્રાઇપ એંગ્લો છે અને એ એક મિનિટમાં ૨૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ચડી શકે છે. એની ઝડપ કલાકના ૩૩૦ માઇલની અને રેન્જ ૨૮૦૦ માઇલ છે. એમાં પાઇલોટ, કો-પાઇલોટ, નેવીગેટર અને રીસ્ટમ એંગ્લોનીયર એમ ચાર માણસનો દાવો રહે છે.

● પાકિસ્તાની વાયુસેના અને અમેરિકાની સરકારી સહાય નીચે મળેલા એમનાં વિવિધ લડાયક અને બોમ્બર વિમાનોના આ પરિચયથી દુસ્મનની તાકાતનો ખ્યાલ આવશે. બુદ્ધ હતવાની કોથી મોટી જરૂરિયાતો દુસ્મનની તાકાતની માહિતી અને આપણી તાકાત પરની અખૂટ શ્રદ્ધા છે. પરંતુ આવી શ્રદ્ધા શક્તિશાળી સાધનોના અભાવમાં ન ટકી શકે. ભારતના વિમાની-

એએ પોતાના શૌર્ય-પરાક્રમથી બતાવી આપ્યું છે કે આપણી પાસે દુસ્મનનો સામનો કરવા શક્તિશાળી સાધનો છે અને એના સંચાલકોને એમાં શ્રદ્ધા છે.

ભારતની વાયુસેના

ભારત પાસે કેનબેરા બોમ્બર વિમાનોની રકવોઝન અને હંટર લડાયક બોમ્બર વિમાનોની ૮૬૪ રકવોઝન છે, મીસીલર અને નેટ લડાયક વિમાનોની ૮ રકવોઝન છે અને કેનબેરા પીઆર-૫૭ પ્રકારનાં નિરક્ષણ વિમાનોની એક રકવોઝન છે.

આ ઉપરાંત માલવાહક વિમાનોની ૬૨૫થી ૫૬૪ રકવોઝન છે. વિવિધ પ્રકારના માલવાહક વિમાનોના નમૂના ભારત પાસે છે, જેમાં ફેરચાઇઝ ૯૧૧૯, ડમ્લાસ ૯૪૭, અન્ટોનોવ ૧૩, ઇલ્યુસીન ૧૪, વાઇકર વિસ્કોઉન્ડ ૭૨૩, અને ૭૩૦, ડી-ટેલીમેક ડી-એચ ૯૩, એટર અને ડી એચ સી ૫ ફેરીગ્રાઇડના સમાવેશ થાય છે.

આમાં અમેરિકા, બ્રિટન રશિયા અને કેનેડાના માલવાહક વિમાનો આપણી પાસે છે, આ ઉપરાંત ૫૫૫ કેટલાક જૂનાં લડાયક વિમાનો પણ આપણી પાસે છે. આમ, ભારત પાસે હાલમાં લડાયક અને બોમ્બર વિમાનોની ૨૫ રકવોઝન, ઉપરાંત પૂરતા પ્રમાણમાં માલવાહક વિમાનો છે.

● આમ, પાકિસ્તાન કરતાં ભારત વાયુ સેનામાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વધુ સમૃદ્ધ છે એમાં શંકા નથી.

ભારતીય બનાવટનાં 'નેટ' અને 'કેનબેરા' ની શ્રેષ્ઠતા ।

પાકિસ્તાન સામેના જંગમાં ભારતીય હવાઇ દળની કામગીરી સૌ કોઇની દાદ માગી લે છે જાન વિસ્તારમાં પાકિસ્તાને પેટન ટેન્કા સાથે પ્રયત્ન આક્રમણ કર્યું ત્યારે સુપરબોમ્બરની ૧ લીએ સંજ્ઞાના પાય વાગ્યા પછી ભારતીય હવાઇ દળને પહેલી જ વાર કામગીરી મોંપાઇ. ત્યારથી તો રોજ હવાઇ દળના વિમાનોએ પાકિસ્તાની હવાઇ દળનાં ઘાણીઓની અળર લઇ નાખે છે.

વિષયોત્તર : સુપરબોમ્બર-એક્ટોબર '૬૫]

અર્વાચીન મુદ્દામાં હવાઇદળ બુદ્ધ હતવામાં નિર્ણાયક ફાળો આપે છે. એમાં ફાઇટર અને બોમ્બર એક બીજાના પૂરક છે. બોમ્બરની અદ્યત્ન કામગીરી દેશના સરેશ્વર માટે એટલી જ મહત્વની છે, જેટલી ફાઇટરની દરમિયાન કામગીરી મહત્વની છે. પાકિસ્તાન પાસે અમેરિકાનાં અદ્યતન એફ-૧૦૪ અને સેનર જેટસ જેવા વિમાનો હોવા છતાં, ભારતીય હવાઇ દળનાં બોમ્બર પશ્ચિમ પાકિસ્તાનના ચક્રાવાટ,

સરગોધા, પેશાવર અને કોહાટના વિમાની મથકો પર સફળતાપૂર્વક હુમલાઓ કરી આવે છે તેનું સ્વરૂપ શું છે? ભારતીય બનાવટના નેટ વિમાનો અમેરિકાના એફ ૮૬ સેગર નેટસને આતંકીને દેશના અવકાશી વિસ્તારનું રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે છે? અલખત, વિમાનીઓની કુશળતા તો જવાબદાર છે જ, પરંતુ ભારતના ટેકનિશિયનોની કુશળતા પણ એમાં પૂરવાર થઈ છે.

નેટ વિમાનો એએ સો ટકા ભારતીય વિમાન છે. ઓરફીઅસ પાવર પ્લાન્ટ સહિત એના બધા જ વિભાગો બેંગ્લોરની ફેક્ટરીમાં બને છે. દુનિયાનું એ સૌથી હલકામાં હલકું વિમાન છે. અમેરિકાના સેપર વિમાન કરતા એની ઝડપ વધારે છે. વળી, અમેરિકાના એફ-૧૦૪ વિમાનો ૪૦,૦૦૦ ફૂટથી ઓછી ઊંચાઈએ જાડે તો નેટની ઝડપ એના કરતા બહુ ઓછી નથી. એફ. ૮૬ સેગર-નેટ વિમાનની જેમ એમાં સાઈડ વાર્ધન્ડર મિસાઇલ્સની ભેગચાળ નથી.

ભારતીય હવાઈ દળના 'કેનબરા' બોમ્બરો ખૂબ જ ચોક્કસાપૂર્વક કામગીરી બજાવે છે. આ બોમ્બરો પાકિસ્તાનનાં બી-૫૭ બોમ્બરોથી ખાસ અલગ પડતા નથી. હકીકતમાં બી-૫૭ એ અમેરિકાના કેનબરા

વિમાનો જ કહી શકાય.

પાકિસ્તાનના બોમ્બરોમાં 'Rotating Bomb-ber'ની જે અનુદ્રુજતા છે તે આપણા બોમ્બરોમાં નથી. પરંતુ, તેથી કંઈ ઝાઝો ફરક પડતો નથી. એથી ઊલટું, આપણા બોમ્બરો અન્ય કેટલીક બાબતોમાં દુસ્મનોના બોમ્બરોથી ચંદિયાતા છે. એમાં ઇનેક્ટ્રોનિક સાધનોના એવી વ્યવસ્થા છે કે જેથી લઈવાકને ચોક્કસ રીતે તાક્યા વિના બોમ્બ ફેંકી શકે છે. અંગ્રેજીમાં એને Blind Bombing કહે છે.

રાત્રે હુમલો કરવા માટે કેનબરા એ ઉત્તમ બોમ્બર ગણાય છે. એની વિશિષ્ટ પ્રકારની તાકવાની વ્યવસ્થાને કારણે તે દુસ્મનોના પ્રદેશમાં જાડે સુધી જઈ શકે એમ છે. અને જમીન પરથી દુસ્મનોના તોપમાર્ગની રેન્જની વધુ ઊંચાઈએ ઊડીને પોતાનું મિશન પાર પાડી શકે છે આ પરથી ભેષ શકારો કે આપણા બોમ્બરોનો પીછો પકડવાનો પાકિસ્તાનનો દાવો કેવળ પાકળ છે. પાકિસ્તાનનું કેમ ફાઇટર કેનબરાનો પીછો પકડી શકે એમ નથી. અમેરિકાએ પાકિસ્તાનને આપેલા એફ-૮૬ અને એફ. ૧૦૪ વિમાનો દિવસના જ ફાઇટરો છે કેનબરાની ઝડપ પ્રમાણમાં સારી છે, અને વિશાળ પ્રદેશ પર કામગીરી બજાવી શકે એમ છે. હકીકતમાં પાકિસ્તાનના બધા જ મહત્વના વિમાની મથકો પર કેનબરાથી હુમલો થઈ શકે એમ છે.

પાકિસ્તાનની સૈન્યશક્તિ

લંકનના સ્ટ્રેટેજિક સ્ટડીઝ ઇન્ટીટ્યુટ મુજબ ૧૯૬૪-૬૫ના વર્ષની પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાતનો અંદાજ નીચે મુજબ હતો.

લશ્કરી આઈડિવિઝનો જેમાં ૨ સ્વતંત્ર મિસેઝો, ૧ એર ડિફેન્સ મિસેઝ, એક બખ્તરીઆ ડિવિઝન, (અને એવા પીછા ડિવિઝન સ્વયંબાવી વિચારણા ચાલતી હતી.) એક સ્વતંત્ર બખ્તરીઆ બટલ, વગા ૨૦,૦૦૦ ની આઝાદ કાશ્મીરી સેના, તથા ૨૫,૦૦૦નું સરહદનું દળ, ૧૦,૦૦૦ની યશિમી પાકિસ્તાનની

રેન્જર્સ, ૧૦,૦૦૦ માણુઓનું પૂર્વ પાકિસ્તાની રાષ્ટ્રલ બટલ. પાકિસ્તાન પાસે ચાલુ હાલમાં ૬૦૦ ટેંકો છે. જેમાં પેટન, તથા 'ચેફી' (એટને હળવી ટેંકો) તથા શેરમાન ટેંકો વગેરે આવી ભવ છે.

હવાઈ દળ

● પાકિસ્તાનનું હવાઈ દળ : એમાં તમામ વિમાનો અને રાઓ અમેરિકન બનાવટના છે.

એફ ૧૦૪-એ વાળુ એક સ્ટાર ફાઇટર સર્વોચ્ચ (આ ઉપરાંત યુ. એસ.ની મદદથી પાકિસ્તાન ખીજુ)

[પાન ૬૦ ઉપર]

ભારત અને પાકિસ્તાનનો તુલનાત્મક વિકાસ

	યુનિટ	ભારત	પાકિસ્તાન
૧ વિસ્તાર	હજાર ચો. કી. મી.	૩,૨૬૦	૮૪૭
૨ વસતિ (૧૯૬૨ની મધ્યમાં)	દસ લાખમાં	૪૪૮.૪	૯૬.૬
૩ અક્ષરજ્ઞાન	એક દર વસતિના % માં	૨૪.૦	૧૫.૫
૪ માયાદીઠ ખેડાણ/ભૂમિ	હેક્ટરમાં	૦.૩૪	૦.૨૬
૫ રોજની માયાદીઠ ખોરાક	કેલરીમાં	૨,૦૪૦	૧,૬૮૦
પુરવડો			
૬ રોજની માયાદીઠ બળતણ	વર્ષ દહાડે કી. ગ્રા.	૧૬૧	૭૫
-વપરાશ (ઊંચસાના ૨૫માં)			
૭ માયાદીઠ કુલ સ્ટીલની વપરાશ	વર્ષ દહાડે કી. ગ્રા.	૧૪	૭
૮ માયાદીઠ વાર્ષિક સિનેમામાં હાજરી		૩.૨	૦.૮
૯ મોટર વાહનની સંખ્યા	૧૦,૦૦૦ની વસતિ દીઠ	૧૩	૬
૧૦ ટેલીફોનની સંખ્યા	હિપર મુજબ	૧૩	૬
૧૧ રેડીઓની/સંખ્યા	"	૬૮	૪૧
૧૨ ડોક્ટરોની સંખ્યા	હજારમાં	૭૭.૮	૧૫.૦
૧૩ નર્સોની સંખ્યા	"	૩૨.૨	૩.૨
૧૪ હોસ્પિ-પથારીઓ	"	૨૦૨.૦	૩૩.૦
૧૫ ૧૯૬૨નું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન આંક ૧૯૫૮નો બેઝ-૧૦૦		૧૩૮	૧૪૪
૧૬ ૧૯૬૧-૬૨ કૃષિઉત્પાદન આંક ૧૯૫૨-૫૩/			
	૪૬-૫૭-૧૦૦	૧૨૧	૧૧૫
૧૭ વપરાશી મીલોનો ભાવાક			
૧૯૫૮ થી ૧૯૬૩	% વધારો	૧૧.૦	૮.૫
૧૮ ૧૯૬૩નું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન			
(એ) આંક	હજાર મેટ્રિક ટનમાં	૨,૧૬૦	૨૪૮
(બી) ડાટન ધાર્ન	લાખ કી. ગ્રા.	૮,૬૨૮	૨,૧૨૨
(સી) સોડાએશ	હજાર મેટ્રિક ટન	૨૬૭	૩૨
(ડી) સલ્ફ્યુરિક એસિડ	હિપર મુજબ	૫૬૮	૧૯
(ઇ) સિમેન્ટ	"	૬,૦૬૦	૧,૫૦૦
(એફ) વીજળીક શક્તિ	કરોડ કી. વોટ	૨,૪૮૪	૨૦૮
(જી) પેટ્રોલિયમ પેદાશ	કરોડ લિટર્સ	૭૬૫	૧૮૭
૧૯ ચાણ દ્રોષ (૧૯૬૨-૬૩), હજારની સંખ્યામાં		૧૭૭	૨૬

[હિપરના આંકડા જે છેક છેવટના મળ્યા તે લીધા છે.]

આર્થિક ને ૨૮.૪ ટકા પ્રમાણે અને માથા દીઠ આવકનું પ્રમાણ ને ૧૨,૯ ટકા મુજબ વધુ હોય, તો ભારતમાં અનુક્રમે ૨૩ ટકા અને ૧૧ ટકા ત્રીજી યોજનાને અંતે વધવાની અણગમત છે.

યુ. એસ. ની તાબેતરની મદદ વિષે થોડો અસહ્ય પેદા થવાથી પાકિસ્તાન માટે બહારની મદદ ઉપર ઘણો બધો આધાર રાખવામાં જોખમ છે,

ને કે મશીન કલ બનાવવાનો એક પ્લાટ (ઉદ્યોગ) કરાચી પાસે નંખાઈ રહ્યો છે, અને બીજો પૂર્વ બંગાળમાં હાથ ઉપર લેવાવાનો સંભવ

છે. વધારામાં, ત્યાંની (પાકી-ની) સરકાર બીજા બે મોટા કારખાના એક મિકેનીકલ અને બીજું ઇલેક્ટ્રીકલ કારખાનું સ્થાપવાનું વિચારે છે.

આબની પરિસ્થિતિ મુજબ પાકિસ્તાનની ત્રીજી યોજનામાં રૂ. ૧૫૦૦ કરોડની વિદેશી સહાયની જરૂર પડશે. પી. એલ. ૪૮૦ હેક્ટર મળતી મદદ તો જુદી જ. એકંદર યોજનાનો અંદાજ ખર્ચ રૂ. ૫૨૦૦ કરોડનો છે, મતલબ કે યોજનાના કલ ખર્ચના આશરે ૩૦ ટકા વિદેશી સહાય રૂપે મેળવવાના રહેશે.

ત્યાંની, સરકાર ખાનગી સાહસો ઉપર ઔદ્યોગિક વિકાસનો જે આધાર રાખે છે તે વિશે ચંકા સેવાય છે. બીજી યોજના દરમ્યાન ઉદ્યોગમાં ખાનગી મૂકીના યોગ્ય સારુ એકંદર યોજનાના ૭૪ ટકા જેટલો અવકાશ હોતો, અને ત્રીજી યોજનામાં એ છેવટે ૬૪ ટકા જેટલો થવા જાય એમ છે.

ભારતમાં ત્રીજી યોજના દરમ્યાન એ પ્રમાણ ૫૦-૫૦ મુજબ હશે, ને થોડી યોજનામાં જાહેર વિભાગ માટે ૫૩ ટકા ને ખાનગી વિભાગ માટે ૪૭ ટકાનું પ્રમાણ વિચારાયું છે.

(‘૨૦૨૨સમેન’ના આધારે)

૧૯૪૭-૧૯૬૫ : આક્રમણની સમાનતા

સ્થાનિક કાશ્મીરી વસ્તી પ્રત્યે મૈત્રી દાખવી તેમના મન જીતી લેવા અને છતાં જો સહકાર ન આપે તો તેને બચાવી કચરી એવી સૂચના આ વખતે ધૂસણખોરોને આપવામાં આવેલી, એ એકમાત્ર તફાવત સિવાય, પાકિસ્તાને ૧૯૬૫ માં છૂપા વેશે કાશ્મીરમાં કરેલું આક્રમણ બીજી બંધી રીતે ૧૯૪૭ માં કરેલા આક્રમણ જેવું જ છે. આમાં પોતાનો કોઈ હાથ નથી એવો પાકિસ્તાન સરકારનો-ધનકાર પણ એ જ પુરાણી-રહ્યો છે. પાકિસ્તાનના વિદેશમંત્રી સર અફઝલ હાક ખાને ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ ના રોજ યુનેના મહામંત્રીને પાઠવેલા પત્રમાં “હલેવાતા ધૂસણખોરોને સહાય આપનારો અગર તો આક્રમણનું કોઈ-કૃત્ય કર્યું” હોવાનો “ભારતપૂર્વક ધનકાર કર્યો હતો” આને જનાય એ.એ.જુદો પણ પોતાને કોઈ માહિતી નહોવાનું જાહેર કરીને અને “આક્રમણની બંધાવટારીનો ધનકાર કરીને પોતાના પુરોગામીને જ

અનુસર્યા છે. પાકિસ્તાનના અન્ય નેતાઓ અને પાકિસ્તાની અખબારો અને રેડિયોએ પણ તેમાં સૂર પુરવ્યો છે. પરંતુ વિચના અખબારોએ અને તરતય નિરીક્ષકોએ ન્યારે સત્ય સૌથી કાઢ્યું ત્યારે જ સર અફઝલ હાક ખાને આક્રમણ પછી મહિનાઓ બાદ યુનેના કાશ્મીર અંગેના ચર્ચના સમયોને જણ્યું કરી; “એ સમયે પાકિસ્તાની લશ્કરની તથા ક્ષિત્રો કાશ્મીરમાં હતી.”

● આજે પણ એમ જ જાન્યું છે, એક પખવાડિયા સુધીના ભેરદાર ધનકારો પછી પાકિસ્તાની પ્રમુખે પાકિસ્તાની દળો સડોવાયા હોવાનું સ્વીકાર્યું છે.

પૂર્વ તૈયારીના પુરાવા

૧૯૪૭ માં, કાશ્મીરમાં આક્રમણે એક ૨૨ મી એક્રોગરથી સર પ્રથમ ગયું હતું અને તે કાશ્મિરના લશ્કરીઓ કે મૂકીલર હુડાઓએ નહોતું કર્યું; પરંતુ એ વખતના ગવર્નર જનરલ મહમદઅલી ઝીણાના

હુકમથી 'યધુ' હતું. આ વખતે પણ વિવાસપાત્ર પુરાવા પરથી જણાય છે કે હાલના સરસબ આક્રમણ-ખોરાનો રોજોરોનાં મોઢલવાની ચક્રવર્તી પણ પાક. પ્રમુખ અયુમે પોતે કરી હતી. શક. કબજા હોળનાં કાસ્તીરના પૂતળા-પ્રમુખ અબ્દુલ હમીદખાને ગઈ તા. ૫ મી જન-સુઆરીની પ્રમુખ અયુળ સાથેની પોતાની મુલાકાત બાદ જાહેર કર્યું હતું કે "કાસ્તીરને મુક્ત કરવા માટે અયુળ વધુ કડક મગલાં લેશે તેની મને ફરીથી ખાતરી થઈ છે." એટલા બાધા પર હુમલાઓ કરવા માટેની તૈયારી અને પાકિસ્તાનમાં વ્યાપક ઉ-માદ જગાવવાની પદ્ધતિ આ વખતે પણ મહદંશે સરખી જ છે. પરંતુ આ વખતે એ વધુ જોરદાર છે.

પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં સુરી ખાતે પાકિસ્તાનની ૧૨ મી ઇન્ફન્ટ્રી ડિવિઝનના જનરલ ઓફિસર કમાન્ડિંગ લેફ. જનરલ અખ્તર હુસેન મલિકના સંચાલન હેઠળ "ઓપરેશન બ્રાહ્મવટર" તરીકે ઓળખાવાતા જંગ માટે, ઘુસલુખોરોને ધનિષ્ઠ તાલીમ આપવા માટે ખાસ સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ કામમાં પોતે અંગત રસ લે છે એમ દર્શાવવા માટે, પ્રમુખ અયુમે જુલાઈના બીજા સપ્તાહમાં, તેમને ભેટ સંબોધ્યા હતા અને તેમને, કાસ્તીરમાં ચૂંચવાડો અને અધાધૂધી ફેલાવવાની, તેમની કામગીરી સમજાવી હતી. સરસબ ફોના કમિયારીઓને છાપામાર યુદ્ધમાં વધુ ધનિષ્ઠ તાલીમ આપવા માટે આ વર્ષની શરૂઆતથી જ જોરદાર તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ થી સંખ્યાબંધ પાકિસ્તાની અધિકારીઓ ગેરીલા પદ્ધતિની ચીની લશ્કરી અધિકારીઓ પાસેથી તાલીમ લઈ રહ્યા હતા.

મે ૧૯૬૫ મુધીમાં, સક્રિય યુદ્ધ માટેની ગોઠવણીને અંતિમ સ્વરૂપ અપાઈ ગયું હતું. મે ૧૯૬૫ માં પાકિસ્તાની લશ્કરનાં સરસેનાપતિ જનરલ મહમદ મુસાએ યુદ્ધવિરામ હરીજ પાસેના સરહદી વિસ્તારોની એ વાર મુલાકાત લીધી હતી. ૩૦ મી મેની બીજી મુલાકાત વખતે તેમની સાથે તેમના ભૂતકાલક નિયો-જનને લગતા અધિકારીઓ પણ હતા. તેઓ સંખ્યાબંધ કિદા કમાન્ડરોને મળ્યા હતા અને

પાકિસ્તાની સૈનિકોની મુદ્દ અંગેની તૈયારીઓ સંબંધમાં ચર્ચાવિચારણા કરી હતી. જનરલ મુસાને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે કોઈ પણ કટોકટીને, પહેલેથી જળવા માટેનાં તમામ પગલાં લેવાઈ ગયાં છે.

એંગ્રોટાળાદમાં, ૨૬મી મેએ મળેલી એક મેકકમં, બંગ્લોડેશ પ્રતિનિધિ સંચાલન કરવા માટે ૧૦ સબોગોની પગલા સમિતિ રચવામાં આવી હતી. મુખલિદ ફળની ચાકિસ્તાની લશ્કરના અત્યંત ભાગ-તરીકે રૂચના કરતાં એક વટેહુકમ તા. ૮ મી જૂન ૧૯૬૫ ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. આ વટેહુકમને પાકિસ્તાનની એસેમ્બલીએ ૨૧ મી જૂને મંજૂરો આપી હતી અને ફળ સંખ્યા ૧,૫૦,૦૦૦ ની નક્કી કરવામાં આવી હતી.

● કમ્પના રચના સરહદ-વિવાદનાં શાંતિમય

નિરાકરણ માટેની વાટાઘાટો એક બાજુ ચાલતી હતી ત્યારે, મેના ત્રીજા સપ્તાહમાં, કાસ્તીરમાં આક્રમણ કરવાની ચોખ્ખાની આખરી વિગતો પણ ધકાઈ રહી હતી. આની સાથેસાથ જ, ભાસ્ત સામે યુદ્ધ કરવાની તરફેણમાં જનમત ફેળવવા માટે સમગ્ર પાકિસ્તાનમાં પ્રબળપણે ધોરણે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દેવામાં આવી હતી.

૧. એક કહેવાતી 'કાસ્તીર મુક્તિ ચળવળ' શરૂ કરવામાં આવી.

૨. મલિક રમેઝુલ જેવા આદિવાસી નેતાઓ પાસે "છાપામાર યુદ્ધ કરીશું" એવી પ્રમજી અપાવવી શરૂ થઈ.

૩. લોકોને ટોડા મેળવવા માટે પાકિસ્તાની અધિકારીઓએ વિરોધ દિન બિજાઓ.

૪. મે મહિનામાં પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં પ્રાંતીય સભ્યની ચૂંટણીની પ્રેરણા વખતે, હાલત સામે જેહાદ ઉપાડવા પ્રલેચનપ્રચાર કરાયો હતો અને જમાત-એ-મુલહિદ કામ કરતી થઈ હતી.

૫. એ જ ઉદ્દેશથી મજલિસ-એ-તાહાર-એ-પાકિસ્તાને ૨૧ મી મેએ દેશભરમાં "જેહાદ દિન" પાડ્યો હતો. અને પછી તુરંત જ એ દિવસ બાદ વિરોધ પામ્યો હતો.

૬. એપ્રિલમાં "પ્રમુખને મુખલિદનિધિ" શરૂ કરાયો હતો અને નેશનલ બેન્ક ઓફ પાકિસ્તાને અને યુનાઇટેડ બેન્ક, મુખલિદો માટે ચોટો ફાલો આપ્યો હતો.

ધૂસણખોરાનું આઈ “દબો”માં સંગઠન કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરેક દળ ૧૧૦ સૈનિકોની એક એવી ૬ કંપનીઓમાં વહેંચી નાખાયું હતું અને તેનો સેનાપતિ મેજરના દરજ્જાનો પાકિસ્તાની લશ્કરનો નિયમિત અધિકારી હતો. દરેક કંપનીમાં ત્રણ નોન કમિશન્ડ ઓફિસર અને રેશિયલ સર્વિસ મૂખના ૧૯ પારા બલ્લો હતા. ધૂસણખોરાને પૂલો ઉડાવી દેવા, સંદેશવ્યવહાર તોડી પાડવા, ભારતીય લશ્કરના પળાવિયાઓ, વડા મથકો, પ્રવચનો સંગ્રહ, પોલીસ મથકો અને અન્ય સહજવના મથકો ઉપર હુમલો કરવા અને સૈનિકો, મુલકી અધિકારીઓ અને નેતાઓની ખુવારી કરવાની કામગીરી સોંપાઈ હતી. ધૂસણખોરાએ શીનગર, કારગીલ અને તીથવાલમાં પસંદ કરેલા લઘુ સ્થાનો મુખ્યત્વે કરીને લશ્કરો હતા અને કાશ્મીરમાંના યુનેના મુખ્ય લશ્કરી નિરીક્ષક જનરલ નિઝમેએ પથુ કબ્જુ છે કે “સારા એવા મોટા પ્રમાણમાં” સશસ્ત્ર પાકિસ્તાનીઓએ સુહૃદવિરામ હરોળ ઓળંગી હતી.

આ વખતની ધૂસણખોરાના મુખ્ય લક્ષ્યસ્થાનો લશ્કરી હોવા છતાં, ધૂસણખોરાએ ૧૯૪૭ માં કબ્જું હતું તેમ ખેદામ લૂંટ ચલાવી; આગો લગાડી અને નિઃશસ્ત્ર નાગરિકો પર ગેળીગાર કર્યા હતા આ માટે ફોટોગ્રાફિક પુરાવા પથુ છે એસોસિયેટેડ પ્રેસના એક અમેરિકી ફોટોગ્રાફર ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ માં કાશ્મીરના એક ઘાગ પર ઉડ્ડયન કબ્જું હતું અને જણાવ્યું હતું કે તેણે ૨૦ જેટલા ગામડા લોકો બળતા જોયા હતાં. કાશ્મીર ખીણમાં ત્રાસ ફેલાવતા અને શીનગર તરફ આગળ વધતા મુસ્લિમ ધૂસણખોરાએ જ ૧૦ માર્ચે લાંબા અને ૧૦ માર્ચે પહેળા વિસ્તારમાંનાં આ ગામડા સળગાવ્યા હતા. રોબર્ટ દરખુલનો ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૯૪૭ ના “ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ”માંનો અહેવાલ, નીચે પ્રમાણે વાચવા મળે છે:

“બારામુલ્લા, ભારત, ૧૦ નવેમ્બર, (૧૯૪૭)

“આગળ વધતા ભારતીય લશ્કરને જોઈને લયભીત થઈ, તાપકાવાળાઓ શુક્રવારની મધરાતે નાસ્તી છૂટ્યા તે પહેલાં, શહેરની સંપત્તિ અને યુવાન સ્ત્રીઓ લૂંટાઈ

ગઈ છે. ખચી મળેલા રહેવાસીઓનો અંદાજ છે ૩ ૪ હુરોપિયનો અને એક નિજી સ્વિટ્ઝર લશ્કરી અધિકારી કર્નલ ડાર્ક અને તેમની સગર્સા પત્ની સહિત ૩,૦૦૦ નાગરિકોની કલ્થેઆમ કરવામાં આવી હતી.”

● આ વખતે પથુ પાકિસ્તાની હવાઈ દબો મજિદમાં નમાઝ પઢાતી હતી ત્યારે જ મરિજદ પર કરેલો હવાઇ હુમલો, એટલો જ પાસવી લેખી શકાય તેવો છે.

સરકારી અર્થે મુસ્લિમ નાગરિકોનાં બલિદાન

૧૯૪૭માં કાશ્મીરની પ્રજા કાશ્મીરની રક્ષા માટે બહાદુરીપૂર્વક આગળ આવી હતી. રોબર્ટ દરખુલના નવેમ્બર ૧૯૪૭ ના અહેવાલમાંથી તેનો દાખલો મળશે:

“બારામુલ્લામાં ત્યાના લોકોએ મને કહ્યું કે એક યુવાન મુસ્લિમ ફુકાનદારે, ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને પોતાનો માર્ગ નહોતો ત્યજવા માટે, પોતાનું બલિદાન આપી દીધું હતું. કોન્વેન્ટ દીવાલોની લગભગ છાયામાં જ તે યહીદ થયો હતો અને નિપ્તાવાન કાશ્મીરીઓની સ્મૃતિમાં તે ઝડપથી સતત રચાન મેળવી ગયો છે.

‘ગામના લોકોએ કહેવી વાતો અનુસાર આ થીર મજબૂલ સેરવાણી રોબિનહુડ જેવો હોયો જોઈએ, ભારે કરવેરા ભરી શકતા ન હોય તેવા ગ્રામજનોની વફારે ધાતો, પોલીસ ચારતી હોય ત્યારે તેમનો પક્ષ લઈને સામનો કરતો કે ખીણ મુશ્કેલીઓ સામે લોકોની પ્રતિકારશક્તિ બતાવતો.”

—આ વખતે શીનગરની બાજુના ગામના એક મુસ્લિમ મુસ્લિમે જ શીનગરથી થોડા માઇલ દૂર ધૂસણખોરાની હિલચાલ અંગેની કાશ્મીર પોલીસને સૌ પ્રથમ માહિતી આપી હતી.

● કાશ્મીરની પ્રજા પોતાની માઓમની રક્ષા અર્થે અને સરકારને ટોકા આપવા કટિબદ્ધ મઠ હોવાના સંજ્ઞાબદ્ધ અહેવાલો વાચકોએ અખળારોમાં વાંચ્યા હશે. કાશ્મીરમાં હાલ ચાલી રહેલા હુકુમ નાટકનું આ એક હૃદયગમ પાત્ર છે આ પાત્ર જ પાકિસ્તાનની સાસરો, પોતાની પ્રજાની બાજુથી અજણ રાખવા આદુર છે અને એ છુપાવીને જ, તેમને ભારત સામેના યુદ્ધના ઉન્માદમાં તાણી નય છે.

[પ્રેસ પત્રિકા]

સલામતી સમિતિમાં ઠાસમીર :

૧૯૪૭ના ઓક્ટોબરની ૨૬મી તારીખે ઠાસમીરના મહારાજાએ જોડાણપત્રનું ઉપર સહી કરી ને ભારતનાં ગવર્નર જનરલે તેને સ્વીકાર કર્યો એટલે (અખંડ) ભારતનાં એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે ઠાસમીરનું રક્ષણ કરવાની ફરજ ભારત સરકારની થઈ, ઓક્ટોબરની ૨૭મી ના રોજ સવારમાં ભારતીય લશ્કરી દળોને ઠાસમીરમાં હુસેલા કુમલાખોરોને હાંકી કાઢવા સારું શ્રીનગર ખાતે વિમાનમાં પહોંચાડવામાં આવ્યા ત્યારે પાકિસ્તાનમાં એનો જખરો પ્રત્યાધાત પડ્યો, જનાબ ઝીણા આ ઠાસમીરી જાતે નિહાળવા કરાંચીથી લાહોર ખાતે ઊપડ્યા હતા. એમને કુમલાખોરાની શ્રીનગર તરફ થતી ઝડપી કૂચ જોવાના પશુ મનોરથ હતા. પરંતુ, પરિણામ જોતાં એ ધણી નિરાશ થયા હતા. એથી એમણે જખરી નિરાશમાં આવીને એમના લશ્કરી દળોના વડા જનરલ ડલાસ ગ્રેસીને ઠાસમીરમાં લશ્કર મોકલવાનો કુકમ કર્યો. જનરલ લશ્કરના વડા હોવાથી એની તુટિઓથી પૂરો માહિતગાર હતા; એ જાણના હતા કે લશ્કર હજુ અધવરિયત હતું, એ પૂરું સાધનસજ્જ પશુ નહોતું; એટલે જનાબ ઝીણાની સચવાનો અચલ, માર્શલ ઓશિન્લેકની સંમતિ વિના, કરવા તૈયાર ન થયા; કેમકે માર્શલ ઓશિન્લેક દિલ્હીસ્તાનના લશ્કરના સાગના થતાં સુધી સુપ્રીમ કમાન્ડરના હોદ્દે હતા. જનરલ ગ્રેસીની ખસ વિનંતિને માન આપીને ઓશિન્લેક વિમાનમાં લાહોર પહોંચ્યા અને જ. ઝીણાને એમનો કુકમ પાછો ખેંચવા સમજવવામાં સફળ નીવડ્યા.

લોર્ડ મોઉન્ટબેટન સાથે મંત્રણા

એટલે જ. ઝીણાએ રાજદ્વારી મંત્રણાઓ આરંભી અને લોર્ડ મોઉન્ટબેટન તેમજ વડાપ્રધાન શ્રી નહેરુને પરિચિત ઉપર ચર્ચા કરવા સારું લાહોર આવવા નિમંત્ર્યા. ખરાબ તબિયતને કારણે પંડિત નહેરુ ન

જઈ શક્યા, પરંતુ લોર્ડ મોઉન્ટબેટન એકલા લાહોર પહોંચ્યા અને નવેમ્બરની ૧લી તારીખે જ. ઝીણા સાથે તેમની લાંબી મંત્રણા લાહોર ખાતે થઈ.

જ. ઝીણાએ ત્રણ મુદ્દાવાળી દરખાસ્ત રજૂ કરી : (૧) યુદ્ધવિરામ, (૨) ભારતીય સંઘના લશ્કરી દળો તથા તાલકાવાળાઓને પાછાં ખેંચી લેવા, તથા (૩) જે ગવર્નર જનરલોના સંયુક્ત આશ્રયે લોકમત લેવો. લોર્ડ મોઉન્ટબેટને પોતાની કેમિનેટને પૂછ્યા સિવાય આ દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરવાની પોતાની બંધારણીય અશક્તિ દર્શાવી.

જાજ મુલાકાત વેળાએ લોર્ડ મોઉન્ટબેટને કુનાઇટેડ નેશન્સના આશ્રયે લોકમત લેવાનું સૂચવેલું પરંતુ છ-હાએ તરતજ એ વાત નકારી કાઢી હતી.

ફરજિયાત પાક તાલકાવાળાઓને હાંકી કાઢવામાં રાહામેલા આપણા લશ્કરને પાકિસ્તાને કુમલાખોરોને સહી, દારૂગોળા અને દોરવણી આપી હોવાના સ્પષ્ટ પુરાવા મળ્યા હતા. ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરી ૧૩મીના અંકમાં પ્રગટ થયેલા અહેવાલે અને કુમલાખોરા સાથે ‘સ્વયંસેવક’ તરીકે કામ કરનાર અમેરિકન એર-ફોર્સના સાઈન્ટિફિક હેલ્પર પશુ આનું સમર્થન કર્યું છે. મામલોતના ખાને કુમલાખોરોને લગાઈ કરવા પોતે આપેલા રૂ. ૬૮,૦૦૦ ની ઉધરાણી પશુ પાકિસ્તાન પાસે કરેલી.

સલામતી સમિતિમાં

આમ, પાકિસ્તાન આ કુમલાખોરોને સીધી મદદ કરતું હોવાથી ભારત પાસે જે જ માર્ગ ખુલ્લા રહેતા હતા : (૧) કુમલાખોરોને લડવા માટે મથક પૂરો પાડતાં પાકિસ્તાનના પ્રદેશ સુધી મુદ્દ લઈ જવું અર્થવા (૨) પાકિસ્તાનને ખામ કરવાનું બંધ કરવા સમજવવું. બીજા માર્ગે માટે શ્રી. નહેરુના તમામ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા પછી આપણે નવું પગલું લઈ :

● ૧૯૪૮ ના જન-યુઆરીની પહેલી તારીખે ભારતે યુનો. ચાર્ટરના ચેપ્ટર ૬ મુજબ સલામતી સમિતિ સમક્ષ વિધિસર ફરિયાદ રજૂ કરી; કેમકે પાકિસ્તાન સાથે સીધી અથડામણ જિંબી કરવાની ભારતની ઇચ્છા નહોતી.

આમ, જ્યારે ભારત સલામતી સમિતિ સમક્ષ ફરિયાદ લઈ ગયું એટલે પરિસ્થિતિનો ઉકેલ આણવા ભારતે જે પાકિસ્તાન સાથે સીધી દરખાસ્તો તેમજ ઓફર ચૂકેલી તેનો સ્વાભાવિક અંત આવી ગયો.

ભારત સરકારે સલામતી સમિતિ સમક્ષ જે ફરિયાદ કરેલી તેમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી—

“હુમલાખોરને ભારતની ભૂમિમાંથી હાંકી કાઢવાના હિદેશથી તથા ખોળ નવા હુમલાઓ થતા અટકાવવાના હિદેશથી, ભારતીય હથોળે પાકિસ્તાનની ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાની ફેરજ પડેલી; આજ રીતે હુમલાખોરોને મદદો વાપરતાં અટકાવી શકાય, અને તેમના પુરવઠાના સાધનો પથુ બંધ કરી શકાય, તેમજ પાકિસ્તાનમાંથી એમનો વધુ મળજીત થતો પગ પથુ રોકી શકાય. હુમલાખોરોને પાકિસ્તાનમાંથી જરૂરી બધી જ સહાય મળી રહી છે, જે ભારત વિરુદ્ધ આક્રમણનું ફૂલ ફરે છે, તેથી હરીને

● આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે પાકિસ્તાન પ્રદેશમાં પોતાનાં લશ્કરો મોકલીને હુમલાખોરોનો સફળ પ્રયાસો કરવાનો ભારત સરકારને અધિકાર છે; છતાં આવા પગલાથી પાકિસ્તાન સાથે લશ્કરી અથડામણ થવાનો સંભવ છે. આથી, ભારત સરકાર હમેશાં યુનાઈટેડ નેશન્સના ચાર્ટરને વફાદાર રહેતા મામતી હોવાથી—તે યુનો, ચાર્ટરની ઉપથી કલમની જોગવાઈ અનુસાર સલામતી સમિતિ સમક્ષ પરિસ્થિતિની ફક્ત રજૂઆત જ કરવા માગે છે, પાકિસ્તાન સરકાર પાસેથી કાઉન્સિલ મારફત નીચેના મુદ્દાઓના પાલનની આજ્ઞા રાખે છે —

(૧) જરૂર અને કાશ્મીર રાજ્ય પર ચડાઈ કરવામાં પોતાના નાગરિક કે લશ્કરી અધિકારીઓ સીધા ભાગ લેતા હોય કે એવા પ્રકારની કોઈ મદદ કરતા હોય તો પાકિસ્તાને તેમને અટકાવવા.

(૨) જરૂર—કાશ્મીર રાજ્ય પરની હડાઈમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાની પાકિસ્તાની વતનીઓને મનાઈ કરવી.

(૩) વળી, કાશ્મીર વિરુદ્ધ હુમલા કરવા માટે પાકિસ્તાને પોતાના પ્રદેશનો ઉપયોગ કરવા ચડાઈ કરનારાઓને મનાઈ કરમાવવી.

(અ) લશ્કરી કે અન્ય પુરવઠો બંધ કરવો.

(ક) ચાલુ સંઘર્ષનો અંત આણવા જે કોઈ સહાય મળતી હોય તે બંધ કરવી.

પાકિસ્તાન : આઈમજીની જયાખરાનીનો ઈન્કાર

સલામતી સમિતિએ જ્યારે આ બાબતની વિચારણા હાથ ધરી ત્યારે પાકિસ્તાને જરૂર અને કાશ્મીરની ચડાઈમાં કોઈ પણ હાથ હોવાનો સદતર વિરોધ કર્યો. ત્યાર બાદ પાકિસ્તાનના વિદેશમંત્રી સર મહમદ અશ્ફાખાને સલામતી સમિતિમાં આવો ધરાવ ઇન્કાર કર્યો.

● ૧૯૪૮ના જન-યુ. ની ૧૭ મી તારીખે સલામતી સમિતિએ એક ઠરાવ કરીને ભારત અને પાકિસ્તાન પાસે તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો. એમાં પરિસ્થિતિ વધુસે તેવું કશું વ ન કરવા બે દેશોને જણાવાયું.

—સલામતી સમિતિના સભ્યો ગુણદોષની પરવા કર્યા વગર સત્તાના રાજકારણમાં પડી ગયા. એમણે એપ્રિલની ૧૭ મીએ એક ઠરાવ દ્વારા પાંચ સભ્યોના બનેલા ‘પાક-ભારત યુનો પૃથ્વી’ ની રચના કરી તેને અંત્યેશ્વીરી તરીકે કામ કરવા જણાવ્યું.

● આ ઠરાવમાં ફરિયાદી ભારતને યુનેસ્કોના સમાન ગણાવ્યું હોઈ ભારતના પ્રતિનિધિ શ્રી. આયર્સે ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. આમ છતાં ઠરાવ પસાર થયો. મેની ૭ મીએ પૃથ્વી નીચું.

કમીશન કરાંચીમાં

૧૯૪૮ ના જુલાઈ ૫ મીના રોજ જ્યારે ‘કમિશન કરાંચી ખાતે બેઠક’ ત્યારે એમને “પ્રથમ ધડાકો”

નેવા મળ્યો. સર ઝહેરલાખાને કમિશનને ખબર આપી કે ત્રણ પાકિસ્તાની સિમેન્ટો મે માસથી કાશ્મીર પ્રદેશમાં હતી. આ પગલાંને એમણે "રેવરશણના કૃત્ય તરીકે ઓળખાવ્યું".

અગાઉ આજ વિદેશ પ્રધાને સલામતી સમિતિમાં એબીરતાપૂર્વક જાહેર કરેલું કે જમ્મુ-કાશ્મીર પરની ચકાઈમાં પાકિસ્તાનનો કોઈ હાથ નહોતો, તથા આવાં બિનહકકરી માણસોને કોઈપણ સહાય આપ્યાની વાત પણ તેમણે નકારી કાઢી હતી.

ત્યારબાદ, ઓગસ્ટ ૧૩ મીના ડરાવમાં કમિશને છેવટે પાકિસ્તાનના જુઠાણાની નોંધ નીચે મુજબ લીધી:

"સિક્યુરિટી કાઉન્સિલમાં પાકિસ્તાન સરકારે જે પ્રકારની રજૂઆત કરી હતી તેમાં, અને પાકિસ્તાની દળોની કાશ્મીર પ્રદેશમાં હાજરી: આ કારણે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં ઘણો જ ફરક પડી ગય છે; તેથી

● પાકિસ્તાની સરકાર કારિભર અને જમ્મુ રાજ્યમાંથી પોતાનાં દળો પાછાં ખેંચી લેવા સંમત થાય છે."

એ વર્ષ બાદ સર એવન ડીક્સન ૧૯૫૦ના સપ્ટેમ્બરની ૫મી તારીખે કમિશનના અનુગામી બનીને શુનોના ભારત-પાક. ખાતે પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલા તે પશુ આવા જ નિર્ણય પર આવ્યા હતા:

"જ્યારે જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યની સરહદ દુરમન તરુવાએ ઓળંગવા માંડી, ત્યારે વસ્તુ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાથી વિરુદ્ધ બની. વળી, જ્યારે ૧૯૪૮ના મેમાં પાકિસ્તાનનાં રીડસર હકકરી દળો રાજ્યની હદમાં પ્રવેશ્યાં ત્યારે તેો એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનું ઉલ્લંઘન થયું" મણુય."

યુદ્ધવિરામ

કારિભરની સહાય ઘણી વિરૂદ્ધ થતી જતી હતી અને અંબીરરૂપ લેતી હતી. એથી કમિશને યુદ્ધવિરામ આણવાનું નક્કી કર્યું અને તે ઉદ્દેશથી ભારત કે પાક. સરકારો વચ્ચે કેટલીક બેઠકો મેણ, આખરે-

● પૂરી વિચારણા બાદ ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટની ૧૩મી તારીખે તેમણે એક ઠરાવ કર્યો. ભારત સરકારે આ ઠરાવનો ૨૦મી ઓગસ્ટ ૪૮ના પત્રથી સ્વીકાર કર્યો. જ્યારે પાકિસ્તાને તે સ્વીકારવાની ના પાડી.

૧૯૪૮ના વર્ષાંતે, પાકિસ્તાન હાઇકમાન્ડને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે તે કાશ્મીર અંગેના પોતાના હેતુ બળથી સાધી નહિ શકે, એટલે પછી એમણે મંત્રણાઓ ઉપર વધુ ઝોક મૂક્યો; એટલે કમિશન, "શુનીસીપે" ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટની ૧૩મીના ઠરાવની પ્રતિ રૂપે જાન્યુ. ૫, ૧૯૪૮ના રોજ એક નવો ઠરાવ ધડ્યો. ૨૩ મી ડિસેમ્બરે આ વધારાના ઠરાવને ભારતે સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે પાકિસ્તાને ૨૫ મી ડિસેમ્બરના રોજ સ્વીકાર કર્યો. ભારત સરકાર અને કમિશન વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચલેલો અને તેમાં જે ખાતરીઓ મેળવેલી તેનો આધાર રાખીને જ ભારતે આ ઠરાવનો સ્વીકાર કરેલો. આમ, ઠરાવની સરતો જાને સરકારોએ, મંજૂર કરી ત્યારે જ યુદ્ધ વિરામનો કુકમ ૧૯૪૮ના જાન્યુ. ની ૧ લી તારીખે આપવામાં આવેલો.

૧૯૪૮ના ઓગસ્ટની ૧૩ મીના પાયાનો ઠરાવ

કમિશને ભારતના વડાપ્રધાનને જે ખાતરી આપેલી તે જાહેર હતી, તે પાકિસ્તાન પશુ જાણતું હતું. આ ખાત્રીઓને આધારે જ ભારતે જે ઠરાવો મંજૂર કરેલા: કમિશનના અહેવાલના તે એક ભાગરૂપ છે. અને સિક્યુરિટી કાઉન્સિલના તે ઓફીસીયલ રેકૉર્ડમાં નોંધાયેલા છે-

(૧) જમ્મુ કાશ્મીર રાજ્યના સરેશણની જવાબદારી ભારત સરકારના શિરે છે.

(૨) જમ્મુ કાશ્મીર સરકારનું સાર્વભૌમત્વ તેના સારા પ્રદેશ ઉપર છે એટલે તેનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી.

(૩) કહેવાતી આગ્રહ કાશ્મીર સરકારને કોઈ આન્યતા આપવામાં આવશે નહિ.

(૪) પાકિસ્તાને કબજે લીધેલો મુલક, જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યના ગેરલાભમાં, પાકિસ્તાનમાં મેળવવામાં આવશે નહિ.

(૫) ઉત્તરમાં રથળાતર કરી ગયેના વિસ્તારનો વહીવટ જમ્મુ-કાશ્મીર સરકારને પાછો સુપ્રત થશે અને તેનું સરક્ષણ ભારતની સરકારને સુપ્રત થશે જો ધુસશુખેરોની પ્રતિબંધી સાડુ, જરૂર જણાશે તો ભારત સરકાર ત્યાં લશ્કરી ચાણુ સ્થાપશે અને તે રીતે એના મુખ્ય વ્યાપારી માર્ગોનું રક્ષણ કરશે

● (૧) ખાસ કરીને લોકમતની ખાખતમાં તેમજ અન્ય ખાખતોમાં પણ જમ્મુ અને કાશ્મીરનો ખાખતમાં પાકિસ્તાનને આકાત રાખવામાં આવશે-કહાય જો લોકમત લેવાય તો પણ

● (૭) કદાચ ટેકનીકલ કે કોષ્ટ વ્યવહારુ કારણોસર જો લોકમત અશક્ય જણાશે તો ત્યાંના લોકોની મુખત ઇચ્છા જાણવા માટે બીજી જરૂરી પદ્ધતિઓનો કમિશન યોગ્ય વિચાર કરશે

● (૮) પાકિસ્તાન જો ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટની ૧૩ મીના ફરાવની પ્રથમ જો કલમેનું પાલન નહિ કરે તો લોકમતની દરખાસ્તો માટે ભારત ઉપર કોઈ ખધન રહેશે નહિ

● (૯) જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યના ભારત સાથેના જોડાણના સવાલ અ જો કોઈ કાયદેસર વાધો નથી સલામતી સમિતિએ લીધો કે કમિશને ઉઠાવ્યો

૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટની ૧૩ મીના ધુ એન કમિશનના ફરાવમાં તેમજ ૧૯૪૯ ની જાન્યુ ના ૫ મીના ફરાવમાં ત્યારપાઠની પણ રિથિતિ માન્ય કરી કે-

પાકિસ્તાનને એક આકમશુખેર સિવાય એ રાજ્યમાં દખલ કરવાનો કોઈ અધિકાર મળતો નથી

૧૯૪૯ ના માર્ચમાં એડમિરલ મિલિ-ઝની લોકમતના વહીવટદાર તરોફે નીમજુઠ કરવામાં આવી, અને યુદ્ધવિરામ ફરાવનો ભજ થતો તે અટકાવવા સાડુ યુનોના લશ્કરી નિરીક્ષકો મોકલવામાં આવ્યા

૧૯૪૯ : જુલાઈ યુદ્ધવિરામની હેઠ નક્કી કરવામાં આવી.

મુદ્દાનો સવાલ ગુચવાયો

યુદ્ધ વિરામના સમયથી જ કમિશનના પ્રતિનિધિઓ તેમજ મધ્યસ્થીઓના એવા પ્રયત્નો હતા કે જેથી લોકમતના વહીવટકારનું સ્થાન પાકુ થાય. પાકિસ્તાને આકમશુ પાછું જેવી લેવું જોઈએ એ મુદ્દાનો સવાન પરતો મૂકીને ઉપરના વહીવટકારના પ્રયત્નોથી મુદ્દાનો સવાલ ગુચવાયો જ્ઞાતિમય નિરાકરણ અર્થે ભારતે ફરાવની શરતોના પાલન માટે બહુ ભાર ન મૂકયો, અને સલામતી સમિતિના પ્રતિનિધિઓએ કેટલીક દરખાસ્તોનો જવાબ અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે પાકિસ્તાને એ તકનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો તે બ્રિટીશ-અમેરિકન અખખારોમાં બનાવટી નિર્દોષિતાનો ભાર દેખાવ કર્યો.

● સલામતી સમિતિના સભ્યો ગુજુદોપની પરવા કર્યા વગર સત્તાના રાજકારણમાં પડી ગયા એમણે એપ્રિલની ૧૭ મીએ એક ફરાવ દ્વારા પાક સભ્યોના અનેલા પાક-ભારત યુનો પચની રચના કરી તેને મધ્યસ્થી તરોફે કામ કરવા જણાવ્યું.

આ ફરાવમાં ફરિવાદી ભારતને પણ યુનેગાર સમાન ગણાયુ હોષ ભારતના પ્રતિનિધિ થી અપાયારે ફરાવનો વિરોધ કર્યો આમ હતા. ફરાવ પસાર થયો જેની ૭ મીએ ૫૫ નીમાણુ

સલામતી સમિતિના એ વખતના પ્રમુખ કેનેડાના જનરલ મેકનેટની એકલા પાકિસ્તાની નહી પણ ભારતીય દેલો પાછા જેમ્મી લેવાની દરખાસ્ત નિષ્ફળ નીવડતા બીજી એક દરખાસ્ત એવી થઈ કે

● જમ્મુ-કાશ્મીરના જે જે વિસ્તારો ભારત કે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા ૨૫૫૮ ઇચ્છા બતાવે તેમને તે તે દેશમાં જોળવવા અને જ્યાં કોષ્ટ શકા બાકી રહેતી હોય ત્યાં લોકમત લેવો

● આ દરખાસ્તનો ભારત અને પાકિસ્તાન બન્નેએ અસ્વીકાર કર્યો છે

ડા. ઝેહામની ચોજના

૧૯૫૧માં સલામતી સમિતિના પ્રતિનિધિ તરોફે ડા. ઝેહામની નીમજુઠ થઈ. એમણે કાશ્મીરના બિન-

સરકારીકરણ માટે એક ચોખ્ખા ધરી પથ તે ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટની ૧૩ મીના દરમિયાને શ્રેયી ગયા. પાકિસ્તાન પોતાનાં દળો પાછાં ખેંચી લે ત્યાર બાદ ભારતે ત્યાં ઠેઠલાં પ્રમાણમાં સરકાર ચાલુ રાખ્યું તે મુદ્દા પર મંત્રણા પડી લાંગી.

-૧૯૫૩ ના ઓગસ્ટમાં ભારત-પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનો વચ્ચે કાશ્મીર અંગે સીધી મંત્રણાઓ થોભઈ પણ તે નિષ્ફળ નીવડી.

● આ પછી તો, પાકિસ્તાને અમેરિકાની શક્તિસહાય સ્વીકારી અને આખીય પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. પાકિસ્તાને 'લોકમત' ના ક્રમને આગળ ધરી ઝેરી પ્રચાર અને જોડાઈ ચાલુ રાખી; દરમિયાનમાં સરહદ-અંગના નાના મોટા ખનાવો ચાલુ જ રહ્યા.

● કાશ્મીરની બંધારણ સમિતિએ એવું કામકાજ પૂરું કર્યું અને બંધારણ પસાર કરીને કાશ્મીર રાજ્યનું વિધિસર ભારત સાથે જોડાયું કરીને તે વિખેરી નાંખવાની હતી.

સલામતિ સમિતિએ પાકિસ્તાનના કહેવાથી સેક સરેસમાં તાકીદની બેઠક ૧૯૫૭માં બોલાવી.

પરિસ્થિતિની ચોખ્ખવટ

ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. મેનને સલામતિ સમિતિના કાશ્મીર પ્રમુખની આજુબાજુ જે બાંધાં બાંધ્યાં હતાં તે સાફ કરી નાખ્યાં; અને પાયામાં ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટની તા. ૧૩ મીના મૂળભૂત દરમિયાન પ્રકાશમાં આવ્યો. દુનિયા આખી ભારતને કસ્ટરવાન ગણતી હતી, તેમાં શ્રી. મેનને તેમના માદગાર અને સાહસિક પ્રવચનથી, પલટો આવ્યો. ૨૩મી જાન્યુ. ૧૯૫૭ થી ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭ દરમિયાન શ્રી. મેનને એ ૨૫૪૮ વીણી બતાવ્યું કે

-પાકિસ્તાન પોતાની ફરજો બદા કરવામાં નિષ્ફળ ગયું હતું, એની ફરજો ભારત તેમજ યુનાઈટેડ નેશન્સ બંને પ્રત્યે અધૂરી રહી હતી.

શ્રી મેનને એ પણ ૨૫૪૮ કર્યું કે જમ્યુ-કાશ્મીર

રાજ્યમાંથી પાકે પોતાનું સરકાર ખેંચવું બાકી છે. આ દળો પાછાં ખેંચી લીધાની ખબર કમિશન ભારતને આવેશે ત્યાર પછી જ ભારત ત્યાંથી પોતાનાં દળો પાછાં ખસેડવાનું શરૂ કરશે.

૧૯૬૦માં પ્રેસિડેન્ટ એથુલે દિલ્હીની મુલાકાત લીધી, અને કાશ્મીર અંગે શ્રી નહેરુ સાથે અધૂરી મંત્રણા કરી. આ સમય દરમિયાન પાકિસ્તાને પોતાની સરકારી તાકાત જમાવવા માંડી અને કાશ્મીર પ્રશ્ન ઉપર ફરી જગતના દેશોનું ધ્યાન ખેંચવા સાડુ સલામતિ સમિતિને એણે ૧૯૬૨ના જૂનમાં વિનંતિ કરી. આમ છતાં, શ્રીકૃષ્ણમેનને શ્રી અફઝલખાનની બધી દલીલોના રદિયા આપ્યા અને સાબિત કરી બતાવ્યું કે ભારતની જમિ પર પાકિસ્તાની આક્રમણનો મૂળ પ્રશ્ન તો હજુ પણ વધુ-હુકલો જ પડેલો છે, શ્રી મેનને ખૂબ પરિશ્રમ લઈ એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે

● ભારતના ઉપખંડની પરિસ્થિતિમાં ૧૯૪૭ બાદ ધરમળથી પલટો આવ્યો છે. તેમજ લોકમત દ્વારા હવે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવું શક્ય નહોતું.

લોકમતને રદિયા

સલામતિ સમિતિ સમક્ષ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ન્યાયથી આવ્યો ત્યારથી આજ સુધીમાં કાશ્મીરની પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડી ગયો હતો. કાશ્મીર રાજ્યની બંધારણ સભા યુગ્મત મતાધિકારને ધોરણે ચૂંટવામાં આવેલી; અને તેણે જ કાશ્મીર રાજ્યનું ભારત સાથેનું જોડાયું મંજૂર કર્યું હતું.

આ રીતે, ૧૯૪૭માં જે સંજોગો હતા તેમાં ઘણો ફરક પડી ગયો હોય, હવે, લોકમત લેવા જતા આ બધા વિકાસને તોડી પાડવા જેવું થાય, અંધાધૂંધી અને અવેશકસર પરિસ્થિતિ બની થાય અને તેમાંથી કદાચ એકલા કાશ્મીરમાં જ નહિ પણ ભારત અને પાકિસ્તાનમાં પણ કેમી અવ્યવસ્થા બની થવા સંભવ ખરો !

['એ હીરદી આફ કાશ્મીર'ના આધારે
ચ. સ. માંધી]

for
fine
fabrics...

COLOURS

PRINTS

that
delight

INSIST ON

sayaji

Prints
Shirtings
Poplins

Costings
Lawns
Dhoties

Furnishings
Bed Sheets
Table Cloths

SAYAJI MILLS LIMITED
No 1 (Baroda) No 2 (Bombay)

પ્રોટીન સમૃદ્ધ અમૂલ- આપના બાળકના આરોગ્યપ્રદ ઉછેર માટે આદર્શ આહાર

પ્રોટીન શરીરની વેગમાલે મુદ્દ
બનવે છે અમૂલમાં ૨૫% પ્રોટીન છે—
વ્યવસ્થા બાળકને અને ખાનદાનની
નિષ્કૃષ્ટ વ્યક્તિઓએ (experts) માન્ય
કરેલું અમૂલના બીજા પાંચ તરફે આપના
બાળકને પુષ્કળ શક્તિ આપે છે અને
વજનમાં સતોષકારક વધારો મળે સદાય
કે છે. બેરહાર ફાન અને મજબૂત છાકમાં
નીરોગી હોલી, નીરોગી દહિ અને મુલાયમ
તથા ! અમૂલ ચીની વેગો સાથેની
પ્રતિભાર-સક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે રક્તી,
અસ્થિરોગ્ય (ફેફસા) અને હોલીવિહાર
ને પિત્તલ (અનિચિત) સાથે રક્તી
કે છે. આપના બાળક માટે અમિ ઉત્તમ !

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- Tunnels
- Dams
- Bridges
- Oil Refineries
- Heavy Rock and Earth Excavation
- Hydro & Thermal Power Plants
- Steel Plants
- Chemical Plants
- Heavy Industries
- Marine Works
- Reinforced and Prestressed Concrete
- Public Health Engineering Works

PATEL ENGINEERING COMPANY LIMITED

Engineers - 00

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

ખીરાનાં લોખંડનાં કબાટો

મહિલાઓનાં પ્રાણસુખા પ્રિય કેરફ અને બા-
ળવેલત હોય કે નવવસાથી માણસોનાં મુલ્યવાન
ઓથરિયાં અને કસ્ટોડિયન હોય, કીમની વસ્તુઓ
પૂરેપૂરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાનાં
લોખંડનાં કબાટો આવશ્યક છે. ■ કાલ ન પડે
અને કાલ ન થકે એ અદે બ્રાસ ટ્રીટમેન્ટ આપેલાં
ખીરાના કબાટો નિરવિરાળા રંગનાં અને છે.

'પોપ્યુલર': ૧૧૫ સિ.મી. x ૮૮૮ સિ.મી. x ૪૮૫ સિ.મી.

'સિમેટ': ૧૧૦૦ સિ.મી. x ૭૧૦ સિ.મી. x ૪૮૦ સિ.મી.

107-23W-1773

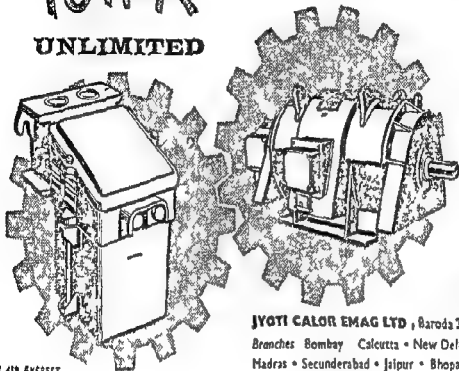
'યુટિલિટી': ૧૬૮૦ સિ.મી. x ૭૧૫ સિ.મી. x ૪૮૫ સિ.મી.

આસાઈઓ બનાવ અડધાર તોડીથી
સાચ છે. આપની પસંદગીનાં વધારાનાં
પ્રિટિંગ કરી આપવામાં આવશે.
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
મોબાઈલ રોડ, સાન્ના ફાલ, મુમબઈ

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machines - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial agricultural textile and miscellaneous requirements.

JY 419 EVEREST

JYOTI CALOR EMAG LTD, Baroda

Branches - Bombay - Calcutta - New Delhi
Madras - Secunderabad - Jaipur - Bhopal

સ્વસ્થિત, સુરક્ષિત

નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્ય ઇલાજ

Alembic

ગ્લાયકોડીન
ટર્પ-વસાકા

સુકી, શ્વાસ રૂંધનાર અને ચક્રનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્ય ઇલાજ

નવ જીવન

નવીન જાત
નવીન જાત

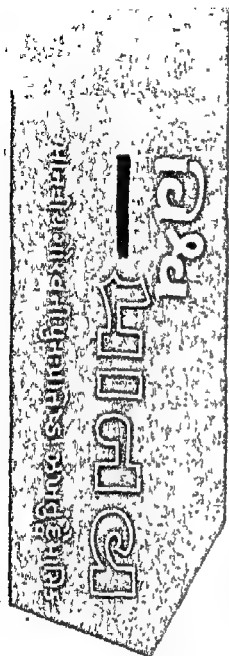
નવતર સુંદર કાપડ

પોષલીન, સાડી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનુ

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,
કલોલ
[ઉત્તર ગુજરાત]

૬૬ નવેમ્બર-૧૬ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૬૫

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * વિશ્વમાનવ : રામભદ્ર દેવ પોળ-વડોદરા

(કિંમત ૪૬૫૦)

નવજીવન

નવીન ભાત
નવીન જાત

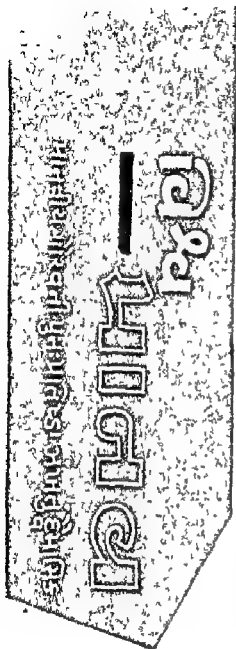
નવતર સુ'દ ૬૧૫૪

નવજીવન મિત્ર સિ.,
ક લો લ
[હિતર ગુજરાત]

પોપલીન, સાડી,
મલમલ, ધોતી,
વાયલ, દોરિયા
લોંગકલોથ
ટવીલ-ખમીસનું

૬૧૫૬

૬૬ નવેમ્બર-૧૯૬૫ ૧૯૬૫

સંપાદક : ભોમીલાલ ગાંધી * વિશ્વમાનવ : રામભદ્રિય યોગ-વટોદરા

(દેાન ૪૬૫૦)

for
fine
fabrics...

COLOURS

that
delight

INSIST ON

sayaji

Prints	Coatings	Furnishings
Shirtings	Lawns	Bed Sheets
Poplins	Dhoties	Table Cloths

SAYAJI MILLS LIMITED
No 1 (Baroda) No 2 (Bombay)

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

સંપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * સાહિત્ય વિભાગ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

સહાયક : સુલદા ગાંધી * સંચાલક : દશરથ ગાંધી

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, વિશ્વમાનવ, રામજીમંદિર પોળ : સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)

મુદ્રક : પરિમલ પ્રિન્ટીંગ સર્વિસ, નરસિંહજીની પોળ, નરસિંહજીના મંદિર પાસે, વડોદરા.

પહેલું પાનું

નવા સમાજના નિર્માણ પ્રતિ [૫] જયપ્રકાશનારાયણ

કવિતા

પ્રથમ કવિતા [૭] રાજેન્દ્ર શાહ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, જગદીશ ત્રિવેદી,
થોસે મેકવાન, જયંત પાઠક.

પુતવિશ્લેષ

શોભાળો : સમૃદ્ધિ સન્માન [૧૧] ભોગીલાલ ગાંધી
આંસુભરી પ્રદા [૧૩] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
ભારતીય મિનસાપ્રદાયિકતાની કસોટી [૧૫] ભોગીલાલ ગાંધી

વાર્તા

જોતી (સૌરાષ્ટ્ર માથુસ) [૪૮] ભવેશ્વર જાની

વિશેષાંગ

મારી કુનિયા (આત્મજીવન) [૧૭] જીવ્યાભાઈ દેસાઈ (ફેબ્રુઆરી)

લેખો

સંક્ષિપ્ત અર્થશુદ્ધિ [૨૮] અપાસાહેબ પટવર્ધન (અનુ. રામજીભાઈ પટેલ)
માર્કસવાદ : અંગ્રેજાનિક અધિભ્રમ [૩૩] બોઆયલ કપાલાની (અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી)
તિમિરનો મુગ્ધક [૪૧] હિલા રમેશ શર્મા
વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિકાસની સમસ્યાઓ [૫૧] એલેક્ઝાન્ડર બેન મુરાસ્ટ (અનુ. ર.ડા. દામોદર બલર,
રમણિક બહી)

મધ્ય એશિયામાં જુદાકાલીન અવશેષો [૫૮] એસ. જુસ્સાચેવ
કામદાર અદિલન [૬૧] અંકકાન્ત દત્ત

આસ્વાદ

કવિતા પોતે [૪૪] રાધેશ્યામ શર્મા

આલોચન

અટપટાભાવોનું આશોચન [૪૫] અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અહીંયાને ત્યાં

લેડી ઇન ઓ રોડ અંગે થોડુંક [૬૪] ભારતી શાહ

જનપથ

જીવન! [૬૬] મનસુખ ભી. મહેડિયા

પત્રચર્ચા

‘ઝુલ્ફાકર્ણ’ અંગે— [૬૮] ‘સ્વેચ્છ’ ચોવડા : સુનીલાઈ શાહ

નવું વાચન

નવા પ્રકાશનોએ મિતાક્ષરી પરિચય [૭૧] ...

દશવિદશ

કારિયર : પાયાના સંદર્ભો [૭૬] ભોગીલાલ ગાંધી

સિદ્ધાન્ત

આજાદી અને આવાદીની વૃદ્ધિ માટે

જાણી લાયક

ચોજનામાં જાણમાં રોડો

નંદાલલ ડિક્કેન્સ સર્ટિફિકેટ

ડિક્કેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એલ્યુમિનિયમ સર્ટિફિકેટો, સીલીકોન અને પ્રોપેટ

ઓફિસ બચત ખાતામાં જાણમાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતી અને નમૂની પ્રકાશન

નવા સમાજના નિર્માણ પ્રતિ જયપ્રકાશ નારાયણ

[તા. ૩૧-૮-૬૫ના રાજ દીલીપાઠન સંયુક્તોના મુખ્ય સહૈર મનીશ ખાતે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ મઠિ અક્ષિત થયેલા જોના મેગસાચરે પારિતોષિકેના ઔપચારિક ગ્રમર્પણવિધિ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલા જયપ્રકાશએ "Towards a New Society" "નવા સમાજના નિર્માણ પ્રતિ" એ વિષય ઉપર બોલતાં એક પ્રેરક ઉદ્બોધન કર્યું, આ ઉદ્બોધનને જે દૃઢસાર તા. ૧-૯-૬૫ના 'દાહમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'માં પ્રગટ થયેલો તેનો શ્રી. ખરમાનંદ કાપડીઆએ કરેલો અનુવાદ]

જે દેશોએ ઓળના સમવર્મા આઝાદી પ્રાપ્ત કરી છે અને સંસ્થાનવાદના બંધને લીધે જેમને ત્યાજ્યાવિક વિકાસ આજ સુધી રૂંધાયેલા રહ્યો છે, તે સર્વ દેશો આગળ વધેલા દેશોને પહેલાંની વળવાનો અને પોતપોતાના સમાજને શક્ય તેટલો વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, આ બાબતમાં રેમની સામે સમાજરચનાનો, જે નમૂનો હતો તે ઉલોમના ક્ષેત્રે ખૂબ જ આગળ વધેલા અને સમૃદ્ધિથી જીજ્ઞાના પશ્ચિમી દેશોના હતા, આમાંના લોકાએક દેશો સામે સફળ બનેલા સામ્યવાદીનો —પછી તે ચીની હોય કે રશીયન, હો—નમૂનો હતો. આ બંને નમૂનાઓમાં, 'મોડેસો'માં—રશીયી મુશ્કેલી ધરાવતાં ધણી તત્વો હતાં અને વિકસિત દેશો રીકારે અને અપનાવે એવું પણ થયું હતું. વ્યક્તિગત, સ્વાતંત્ર્યના, લોકસંમતિપૂર્વકના રાજ્ય-વહીવટના, તેમજ, કાયદાપૂર્વકના શાસનના આદર્શો કે જેના ઉપર પશ્ચિમી નમૂનાએ સમાજના રાજકારણની તંત્રના સાચા પાયા તરીકે ધક્કો માર મૂક્યો હતો એ ખરેખર એવા આદર્શો છે કે જેનો વિકસિત દેશોએ રીકાર કરવો જોઈએ, તેમજ તે આદર્શોને અપનાવવા જોઈએ. એ જ રીતે મજૂરી ઉપર નસતા સમુદાય, માટેની ધેરી ચિન્તા અને વધારે ને વધારે આર્થિક સમાનતા નિર્માણ થાય તે પ્રકારની વેગપૂર્વકની સામાજિક પ્રક્રિયા આ એવા તત્વો છે કે જે વડે વિકસિત દેશો પ્રેરિત બનવા જોઈએ અને જેની સાધના તરફ એમણે મતિમાન બંધવું જોઈએ.

પણ, મારા અભિપ્રાયે, આ બંને નમૂનાઓમાં એવી કેટલીક ખાસ બાબતો છે કે, જેનો વિકસિત દેશોએ અનાદર કરવો જોઈએ, અસ્વીકાર કરવો જોઈએ, પશ્ચિમના નમૂનામાં સર્વસ્વીકૃત નીતિ વ્યક્તિવાદની અને સંધાની છે અને તે પાછળ એવું સૂચિત છે કે જે વધારે નબળો હોય તે ફેલાઈ જવો જોઈએ અને જે વધારે બળવાન હોય તેનું પ્રભુત્વ સ્થપાવું જોઈએ. તેમાં ભૌતિક જરૂરિયાતોની તૃપ્તિ અને તેમાંથી પરિણમતા એવા અવનવા આવિષ્કારોની પૂરવણી કે જેને લીધે ગંભીર સામાજિક અસમતા પેદા થાય છે તેના ઉપર પણ વધારે પડતો ભાર ચક્રવાતમાં આવ્યો છે. પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિમાં રહેલાં અમુક ઉપયુક્તતા અને વ્યાપારલક્ષી મૂલ્યોના સવિશેષ પ્રભુત્વના કારણે માણસનું કામ, નંવરાસ, રહેણીકરણી અને સુખસ્વાસ્થ્ય તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. એ કારણને લીધે પણ પશ્ચિમી જીવન સમધારણ વિનાનું બની બેઠું છે. જેમાંથી શક્યતા કેટલાં નુશો નિર્માણ થઈ રહ્યાં છે તેવા સહેરીકરણના વધતા જતા કોઈ માનવીસમાજને ઝિનમિન કરી નાખ્યો છે, ગામડાની જનતાથી સહેરી જનતાને છૂટી પાડી દીધી છે અને માનવીને ક્વદરતથી વિખૂટો બનાવી દીધો છે. આ બધાનું પરિણામ માનવી અને સમાજના વિકૃત-કંઈકા વિકાસમાં આવ્યું છે.

ખીટ બાલુએ, સાગ્યવાદી નમૂનાએ પણ માનવીના તેમજ સમાજના વિકાસનું એક વિદ્યુત ચિન્ન ઊભું કર્યું છે. માનવીના આત્માની સુખ્યતાને અવગણીને-ઈનકારીને માનવીના મૂળમા તેણે ધા કર્યો છે. પણ અને રાજ્ય દ્વારા સત્તા અને હકુમતનું બહુમાન કરીને અને સર્વ કાર્ષીને અને સર્વ કાર્ષીને તેને અધીન બનાવીને, તેણે સમાજને માનવીના આત્માને બંદીતાન બનાવતું જેતખાનું બનાવી દીધું છે. આમ હોવાથી નવોદિત દેશોએ, ખન્ને નમૂનાઓ પ્રત્યે આદર દાખવવા સાથે જન્ને-માંથી એવા તરફે મદદથી કરવાં જોઈએ કે જે મુદ્દવાળાં હોય અને માનવી અને સમાજનો સમધારણ પૂર્વકનો આધ્યાત્મિક તેમજ ભૌતિક વિકાસ સાધે એવાં હોય.

સદ્ગાએ, આગમ વધેલા દેશોમાં પણ, ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં, આ સમસ્યા અંગે પુષ્કળ વિચારણા ચાલી રહી છે. અને દેશકાંક પ્રયોગો પણ ત્યાં ચાલી રહ્યા છે. નવોદિત સમાજો માટે આ પ્રયોગો ધણા મહત્વના લેખાવા ધટે

જો કે આ નવા દેશો જેવા અસરે પાડવા હોય તેવા પાટી રાકાય એવી સાવ ઠોરી પાટી-રેસ્ટ ધરાવે છે અને આજના નમૂનાઓમાંથી સારમાં સાડું હોય તે પશ્ચંદ કરવાની અને બાકીનું દેહી કેવાની બારે અદ્ભુત તક ધરાવે છે. એમ જતાં જે સયોગો એવા છે કે જેનાં કારણે પોતાની ઇચ્છા અને પસંદગી મુજબ વર્તવાનું તેમના માટે લગભગ અશકય બની જાય છે.

પહેલું કારણ એ છે કે, આ દેશોના ધણી ઠોરી સંખ્યાના લોકો અલગલગ હોઈને વિદ્યાનના શિક્ષણને તેમ જ તેની ટેકનીકનો તેઓ લાભ ઉઠાવવાની સ્થિતિમાં નથી બીજું કારણ એ છે કે, તેઓ આર્થિક રીતે એટલા બધા ગરીબ અને પડાત છે કે તેમની સૌથી ઠોડી અને સૌથી વધારે મુશ્વતી ચિન્તા, અન્ન સર્વની અપેક્ષાએ, પોતાનો આર્થિક વિકાસ સાધવાની — આર્થિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. આ સર્ગી સકાય તેવું છે. પણ એમ માનવાને કાર્ષ કારણ નથી કે જે માનવીને અને સમાજને સમધારણ વિકાસ સાધવા તરફ પણ એટલું જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હોત તો આર્થિક વિકાસને જરા પણ હાની પહોંચી હોત.

જો આ દેશોને ઔદ્યોગિક અને કારકરી સત્તામાં યાચું બનાવવાને બદલે લોકોનું આર્થિક શ્રેય સાધવા તરફ આર્થિક વિકાસને લગતી યોજનાઓ કેન્દ્રિત કરવામાં આવી હોત તો વિકાસની ગતિ ધણી શીઘ્ર બની હોત એમ માનવામાં કાર્ષ સકાને રચાન રહ્યું ન હોત. આ દુનિયાની મહાન સત્તાઓ વચ્ચે ચાલી રહેલા સત્તાસંધર્ભનાં મયકો બની જવાના કારણે અથવા તો આંતરિક પરિસ્થિતિના કારણે આમાંના ધણા દેશોમાં એવો અસ્થિર સમાજ ઊભો થયો છે કે પોતાનું કાનિ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ધડી રોકે એવી સ્થિતિએ પહોંચતાં તે દેશોને ધણા લાંબા સમય લાગે. આમ જતાં પણ, એ હકીકત ઉપર ખલુ એટલો જ બાર મૂકેા જોઈએ કે જે નવા દેશો અસુક અરી પોતાનું કાનિ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ધડવાની સ્થિતિમાં હતા તે દેશો સામે પણ ઉમેાકરી, સોશિયાલિઝમ, ઇન્ડસ્ટ્રીયાલિઝમ અને મોડર્નિઝમ — લોકશાહી, સમાજવાદ, ઉદ્યોગીકરણવાદ અને આધુનિકતાવાદ — આવા વાદો અને ચોક્કાઈથી વિચારણા સિવાય પોતાના ખોવ-અંગે કાર્ષ ૨૫૮ વિચારણા કે નકરી નહોતો.

આ વિવેચનના સંદર્ભમાં જોના ઉપર બાર મૂકેા જોઈએ એવો મોખવતી મુદ્દો તો એ છે કે, શાહી જે પ્રકો રણ કરવામાં આવ્યા છે, તેના પાયામાં જીવનનાં મુદ્દોનો પ્રથમ રહેલો છે. આ રીતે વિચારતાં, કવિયથ માટેનો માર્ગ નક્કી કરવાનું, એટલું જ નહિ પણ, નવા સમાજની પુનર્રચનાના પ્રયત્ન અંગે જનતાના મતનું એકીકરણ સાધવાનું મુશ્કેલ લેખનું ન જોઈએ

એક વૃક્ષ | રાજેન્દ્ર શાહ
 પૃથ્વી પર પ્રલંબાવી નિજ અંતહીન છાયા થકી છે સંલગ્ન
 છાયામહી કંઠભર મગ્ન
 બહાર છે હલ શિરાશિખા
 અક્ષુણ્ણ અન્યૂન જિજ્ઞાસિયા
 મહેમ્દાનાં કંઈ કેટલાંય સ્વપ્નમય નિકેતન
 અક્ષત ને વેરવીખેર છે જેની ઈંટ ...
 મૃત્યુમાં યે સચેતન...
 હાર પર હાર પર હાર એની છત
 (એક તો ચરણ આયુધ્યની અવધિની પેલી પાર
 અંગને છે યજ્ઞનો આધાર
 અલસ ન રતી,
 લથડતી ચાલ તો ય બેઝગમ ગતિ)
 આખરનું બાંધે નવું ઘર
 પુત્રની પૌત્રને કાળ
 રૂપકલેખના નિં મુરાતન
 ઉછંગમાં રમી રહે આજ
 એનું ખંડેખંડ મહી હશે સંભાળ્ય સાધન.
 મૂજતા બે હોઠ જલપે પુરાણકથા
 અતલ અગાધ જેનાં જલ...
 ભાવિની શતસહસ્ર તરંગિણી કાલવે છે જહીં નિજ વ્યથા
 વિલોપને બદલે શિકલ
 મૂજતા બે હોઠ જલપે પુરાણ કથા.
 આયત છે સ્વરસંકેમણ
 શ્રુતિહીન કેવલ આયાસ
 શૂન્યમહી આકલને મૌન નિર્વહન
 બિંદુમાં ઘેરાય શિશુઆંખ
 લહે નિરાળું સ્વપન.
 અધાર
 અંતહીન છાયા
 નહીં ઝંખવાય જરાજીવું નેણ...વાર વાર
 બિડતા સ્ફુલિંગ જેમ જોલવાય વેણ.

વડોદરા, શેખ અને હુન્ન — | અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
 આપણે આબ્યા તે રસ્તા તો હવે બદલાઈ ગયા છે ૨૯
 હરિયાણાં વનોમાં લહેરાય છે
 ઘોળા ઘોડાના મુખમાંથી સરી ગયેલુ ઘાસ
 તેજના તણખલાં જેવી આંગળીઓના
 કેન્વાસ પર દેવાયા છે યાપા
 આદિવાસી કન્યાના લલાટ પરનો સૌભાગ્યચક્ર
 બની ગયો છે કાળો સૂર્ય
 યુનિવર્સિટી રોડ પરના વૃક્ષોના પડછાયા
 — પારિસનાં મકાનો જેવા —
 રસ્તા પર ઢોળાયા છે
 એની છાયામાં છાયા બનીને તરતો
 — વિસ્તરતો આદ્યો જાઉં છું
 વડોદરા નગરી મારા મનમાં
 સાનમારિનોનો ચિરતન કિલો બનીતે ઝળૂળે છે
 અને અજન્તાની શુક્રામા માળો નાખીને પડેલી
 થરકતી હવાનો શિલ્પરુપરૂપ પામીને
 આવના રૂપાળા શબ્દો
 કિલ્લાના ઠરવાળ જોડી નાખવા
 જોડી નાખવા —
 તમારી રજા માગે છે

— તો ! | જગદીશ ત્રિવેદી :

બંધ કરાની પાછળ જ્યારે એને
અનેક અપરિચિત ભુવ્વર્ગોમાં લીંચાતી જોઈ છે
ત્યારે થાય છે

વાલના અસ્તિત્વમાં મારું આસ્તત્વ ઓગળી જાય તો !
કોઈ કાર તમે કચડાઈને જડાઈ જાય છે
પથના પહોળા પાલવમાં જ્યારે પતંગિયું
ત્યારે થાય છે

માલવના તાણાવાણામાં વજ્રાઈ જવાય તો !
બંધ બારણાંની તીરાડોમાં
અજવાળા-અંધારાને આખડતાં જોઈ છે
ત્યારે થાય છે

તીરાડમાં પુરાઈ જવાય તો !
કથાદેય ન ઊધડનારા એના નક્કર વાતાયન પર
જ્યારે સૌરભોની છાલકો ઝીંકાય છે
ત્યારે થાય છે

વાતાયનમાં છિદ્ર બનીને ખીલી જીડું તો !
ધરતીના પેટાળમાં

સિમેન્ટ-ઈંટ-ચૂનો-દેતીમિશ્રિત 'કળર' નામના વજન તમે
જ્યારે કોઈના શબને દળાવવામાં આવે છે
ત્યારે થાય છે

પૃથ્વી પૃથ્વીના દેશેશમમાં વેરાઈ જઈ તો !

આવતી કાલે | ચાલે એકવાન

આજે પૂર્ણ ચાલે છે આકાશ !
ગતિશીલ સૂર્ય
ચંબી ગયો છે ક્ષિતિજ પર !
મારી આંખોમાં ધૂંટાય છે અધકારનો લય,
એક માત્ર અધકારનો લય !

મારા - માનવનાં - રવનાંઓના પડોળા
અખડે છે

સાત અધના લોહીમાં
નજરની સામે
વહી જતી સરિતાના જલમાં
હૂમી મધુ છે નગર !
અહીં પૂલ પર
પદ્મવનિમાં દકરાય છે લોહમય હવા
અને કપી ભેડે છે
આ રૂંવાડાંનાં કંઠકોનું વન !
હું અડાઉં છું.
નવારે કિશોરે
વેળું બિછાવતી,
બીની રેતીનું ઘર બનાવતી,
પાણીમાં છબ્બિયા કરતી કિશોર,
મગ્ન છે નિગમાં
નદીનાં નીર પથ,
વહી જાય છે
મગ્ન સર્પ નિગમાં

હું મારા ઘર તરફ ચાલું છું
રમે-
આવતી કાલે
મારે સૂઈ જતી પ્રકાશનાં છોય
૧-૧૦-૬૫]

: શબ્દ | જયંત પાઠક

શબ્દ કોઈ મોકો, કોઈ વાચાળ
શબ્દ માણાળ, શબ્દ રિસાળ,
શબ્દ તો આરસ જેવો લીસો
શબ્દ ખરબચડો. ફીકો, ફીંગો.
શબ્દ રહેવાણી સાહસ-જાલ
શબ્દ ધરરખુ દૂંધી ચાલ.
શબ્દ કોઈ રંક, કોઈ આબાદ
શબ્દનો આટોમીકો રવાદ.
શબ્દની ચલ્લ ઉઝરડે અંગ
શબ્દનો ફૂલોનો રંગ,
શબ્દ લખશે વજીર કોતરે
શબ્દ કો જગ્યા પહેલાં મરે.
શબ્દની આભવિશાળી મળ
શબ્દમાં કેદી અધરો કાળ.
૨-૭-૬૫]

શોશોખોવ : નોબેલ પારિતોષિક-વિજેતા

‘શોવિયેટ રશિયાના ખ્યાતનામ સાહિત્યકાર મિખાઇલ શોશોખોવને સાહિત્ય ક્ષેત્રની તેમની સિદ્ધિઓ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નોબેલ પારિતોષિક અર્પણ કરવાનો નિર્ણય તહેર થયો છે...એ રીતે એ આનંદદાયી સમાચાર છે.

એક તો, વિશ્વના એક શ્રેષ્ઠ નવલકથાકારનું મુયોગ્ય બહુમાન થાય એ સમુચિત છે. બીજું, આ ઘટના સંવિશીષ આવકારદાયી એટલા મટિ છે કે, સાહિત્ય-સંસ્કારના ક્ષેત્રે પશ્ચિમ અને રશિયા વચ્ચેના સહકાર-ભર્યા સંબંધો—સહચરિતવનો—આ એક નોંધપાત્ર માર્ગરેખ બની જશે.

એ ‘દુઃખદ ખત્તા સત્ય હકીકત છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય નોબેલ પારિતોષિકના સાહિત્ય ક્ષેત્રના પ્રદાન પરત્વે ધણી વર્ષો સુધી પૂર્વપ્રહો કામ કરતા રહ્યા હતા. જેમની ઉચ્ચ હરેજામાં બેસી શકે એવા શોવિયેટના સાહિત્યકારો મેકસિમ ગોર્કી અને ઠવિ માયકોવ્સ્કી, એલેક્સી તોલ્સ્ટોય અને ઇલિયા એકેન્ટુર્ગ, કવિમિત્રી આના આખમાતોવા અને મહાન સર્જક ઠવિ પાસ્ટરનાકઃ આ બધાંમાંથી કેવળ એક પાસ્ટરનાકને જ ૧૯૫૨માં નોબલ પારિતોષિક અર્પણ સક્ષુ હતું. અને ત્યારે ધ, તેમાં આ મહાન સર્જકની પ્રતિજ્ઞા ઉપરાંત, કેટલેક અંશે, રાજકારણી હેતુઓએ—પાસ્ટરનાકના રશિયાર્થ ક્રાંતિ અને સામ્યવાદી સત્તા પરત્વેના વિરોધી વિચારોએ ઉદ્ભવ લેખ્યો હતા (અંતર્ગત, આગાહી શોવિયેટ વાર્તાકાર ઇવાન લ્યુનિનને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. પણ તેજ, એ કોબક રશિયાથી નિર્વાસિત બન્યા પછી જ !)

ત્યારે આજે, એક અધિકૃત સામ્યવાદી નવલકથા-કારનું, પૂર્વપ્રહો અને રાજકારણી હેતુઓથી મર રહીને, નોબેલ કમિટીએ બહુમાન કર્યું. એ ઐતિહાસિક રીતે ખરેખર નોંધપાત્ર મણુરો.

મિખાઇલ શોશોખોવ નિઃસંકપ્તે અઘન રશિયાના સૌથી શ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર છે. એમની સર્વપ્રથમ નવલકથા *Quiet Flows the Don* (ધીરે ધીરે ડોન મુજરાલીમાં અનુદિત) અનેક વિવેચકોની દૃષ્ટિએ ધિયો તોલ્સ્ટોયની મહાનવલ *War and Peace* નું સ્મરણ તાનું કરાવે એટલી સમર્થ છે. તોલ્સ્ટોયે ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વેની રશિયાની પ્રજાનું જે આંતરિક ખમીર પ્રગટ કર્યું હતું તેવું તત્તન સુખું ખમીર પ્રગટ કરનારી આ નવલકથા મણુઈ છે.

આ નવલકથા લખવાનો આરંભ શોશોખોવે ૧૯૨૫થી (માત્ર ૨૦ વર્ષની વયે !) કર્યો. મૂળ રશિયન ભાષામાં તેનો પ્રથમ પ્રયત્ન (કથાપદ ફ્લોઝ ધ ડોન) ૧૯૨૬માં પ્રગટ થયેલો. એ પછી ૧૯૪૦માં તેનો બીજો પ્રયત્ન (*Don Flows Home to Sea*) પ્રગટ થયો હતા. (અને આપણે ઉમેરી શકીએ કે આજથી એક પચ્ચીસી પૂર્વે તેઓ નોબેલ પારિતોષિકના અધિકારી બની ગયા હતા.)

આ નવલકથાને આપણે ડોન નદીના કિનારે વસતી કરતી કોઝાક પ્રજાનાં સુદ અને શાંતિની મહાનવલ કહી શકીએ. પ્રથમ વિષયુદ્ધ ગાદનાં અને રશિયાર્થ ક્રાંતિ બાદના આંતરવિમહના સુદ પડછંદા આ નવલકથામાં ઊંડા છે.

ખુબીની વાત તો એ છે કે સામ્યવાદી રશિયામાં સાહિત્યના આકર્ષ જે તત્વને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે એ ‘સમાજવાદી વાસ્તવતા’ જ આ નવલકથામાં ઉજોણા પાત્રી છે. આ નવલકથામાં ક્રાંતિકારી લાલ સેના અને તેની સામે બેઠેલ મેડા તળમુખિના કોઝાકોના આજેખનમાં લેખકનો કોઈ પૂર્વપ્રહ દેખાતો નથી (‘ક્રાંતિકારી’ નહિ !) લેખક સદા સચ્ચાઈથી બંને બાજુની માનવતા અને પાશવતાય આલેખી છે. એટલું જ નહિ પણ દુરમન સામેની દેવલાવનાય દર્શાવતી માનવીય લાગણીના અમૂનમાં પ્રરિસુદ બની જતી દેખાય છે.

શોલોખોવની ખીણ વિખ્યાત બૃહત નવલકથા છે : Virgin Soil Upturned (અંશ-૧), Harvest on the Don (અંશ ૨). અનેક વિવેચકોની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા 'કલાત્મક ક્ષેત્ર' ધ દોન' બેટલી મહાન અને કલાત્મક નથી. આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ કોઝાક પ્રદેશમાં નવ નવા આરભાયેલા 'સમૂહ ખેતરો'નું છે. આ ઉપર સર્પના દોર દિવસોનું આવેબન કરવામાં લેખકે 'સમાજવાદી વાસ્તવતા'નો દેખાવ કર્યો જણાય છે : સ્તાલિનના આત્મચારી કડિન આમા ક્યાંય નામનિશાન નથી. જો કે, કહેવાય છે તો એવું કે, આ નવલકથાના નામક દેવદાસનું જુલુ સ્તાલિનના આત્મચારી કોજાક દરમ્યાન થયેલું એવો જ નવલકથામાં ઉલ્લેખ હતો, જે 'સેન્સર'ના દાસ્યને કારણે દૂર કરેલો પડેલો. પરંતુ, આ લેખકની ખૂબી એ છે કે તેમણે સ્તાલિનની છંદ્ર અનુસારની ખાતવડી કંપાણી સુધિ સર્જવાનું ખીલું ઝડપું નથી, અને પ્રશ્નિતાર તો એમની લાક્ષણિક મળકલરી શૈલી દ્વારા થયું 'ન કહેવાય' એવું ય એમણે કહી નાખ્યું છે જો કે, 'આ' નવલકથાના રંગ અંશમાં આ માર્ગિક તરવ' એવું - થઈને જતાં કલાનેય' કાંતે પહોંચી છે.

આ ઉપરાંત શોલોખોવની એક વધુ નવલકથા છે : They Fought for Their Country : બીજા વિશ્વયુદ્ધની રશિયાઈ શૈક્ષણિકતાં વિશે એમાં આવેખાયાં છે. (જો કે, આ નવલકથા હજી અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થઈ જાણીતી નથી).

વધુમાં શોલોખોવની ખ્યાતી નવલિકા-લેખક તરીકેય રશિયામાં આપી છે. દેશવિદેશમાં બહુ ગમ્યાયેલી એવી એક યુદ્ધ વાર્તા છે : The Fate of Man.

મિખાઈલ શોલોખોવ માટે આ બધું સહજ હતું ; કેમકે આ દોન વિસ્તારની ધરતી (નિઘે-રોઝ) માં કોઝાકો વચ્ચે એ જન્મ્યા હતા. (૧૯૦૧) અને બેટલી હતા (મિખાઈલના પિતા કોઝાક હતા અને પત્ની ય કોઝાક છે. માતા સહી હતી.) એ વાર્તાવસ્તુમાં 'રમણી' બની એમણે સર્જનો કર્યાં છે.

શોલોખોવ એ ધરતી અને એ પ્રજામાં 'આત્મગત' છે. ૧૯૧૮ માં જર્મન સૈન્ય દ્વારા આવતાં મિખાઈલનું શિક્ષણ રિગોર વધે જ' અડક્યું હતું ; અને તેઓ પોતાના ગામમાં શિક્ષક બની રહ્યા હતા. બાદ, ૧૯૧૮-૨૦ સુધીના આંતરિકઝંઘમાં તેમણે લાસ સેનામાં મશિન-ગનર તરીકે કામગીરીય બન્યું હતી ; યુદ્ધ અને આંતરવિદ્રોહનો આ અનુભવ તેમના સર્જનનું અંગેણુ લાગુ બની ગયો છે.

આ પછીનાં વરસો (૧૯૨૧થી ૧૯૨૬) દરમિયાન શોલોખોવ મેડિસમ એકાદી ના રાહ જિજ્ઞાસુ બન્યા પછી કયું જન્મ્યું છે - પોઈટ, કહીઓ, હિસાબનીય, સરકારી ધાન્ય ઈન્સ્પેક્ટર અને આંકડાશાસ્ત્રી તરીકે તથા થયેલા બેઝાર રહીને ય !

આ બધાને અંતે, શોલોખોવનું જીવન-તત્ત્વગત એક લેખક તરીકે સાદું સીધું રહ્યું છે : " પ્રજાજીવનથી વિખૂટા પડેલા માનવી અને લેખકનું અધ્યયન થયા વિના રહેતું નથી "

પરંતુ, શોલોખોવ એકલા લેખક નથી. બલકે, અમારે મતે તો, ધણી વર્ણોથી સામ્યવાદની સીડીએ ઊંચા ચડવાને માટે એમણે બામન રીતે ફીક ફીક પુનુધાર્ય ખેડયો છે.

છેક ૧૯૩૨માં તેઓ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્ય બન્યા પછી, ઘણાં વર્ષો લગી તેઓ સર્વસર્વ સ્તાલિનની કૃપાદષ્ટિ પામી રોક્યા ન હતા કમોવે " પ્રમદ કરેલી માહિતી તો એવી છે કે દોન વિસ્તારમાં સમૂહ-ખેતરોના પ્રયંડ કાંડ દરમિયાન નિદેશો ઉપર જે આત્મચારી ચુમરતા શોલોખોવે ભતે જોયા-જાળવ્યા હતા તેથી તરત જાણે તેમણે સ્તાલિન સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર પણ કર્યો જો કે, સ્તાલિને એના લગભગ બેઠાઉ ; જવાબ

પરંતુ એમ નોંધવા અને માનવી જેવી હકીકત છે કે—
 શીશોખોને પોતે જોયા-જોયેલા (અને ખાનગી પત્ર-
 વ્યવહારમાં સ્તાપિનને જાણવેલા) અસાચારોનો
 ઉલ્લેખ કરખો સમુદાયેતરો અંગેની પોતાની
 નવલકથા (“વર્જિન સોપ્રસ અપટન્ડ”)માં તેમણે
 કર્યો નથી !

પોતાનું સ્થાન વરિંક વર્તુળોમાં જાળવી રાખવાની
 શીશોખોવની હોશિયારી પણ જેવી તેવી નથી.

—જે હાથે તેમણે ખેડતા ઉપર શુભરતા અત્યા-
 ચારિતા ઉલ્લેખ સ્તાપિન ઉપરના પત્રોમાં કરેલો એજ
 હાથે એમણે સ્તાપિનને નર્વી લાટાઇછરી અજલિઓ
 પણ વ્યર્પેલી.

—પાછળથી, કૃષોવ સર્તો પર આવ્યા બાદ, તેમણે
 સ્તાપિન-પૂજા-વિશાધી જોહાદમાં આગળ પડતો ભાગ
 ભાગેલો હતો. ૨૦ મી કેપ્રિસ વખતે તેમણે ફેરુ
 લાંબુ તેમની રાજદારી ફેનેલના દૃષ્ટાંતપ છે. તેમાં
 બાસ રીતે કૃષોવ અને તેની મંડળીની ખુશામત હોવા
 છતાં, આંતરિક ટિપ્પણ પણ છતાં ન હતી.

નવા સત્તાધારી વર્તુળો સાથે મોટો સંબંધ બાંધવાની
 ઉતાવળ ન હોવા છતાં કૃષોવે પોતાના અમેરિકાના
 પ્રવાસમાં તેમને સાથે લીધા હતા, અને કૃષોવે ૧૯૧૨
 -૧૩ દરમ્યાન પોતાનું નિર્ણાન ઈલિથા એફરેન્સુસને
 બનાવ્યા ત્યારે ય શીશોખોવે તેમાં સાથ પૂરેલો.
 એજ રીતે હાથેવ, સિમોનોવ, સુર્મવની પકતીના
 સમયે એમની ઝાટકથી કાલવામાં એમણે આગળ પડતો
 ભાગ ભજવેલો.

સૌથી વધુ કોર હકીકત એ છે કે ૧૯૫૨માં
 તેમણે લંડન પ્રવાસ દરમ્યાન એક પત્રકારપરિષદમાં
 પાસ્તરનાક વિશે ક્રુદ્ધ ચુલ્લજાળતી નિંદા કરી હતી :
 કેમ જાણે, પોતાને બદલે પાસ્તરનાકને એ વર્ષે નોબલ
 પરિતોષક વ્યવધેયુ હોય, —તે તેમનાંથી સહન જ થઈ
 શકેલું નહિ. આમેય બીજા લેખકની પ્રશંસા સાચેજ
 એમના મુખે નીકળવા પછી હશે.

આમ છતાં, છેક ૧૯૬૧માં જ તેમને પાર્લિની
 સેક્રક કમિટીમાં સ્થાન મળ્યું હતું તથા “વર્જિન સોપ્રસ
 અપટન્ડ”નો પહેલો અંક પ્રગટ થવા પછી બીજો

અંક પ્રગટ કરતાં તેમને ૩૧ વર્ષ (૧૯૬૩ સુધી) રાહ
 ભેવી પડેલી એ—હકીકત જ સત્તાધારીઓ સાથેના
 તેમના અનકા સંબંધનું સચન કરવા પૂરતી
 નથી શું ?

એકંદરે, શીશોખોવ સત્તાની પકડથી સારા પ્રમાણમાં
 દૂર રહી શક્યા છે એ હકીકત છે ; અને છતાં, એક
 સાહિત્યકાર-સર્જક તરીકે અગ્રીમ સ્થાન જાળવી શક્યા
 છે. સ્વતંત્ર સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ સાહિત્ય અને
 રાષ્ટ્રકંડતરના ફેરે અવારનવાર ભાગ ભજવી શક્યા
 છે. ૧૯૪૫માં તેમની પચાસમી જન્મતિથિ આખા
 દેશમાં ધામધૂમપૂર્વક ઉજવવામાં આવી હતી.

શીશોખોવનું અંગન જીવન પણ ધણું વૈવિધ્યપૂર્ણ
 છે. સાહિત્યકાર તરીકેના બ્યવસાય અંગે દેશવિદેશમાંના
 પ્રકારોના સાથેના પત્રવ્યવહારમાં તેઓ સારી પેઠે બ્યવન
 રહેતા હોવા છતાં, આજન્મના બ્યને પ્રામવિસ્તારોની
 સમયવાગ્મીમાં (આર્થિક અને રીક્ષાણિક) વધુ રસ લેતા
 રહ્યા છે. પરંતુ તેમના શાખના વિષયો છે : પક્ષીઓને
 શીકાર, માછલાં પકડવાનો આનંદ, પ્રવાસ (લંડન,
 પારિસ, સ્ટોકહોમ, રોમ અને અમેરિકાના પ્રવાસ
 તેઓ કરી ચૂક્યા છે.) અંગત કૌટુંબિક જીવનમાં
 તેઓ તેમના પત્ની બે પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ
 (દેવે મોડી ઉમરનાં) સાથે મુખ-સંતાપથી વીતવતા
 રહ્યા છે.

આવા આ સાહિત્યકારની વર્ણપૂર્તિના બ્યવસરે, જ
 આંતરરાષ્ટ્રિય બહુમાન કરીને નોબેલ કમિટીએ એક
 અત્યંત સમુચિત નિર્ણય લીધો છે.

આંતુભરી શ્રદ્ધા

શીશોખોવની આ વર્ણનું નોબલ પ્રમાન મેળવતી
 નવલકથાનું નામ છે : “અને ધીરે વહે છે દોન.”
 આમાં “અને”ની આગળ એણે શું શું અપ્પાહાર નથી
 રાખ્યું ? આખી કથા સજ્જનક કરી લીધા પછી, ચાલિ,
 મુદ્દ અને આંતરવિગ્રહના સમયની કોચાકજીવનની લીલી
 સડી આંતેખી લીધા પછી, બ્રજોમાં જીવતાં અને ફેરવાંક

કચ્છના રાજાના કપાસનાં બોલો મુજબ છે

કે, હાથમાં વળુ નથી. બધું, મેઘનમાં પસરી રહેલા
અરેર જેવા 'ધુ' તો આગતેમ : પલા : ધુ' ધુ' : નેને
મોઝે વ્યા : મુકો છે તે ઝરણો સાચા છે કે કેમ : એની
શંકા એમનાનાં મનમાં સ્થાપવાની રાખીને લેખકે મુદ્દો

યદ્યાત્મા અદ્યઃ ઐગેરના પ્રેમનો પડવો એકસી-
 નિયામો પ્રાપ્તો. એકસીનિયાનો પ્રેમ, સાચો છે, પણ
 વાસનાની લપસણી ભૂમિપર, જાઓ છો, એના પ્રેમને જ
 જાણે કે વર્ણવના હોય તેમ લેખક લખે છે : “મોડી,
 મોડી, ચાલવા લાગતી સ્ત્રીનો, પ્રેમ ખૂબ અને કાલચક્ર
 ફરના જેવો નહિ પણ રસ્તે જાગી નીકળતી એરી વનસ્પતિ
 જેવો હોય છે.” એકસીનિયાનો પ્રેમ હૈયાની, ધરતીમાંથી
 ફૂટતી જોડે તે પહેલાં તો એની વાસના, હાંડપાંડ, ચૂંપી
 હતી. રટખતને એ પારણી તે પહેલાં એના માપે એના
 પર જળાત્કાર કર્યો એ વાત —જાણે કદોળાં કદોળાં
 આટલું જરાક ઠંડી હતી, એ રીતે—લેખકે દર્શાવે છે, અને
 તે એકસીનિયાના પાત્રને સમજવામાં મદદગારી છે.
 ઐગેર પ્રત્યેના પ્રેમને પવિત્ર રાખવા એ મંથી તો, ખરી
 પણ “જિંદગીએ એના વંણુગ્રખ્યા કાનૂનો વડે મનુષ્યો
 ઉપર શાસન” ચલાવ્યું. વાસના પાસે એ લાચાર અને
 છે. વાસનાને ધોઈ નાખવા ચપરી મીઠું, લઈ એક
 વર્ગો એ દોનના પ્રગાહ, પાસે પહોંચી ગઈ હતી !
 એકસીનિયા પ્રત્યે ઘૂણા નહીં, દયાનો લાવ જન્મે છે.
 એનો પ્રેમ એ કાશ્વિક આલેખ નથી. પણ વાસના પ્રેમને
 દોષ દે છે. ઐગેરની પરલોતર નાતાલિયાનો પ્રેમ એકસી-
 નિયાનો પડકો ચૂંપીને બતાવાયો છે. મુખ્યત્વે એક કુટુંબ
 મગની દયા આલેખતાં નારીનાં વિચિત્ર રૂપો શોધીખોધે
 બતાવ્યાં છે અને તે આપણા કુટુંબનો વિવેક
 ખની શકે તેવાં છે—પરિચિત છતાં એ અપરિચિત
 એવાં રૂપો.

આ નવકથાનું ભરખરું કાઢું રશિયન ધરતીની
મહાન નવકથાએની માદ આપે છે. સોમોબોવ તોસ્તોય
આને દોસ્તોયેવ્સ્કીની પુરૂષપરાના-સર્ગ કહે છે. એમની
અર્થન ઉપમાવશી ખાત્રી તમનઃસ્થિતિ દર્શાવવામાં કેવી

તે ઉપકારક નીવડી છે તેનો ખ્યાલ એકાદ ઉદારજીવી પક્ષ આપે :—

“ધરતીને ભેદને પછંતા લીલા છેક બેઠે છે; એને દાણા કોલાં કણસણા બાહે છે; થોડાં અઠવાડિયાંનો તો એમાં ઘડીને દાગડા બીડી બપ તાપ દેખી સકતો નથી. છોડા ધરતીમાંથી રસ ચૂમે છે ને એ રસ કણસણાના દાણામાં સીંચાય છે. દાણા મીઠા સોડમળ્યાં દૂધથી ફાટું ફાટું થઈ રહે છે; પછી એના પર રૂસ એમે છે ને કણસણુ સોનેરી રબથી ઢંકાઈ જાય છે. એટલે એટલા વચ્ચે જઈને બોલો રહે છે ને મીઠા મીઠાને એકઠું રહે છે, પણ એને સુખ થતું નથી. ન્યાં નજર પડે છે, ત્યાં સ્નેહ દોરતું વધણું ધૂસી જઈને પાકને” બળાડી ગમેલું દેખાય છે. ન્યાં ન્યાં એ વધણું ધૂસી ગયું છે, ત્યાં ત્યાં એણે હોડને પાડી નાખીને જમીન ભેગા કરી નાખ્યા છે; આ એકને એટલું અને ખડકું થઈ જાય છે, ને એ સેવથી બેઠાં બેઠે છે.

એકરીનિવાને ય આતુર જ થયું છે. સોનેરી ફૂલની જેમ વિહસીને બીધડી એની બિંબો ઉપર થઈને, જોરાર એના સખત આમડાના ભોરે બેઠા મૂંઝાને એણે ગણે છે”

પાછલા બે ખંડોમાં મુઠ્ઠી ઝીણી ઝીણી વીગતો આંદોખવામાં અને વિભિન્ન પેટોની વિભિન્ન વિચાર-સરણીઓના કનકવા ઉડાકવમાં શોધાયેલા સર્જકે સુંવ્યુક અને આત્મો જેવી પ્રાચી કેવી તો સહજતાથી સર્જ્યાં આપ્યાં, તેડ કુતૂહલ શોધોખેલની સર્જકતા મટે માન લેખજાવે છે.

ક્યાને અતે માનવીની લાગણીઓ વેગ આઈ મઈ છે. મુષ્કે અપવિત્ર દેરેલી જીવને પવિત્ર કરવા એકે ૨૬ એકના લોકકાનો કોસ કંપાર ખાસે બોલો કરી જાય છે અને જૂની રસાવ લાખામાં પંકિતઓ લખે છે —

“અશાંતિ આપવિના કાલે
ભાઈ લાઈતો ન્યાય ન તોળે.”

જૂની રસાવ લાખામાં લખાયેલી આ પંકિતઓનો અર્થ હવેની પેઠી માટે બહાર નહિ આવે ? એ માત્ર કુતૂહલનો જ નિર્ણય રહેશે ? ન જાને ? કોસની લાખામાં

એકે પંખિયો બૂખરા રંગનો નવ ચપેકનાં ઈંડાં મૂક્યાં અને પાંખો પસારીને સેવતી બેઠી. આ અંતિમ દરખા ક્યા (અંચ ૧૯૦) વિરમે છે. સુદો જીવનને અટકાવી શકનાં નથી એવી મદદ અહીં લાગે વ્યક્ત થઈ હોય, એ મદદની પાછળ આતુર હુલાસેવું છે.

— અનિરુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય

ભારતીય બિનસાંપ્રદાયિકતાની કસોટી !

તાજેતરમાં રાજ્યસભાએ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીનું મદનમોહન માલવીયા વિશ્વવિદ્યાલય, તરીકે નવું નામ દરણુ કરવાનો ઠરાવ. પસાર થયો છે. આ પછી આ ખરડા લોકરક્ષા સમક્ષ આવ્યો છે — જેના ઉપરની ત્રણ દિવસની ચર્ચાને અતે નિર્ણય મુક્તિથી રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

સોદસલાનો આ નિર્ણય અને તેમાં રજૂ થયેલા બહુમતી અભિપ્રાયો ભારતના બિનસાંપ્રદાયિક આદર્શના સંદર્ભમાં ચિંતા ઉપજાવે એવા છે :

કેટલાકે એવી કોરેક્ટર દલીલ કરી છે કે, આ યુનિવર્સિટીના સ્થાપકોએ જે નામકરણ કર્યું છે તેમાં કસો કોરેક્ટર કરેલું એ બેચદ્દની છે. તો બીજા કેટલાકે એવું સૂચવ્યું છે કે “હિંદુ” સમ્પ્રદાયીયતાનો જ સૂચક છે — નહિ, કે ધર્મ વા સંપ્રદાય સૂચક, વગી, કેટલાકના મતે યુનિવર્સિટીની. આગતમાં સરકારે વચ્ચે પડવાનું હોઈ જ ન શકે. આ બધા ઉપરાંત, અચૂક ફાસાની હાથે એવું કહ્યું છે કે સરકારે યુનિવર્સિટીઓની સાથે અક્રિયતા નામે બેઠેલાં ન જોઈ એ.

આથીય વધુ ચિંતાજનક મુદ્દો એમ. એ. ને. એ. છે કે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આ નિર્ણયે તોફાને ચડવા છે : મુનિ. ના કેમ્પસને કબજે લઈએકા છે ! ‘હિંદુ’ નામ દાટી ન નાખવાની, યુનિ. નું નામ છે તે ચાલુ રાખવાની, એમની માગણી છે; કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધમાં કિપકાસ શરૂ કર્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓનાં આ તોફાનો, કદર કામવાદી હિંદુઓનો ‘હિંદુ’ સમ્પ્રદાય ન કરવા એવો ઉદાપાહતો પડ્યો

પાડે છે; અને લોકસભામાં તથા બહાર આવ્યા ઉદાપોહને ઉરોજન મળતું રહ્યું છે—આ બધું ચિંતાજનક છે.

ભારત બિન-સાં દામિક રાજ્ય છે; હિંદુ-મુસ્લિમ એવા સાંપ્રદાયિક ભાગલાએ એના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં, એની સાંસ્કારિક-સૈદ્ધાંતિક સરચાઓમાં તો દરમિત ન જ સલાવી શકાય, એ સ્પષ્ટ છે. વ્યક્તિગત અથવા સમૂહગત ધર્મની લાગણી, માન્યતા અને તેની ઉપાસનાની સગવડો તથા તેવા અધિકારો ભારતમાં સૌ નાગરિકોને છે જ છે. સૌને પોતાપોતાનાં વિચારણ સંસ્કારોના વિનિયોગ કરવાનો વ અધિકાર છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાને જેટલે અંશે એ પોષક થઈ શકે એ મર્યાદામાં જ આ અધિકારો હોઈ શકે.

બૈમનસ્થતા વારસો !

આપણા દેશમાં, દુર્ભાગ્યે, હિંદુ અને મુસ્લિમ કામો વચ્ચે શીકાઓ થયાં બૈમનસ્થ આવેલું આવેલું છે. બ્રિટિશ શાસનકાળમાં એને ઉરોજવાની-ઉરોજવાની કારવાઈઓ થતી રહી છે અને દામકાઓ થયાં કામો દંગસો તથા રાજદ્વારી વેર-દેવ-હિંસા ઘૂંટાતાં રહ્યાં છે. અંતે, એ હળાહળમાંથી જ તો, ભારતમાં 'દિરાધ્'ના અસંભવિત સિદ્ધાંત સંભવિત જ નહિ, શૂંત્ર બન્યો—હિંદુ ભારત અને પોહિસ્તાનરૂપે વિભાજન ચક્ર બન્યું ! અને આજેય હજી એનાં દાવાનળમાં કારિશર (મુસ્લિમોની બુદ્ધમતીવાળા પ્રદેશ ઉપર પાકિસ્તાનના અધિકારની રૂએ) લુંબનું રહ્યું છે. બીજી બાજુ, મતાધિકાર, નોકરીઓ, શિક્ષણ, ન્યાય-કાર્ય અને ધર્મ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોએ કોમ અને સંપ્રદાયના ભાગલાને દકાની ચામે એવા ખાસ હક્કો, ખાસ પક્ષપાતો, ખાસ વર્તનોની અપેક્ષાઓ રખાતી આવી છે, માંગણીઓ થતી રહી છે, અને ઘણી વાર પોષાઈ પચી છે.

આર્થિક અને સંસ્કારિક-સૈદ્ધાંતિક રીતે પછાત રહેલાં પ્રદેશોને, સમૂહોને ઉરોજન દાખલ વિશેષ લાભો, અનુકૂળતાઓ, તકો આપતી એક વાત છે; અને તેમનાં સંપ્રદાય કે કોમોને નામે મધ્યયુગી વાકાઓને દકાવી રાખી એકસાથી, સવાદી, અખંડ રાષ્ટ્રીય જીવનને બાધક અધિકારો આપના એ જરૂરી વાતથી બિચટી જ વાત છે.

ભારતમાં હિંદુ સંસ્કારિતા તરીકે આપણે જેનું ઔરવ કરીએ છીએ તે સંસ્કારિતા પોતે જ એક મહાન સમન્વય છે—ભારતની બૂમિ પર સેંકડો વર્ષો દરમ્યાન અનેકવિધ પ્રવળો આવી, સંઘર્ષો થયા, અને અંતે એક પછી એક નવો સમન્વય ઉદભવ્યો; તેજ રીતે ધર્મો, સંપ્રદાયો અને યાત્રિઓના પ્રયત્ન સંઘર્ષોને અંતે સમન્વય દ્વારા રાષ્ટ્રીય વિકાસ-યતો રહ્યો. દુર્ભાગ્યે ભારતમાંની ઇસ્લામી પ્રવળ સાથે આવેલાં સંપૂર્ણ સમન્વય થવા નથી પામ્યો. જો કે હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને ઇસ્લામી ધર્મ અને સંસ્કૃતિની અનેક હેલુગીઓ છી જ; ભારતીય સંસ્કાર, કલા, સાહિત્ય અને પ્રવળજીવનમાંય એનું ઘણું મોડું અર્પણ છે. છતાં, મુસ્લિમ પ્રવળ મહદંશે સંપ્રદાયને વરલી—creedal—રહી છે. અને જ્યાં રાષ્ટ્ર કરતાં creedનું મહત્વ વિશેષ રહ્યું છે ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો વિકાસ રૂંધાયો છે; અને બહારનાં સાંપ્રદાયિક કેન્દ્રોની-વહાદારી વિશેષ રહી છે. (કમ્યુનિસ્ટો આદિ આનું કહી શકાય એમ છે એમની creedal લક્ષણિકતાને કારણે તેમનીય અંતિમ નિશા રાષ્ટ્રબહારનાં કેન્દ્રો—પછી તે રશિયા હો કે ચીન—સાથે સંઘાપેલી રહી છે.) આ કંઈ વિચારણ આતરરાષ્ટ્રીયતાનું લક્ષણ નથી; એ રાષ્ટ્રીય સંકલિત સંપ્રદાયવાદનું લક્ષણ છે.

આવી ભાગલાવાદી વૃત્તિને દકાવી રાખવી એ તો ભારતના અજનન વિકાસના પાયામાં જ ત્રાસ કરનારું છે. તેમાંય ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્ત્રેવે 'હિંદુ યુનિવર્સિટી' અને 'મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી' એ તો ભયંકર કાલ-ભ્રુતકંમ (anachronism) છે. એના ભયંકર માઠાં પરિણામો આપણે તાજેતરમાં જ અનુભવ્યા છે. ગયા એપ્રિલ મહિનામાં બલીગદ યુનિવર્સિટીમાં જે કામપરસત ગેરરાષ્ટ્રીય ઉરોજણીઓને પરિણામે ખૂની હુમલા અને તોફાનો થયાં તેણે આપણી આંખ ઉઘાડી નાખી છે.

ભારતના એક મહાન સખૂત ડો. સીયદ મહમૂદને હાથે ૧૯૨૨માં એનો પાયો નખાયો ત્યારે ભારતીય સંસ્કારિતાના એક નિશ્ચિત લક્ષણ રૂપે મુસ્લિમ સંસ્કારિતાને પોષણ

[અનુસંધાન પાન ૩૭ ઉપર]

મારી દુનિયા

—સ્નેહુચરિત્ર

: ૧ :

ચક્રતા સુરજના તાપમાં સાદામાંથીવાળું એક બળદગાડું કુંભરાળ રસ્તા પર જઈ રહ્યું છે. તકસથી ખચવા માટે સાદા ઉપર કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી લેવામાં આવી છે. ગાડું અંદર ખેસનારને ઓછામાં ઓછા હેલા સાથે એવી રીતે હંકારાઈ રહ્યું છે. વાહન અને લોકોની અવરજવર બહુ જ ઓછી છે. રસ્તાની બંને બાજુએ ગીચ વનરાજ છે, અને ઊંચા ટોળાવ ઉપરથી કીતરતાં ને ચક્રતા ગાડું ખાસ સાવધાનીથી હાંકવામાં આવે છે. લાલ બનસ ઓરેલી સત્તર અંદાર વરસની એક ધુવતી ગાડામાં સૂતી છે અને તેને ઓલાવવા મથતા બે ત્રણ વરસના તેના બાળક તેના માથા નજીક બેઠા છે. આ છે મારા છવેનની મારી સૌથી પહેલી સ્મૃતિ.

મારા પિતાનું પતન શીખલીના સમરોલી નામે ઓળખાતા ગામમાં. વહીવટી દૃષ્ટિએ શીખલીથી અલગ હોવા છતાં શીખલીના જ એ રણિયામણો લાગ છે. શીખલીના સૌથી પહેળા મહેલના તરિકે એ લેખાય છે, એમાં વસતી ખેડૂત, સુધાર, લુહાર, પૂંવાની, વણકર આદિ શ્રમજીવીઓની હતી. અને હજી પણ લગભગ એ જ સ્થિતિ આજુ છે, હવે ગામમાંથી થોડાક લોકો બહાર વસતા થયેલા હોય તેમનાં, ધરો બાકે અપાત્ત થયાં છે અને સરકારી નોકરો, સિદ્ધિ વગેરે એ જાતી-ગણ વસતીમાં ઉમેરો કરતા થયા છે.

આ ગામમાં નેપાથન લેખાય એવી માસ પિતાની ખેતી હતી, તે બંને એ ખેતી કરતા અને એને માટે અમારી જમીન ઉપર એક હાળી કુટુંબ વસાવ્યું હતું.

મામ તો હાળીઓ ખુલામ જેવા વર્ણવાતા આવ્યા છે. પરંતુ મારી સ્થિતિ બે મને છેતરતી ન હોય તો મને એ આખું કુટુંબ અમારા આત્મીય જેવું જ લાગતું. એમની સાથેના ખોલવા ચાલવાનો વહેવાર પણ એવો જ હતો. એ પુનિયો કાકો, જમની કાકી, લુધિયો ભાઇ, અંબી લાભી એ બધાંની સોખતમાં કુંભારે હંદ અને સંરક્ષણ અનુભવતો એમની આંગળીએ અમારા ખેતરોમાં કું અનેકવાર ફર્યો ખું. રાત્રે સિંધાળુ પાકની ચોકા માટે અમારા ઘરમાંથી ક્રોધક ખેતર ઉપર સવા જતું ત્યારે કંડીથી દમદમતા તારાઓ અને ખુશ્કા આકાશ નીચે એમની સાથે તાપજ્વાલ ફરતે ખેતી રખેવાળોના એમના અનુભવોની અનેક રોમાંચક વાતો મેં રસપૂર્વક સાંભળી છે. આ હતો અમારો ઘરનાં મૂળ.

આ મુળિયાં કેવળ સમરોલીની ઘરતી પૂરતાં જ મર્યાદિત ન હતાં. એ દૂર વાંસદાના જંગલ સુધી વિસ્તરેલાં હતાં. કુંગરોની ગોદમાં આદેશું લીમઝર નામનું એ વખતના વાંસદા રાજ્યનું એક નાનકડું ગામ એ માંડુ બીજું પતન હતું વર્ષના લગભગ ચાર પાંચ માસ મારા પિતા અહીં રામરના જ્યાબંધ વેપારને માટે ગાળતા. મારા માતૃથી એમની સાથે જતાં અને સ્વાભાવિક રીતે જ હું પણ જેટલો વખત એ લીમઝર હોય તેટલો બધો વખત લીમઝરમાં ગાળતો. હીરોચાહ કરીને મૂળ નવસારીના પણ લીમઝરમાં લગભગ કાપમનો વસવાટ કરીને રહેલા એક પારસી સમજન મારા પિતાના મિત્ર હતા. એનના ઘરમાં જ એક લામ અમારે માટે તેમણે કાઢી રાખ્યો હતો. એમાં અમે રહેતાં. અહીં રહી રામરના સોદા કરી મારા પિતા એનાં ગાડાં સીધાં બીજા

વેપારીઓને ત્યાં સીખથી કે બીજીઓના અથવા અમારા ઘરના ઘરવામાં અવેથી વખારે મોકલતા જે મારી પ્રથમ રચનાનો ઉપર હું ઉત્તેજ કરી એ પુ તે વખતે આમાનુ નમુ જ મારા ધ્યાનમાં હતો એમ મને નથી લાગતું કેમકે એ અગતી મારી જે કઈ રચનાઓ છે તે એ પછીની છે આમ જાણ મારી માતા સાથે જાપાને એની ગર્ભાવસ્થાને કાલે અમે લીમ્બરથી સીખથી જઈ રવાના હતાં તે વખતની મારી સંવેદનાઓ મારા મનમાં ઘણી દૃઢ છે આને પણ એના વિચાર કરતા વનતુ એ પૂછ્યું વાનાવરણ, જનના ઊંચાનીચા કાચા રસ્તાપરતુ માડાનું એ આગેદણુ અવરોધક અને આ કેમ એલતી હતી તે આટે મને થતી નહોતી કશુંતુ વિચારમાર મનમાં તાદરશ અંતિ યદિરહે છે. આમ મારા જીવનની સૌથી પ્રથમ સ્મૃતિ મારી માતાની છે અને એકદમ કરતા પેશુ અભાષિત અને બારી આસાના કે એવી અન્યમાતાઓના ક્યુ અને અનુવંદીને જોઈને જ લખ્યું હોય એવું મને કામ છે સાથે જ—

પ્રથમ સમકે મનન નહિ,

એતું દર્શન મારી માતાએ જીવનમર મને કરાવ્યું છે અને એનીથી જે જીવનમાંથી દુ પ્રાપ્તો છું તે આ પ્રાપ્તોમાં શબ્દોદ્ભાવ હું લખ્યો જ પૂરી રીતે આવેળી ચકીશ

: ૨ :

મારા પિતાનું નામ રતનજી ભાણુભાઈ ભગત

ભ્રમત-અટક-એને વરસામાં મળી ન હતી એમની પુણ્યવશમાં લોકોએ તેમને એ રીતે જોગમવા શરૂ કરેલા અને વખત જતા કેવળ ભ્રમત નામે એ અમારા અને અમારી આસપાસના અનેક મામોમાં જાણીતા થયા હતા, હકીકત એવી બની હતી કે જાનપણથી સાધુમતિ પ્રદર્શ એમનું મન વગેરે હતું સંધ્યાપૂર્ણ આદિ આચરણ એમના જીવનમાં દૃઢ બન્યા હતા. એમના નિત્યક્રમમાં સ્પૃહા પહેલા પ્રતી પરના શિલાવખાની લગભગ એ દનાકની એમની સંધ્યાનો સમાવેશ હતો. એ જ પ્રમાણે સાંજે પણ અમારા ઘરમાં એમના કવાકેન્દ્ર સંધ્યાનો કાર્યક્રમ રહેતો. જ્યારે એ સંધ્યામાં બેઠા હોય ત્યારે મને તેવું કામ આવી પડ્યું હોય તો પણ પોતાનો

નિત્યક્રમ પૂરે થયા વિના એ જાતા નહિ એમાં અપાર કાર્ષ્ણિક અનસાન કે એના સમાચારથી જ પળાતો, એક વખત એમના કંટાળા મિત્રોને ક'હકે રીખળ મુજબ એ નદીકિનારે સંધ્યામાં બેસ હતા ત્યારે થેડિકે દુગથી ખૂબ પડી કે 'ચિત્તો આવે છે।' એ વખતે પામેના જંગોમાંથી કાઈ કાઈ વાર વાય, દીપડા વગેરે આ જાણુ બિતંગી આતા એક્ટે જે છૂમ પડી તેમાં અસાધારણ કશું નહોતું. એ પછી મિત્રા ઉપર એક સામુદ્ર લુપ્તગણ મથી ગયું અને લોકોએ નાસમાગ શરૂ કરી દીરી મારા પિતાના નિત્યક્રમમાં આનાથી રિલેષ પડ્યો નહિ. એમનદમિત્રિ આથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને ત્યારથી એ જાન નામે જોળખાયા.

સાચારની દૃષ્ટિએ એમને મજેલી આ અટક-કેદવી સાથે હતી એ તો હું જાણતા અને જાણે અને એમને પણ જે નિર્ધારિત રીતે માળવા વપડતા તે નિર્ધારિત મને મારી પ્રિશ્નરૂપમાં પણ જાણેનાર સમગ્રતું જાણું. આમાં સપણિયાના નાદોને અંગોદિય પહેલાં નિવા સામે કાઈ કાઈ શરૂતો નહિ. અમારે સૌએ, દિવસમાં જોખમાં જોણું જે વખત તો નાહતું જ પડતું, આમાં જાને તો નિર્ધારિત મેટા કામ અંગોદિય મેટરેયું જ શરૂતું પડતું. એમને આટે લાનાદિનો નિર્ધાર અમારે આટે હતો તેના કસેતા વધુ વિસ્તૃત હતો. ગ્રામ્યએમને હોવાનું કામ સળુ એમને લાગે હતું. એટલે એમને કાઈ કાઈ વખત જવાએ કાઈ ગાય કે બેઠક આવી થઈ હોય ત્યારે રમોઈ કાઈથી મૂકી ફરીયાદોવા જવું પડતું અને રસોડામાં પેસતાં પેહેલાં પોંછા રનાનવિધ કરેલા પડતા. આ જળની આચારસંહિતા સામાન્ય રીતે જોજુરમાં જેઓ ગરમદો તરીકે આગખાતા હોય છે તેમના જ ઘરમાં હોય, પણ જેમના વ્યવસાય પેટીનો છે એવા બનાવિયોના ઘરમાં આવું લાગે જ નહો. કારણ કે ખેતી, હાળી અને ગાયમગદસ એ એમના નિત્યના સાથી, એમની સાથેની આલસ્ટ્રેટ ખેડૂતને કેવી રીતે વરડે જ આમ જ્યાં મારા પિતાએ વરડો મુધી અમારા ઘરમાં આવ્યા બરહાર ખોટો આમલ-સે-એ જોમો એમના બે કાર ૧ થઈ હોય તો એમનાં સત્તાનેના હાથે આજકાને સૌચાદિ માટેની સારી રેવો પાકવાના એમના આહલ પૂજળ આ આચારસંહિ

ઉપરાંત છીછરોઈ દષ્ટિ હતી કે જેમ એ તો હું નથી
 રહી, યકતો. પણ એમનો એ માટેનો સ્વતંત્ર આગ્રહ
 રહેતો. સામ. છતાં, ધરમાં અમે, ચાર, શાહુઓ — મે
 બાઈ અને એ બહેન — જ્યારે, એમાંથી ત્યારે એમના
 એ બધા ખ્યાલો એમને હળવા કરવા પડ્યા અને
 ધરમાં હલનચલનમાં કંઈક વધુ મોકળાશ આવી.

એ મારા પિતાના જીવનનું આજ એક નોંધપાત્ર
 અંગ હોત તો એમને મજેલી કમત અટકાવવાની ટીલા-
 દરમિયાન પૂરતી મર્યાદિત બની હોત. પરંતુ એમની
 ધૈર્યપરાયણતા એમના જીવનમાં બાક રીતે બોતરી
 હતી. મીનાનો એ નિર્વ્યક્તિ રીતે પાક કરવા, મને
 એનો તો ખ્યાલ નથી, કે પોતાના જીવનવ્યવહાર માટે
 કેટલે અંશે એ પિતે વચ્ચેના ધર્મગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા
 મેળવતા. એમનાં વ્યવહારમાં બધારે હું સાચા માણસના
 દૃષ્ટિબિંદુ પ્રત્યે આદર રાખતા એમને એતો, સાચા
 માણસની પ્રમાણિતતા ઉપર વિશ્વાસ મૂકના. એમને
 એતો ત્યારે મને એમનું એ વર્તન સહજ સ્વભાવ
 જેવું લાગતું. જીવનમાં સાદું જ એવું અને જમતું
 આયોજન કોઈક મંડળ યોજના પ્રમાણે જ થઈ રહ્યું
 છે એવી એમની શ્રદ્ધા હોવાની છાપ એમના રોજના
 વ્યવહાર પરથી, એ વર્ષતે એનો મર્મ સ્પષ્ટ થઈ
 એવી શરીર ઉપર ન હોવા છતાં, મારા મન ઉપર
 અહિત થઈ રહી હતી. એને એક પ્રસંગ એ મારા જન્મ
 પહેલાં બની ગયો હતો તે મેંયું.

અમારા મહાદેશના, અમારી જ નાંવના એક
 જુવાનના જીવન લેવાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. જમીન
 થનારની સ્થિતિ ફોફી થઈ વિના નેહિ રહે એવી સોમી
 ખાતરી હોવા છતાં મારા પિતા એના જમીન થયા
 અને પરિણામ સ્ત્રીએ કંઈકાનુજન જ આપ્યું. એ પછી
 ધોણ વખત બાદ ફરીથી કોઈક મંદીર જામનામાં એ
 સડાવાંયો અને તે જમાનામાં ધણી મોટી લેખાંચ
 એવી હજારેક રૂપિયાની જમીનગીરી વિના એ છૂટ મેલિ
 એવું કરમાન થયું. ગામમાંથી આવી જમીનગીરી
 આપવા કોણ તેવાર થાવ? પણ મારા પિતાએ લેખાને
 કહ્યું કે ગામ તો માવતર છે. છોડુ છોડુ થાવ પણ
 માવતર કેવાવતર ન થાવ. એટલે આપણે જમીનગીરી
 આપવી જ નહોતી. લેખા એમની સંઘે સંમત ન હતા

એટલે પોતાની જાત ઉપર એમણે આ જવાબદારી
 લીધી અને જમીનગીરીનો દંડ ભોગવવાનો એમને પારા
 આવ્યો. પરંતુ એ પછી એ થતા બની તે કલ્પાનુભવ
 કાર્ય હતી નિષ્ફળ નહિ. જુવું હોવાના ભાવોને મીનામાં
 આપેલા અભયવચનની શાદ અપે એવું છે. પેલા
 જુવાનનો દૃઢપણો થયો એમ કહેવું કદાચ વધુ પડતું
 લેખાએ પણ તેણે પોતાનું ધર મારા પિતાને લખી
 આપ્યું. મારા પિતાએ એ લીધું — પણ એક દૂરની
 તરિકા. પોતે ભરેલી રકમ ત્યાંથી આવે એમાં
 એમને રસ હતો એની એમને ના હતી, પણ એમને
 વધુ રસ હતો એ એવામાં કે પોતાનું એ જમીન
 જીવન એ જુવાન વધુ જવાબદારીભરી રીતે જાણે. એમની
 એ ઇચ્છા હતી. પેલા જુવાને પોતાનો જીવનકાળ અદ્યત્ત
 અને વખત જતાં જમીનગીરીની પાક એ માઈ અટપાક
 મરી પોતાનું અમાન પાણું મેળવ્યું.

મારા પિતાની કમન તરિકાની ખ્યાતિ દૂર દૂરનો
 સંધિસ્થાનો સુધી પણ પ્રદેશી હતી. પરિણામે અમારે
 ત્યાં સાધુઓની અને લાંબનિકોની અવરજવર સારા
 પ્રમાણમાં રહેતી, અમારા મહાસ્વામાં જામીર હોવાથી
 એટલા કાળના સાધુઓ અને લાંબનિકોના કિનારો ત્યાં
 થતો હોવા છતાં કેટલાક સાધુઓ અમારા દુર સંધિ
 સવડી બાંધી સોડો વખત રહી જતા. એમની વાતચીત
 અને રીતજાતની માફક મન ઉપર જોડી અસર રહેતી. એ
 બધા હિંદોમાં શોધના અને ચામના સોડો પણ એમની
 સાથે હિંદોમાં જ વાતચીત કરતા. આ હિંદો કેવું
 હતું તે હું ત્યાં કહી શકતો. એ વખતની શાળાઓમાં
 હિંદી શીખવાતું ન હતું પરંતુ પાકેય પુસ્તકોમાંની
 કવિતાઓ બાળેશોષ. લિપીમાં લખાતી એટલે જોને શોખ
 હોય તેઓ હિંદી પુસ્તકો વાંચી શકતા. આમ રીતસરની
 તાલીમ ન લીધી હોવા છતાં સોડો પૂરતી હિંદોમાં
 વાતચીત કરી શકતા એવી છાપ મારા મન પર રહેલી
 છે. એ વખતના મંદિરાના પૂજારીઓ મોટેભાંજે હિંદો-
 લાથીઓ હતા પછી કલે એમની માનુષાયા ગુજરાતી,
 ગરાડી કે બંગાળી હોય. આ ઉપરાંત એ વખતનાં
 નાટકો જેવું લખી રક્ષણ એવી હિંદોમાં ટીક પ્રમાણમાં
 લખવાતાં એમાં પાસ્ટી નીંદોના સજો તેધપાત્ર હોતો. આ
 બધાં નાટકો પળ મોટેભાંજે ધર્મકથાઓ પર યોજાતાં અને

જીવનનાં મૂલ્યો માટે એમાં સારા પ્રમાણમાં સામગ્રી આવતી. આ વાતાવરણની અસર આખા સમાજ ઉપર રહેતી, અને ઊગતી પેઢીને સમાજના નિત્યના આચાર-માંથી પાયાનાં જીવનમૂલ્યો આમોઝ્વાસની જેમ મળતાં આમ એ વખતે હિંદી આંતરગ્રાંથીય વ્યવહાર મટેનું સાધન માત્ર જ ન હતું પણ એ દ્વારા આપણી સંસ્કાર-પરંપરાની સરવાણીઓ પણ અરખલિત રીતે વહેતી રહેતી આ સરવાણીઓને વહેતી રાખવામાં સાધુઓનો અને કથાકારોનો ફાળો ધણો મોટો રહેતો.

આજે વર્ષો પછી એ વખતના આપણા સમાજ ઉપર નજર નાંખી આજના આપણા સમાજ સાથે જ્યારે ટુલના કટુ છુ ત્યારે આજે આપણે બીજી નવું ધણું મેળવ્યું હોવા છતાં શિક્ષણ ધણું વિસ્તર્યું હોવા છતાં, અને પ્રમાણમાં લોકો પહેરવે ઝોઢવે વધુ સુખી જણાતા હોવા છતાં, આપણે કષ્ટ એવું ગુમાવ્યું હોય એમ લાગે છે કે જેની યોગ્ય આજે તો વધુપુરાવણી રહી છે. મારા જેવા અનેક જે આપણા મહાન સંસ્કાર મંથ રાખાયેલ મહાભારતનો મૂળમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા નથી અને જેમણે આ વિષયનું જ્ઞાન કેવળ તણપદી ગુજરાતીમાં થતી હરિકથાઓ દ્વારા જ મેળવ્યું હશે તે બધાને પાંડિત્યની દૃષ્ટિએ મોટો વારસો જાને ન બન્યો હોય પણ જીવનમૂલ્યો તો પાયાનાં લાંબાં જ હતાં એમ વિના સંકોચે કહી શકાય. આજે એ બધી સરવા-ઓ કેવળ નામશેષ જ રહેવા પામી છે અને એનું સ્થાન રેડિયો, સિનેમા, આદિએ લીધું છે. એની આપણા જીવન પરની અસરનું માપ કાઢવું એ આજે કદાચ આપણા અગત પૂર્વમુદ્દો વિદ્યોલ્લેખ નહિ નીરડેઃ આમ છતાં એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે અગાઉ આપણા સમાજ એક કિલ્લાઈ કિતાબ જેવા હતા, જેમાંથી સૌને પોતપોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સ્પષ્ટ-પ્રેરણાઓ મળતી હતી તે પરિસ્થિતિ કીકીક પચાઇ ગઇ છે.

મારા પિતા આજે લુપ્ત થયેલા જણાતા આ સમાજની એક મંઝળ વ્યક્તિ જેવા હતા, એનું આજે મને લાગે એમાં મિત્રકૃતિઓ આજ સારા પ્રમાણમાં હોવાનો સંબંધ બીકારવા જના એમના જીવનના

અનેક પ્રસંગો મારી આ શ્રદ્ધાની અને પ્રતિતિ કરાવે છે; અને તે સાથે આવી મંઝળ વ્યક્તિઓ કાઢપણ એક ધર્મ, સંપ્રદાય, કોમ કે વર્ણની વિતેવતા ન હતી એ પણ તરતજ મારી નજર સમક્ષ અંકાઈ રહે છે.

૩

જેમનાં શીત્ર અને સૌજન્યની મારા મન ઉપર કાયમની અસર રહી છે, તેવી વ્યક્તિઓમાં મારા પિતાના મિત્ર શ્રી. ફિગેન્જાસનું નામ મને સૌથી પહેલું યાદ આવે છે એમનું કુટુંબ વર્ષોથી લીમસરમાં કાયમનો વસવાટ કરીને રહ્યું હતું. એમને મીઠા વનરાજી, કુન્જેજ અને ઝરણાં વચ્ચે એમનું મકાન હતું. જમર-જવત વાડ કરી વિશાળ જગા શેઠો, તેમાં શેઠનાં સાકલાણ મળી શકે એવી વાડી અને મોટી સંખ્યામાં પાળેલાં ગાય, બેંસ, બળદ, બકરાં આદિ માટેનો મોટો કોઠર જેમાં ત્રણચાર થોડાઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો એવું આ ઘરનું આજેથી અર્ધાં સદી પહેલાંનું એક અતિ ધૂધળું ચિત્ર મારી નજર સમક્ષ આ લખતી વખતે દોરાઈ રહે છે એમની ખેતી કેટલા વીંડાં ઉપર વિસ્તારેલી હતી એને કશો જ અંદાજ હું આપી શકું એમ નથી. પણ જ્યારે એમના નાનાભાઈ હોરમસજીને એમના સરદે પાણીદાર થોડા ઉપર એ ખેતીની દેખભાળ કરવા નીકળતા હું જોતો અને સાંજે એની છટાદાર ચાલ સાથે એ મોકાને હું પાછો આવતો જોતો અને એ પછી એ ખેતી પર કામ કરતા મજૂરોને એમના મકાનના આંગણમાં એમની શેણ લેવા ટાળે મળેલા હું જ્યારે જોતો ત્યારે મને ફિગેન્જા એ જન્મસ્થા રહત જેવા લાગતા અને જ્યારે એમના વૈજ્ઞવ કરતાં પણ એમનું ઉત્તરાવદિત વધુ શંકની હતું. ખેતી ઉપરાંત એમનો બીજો મોટો વ્યવસાય દારૂનો હતો શ્રી ફિગેન્જા એમના દારૂના પીકાની દેખરેખ રાખતા, એ પણ એમના ઘરના આટલા ઉપર જ હતું. એક નોકર એ મંલાળતો. અને ફિગેન્જા દિવસનો મોટો લાભ તમા, છાપુ ત્રાંચના કે પીના આનંદારાઓ સાથે વાતચીત કરતાં એમના એ વાતચીતમાંની કેટલીક આજે પણ મને પ્રેરણા, ભરી રીતે યાદ આવે છે દારૂ પીનારાઓમાંથી કેટલાકને એ જ્યારે

પધુ પડતો દારૂ પીના નેતા ત્યારે કોઈક વખતે મરકરી કરી કોઈક વખતે સમગ્રની તો કોઈક વખતે ધમકાવવાને તે વારતા. મારી સમજ એ વખતે ધકાપેલી નહિ હોવા છતાં, મને એટલું તો સમજતું કે એ ભયે દારૂનું પીધું ચકાવતાં હોય પણ એમની માનવતાની સરવાણી છત્ત હતી. એ પીવા આવાનારો સાથે એમનાં ધરસંસારની વાત પણ ચર્ચાતા, વખતોવખત જરૂરી સલાહ આપતા અને નાની મોટી મદદ પણ કરતા. એમના આવા વહેવારને કારણે એ આદિવાસી સમાજમાં એક દેવતા-માણસ તરિકિની એમની છાપ હતી. એમના સંબંધી હું જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મને મનુષ્ય કેવાં કિત્ત કિત્ત તત્ત્વોમાંથી છવનની પ્રેરણા મેળવે છે એ સમજાતાં હું. પછી મોટી પ્રેરણા મેળવું છું. આ સંસ્કારી પુરુષ અને એનું આજુ કુટુંબ સમગ્ર સમાજ છોડી જંગલમાં પોતાનાથી તાદૃશ નોખા એવા સમાજ વચ્ચે કાપમનાં વસવાટ કરીને રહ્યું હતું. આશ્ચર્યકાં તે સંબંધતાં એ પોતાના શહેરી છવનમાંથી પણ મેળવી શકતા. અહીં આવામાં જે અનેક પ્રેરક બળો એમને મળ્યાં હશે એમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિનું કદાચ સૌથી મોટું હશે અને એ માટેની સ્વિસ રાતની એમની સાધના પણ હતી. શક્તિ, જમ, અને પુરુષાર્થ હોય તો એ માટેની વિપુલ બનુજગતા પણ અહીં હતી. અને એનાથી આકર્ષી અહીં આવી વસેલાં બીજાં કેટલાંક કુટુંબોનાં પણ પરિચય અને થયો હતો. પણ એ સૌમાં દ્રવ્યસાધકાને પરિણામે જે જડતા આવેલી હું નેતા તેના દિરોજ્યામાં અભાવ હતો. એમનું અંતર લીધું હતું. એમની માનવતા અખંડિત રહી હતી અને એથી દારૂના પીક પર એમને એકલા હું જ્યારે નેતા ત્યારે એ વ્યવસાય મારા જન્મભૂત સંસ્કારોને કારણે મને બીડો અણગમો હોવા છતાં દિરોજ્યા મને એક ધાર્મિક પુરુષ જેવા જ લાગ્યા.

આવી રીતે આ જન્મ-પ્રેરણા જે કુટુંબો આવીને વસ્યાં હતાં તેના પર અહીંના છવનની જે અસર થતી હતી તે સમજવા જેની એ વખતે મારી ઉંમર પણ ન હતી. એમ છતાં વર્ણસંસ્કરણ એમાંથી જન્મતી હતી. તેના કંઈક પરિચય મને થયો હતો. દિરોજ્યાના કુટુંબના જેનું જ પાસેના એક ગ્રામમાં

બીજું એક પારસી કુટુંબ વસતું હતું. એ કુટુંબ અહીંના આદિવાસીઓ સાથે હાન-અંબધી નેકારી વર્ણસંસ્કરતા પામ્યું હતું. પરિણામે દિરોજ્યા જેવા શુદ્ધ કેખાળા પારસીઓ એમને પોતાનામાંના લેખતાં નહોતા. પારસી તરિકિના કેટલાંક સામાજિક અને ધાર્મિક અધિકારો પણ આ કુટુંબો ભોગવનાં ન હતાં. આ બંધી વીમતો બહુ અસ્પષ્ટ રીતે મારા મન ઉપર અંકિત થઈ હતી. પાછળથી એ અજે વધુ બનવાનું મને ધણું કુતૂહલ રહેતું, પરંતુ એ માટેની મને કોઈ તક સાંપડી નહીં અને મારી એ બિઝાસા વણપુરાવકી જ રહી.

આવા વર્ણસંસ્કર પારસી કુટુંબો સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ બનરતી કોટીનાં બને લેખતાં હોય પણ મને એમનામાં બિંચા સંસ્કારોની ટીકીક ઝાંખી થવા પામી હતી. આવાં કુટુંબો પૈકા એકના ધનિષ્ઠ પરિચયમાં આવવાનું મને સાંપડ્યું હતું. મારાથી ઉંમરે થોડીક મોટી એવી એ કુટુંબની નાનું નામની એક બહેન પાસેથી ધણાં ગીતો મને સાંભળવા મળ્યાં હતાં; જે મારા વલન ચિખલીમાં કવચિત જ મળ્યાં હોત. એમાંનાં મને ખૂબ જમી ગયેલા ગીતની થોડીક પંક્તિઓ ચૂંટકે રીતે મને યાદ રહી ગઈ છે તે આ રહી :

એકવચ્ચ રે મારા ઘર પછાડે
મોહન મોરલી વગાડે છ
તે દહાકાની મને ચટપટ લાગી.
નિંદર નેજામાં ન આવે રે,
કરસનછ રે તમે હૈયાના ફૂડા
ફારાં સમગ્રિયાં લખિયાં છ રે
રોષ રોષને રે મેં તો રાતભડી કાઢી.

આ અને આવાં બીજાં ગીતો નાનું કાંઈથી શાખી એ બહુવાનું મને કુતૂહલ થાય એ સ્વાભાવિક હતું કારણ કે ત્યાં કોઈ શાળામાં એ લાજતી ન હતી. એને આ સુંદર ભેટ એ વખતનાં વાંસદાનાં રાણી બા પાસેથી સાંપડી હતી. એ બધાં ગીતોની આગળની મારી રમૂતિ ખૂબ જ ઝાંખી છે પણ જે લાંબીતૂટી પંક્તિઓ મને યાદ છે તે પરથી એ સજારીની સંસ્કારિતાની બીડી જાણ મારા મન પર રહેવા પામી છે. મને સવિશેષ

પ્રેરણા તો એ હકીકતમાંથી મળે છે કે એ રાણી પોતાના રાજ્યમાંનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં આમોમાંથી નાનાં જેવી અનેક કન્યાઓને અવારનવાર પોતાની પાસે બોલાવી તેમને પોતાને પ્રિય એવા ગીતા શિખવાડતી અને એમાંથી ગરબા વગેરેની પ્રદર્શિઓ પણ કરાવતી. આમ કરવામાં રાણીને ભક્તિ, કેમ, વર્ણ કે વર્ણસંસ્કરતા આદિ કોઈ વિધન નહતા નહો, એટલું જ નહોં પણ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કોઈ પણ દોષાનું પણ એમના વર્તનમાં જણાતું નહિ. આવી નાની નાની પ્રદર્શિઓ દ્વારા પણ ભણાં છતાં આદિવાસી સ્થિતિમાં હતું ત્યાં કેવી પ્રગળ સંસ્કાર સરવાણીઓ ફરી શકે છે, એનો મારે માટે એ બહુ મોટો અનુભવ હતો.

એ અરસાના એક પ્રસંગની મારી સ્મૃતિ ઘણી આત્મલક્ષ છે. અમિ પ્રસંગ તો હતો એક ગરીબ શ્રમજીવીના ધરમાં લાગેલી આગનો. આ પહેલાં આગની વાતો મેં ઘણી સાંભળેલી પણ આજ બેવાનો આ પ્રસંગ મારે માટે મોટું પહેલવહેલો હતો. એનો પહેલો પ્રત્યાધાત તો થોડા કુટુંબનો હતો, આગની જવાબદારી એને તોડવ કરતી બેઠામાં એક રીતનો દર્શિવિવાસ મેં એકાદ ક્ષણ માપ્યો ન ગણ્યો. ત્યાં એ ધરનાં જાળીને બેઠાકળાં છાલતમાં બેઠાં અને જીઓને કંપાત કરતી બેઠાં ત્યારે એનીં બીજાણીનો મને ખ્યાલ આવ્યો. દિગંજાએ એ વખતે આ હાલમાં કુટુંબને માટે જે કંઈ કંઈ એની વીગતો માદ નથી પણ અને આખું આખું એટલું માદ રહ્યું છે કે એ બૂંપડું જે આગમાં તદ્દન ખાખ થઈ ગયું હતું તે ફરીથી થોડા દિવસમાં ઊંડું થઈ ગયું. એ માટેની જરૂરી સામગ્રી દિગંજાએ આપી હતી અને દિગંજાની પ્રેરણા હેઠળ લોકોના સહકારથી મજૂરીનો બોલો પણ ધરધણીન માથે પડ્યો ન હતો. આજની પરિસ્થિતિ મુજબ મરીશ્વર શાસ્ત્રી કર્તાઓ અને શીર્ષિત વડુજન સમાજની આ છવન-વરસમાં માનવતાનાં તરવો ન હતાં એવું ન હતું એવું આજે હું વિનાસકાંઠે મોંથી રાકું છું. એ ખડું કે દિગંજા જેવી વ્યક્તિઓ ગણીમાંથી હશે પણ એવી વ્યક્તિઓ સમાજમાં નજરે પડતી રહેતી અને સોદ-સપહમાં એના કષ્ટો મોંઘાન બનતો. આથી દિગંજા-શાની ભવારે ભવારે મને માદ આવે છે ત્યારે આજા-

રકરા અને ઝાડઝાડમાંથી ભરેલી કોર ધરતીના પેડાળમાં વહેતી કાંઈક મીઠી સરવાણીનું ચિત્ર મારા મનમાં અંકારી રહે છે.

દિગંજાના નાનાભાઈ હોરમચ્છ એમનાથી બુદ્ધી, પ્રતિભા હતા. દિગંજા એકવડિયા બાંધમાં ને નજીક પ્રતિભાળા હતા ને હોરમચ્છ બાંધી દીના કસાપયા સરીવાળા હતા. દિગંજા પારસી હો એ સારા કપડાં પહેરતા તો હોરમચ્છ એ વખતના રાજવીઓ પહેરતા એવી બીચીસ હન્ટિંગ ક્રાઉન અને રબરૂટ હો એ બધાં સાક્ષાત્ સમજ થઈને જ હમેસાં બંધાર નીકળતો. મોટે ભાગે એ થોડા ઉપર જ નજરે પડતા. એમનો કંડપ ભારે હતો અજાજ પણ ભરેલો અને સંતાવાલી દિગંજાને બેઠાં બે લોકોની આંખ મક્કા બેઠી તો હોરમચ્છને બેઠાં આંખ અંકારી જતી. પણ એમનો આ બંધા કંડપ અને મજૂરીના દિવસમાં ફક્ત પ્રસારી હતું એમનું વ્યક્તિત્વ એ બધું રંગબુગિ પરના નૂંતના મંદિરો જેવું હતું એવું એકથી અનેકવાર એમની હાજરીમાં મેં અનુભવ્યું હતું. મારા પિતા માટે એમને અચૂટ આદર હતો પરંતુ તેમની મીઠી મુઠક કરવાની તક એ કદી ચૂકતા નહો—ખાસ કરીને તેમના હજવા-બંધ વિધિવિધેયોની. એ મળકમાં કેવળ નિર્દોષ આનંદ જ હતો અને મારા પિતાને પણ એ વખતે ખદખદાત હસતું આવતું અને પણ એ ખૂબ ખીસવતા અને ભતભતની મુઠક કરતા. આમાંથી પારસીઓની વિનોદ-પ્રધાન પ્રકૃતિ અને સાગ એવો ખ્યાલ મને નાનપણથી આવવા પામ્યો હતો એમની નિત્યની વાતચીતમાં આ વિનોદની સામમી ભરથક પડેવી હતી પરિણામે પારસી-ઓની ભાષા પણ મને ઘણી ગમતી થઈ હતી. 'સૂરો અકિંગ ધકિંગ જેવો' આદિ સમ્પ્રદાયો એમાં રહેલી અર્જની વેધકતા અને ચિત્તાત્મકતાને લઈને મને પણ ગમતા અને આજે પણ જ્યારે એ હું સાંભળું છું ત્યારે મન પ્રસન્નતાથી છબકાઈ જાય છે.

અહાર કુરસને બેલે નાનકડા માનસમહની એ સીંધીસાદી સરળ દુનિયા હતી. એમાં કિંચ ધડાકવાવારા બનાવો પ્રમાણમાં ઓછા હતા. આજે વર્તમાનપત્રોમાં એવા બનાવોની જે ભરભરાટી હોય છે અને જેવું એક-રીતે જાલો લોકોને વ્યસન પડી ગયું છે તેવું એ

સમાજમાં ભાગ્યેજ કશું હતું એમ જોઈને કહું તો સંભવ છે કે એ નિરપવાદ ન હોય એ સમાજમાં પણ કાંઈ જીવિને ભણાડી જવાના, કાંઈકનું ખૂન થવાના, શાહકારે કાંઈકને દગો કર્યાના ને એવા બનાવો બનતા ન હતા એવું ન હતું, પણ એવું બહુ ઓછી વાર બનતું અને એ આટલેના લોકોનો અણગમો તરત જ બેસતો થતો. એની અલગતા લોકોને ખૂંચતી આવા બનાવો કરતાં જંગલમાં જોખમોમાં અને એને લઈને અવારનવાર બનતા રહેતા બનાવોમાં લોકોને વધારે રસ રહેતો. કાંઈનાં દોર ચોરાવાની કે દીપકો કાંઈકની ચાપ ઉપાડી ગયો હોય એવી વાતો એકદમ લોકોનાં મનને આકર્ષી લેતી, અને એમાંથી સદાનુભૂતિની નવી નવી સરવાણીઓ સતત ફૂટતી જ રહેતી. એ વખતે ખરી કે કાંઈકનું એવી જે અનેક વાતો કહું સાંભળતો, ખડિયા (વાધ)ને કાન પકડી દોરી લાવતા કાંઈ કાંઈ આદિવાસીઓની કે એવી ખીચી જે વાત મને જાણવા મળતી, તે બધાંમાં મને ધણી મંત્રા પડતી. એની એક વાત હતી થોર-ખાડુઓને લગતી. લાકડાંના વેપાર અથવા વર્ષમાં થોડાંક વખત જંગલમાં દર વરસે આવી ત્યાંના જનસમુદાય સાથે ગાઢ સંબંધમાં રહેતા વેપારીઓમાંના એકને મુખે આ વાત મેં સંભળી હતી. પ્રસંગ એવો હતો કે જંગલમાં આવવા નીકળેલા કેટલાંક ગાંડાઓએ બપોરના વિસામાં માટે એક જગાએ પંગવ કર્યો. બધા જુદા જુદા કામે વિખેરાઈ ગયા. કાંઈ નહાવા ગયા, કાંઈ એ આરામ કરવા માંડ્યો, કાંઈ વળી રસોઈની ધમાકમાં પડ્યા. એમ બધા પોતપોતાના કામમાં મગગૂંચ થઈ ગયા. વિશ્રાંતિ પછી નીકળતી વખતે એમાંનાં એક માણસ દેખાશે નહીં. એટલે એની શોધખોળ શરૂ થઈ ગઈ, પણ પોતો ખાધો નહીં. એટલે ન જુદાં એ બધાંને એના વિના નીકળતું પશું. થોડા દિવસ બાદ એ બધાં પાછા વળ્યા ત્યારે એ જગાએથી થોડે દૂર બીજી એક જગાએ બપોરના મોજામાં એમણે ગાંડા છોડ્યા ત્યારે પેલા મૂંઝ મૂંઝ ગયેલા બાઈની વાત નીકળી અને બધાનાં દિલ ભારે થયાં. એજામાં એમનામાંના એકને કાને ખંડુજ મંદ એવા અવાજ પડ્યો. એ ચમક્યો, તેણે બીજાનું ધ્યાન દોર્યું. અવાજ પાસે જ. ક્યાંકથી જમીનમાંથી આવતો હતો. પહેલાં તે સૌ દરી ગયાં પણ

કું જૂન નથી એવો આરજુ ક્યો પેલો મંદ અવાજ એમની મદને મટે બાજી કરતો રહ્યો. તેમાંનાં એકે હિંમત કરી એ અવાજ બધાંથી આવતો હતો ત્યાં નજર કરી અને એક પથરાથી ઢંકાયેલા ખાડામાંથી પેલો ખોરાપેલો ભાઈ લગભગ મરવાની હાલતમાં મળી આવ્યો. એણે આપેલા હેવાલ મુજબ નાકીને પાછા વળતાં એક ઝાડ નીચે થોડીક વાર એ બેઠો એમાં એને ઝાડું આપ્યું અને એ પછી બપોરે જંગલમાં ત્યારે એની ફરતે એણે બંધારું બેસ્યું અને કાંઈક એનાં પગનાં તળિયાં ચારી રહ્યું હતું એવું એને લાગ્યું. આવી રીતે કેટલા દિવસ વીત્યા હશે એવો એને ખ્યાલ ન હતો. એને જીવો રાખવા માટે કાંઈક પાછા જેવી વસ્તુ સતત એની પડખે પડેલી રહેતી. એ ખાઈને એ જીવતો રહ્યો હતો. એના પગનાં તળિયાંમાંથી એનું લોહી ઘૂસાનું હોય એવું એને લાગતું હતું. એને બપોરે બહાર કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે હવા ને પ્રકાશ વેડી ન શકાય એવી તેની દશા હતી. એના સાથીઓએ પોતાની સાથેના ગોઠામાંથી રૂંઠાદી તેમાં એને ધીંટાળ્યો અને ગામ લઈ જઈ દવાદાર કરી એને પાછો સાબો કર્યો. આ વાતના ખરાબોટાપણા અંગે એ વખતે મારા મનમાં કાંઈ ચંકા ઊભી થઈ ન હતી. આ પ્રાણી ધોરખોડુ હશે એવી એ વાત કહેનારની માન્યતા હતી. પાછળથી એ વાતમાં મને સિંદૂરનાદની મુસાફરીઓની વાતની અસર જણાતી થઈ હતી. અને થોરખોડુઓ અંગે ઠીકઠીક જાણ્યા છતાં આણું શુદ્ધિપૂર્વકનું એ કરી શકે એવું સ્વીકારતાં મારું મન આનાકાની કરે છે. આમ છતાં એ વાતમાં રહેલી જીવન સંક્રામની બીજણતા અને કટુણતાની મોરા મન ઉપર બહુ ભંડી અપ રહી છે.

હિંસક પશુઓ અંગેની આવી વાતો જ મોંઝ નહીં પણ એમને નિમિત્ત બનાવી રિતો અને મનોરંજનના પ્રસંગો પણ અવારનવાર ચાલતા. અને એમાં દોર-મસજીની શક્તિ ધણી ખીલતી. એવા એક મોજાંથી દારોને કિસ્સો આજસુધી મને યાદ રહ્યો છે. કામ પ્રસંગે જે કાંઈ સ્તરકારી નોકરોને લીમચર આવવાનું થતું તેમના ઉનારો દિશાજ્ઞાના થરથી થોડે દૂર આવેલા ગામના ચોરામાં થતો. રોતે સામાન્ય રીતે કાંઈક વરતણિયો ચોરામાં રહેતો. છંદ મુનાનું બાંધેલું એ નાનકડું મકાન

ત્રણ બાજુએ દીવાલવાળું અને એક બાજુએ સળિયાથી રક્ષિત અને ખુલ્લું હતું. સળિયાની સામે બાજુની દીવાલમાં એક બારણું હતું. એ ઓરડા બેસવાબેઠવા માટે તેમજ મુલાકાતો માટે અને સરકારી કામકાજ માટે વપરાતો. એમાં બેઠેલા અધિકારીઓની દેખભાળ રાખવાનું કામ સામાન્ય રીતે હોરમસજી કરતા. આવા એક અતિથિ ઉપર જણાવેલા મોજણીદાર હતા. તેમની વાતચીતમાં પોતે કહેતાં સાદસો ને બહાદુરીનો ઉદ્દેશ્ય અવારનવાર આવતો. આ માણસ ગંધીદાસ છે, એવી ઓપ હોરમસજીને પડી અને એની ઓ બુવાવી દેવી ભોંકે, એવુંયે વાતવાતમાં આરા બાપુજીને એમણે કહ્યું આરા બાપુજીએ દરોડો એ વાતને બહુ વજૂદ આપ્યું નહીં. આવા શ્રામજીનો દુનિયામાં જોડ નથી અને એમની સાન દેહોએ લાવવાનો બહુ અર્થ નથી, એના કરતાં ખીન્ન ધણી સારાં કામો આપણે માટે લેવાં જ હોય છે.....આપું કંઈક આરા શ્રાપુજીએ કહ્યું. પણ રમૂજ કરવા માટે મળી આવેલી કામગીરી તક જતી કરી આવી વાતો કાન પર લે તો તે હોરમસજી સાના કે મોજણીદારને વાતવાતમાં તે ખીવવૃત્તા ગયા અને સાથે સાથે રાતે એ બાજુ બીતરી આપતા દિવસે પ્રાણીની વાતો પણ સંભળાવતા રહ્યા. એ પ્રાણીની ખાસિયતની ખરીબોટી કે ઉપજાવી કાઢેલી જાનજાતની વાતો તેમણે સંભળાવી, અને એમાં ટાપથી પૂરનારાઓની પણ સંખ્યા એ વધારતા ગયા. એ પછી એક દિવસ રાતે દેવેક વાઝા સુધી મોજણીદાર સાથે મર્યા આરતા તે એકા. વાત બંધી જંગલી પ્રાણીઓના સ્વભાવ અને એમની ખાસિયતો, એમની કૂરતા વહેરેની આસપાસ ગૂંધાતી ગઈ દરમિયાન જે વરતણીઓ ત્યાં રહેતા હતા તેની મળી એકાએક મંદી થઈ ગયાના સમાચાર આવતાં હોરમસજીએ મોજણીદારને મોટે જ એણે તરત થેર જવું ભોંકે, એવું કહેડાડું. મોજણીદાર જેવા હિમ્મતવાનને માટે વરતણીવાની જગાએ યોગ્ય કાંઈ માણસને ત્યાં સુવચાની જરૂર ન હતી એવું સહજ રીતે મોજણીદાર પાસે પણ એમણે સૂચનાવ્યું અને હોરમસજી બ્યારે એને એવા ઉતારામાં બુકી થેર આવવા નીકળ્યા ત્યારે વાતાવરણ પૂરું ડગામણ હતું; પણ તમાચો મારી ગાલ રાતો સખ્યા વિના

છૂટી નહોતો આમ છતાં એણે સલામતીને ખાતર ચોરાના આગળના લાગમાં લાંબા વખત સુધી બળતું રહે એવું તાપણું કરાવડ્યું. જંગલી પ્રાણીઓ અગિયે દૂર લાગે છે એ માન્યતા અનુસાર પોતાની રાત સુરક્ષિત બનાવવાની આમાં મોજણીદારની નેન હતી અને હોરમસજીએ એને ઉતોચન આપ્યું. એ ઓરડા જંગલી પ્રાણીઓ સામે તદ્દન સુરક્ષિત હતો. બહાર જંગલી પ્રાણીઓ જે આવે તો સળિયાની સુરક્ષિતામાંથી તેમને જોવાની અનુકૂળતા તેમાં હતી એવું પણ હોરમસજીએ સ્પષ્ટ મોજણીદારને કહ્યું અને પેશું એક જે બારણું સળિયાની દિવાલમાં હતું તેમાં આગળે રખેને બંધથી બાંધેલા રહી ભય એમ કહી હોરમસજીએ જાતે વારચો અને એટલું પૂરતું ન હોય તેમ એ ઓરડામાંનું ટેબલ પણ એ બારણાને અડકીને મૂક્યું. કાંઈકવાર આવા બારણું તોડી વાધ ધરતાં પેસવાના કિસ્સા બનતા હોઈ એ માટે સાચેથી સારી એવું પણ એમણે સહજ રીતે કહ્યું. મોજણીદારે દેખાવ તો હિમ્મતવાળો રાખ્યો પણ હોરમસજીના મધા પડી એમની છાતી ફફડી ઊઠી અને બેધ ઊડી ગઈ.

માડમાં એકું બાપુ ત્યાં રાતે એકાદ વાગ્યે મોજણીદાર બેઠાથી ચમકી બેઠો. વાઘની મજાના જેવું એણે કંઈક સાંભળ્યું પહેલાં તો એને લાગ્યું કે એ એનો જમ છે. પણ અવાજ ફરીથી આવ્યો, અને ચોરાના બારણાના પાઘા બાગ તરફથી એ આવતો હોય એવું એને લાગ્યું. અવાજ નજદીક આવતો ગયો અને વધારે કારણે ગયો મોજણીદારની છાતીના પાટિયાં બેરોડી ગયાં કાનસ તો એણે બાગું જ રાખ્યું, હતું. એના પ્રકાશમાં પેલા બારણા ઉપર, અવારનવાર એનાં નજર મેડવા લાગી. ઉતારામાંથી જે કંઈ લાઇ આવ્યું તે જવાંતો ખરકોતો એણે ગારણા આગળ ક્યો. અવાજ તદ્દન નજીક આવ્યો અને વાઘની ભયંકર મજાનોતો એ અસાજ હતો એ વિશે એના મનમાં કાંઈ શકા રહી નહીં દીસાવ સાથે મારફક ભટકાતું હોય એવું એને લાગ્યું અને અજાનના વધારે કારણે જાની પછી તો બારણા સાથે ભટકાવાનોતો અને નહોરથી બારણું ખોલવાનોતો એને એક અસાજ આવડા મર્યા મોજણીદાર લગભગ જોવાનું જે. થઈ ગયો. મદદને માટે બૂમ પાડવા જતા

એના ગળામાંથી ઉઠેલ જેવો. આવાજ નીકળી શકે. મોમાં ફીણ આવી ગયું. અને એ અથગૃહ હાથનાં વાથ કપાદે બારણું તોડી અંદર પેસે.....એવી અરેરાટીમાં એ હતો ત્યાં દૂરથી હોરમસજીનો પડાર સંભળ્યો. દવામાં બંદકનો બાર થયો અને એ ત્રણ માણસો સાથે ઉતારાની સળિયાવાળી બાલુએ હોરમસજી આવી પહોંચ્યા મોળણીદારને તેમણે બોલાવ્યો પણ તેનામાં તો હોંકારો પૂરવા જેટલા પણ હોયકોચ રહ્યા ન હતા. અંતે જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે તે સુરક્ષિત છે ત્યારે તેણે બીજા બારણું ખોલ્યું અને શત્રુ એને સાથ આપવા હોરમસજી એની સાથે આશીમાં ચલા. બીજે દિવસે સવારે મોળણીદારને બહાર લઈ જઈ હોરમસજીએ વાથનાં પત્રમાં જતાબમાં અને મોળણીદારને ખાતરી થઈ કે હોરમસજી જો વખતસર આવી પહોંચ્યા ન હોત તો કદાચ શું સું થઈ ગયું હોત!

આ ઘટના એ પછી કેટલાય દિવસ સુધી અમારે માટે વિનોદની વસ્તુ થઈ પડી. આમેક્સિનના બૃગળાનો ઉપયોગ કરી વાંધની ગળાનું આયોજન હોરમસજીએ કર્યું અને વાંધનો પગ પણ મૂકી વાળી જમીન ઉપર હાથથી એમણે પાયા હતા. મને એ રમતમાં એટલી બધી મજા પડી હતી કે એ પછી ઘણા દિવસ વાંધનાં પગમાં પાકવાની રમત મેં માણી હતી. અને આજ પણ દરિયા કિનારે કે એવી કોઈ જગ્યાએ બેઠા હોઈએ ત્યારે રેતીમાં એવાં પગમાં પાકવાનાં આનંદ કું ચૂકતો નથી.

આ ઘટના પાછળ આપણા સામાજિક જીવનમાં અવારનવાર સરળતા રહેતી એક વિષમ પરિસ્થિતિની હકીકત પણ રહેલી હતી એ તો ઘણાં વર્ષ બાદ મારા જીવનમાં આવ્યું. હકીકત એવી હતી કે અમે રહેતા એ પામેના એક મામમાં એક સુવાન બહેન રહેતા હતાં. એમના કુટુંબમાં જો એકલાં હતાં, નિઃસંતાન હતાં અને નાની વયે વિધવા થયેલાં હતાં. પોતાની મોટી બેતી એ માટે સહાજતાં અને એમના નોકરો સાથેના તેમજ આજુબાજુના લોકો સાથેના એમના વહેવાર એવા ઉમદા હતા કે એમની ઉંચર નાની હોવા છતાં બધામાં એ આદરણીય હતાં એમને યોગબવામાં મોળણીદાર છકડ ખાઈ ગયો અને નાસનાં બોંધ ભારે પડે એવી એની

દશા થઈ પેલાં બહેને તો પોતાના આત્મચરિત્રને જાણે એમ એ મૂખે સુવાનતા બદલિદા અંગે કોઈને કશું બાજુના દીકું નહીં, પણ મારાં માતૃધીને એમણે એ વાત કહી. આવી હિંમત ફરીથી એ કરી શકે નહીં એ દષ્ટિએ એ વાત વિરોધાસને કાને મારા પિતાએ નાખી, અને હોરમસજીએ પોતાને એની જાંઘનીના પાક લગાવવાનું નક્કી કર્યું.

આ વીરતા પાછળ આપણા સમાજમાં સુરીસ સ્ત્રીઓને એક જ હાથે જે લડતો લડતી પડતી હોય છે તેનું કેવું મજાવેલી ચિત્ર રજુ છે એ જ્યારથી હું સમજતો થયો છું ત્યારથી ઉચ્ચરણની મુલાકાત વિવદાઓ આપણા દેશમાં કેવી વિષમ પરિસ્થિતિઓના કેવી વીરતા અને દલ્તાપૂર્વક સામનો કરતી આવી જ એનું એક અત્યંત પ્રેરક દ્રશ્ય મારી નજર સમક્ષ દોરાઈ રહે છે. જ્યાં ગયાર્ગકા એટલે કે ઉગ્રગિયાતોનાં ત્રણ ચાર ધરની વરતી હતી તેવા આદિવાસીઓથી વીટળાપેલા વચ સમજામાં આવી બહેનો શીસ અને સત્વની જે રીતે રક્ષા કરતી રહી છે તેમાં અનેક સદીઓની પરાધીનતા છતાં નિષ્ફળાને સફળતામાં પલટાવવાની આપણી પ્રજામાં જે અખૂટ કૃતિ અને ગ્રાહ્યશક્તિ રહેલી છે તેનાં મને દર્શન થાય છે. આ બહેનો બંને અક્ષરલગ્ન રહિત હોય, બંને જાળની કહેવાની સભ્યતાથી એ અસ્પૃશ્ય હોય તોય તેમનામાં જે સંસ્કારની દીપ્તિ રહેલી છે તેમાં આપણા દેશના અનેક યુગોનો મહામુદો વારસો છે. એમાંથી જ રામાયણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, ગાંધી કે ટાગોર જેવી વિશલ વિશ્વતિઓ આપણા દેશમાં જન્મતી રહે છે; અને એ ઘટના કોઈ અકસ્માતથી બનતી નથી પણ એની પાછળ આપણી માતાઓએ કરેલી સદીઓની સાધના, એમનાં વિશલ ત્યાગ અને શીલની એમની અવિરોધ ઉપાસના જ રહેલાં છે. સાથે જ એને અગમ્ય કહેતી એ આદમની તાકાતને અચળ્ય કિંમત, જાણ સાધનો પર મદાર બાંધવાની બૂલ કરવા જેવું છે.

મોળણીદારની ફર્જીની વાત તો જોનજોનાંમાં આમેક્સિન પહોંચી ગઈ અને લોકો એના તરફ મગ્નકમાં આંગળી ચીંધતા થઈ ગયા અને પોતાને પણ બીજે

દિવસે સવારે ખરી વાતની અણુ થઈ અને નીચેથી બંધુને જોઈ શકાય નહીં એવી એની દશા બની ગઈ. એ ધટના પછી એને અંગેની વધુ માહિતી ન તો મને મળી હતી ન એ જાણવાની પણ મને કોઈ ક્ષતિભરી હતી. મારે મારે તો એની બહાશનો પરપોશી ફૂટી ગયો એ જ મોટી રમૂગની વાત હતી.

હીમચરનાં મારાં આ સંસ્મરણો નોંધું છું ત્યારે સંભવ છે કે મને કદાચ પહેલી જ વાર મારા ધડતરમાં મારા એ દિવસનો કેટલો મોટો ફાગો રહેલો છે એનો ખ્યાલ આવે છે. એમને રમણે યજ્ઞ હોય એવા, ગીચ વનરાણીથી છવાયેલા નાના મોટા ફાગો, અરણ્ય અને નિષ્કપટ બહાંભેળાં આદિવાસીઓની વસ્તી; તેમના જીવનના કડવામીઠા અનેક પ્રસંગો અને તેમનાં ગાળાંકો સાથેની મારી ખેલકૂદ એ બધું એવું મારા જીવનમાં તોણાવાણાની જેમ ગુથાઈ ગયું છે કે આ સંસ્મરણો આજે હું નોંધતો ન હોત તો કદાચ મને આજે જ પૂરું સમજત.

સામાન્ય રીતે અધારુ યથા પછી માણસોની અંદર જ્યાર આ પ્રદેશમાં ઘણી ઓછી થઈ જતી. રાત્રે રસ અગિયાર વાગ્યા પછી તો ગાડાંની અંદરજ્યાર પણ તબક્કે બંધ એવી થઈ જતી. આમાં અપવાદરૂપ હતા હોવાનું સ્પષ્ટ જરૂર પડ્યે અધારત મધરાત પણ એ બહાર જતા. એમની પાસે હથિયારોનો જ પરપોશી હતો તેમાં એમની તાક્ષત રહેલી હતી એવું તે દિવસે પણ મને નહોતું લાગતું, કારણ કે અધારુ યથા પછી અમારા ઘરના અગિયારમાં બેસી રહી હું બપોરે જન્મ તરફ નજર નાખતો ત્યારે એમને નિરંતર અધારને ગોર-ભાણેનો બેઠો મને જોઈ લાગતો તેમાં બંધક તો હાઈ પણ તોયે જેવું કોઈ શરૂ પણ હિંમત આપી શકે એવું ન હતું. એમાં અધારનાં કૌરમસણ સાથે વનના એકાંતમાં થઈને ગોડાંમાં બેસીને બાના એક બે પ્રસંગ મને સંપર્શ હતા. ત્યારે મને એમનામાં જે નિર્ભયતા જણાતી તે મને પણ મારી પ્રગલ્ભ લાગણી લાગતી. એમની ફરમાં વનની અધારમય પ્રગટ નીરતા તે કારણે લાગતી તો સામેનું મુદ્દા અનુભવતો. આમાંથી અધાર મારેનું એક પ્રગળા આકર્ષણ મારા ચિત્ત-તંત્રમાં આકાર લેતું થયું.

મારી બંધ ઘણી સારી હતી. અધારુ યથા પછી થોડો વેખન ધરમાં થતો. રાજના બનાવોની આછી પાતળી વાતો સાંભળતાં મારી આંખે બંધથી ઘેરાવા માંડતી અને હું પથારીમાં પડતાં તરત જ ગાઠ નિદ્રામાં પડતો. સ્માર સુધી ત્યજે એકવાર મારે બેઠવાનું થતું નહોતું, પણ અધાર મારેનું મારું આકર્ષણ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ અધારત પછી જમીને આકાંક્ષા સળિયા-મીથી વનના અશ્વત્થ અધાર તથા આકાંક્ષા દમદમતા તારાંબો ઉપર નજર કરવાની મને ઝંખના રહેતી — પણ મારી બંધ મને એવી તક ક્યાંથી આપે ?

આજ છતાં એક વખત અચાનક હું જમી ગયો. ઘરમાં ગાઠ નિરંતરબધતા હતી. મારા પિતાની પ્રક્રિયે હું સૂતો હતો, તે ગાઠ નિદ્રામાં હતા. એ વખતે ઘરની બહારનું તનનું એકાંત બેઠવું જાણે મેં સાંભળ્યું, લાંબાં વખતની મારી આકાંક્ષા કળતી હોય, એવો આતંદ મારા ચિત્તમાં સરી ગયો. સામાન્ય સંજોગોમાં કદાચ હું પિતાની આજ્ઞાથી વનના ડરામણા અધારની મુગ્ધાકાંત લેવા બારી પાસે બાના હિંમત કરી શક્યો ન હોત; પણ આજે મને એવો કશો જ ભય લાગ્યો નહોતો. અશ્વત્થ અધાર જાણે મને ઇશ્વારા કરી રહ્યો હતો કે આજો આવ ! આજો આવ ! કશો જ ભય નહોતો. બારણું ખાલી બહાર બાના પ્રગળા કોરિને મારા મનમાં તોફાન મચાતી રહી. પરંતુ આજેના ઉપાડાં અવાજ થાય અને પિતા કે આ જમી બધ એ શંકાથી બારણું ખોલવાની હિંમત હું કરી શક્યો નહોતો. એટલે બારી પાસે જઈ એના સળિયા પકડી જાણે એમાંથી નીકળી જઈ અધાર સાથે તાલાત્મક સાધતો. હોહો! તેમ વનને બેઠામાં હું નિમગ્ન બની રહ્યો, તાહ નજરનાં ટક્કો અને ગિરિયાગાઓ અધારમાં ઓગળી ગયાં હતાં. આકાંક્ષામાં દમદમતા નક્કરો પર જો નજર જાય તો આજુ વિષે અધારની એક વિરાટ અભિવ્યક્તિ હોય એવીજ અનુભૂતિ થાય. જેમ જેમ હું એના પર નજર રિફ્ટ કરતો ગયો તેમ તેમ એની રેખા શયનામીથી મારી કંચનામાં કેટલીક આછી પાતળી, લકીરો અંકાવા માંડી સૌથી પહેલાં મને, માદ આંખો અમારા આ ધર પાસેનાં નાનાં નાનાં અંપડાંઓ અને તેમાં રહેલાં ખાનગીઓ અને જોવાનાં ટક્કો

બકરી, માથ આદી પ્રાણીઓ, અને મને યાદ આવ્યા
ચિત્તા, વાપ, દીપડા, આદિ હિંસકપ્રાણીઓ. જેમ હું
આ ધરની દીવાલો વચ્ચે સુરક્ષિત હતો તેમ એ બધાં
સુરક્ષિત હશે ખરો? અને વનમાં હરણાં, સસલાં,
શિયાળ આદિ પ્રાણીઓ એ બધાં રાત કેવી રીતે
ચુનસ્તા હશે? એ બધાં શું લખના સાચાનખમાં
જીવતાં હશે કે ભપ આવી પડે ત્યારે જ એમને લખનો
ખ્યાલ આવતો હશે? ને આખો વખત જ એમને
ભયમાં રહેવાનું હોય તો એમના જીવનમાં, આનંદને
કોઈ અવકાશ જ ન હોય? એવું તો કેમ બને? આ
પ્રશ્નોનો જવાબ મારી એ વય દુઃખથી આપી શકું પરંતુ
આજે પણ એ પ્રશ્નો મારી પાસે જવાબ નથી, ભગ-
વાને માનવ જાતને બંધી છે એવા પ્રકારની વિચાર
હરવાની અને સ્થિતિની શક્તિ એ પશુ પાખી પાસે ન
હોય અને તેથી એમને અધ્યાત્મ પ્રશ્નો ન હોય એવું
સ્વીકારીને આશ્વાસમાં વધી નહીં લેખતું મારું મન
જીવન વહત અસહ્ય બની ગયું હોય એવા સંભોગમાં
પણ જીવોનો મયામય હરી રહેલા માનવીની સંવેદનાને
સમજવામાં આજે પણ પેતાના અશક્તિ જ અનુભવે છે
અને જીવન એ જીવમાત્રને પ્રાપ્ત થયેલી સંવેદના બદલિસ
છે અને તેનું કારણ પણ જોઈ જાતું કરવું જ નોખે એવું
એક જ રહસ્ય એમાંથી હું તારવી શકું છું. સંભવ છે કે
માનવજાતિએ બાહ્ય સાનું બદલે આ સંવેદનામાંથી અભ્યુ-
ને અવધનાવું હોય.

મને ખબર નથી મારી પાસે હું કેટલો વખત લીભો
રહ્યો પણ એ બધાં સમય હું મારી જાતને જાણે
સંપૂર્ણ પણે વીસરી ગયો હોઈ એની મારા મનની સ્થિતિ
બતી, અને આજે એના પર વિચાર કરતાં કોઈ શાહિત્યના
જીવનમાં હું પોંચી પહોંચી હોઈ એવું અનુભવું છું. એ
રાત્રિના અનુભવે અધકાર અને અનીત મારે મારા
હૃદયમાં પ્રવળ આકર્ષણ જમાવ્યું અને સંભવ છે કે
મારા વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન લખાયેલાં મારા સરખાત-
નો કોઓ પેટ્રા અલ્ફ્રીડો બર્દુચર માં એ સંવેદના
અલિપ્તિત પામી હોય. મારા આ કાળનાં સરખાતે
ધણી છે પણ તે એક બીજામાં એવા સેજનેજ ધર્મ
અધેલા છે, એવા અરપણ છે કે એ જાણના લાણવાણા
મેળવી એની ભાતીગળ આકૃતિ ઉપજાય જતાં સંભવ

છે કે કદાચ મૂળ વસ્તુ જ બદલાઈ ગયું એટલે લીમ-
અનનાં મારા સરખાતે અજે ને હું નોંધી શકવું છું
તેમાં મારી સ્થિતિ મને છેતરતી નથી એવા વિશ્વાસ-
પૂર્વક એ પ્રકરણ અગિયારી સર્ષ આટલાંથી હું સંતોષ
માનું છું.

ભાષાનંતર નિધિ

અન્ય ભાષાઓની પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓનાં
અનુવાદોમાં અનુવાદ કરાવેલાં પ્રગટ કરવાના હેતુથી
જલપૂર સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે, ભાષાનંતર નિધિ (ફાઉન્ડેશન)
દ્રશ્ય-શ્રી, રચના, કરેલાં શ્રી. બાલકૃષ્ણ એવીનંદ પ્રમુખપદે
અને ડાહ્યારાય ચાંકડાના મંત્રીપદે આમલી તથા સંસ્થાનાં
દ્રશ્ય-શ્રી મનુભાઈ રામચંદ્ર
અને શ્રી. ને. બી. સંજીવ પાણી છે.

ભાષાનંતર નિધિએ અવાર સુધીમાં પાંચેક પ્રકારની
કરેલાં છે, બીજા કેટલાક અનુસારે અત્યારે પ્રગટ થવાની
તૈયારીમાં છે અને કેટલાક તૈયાર થઈ રહ્યા છે. કેટલીક
વિદેશી ભાષાઓમાં પ્રગટ થયેલા મહત્વના વિચાર-
સાહિત્યને પેશના. અનુવાદ-કાર્યક્રમમાં સામેલ કરવા
અગ્રિમ સ્વયં ભાષાનંતર નિધિ જરૂર આવકારશે. આ
અર્થે સંપર્કનું સરનામું છે: શ્રી ડાહ્યારાય ચાંકડા,
મંત્રી: ભાષાનંતર નિધિ, મંગળજી વિદ્યાપીઠ, અલી-
આવાડા (જિ. જામનગર: સૌરાષ્ટ્ર)

સંક્ષિપ્ત અર્થશુદ્ધિ

મૂળ લેખક : આપાસાહેબ પટવર્ધન
સંલેખક : રામચંદ્રભાઈ પટેલ

૧ : ભૂમિકા

સંધર્ષના જે કારણો દેશદેશ વચ્ચે હોય છે, તેજ પડોશી-પડોશી વચ્ચે પણ હોય છે આ સંધર્ષોના બે વર્ગો છે. ભતિભેદ થા સામાજિક વિષમતા અને આર્થિક વિષમતા. આમાં સામાજિક વિષમતા દિવસે દિવસે મટી રહી છે. પણ આર્થિક વિષમતા કદાચ દિન પ્રતિદિન વધી રહી છે. જોકે માનવમાત્રની આર્થિક રિથિતિ આગાઉના કરતાં સુધરી છે પણ સમાનતાની આકાંક્ષા એવી જમી થઈ છે કે સંપત્તિની વહેંચણીમાં રહેલો દાવ ધર્મોદ્વેષ પેદા કરે છે. તેનું સમાધાન ક્યાં વિના શાંતિ રચવાવાની બંધી. આજે એક તરફ શાંતિની આવશ્યકતા વધી છે હવે ખીજી બાજુ અશાંતિનાં તરંગો પણ વધી રહ્યાં છે. હવે તો સમાનતામાં જ સુરક્ષા છે. સર્વ-રક્ષામાં જ સ્વરક્ષા છે ને સર્વ-હિતમાં જ સ્વહિત છે.

પાડોશી-ધર્મનાં ત્રણ અંગો અમને દેખાય છે :
(૧) માનવીય સમતા અને સેવા પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ ભતિભેદ અને સેવાકાર્યોની ઉચ્ચનીચતાનું નિરાકરણ (૨) ભૂમિકાન્તિ અર્થાત્ ઇશ્વરનિર્મિત જમીનની ન્યાયી વહેંચણી અને (૩) શાંતિચુપાશ અર્થાત્ બ્યાજ તેમજ મૂલ કિંમતથી વધારાનું ભાડું અને લાભાંશ (dividend) ન લેવા. આમાં શાંતિચુપાશ કેવળ ઉપદેશથી થા બ્યાજબંધીના કામદામાત્રથી સિદ્ધ થવાનું નથી તેનો રામચાણ ઉપાય છે મુદ્રાક્ષય થા અર્થશુદ્ધિ.

આ અર્થશુદ્ધિ એક એવો સારો, સરળ સ્થિતિક નિરૂપદ્રવી ને છતાં અકસીર ઉપાય છે કે જેનાથી મૂડીશાહી-મૂડીવાદનું આણું સાક્ષાત્ત્વ પોતાની મેજે પડી ભાંગશે; શાંતિ પણ અને પર્મભેદ મટશે; પડોશી-ધર્મ, પ્રામાણિકતા અને એકતા વધશે.

૨ : માનવીય સમતા

દુનિયામાં અનેક ભાતના ભેદ જોવા મળે છે. ભતિભેદ, ધર્મભેદ, વર્ણભેદ, દેશભેદ, ભાષાભેદ વગેરે. આ ભેદોથી વિષમતા પણ પેદા થતી હોય છે. ભેદ અને વિષમતા ભેઉ અવગ અલગ વસ્તુઓ છે. ભેદ એટલે લિખના થા વિવિધતા; વિષમતા એટલે ઉચ્ચનીચતા થા પોતાના પ્રત્યે અભિમાન અને ખીનજો-પ્રત્યે તિરસ્કાર

વર્તમાન વિષમતાનો ઉપાય શા ? સહભોગન અને રેડીમેટી વ્યવહાર એ બે ઉપાયો બતાવવામાં આવે છે, પણ વિષમતા દૂર કરવાનો સૌથી વધુ અસરકારક ઉપાય તો દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની સ્વચ્છતા અને સંયમના નિયમોનું પૂરેપૂરું પાલન કરે અને ખીનજોની કાંઈ પણ પ્રકારની સેવા કરવા તૈયાર રહે તે છે. દા.ત. એક આલિણુ હરિજન મહેમાનની એંઠી પનરાળી ઉઠાવે, એંઠી આળા માંજે કે મગમગ પણ ઉઠાવે ને તે કામ પૂર્વ કરીને પોતાની આવરણ સફાઈ કરી લે તો તે બ્રહ્મ થતો વધી. જ્યાં જ સેવાકાર્યોની એક સરખી કિંમત આંકવી જોઈએ.

‘પ્રાણજી ભાંગી પ્રભુ સંતાન !
સંકેઈ પૂજા એક સમાન !’
એ આપજો નારો બને.

શ્રમ અને સેવાની પ્રતિજ વધશે તો જ દરેક માણસ આત્મઔરવતો અનુભવ કરી સકશે ને ત્યારે જ બધાં ઉત્પાદક કામોમાં સુસ્તિ આવશે એ કામો દિવ દિને કરવામાં આવશે તો તે કરનારાઓનું વ્યક્તિત્વ ખીનશે. આ માટેનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે આપજો હીન ગણાતાં કામો કર્તવ્ય બાનનાથી અને ખુદ્દી રીતે કરીએ તેના.

પ્રતીક રૂપે 'શાંત' નિયમપૂર્વક જોઈતાં જોઈ પંદર મિનિટ 'સંકાષ્ટિય' કરીએ; અર્થાત મહાયુગ સંકાષ્ટિ, રસ્તા સંકાષ્ટિ, મરેલાં દોરની આમડી છિનારની, એકાં વાસણુ માંજવાં જેવાં હલકાં કાગે કરીએ. તેનો અર્થ આવેા થશે; 'સમાજમાં જ્યાં સુધી થોડા લોકો જિંચ્યા અને થોડા નીચ્યા છે, ત્યાં સુધી હું પોતે નીચામાં નીચો રહેવાનું પક્ષદ કરું છું.'

હલકાં ધંધાવાળાઓની આજની યુવામી ત્યારે જ દૂર થશે, જ્યારે જમીન પર દરેક વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર સાગિત થશે. આ મૌલિક સિધ્ધાંતની રચાપના પણ અર્થસુધ્ધિ દ્વારા સફળ થશે.

૩ : જમીનની વહેંચણી

જમીન કુદરતની બનાવેલી છે. આપસરે તો તેના પર બધા લોકોના સરખા અધિકાર રહેવા જોઈએ. પણ હકીકત એ છે કે થોડા લોકોએ જ બધી જમીન પચાવી પાડી છે તે બાકીના તેનાથી વંચિત રહ્યા છે.

આગળ જમીન માટે લાકડાંએ થતી તેમાં જે છતે તે જમીનનો માસિક બનતો. આ ઝડાડાઓમાંથી જમીન-માલિકોની આવકરસા માટે, ધીરે ધીરે સરદાર-રાજા જેવા વર્ગે જિતેા થયેા. આ વર્ગે જમીનના ચાલુ કુલજ મંજૂર રાખ્યા તે તેને કાયદેમરે સ્વરૂપ આપ્યું. આ મક્કત હાથ કરેલી જમીન પછી ભારે કિંમતે વેચવામાં આવતી જમીનનો કમજો જળજમરીથી પડાવી લેવાનું જ્યારે અસકય કાગ્યુ ત્યારે કેટલાક લોકો નજરાણું આપીને મૂળ માસિકને રાજી કરીને જમીનનો કમજો મેળવવા લાગ્યા. કટકાકે કરજ અને વ્યાજની વસુલાતમાં જમીન મેળવી. આ રીતે જમીન વારંવાર હસ્તાંતરિત થતી રહી થોડક પૈસા આપીને જમીન ખરીદવામાં જગજગતીની મંદ પળ આતી નથી !

જે ન્યાય દેશ-દેશ વચ્ચે લાગુ પડે તે પડોશી-વંચે પણ લાગુ કરે એ અનિવાર્ય છે. અંગ્રેજોએ ભારતને છતી લીધું તેથી ભારતપર આખર સુધી અંગ્રેજનું રામિત્વ યાદે એ વાત જેમ હવે અનુચિત માનવામાં આવે છે; - રાજા મહારાજાઓએ પણ પોતા પોતાના મુલક એક કાગે જીત્યા હતાને કેટલાક પ્રદેશો તો એક બીજાને વેચ્યા પણ દતા છતાં પણ બધાં

દેશી રાજ્યો જેમ આજે વિદીને યદ્યગ્યા છે; "તેમ જ જમીનના જૂના કુલજ પર આધારિત માલિકી મટીને હવે તેની વહેંચણી લોકશાહીનાં તરવા પ્રમાણે નવેસર કરવી જોઈએ. સ્વ લોકશાન્ય ટિળકે કહેયું : 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે.' એ રીતે દરેક નાગરિકનો પોતાના જાગતી જમીન મેળવવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર પણ મંજૂર રહેવા જોઈએ. ને બધાને બૂમ-અધિકાર મળે એ જોઈએ.

આ સિદ્ધાંત કાઈ એક પ્રદેશ યા રાષ્ટ્ર પર નહીં, બલકે આખી પૃથ્વી પર લાગુ છે. કેરળના લોકો કમજો તો મધ્ય પ્રદેશમાં અને બખાનના લોકો આરોરેલિયામાં જાતે ખેડવા માટે જમીન હાંસલ કરી શકશે. બૂદાનનો આ સાર્વભૌમ સિદ્ધાંત છે.

જેમ બધા મતાધિકાર નથી ભોગવતા તેમ બધા બૂમ-અધિકાર પણ નહિ ભોગવે. જેના બીજો કુલર-ઉલોગ આવતો હશે તે જમીન નહિ લે; પણ જો એ ધંધો ભાંગી પડે તો જમીન પર એનો અધિકાર કાંમ રહે. ને દરેક ગામ પાંચ કે દસ વર્ષે જમીનની પુનર્વહેંચણી કરી શકે.

જમીનની ન્યાયી વહેંચણીની આ શોજનામાં પડોશી-કમર પર ભાર છે. ગામનું એક કુટુંબ બનાવવાં પર નહિ. સગુશ્ત કુટુંબ તૂટીને અનેક પરિવારો બને છે તેથી અમે સામુહિક મામે પરિવારની વાત નથી કરતા. બલકે ગામના થોડા સારા પડોશીઓના નામે પ્રામાણિકતા અને એકતાથી રહે તે આવશ્યક થયું છે.

૪ : મૂડીવાદનો ઉપાય

શોપણ-નિવારણ માટે જમીનદારને બૂદાન આપવા હવીએ છીએ ત્યારે તેઓ મૂડીદાર તરફ પ્રસારે કરે છે. કેમ કે આજે તો જમીન કરતાં મૂડી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું અનેકમણું પ્રમાણી સાધન છે. વ્યાજ, લાકડું, લાભાંચ, નફા વગેરેના રૂપમાં મૂડીપતિ કપટ વગર લાખો રૂપિયા કમાઈ શકે છે, જ્યારે જમીનદાર મુરકેલીથી થોડા હબર કષિયા લાભ વ. રૂપે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વ્યાજ પૂર્ણતા અને લાકડું તથા લાભાંચ અધિકારો મક્કતની આવક છે. આ જમીન આવક બીજાઓ પાસેથી મૂંટવી લીધેલી હોય છે, 'દાંતનો બદલો દાંત,' એ નિર્દેયતા

પણ ન્યાયનો દાવો કરી શકે છે પરંતુ વ્યાજનો અર્થ થાય છે "દાતોને બદલો દેહોત" એ રિચેસ્ટ્રલ જેવા મહાત્મા વિચારકે અને સર્ગિક ગણ્યુ હતું

સ્વયં શાહુકારનો દરિયો જોઈએ તો પણ વ્યાજની મક્તની આવક લાભ કરવા નુકસાન વડું કરે છે જામ પિતાનું અજ્ઞ અપયો પેદા કરે છે, પેદાશ દર્દ કરે છે ભરતખોરીને લીધે હુકારનો પુરુષાર્થ માર્ગે જાય છે તે આત્મવિશ્વાસ ખોઈ ખેસે છે તેના હોકારાઓ નકામા બની જાય છે અને પિતાના ધનના ભાગ માટે અદર અદર લડી પડે છે વ્યાજને કારણે શાહુકાર દેણદારોનો પ્રેમ ખૂંચે છે ને વેર પ્રાપ્ત કરે છે. પેદાશ દર્દ, ધરમા કલહ અને પ્રોડીશ્યોની આગે એજ શાહુકારના નશીર્મા હોય છે આમ વ્યાજનો મહેનો શિકારખુર્ શાહુકાર છે બીજા શિકાર કરજદાર થાય કે પેતાની જીવની તેને બારે સળ ભોગવવી પડે છે

વ્યાજને કારણે આખા સમાજને પણ નુકસાન થાય છે. સૌકાના પંદરપર સળધો દ્વિપત બને છે એટલી મુશ્કેલી બીજાને અવસર બને છે એમનો જાદ મરી ગયો તો તેના પડોશીની બેઠાર પડેલી રકમ પર વ્યાજની આવક આનુ થાય છે પડોશીઓ વચ્ચે કિતવિશય પેદા થાય છે પરિણામે તેઓ એક બીજાના દુશ્મન બને છે એકબીજાની આજ્ઞાની રાહ જોતા રહે છે !

વ્યાજની આવકથી ધનિક જામ પિતા વધુ ધનિક બને છે અને ગરીબ બારે કષ્ટ ભોગવતા બતા ધારે ગરીબ બને છે ભધાને સપતિ રૂમાયોનો અને ભોજનનાનો સમાન અવસર મળે એ સામાજિક ન્યાયની ઉત્તેજના છે વ્યાજથી આ સિવાતનો જાંઝ થાય છે. તેથી જ બધા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ એકી આવાજે વ્યાજનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા રચિતકાંડોએ વ્યાજને "હીનરત્તિ" અર્થાત આશ્ચર્યકાંડ હવડ સાધન કહ્યું છે. ધરનામના તો વ્યાજ વેત્રા જ નહીં જલકે મનાજ દેવાને પણ પાપ ગણ્યુયુ છે યદ્દિત્થોના ધમમય "તાવનૂર"મા વ્યાજનો પ્રતેષ લખનારાઓ અને તેના પર સાક્ષી રૂપે સહી કરનારાઓને પણ પાપના ભાગીદાર ગણ્યા-મા કે ! હજુ ખ્રિસ્તનો વ્યાજ-નિષેધ મથુર ઉ અને પોષાના રાજ્યમા તો અદરથી

સદી સુધી વ્યાજ લેવાની સખ્ત મનાઈ ચાતુ હતી.

ધર્મશાસ્ત્રમાં દરેક પ્રકારની જીવિની મનાઈ કરેલી છે મતનપ કે કરજની મૂળ રકમ વસત થયા બાદ વ્યાજને નામે જલિ લેવાય નહીં. તેવી રીતે મકાનની મૂળ કિંમત જેટલું લાકુ મળી ચૂક્યા પછી મકાનનું લાકુ પણ લેવાય નહીં. લાકાને મકાનની મૂળ કિંમતનો ભાગ માનવામાં આવે ને તે કિંમત પૂરી થઈ રહ્યા પછી લાકુઆત મકાનનો ખરીદનાર માનિક અને લાલ્લશ પણ એ રીતે થેરની મૂળ કિંમતનો ભાગ ગણાય અને મૂળ કિંમત મળી રહ્યા પછી કારખાના પર મજૂરોનો સામુહિક અધિકાર સ્થપાય આ વાત બિલકુલ ન્યાયસંગત છે

એક જમાના હતો જ્યારે પૈસા જ નહોતા. ત્યારે લાયકે જ વ્યાજ લેવામાં આવતું અનાજ, દૂધ, શાક માછલી વગેરે સાચી સંપત્તિનો સંગ્રહ ત્યારે શક્ય નહોતો માનવી અપરિમલી અને ઉદાર હતો દા. ત ફરી પાછો તો તેને જ નદીથી પૂરી કરવી જોઈએ બધી ફરી ધરમાં વાપરી ન શકાય ને વેચવાની તો અનુકૂળતા નહોતી પરિણામે તેને આડોશ-પાડોશી વચ્ચે વહેંચી દેવા સિવાય બીજા માર્ગ નહોતો.

લોક પેતાની વધારાની આવક બીજાઓને મક્ત હોય તો અને ઉધાર તો લઈ શુશ્રીથી આપતા, કેમકે તેમાં તો જુની સહાય આવેલી વસ્તુને બદલે નવી તાજ વસ્તુ મળતી હતી દેનારા અને લેનારા બેઉ એક એકબીજાને ઉપકારી થતા હતા પડોશી-ધર્મી પાનન અનાયાસે થતું હતું એક બ્યકિત મુશ્કેલીમાં આવી પડી તો પડોશી તેને મક્ત સહાય કરતો અને ઉધાર તો વ્યાજ રિના દેતો જ

પણ સોનું-ચાંદી દાઢમા આનુ ત્યારથી પડોશી-ધર્મી વચ્ચે આ અચર સપત્તિથી માનવી સંગ્રહબોર બન્ધો સોના-ચાંદીના સિક્કાઓ આવા પછી ખરીદ-વેચાણ પ્રક્રિયાઓ સરળ અને ઝડપી બની, પણ જે માવદાર માણુમ અનાજ, ફેરી કે બીજા જરૂરી ચીજો વ્યાજ વિના ઉધાર આપતો હતો તે હવે આ સિક્કા અને વ્યાજ વિના ઉધાર ન દેતો. કેમકે આ નવી નકલી સપત્તિને સહયોગે કોઈ દર નહોતો ધનવાન અને ગરીબના સ્થાથી બે" હવે બિજા થયા, ને ઉત્તરોત્તર તે

વિકસના જ મયા. આજે સમાજના જે વર્ગ પસા છે. એક-તરફ છે માસદાર, સાહુકાર, મહાન્યાયિક અને કારખાતેદાર. બીજી તરફ છે કરજમાં ફૂટેલા ખેડૂન, બાપ્તો અને મજદૂરો. આ વર્ગબેદમાંથી વર્ગસંઘર્ષ પશુ પેદા થયો અને તે દિનપ્રતિદિન વધુ તીવ્ર જનતો વળ્ય છે.

પશુ હવે સોના-ચાંદીના સિક્કા રહ્યા નથી. કામળની નોટોનું અણુ દુનિયાભરમાં ચાલે છે આ નોટોને ફૂપન થા રેલવેટિક્ટ માનો. ફૂપન કે ક્રિટિક ચોક્કસ સ્થળ સુધી જ ચાલે છે. તે પ્રમાણે નોટા પશુ એક જ વર્ષ ચાલે તેમ આપણે નક્કી કરી રાખીએ છીએ. દર નવા વર્ષે નોટાનું નવીનીકરણ કરવું પડે ને તેમાં ૧૦૦ રૂપિયાની જૂની નોટોને બદલે ૯૪ રૂપિયાની નવી નોટા મળે ! માનો કે ૧ રૂપિયાની નોટા સડી ગઈ. આ મુદ્રાક્ષયથી પૈસા બધી આસલી સંપત્તિની જેમ વિનાશી બનશે. દર વર્ષે ૧ ટકાના દરે ધટતો રહેશે. પરિણામે તેના પર આજ લેવું મુશ્કેલ બનશે.

[જો કે આજની અવણી નોટા પશુ ધસારાથી નાશ પામતી જ હોય છે. આ રીતે નોટા ૭ થી વીસ મહિનામાં સડતી હોય છે. સરકાર તેનું સંકલ્પણ છુપાવે છે અને આમજનના ભેગે માસદારોની સંઘર્ષ નોટા બાગી તેની બદલીમાં નવી નોટા આપે છે. આ નવી નોટા છાપવાનું ખર્ચ આમજન પર થેસે છે અને બદલે એ ગ્રાહકો પર થેસે એ વાજબી છે. આ ખર્ચની સાથે થોડો અણપુવેરા પણ ઉમેરીને વાર્ષિક કુલ ૭ ટકા પદ-દર લેવાથી અણપુરિ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રમાણમાં ખીન કરો ઓછા થશે. આ એક સરસ કર-સુધારો થશે.]

૫. અમલી પદ્ધતિ

૧% મુદ્રાક્ષય કરવાથી સામાન્ય જાજ દૂર કરશે. આ મુદ્રાક્ષય ૩૧ મી ડિસેમ્બરે મધ્ય રાત્રિએ એકાએક નહિ થાય પણ ૧લી જન્યુઆરીથી ૩૧મી ડિસેમ્બર સુધી નોટા લગાતાર અને ધીરે ધીરે વારંવાર જનતી રહેશે. તેનું દાર્શનિક મૂલ્ય કાયમ રહેશે. પણ તેનું વાસ્તવિક મૂલ્ય ઘટતું રહેશે. સૌ રૂપિયાની વાર્ષિક ધટ ૭ રૂપિયા થાય એટલે દર મહિને પચાસ પૈસા અને

જો ત્રીજો દિવસ પાંચ પૈસાની ધટ થાય. આમાં પૈસાંની ખાસે જેટલી રકમ જેટલા સ્વિસ ખાલી પડી રહે તેટલી ધટ પોતે જ ભોગવવાની રહે આથી કોઈ વ્યક્તિ પોતાની ખાસે બેકાર પૈસા રાખશે નહીં, કોઈ રીતે ખર્ચ કરવા પ્રયત્ન : ચાલ ખરીદશે, મકાન કે ખંડમાં રોકશે, બેન્કમાં રાખશે. કોઈને ઉધાર આપશે યા દાન દેશે.

આ ધટને હિસાબ કરવો જરા ઝંઝટ જેવો લાગશે પણ તેના કોઈ અપેક્ષા તૈયાર હશે. તેની મદદથી અમુક રકમની, અમુક મહિનાની અમુક તારીખ સુધીની ધટ જલદી અને સરળતાથી ગણી શકાશે. એટલું જ નહિ પાડા (ધડિયા) ને સરોતી મદદથી સામાન્ય વ્યક્તિ પણ તેના હિસાબ કરી શકશે. જે વાત રાજની બને છે તેને સરળ બનાવી લેવાની કુશળતા મનુષ્ય માનમાં હોય છે. વળી (૧) રૂપિયાથી નીચેનું પરચૂરણ એમ ને એમ ચાલુ રહેશે. તેમનું વાર્ષિક પુનર્મૂલ્ય અને અવગ્રહ્યન ખૂબ ખર્ચાળ અને મુશ્કેલીભર્યું બને, તેથી તેમ કરવાનું નથી. (૨) જે આર રૂપિયાની લેણદેણમાં માસિક ધટ જ રહેશે. તેની દૈનિક ધટ નંગરપં હશે. (૩) દૂધનો હિસાબ, નોકરનું વેતન, હોટલ-સોજના નિયમિત ધટોનું માસિક લવાજમ-કોરે-રાજના બજારમાં ધટ દરજીયર કરવામાં આવશે. દુકાનદાર પોતાના કામગીર ધરડા ખાસે પેઈંગ, મજૂરી ખર્ચ વગેરે નથી લેતા તેમ મુદ્રાક્ષય પણ લાગુ નહિ કરે. (૪) મોટી રકમોના ધટાડાનો હિસાબ તારીખ વાર ગણવો જોઈશે. પણ મુદ્રાક્ષય લાગુ પડ્યા પછી-ધણ ખડું સેંસ ટેકસ ઉઠાવી લેવામાં આવશે. પરિણામે હિસાબની ઝંઝટ વધશે નહીં : સેંસોટકસની જગ્યાએ મુદ્રાક્ષય આવશે એટલું જ.

આ પદ્ધતિને કેઈ ઝંઝટ જાણી રહે તો તે શોધણું મુશ્કેલ નિર્ગેર સમાજની રચના માટે જરૂરિત કરવી રહી.

મુદ્રાક્ષયના હિસાબની સગવડ માટે બધી નોટોની ઉંમર એક સરખી રાખવી જોઈએ. દર સાલ ૧લી જન્યુઆરીએ બધી નોટોને પુનર્નમ થાય અને નવા વર્ષના પહેલા પખવાડિયા સુધી જૂની અને નવી મેડ નોટા ચાલે, એમ જાહેરી સમજાય. પણ આટલી બધી વીજતોમાં જવાની આપણને જરૂર નથી. પૈસા નધર

કરવાનો મૂળ સિધ્ધાન્ત માન્ય થયા થયી બાકાતી વીમતો વિશેષજ્ઞ પાછો દેવામાં આવશે.

અર્થશુદ્ધિને કારણે સરકારને અનાયાસે આવું અવધાન ૬% આવક મળશે આ એક એવો વાર્ષિક ૬% હશે જે લોકો સામેથી કારણે જે આ દર વૃદ્ધિને બંધશે તેને ૬% કરતા વધારે નુકસાન જવાનું. ૩ ૧૦૦ નું નિયમિત વાર્ષિક મુદ્રાકલ્પ કરતા રહેશે તો ૧૭ મા વર્ષે ૩ ૩૭ ૩૮ બંધે પણ જે ૧૭ નાં મુદ્દી ગાંઠને રહેશે તો કંઈ જ નબે નહિ.

મુદ્રાકલ્પની આ યોજના સરકાર જ અમલી કરી શકે એ વાત જાહેર છે પણ એક નાનું કોન, ગામ કે સરસા પણ જે હિંદુ છે તો અત્યંત ગીતે આ પ્રયોગ કરી શકે અન્યતઃ, તેને પોતાનું રક્ષાન અન્ય બિલ કરવું પડે બધો આર્થિક વ્યવહાર આ અન્યથી આવે ને જાણ વ્યવહારમાં ફેરવું પ્રચલિત અન્ય, વપરાય, પણ નાના કોન મોટેમાં અમન ધોણ મુદ્દેન કે આખા દેશ માટે મુદ્રાકલ્પનો અમન કરવો પ્રમાણમાં સરળ છે.

૬ : પરિણામ

અર્થશુદ્ધિના અમલથી શુ સિધ્ધ થશે ?

(૧) જામ નિરસન : પૈસા પગથેપર છે, સર્વસ્વ છે, એ જામનું નિરસન થશે ખાવા પીવાની વસ્તુઓ, કપડા વગેરે અસલી સંપત્તિ છે પૈસા નાની સંપત્તિ છે ખરી, પણ અનુબંધે જામ પૈસા થયો છે કે પૈસા જ સાચી સંપત્તિ છે ખરી સાચી સંપત્તિ પામ્યા કપડા ધરમાં આવે છે ત્યાં માણસ તેને વેચી નોગ લાવે છે કાચું કે પાકમાં કીડા પડે છે ત્યાં પૈસાને કંઈ થતું નથી આ અમર પૈસાથી ખૂન થાય છે મિન દુસ્મન બને છે. લાઈઓ લાઈઓ લાડે છે પુનઃ પિતાનું મૃત્યુ હિંદુ છે પૈસા મર્ત્ય થયાથી આ મધા અનર્થ દીના પડી જશે એટલું જ નહિ, અનુબંધે જડ મૃત્યો છોડી માનનીય મૃત્યો તરફ આમશ વધશે અન્યની બધી સદૃશિઓ અને સદૃશ્યોને પુટિ મળશે

(૨) ઉત્પાદકોની પ્રતિષ્ઠા જૂની કહેવત છે કે, ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર અને દનિષ્ઠ નો રી ખેતી એટલે દુરંદ પ્રત્યેક ઉત્પાદન. પણ ખેડનો પાક સડે છે ને વેપારીને પૈસા અવર રહે છે આ નિમત્તાને

કારણે ઉત્પાદકોની સ્થિતિ દયાબળક બને છે. અર્થશુદ્ધિ ઉત્પાદકોની અને સાચી વસ્તુઓની ધર્મજાત વધશે અને વ્યાજની મહત્તની આવક દૂર થવાથી મહત્ત ખોટાને ઉત્તેજ કરવો પડશે. પરિણામે સમગ્ર ઉત્પાદન અને સમૃદ્ધિમાં વધારો થશે

(૩) બ્યાજ વિનાનું દરજ : વ્યાજને દૂર કરવા માટે જ અર્થશુદ્ધિની યોજના નીકળી છે અર્થશુદ્ધિથી વ્યાજ સાવ મટશે તો નહી પણ ઘટશે તો ખરું જ ૩૦૦% જેટલું વ્યાજ ચાલતું હોય ત્યાં ૬% મુદ્રાકલ્પની કંઈ અસર નહિ થાય પણ નવ દલાના પ્રજા દલા તો જરૂર થશે, અને ધીરે ધીરે લાકે બ્યાજ હાજવા ખાના જરૂર ને દેવનાક સમય પડી મિનકુન મંડી પણ જશે

બ્યાજ ઘટશે એટલે જે સાધનદીન લોકો અતિ કષ્ટ રીતે પણ પૂર્ણ રાખે મેળવવા નથી તેમને પોતાના સાધનો મેળવવા સગા બનશે અને મજૂરીને પોતાના સાધન મગો ગયા પડી તેમની પૂરી વ્યાધી એમની પામે જ રહેશે પછી એમને કરજ લેવાની જરૂર નહિ પડે ને સંતોષે રહ્યા જરૂર પડી તો તેમને જલ્દિ વગરનું કરજ મૂકવો આવા કરજની સહાય પડી તેમને પોતાના પુરુષાર્થથી જ પોતાની ઉપતિ કરશે એમને બીજી માર્ગ મદદની આવશ્યકતા નહિ રહે

શક્તિ વગરના વરજના પાખ ૬% બ્યાજ છૂટુ રહેશે પણ તેથી કરજદારને લાભ પહોંચતી નથી અર્થશુદ્ધિની વ્યક્ત વ્યાજ એટલે જલ્દિ મૂકશે

(૪) લાકડા અને લાલાશો વ્યાજ દૂર થશે એટલે મકાનનું લાકડું પણ બિતરશે મકાન-લાકડામાં મકાનમાં શેમચેની મૂડીનું વ્યાજ સમાવું હોય છે તે હવે દૂર થશે વ્યાજ ધટે પણ લાકડા તેમનાં તેમ રહે તો શાકાગે લાકડા માટે નાના મકાનો બાધના લાભો એ કરથી લાકડું પણ તરત જ નીચે આવે જશે લાખાનાના તોર પર જે લાલાશ મગે છે તેનું પણ તેમજ થશે લાલાશ વ્યાજનો જ એક સંમિશ પ્રકાર છે

અર્થશુદ્ધિ લગી-સુખિ, આનંદરામ્ય અને નિધ શાન્તિની સિદ્ધિમાં સમગ્ર સમાજને દોરો જશે

(અનુસંધાન પાના નંબર ૭૩)

માર્ક્સવાદ : અવૈજ્ઞાનિક અભિગમ

આચાર્ય કૃપાસાની

અનુ : સોશીલાલ ગાંધી

વર્ગયુદ્ધ : પાયાના સિધ્ધાન્ત

માર્ક્સવાદી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વર્ગ-યુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત કેટલાક પાયાના પ્રમેયો (assumptions) માં પ્રગટ થાય છે. સંક્ષેપમાં તે મૂળભૂત માન્યતાઓ આ છે :

(૧) સમાજવિજ્ઞાન એને ઇતિહાસ પણ ભૌતિક વિજ્ઞાનોની માફક નિશ્ચિત વિજ્ઞાન છે; અને એમના કાયદો એવાજ અપરિવર્તનિય (inexorable) છે.

(૨) ઇતિહાસ તથા સમાજના પ્રારંભિક પ્રેરક પરિગળ (primary moving force) આર્થિક છે.

(૩) આજ સુધીના માનવ-ઇતિહાસ એ વર્ગો વચ્ચેના ઠરુણાન્ત સંઘર્ષોના મગગ્રાહ રહ્યો છે : આ વર્ગો તે માલિકા અને મુશામોના, શ્રેષ્ઠા અને શોષિતોના સ-હિતો (haves) અને રહિતો (have-nots) નો. માનવઇતિહાસની પર્તમાન હકાલે. આ એ વર્ગ તે પૂંછપતિઓ અને કામદારોના છે.

(૪) પશ્ચિમના કેટલાક ઔદ્યોગિક દેશોમાં આ એ વર્ગોનું સામસામા છેડાનું ધ્રુવીકરણ (polarisation) સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. ખીના દેશોમાં આ પ્રક્રિયા સત્વર પૂર્ણ થઈ જશે.

(૫) આનો અર્થ એ છે કે કામદાર વર્ગની હાલત ઉત્તરોત્તર વધુસતી જશે; એનાં પરિણામે ઉગ્ર વર્ગયુદ્ધ પેદા થશે.

(૬) આ જાણ સંઘર્ષમાં સહેરી કામદાર (proletariat) વર્ગની સંગઠિત શક્તિનો મુદ્દાઓ પૂંછપતિઓની પૂંછ સાથે થશે.

(૭) આ હિંસક સંઘર્ષ દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલ હાનિને સુગઠિત કરવા સારુ અને અંતે, નૂતન વર્ગ-વિહીન સમાજવ્યવસ્થાની રચના કરવા સારુ, કામદાર વર્ગની સરમુખત્યારશાહી (dictatorship) સ્થાપિત કરવી જરૂરી થશે.

(૮) વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના અને સુમકિતના સિદ્ધ થતાં, કેવળ સરમુખત્યારશાહી જ નહિ, ખરે એની સાથે સાથે રાજ્ય પણ કરમાતું જશે.

(૯) જે કોઈ દેશમાં કામદાર-ક્રાંતિ પરી એ, ક્રાંતિનું સ્વરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય જ રહેશે; તે એટલા માટે કે જેમ દુનિયા આખીના પૂંછપતિઓનાં હિત સમુદાન છે, તે જ રીતે, દુનિયાભરના કામદારોનાંય હિતો સમાન છે.

માર્ક્સના આ પાયાના પ્રમેયોની રચના કરતાં અબી અને એના ભૌતિકવાદ (materialism) ના સિધ્ધાન્તની અમરતા ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા અને સમન્વય દ્વારા થના દંડાત્મક (dialectical) પરિવર્તનની ચર્ચા નથી કરી. અને એમ માનીએ છીએ કે આ તત્ત્વચિંતનની ચર્ચાનું ક્ષેત્ર છે—જે જર્મન તત્ત્વચિંતકોને ખુબ પ્રિય છે. આ તર્ક-વિચર્સ (speculation) અને તેટલો રસપ્રદ હો, પરંતુ, પૂંછપતી સમાજના ઉત્પાદનના સાધનોના માલિકા દ્વારા કામદારોના સમૂહનું જે શોષણ થઈ રહ્યું છે, તે હકીકતને આ તર્ક-વિચર્સ નથી તો પૂરવાર કરતો કે નથી તો મિનપૂરવાર કરતો. ખરે દંડાત્મક ભૌતિકવાદનું આ દર્શનશાસ્ત્ર સાદા શીષા આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સ્થાવરોને કેવળ ચૂંસતી નાખે છે. માર્ક્સવાદી સામાજિક સિધ્ધાન્તને મંજીર અને મૌલિક

૩૫ આપનાથી વિશેષ તે કશું જ નથી કરતું. હકીકતે તો, પૂંછવાદી અર્થતંત્રમાં પૂંછપતિઓ દ્વારા ઘણ રહેલા કામદારોના શોષણના તથા વિષે માર્કસની પૂર્વેના અનેક વિચારકો અને મુદ્દારકોએ વિવરણ કશું જ છે. તેમને આ વિવરણ કંઈ ભૌતિકવાદી દ્વારત્વક પરિણાયામાં કરવાની જરૂર પડી નથી જતી, એમણે એવું વિવરણ અન્યાય, નિર્દયતા અને હિંસાની નૈતિક પરિણાયામાં કર્યું છે. વળી જે બધા હેવાલોમાંથી નિર્દય શોષણ અને એ ભરપૂર મસાલો માર્કસને પ્રાપ્ત થયો છે એ ૧૯મી સદીના શેષક કમિયનના સમયોનેય કંઈ પોતાના નિર્ણયો ઉપર પહોંચવા માટે દ્વારત્વક ભૌતિકવાદમાં વિશ્વાસ કરવો પડ્યો ન હતો. એમણે તો ૧૯મી સદીના આરંભમાં પ્રિટનના કારખાનાંઓમાં કામદારોની જે હાલત નોંધવાથી હતી, તેના ઉપરથી જ પોતાનાં નિષ્પાદનો (conclusions) રજૂ કર્યાં હતાં. એમણે તો, પૂંછવાદી વ્યવસ્થામાં અંતરગત રહેલાં અન્યાય, નિર્દયતા અને પારણતા, સર્વસાધારણ અનુભવ રૂપે, નેચર-નિર્ણય હતાં.

વર્તમાન સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ

અહીં, જે પ્રમેયો માર્કસવાદી ચિંતનમાં, વિશેષતાઃ વર્ગ-યુધ્ધ માટે, આધારભૂત છે એમનું પરીક્ષણ આપણે સાપ્રત જ્ઞાન અને સામાજિક સંબંધોના પ્રકારમાં કરીશું.

માનવીના વૈયક્તિકતા, સામાજિક આચરણનું વિશ્લેષણ (analysis) તથા સંશોધન (investigation) કરવાની પદ્ધતિ ગમે તેટલી વૈજ્ઞાનિક હો, છતાં, ભૌતિક દ્રશ્યો (phenomena) ના વિશ્લેષણ અને સંશોધનની કેટલીક તાર્કિક જાણતોથી તે નિશ્ચિત રીતે ભિન્ન હોવાની જ. આ ભિન્નતાની પાછળનું રહસ્ય એ છે કે—

* ભૌતિક વિજ્ઞાનેનો સખંધ ભૌતિક વસ્તુ-ઘટનાઓ સાથે હોય છે; ત્યારે સામાજિક વિજ્ઞાનો સ્ત્રી-પુરુષોના વૈયક્તિક તથા સામુદાયિક આચરણ સાથે સંજ્ઞ મધ્યમતા હોય છે. વળી, ભૌતિક વસ્તુઓ ઓછેવરે અશી અચલ (static) હોય છે તથા પોતાનું નિયમન પોતે કરતી હોતી નથી; ત્યારે માનવી અતિયોગ (dynamic)

હોય છે અને તે સ્વયંસંચાલનની શક્તિ ધરાવે છે. માનવિને પોતાની ચેતના, લાગમી, શુદ્ધિ અને સંકલ્પ-શક્તિ હોય છે; ભૌતિક વસ્તુઓ આપું એકે લક્ષણ ધરાવતી હોતી નથી. આ ઉપરાંત, મનુષ્ય અને એના વિશિષ્ટ સમૂહો વચ્ચેના ભેદ-કેવળ માત્રાગત (quantitative) નથી હોતો; એવું તોલન-માપન જે રીતે ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં સંકલ્પ બને છે તેવું ચોક્કસ શક્ય નથી હોતું. માનવ-વ્યક્તિ અને તેના સમૂહ વચ્ચેના સંબંધ ગુણાત્મક (qualitative) રીતે જ વિશ્વ પ્રકારનો છે. મનુષ્ય, જ્ઞાન આચરણ ઉપર કેટલાક નિશ્ચિત ધોરણો તથા મુશ્કેલી પૂરું મીઠી, અસર હોય છે જે તેમનું માર્ગદર્શન કરે છે.

આ કોરેક્શન અને મુશ્કેલી ભૌતિક વીજવસ્તુઓની જેમ ચોક્કસ તોલન-માપન મધ્ય શક્યું નથી. કોષ, એક સૂક્ષ્મ બીજન મુશ્કેલી માત્રામાં પરિવર્તન નથી થઈ શક્યું. સૂચ અને સૌંદર્ય પેદા કરવા, સાતું કર્ષ સામગ્રીની કેટલી માત્રા હોવી જોઈએ એનો વૈજ્ઞાનિક હિસાબ લખાવી શકાતો નથી.

આ ઉપરાંત પશુ, સામાજિક લક્ષણો સદા અચલ હોવાનાં. આપણે જ્યારે એક જાતુ એને અંગેનું સંશોધન અને નિરીક્ષણ કરતાં હોઈએ ત્યારે, બીજ જાતુ, તે કરવાન જ, તેમાં પરિવર્તન મળુ હોય છે. આજના વિજ્ઞાનમાં વિશ્વમાં તો એવું જાણ ચલા છે કે સંપૂર્ણ અઘટન હોવાનો દાવો કરનાર સંશોધક પોતે જ પોતાને કેટલાક દ્રવ્યોમાં જૂનવાણી રહી ગયેલા જુવે તો નવાઈ નહિ. તથા સામાજિક વિજ્ઞાનોના એવું બને છે, કે કોષ એક આમળનો પ્રયોગથી પૂરો સંતોષ ન થયો હોય તોય, બીજા પ્રયોગ વખતે એવું ને એવું પુનરાવર્તન થવાની બહુ અલ્પ શક્યતા હોય છે. સંશોધકને પોતાના અભ્યાસ અને પ્રયોગ માટે સર્વથા અનુકૂળ એવા શુદ્ધ રૂપમાં ઘટનાઓ બને ત્યાં સુધી રાહ લેવા જરૂરી પડે— અને ઘણીવાર તો એવી ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન ન મળુ માય. આ ઉપરાંત, ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધક જેટલો તટસ્થ રહી શકે છે એટલી તટસ્થતા સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં તેને માટે દુસ્સાધ્ય મળ્યા. એકે સંશોધક

પોતેજ સામાજિક પરિવર્તનની રંગશ્રુતિ ઉપરનો એક નર હોય છે. આથી તે પોતાના મંત્રા-અલુગમ્યથી હમેશાં પરં રહી નથી ચકતો.

વધુમાં, વિશ્વની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ—તા. ત. આર્થિક, સામાજિક, સંસ્કૃત, નૈતિક, કલાત્મક તથા ધાર્મિક (ભૌતિકવાદે પશુ 'ધર્મ' બની શકે છે—ધણીવાર બની ગયેા પશુ છે)—સજીવપણે (organically) આંતરિક સંબંધ ધરાવતી હોય છે. આ દરેક પ્રવૃત્તિ એક બીજા ઉપર દિશા-પ્રતિદિશા દ્વારા અસર પહોંચાડતી હોય છે. કેટલીક વાર તેના મૂળ રૂપમાં ફેરફાર કરવા સુધીની અથવા તો પાશ્વરિક અસરોને છેક નાબુદ કરવા સુધીની અસર પશુ પહોંચાડતી હોય છે. દૃષ્ટાંત રૂપે—

૧. વ્યક્તિઓ, ધર્મો, અગર શાસ્ત્રોનો આર્થિક વ્યવહાર કેવળ આર્થિક પરિભાષા દ્વારા સમજી શકાય તેવા કે સમજવી શકાય તેવા હોતો નથી. મોટે ભાગે, આર્થિક ઇરાદાઓ અને ખર્ચાઓ, વ્યક્તિઓ અને જૂથોના રાજકરણી, સામાજિક, નૈતિક, કલાત્મક અને ધાર્મિક વિચારો અને આદર્શો સાથે એટલા બધા યોગપ્રીત થઈ ગયેલા હોય છે કે અંતે શૂન્ય ત્રેક બનાતાં આર્થિક હેતુ, અને ખર્ચા બે પક્ષપાત ગયેલા જણાય છે ! સામાજિક વિજ્ઞાનોનો સંબંધ બંધુતઃ માનવીની આદિ-યુગીન માન્યતાઓ, રીત રિવાજો, પરંપરાઓ, સામાજિક પરિવારીઓ તથા વહેંચે અને જમણાઓ સાથે થ હોય છે. આ બધાને કારણે ભૌતિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં તોલ્ન-માપન એકાર અને છે. અને માનવ કવનના વિવિધ પહેલુઓ (aspects) વચ્ચેના બેંદો અને લાક્ષણિકતાઓ બૂંસી નાખીને તેમને માત્ર એકાકી મૂળ-હેતુ (unitary cause) સાથે જોડી દેવાનું અસંભવિત બને છે—એને પછી આ કહેવાતા એકાકી મૂળ-હેતુ ભૌતિક હોય, કવ્યવિજ્ઞાન સંબંધી હોય, આર્થિક હોય, રાજકારણી હોય વા ધાર્મિક હોય. આવા કોઈ પશુ એકાકી હેતુ દ્વારા તમામ પરિવર્તન અને ઉત્પત્તિનું વિવરણ શક્ય જ નથી. બલકે, આવી પદ્ધતિ તો ભૌતિકવાદી રહસ્યવાદ (material mysticism) જ બની નહ—જે વિષયનું સમગ્ર, રહેતું પ્રગટ કરનારા 'અંતિમ કારણ' (final cause) તો દાવો કરે અને

આને આપણે જેને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ કહીએ છીએ તેના ક્ષેત્રની પહોંચની વાત બની જાય !

સામાજિક અને ભૌતિક વિજ્ઞાનોની ભિન્નતા

આ દૃષ્ટિએ સામાજિક વિજ્ઞાન અને ભૌતિક વિજ્ઞાન વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. સામાજિક વિજ્ઞાન અત્યંત અવશિષ્ટ અધ્યયન છે. તેમાં અનુભવ (observation) ની પદ્ધતિ તથા નિશ્ચિત અને સીમિત ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને બધા સંબંધ ઉપયોગ થતો હોય છે. પરંતુ, એમાં નિશ્ચય અને અપરિવર્તનયં કાનૂનો નથી હોતા! એમાં ભવિષ્યકથન અને પૂર્વકથન (prognostication) મારોનો અવગણ્ય મર્યાદિત હોય છે. સામાજિક શક્તિઓનો આપણે થાય તેટલો અભ્યાસ કરીએ, તેમનું વિશ્લેષણ કરીએ અને સંકલન કરીએ—આ બધું ગમે તેટલી વૈજ્ઞાનિક રીતે કરીએ—તોય, અંતે જે પરિણામ આવશે તે અનુક વલણો જ (tendencies) દર્શાવનારું હશે. આ મલ્લોમાં એ જ ક્ષેત્રે, અથવા તો, માનવપ્રવૃત્તિના અન્ય સંબંધિત ક્ષેત્રે સક્રિય ઇતર વલણોને કારણે રૂપાંતર (modification) થતું હોય છે; કેટલીક વાર તો તે વલણો સમૂહમાં અદરશ થતાં પશુ હોય છે.—ભણે પછી આ ફેરફાર સંદાને માટે ન ન હોય; પરંતુ દીર્ઘ કાળ પર્યંત તો આવું બનતું હોય જ છે. ઉપર કહ્યાં તે વલણોને માનવ દક્ષતા (ingenuity), જ્ઞાન, (wisdom) અને સંકલ્પ (will) દ્વારા બદલી પશુ શકતાં હોય છે. યળા, આપણે જેને સ્વાભાવિક માર્ગ માનતાં હોઈએ તેમાંય માનવવિકૃતિને કારણે વિશેષ આવડતો હોય છે. દા. ત. કિટલરની વિર્મિતને કારણે અનેક દેશો માટે ઉત્પાદિતો જે સ્વાભાવિક માર્ગ માનવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર કારે અસર થઈ હતી.

* દુર્લભ, સામાજિક અધ્યયનમાં માણસ બિલકુલ નિશ્ચિત, સંઘર્ષ (dogmatic) અથવા કટ્ટર (fanatic) રહી શકતો નથી.

દરેક પૂર્વપદ (proposition) માં 'એ' અથવા 'કિન્તુ'ને કારણે રૂબેરૂ સતો હોય છે; અને આ 'એ'—'કિન્તુ'ઓ બહુ મહત્વનાં હોય છે.

અસંગત, એક સદી પૂર્વે (માર્ક્સના જમાનામાં) ત્યારે ભૌતિક અને સામાજિક વિજ્ઞાને વચ્ચેના અવા બેઠે પ્રત્યે દુર્લભ અર્થ રહ્યું હતું તે જમાનાની સરખામણીમાં આજના યુગમાં આ વાત વધુ સમગ્ર છે.

માર્ક્સની માન્યતા મુજબ ઇતિહાસ અને સમાજનું પ્રારંભિક (primary) અને પાયાનું સચ્ચક્ર-બળ (moving force) અર્થકારણ જ છે અને ઇતર બધું તે પાયા ઉપરની ધમારત (superstructure) સમુ છે, આનુપગી-ગૌણ (Secondary) અને સાખાકપ (derivative) છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ અમારે મતે, આ દૃષ્ટિબિંદુ ઐતિહાસિક રીતે અશુદ્ધ છે. પ્રાચીન યુગની સામાજિક વ્યવસ્થાઓ મુખ્યતઃ અગત્યત વિહાસ અને પ્રગતિનું પરિણામ રહી છે. બહુ બહુ તો, એ વ્યવસ્થાઓ પાછળ અંશતઃ વિચાર-જાગૃતિ કારણક્રમ ગણી શકાય. આજે, મહાદેવ, આવું જ હોય છે.

આદિ યુગમાં અર્થજીવન સહિતનાં સામાજિક પરિવર્તનોનાં માર્ગદર્શક પરિબલો ગણ્યાનીએ તો તે હતાં તે જમાનાનાં રીતરિવાજો, પરંપરા, દૃઢ માન્યતાઓ અને અંધ શ્રદ્ધા જાગૃતિ રીતે જે કોઈ પરિવર્તન કરવામાં આવતું હતું તે કદાપિ ક્રાંતિકારી ન હતું બનતું. તે બદલ: પ્રત્યાપિત પરિપાટી (pattern) અનુસારનું જ રહેતું હતું.

જ મધ્યયુગમાં આગળ પડતું કોઈ પ્રેરકબળ હોય તો તે કં તો ધર્મનું કં તો સૈન્યશક્તિનું - અથવા તો, બનેલું સંયુક્ત હતું. અર્થકારણનું સ્થાન ગૌણ હતું. અને થયેલી બધીવાર ધાર્મિક, રાજનૈતિક તથા કૌશલ ગણનાઓને વરા હતું.

પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં જારતરીય સમાજનું પ્રભાવક (dominant) પરિબળ ધર્મ હતું.

પુરોહિત વર્ગ પામે ન હતી આર્થિક શક્તિ કે ન હતી રાજનૈતિક શક્તિ. પરંતુ તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જાંઘી હતી. પુરોહિત તથા ચંદિત વર્ગનું સંજ્ઞાન એમની નિદાતા તથા સંયમી જીવનને આજારી હતું - એમની પામે જે સાંસારિક સંપત્તિ હતી, અથવા તો, જે સેવાઓ ઉપર તેમને અધિકાર હતા.

એ કંઈ મુખ્ય કારણ ન હતું. હિંદુ ધર્મ-સમજનમાં મધ્યયુગી યુરોપના ઇતિહાસની ઉચ્ચાવય ક્રમિક શ્રેણીની (hierarchy) ન હતી, આથી કરીને તેમની આર્થિક અને રાજનૈતિક શક્તિ યુરોપનાં ધર્મસંગઠન જેટલી જાહેસશક્તિ ન હતી. પ્રાચીન યુગનાં-ગ્રીસ અને રોમમાંયે યુરોહિતોનું કે અર્થતંત્રનું એવું બધું જોર ન હતું. તે જમાનામાં ત્યાં મુખ્ય પ્રભાવક અંસર કાષ્ઠની શ્રેણ તો તે કૌશલ, રાજકારણી અને વૈશિષ્ઠ્ય વર્ગોની હતી.

એ વાત સાચી છે કે, પૂંછવાદી અર્થ-વ્યવસ્થાને આરંભ થતાં યુરોપના કેટલાક ઔદ્યોગિક દેશોમાં અચૂક સમય સુધી નવા ઔદ્યોગિક તથા આર્થિક વર્ગોની આર્થિક શક્તિ જ સમાજનું પ્રભાવક પરિબળ બન્યું હતું. એની અંસર કેવળ સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાતર ઉપર જ નહિ, પરંતુ નૈતિક અને ધાર્મિક તંત્ર ઉપર પણ પડી હતી.

સામાજિક ઉત્ક્રાંતિની આ કક્ષાનું અવસીરન કરીને માર્ક્સ એવા નિષ્પાદન (conclusion) ઉપર આવ્યો હતો કે અર્થશક્તિ જ તમામ સામાજિક વ્યવસ્થા તંત્રના મૂળમાં હોય છે અને તેજ સૌથી મુખ્ય મહત્વની છે - બાકીની બધી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ ગૌણ સાખાકપ છે. પરંતુ આ તો વિશ્વના એક પ્રદેશમાં માનવ ઇતિહાસનું એક જ પ્રાણ (phase) હતું.

વાર્તામાન સદીમાં તો, રાજનૈતિક શક્તિએ પ્રભાવક સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. હિન્દુસ્તાન અને યુરોપીયોનીએ પહેલાં રાજસત્તા પર કાબૂ મેળવ્યો હતો અને ત્યાર બાદ તેમણે એવી યોજના કરી હતી કે જેથી પોતાની અર્થવ્યવસ્થાને કામદાર અને પૂંછપતિ - બન્ને હિતોએ ટેકો આપવો પડે. આ વ્યવસ્થા રાજ્ય-પૂંછવાદ (state-capitalism) ની હતી જે રાજનૈતિક (racial) અને સામાજિકવાદી આક્રમણ તથા પ્રજાતંત્રના ખ્યેય સાથે સંકળાયેલી હતી.

વળી, સંસ્થાઓની નવા પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થા, - જેને સમૂહવાદ (communism) ને નામે ઓળખવામાં આવે છે તેમ - લેનિનની આર્થિક પહે

રાજ્યસત્તા કબજે કર્યા પછી જ, તેના બેરે જરૂર દાખલ કરવામાં આવી હતી. એમાં શુધ્ધ આર્થિક બળોએ જન્મભાવેલ ઉત્ક્રાંતિ જેવું કંઈ હતું જ નહિ કે જેના બેરે વર્તમાન રશિયાઈ સમાજની રચાપદ્ધતિ હોય.

ધાર્મિક અને આર્થિક પરિબળો

વધુમાં, એમ માની જોઈએ કે આર્થિક વ્યવસ્થાઓ વા રાક્ષિત્યો ધર્મ અથવા નૈતિકતાના યુગમાં છે- એ તો અમોના વૈજ્ઞાનિક અને અનૈતિકાસિક છે. દર્શકને, એ તો, અનેક ધર્મોને જન્મ આપનારી અધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓ જ હતી, જે જીવન અને વિચન કૃત્રિમતા ઉપર અને 'નિર્વાણ' અંતતી હતી. આ એમનાં વ્યક્તિગત લક્ષ્ય હતાં. એમાં આર્થિક વ્યવસ્થાઓ ગણવાની કોઈજ કોશીસ જ હતી. એમ પ્રતિપાદન કરેલું કે શુધ્ધ અગર તો કશું વા મહત્ત્વનું આગમન ભારત, પેસેરડીન અથવા અરબની પદ્ધતીના આર્થિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ હતું તો તે અનૈતિકાસિક તથોની આશાક અને વિચક્ષણ (ingenious) ગેરજીઆત જ ગણાય. આ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓએ કેવળ પૌત્રપોતાના દેશમાં નહિ પરંતુ સમસ્ત વિશ્વમાં ક્રાંતિકારી હિલચાલો આરંભી દીધી હતી એ વાતનો ઇન્કાર કરવો હુકેલ છે.

આપા ક્રાંતિકારી ધાર્મિક આદિભનોનો આર્થિક ખુલાસો આપવો એ તો અનેવૈજ્ઞાનિક રીતે અને નૈતિકાસિક દષ્ટિએ ય ગણત જ કરશે.

યુગે યુગે વિવિધ વ્યક્તિઓએ આ લોક અને પરસોકની કૃત સમસ્યા ઉકેલવા જે અથાગ પ્રયાસો કર્યા છે તેની પાછળ જે કાંઈ મૂળ-પ્રેરણા હોય તો તે તેમની આંતરિક મનોવૈજ્ઞાનિક અંખનાં જ હતી.

વળી, એવી ધારણા સેવંતી કે સંપત્તિનું વધુ સંભાળપૂર્ણ (equitable) પુનર્વિતરણ થવાને કારણે આર્થિક સંબંધોમાં જે પરિવર્તન આવશે તેથી કરીને લોકો તેમની નૈતિક અને ધાર્મિક નિષ્ક્રિયાના ત્યાગ કરશે અને સૌ 'ભૌતિકવાદી' બની જશે તો તે બેહુકા (absurd) છે. રશિયા, ચીન અને પૂર્વયુરોપી સોમ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંની પ્રગ્ન ધર્મવિરોધી એકલાં સાદુ નથી બની

કે હપ્તર, પપમંજર, પુરોહિત, મંડ, દેવગ-મંદિર તથા ધાર્મિક આચાર-વિધિમાંની તેમની અધ્યા નષ્ટ થઈ ચૂકી છે; પરંતુ એ કારણે બની છે કે દેહના સત્તાધારીઓ આ બધી વાતો સદન નહિ કરે અને ધરમાં કે શાળામાં અથવા સાહિત્ય, સિનેમા, રેડિયો, અને બીજાં રોડાશ્લિષ્ઠ તથા પ્રચાર-પ્રસારનાં સાધનો દ્વારા તેમને ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત જ નહિ કરવા દે.

જો સામ્યવાદી દેશોની રાજ્યસત્તાઓ ધર્મને બદિષ્ટ કરવાની તેમની પેરવીઓ શિથિલ કરી નાખે તો, પ્રગ્નના વિશાળ સમૂહો ફરીથી દેવગ-મંદિરોમાં એકઠા થવા માંડશે, ફરી પાછા નાતાલ-ક્રેસ્ટ-ઈદ વગેરે તહેવારોની ઊજવણી શરૂ કરી દેશે, અને તેમનાં કહેવાતા અધ્યાત્મિક અધ્યાય કઈક અને સખાશેહો પણ ચાલુ કરી દીધા વિના નહિ રહે; કેમકે આ બધી પ્રવૃત્તિ તેમને ભાવનાત્મક સતોષ આપનારી હોય છે; શેણકા જીવનની ઉપયોગી વસ્તુઓના ઉત્પાદન સાથે એમનો કંઈ સંબંધ હોતો નથી. નવન અર્થવ્યવસ્થા ગમે તે હોય છતાંય એ પ્રગ્ન તેમના પુરોહિતોના સલાહો લેશે અને તેમને બેઝઆગાદો ધરશે.

એક વાત ક્યષ્ટ છે કે નૃવંશ-વિજ્ઞાનીઓ (anthropologists) અને મનોવિજ્ઞાનીઓએ ધર્મ અને ધાર્મિક ચેતનાના મૂલ-સ્રોત અંગે જે વિવરણ કહ્યું છે એ આર્થિક તો નથી જ- નવંથા મિશ્ર છે.

નૈતિક મૂલ્યો

માનવીની નૈતિકતા વિષે પણ આવું જ છે. મનુષ્યની નૈતિકતાના યુગમાં મદદગાર ધર્મ રહેશે છે. એનો ધણો ગોટા અંશ શાંતિપૂર્ણ અને સહયોગી સામાજિક જીવનના પ્રયોગોનું પરિણામ છે. એના નિયમો (rules) નું સંશોધન અનેક અનુભવો, પ્રયોગો તથા ક્ષતિઓને અતે થયેલું છે. એમાંના કેટલાક અંશે પૌરાણિક સુમના-રીતરિવાજો, પ્રજાલીઓ અને અધ્યાત્મિક ઉપર પણ આધારિત છે.

મૂકસંજ્ઞા જમાનામાં નૃવંશ-વિજ્ઞાન તથા મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસનો આગેજ પ્રારંભ થયો હતો;

આમ જાના, આશ્ચર્યની સાત તો એ કે કે એણે
ધર્મ અને નૈતિકતા પરત્વે પ્રતિપાદિત થયેલા
અનૈતિકાસિક અને અન્યોપૈયાનિક વિચારો
અદ્યતન યુગના યુધ્ધિયાનો અને સિદ્ધિતાઓ જડ
ધાવી રહ્યા છે ।

મને તેમ પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ધર્મ અને
નૈતિકતા - મનેતો, તેમજ યુગજૂલ ઉદ્દેશથી વિરોધી
ગતિ દુરપયોગ થયો છે । ૧૯મી સદીના પૂછણાદી
મનાન્યા આપારી અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિધારીઓની
વિશાળ શ્રમજીવી સમૂહો ઉપરની પકડને ન્યાયી ડેરવના
અને વધુ મજબૂત કરતા મઠિ ધર્મ અને નૈતિકતાનો
ઉપયોગ થયો હતો ।

એ સાત પણ સાચી છે કે પૂછપતિઓએ ધર્મ
અને નૈતિકતાનો ઉપયોગ આમજનાતા મઠિ વચીજી
તરિકે કર્યો હતો । તેની પૂર્વેના જમાનામાં ધર્મ અને
નૈતિકતાનો ઉપયોગ રાજ્યમહારાજાઓની વશપર પરામન
નિદકશ સત્તા (absolute power), આક્રમણખાર
પકડનો તથા સામ્રાજ્યવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષિઓને
ન્યાયસુક્તા અને દસ મનાવવા સાડુ થયો હતો ।

આજકાલ રસિધામય યુનિટીવિત ધર્મસરથા
(અર્થ) લાંબી મો શૈયિક રાજ્યમત્તાનુ જ અમર્થન
કરી છે ।

પ્રક્રમા, આમજવાદી દેશ હો કે પૂછણાદી - મને
ચલે, વિશેષ કરીને સમજવાદી દેશમાં, ખૂબ અને
સાહિત્યને (કલાકાર અને સાહિત્યમંત્રે) જે કાષ્ઠ
રાજ્યસત્તા હોય અને જે જૂથનુ તેમાં પ્રબુત્વ હોય તેમનું
સમર્થન કરડુ પડે છે આનો અર્થ એવો નથી કે
સાહિત્યિક તથા કલાવિદ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ આર્થિક
અને રાજ્યનૈતિક વ્યવસ્થાઓમાંથી શ્યા છે, એ વ્યવસ્થા-
ઓની સાથે જ તેઓ બદનાઇ બધ છે, અને એમને
પોતીકે આગલુ કાષ્ઠ અસ્થિતિવ જ નથી પરંતુ એ કાષ્ઠ
નથી ધટના નથી કે સદ્ગુણ ન્યાય અને નૈતિકતાને
સત્તાધારીઓના હિતો ઉપર આધારિત માનવામાં આવે,
સત્તાધારીઓ પોતાની મનોમુશ્કેલીઓ પ્રમજનો ઉપર
લાદી રહે ; તથા મનસ્વી કાન્યો એમને સાથે દેશીય
રહે નૈતિકતાનો અર્થો દષ્ટિકાણુ પેટોના ગણસાત્વ

(Plato's Republic) નામક અથવા થ્રેસિમેકસ
(Thrasymachus) દ્વારા પ્રતિપાદિત જરામાં
આવેલા કે એણે જારપૂર્વક એવુ રજૂ કર્યું છે કે
જાગ્યાનું હિત એ જ ન્યાય છે સૌકેમિ આ દષ્ટિ
વિદ્વાનો વિરોધ કર્યો હતો ।

એ કે, માર્કસ રાજ્યનીતિના સ્થાને આર્થિક
મત્તા અને શક્તિઓ કાનૂત પ્રતિપાદિત કરે છે

નૈતિકતાના આ માર્કસવાદી દષ્ટિકાણુ અનુસાર જ્યાં
સહેરી કામદારો (proletariat) સત્તાધારી જાનશે
ત્યારે તેઓ એવા નિયમો બનાવશે કે જેથી તેમના
વર્ગનું હિત સંધાય

આજે પણ સામ્રાજી દેશીયાની નૈતિકતાનો અર્થ,
કામદાર રાજને નાથે, ત્યાંના સત્તાધારીઓને સત્તા પ્રાપ્ત
કરવામાં અને ટમવી રાજ્યમાં સાધનરૂપ અને તેની
નૈતિકતા ।

માર્કસના યુગમાં પ્રચારક આર્થિક વર્ગ - પૂછપતિ
વર્ગના હિતોની સાથે નૈતિકતાને બેદી દેવાનું કારણ
એ હતું કે એ જમાનામાં આર્થિક શક્તિનુ પ્રભાવ
ક્રમ ઉપર એમનું જાનરજનત ક્રમાણુ હતું, જેટલું
આગના જમાનામાં ધાર્મિક અને ગાંજનૈતિક શક્તિઓ-
(પુરોહિતો અને રાજાઓ)નું હતું

આમ જાના, દરેક યુગે એવા સ્ત્રી પુરુષો હોય જ છે
જેઓ અપર (ulterior) હિત-હેતુઓની ચોટને કે
પોતાના વર્ગના આર્થિક અથવા રાજનૈતિક હિતની,
પરવા કર્યા વિના નૈતિક નિયમનું પાલન કરતા
હોય છે માર્કસના તરવતાન અનુસાર, આ અધના
નિષ્કર્ષો બને ગતત હોય. પરંતુ નૈતિક નિયમના
આચરણની બાનતોમાં તેઓ સમિજ તો હતા જ
સાચી રીતે તો, સાચો નૈતિક નિષ્કાવાન મનુષ્ય
વ્યક્તિજત અગર વર્ગીય સ્વાધ્યતો વિચાર કરતો હોતો
નથી શૈતિ પરિણામોની પરવા કર્યા વિના જ તે તો
પોતાને સંધ્યાગિક વ્યક્તિ સમજીને નૈતિક આચરણનો
જ આગ્રહ સેવતો હોય છે

સમાનતા અને અર્થમાસ

સાસરિક સુખમાં સમાનતા એ કાંઈ દરેક
આર્થિક પ્રજા નથી હોતો એનો ધનિક સબ્ધ ધર્મ

સાથે, તથા નૈતિક સત્-અસત્, સ્વશુભ-અવશુભ, ન્યાય અને અન્યાય વ્યવહાર (fair play) અંગેના પ્રમત્તનોના વિચારો સાથે રહ્યો છે. ધર્મી ગંધી વાર ધર્મગ્રંથોમાં સાંસારિક સુખના સમનાપૂર્ણ વ્યવહારનો બોધ બેવામાં આવે છે. મહા, હુણથો અને આશ્રમ જેમાં ધાર્મિક સંપત્તિના આ પાયા ઉપર જ રચાયેલાં હતાં. આત્મ કારણ એ છે કે હૃદયસ્તર ધર્મોએ પોતેજ સર્વજ્ઞ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે 'આપણે સૌ સમાન છીએ', 'આપણે સૌ એક જ પિતાનાં સંતાન છીએ,' અથવા તો વેદાંતીઓની માન્યતા મુજબ, 'પ્રત્યેક માનવીમાં દેવી ચિત્તગારી છે; અને પ્રત્યેક સ્વયં દૈવીતત્વનો આદર થવો જ ધરે; હૃદય પહોંચાડવી એ પોતાને જ હજી પહોંચાડવા જરાગર છે... વગેરે.

* ગંધી જગાએ મુક્તિમોક્ષાના મુક્તિઆદિચિન્તનું સમર્થન કેવળ આર્થિક અને સમાનતાના ધોરણે જ નહિ, બલકે નૈતિક, ધાર્મિક અને માનવીયતાના આધાર પર થતું રહ્યું હતું.

કાંસની ક્રાંતિમાં સમાનતાનો વિચાર બૌદ્ધિક સ્તર પર થયો હતો. શુદ્ધિને મનુષ્યોની મનનાના પ્રગટ કરનાર લક્ષણ માનવામાં આવ્યું હતું; કેમકે મનુષ્ય જન્મ લે છે ત્યારે તે મુક્ત અને સમાન હોય છે. આથી કરીને આ કુદરતી સમાનતા અને સ્વાધીનતા ઉપર કોઈ સામાજિક પ્રતિબંધો વા મર્યાદાઓ લાદવા ન બેઠાં.

એ વાન પણ સાચી નથી કે આર્થિક સમાનતા અંગેના આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિચારો દ્રોણ ક્રાંતિકારી ન હતા. ઇંગ્લેન્ડની 'પ્યુરિટન ક્રાંતિ' ઉપર બાઈબલના સમાનતાવાદી વિચારોની નેટવી અસર હતી, એટલી જ અસર કરેલા નાખવાની આગતમાં પાદ્રીમેન્ટને અસરકારક અધિકારો આપવા અંગેના રાજકીય વિચારોનીય હતી—એ કે, ઇંગ્લેન્ડની તે જમાનાની પાદ્રીમેન્ટ ભાગ્યેજ લોકશાહી કહી શકાય તેવી હોવા છતાં । કાંસની ક્રાંતિ ઉપર જમરજસ્ત અસર વોટર, રૂસો અને વિશ્વકોપવાદીઓ (એન-સાઈકોપિડિસ્ટ્સ)નાં સાહિત્યિક અને તત્ત્વજ્ઞાની

લખાણોની પડી હતી. તો, અમેરિકામાં ધાર્મિક બૌદ્ધિક અને રાજકીય વિચારોએ ભારેભાર ભાગ ભજવ્યો હતો. આ ક્રાંતિઓમાં અર્થશાસ્ત્રનો ફરસો મોળું હતો, 'સિદ્ધેરિસનો', 'સેવેલ્સ' અને 'ધાર્મિક ઝંડૂનીઓ' (Religious fanatics) એ ક્રાંતિકારી આદેશોનાં ભાગ લીધો હતો. તેઓ કાંઈ શુદ્ધ આર્થિક હિતોના જ વિચાર કરતા ન હતા; તેઓ જે સમાનતાનો પુરસ્કાર કરતા હતા તેના મૂળમાં તેમની ખિસ્તી ધર્મનિષ્ઠા હતી. આ ખિસ્તી સમાનતાની વિચારધારાના પ્રગર પ્રભાવ નીચે, અગાઉ, આપ્યા મુદ્દાઓમાં અનેક કિસ્સાનગે પૂછું થયાં હતાં કહેતાના 'યુરોપિયન સોશિયાલિસ્ટ્સ', ઇંગ્લેન્ડના 'આર્થિસ્ટ્સ' અને તે પછીના યુરોપના 'ખિસ્તી સમાજવાદીઓ'ના સમતાવાદી વિચારો પાછળ ખિસ્તી ધર્મની પ્રેરણા હતી,—કોઈ આર્થિક-લૌતિક વિચાર, જગ કે ઘટનાની નહિ.

આપણા સામાજિક રાજનૈતિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક, કલાવિષયક અને ધાર્મિક વિચારોના પાયામાં આર્થિક વ્યવસ્થા—વિશેષતઃ લૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદનની પદ્ધતિ—જવાબદાર છે એમ માનવું, તથા તમામ સાંસ્કૃતિક વિચાર-મંજકન-ઘટનાને માત્ર એ આર્થિક પાયા ઉપરની હિમારત હેખવી એવો માર્ક્સવાદી સિદ્ધાન્ત આજના આપણા યુગમાં અત્યંત મનસ્વી (arbitrary), અ-મનોવૈજ્ઞાનિક અને અવૈજ્ઞાનિક જ જણાય છે.

આખરે, માર્ક્સવાદીઓ કયા પાયા પર સમાનતાનો પુરસ્કાર કરે છે ?

સંલેખમાં કહીએ તો, તેઓ એવું માને છે કે, ધ્યક્ષીઓ જે અથાક પરિશ્રમ દ્વારા પ્રચૂર સંપત્તિ પેદા કરે છે તેનો સિદ્ધલાગ ઉત્પાદનમાં અલ્પ કાળો આપનારા ખાનગી માલિકા એકિલાં કરી નય છે.

પણ, જો પૂછવાદીઓ પામે એવું કરવાની સત્તા-શક્તિ હોય તો શું કામ એવું ન કરે ?

* આ સવાલનો જવાબ કેવળ નૈતિક સદર્ભમાંજ આપી શકાયે, અને તે એ કે, જેમણે જે વાણ્યું

તિમિરનો મુલક

-કલા રમેશ ભટ્ટ

૨૧ વર્ષમાં એક મુલાવમ, કાવ્યમય, સ્ફોટક, અતિશય રસપ્રદ, વિચિત્ર પુસ્તક અંદે હ્યુમ, લંડન (૨૫ શિલિંગ) તરફથી બહાર પડ્યું. પુસ્તકનું નામ છે 'એરીઆ ઓફ ડાર્કનેસ'. લેખક : શ્રી વી. એસ. નાયપોલ. 'એ હાઉસ ફોર મીસ્ટર બિયાસ' નામની નવલથી અંગ્રેજ સાહિત્ય આલમમાં પ્રથમ પ્રખ્યાતિ પામેલ તેજસ્વી યુવાન લેખક શ્રી નાયપોલનું આ પુસ્તક છેલ્લા વર્ષમાં ખૂબ ચર્ચાસ્પદ બન્યું છે.

લેખકના દાદા મૂળ ઉત્તર અફેશના કિસાન હતા ને બાળ્યને દોરે વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટ્રીનીદાદમાં મજૂરીને બંધાને ગયેલા. ત્યાં પીતાને તેમની બને પેઢીઓ ધર્મે હિંદુ રહી, પણ હિંદુના પડખે બેઠી નહીં. એ વિસ્લાયેલી સંસ્કૃતિ તાણ કરવા તો નહીં; પણ ગંભીરતાપૂર્વક સમગ્રના લેખક પુખ્ત બેમરના થતાં હિંદ આવ્યા. એક વર્ષ હિંદમાં રોકાઈને, લગભગ આખો દેશ ખૂંચો; દેશના બહારનાં દરેક વર્ગમાં ભેરોળે પ્રવાસ ખેડ્યા; અમરનાથની પગપાળા નજા કરી, પોતાના વતનમાં જઈને કેન્દ્રીયીઓને મળ્યા; ભારતના વકીલીતંત્રના અનુભવે મેળવ્યા, દારકરી આકરો, રાજદ્વારી પુરુષો, સાહિત્યકર્તાઓનો પરિચય મેળવ્યો; નોકરો, મજૂરો, પોલીસો, વિદ્યાર્થીઓ, કારદારો, રાજાઓ, હિંદી, શીખ, ગુજરાતી, પંજાબી પ્રજાઓ સાથે સમય પીતાઓ; એક વર્ષના દૂંકા ગાળામાં ભારતદર્શન શક્ય તેટલી

ઉત્કૃષ્ટતાથી કરવા મન કર્યો પણ આ દર્શને લેખકની અપેક્ષાઓને કેવી છિન્નછિન્ન કરી નાંખી તે વાંચીને હિંદી વાચક કમગી ગેરે છે, કૂણ બન્ય છે... આખો દેશ તેમને એક વિશાળ ચાલી જેવો લાગ્યો; મુંબઈ નમરી તેમને ચાક ઉપખવનારી, શક્તિ અને મનોમજ ચૂમી લેનારી લાગી; દિલ્લી લેખકોનો ખીચકો કરેલા એક બજાર જેવું લાગ્યું; શ્રીનગરની બાંધણી એક રમારક જેવી દેખાઈ; કલકત્તા કુરુલ, મૃતપ્રાય જણાવું. એક ગામમાં લેખકનો જીવ કંચો નહીં, વળી, હિંદો જનોને વર્ણવતાં તે લેખે છે: 'ભિખારીઓ કલ્પસે છે, સતો બધું ત્યાગે છે. રાજપુરુષો ગંભીર છે, કદી હસતાં નથી. આશ. એ. એમના વિદ્યાર્થીને બ્યારે પૂછ્યું કે તું આ સર્વિસમાં શા માટે જોડાયો ત્યારે ઉત્તર આપે છે: 'તેથી મને પ્રતિષ્ઠા મળે છે.'... સારાંશ કે હિંદનો સમગ્ર પ્રદેશ તેમને તિમિરનો મુલક લાગ્યો. તે લખે છે:

'અહીંની વિચારધારા, વલણો, દર્શનો જે હવે મારાં રહ્યાં નથી, તે સવળાં અને અંધારલયાં લાગે છે.'

મૃત, નકારાત્મક, વિચૂત, નીચ-અર્થીય જીવનનો જીવતાં ભારતીય માનવપ્રાણીઓ લેખકના તિમિરપુંજમાં ખાદ્ય છે, જેનાથી છૂટાં, પ્રવાસને અંતે તેઓ 'હાથ' અનુભવે છે. ભારતદર્શનનો આ કડવો અનુભવ મેળવવા બદલ તેમને પસ્તાવો થયો, ગમગીની જીવજી, એમના અંતરના બે દુકડા ધર્મ ગયા. હિંદ હોશ પછી આખી રાતના

વિમાનીઉડ્ડન દરમ્યાન પણ તેમને એ અધારા મુલકના ઝોળા ભડકાવ્યા કરે છે, બીંધ વિના રાત વિતાવે છે; સવારે છેક બેઠુત વિમાનીમથક પર પહોંચીને પહેલે ખમેડીને વિમાનની બહાર બેઠું ત્યારે એ અધારબી સમાધી છૂટ્યા :

‘શુભ અને માસ ઉપખતનારી બેઠી મુસાફરી પૂરી કરીને તાજગીભરી, ચમકતી કુનિયામાં હવે બણે પ્રવેશી રહ્યા છીએ તેવો અનુભવ થયો.’

તેમના ભગ્નહૃદયના પેટા એ ટુકડા બળે અહીંથી સંધાવાની શરૂઆત થઈ

ભારત માટેના તેમનો આટલો ગભીર, ધોર, નકારાત્મક આક્ષેપ સમજવો મુશ્કેલ છે, ને એટલા જ અકળ છે તેમના ભાવાવેરો. આવા સંકળ, તેજસ્વી ને દુઃશાળા નવસકથાકારની મનોદશા ભારતદર્શન સમયે કેમ પવટાઈ ગઈ, કેરી ગઈ કે આદર કોરસર આધ્યાત્મિક ક્રોડટીથી ભાગી પડીને પૂર્વ પાસે આશરો-દિશાઓ માંગવા આવે ને તે ખાલી હાથે બપ તે સમૃદ્ધ શક્ય; પણ હિંદી, હિંદુ જેના ધરમાં એ પેટીથી એ જ આપણું સનાતન પૂન-પાક, ધર્મ, રીતરિવાજો, તહેવારો, ધરનાં રાચ-રચીલાં ચાશ્માં આવે છે, જેણે શ્રી. નિરદ બોધરીની કિતાબ ‘એન ઓટોગ્રાફીઆઈ ઓફ એન અનનોન ઇન્ડિયન’ ને હાથેથી પૂર્વક ૧૯૬૭ની સરંચિત કિતાબ તરીકે બિરદાવી છે, તે જ બ્યાંકે શ્રી નામપોચને હિંદી અનુભવ આટલો કાર્બનકાળો, ધોર અધારો સાધી લાવ્યો તે સમજવું જ નથી. બનવાબોગ છે કે તે હિંદી કિનારે બેનરતાં પહેલાં જ અધારપટમાં વીંટાટા આચ્છા હોય, પૂર્વ વિષે બાંધેલા તરંગો વૂટતા આચ્છા હોય અથવા તો એ પણ બનવાબોગ નથી કે પોતાના મનની આંખ બંધ કરીને જ સારે નીકળ્યા હોય ? પુસ્તકના પહેલા ક્રશથી જ પૂર્વાત દેશો પર તેમની કલ્પન પ્રહારો કરતી શરૂ થઈ ગઈ છે. રંજપૂર્ક લખે છે; ‘ગ્રીસ પહેલાંત જ હુરોપ પાછળ સીટું, પર્ડું દેખાયું.....’ છંછળના એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ બંદરે લેખકનું બંદીક આંધુ, ‘‘દેખીતો રીતે જ અહીંથી પૂર્વ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. સંયમવિહીન હેતુચલન, સ્વપ્રેમ વોલાટ, બિનસંજ્ઞાભીતી એણિયિતબી લામણી, આરુપાસની માણુઓ આપણા બધું નથી; ને આંખો, સામાન

લેખનમાં છે એવી સનન ખાની’... ‘શેરીઝામાં પૂર્વ-સહજ દેખાવો. જાળકા, ગંદગી, ગેમ, અપેક્ષ, ‘ગક્ષિસ’ ના પોદાશો, દેરિયાઓ, કમિયા દમારો, ને શુરજોનાં દરયો.....’, ‘પીરગીડિયું’ કાર્ય બંદર પાપખાનાની બેગસાઇ કરવાનું છે એવું અમને કોઇ બોમિવાએ સમજાવેનું નથી...’ લેખકની ‘દષ્ટિમાં એ સેમામા માનવી વામણ બનતા મયા, બેડાળ બન્યા; તેઓ હમેશા બીખ મગિનાં ને કસસતાં દેખાયાં.

શુભગિ આવીને પહેલે જ નિવે, વિશ્વાન કરે છે; ‘શુભર્માં હોવું એટલે થોડી જનું, ભેલવાળી ગંદગીએ મારાં ગકિત ને મનોબળ ચૂરી લીધાં.....’ પ્રથમમામે જ આમ યાદી જવારી તો લેખક શુભેગવશે એમ આપણને પહેલેથી જ આશંકા જન્મે છે. બને છે પણ તેવું. શુભર્માં કંરટખખાતાથી તે ત્રીહિમાર્મ પોદારે છે. આપણે હિસાબે અંપર્વીકેષે ગણાય તેવી જ બેકિતઓનો બેડો તેમને દેશભરમાં થેતો રહે છે આ સંધ્યા તેમનો દય ખારો કરી મૂકે છે, ચીડિયો બનાવી દે છે. એહોમ ચંચારને પણ પાણીનો ખ્યાલો મંદે તેવો કારકૂન મળે છે. ટાપ્પ કરવા કંકારે તેવો રોનોઆફર મળે છે અંદોહના નામનો મુસિશિન કુર્બાન અધિકારી મળે છે જેને પરણ્યા થઈ ચોગ્ય કન્યા ક્યાં મળતી જ નથી મેસિક નામનો એનિગનીષર પામે મોટર ન હોવાને કારણે નોકરીમાં બઠતી મળતી બંધ થઈ ગઈ છે. વિચિત્ર મંગળના, પ્રચિત્તેથી પીડાતા હિંસક શીખનો બેડો થાય છે જે દક્ષિણ હિંદીને ‘પ્લેટામ’ ને ‘પંક’ સિવાય બીજા કોઈ નામે સંબોધતો નથી લંગમગ બંધાં જે ભારતીય પ્રભાવનો લેખકને મૂર્ખા, હીણો, બાંકર, બેદુન બા શેરી જ બળુખો! આખા પ્રવાસ દરમ્યાન શું કોઈ ગોરમથ માણસ જ તેમને ન મળ્યું જેના કોડે તે મનનો મેગ સાધી શકે! લેખક, એક પત્રી એક જ કથા પ્રમંથો આપણી સમક્ષ મૂકે છે તે આપણે મળે ભનારો મુશ્કેલ છે કનય આવા અનુભવો માટે લેખકની પોતાની જ બેકલવાથી, અકામપેથી, પ્રદારાત્મક મનસ્થિતિ જ જવાબદાર નહીં હોય! તેમનાં સહ-પ્રવાસિની પેત્રાને ભારત ધણ જ પ્રિય બનેંધું ને તેથી લેખકના આ પુસ્તક ચરતે, તેમણે વારંવાર ‘નારાયણ પણ બતાવેવી તેવું ક્યાંક વાંચવા મળ્યું છે. :

ગાંધીજીને લેખક નિષ્કણ અથવા સુધારક તરીકે વર્ણવે છે. જો કે, ગાંધીજીનાં દષ્ટિબિંદુ, કારો સાથે લેખક સંબંધ થયા છે, તેમની મોકળા અને પ્રગટિત કરે છે, પણ ગાંધીજીને તે હિંદી જ ક્યાં માને છે! ગાંધીજી તો કોશીનીઅથ દત્તા. તેથી જ તેમણે એક પ્રવાસીની દષ્ટિએ હિંદને નીરખ્યું છે, 'રેખાત્મા' (ગોપીઅસ)ની અવગણના કરી નથી. જિખારીઓ, બેશરમ સાધુઓ, પારાણુસીની ગંદચા, હાકરો-વજીરો-પગકારીની મેલી રમતો, હિંદીઓની ખપાપ, તેમનાં સત્તથી વેગમાં વર્તન, એ સર્વ વિષયો પંચનાં ગાંધીજીનાં મતભ્યો લેખકને ખૂબ ડુબ્યા છે. ડુબે જ ને! કારણ, ગાંધીજી કોશીનીઅથે હતાં! વીમેક વર્ષ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહીને છેક છેતાલીસ વર્ષ દિંદામાં વસવાટ કરનાર 'ગાંધીજીએ જે સચોટ, લેખક દષ્ટિથી હિંદના પ્રશ્નો પારખ્યા છે તેની દષ્ટિથી કોઈ સો દસનો ભારતીય જન આગસાગી ભેઈ શક્યો નથી. એ ને ખાટે તો પાશ્વત-દેશ-સુલભ 'સીધી સોસરી દષ્ટિ ભેઈએ.....' પણ એ ગાંધીજીનું 'કુલ્કારવ્યુ' (હિંદીઓએ) ધૂળમાં મેળવ્યું. શૌચાસયની સફાઈ પ્રાસંગિક આચાર બની ને બાંઝીતો તિરહાર પૂર્વવત્ આશુ જ રહ્યો; દેશિયએ જનનો અહિમા ન રચાપ્યો. એ માત્ર કટુણુ પ્રતીક્ષા તરીકે જ રહ્યો. લખે છે: 'હિંદમાં ગાંધીજી કહેવું કોઈ રહ્યું નથી, સિવાય કે તેમનું નામ, તેમનાં ફાલાની ધૂળ; અહિંસા પર અવર-નવર સેમિનાર, પ્રતીકાત્મક કાર્યબંધી, અને રાજ્ય-કર્તાઓનો ગણુવેવ'—આ છે ગાંધીજીની ભાવનાનો, સુધારણાનો કટુણુ અંગતમ.

હિંદીઓના ઇતિહાસ પરતેવાં બનાદર અને બેશરમીથી લેખક ખૂબ અફળાવે છે, ચિત્તવ્ય છે; ને પછી કાંચકાદંથી કહે છે, 'હિંદીઓ પોતાના દેશ તરફ કીધે રીધું ભેઈ શકનાં નથી એ જ સાડું છે, નહીં તો ચોપાસ જીભરાવું દુઃખ તેમને પ્રાપ્ત જાણી મેં. અને એ સાડું છે કે તેઓને ઇતિહાસ અંગેની કોઈ લાગણી નથી, નહીં તો ઇતિહાસિક, અધિયેશ, વચ્ચે મળત્યાય કરવાનું તેઓ કી રીતે ચાહુ રાખી શકે? અને છેલ્લાં હજાર વર્ષનો દેશનો ઇતિહાસ કયો હિંદી રોષ અને દુઃખ અનુભવ્યા વિનો વાંચી શકે? કદપવા-

વિદાર અને નચીવવામાં પાછા મરકાવ થયું જ બહેનર છે'.

લેખકની આપણા દેશ અંગેની રીકાઓ સાથે કોઈ પણ કટુણુ હિંદી મુદ્દાઓ: સુખના મુખા, વિના રહે નહીં. આજસ અને નિષ્કિવણથી સગડ્યું—જડ દિંદી જીવન, ઉચ્ચ આદર્શોનું વારંવાર મૌખિક ઉચ્ચારમ, સન્દગ્ધા અંગેનું વિદ્યુત વલણ. ને એવાં કેટલાંપે અવ-લોકનો સાથે આજી સખેં સુખત પ્રથમે; પણ લેખક દલીલો દારા તે પૂરવાર કરે છે, અપ્રતીવિકર કહી શકાય તેવા દાખલાઓ-પ્રસંગો રજૂ કરે છે તે તે પંરથી મદાન વિધાનો તારવે છે, તે આપણે ખરે તો અસમ્મ બને છે. પુસ્તકમાં, કેટલીક જગ્યાએ તો, લેખકની દૃષ્ટિ જ ભગ્ને રોષ અને કાયથી ધૂધળા અનેલી સામે છે.

લેખકની ચમત્કાર કથમે અપન રસપ્રદ સૈલીમાં થયેલાં રચનો-પ્રમળનો-પ્રસંગોનાં વર્ણનો વાંચવાનો સ્લાવો અમૃત્ય છે; પણ આ પુસ્તક માત્ર પ્રયાસકથા બનીને અડકતું નથી એ તેની વિશિષ્ટતા છે. પુસ્તકનું ઉપસારક કહે છે તેમ લેખકનો આ એક વિશાળ અનુભવ છે. તેથી તેમના માનસપટ પર દિવેળાના વિચારો, લાગણીઓની વહેલી આ સમાંતર સરિના મૂળ પ્રયાસકથાને પ્રાણ આપે છે, જીવંત રાખે છે, તેમનો અનુભવ પામવામાં આપણને સહત આપે છે.

લેખકે ભારતક પોતાની જનની કોષ્ટની બેર રાખ્યા વિના બંનેને કષાવિકીન બનીને અમળ્યા છે. ભારતદેશને તેમના અંતરને બિંદુ દુઃખ બિરળમ્યું છે. તે પોતેજ એકદાર કરે છે તેમ 'રોષ અને કાયથી વિદ્યુત અનેલી દૃષ્ટિ'થી અથેલ અનુભવોનો તથા દુઃખમય પ્રસંગોનો પ્રતિકર પણ ક્યો છે: 'ભારત મારા પર કોઈ ક્રાંતુ કરી શક્યું નહીં. મારે ખાટે તો એ મારા બાગપણનો સુલક જ રહ્યો—અનસ અંધકારનો પ્રદેશ. હિમાલયનાં ભુગદાઓમાંથી હું પસાર થઈ ભડ ને મારી પાછળ એ બેધ થઈ બચ તેવો દંતકથાનો સુલક; મારી બાગકદાના સમો એ કાળવિકીન પ્રદેશ, જેની ભૂમિ પર હું આજો ને પુછી સમજ્યો કે, આ ભૂમિને હું કદી બેદી નહીં રહે.....એક વર્ષના અંતે પણ હું સ્વીકૃતિ શીખ્યો નહીં. ભારત અને મારી વચ્ચેનું અંતર મને સમજાયું.

[અનુસંધાન પાન ૪૭ ઉપર]

પત્નીનું મૃત્યુ

બન્ને હાથની વાળેલી સુઠી
છૂટી થઈ ગઈ-
દીવાલોએ હડસેલો મારી
‘ધર’ને બહાર ફેંકી દીધું-
છત ઉપર ઠેર ઠેર અધકારનાં
આમાચીડિયાં વળગી પડ્યાં-
ચિહ્ન બનેલા હૈયામાંથી કરોળિયાનું
હેંઠું ભાણું તૂટી પડ્યું.
હવે.....

ધીમાં થતા છરાનો મધમધતો વધાર
મારી લાળખંધિઓને વેદનાનાં સ્વાદથી
હબૂરી દેશે.

(દીલુની દીવાલો : ‘બાવીસ’) — જ્યોતિષ બની

છયનને પરાણે પકડી રાખતી સુઠી અવસરપણે છૂટી
થઈ ગઈ અને તુરંત થુ બને છે : દીવાલોએ હડસેલો
મારી ‘ધર’ને બહાર ફેંકી દીધું આખી કવિતામાં
આ સૌથી સળંગ પંક્તિ છે અહીં જ કવિતા પૂરી થઈ
હોત તો એ કચુંક પામ્યાની તૃપ્તિ અત્યંત યાત દીવાલો
અચળ રહે (દીલુની દીવાલો તો ના જ રહે !), છતાં
મેંમાં જન્મવ આરોપણ નથી. સુઠી છૂટી થતાંવેત હડસેલો
મારી ‘ધર’ને દીવાલોએ બહાર ફેંકી દીધું. કવિતાના
ગર્ભ સુધી પહોંચના માટે કાણે ફેંકી દીધું ‘વેટનું’
પદત્યનું છે તેના કરતાં શું ફેંકાઈ ગયું એ વિશે
પદત્યનું છે જ. (કેમ કે, દીવાલોનાં અસ્તિત્વથી જ
રતું અસ્તિત્વ-સિદ્ધિ નથી થતું). સ્ત્રીના દુર-ના
ભતરે જ્યાંના પ્રસંગની સમાધિ આખા ય ધરનું

તેને વળગેલા સમગ્ર અધ્યાત્મ, સાથે બહાર ફેંકાઈ
જવું એ ‘મોન્યન’, કવિતાગતિથી, દુઃખ આગામાં
જુલો ન શકાય તેવો છે. અહીં ધરમાં જી બણે કે
ધૂંટાઈ ગઈ છે. એક-દુષ-સ થઈ ગઈ છે !, ત્રીજી
પંક્તિમાં ‘અધકારનાં આમાચીડિયાં’ આવે છે ત્યાંની
અતિ-પ્રગટતા આપણી લાળખંધિઓને બેરવાદ કરી મૂકે
એવી છે. પણ ચોથી પંક્તિ એક હરેલાવપોતક છે
દું લાગવન વાંચુ છુ તેમાં વાગેવારે લગવાનને ઊર્જાના
સાથે સરખાવનામાં આવે છે. તદુપરાંત, ક્રોધિયો...
(વાદ કેમ : ‘પડનાં ભળ ક્રોધિયો ..એ, નાનપણમાં
ગોખા કાઢેલી કવિતા...) પરિશ્રમનું પ્રસિદ્ધ પત્રીક છે.
અહીં કાવ્યસામગ્રીના સંદર્ભમાં, તૂટી જતું ક્રોધિયાનું
ભળુ, (અને તે છેતું ભળુ) મારે મન, સર્જનની
અભીયાના તેમજ રચનાના નાશનું પ્રતિરૂપ બને છે.

છેલ્લી પંક્તિમાં ‘ધીમા થતા છરાનો મધમધતો
વધાર’ આપણી કાવ્યેન્દ્રિયને—નાકને જેવું ઉદ્દોષિત કરે
છે ! અલગ સ્વાદની વાન આવે છે ત્યાં વનારના સ્વાદમાં
વેદનાને ભેગી છે. સુઠી છૂટી ગઈ ત્યારથી મારી,
અર્વાંતર ભૂમિકાઓમાં પત્નીના મૃત્યુને જે રીતે સ્પર્શ
અનુસવાતો હતો તે હવે વેદનારે મૂળ થનાની
આગાહીમાં સ્થપન રીતે અનુભવ્ય છે. “મારી લાળ-
અધિઓને વેદનાના સ્વાદથી હબૂરી દેશે” માં સંકલ્પ
છે, કારકિર્દીને ‘વેદના’ શબ્દ થોડાક બે-સ્વાદકર લાગે,
પણ ખાસ નકારકીય નથી

મૃત્યુની વાત આવતાં કવિયિત મોટા કવિઓ પણ
રચનાને અશુચિસ્થિત બનાવી દેના દેખાય છે. ‘દીલુની
દીવાલો’માંની કેટલીક નોંધપાત્ર રચનાઓમાં આ
કૃતિનો પણ હું સમાવેશ કરું છું (પત્નીનાં) મૃત્યુ
જેવા વિષયનું, તેને વિશોષ અને પ્રવાપથી-અચારી
લઈ કવિએ ઉચિત ગૌરવ કહ્યું છે.

અટપટા બાવેનું આલોચન

-અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શ્રી. અરવિંદ ગોખલેનું નામ યુજ્જ્વાલી વાચકો માટે નવું નથી. એમનો વાર્તાસંગ્રહ 'આલસા' યુજ્જ્વાલીમાં શ્રી. ગોખળરાવ વિદ્યાસિંહ ઉનાથે દત્તો. એ જ અનુવાદક શ્રી. ગોખલેનો બીજો વાર્તા-સંગ્રહ 'નિષ્કા' આપ્યો છે. શ્રી. અરવિંદ ગોખલે મરાઠીના જાણીતા વાર્તાકાર છે. છેલ્લાં, પંદરેક વર્ષોમાં મરાઠી નવસિકાએ જે વળાંક લીધો છે તેમાં શ્રી. ગોખલેનો ફાળો મોંઘવાન છે. એમની કેટલીયે નવસિકાઓ ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં જાતરી ચૂપી છે. Encounter માસિકે, જાહેર કરેલી આંતરરાષ્ટ્રીય નવસિકા-હરીકાષ્ઠમાં એમની 'અધવાતા'ને છામ મળ્યું હતું. શ્રી. ગોખળરાવ વિદ્યાસિંહે એ સંગ્રહો યુજ્જ્વાલીમાં ઉનાથે તેમણી એકેપમાં 'અધવાતા' કે એની મોટીની બીજી ભણીતી નવસિકાઓ નથી. એ એક આશ્ચર્ય છે.*

શ્રી. અરવિંદ ગોખલેની વાર્તાઓ વાંચી જનારને પહેલી હાપ તો એ પડે છે કે એમાં સાથે એક કરતાં વધારે, અને મોટાભાઈ તો 'વિરુદ્ધ' પ્રકારના, ભાવો માનવમનમાં ફેલી તો લીસા કરી નાખે છે, તેમાં લેખકને રસ છે. કહો કે, એવા 'આલેખનું' નિરૂપણ કરવામાં શ્રી. ગોખલેની કદમ રાખે છે. એના નામ પરથી

સંગ્રહનું નામ રખાયું છે તે વાત 'નિષ્કા' ની નામિકા ઊર્મિજ્ઞાની સજ્જતામાં રહેલી નિષ્ક્રિયા અને નિષ્ક્રિયતામાં રહેલી સજ્જતાને વાર્તાકાર નિરૂપે છે. 'અનુસૂચન' એને જોઈ તો હતો અને નહોતો પણ જોઈ તો, એ એના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવા માગતી હતી પણ એના પ્રેમ નહોતી માગતી! 'હેલો લેખકે ઊર્મિજ્ઞાની સ્થિતિ દર્શાવનાં કદ્યું છે: 'અને જે પ્રિયર એને નહોતો જોઈતો એને ખાતર એ જન્મદાયે સમગ્રી રહી.'

'નિષ્કા' વાર્તાની ઊર્મિજ્ઞા જેમાં જ શ્રી અરવિંદ ગોખલેનાં મોટાભાઈનાં પાત્રો સાધારણ માનવીઓ જ હોવા છતાં વિશિષ્ટ લાગે છે. માનવ સ્વભાવની વિચિત્રતા, એને જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં રૂપી જોઈને, તપાસવાનું શ્રી. ગોખલેને મળે છે. એ દૃષ્ટિએ 'અંજલિ', 'ધ્યાન' જેવો છે. પતિ સાથે અણખાવા કરી, છૂટાછેડા લઈ, જોણે પુનર્લગ્ન કર્યાં છે, એવી લક્ષિતા અને એનો બીજાવારનો પતિ, પહેલીવારના પતિનું અવસાન થતાં ફેરા લાવે અનુભવે છે તેનું માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ કલાકારની દૃષ્ટિએ શ્રી. ગોખલેએ કયું છે. એ પાત્રો વાર્તા કહે છે. એ કથનમાં બનેલા મનોભાવોના દાર વણાઈને એક કિશોરના બાળક થાય છે. માનવીના સ્વાભાવિક વર્તનની પાછળ રહેલી અસ્વાભાવિકતા બહુ દૃશ્યતાથી શ્રી. ગોખલે છતી કરી દે છે. લક્ષિતાએ એના બીજા-વારનાં પતિ વિશ્વરથને પ્રેમ આપ્યો, પોતાનો કરી

* 'અધવાતા'નો યુજ્જ્વાલી અનુવાદ શ્રી. સુરેશ્ચંદ્ર માનેએ કર્યો છે. જેઓ 'મનીષા' જેવું જુદાઈ '૧૬'.

લાધો, પોતે એની બની મધ પચુ તેમ છતાં પોતાના પૂર્વાનુભવનો એક ઝાંખો પરો એમના સંજોગો વચ્ચે રહી ગયો હતો. જેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન લવિતાના પહેલા પતિના અપરાધના સંભાર સાંભળીને થયું । લવિતાં આજસુધી છૂટાછાડાથી હતી, પણ હવે વિધવા હતી. બહુ થોડો તોય બહુરવતો આ તફાવત હતો વિશ્વરત્ને આ તફાવત જોવા હતો, અનુભવવા હતો !

શ્રી. અરવિંદ ગોખલેમાં વાર્તાકારનું તાટ્પર્ય એટલી હદે છે કે તેઓ પાત્રોની ઊર્મિઓને દૂર ઊંચા રહીને જુએ છે. ક્યારેક તો થોડુંક હમી પચુ લે છે. ગંભીર પ્રસંગોએબન વખતે ઝગડો જતો હાનની લકીર શ્રી. ગોખલેની વિશેષતા છે ઊર્મિના ધમસાણ આલેખવાનું હાથમા લેતાં હોવા છતાં ઊર્મિમાંલનામાં તેઓ સરી જતા નથી. એટલે જ, કદાચ, 'ગોરશુ' વાર્તામાંની શાહિદી આડે રસતે ચડી જતાં બધી મધ છે. આવાં સ્થળોએ એમની નિર્મમતા ઉપકારક નીવડી છે. 'વિધિ-લેખ' વાર્તામાં મુગ્ધતાનો પ્રેમ, એ પ્રેમની લીલીછપી, એનાં ભરતીઓદ, આલેખવામાં તે સફળ થયા છે તે કદાચ આ જ કારણે. આજીવિતો લાગણીનાં બધાં નિરૂપના તેમની વાતોઓનું જ્ઞાન માનવીનું લાગણીનત્ર છે. લાગણીને ક્યારેક તો તેઓ વગ ઈને નિષે છે. એમની વાર્તાઓમાં પ્રસાર કદાચ આ કારણે જ આવી ગયો હોય છે.

એક ભાવ ધીરે ધીરે બીજા તરફ વિરુદ્ધ પ્રકારના ભાવ તરફ ફેરી રીતે ગતિ કરે છે તે જોવાનું આ વાર્તાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પારસ્પરિકોતે રચના, ભરતીઓના ઈશર્કો જાનકીને કેવી વિશ્વસનીય એવી બન્યા છે, તે 'વિધિલેખ'માં જોવા મળે છે. પ્રેમની બળવાતી લાગણી પાછળની રહસ્યમયી બુધ્ધિકાને, કુશળ કલ્પકારની રીતે, અધારમાં રાખીને, વાર્તામાં એની આજ્ઞા વાર્તાકાર પ્રગટાવે છે. 'મિથિલા'માં એવું બન્યું છે. મિથિલાએ કેદાર સાથે લગ્ન કર્યાં, એ કેમ બની ગયું, કેદારનું વર્તન કઈ દિશાનું હતું, તે નજીક હોવા છતાં વાર્તાને નાયક નથી સમજી શકતો. આશ્ચર્ય તે સ્ત્રીનું વર્તન લેખકા મટે એક કાવ્યા ૩૫ જ હોય છે. એને કેવડા રૂપે આલેખવાનું, કામ અધરું છે, અને એ અંશ

કામમાં આ વાર્તાકારને રસ છે, તે આ સંપ્રદર્શનો કેટલીક વાતોઓ બતાવી આપે છે. 'મિથિલા'ની બુધ્ધિકા જ કોઈ રહસ્યકથા જેવી છે. જો કે, વાર્તા અને એનાં વિષય પણ. જમગે વર્ગાક લઈ લે છે. એટલે, આ બુધ્ધિકાની અનિચાર્યતા, એનું લંગાણુ જોતાં, એટલી દેખાતી નથી

'વેર' મામાન્ય વાર્તા લાગે. પણ એનો અંત એને સામાન્યતામાં સરી પડતી બતાવી લે છે. છેલ્લી ધરી સુધી વાચકને એમ રહે કે અંકુશરાવનું વર્તન હતું બદલાયે, સ્વાભા માટે એમના હૃદયમાં પ્યાનું કુશળ કુટુંબ સ્વાભામાં એમને પોતાની મુએતા દેખાઈ, પૂણ ના મુએત પ્રત્યેના પ્રેમે પ્રેરેયુ આ પરિવર્તન એ પરિવર્તન પામે તો પોતાનો કંપેલો ભાવિ જમાઈ પાછો હાથમાં આવે એટલી હદે એ વિચારે છે, ત્યારે તો આપણને પણ એમ ઘઈ ભાવ છે કે, 'આ કેવું વિચિત્ર રીતે પોતે વતી રહ્યા છે ?' માનવી કષ્ટ પડે ફરી રીતે વર્તે, તે કેહેલું સુરેન હોવા છતાં, અંકુશરાવના પાત્રને આ રીતે વર્તવાની લેખક થોડીક અપ્રતીતિકરતાની વાચકની ફરિયાદ પ્રેમની લીધી છે, એની ના નહિ પડાય.

'કેટલસ'માં પિતાપુત્રની, એક સાથે વકી રહેલી પ્રેમની લાગણીઓને સાથે સાથે નિરૂપી છે તેમાં નહીં. પણ આનંદરાવ પોતાના પ્રેમની સફળતાની બડીએ પુત્રના પ્રેમની નિષ્ફળતા માટે જે ભાવ અનુભવે છે, તેમાં આ વાર્તાની ખૂબી છે. નિરૂપણમાં થયેયું લંગાણું આજ્ઞાનાં વાર્તાવાચકને વધારે લાગવાનો પૂરતો સમય છે. નિરૂપણ રીતિમાં લાધન ન હોવા છતાં, એનાં નિશાન નોંધપાત્ર છે.

[નિષ્ઠા : અરવિંદ ગોખલે. અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાલ પ્ર. આર. આર સેઠની કું. મુંબઈ. શ. ૫-૭૫]

અર્ધ કાલની આહુરી

૨૯. પ્રયુલાલ દિપેટી આપણી ધંધાદારી રમણભૂમિના છેલ્લા તેજસ્વી નાટ્યકાર હતા. એમનાં નાટકોને મળેલી લોકપ્રિયતાએ અને સફળતાએ એમને 'નાટયાચાર્ય'નું મિત્ર અપાવેલું. એમનાં એકાલામનાં નાટકો અગ્રાકાને પ્રખટ થઈને આપણી પાસે આવ્યાં નથી. પણ એમનાં

નાટકોમાં આવતાં ગીતો, અને રવ. દિવેદીએ લખેલી કેટલીક દર્શનકથાઓનો સંગ્રહ 'વાણી અને વીણા' પ્રગટ થયો છે.

નાટકમાં ગૃથાંશકા ગીતને જીતરડીને જુદું પ્રગટ કરે એટલે 'એની આજ્ઞા ઘણી ઝાંઝી થઈ' નવ. મોટાભાગના ગીતો તો નાટકમાં આવતી અપૂર્વ પરિસ્થિતિને કે કાંઈ પાત્રોના મનોભાવને વ્યક્ત કરતાં હોય એટલે એ સંદર્ભમાં જ ગીતની સાર્થકતા સમગ્રાય. એવું પણ ખરે કે કોઈ કાળે કોઈ નાટકમાં સાંજેગું ગીત આપણી રમૂન પર વજ્રોત્પન્ન થતી નવ. એના કારણમાં એ ગીત ગાનાર વ્યક્તિ, એનો કંઠ, એ પ્રસંગ, વગેરે અનેક તથા કામ કરી ગયાં હોય. એ ગીત છપાયેયું, છૂટું થઈને આવે ત્યારે આનુભૂતિનો પરિવેશ નથી હોતા. એને લખે એ આકર્ષક ન પણ લાગે. અને એ જ કારણે, એનામાં કાંઈકેકેટલું ન હોય તો એ પાંચુર પણ જાગે.

આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવેલાં ગીતોમાંથી કેટલાંય રેકોર્ડોમાં જોવામાં છે, અને કેટલાંય નાટકરસિકોના કંઠે રમી પણ ગયાં છે. એ ગીતોને નાટકમાં રજૂ થતાં જેમણે જોવાં છે તેમને આ સંગ્રહ રમૂન-પ્રદેશમાં 'સાઈ જંઈ' શુંકે. પણ કાળનાં વહેવા સાથે એ ગીતોને માણનારી પેઢી પછું છૂટે થતી જાય છે ત્યારે આ ગીતોનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક જ બની રહેવાનું.

અ. પ્રમુદસાહ દિવેદી, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાહની પેઠે, 'દલિ' હતી. અને દલિ હતા એટલે નાટ્યકાર હતા. 'જીવન એને કવિતા' નામનો ગીતમાં એમણે માણ્યું છે : 'એક નદીનો ધાટ, 'ખીજુ' દેવતાની દેરી'. કવિતાને દેવતાની દેરી કહીને કવિએ કેવું ગૌરવ કયું છે ! એમનાં મોંઘણાં ગીતોમાં 'એકલી', 'અમર કનિયા' મને ગમ્યાની સમય. ગીતોમાં 'કનિયા ચતુર્ધા' અવનવા રંગો પૂરે છે. 'પાપર અને કિનાર' તફનો, ચતુરસરને વ્યવસ્થા પાદ આપે, એવો, નમ્રો છે. હહેવતોને છૂટી ઉપોગ કરીને કવિ ધાર્મિક નિશાન તાકે છે. એમનું નિશાન છે બોપ, અને કમળુ મનોરંજન, જવાના જીવનની શુદ્ધતા તરફ, કવિ પાન ખેંચે છે. અટકે રંગમંડિત આ ગીતોમાં તોડાવીને જીવનની

સપાટી પરની સારીનરસી જાનુઓનો દીક ચિતાર જોવા મળે છે. પૈસા પાછળ દોડનારની હાંસીથી માંડીને વનવપરસીનાં ગીતો અહીં છે. દટાક્ષ પ્રમુદસાહના હાથમાં અત્યંત સચિતાર છે, અને કે એમાં તીખાસ કરતાં નર્મ વધારે છે.

આપણું પ્રથમ નાટક 'લક્ષ્મી' ૧૮૫૦માં પ્રગટ થયું ત્યારથી તે આપણી લેખકારી રંગમંડિત આ હેટલા તેજસ્વી પ્રતિનિધિના સમય મુધી બોધનું તત્ત્વ રંગમંડિત પર એક યા બીજા પ્રકારે આવ્યા જ કયું છે. પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સહચાર રંગમંડિતનાં ગીતોનાં સનાતન વિષયો જ, જાણે કે, રજા છે. મનોરંજન અને બોધ એ બે હેતુઓ આપણા નાટ્યકારોની સોમે મહદંશે રહેતા, પરિણામે રવ. પ્રમુદસાહ દિવેદીની આ અમૂલ્ય પજુ જોટલી મનોરંજનલક્ષી હતી તેટલી જ બોધલક્ષી હતી.

'વાણી અને વીણા'નો લગભગ અર્ધો ભાગ દર્શન-કથાઓએ રોક્યા છે. આપણા પુરાણીઓની હમે દર્શન દ્વારા સુરુચિ અને સમચારનો બોધ કવિ આપે છે. આ દર્શનોમાંનાં કેટલાંક કલ્પિત છે, કેટલાંક હિંતુકથાનાં છે, તો કેટલાંક પૌરાણિક છે. 'કરમચવી' અને 'નાગરવેલ' જેવા લેખો તો અચળે પમાડે એવી માહિતી રજૂ કરે છે. લેખક વ્યવહારવિહીનતા તેના પરિચય આપે દર્શનનાં આપી નવ. એમનાં જ્યાં જ નાટકો હવે વહેલી તકે પ્રગટ થાય તો વિશ્વરાતા સરના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પરિચય મેળવવાનું આભારીઓને મુંઝવે થઈ પડશે.

[વાણી અને વીણા - પ્રમુદસાહ દિવેદી, પ્રાતિરંચાન એન. એમ. ત્રિપોદીની કૃ. મુબંઈ, ડા. પાંચ]

[પાન ૪૩નું આપું] પૂર્વજો વિનાના, જીવજાળ વિનાના એક કોમીની અંત તરીકે રહેવામાં અને સતોત હતા.....

જેની સંસ્કૃતિ માત્ર સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, લલિત-કલામાં જ સમાયેલી નથી જોરોમાં, પાસમાં, દેનોમાં મોડામાં, સૌચાલકમાં આપણું વર્તન જોઈને આપણી સંસ્કૃતિનું માપ કાઢીને ચોચ અભિપ્રાય બાંધવાનો લેખકને વિદેશીને—સુદુ કાઈને પૂરો દક્ષ છે. સારા-મરસાં વિવિધ દેશની કાર્યનાં આ અને આનાં અનેક પુસ્તકો સાથે આપણી આગર્જા કરવામાં વાં તેનોથી મિત્રપંથ થવામાં જીવન કારમની કોહસાહિતી ઉદ્યમથી.

જેંતી સારો માણસ છે

-જયોતિય બની

જેંતી મારો દુરનો પડેલી છે, દુરનો એટલા માટે કે એની ને મારી વચ્ચે એક અમલવાદી પોળનું અંતર છે. હું રહું છીડીપાડાની પોળમાં ને એ રહે મકાડી-પાડાની—અમારો મેળાપ આ બે પોળના ક્યા ખૂણે, કપારે-ક્યા સમયે થઈ જાય એ કંઈ કહેવાય નહીં. પણ સંજોગોવશાત્ જોએક દિવસ ખાલી જાય તો આ મેળાપ વખતે જેંતીનો 'દર્શન' રાખ અચૂક આવવાનો. એ કહેવાનો જ : 'હ્યો, આજ તો તમારા દર્શન થી ગયા' કે 'તમારા દર્શન તો દુનિ દુલભ થઈ ગયા છે' કે 'આ આંખોને દર્શન દે...ત્તા રહેજો'. ...ને પછી તો 'આ આવડી ઉમરે મેશના લપેટા કરો છો એ કપાળું કેપાળું નથી' થી માંડીને 'મારી લાગીની ફરિયાદ સાવ ખોટી નથી, મેં રંગાન, ઢાંધ દાંડા ય શાકની ચેલી જી મધીને આવતા મેં તમને જોયા નથી' થી લઈને 'કેંકેસનો તો રાજગ, ભુલો બોલાઇ ગયો' થી જોય-હાઇને અચાનક-અચૂક વિવાદોગર્ભ સરી પડે : 'દેશની હામાડાગ પરિસ્થિતિ જોતાં આપણા જીવનમાં કમી રસકસ રહે એ વાતમાં કંઈ દમ નથી. ચેક વોડ, આપણે તો આંધ્રીમિત્રમ એવું કેળવ્યું છે કે જીવનમાં વધી ના પડાય.'

વિવાદોગર્ભ અધ્યાપ રાફ થાય એટલે મારા પચને 'જઉં-જઉં'ની મળા અપે. ને આખરે સાવ હલકાકુલ બનેલા મનથી એ કહે : 'હ્યો, આજ તો મધ્યમ

ભય' ને એક સરસ મધ્યમ પાન બધાની દે. છૂટા પડનાં (પોળ આખી ગળવીને) કહેતો રહે, 'એય, દર્શન દેતા રે'જો

મધ્યમના પાનમાં ધીરે ધીરે મને જેંતીના આંધ્રી-મિત્રમનો સ્વાદ આવવા લાગ્યો હતો.

જેંતીની સાથે છીડી જેવી—છીડીવેગી. પોળમાં જીભ-રાખાં જનસમૂહનાં ટેંગેટાળા ખોળી કાઢી એ એમાં લપાઈ જાય. ને આહિ...રતે, આ... હિરતે 'ડાંગમાં લરતા, ધડીક થોળી જઈ, પાછો આલી વળી થોળી, ધડીક ડોકાઈ, કપાક થળાઈ દુકાનનાં ખોડ' વાંચતો વાંચતો આગળ-પાછળ, પાછળ-આગળ ધપતો રહે, ને એ જ રીતે જુદા જુદા જનસમૂહનો સ્પર્શ પામતો અડધા માઇન દૂર આવેલા રેવડી બગરની ધડિયાળની દુકાને પહોંચી જાય. ને આખની ઉપર તીચે ખૂણિયા-ઓમાં ગોળાકાર મેન્જીફર્મ કાચનો દુકડો લગાવી એક પછી એક ધડિયાળ દુરસ્ત કરતો જાય.

એક વાર ગુડફ્રાઇડ'ની રમ હતી હું એની દુકાને જઈ ચડેલો 'મેન્જીફર્મ ગ્લાસ' માંથી એણે એનું રિમન આપ્યું. ગાળુજાણુ કરતાં અનેક લોલકામાં એ રિમતની રેખાઓ ગૂંચવાતી ગઈ. મારી ફાળે-ધુબા મેં એને આપી ને કહ્યું : 'જરા પહેલી દોટ ચૂકે છે'. 'મારું' ફાળે-ધુબા દુરસ્ત કરતાં કરતાં એ વાતો કરતો રહ્યો. આંધ્રીમિત્રમના શિખર ઉપરથી બે વાર વિવાદોગર્ભ

હોડી ખીણમાં ધકેલાઈ જવાના કારણે એ મધર્ષ એણે ખવડાવ્યાં. એક કલાક ને ત્રણ મિનિટ ફાળે-થુના દુરસ્ત કરી એણે મારા હાથમાં મૂક્યું. મુકશાઈડોના અડધા દિવસ જોતજોતમાં પસાર થઈ ગયો હતો. એ પછી જેતીના ખાસ આગ્રહથી રેવડી જાગરમાં નવી ખુલેલી હોટલમાં જલેખીના ગોળ સોનેરી પૈતાં અને અડધી આ મેં 'ગેરટ' તરીકે લીધેલી.

'આજ' તો રાત્રી, તમે મારા ગેરટ કહેવાઓ' આલું કોઈ વાક્ય આવે ત્યારે હું અવસ્થામાં પામી જઈ કે આચરન કરવાની ધન્ય પળ આવી ગઈ છે. મારી અનિચ્છા છતાં વાક્યે વાક્યે મનમાં પડશે પડે : માથવાય નમ : ખીજવાર, કેવળ સ્વગન જોલાલું હોય એમ આ વાક્ય રજૂ થાય-જરા ધીસ-ધીસા અવાજે : 'ઓજ તો તમે મારા ગેરટ કહેવાઓ' (કેસવાય નમ:) ને ત્રીજી વખત કાઢ અપૂર્વ કૃતિદર્શન થતું હોય એમ આકાશ કે પછી રૂમની સીલીંગ સામે એક મોટું અવાજે.....અપૂર્વ આનંદથી ઊભોછલ ઉભરાતા રજુકા સાથે કહી દે : 'ઓજ તો રાત્રી તમે મારા..'

આ સ્વપ્ન આચરન પછી હું જેતીથી છૂટા પડું ત્યારે એવા જ હલકાફૂલ મનથી મધર્ષનું પાન આપતાં કહેતો રહે : 'દર્શન દેશા રે 'એ'

ઐતિહાસિક મારા અવસાનો વખત ને જમીને પોળના નાંદ પાન ખાવા જવાનો જેતીનો સમય જરાગર સર્માતરે ચાલવા લાગ્યો. ઉશ્કેલા ત્રણુઆર દિવસથી, પોળના કાટખૂણે ઊભેલો મધુ. પોરટ-લેખ આપણા બની ગયેલો. એનો લાભ લઈ હું ઊડતી જતો હતો. ધરે જઈ, જમ્યા પછી હિંચકે દહેલતાં મનમાં રોજ થોકું 'ગિલ્ટી-ગિલ્ટી' જેવું પથુ લાગ્યું હતું. 'જુલુ ચોથે દિવસે તો પેલા કાઠ ખૂણેથી જ જરા ચોંકાવી નાંખે એવા અવાજ આવ્યો : 'તમારું અગડાગડ' મેં વાંચ્યું, રાત્રી 'મેં પછી મારી કવિતાનું સંપૂર્ણ સ્ટીક લખ્યું મેં એના મોટી સાંભળ્યું : 'આ તે કંઈ તમારી કવિતા છે ? અમદાવાદમાં રહેવું હોય તો ચોડાં ગધેડાં ખરીદો..... શું સમજ્યા ?' એના અવાજનો ટોન પારખવા હું થોડો મીન રહ્યો : હી વોઝ બોલ સીરીયસ ! 'અમદાવાદમાં તો આ ગધેડાં સાચી કવિતાઓ

રચી છે. જુઓ મેંદેખાન, આ ગધેડાં ન હોય ને આ મહાકાવ્ય જેવાં આલેશાન મકાનો ન હોય. ખરું જ કહું છું વ્વાવી વ્વા જેવી કવિતા લખવા કરતાં તો ગધેડાં ખરીદી લેશો તો થોડા જ સમયમાં ધરતી ઉપર તમારી અસ્સલ પ્રવૃત્તા ઊભી થઈ જશે.'

હું ક્યું બોલ્યો નહીં એટલે એ દસી પડ્યો. ખોટું પીપ જાણે રડતું રડતું ગમડી મધુ. મને કહે : 'ખોટું લાગ્યું, રાત્રી ? હું જરા મગક કરતો હતો' (તો, હી વોઝ નોઝ રીસલી સીરીયસ) આચરન માટે હું થોભ્યો. ને ખોટું લાગ્યું રાત્રી (કેસવાય નમ:) ખોટું લાગ્યું... (ગોવિંદાય નમ:)

મુદાની વાત કહી રહું તો આપણને તમારી કવિતામાં 'ઓપીમીઝમ' દેખાયું નહીં.....હં. પેલું શું કહે છે-હં... ..હં.....સ. ...હં.....સ હું બોલી પડ્યો, 'ફચેરાન' ; હાં-હાં એમ.....એવું જ છે બધું આ તમારી કવિતામાં.....આપણને તો રાત્રી, કવિતામાં ઓપીમીઝમ.....(કેસવાય-માથવાય-ગોવિંદાય)-ખોટું પીપ દુરસ્ત થઈ ગયું હતું..... હસતું હસતું ગેલ કરી જમડતું વિદાય થયું. એ દિવસે જેતી એના હાથમાં એક પુસ્તક 'દમાડ્યા' કરતો હતો. મેં એક લીધેલું : 'મીઠા વોરસેસ્ટ્ર એન્ટ્ર યુ રીસલી આર'.....ડીરક્ટર વોર પર્સનાસિટી ઍન્ડ કેરેક્ટર... (તમારી સાચી જીવિતે તમે ઓળખો.....તમારા વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યને શોધી)

•

મેન્કુ હામ બહુ અટપડું હોય છે. મન મેંચાયેલું રહે; એક પછી એક કામમાં વીંટળાયેલું રહે એમાં જેતી શું.....સાક્ષાત્ત્વ ધમ્મર પથુ આવે તો ટાળવાનું થન થાય; ને હમણાંથી ડાકદરે થોડી મેનવર્સી આપેલી 'calm down-cool down'-સમાધાન. બી. પી. થઈ જશે. ના હોય તો રમ ઉપર જીતરી પડે. પથુ કામનું ભારણ ને મેન્કુ મેનેજર જનવાના ઍન્ડ ચાન્સીસ. તેમાં વળી કલોરિમિના દિવસો. જેતી આવા જ એક દિવસે અચાનક મેન્કુમાં આવી ચડેલો. એની સાચું જોયા વગર મેં પાણીનો ખાંસો મુકારી દીધો. લેજર એક કરતાં કરતાં 'ચાલો

ત્યારે જાઉં, મેં રૂપાન', 'જી કામમાં લાગો છ, રાજન, જાઉં, ત્યારે' જેવું સાંભળવા કાન તરફ ધ્યાન કરે. પાણી પીવાઈ ગયું હતું. જેતી બેઠી જે હતો. મૂંઝામૂંઝા— ચૂપચાપ. મેં એની સામે તો ના જ બેસ્યું. મહાનો કપ એની સામે ધરી દેવાયો હતો. ચૂપચાપ, એનું આંખીમીઝમ મારામાં સહેજ સળવળ્યું. 'ચાલો ત્યારે જાઉં.....' ના. જેતી હતું બેઠો હતો. મેં ઝડપભરે ચારેક એક ઉપર સડી કરી દીધી. ટોકન તપાસી લીધા, ફોરેન એકાઉન્ટ ઉપર લાલ ટીકા થઈ ગઈ. જેતી હતું બેઠો હતો. બસ. ચૂ...પ...ચાપ. એક ધીમે અવાજ સંભળાયો. મેં જોયું જેવું નહિ. ટૂંક સ્થર પાછી લીધો. ચઢેલા ઘરભાડા પેટ ધરમલિકને આપવા હસે રૂપિયાની બેન્કની કલકલતી તોડો મેં એના હાથમાં સેરવી દીધી. ચૂપચાપ. જેતી ગયો હતો. ખુરશી ખાલી હતી. 'ચાલો ત્યારે જાઉં...' ક્યારે ખોલી ગયો એ ? મેં ; મનોમન આચમન કરી લીધું.

ભેમ-પોરતને આંખો આવી રૂપાને અકવાડિયું એક ધઈ ગયું. જેતી દેખાયો ન હતો. બીજી બે-ત્રણ દિવસ નજર સંભાવી, કાન સરવા કર્યા. ધીરે ધીરે હસો રૂપિયા હસો મંકોડાની જેમ ચઢકા જતવા લાગ્યા. ચાર આંકડાતું માંડ બેયું કરેલું બેન્ક-એમેન્સ ગુણગીના ગુણ આંકડાની મળક જેવું બની ગયું. હવે જેતીના 'દર્શન' કરવા હું ચારેખાજુએ નજર ફેરવવા લાગ્યો ; મંકોડી પાડાની પોળમાં જેતીનું ધર-તાણું, પોળને ખૂણો-મેંકાર, રેવડી બગ્ગરની ધડીયાળની કુકાન-બંધ લોલકો તે પાનવાળો.....

એના આ શબ્દો ધરાણે વાદ આવવા લાગ્યા ; 'એક ગોડ, આપણે તો આંખીમીઝમ એવું કેળવ્યું છે.....'

'દર્શન' શબ્દને આકારના અસંખ્ય તારાઓ વચ્ચે દીગાડી દીધો. આચમન સિરાઈ ગયું-શોષવા લાગ્યું તે હવેલેજુ-હસો. મંકોડાએ એકસાથે ચઢકા જતવા લાગ્યા...તો ય ક્યારેક 'અંતરમાંથી ભીંતિ' અવાજ ફૂટી પડતો ; જેતી સારો માણસ.....એવસ અંધુ ને લામ બેઠને હસો 'મંકોડાની' ચઢકોલી વેળાને બૂંચી

ગયો. જેમને પાન ખીવાનું સાર કપું. મધ્ય. રેપેરેન્સ મધ્ય.

પાનના અસ્થાની ખાજુની ગાદી ઉપર બેસી ગયે છું (રાજન). પાનવાળાએ છ કીડી તોડે હાથમ મૂકી હતી કહી દીધું છે : 'જેતીભાઈના.....' હું હજી માની શકતો નથી. પણ પાનવાળાએ આપેલી છ તોડે અધૂર વીજળી અધૂર થતી ખિરસામાં પડી છે. પીટળાએ મેચમાં માંકોડાનાં પાન બનાવવામાં પાનવાળો મરાગ્ય છે. આપણું મધ્ય પણ હમણાં તૈયાર થઈ જશે. જેતીને દર્શન આવવા તો બેઠો છું. 'આંખીમીઝમ' નો આચમન કરવાની હવે શોડીક ને રાંદ બેચો પડશે. જેતી આવતો ને દશે, મનનાં મણકા એરોમેટીક-ધડિયાળની સેક-કે કોંડાનો જેમ-સરકતા જાય છે : 'જેતી સારો માણસ છે...જેતી સારો...જેતી...'

'જેતીભાઈના લાઈ આજે બપોરે જ આવી.....' મધ્ય ટેસ્ટી મેંકામાં મૂકી મમળાવવાનું સાર કપું છું. ને પાનવાળો કહી રહ્યો છે : 'જેતીભાઈના લાઈ આજે બપોરે આવી ગયા...' એ ફરીથી બેઠો 'ને જમાસ' આતાં પૂરું કપું. 'ને કપું કે જેતીએ તો જિન્દગીથી કંડાળી.....'

મેં મધ્ય ચૂકી નાંખ્યું. આટલું બેસ્યાં મધ્ય મેં કહી કરેલું ન હતું.

તત્ત્વજ્ઞાની તથા યોગસ પરિચ્છિન્નિતિમાંથી પસાર થના હોય. એ સંતોગોમાં અન્ય દેસ પાસેથી જે કંઈ કળા-તત્ત્વો મેળવ્યાં હોય તેનો રચાનિક સંસ્કૃતિ સાથે એવી રીતે સમન્વય સધાય છે કે દેહતરી પોતાની કળાની લાક્ષણિકતા જળવાઈ રહે અને છતાં નવાં અંગીકાર કરવામાં આવેલાં તત્ત્વો પણ એમાં સમરસ યજ્ઞ બને છે. આમ બને એટલે એ પૂરવાર થઈ જાય છે કે જાણ સંસ્કૃતિને પથાવનાર દેશમાં જીવનસક્રિતામાં જોષ ઉઠાવે છે અને તેની સંરક્ષિત ઉર્જાગામી બનેલી છે.

સાંસ્કૃતિક સંબંધ

ભારત અને મધ્ય એશિયાની કળા વચ્ચે જૂનકાળમાં સતત સંપર્ક હતો. બંને વચ્ચે સર્જન પ્રેરે તેવા સંબંધો હતા. આનો અર્થ એમ નથી કે જાને સંસ્કૃતિ એક સરળી હતી. જો કે એટલું ખરું કે બંને સંસ્કૃતિમાં કેટલાંક તરતો સર્વસાધારણ હતાં.

પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિના પ્રજગ પ્રવાહ દીર્ઘ કાળ સુધી પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વના દેશો તરફ વહી રહ્યો હતો. ત્યારે ભારત પોતે પોતાની પશ્ચિમે આવેલાં શાહુનો અસર હેઠળ આવી રહ્યો હતો. તેમ છતાં, એ વખતે વ લોકરતીય સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક તરતો પશ્ચિમે આવેલા એ પ્રદેશોમાં—ખાસ કરીને મધ્ય એશિયામાં—અસરનવાર પ્રસરતાં જતાં હતાં. ભારતમાં જુદા ધર્મ પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો હતો ત્યારે આવું ખાસ બનેલું.

મોવિયેત પુરાતત્ત્વવિદોએ તાઝિકિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, કિર્ગીઝીયા તથા તુર્કમેનિયામાંથી સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ મંદિરો, સ્તૂપો, શિરષો, અસંકારો, વાસણકુસળો તથા ભારતીય હસ્તપ્રતો શોધી કાઢેલી છે, તે પરથી ભારત તથા મધ્ય એશિયા વચ્ચે જૂનકાળમાં ગાઢ સંસર્ગ હતો એ જાન્ય પૂરવાર થાય.

તુર્મેનના પુરાણ કિસ્તાન બનાવણે નજીક એક સ્તૂપની મેરમુતિ નજરે પડે છે. રચાનિક લોકો તેને મૂરમાત્રા અથવા દટાપૂષ કહે છે. સૂર્યના તાપમાં પકવેલી ઇંટા વડે બાંધવામાં આવેલો આ સ્તૂપ ૧૩ મીટર ઊંચો છે. ઈ.પૂ. ૫૨ નીના કાંપનું પ્લાસ્ટર કૅસ્ટ છે. તેની આગુનિ આધાર સ્તૂપને મળતી આવે છે. આ ઉપરાંત કઝનેક જુદા મંદિરો, સ્તૂપો તથા

જુદની પ્રતિમાઓ પણ આ વિસ્તારમાંથી મળી આવ્યાં હતાં.

ગ્રીક તેમજ બાક્ટ્રિયન શાસન તાઝિકિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, તુર્કમેનિયા, કીર્ગીઝીયા તથા અખમ્દત્તાનના અમુક ભાગમાં વ્યાપેલું હતું. ત્યાંનાં પ્રજાજનો રચાનિક ધર્મ અનુસાર તથા ગ્રીક દેવોનો તોગજ જુદની આરાધના કરતા હતા. મધ્ય એશિયામાં આરમ લોકો ઊંચરી આવ્યા ત્યારે તેઓ જુહારાનાં શ્રીમંત મુહોમાં “મુદ” (જુદ)ની ચર્ચિતો બંનેથી તેમનાં વર્તણુવમાં એ પણ આવ્યું કે સીધી જાણમાં વાંદરાને “માકર” (મુગ) સંસ્કૃત શબ્દ “મકરં”નું અપભ્રંશ) કહેતા અને “માક” ચાટે “જહાર” શબ્દ વપરાતો. ભારતમાં “ગિહાર” શબ્દ વપરાતો તે પરથી આ શબ્દ બન્યો હતો.

ગાંધાર તથા જુદકાળની અસર

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં ભારતના મહાન કુશાન સામ્રાજ્યનાં દેગ મધ્ય એશિયામાં આસતો હતો ત્યારે ત્યાના જોરમ ખાતે તોપ્રાકક્ષા નામનો ગણેશ બાધવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંના રચાનિક કારીગરોની કલાગિ ભારતની ગાંધાર કળાને મળતી આવે છે. તોપ્રાક-કલા રાજમહાસમાં વૃષ્ટિ-ખંડ આવેલો છે, જેના મુકામાં આવેલાં જાત્રાલોકો આ પ્રકારની કળાના નમૂના છે. પરંતુ તે લોકોને ધર્મ રચાનિક રમે રંગાનમી-ગોદે-એરદોબન હતો, અદાં અગિ પૂજા અંગેનાં હેતુસંધો હતાં. પ્રજા તથા પ્રતિષ્ઠિતિની જેમ માના અનાદિનામાં લોકોને આરથા હતી.

અઝ-એશીયા-કીરગીઝીયાના તુર્મેન-ઉઝબેકિસ્તાન —માં તેમજ અન્ય રચન જુદ વસ્તુના ગાંધાર તોપ્રાક કરવામાં આવેલાં શિલ્પ નજરે પડે છે. પણ મધ્ય એશિયામાં આવેલાં જુદા મંદિરોના માદ એ ગોદશાની આવરી શૈલીવાળાં હોય છે. તેજ પ્રમાણે કળાગુતિએ પણ રચાનિક સરળ પ્રમાણે તોપ્રાક મધેલી છે. રચાનિક કળાકારોએ જનાવેલાં આ જુદા મંદિરો તથા શિલ્પ જુદ ભારતીય પદ્ધતિએ જ બનાવ્યાં જેથી એને આમ જુદામને કમાયે મેવેલો ન હતો. ધર્મ તો મંદિરોમાં કલાગુતિઓની અનુગુનિતા રમવા ખોદે વસ્તુ જ પુરું પાડતો, એ અનુગુનિઓ ધર્મ માટેનાં

પવાતશ્રમિકા પૂરી પાડી. પરંતુ બુધ્ધ ધર્મ સાથે એ સંપ્રદાયના આચારોના ધર્મશ્રેણી, રસશાસ્ત્રને સ્પર્શતા ભારતીય આદર્શો તથા ધાર્મિક પ્રતિભાઓમાં નીતરી રહેલી નિનાત મુદ્ર કળા એમાં તે વલુષિત્વથી કે બુધ્ધ ધર્મની સાથેસાથ એ તત્ત્વો પશુ આ પ્રદેશમાં મળ્યે થઈ ચૂક્યાં અને એ રીતે બાપક અર્થમાં જોઈએ તો એ મુલકમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રસરવા માંડી

પરદેશી સંસ્કૃતિની ભારત પર અસર

મધ્ય યુગમાં ભારત પર ઇસ્લામી આક્રમણ થવા માંડ્યો, એટલે મધ્ય એશિયા તથા અફઘાનિસ્તાનનું આપત્ત તથા અનુકરણ ચર્ચા શ્રે તેવી કળામાં અમુક અંગે ભારતમાં પ્રવેશ પામ્યા. દાખલા તરીકે ૧૧૦૩ થી ૧૧૦૬ના સમય દરમ્યાન, હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા અરુકુરગાનમાં અનેક સળાવાંઓ એક મિનારો બાંધવામાં આવેલા હતા. તે વિખ્યાત કુતુબ મિનારને મળતો આવે છે. પરંતુ કુતુબ મિનાર એથી વધારે વિગતે જાતરવામાં આવેલા હોય એમ જણાય છે. વળી એની સજા અરુકુરગાનમાં આવેલા મિનારાની સજા કરતાં લુભા આકારની છે. આમ અને તે સાવ સ્વાભાવિક છે. કારણ; રથાપત્ય વિષેનો ખ્યાલ બીજાનો પ્રદણ કરવામાં આવે પશુ અધિકાર તો સ્થાનિક થયેલું હોવાથી તે કાંઈ અસલી ફિત હોય એવું રહેજે લાગે.

મુઘલીની વાત એ છે કે રથપતિ પરદેશી હોય છતાં બાંધકામ કરનારા ભારતવાસી હોવાથી તથા કુદરતી પરિસ્થિતિ તથા ભારતીય કારીગરોની અસરના કારણે જે ઇમારત તૈયાર થતી તે ભારતીય કળની બની જતી, જેમકે દિલ્હીનો લુમા. મસ્જિદ ૧૬૫૮ માં એ બાંધવામાં આવી હતી. જે બાંધવાનાર જલાલુદ્દીન મધ્ય એશિયાના હતા. બીજે દાખલો તાજમહલનો છે. એને આકાર આપ્યા મુહમ્મદ હિસા હુસૈની નામના એક તુર્કિસ્તાનીએ. ખુદ શાહજહાંએ તેને મદદ કરેલી પણ એનો બાંધ હોવાનું શહેરનામાંની લખ્ત આરામગંઢોની ભારતીય લાક્ષણિકતા ધરાવે છે.

એ કળાના સર્જનમાં નાદિર મુહમ્મદ તથા મુહમ્મદ મુરશ્દ સહિતના બુખારો, તથા સમરકંદના કલાવિદોએ ભાગ લીધો હતો. મધ્ય એશિયામાંથી શરૂક એમાં પણ આવ્યો હતો. આ કળા પ્રત્યે મધ્ય એશિયાના કલા સ્વામીઓ કાંઈકાંઈભરી વાસ્તવિકતા તથા નરાનાર દુન્યવી દષ્ટિકાણ ધરાવતા. આ કળાના ભારતીય આશ્રયક્ષતા-મહાન મેળાસોની રચિત તથા તેમનાં રીત-રસનો સાથે આ દષ્ટિકાણને સારો મેળ મળ્યો હતો. મેળસ શહેરનાહો પોતે સુન્નીપંથી હોવાથી ઇસ્લામના પ્રસાર માટે ધાર્મિક વિચારોની કળાસ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ કરવાના ખ્યાલને તેઓ, યોગસાદન આપના ન હતા. આ પરથી પૂરવાર આવે છે કે એકાદ બીજને વિવિધ સંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં કેળવવામાં આવેલું હોય, તેમાંથી નવતર કળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેને સાનુકૂળ બુને અગાઉથી સારી રીતે તૈયાર કરેલી જમીનમાં લાવીને શપ્તુ જોઈએ.

આવા તો અનેક દાખલા દીધી શકાય તેમ છે, જે બધા એક જ પ્રાણત કહી જાય છે કે : ભારત તથા મધ્ય એશિયાની સંસ્કૃતિઓ પ્રાચીન કાળમાં તથા મધ્યયુગ દરમ્યાન એકબીજાના સંસર્ગમાં આવી હતી અને તે બંનેએ પરસ્પરને સમૃદ્ધ બનાવ્યાં હતાં.

અતિ નાની ઇથીઓ-મિનિએચર-રચવાની અજોડ કળા ભારતીય તેમજ મેળસ ધરાવતી આભારી છે.

કામદાર-આદાલત :

-અંક ૬૩

આ દેશની લોકશાહીના વિકાસમાં રસ લેનાર દરેકને આ દેશની કામદાર સંગઠનોની પ્રગતિની હાલત જોઈને દિસંગીરી થતી લાગે છે. એક તરફથી કામદારોનાં સંગઠનો-જવાબદાર અને લોકશાહી નેતાગીરી સહિતનાં-રચાથી અને સાતત્યવાળાં સંગઠનો બન્યાં નથી. બીજી તરફથી કામદારોની વફાદારી લોકશાહીના આદર્શને વરેલી નેતાગીરીના હાથમાંથી હઠી જઈ લોકશાહીના છડે એક દુકમનો તરફ સરી જતી લાગે છે. આને પરિણામે ભયજનક અને જોખમકારક પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે. તેથી એનાં કારણોની મંબીર વિચારણા આવશ્યક બની છે.

લોકશાહી આદર્શોથી કે તેજા દેખાવાથી થયેલા દૂર એવા ભાવણિયાં આવેલાનો અપીક્ષનો ઘણાખરા કામદારો-ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક કામદારો-કંમલ : શિશર બનતા હોય છે, તે વાંત મિલિયાદ છે સંગઠનાત્મક દૃષ્ટિથી આવી પરિસ્થિતિને સવેળાં સુધારવાં માટેના પ્રયત્ન કરતા પહેલાં આ પરિસ્થિતિનાં કારણો સ્પષ્ટ કરવાં જોઈએ.

પ્રથમ અને મહત્વનું કારણ તે આપણી સરકાર જે આર્થિક આયોજન રૂબરૂ અપનાવી છે તેની અંદર લાગે છે. આપણા આયોજકોએ વપરાશના ઉલ્લોગના વિકાસ પ્રત્યે સંપૂર્ણ બેદરકારી બતાવી બાર ઉલ્લોગની દિશામાં જ સંપૂર્ણ બાદ મૂકેલો છે. પરિણામે બાર ઉલ્લોગના ખર્ચમાં મોટું ટેકાણું થયું છે. આ નીતિનું દેખીતું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઉલ્લોગની ટેકા આપવાની શક્તિ યોજનામાં યોગી રાખવામાં આવી છે અને વપરાશની વસ્તુઓના ભાવ સામાન્ય નાગરિકના મગ બહાર આસમાને ચડ્યા છે. કાર્મદારોના પગાર કુદરતી રીતે વધતા જતા આવે સાથે રહી શક્યા નથી.

આનાથી કામદારોમાં સારો એવો અસંતોષ અને નિરાશા પેદા થયાં છે.

બીજું : વિવિધ કારણોસર કામદારોને અવર્ણનીય હાડમારીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, તે એમના આ અનુભવની અસર વર્તાઈ રહી છે. ચોક્કસ વસવાટ માટે જરૂરી પ્રાથમિક સગવડોના અભાવવાળાં, ખરાબ યોજનાવાળાં, શહેરોમાં થતા કામદારોના ધસારાથી ગીચતા અને ગંદકીવાળા વસવાટો વધ્યા છે; પરિણામે અસંતોષ પણ રોજબરોજ વધતો જાય છે.

ત્રીજું : કામદાર યુનિયનોનું સંગઠન રચાવી પાયા પર રચવાનો પ્રયત્ન થયેલ નથી. અત્યાર સુધીની પ્રગતિ વિવિધ આદર્શો અને દૃષ્ટિ બિંદુવાળા રાજકીય પક્ષો તરફથી દોરવાતી રહી છે. આ પક્ષોએ કામદાર યુનિયનોને લોકશાહી અને કામદારોનાં હિતોના વિકાસ માટેનાં આવી સંગઠનો બનાવવાને તકને રોજકીય સત્તા માટેની સાડમરીમાં દબાવી તરફે તેમને ઉપયોગ કર્યો છે. પરિણામે, એકબાજુ જેટલા પક્ષો છે તેટલા કામદાર પ્રગતિમાં લાગણ પડી ગયા છે. બીજી બાજુ સામાન્ય કામદારોમાં યુનિયનના સદીરતમાં ભાગ લેવાની પ્રતિભા કુખ્યાવશ અભાવ છે. તેથી કામદારોમાંથી નેતાગીરીના વિકાસ થયો નથી; અને પક્ષો તરફથી કમીયેક્ષી નેતાગીરી ઉપર વધુ ને વધુ આધાર રાખવાનું કામદારોનું વલણ રહ્યું છે.

ઉપરાંત, સત્તા ધરાવતો પક્ષ પણ આ ક્ષેત્રમાં પડેલો હોઈ, તે પક્ષનાં યુનિયનોને-આગળ ધપાવવા માટે પણ કેટલકે-અશે સરકારી વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ થયો છે. આનું કુદરતી પરિણામ એ આવ્યું છે કે યુનિયનો તેમની પોતાની શક્તિ વિકસારી શક્યાં નથી. તેમણે પોતાની રિયલિટી, સુધારવા સરકાર ઉપર, આધાર રાખ્યો છે.

કામદારોની નિરક્ષરતા અને સારકારિક પદ્ધતિ દશામાં એક વડુ કારણ મળી આવે છે. કામદાર યુનિઓના નેતાઓએ કામદારોમાં જ્ઞાનતા અને લોકશાહી મૂલ્યોના ફેલાવા માટે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. કામદારોમાં તદુગત લોકશાહી વલણના વિકાસ માટે વ્યાજબી ધ્યાન આપ્યા વિના તાત્કાલિક આર્થિક લાભ મેળવવા માટેના પ્રયત્નોમાં જ તેમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે અને આ રીતે તેમણે પોતાપોતાના પક્ષી તરફ કામદારોની વતારારી મેળવવાની અસાધ્ય રાખી છે. કામદારોને ભાષણીયા અપીનો કરનારા અને ખોટા વચ્ચેના દેવામાં એક બીજા વિરુદ્ધ લડીશાઈ આદરી છે પરિણામે, કામદારો તેમને આપવામાં આવતાં વચ્ચેના પ્રમાણ અનુસાર એક યુનિયન વિરુદ્ધ બીજા યુનિયન તરફ પોતાની વતારારી બદલતા જતાં આવે છે. આ દેશમાં એવા બહુ જ થોડા યુનિયનો છે કે જેમને પોતાનો ફેજલ્સીનો લેવા કાર્યક્રમ હોય કે જેથી કામદારો લોકશાહી મૂલ્યોની કદર કરી શકે.

આપણા દેશમાં કામદારો માટે જ્યાંબધ કાયદા કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આધિકારને વધુમતિરાજ કામદાર-યુનિયનને માન્ય રાખવા અને તેની સાથે શુદ્ધ ધરાધારી વારાધાર કરવા માટે કરજ પાડતો મૂળભૂત કાયદો અમલમાં મૂકાયો નથી. સત્તા ધરાવતા પક્ષના દલાણ નીચે માહિતોએ ધણા કેસોમાં કામદારોના વિશ્વાસ ધરાવતા યુનિયનને બાબુએ મૂકીને લઘુમતિ યુનિયન સાથે ઢોમી વાટાધારા આપેલી છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કામદારોમાં નિરાશા વ્યાપી છે અને કામદાર યુનિયનોની સંગઠન પ્રગતિમાંથી તેમણે વિશ્વાસ ડગી મણે છે. મધ્યસ્થ ધારાસભ્યોએ ૧૯૪૮માં ટ્રેડ (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ પસાર કર્યો છે; પરંતુ હજુ સુધી સરકારે ગમે તે કારણોસર તેને અમલમાં નથી મૂક્યો. આ સુધારાને અમલમાં મૂકવામાં આવે તો, દૂંધી દૃષ્ટિબાળ માહિતોને વધુમતિ ધરાવતા યુનિયન સાથે વારાધારાનો ઇન્કાર કરતા અટકાવી સકાય. તે માટે એ મહત્વનો થક પડે તેમ છે.

દાસની પરિસ્થિતિ માટે મને આનાં કેટલાંક કારણો જવાબદાર લાગ્યાં છે. સરકારી બીન-દેશી મદદથી થોડાક

તાત્કાલિક લાભ અનાવવાનાં વચ્ચેનાં અત્યાર મુશ્કેલી સત્તા ધરાવતા પક્ષ કામદારોની વતારારી મેળવવામાં કેટલેક અંશે સરજ થયો છે. પરંતુ હવે દેશીનું છે કે આની પછી હવે આવી અઠ છે. કામદારો હવે સમજે છે કે, આજના સખત ભાવ વધારા માટે સરકાર પોતે જ જવાબદાર છે. એ એની જીનસમતોય આયોજન તીલિનું પ્રશ્નિયમ છે. આથી, સત્તા ધરાવતા પક્ષે જિલ્લાં કરવાં યુનિયનો ચારકતે, પોતાની સ્થિતિમાં મુશ્કેલી થઈ જશે તેવી કાંઈપણ આશા તેમને રહી નથી. તેમથી તેમને લોકશાહી મૂલ્યોની કદર કરવાનું કદી શક્યવચમાં આવ્યું જ ન હોઈને, સર્વસત્તાવાદી તરફ તેમને ઉમ્મ આપવામાં અપીલ કરતા જ તેઓ તેમના હાથા જનવા તૈયાર થઈ જાય છે, તેથી પરજનવાનું પામવાનું મહેનું નથી. પરિણામે, ઔદ્યોગિક કામદારોમાં નિનવેલકારી તરફનો અસંકે વધી બધ છે.

એ આ પરિસ્થિતિને વડુ કમજબ દેશમાં આવે તો તે ભમજનક પ્રમાણ ધારણ કરશે. તે ટ્રેડ યુનિયન પ્રગતિને જ વિનસ કરશે એ લાગતી અનુભવનાં તંગી આવું રહે અને જરૂરી વસ્તુઓના ભાવે ઉપર નિયમનું ન રાખવામાં આવે તો તેથી પરિણમતા અસંતોષનાં સામને, કરવો નુકેલ બની જશે. કામદારો વડુને વધુ એવેન બનશે અને કમજ. દિનક રીતોનાં આશરે ફેરે જવાબદાર અને લોકશાહીમાં માનતાં યુનિયનોનાં, આગેવાનો તેમની નીચેની જમીન સરતી જશે અને તેમનું સ્થાન લોકશાહી સંસ્થાઓના નાશ કરવા માગતા નિનજનવાનદાર અજવળખોરા લેશે. પરિણામે, સરકાર પોતે જ અસંતોષને કાવાવડ વડુ સખત પમલા લેવા તરફ વળશે. આવી સખતાક સમકિત થવાની સ્વતંત્રતા ઉપર સર્વે કાષ મૂકીને ટ્રેડ યુનિયન પ્રગતિને જ કમકી નાખવામાં કારણ રખ બને. આ રીતે, ટ્રેડ યુનિયન પ્રગતિને બળે બાબુની ભથ રહેલો છે. એક બાબુની સર્વસત્તાવાદી બળે મજબૂત બને; અને બીજા બાબુની, લોકશાહીને વરેલી સરકાર ને જ બિન લોકશાહી પગલાં લેવાની કરજ પડે.

ટ્રેડ યુનિયન પ્રગતિ માટેની પરિસ્થિતિ નિરાશા જનક લાગે છે સરકારે અખનાવેય આયોજનની, પુન-

વિચારણાનો લાભે ૪ કોષ પુરાવો છે. જો કે તે યજ્ઞના જતા લાભો અંગે વધુ ચિંતા લાખવે છે અને લાભ વધારે અટકાવવા દેટલાંકે પચસાં લેવાનું વિચારે છે. પરંતુ અવાસ્તવિક આયોજનનાં ચીલામાંથી તે ખસવા તૈયાર હાંમતી નથી. તેથી તે વાસ્તવિકતા સાથે આયોજનાનો છંદાર કરીને આ સવાલ અંગે થાગડ થીગડ કરે છે. તેમના આયોજનમાં માનવીની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ માટે કોષ સ્થાન દેખાતું નથી. લોકોને યતા ત્રાસ અંગે તે ગંભીર બેદરકારી લાખવે છે. તેમની આયોજન નીતિને પવિત્ર અને ફેરફાર ન થઈ શકે તેવી ગણીને તેના ચોક્કાની અંદર જ ઉકેલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે ઉકેલ અશક્ય છે, તે તેમને સમજાતું નથી. લોકોની ધણી મોટી સંખ્યા જીવન નિર્વાહના ધોરણથી નીચેના સ્તરે જીવે છે. ૨૦ કે ૨૫ વર્ષ બાદ પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતરી આવવાની આશા આપવામાં આવે છે; પરંતુ ત્યાં કુધી કામદારો શહ જોઈ શકે તેવી આશા વ્યર્થ છે.

ઔદ્યોગિક શક્તિ અને લોકશાહી સંસ્થાઓ માટે રીકર કરનાર સોએ હાસમી પરિસ્થિતિમાં રહેલા આ ભયોને સમજવા જોઈએ. માસિકોએ તથા ટ્રેક મુનિઅનના આગેવાનોએ વપરાશમી ધસ્તુઓ ઉપર અને વધુ રોજગારી આપે તેવા ઉદ્યોગો ઉપર ભોર છંદને હાસની આયોજન નીતિમાં જરૂરમળતી ફેરફાર કરાવવા દબાણ લાવતું જોઈએ. સાથે સાથે વિશાળ પાયા પર કામદારોમાં શિક્ષણ ફેલાવવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. શિક્ષણનો આપક અર્થ લેવાનો છે કે જેનાથી કામદારો લોકશાહીના રક્ષણ માટેની જરૂરીયાતની કદર કરી શકે અને તે માટેની જવાબદારી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ શકે. કામદાર સંઘનોનો દબિડાણ આવી વધુ વિકસાવવાનો હોવો જોઈએ. સંઘનોનો પાયો વિશાળ હેતુ સિધ્ધ કરવાનો હોય. વચનો આપવાનો અને ચૂકવવો ચલાવવાનો નહિ હોવો જોઈએ. મુનિઅનોએ કામદારોને લોકશાહીના સ્વજાત હેતુ માટે વિચાર કરવાની પ્રેરણા આપવી જોઈએ *

* ફેરફાર એક જીવંત લેખર એટલે જીવંત તરફથી ચાલવવા સિવાય સમજના વાતોચાપના આધારે.

‘લેડી ઇન ઓ ક્રેમ’ અંગે થોડુંક :

— ભારતી શાહ

ખૂબ થર્થાપાત્ર ગતેશ આ ચિત્રપટ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં સેન્સર પ્રતિષ્ઠિ મૂક્યો છે. અપારના સમાજ તથા ધર્મશિષ્યા જીવન પરના માનસપ્રતીક વિવેચનને સેન્સર-બોર્ડે વિકૃત અને સનસાટીભર્યું ગણીને ‘પિંગ્વિન’ની ત્રી ‘ની જેમ જ એને’ ‘બાન’ના પિંગ્વિનમાં પૂરી દીધું છે। રીચાર્ડ કઠ નામના એક અંગ્રેજ પત્રકારને પેરીસની મુલાકાત દરમ્યાન અણધાર્યું આ ચિત્ર જોવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું અને એની મહત્તાથી આકર્ષાઈ એમણે એને ખિસ્સાવતો લેખ લખ્યો. ઇંગ્લેન્ડના વિવેચકો અને સેન્સરબોર્ડના સભ્યોની આંખ ઉઘાડવાનો આડકતરો હેતુ પણ લખાણની ભીનરમાં હોઈ શકે.

એના ઘણા લોકો છે કે જેઓ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો અને ચલચિત્રોમાંથી અચૂક કંઈક મુંદર શોધી કાઢવાના. ન્યાયે મિ. કઠ સેન્સરશીપમાં ન માનતા હોવા છતાં એવું તો નથી જ માનતા કે એકેએક પ્રતિષ્ઠિત ચિત્ર એકાદ કાણથી મુંદર હોય જ. પણ એમની દષ્ટિએ ‘લેડી ઇન ઓ ક્રેમ’ એ એક સાચું જ મહાન-દૃષ્ટિ—મારદરપીસ—છે.

ઇંગ્લેન્ડના નાગરિકોની એ કમનસિદ્ધી કે આવું મહાન ચિત્ર જોવાનો લહાવો તેઓ ચૂકશે. કારણ કે સેન્સરની સાથે સાથે ડિટ્રીબ્યુટર્સ પણ માનતા ચઢ ગયા છે કે આ ચલચિત્રમાં કંઈ તથ્ય નથી : અરે ઇંગ્લેન્ડની જેમ અમેરિકામાં પણ ફીલ્મવિવેચકોએ એકી અવાજે એને

નિરસ અને જંદી વાત તરીકે વખોડી કાઢ્યું છે. એની કુદરતી પર ત્યાં પણ નિરસ્કાર દર્શાવાયો છે.

ફિલ્મનું વસ્તુ દેખીતી રીતે તદ્દન સાંદુરસીકું છે; મિસિસ હીલ્પાર્ડ નામની એક અમેરિકન ફેમિલીની આ વાત છે. એ ઉંમરે પૌદ્ર છે, અને થોડુંક અંગે અપ્રેમ છે, એકદા જુલાઈ માસના એક રોજવારે થોડાક કલાકો માટે ઇથિકટ્રીક કરંડ ખોરવાઈ ગયેલા તે દરમ્યાનમાં મિસિસ હીલ્પાર્ડ એના મકાનની ખાનગી લીફ્ટમાં અધવચ્ચે સ્વલપાઈ જાય છે. આખા મકાનમાં તે વખેતે એ એકલી હોય છે, એની પસંદીનતા અને એકલતાનો લાજ લઈ ચુંકાતરવો તે પ્રસંગોની જળા ગૂંથી કાઢે છે તે આ ફિલ્મનું વસ્તુ છે.

એ માળ વચ્ચે એણે ખાની લીફ્ટમાં ફસાઈ ગયેલી મિસિસ હીલ્પાર્ડ મદદની રાહ જોઈ રહી હોય છે. કારણ લીફ્ટમાંના એકામંત્રિ તરત જ રણકવા લાગે છે. પણ કોઇ એના બચાવ માટે આવતું નથી; લીફ્ટાનો એક રખડેલ આ પરિચિતનો લાલ લઈ એક ‘જાડી’ ધરડી વેરવાની મદદથી એના ધરખાંની વસ્તુઓ ઉઘાડત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલામાં ત્રણ ખીંખી મુનેગારો એ છોડરા અને એક છોકરી-મકાનમાં ધસી આવે છે. રખડેલને મારી નાંખે છે, મિસિસ હીલ્પાર્ડને પણ પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે લોકો પણ તકડાંથી માટે હાથ અજમાવે છે. એ દરમ્યાન નીવડેલા હુંદારુ-

એાની ટોળી ત્યાં પહોંચી નય છે અને બાળ યુનેગારને દગડાની ધમકાવી નયું તેટલું જુનું ઉઠાવી ભાગે છે. મિસિસ હીલ્પાડ' જેમતેમ કરી મકાનમાંથી છટકી બહાર સલામતી શોધી લે છે.

ઉપરથી આવી સાદી દેખાતી વાર્તા ધણા ઊંડા પ્રવાહોથી ભીંજાયેલી છે. મિસિસ હીલ્પાડ' ફસાયેલી નિઃશસ્ત્ર 'ગિચારી' અબળાજ રૂઢત નથી; પવનતા પ્રસંગોમાંથી એનું ખરું વ્યક્તિત્વ આપણી સામે ઊપસે છે, જે ધણું કુષ્પ અને હલકું છે. ખૂબ સ્વાર્થી અને નીચ એવી એ લાગે છે, એણે એના પોતાના પુત્રને સમનીય ફીડાના મંડા કાઢવમાં હકમેલ્યો હોય છે. પરિણામે એ આત્મહત્યાના માર્ગે વળેલો. સરકૂતિનાં બધાંજ સંસ્કારી મૂલ્યો પચાબ્યાનો દેખાવ કરતી એ માનવના વાંદી હોવાનો દાવો કરે છે એટલુંજ. બાકી ફસામણી દરબ્યાનનો ત્રાસવાદ એને વાસ્તવિકતાના સ્તર પર ધકેલે છે અને જેનાથી એ દૂર ભાગતી એજ એને મુંઝવવા સામે આવે છે, એના બળાપો ભુલો ને, 'આપણે માનતાં હતાં કે શહેરો બાંધીને જન્મસો આપણે દૂર ક્યાં' છે. પણ એ તો હળુ અહીંનાં અહીંજ છે !"

પેલા પ્રયુગમાં એક યુનેગાર, મિ. ઓ રેલી એના દીકરા વતી નાણે કે વેર લેતો હોય એમ એને મારી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ 'ઇડીપસ કોમ્પ્લેક્સ'ના અધ્યાનક દુઃમસાથી એ વેરની જાગ્રતા બૂલી આ પ્રૌદા માટે પ્રેમાવેશ અનુભવી એને છવતી છાડી દે છે !

આમ આ અધ્યક્ષિત માનસશાસ્ત્રીય અવ્યાસ તો છે જ, ઉપરાંત સામાજિક દૃષ્ટિએનું પણ નીતયું પ્રતિ-ભિંબ છે. અવાંચીત અમેરિકન જીવનની બેપરવાઇ ભરી પશુતા પર નાણે કે આ-ચિત એક કઠાક છે. મિસિસ હીલ્પાડ' લીફ્ટમાં ફસાઈ નય છે ત્યારે તાકીલનો એલ સતત એક કલાક સુધી રલુક્યા કરે છે; પણ મકાન પાસેથી પસાર થનાર કાકીને મદદે દોડવાની કુરસદ નથી. ન્યારે એ મહાયુક્તિગત, છટકીને બહાર ભાગી આવે છે ત્યારે પણ એના દરવાજા પાસેથી સરકી રહેલી અસંખ્ય મોટરોમાંથી એકનું પણ એની તરફ ધ્યાન ખેંચાતું નથી.

અમેરિકન જીવન પરની પેલી નાખીતી ટીકા કે ન્યારે એક જુવાન હાકરીનું ખૂન થઈ રલું હતું ત્યારે આસપાસ ઊભેલા ત્રીએક માણસોમાંથી એકેય વિરક્ષાએ એનો બચાવ ન કર્યો — અહીં એ ટીકા વધુ ઘેરા રંગે રંગાઈ છે.

આ ફિલ્મ બેપરવા બતાવતા અમેરિકન સમાજ પ્રત્યે ન્યાયપૂર્ણ ટીકાજ છે. એ એના પ્રત્યાપાતોમાં જરાય રીનિક્ષણ વર્તાતી નથી. એની સચોટ 'કલાધમેકસ'ની રીવારી રૂપે જ નાણે પ્રસંગો એક બીી એક મુંઝાયા છે; અને પાયામાં પુરાયો છે સવળી પ્રામાણિક માન્યતાના સચોનો સર્મિટ !

ફિલ્મનું બાહ્યક સૌદર્ય ઉપસાવવામાં કેમેરામેન ગારનીઓ શામેલો છે. રપજ, ઘેરી પ્રકાશ યોજનાથી ફિલ્મને સામાન્ય શ્રીલર-લેવલ પરથી ઊંચકીને ગહનનાના સ્તરે ગોઠવવાનું પણ એમણેજ કયું' છે.

ધરડી, પડી વેશવાનું પાત્ર ધણું ઉત્તમ છે. પણ મિસિસ હાઇલેન્ડના પાત્રને સંપૂર્ણતઃ ન્યાય નથી આપી શકાયો.

આધ્યાત્મિકતાના સ્તર પર પહોંચવાનો ફિલ્મનો પ્રયાસ અચારનાર દેખાય છે; પણ હર વખતે એ સફળ થયો નથી.

આવાં નાનકડાં રખસનો બાદ કરતાં આ ચિત્ર નિઃશંક નિષ્ઠાપૂર્વક વિચારાયેલી અને કળામય રીતે ધણામલી એક ઉત્તમ કલાકૃતિ છે.

ગુજરાત સંગીત નૃત્ય નાટ્ય અકાદમી :

ઢાઢાભાષા ધોળશાણ ઝવેરીનાં નાટકો

(મુજકો ૧ લો)

સંપાદક : જયન્તિ દલાલ

મુખ્ય વિકેના : રવાણી પ્રકાશન ગૃહ

રિણક માર્ગ : અમદાવાદ

શ. ૫-૬૦

ગુજરાતની રંગભૂમિને એક નવો અવતાર આપનારા નાટ્યકાર સ્વ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાણનાં ચોટા ભાગનાં નાટકો આજ સુધી વણુછપાયાં હતાં, એ કમનસીબી હવે દૂર થાય છે. (એ કે, બીજે ચણુકે હજી હવે પ્રગટ થશે. ત્યારે) આ નાટકોની સાથે નાટ્યજેખનને સમર્જવાનો ઉરોજના મળે-એવી સામગ્રી પણ જોડવામાં આવી છે.

સંપાદકે ધણી જહેમત અને ચીજટ પૂર્વક આ કાર્ય પાર પાડ્યું છે. અને ગુજરાતી સંગીત નૃત્ય-નાટ્ય અકાદમી-અમદાવાદે પોતાની ફરજ સમજીને, ગુજરાતી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિને ઉરોજના આપવાની યોજનામાં આ પ્રધાનો પ્રકાશનનો સમાવેશ કર્યો છે જે સ્તુત્ય છે.

શેક્ષપીઅર દરશોવહી

સંપાદક : ચંદ્રવદન મહેતા

શ. ૪-૩૦

શેક્ષપીઅરની ૪૦૬મી જન્મ જયંતિની ઉજવણી નિમિત્તે શાળાઓમાં જાણવા માટે જે નાટકોમાંથી કેટલાંક ફરેયાના અનુસાર તૈયાર થયેલા તે ગુજરાત સંગીત નૃત્ય નાટ્ય અકાદમી તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રકાશન કેવળ શાળાઓને જ નહિ ગુજરાતની નાટ્યસંસ્થાઓને પણ ઉપયોગી થશે જ. સારા એકાદી તરફિ ધણી ગરજ સારી ચક્રે-એ પ્રકાશક સંસ્થાનો હેતુ છે. ભારતની અનેક ભાષાઓની જેમ ગુજરાતીમાં શેક્ષપીઅરનાં નાટકો યજ્ઞ રૂપે અને રૂપાંતરિત થઈને ભજવાતાં રહ્યાં છે તેમાં આ પ્રકાશનોથી અધિકૃતતા અને વેગ મળશે.

વિશ્વમાનવ નવેનર-રિસેઅર]

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કુ. અમદાવાદ

શાંતિનિકેતન

(અંક : ૨)

લેખક : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

અનુ. : નગીનદાસ પારેખ

શ. ૪-૦૦

પહેલો ખંડ અગાઉ પ્રગટ થયો હતો તેમાં ૭૮ પ્રવચનો લેવામાં આવ્યા હતાં; આ બીજા ખંડમાં ૩૫ પ્રવચનો છે. અને હજી રહેતા ખંડ પ્રગટ થવાનો છે. આ રીતે, ગુરુવર્ષે શાંતિનિકેતનમાં સવારની પ્રાર્થના પછી આપેલાં ધર્મ-પ્રવચનો-ઉપનિષદના પાયા સમાં-ગુજરાતીમાં ઉપસાધ થતાં એક દૈનિકી જીવનસાધનાને સમજવામાં જનમુખ્ય સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રથ સાથે શ્રી. કાકાસાહેબ કલેસકરનો પ્રવેશક પણ જોડવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતીમાં રવીન્દ્રનાથનો આ પરિચય એક ઉત્તમ અજસરૂર છે.

શિક્ષાશુ દર્શન : પાંડ-૧

(ધોરણ પહેલા માટે)

લેખક : મુનરાય પ્ર. ત્રિપાઠી

તથા બોશીદાસ પટેલ

શ. ૩-૨૫

પ્રાથમિક શાળાના ધો. ૧ના શિક્ષકો માટે 'હેન્ડબુક' રૂપે ખપમાં આવે તે રીતે આ પુસ્તકનું આયોજન થયું છે, અને તે ઉપયોગી થવાની ખાતરી રાજ્ય-શિક્ષણ ભાગના સંચાલક શ્રી હન્દ્ર વસાવડા તરફથી મળનાં અધ્યાપકો નિરાંતે લાભ લેતા થઈ રાહશે.

ગાંધી-જીવન-દર્શન

૨. ૨-૨૫

ગુજરાતના ખ્યાતનામ વિચારકો અને અમરગુણોનાં ૧૯૬૨-૬૩ દરમિયાનનાં છ આખ્યાનો, અહીં પ્રથમ

યથાં છે. હવે વકનાઓએ—કનૈયાલાલ મુન્શી, કાકા-
સાહેબ, દેવરભાઈ, રવિશંકર મહારાજ, મોસારજીભાઈ,
મનુભાઈ પંચોળી—એ ગાંધીજીના જીવન-ચિંતનનાં વિવિધ
પાસાંઓ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. સરદાર વલ્લભભાઈ
વિદ્યાપીઠ તરફથી શરૂ થયેલી પ્રકાશન યોજના આ પ્રથમ
પુસ્તક છે.

હિંદુધર્મમાં મધ્યમ માર્ગ

કાલરાય મીઠક

(લોક ભારતી અધ્યાત્મ ૧૦મું પુસ્તક)

૩. ૧-૭૫

કર્તાએ ૧૯૬૩માં લોકભારતીના આશ્રયે આપેલાં
ત્રણ વ્યાખ્યાનો અહીં પુસ્તકોંકાર પ્રગટ થયાં છે. આ
ના પુસ્તકમાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ, ગીતા, પુરાણ
કાળ અને શંકરાચાર્યના મધ્યમ માર્ગનું નિરૂપણ થયું છે.

ચિંગ-લિંગ

મૂળ લેખક : નિર્મળા દેશપાંડે

અનુવાદ : ગીર્ણા ભટ્ટ

૩૧. ૬-૨૫

એક ચીની કન્યા અમેરિકાનો લાંબો નિવાસ કર્યા
બાદ, બુદ્ધ ભગવાનની આરથા કેળવવામાં ભારત આવે છે.
અને વિનોબાના સહવાસમાં આવ્યા પછી તેના ચિંતમાં
ચીની-અમેરિકી-ભારતી એમ ત્રણ સંસ્કૃતિનું તોલન
જાગે છે. એને અંતે એને થાય છે કે વિનોબાનો
હુણીનો માર્ગ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. એક રીતે તો, લેખિકાના
પોતાના અનુભૂતિજન્ય આત્મકથન સંગી આ નવલકથા
છે; અને સર્વોદય માટેની ભક્તિ આ નવલકથામાં
હોયોછક છે.

પરમાણુ રહસ્ય :

(દ્રાવિડોના દ્રષ્ટ તરફથી)

મ. લે. : સંલિંગ હેક્ટ

અનુવાદકો : વાસુદેવ વ્યાસ : હીરાલાલ

ભાવસાર-

૩૧. ૪-૦૦

અંગ્રેજી ગ્રંથો આ અનુવાદ મુજરાતી વાચકોને
અણુ-સંદિગ્ધ રહસ્યોમાં પ્રવેશવા માટે ઉપયોગી સાધન
થશે.

ગાંધીજી અને મજૂર પ્રવૃત્તિ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ

લેખક : શંકરલાલ ધે. જોંકર

મુજરાતમાં ગાંધી માર્ગના અનુયાયીઓમાં શ્રી જોંકર
એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ભારતના મજૂર આદોક્ષનમાં
ગાંધી પ્રેરિત મજૂર મહાજને જે કીમતી ફાળો આપ્યો
છે તેના વર્ષો સુધીના કષ્ટધાર શ્રી જોંકરે આ ગ્રંથમાં
પોતાના સંસ્મરણ અને અનુભવો રજૂ કર્યા છે—એ
રીતે જીવન અનેક સંસ્મરણોમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન
મહત્વનું છે.

Western Political Philosophers

Ed. By Maurice Cranston

Sul : National Academy

Delhi—6

Rs. 2-00

આ પુસ્તિકામાં પશ્ચિમી રાજનૈતિક તત્ત્વ-જ્ઞાનના
૧૧ તજૂરોનાં હાથે થિયો, એરિસ્ટોટલ, એકવીનાસ, મેકી-
આવેલી, હોબ્સ, લોક, રૂસો, બર્ક, હેગેલ, માર્કસ
અને મિલ—એવા અગિયાર માર્ગસૂચક રથજોના
સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરાવેલાં અમીકૃત રીતે રજૂ
કરવામાં આવ્યો છે. આ વિદ્વાનોએ આપેલો વિકાસ
માનવીય સ્વાતંત્ર્યના દષ્ટિકોણથી આમેપ્યો હોબ્સ
આજના યુગમાં એ વધુ ચિંતનયોગ્ય થયો છે. વિષયમાં
પ્રવેશ કરવા ઈચ્છનાર વિદ્યાર્થી તથા અભ્યાસી—જાને
માર્ગદર્શક નીવડશે.

૭ : પરિવર્તન

આ અર્થશુદ્ધિ આપણે કઈ રીતે લાવીશું ?

જનતાને અર્થશુદ્ધિનો વિચાર અને યોજના પસંદ કરે તો સરકાર દ્વારા એનો અમલ કરાવવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહિ નહે. મતદારો જ સાચા વિધાયકો છે. સંસદ સભ્યો તો ઉપવિધાયકો છે તેથી લોકતંત્ર દ્વારા અર્થશુદ્ધિ લાવવી ખિલકુલ અસંભવ નથી. જલકે, લોકોની માંગ પર સંસદ અર્થશુદ્ધિનો ઠરાવ પસાર કરે અને સરકાર તેનો અમલ કરે તેમાં જ લોકશાસીની સાચી પ્રતિષ્ઠા પાવે છે.

અર્થશુદ્ધિ માટે બધા પક્ષો, વર્ગો સંગત થઈ શકે છે. તે બધાને સરખી રીતે લાચુ પડે છે. અર્થશુદ્ધિને સર્વસંમત કરવાનું આપણું એકમાત્ર સાધન હશે લોકશિક્ષણ. અર્થશુદ્ધિ ન્યાયસંગત, નિર્દોષ, ક્ષિતકારક, આવશ્યક છે. તેને લાવવી એ આપણા હાથની વાત છે વગેરે બધાને ખતાવીશું, સમજાવીશું. આ માટે કાઈના પર ફગાણુ નહિ લાવીએ.

આપક લોકશિક્ષણનું કામ કરવા અર્થશુદ્ધિ મંડળો રચાવવા જોઈએ. દેરદેર બિઝાં યુવેશાં આવાં મંડળો દ્વારા આ ક્રાંતિકારી વિચારોનો સંદેશ ફેલાવશે.

અર્થશુદ્ધિની યોજના ધ્યાનમાં આવ્યા પછી જનતા શાંત બેસી નહિ રહે. તેઓ અંદર અંદર અર્થા વિચારણા કરશે તે આમપંચાયત દ્વારા સર્વસંમતિથી ઠરાવ પસાર કરીને સરકારને મોકલશે તથા અખ્યાતોમાં જાહેર કરશે. શરૂઆતમાં આવા જોણુ મામેળા ઠરાવ હશે. તેમના ઠરાવની અસર નહિ થાય ને તેથી તેઓ નિરાશ બનશે.

(આમસજ્જના ઠરાવો કેન્દ્રસરકાર અને ન માને; પણ તામુકા પંચાયતો તો સહેજે માનશે અને તેને ટેકા આપશે. તામુકાઓના ટેકા પછી જિલ્લા પંચાયતો ટેકા આપશે અને તે પછી ધારાસભાનો વારો આવશે અને છેવટે સંસદને પણ રીકારવું પડશે)

સામાન્ય ચૂંટણીઓ વખતે તેની માત્ર જગશે. અર્થશુદ્ધિનો હિમાયતી ઉમેદવાર ચૂંટણી જીતશે. સપા-ધારી પક્ષજ અર્થશુદ્ધિનો કાર્યક્રમ ઉપજાડી લે તેવું પણ બને.

પણ અર્થશુદ્ધિ-આદિયન માટે દડનાળ, મોરચા, નિર્દેશન, પિકેટિંગ, સત્યાગ્રહ, ઉપવાસ એવા ઉચ કામ-ક્રમો અર્થશુદ્ધિના હિમાયતીઓની કક્ષા બહારના છે. પૂરી જોગ છે એ સિદ્ધ કરવા માટે ઉપવાસ કે સત્યાગ્રહ જેમ દારવારવદ થાએ તેમ અર્થશુદ્ધિનું તથ્ય સિદ્ધ કરવા માટે ખબુ.

હા, લોકમન તૈયાર કરવાનું કામ સરળ નથી.

પ્રથમ તો ગરીબ લોકો જ અજાનવરા આ યોજનાનો વિગ્રહ કરશે. પૂરા રૂપિયાના ચોરાણું પૈસા થાય તે તેમને કડવા લાગશે. તેઓને ધીરજથી સમજાવવું પડશે કે તમારું મકાન-ભાકુ તેથી ધારું વધુ ઓછું થશે. શેર હોદ્દાને લાભાંશના રૂપમાં મળતી આવક અર્થશુદ્ધિ પછી મજૂરોને મળશે અને બધાજ, મજૂરો, માફ પગેરના રૂપમાં આને એમની જે હાસત થઈ છે તે ટળશે. જારતમાં વિદેશી હક્કમત હતી ત્યારે વિદેશી સરકારની નોકરી જ કેટલાક નાગરિકો માટે આંજીવિકાનું સાધન હતી. તેઓને સત્યાગ્રહની ચળવળ કંઈક લાગતી હતી. સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી તેઓને જ ઊંચા પદ અને જારે પગાર મળવા લાગ્યા છે. પણ એમના જ વિકાસ માટે ચલાવવામાં આવેલા સ્વરાજ-આદિસનનો એમના જ દ્વારા વિરોધ થતો હતો. તેવી જ રીતે આજે જ શેરબજારીકિતો છે તેઓ પેલે જ શેરબજાર-નિવારણ આપણા આદિસનનો વિરોધ કરશે.

ને જેઓ ગુમાવે છે ઓછું પણ મેળવે છે વધુ એવા મૂડીપતિઓને તો અર્થશુદ્ધિની વાન બેઠે જ

તો તે પૂર્ણ કે સફળ થય ત્યારે જ મળશે આખી કંપની આપણે અર્થશુદ્ધિ વગેરે કંઈ પણ ન કરીએ, અને કરીએ તો બરાબર તેની પાછળ પડીને પૂરું કરીએ.

૮ : અમારો દાવો

આજની પરિસ્થિતિમાં આપણે અનેક ભવિષ્ય સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લીએ. શોપણ મિટાવવું છે, માલિતેજ દૂર કરવા છે, લાંબી-મુક્તિ ભેઈએ છે, આદિવાસીઓની ઉન્નતિ ભેઈએ છે, આદી-આમોઘોએ અને 'પૂર્ણ' શોખવારી ભેઈએ છે, આમરનામ ભેઈએ છે, આમદાન કરવું છે, વિશ્વશાંતિ સ્થાપના જે વગેરે વગેરે.

આ બધી જ વાતો અર્થશુદ્ધિ દ્વારા સુવત્તા અને સરળ બનશે. તેથી બધા સુધારકોએ પોતાની મંદી શક્તિ પ્રથમ અર્થશુદ્ધિ પર કેન્દ્રિત કરવા ભેઈએ અને સિદ્ધ કર્યા પછી પોતપોતાના ખાસ કાર્યક્રમોમાં પણ સફળતા મળશે વર્તમાન બીમારીનું અગ્રણું નિદાન અચૂક છે.

'મહર્ષિ કાલ' માટે પાતળુ છે કે ન્યારથી મૂડી આધારિત ધાર્મિક/ઉત્પાદન શક્તિ ત્યારથી શોપણનો શરૂઆત થઈ. આપણા નવી ધાર્મિક ઉત્પાદનને કારણે મૂડી એકત્રી થઈ. પૈસા આપાર તો કરતા હતા. હવે તે ઉત્પાદન પણ કરવા લાગ્યા તેથી તેની શોપણશક્તિ બધી પેદા થઈ. એમ નહિ. આપણી સિક્કાઓનું એક પણ શરૂ થઈ છે ત્યારથી જ પૈસા શોપણ બન્યા છે એટલે ઘોંઘા પહેલાં પણ શોપણ હતું. યજ્ઞઘોંઘાથી તેનું પ્રમાણ વધુ; કોઈ-શુષ્કાત્મક ફેરફાર નથી થયો.

અર્થશુદ્ધિ મૂડીશાહી અને ધર્મભેદના હિનાજ છે. બીજા ઉપાયો કામે તેને વિશેષ મંદી અમારી દવાથી મૂડીશાહીના નોગ મદશે પણ સમાજના ધીમળ શેરોએ રહેવાના. તેમનો હિસાબ કોઈ વિચારે તેમાં વિશેષ નથી. સાવનિર્મળ, શાશ્વતીકરણ, ફેરફારના બચાવ વગેરે ઉપાયો તમે વિચારશો. અર્થશુદ્ધિ દ્વારા તેમાં કોઈ પ્રકારની અડચણ પેદા થવાની નથી; પણ આખા દાવો છે કે અર્થશુદ્ધિ પછી બીજા ઉપાયો અગત્યસર બનશે ના છેવટે સરળ તો બનશે જ.

૯ : પુરસ્કર્તા

'પ્રો. આલ્ફ્રિડ કિસરે એમના કથ 'stable money' મોંઘાનું છે. 'મંથ્ર' યુગેપમાં ઈ. સ.

૧૧૫૦ અને ૧૩૫૦ વચ્ચે ચલણનો એક સ્થિત પ્રયોગ ચાલતો હતો. તે સિક્કાનું નામ, 'હર્તુ' 'ચાદીનો બ્રેકિટ' સિક્કાઓનું સમય સમય પર પુનર્મુદ્રણ થવા કરતું. રાજ સ્થિતિ વર્તમાનમાં જે પણ ચાર જૂના સિક્કા/પાણ મંગાવતા અને તેને બદલે નવા સિક્કા આપતા. દરેક વખતે કર વધે ૨૫% કાંપી લેતા. પરિણામે લોકોને સિક્કા વાપરી માખવાની ઉતાવળ રહેતી. તેમાંથી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને કલાઓનો વિકાસ થતો હતો.

અમારો સંદેશમાં આપણે ત્યાં બંગાળમાં દર વર્ષે નવા રૂપિયા છપાતા હતા. જૂના રૂપિયાને 'સોનાઉન' કહેતા. નવા રૂપિયા પૂરી કિંમતથી ચાલતા જ્યારે જૂના રૂપિયા વર ઘટાડાવાની પડતી હતી. આ બધું કેવી પરિસ્થિતિમાં શક્ય બનેલું તેની માહિતી નથી.

આધુનિક યુગમાં અર્થશુદ્ધિના સમય પુરસ્કર્તા સિદ્ધિઓ એવેલ હતા. તેઓ મહાન વિચારક અર્થશાસ્ત્રી અને સારા ખેડૂત હતા. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં પહેલી વાર 'સ્ટેબલ રિક્ષ' નામની વિનાશી અવજની કાપતા આપી. ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં બ્રિટિશમાં એક નાના ગામમાં અર્થશુદ્ધિની એમની વ્યવસ્થાનો સફળ પ્રયોગ થયો હતો. ત્યાં મંદી અને બેકારી હતી. ત્યાંનો એક માત્ર ઉદ્યોગ - કાલસાની ખાણ-બંધ હતો મજૂરો, ખાણના માલિકો, વેપારીઓ અનેકા સૌ હેસાબ પરેશાન હતા આ બધાએ મળીને પોતાનું આધુનિક વિનાશી અવજની છપાવી ચાલુ રહ્યું. ખાણો શરૂ થઈ મજૂરોને વેતનમાં સ્ટેબલાઈઝેશન નોટા આપવામાં આવતી. બંધનો દર વધુ હતો; દર અંકગણિતે રૂપિયા ટીક બે પૈસા! પરિણામે મજૂરોના પૈસા તરત દુકાનદાર પાસે ચાલુ જતા; દુકાનદારના પૈસા બેન્કમાં, ખેડૂતો પાસે વા ખાણ-માલિકો પાસે આ રીતે એવેલની 'સ્ટેબલ રિક્ષ' દ્વારા બંધા વેપારને સ્થિર મજૂરો મળ્યો જે આમનો વિકાસ થયો.

શ્રી મુલાવચંદ્ર બોઝ અને શ્રી કિશોરનાથ મસ-વાળાએ એવેલની યોજનાનું સમર્થન કર્યું છે યુગેપ અમેરિકામાં એવેલનો અનુભવો વર્ષ વધી રહ્યો છે અમેરિકાના અગ્રણી માધ્યમીક વિચારક શ્રી 'રિચર્ડ' બી ગ્રેને એમના 'The Big Idol' પુસ્તકમાં

અર્થશુદ્ધિનું સ્તરપાન કરેલું છે. અને મલલુ-સુધારકના મેટાલિ-ઝી 'સિલ્વીઝા એસેસના મસૂર પ્રેચ The Natural 'Economic Order નું' તો અનેક ભાષાઓમાં બાંધાંતર પણ થયું છે.

૧૦ : પ્રશ્નોત્તર

અર્થશુદ્ધિની આ ચોજના એટલી અગિયન અને કાલિકારી છે કે તે સર્વભૂમિ દેશો હોવાનું ધર્મ અથવા ને તેમના મનમાં અનેક શંકાકુચકાઓ જન્મે છે. અહીં એવી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

શંકા ૧ : પૈસાદારને આપની મુદ્રાક્ષમની ચોજનાથી બચવું સાવ સંરળ છે. તેઓ સોનું જ ખરીદશે.

સમાધાન : સોનું ખરીદશે તેનો અર્થ કોઈક તો સોનું વેચીને નોટો લઈ લેશે. એક વેચશે તો જ બીજો ખરીદી શકશે. બધા લોકો સોનું ખરીદશે અને વર્ગોત્તે કોઈની પાસે નોટો બચશે જ નહિ એવું તો થવાનું નથી. સોનાનું અને નોટોનું માત્ર વ્યત્યાસ જ થશે. પણ એમ થવાનો સંભવ ખરો કે સોનામાં પૈસા રોકવાની શક્તિ વધશે પણ પૌતાની રકમ મુદ્રાક્ષમથી અચાલવા મોઘું સોનું ખરીદવા સિવાય બીજા ઉપાયો છે. બીજાઓને પૈસા ઉધાર આપવા, ફોર આસેસ, મકાન વાંધીને ભાડે આપવું, સરકાર પાસે રાખવા વગેરે.

શંકા ૨ : પૈસા વિનાથી બનશે અને વ્યાજ મટશે. તો પછી પૈસા કમાવાની અને અચાલવાની પ્રેરણા મળશે. લોકો પૈસાના ચાલુ શ્રમ માટે જ કમાશે, પણ નહિ.

સમાધાન : સાચીવાન આથી બચી જશે. વ્યાજ મજબૂત, બાકું, લાભાંસ જેવી બેડી અને સુરક્ષિત આવકને કારણે જ આગમ વધે છે. કેમકે તેથી ઉલ્લેખ વગર પણ મુખ્યેયની રહી શકાય છે. અર્થશુદ્ધિથી બેડી આવક મટશે; નફાવાળાઓની આવક ઘટશે; કામદારોની આવક વધશે. વ્યાજના નિરુદ્ધથી મૂડીપતિઓ માટે ઉલ્લેખ વિના છપવું અસંભવ બનશે. તેથી તેઓ પણ કામગીરી લાગશે. વળી વ્યાજ, લાકા જેવી સુરક્ષિત આવકવાળાઓને જ અચળ જરૂરી નથી હોતી. એ દૂર ધયાથી અચળ કરવી અનિવાર્ય ધર્મ પડશે. ને

અચળ પૌતાની મેળે વૃદ્ધતી તેને બદલે 'ઘટવાની સંભાવના' પેદા થવાથી અચળ વધારે પ્રમાણમાં કરવી જરૂરી બનશે.

વ્યાજની આશાએ લોકો વધારે કામ ને વધારે અચળ કરે છે એ સાચું છે. પણ આ વધારે કાર્મ અને કાર્યો અચળ ત્યાં સુધી આલશે જ્યાં સુધી અચળ એટલી જમા યામ કે તેનાથી અનંતકાળ સુધી વ્યાજની આવક ચાલુ ખર્ચ, એટલી જણી રહે. પછી કામની ને અચળની પ્રેરણા મિલકુલ મડી જતી હોય છે.

શંકા ૩ : આજે મકાન, જમીન, મોટર, કારખાના, જાનવર, શેકડાનાણું વગેરે સંચિત ધનસંપત્તિ કે મિલકત જેમની પાસે છે તે અર્થશુદ્ધિ ચાલુ થયા પછી પણ જ્યાંની ત્યાં રહેશે. પંચિયમે વર્તમાન વિષમતા રહેશેજ.

સમાધાન : જરૂર અમે જૂના અવલોકનોની પરીક્ષા કરવા નથી ઇચ્છતા. એ અવલોકનોની પદ્ધતિ ગરિય અને માલસર એકેને માન્ય હતી. એમાં એક લાભો, બીજો છલ્લો : તેમાં છલ્લનારની કુષ્ટતા નહોતી, કારનારની સજ્જનના નહોતી તેથી જૂના અવલોકનો પર પડેલા માડો, તે જ રીક છે.

અમારી ચોજના પ્રમાણે બધું સંચિત ધન અર્થાત્ દરેક પ્રકારની મિલકત કે મૂડી એક જા બીજી વ્યક્તિના નામ પર રહેવા છતાં, તેમાંથી સામાજિક મિલકત જન્મશે. શ્રમથી તે મિલકત ઉપજ આપશે. ને તે ઉપજ શ્રમિકને મળશે, મૂડીવાળાને નહિ; બધી સંચિત સંપત્તિના આ સામાજિકીકરણમાં એટલી ખામી રહેશે ખરી કે તેને કયા ઉલ્લેખમાં રોકવી તે મૂળ માલિકની અરજીનો સંગ્રહ રહેશે. માલિક બ્યારે ઇચ્છે ત્યારે તેને પાછી ખેંચી ખર્ચી શકશે. પણ બે પાછી ખેંચેલી મૂડી પૌતાની પાસે જ નાખી મૂકશે તો તે સડવા લાગશે. એ સડે કે ખર્ચાય, અમારી ચોજનાથી વિષમતા નામની જ રહેશે, કામની નહીં. વળી એ નામની વિષમતા પણ ઘટતી જશે. વિષમતાનું જોર શોષણ તો તરત મડી જશે.

અલગત, તેથી મુખ્યમિલક વિષમતા રહેશે પણ ખરી. અમારો આમલ આર્થિક સમાન માટે નહિ, આર્થિક શુદ્ધિતા અર્થાત્ સમાન અવસર માટે છે. સમાન અવસર અળા છતાં જ અથા લોકો તેના સ્વભાવે સ્થાન નહિ

ભાગ્યે, પરિણામે આર્થિક વિષમતા રહી તો તેથી કંઈ આપતિ નથી. વધારે ઉદ્યોગ અને મોટા ખર્ચ કરનાર વધારે ધનવાન રહે તે આગમુ, ઉગ્રહ ગરીબ રહે, એ પ્રગતિની દૃષ્ટિએ વાંછનીય જ છે.

શીકા ૪ : વૈજ્ઞાનિક શોધોને કારણે હવે આખી દુનિયા એક બની ગઈ છે. બધા દેશોના એકબીજા સાથે વ્યાપાર અને લેણદેણના બંધાર ઉત્તરોત્તર મિક્ષી રહ્યા છે. આ પરિસ્થિતિમાં શું એકબીજા સાર અર્થશુદ્ધિ કરી શકશે ? તેથી વ્યવસ્થિત બંધારોમાં તેની સાખને અસર નહિ પડે ?

સમાધાન : જગત એક બની રહ્યું છે છતાંયે જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી સરકારો આવે છે તે દરેક સરકારની ચક્ષુ અલગ અલગ છે. દેશદેશ વચ્ચેના બંધાર કાબજના ચક્ષુને બદલે વસ્તુઓ યા સુવર્ણ દારા જ ચાલે છે. નોટાનું ચલણ રાષ્ટ્રના આંતરિક બંધાર માટે જ છે. આપણી થોડી વાસી નોટો રદ થઈ અને તેને બદલે નવી નોટો છાપી તો તેથી આપણી વિદેશી સાખ પર સારી નરની કોઈ પ્રકારની અસર પડવા સંભવ નથી રાષ્ટ્રની સંપત્તિ અને સાખ નોટો પર નહિ પડે પણ જીવનાવરક ઓળેના ઉત્પાદન, લક્ષ્ય અને વિદેશોની સાથે વિનિમય કરતાં વધેલી લેણદેણની મુદ્દા પર આધાર રાખે છે. અર્થશુદ્ધિના પરિણામે વાર્તાવિક ઉત્પાદન વધશે જ પરિણામે જારતની વ્યવસ્થિત સાખમાં ઉમેરો થશે.

શીકા ૫ : આપની અર્થશુદ્ધિની યોજના અર્થ-શાસ્ત્રીઓ અને રાજનીતિજ્ઞોને મંજૂર છે ? અમારા જેવા સામાન્ય માણસ આવા ભારે સવાલોના ફેંસલો કેવી રીતે કરી શકશે ? આપે વિશેષજ્ઞોની સંમતિ પ્રાપ્ત કરી નેહીએ. જાણી આમજનતા તેમના નિષ્ણર્થ મંજૂર કરશે જ.

સમાધાન : અર્થશુદ્ધિનો સ્વાલ ખાસ વિશેષજ્ઞોનો નથી. તે તો સામાન્ય વ્યાવહારિક જ્ઞાનો છે તે અર્થશાસ્ત્રનો નહિ જીવનકલાનો સ્વાલ છે ; અને આપણે જીવન જીવનારાઓએ જીવનશાસ્ત્ર નહિ તો જોજામાં ઓછું જીવનકલા તો શીખવી જ નેહીએ તેથી આપણે આત્મવિશ્વાસ રાખીએ કે આપણે આ વિષયના વિચાર અને ફેંસલો કરી શકીએ છીએ

પડોશી-ધર્મની રક્ષા કરવા માટે અર્થશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે એવો આમજનતાનો નિષ્ણર્થ ચલા બાદ તેના અમલમાં કંઈ મુશ્કેલીઓ પેદા થકાની સંકા હોય તો તેનો વિચાર અને ઉપાય કરવાનું કામ વિશેષજ્ઞોનું રહેશે.

અર્થશુદ્ધિથી વધારે સાગે સરળ બીજો ઉપાય ઉપલબ્ધ હોય તો તે પણ વિશેષજ્ઞો બતાવી શકશે. પણ આખરી નિષ્ણર્થ તો આમજનતાનો જ હશે.

વિશેષજ્ઞોનું સમર્થન પ્રાપ્ત કરવામાં એક મુશ્કેલી પણ પડે છે તેઓ પરંપરાગત અર્થશાસ્ત્રમાં પવલેક્ષા હોય છે અર્થશુદ્ધિની યોજના એક ભાગે ક્રાંતિકારી યોજના છે. ક્રાંતિ માટે જૂની પરંપરાના આચાર્યોનું સમર્થન મળતું હશેમાં મુશ્કેલ હોય છે મધીજીએ અરપૂરતા-નિવારણનું આદેશન ઉપાક્રમ ત્યારે તેઓ પડિતોની સમતિ માટે રોકાયા ન હતા. ખાદી આદેશન વખતે પણ અર્થશાસ્ત્રીઓના સમર્થન માટે નહોતો રોકાયા, લોકો ક્રાંતના અને ખાદી પહેરવા લાગ્યા ને ધીરે ધીરે ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર રચાયું. અરપૂરતાનિવારણ માટે પણ સુધારાખાદી શાસ્ત્રી-પડિતોનું સમર્થન પ્રાજળથી મળ્યું.

વિશેષજ્ઞોના સમર્થન વિના એકલે આદમી પણ ખાદી પહેરી શકતો હતો પણ અર્થશુદ્ધિનો અમલ સર્વસમતિ વિના મુશ્કેલ છે. તેથી અને વિશેષજ્ઞોનું પણ સમર્થન ધ્વનિએ છીએ, પણ તે માટે રોકાઈ જવાની આવરકતા નથી. એના સમયે એ પણ મળી રહેશે.

આપનાને જે મુજબ હોતુ હતો એ તો થોડાજ વરસોમાં ક્યાંય લુપ્ત થઈ ગયો; અને એ વિવા સંસ્થા સંકુચિત કોમી વેર-વિદ્યુત્ ક્રેન્ડ જનતા માંડી. જોતે દિવસે એનું આખું સંચાલન સંકુચિત કોમી-સાંપ્રદાયિક આલેવાનોના હાથમાં જઈ પડ્યું; અને પાકિસ્તાનનું અલગ રાજ્ય થવા પછી તે વધુ રાષ્ટ્રવિરોધી અડોળતા લાગી. ૧૯૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓમાં થોડા ભાગની ખેડકા મુસ્લિમો માટે અનામત રહે; બિન-મુસ્લિમો તરફનું વર્તન 'ભિતરતા દરબખાના વિદ્યાર્થી' તરીકે હોય; બિનકદર અને રાષ્ટ્રીય રૂઢિના મુસ્લિમ અધ્યાપકો તથા યુનિના. સંચાલકો ઉપર વેર જતિ રાખવામાં આવે; નીવડેલા રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વાર્ધસ્વાન્સેક્ષર જનામ અહીં યાવર જંગ ઉપર ખૂબી દુઃખે યાજ, અને એમાં પ્રાધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સેનેટના સભ્યો મુખ્યોના તથા બહારની કદર મુસ્લિમ અંજુમનોના હાથ હોય—આ બધું જોઈને યોગવાનું નથી.

તો ૧૯૫૦, ૧૯૫૮માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંના આંતરિક ભણતર ખુલ્લો થયો હતો તે જોઈએ એકા-વનારો ન હતો—ચુટખાંધી, સત્તા અને પદ માટે કાવાદાયા, સર્ગાવાદ, લાંચશરવત, વિવિધ પ્રકારના ગંભીર યુગ્મજો, તથા યુનિવર્સિટીના કેમ્પસમાં અરાજકતાનું સામાન્ય ધણો લાભો સમય પ્રવર્ત્યું હતું...અંતે, મુદાલીઅર તપાસ સમિતિ નીમાઈ હતી. એણે ભારતના એક મહાન સપૂત મહત્તોહન માલવિયાજીની એક શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ કેવી નીચી કક્ષાએ પહોંચી ગઈ છે એનું આધાતજનક ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું; બદ્દ કારવાઈઓ, હડતાલો અને તોફાનોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકો કેટલી દરે હાથા ખત્તા હતા વગેરે હકીકતો જાહેર કરીને તેણે રાષ્ટ્રની નીતિક દુર્ગતિ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. રાષ્ટ્રમુખ્ય તરફથી 'બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી એક્ટ' (૧૯૧૫) સુધારણા સારુ ઓર્ડિનન્સ રજૂ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધું એક જ વાત સૂચવે છે: ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રે, યુનિવર્સિટીઓ જેની સરચાએને એક બાબુ, માર્જિન-કોમી પકડમાંથી છાંડાવતી રહી; ખીજી બાબુ, રાજ્યદારી યા ઈતર ચુટખાંધીની જવાબદારી રહી. તેમાંય આ બેઉ સંસ્થાઓ તો સીધી કેન્દ્રકસ્ટક સંચાલિત હોઈને કદા વિલંબ વિના બનારસ હિંદુ યુનિ-

વર્સિટી અને અહીંયની મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીનાં નાગેની સંપ્રદાયિકના સર્વપ્રથમ રદ કરીને, તેમનો પરીવર એક કોમ-સંપ્રદાયના નાગરિકોના હાથમાંથી કાઢી લઈને, કોઈ એક કોમ-સંપ્રદાયના પ્રાધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓને મળતું વિશિષ્ટ રચાત અતમ કરીને. તેમને સાવંત્રિક ભારતીય રિપવિદ્યાલયો તરીકે, ખીજી ઉચ્ચ-શિક્ષણની સંસ્થાઓની હરોળમાં, આંધી દેવી જોઈએ.

આનો અર્થ એવો નથી કે ભારતીય સંસ્કારિતાની વિનિધિ સરકાર-સામાજીનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવાની તોફાનીવાઈ જલ્દ એવું કર્યું કરવું જોઈએ; પરંતુ અસંગતાવાદી, ભાગલાવાદી દૃષ્ટિએ કોઈ સંસ્કાર-સામાનું શિક્ષણ ન જ અપાય એ સિદ્ધાન્તો, કેન્દ્રમાં રાખીને અધ્યયન-અધ્યાપનની વિશેષતાઓ સચવાય તે જોવું જોઈએ.

આ દ્રષ્ટિએ, શિક્ષણ પ્રધાન શ્રી યાગસાએ પ્રજા વિરોધ અને દગલોની સામે યજ્ઞને અહીંય યુનિવર્સિટી અંગે લીધેનું-કડક અને દઢ વલણ, તથા, રાષ્ટ્રમુખ્યે: તેના બંધારણમાં ધરમુજથી ફેરફાર કરવા માટે જાહેર, કહેણો ઓર્ડિનન્સ આપકામ પગમાં હતાં. એ પગદાંને અનુરૂપ ફેરફાર કરવાના દિવસો પાસે આવી રહ્યા છે, ત્યારે, બનારસ યુનિ. અંગેની વિચારણા પ્રિયકૃત્ત થોમ સમૂહની ગણતરી જોઈતી હતી. ભારતમાં બિન-સંપ્રદાયિકતોના પુરસ્કાર કરવામાં કેમિસ તેના આરંભ કાળથી અમળી રહી છે; અને ભારતની હિંદુ પ્રભો વિકાસ એટલી હદે થયો છે કે આવા મુદ્દામાં તે પહેલ કરે એ અપેક્ષિત છે.

આ જોતાં, પોતાની બિનસાંપ્રદાયિકતાની નિષ્કાંને વધારાર રહી કેમિસ સરકાર બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના નામમાંથી હિંદુ સંદર્ભ કરીને વ્યાપકમુદ્દાર ના શીર્ષકે કરે એ સુચવે હોવા ઉપરાંત, લઘુમાત્ર

* ૧. પ્રાથમિક-સ્થાપિત આ સંસ્થાનું મૂળ નામ કાશી વિશ્વવિદ્યાલય હતું. પાછળથી શ્રીમતી એની ખેડલના આગ્રહને લઈને એ નામ અંગ્રેજીમાં 'બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી' રાખવામાં આવ્યું હતું. આમ છતાં, દંડ આગ્રહ યુનિ.ના પ્રતીક (સીલ) માં-અંગ્રેજી ઉપર દેવનાગરી લિપિમાં 'કાશી વિશ્વવિદ્યાલય' રાખે જ જોવા મળે છે. આ જોતાં આ નામ તેના સંસ્થાપકના નામ સાથે જોડાયેલ અને દબે પછી તે 'શ્રી મહત્તોહન માલવિયા વિશ્વવિદ્યાલય' તરીકે જાણખ્યાત તો તે સમુચિત જ અમુચ.

પ્રગતને માટે એ યોગ્ય દોષદુષ્ટી અને નૈતિક દમણુ
રૂપ પણ બનતું. પરંતુ બરાબર એજ વખતે યોદ્ધા-
સભામાં ચર્ચાની આવડ્યો, તોછડી અને અઠડતી
રીતે એકાએક ખરડો મુતવી રાખીને કોંગ્રેસ સરકાર
'એન્ટી-કામ્પેકસ' થઈ પહોંચી ગઈ છે.

જોને મુહોની સંયુક્ત સિનેક્ટ કમિટીએ નવા
નામકરણ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે છતાં સરકારે
ધોતે ધર્મને તે ખરડો રાબતસભામાં રજૂ કર્યો (જ
સાંચનાના દમણુને વરા ધર્મને), અને પસાર પણ
થયો ત્યાં સુધી આવવા દીધા પછી તોફાનોની નાનીશી
ગંધ આવતી (કે પછી હિંદુસાહીના દમણુને વરા થવાની
નિર્બળતાને કારણે કોંગ્રેસી નેતાઓ અને માસ્તીય સુદા
દીના પછી ગયા ! અને એ કસવ ઉપર કોંગ્રેસે પોતાના
સભ્યોને 'બીપ' ન આપવાનો નિર્ણય લીધો હતો તે
ફેરવીને ખરડો મુતવી રાખવાની દરખાસ્તના સમર્થનમાં
મત આપવાનો 'બીપ' લાગુ કર્યો—અતે ખરડો મુતવી
રાખવામાં આવ્યો ! (મુતવીનો કસવ રજૂ કરનાર
પ્રમત્સભાજવાદી એને કે પ્રતિષ્ઠા નેતાં થી કામઠ
હતા—એવ નોંધવા જેવું છે) આ આખું નાટક
સ્વરતની નિનસાપ્રદાયિકતા અને લોકસાહી જોનેની પ્રતિ-
ષ્ઠાને લાગનકંપ નહિ તોય આઘાતજનક તો છે જ

— ભોગીલાલ બાંધી

કારિમર : પાયાના સંદર્ભો

—શોગીલાલ ગાંધી

૧ : પાકિસ્તાનનો-મનોરથ

“ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેનો ઝગડો અમુક સરહદનો હોત, અથવા તો, કારિમરમાંના ‘કોઈ પ્રદેશના લેવા-દેવાનો સવાલ હોત, તો આજે એ જોડેથી શું થવાયો છે અને ભગભગ અશક્ય-ફિઝિકલ રૂપ ધારણ કરી બેઠો છે. એવું બન્યું ન હોત.

સૌથી પ્રથમ વાત તો એ છે, કે ચીનની જેમ પાકિસ્તાનનો મનોરથ તેના જન્મના કાળથીજ ભારતના ભોજે એશિયામાં મહાન રાષ્ટ્ર બનાવાનો રહ્યો છે. બ્રીજી સાહેબે ભારત અને પાક. વચ્ચેની Parity ની મહેત્વના વારંવાર પ્રગટ કરી હતી. આ ‘પેરિટી’ એટલે સરખી વસ્તી અને સરખી શક્તિ ય!

આવી ‘પેરિટી,’ અને તેજ ભારતના ભોજે, સાધવા માટે પાકે. જોઈએ હવાતિમાં નથી માર્યા. ૧૯૪૭માં આફમણ કર્યા પછી એની દાદ વધુ સળકી, અધૂરી નેમ પૂરી કરવા ‘સરમુખત્યાર’ પાકે. ‘લોકશાહી’ અમેરિકા સાથે લશ્કરી જોડાણ કરી લીધું, બાદ, અમેરિકા દ્વારા એ નેમ વહેલી ફળવાની આશા ન દેખાતાં, ‘ધાર્મિક’ પાકિસ્તાને ‘હાજાહા નાસ્તિક’ (ધર્મવિરોધી) ચીન સાથે દોસ્તી કરી લીધી! અને અમેરિકા પાસેથી લશ્કર મળેલાં શસ્ત્રોના જોરે કચ્છનો દાણો ફળાવી બેયો. એ રસ્તે હિતસાહિ ધર્ષ, ચીન તરફથી તાલિમ અને ટેકા મળતાં, ‘બીએ મોરચો’ ચીન, બોહાશે એવી મળ્યોએ કારિમરમાં આંધળિયું કંચું.

એમ કહી ચકાપ કે આ બધાં વરસો દરમ્યાન પાકિસ્તાનના મૂળજૂત મનોરથો-વિષે ભારત અમળ્યું

રહ્યું, અને એના મનનું સમાધાન કરવા હિતુક પણ રહ્યું. જો કે ૧૯૪૭ના પ્રથમ આફમણ પછી પાક.ની દાનન કારિમર છોડવી લેવાની એ વાત ૨૫૭૮ બની હતી અને પાકિસ્તાનના આફમણ સામે રાષ્ટ્રસંધમાં (તે પૂરતી જ) દાદ માગવા જતાં પશ્ચિમી મહા સભા-જોએ એની પીઠ ચાખડીને એનેજ અનુકૂળ કારવાઈએ કર્યે રાખી હતી. બીજી બાજુ, રાષ્ટ્રસંધના બંને દરારો (૧૯૪૮ ઓગસ્ટ ૧૩; ૧૯૪૯ જાન્યુ. ૨૫) પછીય પાકે. હાજાહા મુઢવિરામનો લંગ ચાલુ રાખ્યો હતો; અને ‘આઝાદ કારિમર’માં પોતાનો પગદંડો જમાવી, તેને શસ્ત્રો વડે સળગ બનાવીને, તથા કેમો ઉંડીરણીએ ચાલુ રાખીને, કારિમરની સરહદો સળગતી રાખવા ચાપ તેટલા બધા પ્રયાસો કર્યા હતા.

આ બધા પછી ભારતને કારિમર સમરપાનો ઉકેલ મુશ્કેલ તો વરતાયો જ હતો. પરંતુ હજુ તેણે સમાધાનની આશા છોડી ન હતી. વર્ષે, જો પાકિસ્તાન મુઢવિરામનું પાલન કરે, આઝાદ કારિમર દ્વારા હુદ્દાખોરી અને ઉંડીરણી બંધ કરી દે અને કારિમરમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા રથપાવા દે તો કારિમરની પ્રગતો ‘લોકમન’ લખને કારિમરના ભાવિ વિષે આખરી નિર્ણય કરવાનું પોતાનું આગતું વચન પાળવા ભારતે ફરી ફરી ખાત્રી આપ્યા કરી હતી.

નેવિશા જેવી હકીકત એ છે કે, આરંભમાં બ્રીજી સાહેબે રાષ્ટ્રસંધ દ્વારા પ્લેનિસાઈટ લેવાના પ્રયત્નોના ઉત્કાર કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ૧૯૫૩ માં પાકિસ્તાનના તે વખતના વડા પ્રધાન મહમદઅલી અને પં. નહેરુ વચ્ચે દિલ્લીમાં કેટલીક મહત્વની સંમતિ

(પ્રેમિસાઈટની વીગતો અને પ્રેમિસાઈટ દરમિયાન કારિમર સરકારના 'રોયલ એજી') સંધર્ષ હતી પરંતુ મહમદઅલીના પાકિસ્તાન પાછા પહોંચ્યા જ એ ફેક બની હતી.

પવગાયેલી રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ

આ દિગ્ગેષાગ્ર પરિસ્થિતિએ એકાએક પંચે લીધા એક બાજુ પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમની સહિયારી ગુપ્ત તથા સુન્દી મારવાહઓએ ગંભીર રૂપે પડ્યું બીજી બાજુ, કારિમરનું ભારત સાથેનું જોડાણ કરનારા નેતા શૈખ અબ્દુલ્લા સુદ્ધા આ કાનવરાખોરીમાં હોનાતું જણાવું (૧૯૫૩), ત્રીજી બાજુ, પાકિસ્તાન પશ્ચિમ સાથે લશ્કરી જોડાણો (સીઆસ, સેન્ટોના સભ્ય મનોન) હરી લીધા (૧૯૫૪), આમ, પરિસ્થિતિમાં ધ્રુવમૂળથી પંચે આવી ગયા પાકિસ્તાન 'એનકેન પ્રમગ' કારિમર ધીનવી લેના મથી રહ્યું છે, અને શૈખ અબ્દુલ્લાથી ખાડી પશ્ચિમી મહાસત્તાઓ એમાં સહિવાયેલી છે એવી રૂપ દતા થતા પ નહેરુએ દુનિયા જોગી બને મહા ભત્તાઓ 'નેગી ચેતવણીઓ ફગી ફરી ઉઘારી. અને અંતે, ૧૯૫૬ ના અરસામાં પ નહેરુએ 'પ્રેમિસાઈટ' ની વાત અરસાને બંને બંધોગ્ય ગણાવી ઈ કારી મઠી

૧૯૪૭ થી ૧૯૫૬ ના એક દાયમ દરમિયાન જ પાકિસ્તાન સાથેના સંધર્ષનું રૂપ બદલાઈ ગયું હતું તેના સંધર્ષ પંચાઈ ગયા હતા. તેમાં વળી (૧) ૧૯૫૬માં જ પાકિસ્તાનનું મિનલોકશાહી અધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું, (૨) ૧૯૫૮ માં અંધૂનની મિનિસ્ટ્રી સરકાર ત્યારશાહી સત્તાના સિંહાસને ચઢી બેઠી, (૩) ૧૯૬૦માં ચીને ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું, (૪) ૧૯૬૩માં પાકિસ્તાને ચીન સાથે દોસ્તી કરી પાકિસ્તાને ભારતનો હુઆ-મિનગિન વિસ્તારનો ૨૦૦૦ ચો મા જેટલો પ્રદેશ ચીનને હવાને ધરી દીધો

પરિસ્થિતિ જટિલ અને નાજુક બની ગઈ હતી કારિમર ની સરહદો ઉપર રશિયા ચીન અને મિત્ર-અમેરિકાની નજર કંડેલી જ હતી (અમેરિકાએ ચિનમિત્રમાં પોતાનું ફોજ મથક નાખેલું હતું)

આવી ગુંચવાયેલી અને ગંભીર પાશ્વર્જીયમાં 'પાકિસ્તાને ગયા એમિનમાં ૬૨૦ ઉપર આક્રમણ કર્યું,

અને ત્યાર બાદ, એક બાજુ, એના સમાધાનને દેખાવ ચાતુ રાખી કારિમર પર નવું આક્રમણ કર્યું... ભારતની પૂરેપૂરી આખ આ પંચીજ ગિરડી એ વાત હવે પાકી સમજાઈ ગઈ કે—

ભારત-પાક વચ્ચેનો સંવાન કોઈ એક

અમીના પ્રદેશ પૂરતો મર્યાદિત રહેવા પ્રયત્નો નથી એશિયાઈ નહિ, આતરરાષ્ટ્રીય સત્તાની હુસાતુસીમાં કારિમર એક સાધન બની ગયું છે. ભારતના પોતાના અખડિતતા અને 'સાધ્વલોમત્ય ઉપરનું' એક એક તત્વનું છત્વ જોખમ બની ગયું છે એશિયાઈ અને આતરરાષ્ટ્રીય સમતુવાનુ એ એક મર્મસ્થાન બની ગયું છે.

હવે, કારિમરનો ઉકેલ પુરાણી પદ્ધતિએ વિચારવાનું અશક્ય છે. હવે કારિમરનો ઉકેલ ફરી નાખવાની અધિરાજ અરસાને છે.

જ્યારે પાકિસ્તાન એશિયાઈ સમતુવાની સ્થાપનામાં નિશ્ચિત લોકશાહી જળ તરીકે કામગીરી બનાવવાની ખાતરી ન આપે, એટલે કે સર્વપ્રથમ, એશિયામાં જેના વિસ્તારવાદી આક્રમક રાજકારણને પરિણામે આખી સમતુવા ઉચ્ચપાતલ ધઈ ગઈ છે તે ઘટીની સામ્યવાદ સામેના લોકશાહી મોરચે, રૂપ પડે અને હઠ રીતે, બેસુ રહી ન રહી જાય, તથા પશ્ચિમી એશિયાઈ આના કેવળ પાછા તરીકે રમવાને બદલે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે એશિયામાં સ્વસ્થ લોકશાહીના વિકાસમાં, ભારત જવાન વગેરે રાષ્ટ્રોના સાથ સમાયમાં, કૃતનિશ્ચય ગંભીર ખાતરી ન કરાવે ત્યાં લગી, જોની સાથેનું કારિમર અંગેનું ડાઈ રહ્યું હમાધાન સાર્થક નીચકવાનું નથી

◆ જે રાષ્ટ્રી આંતરરાષ્ટ્રીય સહર્મમાં ભારતે કારિમરમાં લોકમતનું વચન આપ્યું હતું એ આખી ભૂમિકા જ હવે ખતમ થઈ ગઈ છે હવે તે, એવો 'નોમન' પ્રબળી સાચી ધ્વજો પ્રમગ કરવાને બદલે આંતરિક આગ-વિગ્રહ પેમનાનું અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધાતકી રાજકારમતનું એક સાધન માર્ગે — એજ રૂપ બની ગયું છે પંડિત નહેરુએ આ જોષ લીધા પંચીજ પોતાનું વચનું ફેરવ્યું હતું

૨ : કારિમર : વિલક્ષણ પ્રણાલિકા

કારિમર સમસ્યાનો એક 'વધુ' સંદર્ભ હજી રજૂ થયો જરૂરી છે.

પાકિસ્તાનના મનોરથોનો આખો પાયો જ ખોટો છે. ભારતમાં કાયદે આજમ ઝીણીની સરદારી નીચે, ઐતહાસિક પડખામાં બેસીને, હિંદુ અને મુસ્લિમ બે જિલ રાષ્ટ્રોનું આંદોલન મુસ્લિમશ્રીએ જગાડ્યું હતું; અને ભારતના મુસ્લિમોનો મોટો હિસ્સો એમાં ધસકાયો હતો. અંતે, દિશાપૂર્ણ સિધ્ધાન્ત પર પાકિસ્તાનની સ્થાપના શક્ય બની એ કંઈ જેવી તેવી ધટના ન હતી.

આ પછી પાકિસ્તાનની હિંમતનું પૂંછું જ રું ? મૂળ હિંદમાં જે જે પ્રદેશમાં મુસ્લિમ બહુમતી હોય ત્યાં ત્યાં પાકિસ્તાન એ ગણાવ્યું બાકી રહેવું બેલું પૂરું વંચાઈ રહેતો જ જપ્ત થતો જાય છે. કારિમર (ખાલુ)ના બહુમતી મુસ્લિમ પ્રદેશ ઉપર તે પોતાનો જનસંસ્થા અધિકાર લેખે છે.

પરંતુ, કારિમરનો ઇતિહાસ નિરાશ છે. એના એ વિલક્ષણ ઇતિહાસને જ એને અંધસંપ્રદાયવાદના ખતરામાંથી આજ પૂર્વે બચાવી લીધું છે. લીંગનું ડોમી આંદોલન ત્યાં પોતાની પકડ મેળવી શક્યું ન હતું; અને જલ્દી સંપ્રદાયવાદીઓનો અહીં ત્યાં જગમગ શરૂ થયો નહિ એ એની વિશેષતા છે.

ભારતીય અન્ય પ્રદેશોના મુસ્લિમોની તુલનામાં કારિમરી મુસ્લિમ પ્રજાનો ઉછેર અને વિકાસ સર્વથા જિલ રીતે થયો છે—એ મૂળભૂત મહત્વની વાસ્તવતા હજી પૂરતા પ્રમાણમાં બહાર આવી નથી.

કારિમરમાં બૌદ્ધ ધર્મના પતનનાં સમયથી (ક્રી.પૂ. ૧૪ મી સદી દરમિયાન) હિંદુ અને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય સ્થાપ્યો હતો. આથી બૌદ્ધિક અભિગમ (rational approach) સંવ્યવસ્થા બન્યો હતો. તે એટલે સુધી કે રાજનૈતિક ક્ષેત્રેય રાજ્યકર્તાની ચુંટણીની અને નાણામંડળને માટે ઉપરથી ઉઠાવી મૂકવા સુધીની પ્રણાલિકા સ્થાપિત થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૩૩૬થી કારિમર ઉપર મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઈ અને એક નવો સંઘર્ષ બન્યો.

પરંતુ એના પરિણામે, 'ધાર્મિક માનવતાવાદ' (Religious Humanism) નો જન્મ થયો (એ માનવધર્મની પ્રત્યાષિકા હતી સંત ગાંધી લાક્ષણિક રીતે લાવ્યો, અને એના પટ્ટિસિધ્ધિ હતા મુંદ મળિ). આ સમયથી હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યની એક નૂતન સંસ્કરણ કારિમરી પ્રજાના હાડમાં વહેતી રહી છે—કારિમરી ખાલુનો મુસ્લિમ ધર્મ ખીજ બધા પ્રદેશોના કરતાં વધુ ઉચર રહ્યો છે. ૧૧

બ્રિટિશોના હાથમાં સત્તા આવતાં, અને 'ડોમી પરિવારને હસ્તક કારિમરની ખાલુ વેચી દીધા પછી ડોમી લાગણી ઉમેરાતી થઈ હતી. આથી પ્રગળીય અધિકારો માટેની નીચીના આરંભની (૧૮૩૨-૩૬) લડતોમાં અચારનવાર ડોમી રંગ ઝગકયા કર્યો હતો. ૧૮૩૨માં મહારાજ સામેનું પ્રજાનું આંદોલન "કારિમર મુસ્લિમ ડોમરન્સ" તરીકે ઓળખાતું હતું. પરંતુ, આમ છતાં હિન્દુસ્તાનમાંની મુસ્લિમ લીગી અસરથી તે સારા પ્રમાણમાં દૂર રહ્યું હતું. અને અંતે, ૧૮૩૬માં તો, એજ મુસ્લિમ ડોમરન્સ "નેશનલ ડોમરન્સ" માં ફેરવાઈ ગઈ—એ જેવી તેવી ઐતિહાસિક ધટના નથી. રાજનૈતિક વાતાવરણને વેગ આપવામાં એનું અર્થજ અસાધારણ છે. હિંદુ-મુસ્લિમના ભેદવિનાશ રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો આ તળાકો કારિમરના ઇતિહાસમાં નિર્ણાયક બન્યો છે. રાજ અબદુલ્લા, મોધરી શુક્રામ અબ્બાસ, મિરજા અશરફ એમ, મીકાના મહમ્મદ રૌફ તથા છ. એમ. સાદિકના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોની ભારે બહુમતી ધરાવતી આ પંદિયદે જ કારિમરને ભારત સાથે ભેડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, અને મહારાજ ઉપર તે માટે દબાણ કારનાર પથ આ પરિણામ જ હતી.

આ આખું પ્રકરણ, કારિમરી પ્રજાની બિનસંપ્રદાયિક ઉછેર અને વિકાસનો એક નોંધપાત્ર પ્રજાવશાળી ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસનેજ ભરેલી નાખોને, કારિમરી પ્રજા મુસ્લિમ હોવાના કારણેજ પાકિસ્તાન સાથે નેત્રાઈ જશે એવી ગણના ધારણાએ કે. અયુબે ૧૯૪૭ અને ૧૯૬૫ માં બંનેવાર દબાવણ આક્રમણ કરી લીધાં છે અને સરહદો ઉપર તથા પ્રજાની અંદર સાંપ્રદાયિક ઉત્કેષણોનો ભાન સજા જણાવે- રાષ્ટ્રમે છે. આ બધા છતાં,

પાકિસ્તાનને એમાં શિક્ષકજી મળ્યા છે - આ 'આત્મકારિક' લાગે તેવી હકીકતની પાછળ કારિમરી પ્રગ્ભનો વિવક્ષણુ ઇતિહાસ મળેલો છે.

૩ : ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્ર

કુર્મિરની પ્રગ્ભને કોમી ઉચ્ચરણીનો ભોગ બનાવવામાં નિષ્ણ નીવડેલ પાકિસ્તાન પામે ત્રે કાઈ મોટામાં મોટું છેન્ડું રાજ્ય હોય તો તે ઇસ્લામી ધર્મ-રાજ્યનું સત્ છે. : ન્યા ન્યાં મુરિયમ બહુમતિ તથા ત્યા પાકિસ્તાન કોમી મુરિયમ રાજ્યસત્તાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર! આજે કારિમર અને આવતી 'કાવે આસામમાં મુરિયમોની વસ્તી પંધી જતાં (જે છેક અસકચ નથી; અને એ પ્રદેશ પણ સરહદનો હોઈને સવિશેષ) એકદ પેટી ગાદ પાકિસ્તાન હાલો કરે તો એમા આશ્ચર્ય નથી. ભારતીય મુસ્લિમોની ઠેકઠારી માની બેસનારું પાકિસ્તાન આનાથીય પંધારે હકી ભારતની મુસ્લિમ પ્રભ વતી રજૂ કરે તોય નવાઈ નહિ.

સવાલ તો એ છે કે પાકિસ્તાનને આવો હક્ક-અધિકાર આપ્યો 'કોણે? જૂલો હિન્દુમાંના મુરિયમોનું હિત પાકિસ્તાનના જ હાથમાં સલામત છે અને ભારતના હાથમાં એમનું અહિન જ છે એવું માનો લેવાને આધાર શો? પાકિસ્તાન પોતાને 'ઈસ્લામી-રાજ્ય' કહેવડાવે છે એજ કે એથી વિશેષ કંઈ તય છે ખરું?

સર્વ પ્રથમ તો, આજના યુગમાં સંપ્રદાયના ધારણે રાજ્યરચનાનો સિદ્ધાન્ત બેઠુંહો છે. આ આપ્તું માનન જ મધ્યયુગીય છે.

અને બીજું એ કે, શુદ્ધ ધાર્મિક દષ્ટિએ અક્ષરસત્તા પણ, પાકિસ્તાન ઇસ્લામી ધર્મ-રાજ્યની ઉત્તમ ભાવનાથી કપાય હજાર બેજન દૂર છે. હકીકતે તો, પાકિસ્તાનનાં અંદરનાં અને બહારનાં લક્ષણો-વ્યવહારવર્તનો મુરિયમ ધર્મ-રાજ્યની નરી નિમિત્તિ અને ઠેકઠી રૂપ છે.

“ઇસ્લામમાં રાજ્યનો આદર્શ એ છે કે તે (સત્તામાંથી તર્ક) આંતરિક સ્વાયત્તતાવાળો રાજ્યોનું ફૂરેરાન હોય; અને એમાં બેકાનારા ઘટક રાજ્યનો હેતુ આખા વિશ્વમાં માનવીનાં સુખઆનંદની રક્ષા માટે શાંતિ અને સહકારનો તથા અંતરાશા-ની સ્થાપીનનાનો કડો ફરકવચનો હોય.....”
(સેમિનાર નં. ૭૫ ૪. ૧૫)

આજના કટર કમલી, અસહિષ્ણુ, આપ્તુ અને મુદ્ધોર, પાકિસ્તાન સાથે - આ ઉચ્ચ આદર્શનો કાઈ કસો મેળ શક્ય જ નથી.

—પાકિસ્તાનનું પ્રેરણાસ્થાન પ્રત્યાધારી હતું : હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મ-સંપ્રદાયોના આધારે બે ભિન્ન રાષ્ટ્રોના સિદ્ધાન્તો એક પાથે મધ્યયુગી હતો. તેનું નેતૃત્વ કોંગ્રેસ જેવાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનાં બેંડાં મુળિયાં વિહોણી લીગના હાથમાં હતું. તેનું આંદોલન રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના આંદોલનનું વિરોધી, મિટિરા તરફી નહિતરા મહેરબાની ઉપર નજરું હતું; તેની પદ્ધતિ કોમી ઉચ્ચરણી, કોમી તોફાનો અને અંડનાતક હિંસક આંદોલનની હતી.

—પાકિસ્તાનની સ્થાપના થમા પંડીય તેનું અંધારણુ ધાર્મિક-રાજ્યનું રૂપ ધાર્યું * ‘તામા અંતિમ સાર્વ-ભોમલ યુદ્ધના હાથમાં હેવાની વાત કરીને પ્રભાવી નાગરિક અધિકારો પર પાડે નાજવામાં આવ્યો. બંધારણ અનુસાર મુસ્લિમ સિવાયના તમામ જિતરતી કક્ષાના નાગરિકો મળ્યાવા — કેન્દ્રમાં કે પ્રાંતોનાં પ્રધાન મંડોમાં એક પણ બિનમુસ્લિમને સ્થાન નથી; જિન્ના પલ્લીમિ ઉપર અને લશ્કરમાય મુસ્લિમ સિવાય માટે જગ્યાએ તક રહી છે; અને બિનમુસ્લિમને માટે પાકિસ્તાનના પ્રમુખપદ માટેનાં દાર સદા માટે બીડામેલાં છે. * ગાહકડે ઉમેરેલી ના એટલે ચૂંટણીની અપોહિત પદ્ધતિ પણ સરમુખત્યાર સત્તાને ટકાવી રાખવા પૂરતી જ યોગ્ય છે. પંડીયી અંદોલન વર્ષસ આતુરેશું છે—

* જો કે, જતાજ ઝીણાએ પાકિસ્તાનની સ્થાપના થઈ ત્યાર પાકિસ્તાનની બંધારણ સદા કમલ (‘દિનિતિ એકસરખી ૧૪ મીએ) ૧૯૫૬ પછે બંદરે ક્યું હતું કે — 1956

હવે આ રાષ્ટ્રમાં રાજનૈતિક અર્થમાં હિંદુ કે મુસ્લિમ એવા બેઠો રહેશે નહિ. આ રાષ્ટ્રના તમામ નાગરિકો સમાન હશે....

કાચે આરમ ઝીણા, અને તો મોઝનિરુ દોહને સત્તા પ્રાપ્ત થયા પછી આજના યુગમાં રાષ્ટ્રીય વિરોધી માટે બિનસંપ્રદાયિક આદર્શ જ તેમણે સ્વીકાર્યો હતો. પપ્પુ તેમના અનુયાયીઓને એ જણ્યું નહિ : અને બંધારણ ઘડવા ૧૦ વર્ષ નીકળી ગયાં! અને, જ. ઝીણાના વારસ-દારોએ પાકિસ્તાનને હિંસક પદિ ચંડાવી દીધું !

સરકાર અને ઉદ્યોગો અધૂરપરિવારના પ્રજુલ નીચે રહ્યા છે. નામરિક અધિકારો કુટિન રહ્યા છે. પ્રગતિશીલ આંદોલનો, લોકચાલી સંસ્થાઓ, વૃત્તપત્રો અને શુદ્ધિબીઓને મોટે રૂબો જઠરાયો છે. હાથુમતી પ્રજાનાં ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કાર ગુન્ગણતાં રહ્યાં છે. હિન્દુ મુસ્લિમ, શીયા મુની વચ્ચેના વિભવાદો વધ્યા છે. સ્વાયત જાગૃતી-જાગણી અને પક્ષાણુ પ્રદેશોએ યાદી યાદી પોક્કારી વિદોહનો માર્ગ હાંધાય છે. ‘આઝાદ કારમીર’ ના હાલ તો અમાડિના આપખુદ દેશી સંભ્યના દિવસો કરતાંય જૂઝા-જઘટતર બન્યા છે. મુસ્લિમ કેન્દ્રે-સના ૧૮ વર્ષનું શાસન, હકિકતે, પાકિસ્તાન સરકારનું અંડિયું તંત્ર જ બની રહ્યું છે. પાકિસ્તાની હાકેમો - વૉરવૉડના મનસ્વી હુકમો અનુસાર ત્યાંનો કારભાર ચાલે છે.

ભારતની સરખામણી

પાકિસ્તાનના આવા વિકાસની સામે ભારતમાં વિવિધ સંપ્રદાયો, વિવિધ કોમો, વિવિધ ભાષાઓ અને વિવિધ સંસ્કારોવાળા પચરંગી પ્રજાને સમાન નામરિક અધિકારો છે. ગુપ્તવચન અતાધિકારના ધોરણે લોકચાલીનો વ્યાપક અમલ તથા સૌ કોમો તરફ સમજાવી વર્તાવનો પ્રવાસ આટલાં વર્ષો થયાં, એકધારી રીતે થતો રહ્યો છે. એશિયાની, સાધી મોટી અને સદર લોકચાલી તરફ તે પૂરવાર થયું છે. કેન્દ્રના તથા રાજ્યોનાં પ્રધાનમંડળોમાં તથા ઉચ્ચ સરકારી વહીવટોમાં અને ક્ષરકરમાં સૌ કોમોને પૂરતા પ્રમાણમાં રથાન રહ્યું છે.

ભારતના સ્વરાજ્યના આદાલતને લાગે ક્ષતિદાસ કોર્ટ પશુ દેશની નેતાગીરીની પક્ષના સાથે સરખાવી શકાય એવો ગૌરવપૂર્ણ રહ્યો છે.

આટલી સ્પષ્ટ તુલના કરી, અધ્યયુગી યજાત આપ-ખુદ પાકિસ્તાનની કે કારિમરમાંની કે ક્ષરતમાં વસતી મુસ્લિમ પ્રજાનું દિન પાકિસ્તાનના હસ્તક સુરક્ષિત છે એવી માન્યતા કેવળ ભમંગ જ નથી શું ?

દાનની રીતે, જાંધારણી રીતે, રાજકીય અને નૈતિક રીતે; અવતન ધુગી આદર્શોની દૃષ્ટિએ તથા ભારત-પાક. ઉપખંડના ભાવિ

વિકાસની દૃષ્ટિએ, અને એશિયા તથા વિશ્વની શાંતિ અને સલામતીની દૃષ્ટિએ, વિચારતાં કારિમર ઉપરનો પાકિસ્તાનનો દાવો પોક્કળ, અસ્થાને, અયોગ્ય અને અચકર હુધરિયાંથી ભરેલો સ્પષ્ટ થાય છે. એ હેતુ પાર પાડવા માટેનાં પાકિસ્તાનનાં તમામ આયુધો (સામ, દામ, લેહ, લથ અને યુદ્ધ !) નાપાક, અને ખતરનાક છે.

* પાકિસ્તાને નવા સંદર્ભમાં નવી રીતે વિચારવું અને વર્તવું રહ્યું. ભારતેય એ જ દિશામાં પાકિસ્તાનને વાળના ચક્ર એટલું બધું જ કરી છૂટવું રહ્યું.

* વળી, કારિમરની પ્રજાની ભારતમાંની શ્રદા અને નિશ ટકાવવાની જવાબદારી ભારતને શિવે જ છે એ વાત જૂલોને ભારત કશું જ સાધી નહિ શકે...

તેજસ્વી કલમને અંજલિ

—શ્રી યશવંત શુક્લ

શ્રી. ગુપ્તરસાય આચાર્યની કલમ તેજસ્વી હતી નવવક્ષ્યાકાર તરીકે તેમનો વિચાર કરતાં સ્વ. મેઘાણી અને સ્વ. ધ્રુમકેતુજી રમણ ચામ છે. ધારુ' હોત તો જે સાહિત્યિક શક્તિઓ ર્વ. મેઘાણીએ અને સ્વ. ધ્રુમકેતુજીએ વાર્તાકાર તરીકે પ્રગટ કરી તે સ્વ આચાર્ય પણ પ્રગટ કરી શક્યા હોત. પણ ધીર સાધના સાથે એમને સ્વભાવગત ગિયાગાર હોવુ જોઈએ. પરિણામે 'હરિયાલાલ' જવી કૃતિઓ ઉતરેતર એમની પાસેથી મેળવવાનું સદ્ગુણ્ય ગુજરાતને પ્રાપ્ત ન થયું. તો પણ 'સંકરચાર', 'હસારી', 'સરકેશ', 'સરગોશ' જેવી વિશિષ્ટ સામગ્રીઓ દ્વારા નવવક્ષ્યા ક્ષેત્રે ચૈત્ત્યની સાધનાને તેમજે નવો ઝાક આપ્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે

પ્રમળ કાર્યવેશ, વાચકોનુ ખ્યાન જઠડી રાખે એવી નાટ્યાત્મક પરિરેખિતિઓ, આર્થિક સંવાદો, ચિત્રાત્મક વર્ણનો, અમાકારો અને બીછ રંગમય સામગ્રીથી આ આચાર્યે પોતાની નવવક્ષ્યાઓનો મોટા ચાહકવર્ગ ઊભો કર્યો હતો. નાટ્યરૂપ જ નહીં, ચર્ચાચિત્ર માટે ખપખાં આવી શકે એવી વેગીથી વાર્તાઓ તેઓ આપના જ રહ્યા 'અસ્તામેવી' એકનુ ઉદાહરણ છે તો 'પુત્રજન્મ' ઉપરથી 'ઉનારેનું 'શાદી' ચિત્ર બીછનુ ઉદાહરણ છે. ચિત્રપટની કુનિવાર્તા તેમને પ્રવશ રસ હતો અને તેમની કૃતિઓમાં પણ તે પ્રિયથો છે.

કૃતિહાસનો, ખાસ કરીને કૃતિહાસની વીગતોનો એમનો રસ અસાધારણ હતો. એ રસને કારણે ગુજરાત અને બીજાં દેશના કૃતિહાસમાં એ ખૂબ જોડા ખૂપતા અને વીગતોની એમની જાણકારીનો લાભ એમની ઐતિહાસિક વાર્તાકૃતિઓને થયેલ મળતો. કૃતિહાસનાં પત્રોને એ લગભગ સાક્ષાત જોતા હોય એમ આવેખતા હતા કદાચ આ ચિત્રાત્મકતા એ જ એમની લેખનીતું મોટું ખળ હતું. પણ કાઈ પણ ચોક્કસ જૂમિખંડ કે સમયખંડ પરત્વે કૃતિહાસ હિષ્ટ સ્પષ્ટ થયા હતાં પરંપર અવિરોધી એવાં કૃતિહાસના તથ્યોનો આવિર્ભાવ સાધવા માટે શકાય એવા વાર્તાકાર એ નહોતા. કદાચ કૃતિહાસનુ સામગ્રી કરતાં વધારે મૂલ્ય તેઓ આકૃતા નહીં હોય.

એમની બે સાહ્યિકતાઓ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એક તો એ કે એમનો કૃતિહાસ-રસ એમની સર્ગકતાને છેક આધુનિક સમય સુધી ખેંચી લાવે છે. 'કચ્છમાં કાન્તિ', 'દેશ દીવાન' વગેરે કૃતિઓનુ જારે કામણ સંપાદિત્યાર અને ત્યાર પછી વર્ષો સુધી પ્રગળે અનુભવું હતું. બીછ સાહ્યિકતા એ કે રાજનમહારાજાઓની કૃતિઓમાં આવેખવા કરતાં પ્રગ્ન સમુદયોનાં પ્રવર્તોનો ઉપર એમની આંખ વધારે મંડાતી હતી. 'હરિયાલાલ', 'વિરાટ જાગે', 'જાગે નેજે' વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે. એ સ્વ. મેઘાણીની અસર કે લોકઆદેશોનો અસર તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એમની ઉત્તરકાલીન કૃતિઓમાં યોદ્ધીક ઉદામવાદી છાયા પણ વરતાય છે.

પત્રકારત્વનો વ્યવસાય સ્વ આચાર્યને લાભાંથી નીવળ્યો કે નુકસાનકાર તેને તોલ વાધવો મુશ્કેલ છે, પણ આ વ્યવસાયના તમામએ તેમની કદાચ મુકર કરી આપી અને તેમને વ્યવસાયી વાર્તાકાર નતાવ્યા એ નિર્વિવાદ છે. વાર્તા ઉપરંતનું પત્રકારી લખાણ પણ તેમને હાથે દુઃકાળખંધ બીવતું છે, જે મુશ્કેલપણની સિમયકારક વિરમિતિને કારણે જરો. તેમનાં પત્રો, જેમણે તેઓ જે કૃતિઓમાં કરતા હતા, છૂટી કવચે લખતા હતા, તેમના સમસામયિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમની વેદનાનું કદાચમય ઉચ્ચારણ થતું રહેતું હતું.

પ્રોટીન સમૃદ્ધ અમૂલ- આપના બાળકના આરોગ્યપ્રદ ઉછેર માટે આદર્શ આહાર

પ્રોટીન શરીરની વેગીએને સુદૃઢ બનાવે છે અમુલમાં ૨૫% પ્રોટીન છે— ભારતમાં બાળકો અંગે ખાસ જ્ઞાનવાળી નિષ્ણુ વ્યક્તિઓએ (experts) માન્ય કરેલું અમુલના બીજા પોષક તત્ત્વો આપના બાળકને પુષ્કળ શક્તિ આપે છે અને વજનમાં સતોષકારક વધારા મળે સદાચ કો છે ભરેશાર દાંત અને મજબૂત હાડકાં! નીરોળી લોહી, તીર્થુ હૃદય અને મુશાયમ ત્વચા! અમૂલ વેપી રોગો સામેની પ્રતિકાર-શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે રક્તી, અદિધરોગ્ય (રિકેટ્સ) અને લોટીવિકાર ને વિકાસ (અનિમિયા) સામે રક્ષણ કરે છે. આપના બાળક મટે અતિ ઉત્તમ!

તાત્ત દૂધમાંથી બનાવેલ અમૂલ દુગ્ધાહારમાં ઉવિટામિનો છે જે આપના બાળક માટે જરૂરી છે.

FOREMOST

in the field of Engineering construction

- o Tunnels
- Dams
- o Bridges
- o Oil Refineries
- o Heavy Rock and Earth Excavation
- o Hydro & Thermal Power Plants
- o Steel Plants
- Chemical Plants
- o Heavy Industries
- o Marine Works
- o Reinforced and Prestressed Concrete
- o Public Health Engineering Works

PATEL ENGINEERING COMPANY, LIMITED

Engineers : Constructors

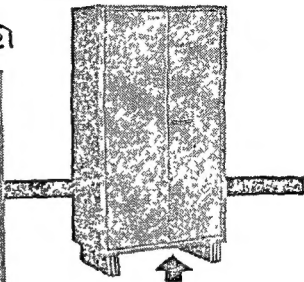
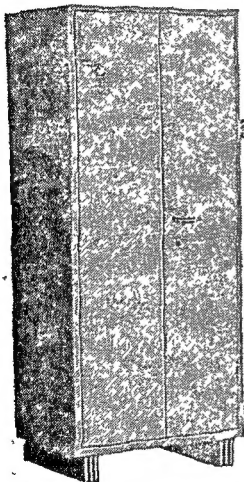
BOMBAY 60

આકર્ષકતા અને સલામતીનો સુંદર સુમેળ—

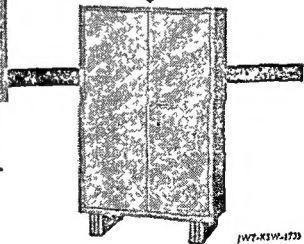
ખીરાનાં લોખંડનાં કળાટો

મહિલાઓની ખાણસમાં પ્રિય કપડાં અને બા-
ગવેરાન હોય કે અવસરથી ખાણસેનાં મૂલ્યવાન
ઓયરિયા અને દરનાવેન્ને હોય, કીમતી વસ્તુઓ
પૂરેપૂરી સલામતીથી સાચવી રાખવાને ખીરાનાં
લોખંડના કળાટો આદર્શ છે. ■ ફાટ ન પડે
અને ફાટ ન થયે એ અદે ખાણ ફીટમેન્ટ આપેલાં
ખીરાના કળાટો વિશ્વનિરાળ રંગના મળે છે.

‘પોપ્યુલર’ : ૧૧૫ સિ.મી. X ૮૩૮ સિ.મી. X ૪૮૫ સિ.મી.

‘મિનિટ’ : ૧૧૦૦ સિ.મી. X ૭૧૦ સિ.મી. X ૪૩૦ સિ.મી.

‘યુટિલિટી’ : ૧૦૮૦ સિ.મી. X ૭૧૫ સિ.મી. X ૪૮૫ સિ.મી.

અવસરથી બહાર અનુસાર મોટી
કામગીરી, આખી વસતીનાં વધારાનાં
વિશિષ્ટ કરી આપવામાં આવેલી.

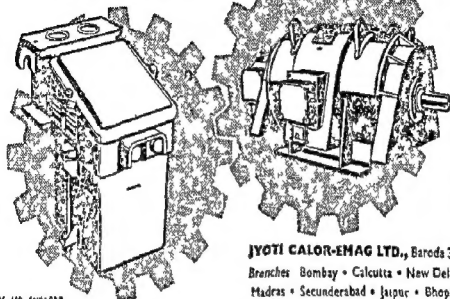
ખીરા સ્ટીલ વર્કસ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
મોન્ટેગ રોડ, સાન્ના ફૂલ, મુમબઈ

107-K15-1733

POWER

UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machine - a vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial agricultural, textile and miscellaneous requirements.

BY 452 EVEREST

JYOTI CALOR-EMAG LTD., Baroda 3

Branches: Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • Jaipur • Bhopal

नवम्बर-डिसेम्बर, १९६५]

विश्वसाध

ત્વરિત, સુરક્ષિત નિશ્ચિત

ખાંસીનો ધરગથ્ય ધલાળ

Alembic
**ગ્લાયકોડીન
ટીપ-વસાકા**

સુકી, શ્વાસ રૂંધવાર અને થકવનાર ખાંસીનો
સુરક્ષિત અને નિશ્ચિત ધરગથ્ય ધલાળ

न व ज व न

नवीन ज्ञान
नवीन ज्ञान

नवतरे सुन्दर कापडे

न्यायधीन, भाडी,
मलमल, धोती,
चायल, होशिया
टेलीग्रेफोस
वील-अभीक्ष्ण

कापडे